

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ СУЛЕЙМАНА ДЕМИРЕЛЯ
SULEYMAN DEMIREL UNIVERSITY**

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 – жылдығы мен
Сүлейман Демирел атындағы университеттің 20 – жылдығына арналған
«БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
II том

International scientific-practical conference
"INNOVATIONS IN EDUCATION AND SCIENCE"
dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan
and 20th anniversary of Suleyman Demirel University
Volume II

Международная научно-практическая конференция
«ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ И НАУКЕ»
посвященная 25-летию Независимости Республики Казахстан
и 20-летию университета имени Сулеймана Демиреля
том II

Қаскелен, 2016
Kaskelen, 2016

УДК 001:37.0 (063)

ББК 72.4

Б 94

Б 94 Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 – жылдығы мен Сулейман Демирель атындағы университеттің 20 – жылдығына арналған «**Білім және ғылым саласындағы инновациялар**» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, 14 қазан 2016 жыл. – Қаскелең. - б. – Қаз., ағыл., түр., орыс.

Materials of the International scientific-practical conference "**Innovations in education and science**" dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and 20th anniversary of Suleyman Demirel University, October 14, 2016, Kaskelen. p. – Kaz., Engl., Turk., Russ..

Материалы международной научно-практической конференции «**Инновации в образовании и науке**» посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию университета имени Сулеймана Демиреля, 14 октября 2016 год, Каскелен. стр. – Каз., англ., тур., русс.

Баспаға Сулейман Демирель атындағы университеттің Ғылыми кеңесімен ұсынылған, №2 хаттама, 29.09.2016 ж.

Редакциялық алқа:

Editorial collegiums:

Редакционная коллегия:

Месут Ақгюл - Сулейман Демирель атындағы университеттің ректоры, а-ш.ғ.д., профессор, **Әмірғалиева С.Н.** – ф-м.ғ.д., профессор, Бірінші проректор-оқу ісі жөніндегі проректор, **Сейтқұлов Н.А.** - п.ғ.д., профессор Ғылыми істер жөніндегі проректор, **Ысқақұлы Д.** - ф.ғ.д., профессор, **Кочак А.** – Әкімшілік істері жөніндегі проректор, **Йылмаз Х.С.** - Құқық және әлеуметтік-гуманиарлық ғылымдар факультетінің деканы, пед.ғ.к., ассоц.проф. , **Гуверджин С.** - Инженер және жаратылыстану ғылымдары факультетінің деканы, PhD. **Ақбаров А.А.** - Филология және педагогика ғылымдары факультетінің деканы, PhD. **Нургабдешов А.Р.** - Экономика және әкімшілік басқару ғылымдары факультетінің деканы, ассист.проф., PhD. **Татибеков Б.Л.** - э.ғ.д., проф, Экономикалық, әлеуметтік және бизнес зерттеулер ғылыми институтының директоры, **Кульчимбаева Б.С.** - п.ғ.к., Ғылым департаментінің директоры, **Айдоғду Ш.** - ф.ғ.к., ассист.проф., **Адилова К.А.** – з.ғ.к., ассист.проф., **Төлен Ж.**- PhD, **Ергебеков М.**- ассоц.проф. PhD, **Эрдоған А.** - ассоц.проф., PhD. **Дүйсебеков Ж.** – магистр, **Касымова Г.М.** -д.п.н., **Жумалиева Р.** - ассоц.проф. PhD. **Мұхаммади Қ.** - ф.ғ.к., **Нұржанова А.Б.** - ассист.проф., ф.ғ.к., **Әуелбекова Ш.** - ассист.проф. PhD, **Изкеонова А.К.** - ассист.проф., PhD, **Ахмадиева З.** – МА, **Кусниева А.** – МА, **Техникалық редактор:** МА Нұрашева А.А.

ISBN 978-601-7537-46-3

В сборнике представлены научные статьи по мониторингу инноваций в образовании и науке, перспективы развития науки и подготовки высокопрофессиональных кадров в Республике Казахстан.

УДК 001:37.0 (063)

ББК 72.4

ISBN 978-601-7537-46-3

©Сулейман Демирель атындағы университет, 2016

СЕКЦИЯ 8
SESSION 8

Қазақ, орыс және түрік филологиясының ортақ мәселелері
Common problems of Kazakh, Russian Philology and Turkology
Kazak, Rus ve Türk Dilbiliminin Müşterek Sorunları
Общие проблемы казахской, русской филологии и тюркологии

ӨӨЖ 81-22

Адилова Г. А.

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті
Түркі филологиясы кафедрасының меңгерушісі*

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ТУЫНДЫ
ЭТНОГРАФИЗМДЕР

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности этнографизмов встречающихся в языке казахов Каракалпакстана.

Ключевые слова: этнографизмы, диаспора, казахский язык.

Қарақалпақстандағы қазақтардың тілі басқа да диаспоралар тәрізді ерекше құрылымға ие. Бөтен тілдік ортаға түскен диаспора өкілдері өзін қоршаған өзге халықтардың мәдениетімен де қарым-қатынасқа түседі. Мұндай жағдай этномәдени лексиканы байытады. Қарақалпақстандағы қазақтардың этнографиялық лексикасы қазақ тілінің жалпыхалықтық негізін сақтай отырып, өзбек, қарақалпақ, түрікмен тілінің әсерін сезінеді, сонымен қатар батыс сөйленістеріне жақын аймақтық ерекшеліктер көрінісі де ұшырасады.

Мұндағы туынды сөздер атау қажеттілігіне сай заңдылықтар арқылы жүзеге асқан. С. Исаев: «Сөзжасам сөз таптарын жасау, тудыру емес, тілдің лексикалық құрамын байытатын жаңа мағыналы сөз тудыру, тек одан кейін жаңа жасалған сөздің грамматикалық сипаттары арқылы белгілі бір сөз табына енеді»[1:244],- дейді. Мысалы, үйлену салтына байланысты *қуғыншы* атауы, жерлеу салтына орай жасалған *сүйекші*, *күзетші* сөздері зат есімдер тобына *-шы* жұрнағының қызметі арқылы еңсе, *басын тікейту*, *қарын шашын алу*, *бесікке салу* тәрізді күрделі атаулар етістіктер тобын құрайды. Сөйтіп, сөзжасамда басты мәселе— туынды сөз. Осы туынды сөз терминін айқындау барысында оның табиғатына қатысты мәселелер, көзқарастар анықталады. А. Ысқақов туынды сөз қатарына жұрнақ арқылы жасалған сөздерді жатқызады [2:89-90], бұл тұжырым бойынша *елші*, *елшілік* типіндегі сөздер туынды, жалаң түбірлер саналады да біріккен, қысқарған, тіркескен, қос сөздер күрделі сөздер қатарына жатқызылады.

Туынды түбір этнографизмдер сөзжасамның синтетикалық тәсілі арқылы жасалады. Қазақ тілінің басқа лексикалық қабаттары тәрізді әдет-ғұрып лексикасы атаулары да сөзжасамның тәсілдері арқылы жасалады. Қарақалпақстан қазақтарының әдет-ғұрып лексикасында этнографизмдер негізінен *-шы/ші*, *-лық/лік*, *-ма/ме*, *-у* жұрнақтары арқылы жасалатыны байқалады.

Жергілікті қазақтар тілінде *-шы/ші* жұрнағы арқылы жасалған *сүйекші, күзетші, қуғыншы, жаушы* т.б. этнографизмдер қолданылады. Бұл жұрнақтың іс-әрекетті жасаушы, субъектіні білдіретін мағынасы көне жазбалардан (*бедізчи*) белгілі [3:175]. *-Шы/ші* жұрнағының осы «іс-әрекеті жасаушы, субъект» мағынасы түркі тілдерінің қазіргі қолданысында бірнеше парадигмалық байланыста қатысымға қызмет етеді. А. Ысқақов оның: 1) кәсіп иелерінің я мамандық атауларын, белгілі кәсіппен шұғылданатын адамды (*тілші, т.б.*); 2) адамның белгілі дағдыға айналған іс-әрекеті мен қабілет-қасиеттерінің аттарын (*аңдушы т.б.*); 3) қоғамдық көзқарасты жақтаушының және белгілі бір қоғамдық ұйымға қатысушының атын (*берсиевши, спортышы, т.б.*) білдіретін көрсетеді [4:150]. Б.Орузбаева аталған жұрнақтың «мамандық, кәсіп» ұғымдары атауын (*малчы*) жасайтынын айтады [5:145]. Т.М.Гарипов бұл жұрнақтың татар, қазақ, өзбек, түрікмен, чуваш тілі тәрізді түркі тілдері мен монғол тілдеріндегі дыбыстық нұсқаларын салыстыра келе, башқұрт тіліндегі «істі істеуші, мамандық» мағыналарын олардың белгілі затқа, іс-әрекетке қатысына қарай айқындайды, бұлар себепші негіз қызметін атқарады дейді [6:61-65].

Қарақалпақстандағы қазақтар тілінен алынған деректер бойынша да аталған мағыналарды көруге болады. *Қуғыншы*– алып қашып кеткен қыздың артынан іздеп барушы, іздеуші мағынасында қолданылатын этнографизм. Архисема– куу болғанымен, бұл атаудың семантикасы басқа, яғни, «қыздың іздеушісі, сұраушысы» бар дегенді білдіреді.

Күзетші– қайтыс болған адамның денесін жерлегенше күзетіп отыратын жақын туыстары деген мағынада қолданылатын этнографизм. Мұнда жергілікті сипаттағы сема-«құрмет», ол басқа *қонақасы* т.б. ырымдарымен ұласып жатады. Бұл этнографизм күзет түбіріне туынды есім жасайтын *-ші* жұрнағы жалғану арқылы жасалған.

Сүйекші– қайтыс болған адамның денесін қойымшылыққа апарып, жерлеуге қатысатын адамдар мағынасында қолданылатын этнографизм. Бұл этнографизм сүйек есіміне *-ші* жұрнағы жалғану арқылы жасалған. Қарақалпақ тілінде сүйек сөзі екі түрлі мағынада қолданылады: 1.Адамдар мен жан-жануарлардың денесінің негізгі қатты бөлімі, дене қаңқасы. 2.Өлінің денесі. Соңғы мағынасына байланысты сүйекші, сүйекке кіру, сүйекшілер және т.б. сөздер пайда болған [7:231]. Ал қазақ тілінде сүйек сөзі төрт түрлі мағынада қолданылады: 1.Адам мен айуан денесінде қаңқа және оның бөлшектері. 2.Ру, текті білдіреді. 3.Өсімдіктің тұқымы. 4.Ауыспалы мағынада өлік дегенді білдіреді. Осы соңғы мағынасына байланысты сүйекші, сүйекке кіру және т.б. этнографизмдері қалыптасқан [8:290].

-Шы/ші жұрнағы арқылы жасалып, жалпыхалықтық тілде көне сөз саналып жүрген этнографизмнің енді бірі- *жаушы/саушы* лексемасы. Қазақ тілінің «Диалектологиялық сөздігінде» оның мағынасы «құдалар арасында жүруші, хабаршы, елші» болып ашылған (ДС.275). Ал Қарақалпақстандағы қазақтар тілінде *саушы, саушы жіберу* тұлғаларында жұмсалады.

М.Қашқарида *саб-* сөз дегенді білдірумен қатар, а) *мақал-мәтелдер, ә)қисса, б) хикая, в) хат, хабар, кітапша, г) хабар* тәрізді семаларды және *савшы* тұлғасында «елші, қыз-күйеулер, құдалар арасында келіп-кетіп, хат хабар жеткізіп, елшілік жасайтын адам» мағынасында түсіндірілген (МҚ,3,214-215). Сөздің көнелігін оның қазіргі түркі тілдерінде (*өзбек-совчы, татар-яучы, чуваш-иевче*) сақталуы танытады.

Р. Сыздықова оғыз тілдеріндегі (*саашчы*) және ескі өзбек тіліндегі (*совчы*) «елші, туыстар мен құдалар арасында хат тасушы адам» мағынасы да, қырғыз тіліндегі *жуучу*, қазақ тіліндегі *жаушы* сөздерін *саучы* тұлғасының варианты деп таниды. Қазақ тіліндегі *сөз саптау*, *сауын айту* тіркестерінде сақталған *саб/сау* түбірлерінің архисемасы– *сөз*. Ғалымның пайымдауынша сөз мағынасы тарылып, сараланған[9:77]. Қазақ тілінде сөздің архисемалық варианты *сөз саптау*, *сауын айту* тіркестерінде сақталған да, тілдердің ыдырау кезеңінде қазақ тілінде *ж* варианты басымдылық танытқан. Архетипі «*сав-сөз*» ұғымын білдіретін *жаушы/саушы* лексемасы құда түсер алдында қыздың әке-шешесіне барып, келісімін алып қайтатын адам мағынасында қолданылады.

Сөйтіп, *-шы/ші* жұрнағы түркі тілдерінің бәрінде өнімді сөз тудырушы әрі омоним жұрнақ екенін тіл деректері дәлелдейді. Зерттеліп отырған тақырыпқа оның сөз тудырушы қызметі ғана қатысты.

Қалеу (қала+у)– кіндік шешенің баланың әке–шешесінен алатын сыйы. Бұл этнографизмнің түбірі *қала* болып, ол, «қолқа салу, сұрау» дегенді білдіреді (ҚТТС, 5.580). *-у* жұрнағы арқылы «сұрау, өтіну, таңдап сұрау» мағынасындағы туынды этнографизм жасалған. Бұл қосымша *қала* етістігіне жалғанып *сұрау*, *бұрау*, *тілеу*, *көсеу*, *қанау*, *жабу*, *жоқтау*, *жерлеу* және т.б. туынды түбірлер сыяқты жаңа термин жасаған. *Қалеу* түрінде «*бұйымтай сұрап, қалап алмақшы болған нәрсе, қолқа*» (ҚТТС, 5,585), *ат-түйедей қаледі, құда қалесе, қалеуің білсін* сыяқты тұрақты сөз тіркестерінде де, қазақ тіліндегі *қалау рай* терминінде де осы мағына берілген. Қарақалпақстан қазақтарының тілінде қарақалпақ тілінің әсерімен *қалеу* түрінде қолданылады.

Шашу(шаи+у)– қазақ тіліндегі *шілдеhana* сөзінің синонимі. Бұныкейжерлерде*бесік той* деп те атайды. Бұл мерекені тууынан шығып келген нәрестенің өмір жолына садақа, қуанышты атап отуретінде береді.

Нәресте дүниеге келгенде, келін түскенде, құда келгенде, жақындары алыс сапардан келгенде және т.б. осы сыяқты қуанышты күндерде әйелдер құрттан, кәмпиттен, бауырсақтан шашу шашады. *Шашу* шашу арқылы қазақтар өз қуанышымен сезімінің асып төгілуін көрсеткен және бұл қуанышты басқалармен бөлісіп, соларға да тілектестігін білдірген.

Ілу (іл+у)– қызын тәрбиелеп өсіргені үшін ұрын барғанда берілетін қаде. Е.Жанпейісовтың пікірі бойынша, *ілу* монғолша *өлгий* сөзінің фонетикалық варианты деп есептеледі. *Өлгий* сөзі «бесік» және «күміс құймасы», «алтын» деген мағыналарды білдіреді. Қазақ тілінде *өлгий* сөзі бұрын *елгей* формасында қолданылған [11:38].

Аластау (алас+та+у). Бұл сөз діни сенімдерге байланысты пайда болып, ол «барлық жаман нәрселерден баланы қашық ұстау» дегенді білдіреді. Мысалы:

Алас, алас, бәледен алас,

Алас, алас, дәртіңнен алас.

Р.Г.Ахметьянов *алас* сөзін Орта Азия, Сібір, Қазан татарларының тілінде «көктемде от жағып, үстінен секіру, яғни аластау, барлық жаманшылықтан тазару» деген мағынада қолданылатынын көрсеткен және *алас* сөзін қыпшақтардың алаш ұранымен байланыстырады. Сондай-ақ оның пікірінше, *алас* сөзі парсы тіліндегі *ал*– «от, жалын» сөзінен шыққан, ол отқа табынумен байланысты шыққан «от» деген түсінікті білдірген. Ал, *аластау* сөзінің екі мағынада қолданылатынын көрсеткен: 1) «ауыруды отпен ұшықтап емдеу, ескі сенім бойынша қас күштерді қуудың ырымын жасау»; 2) «кылмысты адамды жазалау, масқаралау»[10:67].

Жоқтау(*жоқ+та+у*). Түркі халықтарының барлығында дерлік қайтыс болған адамға арналып қайғылы әуенмен айтылатын жыр «Жоқ» сөзі ескі түркі тілінде «қайғы» мағынасын білдіріп, өліні жерлеуге байланысты дәстүр немесе қайтыс болған адамға берілетін ас [12:136] мағынасында қолданылған. А.Н.Кононов ескі түркі тіліндегі *уоq* сөзінің бір мағынасы «қаза, өлім» екендігін көрсетеді [13:114]. Күйеуі өліп, қаралы болған әйел қайғысының ауырлығын білдіру үшін бес саусағымен бетін жыртып, қан шығарады. Өлген адамның әйелі күйеуі қайтыс болған күннен бастап, басына қара жамылады. Әйелі, қыздары, апа-қарындастары жыл бойы күн сайын таңертең ерте тұрып, жүзін керегеге қаратып, дауыс шығарып жоқтау айтатын болған. Жоқтау жырында қайтыс болған адамның ел-жұрт, ағайын-туыстарына тигізген пайдасы, қамқорлығы, ерлігі және т.б. қасиеттері туралы айтылады.

«Жоқтау» лексемасының қазақ және басқа түркі тілдеріндегі мағынасы, этимологиясы туралы мәліметтерді этнограф-ғалым Е.Жанпейісовтың «Этнокультурная лексика казахского языка» атты еңбегінен көреміз. Автор жоқтау этноатауының мағынасын «плач, причитания, оплакивать» деп түсіндіре отырып, семантикасы бойынша жоқтау этнографизмі жоқтау айту, дауыс айту, дауыс ету лексемаларымен сәйкестігін көрсетеді, сондай-ақ, қарақалпақ тіліндегі «дауыс шығару» этнографизмімен мағыналас екендігін келтіреді [14:66-68]. Біздіңше, бұл формалар сырттай қарағанда мағыналас көрінгенімен олардың арасында айырмашылық бардай сезіледі. Біріншіден, жоқтау, дауыс айтуды тек әйелдер ғана айтады. Екіншіден, «ат қою» немесе «дауыс шығару» бұл өлік жатырған үйге келе жатырған адамдардың шығаратын дауысы. Бұлар жоқтау айтатын әйелдердей біраз уақыт дауыс шығарып отырмайды.

Жоқтау сөзінің астарында бардың жоғалуы, болған нәрсенің жоқ болуы, өткен адамның қадір-қасиеті, қазаның орны толмайтындығы, қайғылы шері аңғарылады. Тілмен айтып жеткере алмайтын, сағынышты жүректің шерлі көңілі жоқтау арқылы сыртқа шығып, мауқын басады. Жоқтаудың негізгі мағынасы да осында деп айтуға болады. Ал жоқтау айтылмаса, жанашыры, жоқтаушысы жоқ деп кінә тағылған, кешірілмейтін айып деп есептелген.

–*не* жұрнағы түркі тілдерде, соның ішінде қазақ тілінде өнімді жұрнақтардың бірі болып есептеледі. Бұл жұрнақ арқылы жасалған есімдер түбірде білдірілген әрекетке тиісті болған немесе сол іс нәтижесінде пайда болған предметті білдіреді. –*не* жұрнағы зат есім жасаудағы ең бір өнімді жұрнақтардың қатарында болғанымен, этнографизмдерден тек *ентікпе*, *тыштырма* деген сөздерді ғана жасап, басқа өз алдына сөз жасау қасиетіне ие емес.

Тыштырма (*тыш+тыр+ма*). Бұл сөздің негізгі мағынасы– «балаға бесік құт дарытсын» деген түсінік. Кексе әйел баланы бесікке салғанда төңірегіндегі әйелдердің көмегімен бесікке салу ырымдарының бәрін жасап отырады және бесікке салатын әйел балаға арнап киім, шашуын да қосып алып келеді. Шашуға алып келген заттарды бесіктің түбегі тұратын тесіктен шашып, «тышты ма?» деп сұрайды, төңіректегі адамдар «тышты, тышты» деп жауап беріп отырады. Бұндағы мақсат– «сол тесіктен кіретін жын–шайтан, жаман пәлекеттер баланың дәретінің астында қалды, енді ол балаға жақындай алмайды, адам көп жерден аулақ болады» деген сенімге негізделу.

–*дық*//–*дік* жұрнағы. Бұл жұрнақ та абстракт есімдерді жасайтын өнімді жұрнақ, ал оның этнографизмдерді жасаудағы өнімділігі шектелген: *көрімдік*, *қалыңдық*.

Көрімдік– қалыңдықты, күйеу баланы немесе дүниеге келген нәрестені ең алғаш рет көрген адамға берілетін қаде [15:216]. Бұл этнографизм көр етістігіне зат есім жасайтын – *ім және –дік* жұрнақтары жалғану арқылы жасалған.

Қалыңдық Қалыңсөзінен қазақ және кейбір түркі тілдеріндегі *қалыңдық* «келіншек» сөзі пайда болған. Оған татар және башқұрт тілдеріндегі *кәләш* «айттырылған қыз, келіншек»[16:86] сөзін де жақындастыруға болады. Бұл сөз қазақ тілінде *қалаш* түрінде қолданылып, ол тек күрделі сөздің құрамында ғана қолданылады: *қатын–қалаш*. Себебі екеуі де *қалаш*және *кәләш* сөздері бір морфема болып есептеледі, яғни, *қалыңдық* сөзіне семасиологиялық жағынан *қалаш* лексемасы жақын және екеуі де бір мағынаны білдіреді.

Этнографизмдерді пайда етуде қатысатын жұрнақтар түркі тілдерде қолданылып келе жатырған жұрнақтардан бүгіндей айырылып тұратын өзіне тән грамматикалық формалар емес, ал бұл тілдерде әр түрлі мағынадағы сөздерді жасауда қатысатын жұрнақтық морфемалар болып есептеледі.

Қарақалпақстан қазақтары тілінде синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбір этнографизмдер көп емес, жергілікті сипаттағы атаулар бірен-саран. Себебі жергілікті қазақтардың мәдениеті тамырын жалпытүркілік, оның ішінде қазақтың ұлттық мәдениетінен алады, қазақ мәдениетінің аймақтық бояу, реңкімен өрнектелген синтезді көрінісі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: Рауан, 1998, 244-б.
- 2 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология-Алматы: Ана тілі, 1991,89-90б.
- 3 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999, 225-б.
- 4 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: Мектеп, 1988, 175-б.
- 5 Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1964.-с.145.
- 6 Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. Уфа, 1959.с.61-65.
- 7 Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі.- Нөкіс.Қарақалпақстан, 1992. Т.IV. 231-б.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы. Қаз ССР Ғылым Академиясы, Т.II.1961.290-б.
- 9 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994,77-б.
- 10 Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М., Наука, 1981, 67-бет.
- 11 Жанпейісов Е.Историко-этимологические заметки.// Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая. 1980.№1, 38-бет.
- 12 Махмуд Қошғорій Девонулуғот-иттурк. Тошкент. 1967. 136-б.
- 13 Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятниковVII-IX вв. Л., 1980. с.114.
- 14 Е. Жанпейісов. «Этнокультурная лексика казахского языка» А, Наука, 1989.66-68 б.
- 15 Қазақ тілініңтүсіндірмесөздігі. 5-т. Алматы. Ғылым. 1980. 216-б.
- 16 Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, Москва, 1980. 86-бет.

Ахметжанова З.К.¹, Мусатаева М.Ш.²

¹ д.ф.н., проф., Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан

e-mail: zauresh.akhmetzhanova@sdu.edu.kz

² д.ф.н., проф., Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

ОБРЯДОВО-РИТУАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА

Abstract. Ritual culture is characterized by: a high level of symbolism of all the components (objects, actions, verbal clichés, sequence of actions), complex communication of the society with extraordinary powers, a belief in the magical connection of specific parameters "components of communicative situations" with deep-seated cultural values. Ritual culture marks, firstly, the most important values of national culture (socialization of the young generation, the development and ongoing support of relationships within the societies of various kinds, cosmocentrism of the world view), and secondly, increases in particular critical moments of life of the ethnicity.

Ключевые слова: макрознак, символ, признаки ритуала, функции обрядово-ритуальной культуры, имитативная магия, продуктивная магия.

Помимо материальной, духовной и коммуникативной культур, мы выделяем четвертый, особый подтип традиционной культуры казахов – обрядово-ритуальную культуру, базовым термином при рассмотрении обрядово-ритуальной культуры выступает термин макрознак.

Термин **макрознак** используется в значении «сложный знак», то есть денотат, именуемый макрознаком, является сложным динамическим образованием процессного типа, характеризующимся, во-первых, поликомпонентностью составных частей, во-вторых, сменой действий, в-третьих, особой целеустановкой, в-четвертых, массовостью участников этого процесса.

Денотатом макрознаков в лингвокультурологическом плане выступают традиционные обряды, ритуалы совокупность которых воспринимается как особая система обрядово-ритуальной культуры, основывающаяся на древних представлениях этноса об мироустройстве, о связях людей и богов, и отражающая миропонимание и мироощущение наших предков, в том числе и магические представления о свойствах предметов, животных и людей.

Роль ценностей в этнической проблематике осознавалась практически всеми исследователями. Так, Ю.В.Бромлей указывал, что этническое самосознание, выступая как разновидность общественного сознания, в качестве одной из важнейших составляющих включает в себя систему ценностей или «нормативно-ценностную систему» [1]. Важное место ценностям и ценностным ориентациям в структурах этнического отводят также многие зарубежные исследователи. В частности, существенное место занимает аксиологический ряд в рассуждениях Ф.Барта, который говорит о «наборе ключевых значений, символов и основных ценностных ориентаций, через которые данная группа осознает свое отличие от других» [2].

Пожалуй, носителями этнической субстанции могут быть только этнические символы. Символ – это вовсе не просто «знак». Между ними существует принципиальное

различие, а именно: любая знаковая система в идеале всегда стремится к однозначности в отражении действительности своими знаками, в то время как символы по сути своей синтетичны и имеют не один план значений. Знак однозначен – символ многозначен. Поэтому только символ позволяет человеку соприкоснуться с тем, что невыразимо в знаковых формах речи, что не может быть отражено в логических понятиях.

А потому и какой-либо контакт с бессознательным в процессе этнической апперцепции возможен только с использованием символов. Если посмотреть на проблему с другой стороны, в аксиологическом аспекте, то и тогда оказывается, что постижение и осмысление мира ценностей возможно только через символы – и никак иначе. Никаким образом прямо ценности нам не являются, нормы поведения зафиксированы в обычаях, традициях и ритуалах, которые все основаны на символах, причем степень символичности возрастает от обычая к ритуалу.

Ж.Т.Балмаганбетова, обобщая мнения ряда исследователей (А.К.Байбурин 1991, М.М.Маковский 1996, В.Н.Топоров 1995 и др.), выделяет следующие признаки ритуала:

1) символичность, позволяющую по-новому представить время и место происходящего, окружающие предметы;

2) трансформирующий характер, изменяющий участников и взаимоотношения между ними;

3) линейность, связывающую совокупность действий в определенную последовательность.

4) коллективный характер действий, который выражает во взаимодействии нескольких участников;

5) диалектичность, предполагающую распределение ролей и выполнение участниками пространственных и социальных переходов;

6) противопоставление обычной жизни, маркирование кризисных ситуаций;

7) соотнесение с сакральной сферой и взаимосвязь с мифом.

Важными признаками ритуалов выступает их способность маркировать ценностно значимые сферы и служить идентификации личности [3]

Ритуально-обрядовая культура выполняет несколько функций:

1. функцию передачи знаний (наивных, донаучных) от поколения к поколению в рамках этноса, что обеспечивает преемственность поколений;

2. функцию объединения разных по социальному статусу, по образовательно-демографическому параметру, по территориальной принадлежности представителей этноса в единое целое;

3. функцию воспитания в членах своего социума чувства этнической идентичности, принадлежности к конкретному этносу;

4. функцию формирования этнического менталитета.

Ритуально-обрядовая культура интересна своей синкретичностью, в процессе осуществления того или иного обряда или ритуала взаимодействуют элементы материальной, духовной и коммуникативной культур, при этом каждый из элементов выполняет особую функцию. Приведем в качестве иллюстрации обряд «*тұсау кесер*», относящийся к социальному типу обрядов. Данный обряд неплохо описан в исследовании А.Т.Оналбаевой, выполненном под научным руководством З.К.Ахметжановой. Цель данного обряда – оформление перехода ребенка на новый этап развития – самостоятельную ходьбу. Участниками обряда выступают родственники, соседи, друзья. Обряд проводится как праздник. Подготовка к проведению обряда заключается в

подготовке пут, которые чаще всего создаются из пряжи шерсти, либо ниток разных цветов: черной, белой, иногда добавляют пряжу или шерсть красного цвета. Такие пути называют *ала жіп*. В южном регионе в обряде тұсау кесер используют три вида пут: *ала жіп*, кишки свежезарезанного барана и пути из травы. Каждый вид путов имеет свое символическое значение [4].

У.Кыдыралин так пишет о пестрой веревочке, из которой делают пути для обряда тұсау кесер: *«Тұсау кесу үшін де ала жіп таңдалынуы да жайдан-жай емес. Қазақ халқы баланың тұсауын да, көшкенде жүк артатын арқанның бірі – қом арқанды да, бесіктің ұзын қолбауын да, түндіктің бауларын да ала жіппен ескен. Құн дауына жиналғанда да айтысушы екі жақтың ортасына ала арқан тасталынады екен. Себебі ала жіп – «Жаным – арымның садақасы» деп білетін қазақ халқы үшін мәңгі сарқылмас тіршілік – күн мен түннің, сондай-ақ бір-бірінен тым алыстап кетпейтін адалдық пен арамдықтың, зорлық пен қамқорлықтың, жақсылық пен жамандықтың, ең ақыры еген өмір мен өлімнің рәмізі. Ала жіптің адам өмірімен байланыстырылуын «Біреудің ала жібін аттама» деген мақалдан көруге болады. Яғни баланың аяғын ала жіппен тұсау арқылы, ең алдымен, келер ұрпақтың адал, пәк болуын мақсат тұтқан»*. Перерезая пути из *ала жіп* (веревочка из переплетения разноцветных ниток, пряжи), тем самым желают ребенку вырасти справедливым: не причини никому зла, умея различать хорошее от плохого, светлое от темного.

В данном случае казахи исходят из магических представлений о наличии связи сходства между материально-конкретным физическим действием и результатом действия с обобщенно-отвлеченным понятием свободы жизни и человеческой деятельности вообще. Перерезая пути из сырых кишок, тем самым желают ребенку в будущем жить в богатстве, в материальном достатке. Перерезая пути, свитые из травы, тем самым желают ребенку иметь в будущем многочисленное потомство: *көк шөптей көгерсін, өссін, өнсін!*[5].

Само действие – перерезание пут выражает семантику получения свободы движения. Основным исполнителем обряда выбирается энергичная женщина средних лет, которая со словами:

<i>«Қаз-қаз, балам, қаз, балам,</i>	Шагай, малыш, шагай,
<i>Қадам бассаң, мәз болам,</i>	Мы радуемся каждому твоему шагу.
<i>Күрмеуіңді шешейін,</i>	Давай я разрежу пути
<i>Тұсауыңды кесейін,» -</i>	Пусть твой шаг будет свободным.

перерезает пути на ногах ребенка.

Затем она берет ребенка за руки и несколько раз ведет его по ковру, приговаривая *«Желдей ұшып, ердей бол!»* (Лети как ветер, будь мужчиной!) или *«Мендей жүйрік бол!»* (будь быстрым как я!). В это время окружающие осыпают ребенка сладостями, монетами. Далее обычно обряд завершается дастарханом, песнями, играми.

В этом обряде вербальное клише выражает конкретную семантику, непосредственно связанную с физическим движением – самостоятельной ходьбой ребенка (*тез жүріп кет, сүрінбей жүр*), тогда как невербальные средства выражают символическую семантику: проецируясь на более отдаленное будущее (будь справедливым, пусть жизнь будет в достатке, пусть будет многочисленное потомство). Если семантика вербального компонента понятна всем участникам обряда, то семантика невербальных средств затемнена и обычно требуется комментарий, которым иногда сведущие люди сопровождают каждое движение. Семантика невербальных компонентов ритуализованной

коммуникативной ситуации восходит к архетипическим представлениям о человеке как неотъемлемой части природы, жизнь человека подчинена общим законам природы.

Как видно из приведенного анализа, в этом обряде использованы следующие компоненты. Главными действующими лицами выступают люди: а) ребенок, самостоятельно делающий первые шаги, он выполняет функцию основного объекта обряда, на него направлены пожелания как основного исполнителя обряда, так и всего малого социума, выступающего в роли активно реагирующей аудитории;

б) материальные предметы: путы, символизирующие своей основной цветовой гаммой (белое-черное) единство понятий, немислимых друг без друга: день-ночь, честность-нечестность, добро-зло и др. В описываемой конкретной ситуации символика пут трансформируется, корректируется и оформляется в виде пожелания вырасти справедливым, никому не причинять зла, уметь различать хорошее от плохого, добро от зла.

в) Действие – перерезание пут символизирует получение свободы движения.

г) Действие – поддержка бабушек, матери во время первичной ходьбы ребенка символизирует поддержку родственников, оказываемую ребенку в начале его жизненного пути. Идет своего рода символическая проекция на будущее ребенка.

д) Одним из главных компонентов является вербальный компонент, функция которого, во-первых – интерпретация действий, исполняемых основным действующим лицом – женщиной, перерезающей путы на ногах ребенка, во-вторых, воспитательно-познавательная функция, поскольку при исполнении обряда присутствует разновозрастная аудитория; в-третьих, выражение своего отношения к ребенку через пожелания как во время самой процедуры перерезания пут, так и во время дастархана по случаю *тұсау кесер*.

е) Во время ходьбы после перерезания пут ребенка осыпают сладостями, монетами (шашу шашу), что выражает пожелание делиться со всеми радостными чувствами, и в первую очередь, с детьми, потому что подбирают сладости, монеты присутствующие на обряде дети.

ж) И, наконец, завершается обряд дастарханом, функция которого – общение и угощение, а основная целеустановка – единение.

Казахская обрядово-ритуальная культура характеризуется теми же признаками, что и материальная, духовная, коммуникативная культуры, но эти признаки, вступая во взаимодействие друг с другом, не всегда четко различимы.

Элементы материальной культуры предметы, конкретные физические действия выступает в обрядово-ритуальной культуре в своем символическом облике.

Так, *ала жіп* (пестрая веревочка, свитая из белых и черных волокон) в обряде «*тұсау кесер*» символизирует связь плохого и хорошего, добра и зла, а перерезание пут, сделанных из пестрой веревочки, символизирует пожелание ребенку в будущем научиться отличать добро от зла, хорошее от плохого. Сорок ложек воды, наливаемых разными родственниками в тазик для купания малыша во время обряда «*қырқынан шығару*», символизирует соучастие всех родственников в жизни и воспитании ребенка. Кроме того, положительная энергетика родственников через воду передается ребенку, позитивно влияя на его самочувствие.

Элементы духовной культуры в форме концептуальных образований в обрядово-ритуальной культуре можно выделить, во-первых, определяя главный объект и

основную целеустановку обряда, во-вторых, анализируя вербальные клише-компоненты обряда.

Коммуникативная культура в обрядово-ритуальной культуре проявляется в том, что ритуал/обряд – это общение особого рода: общение социума с некими высшими силами, с сущностями, заключенными в предметах. Этот вид общения многоканальный: в нем участвуют артефакты и натурфакты, конкретные физические действия, специфические вербальные клише-формулы, особые блюда.

Указанная специфика обрядово-ритуальной культуры, а именно – многоканальность общения являются причиной забвения, ослабления данной культуры: современные носители языка и культуры имеют фрагментарные знания и поверхностное понимание сущности того или иного обряда.

В зависимости от того, кто или что выступает в обряде основным объектом, выделяем несколько группы обрядов.

I. Обряды, направленные на выделение и празднование определенных этапов социализации ребенка – подростка – взрослого человека. Эта группа обрядов самая значительная по количеству и самая значимая по своей важности для казахского этноса.

II. Обряды, направленные на установление, поддержание и развитие контактов между людьми. Данная группа обрядов характеризуется определенной понятийной размытостью, поскольку многие из обрядов данной группы стали содержанием современной бытовой культуры казахов, и могут быть выделены лишь в сопоставлении с бытовой культурой других этносов за пределами республики.

III. Обряды, оставшиеся как напоминание о скотоводческо-кочевом образе жизни казахов.

IV. Обряды, являющиеся отражением космоцентрических представлений казахов о мире, об устройстве Вселенной.

Особенностью обрядово-ритуальной культуры следует считать не только высокую символичность используемых в обрядах артефактов и натурфактов, а также конкретных физических действий, но и более четкое проявление тех или иных магических представлений народа-носителя языка и культуры. Выделим несколько видов магий, выделенных в ходе анализа ряда обрядов. Так, в обряде *бесікке салу* действие бабушки, когда через отверстие в дне *бесіка* бабушке сыплет сладости, приговаривая «*тышты ма?*», а собравшиеся дети, подставляя ладошки под сладости, хором отвечают: «*Тышты!*» и визжать от радости, это действие обусловлено имитативной магией.

В обряде угощения почетного гостя подачи ему отваренной головы барана без правого уха использована магия связи по смежности: правое ухо-отметка владельца скота/наличие большого количества скота/материальное благополучие. Магия связи по смежности, совмещенная с продуцирующей магией, прослеживается в представлениях казахов о связи таких орудий по уходу за домашним скотом, как курук, уздечка, вожжи и т.д. Считалось, что их нельзя передавать, подаривать, продавать чужому человеку, они должны оставаться в собственности хозяина, иначе вместе с ними уйдет материальное благополучие, достаток. Эти средства по уходу за скотом должны были передаваться по наследству от отца к сыну.

Оберегающая магическая связь между тем или животным и предметами из шерсти, кожи, мяса этих животных усматривается в таких действиях, как использование аркана из шерсти, пуха, волос лошадей, овец, коз в качестве защиты своего жилья от змей [6].

Итак, обрядово-ритуальная культура характеризуется: высоким уровнем символичности всех компонентов (предметы, действия, вербальные клише, последовательность действий), комплексным общением социума с высшими силами, верой в магические связи конкретных параметров «компонентов коммуникативных ситуаций с более глубинными культурными ценностями. Обрядово-ритуальная культура маркирует во-первых, наиболее значимые ценности национальной культуры (социализация подрастающего поколения, развитие и постоянная поддержка взаимоотношений внутри социумов различного характера, космоцентризм мировоззрения), во-вторых, усиливается в особо кризисные моменты жизни этноса.

Список литературы:

- 1 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М.: Наук, 1983. – 418с.
- 2 Барт Ф. Этнические группы и социальные границы. М.: Новое издательство, 2006. – 200 с.
- 3 Балмагамбетова Ж.Т. Теория художественного перевода: интегративно-концептологический перевод. Астана, Мастер По, 2013. –258 с.
- 4 Оналбаева А.Т. Невербальное общение: социальный и национально-культурный контекст. Монография. – Алматы, 2010.
- 5 Қыдыралин Ү. Маңғыстау қазақтары әдет-ғұрыптарының ерекшеліктері// Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: - Алматы: Ғылым, 2001. – 428 б.
- 6 Тоқтабай А., Сейітқұлова Ж. Төрт түліктің қасиеті. Алматы, 2005. – 63-64 сс.

УДК 398(4/9); 801.8(4/9)

Айдоғду Ш.

*ф.ғ.к., Сулейман Демирель атындағы университет
Каскелең қаласы, Алматы, Қазақстан*

АНАДОЛЫ ТҮРІКТЕРІ ХАЛЫҚ АҚЫНДАРЫНДА ТҮС КӨРУ САРЫНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕЙБІР ҮЛГІЛЕРІ

Андатпа: Анадолы түріктері халық ақындары арасында «түс көру» сарыны кең тараған. Осы көрген түсінің қызметі ол жас ақынды «ашықтық» өнерге баулу, тарту. XIII ғасырдан бастап ашықтар арасында осы аталған қасиетті сусынды түсінде ішіп ақындық өнердің бойларына дарып өлең жырлай бастағандарын айтып келуі ортақ дәстүрге айналған. Әдетте түсті болашақ ашықтар балалық шағында және жастық шағында көреді. Атақты ақындардың барлығында дерлік «түс көру» сарыны кездеседі.

Кілт сөздер: ашық, түс көру, баде суы, суырып-салма, пір, қызыр, саз

Түркі халықтарына кең тараған дәстүрдің бірі – суырып-салма ақындық дәстүр болып келеді. Осы аталмыш дәстүрді Анадолы түріктері ата жұрты Орта Азиядан көшіп жаңа қоңыстары Анадолы жеріне барғанда да жалғастырып, дамыта түскен. Анадолы түріктері суырып-салма өлең айтатын ақын-шайырларды «ашық», олардың қолданатын музыкалық аспабын «саз» дейді. Анадолы Түріктері халық ақындарында түс көріп, түсінде қасиетті деп аталатын «баде суын» ішіп барып ақындық қасиетке ие болу үрдісі кеңінен тараған.

XIII ғасырдан бастап ашықтар арасында осы аталған қасиетті сусынды түсінде ішіп ақындық өнердің бойларына дарып өлең жырлай бастағандарын айтып келуі ортақ дәстүрге айналған [1, 67]. Жалпы қала өмірінен алыста, ауыл, аймақтарда өмір сүрген ақындарда осы дәстүрдің кең тарағаны анықталған [2, 142].

«Халық арасында кең тараған аңыз-әңгімелер бойынша бұл өнер иелерінің бастапқыда бір сұлуға ғашық болғандары, кейін одан рухани әлемдегі ғашық дәрежесіне көтеріліп, суырып-салма өлең айту қабілетіне рухани әлемнің өкілдері саналатын; ұстазды, пірді немесе Қызыр пайғамбарды түсінде көргеннен кейін ие болғандары жайлы түсінік бар. Халықтың түсінігінше бұлар «Хақ ашықтары» және олар рухани әлемнен сусындайды, нәр алады [3, 26].

«Осы көрген түсінің қызметі ол жас ақынды «ашықтық» өнерге баулу, тарту» [3, 67].

«Атақты ақындар; Ашық Сефил Селими, Ашық Исмаил Өнер, Ашық Хасрети, Ашық Қара, Ашық Рухани, Ашық Зауаллы, Ашық Уәйсел Шахбазоглу, Ашық Феймани, Ашық Чобаноглу, Ашық Эфкари, Ашық Ташлыова т.б. өздеріне «түс көру» сарыны бойынша ойлары сұралғанда бәрі де оның шын нәрсе екенін және оған толық сенгендерін айтқан» [6, 130].

Әдетте түсті болашақ ашықтар балалық шағында және жастық шағында көреді. «Баде суын» ішіп ашық болған ашықтардан Феррахи 12, Муса Мерданоглу 13, Хыфзи 18, Первани 19, Мудами 14, Феймани 23 [4, 81-89], Ашық Эмсали 15, Ашық Ер Мұстафа 40 жасында түс көріп ашық болады. [5].

Ал 40 жасынан асып «баде суын» ішіп ашық болған жоқтың қасы десе де болады. [4, 81-89]

Жалпы түсінде пірлері ақындарға «баде суын» ішкізгенмен бірге кейде алма, анар, бұршақ [2, 142], «саз» береді немесе «шербет», «сорпа» ішкізеді. Олардың үлгілері төмендегідей:

1. Түсінде ашыққа қасиетті «баде суы» ішкізіледі:

Девелили Ашық Сейрани; Ашық Сейранидің шын есімі Мехмет болған. Ол Девели қаласындағы Оруза мешітінің имамы имам Джафердің баласы екен. Ол аз уақытқа мәдресеге оқуға барса да оны аяқтай алмапты.

Бір күні имам Джафердің түнде ұйқыға қатты батқаны сонша ол таңғы намазға уақытында тұра алмай күнде істейтін жамағат келмей мешітті ашу әдетінен жаңылып қалады. Таңғы намазды оқуға келген жамағат мешіттің есігінің тарс жабулы екенін көріп ашуға мінеді де барып имамның үйінің есігін жұдырықтайды. Қатты сасып қалған имам, өзі барғанша мешіттің есігін ашып шамдарын жақсын деп баласы Мехметті алдынан жібереді. Мехмет барып мешіттің есігін ашып қараса бүткіл шамдардың жанып тұрғанын және мешітте тәртіппен отырған жасыл сәлделі, дәу кеуделі, жан-жағына нұр шашатын ерекше бір топ жамағаттың сапқа тұрғанын көреді. Осы көрініске қайран болып «Құдай қайырын берсің» дейді де барып оларға ұйып намаз оқиды. Намаз оқып болған соң пір Мехметке «Жақындап кел» дейді. Мехмет оның қасына барып, сәлем беріп, тізерлеп отырады. Пір қолында «баде суы» толтырылған кесені Мехметке береді. Мехмет ол берген сусынды шарап деп ойлап алғысы келмейді. Пір қайта дауыстап: «Дос ұсынған достық шарабын іш балам» дейді. Сол кезде ғана ол пір ұсынған «баде суын» ішіп қояды. Сонда пір: «Енді сен де ғашықтықтың дариясына сүнгідің, қалағаныңша сүнгі бер» дегенді айтып жүріп кетеді.

Мехмет ол кісілердің артынша ермек болады бірақ кілтті үйіне бермекші болып «Мен кілтті үйге апарып келемін» деп үйіне қарай жүгіре шығады. Кейін пірлер кеткен жаққа іздеп барып қанша жүрсе де оларды таппай шаршап қаланың сыртындағы бақтан келіп қалың ұйқыға кетеді. Мехмет сол кезден бастап есінен айрылады. Бір аптадан кейін Мехметті жақындары Девели қаласының жүзім бақтарынан ес-түссіз жатқан күйінде табады. Шешесі “оған серуендеуге шықтың ба?” мағынасында «сейрана ма шықтың балам?» дегенде түсінде біреу: «Анаң сенің есіміңді атады, бұдан былай сол есіммен жырлай бер» дегенді айтады. Есін жиғанда бір түрлі кейіпте болады. Кейін оны «хақ ашығы» болғаны белгілі болады. Осыдан кейін ол «Сейрани» деген есімді қолданады. [6, 266-267], [7].

Сейранидің жалпы түсі басқа «ашықтарға» ұқсағанмен ғашық болатын сұлуды көрмеуі жағынан ерекшеленеді. Ол осы түсін балалықтан балиғат жасына өтерде он бесінде көріпті. Түсінде пірлері сұлуды көрсетелегендіктен оның өлеңдерінде басқа ашықтардағыдай сұлуға арнаған өлеңдері кездеспейді [6, 267].

2. Түсінде ашыққа «алма» беріледі:

Ашық Ер Мұстафа: Ашық Ер Мұстафа да түс көріп, түсінде алма жеп «ашық» болады. Бір күні ол Қыдырға кездеседі. Қыдыр пайғамбар қойнынан бір алма шығарып Ер Мұстафаға беріп айтады: “Мұның жарымын өзің же, жарымын әйеліңе жегіз. Екеуіңіз де ерекше «ашықтардан» боласыздар» дейді. Ол «әйел адамнан ашық бола ма екен?» және одан да бәрін жеп өзім елден ерек ашық болайын деп ойлайды да алманың екі бөлігін өзі жеп қояды. Осы оқиғадан кейін «ашықтық» қасиеті бойына қонып, тоқтамай өлең, жыр айта бастапты. Ол осы түсін 40 жасында көріпті. [5].

3. Түсінде ашыққа «саз» беріледі:

Конялы Мехмет Яқыджы: Өткен ғасырдың атақты түрік ашықтарынан Конялы Мехмет Яқыджы баделі ашықтардан екенін айтып оның қалай болғанын былай деп айтып беріпті: Соғыстан бұрын түс көрдім. Нақты айтқанда бес жыл бұрын еді. Бір күні ұйықтағанда түсімде бір ашықты көрдім. Мойнына сазын іліп қойыпты. Кейін оның пір екенін ұқтым. Мен ол ашықтың артынан бардым да сазын мойнынан жұлып алып көтеріп жерге бір-ақ ұрдым. Кейін осы ісіме қатты өкіндім. Басымды екі алақаныммен ұстап алып бір бұрышқа барып отырып алдым. Сол кезде есік ашылып пір бөлмеге кіріп келді. Сазын сындырғанымға өкініп одан кешірім сұрағым келді. Ол маған сонда «Сазымды сындырмағанда саған бір кесе «баде суын» бермекші едім. Содан бастап сен бейне кітаптан оқығандай жыр айтушы едің. Бірақ енді жартылай кем боласың» - деді. Кейін тұрып мен жер жыртуға барып едім. Сонда аузымнан тоқтамай өлең жырлар төгіле бастағанын байқадым[5].

4. Түсінде ашыққа «сорпа» ішкізіледі: Шын аты Фатма болған әйел ашық Ашық Дердимендке пірлері сорпа ішкізеді. Ол көрген түсін былай айтып беріпті: “Бір кезде қатты ауырып жатыр едім. Түсімде ақ сақалды, қарт кісілер жақындап келіп оң жағыма отырды. Алдыма бір кесе сорпа әкеп қойды. Олар «Жеп ал жазылып кетесің» дегенді ғана айтты. Олардың айтқанын істейін деп орнымнан түрегелгенім сол қарт кісілер ғайып болды. Сорпаны ішпей оянып кетсем де сол кезден бастап бар ауруымнан айықтым. Осы оқидан үш-төрт жыл өткен соң ғана көрген түсімнің әсерін өзімде байқадым. Және содан бастап өлең, жыр айта бастадым[5].

5. Түсінде ашыққа жұмақтың суы ішкізіледі, пайғамбарымыз көрсетіледі:

Ашық Шенлик: Атақты ашық Шенликтің көрген түсі былай: Ашықтың шын есімі Хасан. Ол 1850 жылы Қарс облысы, Чылдыр ауданына қарайтын Сухара ауылында дүниеге келіпті. Ауылдың басқа балаларына ұқсап ол да күнде бақташы болып қой бағады. Кешкі уақытта ауылдағы үлкендер басқосқан жиындарда айтылған аңыз-әңгімелерді және ауылдағы молда оқыған Ахмедие, Сейітбаттал, Сирет, Хазрети Ғалидің ғазуаттары мен ауылының ашықтары айтатын батырлық жырларды және жоқтауларды тындап өседі. Хасан бір күні кейде істейтін әдеті бойынша мылтығын алып ауылының маңайындағы Қаракөлге үйрек аулауға барады. Мылтығын ұстап үйректерді аңдып отырғанда көзі ілініп кеткендей болады да ұйқылы-ояу түс көреді.

Түсінде қасына келген пір оны жұмаққа пайғамбарымыздың қасына апарып оны көрсетеді. Сонда оған жұмақтың суын ішкізіп «Салатын» есімді сұлуды да көрсетеді. Оған сонда араб, иврит және парсы тілін үйретеді. Кейін оған «Шенлик» деген есім беріледі. Ол ұйқысынан өз бетімен тұра алмайды. Әкесі мен ауылдағы азаматтар оны іздеп келіп табады да оятады. Ол көз жасын көл қылады бірақ аузын ашып «ләм» деп бір сөз айта алмай бір түрлі кейіппен төңірегіне қарай береді. Келгендер оны ауылға апарады. Ол әлі де сөйлей алмайды. Оның осы түрін барлығыда жатырқайды. Ауылдың молдасы Хасаннан басынан қандай іс өткенін сұрағанда ол көрген түсін басынан аяғына шейін жырмен баяндап береді[6, 147-148].

Қорыта келе Анадолы түріктері халық ашықтарында түс көріп, осы көрген түсінен кейін суырып-салма өлең айтатын ашық болу дәстүрі қалыптасқан. Осы түсінде болашақ ашыққа аян берген Қызыр, Иляс пайғамбарлар, үштер-жетілер-қырықтар деп аталатын пірлер, үш дәруіш, халифа Хазрети Ғали, қарт бір ата не қарт бір кемпір т.б. болып келеді және осы бабалары «ашықты» әрқашанда қолдап, жебеп отырады. Көрген түсінен кейін ашық болған халық ашықтарын халық та ерекше құрметтеген. Ашықтарға түсінде «баде суы, шербет не сорпа ішкізіледі, алма, яки саз т.б. беріледі. Соған қоса ашықтарға бір ерекше сұлу қыз көрсетіледі де болашақ ашық оған өлердей ғашық болып қалады. Ашықтар осы ұйқысынан тұрған соң алғашқы айтқан өлеңдерін де болсын не кейінгі өмірінде айтқан өлеңдерін де болсын осы түсінде көрген сұлу қыз туралы айтатын болған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Erman Artun. Aşık Geleneği ve Aşık Edebiyatı. – Ankara: Akçağ Yayınları. 1.baskı, 2001.
2. Dr. Doğan Kaya. Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve terimleri Sözlüğü. – Ankara: Akçağ Yayınları.3.baskı, 2014
3. Fuat Köprülü. Saz Şairleri. – Ankara: Akçağ Yayınları. 3.baskı, 2004.
4. Şerhiyye Heziyeva. Tarihi Süreç İçinde Türkiye’de Aşıklık ve Aşıklık Geleneği. – İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Cilt:X. Sayı 1. s. 81-89, 2010
5. Mehmet yardımcı. Halk Şiirinde Mahlas Alma ve Bade İçme Gelenekleri. – Kaynak: <http://www.gulceedebiyat.net/konu-halk-siirinde-bade-icme-mahlas-alma-ve-usta-cirak-gelenekleri-18506.html> ulaşım tarihi 10.06.2016.
6. Umay Günay. Türkiye’de Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi. – Ankara: Akçağ Yayınları 5.baskı, 2008
7. Metin Turan. Seyrani. – Kaynak: http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/metin_turan_seyrani.pdf / ulaşım tarihi 10.06.2016.

Auelbekova Ş.A.

S. Demirel Üniversitesi, Filoloji fakültesi, PhD. Assist.prof.

Kaskelen/Razakistan, e-mail: aelbekova.shynar@mail.ru

KAZAK DİLİ'NİN TARİHİ KAYNAĞI OLAN “MÜNİYETÜ'L-GUZAT” ESERİNDEN ÖRNEKLER

Abstract. One of the oldest books written in the ancient language of Kipchak Mamluk is called "Muniyat-ul-Guzat". Since this book was translated into the Turkic language, it used original Turkic words. The book is primarily intended to teach the art of war, so it is written simply and without the use of artistic expression. The main stock of vocabulary consists of terms related to military equipment, names of weapons used at the time. The value of this book lies in the fact that it is the historical source of information about conversational style of that time. There is every reason to consider the book as one of the primary sources of Kazakh language. The work can serve as the basis for the study of typological features of the Turkic languages, their sound structure, evolutionary history of their development, semantic nature and application in the language. This is an exhibit, which contains information about the nature of the root words inherent in Turkic languages. It reveals the mystery of the nature of the basic vocabulary, is the core of the ancient root words that form the basis of all the wealth of the vocabulary used in the modern Kazakh language. This is one of the most important works, which is considered a mirror of the material and spiritual wealth of the people, the only witness to its long historical development. This book is valuable because it will help unlock the secrets of a long historical path of the Kazakh language.

Keywords: Kipchak Mamluk, "Muniyat-ul-Guzat", Kazakh language, translated,

Kazak halkının etnik tarihi ile Kıpçakların tarihi doğrudan bağlantılı olduğundan, Kıpçak dönemine ait eserlerde Kazak dilinin tarihi kaynaklarına kanıt olabilecek örneklere sıkça rastlanıyor. Kıpçak dönemine ait bilgiler az olsa da, Mahmut Kaşkari “Divani lügat-at Türk” eserinde bulunuyor. Mısırda (XVy.), Suriya’da (XIVy) yazılan Memlük Kıpçak Türkçesi devrine ait eserler dil bakımından farklı özellikler taşıyor. Türkolog bilim adamlarının bu eserlerin Kıpçak, Oğuz, Kıpçak-Oğuz dil grubu özelliklerini taşıdığı yönündeki kanaatleri yaygındır.

Suriya (XIVy.), Mısır (XV.y.) yazılmış ve “Memlük-Kıpçak Türkçesi” adıyla gruplaştırılan eserlerin ekseriyeti Arap dil bilgisi bakımından hazırlanan lügatler. Bir kısmı da Arap dilinden tercüme edilmiş eserlerdir.

Türk dilinin Kıpçak dönemine ait eserlerinde kullanılan dil “Türkçe”, “sade Türkçe”, “Kıpçakça”, “Türkmence” yazıldı diye nitelendirilse de, onların özellikleri tam olarak ayırt edilememiştir.

Eski Memlük-Kıpçak dönemine ait eserlerden biri “Münyetü'l-Guzat” 1446-47(H. 850) tarihinde yazılmıştır. Eserin bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed kısmında 3468 numarada kayıtlı bulunmaktadır, 115 yapaktır.

Eser askerlikle ilgili Türkçe ele alınan eserlerden en eskisi ve dil tarihi bakımından kaynak niteliğinin taşıyan önemli eserlerden biridir.

Dil doğasının aşırılar ötesinden devam edegelen sırrını öğrenmeye duyulan istek, farklı bilim dalları (psikoloji, antropoloji, kültüroloji, mifoloji) bir-biriyle bağlantılı incelendiğinde, çabuk gerçekleşeceğine inanıyoruz. Çünkü bütün milletlerin konuştukları dillerinin kaynağı o milletin tarihi, günlük yaşantısı, kültürü ve yaşam tarzında korunan zihniyettir.

Akraba Türk halklarının tarihi, dili yönünden ortak kaynak niteliğın taşıyan tarihi eserlerden biri de – “Münyetül – Guzat”. Eserde devrin önemli meselelerinden askerlikle ilgili konu ele alınmıştır.

“...*Türk tilinçe tercüme kılıp takı münyetü’l guzat tiyü ad*

Birdi küçi yitgençe körklü tertib

Birip altı fen üzere tahrir kıldı ...“(s.34, 5/ a, 7-9)

Kazakça tercümesi:

...*Türk tilinşe tercüme kılıp takı münyetü’l guzat dep at*

Berdi küşi Őetkenşe körikti (tertip)

Birip altı (fen üzere tahrir kıldı)... Görüldüğü gibi Türkçe kökenli bütün kelimeler aynı günümüz Kazakçasında sadece ses deęişikliği ile kullanılıyor. “Münyetü’l- Guzat” metninden Günümüz Kazakçasında da kullanılan benzer kelimeler ve kavramları tespit edip karşılaştırmaya çalışacağız.

Metinde anlatılan bölümlerin adları:

1. ...*at-ka minmekde*. Günümüz Kazakça: “*atka minbekte*”

2. ...*süngü tutmakda*... Kazakça: “*süngü ustauda*”

...*ok atmakda*... Kazakça: “*ok atmakta*”

3. *Top atmakda*... Kazakça “*Dop atmakta*”.

Metinde kullanılan at araç gereçleri:”*yüzengü*”- üzengi, “*yügen*”- jügen, “*kayış*”-kayıs, “*tizgin*”-tizgin(8/a,3);

“*Atın yalın*”- at jalı,” Üzengüni burgil”- üzengini bür(9/b, 9), “*tonungnı tuzetgil*” -tonun, (10/a, 8),“*uyalmagıl*”- uyalmagin, “*ağır bolmasun ting bolsun*” (8/a, 8), ...”*yüzengüğe beraber ya azgına artkaru-rak tutup mingil*...” (üzengige azgana artkarırak ustap mingin...”

;

...*atnı çapıp tartkanda yıkılmakdan imin bolmas takı at sekirgende iyerdin çıkmakdn*... (8/b,3-4);

...”*art kaşı sınımakdn*”... Kazaklarda «eğerin art kaşı hakkında şöyle bir atasözü var: “Ayrılısar dost erdin artkı kasın suraydı” Türkçe anlamı “Ayrılmak isteyen dost eğerin art kısmını ister. (Haydar A., Halık danalığı, 181 s., 2004)

...*tuyagının kırığı birle yürür sürünmekdin ya yangılmakdn*. (14 a, 9). Kazakça “tuyagının sınığı birge jurer sürinmekten ya şanılmaktan”. Kazaklarda atasöz var “Sürinbeytin tuyak jok, janılmaytın jak jok”. Türkiye Türkçesi’nde anlamı: (“Sürçmeyecek toynak yok,yanılmayacak ağız yok”).

At çeşitleri:“*yaydak at*” (7 a, 7) - jaydak at, “*başı katğ*” (36/b,7) - başı kattı, “*tişlegen at*” (36/b, 8) – tictegiş at, “*ürkegen at*” (36/b,9) – ürkek at.

“Münyetül –Guzat” eserinde ata binmek, devrin önemli hünerlerinden sayılabilecek kadar değerlidir. Eserde ata binme hünerine bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde at üzerinde doğru oturarak, tutunabilmekten bahsediyor. Daha sonra ata binme türlerinden söz ediliyor. Eğerle, eęersiz ata oturmak nasıl olacağı bahsedilmiştir. Atı sürmek nasıl yapılır, at koşturmak, sonra atı dinlendirmek konularıyla ilgili bilgi bulunmaktadır.

Eserin “Ata binmek” bölümünde “At yahşısı”- atın iyisi nasıl olduğunu anlatan yollar vardır. Metinde anlatılan at iyisi vasıfları ile Kazaklarda anlatılan “at iyisi nitelikleri bir-biriyle örtüşüyor.

1. *Kim at-ning yahşısın algay-sen kim ayakları kavi*

2. *Bolgay takı özi yogın bolgay takı tayi bolgay harun*

3. *Bolmagay takı haddü’n-nefes bolmagay takı yahşi yüğruk*

4. *Bolgay ağız katıg bolmağay aning üçün bu sıfatlıg atlarga...*(26/a, 1-4).

Günümüz Türkçesiyle:

At iyisi: ayakları kuvvetli kalın olmalı;

Huysuz olmamalı;

hızlı koşmalı, başı sert olmamalı.

Kazakça:

Abay'ın "Attın sını" şiirinde "at iyisi nasıl olmalı" diye anlatan sözleri ile örtüşüyor.

"At sınama" Kazaklarda büyük bir ilim dalı gibidir. Kazakların kahramanlık destanlarında, ozanların şiirlerinde, Abay şiirinde, Nurtuganın şiirlerinde iyi at nasıl olmalı inceliklerine kadar açıklanmıştır.

*"...Şiderliğı juandau, bota tirsek,
Beyne jel, tınıştı, ekpindi minip jursek.
...Şapsa-jüyrık, minse – berik, juan, juas,
Razı emen osınday at minbesem". (Abay).*

Türkiye Türkçesinde:

*At iyisi demek, "... Ayakları kalın, yürüyüşü güzel,
Koştüğünde hızlı koşan, binildiğinde güçlü olmalıdır.*

Eserdeki ifadelerden hareketle "Münyetü'l Guzat" metninde rastlanan kelimelerin çoğu birebir Kazakçayla örtüştüğüne tanık oluyoruz.

Kazakların tarihinde de askerlik, savaş hünerini, silah türlerini kullanmayı öğrenme çok önemli sayılmıştır.

Bir sonraki bölüme "süngü "mızrak" tutmak denilmiştir. Süngünün türleri onları kullanma teknikleri hakkında yazılmıştır. "Muhdisi", "Sagri", "Şami", "Horasani" denilen süngü türlerinin kullanıldığını bu bölümden öğreneceğiz. "Süngü" - Türklerde orta mesafede savaşıldığında kullanılan sançma türünden silah adıdır. Süngü silah türü olarak Kazakların yaşam hayatında da önemli yer tutmaktadır. Kazaklar hakkında birçok araştırma yapan Türk bilimci A. Yanuşkeviş "Sapar kündeliğinde""Sefer günlüğü" yazılarında, süngü hakkında "çadırın dışına konulan süngünün bu ev sahibinin sultan veya yönetici olduğu anlamına geldiğini yazmıştır. Kazaklarda süngünün birçok türü vardır. Tanınmış bilim adamı A. Kaydarov "Dosphehi i voorujenye voyna – batıra b kazahskom epose i ih etnolingvistiçeskoe obyasnienie", ("Savaşçı kahramanın silahları ve silah türleri kazakların destanında ve onların açıklaması") başlıklı makalesinde süngü türlerini gösteriyor. Onlar: tolgamalı ak süngü,altı kulaş ak süngü,ırgay saptı süngü, dört kırdoğan kök süngü, asıldan sokkan ak süngü.

Erler ötti karasam,

Kök süngünü öngergen,

Azdı köpke tehgergen.

Kök süngünü öngergen, (Nurım Şırşagululu, Akberen, 66, b). Bütün bunlar Kazakların yaşam hayatında "süngünün" önemli yer tuttuğunu gösteriyor.

Eserin bir bölümü de "Kılıç kullanmak" adıyla nasıl kılıç kullanıldığını öğretmeyi amaçlıyor.

Bu bölümde "Yemeni", "Kılai", "Hindi", "Firenci, Mısri gibi kılıç türlerinin oluşu hakkında bahsedilmiştir. Kılıç taşıma ve onu kullanma ile ilgili öğretici bilgiler verilmiştir.

Kalkan tutmak

Bölümbulunmamaktadır.

Ok atmak

Bu bölümde iyi ok atabilme becerisinden bahsediliyor. Özellikle at üstünden ok atmanın usulleri öğretiliyor. Ok yapılabilecek ağaçlar hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır.

Top vurmak

Bu bölümde deyaşamda kullanılabilir önemli bilgiler yer almaktadır. Top vurmanın kuralları anlatılıyor. Bu bölümde çevgan ile topa vurarak oynanan “çevgan” oyunu hakkında bilgi bulunmaktadır. Kazaklarda da “şakan” denilen oyun türü vardır. “Şakan”- “Çevgan” yüzü ince kesmek için kullanılan silah türü.

Arapçadan tercüme olduğu halde Türkçe kelimeler çokça bulunan eserde ortak dil ve kültür özelliklerini inceleme bakımından önemi büyüktür. Dönemin konuşma dili hakkında bilgiler bulunabilir. Kazakçanın tarihi grameri ve tarihi gelişimi ile ilgili de önemli kaynaktan sayılmaktadır.

Daha önce de yapılan “Münyetü’l Guzat” dil bakımından incelendiği araştırmalarda (3) Türk lehçelerde kullanıma oranı tespit edilmiştir. Türkçe kelimelerin çoğu ortak kullanılan kelimeler. Onları karşılaştırarak incelediğimizde Kazak dilinde kullanılan aynı kelimelere de çokça rastladık. Türkçede kullanılan ortak kelimeleri incelemek, sözsüz onların zamanla uğradığı değişimleri tespit etmek ortak kültür ve manevi destürü canlandırmaya hizmet edecek. Bu tür çalışmalar Türk halklarının kültürü, edebiyatı, folkloru tarihinin incelemesinde önemi büyüktür.

Kaynakçalar:

- 1 Eckmann. J. “The Mamluk-Kıpçak Literature” *Central Asiatic Journal* 8:s. 35-41.
- 2 Doerfer G. “Uğurlu 1987 Üzerine Tanıtma yazısı” *Central Asiatic Journal* 33:s. 1-2.
- 3 Münyetü’l – Guzat” Mustafa Uğurlu, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1987.
- 4 Kaydarov A. Kazak tilinin özeği meseleleri./ “Dosphehi i voorujenie vojna-batıra v kazahskom i ih etnolingvişeskoie ob’yasneniye”, Almatı, Ana tili baspası, 1998, 304 s.
- 5 Kuralulu A. Karu-jarakka, ölşemge, oyundarga baylanıstı terminder men söz tirkesterinin túsindirme sözdiği, Almatı, Oner baspası 2007.

Kullanılan Sözlükler:

1. Akabirov, Ş. Özbek tilinin izohli lugati, T,1 (1981), Toşkent, Rus tili naşrioti.
2. Baskakov. N. A. Nogaysko-russkii slovar. Moskva. C. 1 “1958), C.2 (1963), Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i nosionalnix slovarey.
3. Eren H. Türkçe sözlük. Ankara. 1988. T. 1
4. Esmuratov. R. Karakalpak tilinin túsindirme sözdiği, Nukus, C.1. (1982), C.4. (1992). Karakalpa baspası.
5. Kenesbayev, K. Kazak tilinin túsindirme sözdiği, Almatı. T. 1 (1974), C.1 (1974), C.2 (1976), C.3 (1978), C.4 (1979), T. 5 (1980), C. 6 (1982), C. 7(1983), C.8 (1985), C.9 (1986), Gılım baspası.

Әбдірова Ш. Г.

оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

Ақтөбе, Қазақстан

e-mail : abdirova_83@mail.ru

БҮГІНГІ ТІЛТАНЫМДАҒЫ КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ Қ.ӨМІРӘЛИЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТІЛ МЕН ТАНЫМ САБАҚТАСТЫҒЫ

Abstract. The article considers the problems of cognitive linguistics and worldview of the Turks in the works K. Umiralieva.

Кілт сөздер: когнитивтік лингвистика, тіл мен таным, түркілік таным, когнитивтік парадигма.

Когнитивтік лингвистика – ХХ ғасырдың соңғы ширегінде Р. Шенк, Дж. Лакофф, Ч. Филлмор, В. Раскин, М. Минский, Р. Джэкендофф, Е. Бартлинский, Ф. Джонсон-Лэрд, А.П. Бабушкин, Н.Н. Болдырев, Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанова, В.Н. Телия, т.б. зерттеушілердің еңбектері арқылы өзіндік дербес теориялық негіздемеге ие болған жаңа ғылым саласы.

“Когнитивтік лингвистика – *тілді* когнитивтік механизм және ақпаратты қайта жасақтап, трансформациялаушы таңбалар жүйесі болып табылатын когнитивтік аспап ретінде өзінің басты назарында ұстайтын лингвистикалық бағыт» [1,53 б.] Ғылымның үздіксіз дамуы тілтанымда да жаңа бағыттың қалыптасуына әсер етті. Қазақ тіл білімінде зерттеушілер тілді танымдық тұрғыдан зерттеуге назар аударды. Зерттеуші ғалымдардың назары адамның ойлауы, сөйлеу қабілеттері, дүниетанымы, әлемді тануының тілде бейнеленуіне бағытталды. Э.Н.Оразалиеваның *Қазақ тіл біліміндегі когнитивті парадигма сипаты* аталған докторлық диссертациясында талқыланып, «тілтану» парадигмасы, тілдік бірліктердің танымдық парадигмасы, тілтанымдық қағидалардың жалпы теориялық парадигмасы, тілтанымдық этюдтер парадигмасы, қазіргі когнитивтік парадигмалар деп бес топқа бөлініп, әр парадигманың өкілдерінің еңбектері жүйеленген [2,102 б].

Ғалым Қ.Өмірәлиев еңбектерінің құндылығы көне түркі ескерткіштерін танымдық тұрғыдан зерттеуімен арта түседі. Ғалым зерттеушілер тарапынан ескерткіштер тілінің грамматикасы таныла бастаған кезеңде алғашқылардың бірі боп түркі жәдігерліктерін танымдық негізде талдауға тырысқан. Бұл сөзімізге ғалымның өз тұжырымын мысал ретінде айта аламыз. «Өз тарихы мен әдебиетінің түп негіздерін зерттеп білу, оның із соқпағы көмескі тартқан тылсым сырларына үңілу, тарих пен мәдениеттің ортақ бастау кезеңдерін табу, сөйтіп өздерінің төл мәдениетінің көне дәуірлерден бастап бүгінгі күнге жоғалып жатқан біртұтас ортақ тарихын жасау – барлық мәдениетті халықтарға тән дәстүр. Егер біз өткеннің рухани қазыналарын өз дәуірінің материалдық жағдайларынан бөліп және ол мәдени мұралардың мазмұнын, қызметін жалаң ғана алып қарайтын болсақ, сол сияқты олардың мәні мен маңызын біздің түсінігімізге келетіндігі не келмейтіндігі тұрғысынан алып қарайтын болсақ, онда біз ол мәдени мұралардың өз кезеңіндегі тарихи сипаты мен сырын түсінбей кетеміз. Сондықтан да таным мәселесіне баса назар аудару керек» [3,5]. Түркітанушы ғалым өз еңбектерінде осы танымдық тұрғыда зерттеу

қағидасын басты назарда ұстайды. Ескерткіштер тіліне, мазмұнына кіріспес бұрын тарихи ахуал мен мәдени-тұрмыстық ерекшелігіне талдау жасайды.

Көне түркі ескерткіштерінде «*тәңірі*» ұғымы жиі кездесіп отырады. «*Тәңірі*» ұғымы түркілік танымның негізгі арқауы ретінде көрінеді. Қазақ мифологиясын зерттеуші С.Қондыбайдың пікіріне сүйенсек, түркі мифологиясындағы Тәңір – аспан құдайы, ежелгі сенім оны аспанның рухы немесе иесі ретінде қабылдайды. Яғни тәңір – қазіргі мағынадағы құдай емес, кейде тұлғаланған, бірақ көбіне тұлғалана бермейтін көк аспан, ғаламдық жөн-жосық қана [4]. Сонымен қатар ғалым дуалистік мифологиядағы тәңір – жасампаз екілік, аспан мен жер-су жоғары мен төмен сияқты екіліктің біреуі деп тұжырым жасайды. Оның аспандағы жоғарылығы болып табылатынын айтады. Бұл мифтегі Тәңірдің қосағы –Ұмай, жердің және судың құдай-анасы, жалпы дуализмнің идеясы – ғаламды екі бастаудан – материя мен рухтан тұрады деп түсіну дейді. Тәңірді рух, материяны Ұмай деп көрсетеді. Л.Н.Гумилев моңғол дуалистік сенімі туралы айта келіп, осы екіұдай бірлікке негізделген сенім жүйесі дейді [4, 203-204].

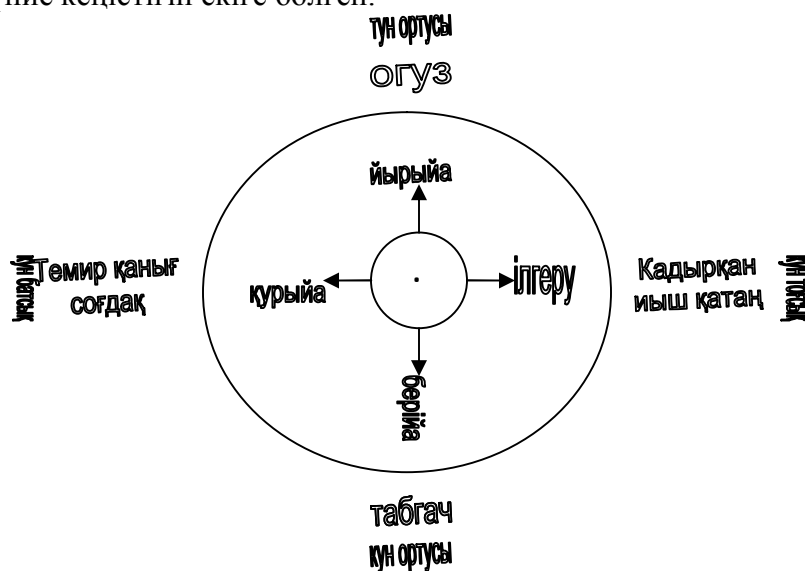
Ғылыми зерттеу еңбектерде «Тәңір» атауының пайда болуы туралы біраз деректер бар. «Тәңірі» атауы Орталық Азия халықтарының өте ежелгі ортақ сөздік қорынан шыққан дейді. Қазір түркі-монғол тілдерінде алуан вариантта айтыла беретін бұл сөзді хуннулар ченли [қытай транскрипциясы бойынша, оны *шаңыр*, *шаңры* деп оқуға болады], қытай тілінде *тянь*, шумерше – *дингур* деп атаған деген болжамдар бар. Бірақ бұл сөз монғолдікі де емес, түркінің төл сөзі. «Тәңір» сөзінің этимологиясын «*тан*, *таң*, *танг*» және «*ыр*» деген бөлшектерге ажыратып бөлу арқылы түсіндіруге болады. Мұндағы «*ыр*» - мән, ал «*танг*» бір мезгілде «аспан» және «мұхит», «теңіз» деп түсіндіріледі... Ал «танг» сөзінің арғы жағында түркілік «*тұңғыш*», «*алғашқы*» деген қосымша туынды мән болған. Бұл ретте «тәңір» сөзі «алғашқы мән» [изначальная суть] дегенді білдіреді. Е.Жұбанов пен Ә. Ибатов «Тәңірі» сөзінің семантикасы туралы мынадай пікір өрбітеді. Біз бұлтарпайтын шындық мынау деп білеміз. *Тәңірі* семантемасы тарихи лексиканың тым әрідегі қабаттарына жатады, ол кезеңде сөздердің жіңішке сыңарларын құрайтын тіл алды дыбыстарының қалыптасуы да мүмкін емес. Өйткені алғашқы дыбыстардың пайда болуы көмейден де әрігеректе басталып, сырттан кірген ауаның артикуляциялануы ең алдымен орта деңгейдегі дауыс шымылдықты арқылы жасалған. Бұл кезеңде ашық фонемалар ретінде пайда болатын дауысты дыбыстар көмейде ешбір кедергіге ұшырамай, акустикалық жағынан таза дыбыстық қасиеттерге ие болған. Олардың тіл алды дыбыстары қатарына өтуі жоғары деңгейде, яғни резонатор аталатын дыбыстау аппаратында болған. Басқаша айтқанда, өкпеден шыққан ауа толқынының ауыз қуысына келіп өңделіп жіңішкеруі бертінгі заманның жемісі .

Білге Тоныкөк сөзінде Тәңірі сөзі жиі қолданылады. Ескерткіш мәтінінен мысал келтірер болсақ: *Теңрі* сонша айтқан екен; «Хан бердім ханыңды қойып, [Табғачқа] бағындың! Бағынған үшін *теңрі* [қақары келіп] өлтірген екен (өлім жіберген екен)». Бұдан кейін *теңрінің* артық білік бергені арқысында өзім-ақ қаған болуын қыстым асықтырдым. *Тәңірі жарылқады...* Қайтқан жолға тағы өлді-ау келіп... *Теңірдей Теңірден* болған Түрк Білге қаған бұл таққа отырдым. *Теңрі жарылқазаны үшін, өзімнің құтым бар үшін қаған* отырдым [3]. Білге Тоңуқ және Күл Тегін сөзінен алынған бұл тіркесімдер көне түркілердің дүниетанымдық тірегі Көк Тәңірі болғандығын анықтайды. Түркілер Тәңірден барлық жақсылықты күтіп, тағдырдың шешуі Тәңірде деп түсінген. Жамандықты Тәңірдің қарғысы, бақытты Тәңірдің сыйы деп қабылдаған. Өз танымында

абсолют биікті Тәңір деп есептеу нәтижесінде жердегі ұлылықты көкпен теңестіру мәндес «Тәңірдей Тәңір болған» деген тіркес қалыптасқан.

Бүгінді танымда қарама-қарсы мәндегі арық-семіз, жіңішке-жуан, оң-сол түркілердің екі негіз танымының туындысы. Бұған Тоңуқұқ сөзінен мынадай мысалдар келтіре аламыз. *[Сол бір кезде мен өзімше ойлап] қазан қыстайын, дедім. Уайым жеп толғандым, «арық бұқалы, семіз бұқалы» екенін – хан болашақ кісі кейінен білсе екен, - деп ойлады. Бірақ ол қазан «семіз бұқа, арық бұқа» деп айырып білмес екен...*

Түркілік дүниетаным «екі негіз» ұғымынан өрбиді. Мәселен, «Күл тегін» ескерткішінің «үлкен жазуында» ... жоғарыда Көк Тәңірі, төменде Қара жер жаратылғанда екі арасында кісі оғлы жаралған екен деген сөйлем бар. Тағы да зерттеушілер пікіріне сүйенсек, түркітанушы Қ.Сартқожаұлы байырғы түркі графикасы түркілік дүниетанымға негізделгендігін, жалаң әріптер мен мазмұн ешнәрсені анықтамайтынын айтып, фонетикалық жүйені тұтас түркілік таным тұрғысынан талдау дұрыс деп есептейді [6]. Ғалымның бұл пікірі біз жоғарыда мысал ретінде көрсеткен Қ.Өмірәлиевтің тұжырымымен ұштас. Яғни не нәрсені де жалаң форма ретінде емес, тұтас танымдық тұрғыда зерттеу керек. Қ.Сартқожаұлының ойынша, «екі негіз» ұғымы байырғы түркілердің әлемді түсіну философиясы. Көне түркілер пайымында әлем аталық пен аналықтан тұрады. Аталықтың көктегі символы – күн, аналықтыкі – ай, жердегі аталықтың символы – тау, аналықтың символы – күн. Бұлардың үстінде «Тәңір» деп түсінген. Жаратушы күш біреу ғана, ол ұлы Тәңір деп түсінген [6,180]. Бұл дүниетаным қытай философиясында «Инь» мен «Янь», европада дуализмді еске түсіреді. Дегенмен түркілік танымдағы ерекшелік екі негіздің бірін-бірі толықтыруы. Европада бұл біріне-бірі қайшы ұғым болса, түркілік дүниетанымда олар біріне-бірі демеу болып отырады. Түркілер «екі негіз» ұғымына сүйене отырып дүниедегі барлық болмысты жұптық жүйеге негіздеген. Қ.Сартқожаұлы түркілердің осы екі негіз олардың мемлекет жүйесін де реттуге негіз болғандығын айтады. Түркілердің мемлекет жүйесіндегі төлес пен тардуш (сол және оң қанат) басқару жүйесіндегі явғу мен шад, музыкадағы қос ішек, поэзиядағы қос ұйқас осы танымның жемісі деп таниды. Осы секілді тұжырым Қ.Өмірәлиев еңбектерінде де кездеседі. Ғалым түркілердің өз дәуірінде дүние кеңістігін симметрия заңы тұрғысынан қабылдап, олар дүние кеңістігін екіге бөлген.

Қ.Өмірәлиевтің пайымдауынша, түркілер тіршілік етуге қолайлы кеңістік бетті – оң жақ, тіршілік мүмкіндігіне қолайсыз бетті – сол жақ деп атаған. Бұл түсінік ұлттық танымда күні бүгінге дейін сақталғандығын *ісің оңға бассын, оңынан оралсын, оң болсын деген тіркестерді* көруге болады. Мұны олар **«төрт булуң»** дүниенің төрт бұрышы деп атаған. Кеңістікті толық қамту мақсатында жорықты да төрт бағытта жүргізген. Ғалымның пікірлері мынаған саяды. Төрт бағытта жүргізілген жорық әрекеттерін баяндаған кезде іс-әрекетте тепе-теңдік пайда болды, бірақ бағытты білдіретін атауыш сөз қимыл сипатын білдіретін сөзге тіреліп отырды [3]. Сөйтіп тепе-тең бағытта жүргізілген әрекеттер тепе-тең сөз форманы туғызды. Осы түркілік төрттік таным кейіннен киіз үйдің моделіне ауысқан.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. - М., 1997. – с.
- 2 Садирова К.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе, 2008.
- 3 Қ.Өмірәлиев. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. - Мектеп, 1985
- 4 С.Қондыбай. Қазақ мифологиясына кіріспе. - Алматы, 1999
- 5 Жұбанов Е. Қазақ әдеби тілдерінің тарихи көздері. – Алматы, 1989. – 253 б.
- 6 Қ.Сартқожаұлы. Байырғы түрік жазуының генезисі. - Астана, 2007

ӘОЖ 811.512.122'22

Әбутәліп О. М.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ., Қазақстан,

ҚАЗАҚША АЙ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОСЕМИОТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. В статье дается лексический анализ астрономическим единицам, встречающимся на казахском языке, также рассматривается связь между названием звёзд и названием месяцев на древнеперсидском и казахском языках.

Ключевые слова: календарь, месяцы, лингвосемиотика.

Аннотация. В статье обсуждаются вопросы изучения старинных космонимов с точки зрения этнолингвистического аспекта, рассматриваются важность и места этнографизмов в семиотической системе языка. Обсуждаются научные тезисы и заключения имеющие отношения к народному календарю.

Ключевые слова: календарь, название месяц, летоисчисление, лингвосемиотика

Ежелгі түркілердің жыл санауының жүйесі бастапқыда Ай күнтізбесі болған. Уақыт жүйесін реттейтін синодтық ай мен туар айдың қозғалысы, ұзақтығы негізгі өлшем ретінде алынған. Содан кейін келе-келе Күннің қызыл шапағына қарап, жыл санау уақытын межелеген.

Қазақ күнтізбесін арнайы қарастырған Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Б.А.Куфтин үшеуінің де зерттеулерінде қазақтың жыл қайыруын айға бөлуде өз пікірлері қалыптасқан.

Б.А.Куфтин: «Қазақ жылында он үш ай бар. Он екі айлық жыл қазақтарда болуы мүмкін емес. Себебі түркі халықтары тоғыз санын қадір тұтады, он екіні елемейді» дей келіп, қазақтар үшін ай саны жұп емес, тоғыз сияқты киелі тақ болуы керек деген қағиданы ұстанады [1, 16 б.]. Қазақтар үшін тоғыз киелі екені рас, себебі тоғыз жиі айтылады. Мысалы, "тоғыз қабат торқа", "тоғыз тоқылдақ", "тоғыз жолдың торабы", "тоғыз әйелдің толғағы бір күнде келіпті". Ғалым он үш ай бар деп айтқанмен, атап көрсете алмады. Дегенмен оның бұлайша зерттеп, он үш ай бар деуі де негізсіз емес. Себебі қазақтың халықтық күнтізбе жүйесінде «ақпан», «тоқпан» деген қатар айтылады. Осы атауларды екі ағайынды суық айлар деп ажыратып көрсетеді. Бұл жердегі тоқпан деп отырғаны қаңтар айы деп ойлаймыз. Себебі біріншіден, тілімізде «ақпан-тоқпан» деген тіркес жиі айтылады. Жетісу қазақтары ақпан орнына «ақпан-тоқпан» немесе «екі ағайынды ай» деп атайды. Мысалы: «Ақпан-тоқпан, Ай мүйізді алты ай, Сұрап алған жеті күн, Қырына алса, қырық күн» деген өлең жолдарында кездеседі. Екіншіден, ежелгі түркілерде қаңтар мен ақпан айлары расында да ағайын айлар секілді сипатталады. Мысалы, "ұлығ ай" – "кішік ай" немесе "Ұлығ қырлас ай" – "кішік қырлас ай", "ұлығ суәк" – "кішік суәк", "ұлы ыза ай" – "кізу ыза ай". Мұндағы ұлығ ұлы, үлкен; кішік – кіші; суәк – суық, ызы – ызғырық деген сөз.

Байырғы қазақ күнтізбесінде айлар былай аталған: *Наурыз, Көкек, Мамыр, Отамалы, (Маусым), Шілде, Сірше (Тамыз), Қыркүйек, Қазан, Қараша, Желтоқсан, Қаңтар, Ақпан*. Жыл 12 азаматтық айларға бөлініп, әр айда 30 күн болған. Жыл аяғында олардан тыс 5 күн қосылып отырған. Ол күндер «Бес қонақ» деп аталған. Үш айда 90 күн болғандықтан, «тоқсан» деп аталған.

Қазақ тілінде ай аттарына қатысты араб негізді лексикалық бірліктер кеңінен қолданылған. Осы төменде келтірілетін тұрақты тіркестерден анық көруге болады. Бір қызығы қазақтың этномәдениетін танытатын, әлемді танудағы өзіндік көзқарастары осы араб негізді лексикалық бірліктердің төңірегінде айтылып отырған.

Соңғы уақытта егемендіктің нәтижесінде талай жыл айта алмай жүрген жайлар айтылып, біраз нәрсе өз орнына келді. Наурыз мейрамын тойлауға ресми рұқсат етілмеді. Енді халық өз мерекесімен қайта қауышты. Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесін алып, ұлттың мерейі өсті. Жер, су аттары қалпына келтірілді. Халықтың талай заман бойы пайдаланып келген ай аттары атауларынан қай жылы, қай айда, қай күні ажырап қалғанын, оның себептерін тарихшылар анықтауға тиіс. Бұл бірақ біраз уақыт орнығып қалған мәдени дәстүрді өзгерте салудың зардабы болмай қойған жоқ. Қазақша ай аттарының қолданылмауы салдарынан тіпті оларды ұмытып, олар ғылыми, әдеби шығармаларда кездескенде (аз кездеспейді), амалсыз оған түсіндірме жасауға тура келген жайттар болды. Сол түсіндірмеде кейде қате кетіп жатады.

«Қарашада өмір тұр,

Тоқтатсаң тоқсан көнер ме?» деген ұлы Абайдың философиялық жолдарындағы "қараша", "тоқсан" деген сөздерді ақынның толық жинағында "ноябрь", "декабрь" деудің орнына октябрь, ноябрь айлары деп көрсетілген [2].

Қазір ай аттары ресми түрде бекіген. Бірақ қазақ тілінің этномәдени материалдары бүгінгі ай аттарына қатысты лексикалық бірліктердің қатарында амал аттарының жүргенін байқатады.

Қазіргі ай аттарынан басқа дәстүрлі мәдениетте қолданылған байырғы күнтізбе жүйесіндей ай аттары, өзге де атаулар бірте-бірте жас буынға жат бола түсіп, ұмытылып қалады. Әсіресе араб-парсы қабаты жойылып кетуі мүмкін. Мәселен, көптомды «Бес

ғасыр жырлайды» кітабында ай аттары бар: *әсет* (Махамбет ақын қолданған; XIX ғ. басы, Қазақстанның батыс өңірі); *саратан, қауыс* (Ақмолла, XIX ғ. соңы, Орынбор мен Солтүстік Қазақстан); *ақырап, қауыс* (Майлықожа, XIX ғ. соңы, Шымкент); *жесді* (Мұрат, XIX ғ. соңы, Үйшік); *хамал, зауза, саратан, сүмбіле, мизам* (Мұсақұл Байзақов, 1849-1932 ж.ж., Шымкент), т.б. [3]. Енді бірнеше жылдан соң осы сөздердің бәрі көпшілікке түсініксіз, мән-мағыналары көмескіленген шартты таңбаларға айналатыны бізді ойлатады, өйткені бұлар қазіргі ай атауларында қолданылмайды.

Айта кетер бір жайт – қазіргі ресми қабылданған ай атауларының ішінде, біздіңше, ай аттары емес, амал не мезгіл аттары аралас жүр. Бұрынғы күн райы қазір ауа райы делініп жүр. Дегенмен осы тақырыпқа байланысты жайттың анық-қанығын айта кету аса қажет.

"Амал" деп жыл ішінде белгілі бір уақытта қайталап келіп отыратын ауа райының ерекше өзгерісін айтады. Осы мағынадағы амал сөзі "Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне" кірмей қалған. Амалдар бірнеше күннен бірер жетіге дейін созылуы мүмкін: мысалы, "текенің бұрқағы", "бес қонақ — бес ешкі", "наурыздың ақша қары", "құралай", "кіші қазан", "үлкен қазан", "қараша", т.б. Сол секілді ауа райының ерекше мезгілдері февраль айында — ақпан, июльде – шілде, августте – тамыз деп білеміз. Мұндай мезгілдер әдетте отыз күннен аз не көп те болуы мүмкін. Мысалы, қырық күн шілде.

Енді осы қазақша ай аттарына байланысты қолданыстарға көңіл аударалық. «*Мен туыппын ақпандатқан боранда*» («Қазақ әндерінен»), «*Жыр басталды дауылды — ақпандатқан борандай*» [4]. «*Еске алады қыстағы ақпандатқан әр айды*» [5]. Осы жолдарда ақпан сөзінің ай мағынасында емес, ауа райының ерекше мезгілі ретінде айтылғандығы даусыз.

Наурыз сөзінің ай аты емес, жыл басы, қазақтардың ғана емес, бүкіл мұсылман халықтарының мейрамының аты екені белгілі.

Мамыр сөзі ай аты мағынасында кең қолданылатын сөз емес. Көркем мәтіннен алынған мына мысалға назар аударуға болады: "Ендеше біліп алғын, бала, жаңаша май", ескіше "мамыр", шаруалар тілімен "сәуір", ал аңшылар тілімен айтсақ "құралай айы" дейді мұны [6]. Тамылжыған мамырдан май тамып тұр [7].

Маусым атауы шөп шабу, пішен дайындау маусымына байланысты болса, қыркүйектің қой-ешкінің шағылысу кезеңін білдіретіндігін кез келген қазақ біледі.

"Қазан соқты, келді күз" (І. Жансүгіров), "Қазан соққан көк егіндей" (Ө. Қанахин) деген жолдар қазанның амал екенін көрсетіп тұр.

Осы ай аттарына жан-жақты талдау жасаған І. Кеңесбаев өзінің «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» кітабында «желтоқсан әуелде қыстың үш айының да аты болуы ықтимал» деген пікір айтады [8, 634 б.].

1954 жылы Москвада басылып шыққан «Орысша-қазақша сөздікте» (редакциясын басқарған проф. Н.Т.Сауранбаев), январь — қаңтар, дәлу; февраль — хут, март — наурыз, хамал — сәуір, май — май, июнь — саратан, июль — әсет, шілде; август — сүмбіле, сентябрь — мизам, октябрь — ақырап, ноябрь — ноябрь, декабрь — ақпан деп көрсеткен [9].

Жиналған материалдарға қарағанда, бұрын қазақ арасында қазақша ай аттарында араб, парсы элементтері аралас болған. Бірақ бұлардың бір де біреуі барлық жерде бірыңғай айтылмаған. Әрқайсысы әр жерде бірімен-бірі аралас айтылған.

Діни мазмұнға байланысты қолданылатын ай аттары арабша кей жерлерде былай аталған:

1) әшір, 2) сапар, 3) рәббіләуел, 4) рәббілақыр, 5) жұмаділәуел, 6) жұмаділақыр, 7) ережел, 8) барат, 9) ораза, 10) айт айы, 11) арайы, 12) құрбан.

Ал екінші жерде ай аттары арабша басқаша нұсқада аталған: 1) мұххаррам, 2) сапар, 3) рәббіләуел, 4) рәббілақыр, 5) жұмаділәуел, 6) жұмаділақыр, 7) ережел, 8) шағбан, 9) рамазан, 10) шауал, 1.1) зұлқағда, 12) зұлхижжа.

Ай аттары араб-парсыша кей жерлерде мына нұсқада қолданылған: 1) дәлу, 2) хұт, 3) хамал, 4) сәуір, 5) зауза, 6) саратан, 7) асад, 8) сүмбіле, 9) мизан, 10) ақырап, 11) қауыс, 12) жадды.

Енді бірқатар жерлерде ай аттары парсыша, қазақша аралас, қатар айтылған және әр жерде әртүрлі айтылған. Мысалы, Әубәкір Диваевтың 1921-1922 жылдары бұрынғы Жетісу облысынан жинаған материалдары ішінде қазақша ай аттары мен жұлдыз аттары қатар айтылады деп, әр айдың атын және сол айда туатын жұлдыздың атын қатар көрсеткен:

Құрбанғали Халидидің «Тауарих хамса» деген кітабында да осылай көрсетілген.

Мұнда: 1) қазақша жұлдыз аттары деп парсыша ай аттарын айтып отыр; 2) қазақша ай аттары мен парсыша ай аттарын араластырып жіберген; 3) парсыша екі айдың (сүмбіле, мизан) атын әрі ай аты, әрі жұлдыз аты деп көрсеткен [10].

Ай аттары:

1. көкек
2. мамыр
3. маусым
4. саршатамыз
5. шілде
6. сүмбіле
7. мизан
8. қазан
9. қараша
10. желтоқсан
11. қаңтар
12. наурыз

Жұлдыз аттары:

хамал
сүмбіле
сәуір
зауза
саратан
асад
мизан
ақырап
қауыс
жадды
дәлу
хұт

А.Левшиннің кітабында ай аттары қазақша былай болады деп көрсетілген: 1) көкек, 2) мамыр, 3) мамырай, 4) арайы, 5) шілде, 6) сүмбіле, 7) саршатамыз, 8) қараша қауыс, 9) жұт шашқан, 10) қаңтар, 11) қыстың айы, 12) бірдің айы деген [11]. Қазақша, парсыша, арабша ай аттары араластырып, қатар айтылған.

Осыдан болу керек, Қазақ КСР Ғылым академиясы кітапханасының қолжазба қорындағы бір материалда қазақша ай аттары 17 түрлі болады, олар былай болып келеді деген: 1) отамалы, 2) сәуір, 3) май, 4) жыл тоқсан, 5) шілде, 6) сарша, 7) тамыз, 8) сүмбіле, 9) жаз тоқсан, 10) қыркүйек, 11) қазан, 12) қараша, 13) күз тоқсан, 14) қауыс, 15) қаңтар, 16) ақпан, 17) қыс тоқсан.

Мұнан басқа шығыс-солтүстік Қазақстанның кей жерлерінде қазақша ай аттары: 1) эз, 2) от жақпас, 3) көкек, 4) шілде, 5) сарша, 6) қыркүйек, 7) мизан, 8) қараша, 9) қазан, 10) қаңтар, 11) ақпан, 12) бірдің айы деп аталады екен де, кей жерлерінде:

1) көкек, 2) мамыр, 3) маусым, 4) шілде, 5) тамыз, 6) мизан, 7) қазан, 8) қараша, 9) жел тоқсан, 10) қаңтар, 11) ақпан, 12) бірдің айы деп аталады екен.

Осы сияқты, оңтүстік-шығыс Қазақстанның кей жерлері қазақша ай аттарын: 1) екі ағайынды, 2) наурыз, 3) көкек, 4) мамыр, 5) маусым, 6) шілде, 7) тамыз сарша, 8) қыркүйек-мизан, 9) қазан, 10) қараша, 11) желтоқсан, 12) қаңтар деп атайды, кей жерлері тоғыстап айтады: 1) тоғыз тоғыс, 2) жеті тоғыс, 3) бес тоғыс, 4) үш тоғыс, 5) бір тоғыс, 6) сарша, 7) тамыз, 8) он тоғыз тоғыс, 9) он жеті тоғыс, 10) он бес тоғыс, 11) он үш тоғыс, 12) он бір тоғыс.

Сонымен, зерттеулерде көрсетілген ай аттары деген сөздерді тізсек, олар мыналар болады: 1) эз, 2) наурыз, 3) көкек, 4) мамыр, 5) от жақпас, 6) отамалы, 7) жыл тоқсан, 8) маусым, 9) шілде, 10) тамыз, 11) сарша, 12) жаз тоқсан, 13) қыркүйек, 14) қазан, 15) қараша, 16) қаңтар, 17) күз тоқсан, 18) ақпан, 19) бірдің айы, 20) екі ағайынды, 21) қыс тоқсан.

Біздің байқауымызша, бұлардың ішінде: 1) эз бен наурыз екеуі бір айдың аты, жыл басы болып келетін айдың — наурыз айының аты болуға, ол әуелде солай наурыз деп аталуға тиісті; 2) от жақпас, отамалы, мамыр, көкек деген сөздер бір айдың аты, мамыр айының аты болуға, әуелде солай мамыр деп аталуға тиісті; 3) қыркүйек, қазан деген сөздер бір айдың, қазан айының аты болуға, әуелде солай қазан деп аталуға тиісті.

Ал жыл тоқсан, жаз тоқсан, күз тоқсан, қыс тоқсан деген сөздер ай аттары емес, тоқсан аттары: әрқайсысы әрбір үш ай тоқсанның аттары.

1954 жылғы «Орысша-қазақша сөздікте» профессор Н. Сауранбаев декабрьді — ақпан, январьды — қаңтар деген. Қазақ күнтізбесін зерттеушілер арасынан П. А. Куфтин мен Ш. Уәлихановты ерекше атауға болады. Бұл мәселені Радлов та қарастырған. Олардың еңбектерінде ай атауларды да және айлардың орналасуы реті де әртүрлі екені көзге түседі [12], Куфтинде отамалы деген ай аты тіпті жоқ, ал Шоқан ол атауды мартқа тақса, Радлов май айы деп көрсеткен. Зерттеушілердің біріндегі ай атының екіншісінде болмауының өзі ұлан-ғайыр даланы мекен еткен халықтың ай аттарын әртүрлі атай бергендігін, күн райының амалына қарай айлардың қосымша атауларының болғандығын көрсетеді. Қазақ есепшілері, әрине, бұл атаулардың бәрін де білген. Біздіңше, отамалы — наурыздан кейінгі екінші ай.

Сол сияқты қыркүйек айы да ғылыми зерттеулерде түрліше орын алып жүр. Куфтин оны сентябрь десе, В. Радлов октябрь айына балайды. Біздіңше, Радловтың тұжырымы дұрыс. Себебі өзі қыркүйегі, яғни қырда күйек алу туралы болса, онда сентябрьде күйек алған мал марттың басында төлдей бастайды. Мартта туған қозыны қазақ «арамза» дейді.

Мал баққан қазақ дайын қорасы жоқ заманда мартта малын төлдетпеген. Ендеше қыркүйек айын октябрьге балаған жөн сияқты. Қыр елі октябрь айының аяғында қошқарға байлаған күйекті алып тастайды. Айдың аты осы әрекетпен байланысты.

Қазақтың күнтізбелік жүйесінде барлық әлем халықтарының дәстүрлі күнтізбесі тәрізді алғаш ай құбылыстарына негізделген күн қайыру календарын қолданған. Бұған қазақ тілінде кездесетін көптеген тілдік бірліктердің ескіре, қолданыстан көмескілене бастағанынан-ақ байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Куфтин Б.А. Календарь и первобытная астрономия киргиз-казацкого народа // Этнографическое обозрение. – М., 1985. №3-4.
- 2 Құнанбайұлы Абай. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1994. - 213 б.
- 3 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1992. – 496 б.
- 4 Тәжібаев Ә. Өлеңдер жинағы. – Алматы, 1982. – 189 б.
- 5 Аманшин. Б. Шығармалары. – Алматы, 1996. – 213 б.
- 6 Тұрысов Е. Әңгімелері. – Алматы, 1999. – 115 б.
- 7 Мақатаев М. Аманат. – Алматы, 2004. – 432 б.
- 8 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.-712б.
- 9 Орысша-қазақша сөздік. – Алматы, 1954. – 423 б.
- 10 Құрбанғали Халиди. Тауарих хамса. – Алматы, 1992. – 304 б.
- 11 Левшин А. Описание киргиз-кайсацских или киргиз-казахских степей. 3 части. – М., 1832.
- 12 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том 1-5. – М., 1963-64.

ӘОЖ 811.512.122:39

Әбутәліп О.М.

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы менеджмент университеті,
Алматы қ., Қазақстан, abutalip65@mail.ru*

ҚАЗАҚ КҮНТІЗБЕ ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Аннотация. Статя посвящена реконструкции и систематизации традиционных названий месяцев на казахском языке.

Ключевое слово: календарь, месяц, лексический анализ, этнографизм, летоисчисление

Кейбір авторлар ресми қолданыстағы ай аттары мен атауы реті жағынан сәйкес келмесе де, өз санасындағы «жобасын» ұсынуға, соны дәлелдеуге тырысады. Наурыз Жаңа жыл атауы, ал осы ойдың байырғы түпкілік немесе түп қазақтық атауы ұмытылған болуы керек деп те дұрыс пайымдайды.

Қазір ай аттары Терминкомда бекітілсе де, ай атауларының реттік саны шатасып кеткенге ұқсайды деп өз жобасын ұсынушылар бар. Мысалы: К.Жүнісов 1. *Наурызды* (март) айдың аты емес, "Жаңа жыл", бұл айдың көне түркілік аты ұмытылған деп түсінеді.

2. *Отамалы* (апрель) – көкті әлі суық жібермей тұрған шақ, қарасуықтың кезі. Тырбиған көкке мал аузы жаңа іліге бастаған осы мезгілді «қараөзек» деп те атайды.

*Отамалы келді де,
Күн менен түн теңелді.
От шықты, жер көгерді,
Малдар жерге қадалып,
Аузына көк ілінді.*

3. *Көкек* (май) — көкек шақырған, көк молайған тұс. Бұл айды кейде «мамыр» деп те атаған. Жер беті бәйшешекке бөленіп, мамырлаған кез.

*Қыс қатты болып кей жылы,
Күрек аштық мал үшін.
Кештетіп келіп жатып ек,
Ерте тұрып қарасақ,
Шаниулы қалған күректің
Көкек қонып басына,
Дел-сал болып қар еріп,
Жаз нышаны келіпті.*

*Көк шығып жерге балауса
Тояттады мал біткен.
Жан-жануар исініп,
Мамырлап тірлік жан біткен.*

4. *Шілде* (июнь) — ыстық көтерілген уақыт. Шілдеде Үркер батыстан таң ата көрінеді.

5. *Сарша* — маусым (июль), бұл айда жасыл желекті өңір құбақан тарта бастайды. Айдың соңына таман егін саржағал тартады.

*Маусым еді күткенім,
Келдің, Маусым, жадырап.
Өсімдік, жәндік — бәрі де,
Шілде қызуымен балбырап.*

6. *Тамыз* (август) — далада жидек, тауда қарақат пісіп, тамылжыған шақ. Апшыны қуырған ыстықтың беті қайтып, адам өтіп бара жатқан жазды қимай, тыраулай ұшқан тырналар көшіне елегізі қарайтын шақ.

*Тамыз, келдің баяулап, басың жалын,
Жаймашуақ аяғың тартты салқын.
Піскен өнім шығынсыз жиылсын деп,
Барлық күшті аямай салды халқым.*

7. *Қазан* (сентябрь) — шаруаның егінін орып, қыстың, қара қазанның қамын ойлайтын шақ. Күзекке жақындай түсіп, қыстақты бағдарлап, жөңдей бастаған мезгіл.

*Сарыша, сарғайттың зой өсімдікті,
Жетіліп сары маңыз боп пісіп қалған...*

8. *Қыркүйек* (октябрь) — осы күнгі октябрге келеді. Қошқардың күйегі алынып, саулық қойға қосылады. Кейде осы айдың мезгілін «бозқырау», «боқырау», деп атайды. Бұл, сірә, алғашқы қыраудың түсуіне байланысты айтылса керек.

*Қошқар, сен құркүйектен ажырадың,
Қошқар, саулық қосылып қожырадың.*

*Қиналмай қыстан аман шыға қалса,
Отжақпаста саулықтар қозылайды.*

9. *Қараша* (ноябрь) — атының өзі айтып тұрғандай, жер әлі қараша, яғни тұтас басқан аппақ қар жоқ. "*Қарашадан қар қалса, жұт болады*" деген. "*Қараша — қауыс, кәрі-құртаңды тауыс*" деген мақалдың мәні қысқа салар малынды ретте, қысқа шыдамайтын арық-тұрақты сойып ал дегенге саяды. Бұл айды "желтоқсан" деп те атайды.

*Қараша, жиын-терім аяқтадың,
Азырақ күземшуақ, арты жауын.
Желтоқсанның белгілі ортасында:
Бірде жауын болады, бірде дауыл.*

10. *Ақпан* (декабрь) — қарашаның қара жері көрінбейді, аппақ ұлпа басқан. Қыстың қысқа күнін ел «ат адымындай» ғана деген. «Ақпанда ат адымындай» деген сөздің мәнісі осы.

*Ақпан едім ақырған,
Аязбен боран шақырған.
Біразы өлді, біразы қалды,
Тоқпан, сен көр қызығын!
Тіресер күші шамалы,
Суық соры аяқтары шатылған.*

11. *Қаңтар* (январь) — бұл қазіргі январьға келеді. Қар әбден бекіп, ұсақ мал қаңтарылып (өз бетімен жайыла алмай), қолға қараған шақ. Қаңтарда күн «қарға адым ұзарады» дейді, яғни ақпандағы ат адымындай күнге қарға адымындай уақыт қосылады.

*Мен, Қаңтар, келдім қалшылдап,
Семіздің шелін сылыдым,
Арық-тұрағын тауыстым,
Бой жеткен қызда бұғақ қалды,
Боз тоқтыда құйрық қалды.*

12. *Үт* (февраль) — оның басқаша аты сақталмаған. Халық арасында *үт* сөзінің түп мәнін осы күнгі көпшілік біле бермейді. Сондықтан біздің ай атауларын жасаушыларымыз жұртшылық сұрауынан қашып, көне сөз, көне ай атын еске алғысы келмейтін сияқты. Бұл айда терезеден түскен сәуле ерекше бір ақшыл реңге боялады да, сол тап-таза үйдің өзінде ұп-ұсақ зәредей тозаң жүреді. Міне, осы көріністі қазақ «үт» деп атаған. "*Үт — малыңды күт*", "*Үт келді — жұт келді*" деген мақал сөздердің мәні зор.

*Тоқпан келді ертеңгісін мүйіз боп,
Түстен кейін өзі қалды киіз боп.
Біқтасында мал жылынды шуақтап,
Ызғар кетіп барлық жәндік жадырап [1].*

Осы келтірілген өлең түріндегі мәтінде «отамалыда (апрель) күн мен түн теңеледі»; *көкек* (май) көкектің шақырған кезі; *мамырда* (адал) құстың мамырға жығылатын уақыты; *шілде* (июнь) Үркер көрінбейді; *сарша* (июль) шөп пісіп сарғыш тарта бастайды; *тамыз* (август) ыстықтың беті қайтады; *қазан* (сентябрь) егін-жай жиналып, малшылар күзекте отыратын кез; *қыркүйек* (октябрь) қошқардың күйегі алынатын уақыт, ал осы айдағы амал «бозқырау» деп аталады; *қараша* (ноябрь) жер әлі қара, жер бетін тұтас басқан қар жоқ, «күземшуақ» деген амал болады; *ақпан* (декабрь) қыстың ең қысқа күні, сондықтан ақпанның күні «ат адым», «ақпан-тоқпан» амалы өтеді; *қаңтар* (январь) ұсақ мал тебінге шыға алмай, қорада қаңтарылады, күн қарға адым ұзарады; *Үт* (февраль) терезеден түскен

ақшыл сәуле *ут* деп аталады т.б. танымдық деректер ай аттарымен байланысты сақталған. Ай аттарының мазмұны жер бетіндегі табиғат құбылыстары, шаруашылық жүргізуге байланысты топшыланған бұл көркем мәтінде ай аттарын, жыл мезгілдерін аспан шырақтарымен байланыстыру жоқ. Күнтізбе жүйесінде араб-парсы тілінен енген ай аттарына қатысты сөздер едәуір деуге болады. Зерттеулерде ай аттары мынадай тәртіппен тұрады: орысша, қазақша, арабша. Соңындағы арабшасының мағынасы түсіндіріліп отырылады. 1. Март – Наурыз – Мұхаррам (محرم), 2. Апрель – Көкек – Сафар (صفر), 3. Май – Мамыр – Раби I (ربيع الاول), 4. Июнь – Маусым – Раби II (ربيع الغادي), 5. Июль – Шілде – Жумада I (جمادى الاول), 6. Август – Тамыз – Жумада II (جمادى الاخرى), 7. Сентябрь – Қыркүйек – Ражаб (رجب), 8. Октябрь – Қазақ – Шабан (شعبان), 9. Ноябрь – Қараша – Рамадан (رمضان), 10. Декабрь – Желтоқсан – Шаввал (شوال), 11. Январь – Қаңтар – Зу-лкада (ذوالقعدة), 12. Февраль – Ақпан – Зу-л-хижа (ذوالحجة).

Қазақ тіліндегі ай аттарын парсы тіліндегімен салыстырсақ, ай аттары мен маусым аттары мынадай жүйеде қолданылады [1, 7 б.].

Ай аттары:

<i>қаңтар</i>	<i>дей</i>
<i>ақпан</i>	<i>бәһмән</i>
<i>наурыз</i>	<i>есфәнд</i>
<i>сәуір</i>	<i>фәрвәрдин</i>
<i>мамыр</i>	<i>ордибейсит</i>
<i>маусым</i>	<i>хордад</i>
<i>шілде</i>	<i>Тейр</i>
<i>тамыз</i>	<i>Мордад</i>
<i>қыркүйек</i>	<i>шәһривәр</i>
<i>қазан</i>	<i>Мейр</i>
<i>қараша</i>	<i>Абан</i>
<i>желтоқсан</i>	<i>Азәр</i>

Маусым аттары:

<i>көктем</i>	<i>баһар</i>
<i>жаз</i>	<i>табестан</i>
<i>күз</i>	<i>паейз</i>
<i>қыс</i>	<i>заместан</i>

Араб жүйелі ай аттары Хиджра жылсанау есебі қалыптасқанда туған. Хиджра есебі тек Аймен ғана тікелей байланысты уақыт есебі болып табылады. Мұнда жыл басы жаңа туған Аймен басталады. Хиджра есебі отыз жылдық циклден құралған. Оның он тоғыз жылы 354 күндік – жай жыл, он бір жылы 355 күндік – кәбиса жыл, барлығы 30 жылдық циклде – 10631 тәулік бар. Оларды зерттеушілер он екі айға бөліп, әр айды былайша көрсетеді:

1. *Мұхаррам* (30 күн) – «тыйым салынған», «қасиетті» деген сөз. Сол замандағы діни дәстүр бойынша мұхаррам айында соғысқа, әскери жорыққа шығуға тыйым салынған. Мұндай «тыйым салынған» айларға сонымен қатар жетінші, он бірінші, он екінші айлар да жатады.

2. *Сафар* (29 күн) – «сары» деген сөз. Бұл айда арабтар жара қаптайтын ауруға шалдығып отырған. Ауырған адамның жүзі сарғайып кеткендіктен осылай айтылған деген болжам бар.

3. *Рәби* 1 (30 күн) және *Рәби* 2 (29 күн) – «көктем» деген сөз. Бірақ исламға дейінгі арабтар бұл сөзді «күз» деген мағынада қолданған. Себебі бұл екі ай күз маусымдарына сәйкес келіп отырған.

4. 5. *Жұмада* 1 (30 күн) және *Жұмада* 2 (29 күн) – «жамада» деген сөз. Оның мағынасы «қатып қалу» дегенді білдіреді. Бұл айлар ертеректе қыс маусымына сәйкес келіп отырған.

6. *Раджаб* (30 күн) – «ирджабу» деген сөз, мағынасы «соғысудан және жаулап алудан сақтаныңдар» дегенді білдіреді.

7. *Шаабан* (29 күн) – «ташааба» деген сөз, мағынасы «тарқау», «көбею» дегенді білдіреді. Бұл айда исламға дейінгі арабтар шапқыншылық жасап отырған.

8. *Рамадан* (30 күн) – «рамида» деген сөз, мағынасы «өрттей ыстық» дегенді білдіреді. Бұл ай ыстық жаз маусымына сәйкес келіп отырған.

9. *Шәвваль* (29 күн) – «шалә» деген сөз, мағынасы «көтеру», «көтерілу», «тасу», «тасып апару» дегенді білдіреді. Бұл айды «шәвилу» деп, яғни «үзілген сапарды жалғау» деп атаған екен.

10. *Зұл-каада* (30 күн). «каада» деген сөз, мағынасы «отыру», «үйде қалу» дегенді білдіреді.

11. *Зұл-хиджжа* (29 күн) – «хаджж» деген сөз, мағынасы «құдайға құлшылық ету» дегенді білдіреді. Исламға дейінгі арабтар бұл айда Кааб қаласына барып құдайға құлшылық еткен.

12. *Наси* (қосымша ай) – «айям ан-наси» деген сөзден шыққан. Исламға дейінгі арабтар бұл айды 24 жылдық Ай-күн күнтізбесінде қолданған. Мағынасы «қосымша күндер» дегенді білдіреді. Бұл қосымша 4-6 күн жыл соңында қойылып отырған. Қазіргі күні бұл ай қолданылмайды [2].

Қазақ күнтізбе жүйесінде араб тілінің әсері болғанымен, жүйе құрылымы, негізінен, көне түркілік атауларды құрайды. Түрікше, яғни қазақша ай аттарын Хасенғали былайша топтайды: *аз, отжақнас, көкек, шілде, сарша, қыркүйек, мизам, қараша, қазан, қаңтар, ақпан, наурыз*. Дегенмен бұл қатарды *отамалы* сөзі кездеспейді. Оны зерттеуші март айының арабша түрі деп танып, *хот* және *хамал* деген сөздердің бірігуінен туындаған деген болжам айтады. Сондай-ақ апрель айы зауза емес, араб тілінен енген *жауза* сөзі деп көрсетеді.

Түрік тіліндегі ай аттарын талдай келіп, автор *аз* атасын көктем маусымының басындағы мартқа сәйкестендіреді. «Аз» сөзі бастапқыда «яз» деп айтылған. Кейін тілдік қолданыста өзгеріске ұшыраған. Оған дәлел ретінде мына мақалды келтіреді: *Аз болмай, яз болмас, аяз болмай, мәз болмас*.

Отжақнас – апрель айына сәйкес. Бұл айда күн жылынып, үйді жылыту үшін от жағылмайды. Зерттеушінің деректерінде түрік халықтарында көктем маусымы мен жаз маусымы – алты ай бойы табиғатта болады. Осы екі маусымның ортасы май айында бітеді. Орта буын, орта уақыт ескі түрікше «чилле» деп аталады. Екі маусымның ортасы болғандықтан июнь айын – шілде немесе «яхот шілде» деп атайды екен. Шілдеден соң егін пісіп, шөптің буыны қатып, сарғая бастайды. Сол себепті бұл айды *сарша* деп атаған. Зерттеушінің ұйғарымынша, *сарша* июль айына сәйкес келеді.

Дегенмен жоғарыда аталған атаулардың барлығы таза түрік тілінен алынған деп айтуға да болмайды. Себебі кейбір түркі халқы яз (көктем), жай (жаз), күз, қыс мезгілдерінің *көкстан, тамызстан, бостан, зымыстан* деген парсы нұсқасын қолданады.

Н. Уәлиұлының деректеріне сүйенсек, қазақ есепшілері жылды он екі айға бөле отырып, әр үш айды бір топтап, үш ай тоқсан немесе тоқсан деп атағанын көрсетеді. Сөйтіп, жылды төрт мезгілге бөледі: жаз тоқсан (жаз айлары), жел тоқсан (күз айлары), қыс тоқсан (қыс айлары), жыл тоқсан (көктем айлары) [3].

Жалпы халық арасында жыл, айға қатысты атаулар түрлі-түрлі болып аталады. Оның басты себебі – араб және парсы, орыс тілдерінен еніп, қазақша ай аттарының орнын басып, тілдік қолданысқа аралас жүруі. Сондықтан күнтізбе жүйесіне қатысты лексикалық бірліктерге лексикологиялық талдау жасай отырып, әдеби тілге қатысты атауларды бір бөлек, диалектизмдер мен кәсіби сөздерді амал атауларын бір бөлек анықтау қажет.

Мәселен, *отамалы* деген сөз ай атауы деп танылатын пікірлер көп, бірақ қалыптасқан қолданыстағы он екі айдың ішіне бұл сөз кірмейді. Ондағы екі айдың арасында болатын кәсіби шаруашылыққа негізделініп, сол шаруа науқаны басталған уақытты атау мақсатында қолданылады. Сондықтан отамалыны кәсіби сөз деп тану керек сияқты. Сондай-ақ қазіргі ай аттарын тұрақты қолдану барысында апрельді араб-парсы тілінен енген сәуір атауымен аталып жүр. Халықтың табиғи құбылысқа сай алған «көкек» деген атауы бар. Осы сөзді тұрақтандырған дұрыс болар еді. Әрбір ай атының көне атаулары болады. Оларды байырғы этнографизмдер ретінде былайша көрсетуге болады (кесте 1).

Кесте 1 – Қазіргі ай аттарымен мәндес атаулар

Қазіргі қолданыстағы ай аттары	Ай аттарымен мәндес атаулар
1	2
Наурыз	Жылауық ай
Сәуір / көкек	Көкек отамалы
Мамыр	Ұзын сары
Маусым	Отамалы, «Күн ілінді»
Шілде	Ұлы шілде
Тамыз	Сарша, Лақ сүмбіле
Қыркүйек	Мизам шуағы

1-кестенің жалғасы

1	2
Қазан	Құзан, Қазан асы
Қараша	Қара суық, Теке бұрқылдақ

Желтоқсан	Соғым айы
Қаңтар	
Ақпан	Ақ ықпа

Әрбір айдың жанаса жүретін атаулары бар. Олардың өзіндік ерекшелігі табиғат құбылысын көрсете алатындай сипатында деуге болады. Айға жанама ат қоюдың уәжі табиғат құбылысымен байланысты. Мәселен, наурыз айында қар еріп, жаңбыр жиі жауа бастағандықтан халық арасында оны *жылауық ай* деп атайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жүнісов К. Тағы да ай аттары туралы // Ана тілі. 30 мамыр, қой жылы.
- 2 Бекмаханов Е. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. – Алматы, 1977. – 200 б.
- 3 Уәлиев Н. Халқымыздың байырғы күн қайыруы // Ана тілі, №11. 19 наурыз.
- 4 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том 1-5. – М., 1963-64.

УДК 378(075.8):811.161.1

Баркибаева Р.Р.

*к.п.н, доцент Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И.Сатпаева, Алматы, Казахстан
email: kainigulasia@mail.ru*

К ВОПРОСУ ТРИЕДИНСТВА ЯЗЫКОВ В РАМКАХ ДИАЛОГА КУЛЬТУР

Аннотация. цель статьи - формирование взглядов на язык как на феномен культуры, как на средство познания культуры своего народа (при изучении родного языка) или вхождения в культуру второго языка, другого народа (при изучении неродного или иностранного языков).

Ключевые слова: лингводидактика, диалог культур, межкультурное общение, толерантное отношение

«Но мы же сказали, что будем трехязычными. (...). Государственный язык — язык народа, где мы все живём, нам нужно знать. Поэтому мы учим этому детей со школьной скамьи, с них и будем требовать знание этих языков. Мы должны знать английский язык, потому что это язык науки, инноваций. (...). И надо знать русский язык, на котором мы с вами научились говорить и понимаем друг друга, язык нашего большого соседа. Это необходимо нашим детям. Для этого все создаётся». Н.А.Назарбаев.

Торжественное мероприятие по случаю празднования Дня благодарности. (Астана, 01.03.16)

Современная ситуация в Республике Казахстан, происходящие в ней глубокие социально-экономические изменения предъявляют все более высокие требования к

системе образования. Ее содержание является одним из факторов экономического и социального прогресса общества. Обеспечивая самоопределение личности, создавая условия для ее самореализации, образование должно обеспечивать адекватный мировому уровень общей и профессиональной культуры общества, интеграцию личности в систему мировой и национальной культур, воспроизводство и развитие кадрового потенциала республики.

Образовательную сферу в РК регулирует закон «Об образовании» от 07.06.1999г. Ст.5 данного закона гласит, что языковая политика в организации образования осуществляется в соответствии с Конституцией РК и законодательством РК.

Все учебные заведения, в соответствии с законом должны обеспечить знание и развитие казахского языка как государственного, а также изучение русского языка и одного из иностранных языков в соответствии с государственным общеобразовательным стандартом уровня образования.

При реализации своей языковой политики Казахстан ставит целью создание условий для осуществления казахским языком возложенных на него функций государственного языка во всех социально-экономических сферах общественной жизни на фоне увеличивающейся численности титульной нации и процесса государственного самоопределения. При этом Государственная программа функционирования и развития языков определила три основные стратегические задачи: расширение и укрепление социально-коммуникативных функций государственного языка; сохранение общекультурных функций русского языка; развитие языков этнических групп.

Русский язык в казахстанском обществе занимает довольно сильные позиции. Наряду с государственным он продолжает оставаться одним из ключевых источников получения информации в разных областях науки и техники, средством коммуникации с близким и дальним зарубежьем. Обеспечивается его функционирование в области образования, культуры и других общественно – значимых сферах.

Принятая распоряжением президента от 4 ноября 1996 г. «Концепция языковой политики РК» гарантировала русскому языку сохранение в полном объеме тех социальных функций, которыми он обладал в середине 90-х годов 20 века уже в независимом Казахстане. Согласно Концепции, интересы экономического и научно-технического развития страны определяют востребованность знаний и образования, получаемых на русском языке. Сохранение сферы функционирования русского языка обеспечивается стремлением Казахстана к интеграционным процессам, сохранению единого культурного и образовательного пространства со странами СНГ.

Между тем, новые социально-политические реалии Казахстана потребовали такой языковой политики, которая отвечала бы потребностям полиэтнического населения страны и учитывала особенности языковой и политической ситуации. Так, сегодня наблюдается востребованность в изучении иностранных языков. И если раньше иностранный язык рассматривался как цель обучения, то в настоящее время знание иностранного языка – не самоцель, а средство достижения поставленных целей и задач.

Обучение в соответствии с языковой ситуацией и языковой политикой несет установку на изучение русского языка с проекцией на другие языки и, конечно, в первую очередь на государственный казахский язык, и востребованный английский язык. Думается, такой подход позволит учитывать наличие языковых универсалий и типологические особенности русского языка, так как осознание родной языковой картины мира особенно ярко проявляется в сопоставлении с картиной мира другого народа.

В связи с тем, что государственным образовательным стандартом предлагается интегрированный курс русского языка и литературы для школ с казахским языком обучения, «Русская речь», сегодня требуется коррекция содержания обучения, разработка различного дидактического материала. Программа «Русская речь» рекомендует учителю – русисту, начиная с пятого класса, приступить к работе по приобщению учащихся – казахов к национально – культурному компоненту данного предмета. Для реализации этой цели необходимо внедрение учебного этнокультуроведения, представляющего собой одно из приоритетных направлений современной методики преподавания русского языка и литературы. Оно предполагает приобщение учащихся - билингов к культуре народа изучаемого языка в сопряжении с родной для них культурой, а также мировой.

Задачей же учебного предмета «Русская речь» для 10 – 12 класса казахской школы, в числе других, названы:

- развитие этнического самосознания, собственного и национального достоинства в сочетании с принятием, пониманием и уважением к другим нациям, народам, к их языку, традициям и обычаям. (Сборник программ по русскому языку и литературе, 2000).

Обостренный интерес к проблеме национальной культуры в обучении языкам, обучение языку не только как средству общения, познания мира, но и как средству приобщения к национальной культуре, к культуруносной(кумулятивной) функции языка характерно к так называемому культуроведческому аспекту обучения.

В мировой лингводидактике изучение языка, его структуры в русле изучения человека как носителя языка, осознания его языковой личностью связывается с культуроведческим подходом в обучении языкам, который на 9 конгрессе МАПРЯЛ в 1999 году провозглашен подходом 21 века.

Культуроведческий подход к обучению русского языка в условиях Казахстана, представляется возможным в значении моделируемой учебной встречи культур в диалоге. При этом диалог культур в нашем понимании – это путь осознания своей ментальности, который предполагает не оценку культур (лучше, хуже), а определение своеобразия каждой из них путем сопоставления изучаемых языков. За основу взята идея, что в национально – языковой картине мира каждого народа находит свое непосредственное воплощение менталитет нации, отражающий опорные концепты, понятия, образы, символы, присущие ей. При этом, по словам В.Н.Телии, «Оязыковленная и всегда культурно окрашенная картина мира воздействует на человека, формируя его языковое сознание, а вместе с ним и культурно - национальное самосознание». (Телия, 1996). Если же «в поле зрения человека, обратившегося к этой культуре, не окажется такого основополагающего компонента как склад мышления нации, национальная логика мировосприятия и мирооценки, то знакомство с этой культурой, ее изучение всегда будут неполными», - считает О.А.Корнилов.

(Корнилов, 1996).

«...Какой «сеткой координат» данный народ улавливает мир и, соответственно, какой космос (в древнем смысле слова: как строй мира, миропорядок) выстраивается перед его очами.... Этот особый «поворот, в котором предстает бытие данному народу, - и составляет национальный образ мира», - считает Г.Д. Гачев. (Гачев, 1988).

При сопоставлении каждая культура открывает свои новые стороны и в то же время раскрывает то общее, что объединяет культуры разных народов и людей, говорящих на разных языках. При этом мы говорим о культуре как совокупности

материальных и духовных ценностей, созданных и накопленных человеком в ходе его эволюции. Среди этих ценностей есть те, которые присущи всем народам, во все времена (общечеловеческие, вечные) и те, которые присущи группе народов одной языковой общности как одному народу.

В разработке учебной модели диалога культур это выделение групп ценностей важно, так как учащиеся учатся воспринимать свою культуру во всех ее проявлениях:

с одной стороны, ее общечеловеческие ценности, с другой – характерные для родной культуры, выявляемые в процессе встречи со специфическими для других культур. Это обуславливает возможность осознания своеобразия своего языка (культуры) и в то же время сходства и близости языков (культур).

При таком подходе диалог, моделируемый в учебных целях, обеспечивает соизучение языка и национальной культуры и может готовить обучаемых к реальному диалогу в межкультурной коммуникации.

Познание культуры русского народа в диалоге культур, представляется эффективным и целесообразным, так как в диалоге культур «встречаются» русская культура и культура других народов. При этом каждая культура открывает свои новые стороны и в то же время демонстрирует то общее, что объединяет культуры разных народов и людей, говорящих на разных языках.

Следовательно, обращение к языку как главному, но не единственному! – средству общения, чрезвычайно важно. «Дело в том, что, даже владея одним и тем же языком, люди не всегда могут правильно понять друг друга, и причиной часто является расхождение культур», – считают Е.М.Верещагин и В.Г.Костомаров. (Верещагин, Костомаров, 1990). Думается, с этим мнением трудно не согласиться.

Культуроведческий аспект обучения русскому языку формируется под несомненным воздействием лингвистики и социолингвистики. При этом изучение языка, его системы и структуры протекает в русле изучения человека как носителя языка. Важным для разработки культуроведческого аспекта в преподавании является введение в научный обиход понятия языковой личности, личности как творца, носителя, пользователя языка с ее историко-, этно-, социо-, психолингвистическими особенностями, определение ее основных характеристик, наконец, выделение тезаурусного уровня владения языком – уровня отражения картины мира, иерархии смыслов и духовных ценностей людей одной лингвокультурной общности. (Ю.Н.Караулов, 1987).

Лингвотеоретическую основу разработки культуроведческого аспекта составляют следующие положения.

Язык и культура соотносительны и неразрывно связаны. Язык – форма и зеркало национальной культуры. Культура включена в язык.

Язык есть важнейший способ формирования и существования знаний человека о мире. Отражая в процессе деятельности объективный мир, человек фиксирует в слове результаты познания. Совокупность этих знаний, запечатленных в языковой форме, представляет собой то, что в различных концепциях называется то как “языковой промежуточный мир”, то как “языковая репрезентация мира”, то как “языковая модель мира”, то как “языковая картина мира”. Чаще всего употребляется именно последний термин. Понятие картины мира (в том числе и языковой) строится на изучении представлений человека о мире. Если мир – это человек и среда в их взаимодействии, то картина мира – результат переработки информации о среде и человеке, некая интерпретация мира, осуществляемая отдельными субъектами, которые отличаются друг

от друга. Поэтому совершенно справедливо представители когнитивной лингвистики утверждают, что наша концептуальная система, отображенная в виде языковой картины мира, зависит от физического и культурного опыта и непосредственно связана с ним.

Языковая картина мира формирует тип отношения человека к миру (природе, животным, самому себе как элементу мира). Она задает нормы поведения человека в мире, определяет его отношение к миру. Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации (“концептуализации”) мира.

Таким образом, роль языка состоит не только в передаче сообщения, но в первую очередь во внутренней организации того, что подлежит сообщению. Возникает как бы “пространство значений”, то есть закрепленные в языке знания о мире, куда непременно вплетается национально-культурный опыт конкретной языковой общности. Формируется мир, говорящих на этом языке, где языковая картина мира предстает как совокупность знаний о мире, запечатленных в лексике, фразеологии, грамматике. При этом как замечает Г.А.Золотова: «Человек – центральная фигура языка и как лицо говорящее и как главное действующее лицо мира, о котором он говорит». (Золотова,1982).

Названные положения не только определяют важность культуроведческого подхода к обучению языку, но и в значительной мере формируют основные подходы к его разработке. Представляется, что утверждение этнокультуроведческого аспекта обучения русскому языку находится в русле обновления общего среднего образования Казахстана, важнейшей характеристикой которого является отход от его «знаниецентрического» характера к школе культуросообразной, в которой целостно представлены ценности духовной и материальной культуры.

Языковая картина мира создается разными красками, наиболее яркими из которых являются фразеологизмы, образно-метафоричные слова, коннотативные слова и др. Каждый конкретный язык включает в себе национальную, самобытную систему, которая определяет мировоззрение носителей данного языка и формирует их картину мира.

Определение содержания культуроведческого аспекта обучения русскому языку предполагает отбор значительного по объему и разнохарактерного по содержанию материала, в целом раскрывающего языковую картину мира носителя языка, создающего национально-культурный фон для познания самобытности изучаемого языка.

Сопоставительное описание речевого поведения, реалий культуры, лексики с национально-культурным компонентом значения в русском и иных языках и культурах позволит «проникнуть» в языковую картину мира иной лингвокультурной общности и усвоить национально-культурную специфику языковых средств, обслуживающих общение и культурные потребности человека. Поможет создать когнитивную базу – необходимый для общения фонд знаний о культуре, что будет способствовать совершенствованию обучения как родному, так и русскому языку, предупреждая не только языковую, но и межкультурную интерференцию. Составленный автором данной статьи этнокультуроведческий мини - словарь представляет собой попытку лексикографической разработки аспекта «Человек и мир, о котором он говорит». Содержанием словаря является описание окружающего мира глазами человека, куда входят разделы: «Мир животных глазами человека», «Мир растений глазами человека» и др. Цель: на примере трех языков - русского, казахского и английского

- представить различные способы номинации предметов окружающего мира, показать ассоциативность и образность человеческого мышления и мировосприятия, различные аспекты (эстетический, прагматический и др.) в восприятии явлений действительности;
- способствовать осознанию многообразия духовного и материального мира, признания и понимания ценностей своей и другой культуры;
- развивать способность понимать и воспринимать культурные образцы и ценности, осмысливать и реализовывать свое «я» в мире диалога различных культур.
- способствовать познанию культуры русского народа в диалоге культур;
- показать самобытность, уникальность русского языка, его богатство на фоне сопоставления с другими культурами и языками.
- на фоне учебной встречи культур способствовать осознанию своеобразия родной языковой картины мира;
- способствовать формированию толерантного отношения обучающегося к иным культурам, так как каждая культура открывает свои новые стороны и в то же время демонстрирует то общее, что объединяет культуры разных народов и людей, говорящих на разных языках.

Таким образом, потребность в использовании этнокультуроведческого словаря может быть продиктовано научным интересом и духовной потребностью познания других народов, их культуры, национального характера и менталитета.

При этом пути достижения означенных выше целей могут быть различны: быть направленными на чужую культуру, на получение знаний о ней, но может иметь и противоположную направленность, то есть иметь цель: пропагандирование своей культуры, своего национального образа мира с целью донесения его до представителей других культур. В зависимости от ситуации на первый план могут выходить либо потребность познакомиться с чужой символикой, либо необходимость донести свою собственную символику до носителей другой культуры. Думается, что при использовании предлагаемого материала оба названных подхода действенны. Используя их, обучаемые научатся:

- осознавать язык как феномен культуры, воплощающей в себе историю, культуру, обычаи народа;
- воспринимать язык как сокровищницу культуры, способствующей познанию мира, хранению и передаче познанного от поколения к поколению;
- рассматривать диалог культур как условие развития и саморазвития личности;
- адекватно воспринимать национально-маркированные единицы языка и употреблять их в речи;
- жить и общаться в многоязычном обществе.

Список литературы:

- 1 Библер В. С. Культура. Диалог культур. // Вопросы философии, №6, 1989. С.34-41.
- 2 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
- 3 Быстрова Е.А. Диалог культур на уроках русского языка. – СПб., 2002.
- 4 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996.
- 5 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М., 1990
- 6 Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М., 1988.

Баркибаева Р.Р.¹, Павлова Т.В.²

¹к.п.н, доцент *Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И.Сатпаева, Алматы, Казахстан*
email:kainigulasia@mail.ru

²к.п.н, доцент *Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И.Сатпаева, Алматы, Казахстан*
email: pavlova.tatyana@bk.ru

ДИАЛОГИЧЕСКАЯ ВЕРСИЯ КУЛЬТУРЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ РК

Аннотация. В статье говорится о диалоге культур как условии развития и саморазвития личности. Отмечается важность осознания языка как феномена культуры, воплощающей в себе историю, культуру, обычаи народов, в полиязычной образовательной среде Казахстана.

Ключевые слова: диалог культур, содержание образования, межкультурное общение, культуроведческий аспект обучения

В социальной действительности любой контакт между коммуникантами одной и той же культурной общности или контакт представителей разных культур существует как диалог культур, требующий взаимопонимания. В любом обществе диалог культур необходим для его членов в целях формирования взаимопонимания и сотрудничества между народами. Необходимость лингвистических и лингводидактических исследований проблем взаимопонимания народов в диалоге культур стала уже общепризнанным фактом. На сегодня существуют различные диалогические версии культур.

Широко известна концепция диалога культур известного философа и культуролога В.С. Библера, которая явилась методологической основой одной из современных образовательных систем – школы диалога культур. По определению В.С. Библера: «... Диалог, понимаемый в идее культуры – это не диалог различных мнений или представлений, это всегда – диалог различных культур» (в пределе культур мышления, различных форм разумения). Общение в культуре – это событие и взаимодействие двух (и многих) совершенно разных миров – различных онтологически, духовно, душевно, телесно» (Библер, 1996.).

Эмпирический опыт обучения межкультурному общению и практика общения позволяют говорить о правоте В.С. Библера, настаивающего на логической сути понятия диалога культур. Исследователь говорит о том, что диалог не есть простое сравнение, взаимодействие, сопоставление, любое соотнесение одной культуры с другой. Диалог культур есть «логика диалога логик», «спор возможностей культуры». «Понятие культуры предполагает (если мы хотим осмыслить насущность идеи диалога культур) некую «лауну», пустоту между культурами. Если культуры «вплотную пригнаны друг к другу тогда диалог не может состояться, состоится лишь развитие или трансформация этой культуры в другую... То есть, культура всегда отделена от культуры этой пустотой, лакуной, зазором «небытия», и через эту пустоту и идет собственно диалог культур» (там же).

Версия диалога культур В.С. Библера в своей основе обращена к проблеме поставленной известными философами Н.Я.Данилевским и О.Шпенглером: существует ли один тип культуры или же культура множественна в своих типах. Авторы, ведя рассуждения в разных культурных контекстах, приходят к единому выводу о множестве различных типов культуры. Разрешение этой проблемы поставила новые вопросы: «Каковы критерии определения типа культуры?», «Каковы источники его возникновения и факторы развития?», «Каковы способы взаимодействия различных типов культуры». Н.Я.Данилевский и О.Шпенглер утверждали принципиальную невозможность диалога культур. Так, О.Шпенглер считал, что «...каждой великой культуре присущ тайный язык мирочувствования, вполне понятный лишь тому, чья душа вполне принадлежит этой культуре». С этим мнением перекликается высказывание Н.Я.Данилевского: «Начала цивилизации одного культурно – исторического типа не передаются народам другого типа».

Версия В.С. Библера развивает иные идеи в решении вопроса диалога культур. Культура 20 века обнаруживает свой смысл, по мысли автора, прежде всего как диалог культур, как вопрос или даже возглас SOS этого диалога, обращенного в третье тысячелетие. Все бытие мира в 20 веке (и быт, и мысль, и сознание, и социальность, и духовность) «сдвигается в средоточие культуры». Философ понимает культуру как форму общения диалога культур. Для него культура есть там, где есть как минимум две культуры. Диалог рассматривается В.С. Библером не как некое обобщение одинаковых признаков различных культур а как взаимовопрошание и взаимответственность, при которых все культуры одновременны, могут слышать друг друга и отвечать друг другу. Многие характеристики 21 века (мировые войны, тоталитарные диктатуры, социальные и колониальные перевороты, убыстрение научно-технического прогресса, ведущие к все более открытому в своих коммуникациях миру) обостряют ситуацию диалога культур. И если стабильная форма культурного развития сейчас не защищает человека, то стать такой защитой в современном мире должен, и может, как считает В.С. Библер, культурный диалог.

Диалогическая версия культуры нашла свое практическое воплощение в образовательной практике. Прежде всего, это школа диалога культур, концептуально основанная на идеях В.С. Библера, с возникновением которой происходит изменение содержания и смысла самой идеи образования в контексте идеи культуры. Осуществляется переход от идеи «образованного человека» к идее «человека культуры». Диалог в этой школе служит не просто педагогическим приемом, но определением самой сути диалога культур в окружающем мире, следовательно, и в образовательном процессе. В рамках настоящего исследования такой подход представляется небезынтересным, так как предполагает равноправность всех участников учебного диалога – и ученика, и учителя, и тех личностей культуры, с которыми вступают в диалог. Язык при этом рассматривается как средство общения и взаимопонимания. Ученик – личность, готовая к диалогу культур, то есть к свободному и корректному использованию языков в межкультурном общении, личность, открытая как для своей родной, так и для других культур. При этом понимание значимости диалога культур, развития диалогичности мышления человека 21 века можно встретить в различных проявлениях школьной практики и педагогической теории. К примеру, диалог читателя и автора проецирует ситуация диалога между носителями различных культур. При этом диалог происходит не только «по горизонтали», т. е. в одно время между разными культурами, но и «по

вертикали « – внутри одной культуры, а также между разными эпохами (так, чтобы понять А.С. Пушкина, надо воспринимать его человеком культуры своего времени). В исследовании М.Н. Певзнера, посвященным альтернативным моделям образования в современной школе, образование, построенное на диалоге культур, выступает, как показано автором, одним из приоритетных направлений в отечественной и зарубежной образовательной практике.

Важные характеристики диалога культур предлагает М.М. Бахтин, подчеркивая диалогическую природу самой человеческой жизни. «Жить – значит участвовать в диалоге – вопрошать, внимать, соглашаться, и т. д.». (Бахтин, 1986). Он также отмечает необходимость диалогического подхода в современном образовании.

Таким образом, рассмотренные нами диалогические версии культур позволяют сделать следующие выводы:

- диалогические версии культуры обуславливают диалогическое построение образовательного процесса как по содержанию, так и по форме, что может выступить в качестве основы при обучении языкам;
- диалог культур как способ построения содержания образования можно рассматривать как условие развития и саморазвития личности;
- реализация диалога культур в образовательном процессе способствует формированию толерантного отношения обучающегося к иным культурам, так как каждая культура открывает свои новые стороны и в то же время демонстрирует то общее, что объединяет культуры разных народов и людей, говорящих на разных языках;
- развивает способность понимать и воспринимать культурные образцы и ценности, осмысливать и реализовывать свое «я» в полифоничном мире диалога различных культур.

Потребность изучения процесса коммуникации людей, принадлежащих разным культурам, формирование умения видеть в языковых явлениях и фактах отражение феноменальных культурных особенностей того или иного народа особенно значимы в полиязычной среде. К примеру, в казахстанской поликультурной образовательной среде обучаемые имеют возможность приобщиться не только к казахской, но и к культуре других народов. При этом в процессе ценностного соизучения социально-культурного опыта, отраженного в родном, русском, изучаемом иностранном языках, происходит формирование личности на рубеже культур, для которой «характерно сложное взаимодействие общечеловеческого, национального и социально-классового в поликультурном механизме ценностного восприятия мира» (Телия, 1996).

Определение содержания культуроведческого аспекта предполагает отбор значительного по объему и разнохарактерного по содержанию материала, в целом раскрывающего языковую картину мира носителя языка, создающего национально-культурный фон для познания самобытности изучаемых языков. При этом представляется, что без знания значения слова во всем комплексе его предметного, коннотативного значения и культурного фона невозможно его адекватное восприятие носителем той или иной культуры.

Формирование культуроведческой компетенции в преподавании родного языка – это постижение национальной культуры своего народа, познание ее самобытности, формирование отношения к родному языку и осознание его значимости в жизни народа, развитие духовно-нравственного мира школьника, его национального самосознания,

формирование одной из важнейших ценностных ориентаций – отношение к родному языку, осознание его значимости в жизни народа.

В преподавании иностранных языков познание стереотипов поведения и реалий, характерных для жизни одного народа и чуждых для других, осуществляется в целях преодоления возможного культуроведческого шока и ознакомления со своеобразием чужой культуры.

(Верещагин, Костомаров, 1990).

При обучении русскому языку учащихся-казахов – это познание культуры русского народа в ее встрече с культурой других народов, осознание многообразия духовного и материального мира, признание и понимание ценностей другой культуры, умение жить и общаться в многонациональной стране, формирование толерантности, культуры межнационального общения.

Как отмечает Е.А. Быстрова, существуют два направления решения проблемы целей и содержания культуроведческого аспекта обучения. Первое направление – обучение русскому языку в контексте русской культуры, отраженной в языке. Второе направление представления культуроведческого аспекта – познание культуры русского народа в диалоге культур, познание самобытности, уникальности русского языка на фоне сопоставления с другими языками и культурами (Быстрова, 2001).

Как видим, в основе выделения этих направлений лежат определенные различия в решаемых ими задачах, в содержании того материала, который является национально-маркированным. В рамках нашего исследования, безусловно, речь идет о втором направлении.

Характеризуя культуроведческий аспект в условиях национальной школы, мы употребляем термин «диалог культур» в значении моделируемой встречи культур в процессе изучения русского языка. Каждая культура открывает свои новые стороны и в то же время раскрывает то общее, что объединяет культуры разных народов и людей, говорящих на разных языках. При этом в национально – языковой картине мира каждого народа находит свое непосредственное воплощение менталитет нации, отражающий опорные концепты, понятия, образы, символы, присущие данной нации. Значит, диалог культур в нашем понимании – это путь осознания своей ментальности, который предполагает не оценку культур (лучше, хуже), а определение своеобразия каждой из них путем сопоставления. При этом мы говорим о культуре как совокупности материальных и духовных ценностей, созданных и накопленных человеком в ходе его эволюции.

В процессе межкультурного общения диалог культур не всегда носит характер дружеской встречи. Незнание культуры собеседника порою может явиться причиной непонимания и даже культурного шока. «Дело в том, что, даже владея одними тем же языком, люди не всегда могут правильно понять друг друга, и причиной часто является именно расхождение культур» – замечают ученые Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров в книге «Язык и культура» (Верещагин, Костомаров, 1990). Подтверждением этому могут служить следующие примеры: русский фразеологизм «скатертью дорога» был воспринят обучаемыми -казахами как некое одобрение, так как у казахов слово скатерть (*дастархан*) – символ гостеприимства, или же наоборот фразеологизмы: «собака на сене», «на ловца и зверь бежит» вызвали неприятие и отрицательные ассоциации.

В каждой национальной культуре можно обнаружить специфические черты, которые играют особо важную роль в формировании национального характера и национального менталитета. Непонимание этого, на наш взгляд, приводит к методически некорректным попыткам построения обучения с некорректной целью – «овладение новой культурой как собственной», «второй на уровне первой», «выбора вторичной этнокультурной идентичности как программы обучения» и т.п. В то же время учет межкультурной «лакуны, пустоты» может позволить принципиально иначе решать вопросы глубины и формы представления в учебном процессе или в содержании учебного материала русской когнитивной базы с учетом родных этнокультурных «логик» учащихся. На наш взгляд, предлагаемое выделение помогает более четко и направленно определить содержание предмета обучения. Своеобразное членение мира, отражающееся в языке, самовыражение народа в отборе языковых элементов в речи – основа диалога культур.

Если мы представим человека субъектом диалога культур, то речь неизбежно пойдет о конкретных языках. И как национальный язык русского народа, русский язык имеет большую способность выражать русскость и это делает его ценным партнером в любом межкультурном диалоге.

Сопоставляя изучаемый русский язык с родным – казахским, или иностранным – английским, учащиеся переводят ментальность русского народа в образы родной или иноязычной культуры и тем самым приобретают определенные знания для понимания и уважения к родной и другой культуре.

На наш взгляд, адекватное восприятие учащимися иноязычной культуры позволит им вести диалог, общаться с представителями другой культуры, понять их, лучше осознать самого себя, свою культуру как часть общечеловеческого богатства в его единстве и многообразии

Думается, что правом на будущее владеет культура, утверждающая свое прогрессивное и оригинальное видение мира, способная обогатиться наследием прошедших времен и опытом других народов – культура, создающая необходимые и неповторимые духовные ценности. Изучение национального характера, менталитета при этом позволяет проводить аналогии и сравнения одних народов с другими не в плане предпочтения одного другому, а в плане уточнения уникальности и неповторимости каждого народа. «Понимание своей природы необходимо для осознания своего долга и призвания – проводников взаимодействия культур. На границе иранской и тюркской расцвел гений Навои. Пушкин и Толстой – порождение по меньшей мере двух национальных культур – России и Франции». (О.Сулейменов).

«Когда мы теоретически предполагаем, что со временем, в каком-то отдаленном будущем, все языки сольются и будет только один или два языка в мире, захваченные этой перспективой, вряд ли мы отдаем себе отчет, что мир от этого обеднеет. Эти «победившие» языки не будут иметь окружающей подпитывающей среды. Однообразие не может обеспечить развитие». (Ч. Айтматов).

Диалог культур – реальность современного полиязычного Казахстана.

Список литературы:

- 1 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
- 2 Быстрова Е.А. Диалог культур на уроках русского языка. – СПб., 2002.

- 3 Быстрова Е.А. Культуроведческий аспект в преподавании русского языка в школе // русская словесность. – 2001.- №6.
- 4 Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век. - М., 1990.
- 5 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996.
- 6 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М., 1990
- 7 Верещагин Е.М., В.Г.Костомаров. Лингвострановедческая теория слова.
- 8 М., 1980.

ӘОЖ 82

Beketayeva M.S.

MA., Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

E-mail address: m_beketayeva@mail.ru

AITYS AND KAZAKH ORATORY AS ONE OF THE NATIONAL FORMS OF DEBATES

Аңдатпа. Бұл мақалада айтыстың түрлері мен шешендік өнері туралы айтылған.

Кілт сөздер: айтыс, ақын, дебат, импровизация, қазақтың шешендік өнері.

Introduction

Aitys - is a singing contest of Kazakh Akyns, improvised poetic dispute and one of the traditional forms of oral folk poetry. Poetic scramble, rapid duel of words is held in front of the audience during big family gatherings, holidays, wrestling performances that raise its public importance. Akyns start the poetic contest without prior preparation improvising alternately. competing in a resourcefulness of wits. Blaze of thoughts and ability to compose verses extempore. Inspired improvisation is performed to the accompaniment of traditional musical instruments like Dombra, Kobyz and individual melodies of Akyns accompanied by expressive gestures. In this regard Aitys harmoniously synthesizes a number of arts - instrumental music. Singing (vocal), poetry, recitative genre, creation of a melody (Saryn). Oratory improvisation, theatre and visual arts, mimicry, articulation, gesticulation, modulation of music tones and posing. Performance of Aitys applies deep knowledge of symbolization, myths, poetic language and abstraction. Inherent resourcefulness, art of wit and imagery thinking arc qualities required for the performers of Aitys. Aitys is one of the most ancient forms of Kazakh folklore that has reached our days without modifications and remains to be very popular among Kazakhstani people. Aitys is regarded as one of the most difficult forms of performing at1s. Besides the poetic gift performers require musical abilities, quick and sharp mind [1,p.21].

A word of “aitys” has meanings of telling, debating, describing and competing[2,p.73]. In the science of Kazakh folklore it is a type of rhetorics to depict the people’s life. Akhmetov & Yskakov (1965) mentions that “It describes the joy, sorrow, social-political life of people, current ideology, customs and traditions, general social and individual relations, and the forms of argument according to their particular time.” Although, the primordial aitys was performed only orally, later the lyrics were supported with dombra (stringed instrument). It is said that the initial source of aitys began from the traditional singings of “zharzhar” (Kazakh traditional farewell song) and “badik” (the oldest type of aitys, Kazakh traditional singing for sick or troubled person

in shamanistic way, before Islam). This form of aitys still exists; however, because of the entrance of Islam to the Central Asia, the content of singing took some courses to a religious way, which is known as “Din aitys (religious aitys).” The purpose of religious aitys was to explain the rules and regulations of Islam to ordinary people, but, because of Soviet atheistic ideology this genre was restricted lately.

Aitys is the main expression of Kazakhs musical creativity. Aitys is akyns' song competition, one of the traditional forms of the people's oral poetry. The aitys origin goes back to ancient times and began in the common ritual songs and choras songs-dialogues between dzhygits and young ladies, which has evolved into an akyns' aitys. In the past century there lived marvelous akyns, such as Danak, Sabyrbai, Shozhe, etc. Nowadays the tradition of 'aitys' is continued by the modern famous akyns: Zhandarbek, Rinat, Ainur, Sara and others. The important problems of public life were voiced in aitys. Aitys is very dynamic, requires speed, special quick wit and a mastery of improvisation. The Akyn's aitys is the peak of improvisators art. It is conducted on holidays, at trade fairs and so on. Singers - represented by the oral musical poetic culture -have existed in Kazakhstan since ancient times. They were called: akyn; a poet-singer, improvisator; zhyrau - a creator and teller of epics; anshi, olenshi are the singers.

Many samples of poetic creation have been recorded in singers' performances: terme, zhyrau, tolgau. The ritual common songs are elegiac, plaintive and lyric and emotional. The following are sung by them: koshtasu – departure with relatives and close friends: yestirtu – notification about a loved one's death, zhoktau – lamentation, konil aitu – consolation. The wedding kui are "opening of the celebration" "tot bastar", "Zhar-zhar"; "a girl's farewell" - "kysdyn koshtausy" or "parting" - "synsu" and "opening of the veil" - "betashar". In Kazakh culture, “yelendip” (song writer) deserved the title of “akyn” after participation in several competitions - aitys and after defeating one of the famous akyns (akyn is an improviser, the bearer of elevated high poetry). A real akyn was considered the one who defeated the rivals with artistic resourceful, witty improvisations.

Kazakh oral-poetic fund contains the various types of aitys:

1. **Traditional zhar-zhar.** Wedding song performed in turn by the chorus of young people and girls when a bride enters the house of her groom.
2. **Spell “badik”.** It is performed by the men's and women's choruses in order to expulse the spirit of the disease “badik”, as well as “badik-aitys” directly when girls and boys use the form of the spell “badik” for joyful song-poetic competitions.
3. **“Kiyim aitys”** when the competing young boy and girl use the existing poems improvising the last lines.
4. **Aitys** of a boy and a girl, which has two types: kaiym aitys and aitys when the competing people improvise the text completely.
5. **Riddle Aitys** improvised with verse.
6. **Competition in the performance of musical plays – kyuis (kyui tartys) or epos.**
7. **Aitys** of the orator-sheshens and biis when solving various tribe disputes.
8. **“Tak, pak, tas”** when each participant tries to continue the verse pronounced by other participants of this poetic play trying to select the most successful rhyme and to complete the line.
9. **Aitys of akyns**, which requires high professionalism in poetic improvisation and extremely high level of the development of poetic tradition [3,p.68].

Aitys genre continues to live in Kazakh culture in our days. In all the times, Kazakh traditions of oral competitions reflected the reality, artistically reproduced the historical essence

characteristic for this social and cultural situation. And in our days aitys traditions are the actualized culture of the past as it “mobilizes” the experience of the past for the sake of the present.

Competitions of akyn-improvisers are characterized by the width of not only voice (singing) but by the speech (language) diapason. The most prominent akyns received the titles “sal” and “sery” (Birzhan sal, Akan sery). Sals and serys were the performers and the bearers of the oral folk creativity of the nomad civilization and had the high status in the traditional Kazakh society. They were different from others not only by wearing different clothes but also by the unique behaviour in the society. Sals and serys were always surrounded by the poet-improvisers, legend-tellers, wrestlers and musicians. The most prominent sals and serys with their retinues were always travelling along the steppe taking part in the people’s feasts. Thus, when coming to an aul, sals and serys were like peace bringers.

Taking into consideration all the mentioned features of aitys, which specify its uniqueness, we can refer aitys to the unique, authentic and the most dynamic types of Kazakh folk creativity. In principle, no other cultures have anything similar to aitys and this shows its uniqueness as a cultural phenomenon and confirms the contribution of the Kazakh tradition into the treasury of the global civilization.

Aitys is a contest centred on improvised oral poetry spoken or sung to the accompaniment of traditional musical instrument – the Kazakh dombra. Two performers (“akyns”) compete with one other to improvise verses on topical themes in a battle of wits that alternates between humorous ripostes and penetrating philosophical reflections. During the competition, the performers sit opposite one another improvising a dialogue on topics chosen by the audience. The winner is the performer considered to have demonstrated the best musical skills, rhythm, originality, resourcefulness, wisdom and wit. The most meaningful and witty expressions often become popular sayings. The element is practised on a variety of occasions, ranging from local festivities to nationwide events, where practitioners often use the contest to raise important social issues. Although it was traditionally performed only by men, many women now participate in Aitys and use the contest to express women’s aspirations and viewpoints. Today, Aitys is a very popular cultural component of Kazakhstan’s multi-ethnic societies and constitutes a vital part of the identity of bearer communities. Older performers teach and transmit their knowledge and skills to younger generations [4,p.17].

Kazakhs oratory. Orator (lat.) — a person who has a gift of eloquence. Orator’s speech is peculiar with the high mastery of word possession, ability to speak figuratively, convincingly, concisely. Ancient Greeks took the oratory lessons from recognized teachers, tried to grasp all its rules and mysteries. In Ancient Greece the outstanding masters of the oratory were considered Aristotle, Demosthenes, Cicero, Plato. Orators of the Kazakh people were brave and fair, knew the laws well, not timid before khans and sultans. Aitys — the competition in the oratory. Poetic oratory gains the specific significance, when meaningful events occur in the life of country, when the danger threatens the native land, human honor and dignity are touched. Thus, in the years of the great people’s distress (“Aktabanshubyrindy”) Tole-bi, Kazybek-bi and Aiteke-bi took the historical stage. Biys had the excellent knowledge of history, customs and traditions of their people, their outstanding activists, and heroes. One can include sayings-proverbs, wise utterances, widely spread among people. Speeches of Kazakh orators are notable for the concise, emotional, figurative nature, semantic significance. The sample of eloquence can serve the heritage left by Kazakh biys — Tole, Kazybek, Aiteke, Maiky, orators Zhirenshe, Asankaigy, Syrym. The speeches of judges, passing resolutions on the land litigations, issues on the orphans

and widows' fates, compensation of the damage caused to people, were also parts of oratory. Orators could demonstrate the mastery in the disputes on the question discussed. Certainly, not everyone could join the argument in legal case. Yet, talented speakers among ordinary people influenced the development of the literary language, art of eloquence. Syrym Datuly's oratory. Since younger years Syrym was a recognized orator. For justice and dignity in disputes, litigations he was called bala bi.

Syrym Datuly's oratory. Since younger years Syrym was a recognized orator. For justice and dignity in disputes, litigations he was called bala bi. S. Datuly led the national-liberation movement directed against colonial policy of the Russian empire and the tyranny of the khan's nobility. Syrym's younger sister described her brother in the following way: "Everybody was talking about Syrym's three peculiar qualities: first — Herculean physics, second — daring nature, third — wisdom. I would compare him with an eagle or tiger. Polish journalist A. Yanushkevich wrote as follows: "I believe more in the amazing flexibility, pungency of mind and thought of Kazakhs. What easy words they have! Each of them can be used both for explanation, and confrontation to the counterpart's arguments, even children's consciousness and mind develop quickly". Syrym Datuly's physics, facial features are perfect, he is as cast out of steel". Syrym is an outstanding orator. He used his gift for the explosion of the politics of tsarism and khans for the unification of people in the liberation struggle. Syrym was distinguished with dignity, honesty, respect and love for his people. When Kazakhs were taken away the fertile lands with basins, arable lands, pasture lands, land of fathers and great-grandfathers, batyr Syrym delivered the speech to defend his people. His eloquent speech was filled with pain, compassion, indignation; he called to fight, defend his land, criticized Esim khan, who did not support the national-liberation movement. Inventive, imaginative, bold sayings of Syrym stayed in people's memory. Witty, fair, inspirational speeches of batyrs, biys, orators are unconditionally the lessons of verbal skills, samples of eloquence. They urge people to unity, accord, friendship, justice and humanity [5,p.14].

Conclusion

Aitys is one of the most ancient forms of the Kazakh folklore that has reached our days without modifications and remains to be very popular among Kazakhstani people. Aitys played an important role during the policy of reviving Kazakh national traditions, celebrations, and names of Kazakh heroes. Nowadays Aitys is a very popular cultural component of Kazakhstan's multi-ethnic societies and constitutes a vital part of the identity of bearer communities. Older performers teach and transmit their knowledge and skills to younger generations. Aitys genre continues to live in Kazakh culture our days. In all the times, Kazakh traditions of oral competitions reflected the reality, artistically reproduced the historical essence characteristic for the social and cultural situation. And nowadays Aitys traditions are the actualized culture of the past as it "mobilizes" the experience of the past for the sake of the present.

References:

- 1 National commission of the Republic of Kazakhstan for Unesco and ISESCO.P.21.
- 2 Social Information Exchange in Aitys performances. Saubayev M, Bayimbetov B, Karipov B. 19 March 2014, Pages 73.
- 3 Zhetisu is the Land of tourism. A Tourist Guide-book.Almaty.2003,p.68 and the material for this page is taken from the printed edition "Guide to Kazakhstan" Baur Publishing House 2002. Life and culture of Kazakh people. Kenzheahmetuly S.Almatykitap,2006. Silk Road Adventures.

4 Aitys art of improvisation. United nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/aitysh-aitys-art-of-improvisation-00997>. P.17

5 [History of Kazakhstan. http://e-history.kz/en/publications/view/1354](http://e-history.kz/en/publications/view/1354). P.14

УДК 81'34

Берикболова А.Ж.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы ф.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

e-mail: assel_82@inbox.ru

ЗЕЙНЕП МҮСІЛІМҚЫЗЫ БАЗАРБАЕВА ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ ИНТОНОЛОГИЯСЫ

Abstract. There were mentioned in the Article Zeynep Bazarbaeva Muslimovna and circumstances in relation to the Kazakh language anthology.

Key words: mentioned, anthology.

Тіл білімінің фонетика саласы екіге бөлінеді соның ішінде сегменттік фонетика: тілдің дыбыстық жүйесін қарастырса, суперсегменттік фонетика тілдің интонациялық жүйесін қарастырады аталған саланы және жалпы басқа салаларды дамытуда теориялық, тәжірибелік тұрғыдан негізін салуда түрлі тілші ғалымдардың қосқан үлестері өлшеусіз. Бұл жолда талай лингвистика саңлақтары тарихта қалды. Соның бірегейі, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының салыстырмалы және түркі тіл білімі бойынша бас ғылыми қызметкері, қазақ тіл біліміндегі тұңғыш интонолог ғалым – Зейнеп Мүсілімқызы Базарбаева. Кеше де, бүгін де адалдықты бетке ұстаған ғалым З.М. Базарбаеваның ғылыми мұраларын саралап - салмақтау бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге, берері мол дәріс екені еш даусыз. Сондай-ақ, фонетика, интонология мен фонология саласын қарастырудағы пайдаланған эксперименттік зерттеулері мен әдістерін, ғылыми тұжырымдарын оқып - білу – тіл білімінің теориялық - методологиялық деңгейін көтеруге пайдасын тигізері анық.

Зейнеп Мүсілімқызы Базарбаева Алматы қаласында 1952 жылы 3 қыркүйекте дүниеге келген. Тіл білімі маманы, филология ғылымдарының докторы (1997ж.). 1970-75 жылдары Мәскеудегі Морис Торез атындағы мемлекеттік шет тілдер институтында, 1977-1980 ж. аспирантурада оқыды. 1980 жылдан бастап ҚазССР ҒА А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында кіші, аға ғылыми қызметкерлері және институттың ғалым хатшысы болып істейді. Қазір жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі. Профессор В. М. Шварцманның жетекшілігімен «Интонация вводных единиц в языках различного типа (на материале французского, казахского и русского языков)» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын (1983ж.), «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі» деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғады [4, 54 б.].

Ғалымның ғылымға келуі 1975 жылы Морис Торез атындағы Мәскеу мемлекеттік шет тілдері институтын тәмамдаған соң, аспирантуралық мектепте жүргенде басталады. Алдымен, 1981 жылы ҚР ҰҒА Тіл білімі институтында ғылыми қызметке келеді. 1983 жылы «Интонация вводных единиц в языках различного типа (на материале французского,

казахского и русского языков)» атты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярлаған диссертациясын сәтті қорғап шығады. Бұдан кейін «Типологические исследование интонации вводных единиц (на материале французского, казахского и русского языков)» атты тақырыпта монографиясын шығарады. 1997 жылы «Интонационная система казахского языка» атты докторлық диссертациясын қорғайды. Кейін «Строй казахского языка» (авторлар ұыжымында), «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі» (1997 ж.), «Қазіргі қазақ тілінің интонация негіздері» (2002 ж.), «Қазақ грамматикасы» (интонология тарауы), «Казахская интонация» (2008 ж.) монографиясын шығарады. Профессор З.М. Базарбаеваның 100 астам ғылыми мақаласы жалпы саны 6 іргелі ғылыми еңбегі жарық көрді [2].

«Қазіргі қазақ тілінің интонация негіздері» атты оқу құралы 2002 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор Е.Жанпейісовтің редакторлығымен жарық көреді. Еңбекке филология ғылымдарының докторы, профессорлар С. Омарбеков пен Ә. Жүнісбековтер пікір жазған. Оқу құралын баспаға Қайнар университетінің қазақ филологиясы кафедрасы баспаға ұсынған. Еңбек екі бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімінде жалпы тіл біліміндегі интонация теориясы тұрғысынан қазақ тілі интонациялық жүйесінің негізгі мәселелері қарастырылған. А. Байтұрсыновтың осы кезге дейін қазақ тіл білімінде қолданылмаған интонация жөніндегі пайымдауларына сүйене отырып, автор қазақ прозасы мен поэзиясынан алынған тілдік материалдарға жан-жақты эксперименттік талдау жасап, соның аясында өзінің қорытындыларын жасайды. Сонымен қатар қазақ тілі интонациясының 8 интонемасын және оның варианттарын анықтайды.

Екінші бөлімнің басында қазақ тілі интонациясының теориялық мәселелерінен сұрақтар қойылады. Ол сұрақтарға жауап беру үшін алдымен оқулықтың бірінші бөліміндегі теорияны түсініп – білу керек. Содан кейін қазақ тілінің түрлі жанрларынан (проза, драматургия, поэзия, баспасөз тілі) үзінділер келтіріп, сол үзінділердегі сөйлемдердің құрылымдық, коммуникативтік түрлерін, олардың ырғақты топ, синтагмаларындағы интонациялық көріністерін анықтап, белгілеу ұсынылады. Олардың интонациялық сызығын, схемасын сызу және синтагмаларының қай интонемаға жататынын анықтау сияқты түрлі практикалық тапсырмалар беріледі. Бұл еңбек – қазақ тілінің интонациялық жүйесі туралы іргелі еңбек.

Ғалымның тағы бір іргелі еңбегі - «Казахская интонация» (2008 ж.) Жауапты редакторы филология ғылымдарының докторы, профессор К.Ш. Хұсаин, пікір жазған филология ғылымдарының докторы, профессор Ә. Жүнісбек. Ғалымның алғашқы оқулықтағы ғылыми тұжырымдары осы монографиясында толықтырылып, орыс тілінде жарық көреді. Бұл монографиясында интонация теориясының негізгі мәселелері, жай сөйлемнің құрылымдық-коммуникативтік түрлерінің интонациясы, күрделенген сөйлем мен құрмалас сөйлемнің және күрделі синтаксистік тұтастықтың интонациялық ерекшеліктері, поэзия тіліндегі интонациялық ерекшеліктер туралы кеңінен сөз болған. Алғашқы ғылыми еңбекке ақарағанда мұнда жазуда интонацияны беретін құралдың бірі – пунктуация, түркі фонетикасындағы жай сөйлемдердің интонациясы мен сөйлемдердің құрылымдық жүйесі, интонацияны экспериментті-фонетикалық талдаудың әдістесі туралы сөз болған. Ғалым осы еңбегінде интонологияның қалыптасып, дамуы ғылыми аппаратына кеңінен тоқтала отырып, келешекте оның жіті қарастыратын бөліктерін де атайды. Бұдан кейінгі зерттеулер туыстас және туыстас емес тілдердің интонациясын салыстыра қарыстырумен жалғасын табатындығына да болжам жасайды. Сондай-ақ өзге

ұлт өкілдеріне тіл үйретудегі интонацияның маңызы туралы зерттеулердің болашағы туралы да айтылады.

«Қазақ тілі: интонология, фонология» (2008) атты монографиясы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білім институтының ғылыми кеңесі баспаға ұсынған. Жауапты редакторы К.Ш. Хұсаин, пікір жазғандар: профессорлар Е.Жанпейісов пен Ә. Жүнісбек. Еңбек қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары: интонология мен фонология мәселелеріне арналған. Эксперименттік талдау негізінде қазақ интонациясының теориясы жасалды. Интонацияның бірліктері, қызметі, компоненттері, семантика мен синтаксиске қатысы, интономалардың сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік түрлеріндегі көріністері, сөз ағымының просодикалық ерекшеліктері, мәтін интонациясының прагматикалық аспектісі және поэтикалық мәтіннің интонациялық өзгешеліктері жан-жақты зерттеліп анықталады. Сонан соң қазақ тілі интонациясының мәселелерінен теориялық сұрақтар қойылып, жаттығулар мен тапсырмалар беріледі.

Фонология бөлімінде фонема теориясының қазақ тіліндегі көріністері, фонологиялық мектептер, диахрондық фонология деген проблемалар қазақ тілтанымында алғаш рет қарастырылады. Кітап филолог-ғалымдарға, ізденушілерге, аспиранттарға, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне арналған. Интонацияға қатысты алғашқы еңбектеріне қарағанда бұл жұмыста сөз ағымының мағыналық бөлшектері, интонациялық бірліктерді ажыратушы негізгі акустикалық параметрлер, қазақ тілінің интонома модельдері туралы арнайы сөз болады. Ғалымның ғылыми көзқарастары туралы мәселелер келесі тарауларда жалғасын табады.

Бүгінде ғалымның жоғарыдағы зерттеу еңбектері қазақ интонологиясының теориялық перспектісі болып отыр. Бұл еңбектер автордың ұзақ жылдар жүргізген эксперименттерінің қорытындысы, "Евклид теоремасы тәрізді мінсіз" дүние, ол - ғылымды өрге сүйреп жүрген өр тұлғаларымыздың бірі және бірегейі. Бір түйгеніміз – ғалымның бір еңбегінен - ақ телегей теңіз білім биіктігі мен ойының тұңғиық тереңдігін сезесің. Әр бір еңбегінің бір-бір зерттеуге нысан боларлық жүгі бар. Сондай-ақ, ғалым «Тілтаным» республикалық ғылыми журналының жауапты редакторы қызметін де атқарады.

З.М. Базарбаеваның ғылыми-зерттеу еңбектерінің келесі бір саласы – тіл білімінің түрлі мәселелеріне қатысты ғылыми мақалалары. Ғалымның жазған ғылыми мақалаларын қарастыра келе, оның *терең зерттеу, нақты зерделеу, дұрыс бағалау әдістері* арқылы қазақ тіл білімін дамытуға үлес қосқан ғалым деп пайымдаймыз.

Зейнеп Мүслімқызы ғалымдық қызметі мен қоса Алматы қаласындағы жоғары оқу орындарымен шығармашылық байланыс ұстанып, фонетика, фонология, интонология мәселелері бойынша дәріс оқуда.

Бүгін де ғалымның жетекшілігімен бірқатар ғылым кандидаттары ғылыми жұмыс жазып, өмірлік жолдама алып отыр. Ұстаз шәкірттерін интонологияны дамытуға қатысты мәселелерді зерттеуге жетекшілік етуде. Соның ішінде ғалымның шәкірттері А.М. Фазылжанова, Т. Кеншінбаев, Ж. Кеншінбаева, А.Ж. Аманбаева, Ә.Ж. Берікболова, С.Б. Альпатина, А.Д.Адаеваның зерттеулерінде интонология теориялық, прагмалингвистикалық, стильжасамдық жағынан зерттелсе, Ж. Жұмабаева мен Н. Оспанғазиеваның зерттеулері тарихи фонологияға арналған. З.Базарбаевадан дәріс алған шәкірттер қауымы оның ғалымдық, тағылымды ұстаздық бейнесін қадір тұтып, ерекше бағалайды, алғыстары шексіз.

Интонация - функциялы, көп қырлы, күрделі құбылыс. Соңғы кезде интонация тіл жүйесіндегі дербес құбылыс ретінде танылады. Оны өз алдына, жеке алып зерттейтін

білім саласын *интонология* дейді (З.Базарбаева). Интонологияның өзіне тән зерттеу объектісі мен әдістері бар. Тіл жүйесінде дербес бір құбылыс ретінде интонацияның өзіндік мағынаға ие болатын бірліктері бар, олар интонома деп аталады. Қай тілде де интономалардың саны белгілі бір мөлшерден аспайды. Сегментті бөлшектерді - фонемаларды фонология зерттейтін болса, сингемаларды - сингармонология, ал суперсегментті бөлшектерді - интономаларды - интонология зерттейді. Қазақ тілі фонетика саласында әлі де болса да түпкілікті шешілмеген мәселелер жеткілікті, мысалы қазақ тілінде *тарихи фонетикасы* кенжелеп жатыр. Бүгінгі күндегі фонетикалық заңдылықтарын, процестерін түсіну үшін тарихи фонологияның құбылыстарын ескеру керек. Тарихи фонетика жеке дыбыстардың өзгеруін сипаттаумен ғана шектелген. XX ғасырдың басында тарихи фонетиканың орнына келген тарихи фонология әр дыбыстың өзгеру құбылыстарын бөлек-бөлек алмай, оларды басқа дыбыстармен байланыстыра отырып, олардың бүкіл фонетикалық жүйесін бірге зерттейтін болды. Жазба ескерткіштері сақталмаған тілдердің фонетикалық құбылыстарының тарихын сипаттаудың бірден-бір мүмкіндігі олардың синхрондық кесігін зерттеп талдау. Тарихи фонологияда бұл концепцияның құндылығы - оның фонетикалық құбылыстарды зерттеудегі жүйелілік принципке сүйенуі.

Фонетика-фонология құбылыстарының даму тарихын жүйелі түрде зерттейтін тарихи фонология тілдердің барлық құрылымдық типтерінің тарихи өзгеріс нәтижелерін, универсалды фактілерін пайдаланып, тілдің тарихын, ататілін түзіп, ежелгі қалпында зерттеуге мүмкіндік береді. Соңғы уақытта теориялық проблемалармен бірге *қолданбалы мәселелер* де қарастырылып жатыр. Фонетика-фонологиялық теориялардың негізінде, қазақ тілі білімінде және жалпы түркологияда да әлі зерттелмеген сөз синтездеу және оның компьютерлік бағдарламасы деген күрделі проблема қолға алынып отыр. Қазірде осындай жұмыс жасау үшін мүмкіндік бар.

З.М. Базарбаеваның интонология туралы теориялары 1983 жылы «Интонация вводных единиц в языке различного типа (на материале французского, казахского и русского языков)» атты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярлаған диссертациясынан бастау алады. Ол еңбегі «Типологические исследование интонации вводных единиц (на материале французского, казахского и русского языков)» атты тақырыпта монография болып басылады. Кейін бұл теориялары 1997 «Интонационная система казахского языка» атты докторлық диссертациясын жазғанда жалғасын тапты. Бұл жұмысы да «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі» (1997 ж.), «Қазіргі қазақ тілінің интонация негіздері» (2002 ж.), «Казахская интонация» (2008 ж.) монографияларында кеңінен сөз болады.

Зейнеп Мүслімқызы Базарбаева – қазақ тілі білімінің шежіре беттерінен ерекше орын алатын тұлға. Қазақ суперсегменттік фонетикасын оның есімінсіз алып қарау мүмкін емес. Ғалымның интонология мен фонология саласындағы өзіндік қолтанбасы бар. Профессор З.М. Базарбаеваның мол ғылыми мұрасы, тіл білімін дамытуға үлес қосқан жүйелі ғылыми еңбектері, оның қазақ мәдениетінің тарихындағы ерекше тұлғалық бейнесін айқындай түспек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақ тілі энциклопедиясы / Алматы; 1998.–54б.
- 2 Базарбаева З.М. Казахская интонация / З.М. Базарбаева.–Алматы: Дайк-Пресс, 2008.–

284с.

3 Базарбаева З.М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері /З.М. Базарбаева.–Алматы; 2002.-202б.

4 Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология / З.М. Базарбаева.–Алматы: Жібек жолы, 2008.–284с.

5 Базарбаева З.М. Қазіргі қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары / З.М. Базарбаева // Мемлекеттік тілдің ахуалы, проблемалары және шешу жолдары халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.– Өскемен; 2006.-І бөлім

УДК 811.512.1.09

Джуманова М.

Сотрудник Академии Наук Республики Узбекистан

mokhira1702@mail.ru

ХОРЕЗМСКО-ОГУЗСКИЕ СЛОВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Abstract. Horezmko knuckle-speaking studied the examples of works of AlisherNavoi. Basically proanaliziravany Horezmko-knuckle dialect use in the works of the poet.

Key words: dialect, literary language, Khorezm-Oguz words, vocabulary, phonetic and lexical-morphological features, Oguz option, ozbek dialect

Каждый язык формируется и развивается благодаря диалектам. Без диалектов нет будущего литературного языка. Если нет форм влияния на развитие языка с течением времени языка умирают. Следовательно, основным богатством и резервом литературного языка являются народные диалекты.

Диалекты и говоры узбекского языка имеют общность в далёком прошлом в связи с историческими условиями узбекского говора, объединялись в единый узбекский язык и становились его неотъемлемой частью.

Как известно, узбекский язык в результате своего исторического развития совмещает в себе элементы трёх говоров, а точнее кипчакского, огузского и карлуко-чигильско-уйгурского [1,87].

Говоры отличаются друг от друга фонетическими и лексико-морфологическими особенностями. Литературный язык отличается от литературного языка не только лексическими особенностями, в свою очередь, грамматическое строение литературного языка имеет более сложную структуру в отличие от его диалектов.

Не безызвестно, что основу староузбекского литературного языка, на котором писал свои произведения Алишер Навои, образуют диалекты карлукской группы. Однако в произведениях поэта также встречаются слова огузской группы. В силу этого, мы решили проанализировать фонетические, лексические и грамматические особенности отдельных огузских лексических единиц, употреблённых в произведениях поэта.

Диалекты огузского говора узбекского языка были исследованы такими видными учёными, как В.Радлов, В.В.Бартольд, М.П.Мелиоранский, Ф.Корш, А.К.Боровков, которые по-разному называли и классифицировали их.

Огузский говор узбекского языка это в основном диалекты, употребляемые населением Южного Хорезма (Хива, Хонка, Шовот, Хазорасп, Разавот, Шурахон,

Ургенч), а также, городов Ташавуз и Турткуль [1,89]. Данный говор отличается от других следующими особенностями:

Фонетические особенности

Сложность состава узбекских говоров, прежде всего, связана с их фонетическим разнообразием.

У огузов в глаголе “*бўл*” опускается первая согласная буква *б* и произносится как “*ол*” (*б о л – ол*) [1,89], что также встречается и в произведениях поэта:

*Улсанамгасаждақилсам, зоҳидихудбин, не айб,
Бутпарастўлмоққўпругроқки, бўлмоқхудпараст*[2,70].

Кроме того, представители данного диалекта глухую согласную *к* в начале слов произносят как звонкое. Эта своеобразность огузского говора встречается хоть и редко в произведениях Навои:

*Ёгин ё гунашдинулоромгоҳ,
Анингжисмигабермасэрдинаноҳ*[3,473].

Изменение глухого согласного *т* в начале слов на звонкое *д* является фонетической нормой для представителей Южного Хорезма. Например, *тоғ//дағ, тил//дил, темир//дамир, тепки//дапки* [4,91] и др. Это непосредственно можно проследить и в языке произведений великого поэта:

*ЭйНавоий, телбакўнглумитти, эмдиистамон,
Нечадоғудаитдинистабкетургаймен они*[5,421].

Также основоположник узбекской лексикографии Махмуд Кошгарский в своём “Словаре тюркских языков” пишет, что “огузы и близкие к ним диалекты произносят *т* как *д*” [6,67]. Из этого следует, что фонетическое явление *т-д* существует в диалектах издревле.

Грамматические особенности

В произведениях Навои аффикс родительного падежа *-нинг, -нынг* местами употребляется в огузской форме *-инг*:

*Меничархўлтурурдинхийракушвор,
Сизингтиргузганингизбўлдидушвор*[7,213].

Огузская форма *-инг* родительного падежа встречается как в прозаических, так и стихотворных произведениях Навои:

*Ҳамулзамонхитобкелдиким, Эй Мусо,
нечабуқавмбизингвозиҳаоётвалойиҳабаййинотимизниқўруб,
тамаррудваисёнқилгайлар*[8,121].

Этот аффикс присоединяется к местоимениям I и II лица множественного числа.

Аффикс направительного падежа “*-га*” в диалектах огузского говора употребляется в форме “*-га*” (қурвақаға), “*-йе*” (тангайе), “*-не*” (erkine), “*-на*” (йанина), “*-е*” (еме) [9,15], что также свойственно и языку произведений Навои:

*Итлариоллигаташланги, гизоқилсунлар,
Базминибарҳамуруб, мотамимайигламангиз*[10,145].

Огузский вариант *-а* направительного падежа добавляется к корню слова непосредственно, а в произведениях поэта данный аффикс добавляется к существительным после притяжательного аффикса I лица:

*Хозинигардунетибонқошима,
Меҳр била эврулубонбошима* [11,332].

К словоформе III лица данный аффикс присоединяется с помощью звука *-н*:

*Бўлдисўзумнозукукўнглимхушутабъимлатиф,
Ҳарқачонсолдимназарулиақлимавзунустина*[12,596].

Следует отметить, что звук **-н** также добавляется и к словам дательного и исходного падежа III лица:

*Чун ёр қошинда бор топти.
Ўзнитилагонча ёр топти*[13,27].

Кроме того, в произведениях поэта аффикс *-айлик/-йлик* глагола желательного наклонения I лица множественного числа, встречается в форме *-аль*[14,187], свойственный диалектам огузского наречия:

*Алардебдурларки, бизбиравнитопалики,
сизингмусохабатингизвахидматингизнибекулфатқабулқилгай*[15,431].
*Борибавфулутфунгбайнайлали,
Ҳазинхотириниодмонайлали*[3,304].

Данная форма аффикса употребляется в турецком литературном языке и диалектах Южного Хорезма.

Лексические особенности

Бесспорно, лексические особенности тюркских языков значительно отличаются друг от друга. Ф.А.Абдуллаев пишет: “Лексика диалектов огузской группы в той или иной мере отличается от литературного языка” [14,139]. Ниже приведенные примеры могут служить подтверждением убеждений учёного. В произведениях Навои для обозначения понятия *рука* используется огузское слово *ал* вместо литературного *қўл*:

*ИккидунёдинагаркечсаНавоий, айбэмас
Ҳарқачонким, ул бути хумморалидиничсақўи*[2,224].

Кроме того, вместо литературного слова *янгив* значения “новый” в диалектах Ургенча, Хивы, Хонка и Хазораспаогузского наречия употребляется слово *тоза* [14,85]. У Навои также это слово встречается в значении “новый”, что можно доказать на примере следующего отрывка:

*Холи ҳижронидакўнглумдардибеандозадур,
Догдинборгачқоратаишианингтозадур*[5,140].
*Бермуждакўнгулки, гульузоримкеладур,
Жонгулианидатозабаҳоримкеладур*[16,122].

У хорезмского народа есть необыкновенное блюдо, изготавливаемого из кукурузной муки в виде каши. В диалектах это блюдо называется *буламақ* [14,29]. В литературном языке в этом значении употребляется слово *атала*[17,113]. В произведении Навои “Суждение о двух языках” встречается именно это слово:

*Ваянабаъзиемаклардинқаймогвақатламавабуламогвақурутваулабова манту
вақуймогвауркамочниҳамтуркчаайтурлар*[8,21].

Поэт продуктивно использовал фонетические диалектизмы и специфические особенности лексики хорезмских огузских диалектов.

Диалектальные слова на самом деле это – специфическое употребление падежных, притяжательных форм и формы множественного числа, использование одной падежной формы вместо другого, которые нередко употребляются в художественном произведении.

Не станет преувеличением, если сказать, что такое разнообразие в произведениях Навои является зеркалом величия поэта и богатства родного языка. Следует также отметить, что произведения поэта являются важным источником изучения различных наречий и диалектов.

Список литературы:

- 1 Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. “Ўқитувчи”. Тошкент – 1996. 295 с.
- 2 Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Иккинчи жилд. “Наводирун-нихоя”, “Фан” нашриёти. Тошкент – 1987. 622 с.
- 3 Алишер Навоий. Кўрсатилган асар. Ўн биринчи жилд. Хамса “Садди Искандарий”, Тошкент – 1993. 726 с.
- 4 В.В.Решетов, Ш.Шоабдурахимов. Ўзбек диалектологияси. “Ўқитувчи”. Тошкент – 1978. 225 с.
- 5 Алишер Навоий. Указанное произведение. Бешинчи жилд, Хазойинул-маоний. “Бадоеъул-васат”, Тошкент – 1990. 528 с.
- 6 М.Кошғарий. Туркий сўзлар девони (“Девони луғатут турк”). Уч жилдлик. 1- жилд. Тошкент, 1960. 498 с.
- 7 Алишер Навоий. Указанное произведение. Саккизинчи жилд. “Фарход ва Ширин”. Тошкент – 1991. 595 с.
- 8 Алишер Навоий. Указанное произведение. Ўн олтинчи жилд. “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, Тошкент – 2000. 329 с.
- 9 Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент – 2005. 350 с.
- 10 Алишер Навоий. Указанное произведение. Олтинчи жилд. “Фавойидул-кибар”, Тошкент – 1990. 555 с.
- 11 Алишер Навоий. Указанное произведение. Еттинчи жилд. “Хайратул-аброр”, Тошкент – 1991. 422 с.
- 12 Алишер Навоий. Указанное произведение. Биринчи жилд. “Бадойиъул-бидоя”, 1987. 689 с.
- 13 Алишер Навоий. Указанное произведение. Тўққизинчи жилд. “Лайли ва Мажнун”, Тошкент – 1992. 377 с.
- 14 Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I луғат, II Хоразм шеваларининг таснифи. Тошкент, 1961. 280 с.
- 15 Алишер Навоий. Указанное произведение. Ўн еттинчи жилд. “Насойимул-муҳаббат”, Тошкент – 2001. 534 с.
- 16 Алишер Навоий. Указанное произведение. Ўн тўртинчи жилд. “Муншаот”, Тошкент – 1998. 315 с.
- 17 А.Мадвалиев таҳрири остида. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. Биринчи жилд, Тошкент – 2006. 680 с.

УДК 81'366

Дүйсебекова Ж.¹

¹ *МА, оқытушы, Сулейман Демирель атындағы университет, Алматы, Қазақстан*

e-mail: zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК АНТРОПОНЕГІЗДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Abstract. In the article said about comparative anthroponyms of Kazakh and Turkish languages from ancient Turkic period and made chronological sequence of the two nations.

Keywords: anthroponyms, the basis anthroponyms, chronological classification

Тілдің кез келген бірлігі сияқты антропонимдер де негізгі мағыналық бөліктер мен компоненттерден құралады. Антропонимдердің мағыналық бөліктерін сөз еткенде антропонегіз ұғымы алға шығады. Антропонегіз – кісі есімінің мағыналық бөлігі, демек ол құрылымдық жүйесі жағынан зерттеулерді талап етеді. Ол – кісі есімдерінің мағыналық бөлігі әрі тарихи негізі болғандықтан, бұл мәселеге тарихи тұрғыдан келудің де маңызы зор.

«Негіз – бір нәрсенің түп-төркіні» [1, 616 б.]. Яғни, түпкі бөлік – түбір, негіз – жұрнақ арқылы жасалған туынды тұлға да негіз бола алады. Шығу тегі бойынша алғанда түбір сөзінің мағынасында нақтылық, жалқылық, ал негіз сөзінде жалпылық мағына бар. Антропонимжасамдық бірліктер дайын тұлғалардан жасалады және оның құрамында түбір тұлғалар да, туынды тұлғалар да болуы мүмкін. Антропоним ретінде қолданылатын, дербес мағынаға ие бүтін тұлға түбір күйінде жүреді. Мәселен, қазір түбір күйінде қолданылып жүрген кісі есімдерінің көпшілігінің этимологиялық түбірлері бар. Бірақ олар антропонимнің түбірі бола алмайды. Негіз ұғымының жалпылауыштық қасиетіне байланысты антропонимге қатысты дәл осы ұғымды алған орынды. Антропонимжасамдық негіздердің өзі ішінде мағыналық негіз және жасанды негіз болып топтасады. Мағыналық негіз екі сипатымен ерекшеленеді: тұлғалық негіз және мағыналық немесе тарихи-танымдық негіз. Антропонимдерді тұлғалық қырынан қарастырғанда, антропонегізбен антропокомпонент түсінігі қатар қолданылады. Бірақ екеуі бір ұғым емес. Антропокомпонент – антропонимнің бір бөлігі, яғни күрделі тұлғалы есімнің сыңары. Ал антропонегіз – қысқарған немесе дербесмағыналы сөзден жасалған туынды тұлғалы есімнің басты бөлігі. Бір сөзбен айтқанда, антропонимжасамдық тұлға жеке тұрғанда антропонегіз, ал күрделі есімнің құрамында келсе антропокомпонент болады. Әрбір антропокомпонент тілде өзіндік сипатымен, өзіне тән антропонимжасамдық мағынасымен өмір сүреді [2, 129-131 бб.].

Кез келген бастауы болғаны сияқты антропонимдердің пайда болып, жасалу тарихы бар. Кісі есімдері адамзат дамуының қай кезеңінде қолданыла бастады деген сұрақ көп ғалымдардың ізденістерінің арқауына айналды. Гомердің өзі он мың жыл бұрын жазылған еңбегінде: «Адамдар арасында есімсіз ешкім болмайды» деген өлең жолдарын қалдырып кеткен [3, 12 б.]. Ал зерттеуші Ивашко болса: «Алғашқы адамзат есімдерінің қандай болғандығын анықтау мүмкін емес. Алайда алғашқы есімдер жекелеген ерекшеліктерді білдіретін, еркін дыбыстардың кешені түрінде пайда болуы мүмкін, яғни адамдар айнала қоршаған ортадағы нысандарды атай бастаған уақыттан бері есімдер де пайда бола бастаған» [4, 26 б.] деген өз пікірін ұсынады. Кейбір зерттеушілер адамға ат қою дәстүрінің сонау рулық қоғамнан бастау алғандығын айтады [5, 22 б.]. Қалай болғанда да антропонимдер қоғамдық сананың өзгеруіне байланысты түрлі сұрыптаулардан өтіп, бірі көнеріп, қолданыстан шығып отырса, енді бір жаңа есімдер түрлі жолдармен антропонимдік қорды жаңартып отырды. Көне дәуір ескерткіштеріндегі антропонимдердің мағынасынан, қоғамдық қызметінен адамдарды бір-бірінен ажыратып тану және жалаң түрде емес, арнайы есімдермен атау, яғни есімі арқылы адам болмысын сипаттау көрініс береді. Яғни, антропонимдер – адамзат мәдениетінің бір маңызды бөлігі, мәдени сананың сұрыптаулы нәтижесі. Кісі есімдері қатынас құралы ретіндегі тілдік элементтердің негізінде пайда болды және адамзат мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосып, адамдардың эстетикалық талғамымен бірге үнемі жаңа биіктерге көтерілуде. Бір сөзбен айтқанда, антропонегіздердің тарихи қалыптасу жолдары қоғам дамуымен тығыз

байланыста қатар жүреді, яғни тілдік қолданыста тұлғалық негіз болып, тарихи негіз ретінде де құндылыққа айналды [2, 134-135 бб.].

Қазақ және түрік антропонимдерінің қалыптасу және даму тарихы өзара туыстас тілдер болғандықтан өте ұқсас әрі етене байланысты. Екі тілдің антропонимдерінің тарихын қарастыруда зерттеушілер Т.Жанұзақов, З.Ахметжанова мен У.Мұсабекованың және Ж.Челиктің еңбектеріне сүйендік.

Бірінші кезең көне түркілік дәуірде (V-X ғғ.) пайда болған антропонимдерді қамтиды және түбіміз бір түркі халықтары болғандықтан бұл кезең екі тілге де ортақ. Олар V-VIII ғасырлардағы орхон-енисей жазбаларында және V-X ғасырларда жазылған басқа да жазба ескерткіштерде сақталған. Көне ескерткіштердегі ономастика мәселелерін Т.Жанұзақов, Н.Я.Бичурин, Г.Е.Грумм-Гржимайло, В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам, Л.Н.Гумилев, Х.Кошай, Ж.Челик, М.З.Далбай, Г.Демирай, М.Өзгю, Х.Тахсин өз еңбектерінде қарастырған.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі кісі аттары лексика-семантикалық топталуынан ғана емес, грамматикалық тұрғыдан да қазіргі түркі тілдерінің антропонимдеріне ұқсас болып келеді.

1-кесте – Көне түркі ескерткіштеріндегі есімдер мен олардың қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі көрінісі

Көне түркілік жазба ескерткіштерінің тілінде	Қазіргі қазақ тілінде	Қазіргі түрік тілінде
Айдынлық	Айдын, Айдынбай, Айдынбек, Айдынғали	Aydın, Aydınay, Aydınbay
Ақбаш	Ақбас	Akbaş
Алп, Алпар	Алпар, Алпарбек, Алпер	Alpala, Alpaltun, Alpargun
Аққұл	Аққұл	Akkul
Алтун	Алтын, Алтынай, Алтынбай, Алтынбек	Altun, Altunay, Altunalp
Анар	Анар, Анаргүл, Анаржан	Anar, Anarbay, Anarken
Апа Тархан	Дархан, Дарханбай	Tarhan
Арслан	Арыстан, Арыстанбай	Arslan, Arslanalp, Arslanay
Ачим	Әшім	
Багадур	Баһадүр	Bahadır, Bahaturhan
Барс бег	Барысбек	Barsbek, Barsay, Barsdoğan
Бек	Бек, Бекжан, Бектай	Bekağul, Bekdoğmuş, Bekem, Bekeç
Боке-хан	Бөке	Böke, Böken, Bökenvul
Дулу-хан	Дулат	
Еркин	Еркін	Erkin, Erkinay, Erkinbek
Жангар	Жәңгір, Жангер, Жангір	Yangir
Иль-хан	Елхан	İlhan, İlhanım
Кабай	Қабай, Қабайқұл	Kabay
Кара хан	Қарахан	Karahan
Кулун-бек	Құлынбай, Құлыншақ, Құлынбет	Kulun, Kulunkara

Т.Жанұзақовтың классификациясы бойынша бірінші кезең Х ғасырға дейін жалғасып, «Диуани лұғат ат-турк» сияқты ескі жазбалардағы антропонимдер екінші кезеңге жатады. Бірақ қазақ және түрік тілдерінің антропонимдерінің ұқсастықтарына қарай З.Ахметжанова мен У.Мұсабекованың топтастыруындай оларды бірінші кезеңге жатқызғанды дұрыс деп санадық.

Түркілік антропонимдердің біразы «Құтадғу білік» және «Қорқыт ата» кітаптарында да қамтылған. Ал есімдерді талдау барысында олардың қойылу уәжділігі сол ғасырлардың өзінде болғандығын көреміз. Солардың бастыларына тоқталсақ:

1) жан-жануарлар мен құстарды дәріптеу негіз болған уәжділік. Аң-құстың атауларына байланысты кісі есімдері олардың бойындағы қасиеттерге қарай қойылған, мәселен, батырлық, ұлылық, қайсарлық. Жоғарыда аталған үш еңбектің негізінде мынадай мысалдарды келтіруге болады: *Ajgir Tegin, Tonga Han, Tonga Alp Er, Tonga Tegin, Bogra Qar Han, Bekes Arslan Tegin, Arslan Han, м.б.*

2) аспан денелерінің атауларына байланысты пайда болған уәжділік: *Aj, Aj-Toldy, Kun-Toldy, м.б.*

3) шыққан тегіне байланысты ат қою уәжділігі: *Dervend, Kanly, Kapçak (Kırçak), Kazylyk, Kaj, Kumuk, Tekes, м.б.*

4) бір әулетке тиістілікті немесе туыстық байланысты көрсететін уәжділік: *Arşun Oğlu Direk Tekür, Aruz Oğlu Basat, Begil Oğlu Ermen, Düzen Oğlu Alp Rüstem, Eylik Koca Oğlu Alp Eren, Ulaş Oğlu Salu Kazan, Kam Böri Oğlu Bamus Börik, м.б.*

5) тілек мәндес уәжділік: *Bektur* (ұзақ ғұмыр, бақыт, сәттілік тілеу), *Qatmys, Balus* (көмекші болсын деген ниетпен), т.б.

6) біреудің құрметіне қойылған есімдер, бұл топқа діннің қанат жаюымен таралған аттарды да қосамыз: *Osman Affan Oğlu, Adem, Hüseyin, Hızır, Nemrud, Musa Kelim, Karun, Hasan, м.б.*

Жоғарыда келтірілген мысалдардан түркі халықтарының ерте кезден-ақ ат қою мәселесіне ерекше мән беріп, олардың эстетикалық қырына да үлкен көңіл бөлгендігін көреміз.

Екінші кезең қазақ және түрік тілдері үшін ХІ ғасырдан басталады. Дәл осы кезде түркі тайпалары (оғыз – селжүк)қазіргі Түркияның территориясына қоныстана бастады. ХІ ғасыр тек түріктер үшін емес, бүкіл түркі тайпаларына үлкен өзгерістер алып келді. Қазақ кісі есімдерінің екінші кезеңі ХVІІ ғасырға дейін созылса, түрік халқы үшін ХVІ ғасырға дейінгі аралықты, яғни Осман империясының ыдырай бастағанға дейін жалғасады. Қазақ антропонимдерінің үлгісін осы кезеңде таралған ауыз әдебиетіне жататын «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Айман – Шолпан», т.б. эпикалық шығармалардан көреміз.

1) көне түркілік кезеңде тек жоғары таптың өкілдеріне қойылған –*хан, -бек, -бай* қосымшаларымен аяқталған есімдер енді қоғамның басқа да тап адамдарына қойыла бастады. Мысалы, *Бәкімбай, Бөкенбай, Еңсебай, Сыбанбай, Байбөрі, Төребай, Balabay, Baltabek, Barmanbek, Dorubay, м.б.* Түрік тілінде жоғарыда келтірілген қосымшалардың бір нұсқасы ретінде – *бей* қосымшасы пайда болып, белсенді қолданысқа түсті: *Dorubey, Elçibey, Erbey, Güçbey.*

Қазақ, түрік антропонимдеріне жаңа сұлтан компоненті белсенді қолданысқа түсті. Ол хан, төрелердің аттарына тіркеліп айтылды. Ал хан әйелдеріне *ханым, бегім* компоненті

қосылып айтылды. Олар тіпті түрік есімдерінің құрамына еніп кетті: *Gunabegüm, Guzbegüm, Gümüshatun, Hanbegüm, İnançbegüm*.

1) түс атауларынан пайда болған есімдер көбейе бастады. Қазақ халқында *ақ, қара* компонентті есімдер таралса, түріктерде басқа да түстердің қатысуымен жасалған антропонимдер көбейді: *Ақбатыр, Ақбозан, Ақжүніс, Ақсауыт, Ақтолғай, Аққалар, Акбуға, Akbulak, Akbulut, Akbike, Konuraka, Konuralp, Konurbay, Kızılalp, Kızılarlan, Kızılata, Kızılayak, Göksay, Göksoy, Sarıbağış, Sarıbaş, т.б.* Қара компоненті күштілікті, даралықты, жалғыздықты білдіретін ауыспалы мағынада қолданылды: *Қарақожа, Қарақосан, Қараарыстан, Қаракөз, Қарақас, Қарашаш, Қаракерей, Қарақосай, Karauz, Karaürek, Karayel, Karayengi, Karayır, Karayurt, Karayan, Karayargı, т.б.*

2) көне түркілік кезеңде жабайы жыртқыш аң-құстардың атаулары есімдерге арқау болса, енді халықтың бейбітшілікті аңсау сезімінен бейбіт жануарлар мен құстардың атаулары антропонимге айнала бастады: *Ақтамақ, Қарақозы, Қаратай, Қаракөжек, Қарлығаш, т.б.*

3) құлдық сана бірте-бірте өше бастауына байланысты қымбат мата мен асыл тастардың атаулары жоғарғы тап өкілдерінің аттарына да айналды: *Жібек, Алтын, Мақпал, Манат, Торқа, Берен, Жамбы, Altun, Gümüш, Zümрüt, т.б.*

4) аспан денелерінің атауларын кісі есімдері етіп қою бұрынғыдай белсенді қолданылды: *Ай, Шолпан, Жұлдыз, Ау, Yıldız, Çolpan.*

5) діннің қанат жаюымен араб есімдерінің екі тілдің де антропонимдік қорына молынан енді. *-абд, -әбді, -әбу, -әзиз, -дин* сияқты араб элементтері есімдерге тіркеліп жасалатын болды: *Әбдібек, Абдолла, Әбутәліп, Әбуғазы, Әзізжан, Әбдірахмет, Әбдірақым, Abdulkadri, Ebulhasen, Ebulhayr, Ebulmuslim, Abuzer, Ebulleys.*

Бұл кезеңде өзге халықтарда сияқты (мәселен, орыс) қазақ және түрік антропонимдік қорларының көбеюіне әсер ететін қарсы факторлар болған жоқ. Соның есесіне араб, парсы есімдері көптеп еніп, төл есімдердің қатары едәуір молайды.

Үшінші кезең қазақ антропонимдері үшін XVIII-XIX ғасырларды қамтыса, түрік халқы үшін XVII-XIX ғасырлар аралығын құрайды.

1) қазақ кісі есімдерінің қатарынан *-хан, -бай, -бек, -сұлтан* компоненттері азайса, Осман империясының ыдырауына байланысты бұл компоненттер түрік есімдерінде де қысқарды. Орнына *-жан* компонентімен келетін есімдер көбейді: *Бекежан, Қаражан, Асылжан, Карасан, т.б.*

2) жан-жануарлар мен түс атауларына байланысты қойылған есімдер әлі де белсенді қолданыста болды: *Көккөз, Қарабай, Кенжеқара, Қарабатыр, сартай, қошқар, Қарабура, балапан, Кіікбай, Торайғыр, Ақтайлақ, Қарабура, Erenkara, Караçау, Караşık, Akaltan, Akkar, Akkaş, Akdamar, Gökberk, Ergök, Göktunç, т.б.*

3) сан есімдердің есебінен жасалған кісі есімдері тарала бастады: *Алтысбай, Тоқсанбай, Сегізбай, Жетпісбай, Altmışkara, Sekizyir, Dokuzalp, Dokuzata, Dokuzbay, Üçoğul, Üçoğuz, т.б.* Түріктерде онға дейінгі сандардан көп кісі есімдері жасалса, қазақ халқында ондық сандардан пайда болған кісі есімдері мол екенін байқаймыз.

4) антропонимдік қор күрделі сөздік тәсілмен жасалған есімдермен толықты: *Жанұзақ, Қарабатыр, Ізбасар, Жұмакерім, Жансерік, Tarımer, Sayıntımur, Savankul, Sarkız, т.б.*

Төртінші кезең, Т.Жанұзақовтың классификациясы бойынша, кеңес дәуірін қамтиды. Яғни, 1917-18 жылдар мен 1983-86 жылдар аралығы. Қазақ антропонимикасында төмендегідей өзгерістер орын алды:

1) орыс тілінен енген есімдердің үлкен толқыны болды. Антропонимдік қорымыз *Владимир, Валентина, Владлен, Светлана, Зоя, Раиса, Вера, Варвара, Галина, Зинаида, Клара* сияқты жаңа есімдермен толықты. Бейресми ортада да төл есімдерімиз дыбыстық жағынан ұқсас орыс есімдерінің баламасымен айтыла бастады: *Төлеген – Толя, Зейнеп – Зина, Бақыт – Валя, Рәбиға – Рая, т.б.*

2) саяси-идеологиялық, патриоттық есімдер көбейді, олар сөздердің қысқаруы арқылы жасалды, мысалы: *Арлен* (Армия Ленина), *Дамир* (Да здравствует мир!), *Заким* (За Коммунистический Интернационал молодежи), *Вилмұр* (В.И.Ленин+мұрат), *Донара* (Дочь народа), *Ленара* (Ленинская армия), *Эльмира* (Электртрификация мира), т.б. Жаңа пайда болған идеологиялық ұғым-түсініктер кісі есімдеріне де өз әсерін тигізіп, мынадай есімдер шықты: *Кеңес, Съезд, Колхозбек, Солдатбек, Сайлау, Армия, Докторхан, т.б.*

3) жоғары адамгершілік және азаматтық қасиеттерді көрсететін бір құрамды есімдердің қатары көбейді: *Бейбіт, Талап, Жеңіс, Сәуле, Азат, Жеңіс, Азамат, Қайрат, Қуат, Қанат, Бақыт, т.б.*

4) негізінде туылу уәжділігі жатқан есімдер саны артты: *Сейсенбек, Сенбі, Дүйсенбек, Жұмагүл, Жексенбек, Бейсенбай, Сәрсенбек, т.б.*

5) әйел есімдеріне тән антропокомпоненттермен жасалған аттар көбейді: *Айгүл, Ажаргүл, Күнсұлу, Айзада, Бибігүл, Жансұлу, Жидегүл, Нұргүл, Гүлбала.* *Бесінші кезең* қазақ антропонимдері үшін 1986 жылдан бастап тәуелсіз Қазақстанның бүгінгі күнге дейінгі аралығын қамтыса, түрік тіл білімінде де 1983 жылдан бастап қазірге дейінгі уақыт аралығы кіреді. Бұл кезеңде ұлттық құндылықтарға сай есім қою уәжділігі артты, қазақ антропонимдеріне орыс тілінен енген есімдердің саны кеміді.

1) тілек мәнді есімдер көбейді: *Фалым, Серік, Берік, Асқар, Азамат, Alim, Saugı, Saylık, Şüyün, т.б.*

2) бір құрамды есімдер көп қойыла бастады: *Бақыт, Қуаныш, Әділ, Фабит, Сәуле, Жібек, Дәурен, Асыл, Ulan, Ular, Üruk, Yağmur.*

3) әйел есімдерінде гүл, көз компоненттері бар антропонимдер көбейді: *Гүлжан, Гүлнар, Гүлзада, Тазагүл, Майгүл, Анаргүл, Нұргүл, Ботакөз, Abgöl, Bestegöl, Cihangöl, Destegöl, Pembegöl, Şengöl, Tazegöl, Handegöl.*

4) қазақ есімдерінен ру, шыққан тегіне байланысты аттар шықты: *Адай, Найман, Керей, Қытшақ, Арғын, т.б.*

5) ірі тұлғалар мен әдеби кейіпкерлердің есімдерін қою көбейді: *Абай, Тоғжан, Ұлпан, Қаламқас, Нұрсұлтан, Абылай, Zeuner, Süleyman, Murad, Perizad.*

6) Ислам дініне байланысты есімдер, әсіресе түрік антропонимдік қорында қайта жанданып, одан әрі мол болды.

Жоғарыда келтірілген қазақ және түрік тілдерінің антропонимдерінің қалыптасу мен даму тарихына қысқаша шолу жасағанда мынадай ерекшеліктер мен ұқсастықтарды атап көрсетуге болады:

1. Антропонимдердің даму сатысының бірінші кезеңінде қазақ тілінің де, түрік тілінің де ат қоюдағы уәжділігі ұқсас: жануар атауларына, аспан денелерінің атауларына байланысты есімдер, адамның сыртқы ерекшелігіне байланысты қойылған есімдер, туылу жеріне, жағдайына қарай берілген есімдер;

2. Екі тілдің де антропонимдік қорына ислам дінінің, әсіресе түрік тіліне әсері көп болды;

3. Екі құрамды күрделі есімдер ерте кездері жоғары тап өкілдеріне

қойылған болса, 1917 жылдардан бастап қоғамдық тап өкілдерінің барлығына берілді;

4. Түрік тілінің антропонимдік қоры тек араб, парсы есімдерінің ықпалына ұшыраса, қазақ кісі есімдері қоры барынша ашық болды, оған араб, парсы, иран, орыс тілінің де әсерлері болды;

5. Екі тілде де отантропонимикалық уәжділік орын алған, яғни есімнің апеллятивті мағынасы емес, сол есімді иеленген әйгілі адамның құрметіне немесе дәл сондай тұлға болсын деген тілек негіз болды. Мысалы, *Олжас (Олжас Сүлейменов), Нұрсұлтан (Нұрсұлтан Назарбаев), Süleyman (Süleyman sultan), Murad (Murad sultan)*.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 2 Әбдуәлиұлы Б. Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері. – Астана: «Астана полиграфия», 2012. – 320 бет.
- 3 Никонов В.А. Ищем имя. – М.: Совр. Россия, 1998. – 128 с.
- 4 Система личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – 383 с.
- 5 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1971. – 218 б.

УДК 82:81-26

Дүйсенбаева Г.

Абай атындағы ҚазҰПУ 6D011700-Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының докторанты sweet505@mail.ru

ТІЛДІК ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ШЕШЕНДІК ӨНЕР

Abstract. Abu Nasir al-Farabi thought highly of science: "The happiness of man, the improvement of society associated with the formation, it all depends on the humanistic ideals of the intellectual part, her skills." Thus, the knowledge - the power, affecting the socio-economic, political, moral, cultural and ethical development of Kazakhstan, education - the basis of entry of our country into the ranks of developed countries, because in front of universities are put requirements on training highly qualified specialists who are able to creatively translate nominated modern society needs. The transition to a multi-stage continuous education will contribute to the solution of problems, in particular, preparation of the student-philologist. For these purposes, the article deals with the formation of the language person and in the demand of speech.

Key words: Language personality, culture of speech, rhetoric, indexes of language personality

Тұлғаның шешендік қабілеті туралы зерттеулер антикалық дәуірден-ақ күн тәртібіне өткір қойылып, арада қанша жыл өтсе де, өз құндылығын жоймай келеді. Өйткені шешендік адамға тиесілі барлық мүмкіндіктерді жетілдірудің өзегі саналады. Ол туралды В.Фельтре, Ф.Рапле, Я.А.Коменский, Д.Локк, Г.В.Лейбниц, Ж.Ж.Руссо, отандық ғылымда Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов секілді ғалымдар баланың жан-жақты дамуындағы шебер сөйлеудің мәнін анықтап, оның адамның ойлауына, сезіміне, еркіне, мінезіне, санасына, құлқына өзіндік әсерін тигізетінін, сондықтан оны оқу

тұлға дамуымен бірлікте қарау керегін көрсетті. «Ұлы Дидактиканың» авторы Я.А.Коменский сөзді «баланың рухани әлемінің даму қозғалысы» ретінде бағалап, көрікті сөзді баланың жасына, халықтың әдет-ғұрпына сәйкес сiңiрiлу керектiгiн айтты [1, 27 б]. Соңғы жылдардағы зерттеушiлердiң ғылыми тұжырымдарында, ең алдымен, шешендiк қабiлеттердiң адами қарым-қатынас, өмiрлiк дағдыларды дамыту құралы ретiнде күрделi әлеуметтiк-мәдени феномен екендiгiне басымдылық берiле бастады.

Тiлдiк тұлға – өзiндiк құндылық. Оның шығармашылық дамуы мен қалыптасуы мектепте оқыту мен тәрбиелеудiң басты мақсаты болуы керек. Бұл мәселе ежелден-ақ ұлы ойшылдарымыз әл-Фарабидi, Ж.Баласағұнды, ұлы Абайды ерекше толғандырған, сондықтан еңбектерiнде адамның жеке басын, шешен сөйлеу қабiлеттерiн дамытуды үнемі көтерiп отырған.

Қазақстандық көрнектi ғалымдар А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, М.Әуезов, Б.Адамбаев, Р.Сыздық, Н.Уәли, С.Негимов шешендiктiң теориялық мәселелерiн қарастырды. Қазақ шешендiк өнерiнiң өзiндiк табиғатын танытты. Ғалымдар шешендiктiң сөз өнерi ретiнде қалыптасып дамуының мәселелерiн әр қырынан зерттедi. Шешендiк өнердi дамыту мәселесiне теориялық талдау жасап, оны арнайы ғылым саласы ретiнде қалыптастырды. Сондықтан шешендiктi оқытуды осы ғалымдардың еңбектерiмен бiрлiкте тiлге тиек етеміз.

Бiлiм алушыларға үздіксіз бiлiм беру сатыларының әр кезеңiнде шешендiктi оқыту мәселелерiн Ф. Оразбаева, Г.Қосымова, А.Қыдыршаев, Ж.Дәулетбекова, Б.Салыхова және т.б. еңбектерiнде қарастырған. Өйткенi аталған ғалымдар өз еңбектерiнде тiлдi оқыту аясында шешендiк қабiлетiн дамыту мәселесiн жеке тұлғаның дамуымен бiрлiкте сөз етедi.

Тiл мәдениет мәселелерiн талқылаудың жай-күйi тiлдiң құрылымын ғылыми зерттеудiң жай-күйiне, тiлдiң әртүрлi стильдiк салаларының даму жағдайына, нормаларының қалыптасу дәрежесiне, қызмет ету аясының кеңею мүмкiндiктерiне және қоғамның тiлге деген практикалық қажеттiлiктерiнiң деңгейiне байланысты болады.

Шешендiк қабiлет пен жеке тұлға мәселесiн ұштастыра зерттеу үшiн отандық және шетелдiк психологтар Ж.Пиаже, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Л.В.Занков, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, А.Г.Ковалев және отандық психолог-ғалымдар Ә.Сыдықов, С. Тәжiбаев, Қ.Жарықбаев, Ж.Ноғайбаева, Ә.Сатыбалдиев, Ж.Намазбаеваның еңбектерiн атауға болады.

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерiн зерделей келе, оқушылардың шығармашылық қабiлетiн дамыту негiзi – олардың ой-өресiнiң айнасы болып табылатын шешендiк қабiлетiн өрiстету, шешендiк өнердiң өмiршең қызметi мен мәнiн түсiну екендiгiнде тоқталып өтудi көздедiк. Қазiргi уақыт талабы деңгейiнен оқушының жеке тұлғасын *объект* ретiнде емес, *субъект* ретiнде тану, оның шығармашылығын дамыту, яғни, өзiндiк iс-әрекетiн өрiстету мақсатында интербелсендi әдiс-тәсiлдер арқылы оқу мен оқыту үдерiсiн ұйымдастыру, соның нәтижесiнде оқушының шығармашыл iс-әрекетi мен ойлау, ой тұжырымдау, ойын жүйелi де нақты жеткiзудегi шешендiк қабiлетiн дамытудың маңыздылығын ғылыми тұрғыдан қарастыру зерттеуiмiздiң өзектiлiгiн арттыра түстi.

Жеке тұлғаның әлеуметтiк орны мен мәнiн анықтайтын сөз – тiлдiк тұлға. Халқымыздың санасында тұлға дамуының түп қазығы – «шешендiк өнер» яғни тiл мәдениетi болса, **үлт мәдениетiнiң түпқазығы – тiлдiк тұлға.**

Тiлдiк тұлғаның белгiсi – шешендiк өнер. Шешен сөйлеуге үйрену барысында филолог-студенттiң ұжымда бiрлесе әрекет ету дағдысы қалыптасады, олардың бойында

қойылған мақсаттарға жетуге қажетті даралық қабілеттер ұштала түседі; студентте сан түрлі құралдар арқылы қалыптасқан мәдени дәстүрлер дұрыс сөйлеу тәжірибесі саналы түрде жинақталады. Сондықтан да студент үшін шешендік қабілет өз белсенділігін, қабілетін танытуының негізгі формасы болып саналады. Шешендік қабілеттің студенттің тілдік тұлғасын қалыптастырудағы рөлі жоғары оқу орындарында айрықша байқала бастайды. Өйткені осы кезеңде функционалдық сауаттылықты еркін игерген студенттер өзіндік әрекеттерді орындауға бейім тұрады. Сондықтан танымдық маңызы жоғары, білім алушының тілін байытып, өз қабілетін көрсетуге мүмкіндік беретін шешендікке баулумен сипатталады.

Жалпы сөз мәдениеті, мәнерлі сөз сөйлеу туралы ілім Еуропа елдерінде көне грек, рим заманынан бастау алатыны белгілі.

Көркем әдебиет саласына орын алатын қазақ халқының сөз мәнерімен танысу филолог-студенттердің жан дүниесін байытады. Тіліміздегі «жүзден біреу – шешен, мыңнан біреу- көсем» деген мақалдан шешендік өнерге үлкен мән берілгенін аңғаруға болады. Ерекше қабілеті бар шешендер елді өзіне қарата сөйлеген. Әрине шешеннің де шешені болған. Халықта ондай адамдарды «тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызып, қас шешендер сөз айтар» десе, енді бірінде «үйде шешен – дауға жоқ, үйде батыр – жауға жоқ» делінеді. Шешендік - қазір де ең жоғары және керекті өнер. Тіл өнеріне, сөйлеу мәнеріне қойлатын талаптар шешендік өнерге де қойылады. Шешендік өнер тіл мәдениетінің ең жоғарғы сатысы.

Қазіргі таңдағы шешендік өнер, бұрынғымен салыстырғанда атқаратын қызметі жағынан ерекшеленеді. Бұл айырмашылық шаршы топ алдында айтылатын сөздердің түрлі мазмұнда болуымен тығыз байланысты.

«Шаршы топ дегеніміз - көпке арналып сөз айтылатын жер, яғни сол сөзді тыңдайтын адамдар тобы Шаршы топта сөз аз болсын, көп болсын әлеуметтік мәні бар, жұртшылық назарына ұсынылған, қоғам мүддесіне арналған әңгіме болуы керек... Мұнда көзделетін мақсат – көпшіліктің тыңдауына арналған сөздің жатық, ұғынықты болуы, әңгіме желісінің дұрыс құрылуы болмаққа керек» [2, 23 б] дей келе, академик Р.Сыздық шешендік сөздерді жұмсалатын орнына қарай бірнеше топқа бөледі.

Академиялық шешендікке оқу орнындағы дәрістер, ғылыми баяндамалар, диссертация қорғау шаралары жатады. Жоғары оқу орындарында дәрісті лектор жүргізеді. Яғни, лектор-оқытушының шаршы топ алдындағы сөзі мінсіз болуы керек. Мысалы, жергілікті диалектизмдерді қоспай, әдеби нормаға сәйкес сөз саптауы тиіс.

Мәдениетті адамның сөйлеу мәнері де жағымды болады. Анық, дәл айту, қате жібермеуге тырысумен қатар, өзгеге түсінікті, нақты дәлелдер келтіре отырып баяндауы керек. Кейде әңгіменің не жайында емес, қалай жеткізілуінде болуы тиіс. Ұлтымыз келістіріп сөйлей алатын тұлғаны «мірдің оғындай» деп бағалады. Сөзді қалай болса айтпай, әуез, әуен ырғақ, екпін, мәнердің де сөзді айтуда ерекше болды.

Сөйлеуде дауыс ырғағының құбылмалы қасиетін ескеріп, жазуда ол құбылыстарды тиісті тыныс белгілерімен таңбалаймыз.

Сөз шеберінің қаламынан шыққан әрбір шынайы шығарманың жеке сөйлемдері, сөз өрнектері белгілі бір мақсатқа лайық құрылады. Көркем шығарманың тілі жатық, сөз тіркестерінен құралған сөйлем де, кескін жасауда көркем суретті, эстетикалық әсер етудің белгілі формасы болады. Шаршы топ алдында көркем сөздің жақсы үлгілерін келістіріп, оқу ісіне қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдер ерекше назар аударған. Жалпы тіл өнеріне,

шешендік өнерге дұрыс сөйлеу, дұрыс оқу өнеріне үйрететін, қаланатын негіз – мектеп пен жоғары оқу орны.

К.Қ.Қанафиева өз зерттеуінде шешендік өнер сипатында тілдік тұлға қалыптастыратын көрсеткіштерді анықтайды: филолог студенттердің мамандығына қызығушылығы, тілдік тұлғасын қалыптастыруға талпыну, кәсіби қажеттілігінің туындауы [3, 57 б]. (1-кесте)

Тіл мәдениеті – адамның сөйлеу тіліндегі тәсілдердің қолданудағы шеберлік, сауаттылығы, аялық білімі, әрі мәдениеттің құрамдас бөлігі. Ана тілін жақсы білу, таза сөйлеу, еркін сөйлеу – мәдениеттілік. Ғалымдар арасында пікірталас тудырған бұл термин туралы Т.Қордабаев: “Өмірде мәдениетті тіл, мәдениетсіз тіл деген болмайды, мәдениеттілік те, мәдениетсіздік те тілді қолдануда, сөйлеу (жазу) процесінде болады. Тіл мен сөйлеу бір-бірімен айырылмастық бірлікте болатындарына қарамастан, бұл екеуінің бірлігі – тепе-теңдік бірлік емес, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар диалектикалық бірлік. Тіл дегеніміз – сөйлеуге қажетті материалдардың жиынтығы. Ал сөйлеу – сол жансыз материалдардың өзара қарым-қатынасқа келуі, тілдің қимыл үстіндегі күйі. Тілге жақсы, жаман, мәдениетті, мәдениетсіз деген сын жүрмейді. Осы себептен “тіл мәдениеті” дегеннен гөрі “сөйлеу мәдениеті” деу өз мазмұнына сай келеді”,- деп көрсетті [2,15 б.]. Ғалым Р.Сыздықова: “Сөз мәдениеті” дегенді “сөйлеу”, яғни “тіл жұмсау” тәртібі (мәдениеті) деп танымыз. Демек, бұл жердегі “сөз” – орысша “речь” дегеннің баламасы. Соңғы термин “тілдің қолданыстағы көрінісі” дегенді білдіретіні мәлім. Бізде ғылымның бұл саласын атауда “тіл мәдениеті” деген тіркес жиірек қолданылып жүр. Бірақ мазмұнға сай дәлірегі, дұрысы – “сөз мәдениеті”. Сөз мәдениеті мен шешендік тек тілдің нормаларын бұлжытпай (“сықитып”) дәлме-дәл сақтау ғана емес, айтпақ ойды тыңдаушыға жүрекке жылы тиетін, “айналасы теп-тегіс жұмыр келген”, әсерлі етіп жеткізу жайын да қатар қамтуы тиіс”,- деді [4, 26 б.]. Ғалым Н.Уәли “шешендік сөздің” әдеби тілдің нормасы туралы білім саласы ретінде пайда болғанын, оның жалпы “сөйлеуде, жазуда тіл амалдарын дұрыс қолдана білу” деген ұғымды танытатынын атап көрсетті. Зерттеуші “сөз мәдениеті мен шешендіктің қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді

қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенді” айтады. Ол сөз мәдениеті мен шешендіктің екі сатысын: сөз дұрыстығы мен сөз шеберлігін – шешендіктің белгілерін айқындап берді [5, 22 б.]. Ғалым З.Бейсенбайқызы: “Тіл мәдениеті” ұғымы көбіне-көп қарым-қатынас құралы болып табылатын тілді жетілдіре беруге, негізгі нормаларын қалыптастыра түсуге тікелей жәрдемі тиетін грамматикалар, сөздіктер, түрлі анықтама құралын жасау бағытында іс-әрекеттерді қамтиды”, - деп тұжырымдады [6, 31 б.].

Филолог қызметінің негізгі құралы ауызша және жазбаша түрдегі тіл болып табылады. Сондықтан да бұл мамандық студенттерінің кәсіби сапалараның бірі тілді еркін меңгеруі, тіл мәдениетінің жоғары болуы. Филолог мамандарды даярлауда кәсіби білімі мен біліктілігіне назар аударған жөн. Тілді оқытудың қазіргі ұстанымы тек коммуниктивті емес, оның коммуникативтік қажеттілігін басшылыққа алу керек.

Ғалымдардың зерттеулерін тұжырымдай келе, қазіргі нарықтық экономикада бәсекеге қабілеті, кәсіби біліктілігі жоғары маман даярлауда, соның ішінде филолог-студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастыру өте өзекті. Осы мәселенің түйіні – шешендік өнермен тығыз байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Коменский Я.А. Ұлы дидактика. – Алматы: Педагогика, 1981. - 27б.
- 2 Сыздық Р. Алғысөз // Сөз мәдениеті. -Алматы: Мектеп, 1984. -3-8-23 б.
- 3 Қанефинова К.Қ. Жоғары оқу орындарында интерактивті оқыту арқылы тілдік тұлға қалыптастырудың дидактикалық шарттары. Пед.ғыл.канд алу үшін дайындалған дис... Алматы, 2010.-162б
- 4 Бейсенбайқызы З. Сөз мәдениетінің негіздері. -Алматы, 2007. -231 б.
- 5 Птушенко А.В. “Культура речи – культура мышления”. -Москва, 2004. -165 с.
- 6 Балақаев М. Баспасөздің тіл мәдениеті туралы // Тіл мәдениеті және баспасөз. -Алматы, 1972. -5-11-б.

УДК 81

Жакипова М.Н.

*аға оқытушы, Алматы технологиялық университеті,
Қазақстан Республикасы, miranur69@mail.ru*

КҮРДЕЛІ ЗАТ АТАУЛАРЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ АҚПАРАТТЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Abstract. One of the pressing issues of the Kazakh linguistics major names of the article creation and the nature of the educational and cultural information contained in them is considered the cause of exposure to a variety of linguistic phenomena.

Key words: complex object names, étnolıngvıstikı, cultural linguistic universe, cultural, educational nature.

Қазіргі әлемдік өркениет кеңістігіндегі жаһандану үрдісіне сәйкес тіл біліміндегі зерттеулер бағытының кешенді де интеграциялық сипатына сай тіл мен мәдениет сабақтастығын анықтаудың мәні зор. Осы ақпараттың көрінісі «ғаламның тілдік бейнесін» ұлт тілі арқылы зерттейтін этнолингвистика, лингвомәдениеттану салаларынан көрінеді.

Мәдениет игіліктерін өндіруші мен тұтынушы арасындағы мәдениетаралық, танытушылық қызметті қазақ тілінде ең алғаш айтқан профессор Қ.Жұбанов десек, қателеспейміз. Себебі ғалымның: «Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң,

олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заманнан жасалды, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [1, 93.] деген пікірі ұлт мәдениетінің ұрпақ жалғастығын сипаттаса, ал, мәдениет жай өмірдің туындысы емес, белгілі бір қоғамда өмір сүрген рухани әрі материалдық қоры бар іргелі елдердің өмір тіршілігінің қажетті туындысы деп қарауын: «Мәдениет – қазанның күйесінше жұғатын нәрсе емес, мәдениеттің белгілі сатысын көкसेгендей жағдай тумаған болса, ... жоғары мәдениеттің өзі келіп ауызға түспейді» [1, 93] деген пікірінен көреміз. Осы тұрғыдан профессор Қ.Жұбанов зерттеулерінде *күн көру, күн байыды, күн батты, ұмай ана, безгегі ұстады* т.б. сөздердің қалыптасуының тек онтологиялық сипаты ғана емес, уәждік негізі, уақыт пен кеңістік контексіндегі этнотанымдық табиғаты да ашылған. Атап, айтқанда, бұл бағыттағы зерттеулер «тіл мен таным» сабақтастығын сипаттайды. Себебі, бұл тілдік деректерді сол тілде сөйлеуші халықтың әр кезеңдегі тарихи-әлеуметтік тәжірибесіне негізделіп, мәдени-танымдық деңгейіне сай қалыптасқан вербалды-ассоциативті категория ретінде қарауға болады. «Тіл мен ұлт біртұтас» деген қағида ежелгі мәдениет көріністері, әр түрлі салт-дәстүрлердің тіл арқылы, тілде сақталып жетуі арқылы ұлтты тұтастырушы, жалғастырушы қызметімен дәлелденіп, анықталды. Қазақ тіл білімінде осы тақырыпта қалам тартқан ғалымдар ретінде Ә.Т.Қайдар, Е.Н.Жанпейісов, М.М.Копыленко, Н.М.Уәли, Ж.Манкеева, Р.Н.Шойбеков, Г.Смағұлова және т.б. ғалымдардың аттарын атауға болады.

Академик Ә.Қайдар: «Этнос және оның тілін біртұтас, өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасақ, тіл қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар» [2, 34] деп, этнолингвистиканы тілдің коммулятивтік қызметімен байланыстыра қарастырудың орны ерекше екендігін айтады.

Ж.Манкеева «Заттың (материалдық) мәдениеттің мәні дегеніміз – адам әрекетінің нәтижесінде заттандыру. Оның ішкі мәні соны тұтынушы қоғам өкілдерінің санасында, рухани дүниесінде.

Осы тектес этномәдени атауларды талдау негізінде ұғымының тілге қатысты мәнін былай түсіндіруге болады: кез келген ұлттық мәдениеттің негізі – ортақ тілде сөйлеп, ортақ мүдде мен қағидаларға сай өмір сүріп, әрекет ететін этноұжымда қалыптасқан шындық дүниенің тұтастығы, этностың материалдық және рухани кеңістігі. Олай болса, «тіл – ұлттың тірегі, ұлт мәдениеттің негізі» деген қағидаларға сәйкес тіл мен мәдениет арасындағы байланыстың арқауы сан ғасыр өтсе де бар асылын өз бойында сақтап, еш шашаусыз жиып, болашаққа жеткізетін тілдің құдіретті – кумулятивтік қызметі негізінде шешіледі. Нақты түрдегі оның тілдік көріністері: материалдық мәдениет (тұрақ, киім, тамақ, тұрмыс бұйымдары, еңбек құралдары т.б.) және ұлттық тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа сақталып, жеткізілетін рухани мәдениет (салт-дәстүр, миф, өнер, дін, тәлім-тәрбие, көркем мәтін т.б.) және ұлттық психология, таным тұрғысынан жасалатын рәміздік жүйе, сакрализация тәсілімен сақталған өнер, археология туындылары т.б. атаулары» [3, 18], - деп, тілдегі мәдени ақпаратты ашуда кумулятивтік қызметтің рөлі ерекше екендігін айтады.

Ғалым: «Осыған сай халқымыздың рухани өрісімен сабақтас қалыптасқан, кумулятивтік қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа қатысты ұшан-теңіз қазынасының тілдік табиғатын зерттеу негізінде олардың болмыс-мазмұнын анықтау – қазақ тіл біліміндегі

өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселелердің шешімін табуы мынадай міндеттердің орындалуын қажет етеді», - деп төмендегідей міндеттерді көрсетеді:

а) төл мәдениетіміздің өткен дәуірлерінен елес беретін көне тамырлы, ұлттық бояуы қалың алуан түрлі атаулар мен ұғымдарды эпостық жырлардан, ақын-жыраулар шығармаларынан, фразеологиялық тіркестер мен диалектілік және кәсіби лексика құрамынан, пареомологиялық жүйеден, прецедентті, сакральды атаулардан т.б. жиып көрсету;

ә) этнолексика түрінде сақталған осындай ұшан-теңіз байлықты кез келген жеке тілдік фактіге байланысты емес, белгілі бір қарым-қатнастар мен байланыстардағы кәсіби, әлеуметтік, гендерлік т.б. мағыналық-тақырыптық топтарға жіктеу;

б) эпостағы ия ақын-жыраулар өмір сүрген дәуірдегі, не фразеологиялық т.б. тіркестер мен диалектілік ия кәсіби лексикадағы қолданылу өрісіне байланысты семантикасы өзгерген сөздерге функционалды-семантикалық, ономазиологиялық талдау жасау;

в) семантикалық, грамматикалық даму барысында, қолданылу аясында көптеген өзгерістерге ұшыраған мәдениетке қатысты этнолексикаға жасалған тарихи-лингвистикалық реконструкциямен сабақтастыру;

г) мәдени атаулардың этногенездік тарихи көздерін жаңғыртуды көне түркі тілдері жүйесінің тарихи қабаттарын тіл аралық салыстыру арқылы анықтау;

ғ) кейбір мәдени атаулардың архетиптерінің өзегін құрайтын тарихи туынды түбірлерде «сүрленіп» қалған «өлі» түбірлерді фоно-морфо-семантикалық құрылым негізінде диахрондық тұрғыдан сипаттап, уәждік негізін тарихи деривация мен номинация шегін анықтау;

д) мәдени атаулардың номинативтік және этимологиялық қырларының қалыптасу қағидаларын анықтау» [3, 13].

Демек *лингвомәдениеттану* ғылымын тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы негізінде ұлт мәдениетінің тілде сақталуы, тілде көрініс табуы, сол тіл арқылы ұлтты, оның мәдениетін таныта білу ерекшеліктері қарастырылатын сала ретінде, *этнолингвистика* ғылымын тілдегі ұлттық бірліктердің мазмұны мен мәнін ұлттың тарихынан, халықтың рухани мәдениетінен, халықтың менталитетінен, халықтың шығармашылығынан іздеу арқылы анықтайтын сала ретінде түсінеміз.

Шындығында да жоғарыда көрсетілген ғалымдардың еңбектерінен келтірілген сілтемелердегідей күрделі зат атауларының бойында денотаттық мағына мен бірге этномәдени ақпараттар да бар екендігін байқаймыз. Ондай бірліктер қатарына төмендегідей мысалдар қатарын жатқызамыз: *айран көже, айран шалап, ақмалта, балқаймақ, ақ бауырсақ, жалтақ бауырсақ, жіңішке бауырсақ, домалақ бауырсақ, майда бауырсақ, бұрама бауырсақ, сары қымыз, қысырдың қымызы, қорабалы қымыз, түнемел қымыз, бесті қымыз, бал қымыз, жуас қымыз, құнан қымыз, қымыз емханасы, сықпа құрт, ыстық құрт, ұнтақталған құрт, езілген құрт, жас құрт, құрт-көже, құрт-май* және т.б.

Кез келген таңбаның екі жағы болады: бірінші жағы – формасы, екінші жағы – мазмұны. Тілдік таңба мен шартты таңбалардың арасындағы ұқсастық: екеуінде де тұлға мен мазмұн бар, екеуі де бірдеме жайында «хабарлаудың» құралы.

Тілдегі таңбалық бірліктер халықтың дүниетанымы мен болмысынан, рухани мәдениеті мен сол халық тіршілігінен, өмір сүрген ортасынан, менталитетінен, психологиясы мен әлеуметтік-саяси көзқарасынан мағлұмат беретін ұлттық құбылыс

болып табылады. Тілдік таңба – мәдениеттің феномені, ұлт мәдениетінің көрінісі ретінде ғылымда өз дәрежесінде әлі зерттелмей келеді. Тіл – рухани күш, демек тілдік таңбалар, яғни таңбалаушы мен таңбаланушы және объект арқылы адам кез келген құбылысты қабылдап, оған баға беріп, өз көзқарасы мен ойын білдіре алады.

Ғалым Н.Уәлидің пікірінше, кейбір сөздердің бойында екі таңба қатар көрініс беретін кездері болады, олар: тілдік таңба және мәдени таңба. Осы екі таңбаның түпкі мәндері тоғыса келіп, лингвомәдени таңба ретінде бір ұғымның аясына бірігіп, санада бір ғана бірлік күйінде сақталады.

Таңбаның адамға тікелей қатысты екенін А.А.Уфимцева былай түсіндіреді: таңбаның басты қасиеттері – оның қабылдану мүмкіндігінің болуында, басқаша айтсақ, материалдану, конвенциалдану және жүйелену мүмкіндіктерінің бар болуы. Қандай да бір құбылыс немесе зат таңбаны қабылдаушы субъектінің объективті шындыққа деген ерекше қарым-қатынасын көрсету арқылы белгілі бір таңбалық жағдайға нақты белгілеу семиозисін іздестіреді [4, 104].

Тіл мен таңба адам санасында танылатын бейненің сұлбасын жасайды. Тілдегі адам факторын тереңінен зерттеу нәтижелері санадағы ақиқат дүниенің бейнесін, оның ішінде дүниенің тілдік бейнесін анықтауға әкелді.

Біздің ойымызша, белгілі бір зат не құбылысты сипаттайтын тілдік таңба мен оған қабыса жүретін мәдени не басқа да таңбалар жинақтала келіп, сол ұғымның дүние бейнесін жасауға негіз болады. Мысалы: Ой, тәйірі, қайта-қайта тезекті айтады ғой... Өзің секілді күндіз-түні *ақ бауырсақ*, қазы-қарта жейтін адам болмаса, түлкі құрсақ боп жүрген менен де дәметесің? (К.Сегізбаев. Беласқан). *Ашыған бауырсақты* жұмсақ басып, үлкендеу кесіп, майда жүздіріп қуырады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Бармақ бауырсақ* мерекеге байланысты шақырылған қонаққа, жас балаларға арналады (Қаз. тілі термин. Тамақ.) және т.б. Қазақ тілінде тамақ өніміне байланысты төл атаулар өте көп. Соның бірі осы бауырсаққа қатысты тағам түрлері. Олар формасына, түсіне т.б. қасиеттеріне байланысты *ақ бауырсақ*, *жалпақ бауырсақ*, *жіңішке бауырсақ*, *домалақ бауырсақ*, *майда бауырсақ*, *бұрама бауырсақ* деп бөлінеді. Байқағанымыздай осы күрделі зат атауларына тірек болып тұрған сөз бауырсақ атауы. Бауырсақ сөзінің денотаттық мағынасы *қамырдан кішіректеу етіп, түрлі формада кесіп, майға пісірген ұлттық тағам* (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 3 том.). Ал енді оның мәдени коннотаттық мағынасы – қазақтар үшін үлкен астың бірі екендігі. Оған алдымен этимологиялық талдау жасау арқылы көз жеткізуге болады. Бауырсақ сөзі қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, қырғыз (боорсок) кеңінен қолданылады. Көрсетілген тілдерде ол қазір де тұмыста қолданылатын тағамның атауы. Бұл атаудың морфосемантикалық құрылымы айқын деуге болады. Ғалымдар оның түбірі **бауыр** екені ол тағамды пісірудің технологиясына қатысты, ал – **сақ** тұлғасы номинативтік қызметте кеңінен тараған сөзтудырушы модель. Сонымен бірге **бауыр** сөзі көне түркі тілінде *ішек*, *қарын* т.б., тіпті ауыспалы мағынада жүрек деген де мағынаны берген. Бұл қазіргі көптеген тілдерде, нақтырақ айтқанда, оғыз тобындағы тілдерде сақталған [4, 47]. Жоғарыда көрсеткеніміздей түрлеріне, формасына, түсіне, мақсатына қарай бірнеше түрге бөлінеді: **бармақ бауырсақ** (4–5 см шамасында ұзынша және бір жағына қарай бүгіс етіп пісірілген бауырсақ), **бұрама бауырсақ** (қамырды жұмырлай илеп, біріктіріп, бұра қуырылған дәстүрлі бауырсақ), **жалпақ бауырсақ** (ұзынша етіп жайылып, 2–3 см көлемде жалпақ кесіліп, қуырылған бауырсақ), **жол бауырсақ** (иленген нанды алақандап жұқартып алып, ұзыншақтап үзіп майға қуырған бауырсақ), **түш бауырсақ** (ұнға сүт, май, қант, жұмыртқа қосып илеп, ұсақ кесіп қуырған бауырсақ),

ши бауырсақ (*сүтке, сорпаға жұмыртқа қосып, иленген қамырды ашытпай жіңішке есіп, ұсақ кесіп, майға жүздіріп пісірген бауырсақ*) және т.б. Өкінішке орай, олар жайында ақпарат күнделікті өмірден ығысып, түсіндірме сияқты сөздіктерде ғана сақталған. Қазіргі уақытта бауырсақты түрге бөлмей, тек қана бауырсақ деп танымыз. Осы негізде олардың түрлері ұлттық мәдениеттен ығысып бара жатқандығын байқауға болады.

Әлемнің бейнесін қалыптастыруда тіл екі түрлі қызмет атқарады: біріншіден, тіл қойнауында дүниенің тілдік бейнесі жасалады. Бұл – адамның санасындағы әлемдік бейнелердің ең терең қабаты. Екіншіден, тілдің өзі басқа әлем бейнелерін танытуға, оның мазмұнын ашып көрсетуге, түсіндіруге қолданылады. Тіл арқылы индивидтің жинаған тәжірибелі білімі ұжымға тарайды. Біз *бауырсақ* сөзімен қалыптасқан әлемнің тілдік бейнесін олардың түркі әлемінде және кейбір ұлттарында ғана сақталғандығын көрсете аламыз. Ал қазақ тіліндегідей аталмыш бірліктің түрі басқа тілдерде кездеспеуі мүмкін. Ол дегеніміз бауырсақтың қазақ тағамдарындағы рөлінің жоғары болуында деп шамалаймыз. Және де ұлттық тағам түрлерінен сыр шертеді.

Қорыта айтқанда, мәдениет лексикасы бойынша жиналған тілдік материалды тарихи-лингвистикалық, этнолингвистикалық зерттеулердің нәтижесінде, мәдени лексика ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшелігіне сай, технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметіне сай, сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын, материалдық өндіріс пен мәдени туындылар атауларынан тұратын лексика-семантикалық категория деп анықтаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - өнд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.
- 2 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- 3 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
- 4 Уфимцева А.А. Понятие языкового знака // Общее языкознание. – Москва: Наука, 1970. – С 96-139.

УДК 81

Жанабаев К.,

к.ф.н., доцент факультета журналистики КазНУ имени аль-Фараби,

г. Алматы, Республика Казахстан

e-mail: ovlur1963@mail.ru

О СОХРАНЕНИИ РЕДКОГО КЛАССИЧЕСКОГО ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация: Статья посвящена актуальной проблеме сохранения и внедрения в научный, образовательный и издательский процесс редких образцов научного классического филологического наследия. Основными отличительными признаками этих редких образцов, несмотря на временную протяженность, являются их очевидная конкурентноспособность, интеллектуальная насыщенность, научная глубина, оригинальность подходов в исследованиях, их научная состоятельность и

жизнеспособность. Все эти признаки характеризуют подлинную научную классику.

В условиях жесткой рыночной конкуренции, мировой глобализации, бурного развития электронных, компьютерных, инновационных технологий нет места и времени для осмысления филологического наследия. И в результате коммерциализации науки и образования оно воспринимается миром бизнеса как непродуктивное и неконкурентоспособное. Автор статьи отвергает такие подходы. Он видит большую пользу как для науки, так и для рынка образовательных услуг в обращении к редким образцам национального научного классического филологического наследия, ведущим научным школам и их ярким представителям, в исторической преемственности научного знания, в востребованности лучших методик исследования, образования и воспитания. Только в обращении к лучшим образцам научной классики он видит выход из кризисной ситуации, в которой оказалась вся современная филологическая наука.

Ключевые слова: «глобальная деревня», культура, коммуникация, ведущие научные школы, преемственность научного знания, редкое классическое филологическое наследие, рынок, конкуренция, поиск, систематизация, обработка, научный центр, функции.

Современная быстро меняющаяся действительность напрямую сомкнулась с идеей «всемирной деревни», которую еще в 1962 году предсказал оригинальный канадский ученый, философ и культуролог Маршалл Мак-Люэн. Его знаменитый труд «The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man» посвящен теории и истории культуры, теории коммуникации и Среды.

По мнению философа, культура и коммуникация формируются Средой, и историческая специфика коммуникативной среды формирует исторический тип той или иной культуры на определенном отрезке ее развития. Идея «глобальной деревни» ученого воплотилась в современной всемирной паутине как результат неизбежного взаимодействия мировых электронных устройств.

Таким образом, основное открытие М. Мак-Люэна в области социальной философии заключалось в том, что вся история человеческих обществ ретроспективно предстает историей развития общественных коммуникаций или как особая культурно-историческая типология, в которой одно коммуникативное средство сменяет другое: письменность сменила устную речь, типография – письменность, а современные электронные средства – типографские печатные станки.

Так возник и получил активное развитие мир электронных технологий, именуемый «мировой деревней», в которой все потребители в короткий срок становятся мгновенными обладателями информации.

Этот новый век мы называем «постиндустриальным» и глобальным, а также «веком инноваций» и «компьютерных технологий». В этом есть, безусловно, и плюсы и минусы. Но остается фактом, что всеобщее господство электронной эры, «мировая деревня», Мак-Люэна стала на сегодняшний день и господствующим образом мировой массовой культуры.

«Для Казахстана, ставящего перед собой масштабные цели, и стремящегося войти в число 30 развитых стран мира, - пишет Ю. Семькина, – наличие качественной научной деятельности, без которой невозможно индустриально-инновационное развитие страны, безусловно, имеет огромное значение. Между тем в первые годы становления независимого Казахстана и наука и образование пережили нелегкие времена, что и

вылилось в определенную нехватку знающих, думающих и инициативных молодых ученых» [1, 76-77)]. Так наука и ее книжно-журнальный образ вступили в тяжелую борьбу за выживание. С еще большей остротой встала проблема сохранения гуманитарного наследия. И эта проблема не только русского языка, русской филологической мысли, но и тюркославистики, общего культурного филологического наследия. Здесь имеет актуальное значение и разговор о редчайших образцах классического филологического наследия, научных методах, идеях отечественных ученых и т.д. Что такое *редкое* классическое филологическое наследие? Это такое наследие выдающихся ученых-филологов, которое по тем или иным причинам не было издано, не имеет до сегодняшнего дня своего места в Интернете, но которое в силу научной глубины и живой интеллектуальной насыщенности еще значительно востребовано, обладает научной и культурной значимостью. К этому наследию мы относим неопубликованные статьи, выступления, не изданные монографии, ценные научные заметки, рецензии, рекомендации, а также острые и злободневные выступления, получившие в научной среде широкий резонанс, но которые по тем или иным причинам не вышли из печати. К редкому классическому филологическому наследию мы также относим публикации прошлого века, обладающие научной ценностью, но не включенные в большой научный и образовательный процесс. Такими, например, представляются работы выдающегося казахстанского лингвиста Х.Х. Махмудова, глубокие и фундаментальные литературоведческие статьи рано ушедшего из жизни Ж.Ж. Бектурова, совместные стиховедческие исследования А.Л. Жовтиса и Б. Кенжебаева, ценные тюркологические концепции А.С. Аманжолова, труды Т.М. Мадзигон и О.Б. Марковой и других выдающихся филологов Казахстана. Безусловно, в условиях жесткого рынка мы вынуждены отбирать лишь редкие, самые значимые, классические по форме и содержанию, филологические образцы. На первое место здесь выходят *актуальность* поисковой (полевой) работы, профессионализм редакторской обработки, методы и способы внедрения их в научный и образовательный процесс. Но книжный потребительский рынок специфичен. Он живет по своим жестким законам и правилам. Рынок – всегда деньги. И всегда – востребованный продукт. Ему не нужна, по большому счету, отвлеченная филологическая литература, вектор которой так или иначе направлен либо к истории предмета, либо к его теории, либо к процессам современного развития языка и художественной мысли. Вот почему нами поднимается вопрос о *редком*, имеющем на сегодняшний самую высокую цену (во всех ее смыслах) наследии, наследии, обладающем безукоризненным научным качеством, требующем по этой причине и особого, самого утонченного и самого изысканного потребителя, свою целевую аудиторию, наследия, на наш взгляд, наиболее конкурентоспособного на современном издательском книжном рынке. В целях выявления и подлинно научной оценки такого *редкого* филологического наследия необходимы мониторинг, экспертиза, системный отбор научных образцов. Такой отбор осуществляет Экспертный Совет, предоставляющий научной общественности эти образцы и рекомендуящий их научному изданию. В состав Экспертного Совета включены известные доктора наук, ученые, ярко заявившие о себе, прочно зарекомендовавшие себя в научной среде, создавшие свои школы. Их основная функция – рекомендации, рецензии и продвижение лучших образцов классического филологического наследия. В этом случае редкое классическое наследие выступает как ценный и вполне конкурентоспособный интеллектуальный продукт, готовый к изданию и внедрению в научный и образовательный процесс.

Учитывая свойства конкурентоспособности и высокую значимость этого наследия, Экспертный Совет вместе с тем рекомендует к изданию и лучшие методики научного исследования и преподавания. Особую актуальность в условиях конкуренции имеет продвижение, пропаганда, популяризация лучших методик преподавания русского, казахского, английского и других языков, не утративших и до нынешнего дня своей ценности. Таковой, например, остается и комплексно-концентрическая система преподавания русского языка в казахской аудитории замечательного педагога и методиста Д. Турсунова прошлого, опыт которого в свое время переняли во всех бывших союзных республиках. Эта система и сейчас не утратила своей эффективности и с большой пользой может быть перенесена в систему преподавания английского языка в национальных аудиториях или казахского языка в русской аудитории. Актуальность сохранения, обработки и внедрения в научный и образовательный процесс лучших образцов классического филологического наследия также исходит из современного кризисного состояния филологической науки, с одной стороны быстро теряющей драгоценный национальный опыт, годами наработанные благотворные традиции, а с другой – с быстрым развитием интернет и иных инновационных технологий. Вместе с тем выпуск электронных изданий и создание электронного издательства обеспечат сохранность классического филологического наследия и в значительной мере поспособствуют быстро развивающимся связям казахстанской науки с зарубежными научными центрами Российской Федерации, США, Турции, странами Европы и т.д. Здесь на первый план выступает создание электронной библиотеки – гаранта сохранения и популяризации отечественного классического наследия.

Но сохранение столь ценного материала не является самоцелью. Теперь, имея такой внушительный интеллектуальный и методико-образовательный корпус, мы имеем и ценнейшую базу для научно-исследовательских работ студентов, магистрантов, докторантов по различным направлениям и также для проведения педагогической и научно-исследовательской практики будущих ученых-филологов, разрабатывающих вслед за титанами науки важнейшие направления.

Нужно отметить, что именно это, *редкое* классическое филологическое наследие, по сути, и представляет собой самую актуальную, самую значимую часть филологического и культурного наследия. Вот почему сейчас и возникла острая необходимость в концентрации усилий и организации Центра, занимающегося сохранением, систематизацией, обработкой, изданием и внедрением в образовательный и научный процесс такого наследия. Этот центр станет и исследовательским, и образовательным, и производственным.

Несмотря на кризисную ситуацию, сложившуюся в филологической науке, на сложности рынка, пессимистические настроения и коммерциализацию науки и образования, в настоящее время в стране вышел ряд законов, защищающих права и обязанности ученых, способствующих сохранению и популяризации культурного научного наследия. Таковыми являются Закон Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 381-V «О коммерциализации результатов научной и (или) научно-технической деятельности» [2] и Закон Республики Казахстан от 2 июля 1992 года № 1488-XII «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» [3], а также – нормативные акты Республики Казахстан по вопросам сохранения культурного и научного наследия. «Чтобы способствовать развитию активной позиции молодых ученых, – пишет один из обозревателей «Центра Азии», – охранить и развить ведущие научные школы, обеспечить преемственность научных поколений и наращивать интеллектуальный

потенциал страны, в 2007 году по инициативе Нурсултана Назарбаева при Фонде Первого Президента Республики Казахстан был создан Совет молодых ученых.» [1, 76-77].

Следует также заметить, что нашей науке необходимо также использовать активность мировых фондов, непосредственно финансирующих науку, научные исследования, образовательные программы и т.д. Таковыми на сегодняшний день являются наиболее известные фонды США, Германии, Великобритании, Италии («Фонд Мак Артуров», «Фонд Александра фон Гумбольдта», «Willcome Trust», «Фонд Ромуальдо дель Бианко») [1, 76-77]. В Казахстане таким благотворительным социальным институтом выступает Фонд Первого Президента Республики Казахстан, Лидера Нации. «Одним из приоритетных направлений своей деятельности определил поддержку молодых ученых и студентов во всех областях науки и проявляет себя в работе с ними не просто как традиционный благотворительный институт, а как структура, способствующая развитию, поощряющая активную гражданскую позицию и стимулирующая инициативу» [1, 76-77].

Итак, каковы же основные задачи НПЦ по сохранению, систематизации, обработке, изданию и внедрению в научный, образовательный и издательский процесс редких образцов классического филологического наследия:

- отобрать и систематизировать лучшее филологическое наследие в сфере лингвистики, фольклористики, литературоведения, истории, философии, культурологии и художественного перевода, в его хронологической четкости и последовательности;

- оцифровать редкие труды и источники казахстанских классиков-филологов, не утративших до нынешнего дня свою высокую научную и научно-методологическую ценность, еще не имеющих своего опубликования в Интернете;

- в соответствии с современными требованиями перевести лучшие образцы на казахский, русский и английский языки, а также – разместить их в базе Википедии и в системе Интернет;

- организовать научно-методические и научно-теоретические семинары с целью введения передовых образовательных обучающих методик преподавания языков;

- организовать круглые столы и семинары с целью популяризации выдающихся личностей, их научно-исследовательских методологий, их трудов в филологической науке;

- представить редкое классическое филологическое наследие Казахстана и передовые научно-методические и образовательные технологии в электронной и книжной форме в целях популяризации их в научных центрах Российской Федерации, Турции, Китая, США и др.;

- проводить выполнение исследований самостоятельно и во взаимодействии с другими научными центрами и внешними организациями;

- осуществлять международное сотрудничество в области гуманитарных наук путем выполнения контрактов, участия Центра в работе международных конференций, организации международного обмена сотрудниками, студентами и молодыми учеными с профильными вузами и лабораториями мира, международными научными и образовательными организациями и фондами, участие в работе российских, американских, китайских и иных международных объединений инновационных центров;

- выявление новых архивных источников, работа с семейными архивами ученых;

- создание электронной библиотеки редкого филологического классического наследия на платной (и бесплатной) основе;

- создание электронного (и печатного) издания редкого филологического классического наследия;
- организация и проведение фундаментальных и прикладных научных исследований по заказу МОН РК и в инициативном порядке;
- участие в реализации научно-исследовательских проектах МОН РК;
- подготовка статей и аналитических отчетов для публикации в средствах массовой информации и ведущих зарубежных научных изданиях.

Список литературы:

- 1 Семькина Ю. Молодым везде у нас дорога! // Центр Азии №4 (104), стр. 76. //Июль-август, 2016 г.
- 2 www.zakon.kz/4755831-opublikovan-zakon-rk-o-kommercializacii.html
- 3 adilet.zan.kz/rus/docs/Z920002900_

ӘОЖ 821.512.122.

Жанұзақова Қ.Т.

Ф.ғ.д., доцент, *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,*
Алматы, Қазақстан
e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Abstract. In the late 20's and early 21's century kazakh literature is entering a new stage of development. Along with the change of perception of the role of literature in society, increasing the active use of new forms. The article analyzes the development of Kazakh literature in the context of world literary process, especially in the post-modern Kazakh literature. Revealed traditions and new directions of development of modern Kazakh literature.

Key words: basic trends, destinations, literature during the years of independence, postmodernism.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында қазақ әдебиеті дамудың жаңа кезеңіне қадам басты. Сөз өнерінде кеңес тұсында қалыптасқан «таптық қайшылықтар», «социалистік реализм» сияқты басты ұғымдары келмеске етіп, қазақ әдебиетінің тарихын жаңаша бағалау орын алды. Әдебиеттануда бет алған басты ғылыми бағыттардың бірі – бұрындары ойдан шығарылған социалистік реализм әдісімен әдіптеліп, сыңаржақ көзқарас тұрғысынан бағаланған әдеби шығармаларға жаңаша ойлау жүйесіне лайық әділ бағасын беру қолға алына бастады. Қоғамдағы әдебиеттің атқаратын қызметі, теориялық тұрғылары өзгерді. Бұл тұста әлеуметтік-саяси формацияның, қоғамдық сананың түбегейлі өзгеруіне байланысты қоғамда қалыптасқан эстетикалық идеалдар мен рухани мәдениетіміздегі құндылықтарды қайта қарау, бағалау орын алды. Осы орайда әдебиеттану ғылымының басты даму бағыттарын, заңдылықтарын, оның әдіснамалық тұғырнамасын, теориялық негіздері мен зерттеу аясын айқындау, әдебиеттің көркемдік табыстары мен жетістіктерін зерделеу аса өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Көп ғасырлық бай дәстүрі бар қазақ әдебиеті ұлттық рухани мәдениеттің үлкен бір құрамдас бөлігі ретінде үздіксіз, жүйелі әрі кешенді зерттеуді қажет етеді. Әдебиет тарихының түрлі кезеңдерін теориялық тұрғыда бағамдау әлемдік көркем мәдениет дамуының жалпы жүйесінде диахрондық, синхрондық аспектілер тұрғысынан халықтың рухани ізденістерінің орны мен қызметін анықтауға, сол арқылы егеменді еліміздің жалпыадамзаттық ғылыми-мәдени үрдіске батыл қадам жасауына мүмкіндік береді [1].

Орасан зор тарихи өзгерістерге бай ғасырлардың тоғысы – қазақ әдебиетінің даму тарихындағы күрделі кезеңдердің бірі. Бұл тұста әлеуметтік-саяси формацияның, қоғамдық сананың түбегейлі өзгеруіне байланысты қоғамда қалыптасқан эстетикалық идеалдар мен рухани мәдениетіміздегі құндылықтарды қайта қарау, бағалау орын алды. Жаңа қоғамдық дәуір, жаңа тарихи кезеңде ұлттық әдебиеттің даму ерекшеліктерін жаңаша көзқараспен, әділ бағалау үшін қазақ әдебиеті тарихын таптық көзқарастан ада, ешқандай идеологиясыз, таза әдеби, рухани мұра ретінде зерттеу мүмкіндігі туды. Қоғамдық өзгерістер мен демократия қазақ әдебиетінің ел тәуелсіздігі жағдайында дамуына алғышарт қалыптастырды. Әдеби процесс арнасын жаңа бағытқа бұрып, жаһандық әдеби жұртшылыққа рухани асыл қазыналарымызды таныстырудың өзге де форма, тәсілдерін іздестіру үрдісі жанданды. Сөз зергерлерінің қол жеткен көркемдік табыстарына сүйене отырып, жаңа шығармаларының дәуір талабынан табылуына күш-жігерін аянбай жұмсағаны, зор шабытпен әрі жауапкершілікпен еңбектенгені айқын байқалады. Осыған орай, қазақ әдебиетінің мақсат-мұраты, тыныс-демі, өрнек-айшықтары да жаңаша, өзгеше болып қалыптаспағы заңды болатын. Әдебиет жаңашылдығымен танылып, белгілі өлшем, жаттанды қалыпты бұзуға ұмтылды. Батыс әдебиетінен сусындаған дәстүрлі әдебиетіміз жаңа көркемдік ізденістерге қол жеткізді. Әдебиет тарихына жаңа көзқараспен қараған уақытта көптеген реалистік шығармаларымыздың көркемдік тініне жаңаша тәсілдердің тамырласып жатқанын аңғарамыз. Әлем әдебиетінің таңдаулы үлгілерімен еркін сусындаған жазушылар бір-бірінен адамды тану, оның рухани тіршілігін бейнелеуде өзіндік ерекшеліктерімен, қаламгерлік қолтаңбасымен дараланды.

Қазақ әдебиеттану ғылымы ұлттық сөз өнері тарихын, оның танымал тұлғаларының өмірі мен шығармашылық мұраларын талдап, таразылау ісін кең жолға қойды. Әсіресе, кеңестік жүйе тұсында қалың көпті назарынан тыс қалып келген әдеби, мәдени мұраларды, ел үшін еңбек еткен тарихи тұлғаларды, халық жадынан шыға бастаған көне кезеңнің жәдігерлерін, т.т. жинап, жариялау мен бастыруда айтарлықтай еңбек етті. Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттану ғылымының қарқынды дамуы ең алдымен қоғамдық ой-пікірде еркіндік тууымен, еліміздің егемендікке қол жеткізуімен байланысты болды. Қуғын-сүргінге ұшыраған ақын-жазушылар мұрасы халыққа қайтарылды. Әдеби зерттеуде жан-жақты салалы еңбектер дүниеге келіп, әдебиеттің даму бағыттарын айқындау қарқын алды.

Әдебиет теориясындағы күрделі әрі өзекті мәселелердің бірі – әдеби бағыттар мен ағымдар. Әдебиеттің даму ерекшеліктері, көркемдік таным арналары бағыттар мен ағымдар, әдіс мәселелерімен тығыз ұштасатыны мәлім. Өткен күн мұраларын бүгінгі күн биігінен қайта таразылаған тұста бағыт пен ағымдар мәселелері жан-жақты талқылауды, терең зерттеуді қажет етеді. Тіпті кеңес қоғамы дәріптеген реализмнің мазмұны мен даму мәселесін жаңаша зерттеу де қазіргі әдебиеттану ғылымының күн тәртібінде тұр [2, 39].

Кеңес әдебиетіндегі «социалистік реализмді» ұлықтау ұраны басқа әдеби дәстүрлердің дамуына кедергі келтірді. Соцреализм әдебиеттің табиғи дамуының нәтижесінде қалыптаспаған, жасанды түрде әрі жедел енген әдеби әдіс болғандықтан

әдебиет тарихындағы өзіне дейінгі әдіс-тәсілдердің, әдеби бағыттардың көркемдік жетістіктерін, өзіне қажетті, талабына сай келетін кейбір идеялық-эстетикалық ұстанымдарын ғана қабылдады. Әдебиетте үстемдік құрған соцреализмнің көбесі біртіндеп сетіней бастады да, әдебиетіміз қарқынмен дамып, стильдік жағынан байып жетілді, модернистік ағым-бағыттар қалыптаса бастады. Қазақ прозасы әдебиетіміздің жетекші, кемел жанрына айналды. Жеке тұлғаның рухани-адамгершілік әлемі, гуманистік-адамгершілік әлеуметтік-адамгершілік, философиялық-этикалық және адамның жан дүниесіне, психологиясына тереңдей ену – міне, осынау ауқымды мәселелерге жауап беру осы кезеңдегі қазақ прозасының тақырыптық, идеялық ерекшелігін құрайды. Шығармада адам тағдырын, оның жан дүниесіндегі құбылыстарды алғашқы орынға шығару үрдісі белсендірек байқалды. Сыртқы объективтік әлемнен гөрі адамның ішкі субъективті әлеміне ден қою, көпшіл «бізден» гөрі жалқы «Менге» иек арту байқалды.

Жаһандық әдебиет тарихында көркемдік сананың даму тәжірибесі әр кезеңдегі тарихи-әлеуметтік құбылыстарға лайық түрлі әдеби әдістерді, ағым-бағыттарды тудырды. Өнер - өмірдің шынайы қалпын, объективті болмысын бейнелеу. Көркемөнер тәжірибесінің ұзақ ғасырлар бойғы даму тарихында суреткерлердің өмірді қаз-қалпында, шынайы бейнелеуге талпынуы өнердің табиғатынан туындайды. Көркемдік шындық жасау талабы қай уақытта да көркемдік әдістер мен бағыттарға арқау болған. Көпғасырлық қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудің басты бағыттары төмендегідей: 1) диахрондық, синхрондық аспектілер тұрғысынан әдеби бағыттардың дамуы арқылы автордың шығармашылық ерекшелігін айқындау; 2) салыстырмалы талдау арқылы әлем әдебиетінің аясында ұлттық әдебиетіміздің ерекшеліктерін айқындау; 3) әдебиетті көркемдік тұтастық ретінде түсіну мен бағалау; 4) әдеби мұраларымызды қайта қарау, бағалау, оның ішінде шетелдегі қазақ әдебиетін зерттеу; 5) әдебиеттің көркемдік, эстетикалық ерекшеліктеріне, философиялық мазмұнына назар аудару, қазақ әдебиетін басқа халықтардың әдебиетімен салыстыра талдау.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басы – қазақ халқының тарихындағы ұлы тарихи өзгерістер кезеңі. Әдебиетте рухани-эстетикалық, көркемдік құндылықтарға бет бұру, адамгершілік және концептуалдық ізденістерге назар аудару қарқын алды, идеологиялық, эстетикалық, философиялық парадигмалар өзгерді [3]. Әдебиет тарихын жаңадан жасау тек тарихилық принципінің қажеттілігінен келіп туындайтын концепцияға ғана емес, ең бастысы әлем әдебиетінің және ұлттық көркем ой мен мәдениеттің даму заңдылықтарына негізделген. Әдебиет тарихына көз жіберсек, қашанда жаңа дәуірдің өзіне сай тақырып ала келетіні белгілі. Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдар әдебиетінде жаңа бетбұрыс байқалды. Жаңа заман лебі дүниеге жаңаша көзқарасты қалыптастырды. Әдебиетке жаңа қаһармандар келді, өмірді бейнелеу кеңістігі кеңейді, философиялық сарын, драматизм күшейді.

Әдебиет өмірді бұрынғыдай әлеуметтік аяда ғана бейнелемей, саяси-шаруашылық мүддені емес, ұлттық мүддемізді жоқтаған күрескер кейіпкерлерді алға тартты. 1990 жылдардан кейінгі кезеңдерде проза кеңес дәуіріндегі қуғын-сүргіннің сырын тереңдете ашуға бет қойды. Руханият, инсаният мәселелеріне терең бойлауға мүмкіндік туды. Уақыт талабына орай тереңге тамыр жайып, жаңа сапалық қасиеттермен толыса түскен әдебиетіміздің қуатты бір бұтағы прозада өзгеше бояу, соны нақыштар, рухани ізденістер бой көрсетті. Әдебиеттану ғылымындағы зерттеу жұмысының өзекті бір арнасы мұсылмандық ұғымдардың, исламдық қағидалардың қазіргі әдебиеттегі орнын тексеруді

көздейді. Ой-сана еркіндігі, тәуелсіз рух қаламгерлердің тынысын аша түсті. Бұл исламдық тақырыпқа қалам тербеген туындылардан анық байқалады.

Жаңа дәуірдің жаңа мазмұн әкелетіні – әдебиеттің бұлжымас заңдылығы болса, көркем әдебиеттің оның табиғатына сәйкес жаңа формада бейнеленуі де заңдылық. Прозада түрлі тенденциялар, алуан әдеби дәстүрлер мен ағымдар табиғи үйлесті. Ұлттық әдебиеттану ғасырлар тоғысында белгілі бір себептер негізінде туындаған идеологиялық қиындықтардың шешімін табу жолында еңбек етуде. Тәуелсіздік тұсындағы әдеби үдерісті тұтастай алсақ, әдебиеттің бірнеше даму бағыттарын айқындауға болады. Олар – дәстүрлі реалистік әдіс және модернистік, постмодернистік ағымдар. Сонымен қатар осы кезең прозасында романтикалық тенденциялардың да омырау соза алға шыққанын бағамдаймыз. Әдебиетте адамзатты толғандырған кесек те күрделі рухани-адамгершілік мәселелер алға шықты. Қазақ прозасына жаңа ой, тың өрнектер қосқан Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков, М. Мағауин, Ә. Тарази, Т. Әбдіков, Қ. Жұмаділов, О. Сәрсенбаев, Қ. Ысқақов, Р. Тоқтаров, Б. Мұқай, Қ. Түменбай, А. Алтай, Т. Ахметжан және т.б. қаламгерлердің адамның жан дүниесін түрлі аспектіде, әр түрлі көркемдік деңгейде ашып көрсетті. Бұл шығармалар қазақ прозасын тек жанрлық тұрғыдан ғана емес, мазмұндық жағынан байытып, философиялық толғаныстарға барынша ден қойды, көркем шығарма жүлгесінде драматизм, трагедиялық сарын күшейді. Қаламгерлер қоғамдағы түбегейлі өзгерістердің жеке тұлғаның ішкі жан дүниесіне, санасына әсер-ықпалы мен жеке тұлғаның сол өзгерістерді қалай қабылдайтынын бейнелеуге күш салды. Прозалық туындыларда жеке тұлғаның, қоғамның қайшылықты дамуы мен жалпы әлемнің үйлесімсіздігі туралы ой өзегі айқын көрініп, кейде драмалық жағдайға дейін ширығып, трагедиялық ахуалға ұласып жатты.

Әдебиеттану тарихында көркемөнер туындыларынан өмір шындығын талап ету басты заңдылық еді. Әдебиеттанушылар әдебиеттің реалистік сипатын бағдар етіп, көркемөнердің мән-маңызын танытатын басты ерекшелігі - өмірді шынайы бейнелеу, өмірді түсіндіру, өмір құбылыстарына үкім айту деп білді. Әлемдік әдебиеттің алтын қорына қосылған ең озық туындылардың да реализм әдісімен жасалғаны ақиқат. XX ғасырда реализм бағыттан біртіндеп көркем шығармашылықтың моделіне айналды. Реализм – осы аттас түрлі бағыттардың (сыншыл реализм, социалистік реализм, итальяндық неореализм, латынамерикалық «магиялық» реализм және т.б.) жалпы атауы. XX ғ. реализмнің кең өріс алған негізгі ұстанымдары: шынайылық, психологизм, тарихилық, философиялық, деректілік сипаттар. Олардың әрқайсысы қазірге дейін қалыптасып, жаңа реңкке ие болды.

Қазіргі қазақ әдебиетінде барлық көркемдік әдістердің танымдық тұрғылары қым-қиғаш араласып жатыр. Кеше ғана бір зерттеу еңбектерінде «романтикалық» деп аталған шығармалар бүгінде қайтадан модернистік, я «постмодернистік ыңғайдағы туындылар» қатарында аталады.

Модернизм әдебиет пен өнердің сахнасына XX ғасырда орнығып, өз дәуірінің мәдени қажеттіліктерінен туды. Ол – XX ғасыр өнерінде әлемді көркем бейнелеудің дәстүрлі әдістерінен бас тартқан бағыттардың жалпылама шартты атауы. Модернизм адам табиғатын, құпия сезімдерін ирония, ойын элементтері, сана астарындағы құбылысты зерттеу арқылы көрсетеді. Жеке тұлға мағынасыз болмыс алдында өз әлсіздігін сезінеді. Бұл бағыттағы жазушылар композицияға, тілге, т.б көптеген стильдік, көркемдік сынақтар жасады.

Постмодернизмге тән негізгі сипаттар туралы пікірлер әр түрлі. Зерттеушілер бұл бағыттағы жазушыларға бұлдырлық тән екенін, олар ешнәрсені ашып айтпай, ақырғы сөз қозғаудан аулақ болатынын баса айтады. Постмодернизм тарихи және көркем дәстүрлердің бірігуіне негізделген. Әр түрлі халық, мәдениет, субмәдениет, уақыт ішіндегі әдіс-тәсілдерді, стильдерді, тақырып, проблема, мотивтерді бір шығарма аясына біріктіру осы постмодернизмнің сипатты белгісі саналады. Постмодернистік мәтін оқырман көңілінде оқиға барысына қатысты үнемі күмәнділік тудырады [4, 8]. Постмодернизм өмір көріністерінің бәріне дерлік өзгеше ирониямен қарайды. Модернизмдегі: жалғыздық, дәрменсіздік сарыны, пенденің ортамен қарама-қайшылығы, дамыған қоғамның технократиялық болмысынан қорқу, тұлғаның абсурдты, хаосты өмірден безінуі сынды элементтер постмодернизм поэтикасына ауысты. Трагедиялық сарын, қоғамды жатсыну, сөзге сараңдық, астарлап ишарамен сөйлеу, үкім айтудан, соңғы түйінді айтудан қашу - постмодернистік сипаттағы бүгінгі қазақ прозасына тән қасиеттердің бірі. Модернизмді хаосты әлемді адамның жатсынуында айқынырақ танылатын ерекше дүниетаным ретіндегі тарихи-философиялық және әдеби-көркемдік категория деп тануға болады [5]. XX ғасырда модернистік бағыттар мен интенциялар әдебиеттің алуан көркемдік тінін құрай отырып, бір мәдени кеңістікте қатар өмір сүрді.

Қазіргі әлемдік әдеби үдерісті тұтастай алсақ, әдебиеттің басым даму бағыты ретінде постмодернистік ағымдарды атауға болады. Постмодернизм тарихи және көркем дәстүрлердің бірігуіне негізделген. Әр түрлі халық, мәдениет, субмәдениет, уақыт ішіндегі әдіс-тәсілдерді, стильдерді, тақырып, проблема, мотивтерді бір шығарма аясына біріктіру осы постмодернизмнің сипатты белгісі саналады. Әлемдік мәдениетте күш алған постмодернизм құбылысы қазақ әдебиетінде 1990 жылдардан бастап біртіндеп көріне бастады. Трагедиялық сарын, қоғамды жатсыну, сөзге сараңдық, астарлап ишарамен сөйлеу, үкім айтудан, соңғы түйінді айтудан қашу –постмодернистік сипаттағы бүгінгі қазақ прозасына тән белгілердің бірі. Алайда қазіргі әдебиетте жекеленген постмодернистік элементтер кездескенімен, ол қазақы топыраққа дәл батыс, орыс әдебиетіндегідей терең сіңіп кете алмады деуге болатын сияқты.

Талантты жазушының шығармашылығы қашанда бір ғана көркемдік әдіс аясына, белгілі қалыпқа сия бермейтіні әдебиет тарихынан белгілі. Әдеби үдеріс үздіксіз жалғаса отырып, әрбір жаңа дәуір өзіне дейінгі көркемдік жетістіктерді бойына сіңіреді. Әдебиеттің қалыптасу, даму тарихында түрлі көркемдік әдістер мен әдеби ағым-бағыттардың болуы, қатар өмір сүруі – заңды құбылыс. Әдеби үдеріс аясында түрліше әдеби ағым-бағыттардың қанаттаса, жарыса дами отырып, бірде иықтас жүріп, бірде өз үстемдігін көрсетуі – әдебиеттің қоғамдық, рухани өмірдегі басымдығын, ұлттық әдебиетіміздің көркемдік ізденіс, өсу, толысу және толыққанды даму үстінде екенін танытады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Николаева А. Основы литературоведения: Учебник для студентов филологических специальностей. Иваново, 2011. – 255 с.
- 2 Крупчанов Л.М. Введение в литературоведение. – М.: Оникс, 2005. - 416 с.
- 3 Елеуқенов Ш.Р. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде (1991-2002 жылдар). – Алматы: Алатау, 2006. – 352 с.
- 4 Майтанов Б. Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар // Қазақ әдебиеті, 2004. №43. – Б.8-9.

5 Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.

ӘӨЖ 811.512.122'1

Жолшаева М.С¹, Қамза Ж.Б²

¹ *ф.ғ.д., доцент, С.Демирель атындағы Университет, Қаскелең, Қазақстан*
e-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz

² *оқытушы, AKSU білім беру орталығы, Шымкент, Қазақстан*
e-mail: zheka_94-94@mail.ru

ЖАҢАЛЫҚТАР МӘТІНДЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІДЕ

Abstract. Nowadays most of the newspaper publications and radio-television programs are informational materials. Information genre have difference from others with faster and briefing materials. It also about the reporting genre. In the report correspondent by the being in the event will try to give the information without any correction. In this kind of genre we can see the point of the correspondent, emotion and the mood. Every of them have linguistic differences. Our purpose is to define the differences between male and female linguistic differences in the texts of the news. In that aim the main object was news of the several national TV channel.

Key words: genes, grammar and vocabulary, pragmatics, report, the text of news.

Қазір жаһан жаңалығынан, әлем тұрмысынан дер кезінде хабар алып, әлеммен бірге әрекет етуге өзіндік ықпалын тигізіп отырған БАҚ-тың әлеуметтік мәні жоғары. Технология дамыған сайын БАҚ өнімдерін қолдану қоғам үшін қолайлы болып келеді. Әр адам аз уақыттың ішінде, қандай жерде болмасын өзіне қажетті ақпаратты оңай әрі тез игеруіне мүмкіндігі бар.

Профессор Н.Уәлидің: «Адамзат өмір ағынынан қалыс қалмаудың барлық амалын істеуде. Сол үшін де үнемі дамылсыз ізденіп, білім алуға, соңғы жаһан жаңалықтарын игеруге ұмтылады. Адамзат осынау қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін ең алдымен бұқаралық ақпарат құралдарына жүгінері сөзсіз. Ал олардың талап-тілегіне сай болу – БАҚ-тың міндеті. Осы жерден таңба аралық қарым-қатынас орын алады» [1] деген пайымдауында бұқаралық ақпарат құралдарының маңыздылығы көрсетіліп қана қоймай, АДАМ мен БАҚ арасындағы таңба аралық қарым-қатынас та аталып өтеді. Бұқаралық ақпарат құралдарында прагматиканың мәні ерекше болып табылады.

Жыныстың адамның сөйлеу тіліне әсер ететіні рас. Ер мен әйел адамдардың сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерге орай тіл білімінде *феминдік*, *маскулиндік* деген терминдер қалыптасты. Маскулиндік – еркек жынысына қатысты қалыптасқан мінездемелер немесе қоғамда еркектік деп танылған белгілер, феминдік – әйел жынысына қатысты мінездемелер, қоғамда әйелден күтілетін белгілер болып табылады [2].

Е.А.Земская, Н.Н.Розанова және М.А. Китайгородская сынды ғалымдар Мәскеу зиялыларының отбасына тәжірибе жүргізіп, нәтижесінде «Особенности мужской и женской речи» атты еңбегінде мынадай феминдік және маскулиндік ерекшеліктерді көрсеткен:

- ер адамдар бір әңгімеден екіншісіне ауысуда енжарлық танытып, өзіне қатыссыз әңгімеге араласпайды, ал әйел адам әңгіме тақырыбын жиі ауыстырады;

әйелдер жеке тәжірибесіне сүйенеді, тілдесім кезінде қоршаған ортада орын алған нақты жағдайлардан мысал келтіреді;

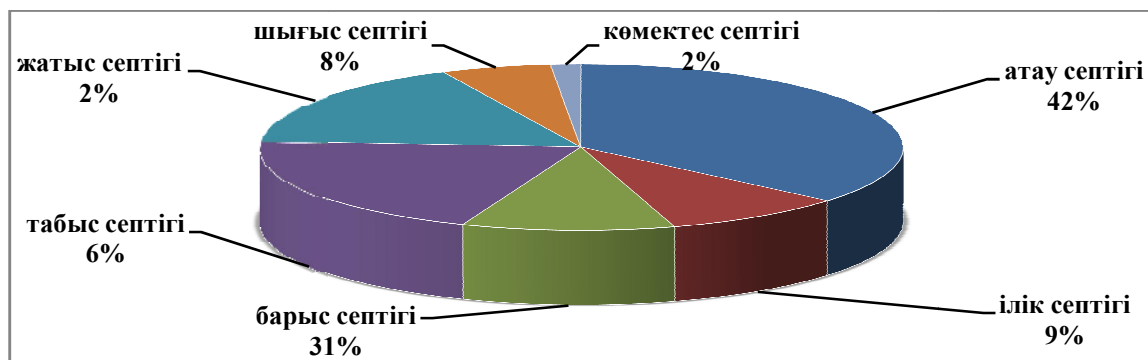
- ер адамдар терминді қолдануға бейім келеді, зат атауларын нақты атауға тырысады. Олар, көбіне, жұмыс мәселесін талқылайды және олардың сөйлеу тілінен дәрежелікке деген талпыныс байқалады;

- ерлер тілінде де, әйел тілінде де эксперссивтік сөздер қатары мол. Әйелдер одағайларды жиі қолданады. Стилистикалық жақтан қарайтын болсақ, әйелдерде әсірелеу басым болса, ерлерде қарсылық білдіру байқалады;

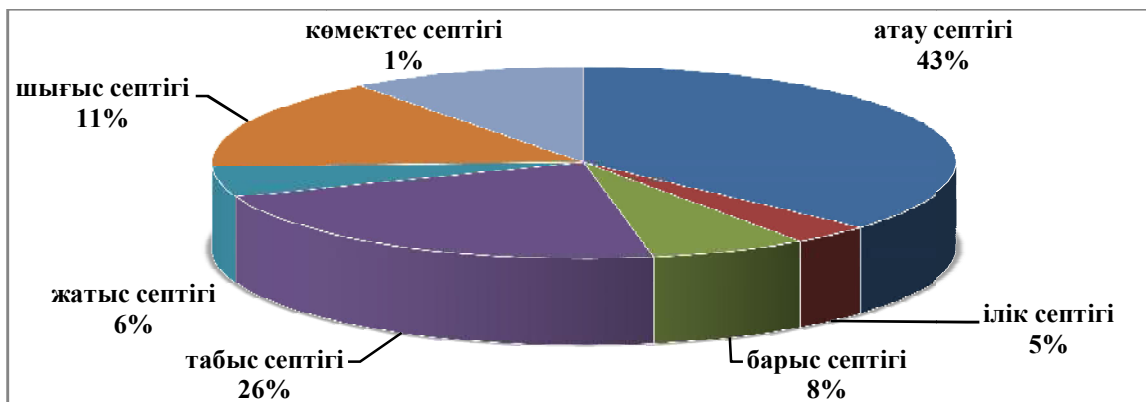
- ер мен әйелдің ассоциативтік өрісі әлем бейнесінің түрлі фрагменттерімен байланыстырылады: спорт, аңшылық, әскери сала (ер адамға қатысты), табиғат, жан-жануар, қоршаған орта (әйел адамдарға байланысты);

- әйелдер үрдісті қарқындалтуға оң көзқарас танытса, ер адамдар құптай қоймайды [3]. Ғалымдар жүргізген гендерлік зерттеу нәтижелерінен байқағанымыз, ер мен әйел сөйленісіндегі ерекшеліктерде биологиялық фактордың ықпалы байқалады. Бұл ерлер мен әйелдер тіліндегі жалпы ерекшеліктер болса, біз мақалада нақты жаңалықтар мәтіндегі маскулиндік және феминистік қолданыстардағы ерекшеліктерді қараастырып көреміз.

Жаңалықтар мәтіндерін талдау барысында ер адамдар мен әйел адамдардың ақпаратты жедел әрі тікелей эфирде жеткізу барысында морфологиялық тұлғаларды қолдануынан мынандай ерекшеліктер байқалды: ер тілшілердің атау және табыс септіктерін, әйел адамдардың атау және барыс септіктерін қолдануға бейім келуі. Бұл, табыс септік нысанға бағытталатынына орай, нені? кімді? сауалдарына жауап іздейтін ер тілшілердің нақтылығын көрсетсе, барыс септікті қолдана отырып, кімге? неге? қайда? не мақсатпен? сауалдарына уде сипаттама жасауға әйел тілшілердің бейім келетіндігін көрсетті. Телеарналардан берілген жаңалықтар мәтіндерін талдап, нәтижесінде мынадай статикалық мәліметтерді байқадық. Оны мына сызбадан көруге болады.

Сызба 1. Әйел тілшілердің тілдік қолданысындағы септік жалғауларының үлесі

Сызба 2. Ер тілшілердің тілдік қолданысындағы септік жалғауларының үлесі

Тілдің басты қызметі коммуникативтік қызмет болса, оны іске асыратын басты тілдік бірлік – сөйлем. Адам өз ойын, қандай да хабарды, көңіл-күйін басқаларға сөйлем арқылы білдіреді басқаның ойын сөйлем арқылы біледі. Сөйлем – ойды жарыққа шығарушы көрсеткіш. Репортаж мәтіндерінен байқағанымыз, ер мен әйел тілшілерде құрылымдық тұрғыдан толымды/толымсыз, жақты/жақсыз, жалаң/жайылма, атаулы сөйлемдерді қолдануы жағынан бір деңгейде болып келеді. Ал гендерлік тұрғыдан ерекшелік олардың құрмалас сөйлемдерді қолдануынан көрінеді. Құрмалас сөйлемдер құрылымдық жағынан кемінде екі жай сөйлемнен тұрып, күрделі ойды білдіруге қызмет етеді. Жаңалық мәтіндерін құрайтын синтаксистік бірліктер, оның ішінде құрмалас сөйлемдердің ішінде ер тілшілер көбіне:

- *қимыл-сын сабақтас құрмалас сөйлемдерді* қолданады. Мысалы: Есіл қазірдің өзінде бірнеше жерден тасып, ойпан жерлерді басып қалды («Қазақстан» телеарнасы, Солтүстік Қазақстан облысында су тасқынының қауіпі әлі сейілмеді, Сағындық Сәбитұлы, 9-04-2016, 19:30); Яғни арнайы мамандар бала асырап алуға ниетті ата-аналарға ақыл-кеңес айтып, отбасындағы кикілжіңдерді шешуге көмектеспекші («Ктк» телеарнасы, Алматыда бала асырап алғысы келетіндерге кеңес беретін орталық ашылмақ, Диас Нұрақын, 30.05.2016);

- *себеп-салдар сабақтас құрмалас сөйлемдерді*, мысалы: Өйткені су сіңіп қалғандықтан, көгерген иіс пен ылғалдан ауырып қалады ма деп қорқатындарын айтады (31-арна, Солтүстікте тасқын судың ортасында қалып қойған ауыл табылды, Руслан Құсайынов, 29.04.16, 20:50);

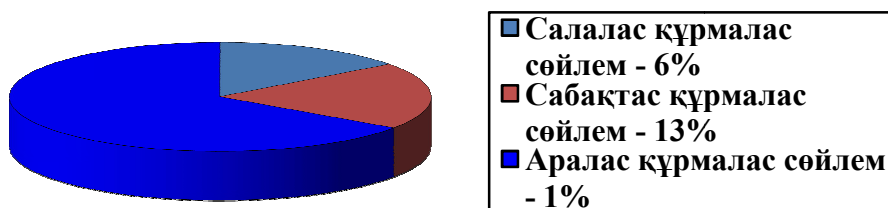
- *қарсылықты сабақтас құрмалас сөйлемдерді*, мысалы: Еріген қар суы бір аптадан астам уақыт өтсе де, тұрғындарды әбігерге салып отыр («Хабар» телеарнасы, СҚО-да 74 жол аумағына су жайылды, Сағындық Сәбитұлы, 11 сәуір, 2016 жыл, 21:18); Содан қорыққан жергілікті атқарушы билік өкілдері осы маңайдағы ауылдың тұрғындарын қауіпсіз жерге көшіру туралы шешім қабылдаған еді, бірақ абырой болғанда өзен арнасынан асып тасыған жоқ («Қазақстан» телеарнасы, Солтүстік Қазақстан облысында екі ауылды су басу қауіпі сейілді, Сағындық Сәбитұлы, 7-04-2016, 09:30);

- *мезгіл сабақтас құрмалас сөйлемдерді*, мысалы: Сөйтіп, кешке қайтуға жиналып жатқанда, қолды-аяққа тұрмай зыр жүгіріп жүрген кішкентай қыздарынан көз жазып қалады («Ктк» телеарнасы, Ақмола облысында жұмбақ жағдайда жоғалған кішкентай қызды табуға тасқын кедергі келтіріп жатыр, Досжан Маратұлы, 12.05.2016); Сот шешімі күшіне енген соң, Маржан жындыханадан босамақ (31-арна, Шымкентте өмір бойы

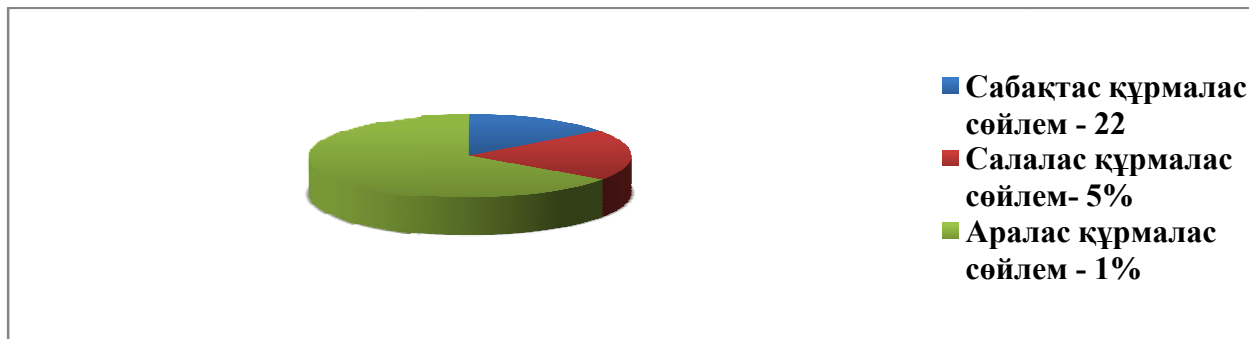
жындыханаға жабылған Маржан Тұрлыбаева бостандыққа шығатын болды, Ерлан Жүнісбай, 13.05.16, 20:45);

- *ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдерді*, мысалы: Тілсіз жау түнде тұтанған, бес сағат дегенде әрең ауыздықталды («Хабар» телеарнасы, Бақтияр Хамит, Павлодардағы мұнай-химия зауытынан шыққан өрттен 2 адам көз жұмды, 05 қаңтар, 2016 жыл, 09:16); Жыл сайын табаны ғана көрініп жататын мына аңғар биыл лық толған, мына бөгеттің құлаған екпіні де сұрапыл деп айтуға болады («Қазақстан» телеарнасы, Солтүстік Қазақстан облысында су тасқынының қауіпі әлі сейілмеді, Сағындық Сәбитұлы, 9-04-2016, 19:30);

- *аралас құрмалас сөйлемдерді*, мысалы: Ойманың мына жағындағы судың беті сәл ғана шамырқанып жатқанымен, мына бөгеттің үстімен дүлей күшімен сай қуалап, аға жөнеліп кеше оның екпіні бүгінгіден бірнеше есе қатты болатын («Қазақстан» телеарнасы, Солтүстік Қазақстан облысында екі ауылды су басу қаупі сейілді, Сағындық Сәбитұлы, 7-04-2016, 09:30).

Сызба 3. Ер тілшілер репортаж мәтіндеріндегі құрмалас сөйлемдердің көрінісі

Сызба 4. Әйел тілшілер репортаждарындағы құрмалас сөйлемдердің көрінісі.

Әйел тілшілердің мәтіндерінде кездесетін құрмалас сөйлемдердің түрлері:

- *қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер*, мысалы: Гүрілдеп келген судың даусынан оянып, таңнан бері төтеншеліктермен бірге көшеде жүрген ел әбден әбігерге түсті (31-арна, Алматыда екі бірдей өзен арнасынан асып, бірнеше ауданды су басты, 03.05.16, 20:59); Қаншама телімнің тауарға айналатынын естігелі еліміздің әр аумағында қазақ жерін сатуға қарсы ниеттерін білдірген топтар құрылып, бейбіт митингке рұқсат сұрап, әзірленген азаматтардың саны күрт көбейе бастады (31-арна, Сөздің шыны керек: «Жер саудасы», Ирина Советжанқызы, 21.04.16, 20:36);

- *себеп-салдар сабақтас құрмалас сөйлемдер*, мысалы: Үздіксіз жауған жаңбырдан соң, бұл өзеннің төмен жағында орналасқан үй тұрғындары да зардап шекті (31-арна, Селдің сергелдеңі, Ирина Советжанқызы, 05.05.16, 20:49); Қаламен байланыс

үзілгендіктен, азық-түлік те таусылыпты («Ктк» телеарнасы, СҚО-дағы топан су жолдарды шайып ауылдармен қатынас үзілді, Айзат Тұрғынбекқызы, 05.04.2016, 08:30);

- *мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер*, мысалы: Алайда бүгін ол өзіне айыптау актісінің көшірмесі қолына берілмегенін айтқан соң, сот кейінге шегерілді (31-арна, Алматы облысында алты адамның өмірін қиған көлік апатына байланысты сот ісі басталды, Самал Қабышева, 13.05.16, 20:44);

- *қарсылықты сабақтас құрмалас сөйлемдер*, мысалы: Су бұзылған жолдан сыртқа ағып жатқанымен, екінші беттегі егістіктерден ауылдарға қайта құйылуда («Ктк» телеарнасы, СҚО-дағы топан су жолдарды шайып ауылдармен қатынас үзілді, Айзат Тұрғынбекқызы, 05.04.2016, 08:30);

- *шарт бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер*, мысалы: Өйткені, жер саудаға түссе, алыпсатарлардың көбейіп кетуі мүмкін («Ктк» телеарнасы, Үлкен дау тудырған жер кодексі қайта қаралуы мүмкін бе? Жәудір Оразхан, 29.04.2016); Егер заң жүзінде іс дұрыс қаралмаса, жоғарғы сотқа дейін шағымданамыз деп бекініп отыр (31-арна, Алматы облысында алты адамның өмірін қиған көлік апатына байланысты сот ісі басталды, Самал Қабышева, 13.05.16, 20:44);

- *ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдер*, мысалы: Заң баптары уақытша тоқтатылды, ал бастаманың шетін шығарып шешімін таппағандар жұмыстан қуылды (31-арна, Қоғамдық үлкен резонанс тудырған жер мәселесіне Нұрсұлтан Назарбаев тағы араласты, Әлия Әшім, 05.05.16, 20:53);

- *аралас құрмалас сөйлемдер*, мысалы: Тұрғын бұл жағдайға қатысты ешкімге кінә артпайтынын айтады, бірақ бірнеше жылдан бері Есентай өзенінің жағалауы өзгеріске ұшырап, үйімізге қарай жылжып келеді дейді (31-арна, Селдің сергелдеңі, Ирина Советжанқызы, 05.05.16, 20:49).

Сонымен, талдау және тілдік статикалық мәліметтерді салыстыру нәтижесінде ер тілшілер қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерді, ал әйел тілшілер қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерді көп қолданатыны айқындалды. Бұл мына себептермен байланысты болса керек: ер адамдар, көбіне, фактілеге сүйенеді, нақтылыққа басымдық береді. Ал әйел адамдар болса, болған оқиғаны бейнелі де көркем түрде жеткізуге, сипаттап көрсетуге мән береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері, Алматы, 2007.

2 Воронина О.А. Теоритико – методологические основы гендерных исследований// Теория и методология гендерных исследований: курс лекций/ Под. общ. ред. О. А. Ворониной. – М.: МГЦИ – МВМСЭН – МФФ, 2001.

3 Земская Е.А. , Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык и его функционировании / Под. ред. Е.А. Земской и Д.Н. Шмелева. – М., 1993.

4 Алифренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке.- М., 2005. – 412 с.

5 Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері. – Алматы: Экономика, 2012. – 190 б.

Жумагулова Ө.А.¹, Каирбекова И.С.²

¹ ф.ф.к., доцент, *Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан*
e-mail: JOmirgul_A@mail.ru

² г.ғ.м., оқытушы, *Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан*

САЛҒАСТЫРМАЛЫ АСПЕКТІДЕ МЕТАФОРАЛАНҒАН ТАҒАМ АТАУЛАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ

Abstract. The aim of the research work of the names of food metaphor Kazakh any language recognized as a universal tool for the study of the specificity of metaphor for comparison with the data in Russian, the word potential in the study of language. To do this, yeast, honey, sour cream, and food of the names, Russian and Kazakh languages studied are shown. The names of the food label often abstract concepts, quality paradigm would have been revealed. Linguistic analysis of the data, the names of the Kazakh language, food metaphor symbolic names generated formative paradigm than the volume of the Russian language varies widely. This is due to the peculiarities of the Kazakh people most symbolic thinking. Metaphor recognized words are different in each, despite the general notion that each nation is different and metaphor to be determined depending on the specific national thinking. Tegen and kurt titles kazakh names of people considered the cultural vocabulary, specific linguistic and extralinguistic information field based on semantic data structures into account. Currently, the names of the food metaphor of Kazakhstan in the field of information and semantic structure of linguistic and cultural dictionary of words in the form of articles. Metaphor language, the name of each dish with the education of the population is connected to the consumer to determine.

Кілт сөздер: тағам атаулары, метафора, метафоралану, ұқсастық, бейнелік, бейнелі мағына, сөзжасамдық парадигма, әмбебап, ақпарат, этномәдени бірлік.

Қазіргі қазақ тіліндегі тағам атауларының метафоралануын ұлттық ерекшелігіне байланысты сипаттау тілдің ішкі мүмкіндіктерін жаңа қырынан танудың бір жолы болып табылады.

Орыс тілінің бейнелі жүйесін зерттеуші Е.А.Юринаның «Вкусные метафоры» атты монографиясында: «Мы увидим себя и свою жизнь в зеркале кулинарных образов: глаза – миндалины, нос – картошкой, губки – ягоды, волосы – спагетти (это у итальянцев), щёчки – баурсаки (такие пончики у казахов). Мы увидим, как варимся в собственном соку, бурлим в кипящем котле повседневных дел, обстрипываем делишки, сбрасываем лапшу с ушей и сияем как масляный блин, урвав свой кусок пирога. Так говорит наш язык о нас посредством кулинарной метафоры. Так говорим мы о себе, глядя в зеркало пищевых образов», – деген пікірі тағам атауларының образ тудырудағы әлеуетінің маңыздылығының айғағы [1,7]. Бұл бір жағынан метафораның әмбебаптық сипатымен байланысты болса, екінші жағынан тағам атауларының этнолингвистикалық табиғатымен астасып жатады. Бұны этнолингвист-ғалым А.Жылқыбаеваның: «Ұлттық ерекшеліктің басқа салалармен салыстырғанда ұзағырақ сақталатын материалдық мәдениетінің бір саласы тағам атаулары», – деген пікірі жоғарыда берілген пікірмен үндеседі[2].

Қазіргі қазақ тіліндегі тағам атауларының метафоралануы болмыстың кез келген нысанын таңбалауда бейнелі сипатымен ерекшеленеді. Мысалы, Ашытқы (Белгілі бір істің себепшісі, ұйымдастырушысы). - *Тауда Тоқаш маңына жиналған ел жігіттеріне бұлар ашытқы болды* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин); Мұндай бейнелі мәнді орыс тілінен де табуға болады. Дрожжи. ЯМ. То, что является источником бурного развития, причиной изменений. – *Дрожжи нетерпеливой ненависти взращивали в ее душе страсть к большим деньгам... к пачкам, кошелкам, мешкам больших денег...* (Д.Рубина. На солнечной стороне улицы). *Однако зоркие российские интеллигенты понимали, какие смертоносные дрожжи бросаются в российское общество. Были в этом обществе революционеры, которые вместе с горьковским Буревестником радостно предвкушали: «Буря! Скоро грянет буря! Пусть сильнее грянет буря!»* (Г. Горелик. А. Сахаров. Наука и свобода).

Қос тілден алынған тілдік деректерді салғастырып қарағанда тағам атауларының метафоралануы екі тілге де ортақ екені анықталды. Олардың семантикалық ерекшелігі әр халықтың ұлттық танымымен астасып жатады.

Метафораның тілдік және танымдық қызметінің маңыздылығын профессор Б.Хасанов көрсеткен: «Тіл тарихын зерттеуде метафораның мәні зор, оны сөйлеу мәдениетіміздің бір көрінісі ретінде, образды ойымыздың дамуы мен қалыптасуын көрсететін элемент түрінде арнайы қарастыру қажет» [3,4].

Қазіргі қазақ тіліндегі бал атауы метафораланып, сүйкімді, дәмді, тәтті, таза, құнарлы деген бейнелі мағыналарды тудырады. - *Ай, бал бөбек, бал бөбек балдайсың, Атқан жазғы арайлы таңдайсың. Күлгеніңде көктемгі күндейсің, Күн нұрымен құлпырып гүлдейсің* (Қ.Аманжолов Шығ.). *Көк жайлауға жақын жоқ осы бізден, Бал қымызы кетпейді-ау есімізден* (Қ.Мырзалиев). *Айлап, жылдап қонақтады сол қайғы, Орта түскен көңіл бір сәт толмайды. Тыста самал, жағадағы бал бұлақ. Сағыныштың қоңыр күйін толғайды* (Ж.Сәтібеков.Сорлы қайын). *Асыға қимылдаған қыруар ел ылдидағы масағы кере қарыс қалың бал құрай көмкерген айдын көлге қарай беттеді* (І.Есенберлин, Қаһар). *Тасбұлақтың жағасы Көкорай шалғын бал құрақ. Көрікті жеміс ағашы, Пісіп тұрған балбырап* (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). *Тәтті тағам мен бал шырынға тойған балаларды ертеңгілік ұйымдастырушылары жануарлар бағына апарып, хайуанаттар әлемімен таныстырды* (<http://bko.gov.kz/aima-zhaalytary-arau/arti>). *Бүгінгі күннің жастары бал айын шетелде өткізуге құмар-ақ* (Ауызекі тіл).

Келтірілген деректерден қазақ халқында бал→сүйкімді (бал бөбек) → дәмді (бал қымыз) → таза (бал бұлақ) → құнарлы (бал құрай, бал құрақ) → тәтті (бал айы, бал шырын) деген бес түрлі мәндегі сапалық парадигмада жұмсалатынын айғақтайды.

Орыс тілінде бал сөзі бейнелі мағынада қанағаттанушылық, ләззат тудыратын жағымды бір нәрсе деген мәнде қолданылады: – *За то время, что Менька с аппетитом вкушала мед семейных утех и продолжала, трепеща, неуголимо алкать его, – иными словами, за эту ее медовую пятилетку Гертруда Борисовна успела обменяться с Карла Маркса в Бармалеев переулок* (М.Палей. Кабирия с Обводного канала). *Они думают, власть – это мед, – размышлял Сталин* (Ф. Искандер. Сандро из Чегема).

Келтірілген деректерден орыс тілінде бал сөзінің бейнелі парадигмасы қазақ тіліне қарағанда шектеулі екендігі байқалады.

Қаймақ (*Көптің ішіндегі бетке ұстары, таңдаулысы*). – *Ғаламат гажан жастардың, Жиналған мұнда қаймағы, Бұл өлке – тамған терменен, Қайнаған еңбек аймағы* (О.Сүлейменов, Атамекен). *Қаншайым қонағына барын аянбапты: жинап*

жүрген кішкентай кілегейін қайнатып **балқаймақ** жасапты (Ш.Құмарова, Қос шынар). Ақын-жазушылар толғамынан туған әдеби туындылардың қай-қайсы да сүттің бетіндегі **қаймақтай** (vk.com/wall166417149?offset=60). Менің бұл ұсынысымды бақытты да берекелі **қаймақтай ұйып** отырған Қазақстанның әрбір саналы ұлы жақтайды деп ойлаймын (www.azattyq.mobi/comments/). Демек, уәкілетті органдардың арасында бірлескен жұмыс жүргізілмейтіні сүт бетіндегі **қаймақтай қалқып** шығып отыр (kz.zaman.com.tr/kz/newsDetail). Қазақ еліне бір оралман көшіп келсе, ол өз елімізге сүтке қосқан қаймақтай болады (www.minber.kz/2012/04/). **Қаймақтай жұқа еріндері** шаршағандықтан ба, әйтеуір шыт-шыт болып жырылып кеткен (kaz2.docdat.com/docs/index158281.html?page). Күн тас төбеге өрлеп белмен шикіл сағымды **кілегей қаймақша** жүздірді (www.writers.kz/journals/).

Қазіргі қазақ тілінде қаймақ → таңдаулы (халықтың қаймағы) → дәмді (балқаймақ) → құтты, берекелі (қаймақтай ұю) → анық, айқын (қаймақтай қалқу) → маңызды (қаймақтай болу) → нәзік (қаймақ ерін) → қою (кілегей қаймақша) деген жеті түрлі мәндегі сапалық парадигмада қолданыс тапқан.

Ал орыс тілінде ақ түсті, қою заттарды бейнелеу үшін жұмсалады:

– *Цира, побелев, как сметана, шагнула ко мне навстречу и вдруг преклонила колени* (Е. Хаецкая. Синие стрекозы Вавилона /Обретение Энкиду). *Худенькая, тоненькая и белая-белая, как сметана, – не льнет солнце* (Ф.Абрамов. Пелагея). *Как известно, молодой дождевик на ощупь тверд и крепок, а на разрезе бел, как сметана* (В.Солоухин. Третья охота). *Так: теперь поставить на плиту воду для кофе, достать из подпола баночку сливок, густых, как сметана, а пока то да сё, взять ружье и сходить по малой нужде на двор* (В.Пьецух. Деревенские дневники). *Тысячи людей месили покрывшую территорию рынка горчичного цвета грязь, густую, как сметана* (Е.Рубин. Пан или пропал. Жизнеописание). *Снаружи был туман, густой, как сметана* (А. Лазарчук. Все, способные держать оружие...).

Қаймақ сөзі орыс тілінде екі сапалық парадигмада жұмсалады. Қос тілде де тағам атаулары метафораланып, болмыстың түрлі нысандарын таңбалау үшін қолданылған.

Тіл білімінде *метафора деп* белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың атауы екінші бір зат не құбылысқа атау болып ауысуын көрсетеді.

Метафораның ғылыми айналысқа енуі ерте кезеңнен басталса керек. Мәселен философ Аристотель метафораны ұқсату негізінде өзгеру деп бағаласа [4,66], Цицерон метафораның бейнелі сөз тудыру ерекшелігін атаған [5,55]. Ал Неаполитан ойшылы Джамбатиста Вико (1663-1744) метафораны мифпен тығыз байланысты деп санаған [5,83]. Метафораны қолданғанда санада екі түрлі зат турлы екі түрлі ойдың қалыптасатыны жөнінде шетелдік ғалым А.Ричардс атап өтеді. Метафораның нәтижесінде жаңа мағына пайда болатынын ескерте келе, бұл құбылысты қолдана білудің өзі өнер деген шешімге келген [5,46]. Ғалым Ф.Уилрайт метафораларды заттар мен құбылыстардың адам санасындағы символдары деп пайымдайды [6,100], батыс ғалымдары Дж.Лакофф және М.Джонсон метафораны когнитивтік феномен деп сипаттап, бейнелі ойлауда метафора мен метонимия тәжірибеде дәлелдебеген ұғымдарды таңбалайды деп шешеді [7,87]. Осы ретте тағам атаулары мен ыдыс-аяқ түрлерінің метафоралануы негізінде қазақ халқының таным ерекшелігі анықталады. Қазақ халқының танымал ақыны Қ.Мырзалиев:

Қымыз қылып құяды,

Алғысын ел тегенге деген өлең жолдарында қазақтың этникалық ерекшелігін танытатын мәдени лексиканы ауыспалы мағынада қолданған. Мысалда берілген тегене

атауының негізгі мағынасы – ағаштан, темірден әшекейленіп істелген қымыз, ас құятын шұңғыл ыдыс. Бұл атаудың шығу тегі тілші Ж.Манкееваның еңбегінде сарапталған: «Тегене > тегеш, тегершік (диал.); tegira – айнала, tegirme – дөңгелек, tegirmen – диірмен, tegrek – шеңбер, сақина» [8,296]. Байқап қарасақ, бұл атаулардың бәрі дөңгелек формаға негізделіп аталған. Сонда ыдыс атауының пайда болуына негіз болған тіршілік көзі күннің сыртқы формасы деген пікір туады.

Енді осы атаудың бейнелі мағынада жұмсалыуына назар аударайық:

– *Осы кезде ол үлкендігі **тегенедей**, салмағы он килограмнан кем түспейтін бір алып бақаның әлгі екі жәндікке баспалап келе жатқанын байқап қалды (massaget.kz/alemтанu/syrly-alem/10533?rates=down). Бұрынғыдан әлдеқайда аласарып, қол созымда ғана **тегенедей** төңкеріліп тұрған аспан, ол да бір түрлі көңілсіз, өз-өзінен жүдеу, өз-өзінен жабыңқы (alashainasy.kz/proza/-oralhan-bokey-kar-kyizyi-52406/). Бес тайдың терісінен тіккен қара сабаны піспекпен күрпілдетіп пісіп, **тегенедей-тегенедей** ағаш аяқтарға қымыз құя бастаған (І.Есенберлин).*

Қазіргі қазақ тілінде тегене → көлемді, салмақты (тегенедей бақа) → аумақты (тегенедей аспан) → сыйымды (тегенедей ағаш аяқ) деген үш түрлі мәндегі сапалық парадигмада жұмсалады.

Қазақ тіліндегі тағам атауларының метафоралану үдерісі нақты тілдік деректер негізінде зерделеніп, көптеген бейнелі атауларға негіз болатыны анықталды. Себебі адам өзінің өмір бойы жинаған тәжірибесін тілдік бірліктерді жасауда молынан пайдаланады. Белгілі бір тілдік таңбада сол нысан туралы ұлт өкіліне таныс білім қоры жинақталады.

Орыс тіл білімінде ғалым В.Г.Гак метафораның қызметін екі жақты қарастырған жөн деп санаған. Біріншісі оның нысанға атау болуы, екіншісі көркем сөзді қалыптастыру тәсілі ретінде танылуы [9,11]. Тілдің бейнелігін арттыруда метафора қаншалықты маңызды болса, оның аталым жасаудағы қызметі де өте маңызды.

Тіл біліміндегі когнитивті бағыттың өкілі В.Н.Телия: «Метафоралану үдерісі – әрқашан көптеген айнымалы факторлары болатын күрделі когнитивті-аталымдық жағдаят», – деп тұжырымдайды [10,34].

Адам өз тәжірибесіне қарай заттар мен құбылыстарға өзіндік бағасын береді және санасында қалыптасқан бейнелерді, нақты немесе абстрактілі ұғымдарды өзара салыстырып отырады, ұқсастық іздеуге бейім болады. Метафоралануда пайдаланатын лексикалық құралдар тілдік, онтологиялық және мәдени факторлармен тығыз байланысты болады.

XX ғасырдың басында қазақтың біртуар ұлы А.Байтұрсынұлы: «Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстінде талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ. Сондықтан адам сөйлегенде сөзі толық түсінікті болу үшін дерексіз заттарды деректі затша, бернесіз заттарды бернелі затша сипаттайды, жанды затты жанды заттай ғамалайды. *Шолақ ақыл, найзағай ойнайды, қазанның құлағы, ошақтың бұты* деу дерексіз заттарды деректі затша, жансыз заттарды жанды затша, бейнесіз затты бейнелі затша қалыптау, ғамалдау, бернелеуден шығып, әдетті сөзге айналып кеткен. Осы сияқты өң берілген сөздер, көрнекі тіл делінеді. Тіл көрнекі болу үшін дерексіз нәрсе деректі нәрседей, жансыз нәрсе жанды нәрседей суреттеліп, адамның сана-саңылауына келіп түсерлік дәрежеге жетуі керек», - деп көрсеткенмен [11, 239], бүгінгі күні метафораланудың тілдік сипаты толық шешімін тапты деп айту қиын. Бұл ойымызды тілші Б.Қасымның пікірі де қуаттай түседі: «Тілдегі сөзжасам мен аталымды метафора

тұрғысынан зерделеу тілде кенжелеу, назардан тыс қалып келеді. Метафораны зерттеушілер көбінесе бейнелеу, көркемдеу құралы, тәсілі ретінде қарастырады» [12,255]. Ғалым Ж.Манкееваның: «Әр ұлттың айналадағы дүниені танып-білуі, әлемді тану тәсілі, рухани санасы, бүкіл болмыс-бітімі сол ұлттың тілімен тығыз байланысты екені анық. Осымен байланысты ұлттық дүниетанымның тілдің терең құрылымдарынан, оның бай сөздік қорынан, лексикасынан көрініс табуы заңды», - деп санайды [8,276]. Осындай ұлттық дүниетанымның тілдік сипатын «Тілдік бейнелер аясындағы қазақ халқының тағамдық дәстүрі» атты лингвомәдениеттану сөздігінен алынған сөздік мақаладан байқап көрелік:

ҚҰРТ, зат.

I. Негізгі мағынасы.

Қатықтан сүзбеден әр түрлі формада жасалып, кептірілген сүт тағамы. – *Мен құрт, бауырсақ алып алысқа кетейін* (Б.Тоғысбаев, Асыл адам).

II. Бейнелі мағынасы.

ҚҰРТТАЙ. НБ. сын. 1. Таңдаулы, жақсы. – «*Тәттімбет*» романы сықпа **құрттай** тәтті-ақ (old-site.karlib.kz/karip_adebiet).

2. Күрделі, қиын. – *Қатып қалған құрттай болған қиын есептерді шекілдеуікше шағып тастағанмын* (qasym.kz/index.php?Itemid=9).

3. Бұрқылдаған. – *Жылт-жылт етіп жататын құм түйіршіктері арасынан қазандағы қайнаған құрттай бұрқылдап шығып жататын мұздай суық мөлдір бастау суына қызыға қарап отырып, тастай суық судан құмарым қанғанша ішемін* (adyrna.kz?p=4052).

4. Көп. – *Содан кейін бір тізе, екі шынтағымен жылжып пулеметке жетсе, айналасында сөреге жайған құрттай қаз қатар тізбектеле жатқан оқтаулы ленталар* (kzdocs.docdat.com/docs/index).

ҚҰРТТАЙ. НБ. үст. Құрт тәрізді. – *Созан қарағанда «жарап тұрған жетілік» сол кезде клиникалық ауруханада емделсе де немесе арнайы тексеруге барса да, әйтеуір «апталап, айлап жатып» дегендей, М.Егізбаевты малта құрттай «езгілеп» есін шығарғандай* (<http://adiletgazeti.kz/index.php/kz/sports>).

СЫҚПА ҚҰРТТАЙ. ФБ. Шағын. – *Қадырдың көзі өте қырағы, тұрмыс-тіршіліктегі майда-шұйда детальдарды жақсы көреді және оларды сықпа құрттай етіп сығымдап, афоризм дәрежесіне дейін жеткізіп, шолақ сөйлемге түсіре біледі* (<http://www.aldamzhar.kz/?p=1161>).

III. Лингвомәдениетанымдық түсініктеме.

Сабада жиналған іркітті майы алынғаннан кейін түбіне май жаққан үлкен қазанға құйып пісіреді. Қайнап жатқан кезде оның түбі күйіп кетпес үшін арнайы құрт былғауышпен (басында қырғыш темірі болады) әлсін-әлсін қазанның түбін, ернеуін қырып араластырып отырады. Қайнап, қоюланған құртты қапқа құйып керегеге асып қояды, сонда оның қалған суы тағы да ағып, құрғайды. Дайын құртты қолмен бөлшектеп, сөреге, шиге, қолмен сықпалап өреге жайып кептіреді. Осындай әдіспен қайнатып, кептіріп алған құрт жыл бойы, кейде 2-3 жылға дейін сақтала береді. Құрт – қасиетті ас, ол әр түрлі тамаққа қосылады. Той кезінде шашу салтанатына да құрт, ежігей араластырады. Қазақ азық-түлік атауларында оны «құрт, май» деп қоса дәріптеуінің өзі құрттың қазақ дастарқанындағы ерекше орнын көрсетеді.

IV. Типтік бейнелі көріністер.

1. Құрт мазасыздық пен әбігерліктің символы болып табылады.
2. Құрт көп заттар, қиын іс, таңдаулы және шағын заттармен ассоциацияланады.
3. Құрт дайындау үдерісі іс-әрекеттің басталуын сипаттаудың эталоны болып табылады.

Қазақ халқының ұлттық танымын білдіретін құрт мәдени лексикасының ақпараттық көлемі өте кеңдігімен ерекшеленетіндігін көруге болады. Демек, этномәдени лексика ретінде танылып жүрген тағам атаулары және олардың метафоралануы тіл тұтынушы халықтың өзіндік ерекшелігін танытатын мол ақпараттан тұратын күрделі семантикалық құрылым болып танылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Юрина Е.А. Вкусные метафоры. Монография. – Көкшетау, 2013.-238 б.
- 2 Жилкубаева А.Ш. Термины питания в казахском языке. Автореф. дисс. канд. филол.наук.- Алма-Ата. 1991.
- 3 Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 205 б.
- 4 Аристотель. Об искусстве поэзии. – М.: Наука, 1957. –183 с.
- 5 Ричардс А. Философия риторики //Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1999. С. –44-100.
- 6 Уилрайт Ф. Метафора и реальность // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1999. С. – 100-153.
- 7 Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: УРСС Эдиториал, 2004. –256 с.
- 8 Манкеева.Ж.А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.
- 9 Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. С. –11-26.
- 10 Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция //Метафора в языке и тексте. - М:Наука, 1988. С. –20-52.
- 11 Байтұрсынұлы А. Тіл құрал. – Алматы:Сардар, 2009.- 348 б.
- 12 Қасым Б.Қ. Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері.– Алматы: Абай ат. Алматы мемлекеттік университеті баспасы, 2000. – 153 б.
- 13 <http://e-history.kz/ru/publications/view/1139>
- 14 Тілдік бейнелер аясындағы қазақ халқының тағамдық дәстүрі. Лингвомәдениеттану сөздігі /Бас ред. ЮринаЕ.А./ – Көкшетау: Ш.Уәлиханов атындағы КМУ баспасы, 2014. – 195 б.
- 15 Русская пищевая традиция в зеркале языковых образов. Лингвокультурологический словарь./Под.ред. Е.А.Юриной/. – Кокшетау: Изд-во КГУ имени Ш.Уалиханова, 2014. -105 с.
- 16 Мырзалиев Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1989. –Т.2. Домбыра: Алақан: Өлеңдер. – 432 б.

Жұбаева О.

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымының докторы, Алматы, Қазақстан*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЕМЛЕГЕ ҚАТЫСТЫ ТАЛАСТАР

Abstract. The article highlights some of the issues of the Kazakh spelling. The emphasis is on controversial cases spelling, how to improve the Kazakh spelling and punctuation.

Key words: spelling, punctuation, sound, letter, phoneme.

Қазақ тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасып, дамып келе жатқанына бір ғасырдан астам уақыт өтті. Осы кезең ішінде қазақ тіл білімі түрлі бағыттар мен көзқарастардың куәсі болды.

Қазақ тіл білімінің тарихын шартты түрде төрт кезеңге жіктеуге болады:

I кезең – ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезең: Н.Ильминский, М.Терентьев, П.Мелиоранский, И.Лаптев, Н.Созонтов еңбектері (1860-1912 ж.);

II кезең – ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кезең: А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанов, Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Ж.Аймауытов (1912-1930 ж.);

III кезең – ұлт зиялыларының қудалануына байланысты еңбектерін оқытуға тыйым салынып, тіл білімінде еуроцентристік бағыттың белең алуы (1930-1988 ж.);

IV кезең – репрессия құрбандарының ақталып, олардың еңбектерін пайдалануға жол ашылуы (1988 жылдан бергі кезең).

Тіл білімінің тарихын осылайша кезеңдерге бөліп қарастырудың өзіндік себептері бар. Ғалымдардың тіл білімінің дамуына қосқан үлесін зерделеу, түптеп келгенде, ғылымның тарихын зерделеу болып табылады. Қай ғалымның да белгілі бір ой-тұжырымдарының кейінгі ғалымдарда жалғасын табуы немесе үзіліп қалуы – заңды құбылыс. Сондықтан ғалымның өзіне дейінгі зерттеушілердің қандай ойларын қаншалықты дамытқанын, өз тарапынан қандай тұжырымдар қосқанын, ол тұжырымдардың кейінгі ғалымдарда қаншалықты дәрежеде сабақтастық тапқанын байыптау арқылы тіл біліміндегі теориялардың даму тарихына көз жүгіртеміз, ғылымның қалыптасу, даму, өзгеру, жаңару үрдісін танимыз. Сол арқылы тіл білімінің даму деңгейін, ондағы түрлі бағыттарды анықтаймыз. Бұл орайда ұлттық тіл білімінің бастау көзінде тұрған ғалымдардың орны ерекше. XX басырдың басы қазақ тарихында рухани ояну дәуірі болғаны белгілі. Ұлттың өзіндік белгісін сақтап қалатын негізгі қасиеттерінің бірі – тіл екенін терең түсінген қазақ зиялылары өз беттерінше білімін жетілдіре отырып, қазақ тілі бойынша оқулықтар жазған, баспасөз бетінде түрлі пікірталастар ұйымдастырып отырған. Қазақ тіл білімінің сол кезге дейінгі зерттелу жайы мен жалпы тіл біліміндегі түрлі бағыт-көзқарастармен таныса отырып, қазақ тілінің өзіндік болмысын танытуға тырысқан.

XX ғасырдың басында қазақ орфографиясына негіз болатын жүйе (принцип) таңдау мәселесі қызу талас тудырды. Осыған байланысты басылым беттерінде көптеген мақалалар жарық көрді. Олардың қатарына А.Байтұрсынұлы «Емле туралы», Т.Шонанов «Шет сөздерінің імлесі жайында», А.Мамытұлы «Емле, пән атаулары туралы», Б.Шопанзада «Қазақ тілі емлесінің ірге кезеңдері», Е.Омаров «Емле мәселесі»,

Ж.Аймауытұлы «Емле, әріп жайында» т.с.с. мақалаларды жатқызуға болады. 1929 жылы Қызылорда қаласында өткен ғылыми-орфографиялық конференцияда да осы мәселе сөз болады [1]. Онда сөйлеген сөзінде Қ.Кемеңгерұлы Т.Шонановтың қазақ тілі фонетикалық принципті ғана басшылыққа алып, соған сүйенуі керек деген тұжырымдарына да, Е.Омаровтың профессор Шопанзаде мен САГУ-дың ғылыми қызметкері Бердиевтің ұстанған морфологиялық принципі туралы пікіріне де қарсы шығады. Фонетикалық принципті ғана ұстану керек деушілерге Қ.Кемеңгерұлы қазақ тілінің дамуын Батыс Еуропа тілдерінің дамуымен салыстыруға болмайтынын айта келіп, таза фонетикалық принципке ғана сүйену тілдің табиғи түрде дамуына елеулі нұқсан келтіретінін орыс тілімен салыстыра отырып дәлелдейді. Сол сияқты морфологиялық принципке ғана сүйену керек деушілерге де қарсы шығып, ойын Батыс Еуропа жазуы туралы академик Маррдың тұжырымдарын келтіре отырып дәйектейді. Бұл орайда Қ.Кемеңгерұлының ұсынысы – морфологиялық және фонетикалық принциптерді жеке-дара алмай, екеуін де басшылыққа алу. Яғни Қ.Кемеңгерұлының ұсынып отырған принципі – фонологиялық принцип. Ендеше, ғалым «фонологиялық принцип» деген атауды қолданбағанымен, оның мәнін толық түсінгенін көреміз.

1929 жылғы емле конференциясында **-ақ** демеулігін түбір мен жіктік жалғаудың арасына енгізіп, бірге жазу туралы ұсыныс болады (*жақсақпысың*). Қ.Кемеңгерұлы бұған үзілді-кесілді қарсы шығады. Мысал үшін *кереғақсың* деген сөзді алып, онда жіңішкелі-жуанды айтылатын дыбыстар бір сөзде, тіпті бір буында (**г-к**) келетінін, ал бұл – қазақ тілінің заңдылығына мүлде қайшы келетінін ескертеді. Сол арқылы ғалым қазақ тілінде буын табиғатын бұрмалауға, сингармонизмнің бұзылуына қарсы шығады. Қ.Кемеңгерұлының сөз ішінде, буын ішінде жуан, жіңішке дыбыстардың қатар келе алмайтыны туралы ойлары бүгінгі таңда Ә.Жүнісбеков еңбектерінде жалғасын тапқан. Ғалым буын табиғаты туралы былай дейді: «Тюркский слог – наименьшая произносительная единица, строго регламентированная одним из сингармонических тембров. Эта регламентация настолько устойчива, что нарушение сингармонического тембра внутри слога абсолютно невозможно» [2, 63].

Дыбыстардың ерекшелігін, сингармонизм табиғатын түсіндіруде ғасыр басында ғалымдар дыбыстардың тіркесу қабілетіне ерекше мән берген. Дыбыстарды топтастыруда да осы мәселеге айрықша назар аударып, қандай дыбыстармен қатар келу мүмкіндігіне қарай, оларға тигізетін ықпалына қарай дыбыстарды жіктеп отырған.

Қ.Кемеңгерұлы: «Закон созвучия в казакском языке имеет очень серьезное значение, а потому на отдел изменения звуков в приставках необходимо обратить особое внимание», – дей келіп, сөздің соңында қандай дыбыс болғанда, оған жалғанатын қосымшаның басқы дыбысы қалай өзгертетінін жан-жақты түсіндіреді. Қ.Кемеңгерұлының ерекшелігі – дыбыстарды топтастырғанда, олардың табиғатын, өзінен кейінгі дыбыстармен тіркесу қабілетін т.с.с. ескеріп жіктеген де, соның нәтижесінде дыбыстар жүйелі түрде топ-тобымен берілген. Бұдан ғалымның дыбыстарды дауысты, жарты дауысты (немесе плавные), мұрын жолды, ұяң, қатаң деп жіктеуде олардың қандай дыбыстармен тіркесу мүмкіндігіне ерекше мән бергенін байқаймыз. Ғалым тіл заңдылықтарын дұрыс сипаттаумен қатар оның түсінуге жеңіл болуына да ерекше мән берген. Профессор М.Жүсіпов мұндай алмасуларды арнайы сөз етіп, алмасу мүшелері бір сингармофонеманың позициялық түрлері емес, альтернанттар (жеке сингармофонемалар), алмасуға қатынасатын дыбыстардың дистрибуциясы фонологиялық (позициялық) емес, морфонологиялық, екенін айта келіп, алмасудың тұрақсыздығына байланысты оны

морфонологиялық (бейпозициялық) алмасулардың құрамында қарастырады [3]. Олардың ерекшелігін, алмасу түрлерін анықтауы жағынан ғалым тұжырымдары Қ.Кемеңгерұлы еңбектеріне қайшы келмейді. Қосымшаның басқы дыбыстарының ауысуын түсіндіруде Е.Омаров («Қазақ тілінің дыбыстары») пен Т.Шонановтың (емле конференциясына дайындаған тезистерінде) ұсынған кестелері де Қ.Кемеңгерұлының жіктеуіне ұқсас. Ал «О сочетании звуков казахского языка» деген мақаласында [4, 16] Е.Омаров Қ.Кемеңгерұлының осы кестесін пайдаланады.

Ғасыр басында баспасөз бетінде де, білімпаздар тобында да арнайы сөз болып, көп айтыс туғызған мәселелердің бірі – бітеу буындарда және **л, р, у, и** дыбыстарының алдында **ы(і), ұ(ү)** дыбыстарын жазу-жазбау туралы болды. Б.Малдыбайұлы, Малабайұлы, Ж.Аймауытұлы, Т.Шонанов, К.К.Юдахиндер “**ы (і), ұ (ү)** дыбыстары дүдәмал естілетіндіктен, кейде түсіп қалатындықтан (*орын – орны, мойын – мойны* т.б.) әрі сөз мағынасына әсері болмайтындықтан, **р, л, у, и** дыбыстарының алдында бітеу буындарда жазбай-ақ қойса да болады” деген пікірді ұстанады. Ал А.Байтұрсынұлы алғашқы кезде бітеу буындарда **р, л, у, и** дыбыстарының алдынан **ы, ұ** (соған сәйкес **і, ү**) дыбыстарын жазбай-ақ қоюға болатынын айтса, кейінгі мақалаларында естілсе, **ы, ұ** дыбыстарын таңбалау керектігін айтады.

Е.Омаров “Қазақша жазу жайы”, “Емле мәселесі”, “Жазу мәселесі” т.б. мақалаларында және конференцияда сөйлеген сөздерінде **ы, ұ** дыбыстары естілген жерінде қалдырылмай жазылу керектігін дәлелдейді. Осындай көзқарасты Қ.Кемеңгерұлы (“Жауропалықтар үшін оқу құралы”, конференциядағы сөздерінде т.б.); Есенғали (“Емле жайындағы пікірлер”) да қуаттайды. А.Байтұрсынұлы мен Е.Омаров бітеу буында **ы (і), ұ (ү)** дыбыстарының бар-жоқтығын айыру үшін “артықша сезгіштіктің керегі жоқ, қазақ құлағы болуы керектігін” айта келіп, кейбір сөздердің мағынасын ажыратуда бұл дыбыстардың әсері бар екенін: *жарқ етті – ай жарық; тұрс (тарс-тұрс) – тұрыс (отырыс-тұрыс); бұлк (бүлк ету) – бүлік (бүлік шығару), жорт (аттың жортуы) – жорыт (түсті жорыту)* сияқты мысалдарды келтіре отырып дәлелдейді.

А.Байтұрсынұлы, Е.Омаровтар бітеу буында **ы (і), ұ (ү)** дыбыстарын таңбаламайтын болсақ, мұндай мағыналары екі түрлі сөздерді ажырату қиынға түсетінін айта келіп, естілген жерінде жазып, естілмеген жерінде жазбау керектігін ескертеді. Ал енді “әркімнің құлағы әр түрлі естіген немесе солай естіледі деп ұғып, әдеттеніп қалған жағдайда, өлең өлшемімен ашылуы керектігін” айтады.

А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанов, Е.Омаров еңбектерінде қазақ тілінде **б, г, ғ, д** дыбыстарына буын аяқталмайтыны айтылады. А.Байтұрсынұлы **д, ғ, г** дыбыстарын сөз соңында келмеуіне және жалғау-жұрнақтардың ешбір түрімен де үйлесе алмауына байланысты *ымырасыз* деп атап, өз алдына бір топ қылып жіктеген.

XX ғасыр басында **h** дыбысына байланысты да көптеген айтыстар, пікірталастар болды. Баспасөз бетінде, емле конференциясында осы мәселе төңірегінде айтысушылар екіге айырылды: бірі – бұл дыбыс қазақ тілінде бар, оған арнайы таңба алу керек деушілер: А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, Ә.Байділдаұлы т.б. болса, екіншісі – бұл дыбыс қазақ тіліне тән емес деушілер: Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Т.Шонанов т.б. Ж.Аймауытұлы мен Е.Омаровтың баспасөз бетінде қазақ тілінің келелі мәселелеріне байланысты айтыстарының ішінде осы **h** дыбысы да көп сөз болады. Осындай талас 1929 жылғы емле конференциясы барысында да туындайды. Ә.Байділдаұлының «**h** әрпі керек» деген пікіріне Қ.Кемеңгерұлы: «Если у нас во всех иностранных словах, которые вошли в казахский язык вообще отбрасывается буква **h**, то это делается потому, что в казахском

представлении этой фонемы нет, она имеется только в междометиях и то сомнительно. Это – факт», – деп, бұл дыбыстың қазақ тіліне тән еместігін дәлелдейді. Бұл шағын үзіндінің өзінен Қ.Кемеңгерұлының фонема, әріп терминдерінің мәнін, байыбын терең түсінген фонолог ғалым болғандығын байқауға болады. Конференцияда сөйлеген сөзінде Қ.Кемеңгерұлы емле ережелерін түзуде жеке адамның айту ерекшелігін ескермей, дыбыстарды акустикалық аппараттармен тексеру қажеттігін, ол экспериментальды зерттеу (экспериментальное исследование) деп аталатынын айтады. Ендеше, дыбыстардың сапасын, өзіндік ерекшелігін анықтауда ғалым тәжірибе жолын да пайдаланған деп ойлаймыз. **h** дыбысының қазақ тіліне тән дыбыс еместігі туралы Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанов т.б. зерттеушілердің пікірлері бүгінде Ә.Жүнісбеков, Н.Уәлиев еңбектерінде жалғасын тапқан.

XX ғасырдың басындағы зерттеуші, ғалымдардың арнайы сөз еткен мәселелерінің бірі – **ж, ш, и** дыбыстарының жіңішкелікке бейімдігі туралы. Ол туралы 1929 жылғы емле конференциясында да сөз болады. Т.Шонанов тезистермен таныстыра келіп, **ж, ш, и** дыбыстарының кейбір сөздерде жуан, кейде жіңішке (мысалы: *шай – шәй, жай – жәй, тыйын – тійін*) айтылу тенденциясы бар екендігін, сондықтан жазуда әркелкілік болмау үшін мұндай сөздерді қалай жазу керектігі туралы арнайы ереже жасау керектігін айтады. К.К.Юдахиннің: “Құрамында **ж, ш, и** дыбыстары бар сөздер бір жерде жуан, ал енді бір жерде жіңішке айтылуы мүмкін. Оның қайсысының дұрыс болатыны туралы тезисте сөз қозғамай-ақ қойса да болады”, – деген пікіріне Қ.Кемеңгерұлы қарсылық білдіріп, бұл дыбыстардың жіңішкелікке бейімдігі заңды құбылыс екендігін дәлелдейді.

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін, емле мәселесін сөз еткен Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Т.Шонанов т.с.с. ғалымдардың тұжырымдарынан Қазан мектебінің өкілдері – И.А.Бодуэн де Куртенэ, В.А.Богородицкий т.б. ғалымдардың әсері байқалады. Қ.Кемеңгерұлы “фонема” атауын қолданып, фонема, дыбыс пен әріптің айырмашылықтарын түсінген, дыбыстардың корреляттық байланысын, психофонема теориясын т.б. анықтауы жағынан И.А.Бодуэн де Куртенэнің еңбектерімен таныстығы байқалады. Мәселен, **к-к, ғ-ғ, h** дыбыстарының ерекшелігін түсіндіруде Қ.Кемеңгерұлы қазақ индивидінің ойындағы (представление – Қ. Кемеңгерұлы) бейнелерін ескеріп отырған.

1929 жылғы 18 ақпанда «Еңбекші қазақ» газетінде Қазақстан Орталық жаңа әліпби комитетінің емле мәселесі туралы тіл білімпаздарына, оқушыларға, барлық жазушыларға ашық хаты жарияланады. Онда 1929 жылдың 20 наурызында Қазақстан оқу коммиссиариаты шақыратын білімпаздар съезіне дейін емле мәселелері талқылануы керектігін ескерте келіп жан-жақты емлеге енген өзгерістерге оқушылардың пікірлерін сұрайды. Ондай өзгерістер:

1. ұзын "ұу", "сұу", "асыулар" бір түрде (ұу) жазылып, (жіңішке естілгенде де) бір түрлі уу жазылсын.

2. Бірнеше түбірден құралған бір мәнілім сөз (*бас алқа, от арба, жел-бау, көзі қорақты, жол соқты, аты сұрау, қан сұрау, күн елту, әр кім, бір жола, еш деңе*) тұтас жазылсын.

3. "Кенжеғұл", "Аягөз", кетпен", "жоңқа", Бұрамбай", сияқты бір мәнілі сөздердің ішіндегі дүдәмал дыбыс естілуінше жазылсын.

4. Бір мәнілі сөз деп қандай сөздерді айтуға болады? Кей бір дыбыстары жоғалып, екі түбірден кірігіб қысқарған сөзді айтамыз ба? Сөйлем ішіндегі мәнісіне (сұрауына) қарап, бір мәнілі деб табу керек пе? Болмаса, басқа өлшеуіш бар ма?

5. Тұтас сөзді” ішіндегі "з","ж","ш","с" дыбыстары естілуінше емес, түбірінше жазылсын (*тас – тасша, таз – тазша, тәж – тәжша, ас – асша*).

6. Түбірдің дыбысына жалғау, жұрнақтың дауыссыз дыбысы ықпал етпесін (*түн – түнгі* боп жазылсын, естілуінше *түңгі* боп жазылмасын).

7. **л, р, у, и**-ден басталатын сөздерде (*қаб, лосу, рабай, рұқсат, уақыт, ійне*) **ы, у** дыбыстары сөз басында дүдәмал естілсе жазылмасын.

8. Есімшені” "түн" жұрнағы (баратүн, келетүн) естілуінше "тін" боб жазылсын. "Үшін", "Үркер" сияқты сөздерде **ү, ө, і, е** жазылсын.

9. Демеу жалғауының қосалқы қосымша сөздер (*гой, гана, дама, мен*) дыбыстары естілуінше, түбір сөздер сызықша мен айырылыб жазылсын (*берді-гой, рас-қой, шақ-қана, жүрсек-те, алды-ма, келіб-бе, адам-мен, еп-пен, болыб*).

10. Сын есімді күшейтетін үстеу буындар (*қаб-қара, об-оңай*) естілуінше қосылыб жазылсын.

11. "ау","ай", одағайлар сөзге тіркелгенде (*япырмау, жанымай*) бірге жазылсын, сөзден бұрын келгенде, бөлек жазылсын (*Ай, Асан*).

12. "Еке" (аға, еке) жұрнағы өзге жұрнақтарша түбірге бірігіп жазылсын (*ағаеке*).

13. Кейбір көмекші етістіктер (*бар, жүр, еді, ген еді*) етістікпен бірге иә сызықша мен айырылыб жазылсын.

14. "сын","сың" боб қысқарыб айтылатын "соң" сөзге келгенде бірге жазылсын (*барғансоң, онсын*)

Емле жөнінен тағы қандай ұсынатындарыңыз бар?

Осыған байланысты басылым беттерінде ұсыныстар жасаған көптеген мақала жарық көреді: А. Байтұрсынұлы "Емле туралы" (1929, 27 наурыз); "Емле жайындағы пікірлер"; (Ақдәулетұлы Әбділдә, Мұқанұлы Сәбит, Есенғали Манабайұлдарының пікірлері) (1929, 28 наурыз); Қайменұлы І. "Емлені түзету туралы" (1929, 10,19 наурыз); Мамытұлы "Емле, пән атаулары туралы" (1929, 19 наурыз); Марғұланұлы Ә. "Жазу мәселесі" (1929, 16-17 тамыз); Аймауытұлы Ж. "Әліпби емлесіне түсінік" (1929, 18 ақпан); "uv, ьv,iv,yv" (1929, 9 наурыз); "Әдеби тіл мен емле" (1929, 12 мамыр) т.с.с.

Орталық Атқару Комитетінің президиумы мен Халық Ағарту Комитетінің шешімі бойынша 1929 жылы Қызылордада емлені реформалауға байланысты конференция шақырылды. Сөйтіп, жаңа жазудың графикасы мен орфографиясы және емле принциптерін айқындау және қазақ тілі емле ережесін талқылау, қабылдау үшін 1929 жылы 2-4 маусым аралығында Қызылордада ғылыми орфографиялық конференция шақырылады. Конференцияда осы уақытқа дейін емлеге байланысты ұсыныстар, айтыс-таластар қорытындыланып, жаңа алфавитке сай жаңа емле қабылданады.

Жаңа әліпбиге көшуге байланысты емле мәселесінде бірқатар таластар, қайшылықтар пайда болды. Олар сол кездегі басылым беттерінде жарияланып, көпшіліктің талқысына ұсынылып, түрлі пікірталастар мен айтыстарға негіз болды. Ондай мақалалардың қатарында Аймауытұлы Ж. "Емле, әріп жайында", "Емлені өзгертуге жоба", "Тағы да емле туралы", Байтұрсынұлы А. "Қазақстан мен Қазағыстан туралы", "Емле туралы", Дулатұлы М. "Емле өзгерту жайында", Залыұлы Н. "Қазақша жазу туралы жаңа ережелер", Қайменұлы І. "Емлені түзету туралы", Аманжолов С. "Жаңа емленің кейбір дыбыстарын өзгерту, емле мен терминдерді дұрыстау туралы", Мамытұлы А. "Емле, пән атаулары", Омаров Е. "Айнымалы дыбыстардың жазу ережесі", Токжігітов Ж. "Бас әріптің керегі жоқ", Уәлитов Ш. "Емлені өзгерту жайында", Шаймерденов Е. "У" мен "И",

Байтоғайұлы Б. "Қос сөздер туралы, Омаров Е. "Емле мәселесі", Шонанов Т. "Шет сөздердің імләсі жайында" т.б. атауға болады.

Ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кезеңдегі зерттеуші, ғалымдардың тұжырымдары бүгінгі таңдағы ғылым жетістіктерімен сәйкес келуі, бір жағынан, өткен ғасырдың 20-жылдарында тіл білімінің қаншалықты құлаштап алға басқанын көрсетсе, екінші жағынан, репрессия зардабының нәтижесінде ғылым дамуының қаншалықты тежелгенін де танытса керек. Ірі тіл білімпаздарының қудаланып, еңбектеріне тыйым салынуы, жазудың өзгеруі қазақ тіл білімінің өз деңгейінде дамып жетілуіне кері әсер еткені даусыз.

Пайдаланылған әдебиет:

1 Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2-4 июля 1929г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКНТА. -Алматы, 1930. - 58с.

2 Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского языка. Автореф. дис. док. - Алматы, 1998. - С.63.

3 Жүсіпов М. А.Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы, Ғылым, 1998. - 216 б.

4 Омаров Е. О сочетании звуков казахского языка // Шуақиев М., Шаяхмет А. Елім деп өткен Елдес. – Алматы: Ана тілі, 1998. -16 б.

УДК 82.0

Зейнелқазыұлы Ш.

Іле педагогикалық институтының профессоры, ҚХР

АБАЙДЫҢ «ТӘН ҚҰМАРЫ», «ЖАН ҚҰМАРЫ», «МЕН», «МЕНІКІ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ҒЫЛМИ МАҒЫНАСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Абай шығармашылығының ғылыми арқауы болған «тән құмары», «жан құмары», «мен», «менікі» ұғымдарының ғылыми мағынасы психология пәні тұрғысынан талдау жасалады.

Кілт сөздер: «тән құмары», «жан құмары», «мен», «менікі».

Адам психикасы тегі қандай мүшеден пайда болған деген мәселе ертеден тартып адамзаттың ізденетін қызықты тақырыбы болып келген. Ерте заманда адамзаттың ғылым өресі шекті болғандықтан, адамдар екінің бірінде жүректі рухани қимылдың негізгі мүшесі ретінде қарап келді. Жүңгөнің ерте заманғы философы мыңызы: «жүрек сынды мүше ойлауға жаратылған, ойласаң білесің, ойламасаң білмейсің» [1],-дейді. Грецияның әйгілі философы Аристотел: «жүрек ой мен түйсік мүшесі, ал мидың қызметі жүрекке келген қанды сақтап беру»[2] - деп білген. Адамзат ғылым тарихы тек 18-ғасырға келгенде ғана адам миы мен оның психикалық қимылы арасындағы қатынасты дұрыс байқау мүмкіндігіне ие болды. 19-ғасырдың соңында қазақ даласында жасаған ұлы данышпан Абай адам психикасын оның тән талабы мен жан талабы арасындағы қатынастан қол салып зерттеп, «тән құмары» және «жан құмары» ұғымын ортаға қойып,

«түйсік», «сезім», «ақыл», «жан», «жүрек» сияқты таным формаларын психикалық қимылдың мүшесі емес, қайта, психикалық қимылдан бейнеленетін рухани қимыл деп қарайды.

1.«тән құмары» және «жан құмары» ұғымы

Психикалық қимыл–адам миының функциясы, бұл осы заманғы ғылыми тәжірибенің жетістігі. Абай жасаған ортада мұндай ғылыми тәжірибе жасаудың мүмкіндігі болмады. Сондықтан да ол психикалық қимылдың мүшесі жөнінде нақтылы және жан-жақты ғылыми шешім жасай алмады. Бірақ, оның жасаған ортасы адамның психикалық қимылын тануда хайуанат пен адамды тікелей ғылыми тәжірибеге сүйеніп емес, қайта ақылдың қуатқа сүйеніп салыстыру мүмкіндігін берді. Өйткені, оның өмір бойы араласқан тұрмыс әмәляты адам мен хайуан болмысы болды. Сөйтіп ол әйгілі Паволов, Чернов іліміндегі органикалық заттарда болатын рефлекстік қимылдың адамзатқа дейінгі барысын өз бетімен «құмарлық» ілімі арқылы байымдау мүмкіндігіне ие болды.

«Құмарлық» ілімі Абайдың тұтас шығармашылық еңбегінің ғылыми арқауы. Ол өз тілінде рефлекстік қимылды «құмарлық» деп, атаған әрі оған «тән» және «жан» деген қасиетті қосу арқылы «шартсыз рефлексті»– «тән құмары»; «шартты рефлексті»–«жан құмары» деп атап, адамзат баласының осы екі түрлі мінезбен туылатындығына кесім жасайды. Ғылыми психологиядағы Паволовтың шартсыз рефлексі тітіркендіргіш зат тікелей тудырған рефлекіс болып, жануарлардың сыртқы ортаға қарата тума әсері, ол кейінгі үйренуді қажетсінбейтін үйренуінен болатын қабілет. Абайдың жетінші қара сөзіндегі: «тән құмары» көлеміне сиғызып байымдаған жас баланың «ішсем, жесем, ұйқасам деп туады, бұлар тәннің құмары» дегені, әне сол тұқым қуалау арқылы жүзеге асып жатқан тума қабілет болып, бұл да кейінгі үйренуді қажетсінбейтін табиғи қабілет. Сондықтан, Паволовтың «шартсыз рефлексі» – Абайдың психикалық анализ ілімінде «тән құмары» деген ұғыммен алынған. бұл түйінді түсіну біршама оңай.

Шартты рефлекіс – шартсыз рефлекіс негізінде дамыған хайуанаттардың өзіндік қимылының тәжірибесінен орнаған болады, немесе кейінгі үйренуді қажет ететін үйренуінен болады. ол шартсыз рефлекіспен белгілі бір қатыссыз тітіркендіргіштердің көп рет ұштасуынан қалыптасқан рефлекістік қимыл. Мысалы: мектепте қоңырау дауысы мен туылып жатқан қимылдардың ұштасуы. Сонымен қоңырау дауысы бізге сигнал беру маңызын алып, шартты тітіркендіргіш затқа айналады. Қоңырау дауысының қалай шығуы, қалай әрекет жасауымызды тудырады, міне бұл шартты рефлекіс. «Шартты рефлексті қалыптастыратын сигналдың екі үлкен түрі бар, бірі – нақты зат сигналы. М: Физикалық ортадағы көретін, еститін, жұғысатын, искейтін, дәмін тататын әр түрлі тітіркендірулер тудыратын сигнал»[3]. Абайдың жетінші қара сөзіндегі «жан құмарының» бірінші мазмұнына сиғызып байымдаған. «Жас баланың не көрсе соған ұмтылып, дауысқа, көрініске қызығып, аузына салып, дәмін татып, тамағына, бетіне басып қарауы». Міне бұл физикалық ортадағы нақты зат сигналы болып, жоғары дәрежелі хайуанаттар үшін бірден-бір сигнал жүйесі болып қалмастан, адамзатқа да ортақ болады. Бұл шартты рефлекстің бірінші басқышы. «Енді бірі – абстракт сигнал, мысалы, адамзаттың сөзі»[4]. Адамзатта шартты рефлекстік сигнал ретінде нақты зат қана болып қалмастан, оған қоса тіл де болады. әрқандай тіл белгілі пішінді өзінің өмір сүру формасы етіп, онда қамтылған мағына арқылы өз ролін сәулелендіреді. сондықтан, ол адамзатта ғана болатын ерекше сигнал жүйесі. Шартты рфлекстік бірінші сигнал жүйесі. Нақты зат образының сезімдік бейнелеуі болып, онда тек танымның түйсік сатысы ғана қамтылады.

Екінші сигнал жүйесі абстракциялық жинақтаудың ақылдық бейнеленуі. ал, адамның санасы – адам миының бірінші сигнал жүйесі мен екінші сигнал жүйесінің негізінде жүргізілетін рухани қимыл болып табылады. Абайдың «жан құмарының» екінші мазмұнына сиғызып байымдаған. «Жас бала» ержетіңкірегенде, «ол немене?», «бұл немене?», «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап тыныштық көрмейді, мұның бәрі «жан құмары» » дегені – әне сол тілді немесе сөзді көрсетеді. ол тек адамзатта ғана болатын екінші сигнал жүйесі. Яғни сигналдың сигналы. Абай «жан құмары» ілімінде шартты рефлекстің бірінші және екінші сигнал жүйесіне қарата қазақ тілінде сәйкесті атау қолданып байымдай алмайды, бірақ шартты рефлексті қалыптастыратын сигналдың екі үлкен түрін хайуанат пен адам қимылын салыстыру арқылы толық байымдайды.

Жинақтап айтқанда, Абайдың «жан құмарында» таным дамуының екі басқышы байымдалады. Оның алдыңғы бөлігі – (не көрсе соған қызығу, талпыну, ұмтылу) шартты рефлекстің бірінші сигнал жүйесін көрсетеді. Бұл хайуанда да болады, бірақ хайуан мен адамның бұл басқыштағы қимылында парық болады. Өйткені адамның қимылына ақыл араласып жатады. ал, баланың тілі шығып сөйлеуі бұл басқыштың жоғары бөлегі болып – ол тек адамзатта ғана болатын екінші сигнал жүйесін меңзейді. Сондықтан, ғылыми психологиядағы шартты рефлекс – Абайша «жан құмары» деген атаумен бейнеленген деуге болады.

Абайдың адам психикасының мәнін ашуды мақсат еткен психикалық анализі адамның «жан құмары» мен «тән құмарының» қасиеттерін ашу арқылы тұңғыш рет педагогика мен психологияны қазақ ағартуында ұштастыра біледі. Осы ғылыми шешімге байланыстыра отырып, адамның хайуаннан үздіктігін бейнелейтін «аділет, ынсап, рақымдылық, ар, ұждан, қайырымдылық» сынды психикалық сапаның талаптарын да ортаға қояды. Қазақтың Абайдан соң айтылатын ұлы ақыны, кемеңгер ағартушы Мағжан Жұмабайев (1893-1938) «педагогика» деген әйгілі шығармасында «тән құмары» мен «жан құмарын» – «жан көріністері мен тән көріністері» [5] деп атаған. Ол «психика деген сөз грекше екі сөзден құралған, PSYCHE - жан, LOGOS - сөз (қазір «ілім» деп жүрміз) деген мағынада, яғни жан туралы сөз, жан туралы пән деген сөз болып шығады... Жан – дене іскерлігінің бір түрі, жан деген жеке зат жоқ, жан деген адам денесінің бір бөлегі деген сөз. Бұл материялистік көзқарас... Жан деген ойлау, сезім, һам сезу сынды басқа барлық жан көріністерінің жалпы аты»[6] деп жазады. «Жан көріністері мен дене көріністерінің айырмасы»; «жан көріністері мен дене көріністері арасындағы байлам» [7] деген тақырыпшалар арқылы жан мен тәннің ерекшелігін, өзгеше рөлдерін және олар арасындағы өзара байланыстарды жүйелілендіріп баяндайды. Бұдан біз Мағжан педагогикасы бір қатар назарланған, жүйеліленген педагогика ретінде Абайдың педагогика назарысының заңды жалғасы деуге болады.

2.«мен» және «менікі» ұғымдары

Ұлы Абай: «көк тұман – алдындағы келер заман» деген өлеңінде, адамның тірлік болмысы жөнінде мынадай бір терең философиялық толғаныс жасайды:

ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«мені» мен «менікі» нің мағынасы – екі.
«мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

шырақтар ынталарың «менікі» нде,
тән құмарын іздеісің күні- түнде.
әділеттілік, арлылық, махаббатпен
үш жолдасың қабырдан ары өткенде.

Бұл өлең данышпан ойшылдың өлең формасымен жазған адамның ақылы мен жаны және физиологиялық тан талабы мен психикалық жан талабы сондай-ақ этикалық ахылақ талабы арасындағы қайшылықты жақтарды ашқан ғылыми философиялық еңбек деуге болады. Осында Абай ақыл мен жанды қосып «мен» яғни «өзім» дегізу арқылы мұны «жан құмарының» қасиетіне жатқызады.

Адамдардың әдеттегі тұрмыста «мен», «өзім» деуі жанда ақыл болғандығынан (жан + ақыл) екен. Хайуан жанында ақыл болмағандықтан «мен», «өзім» дей алатын қаблеті болмайды. Себебі, төмен дәрежелі тірі организмдер мен хайуанаттардың «жаны» мен «тәні» шартты рефлекстің бірінші сигнал жүйесімен өз тіршілігін сақтаудың толық шартына ие болған. Ал, ақыл тек адамның «жан құмарында» болатын шартты рефлекстің екінші сигнал жүйесі. Адам жанында ақыл болғандықтан ғана «мен», «өзім», «менікі» дейтін ұғым жасай алады. Абайдың қарауынша адамның «менікі» деген ұғымы «ақыл» мен «жанның» бірлігі болған «менің» «тәнді» меншіктенуінен қалыптасады. Яғни адамның ең бастапқы «менікі» немесе өзіне тән бастапқы еншісі оның «тәні», осы тәннің талабын қанағаттандырудың қажетінен адамның нәпсісі ұлғайып, араны ашылып, адамдығы бұзылып, ардан безеді. Сондықтан, ол «мені» мен «менікінің» мағынасы екі» деп айырып, «мен» ге тәуелді болған «менікін» өлсе өлсін, оған бекі» деп тән өзгерісін адамның өлгені деп қарамайды. Ал, өлмейтін нәрсе тек «менің» ұнамды қасиеті болған «әділеттілік, арлылық, махаббат» сынды «үш жолдасың қабірден ары өткенде» дейді. Бұл үш нәрсе Абайдың «мінез сауыты» дейтін психикалық сапа ілімінде үнемі дәріптеліп отырады:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап күлмес.
«Мені» мен «менікі» нің айрылғанын,
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыйа ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтүғұн артына сөз қалдырған!? – дейді.

Тағы бір жұмбақ өлеңінде:

Сыналар ей жігіттер келді кезің,
Сәулең болса бермен кел талапты ерің.
Жан құмары дүниеде немене екен,
Соны білсең әр нені білгендерің – деп, сұрау тастап, оның шешімін «білмекке құмарлық» деп шешеді.

«Адамзат «мен» ге жасырынып өмір сүреді. Біз әрбір адамның сөзіне, қимылына қарайтын болсақ, барлық адамда өзіне тән «өмір жолы» немесе «өмір мәні» бар екендігін байқаймыз. Олардың тұрқы, позициясы, қимылы, бейнесі, әдеті, жол жосыны, ниеті, сыр-сипаты дегендердің барлығы осы «өмір мәніне» сыйады. Қылықтары, ұсақ- түйек

қимылдары олардың осы дүниеге және өзіне болған көзқарастарынан дерек береді... Сөйтіп, бұл әрбір жекені өзі бісін, білмесін өзіндегі «менге» тіршілігіндегі «менге» жасырады»[8]. «тән мен рухтың әр екеуі тіршіліктің белгісі, бір тұтастықты бөлуге болмайтын екі жағы ... Адамзат дүниеге келе салып, тән мен жан бір тұтастықтың бөлуге болмайтын екі жағы болып келді. Сондай- ақ өзара селбестікке тұрды» [9]. Бұл ситаттар арқылы біз «жан», «тән», «мен», «менікі» деген ұғымдар психология ғылымының өзекті категориялары екендігін, әрі бұл ұғымдар Абайдың психология ілімінде, өз алдына «тән құмары» және «жан құмары» деген жасампаздық категориялар арқылы баяндалғандығын аңғарамыз.

Жеке мүдде адамның табиғаты деп қарайтын психология назарясының төркіні де адамның осы «мен», «менікі» дейтін табиғатынан тамыр тартқан көзқарас екендігін аңғаруға болады. бірақ, адам қоғамдық адам, жалаң биологиялық адам емес, егер адам жалаң биологиялық адам делінсе, онда «жанды тәнге бас ұрғызса» (Абай) болар еді. Абай бұлай деп қарамайды, ол адамды қоғамдық қатынастың жыиынтығы ретінде қарап, жалпы қоғамдық мүддені бірінші орынға қояды. Ол жекенің өз басының тән талабы үшін қызмет ететін жанды «хайуан жаны» деп қарайды. «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзің үшін оттаған хайуанның бірі боласың. Адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың». «Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені, қапашылықтың бәрі соның басында, дүниеде жаман да көпте, бірақ, қызық та, ермек те көпте, бастапқыға кім шыдайды, соңғыға кім азбайды», - деп адамның жаратылыстық қасиетін мойындаумен бірге қоғамдық қасиетін де мойындайды. Әрі қоғамдық қасиетін ең мәнді, басты қасиет ретінде қарайды. Абайдың барлық құлшынысы адамның қоғамдық ахлағын жөнге салуды мақсат етеді. Ол үшін алдымен адамның тән талабы мен жан талабы арасындағы табиғи қатынасты ашудан бастайды. Бұл оның психикалық анализ ілімі болып қалыптасты. Абайдың философиясы, ағарту идеясы, қоғамдық тарихи көзқарасы, этикасы – бәрі осы психикалық анализ ілімін назарлық негіз етеді:

малға сат, пайдаға сат қылығыңды,
ылайла, ылай сумен тұнығыңды.
сонда өмірден алдамшы бола алмассың,
ол білдірмей ұрламақ қызығыңды.

адам ғапыл дүниені дер менікі,
менікі деп жүргеніңнің бәрі онікі.
тән қалып, малда қалып жан кеткенде,
сонда ойла, болады не сенікі?

мазлұмға (момын) жаның ашып, ішің күйсін,
харекет қыл, пайдасы көпке тисін.
көптің қамын әуелден таңір ойлаған,
мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.

көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
көп ит жеңіп көк итті, күнде жемек.
ғадалат пен мархамат ер азығы,
қайда көрсең, болып бақ соған көмек.

Ол адам білместіктен дүниені «менікі» дейді, бұл «мен» ге жасырынған адамның «меншілдік» табиғаты, егер бұған бой ұрса адам өз тұнығын өзі лайлайды. «Менікі» деп жүргенінің бәрі «оныкі» » дейді. Бұл жердегі «оныкі» деген ұғым – адамның «мендік» меңеруінен шығып кеткен «Өздік» затты көрсетеді. Адам баласы түбінде бір өледі, сондықтан, заттық нәрсе мәңгілік сенікі болмайды, ол тәннің қажеті үшін уақытша сенікі болады. Мәңгілік сенікі болатын нәрсе момындарға, жәбір көргендерге жан ашып, ішін елжірейтін мейірбандылық; пайдасы көпке тиетін сауаптық әрекет дейді; Бірақ, «көптің бәрін көп деме, көп те бөлек» - деп көпті біріңғай үздік деп, қарамайды, қалайда, «әділдік пен жақсылық ер азығы», қайда жүрсең көп жақтан табыл деп, физиологиялық талаптан гөрі қоғамдық психикалық сапаның маңыздылығын дәріптейді. Күнзінің ағартушылық идеясын дамытқан кейінгі шәкірті маңызы: «адамның төл қасиетін мейірбандыққа қарай жетелеуге болады, менің адамдық қасиет, мейірімділік дейтінімнің жөні осы. Ал, кейбір адамның мейірбан болмауына келсек, бұған оның төл қасиеті айыпты емес. Жаны ашу сезімі адамның бәрінде болады, ұят- намыс сезімі адамның бәрінде болады, ізет- құрмет сезімі адамның бәрінде болады, дұрыс пен бұрысты ажырату сезімі адамның бәрінде болады. Жанашырлық сезімі деген –ізгілік. ұят – намыс сезімі деген – әділет. Ізет-құрмет деген – әдеп-иба. дұрыс пен бұрысты ажырату сезімі деген – зейін; ізгілік, әдеп- иба, әділет, зейін- бізге сыртқы факторлар арқылы келіп қонбайды. Ойланып, толғанып іздегеніміз болмаса өз бойымызда ежелден бар нәрселер. Сондықтан, іздсең таблады, керек етпесек аяқсыз қалады, адамдар арасындғы парықтың бір есе, бес есе, тіпті сан есе болып кететін себебі олардың өзіндік қасиеттерін түп- тұяғына дейін өрістетпелмейтіндігінде»,_ дейді.

Абайдың тұтас психологиялық анализ назарысын жетекшілік еткен ағарту идеясында ізгілік, ынсап, рахым, әділет, ар-ұят сияқты адамның қоғамдық психикалық сапа өлшемі дәріптеліп, оны жүзеге асырудың жолдары көрсетіледі. Бұл жағы күнзі мен мыңызының тағлымшылық идеясына ұқсап кетеді. Бірақ, күнзі мен мыңызы мұндай рахымшылдық, әділет, ар-ұят, ізгілік адамның тумысына біткен болады, адамның өзіндік қасиеті, деп қарайды. Абай бұл қасиеттерді адамның қоғамдық қасиетіне жатқызады. Адам туады білгір, туада ізгі болып тумайды деп қарайды, бұны біз Абайдың « мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» деген сөзінен аңғарамыз.

Американың «Сапа тарбиесі» деген кітапта: «Америкада Георги Хибрт Мят атты өзгеше бір ғалым өткен. Жұнғоның Конфуциясына ұқсайды... Мяттың ықпалы өте кең тараған мынадай бір көзқарасы бар: адамның өзі «мен» (ағылшынша «me») және «өзім» (ағылшынша «I») сынды екі бөлектен құралады»[11] деген сөзін ситат келтіріп, Мяттың «ME» (мен) ін адамның қоғамда атқаратын ролі, «I» (өзім) ін адамның өзі деп түсіндіреді. Іс жүзінде Мяттың «me» және «I» (мен және өзім) і Абайдың «ақыл» мен «жанның» қосындысы болған «мен» ұғымына ұқсайды. Өйткені, аАбай : « «мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан» дегенінен біз өлмейтін нәрсе адамның қоғамда атқаратын ролі және сол арқылы көрнектіленетін өздік қасиеті екендігін аңғарамыз. Бірақ, Мят адамның «мен» сынды сыңар жақты қоғамдық қасиетін қана көріп, «менікі» сынды жаратылыстық қасиетін көре алмаған. Адамда мыи, сезім мүшелері, дене сынды материалдық негіздер болмаса «мен» өмір сүрмейді, рөл де атқара алмайды. Адам психикасының мәні «мен» мен «менікі» нің қосындысынан жүзеге асатын рухани қимыл. Оған қоса адамның қоғамдық сипаты ретінде ізгілік, ынсап, рахым, әділет, ар-намыс, махаббат сяқты қоғамдық сапада болу керек. сондықтан, Абайдың «құмарлық» ілімін басқада сол тектес ғылыми

философиялық ілімдермен салыстыра зерттеу арқылы оның ғылыми құндылығын таныту айрықша маңыз алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

[4][3][2][1] «оқу-ағарту назарысы», шинжяң радё-телевизия педагогика институты құрастырған 201-205- беттер.

[7][6][5] Мағжан Жұмабаев: «педагогика», алматы «ана тілі» баспасы 20-40-41-42-44 беттер.

[9][8] Алфрадлир(австырля) «тағдырға шешім», ұйғырша басылым, 2-22 -44- беттер.

[10] «мыңзы ғақлялары», қазақша, 38-бет

[11]хуаң шүню:«американың сапа тарбиесы», ұйғырша басылым,5-бет

УДК 811.411.21 04

Исмаилова Ф.Е.¹, Розиева Д.С.²

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

²Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ КОНТЕКСІНДЕГІ БАЛАЛАР ТАҚЫРЫБЫ

Abstract. This article examines the relevance of literary education in a foreign language. The main imperative of modern time is the knowledge and understanding of foreign language culture. In this aspect, the given article analyzes the works of the representatives of the Eastern and Western literature and draws attention to the main problems highlighted there.

Key words: literary, Eastern and Western literature.

Қазіргі таңдағы мәдениетаралық кеңістікте шет тілінде әдеби білім беру өзекті мәселе болып табылады. Өйткені индустрияның заманауи технологиясы, теледидар, интернет, бұқаралық ақпарат құралдары оқырман көңілін алаңдатады. Күн санап кітап оқитын оқушылардың саны азайып бара жатқандығы да шындық. Сондықтан әдеби білім алу да қысқарып келеді. Тіпті мектеп, жоғары оқу орындарының өзінде әдебиете берілген сағаттар азаюда. Сауатты ұрпақ дайындау прагматикасында күннен-күнге білім беру бағдарламаларындағы руханилықтың маңызы да жойылып бара жатыр.

Қазіргі заманғы императивтердің бірі бөтен мәдениетті түсіну және қабылдау болып табылады. Бахтиннің айтуынша, мәдениет шекараларда жатыр. Оны біз мәдениет оқшау тұрып ешуақытта өзін-өзі толық тани да, таныта да алмайды деп түсінуіміз керек. Өзара байланыстар, кездесулер мен мәдениеттер диалогы этникалық мәдениеттің өзіндік идентификациясын тудырады. Оған қоса, мәдениеттер диалогы – бұл тек өзіндік мәдени позицияның манифестациясы мен артикуляциясы ғана емес, сондай-ақ, басқа да мәдени құндылықтарға жағдайдың, территорияның, орындардың босауы болып табылады. Мұндай мәдениеттердің интеграциясынсыз этнос, тіпті индивидуум санасындағы мәдени тұлға туралы сөйлеудің өзі артық.

Ең қолжетімді әрі тиімді, қажетті мәдени мұра ретінде көркем әдебиетті атауға болады. Әдебиет – сөз өнері, ал сөз – қатынас құралы. Оған қоса, әдебиет өзінің ерекшелігіне сәйкес өнердің ең гуманды түрі.

Көркем әдебиет – оқырманға басқа оқырманның характеристикасын түсіндіру құралы. «Әлеуметтанушы, психолог, кітаптанушыларды ең бірінші қолына кітап ұстаған адамның қызығушылығы мен сұрақтары, мәселелері толғандырса; филологты адамның қолындағы кітап, яғни шығарма ішіндегі оқырманға әсер ететін дүние қызықтырады» [1].

Көркем шығарма, суреткердің аяқтаған туындысы, оның қызметі сан алуан, онда туындының өзі нүкте немесе мәңгілік маңызды дүниенің, өзгеріс немесе бетбұрыс сәтінің көрінісіндей дамудың ұзақ линиясы бар. Көркем шығарма өмір, адамның көңіл-күйі, сұрақтары, талаптары мен ойларының жиынтығы. Көркем шығарманы түсіну дегеніміздің өзі оған өз ойын қосу, сонда әрбір жаңа көркем туындының тарихы оған үнемі жаңа көзқарастар мен жаңа пайымдау, түсініктердің келіп, қосылып отыруы болмақ. Туынды пайдаланылған, оқылған сайын өз күшін жоғалтпайды, керісінше, жаңара береді; ал ашу ферменті болудан қалған кезде, яғни қоғамды сілкінтуден, әсер етуден қалған кезде, өзі ешқандай әсер ете алмайтын ортаға түскен кезде өледі. Әлем әдебиеті қазіргі заман проблемаларына үн қоса алуы қажет. Өз кезегінде ол мешандық құндылықтарға жалпы мәдениеттің жоғарғы рухани туындыларын, яғни өмір шындығын, эстетикалық құндылықтарды қарсы қоя отырып толық жауап береді.

Жекелеген ұлттық әдебиеттерді монографиялық сарында оқыту әлем әдебиетіне тек біржақты баға беріп, шығарманың көркемдік-эстетикалық сапасын дұрыс бағаламауға әкеп соқтырады. Сондықтан шет тілінде әдеби білім беруде өскелең ұрпаққа әдеп, эстетикалық тәрбие беруге бағытталған әлем әдебиетінің шедеврлерін білмей білім беру, оқыту мүлде мүмкін емес.

Бүгінде байқап отырғанымыздай, мейірімсіздіктің, қатігездіктің тамыры тереңде, сонау балалық шақта жатыр. Қазіргі заманғы мықты жазушылар осы мәселеге, нақтылай айтқанда балалар тақырыбына үлкен жауапкершілікпен, терең толғаныспен келуде. Соның ішінде Рей Бредберидің «Вельд» әңгімесін атауға болады. Шығарманың кейіпкері қыз бен бала кішкентайынан интерактивті 3Д теледидарды көруге әуестенеді. Одан вельд пен арыстанның отбасылық жұбын көреді. Ал ата-анасы болса әрине өз кезегінде балаларына теледидарды бей-берекет, ұзақ уақыт көруге тыйым салады. Сонда балалар теледидардың интерактивті режимін қосады да, өздері тығылып қалады. Әке-шешесі балаларын іздеп вельдка кіреді. Шығарманың соңында құтқарушылар теледидардың алдында отырған балалар мен вельд ішінде адам сүйегін кеміріп отырған арыстандарды көреді. Мұнда баяндалған адамдық моралдың толықтай деградациялануы мәселесі оқырманды бей-жай қалдырмайды, жанын түршіктіреді.

Д.Лессингтің «Бесінші бала» романын оқу барысында да осындай сезімге бөленесің. Гарриет пен Дэвидтің арманы барлық жаңа үйленген жастардың арманындай. Олардың үлкен үйі, тұрақты табыс көзі, сүйкімді төрт бірдей баласы және көптеген өздері жақсы көретін туысқандары бар. Төрт жүктілік, төрт бала... ал бесіншісі мүлде басқаша болады. Бесінші жүктіліктің өзі басқалармен салыстырғанда ерекше ауыр болады. Сәбидің атын Бен деп қояды. Бен туралы оқудың өзі қорқынышты. Туа сала ол басқаларға зұлымдық пен мейірімсіздіктің уын шашатын қатігез монстр болады. Бұл қорқынышты безбүйрек қорқынышты ертегілердегі тролль секілді отбасындағы барлық баланың зәре-құтын қашырып, бақытты отбасының шырқын бұзады.

Кезінде бақыт орнаған үйдің жанға бататын ауыр атмосферасы романның әр бетінен сезіледі, адам жанын ауыр мұңға батырады. Әрине, Беннің моральдық азғындығы генетикалық тұрғыдан, бірақ, мұндай құбыжықтың дүниеге келуінің әлеуметтік себептері де бар екенін жазушы жоққа шығармайды.

Алек Голдинг – тек ағылшын әдебиеті ғана емес, әлем әдебиетінде өзіндік орны бар суреткер. Оның есімі философиялық астарлап сөйлеу жанрындағы үздік жетістіктерімен тығыз байланысты. Бұл жанрдағы автордың үздік туындысы «Шыбындар әміршісі» деп аталады. Роман мазмұны нақты екі жоспарға: таза оқиға, фабулаға құрылған және аллегориялық сипатта жазылған. Тәрбиелі, белгілі отбасынан шыққан ағылшын баларының елсіз айдалада қалып, тағыға айналуы баяндалады. Мәдениетті, тәрбиелі ортадан шыққан балалардың желігіп, қанқұмар нақұрысқа айналуын автор фашистік варварлықпен тығыз байланыстыра отырып, қазіргі замандық цивилизацияның тұрақсыздығын, әлсіздігін меңзейді. Екінші дүниежүзілік соғыс, оның салған жазылмас зардаптары шын мәнінде көп адамның ішкі жан-дүниесінің астаң-кестеңін шығарды. Оны «соғыстан кейінгі британ әдебиетінің ең жарқын құбылысы» (А.А.Чамеев) саналатын Голдинг шығармалары арқылы еркін түсіндіруге болады. Фашизмге қарсы соғысқа қатысып, соғыстан алған әсерімен жазушы бүкіл саналы ғұмырын бір ғана мәселені – адам өмірінің мәнін, адам табиғатын зерттеуге арнады. А.Голдингтің көзқарасына екінші дүниежүзілік соғыс сұмдықтары, фашизмнің қатігездігі қатты әсер етті. Жазушының түсінігінше, адамдар жауыздықты оп-оңай, тез әрі үйреншікті әрекетіндей жасайды. «Соғыс даласын көріп, мен адамдардың неге қабілетті екендігін жақсы түсіндім. Адамдардың жауыздықты оп-оңай, араның бал жинағанындай жасайтындығын түсінбеген адамның көкірек көзі жабық немесе есі дұрыс емес» деп ойлаймын деп жазады Голдинг. Адамның шынайы табиғатынан шошынған жазушы оның бойында жақсылықтың бар екеніне үміттену, ғылыми-техникалық прогрестің салтанат құратынына көзсіз сенушілік, қоғамның моральдық-адамгершілік жағдайы мен жеке тұлғаның уақыт өткен сайын жөнделіп, жақсаратындығына сену – мұның бәрі адасушылық, өркениет желінің адам санасын торлаған, жапқан шаңы деп ұғындырады. Ол адамзат трагедиясының негізгі себебі мен салдары, тіпті бүкіл адамзат баласының адасуы – ол оның жаратылысына, табиғатына байланысты деп таниды. Автор «Шыбындар әміршісі» романы арқылы адам бойындағы жабайы инстинкттің егер ол қиындыққа душар болса, оның ерік-күшіне бағынбайтынын, оның кез-келген уақытта, кез-келген адамның бойында, оның рухына, тіпті зиялы ортадан шыққан тегіне де, тәрбиесіне де қарамастан оянуға дайын екендігін айқын көрсетіп берді. Соғыс жазушының адам табиғаты жөніндегі түсінігін, жалпы дүниетанымын тұтастай өзгертіп, түрлі иллюзиялардан арылтты. Оның ойынша, 30-шы жылдары Германияда болған оқиға Англияда да болуы мүмкін; жауыздықтың себебін алыстан емес, ел ішінен, ағылшындықтардың өзінен іздеу керектігін ескертеді. Жалпы, «Шыбындар әміршісі» – «трагедиялық сабақ», ескерту роман түрінде жазылған автордың өз қоғамына деген қарсылығынан туған шығарма. Романда антиутопияның элементтері бар. Автор кейіпкерлерін тар шеңберге тығып, таңдаусыз қалдырады, қиындықтан шығудың жолын көрсетпейді де. Өз ар-ұятының шырмауында қалдырып, өзінің шын табиғатын түсіндіруге тырысады. Сюжетінде елсіз аралға тап болған орта топтан шыққан жеткіншектердің біртіндеп жабайы аңға айналғанын; олардың өнегелі, демократиялық және рационалдық қарым-қатынастарының бұзылған, қанқұмар тиранға айналғанын көрсетеді. Тіпті жағдай ушығып, алғашқы қауымдық кездегі салттар жасалып, бірін-бірі жеуге дейін барады.

Голдингтің сөзіне сүйенсек, екінші дүниежүзілік соғыс даласында көрген сұмдықтары оны осы шығарманы жазуға итермелеген. «Бұрын мен адамның әлеуметтік тұлға екендігіне, дұрыс құрылған қоғамда өмір сүріп дағдыланғанда оның бойында жақсы қасиеттер қалыптасады, әлеуметтік зұлымдықты қоғамды қайта құру арқылы түбірімен

өзгертуге болады дегенге сенетінмін» [2] дейді автор. Соғыс оған адамзат баласын «барлық жануарлардың ішіндегі ең қауіптісі» деп танытты. Болып жатқан жауыздықтың бәрі адамзат тарихымен тығыз байланысты екенін, адамзаттың айықпас дертке шалдыққанын түсінді. Өртүрлі вариациядағы Голдинг шығармашылығы арқылы адамға төнген «түнек» сарынын байқаймыз: түнек адамды шыр айналдырып, оны торлап, тіпті жан-дүниесінің тереңіне орналасқан. «Шыбындар әміршісі» романының қаһарманы Ральф «адам жүрегінің қараңғылығы» жөнінде ой толғайды. Голдинг туындыларындағы әлем – бақытқа, махаббатқа, адамның қарапайым ғана қуанышына ешқандай орын жоқ түнерген, берекесіздік жайлаған, драмалық шайқалған әлем. Шығарма кейіпкері бұл «қайғы шеңберінде» өзін мүлде жалғыз, жайсыз сезінеді. Қазіргі әдебиетке тән тұлғаның жалғызсырап қалуы автордың барлық романдарында кездеседі. Голдинг романдарының әлемі – адам аз қоныстанған, шектелген әлем; оның адамдарының саны да, олар өмір сүрген орта, кеңістігі де шектеулі («Шыбындар әміршісінде» бұл – елсіз арал). Кеңістіктің шектеулі болуы авторға бірқатар мүмкіндіктер береді. Өртүрлі экстремальды ситуацияларды модельдеуге (үлгілеуге) жол ашады.

Ғасырдың екінші жартысында әлемдік сөз өнерінің сахнасына жапон және латынамерикандық әдебиет тобының өкілдері шықты. Жапон жазушыларына тән мифопоэтикалық шығармашылық пен діни-реалистік ойлаудың және гуманистік ізденістер, мистикалық, психологиялық ашылулардың жаңа мүмкіндіктері поэтикалық шексіздікке жол ашты; әлемге тарих, психология, этномәдениет, эстетикада бұрын белгісіз болып келген аспектілер таныла бастады. Жапон әдебиетіндегі жаңа туындылардың сапасы мен эстетикалық ерекшелігі полифониялық баяндау құрылымы, сөйлеу стихиясының жеңілдігі, кез-келген өзгерістерді сипаттай алатын бояулар, адам жанының нюанстары, психикасы, мәнерлі баяндау тәсілі жаңа заман тілімен әсерлі суреттелді.

1963 жылы жас әдебиетші Киндзабуро Оэнің отбасында Хикари атты кішкентай сәби дүниеге келді. Хикари сөзі «Жарық» деген мағынаны береді. бірақ Хикаридің дүниеге келуімен Оэнің отбасында бақытсыздық орнады. Себебі, бала сөйлеу қабілетінен айрылған мүгедек болып туады. Оэнің мұнан кейінгі ұл-қыздары дені сау болып туғанымен ол Хикаридің жағдайына байланысты жанына түскен сызаттан еңсесін көтере алмай, бар ғұмырын ауру баласына арнады. 1994 жылы әдебиет саласы бойынша Киндзабуро Оэ Нобель сыйлығын иемденді.

Киндзабуро Оэ шығармаларының тақырыбы қоғамда болып жатқан шындықты қамтыды. Оның ресми атауы – гротеск. Оэ кейіпкерлерінің жолы (жазушының да жолы) – шындықты қабылдай алмаған, шындықпен бетпе-бет келуден қашқан жандардың жолы. Жапон еліне төнген катастрофаның замандасы бола отырып Оэ әдебиетте қалыптасқан дәстүршілдікке қарсы болды. Оның Сартрдың көркемдік жетістіктері мен Юнгтың аналитикалық психологиясын сіндіруі де тегін емес. «Жүрегімнің түкпіріне дейін жайлаған су» атты романында қоғамның әлеуметтік құрылымына деген сенім азайған, адам сырттай ғана емес, іштей жегідей желініп, түңілген, ортақ бір көзқарасқа тоқтау жоқ, сынған. Басты кейіпкер Дзин атты ауру баласын баққан – Ооки Исан. Исан ауру баласымен бірге бомбадан жасырылатын бетоннан жасалған конструкцияда тұрып жүріп, маңайдағы ескі киностудияның орнында, қоқыстың арасында жүрген жеткіншектерді аңдып, бақылаумен болады. Олар да өз кезегінде Исанды аңдып, ақыры қауіпті куәгер ретінде оны өлтірмекші болады. Өйткені осы қоқыстың арасында олардың құпия қоймасы орналасқан еді. Бірақ сөйлесе, өзара түсінісе келе Исан ол топқа қосылады. Қосылып қана қоймай, өздерін Еркін жүзушілер Одағы деп атағандардың көзқарасын бөлісіп, атқаратын

шаруаларын құптап, ортақтасады. Бұл әкелер салған сара жолдан ауытқып, романтикалық жастарға қосылған Исанның әрекеті идеологияның әлсірегенін көрсетеді. Жастар әлеуметтік құлшылықтан арылып, өзіндік жекеменшік кеме жасағысы келеді, яғни бостандықты қалайды. Автор мәні өтіп жатқан өмірге жүрегі ауырады, болашақтың жарқын болатындығына нық сеніммен қарайды. Шығарма фантастикалық ситуацияға құрылғанымен, оның декорациялары жазушының жолдауын айқын жеткізіп тұр. Сөз жоқ романда зұлымдық пен жауыздық көп суреттелген. Автордың пайымдауынша, жауыздық – бізді қоршаған мына жансыз, қатігез әлемнің бір ғана бөлігі. Оэ оны қаз-қалпында, бояуын қоюландырып суреттей отырып, қиындықтан шығудың жолын іздейді, шындықты іздейді.

Жапон жазушыларының шығармашылығы әлем оқырмандарын сезімнің экзистенциалдық тереңдігімен, мистикалық фантазияларымен, метаморфозалық образдарымен, дәл әрі нәзік суреттеуімен ғана емес, формасы жағынан әбден қырнанып, қашалған күрделі эстетикалық әлемді, архитектураниканы шебер бере алуымен де таңқалдырды. Жапон жазушылары нені жазып, суреттесе де өз мәдениетінен, түп тамырынан, алғашқы дәстүрінен, ұлттық поэтикалық келбетінен, дәстүрлі халықтық эстетика, мифология, фольклормен генетикалық байланысын үзген жоқ. Олар өздерінің әлемді сананың шындық пен фантазмогория, ұжымдық және жекелік, тарихи және мифологиялық, субъективті және объективті үзінділерден құрай алатындығына сенді. Осы тұста батыс пен шығыс әдебиеті көрнекті өкілдерінің романдарындағы экзистенциалдық сарындардың ортақ тенденциясы анық байқалады (Оэ-Голдинг).

Өзіндік рухани-эстетикалық мәдениеттің негізгі белгілерін (пайымдаушылық, нәзіктік, талғампаздық) сақтай отырып, прозаиктер оның мазмұнын әлем әдебиетіндегі модернистік және постмодернистік баяндау тәжірибесімен ұштастыра білді. Бұл өз кезегінде шетел тілінде әдеби білім беру қазіргі әлем әдебиетіндегі рухани құндылыққа толы туындыларды танып, білу, қабылдаудың қажеттілігін көрсетеді. Осы сипаттамалардың бәрі прозаға тән, ал заманауи әлемдік поэзиядағы балалар тақырыбына келер болсақ, ағылшындар үшін бұл тізбек ондай ұзын емес, негізінен ата-ана, аға-іні, тәтесі-сіңлісі ғана кіреді, егер дәстүрлі жанұялар баяндалса, онда ата-әже образында кездестіре аламыз. «A Family Fingerplay» өлеңі санамақ жанрында беріліп, жанұя мүшелерінің атқарар қызметі, орны бойынша бармақтармен салыстырылады, осы жайда ескеретін жайт бүлдіршіннің қабылдауындағы салыстыру екендігін ұмытпағанымыз жөн. Мысалы: ана—бұл сұқ саусақ, ол бәрін сүйеді, барлығымызға бірдей жаны ашиды, (“This is the mother /Who loves everyone”); әке – ортаңғы бармақ, ол өте көңілді (“And this is the father / Who is lots of fun”); тәте – шылдыр шүмек, ол барлығына көмектеседі және ойнату мен бірге ойнауды біледі (“This is my sister /She helps and she plays”) және кішкене бөбек – бүлдіршін болады, ол күн сайын өсетіні туралы айтылады (“And this is the baby /He's growing each day”). Ағылшын менталитетіне байланысты ата-әже бөлек тұрады, немерелер оларға қонаққа барып отырады.

I went into my grandmother's garden,
And there I found a farthing.

Осы өлеңнің тапқырлығы оның фольклор дәстүрі бойынша жеңіл, қарапайым сөздермен, санамақ жанрымен «жанұя» тақырыбын ұштастыра білуінде.

Осы жерде тағы қосарымыз, ағылшын қоғамы тәуелсіз, өз алдына индивидуалды болып, ешкімге бағынышты болғысы келмейді.

Доктор Сюздің «Қалпақтағы мысық» және басқа да шығармалары сияқты кинематографиялылық тән, яғни мультипликаторлық фильм сияқты суреттер шапшаң ауысып, музыкалық үндестікке ие. Шығарма басында жаңбыр жауып, балалардың іштері пысады, содан Қалпақтағы мысық пайда болады да сюжет шапшаңдай түседі, өз іс-әрекеттерімен, сиқырымен балалардың жүрегін жаулайды, сосын анасының келуімен барлық нәрсе бәсеңдеп, өз орнына келеді. Қазақ, ұйғыр балалар ақындарына әлі динамика мен сарындық жетіспей тұр, олар үлкен адамның емес, бала фантазиясы, көз қарасы, дүниетанымына мән беруі керек.

Өз замандасы, орыс балалар ақыны Корней Чуковский мен жанр (екеуі де өлең шумақтары мен тарихи ертегілерді қолданған), стиль (екеуі де абсурдизмді ұнатты және айтулы шатыстырушы деп танылды), шеберлігі тарапынан өте жақын болды және екеуі де балалар әдебиеті дамуына өз септігін тигізді. Доктор Сюздің өзіндік стилі – қысқа ырғақты жолдар, сөз ойындары және үлкендер әлемін ашықтан ашық келеке ету бар.

Автордың шығармаларын оқу барысында шынайы күнделікті өмір реалиялары мен ақылға сыймайтын ойдан шығару өзара байланыс тапқан. Ол қашанда жаңа сөздер ойлап тауып, байланыстыруға келмейтін дүниелерді байланыстыра білген, болмайтын өтірікті үйіп тастап отырған, сол себепті оны кішкентайлар тез қабылдап, өздері қалаған, армандаған қиял, ойларда құралған ақын шығармашылығының шынайы оқырмандары бола білді. Доктор Сюз кітаптарын өзі безендірген, сол себепті өлең шумақтары мен суреттер табиғи байланысты түптелген. Доктор Сюз шығармашылығын зерттеген ғалымдар оның шығармашылығын абсурдизм, сюррализмге жатқызса, сондай-ақ американ прагматизмі да оған жат еместігін көрсеткен. Профессор Филип Нэлдің сөзімен айтсақ: «Доктор Сюз шығармашылығынан американдық прагматизмді анық көреміз, атап айтсақ Сюз кейіпкерлері әрқашан ғажайып өнертабыстар ойлап тапса, «Менде зообақ болса ғой» кітабындағы «Жарамсыз аңдар аумағы», «Қалпақтағы мысық» кітабындағы «Жинастырушы машина» т.б. кейіпкерлері дүниеге сеніммен қарайды және дұрыс жолмен жүрсең барлық нәрсеге қол жеткізесің деп санайды. Американдық қоғамның тағы бір ерекшелігін Сюз өз кейіпкерлері арқылы көрсете білді, яғни оның қаһармандарының «сауда агенті» болуы, Қалпақтағы мысық сауда агенті сияқты балалардың бос уақыттарын ол өзі ойлағандай өткізуді ұсынса, «Менде цирк болса» кітабының кейіпкері Морис Мак Гурк ең жақсы цирк идеясын бізге «сатады», ал «Жасыл жұмыртқа және бал» кітабындағы *Сэм мен өзім* оқырманға ең сүйікті және лайықты таңғы астың жасыл жұмыртқа мен шошқа еті екендігін асықпай түсіндіреді [3].

Балалар кітаптарының маңызды бөлігі олардың иллюстрациялары дер едік. Американың көптеген ақын-жазушылары өз кітаптарын безендіреді, Сюзда солар секілді өз туындыларын өзі безендірген. Мәліметтерге сүйенсек, мектепке дейінгі балалар кітаптарының 75% иллюстрациядан тұруы керек екен, Льюис Кэрролл қаһарманы Алиса айтқандай: «Егер кітапта суреттер де , әңгіме де болмаса, оның қажеті не?». Сол себепті, Сюз өз иллюстрациялары есесінен жетістікке бірден жеткен, яғни қағаздағы иллюстрация балаларға қатты әсерін тигізеді, ол арқылы жеке тұлға, топ, қоғам арасындағы қарым-қатынастың өзекті мәселелерін және ондағы альтруизмнің рөлін әшкерелейді. Сюз кітаптарының жетістігі оның моралында емес, өз оқырманын әрбір шығарма жолын оқуда қызықтырып ұстап отыруында.

Шынымен де Гейзелдің соншалықты танымал балалар ақыны болуының тағы бір дәлелі, оның сөздерінің нақыл сөздерге айналуында және американдықтар үшін ғана емес көбіміз үшін аса зор маңыз, мазмұнға ие екендігін атап өту керек. Мысалы: «Sometimes the

questions are complicated and the answers are simple» «Кейде сұрақтар өте күрделі, алайда олардың жауаптары өте жеңіл», «Don't cry because it's over, smile because it happened», «Осы нәрсе аяқталды деп жылама, оның болғанына қуан».

Қорытылай келсек, көптеген сыншылар Доктор Сьюз кітаптарын көңіл жадырататын, білім берумен бірге өте қызықты, тартымды екенін және балалардың көптеген сұрақтарына жауап береді. Бала бойында адами құндылықтар мен артықшылықтарды қалыптастырып, олардың сөздік қорын арттырады. Доктор Сьюз кітаптары оқырмандарын жақсылыққа және келісімге, өзара көмекке, достыққа және дүниенің әсемділігі мен әрбір адамның табысқа, қызықты оқиғалар мен жаңа ашылымдарға әуестілігін көрсетеді. Сондай-ақ оның кітаптары балалардың коммуникативті дағдыларын (сөздік қорын көбейту, сөйлеуін жетілдіру) және көп оқу, көп ақпарат жинау, жаңа білім зердесін (балалар өздеріне ұнаған өлеңдерін ұйқас себебінен бірден жаттап алады) арттырады.

Ең негізгісі, балалардың зейінін (оқиға желісі бойынша олар әрбір майда-шүйде жайтты назардан тыс қалдырмайды, сыртқы қоздырғыштар себебінен алаң болудан құтылады), елестету мен қиялдау дағдыларын (оған тек оқиға желісі емес сонымен қатар кітап иллюстрациялар өз септігін тигізеді), шығармашылық дағдыларын (балалар өздеріне ұнаған кітаптардың соңын ойдан шығарады, өз ойларын суреттерде немесе аппликация, пластилин көмегімен безендіреді) және аналитикалық дағдыларын (балалар кітапта берілген жағдаяттарға талдау жасайды және қорытынды жасаумен бірге не себепті осындай жағдайға тап болғанын, тығырықтан қалай шығу керектігін) арттырады.

Ал, біздің зерттеуіміз бойынша алынған ағылшын тілді ақындар өз туындыларында фольклор жанрлары бойынша сөз ойындары қазақ, ұйғыр авторлары сынды бай және ауқымды емес, тек Ш.Силверстейн сөздердегі әріптерді бұрыс әріптерге ауыстыру әдісі қолдану арқылы мектеп жасындағы баланы өлеңді дұрыс оқуда сөздерді керекті әріптермен ауыстыруға дағдыландырады. Мысалы:

Nentis Nan, he's my man,
I go do im each chanz I gan.
He sick me down an creans my teed
Widmabelsyrub, tick an' sweed,
An ten he filks my cavakies
Widchoclutcangy-- I tink he's
The grayest nentis in the Ian.
Le's hear free jeers for Nentis Nan.
Pip-pip-ooray!
Pip-pip-ooray!
Pip-pip-ooray!
Le's go to Nentis Nan dooday! [4].

Бұл шығарма «Тіс дәрігері Дэн» туралы болып, баланың тіс дәрігеріне баруы және тісі таза болып, тек қаралып қайтқандығы, сондағы баланың қуанышы туралы баяндалады. Бәріміз білетіндей балалар тіс дәрігеріне барудан қашады. Бұл өлеңде болса керісінше бала қуанышы көрсетіледі.

Балалар сөздерді мағынасына қарай бұрыс әріпті ауыстыруы керек. Ақынның «Runny Babbit» («Funny Rabbit» - «Күлкілі қоян») атты бір кітабы осы қоянның басынан кешкен оқиғаларын баяндайды, өлеңдердегі сөздердің бәрінің басты әріптері қате әріптермен ауыстырылған.

Мақаламызды қорытындылай келе айтарымыз, проза болсын, поэзия болсын шығарманың шындыққа жанасымды болуы, бала өмірінде кездесетін, керекті де қажетті тәжірибе, үлгі-өнеге алатын тұстардың баяндалуы артық етпейді. Тақырып, композиция, сюжет, сарын т.б әдеби амалдардың да өз орны мен қолданыс аясының болуы шығарманың ұтымды шығуымен бірге, жемісті еңбектер қатарынан орын алуына септігін тигізеді.

Орыстың белгілі ақыны С.Михалков: «Долг старших - с терпением и любовью лепить характер будущего человека так, чтобы с первых же лет его жизни интеллектуальное и эмоциональное развитие было гармонично. И детская литература – верное средство для этого. Показывая ребенку красоту и многообразие человеческих чувств, она возбуждает в нем ответные чувства» деген ой айтады [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Рубакин Н.А. Этюды по психологии читательства. Внеклассное организация. Мариинск, 2009. С.26.
2. Golding W.A moving Target.London, 1982. P. 1999.
3. Philip Nel. Dr. Seuss: American Icon. - New York: Continuum, 2005. 305 p.
4. Silverstein Sh. Where the Sidewalk Ends. –United States: [Harper and Row Publishers](#), 1974. – 309p.
5. Аникин В.П., Агеносов В.В., Ганкина Э.З. и др. Детская литература: учеб. пособие для учащихся пед.уч-щ / под.ред. Е.Е. Зубаревой. 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1989. – 400 с.

ӘОЖ 81:398

Итеғұлова С. А.

филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: itegul-saya@mail.ru

КӨНЕ ЖЫРДЫҢ КӨП НҰСҚАЛЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ САН ҚЫРЛЫЛЫҒЫ

Abstract. This article looks at one of the most prominent Kazakh epics "Qozi Körpeş - Bayan Sulu" and its variability and proliferation. The author discusses ways in which the protagonists of this lyrical epic poem were created.

Key words: epos, Kazakh folklore, protagonist, variability

Қозы Көрпеш - Баян Сұлу жыры жанры жағынан ғашықтық жырларға жататын қазақ фольклорындағы көне мұралардың бірі. Бұл жыр халық арасында кең тараған лиро-эпостық туындыға жатады. Жырды Сыбанбай, Бекбау, Жанақ, Шөже ақындар орындап, ел арасына 20-ға жуық нұсқасы тараған. Басқа ғашықтық дастандармен салыстырғанда бұл жырды біршама зерттелген, жан-жақты хатқа түскен туынды дей аламыз.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының ел арасында кең насихатталуына ХІХ ғасырдағы орыс ойшылдарының үлесі мол болды. Мәселен бұл жырдың башқұрт тіліндегі нұсқасын 1812 жылы Т.Беляев жазып алып, Қазан қаласында жарияласа, жырдың бір нұсқасын белгілі шығыстанушы Г.Саблуков жазып алған деген дерек бар. «Қозы Көрпеш» жырының әлеуметтік-реалистік мазмұны басым үлгісін 1833 жылы А.С.Пушкин жазып

алып, сол жайында поэма жазуды жоспарланғаны анықталды» деген пікірді фольклортанушы ғалым Ә.Қоңыртбаев та айтып өткен.

Жанақ ақын жырлаған нұсқасын Ш.Уәлиханов жазып алса, «Қозы Көрпеш» жырының қазақ, ұйғыр, барабы татарларының арасындағы түрлі нұсқаларын халық ауызынан жазып алып, сол елдердің өз тілінде тұңғыш рет жариялаған академик В.В.Радлов болды. В.В.Радлов «Қозы Көрпеш» жырының қазақша нұсқасын 1865 жылы Аягөз бойынан жазып алып, өзінің «Образцы народной литературы тюрских племен» деген кітабының үшінші бөліміне қосқан. «Қозы Көрпеш» жырының қазақша нұсқасын 1876 жылы Петербург университетінің профессоры И.Н.Березин өзінің «Турецкая хрестоматия» атты жинағына енгізген.

Бұл жыр туралы әр жылдарда қазақ фольклортанушылары М.Ж.Көбеев, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, М.Ақынжанов, М.Жолдасбеков, С.Қасқабасовтар құнды пікірлер білдіріп, зерделеген. С.Мұқанов «Батырлар жыры» (1939 ж) еңбегінде жырды халықтық сипаттағы туынды, қазақ жастарының, әсіресе қазақ қыздарының ескі әдет-ғұрып шырмауынан шыға алмай, ауыр күйге түскендерін бейнелейтін жырдың бірі деп бағаласа, М.Әуезов пен Ы.Дүйсенбаев өз зерттеулерінде жырдың қазақ арасынан тараған варианттарын зерделеп, жырдың әдеби жақтарына толық талдау береді. Сонымен қатар жырдың шығу мезгілін мөлшерлейді.

Жырдың көп нұсқалылығына сәйкес жыр сюжеттерінде де айырмашылық болып отырады. Жыршы өз дүниетанымы мен наным-сеніміне сәйкес жырдың сюжеттік желісіне өзгерістер енгізіп отырады. Бұл фольклорлық шығармаларға тән өзіндік ерекшеліктердің бірі. «Қозы Көрпеш» жырының варианттарын сюжетіне қарай төмендегідей үш топқа бөлдік:

1. Қозы мен Баян армандарына жете алмай, қайғылы қазаға ұшырап, бірге өледі
2. Қозы мен Баян өздерінің армандарына жетеді.
3. Қодар қолынан өлген Қозы кейде отыз бір жыл, кейде жеті ай, енді бірде үш күнге тіріліп, Баянмен уақытша қосылып, біраз өмір сүргеннен соң қайта өледі.

Жырдың нұсқаларын салыстыра келе ондағы оқиғаның өрбуінде ғана емес кейіпкерлерінде де бірқатар айырмашылықтар бар екенін байқадық. Баян мен Қозының жолығу сәті, жырдағы кейіпкерлер әр нұсқада әртүрлі болып келеді. Түрлі нұсқаларды зерделей келе, жырдың сюжеттік желісінде белсенді орын алған кейіпкерлердің төмендегі топтамасын жасадық: Қарабай – Баянның әкесі, Сарыбай – Қозының әкесі, Қодар – Қозының басты қарсыласы, Мысжан – Баянның ағасы Қоғанның әйелі, Айсұлу – Баянның үлкен ағасы Сағынбайдың әйелі, Ай менен Таңсық – Қарабайдың өгей қыздары, Айбас – Қозының аталас ағайыны, ал кей нұсқаларда Сарыбайдың құлы болып суреттеледі, Майлыбай – Қарабайдың досы т.с.с. Бұл кейіпкерлердің бір тобы Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың махаббаты жолында қолынан келген жәрдемен жасаса, енді бір тобы жастардың арасын алшақтатуға барынша күш салады «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының қолда бар нұсқаларындағы кейіпкерлерді жинақтау барысында басқа кейіпкерлерден оқ бойы озық тұратын, жан-жақты ашылған төрт кейіпкерді кездестірдік. Олар: Қарабай, Қозы, Баян, Қодар. Біріздендіру нысаны ретінде де осы кейіпкерлерді алған жөн деп есептейміз.

САРЫБАЙ БЕЙНЕСІ

Сарыбай – Қозының әкесі. Жырда Сарыбайдың дәулетті адам екендігі айтылғанмен, кескін-кейпі, болмыс-бітіміне толық сипаттама берілмейді. Қай нұсқада болмасын Сарыбай аттан құлап қайтыс болады. Бірақ аттан құлауының себебі әртүрлі түсіндіріледі. Бір нұсқаларда Сарыбайдың аттан құлауы жай ғана бақытсыздықтың

салдары болса, енді бір нұсқаларда аттан құлауының себебі жазықсыз буаз малдың киесіне ұшырау деп түсіндіріледі. Буаз маралды атуға бата алмай, обал, сауап ұғымдары мен құдасының өтініші таразы басына қатар түскенде Сарыбайдың пенделігі басым түсіп, Қарабайдың өтініші қисынсыз болса да көңілшектігінен мылтықтың шүріппесін басады. Мылтықтың кері теуіп, Сарыбайдың қайтыс болуын аңшылықтың қағидаларын сақтамаудан деп қабылдауға болады. Құдасының бір ауыз тілегін қайтармаймын деп Сарыбай оққа ұшқанымен Қарабайдан сертке беріктік, сөзге табандылық танылмайды.

ҚАРАБАЙ БЕЙНЕСІ

Қарабай – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы басты ұнамсыз кейіпкерлердің бірі. Жырдың алғашқы эпизодтарынан-ақ Қарабай сараң, өз бас пайдасын ғана ойлайтын жақсылық атаулыдан жұрдай адам ретінде сипатталады. Буаз маралды атпайық деген Сарыбайдың уәжіне құлақ түрмей, Қарабай Сарыбайды маралды атуға мәжбүрлейді. Маралды атамын деп, мылтығы кері теуіп Сарыбай мерт болады. Құлап жатқан бел құдасына қарамастан Қарабай маралдың ішін жарып, обалсынбастан егіз екі қозысын тыпырлатып мауыздап, өз жөніне кетеді. Осы үзіндіден-ақ Қарабайдың ашкөздігі аңғарылады.

«Қатының қыз тапты» деп алдынан сүйінші сұрай шыққан жалшы әйелдің қамшымен басын жаруы, бесікте жатқан Қозы Көрпештен «менің малымды жұтатын бәле туыпты» деп бақа айғырына міне қашуы, жетімге қыз бермеймін деп үдере көшуі Қарабайдың сертінде тұрмайтын тұрақсыздығын көрсетумен бірге, малдан басқа ешнәрсені ойламайтын пасықтығын байқатады.

Қарабайдың қайырсыздығы жырдағы кейіпкерлердің аузымен де нанымды етіп өріледі.

«Аласа, тапал бойлы кәрі тазша,
Сұрайды айранымды депті ойы.

Теріс қарап, қыңыртықтап жауап берді:

- Қайырсыз хан Қарабайдың қойы» немесе
«Қой жаймай отырсың!» - деп ақырады

Қамшымен тарсылдатып сорлы тазды.

Мейлінше қиянаттап бақырады, - деп бейнеленеді.

Қарабай әлі жеткенге әлімжеттік танытып, күші жетпегенге жағымпазданатын қорқақ, малдан басқаны ойламайтын сараң жан.

Ол жырда:

Қарабай Аққайыңмен омыраулатты
Ұстап ап, шоқтығынан басып қалса,
Аққайың шөге түсіп, жатып қапты
Қорықты Қарабайдың өңі қашып,
Атынан түсе қалды асып-сасып, - деп суреттеледі.

Жетім балаға қыз бермеймін деп ата қонысынан өре көшуі Қарабайдың сертінде тұрмайтын екі сөзділігін көрсетсе, шөл далада құдық қазып берген Қодарға күшін сатқаны үшін Баянды беремін деп келісуі оның малынан жанын арзан бағалайтынын танытады. Қарабай мал үшін жанын да, арын да сатады.

Не дейді, тоба Құдай, әстаупіралла,
Қарақтарым, малды бақсын, тазшаны алда.
Сөзінің не десе де керегі жоқ
Болады жайлы болса маған малға,

немесе

- Біреу бай, біреу жарлы, күндемелік,
Дананың қылған ісін мін демелік.
Басымды табақ түгіл жарса-дағы
Кетеді малды бақпай, үндемелік, - деп өз құлқынын танытады.

Фольклордың халқымыздың тыныс-тіршілігімен біте қайнасып кеткендігі сонша ел арасында әлі күнге дейін іші тар, сараң, кісіге болсын деуді білмейтін тас жүрек адамдарды Қарабай деп атау кездесіп жатады.

Қарабайдың ақымақтығы жырдың өн бойынан көрініс алып отырады. Осындай опасыз, ақымақ, қара басының қамын ғана күйттеген сараң адамнан Баян сынды ақылына көркі сай хас сұлу туады дегенге адам сенбес. Жыршы мұны Айбас батырдың аузымен:

«Туат» деп сіздей асыл ойлаушымек,
Ақылсыз әкең сынды Қарабайдан, - деп береді.

БАЯН БЕЙНЕСІ

Баян қыз сұлу екен мақтағандай,
Қара қасы қағазға қақтағандай.
Сұңқардың форымындай мойыны бар,
Көзіне гауһар отын жақтағандай.
Өзі ашылып біреуге сөйлемесе,
Аузынан ешкім ләззат татпағандай.

Баянның айтып тауысқысыз сұлу көркі.
Баянжан кімге тисе өзінде еркі.
Көрген жанның көңілі майдай еріп,
Айығар іште қатқан беріш дерті - деген жолдар Баянның сұлу келбетін аша түседі. Жырда Баян көркіне ақылы сай ару болып көрініс алады. Қарабай сертінен тайып, жетім балаға қыз бермеймін деп ауа көшкенімен Баян сертінен таймайды. Ол өзі көрмесе де Қозыға ғашық болып, басқа жанға көңіл бөлмейді. Қозы іздеп келеді деген үмітпен күн өткізеді.

... Тоқсан құл Қодар менен сере бойдақ,
Бәрін де бір сұлулық қойды байлап.
Баянға алмақ түгіл, сөйлескен жоқ,
Күлмейді езу тартып, Баян ойнап
Қодар құлды да ашуландырмай, ұзын арқау кең тұсауға салып қойып, өзі Қозыны тосумен болады. Бұл оқиға жырда:

- Есігімде он жыл құл болып жүрсең,
Тиемін, - деп ұзақты туралайды.
Егерде тірі болса ер Қозыке,
Он жыл бойы келер, - деп, - бір хабары.

... Қодарды Баян солай алдап өтті,
Арада неше жылдай жалған өтті... – деп суреттейді.

ҚОЗЫ БЕЙНЕСІ

Әкесі Сарыбай мен қайын атасы Қарабайдың арасындағы серттен, өзінің Баян атты жесірі барынан Қозы Көрпеш он алты жасқа дейін бейхабар өседі. Жырда Баян туралы ең алғашқы мәліметті Қозы ағат қылық жасап, бейтаныс адамнан естиді. Бұл – қазақ фольклорында кең тараған мотивтердің бірі. Бір нұсқада:

Бір күні шешекені ойнап жүріп,
Өрмегін бір кемпірдің кетті үзіп.

Ол кемпір ашуланды түрегеліп:

- Қашан жалғап тоқимын, - деп, - қайта керіп,
Дерендей боп үзгенше өрмегімді,
Баянды неге алмайсың қалың беріп!?

Іздесең әлің келер, жас емессің,
Бұл сөзге ерімейтін тас емессің.

Обалыңа қалайын, не сауапқа,
Жетерлік малың бар ғой, аш емессің!, - деп, Баянның хабарын өрмек тоқып отырған кемпірден естіртсе, екінші нұсқада:

- Қу жетім, тумай шөккір, тудың қайдан?

Әкенді тумай жатып жұтқаныңнан

Төбеңнен менің балам құй қазды ма,

Іздеп ал, жесірінді Қарабайдан, - деп, жеңілген батырдың шешесінің аузынан естиді.
Намысқа булыққан Қозы шешесінен істің анық-қанығын сұрастырып, Баянды іздеуге бел буады.

Жырда Қозы:

Қас батыр Қозым сұңқар жаудан жаймыз... немесе

Қас түлек Қозым сұңқар қанат жайған... деп ақ сұңқар, қас түлек, хас батыр деп суреттеледі.

Жас Қозы аң атуға асқан шебер,

Өзінің қайратына әбден сенер, - деп оның құралайды көзінен атқан мерген, бойына күш тасыған алып екендігін әйгілейді.

Қолға алып жалаң найза шаптым жауға,

Олжалап жанға талай бердім сауға

Ел шауып, еге болып, кісі өлтірсе,

Төрелік беріп едім талай дауға, - деген түрде келетін Қозының өзін өзі таныстыруынан да оның сөзге шешен, ойға жүйрік, білекті әрі жүректі ер екені көрінеді.

Жырдағы:

Ер Қозы барлық сырды шалдан ұқты,

Ер Қозы өз ісіне өзі мықты, - деген жолдар, Қозының Қарабайдың аулына тазша түрінде жасырын баруы, Қодарды күші асып жеңуі бас қаһарманды өзге кейіпкерлерден ерекшелендіріп-ақ тұр.

ҚОДАР БЕЙНЕСІ

Жырдағы Баянға ғашық кейіпкер, Қозының басты қарсыласы – Қодар. Жырда Қодар құл деп суреттегенімен, ол Қарабайдың басы байлы құлы емес, Баянның сұлулығына тәнті болып, Баянды алу үшін Қарабайға күшін сатып, құл болған қара күштің иесі. Жыршы:

Тартынбас еш адамнан Қодар тайып,

Естісе, бұл сөзінді, салар айып,

Қодардың атасы жел, анасы көл,

Кез болған сар далада ол бір ғайып, - деп асқан күш иесі етіп суреттейді.

Болса да Қодар дұшпан ғашық еді,

Баянның дидарына болған жерік.

Сол үшін шеңгел қылып шығарыпты

Құдірет еңбегіне қылған серік, - деген жолдар арқылы жыршы Қодарды мүсіркеген кейіп танытса,

Қодар құл тілеу тілеп жүрген жылап,
Қозыке келе ме деп елден сұрап,
«Бір кек алып, сол мезет өліп кетсем,
Тырнақтай арман қалмас менде бірақ.
Дүние ісі дүниеге кетпеуші еді,
Баян үшін құлағым болды шұнақ.
Дариға-ай, армансыз ақ болар едім,
Тістесем қолым жетіп мен де құлақ»

Кейде ойлап тілеу тілеп жүреді екен,
Кейде жылап, кейде арсыз күледі екен
Күшпенен зорлық қылып алмаса да,
Амалдың болатынын біледі екен, - деген жолдар арқылы оның сұрқия сипатын бір-ақ ашады.

Сан ғасыр өтсе де жыр кейіпкерлерінің өз көркемдік құндылығын жоймай, оқырмандар жүрегінен жол табуының басты сыры махаббат, адалдық, өшпенділік тәрізді мәңгілік тақырыптың қиыса келуінде деген ойдамыз. Қарабай бейнесі оқырмандарды сараңдықтан сақтандырса, Сарыбай бейнесі жалтақтықтан жирендіреді, Қозы мен Баян бейнесі сұлулық пен адалдық атты сезімдермен сусындатса, Қодар бейнесі көрсе қызарлық пен зұлымдықтан аулақ болуға шақырады.

УДК 81.63 Қ 30

Қалыбаева Қ.С.

*профессор, ф.ғ.д. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Алматы,
Қазақстан. Azkal2015@bk.ru*

ТҮРКІЛІК ТАНЫМНЫҢ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Abstract. This article is about historical continuity of cognition of the Turkish people. It is proved by different language facts in language impact on the confidence of the people's belief.

Key words: language, Turkish people, historical.

Әлемдегі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатарласа жүріп жатқан жаһандану үрдісінің ағымы түркі жұртынан өзіндік бет-бейнесін, келбетін сақтап қаларлық жалпы түркілік сананы талап етеді. Тарихты терең танудың бір тетігі - түркі халықтарының әлемді тануындағы түркілік сабақтастықтарды анықтауда жатыр. Яғни, түркілік рухани бірлікті қалыптастыру үшін, түркі халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығы, әдет-ғұрпы, дүниетанымы, наным-сенімі, діни көзқарасы бойынша жинақталған тілдегі білімдер жүйесін қайта саралау қажеттігі туып отыр. Сол арқылы түркі жұртының түбі бір терең дінгегін-рухани мәдениетінің тілдегі көрінісін сүзгіден өткізу қажеттілігі арта түседі.

Түркі әлемін зерттеушілердің еңбектеріне жүгінсек, бір кезеңдерде пайда болып, қайтадан ыдырап кеткендерін есепке алмағанда, ұлы дала аумағында скиф, сақ, ғұн мемлекеттік бірлестігінен кейін Ұлы Түрік қағанаты, Батыс және Шығыс Түрік қағанаты, Түргеш қағанаты, Ұйғыр қағанаты, Қарлұқ мемлекеті, Қараханит, Қимақ, Қыпшақ

бірлестігі, Жошы ұлысы, Алтын Орда хандығы, Өзбек ұлысы, Қазақ хандығы деген ірі мемлекеттер мен мемлекеттік бірлестіктер болған екен .

Бұлардың ішінде Ұлы Түрік (Батыс және Шығыс Түрік) қағанатының алар орны ерекше. Себебі, бұл мемлекеттік бірлестік өзінің дәуірлеген тұсында түркі тектес ру-тайпалардың басым көпшілігінің басын біріктіріп, ұлы держава деңгейіне дейін көтерілген еді. Тарихшылардың айтуынша, Түрік қағанаты (681-744 жж.) шығыста Маньчжуридан батыстағы Азов теңізіне дейінгі кең аумаққа үстемдік еткен алып мемлекет болған . Бүгінде туысқан халықтар бірі шалғай, енді бірі жақын орналасып, тұтастай бір белгілі аймақты жайлап тұрып жатпаса да, олардың тілімен қатар, рухани-мәдени қазыналарының ұқсас, сарындас келуі олардың түп тамырларының бір екенін үнемі аңғартып тұрады. Алтайдың архаикалық фольклорларында түркі тілдес халықтардың Еуразияның ұлан-байтақ геокеңістігіндегі жақындығының көптеген дәлелі «қыпшақ» атауы арқылы орын алған. Мысалы, тюрколог-алтаист Н. А. Кучигашеваның бір еңбегінде қыпшақтар жайлы мынадай жаңылтпаш өлең кездеседі екен :

*Кайным кыпчактар керегинде айдатан
Кара сууды кайнатып,
Каймак алган кыпчактар
Санысканды шайдарып,
Саап ичген кыпчакдар.
Пакачакты палбайдып,
Пала эдинген кыпчактар.
Келискенди керилтип,
Келин эдинген кыпчактар [1]*

Бәлкім, бұл өленде түркі тайпаларының екі тобы: қыпшақтарға дейінгі алтайлықтар мен VIII-IX ғғ. Қытай бодандығынан босап, Орта Азияда басым субэтностқа айналған дешті қыпшақтардың бәсекелестігі келтірілген. Екінші жағынан, қыпшақтардың ерлігі, батырлығы сомдалады. Яғни, қыпшақтардың алтайлық негізден тарайтындығы ауыз әдебиетінде де жақсы сақталып қалған.

Содан бері қаншама ұлы оқиғалар, тарихи кезеңдер, қилы замандар өтті. Түрік қағанаты билік құрған ұлы дала аумағында қаншама мемлекет құрылып, қайтадан ыдырап кетіп жатты. Солай бола тұрса да, олардың құрамында болған негізгі ру-тайпалар түркілер еді. Олар 3000 жылдай уақыт ішінде бірталай өзгерістерге ұшырады. Бірікті, жеке мемлекет те болды, түрлі мемлекеттердің құрамына да енді. Түркі әлемі 40-қа жуық этностарға бөлінді. Олардың тарихи дамуы мен болмысы да, тағдыры да әр қилы болды.

Қазіргі таңда бүкіл түркі әлеміне қатысты ортақ мұраларды ой елегінен өткізіп зерделесек, кезінде еуразиялық кеңістіктегі сайын далада көшіп-қонған түркілік ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпы, елдігі мен мемлекеттігінің қалыптасуы, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігі жайында түрлі деректерді табамыз. Таба отырып, бүгінгі елдігімізге дейін дәстүр жалғастығы мен сабақтастығының үнемі үзілмей келе жатқанына тәнті боламыз. Әсіресе, түркілік сабақтастықты анықтауда Сібір түркілерінің мәдениетін саралаудың орны ерекше. Түркі тілінде сөйлейтін халықтардың алғашқы кезіндегі көне діні деп танылып жүрген-шамандықтың да түп төркінін біз осы Сібір түркілерінің танымынан табамыз. Себебі, Шамандық алғашқы діндердің күрделісі. Оның барлық тайпаларға ортақ негізгі формасы – көкке, тәңірге табыну болып табылады. Ол жайында Ш. Уалиханов былай деген: «Шаманизм дегеніміз - әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат, өлгеннің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау» [2,45].

Халық санасындағы табиғат құбылыстарына табынудың сырлары халық санасында қалыптасқан наным-сенімдерінің дерек көздері болып табылатын халықтың мифтік жүйесінде жатыр. Мысалы, түркі тілінде сөйлейтін халықтар «тәңірге табынып, аруаққа сиынып, Аспанды – ата, Жерді – ана деп ардақтаған. Айталық, қарашай- балқар, башқұрт, татар тілдерінің материалдарында тіршіліктің пайда болу сырын Жер мен Көктің қосылуының нәтижесі деп түсіндіретін көне мифтік пайымдаудан туған *Жерді ана* ретінде, *Көкті әке* ретінде бағалау жақсы сақталған. Зерттеушілер бұл ұғым негізінен отырықшы өмір салтындағы славян халықтарына тән дегенді айтады: «У славян - земледельцев все календарные земледельческие праздники пронизаны сельскохозяйственной магией, связанной с почитанием обожествленной природы, которой, как к сверхъестественной силе обращаются участники магических действий. Во время сева практиковалось обрядовое совокупление на поле что, являлось симптоматическим средством магического оплодотворения Земли и символизировало космический брак Неба и Земли, считавшийся причиной плодородия» [3, с. 36].

Шындығында да Жер өңдеу магиясы түркі халықтарында соншалық үлкен орын алмағанымен, отырықшылыққа ертерек көшкен түркі халықтарында бұл көрініс тапқан. Мысалы, Қарашай- балқар, Құмық халықтарында Жерге табынып, мол егін жинау үшін оған құрбандық шалу салты орын алған. Осымен байланысты ол тілдерде **Жер анасы**, **Су анасы** деген фраземалары қолданылады. Яғни, **Жер анасы** бүкіл тіршіліктің бастау көзі, негізі ретінде пайымдалса, құмықтардың танымында **Су анасының** да алар орны болған [4, с. 37]. **Су анасы** су құдайы ретінде (славян халқындағы русалка) танылып, кешкі уақыттарда су аларда оған табынбаса қауіп туғызады деп ұғынған. Құмық тілі материалдарында *Суванасы*, *Суванасы*, *Дуньяны алтын бағьанасы*, *кьой сув алмагьа бизин* деп табыну, жалбарыну осының көрінісі болса керек. Бұл халықта *жаңбыр құдайы Земире* деп аталады [3, с. 38].

Осындай әдет-ғұрыптардың бірі қырғыздардағы –Жер, су құдайына құрбан шалу жасалып – *«Жер Суу тайуу»* дәстүрі . Бұл салт жылына 2 рет орындалған: ерте көктемде, көк шыққан , қой төлдету басталған кезде және күздің соңында – жайлаудан қыстауға көшкен , қысқа дайындық уақытында. Түркілер жер қыртыстарының әлденеше қабаттардан тұратынын ғылыми тұрғыдан таныған. Бүгінгі қазақ тіліндегі *жеті қат жер астындағыны білу* «білмейтіні жоқ», башқұрт тілінде *ете кат ер астында*, татар тілінде *жиде кат жир аштыда* деп келетін оралымдар бізге осыны дәлелдейді. Міне, бұл да түркі халқының танымдық тамырластығының бір көрінісі.

Ескеретін бір жайт, космологиялық мифологияның аясына кіретін түсініктер түрлі уақыттың өлшемінен өзгеріске ұшыраған. Ғарыш әлемінің ең өзегі – аспан дейтін болсақ, аспан ұғымы ежелгі наным бойынша жараталыстың бастауы деген мағына берген. Немесе *Көк Тәңір* деген атау көк аспан деген ұғыммен синонимдес болды. Тәңірлік діннің кезінде аспан адамзат баласын, барлық дүниені жарылқаушы, жаратушы есебінде ұғынылып, қастер тұтылды, аспанға қарап бар үмітін, тілегін білдірді, аспанға сыйынды, өйткені Тәңірдің мекені аспан деп ойлады. Сонда ежелгі түсінік бойынша аспанда да қазақтар тұрады, олардың тұрмыс-тіршілігі өздеріне ұқсайды деп сенген. Осындай ұғымды **көк**, **жер** сөзінің қатысымен жасалған мына бір фразеологизмнен де көруімізге болады. Қазақ тіліндегі арасы *жер мен көктей* деп қолданылатын фразеологизм қалған қыпшақ тобы тілдерінде керісінше құрылымда қолданылады(салыстырыңыз).

Қазақ тілінде: *жер* мен көктей

Қарақалпақ: *көк* пен жершелли

Ноғай тілінде: *кьок* билән жершелли

Башқұрт: *күк* белән йер кеүек

Татар: *күк* билән жир кебек

Қараш. балқ: кек бла жер еибик

Құмық: гек била жер ийммик

Мұның өзі түркілік танымда Жер мен Көкті бағалауда әркелкілік барын аңғартады. Яғни қазақы танымда Жер Көктен жоғары бағаланса, басқа келтірілген халықтардың танымында Көк тіршіліктің бастауы Көк тәңірі ретінде жоғары бағаланатыны көзге түседі. Бұдан түйетініміз – ежелгі адамдар Көкте әлем бар, Тәңір бар, соған жақын болайық, Көк – қасиетті мекен деп есептеген. Сол себепті де Көктегі аспан денелерінің барлығына да ерекше тылсым күш иелері ретінде табынған.

Түркілер Айды да қасиетті деп санап, жеке планета, оны жеке бір дербес әлем деп есептеген. Әлі күнге дейін үлкен кісілер жаңа туған айға сәлем беріп, иіліп, ізет етеді. Айға көп қарап тұрмаған, қолды шошайтуға болмайды деген. Оның себебін Ш.Уәлиханов былай дейді: *«Қазақтар айға ұзақ қарап тұрмайды, сескенеді. Айдағы кемпір кірпікті санап қояды деп, егер санап қойса, адам өледі»* [2,12]. Осы сияқты халық танымында айда пері болады деп есептеп, түнде терезелерді қымтап жауып қоятын болған. Бұл салт әлі күнге дейін бар. Түн баласы ауғанда немесе түннің қақ ортасында адам жаман түс көріп немесе ауытқуы бар адамдар ұйқы сұрап шошынып, оқыстан тұрса, айдағы пері адамды қағып кетеді, ауру қылады дейді. Бұның барлығы – Айдың қасиеттілігін мойындайтын белгілер.

Түркілердің танымында Күн нұры да киелі деп танылған. Бүгінде Күннің киесіне табынудың бір көрінісін біз саха халқының мәдениетіндегі *Ысыах* мерекесінен көреміз. Бұл халықта күннің ең ұзарған тұсына сай арнайы «Күнді қарсы алу» мерекесі аталып өтеді. Оның элементтері қазақы танымда да сақталып отыр. Мысалы, әйгілі Шыңғысхан, Адай (ру басы) секілді тұлғалар күннің нұрынан жаратылған деген түсінік бар. Бұл түсінік ырымға да жалғасып кеткен. Күндіз ұйықтаған кезде, үйдегі үлкен, егде адамдар «терезені жауып жат», «үстіңді жауып жат» деген тыйым сөздер айтады, сонда бұның астарынан да күн нұрынан «сақтану», оны кие тұтып, адамның бетіне «тіке келтірмеу» деген сипатта жүзеге асқан.

Түркілік танымда жұлдыздар да киелі деп саналған. Бұл халық санасында әр адамның өзінің жұлдызы болады, жер бетінде қанша адам болса, сонша жұлдыз бар есептегендіктен туған дүние. Ел арасындағы *«менің жұлдызым»*, *«жұлдызың оңынан тусын»* немесе *«жұлдызы жанған»* деген тіркестер осының айғағы. Татар халқының мәдениеті мифологиялық сенім нанымдарға қатысты қалыптасқан фразеологизмдерден де байқалады. Әсіресе, Татар халқының жұлдыздарға деген ұғымдары халықтың мифологиялық сенімін танытады. Мысалы, *«Бәхетле йолдоз астында туган»*. Егер адамның жұлдызы жарқырап айқын жанса, онда жердегі жұлдыздың иесі бақытты адам деп есептеген. Адам өлгенде, оның жұлдызы ағып түседі деген. Мұндай түсініктер – ежелгі анимистік танымның көкжиегінен туындап қалыптасқан ұғымдар деуге болады. Соның бірі – желге табыну. Бүгінде Азиялық түркілерде ұмытыла бастаған бұл дәстүр алтайлық түркілерде жақсы сақталған. Алтайлық түркілердің танымында *«Адам тәні топырақтан, жаны желден жаралған»* деген ұғым қалыптасқан. Бұл ұғым бойынша адам табиғаттың құранды бір бөлігі, адам табиғаттың өзі, адамға табиғаттың барлық құбылысы жат емес, адамның тәні-топырақ, сүйегі-ағаш, тынысы-жел деп ұғынылған. Мысалы, хакас халқының танымында *«жел адамның тынысы»* деп бағаланады. Якут тіліндегі *салқын*

күт «жел- адамның жаны», өлгеннен соң, тәннен кеткен тыныс- табиғат құбылысына- желге айналады. Дегенмен, түркілер қашан да желден үрейлене отырып, оны құрмет тұтқан. Желдің күдіреті бар деп сенген. Алайда, желден қорқу, үрейлену басымдығы анық байқалады. Әсіресе құйын желден халық қатты қорыққан, құйын жел адамның құтын ұшырып алып кетеді деп сенген. Соның бір көріністері башқұрт, татар халықтары тіліндегі қайсібір фразеологизмдерінен сезіледі. Мысалы, башқұрт тілінде *ауызыңды ел алһын* деген фразеологизм жағымсыз хабар айтқан адамға айтылады. Яғни халықтың сенімінде жағымсыз хабарды желдің күші алып кетуі мүмкін деген сенім болғандығынан хабар береді. Желге табыну қыпшақ тобындағы түркілердің ішінде татар және башқұрт халқында жақсы сақталған. Түркі халықтарының бірінде сақталып, бірінде сақталмай отырған жел құдайына табыну сенімі бүкіл түркі халықтарының алтайлық кезеңдегі таным ортақтығына жетелейді.

Туыстас халықтардың тілдегі танымдық ерекшеліктерін осылайша әр қырынан зерттеу арқылы әр ұлттың өзіне ғана тән ерекше болмыс-бітімін, қасиеттерін, басқа халықтардан негізгі ұлттық айырмашылықтарын, ерекше ойлау жүйесін, яғни менталитетін ажыратуға болады деп ойлаймыз. Уақыт өткен сайын түркілердің жүріп өткен тарих бойындағы бастан кешкен түрлі оқиғалары әр халықтың мәдени таным-түсінігі арасындағы елеулі айырмашылықтар қалыптастырған. Мұның барлығы да-- әр халықтың қоғамдық - әлеуметтік жағдайы, орналасқан жер жағдайы, көршілес елдердің тілдік әсері секілді т.б. толып жатқан экстралингвистикалық факторлар өз кезегінде олардың тілінде көрініс тапқан. Соған байланысты түркілер бірлесіп тіршілік еткен аралықта қалыптасқан тілдік бірліктерді, я болмаса одан кейінгі дәуірлерде рухани сабақтастықтың әсерімен пайда болған тілдік бірліктерді салыстыра қарастыру арқылы біз әр түркі жұртының өзіндік ұлттық ерекшеліктерін айқындайтын, оның түркілік ортақ дінгегіне апарар жолды анықтауға мүмкіндік аламыз. Себебі, тіл-үлкен қазына. Ол қазынаның бойында әлі ашылмаған талай асылдарымыз жатыр. Демек, түбі бір, дінгегі ортақ түркі халықтарының таным ортақтығына жетелейтін сөз маржандарының қыр-сыры бұл айтылғандармен бітпейді. Бұл мәселе келешекте өз алдына арнайы зерттелуі қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 www.balkaria.info/library/m/malkonduev/ekbk5.htm
- 2 211 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Қазақ бақсы балгерлері // Құраст.: Ж. Дәуренбеков, Е. Тұрсынов. - Алматы: Ана тілі, 1993. – 36-40 бб.
- 3 Основы этнического сознания карачаево балкарского народа. – Минск, 2000. – 51 с.
- 4 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко – культурные связи. Л., 1971 г., «Наука», стр. 450

Қапалбек Б.С.¹, Қамзиева К.С.²

¹филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты,
Алматы, Қазақстан

e-mail: zhomart_til@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты,
Алматы, Қазақстан

ИЗАФЕТ ТУРАЛЫ

Abstract. This article describes a study of ezafe in turks languages. the lack of definition of ezafe shows the relevance of the topic.

Keywords: ezafe, attributive relationship, genitive ending, III possessive case.

Изафет қазақ тілін былай қойғанда, тіпті түркі тілдерінің өзінде де толық зерттелмеген мәселе болып табылады. Мәселен, изафеттік тіркесті айқындауда әлі күнге дейін пікір алшақтығы байқалады.

С.С.Майзельдің пікірі бойынша изафеттік тіркестер кез келген сөздердің тіркесі емес, тек зат есімдердің бір-бірімен тіркесіп, анықтауыштық қатынасты білдіруі болып табылады. Оның айтуынша: «турецкий изафет представляет собой такое сочетание в родительном или неопределенном падеже, является определением и одновременно дополнение к другому – своему определяемому и одновременно дополняемому» /1,13/. Ғалымның изафеттік құрылымдарға берген осы анықтамасы оның табиғатын толық ашатындай ерекше болып келеді. Өйткені, С.С.Майзельден кейін изафеттік құрылымдардың тұлғалық түрлері, мағыналық ерекшеліктері туралы Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренников, В.Д.Аракин сияқты түркітанушы ғалымдар зерттеулер жүргізді. Аталған ғалымдардың изафеттік құрылымдарға берген анықтамаларында бірізділік байқалмайды. Мәселен, Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренников түрік изафетіне мынадай анықтама береді: «Изафет – это такая определительная группа, в которой определяемое, будучи всегда выраженным именем существительным, определяется с точки зрения его принадлежности к другому предмету или различных форм отношения к нему» /2,51/.

Бұл анықтамада аталған тіркестердің анықтауыштық және толықтауыштық қатынаста қатар келуі керек екендігі айтылмаған. Сондай-ақ, изафеттердің байланысу тәсілдері қандай қосымшалардың көмегімен жүзеге асатындығы да айтылмаған. Әрине, ғалымдардың оны білетіндігіне еш күмән келтірмейміз. Біз бұл жерде түркітануда изафетке берілген анықтамалардың аталған тіркесті тануда толық-толық еместігіне назар аударғымыз келеді.

Изафеттік құрылымдарды тарихи тұрғыдан зерттеген ғалым В.Д.Аракин оған мынадай анықтама береді: изафет, т.е., определительное словосочетание, состоящее обычно из двух, иногда, из нескольких существительных, соединенных подчинительной связью, из которых одно является стержневым, а другое, стоящее перед ним, - зависимым, представлен во всех тюркских языках» /3,12/ дей келе, изафеттің түркі тілдерінің көне дәуірлеріндегі мағыналық түрлерін, даму тарихын анықтауға тырысады.

Көрнекті түркітанушы Н.А.Баскаковтың аталған тіркестерге қатысты пікірі мүлдем өзгеше деуге болады. Ол алдымен бұл тіркесті «изафет» деп атауға қарсы.

«Грамматикалық терминем изафет (>арабск. Izafat букв. присоединение, примыкание) обозначается в арабском языке «сопряженное сочетание или присоединение одного имени к другому, т.е. определение имени при помощи последующего имени в родительном падеже. Термин этот, таким образом, был заимствован из арабского языка также и для соответствующих конструкций в иранских и тюркских языках.

Как видно из значения этого термина, он не вполне соответствует сущности определительного словосочетания в тюркских языках, где, во-первых, термином изафет объединяются различные по своей природе и форме конструкции определительных словосочетаний, а именно детерминативные и притяжательные, во-вторых, под этим же термином рассматриваются различные в отношении порядка слов конструкции, так как те же элементы притяжательных словосочетаний, что и в арабском языке, в тюркских языках находятся в обратном расположении, т.е. притяжательное определительное словосочетание в тюркских языках представляет собой «определение имени при помощи предшествующего (а не последующего) имени в родительном падеже» и наконец, в третьих, устанавливая при типа изафета... некоторые тюркологи исключают из группы изафета сочетания, в которых определения выражены притяжательными местоимениями».

«Таким образом, - деп қорығады Н.А.Баскаков, термин изафет, принятый в арабском и персидском языках по существу для частного случая – обозначения определенного артикля, как нам представляется, не может быть принят для обозначения в тюркских языках одной из основных синтаксических единиц, каковым является словосочетание во множестве его разновидностей» /4,99/.

Н.А.Баскаков түркі тілдеріне тән синтаксистік тіркестердің бұл түрін жалпы түрде анықтауыштық сөз тіркестер (определительные словосочетания) деп алып, оларды өз ішінде «детерминативті анықтауыштық сөз тіркесі» және «меншіктілік анықтауыштық сөз тіркесі» деп бөледі, алдыңғысына изафеттің 1-түрін, соңғысына 2 және 3-түрлерін жатқызады. Қалай болғанда да, изафет термині түркітануда кеңінен қолданылуда. Оның себебі, анықтауыштық қатынаста келетін атау немесе ілік қосымшаларының қатысуымен жасалған тіркестердің барлығы бірдей зат есімге жата бермейтіндіктен болса керек. Айталық, матаса байланысқан (*ілік септігі + тәуелдіктің үшінші жағы*) тіркестердің барлығы бірдей изафет құрай алмайды. Сондай-ақ, анықтауыштық қатынаста келетін тіркестің барлығы бірдей изафетке жата бермейді. *Зат есім + зат есім* тіркестерінің кез келгенін изафет қатарында қарауға болмайды. Изафеттік құрылымдардың осындай ерекшеліктеріне, басқа тіркестерден өзгешеліктеріне байланысты оларға осы термин тағылған деп ойлаймыз.

Түркітануда изафеттік құрылымдарды толық анықтау С.С.Майзельдің еңбегінен («Изафет в турецком языке») басталғаны анық, бірақ анықтауыштық қатынастағы тіркестерді анықтау түркітану тарихында әлдеқайда ертеректен басталады.

Анықтауыштар – сөйлемде зат есімнен болған мүшелердің әртүрлі атрибуттық сапасын білдіретін бағыныңқы мүшенің бірі. Олар зат есімдерге тән сындық, сандық, көлемдік, салмақтық, қимылдық және заттық сапаны білдіреді де, анықтайтын сөзімен тығыз байланыста жұмсалады. П.М.Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка» деген кітабында (II бөлімінде) сын есімдерден болған анықтауыштарды атрибуттық қатынаста жұмсалатын сөздердің негізгі түрі деп қарайды /5,3/.

Түркітануға қатынасты алғашқы еңбектеріне анықтауыштар тобы деген терминді ұшырастыруға болады. Мәселен, анықтауыштар тобы (Groupes determinatifs) дегенді

алғашқы түркі тілдері грамматикаларының авторлары Ж.Дени, М.А.Казем-бек және Н.И.Ильминскийдің қатысуымен жазылған «Грамматика алтайского языка» (1869ж.), одан кейінгі жазылған П.М.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» зерттеулерінен кездестіруге болады. «Алтай тілінің грамматикасында» анықтауыштардың 5 түрі келтірілген, соның в, г пункттерінде зат есімнің анықтауыш болуы туралы айтылған. Онда зат есімнен болған анықтауыштар заттың тұлғасын (формасын), неден істелгенін (ай балта, тас үй), кісінің қызметін, дәрежесін, жынысын, жасын білдіреді делінген §158, §162).

Ертедегі Ресей түркологтары П.М.Мелиоранский, Н.И.Ашмарин, Н.Ф.Катановтар зат есімдерден болған анықтауыштар тобына тек тұлға, кейде грамматикалық құрылысы жағынан ғана қарап, олардың логикалық мазмұнына көңіл бөлмеді.

Бертіндегі Н.К.Дмитриевтің, А.К.Боровковтың, А.Н.Кононовтың, Г.Д.Санжеевтің т.б. авторлардың еңбектерінен анықтауыштар тобындағы сөздердің тек грамматикалық тұлғалық жағы ғана емес, олардың мағынасы туралы да құнды пікірлерді кездестіруге болады.

Қорыта айтқанда, қазіргі түркітанудағы, оның ішінде қазақ тіл біліміндегі изафеттік құрылымның айқындалуына алғаш Ж.Дени, М.А.Казем-Бек, Н.И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, Н.И.Ашмарин, Н.Ф.Катановтардың изафетті анықтауыштар тобы негізінде қарастыруы, бертіндегі М.К.Дмитриев, А.К.Боровков, А.М.Кононов пен Г.Д.Санжеевтің осы құрылымды тек грамматикалық тұлғалық жағынан емес, олардың мағынасы тұрғысынан қарастырған құнды ойлары тіл ғылымында изафетті ерекше нысанаға алуға негіз болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Майзель С.С. Изафет в турецком языке. Москва, 1957, С.284.
- 2 Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., 1976, С.140.
- 3 Аракин В.Д. К истории изафета в тюркских языках. М., 1976, С.140.
- 4 Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., 1975, С.287.
- 5 Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. 1894, С.149.

Қасым Б. Қ.¹ Сәменова С.²

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан*

²*Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті,
Жезқазған, Қазақстан
bkasym_gosyaz@mail.ru*

ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕРДІ СӨЗЖАСАМ ЖҮЙЕСІНДЕ КОГНИТИВТИ МОДЕЛДЕУ

Abstract. The article is devoted to justifying the need for cognitive modeling semantic unit derived word formative system. Cognitive interpretation of the word-formation reveals a nest, we can say the opposite directional mechanism of language modeling world. The mechanism is based on a generalized mental model receiving morphemic linguistic expression in semantics, but reified motivational trait embodied in the real meaning of the word vertex slot. Cognitive-discursive paradigm can and should be implemented not only in consideration of the synchronous word-formation system, but also in diachronic aspect. . A separate problem is the systematization and structuring of the conceptual meanings of the word derivative. Within the framework of the cognitive approach in a new way is put the problem of correlation values and the meaning of the word derivative. The formation of various structures of knowledge and ways of their representation in the language. Mechanisms of formation of the cognitive structure of derivative words are now the least studied, resulting in the need to explore different ways of derivative words, the development of methods for describing and organizing conceptual content.

Key words: derivational system, word-formation type, derivational synonymy, cognitive modeling, derivative words, the consciousness of native speakers and culture.

Түбірлес сөздер – бір **түбір** арқылы жасалған туынды сөздер. Макросемалы бір буынды түбірден түрлі **сөзжасамдық тәсіл** негізінде әр түрлі *семаларға* жіктеліп, бір семантикалық *өріске* жататын *ортақ мағыналы* туынды сөздер *түбірлес сөздер* деп аталады. *Түбірлес сөздерді* құраушы түбір сөздің семемасы барлық туынды сөздер мағынасында сақталады, бұл *түбірлес сөздердің бір семантикалық өрісте* жатуының басты шарты саналады. Сондықтан олар тек тұлғалық жағынан ғана емес, ішкі семантик. құрылымы жағынан да жақын болып келеді. Түбірлес сөздер қатарына барлық сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған атаулар толықтай ене алады. Түбірлес сөздердің сандық жағынан өсуі, дамуы түбір мағынасының сапалық тереңдігімен байланысты. Мысалы, **асау** сөзі арқылы туынды сөздер: *асаулық, асаудай, бас асау, асаудайын, асаукөк, асаулау, асаулан*, т.б.

Сөздің семантикасын зерттеу негізінен жеке сөздердің мағыналық жағынан дамуын зерттеумен шектеліп келді. Ғалымдар сөзді жеке қарастыру жан-жақты табиғатын ашпайтынын және жеке сөздер мағынасы мен формасы жағынан бір-біріне туыс сөздермен бірігіп, сөздердің топтарын немесе өрісін құрастыратынын, сөздің мәнін, мәнісін білу үшін оның құрамын бір-бірінен жеке алып қарастырмай, ортақ мән-мазмұнның

төңірегінде талдауды ұсынды. Бұл құжеттілік тіл білімінде өріс теориясының шығуы мен дамуына, жаңа бағытта зерттелуіне әкелді. Ол тіл білімінің семантика саласын, функционалды грамматиканы тың және жаңа жолға бағыттады. Өріс теориясының негізін салушылар И.Трир, Л.Вайсгербер теориялары бойынша **семантикалық өріс** дәстүрлі немесе ғылыми түрде адамзат тәжірибесімен жасалған ұғымдардың нақты шектелген саласын толық жабатын, көбіне этимологиялық жағынан байланысты емес, т.б. сөздер жиынтығын атайды.

Тілдің даму көрсеткіші лексикадағы жүйелер сөздерді дамытады, мағыналарын түрлендіреді, ауыстырады семантикалық дамуының айғағы ретінде көрінеді. Функционалды грамматика функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ) семантикалық категория, категориалды жағдаят негізінде жасалады. ФСӨ теориясы А.В.Бондарконың еңбектерінде өзекті мәселе тұрғысынан қарастылып «*Функционалды-семантикалық өріс*» – тілдегі грамматикалық көрсеткіштердің лексикалық, лексика-грамматикалық әрі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші лексемалардың екіжақты қырынан (мазмұн-форма үйлесімді семантикалық ортада көрініс табуы делінген болатын. *Функционалды-семантикалық өріс* – семантикалық категориялар негізінде әртүрлі деңгейдегі әрекеттес тілдік құралдардың функцияларының ортақтығына байланысты қалыптасқан жүйе [1; 390 с.]. Ю.Д.Апресянның пікірінше, тілдің сөздік құрамы ретсіз жиынтық бірліктердің тобы емес. Ол сөздердің мағыналық ортақтығына байланысты біріккен бірнеше өрістерден тұрады деген пікір айтады [2]. Ю.Н.Карауловтың анықтауынша, лексика-семантикалық өріс *өзегімен* (ядромен) байланысты тілдегі сөздер тобы және олар өрістің шекарасын айқын анықтауға мүмкіндік береді [3; 61с.]. Лексика-семантикалық өрісті жасауға өрісте бір-бірімен белгілі бір байланысқа түсетін сөздер мағынасы тірек болуы тиіс. Автор лексика-семантикалық өрісті зерделегенде синонимдік, түр және ассоциативтік байланыстарды есепке алу қажеттігін көрсетеді. Сонымен, *лексика-семантикалық өріс* (ЛСӨ) біртектік мағынамен біріккен белгілі бір сөздер тобы. ЛСӨ құрамы мағынасы жағына өріс ортасынан (өзегінен) әр түрлі «қашықтықта» (орталыққа жақын және шеткері аймақтар) орналасқан бірліктерден тұрады.

Лексика-семантикалық өріс тілде шындық болмысты бейнелеп, лексикалық бірліктер ортақ семантикалық компонент негізінде әр түрлі жүйелі семантикалық қатынастармен (синонимиялық, антонимиялық, гипер-гипонимиялық) және өріс ортасымен байланысып жатқан біріккен сөздер тобын яғни лексикалық бірліктердің жиынтығынан тұратын микрожүйелер (лексика-семантикалық топты) түсініледі. Берілген ойды дәлелдеу үшін И.М.Кобозеваның еңбегінде «семантикалық өріс деп айқындалатын құбылыстың ұғымдық, заттық және қызметтік ұқсастықтары мен мазмұнының жалпы болуымен біріктірілген тілдік бірліктер жиынтығы» деп көрсетілген. Тілші семантикалық өрісті мынадай қасиеттерге бөледі:

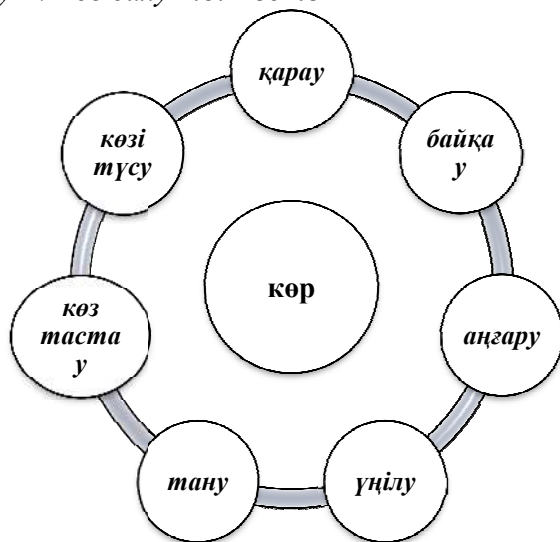
- сөздердің белгілі бір семантикалық қатынастарға түсуі;
- қатынастардың жүйелілігі;
- лексикалық бірліктердің байланыстылығы мен өзара тәуелділігі;
- өрістің дербестігі;
- өрістің ұғымдық сипатын таңбалаудың тұрақтылығы;
- семантикалық өрістің бүкіл лексикалық жүйедегі байланыстылығы [4; 99 с.].

Ю.Н.Караулов семантикалық өрістің ерекшеліктерін:

- өріс құрамындағы бірліктердің бір-бірімен байланыстылығы;
- бұл байланыстардың жүйелілігі;

- өріс бірліктерінің бір-бірін анықтауы;
- өрістің дербестігі;
- өрістің түрлі тілдердегі өзіндік ерекшелігі деп ажыратады [3; 61с.].

Жоғарыда айтылғаннан шығатын қорытынды «жеке сөздердің мағынасын жан-жақты ашпай, семантикалық талдау жасау мүмкін емес, сонымен қатар экстралингвистикалық жағдайды да ескерусіз қалдыруға болмайды, өйткені экстралингвистикалық талдау *семантикалық бірліктердің шегін анықтауға* мүмкіндік береді. Бұл байланыстар лексика-семантикалық өріспен салыстырғанда түрлі сөз табына жататын бір ұғымды білдіретін ассоциативтік өріс құрылымына тән. Лексикалық парадигма ретінде жалпы мағынасы бойынша біріккен бірнеше сөздердің жиынтығы түсініледі. Түркі тілдеріне ортақ дене мүшелері атаулары: **бас, көз, қол, аяқ** т.б. тілде бір семантикалық құрылымнан тұратын көз сөзін бір семантикалық өрісте жататын, семантикалық деңгейлері ұқсас болып келетін басқа сөздермен топтастыра отырып, көптеген түбірлес сөздердің жасалу тарихы мен шығу тектерінің бір екендігі бақалады. Мысалы, *көру → қарау → байқау → аңғару → үңілу → тану → көз тастау → көзі түсу → көз салу* т.б. **Кесте 1**

Қазақ тіліндегі әр түрлі сөздіктен жиналған «көз» аталымдарының сипаты мен ерекшелігі. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 том).

Кесте 2

«Көз» аталымының семантикасы	Көр- етістігінің мағыналары
зат. Көру мүшесі.	Қарау, байқау, көз жеткізу.
ауыс. Әсемдеп жасалған дөңгелек, ою-өрнек, шеңберлі әшекей.	жері, бүртік кіндігі.
ауыс. Нәрсенің өзі.	Жолығу, кездесу, ұшырасу.
ауыс. Адам, жан	Ауыс. Білу, аңғару, байқау.
ауыс. Өткеннен қалған, өткеннің тұсында болған нәрсе.	Ала көрмеу – бірдей көру, шет қақпау.
ауыс. Ақыл, ес, сана.	Артық көру – жоғары санау, ерекше бағалау.

ауыс. <i>Жемістің өніп шағатын</i>	<i>Бейнет көру – азап шегу.</i>
ауыс. <i>Иненің жіп өткізетін тесігі.</i>	<i>Дамыл көрмеу</i>
ауыс. <i>Кереге және торлы заттардың тесігі.</i>	<i>Жақсы көру – ұнату.</i>
ауыс. <i>Белгілі бір нәрсенің орны, қоры.</i>	<i>Жек көру – ұнатпау</i>
ауыс. <i>Алды, көз алды</i>	
ауыс. <i>Бұлақтың су қайнап шығып жатқан жері, қайнар тесігі</i>	
ауыс. <i>тұрғы, көзқарас, ұстаным</i>	

Суреттейтін және ерекшелейтін белгілерді, үздіксіз мағыналық белгілерді таңдау тұжырымды *анықтама* (дефиниция) құрастыру немесе сипаттауды айқындау деп ұйғаруымызға болады» [5]. Сөздер ортақ семантикалық белгіге ие болып, лексика-семантикалық парадигма құрайтыны белгілі. Ю.Н.Карауловтың анықтауынша, лексика-семантикалық өріс ортасымен (ядромен) байланысты тілдегі сөздер тобы және олар өрістің шекарасын айқын анықтауға мүмкіндік береді. Лексика-семантикалық өрісті жасауға өрісте бір-бірімен белгілі бір байланысқа түсетін сөздер мағынасы тірек болуы тиіс. Автордың пікірінше, лексика-семантикалық өрісті зерттегенде синонимдік, түр және ассоциативтік байланыстарды есепке алу қажет [3]. Түбірлес сөздерді жасаушы түбірдің топтық мағынасын құрайтын семалары барлық тектес түбірлі сөздердің мағыналарында сақталып, айырушы семалармен бірлікте болады. Тілдің сөзжасамдық жүйесінде де семантикалық өрістің ұстанымдары мен заңдылықтарына сүйене отырып, сөзжасамдық өрісті құрылымдауға, моделдеуге қолдануға болады:

- ◆ сөзжасамдық бірліктердің құрылымдық тұтастық ұстанымы: сөзжасамдық жүйе сөзжасамдық бірліктер біртұтас жүйе болып табылады. Түбір және сөзжасамдық жұрнақтар, үлгі, тип, жаңа сөз жасау алгоритмдері;

- ◆ туынды сөздерді моделдеу ұстанымы: бұл ұстанымда сөзжасамдық жүйе өзіне тән тұтастықпен сипатталады;

- ◆ сөзжасамдық бірліктерді анықтау ұстанымы: сөзжасамдық мағына мен аффикстер арқылы берілу мүмкіндігі т.б.;

- ◆ туынды сөздердің сапалық ұстанымы: сөзжасам құбылысына қатысты сапалық және сандық өлшемдерді, синхрония мен диахронияға қатысты ерекшеліктері сипатталады.

Қазақ тілінің сөздігінде көру етістігінің 6 мағынасы бар деп көрсетілген: 1. *Қарау, көз салып байқау*; 2. *Кездесу, жолығу*; 3. Ауысп. *Бір нәрсені бастан кешу, білу*; 4. *Айыптау, жазғыру, кінәлау*; 5. *Балау, санау, білу, тану*; 6. *қосымша мағына үстейтін көмекші етістік* [ҚТС, 328 б.]. *Қарау, байқау, көз жеткізу*. Мұны *көріп* Ескендір аң-таң қалды, Бар қаруын алтынға қоса салды [ҚТС, 262 б.]. Мақсатты түрде көру үрдісін, көру органдарының белсенді түрде көру үрдісіне қатысуын доминант *қарау* етістігі білдіреді: *қарау, көз салу, назарлау, үңілу, бетін бұру, барлау, бақылау, шолу* және т.б.; *ауызекі тілде: бақыраю, ақшию, тесірею, жіті қарау, қадалу* және т.б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде (10 томдық) *қарау* етістігінің

12 түрлі мағынасы берілген: 1. *Көз жіберу, назар аудару*; 2. *Іздеу, қарастыру, табуға тырысу*; 3. *Көру, тексеру, бақылау*; 4. *Ескеру, елеу, тыңдау, құлақ асу*; 5. *аңғару, байқау, бағу*. 6. *Күту, тосу, бөгелу*; 7. *Бағып-қағу, күту, баптау*; 8. *Бағыну, қарауына, қол астына өту, тәуелді болу*; 9. *Есептеу, санау, ойлау*; 10. *Ауу, беттеу, ойысу қадам басу*; 11. *Арнайы сөз ету, талқылау*; 12. *Дәл бағытталу, тура келу* [ҚТТС, 6-т. 55-56 б.]. Ал қазақ тілінің сөздігінде **қарау** етістігінің 10 мағынасы көрсетілген: 1. *Назар аудару, көз жіберу*; 2. *Іздеу, қарастыру*. 3. *Көру, тексеру, аңғару, бағу, байқау, бақылау*. 4. *Ескеру, елеу, ден қою*; 5. *Күту, тосу, бөгелу*; 6. *бағып қағу, күту, баптау*; 7. *Біреудің қол астында болу*; 8. *Есептеу, санау, ойлау*; 9. *Ауу, өту, қадам басу*; 10. *Арнайы сөз ету, талқылау* [ҚТС, 55-56б.]. Мысалы: Абай қайда өзі?- деп еді, Ұлжан Абайдың жатып қалғанын айтып, Жиреншеге біраз наразы салқын жүзбен қарады [М.Әуезов. Абай жолы, 1-том., 36 б.]. Абай әкесіне *көз салып* еді, үндемей, түйіліп, Айғызға аса салқын *қарап* қалған екен [М.Әуезов. Абай жолы, 1-том.,130 б.]. *Көріп*, біліп келдік. Кәмшат ауру. Әл үстінде. Бізді танымады [М. Әуезов. Абай жолы, 1-том. 130 б.].

Лексика-семантикалық топтың мүшелері арасындағы парадигматикалық байланысты көру үшін ғалымдар компонентті талдау әдісін жиі қолданады. Бұл әдіс бойынша сөз мағыналары бірнеше ұсақ бөліктерден – семалардан тұрады деп есептейді. Семалар қызметі жағынан *жалтылаушы* (интегралды) (*жалтылаушы семаны – архисема*) және *айырушы* (дифференциалды) семалар болып екіге бөлінеді. Лексикалық-семантикалық топтар *жалтылаушы семалардың* негізінде семантикалық өріске бірігеді. Семантикалық өріс лексикалық-семантикалық топтарға қарағанда неғұрлым кең тектік ұғымдарды топтастырады. Семантикалық өріс белгілі сөз тобына жататын лексикалық-семантикалық топтардың жиынтығы ғана емес, ол өз құрамына бірнеше сөз табына жататын лексикалық-семантикалық топтарды да біріктіреді. Өрістің аймақтары мен құрылымының ұстанымын анықтаудың бірі – тіл құралдарын қолданудың ұдайылығы және жиілігі, мақсатты жағдайда өрістің семантикалық инвариантын және өріс мүшелерінің семантикалық құрылымының ерекшелігін белгілеу болып табылады. Сонымен, тілдік өрістің орталық аймағын өрістің семантикалық инвариантының *аталымы* (номинациясы) ретінде ұдайы және жиі пайдаланатын бірліктер құрады. Мысалы, **Бас:** → алқа → алқалы → алқалық

алқашы → алқашылық
 алқы → алқылы → алқылық
 алқышы → алқышылық

бас: →

араз → араздық

асау → асаулан → асаулану

Кесте 4

→ асаулық

бас-аяғы	баскесер	баспана → баспанадай
бас-аяқсыз	баскесерлік	баспанала
басы-аяқты	баскиім	баспаналат
басаяқтылар	бас-көз: (болды), (демей)	баспаналау
басбақыл	баскөздік	баспаналы
бас-басы	баскөтеру	баспанасыз
басбау	басқосу	баспанасыздық
басбунақ	басқұр	бассауғала → бассауғалау
басбұзар	басқұрбау	бас-сирақ

басбұзарлық басбілгі бас-басын басжақсы басжаптыр бас-жөн басжіп	басқұрдай басқұрт басмия	бассүйексіздер бассүйектілер басталас басталастық бастоған бастоғыз
--	--------------------------------	--

Бұзаубас: I. *зоол.*, т.б. басы үлкен, мүйізді, алдыңғы аяқтары жер қазатын түсі сары қоңыз.

II. *бот.* құмды жерде өсетін малға жағымыды өсімдік.

III. *зоол.* ащы суда өмір сүретін, басы жалпақ балық.

Бұзаубалық: *зоол.* Алабұға тәрізділерге жататын балықтың түрі.

Бұзауаз: *малдың барлық түрлігінде кездесетін жұқпалы тері ауруы.*

Бұзауіс: *өзегіне темір қосып өрген жуан қамшы.* Жуан етіп тілінген таспалардан өрілген өрімі сыртына қарағанда бұзаудың тісіне ұксап тұратындықтан бұзауіс қамшы аталған.

Сөз тудырушы тұлғалар арқылы жасалған туынды сөздің семантикасы айырушы сема мен сөзтудырушы жұрнақтың мағынасы бірлігінен тұрып, жаңа атау ретінде қызмет атқарады. Туынды сөзде бұл семалардан бөлек түбірдің өзек семасынан дамыған ортақ сема болады. Сөздің өзек-семасы арқылы туынды сөздер *түбірлес* сөздерге топтастырылады [6;132-135 б.].

Г.К.Кенжетаева субъектінің белгілі бір объектіге деген қатынасына және сол объектіге берген субъектінің бағасына қарай фразеологизмдер «жасырын, ұрлана қарау», «тесіле, қадала қарау», «зейін сала, зер сала қарау», «менсінбей қарау», «немқұрайды қарау», «тандана қарау», «жақтырмай қарау» т.б. тақырыптық топтарды қамтиды [7].

Талданылып отырған *көз, көру, бас* аталымдарының М.Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» атты еңбегінде сезім мүшелерінің қызметімен байланысты жалпылауыш семаға ие сезіну етістіктерінің тобына, оның ішінде *көру* етістіктерінің семантикалық тобына жатқызады [8]. Сезім мүшелерінің ең бастысы – *көз*. Адам *көз* арқылы дүниедегі заттар мен құбылыстарды көріп, олардың түр-түрпатын, сан-қилы формаларын, түсін, қимыл қозғалысын және т.б. толып жатқан белгілерін біліп, таниды. Соның нәтижесінде адам санасында белгілі бір ұғымдар қалыптасады.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, сөзжасам бірліктерін саралауда өрісті құрылымдау, моделдеу әдісін қолдануға болады. Себебі, семантикалық өріс сөзжасам қызметін атқарушы және күрделі құрылымдық біртұтастықты көрсететін тілдік жүйе бөлігі. Сөзжасамдық өрісті талдау арқылы дәстүрлі құрылымдық теорияны негізге ала отырып, семаның мағыналық жағынан даму кезеңдерін ашуға, түсінік беруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Бондарко А.И. Функциональная грамматика. – Ленинград, 1984. – 164 с.
- 2 Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М.: 1974. – 472 с.
- 3 Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля// Филологические науки. – 1972. №1 – С. 57-68.
- 4 Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал, 2000. – 252 с.
- 5 Уфимцева А.А. Лексическое значение: принципы семантического описание лексики. – М.: Наука, 1986. – 240 с.

6 Қасым Б. Метафоралы аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам. – Алматы: ЖК Волкова Е.В., 2015. – 300 б.

7 Кенжетева Г.К. Неміс және қазақ тілдеріндегі көру етістіктерінің лексика-семантикалық өрісі. Филол. канд. дисс. ...авторефераты. – Алматы, 2009. – 25 б.

8 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 211б.

Сөздіктер:

9 ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 томдық (Жалпы ред. басқарған А.Ысқақов) 6 т. – Алматы: Ғылым, 1980.

10 Ибатов А. Қазақ тілінің туынды сөздер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1988. – 136 б.

11 ҚТС – Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы, 1999.

12 ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. VI т. – Алматы: Драйк-Пресс, 2008. – 961 М.Әуезов. Абай жолы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1989.

УДК 378(075.8)

¹Қасымова Д.Ж., ²Женгиз Э.

¹к.ф.н., Университет имени Сулеймана Демиреля

²ассоц.проф. РАМ РК

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ «ДИВАНУ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРИ)

Abstract. Interaction of languages leads to the enrichment of the lexical fund. Sometimes it clogs it, forming words, doublets. Interaction of Turkic languages Russian had a positive side. The huge reservoir of Turkic loans in the Russian language has preserved the words and forms, which in the language-based managed to vanish into thin air. Some of these words at the present stage of development of languages is an active vocabulary, the other part is preserved as the archaisms, obsolete words. Be that as it may, under certain circumstances Türkisms again returned to the donor in the language, now showing a secondary loan.

Key words: language contacts, interference, Russianisms, Türkisms, borrowing, active vocabulary, secondary borrowing

Введение

Великое произведение Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит тюрк» (Словарь тюркских наречий) вот уже более тысячи лет не перестает волновать умы ученых различных направлений: лингвистов, историков, литературоведов, культурологов, этнологов, фольклористов. Этот список исследователей с годами будет все увеличиваться, поскольку труд включает в себя многообразие сведений о жизни тюрков средневековья, которые могут стать отправной точкой в решении многих современных проблем.

«Дивану лугат-ит тюрк»- это не только словарь тюркских языков, но и первый научный труд по их сравнительному изучению. Эти и другие оценки были высказаны в адрес произведения в 2008 году, который ЮНЕСКО был объявлен годом Махмуда Кашгари и его неопределенного труда. В 2008 году в Пекине, Урумчи и ряде крупных научных центров КНР, а также в Турции, Казахстане, России прошли международные конференции, посвященные тысячелетию со дня рождения великого ученого-энциклопедиста Махмуда Кашгари.

Любой живой язык пополняет, обновляет лексический фонд за счет использования своих внутренних ресурсов, а также привлекает слова-заимствования. Эти процессы взаимовлияния и взаимообогащения не прекращаются, пока существуют живые контакты между народами. Между контактирующими народами происходят различного рода социально-политические, историко-культурные, военные, торгово-экономические отношения, которые не могут не отразиться в их языках.

Обсуждение

В силу территориальной близости, и довольно тесных исторически обоснованных отношений между славянскими и тюркскими народами образовались целые пласты тюркизмов и русизмов в их языках. Иногда эти заимствования не воспринимаются чужеродными. Языки народов, находящихся под культурным, политическим, военным и тд, влиянием более сильного соседа, теряя или преднамеренно отбрасывая свои исконные слова и формы, в силу их непригодности или неблагозвучия, принимали аналогичные чужие формы и адаптировали их в своих языках.

Так происходили заимствования из персидского или арабского языков: нан, вм. екмек, май вм. яг и др. или же в языке-реципиенте эти заимствования приобретали новое значение, теряя исконные. Такова история заимствования слова Орда. Оно стало активно использоваться с момента появления на исторической арене кочевников-завоевателей. Золотая Орда, Орды завоевателей, увезли девушек в орду. Как видно, этимология слова менялась. Орда –изначально имела значение ханской ставки, дворец. Хотя еще раньше в тюркском языке функционировало значение столица, город: *Орду балык*, *Орду кент*.

Словарь «Дивану лугат-ит тюрк» хранит множество слов, которые утеряны в современных тюркских языках. Русский язык как один из контактирующих языков сохраняет в своем фонде эти заимствования, часть которых уже устарела и представляет собой пассивный пласт. Часть заимствований –тюркизмов активно используется.

Слова, типа *кафтан*, *башмак* в современном русском языке являются архаизмами, и кажутся исконно русскими. В «Словаре тюркизмов в русском языке» Е.Н. Шиповой *кафтан* толкуется как верхняя мужская одежда[1].

Автор ссылается на целый ряд исследователей, которые так или иначе трактовали этимологию этого слова, возможные пути и время проникновения в русский язык. Однако, Шипова Е.Н. не упоминает труд Махмуда Кашгари. В 1, 3 томах « Дивана...» слово кафтан толкуется как верхняя одежда : *Eg kaftan yahsindi*[2] (мужчина накинул верхнюю одежду (кафтан)).

Башмак- род низкой обуви, обычно женской или детской. В словаре Е.Н. Шиповой отмечено, что слово пришло в русский язык из татарского. В ссылке на Махмуда Кашгари указано, что слово имеет то же звучание и значение, что и в русском языке[3]. В толковом словаре современного уйгурского языка, изданного в СУАР КНР, слово *башмак* также имеет значение женской и детской легкой обуви. В современном русском языке слово *башмак* имеет значение и старой, стоптанной обуви. Функционируют и производные *башмачок*, *башмачник*.

Махмуд Кашгари отмечает слово *бахмак* в значении обувь, а также производное *бахмаklandi*, *eg bahmaklandi* – человек приобрел обувь[4].

Утюг- прибор для глажения вещей. Е.Н. Шипова ссылаясь на ряд авторов, в частности, на Дмитриева Н.К.. отмечает тюркское происхождение слова. Еще в 11 в.

Махмуд Кашгари трактовал семантику слова утюг как железную пластину, предназначенную для разглаживания одежды в нагретом виде. [5]

В современном уйгурском языке СУАР это слово используется в определенных диалектах в форме **otuk**. Уйгурами постсоветского пространства слово **утюг** воспринимается как заимствование из русского языка. В разряд активной лексики вместо исконного вошло слово из персидского **дэзмал**, производные **дэзмал салмак** - гладить, **дэзмалсиз** - не глаженое.

Товар – предмет торговли, купли-продажи. Тюркологи отмечают его проникновение в русский язык еще в домонгольский период. За столь долгий срок слово не утратило своего первоначального значения. Развиваясь, оно приобретало все новые производные формы: *товарность, товароборот, товарообмен, товарный вид*. В «Диване...» слову **tavar** дано определение как живой и не живой предмет торговли.

Махмуд Кашгари отмечал, что огузы использовали это слово несколько в ином написании [6]. В современном уйгурском языке слово **товар** имеет два значения: *тавар* – предмет торговли и вид шелковой ткани. Наряду с исконным словом *тавар* используется заимствованное *мал*, которое в свою очередь имеет и второе значение – скот, животное.

Носителями уйгурского языка постсоветского пространства слово **товар** воспринимается как русизм и, при разговоре на уйгурском языке, предпочтение отдается слову *мал*. В каз. яз. используется слово *тауар* [7] в значении предмет купли-продажи.

Кирпич – брусок обожженной глины, употребляется как строительный материал. В словаре Шиповой Е.Н. отмечено, что слово встречается уже в 14в. [8] Оно зафиксировано и в «Диване...» Махмуда Кашгари 11в. В форме *keḡriq – riḡig keḡriq* – обожженный кирпич [9]. В толковом словаре уйгурского языка также отмечено слово кирпич. Оно используется наряду с заимствованным словом *хиш*, который является наиболее употребляемым. Слово *кирпич* воспринимается не исконной, а «чужой», заимствованной из русского языка лексемой.

Йогурт – кисломолочный продукт. Бывает для взрослых и для детей, сладкий, с фруктовыми добавками, в красочных упаковках. Многими воспринимается как «западный» продукт, а значит и название продукта заимствовано и не является исконным. В словаре Е.Шиповой слово не зафиксировано. В словаре М.Кашгари находим *yogurt koḡuldi* – йогурт загустел. [10] В словарях казахского, киргизского, уйгурского языков слово не отмечено. В СУАР КНР есть кисломолочный продукт под названием *йогурт*, рядом с которым приписано толкование *айран*. Что также является подтверждением утраты данного слова этими народами.

Штаны – то же, что и брюки, панталоны [11] Шипова Е. приводит и другой пример, ссылаясь на Ю.В. Остуженкова, который считал, что слова из тюркского ичтон и штаны независимы друг от друга, не являются заимствованными, указывает на их индоевропейские корни. М.Кашгари в своем труде приводит следующий пример *ixtonlandi – er ixtonlandi* мужчина приобрел штаны. Это слово приводится в различных формах: *iqtonlandi, ixtonlanur, ixtonlanmak*. Написание через *q* позволяет выделить значение ич – тон – где первая часть слова ич выражает внутренний, исподний, а вторая часть тон – одежда, тем самым подчеркивая предназначение данного вида одежды – исподняя, нижняя одежда [12]. В толковом словаре уйгурского языка слово отмечено как заимствованное из русского языка. **Иштан**, входит в разряд активной лексики, используется наряду с синонимом **шим** [13].

Тарқан – то же, что и деревянная кровать, род беседки. Встречается в разговорном русском языке, функционирует в среднеазиатском регионе. В словарях современного уйгурского, казахского, узбекского языков слово топчан не зафиксировано. Возможно, оно функционирует в их определенных диалектах. В словаре Шиповой Е.Н. также оно не отмечено.

В «Диване...» М.Кашгари слово трактуется как треножник, похожий на стол. Его используют при сборе винограда[14]. В русском языке слово топчан приобрело значение деревянной кровати, беседки без крыши. В уйгурском языке в этом значении используется заимствованное из арабского *айван* или *пешайван*. Слово *тапчан*, *топчан* в названных языках используется лишь как заимствование из русского языка.

Шашлык – кушанье из зажаренных кусочков баранины, нанизанных на вертел.[15] В современном уйгурском языке вместо этого слова используется заимствованное из персидского *кавап*, в казахском *кэуап*. Слово шашлык воспринимается как заимствование из русского языка. Бытует мнение, что слово образовано от таджикского *шаш*, которое имеет значение шесть. Однако в словаре тюркизмов Шиповой Е.Н. приводятся высказывания и безоговорочные доказательства тюркского происхождения слова шашлык. Все авторы считают, что слово произошло от *six – lik*, где первая часть означает вертел, палка, копьё, или мясо на вертеле, на палке. «Слово старое, известное еще со времен Махмуда Кашгарского: *šiš...* почему по-русски шашлык, а не шишлик – не известно» - отмечал Дмитриев[16]. Махмуд Кашгари зафиксировал слово *šiš* и его вариант *six* со значением палка, палочка, а также заметил, что доска, на которой раскладывается лапша для просушки, также называется *six*. **Et šiška takildi** - мясо нанизано на палочки, **et sixka takdurdi** – мясо нанизали на палочки. Сами шашлычные палочки в уйгурском языке называются *зик*, в узбекском *сих*, казахском *істік* следовательно? Слово образовано от *шиш* -шаш –зик-сик – палочки, вертел и словообразовательного аффикса – *лик*, выражающего принадлежность – *зиклик* – мясо, необходимое нанизать на палочки.

Сейчас это популярное кушанье имеет русское звучание шашлык и производные от него шашлычная, шашлычник и др. В уйгурском языке *кавап*, *кавапчи*, *кавапдан*. Уйгуры постсоветского пространства используют наряду со словом *кавап* и слово *шашлык* или его уйгурский вариант *шэшлик*, а в языке уйгуров СУАР КНР это слово совершенно отсутствует и для уйгуров является чужеродным и непонятным.

Заключение

Таким образом, эти и ряд других слов, зафиксированные еще в 11 веке великим ученым Махмудов Кашгари, в современных тюркских языках, в частности уйгурском, уже не используются и даже не входят в разряд архаизмов. Лишь некоторые из них, такие как *башмак*, *кирпич*, *итан* сохранены в некоторых диалектах.

Русский язык во все времена оказывал влияние на языки соседних народов обогащая, порой нещадно засоряя их. Однако близкое взаимодействие тюркских языков с русским имело и положительные стороны. Одним из таких моментов является заимствование русским языком целого пласта тюркских слов и сохранение их в своем лексическом фонде, не позволяя им бесследно исчезнуть. Со временем произошло обратное заимствование.

На современном этапе своего развития тюркские языки принимают из русского языка исконно тюркские слова как вторичные заимствования. Отдаленность русского языка и русскоязычного населения от уйгуров СУАР КНР не способствует влиянию на

уйгурский язык, вследствие чего в уйгурском языке этого региона отсутствуют так называемые вторичные заимствования.

Список литературы:

- 1 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке.- Алма-Ата: Наука,1976. - С.173.
- 2 Махмут Кашкари. Тюркий тиллар дивани. – Урумчи: Хәлик нәшрияти,1981, т.3,- С.149.
- 3 Шипова Е.Н. -С.72
- 4 Махмут Кашкари. С.609, 399
- 5 Махмут Кашкари.- С. 93.
- 6 Махмут Кашкари.- С. 469.
- 7 Русско-казахский словарь. Алматы:Дайк Пресс, 2995,- С.1011.
- 8 Шипова Е.Н.-С.183
- 9 Махмут Кашкари –С.594.
- 10 Махмут Кашкари –С.263.
- 11 Шипова Е.Н. –С.423.
- 12 Шипова Е.Н.- С.423
- 13 Уйғур тилиниң изаһлик луғити. Урумчи: Хәлик нәшрияти, 199, -С.1338.
- 14 Махмут Кашкари.- С. 567.
- 15 Шипова Е.Н. С.415.
- 16 Шипова Е.Н. С.415.

УДК 82 (091)

Көпбаева М. Р.

Филология ғылымдарының докторы, профессор

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, қаласы, Тараз

Сүлейменов көшесі, №7 А

meruert_orleu@mail.ru

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВТЫҢ КӨРКЕМ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ДАЛА КОНЦЕПТИСІНІҢ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Abstract. In this article the concept of the field in the literary translation (by the discourse of Sh.Aytmatov) the prose in Shyngys Aytmatov's translations' discourse "The image of the writer's language" the national values of the author in the world of cognition was clearly described.

To show Shyngys Aytmatov's language's identity was made the model of cognitive concept of field, the structure of cognitive was determined, the main concepts of specific examples was proven.

Key words: discourse, cognitive, linguistics, linguistics, concept mentality.

XX ғасыр әдебиеті мен мәдениетіне ерекше құбылыс болып енген Шыңғыс Айтматовтың шығармалары әлемнің көптеген тілдеріне аударылды. Әсіресе социалистік қоғамда өмір сүрген елдер әдебиетінде Айтматовша жазу үрдісі бізді бірте-бірте кез келген қолға түскен кітапты бас алмай оқудан тыйды. Шыңғыс Айтматовтың шығармаларын оқығанда тұтас дүниеден жанымызға тым жақын етене өмір ағысын

суретке сыйғызып, сезінте жазу шеберлігінің байқала бермес қуатын сезінеміз, сөз өнерінің құпиясына дендей енеміз.

Жалпы көркем шығармаға дискурстық талдау жүргізуде автор – мәтін – оқырман үштігінің бірлестігі маңызды орынға ие. Мұндай пікірге келуімізге ғалым Н. Уәлидің көркем шығарма дискурсын оқырманға тигізер ықпалы, оқырманның зерделеу әрекеті тұрғысынан зерттеудің маңыздылығына баса назар аударып, антропоцентристік өзектілігіне ерекше мән беруі себепші болады. Ғалым оқырманға бір жақты басымдық беріп қоймау керектігін де ескертеді [31, 32-б].

«Дискурс дәстүрлі, когнитивті, лингвомәдениеттану ғылымдарының зерттелуіне арқау бола алады, бірақ әр ғылым өзінше жіктеп, өзінше бағалайды. Дискурс – тілдік тұлғаның қасиетін көрсететін тілдік факті. Дискурста тілдік тұлғаның мынадай ерекшеліктері байқалады: 1. Сөйленіс деңгейі. 2. Ұлттық таным деңгейі. 3. Сөз қорыту, түсінік, ұғыну, сезіну деңгейі. 4. Қоғамдық ойының сипаты. 5. Интеллект деңгейі» [27,10-б].

Дискурста әлемнің тілдік бейнесі деп аталатын құрылым, ой көрінеді. Әлемнің тілдік бейнесі күрделі ұғымдық құрылым болғандықтан, оның табиғатын ашып түсіндіруді әр зерттеуші өзіндік тұрғысынан шешеді. Қоршаған шындық болмыстың адам тілінде бейне құрап, адамның дүниені, әлемді көзі, тілі арқылы тани алатынын тұңғыш рет неміс ғалымы Л. Вайсгербер әлемнің тілдік бейнесі теориясын ұсынды [94]. Ол сөздік қор, яғни тіл рөлін тым әсірелеп, сөз арқылы әлемді танып-білуге болады деген қағиданы ұстанды. Бұл қанша тіл болса, сонша қоршаған әлемнің көрінісі бар деген сөз.

Ш.Айтматов дискурсындағы әлемнің тілдік бейнесі ұлттық менталитеттің өзіндік ерекшелігімен айқындалады. Тілдің көркемдік-әдеби тәсілдері автордың дүниеге деген қатынасын суреттеп, ұлтымызға тән ойлау үрдісінің негізгі ерекшеліктерінен хабар береді. Жазушы тіліндегі сөз қолданыстары – образдар әлемнің (шындық болмыс) тілдік бейнесін жасауға негіз болатын тілдік бірліктер.

Мақалада негізгі нысаны ретінде Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романы, «Бетпе-бет», «Қош бол, Гүлсары!» повестрі және «Жәмилә» әңгімесі алынады. Талдауға алынған «Боранды бекет» романының орыс тіліндегі түпнұсқасының авторы Ш.Айтматов, қазақ тіліне аударған Ш.Мұртаза, «Бетпе-бет» повестінің орыс тіліндегі аудармасының авторы А.Дроздов, қазақ тіліне аударған Қ.Нұрмаханов, «Қош бол, Гүлсары!» повесті орыс тіліндегі түпнұсқа авторы Ш.Айтматов, қазақ тіліне аударған Ш.Мұртаза және «Жәмилә» әңгімесі орыс тіліне аударған А.Дмитриева, қазақ тіліне аударған Қ.Нұрмаханов.Аталған шығармаларды талдау барысында Ш.Айтматов шығармаларындағы көркем дискурсындағы дала концептісі және оның аудармадағы көрінісіне жан-жақты талдау жасалады.

«Дала» концептісі қазақтың тілдік санасында сөздік мақалаларының түсіндірмесінің мағыналарынан әлдеқайда кең. Бетегелі далаларда «қан майдан ұрыс» болып, халықтың тағдыры шешілді. Дала тарих сияқты, эпикалық мағынасы бар сөз.

Жалпы «дала» концептісінің Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романы, «Бетпе-бет», «Қош бол, Гүлсары!» повестрі және «Жәмилә» әңгімесінде аударылуында түпнұсқа мен аударманың арасында айтарлықтай үлкен айымашылық жоқ деуге болады. Жоғарыдағы авторлар шығармаларды аударғанда көркем шығарманы аударудың талаптарын мұқият сақтағанын атап өтуге тиіспіз.

Белгілі лингвист ғалым Ж.М.Қоңыратбаева Ш. Айтматов дискурсындағы «дала» концептісінің когнитивтік моделін зерттей келе мынандай тұжырымға келеді:

«Ш. Айтматов дискурсындағы «дала» концептісі когнитивтік моделінің кең бөлігін *тыныштық–жалғыздық–сағыныш* ұштағаны құрайды. Айтылар ойдың өрісінде бұл үшеуі бір-бірімен жарыса, қат-қабат келіп, жазушының дала әлемі туралы индивидуалды-авторлық бейнесін жасайды. Сарыөзектің созылып жатқан «алып даласы» үнсіз, тып-типыл: *«көз жеткісіз жердің бәрі жымыңдаған жазира тыныштық»*; *«әлемде желсіз, ың-жыңсыз, ұлы тұнжыр тыныштық мүлгіп тұр»*; *«айнала құлаққа ұрған танадай тына қалғаны сонша, ол тек өз демін, әуеде ұшып жүрген масаның ызыңын естіді...әлдене болатындай тып-тыныш-ау, тып-тыныш...»,* ал адамдары ой түбіне шомған, үнсіз сағынышпен әлдебір нәрсені іздейді: *«Едіге жападан-жалғыз көңілі құлазып, жетімсірейді. Айнала тырс етпейді, ақ түнектен басқа түк көрінбейді. Қаранар ара-тұра басына үйіріліп қалған қарды сілкіп түсіріп, айнала тыныштықты селт еткізгендей болады. Ал үстіндегі иесінің көңілі әлем-жәлем»* [98].

Алдымен авторлар ұстанған талаптардың теориялық негіздеріне тоқтала кетейік.

«Боранды бекет» романының орыс тіліндегі түпнұсқадағы басталуының өзі қазақтың құлазыған шөл даласының бейнесін беруден басталады.

Түпнұсқада:

«Требовалась большое терпение в поисках добычи по иссохшим, буеракам и облысевшим логам. Выслеживая запутанные до головокружения, суетливые пробежки мелкой землеройной твари, то лихорадочно разгребая сусликовую нору, то выжидая, чтобы притаившийся под обмыском старой промоины крохотной тушканчик выпругнул наконец на открытое место, где его можно было бы придавить в два счета, мышкующая голодная лисица медленно и неуклонно приближалась издали к железной дороге, той темнеющей равнопротяженной насыпной грядке в степи, которая ее и манила и отпугивала одновременно, по которой то в одну, то в другую сторону, тяжело содрогая землю окрест, проносились громыхающие поезда, оставляя по себе с дымом и гарью сильные раздражающие запахи, гонимые по земле ветром» (*«И дольше века длится день» ром, 65-с.*)

Аудармада:

«Тандыры кепкен өзектер мен тақыр жыраулардан қу құлқынға талғау табу үшін зор шыдам керек. Біресе ін қазғыш мақұлықтың шиыр-шимай шалағай ізін кесіп, біресе саршұнақтың інін апыл-ғұпыл қазып, енді бірде жырының тұмсығына тығылып қалған атжалман алаңқайға секіріп шықса мүлт жібермей бас салмақшы болып зарыға аңдып, кәкір-шүкір аулап ақсиған аш түлкі бүлкіл жортақпен алыстан көрінген темір жолға қараса жақындап келе жатты. Даланы қар жарып, ұзыннан-ұзақ бозамықтана жонданып жатқан шойын жол аш түлкіні әрі ынтықтырып, әрі үрейленгендей. Жерге жел ықтырған ащы кермек түтінін будақтатып, әудем жерді дүрсілдетіп, дүр сілкіндіріп иә шығысқа, иә батысқа қарай пойыздар зулап өтіп жатыр» (*«Боранды бекет» ром. 14-б.*)

Аудармада пейзаждық дала бейнесі мен поэтикалық ырғақ дәл берілген. Ш.Айтматов романына арқау болған оқиға қазақ жерінде өткендіктен аудармашы Ш. Мұртаза барынша қазақтың ұлттық ұғымына сай етіп алуды мақсат еткенін көреміз. Мысалы: «по иссохшим, буеракам и облысевшим логам» деген автор сөзінің қазақшадағы «Тандыры кепкен өзектер мен тақыр жыралардан...» деген аудармасы түпнұсқадағыдан әлде қайда әсерлі шыққан және «дала» концептісінің тура мағынасымен шектеліп қоймай, концептінің денотат түрлерін ала отырып танымдық және көркемдік берілуін орынды тапқан. Романдағы «тушканчик» дегенді аудармашы қазақ тілін жетік білетіндіктен

«сарышұнақ», «атжалман» деп дәл атауларымен алу арқылы да даланың келбеті туралы ұғымды келістіре түскен.

Қазақтың сайын даласындағы тыныштықты барынша орыс тілінде көркемдікпен берген Ш.Айтматовта: «В перерывах между поездами в степи наступала внезапная тишина, как после обвала, и в той абсолютной тишине лисица улавливала в воздухе настораживающий ее какой-то невнятный высотный звук, витавший над сумерчной степью, едва слышный, никаму не принадлежащий. То была игра воздушных течений, то было к скорой перемене погоды. Зверек инстинктивно чувствовал это и горько замирал, застывал в неподвижности, ему хотелось взвыть в голос, затаившись от смутного предощущения некоей общей беды. Но голод заглушал даже этот предупреждающий сигнал природы» (*«И дальше века длится день» ром, 65-с.*). деген жолдарды аударуда да аудармашы түпнұсқадан алшақтамайды, қазақтың сөз байлығы мен тұрақты тіркестерін орынды қолдана отырып, әсерлі жеткізеді:

«Пойыз өтіп кетіп, келесі пойыз келгенше дала құлаққа ұрған танадай тына қалады да, сол әрі тылсым сәтте түлкі бұлдыр дала үстінде ғайыптан талып естілген болжаусыз, иесіз заңғар дыбысты құлағы шалып, секемшіл халге ұшырайды. Ол ауаның көзге шалынбас ағысы, ауа райының кешікпей өзгерер құбылысының хабары еді. Сорлы түлкі соны сезіп, тұла бойы азынап, қаһардан қалшыып, әлемге төнген әлдебір нәубетті әлсін-әлсін аңлағандай, үнін шығарып жылағысы, шәу-шәу етіп үргісі келеді. Бірақ табиғаттың өзі аян бергендей осы бір үрейді аштық сезім жеңіп кете берді» (*«Боранды бекет» ром. 15-б.*).

Түпнұсқадағы «степи наступала внезапная тишина» ауармада: «дала құлаққа ұрған танадай тына қалады» деп қазақы қалыптасқан тіркес арқылы даланың тыныш қалін шыншыл бйнелеген.

Ш. Айтматовтың осы романдағы суреткерлік дискурсына назар салсақ көтеген тарихи мәселелердің астары ашыла түседі. «Боранды бекет» романы – қазақ даласына қуаныштан гөрі қасіретті көбірек алып келген космосты игеру мәселесіне алғаш сүрлеу салған тың туынды. Ел, жер, халық тағдыры жайлы жазылған бұл шығарманың тарихи шындықты көркемдік шындыққа, өмірлік ақиқатты көркемдік ақиқатқа айналдырғанын аңғаруға тиіспіз. Жалпыадамзаттық мың жылғы уайым «Боранды бекетте» Боранды Едігенің тұтас ғұмыры айнала қауым-ел, алма-кезек құбылған аласапыран дәуір, бітіп, таусылмайтын шексіздікпен ұласқан өмір әнінің төгілген адамзат ұғымымен белгіленген өлшемі шартты бір күннің аясында мазмұн түзеді.

Шығарма қазақтың ұлы даласының қиян шеттегі бір қолтығы – құла түздегі жан жүйені қозғамай қалмайтын етене көріністі тірілте баяндап басталады.

«Тандыры кепкен өзектер мен тақыр жыралардан қу құлқынға талғау табу үшін зор шыдам керек. Біресе ін қазғыш мақұлықтың шиыр-шимамай шалағай ізін кесіп, біресе сарышұнақтың інін апыл-ғұпыл қазып, енді бірде жыраның тұмсығына тығылып қалған атжалман алаңқайға секіріп шықса, мүлт жібермей бас салмақшы болып зарыға аңдып, кәкір-шүкір аулап ақсиган аш түлкі бүлкіл жортақпен алыстан көрінген темір жолға қосара жақындап келе жатты. Даланы қақ жарып, ұзыннан-ұзақ бозамықтана жонданып жатқан шойын жол аш түлкіні әрі ынтықтырып, әрі үрейлендіргендей. Жерге жел ықтырған ащы кермек түтінін будақтатып, әудем жерді дүрсілдетіп, дүр сілкіндіріп ия шығысқа, ия батысқа қарай пойыздар зулап өтіп жатыр» (*«Боранды бекет» ром. 14-б.*).

Шыңғыс Айтматов Жер әлемнің қай нүктесі де – орталық нүкте, маңызды екендігін меңзей отырып, алапат ғалам кеңістігіндегі адам қалпын арқау ету арқылы болмыс

заңдарымен санасып ғұмыр кешу міндетін құлаққағыс ете отырып, сана жетпес құбылыстар, жойқын сезімдер, жүрдек түйсіктер құрсауындағы пенде баласының бейпана көрінгенімен, жаратқан иесіне ғана мәлім тіршілік тұғыры туралы атам заманнан бергі толғақты күй – жалпыадамзаттық таусылмайтын, сар-қылмайтын дастанды жалғастырады.

Едіге – теория тілімен айтқанда, типтік бейне, тұлға. Бұған Едіге дәмдес болып жүрген, Едіге әңгіме құрған, Едігемен еңбек жолында ұшырасқан жан иелерінің барлығын да қосуымызға болады. Жазу өнерінің шеберлік шыңдарын мақсаткерлікпен жаулаған Шыңғыс Айтматов шығармаларында осал ешкім жоқ, ештеңе жоқ екендігіне осы «Боранды бекетті» қайта оқып шыққанда және бір мәрте түйсіне түскенім рас.

Шыңғыс Айтматов жаратқан жарық дүниедегі жанды-жансыздың барлығын қармап отырғанда осылардың барлығын ұлы құдіретке бағышталған махаббатпен баурапты.

Тылсым жұмбақ жаратылыстың бір ұстыны – Қаранар. Аққұйрық қара сұңқардың зеңгір көктен қадалып төмендегі тым төмендеп кеткен тіршілікті бақылауы. Жемтік іздеп, дала төсіне бауырын басып, жандалбаса сенделіп жүрген түнгі түлкі. Батыстан шығысқа, шығыстан батысқа тынымсыз сабылып жататын пойыздар.

Шыңғыс Айтматов дүниенің «қарапайым» құбылыстарын әлемдік құрылым заңдылықтарымен астасып жатқан мән аясында таниды.

Ғасырдан да ұзақ күн батқанда қазақ даласынан аспанға қарай бірінен соң бірі атылып шығып бірнеше зымыран ұшқан. Әлі де ұшып жатыр...

Айтматов адамзат ақыл-ойының арамға беттесе, арзанды қуса алапат қырғынға апарып соғар сойқанын ұсақ-түйектің тасасынан да, іргелі істер саналатын, Ана-Бейітке кешегі тұлғалы елдің бүгінгі тұқымының мүрдесін өткізбеуге шейін жеткен «маңыздысынан» да өрбітіп отырып, адамзатқа апат өзінен келетінін айтпаса амалы қалмағандықтан, жан суыра жазылған туындысын ұсынып еді.

Шыңғыс Айтматовтың қазақ даласын аялауы, қазақтардың өткен тарихын қастерлеуі, қазақтардың ұлттық болмысындағы адамшылық қасиеттердің қанық бояуына шомылған осы шығармасына қаламгердің жалпы адам баласын сүюдің шуағымен шұғылаланған жан-жүрек ізгілігі дарыған.

Жазушы қаламы жұмбақ жаратылыстың тілімен сөйлеуге оңтайлы дей салсақ, жадағай айтылған ой болар еді. Мың құбылған тылсымды тірі күйімен Айтматовша құйқылжыта жазу – тек Айтматовтың ғана қолынан шығатын өнер.

«Сол түні далада ызғырық жел жалаңдап тұрған. Аяз қатая түскен. Қаранар қалап өз қамқорлығына алған, төрт інген бір пәкелеу төбенің тасасында сайда ықтап тұр еді.

...Қаранар тыным таппады. Қос өркешті, иір мойын, дударбас, бақырауық қара айуан қар суырған қатқақ жерді таптай береді, таптай береді. Неткен таусылмайтын күш десеңші! Ол дәл қазір де махаббат машақатына малтымақшы болып, біресе ана інгенге, біресе мына інгенге барып тиісіп, қоңынан, сауырынан аямай тістеп, бір-бірінен ажыратып берекесін кетіреді. Оның мұнысы тойымсыздық, әрине. Інгендер оның дегеніне ынты-шынтысымен күндіз көнгендері де әбден жетіп жатыр, ал түнде саябыр тыныш тілейді. Сондықтан олар да бураның тиісе бергенін жақтырмай бақырып, одан азар да безер болып, орынсыз тілекті орындамай, мына түн баласына тыныштық тілейді» («Боранды бекет» ром. 79-б.).

Жан иесінің ішінде Адам баласына бұйырған әдеп, ынсап ұғымдарына бағынбас табиғи дүлей түйсік боларын Қаранар бураның қаңтардың қақаған суығында қаңғып кеткен, елді қан қақсатқан құмарлық хикаясымен әдіптеп отырып, әңгіменің бір ұшығын қайран Едіге ердің жан жүйесіндегі жарияға болмайтын жағдайдың күйімен жалғайды.

Романда заман ағысындағы тарихи бір кезеңнің адамның басын доп қып ойнатқан қитұрқы құбылыстары жалпыадамзаттық кеңістік аясында барша рухани зардаптарымен бой көтеріп отырады. Жазушы белгілі бір басқару жүйесі, мемлекеттік аппарат жаратылыстың әу бастан адамды аялаған заңдылықтарын бұзып-жарып, дүние үйлесімін тас-талқан етіп бүлдіруге кірісіп кеткен сұмдық алапаттардың жан суырған азапты күйлерін жеке бас тағдырлармен бетпе-бет келген қоғамдық машинаның аяусыз қаттылығын жаңғыртуда жаңа бір әлемдік көркемдік кеңістік түзеді. Адамзат тарихына кеңестік жүйе ұғымымен енген мемлекеттік құрылымның белгілі бір уақыт аралығындағы ғана емес, тұтас тұйыққа тірелген қондырмасын жалпыадамзаттық мұраттардың жолдан тайған бақсыз баяндылығымен ұштастыра отырып, ой жетпестей өлшемдерді қайырып әкеп бір тоқтамға астарлау шеберлігі керемет.

Мындаған жылдар бойы көшпелі жұрттың өмір сүруінің көзі болған төрт түліктің қасиетті мекені қазақ жерінің төсін шынжыр табан алпауыттардың жүн түткендей жұлмалай бастағанын көріп күйзелмеген жан болмайды. Осы мәселені көтеру арқылы жазушының ұлттық мінезі мен ұлттық менталитеті қалыптасқаны аңғарылады. Ш.Айтматов тіліндегі қазақ ұлтының кейпі оның прозалық шығармаларындағы әлемнің ұлттық тілдік бейнесі ретінде көрінеді. Осы орайда тілші-ғалым Г. Смағұлова: «Тіл бір адамның меншігі емес десек те, сол тілде сөйлейтін жеке адам өз ұлтының бүкіл бітім-болмысы, өмірлік тәжірибесін, дәстүрлерін меңгеру, сіңіру арқылы ол да өз тарапынан ұжымдық мәдениетке үлесін қосады. Осындай ерекшеліктер арқылы тұлға ретінде ұлт өкілі боп сақталады» [55,145-6].

Жазушының «Боранды бекет» романы мәтін тілінде ұйымдастырылған көркемдік әдеби тәсілдер жүйесі кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін суреттеп, ішкі дүниетанымын білдіреді. «Пойыз өтіп кетіп, келесі пойыз келгенше дала құлаққа ұрған танадай тына қалады да, сол әлі тылсым сәтте түлкі бұлдыр дала үстінде ғайыптан талып естілген болжаусыз, иесіз заңғар дыбысты құлағы шалып, секемшіл қалге ұшырайды» («Боранды бекет» ром.16 -б.).

Осы үзіндіден байқағанымыздай, жазушы танымы сыртқы дүние заттарына бағытталған тәрізді көрінгенімен, оны жүзеге асырып отырған адам болмысы тұрғысынан бағдарласақ, айтылған үрдіс үнемі адамның ішкі дүниесінің күрделі құрылымдарын тудырып, сондай-ақ соған сәйкес оның сипаты да өзгеріп отырады. Осыдан танымның жүрісін адам баласының ішкі қажеттіліктер дәрежесі белгілейтінін аңғарамыз. Айтматов талантының сапалы бір ерекшелігі ол әрбір кезекті шығармасында тың өмірлік материалды ала отырып, соны стильдік, композициялық форма пайдаланып, жаңа образдар, тосын тұлғалар тудырып, ерекше көркемдік әлем ашады. Айрықша ескерер жәйт — күні бүгінге дейін ол бір шығармасында қолданған баяндау тәсілін, архитектоника элементтерін екінші рет қайталаған жоқ. Үнемі, тұрақты қайталанатын бір-ақ нәрсе бар. Айтматовтың барлық туындысының темірқазығы — адам, ауыр тағдырлы, трагедиялық қаһарман. Жәмиладан басталған осы арна Танабай, Едігеге жетіп, енді Авдий Калистратов, Бостан Үркіншиев болып жалғасып барады.

Жазушы творчествосындағы ең үлкен сарын, басты пафос өмірдің сұсты келбетін, тіршіліктің қаһарлы сырын реалистік дәлдікпен, азаматтық адалдықпен, суреткерлік шыншылдықпен, қаламгерлік тереңдікпен бейнелеу, адамдар тағдырындағы диалектикалық қайшылықтарды ашу, өмір мен өлімнің мәңгілік тайталасындағы жеке адамның орнын көрсету; жазушы науқандық, өткінші ұрандарға бой алдырмай, көркемдік, идеялық, шыншылдық талаптарын берік те қатал ұстанады. Әдебиет тарихы қанша

тереңде жатқанымен, жазба ескерткіштері мол болғанымен, қазақ, қырғызда реалистік әңгіме, повесть, роман дәстүрінің шағындығы әр кезде шаң беріп қалады. Біреулер фольклорлық сарындарға түсіп кетсе, екіншілер әдеби схемаларға құрылады. Аңыз, миф байлығы мен реализм мектебіндегі шеберлік сырларын әлеуметтік, психологиялық проза сабақтарына берік ұластырып, қазіргі заманның күрделі шындықтарын ашатын, ұлттық бояуы қанық, интернационалдық байлығы мол, философиялық терең мазмұнды формасымен көз тартатын жүзіктің көзінен өткендей көркем, ықшам, қорғасындай салмақты туындылардың тұтас галереясын жасады.

Белгілі бір тілде сөйлеушілердің дүниесі оның ұлттық салт-дәстүрі мен сөз әдебінде, наным-сенімінде, діни ұғымында көрініс тапқан – әлем жайлы мағлұматтар жиынтығы – әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырады. Сол себепті Ш.Айтыматовтың прозалық шығармаларында әлем бейнесінің тілдік көрінісін жасауда дала концептісі танымдық лингвомәдени маңызға ие деген қорытындыға келдік. Қазақ халқының таным-түсінігі бойынша жас ерекшелігінде алшақтық бар туыстар арасындағы қалжыңның өзінде эвфемистік қолданыстарды орынды пайдалану сыйластық пен жоғары мәдениеттілікті аңғартады. Жазушы қарым-қатынастың экстралингвистикалық жағдайында сөйлеушінің көзқарасы бойынша айтуға әбестеу көрінетін сөздерді эмоциялық бояуы жағымды атаулармен шебер ауыстырған. Қаламгердің эвфемизмдерді кейіпкерлер тілінде жұмсауынан оның тілді жоғары эстетикалық талғаммен пайдаланғаны, халқымыздың ұлттық сөз әдебі нормасының, адамның жеке мәдениетінің қалыптасуына өз ықпалын тигізгені деп тұжырымдаймыз.

Ш.Айтыматов халық тілі байлығын, ұлт тілінің табиғатын өзінің көркемдік құралдарының бірі ретінде және кейіпкер бейнесін (салт-дәстүрін, мінез-құлқын, дүниетанымын, тыныс-тіршілігін) таныта түсу үшін қолданған. Жазушының қолданған дәстүрлі дүниетанымдық лексикасы, мәдени лексика элементтері тіл мен ұлттың бірлігін көрсетеді, ұлт тіршілігінің тілдегі бейнесі болып табылады. Осыған орай Ш.Айтыматов тілінде қалыптасқан символдық жүйені әлемнің тілдік бейнесі деп қарастырдық.

Жазушы Ш.Айтыматовтың қолданысындағы метафоралардың бойынан бейнелілік, экспрессивтік, баға берушілік, танымдық сияқты қасиеттерді байқауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 117 б.
- 2 Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Наука, 1986. – 322 с.
- 3 Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. – М., 1993. – 380 с.
- 4 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.

Күдеринова Қ.Б.

*Сулейман Демирель атындағы университеттің доценті, филология
ғылымдарының докторы, Алматы, Қазақстан*

e-mail: kuderinova_70@mail.ru

БҰРЫНҒЫ КЕҢЕСТІК ТҮРКІ ТІЛДЕРІ ЖАЗУЛАРЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Abstract. The paper addresses what kind of difficulties in information exchange between languages are caused by the difference of former Soviet and Turkish languages using one alphabetic system. Therefore, the author suggested a common alphabetic system. The topicality of accepting the common spelling rule among related languages also will be discussed.

Key words: Turkic language, alphabet, letters, information era, written language

Бүгінгі ақпараттар заманындағы тілді, әдебиетті және басқаны жазусыз елестету мүмкін емес. Өткен ғасырлар әр елдің өзін ұлт ретінде дәлелдеу, мойындату сипатында көрінсе, ендігі кезең өзара мойындалған елдердің интеграцияларға баруы, бір-бірімен санасуы, одақтасуы дәрежесіне ұласуда.

Әр мемлекеттің рәміздері қатарына жазу да кіреді: туы, елтаңбасы, әнұраны және жазуы. Ендеше бүгінгі ақпараттар заманында алдымен аралары алшақтап кеткен түркі ақпараттары тілінің ортақ жазуда сөйлеуі туралы сөз етпекпіз.

Бүгінде тілді құрал ретінде пайдалануда өз ойын жарыққа шығару ғана емес, өзгенің ойын тану, жалпы тілдік санадан ақпарат алу басымдылыққа ие сияқты. Мысалы, түркі халықтары үшін орыс тілін білу – Абай айтқандай, Еуропаға ашылған терезе болды. Біз генетикалық жағынан туыс емес тілдік санамен тікелей қатынас жасау арқылы олардың ойлау жүйесімен таныстық. Орыс тілі мен графикасын меңгеру ойлауымызға, сөз мағынасының дамуына, стильдердің саралануына, сөйлем құрылысының жетілуіне орасан зор әсер етті.

Тіл, әрине, ауызша және жазбаша түрде реалданады. Бүгінде ақпарат кеңістігінің күшеюі тілдің ауызша түріне қарағанда жазба түрі рөлінің артуымен тікелей байланысты болып отыр. Тілдің ауызша түрі арқылы ақпарат алу мүмкіндігі аз. Өйткені ауызша тіл белгілі бір уақыт пен кеңістік аралығына ғана тәуелді, сондықтан шектеулі. Оның өзінде сол тілдің коммуникативтік-функционалдық жағын жақсы білсеңіз ғана. Тілді білмесеңіз, ауызша тіл арқылы ақпарат алу өте қиын немесе үстірт. Ал жазба тіл арқылы ақпарат алу және беру мүмкіндігі біршама кең. Ол уақыт пен кеңістікке тәуелді емес, кез келген уақыт пен кеңістікте отырып, ақпарат алуға қазіргі ғаламтор желісі тіптен мүмкіндік береді. Туыс емес тілдерді білуің керек, болмаса қазір қызметі жетілген ғаламтор сөздігі бар. Тек өз тіліңнің өзге тілмен толық жүйеге түскен сөздігі болуы керек. Сонда барлық әлемдік тілдегі ақпараттардың аудармасын жуықтатып алып, түсінуге болады. Ал туыстас түркі тілдерінде бұл жағынан жағдай қалай? Өкінішке орай, мүшкіл. Google аудармашысында түркі тілерінен тек түрік тілі ғана бар [1].

Қазіргі заман – ақпарат заманы. Біз ақпаратпен қарулану үшін кез келген тәсілді пайдалануымыз керек. Ол өзге тілді жетік білу болсын, болмаса жазба тілді ғана түсіну болсын, бәрібір. Ал туыс тілдер графикасының ортақ болуы – осы тәсілдердің біреуі. Жетілдірілген әліпбиі мен емлесі бар туыс тілдер бір тілдің диалектісіндей қарым-қатынас

жасай алар еді. Сондықтан жазудың қазіргі қызметі, әсіресе түркі тілдері үшін қызметі ақпарат алуда пайдалану дегенге саяды.

Түркі халықтарының тілдік санасы да, әлем туралы тілдік бейнесі де бір. Түбі бір түркі тарихы мен құндылықтары туралы айтпаса да түсінікті. Ал осындай дінгегі бір тілдер білім, ғылым, мәдениет, экономика саласындағы жаңалықтарына неге орыс немесе ағылшын тіліне аударылғанда ғана өзара қолжеткізуі керек. Неге аудармашысыз-ақ түсінісуге (әрине, барлығын емес, кей сөздерді сөздікке қарап аударып) болатын тілдер аудармашы қызметіне жүгінеді? Бізге – туыстас халық өкілдеріне ғылым, білім, мәдениет, экономика, саясатындағы жаңалықтарды өзге тіл арқылы білу ұятты жағдай емес пе?

Түркі тілдері бір-біріне өте жақын, бір тілдің диалектісі іспетті тілдер. 20ғ. басында Н.Төреқұлов «Түркі жазуларына унификация керек. Өйткені бәрі бірдей сөйлейді, бірақ әртүрлі жазады» - деген екен [2, 117].

Иә, мұның бәрі бұрынырақ болған, 20 ғасырдың басында. Алайда сондай диалекті деңгейіндегі тілдер қазір бір-бірін түсінуден қалып барады. Оның себебі, біріншіден, жалпы кез келген ауызша тілдің тез өзгерісіне сайса (мысалы, кез келген шет тілді жазба тіл арқылы тез, оңай меңгеріп алғандай болғанмен, тілдік ортаға түскенде коммуникацияға ілесе алу қиындайды, сөз бірліктердің жазба формасын санада қатар елестетіп, не жазба тұрпатын көріп әрең түсіну қалыпты жағдай), екіншіден, түркі тілдерінің кеңес құрамында болғандары орыс тілінің, түрік тілі ағылшын тілінің әсеріне ұшырап, диаспоралар тілдері оқшауланып, орфоэпиялық нормаға айтарлықтай жарқышақ түсіріп алды. Сол себепті біздер, түркі халықтары, ауызша сөйленген мәтіндерді аудармашы болмаса түсіне алмайтын жағдайға жеттік. Ал ата буынның және жазба тілді меңгере қоймаған алдыңғы буынның тілі (өкініштісі, қазіргі таңда ол ұрпақтар өмірден өтіп барады және олардың сөйлеу тілі барлық түркі халықтарында бірдей транскрипцияланбады) қай түркі тілінде сөйлесе де, бір-біріне алғаш тыңдағаннан-ақ түсінікті (мысалы, біздер Стамбул университетінің деканымен болған әңгімеде аудармашысыз-ақ түсінісе алдық, өйткені ол кісі түрік тілінің «классикалық» орфоэпиялық нормасымен сөйледі). Ал қазіргі түркі халықтары жас буынының сөзі мүлде өзгеше сипат алып барады. Енді келешекте жағдай тіптен қиындайды: түркі сингармонизмін өткен ғасырдан бастап жоғалту үстіндеміз. Қ, ғ, ұ, і дыбыстары барлық тілде бірдей естілмейді. Ал түркі тілдерін өзге генетикалық жағынан туыс емес тілдерден айырмасын көрсетіп тұратын да, өз ішін бір-біріне жақындататын да осы ерекшеліктер көмескіленсе, онда туыс тілдердің арасындағы жақындық, О.Сүлейменов айтқандай, жазу тілінде («язык письма») ғана сақталатын болады.

Қазіргі түркі тілдері үш графиканы – латын (түрік, өзбек, әзербайжан), араб (түркі халықтарының Иран, Қытай, Ауғанстан т.б.), кирил жазуын қолданады. Бір графиканы пайдаланатын тілдердің өзінде әліпби алшақтықтары бар. Мысалы, кирил графикасын қазір қолданатын түркі тілдерінің жазба мәтіндеріне қарайық: *6-8 февральда узган Республика күләмендәге олимпиадада укучыларыбыз - Шәмсетдинова Фәнүзә, Хисамиева Физәлия призер булдылар. Укытучысы Вакказова Б. (tatar).*

Эки диалектге бөлунеди: басхан-чегем («ч»-диалект) эмда малкъар («ц»-диалект). [Россияда](#) тилде селешгенлени саны 303 минг адамды (2002 джыл халкъ санаугъа кере). Литература къарачай-малкъар тил, къарачай-басхан-чегем диалектни тамалында къуралгъанды. Джазыу система 1920-24 дждж. араб джазыуну тамалында болгъанды ([аджам](#)), 1924-36 дждж. латин алфавитни тамалында, 1936 джылдан бери — кирилл

алфавит бла тамалланады. Къарачай-малкъар тилде [«Къарачай»](#) бла [«Заман»](#) газетле эмда [«Минги тау»](#), [«Нюр»](#), [«Лячин»](#) журналла чыгъадыла (Кагаçау-Balkar).

Орто Азиянын байыркы элдеринин бири. (Октябрдык революциясына чейин тарыхый адаттардакыргыз деген ат казактарга да тиешелүү болгон). Жалпы саны 1700 миң адам 1975-жылы. Антропологиялык жактан монгол расасынын Түш. Сибирь бөлүгүнө кирет. Борбордук Азиядагы этностук же саясий бирикменин наамы катары байыркы түрк жазма эстеликтеринде болжол (Kirgiz).

Шинжаң - Уйғур аптоном райониде тәрәққият тапқан, мәмликәтлик тил дәп, йәнә қисмән Қазақстанда, Өзбәкстанда, Қирғизстанда вә Түркмәнстанда ишлитилиду. Кичик уйғур груһлири Россияда, Түркияда, Америкада, Европиде, Австралиядә, Авғанстанда вә Сәүдийә Әрәпстанда яшайду. Сөзләйдиғанлар сани 30 млн. адәм әтрапида, шуниң ичидә МДҺ бойичә 800 миң адәм. МДҺ уйғурлириниң көпи икки яки унуңдин көп тилларни қоллиниду. Қазақстан уйғурлириниң әдәбият тили – бир милләтлик тил (Uyghur).

Халкының милли теле, урыс теле менән бер рәттән Башкортостан Республикаһының дәүләт теле. Тәрки телдәрәнең кыпсак төркөмөнөң кыпсак-булғар төркөмсәһенә карай. Морфологик тибы буйынса агглютинатив телдәр иҗәбенә инә. Башкорт һөйләү теле өс диалекттан тора: көнсығыш, көнъяк һәм көнбайыш. Башкорт алифбаһе урыс алфавитына нигезләнеп төзөлгән (Başkurt dili)

Кёбюсюне Къарачай-Черкесияда, Ставрополь крайда, Астрахань областда эмда Дагъыстанда джашагъан ногъайлыланы тиллериди. Бул тилде Россияда 90 минг. адам селешеди (2002 джылдаётген тергеуге кере). Тил, тюрк тиллени шимал-кюнбатыш (къыпчакъ) къауумуну къыпчакъ-ногъай (ногъай-къыпчакъ) тюбкъауумуна киреди. 3 диалект айырадыла: ногъай (Ставрополь край), къараногъай (Дагъыстанда) эмда. 1928 джылгъа дери араб джазма хайырландырылгъанды, кечирек — латин, 1938 джылдан — орус графиканы тамалында алфавит. Бусагъатдагъы алфавит 1950 джылда бегитилгенды (nogaysy dili).

Sən olasan gülüstan, Sənə hər an can qurban! Sənə min bir məhəbbət SİNƏMDƏ TUTMUŞ MƏKAN! Namusunu hiŷ etməyə, Bayrağını yüksəltməyə, Namusunu hiŷ etməyə (Azəri).

Байқап отырғанымыздай, қыпшақ тобына кіретін тілдердің өзі бір фонеманы әртүрлі әріппен таңбалағаннан бірін-бірі түсінуде қиындыққа тап болып отыр. Ол алдымен әліпби құрамын бекітуде кеткен олқылықтарда, унификацияланған ортақ әліпби жобасынан ауытқып, бір фонеманы әр тілде әртүрлі әріппен белгілеуде тұр.

Ноғай мен құмық әліпбилерінде [ä], [ü], [ö] дыбыстары **аь, оь, уь** әріп тіркестерімен беріледі (ә, ө, ү/у әріптерімен таңбалауға мүмкіндік барда). Қарашай-балқар жазуында орыс алфавитімен келген е, ю әріптері [o], [y], [ø], [y] дыбыстарын береді. Бұл фонемаларға басқа әліпбилердегі ә, ү, ө графемалары сәйкес еді. Қазақ, өзбек әліпбилеріндегі **қ, к, ғ, г** әріптері татар, қырғыз, түркімен әліпбиінде /к/, /г/ деп белгіленсе, балқар, қарашай, құмық тілдерінде: **к, къ, г, гь** таңбаларымен жазылады. К.Мусаев [ŋ] фонемасын таңбалайтын **н, нг, нь нъ** әріптері орнына **ң, у, уь, ю/у** таңбаларының орнына **ү** таңбасына тоқтайтын, сондай-ақ, [γ] дыбысы үшін /ғ/ әрпін, [дж] дыбысы үшін /ж/ әрпін; [q] дыбысы үшін /к/ әрпін; [j] дыбысы үшін /й/ әрпін; [w] дыбысы үшін /ў/ әрпін қабылдауға мүмкіндік бар еді дейді [3,30].

Кирил графикасына негізделген қырғыз жазуында төл дыбыстарының үш таңбасы – **ң, ө, ү**, өзбек жазуында 4 таңбасы болған еді: **қ, ғ, х, нг**. Қырғыз графикасы әріп таңбаларын азайтуда жіңішке дауысты таңбаларын маркер етсе, өзбек графикасы жуан

дауыссыздар таңбаларын маркер етті. Бірақ мақсат біреу – тілдегі жуан-жіңішкелікті айыру еді. Тек әр басқа жолдармен, унификациясыз айыру болды.

Сондықтан болашақта барлық түркі халықтары үшін қайта латын графикасына өту кезеңі тұрса, онда өткенімізден сабақ алып, әліпбилерді үйлестіріп, унификациялау жағын қарастыруымыз қажет. Тек науқан басталмай тұрған кезде.

1922ж. әзербайжан тілі түркі халықтарының ішінде бірінші болып, латын графикасына ауысқаннан кейін енді өзге тілдерге әзербайжан әліпбиіне үйлестіру міндеті қойылғандай да болды [2].

Түркітанушылардың тұңғыш құрылтайынан кейін жиналған 1927 жылғы пленумда әзербайжан алфавиті мен Н.Төрөқұлов жасаған унификацияланған әліпби талқыға түскенде Жирков: «Н.Төрөқұлов әліпбиі өте салмақты, санасуға тура келетін әліпби. Әрине, ол әзербайжан қателігі негізінде жасалған. Әттең, кеш. Егер Н.Төрөқұлов әліпбиі әзербайжан қателігіне дейін айтылса ғой [2, 122]. Н.Төрөқұлов алфавитінде жазып көру керек, көптеген мәтіндер жазу керек. Бұл жоқ сияқты. Әзербайжан әліпбиі әлсіз, онда емле де жоқ. Н.Төрөқұлов алфавиті әлсіз, онда мәтін жоқ. Енді осы екеуін унификация жасау керек» деген екен. Бірақ тарихтан білетініміздей, жақсы идея аяқсыз қалған.

Латын графикасын қабылдаған қазіргі түркі жазуларынан (түрік, әзербайжан, өзбек) оғыз тобына жататын түрік тілі мен әзербайжан тілінің әліпбилерінде әріп сәйкестіктері біршама бар. Ал өзбек алфавиті ағылшын-латын стандартына 2 таңба, 2 әріп тіркесін (әлемдік әліпби тәжірибесінде әріп тіркесі әліпбиде көрсетілмейді) тіркеген өзгеше графикамен сөз тұрқын ұзартып отыр. Кестеден көріп отырғанымыздай, түрік жазуынан әзербайжан жазуы q, x, ə таңбаларының артықтығымен ерекшеленеді. Өзіндік фонемаларды белгілеуде өзара үйлескен. Әрі әліпби реті де бірдей. Өзбек жазуы бұл жағынан басқа бағыт ұстаған. [Ч], [ш] фонемалары үшін әріп тіркесін, [ғ], [ө] фонемалары үшін апостроф пайдаланған. Егер түркі тілдері жазуын унификациялайтын мүмкіндік туса, бұл қатардан тысқары тұратын жазу осы, өзбек жазуы болады (1-кесте).

1-кесте. Түрік, әзербайжан, өзбек әліпбилерінің әріп таңбалары

<i>реті</i>	Түрік әліпбиі	әзербайжанәліпбиі	Өзбек әліпбиі	Фонема
1	A	a	A	а
2	B	b	B	б
3	d	d	D	д
4	e	e	E	е
5	f	f	F	ф
6	g	g	G	г
7	h	h	H	h
8	i	i	I	и
9		j	J	й,ж
10	k	k	K	к
11	l	l	L	л
12	m	m	M	м
13	n	n	N	н
14	o	o	O	о

15	p	p	P	п
16		q	Q	қ
17	r	r	R	р
18	s	s	S	с
19	t	t	T	т
20	u	u	U	у
21	v	v	V	в
22		x	X	х
23	y	y	Y	й
24	z	z	Z	з
25	ç	ç	Ch	ч
26	ğ	ğ	g'	ғ
27	ı	ı		ы
28	ö	ö	o'	ө
29	ş	ş	Sh	ш
30	ü	ü		ү
31		ə		ә

Мемлекеттік мәртебе алған және жергілікті қарым-қатынас тілі болып табылатын түркі тілдері үшін болашақта көтерілуге тиіс мәселе - ол алфавитті латын негізді ету болатыны анық. Жоғарыда көрсетілгендей, бір графикада отырып, жазу алшақтығын болдырмау үшін әуел бастан унификацияланған алфавит негізінде әр ұлт тілінің өз жазуын қабылдауын ойластыруды қолға алу керек.

Түркі тілдерінің орфографиясындағы басты принцип кеңес дәуірі құрамында болған түркі тілдері үшін дұрыс анықталған еді: морфологиялық принцип – түбір тұлғасын сақтап жазу барлық түркі тілдерінің басты емле қағидатына айналған-ды. Сондықтан бір қарағанда түркі тілдерінің арасындағы жақындық жазуда сақталып қалайын деп отырғаны шындық. Ал түркі халықтары үшін ортақ алфавит, ортақ жазу дінмен байланысты араб графикасы емес, саясатпен байланысты кирил графикасы емес, бейтарап сипаттағы латын графикасына жүктелмек.

Түркі мемлекеттері тәуелсіздік ала бастаған жылдары алдымен графиканы ауыстыру мәселесі көтерілгенде түркі халықтарының дүниежүзі бойынша бір жазу түрі негізінде бірігуі баса айтылған еді. Кейін әсіресе өзбек жазуының ортақ Анкара жобасынан айырмашылығы көбейгенде, бұл ой бәсеңсіді. Қазір түркі халықтарына ортақ жазу мәселесі мифке айналды деген де пікір бар. «Түркі халықтары бірі-бірінен ажырағаны соншалық жазғандарын оқып емес, аударып түсінгенді жеңіл көреді. Бір-бірінің жазғандарына қызықпайды, сондықтан аударылған әдебиеттер де аз. Басылмайды, немесе ондай әдебиеттерге сұраныс аз» дейді қазіргі енжар көзқарас. Дегенмен біз сөзіміздің басындағы ойымызға тұрақтап, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түрікмен, қараш-балқар, ноғай әліпбилеріне латын графикасын қабылдау мүмкіндігі туған жағдайда пайдалануға болатын мынадай ортақ әліпби жүйесін үйлестіруге болады деп ойлаймыз.

1. Aa	Aa	15. Ққ	Qq	28. Фф	Ff
2. Әә	Ä ä	16. Мм	Mm		
3. Бб	Bb	17. Нн	Nn	29. Һ	Hh
4. Вв	Vv	18. Ңң	ŋ		

5. Гг <i>Gg</i>	19. Оо <i>Oo</i>	
6. Ғғ <i>Ğğ</i>	20. Өө <i>Öö</i>	30. ҘҘ <i>Çç</i>
7. Дд <i>Dd</i>	21. Пп <i>Pp</i>	
8. Ее <i>Ee</i>	22. Рр <i>Rr</i>	31. Ыы <i>Iı</i>
9. Ӗӗ <i>Žž</i>	23. Сс <i>Ss</i>	
9. Жж <i>Jj</i>		
10. Җҗ <i>Ĵĵ</i>	24. Тт <i>Tt</i>	
11. ӢӢ <i>Zz</i>	25. Уу, Үү <i>Uu</i>	
12. Ии, і <i>Ii</i>	26. Шш <i>Šš</i>	
13. Йй <i>Yy</i>	27. Үү <i>Üü</i>	
14. Кк <i>Kk</i>		

Мұнда башқұрт, түркімен тіліндегі тісаралық [з], [с] және тіларты ж фонемалары үшін *Žž*, *Çç* және *ı* таңбалары бар. *Çç* әрпі түрік, әзербайжан тілдеріндегі [ч] фонемасын береді.

Сондай-ақ, түркі тілдеріне ортақ типтік орфографиялық ережелердің болуы да жөн. Мысалы, Кеңес дәуірі кезінде, біздер, одақ құрамындағы түркі халықтары, орыс орфографиясы негізінде емле ережесін ұстандық. Ол, бір жағынан, өзге тілдің заңдылығын зорлықпен таңу болғанмен, түркі тілдерінің өздері үшін ортақ ереже бойынша жазба коммуникацияны жеңілдетіп алғанымыз шындық. Сондықтан, біздің ойымызша, тағы да аталған тілдер арасында ортақ емле ережелерін екшеуге мүмкіндік бар. Оған әр жазудағы ғылыми негізі уәжді ережелерді басшылыққа алуды ұсынар едік. Мысалы, қазақ орфографиясында бүгінде сөздерді бірге, бөлек, дефиспен жазу; бас әріптің қолданылуы, *ә* әрпін екінші буынға жазу емлесі, ***ы, і*** әріптерінің сөз ортасында жазылуы, *х, һ* әріптерінің қолданылуы қиындық тудырып отыр. Бұлардың арасында сөздердің бірге, бөлек жазылуы біршама шешімін тауып келеді. Сонда әр тілдегі орфография негіздерін салыстыру арқылы емле проблемаларынан арылудың жолдары шығады.

Қазақ орфографиясында сөздердің бірге/бөлек жазылуы қай графикада да шешілуі қиын мәселе болып келді. Араб жазуы кезінде А.Байтұрсынұлы бірыңғай жуан не жіңішке айтылған, бір зат не ұғым атауын бірге жазуды, ал үндесім заңына бағынбайтын сөздерді бір зат атауы болғанына қарамастан дефис арқылы жазуды ұсынған еді. Бұл емлеге біраз жеңілдік әкелген еді. Кейін 1929 жылы латын жазуына көшкенде Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы т.б. сөздерді бірге жазуды қалыптастыра бастады. Орыс жазуына да көшкенде 1941 жылғы алғашқы емле сөздігінде біріккен сөздердің қатары көп болды. Бүгінгі орфографияда бөлек таңбаланып келе жатқан сөздер бірге жазылды. Бірақ 1953 жылы алғашқы қазақ орфографиясының негізгі емле ережелері қабылданған тұстан бастап және 1963 жылы жарық көрген толық орфографиялық сөздіктен бері сөздерді бөлек жазу үрдісі күшейді. БАҚ-та бірге таңбаланып жүрген сөздер сынға алынды. Алайда емле сөздігінің әр басылымында бірге жазылатын сөздер көбейе берді. Олар мынадай әдістермен бірікті. Қазақ тілінде осы кезге дейін формалды белгі арқылы сөздердің бөлек / бірге жазылуын анықтайтын әдіс болмаған еді. Оны алғаш ұсынған проф. Н.Уәли болды. Профессордың айтуы бойынша біз біріктіретін әдісті ұластыруыштар мен құрастыруыштар деген екі топқа жіктедік. Сонда қазақ жазуында мына жұрнақтар ұластыруыштар болып табылады: **лық, -қыш, -ар, -қы, -лар**. Яғни осы жұрнақтармен

келген сөздерді жазарман автоматты түрде бірге жаза алады. Ал **хана** (40), **ара** (21), **аралық** (19), **басы** (10), **құмар** (33), **тану** (23) және **хат** (14), **қап** (17), **белгі**, **гүл** (41), **бау** (19), **шөп** (68), **ақы** (15), **жай** (17), **жегі** (19), **тіккен** (17), **жапырақ** (25), **тамыр** (13) сөздері қазақ емлесінде құрастыруыштар болып табылады. Сөйтіп, бүгінде біздер осы сыңарлармен келген сөздерді тағы да автоматты түрде бірге жаза аламыз. Ендеше қазақ орфографиясы емледе қол жеткізген осы негіздерді өзге түркі тілдеріне ұсына алады. Ал шешімін таба қоймаған басқа қиындықтарды шешуде туыстас түркі тілдерінің емлесіне қол созуға бармыз. Сонда біз туыс халықтар мәдениетіндегі жазба коммуникацияның бірегейленуіне осы ғасырда қол жеткіземіз.

Пайдаланған әдебиет:

- 1 Ә.Қара. Қазақ тіл ғалымдарының әлемдік жетістігі: Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі // Қазақ әдебиеті. қаңтар, 2012.
- 2 Стенографический отчет I пленума ВЦКНТА (Баку, 3-7/VI, 27). М, 1927.- 175 б.
- 3 Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков // Опыт совершенствования орфографии тюркских языков М: Наука, 1982. С29.

УДК 1/14

Курмангалиева Г.К.

*д.ф.н., ГНС, Институт философии, политологии и религиоведения Комитета науки
Министерства образования и науки Республики Казахстан,
Алматы, Казахстан
e-mail: galiya2206@gmail.com*

ИЗУЧЕНИЕ ТЮРКСКОЙ ФИЛОСОФИИ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения тюркской философии в Казахстане в исторической ретроспективе и перспективе будущих исследовательских программ. Автор показывает причины отсутствия до эпохи независимости понятия «тюркская философия» в казахстанском философском дискурсе, современное состояние ее изученности, проблемы и перспективы будущего исследовательского интереса. В контексте проблемно-содержательной характеристики казахской философии как исторической ветви тюркской философии раскрываются некоторые аспекты тюркского миропонимания и самосознания тюркского духовно-ценностного мира.

Ключевые слова: тюркская философия, казахская философия, философия, кочевая культура, история философии.

Обретение Казахстаном независимости вызвало закономерный интерес к проблемам идентичности, к пониманию и осознанию собственных истоков и духовно-культурной истории прошлого. Новым, до настоящего времени недостаточно изученным направлением в философских исследованиях казахстанских ученых продолжает оставаться «тюркская философия», что объективно связано с длительно отсутствовавшей научной традицией изучения этой предметной области. Она же была обусловлена,

превалированием европоцентристских установок в изучении истории философии, с одной стороны, а с другой – политическим доминированием этих установок в мировоззрении и ценностных приоритетах общественного развития.

Исторически вопрос о самостоятельном статусе тюркской философии возник в связи с теми социокультурными и политическими событиями в новейшей мировой истории, которые привели к политической независимости тюркоязычных государств, образовавшихся на постсоветском пространстве. Поскольку в центре внимания при обсуждении вопросов национального строительства и поисков идентичности оказался казахский народ, его культура и история, ценности и традиции, миропонимание, постольку закономерно актуализировались вопросы обоснования и раскрытия его тюркского истока.

Для научного исследования стало очевидно, что без глубокого и всестороннего осмысления роли и значения этого источника в мировоззрении и духовной культуре казахского народа изучение мировоззренческой трансформации казахского миропонимания в новых исторических условиях, едва ли, будет продуктивным. В исследованиях казахстанских философов «тюркская философия» рассматривается и определяется как конкретно-исторический тип философской рефлексии мироотношенческих связей человека. Традиция, понимаемая как возвращению к своему глубинному истоку, таким образом, мотивировала исследовательское обращение к тюркскому духовному наследию.

Отсутствие понятия «тюркская философия», равно как и неразработанность данной тематики в казахстанской философии советского периода, имели под собой политическую и идеологическую подоплеку, каковая сказалась и на замалчивании истории и культуры тюрков. Политическое замалчивание данной темы было связано сначала с колониальным прошлым тюркских народов, а затем оно стиралось из памяти народов под лозунгами борьбы с пантюркизмом, построения новой общности на новом экономическом, социальном и культурном фундаменте. Идеологическое замалчивание тюркской истории, культуры и феноменов духовной жизни также было вполне понятным, так как взяв стратегический курс на построение нового общественного строя на совершенно новом фундаменте, наследие прошлого сознательно отбрасывалось как пережиток этого прошлого.

Как ни парадоксально, но и в среде профессиональных тюркологов не было речи о тюркской философии. Общим недостатком тюркологии была редукция феноменов духовной жизни тюрков или к бытию языка как их всеобщей формы, и тогда преобладала исследовательская парадигма языка и языкового знака, или же к бытию устного народного творчества, и тогда преобладала филологическая исследовательская парадигма. Философия же как отрасль профессионального знания по мере того, как она все более и более оказывалась в идеологических оковах, будучи наиболее зависимой от нее, все более отдалялась от «тюркской» проблематики и, в конечном итоге, совсем отвергла ее.

В ее трактовке тюркоязычные народы имели и владели формой духовного производства, предшествовавшей философии и получившей название «общественная мысль». Это была такая форма духовно-практического и теоретического освоения действительности, которая еще не стала философией, но подводила к ней, выполняя своеобразную функцию преддверия. В ней не был окончательно оформленным и развитым категориальный аппарат, он отличался нечеткостью и размытостью понятийных определений, смещенностью их в сторону образности.

Позиция замалчивания и принижения достижений тюркской культуры в истории также имела под собой и господствующую длительное время в науке европоцентристскую установку на то, что высокие образцы духовной культуры, квинтэссенцией которых является философия, представляют собой результаты творческой деятельности духа, присущего так называемым «цивилизованным народам». Концептуально эта идеологическая позиция была последовательно выражена, как известно, Гегелем в его «Лекциях по истории философии» и «Философии истории» [1, с.146, 147].

Несмотря на то, что такая оценка феномену философии и ее истории была дана более двух веков назад, она окончательно не изжила себя и сохраняет свои позиции. Но в данное время она сохраняется не столько потому, что она отразила определенную идеологическую позицию, сколько потому, что продолжает сохранять свою актуальность дискуссия о том, что такое философия, в чем заключается ее смысл и предназначение? Согласно одному взгляду, имеющему место в современной культуре, философия является универсально-всеобщим феноменом и наднациональна, согласно другому – она является феноменом национальным, и в таком можно вести речь о национальном образе философии.

В первом случае возникновение феномена философии рассматривается как продукт оседлого, а не кочевого образа жизни, с которым нередко отождествляется тюркская культура и ее история. Кочевой образ жизни, согласно такому взгляду, не создает условий для возникновения философии. Кочевничество не может быть совместимым с интеллектуальной деятельностью, рождающей философию. Во втором случае, напротив, признается философия, возникающая на почве не оседлой культуры.

Вопрос о формах развития философского мировосприятия в условиях кочевья является предметом особенно заинтересованного внимания казахстанских исследователей. В их работах утверждается, что философия как самостоятельное теоретическое знание и мыслительная традиция возникает и развивается не только в оседлых цивилизациях [2, с.162-163]. Философское мировосприятие может быть выражено нетрадиционными средствами, так как в сознании людей существуют и переплетаются разные уровни и пласты. Философское осмысление действительности до поры до времени может развиваться в скрытой форме. Исторически известно множество типов философии, ее сближения не только с наукой, как это было в западноевропейской культуре, но и с поэзией, фольклором, музыкой, народной мудростью. Поэтому казахстанские ученые приходят к выводу, что философия, возникшая в условиях кочевой цивилизации, степной культуры, является ее самосознанием и создает «свой уникальный космос с особым поэтическим мировосприятием и ощущением жизни человека и мира [2, с.163].

Первым и значимым событием для казахстанской философии эпохи независимости стало новое видение и открытие «казахской философии». К ее изучению была применена новая исследовательская парадигма, мировоззренческий аспект которого напрямую указывал на тюркские корни ее происхождения, методологический аспект которого позволял рассматривать ее в горизонте современной философской герменевтики и философской компаративистики, экзистенциальных поисков человека и т.д. Появился ряд новых работ казахстанских ученых, в которых непредвзято и с обновленных мировоззренческих и методологических позиций раскрывались многие аспекты и проблемы казахской философии, ее истории, современного состояния [3].

В них казахская духовно-интеллектуальная культура предстала как сложное, многогранное и многоуровневое явление, обладающее глубокой тюркской традицией.

Тюркский контекст ее изучения потребовал от нее не только нового прочтения уже, казалось бы, известных казахстанской науке идей Коркыта Ата, Баласагуни, Кашгари, Ясави и др., но и по-новому осмыслить казахскую философию как целостное образование с точки зрения исторического происхождения и влияния разнообразных культурных миров.

Исследования по этому направлению в казахстанской философии являются в настоящее время приоритетными. Казахская философия рассматривается как духовная квинтэссенция номадической культуры со свойственным ей типом онтологии и, соответственно, - антропологии. Новые методологические подходы дали возможность трактовать тенгрианство как древнее религиозное мировоззрение, имевшее выраженную тенденцию к монотеизму, позволившую определенным образом подготовить почву для восприятия исламского мировоззрения и его мировоззренческого комплекса в духовной культуре казахского народа [4].

В казахстанских исследованиях эпохи независимости стало показываться, что номадическая онтология не воспроизводит ни матрицы активизма, присущего западной культуре, ни матрицы созерцательности, присущей культуре Китая, Индии, Японии. Активное отношение к природе в казахской философии означает дружелюбное, бережное к ней отношение. Такой тип онтологии подразумевает изначальное единство человека и мира, человека и другого человека. Казахская философия, подчеркивается в этих исследованиях, исходит из принципов целостности и толерантности, избегает разлада между разумом и сердцем и руководствуется критериями духовности и нравственности.

Отличительной особенностью развития философии на современном этапе в Казахстане стало расширение источниковедческой базы, как в отношении тюркской, так и казахской философии. Благодаря Государственной программе «Культурное наследие», инициированной Президентом нашей страны и являющейся национальным стратегическим проектом современного Казахстана, был осуществлен поиск новых источников по истории и культуре казахского народа в зарубежных странах – в Китае, Иране, Монголии, России. Осуществлены переводы ранее неизвестных источников и сделаны новые переводы прежних трудов под углом зрения научной объективности, расширился диапазон и ареал изучения культурных феноменов прошлого. Взгляды выдающихся мыслителей тюркского мира были введены в дискурс казахской философии, в контекст компаративистских исследований. Их идеи были включены в исследовательский интерес современной философской антропологии, аксиологии, этики и эстетики. По-новому зазвучали актуализированные идеи аль-Фараби, Коркыта Ата, Баласагуни, Кашгари и др. [5]

Одним из устойчиво развивающихся на протяжении более чем сорокалетней истории направлений казахстанской философии является наследие Абу Насра аль-Фараби. Казахстанское фарабиеведение достигло значительных результатов в этой области историко-философских исследований: опубликованы переводы трудов аль-Фараби на казахский и русский языки, издано 10-томное собрание сочинений мыслителя на казахском языке, выпущены коллективные и индивидуальные монографии.

Казахстанские ученые интерпретировали его наследие в русле синтеза тюркского и исламского видения мира и человека, в соотнесенности с мировоззренческими универсалиями тюркской культуры, ее ценностями и смысложизненными проблемами [6].

Другим значимым направлением историко-философских исследований казахстанской философии стало изучение суфийских взглядов Ходжи Ахмеда Ясави.

Воссоздание монументального культурно-исторического центра в Туркестане стало не только местом поклонения, но и научно-исследовательским центром ясавиведения, которым проделана огромная работа в научном изучении и пропаганде духовно-нравственного наследия Ясави. Трактовка наследия Ясави в русле трансформации суфийских взглядов и народных верований, синтеза традиционной тюркской культуры и исламской культуры, позволила казахстанской философии утверждать, что «ключ к пониманию сути ясавийских хикметов находится глубоко – в недрах древней тюркской мифологии и легендах о Коркыте» [2, с.140].

Мировоззренческий пересмотр философских взглядов тюркских мыслителей прошлого под углом зрения, объективного рассмотрения выявил сложную проблему интерпретации мировоззренческого основания их взглядов, в которых, как это отмечалось на примерах развития фарабиеведения и ясавиеведения в Казахстане, произошло их соединение. Данный пересмотр обострил проблему спецификации тюркской и исламской философий, определения их сущности и отличия друг от друга. Он актуализировал проблему духовно-культурных влияний и взаимодействия, задавшись следующими вопросами: Как изменяется тюркская философия под влиянием ислама и что в ней сохраняется? Можем ли мы говорить о том, что начиная с периода принятия ислама, тюркская философия сходит с арены истории, и развивается лишь только исламская философия? Где граница, определяющая ту или иную форму философствования, при встрече разных культур?

Если рассматривая исламскую философию, мы говорим, что ее интенциональным концептом является таухид, в который свернуто все онтологическое содержание исламской философии и которое разворачивается благодаря ему, то, что является таковым в тюркской философии? Если исламская культура – это культура Книги, содержание которой распредмечивает исламская философия, то в чем по сравнению с ней опредмечено содержание тюркской философии, распредмечивание которой необходимо человеку? Каково то начало, развертывание которого в культурно-исторических феноменах и процессах, показывает нам тюркскую философию в качестве определенного философского дискурса? Казахстанская философия пока еще не нашла адекватного и релевантного данному предмету ответа, хотя попытки и подходы в поиске истины уже проявили себя. В качестве одного из них можно отметить «Тюркскую философию. Десять вопросов и ответов» [7].

Решение данных и других вопросов выводит казахстанские исследования на новый уровень межкультурной коммуникации и международного научного сотрудничества ученых, прежде всего, тюркоязычных государств. Перспективными направлениями исследования тюркской философии в рамках международной кооперации и сотрудничества являются многие вопросы и проблемы. Это - поиски адекватных методологических средств, способных осуществить гуманитарный проект «тюркская философия» в единстве его мировоззренческого, ценностного, познавательного, эстетического аспектов. Это - раскрытие его места в истории мировой философии и в современном диалогическом пространстве культур. Это – целостное раскрытие сущности и значения казахской философии как неотъемлемой части тюркской философии в ее сравнительно-сопоставительном анализе с развитием философии в странах Центральной Азии, Турции, Азербайджана.

Координация и сотрудничество ученых Казахстана с учеными других тюркоязычных государств дают значительный импульс для комплексного исследования традиционной

национальной культуры и ее мировоззренческих универсалий, традиционного мировоззрения и миропонимания тюркских народов. С этой целью перспективным было бы создание международного фонда научных исследований и изданий по тюркской философии, новых вузовских учебников и учебных пособий и др. Философское сообщество ученых Казахстана достигло такого уровня своего развития, что готово к комплексным международным исследованиям не только мироотношенческих структур национальной духовности, но и общетюркской духовности.

Международное сотрудничество способствовало бы расширенному и более глубокому исследованию теоретических проблем тюркской философии как целостного мировидения, вопросов ее периодизации, разработки ее философского языка и места в мировой философии.

Список литературы:

- 1 Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Кн. 1. СПб: Наука, 1993. -350 с.
- 2 Нысанбаев А.Н. Философия взаимопонимания. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2001. 544 с.
- 3 Сегизбаев О.А. История казахской философии. От первых архаических представлений древних до философии развитых форм первой половины XX столетия. – Алматы: Ғылым, 2001. – 455 с.; Нурланова К.Ш. Человек и мир: Казахская национальная идея. – Алматы: Қаржы-Қарақат, 48 с.; Қазақ даласының ойшылдары. Алматы; ҚР БҒМ ҒК Философия және саясаттану институты, 1-4 том.; Абдильдин Ж.М., Абдильдина Р.Ж. История философии. – Алматы: Асем-Систем, 2010. – 536 с. и др.
- 4 Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. – Алматы: КазНПУ им. Абая. – Издательство «КИЕ», 2012. – 264 с.
- 5 Қазақ философиясы тарихы: ежелгі дәуірден қазіргі заманқа дейін. Қазақ философиясының калыптасуы: ежелгі түркілік дәуір. - Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия? Саясаттану және дінтану институты, 2014. 325 с.
- 6 Курмангалиева Г.К., Жолмухамедова Н.Х., Коянбаева Г.Р., Сейтахметова Н.Л. Нигметжанов К.Г. Идеалы аль-Фараби и социогуманитарное развитие современного Казахстана.– Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2014. – 232 с.
7. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006. -142 с.

ӘОЖ 821.521.122 – 131

Әзімхан М.

Мемлекеттік тілді дамыту институтының кіші ғылыми қызметкері

biz_mek@mail.ru

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Abstract. In this article we consider the features of women's figure and their individual properties in heroic epos.

Key words: consider, properties, article.

Батырлар жырында әйел-ананың бейнесі оның адамгершілік қасиеттері ерекше суреттелген. Қазақ батырлар жырында әйел бейнесіне жыршылар өте биік талғаммен

қарап, оның болмысына көлеңке түсірмеген. Қай батырлар жырын алып қарасақ та әйел бейнесі еріне адал, тар жерде жол таба білетін өте ақылды, батырдың тұлпарын жазбай танитын ат сыншысы, өте сұлу болып келеді. Мәселен «Қобыланды батыр» жырындағы Құртқа, Қарлыға, «Алпамыс батыр жырындағы» Гүлбаршын, Қаракөзайым, «Қамбар батыр» жырындағы Назым, «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүніс бейнелерін салыстырсақ әрқайсысының бөлек бітімдері бар.

Патриархат дәуірінде әйел адамның сөз бастап, келелі мәселелерді шешуге, ойын еркін білдіруі өте қиын болған. Ол кезде қыздар әке бұйрығынан шыға алмай немесе жау батырларының қолында кеткен. Басына түскен шырмаудан шығу үшін жырда аты қалған әйелдер өзінше ақыл тауып, бас бостандығын көксеріп, мұратына жетуге ұмтылған. Осындай кейіпкердің бірі Ақжүніс.

Қырым жұртындағы Жалмамбет деген мырзамен көңіл қосып, оны басқа жігіт екен деп байқаусызда өлтіріп алған Ақжүністің өз қайғысы өзінде. Осы ісіне өкініп, біртоға күй кешкен Ақжүністі бұл қайғыдан Ер Тарғын құтқарады. Осыншама күйігі бола тұра Ақжүністің өзге батырларға қарамай, Ер Тарғынды таңдауы оның тегін әйел емес екенін байқатады. Батырлар жырында жар таңдау мотиві арқылы кейіпкердің образы түрлене түседі. Бұл жар таңдау мотиві арқылы кейіпкердің мінез-ерекшелігі, жалпы бейнесі анықталады. Оқырман әуелгіде Жалмамбетті өлтірген Ақжүністі онша жақсы қабылдай қоймайды. Алайда ол өкінішін Ер Тарғынға білдіру арқылы, өз тұлғасын сәл биіктеткендей болады. Ер Тарғынмен бірге қашуы оның амалының жоқтығынан болған әрекет. Әкесі Ақшахан оны хан баласына бермек болады. «Әкем мені ол ханның баласына бермекші болып, менен рұқсат сұрай, маған кісі жіберіпті. Мен ондай хан баласына таңсық емеспін, өзім де хан баласымын, сұлуға таңсық емеспін, өзім де сұлумын. Мен сондай кісіге барамын, кімнің бақыты зор болса, – дейді. Енді мені осындай кісіге қор қылғанша, егерде батыр екенің рас болса, сен мені ал да қаш, мен саған тиемін, сенен басқа һеш кісіге тимеймін, көңілім бек саған ауды. Егер де маған келмесең, мен шыдап тұра алмай, сенің қайғыңнан өлемін[1, 14] дейді. Байлығы асқан хан баласын қаламауы арқылы Ақжүніс өзінің биік әйел екенін білдірті. Іс-әрекет, еркіндік бұлар кейіпкер болмысының айнасы. Жырда кім қалай әрекет етеді сол арқылы кейіпкердің шынайы бейнесі анықталады. Ақжүністің Жалмамбетті өзге жігіт екен деп байқаусыз өлтіріп алуы, Ер Тарғынмен ештеңеге қарамай бірге қашуы, батыр жараланған тұста оны тастап кетпей қандай қиындықтарда қасында болуы оның адамдық бейнесін оқырманға тайға таңба басқандай анықтап береді. Ол заманда әке тілін алмай, қыздың өз еркімен жүруі, өз сүйгеніне қосылуы сирек. Ақжүніс осы заңдылықты бұзған әйел. Бұл қатаң қағидаға қарсы тұрған характерлердің қатарындағы санаулы кейіпкер. Мәселен, Ханзаданың қызы мен Ақжүністі салыстырып көрейікші. Ханзада Ер Тарғынға қалмақты жеңіп бергеннен соң қызын беретінін айтады. Алайда кейін «текті атаның баласы емессін» деп уәдесінен тайқып шығатыны мәлім. Осы тұста Ханзада қызы әкесі уәдесін берген кездің өзінде де Ер Тарғынға ұсыныс жасай алмайды. Заманның бұлжымас заңдылығынан басын арашалауға мұршасы жоқ. Ақжүніс мұндай емес. Өз сүйгені үшін қандай қиындыққа болсын өре түрегелген қаһармандардың қатарында. Ол Жалмағамбетпен де, Ер Тарғынмен де өзінің қалауы бойынша қосылды. Бұл әрекеті үшін оны ешкім айыптауға тиіс емес. Қайта жыршылар оның бұл қаһармандығына қоса, асқан сұлулығын да жырға қосқан.

Шашын дэндерменен тараған,
Бектер мінген бедеудей
Бауырынан жараған
Бет ажарын қарасаң,
Жазғы түскен сағымдай.
Бет ажарын байқасаң,
Терісінен айырған
Жарма бидай ақ ұндай.
Қасы сарыжадай керілген,
Кірпігі оқтай тігілген,
Бұралып белі бүгілген,
Қараған кісі үңілген.
Қолаң шашты, қой көзді,
Әйелдегі бір сөзді –
Ақжүніс атты ару еді[1, 13].

Батырлар жырында жар таңдау мотиві арқылы әйел бейнесі тұлғалана түседі. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырындағы Құртқаның өзіне жар таңдауы ерекше. Құртқа сұлу ешкімге тәуелді емес. Өзінің сүйгенін алыстан іздейді. Арманы асқақ Құртқаның өзін алам деген батырларға қойған талабы да қатал. Оның талабын кез келген батыр орындай алмайды. Қобыланды батыр алыстан бір дауысты естіп, әкесі Тоқтарбайдан бұл дауыс неткен дауыс деп сұрайды. Тоқтарбай Дәумама (Байғанин нұсқасы) дегеннің қызы Құртқа өзіне жар іздеп жатыр. «Шойыннан құйған терекке, күміс бұтақ салдырған екен, сол шойынды атып құлатқан адамға Құртқа сұлу тимекші екен» дейді. Мұны естіп Қобыландыдан маза кетеді. Құртқа сұлудың жүзін көрмей тұрып жыршылар оның тегін адам емес екенін, «тал бойында бір мін жоқ» екенін жар таңдау қасиетінен байқатады.

Құртқаның тағы бір қасиеті – ол атбаздығы. Осы орайда әдебиеттанушы О.Нұрмағамбетова: «Құртқаның басқа эпостардағы ардақты әйел кейіпкерлерден айырым бір қасиеті бар. Ол атбаздығы. Осы қасиет Құртқа образын өзі өкілі болып саналатын шоғырдан даралайды және оған Құртқаның асқан ақылды, дана жан екендігінің айрықша бір дәлелі ретінде аса мән бере жырланады. Осыдан келіп оның хас батыр жауға мінер тұлпарды таңдап, құлынынан баптап өсіруі өзінің көркем шешімін тапқан. Жырдың барлық вариантында Құртқа тұлпар болар құлынды енесін сынап таниды. Батырдың астындағы атын бір көргенде-ақ біліп, сын бере қояды. Қобыландының еліне келгеннен кейін жер аралап «жерінде батыр жауға мінетін тұлпар жоқ екен», – деп сынады»[2, 205] деп Құртқа бейнесінің басқа эпостардағы әйелдерден ерекшеленер тұсына айрықша тоқталған.

Батырлар жырында батыр әйелдердің бірі Қарлыға бейнесі. Қарлыға жай батыр қыз емес, оған кез-келгеннің шамасы келе бермейді.

Қарлыға мінген кер еді,
Аяндап басып желеді.

Жазығы әйел демесең,
Қарлыға да ер еді.
Жерде жатқан екеуін
Боқжамаша қолтықтап,
Қарлыға алып жөнелді[3, 63]

Қарлыға сұлу Қобыландыға көрген жерден ынтызар, ғашық болмайды. Ол өзінің сүйген адамын таңдап, болашақ батырын сынға салады. Болашақ күйеуінің батырлығын ғана емес, адамгершілік қасиеттеріне де назар аударады. Батырдың ар-намысына көңіл бөледі. Мәселен, Қобыланды мен Қараманды қашырып жіберуді ойластырып, қос батырдың ержүректілігін тексеріп көреді.

– Әй, қос батыр, қос батыр,
Сенің өзің ермісің,
Бекер жатар сермісің.
Қолың шешіп қашырсам,
Еліңе барып мақтанып,
Қарлыға қыз қашырмай,
Өзім бір кеттім дермісің.[3, 64]

Бұл сөзге Қараман қуанып, Қарлығаның аяғына жығылса, Қобыланды керісінше Көбікті ханның қызының бұлай мүсіркеуіне намыстанады. Оның босатуын қаламайды, жауынан түбі бір кек алатынын айтып оның өзіне қарсы шығады.

Қарлыға әкесі Көбікті мен ағасы Біршымбайдың жай адам емес, дүлей күштің иесі екенін білсе де өз басын Қобыланды үшін құрбан етеді. Сондықтан оны махаббаттың отына күйген, махаббаты үшін барлығын төзуге даяр әйел деп қарауымыз керек. Қарлығаның мұндай қасиетін Мұхтар Әуезов те жіті байқаған. Дастанда – дейді ғалым: «...батырды қатты сүйген екі әйелдің психологиялық жағынан шыншыл да әсерлі, асқан көркем образдары жасалған. Егер Қобыландының жұбайы Құртқа күйеуінің қамын жеп, қиядағыны болжап қарсы әрекет ететін шын достың, терең дана махаббатының бейнесі болса, ал Қарлыға нағыз құштар да інкәр, буырқанған махаббаттың бейнесі. Сүйгеніне бола ол ештеңеден тайсалмайды, туысқандық және рулық шырғаны бұзып, туған әкесі мен ағасын, елі-жұртын құрбан етіп кетеді»[4, 239].

Фольклортанушы Арфо Аветисовна Петросян: «Қарлыға сахара көшпенділерінің еркін қыранындай. Ол батыл да жаужүрек. Жекпе-жекке келгенде ешкімге дес бермей, жылдам шабуыл жасайды»[5, 24] деп оның соғыстағы өнеріне тәнті болады. Шындығында ол жекпе-жекте ешкімге есесін жібермейді. Тіпті Қобыланды Қараманға өзін әйелдікке бергеніне намыстанып, оны бір соғыста жеңіл жарақаттайды.

Батырлар жырындағы ең төзімді әйелдердің бірегейі Гүлбаршын бейнесі. Гүлбаршынның Алпамысқа деген сүйіспеншілігі басқа жырларға ұқсамайды. Өзінің қара басы таласқа түсіп жатқанда Алпамыстың келгенін естіп батырдың жүзін бір көруге асыққаны соншалық майдан алаңына жүгіріп барады. Мұндай мотивтер басқа жырларда кездесе бермейді. Осы әрекеті Гүлбаршынды сезімтал, жаны нәзік етіп көрсетеді. Біздіңше

Гүлбаршынның Алпамысты көруге асығып майдан арасына жетіп баруы барынша реалды сурет. Адам баласы басына іс түсіп, оның беті қайтқанын естігенде ішкі қуанышын жасыра алмайды. Сол сияқты Гүлбаршын сұлу да өз сезімін батырмен бөліскісі келеді.

Туған айдай жалтырап,
Көзіне қалды көрініп.
Батырды көріп Гүлбаршын,
Тұра алмады ерініп.
Неше алуан киініп,
Қасы, көзі қиылып,
Алпамыстың қасына
Жетіп келді жүгіріп[6, 93]

Осы орайда әдебиеттанушы М.Ғабдуллин былай дейді: «Гүлбаршын асқан көркемдік, сұлулықтың бейнесі ғана емес. Ең алдымен ол ел сүйген батырға жар-жолдас, кіршіксіз таза, айнымас дос тұлғасында жырға қосылады. Жырда Гүлбаршын асқан ақылды, әдіс-айласы мол, досына сенімді серік, адал ару бейнесінде көзге түседі. Ол досының алдында болсын, дұшпандарының алдында болсын өзінің де, Алпамыстың да абыройын түсірмей, көтере ұстайды. Нешелер қысылшаң кезде, ақылмен жол тауып, төніп келген қауіптен құтылып отырады»[7, 241].

Расымен де Гүлбаршын жарқыраған сұлу ғана емес ол өте төзімді әйел. Алпамысты жеті жыл күткенде оның көрмеген қорлығы, шекпеген азабы қалмайды. Ұлтанқұл оларды ауыр жұмысқа аямай жегеді. Үлде мен бүлдеге оранып отырған байдың қызы Гүлбаршын мен баласы Жәдігердің ас-ауқаттарын бермейді. Сонда да ол еріне адалдығын сақтайды. Мұны диуана кейпінде келген Алпамысқа берген жауабынан байқауға болады.

– Белгілі осы Байсын жерім болсын,
Жарқырап жалғыз ұлым керім болсын.
Сөзіне сол құлыңның құлақ салсам,
Некелеп әкем келіп ерім болсын[6, 34].

«Қамбар батыр» жырындағы өз еркі өзінде, жаны сұлу арулардың бірі Назым. Назымның батырлар жырындағы әйелдерге ұқсамайтын бір тұсы ол – еркіндігі. Өзінің сүйген жары үшін Назым ештеңеден қысылып, қымтырылмайды. Өзіне қарамай қойған Қамбар батырдың жолын тосып үйге түсуін өтінеді.

– Қара қасқа атты Қамбар-ау,
Қара атыңда жал бар-ау,
Біздің үйге түсе кет,
Шай самаурын іше кет.
Қанша мейман түссе де,
Күткендей бізде әл бар-ау[8, 56].

Ауылының іргесінен өтіп бара жатқан Қамбарды үйге түсуін өтінген қыз Назымның бойында өзгеше бір батылдық бар. Бір қарағанда Назым осы қылығымен жеңіл мінезді көрінетін сыңай танытады. Алайда Назымның бұл батылдығын ақылсыздық деп қарамай

оның өз сүйгені үшін күресе білетін жан ретінде қарастыру керек. Оның үстінде қалың қалмақтың бектері Назымға таласып жатқанда оған қолқусырып отыра берудің де еш реті жоқ. Алыстағы Қамбардың атағы мен ерлігін естігенде Назымның өз сүйгеніне сүйіспеншілік танытуы заңды әрекет. Сонымен қатар алты ұлдың ішінде еркін өскен Назымның Қамбарға өзі барып сезімін байқатқаны еркелігі, наздылығы деп түсінгеніміз абзал. Өзіне қарамай қойған Қамбардың әрекетіне Назым өкпе артып, өз сұлулығына күдіктене бастайды.

Жерге салды тепкіні,
Қамбарға қылды өкпені.
Қарамастай өзіме,
Не болды менің жүзіме.
Ақ бетіме салды ма,
Жаппар бүгін секпілді[8, 57].

Осы әрекетінен Назымның тым бала, аңғал екенін көру қиын емес. Жырда сүйіспеншілік, махаббат мәселесіне келгенде Назым еркелігі басым болғанымен, қиын кезеңдерде ақылды әйелдердің қатарында. Қазақ эпосында жасалған әйелдер бейнесінің тізбегінде дейді академик Рахманқұл Бердібай «...«Қамбар батырдағы» Назым тұлғасы ерекшеленіп көрінеді. Назымның өз теңін табу үшін талпынуы, әкесіне батыл шарт қоюы, Қамбармен сырласу үшін әрекеттері – бәрі де бұрынғы қазақ әйелінің сымбатын өзгеше бір қырынан түсіндіре алады. Бұл арада біз эпостағы әйел тұлғасының эволюциясын да көргендей боламыз. Егер Гүлбаршын, Құртқалар бойынан рулық-патриархалдық қоғамның салтына толық сай келетін, көбінше ел ісіне ашық араласпайтын, батырға адал кеңесші, жанашыр бола білетін әйелдер келбетін көрсек, Ақжүніс, Назымдар өз еріктерін жоғары санайтын болып сипатталады»[9, 123].

Әрине, батырлар жырында әйелдердің бір-біріне ұқсас мінез-әрекеттері молынан ұшырасады. Жоғарыда айтқан ерекшеліктері арқылы әйелдер бейнесі дараланып, алға қойған мақсаттарына жетеді. Жыршылар олардың дара қасиеттерін сипаттай отырып, кейінгілерге үлгі етеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2007. Т. 44: Батырлар жыры. – 2007. – 496 б.
- 2 Нұрмағамбетова О. «Қазақтың қаһармандық эпосы» «Қобыланды батыр» Алматы: «Дешті Қыпшақ», 2003. – 480 б.
- 3 Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т. 36: Батырлар жыры. О – 2006. – 480 бет.
- 4 М.Әуезов. Он екі томдық шығармалар жинағы. 11-том, о – Алматы, 1969.
- 5 Петросян А.А. О героическом эпосе народов советского союза. // в кн. Героический эпос народов в ССР. Б.В.Л. том первый, изд. «Худ. Литература» М., 1975.
- 6 Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т. 34: Батырлар жыры. – 384 бет.

- 7 Ғабдуллин М. «Қазақ халқының ауыз әдебиеті». Оқу құралы. Алматы: «Рауан», 2013. – 456 б.
- 8 Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2007. Т. 43: Батырлар жыры. – 2007. – 416 б.
- 9 Бердібаев Р. Қазақ эпосы (жанрлық және стадиялық мәселелер). Алматы: Ғылым, 1982. 232 б.

ӨОЖ 81'367.625=512.122

Мейрамбекова Л.К.¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 3 курс докторанты, Астана, Қазақстан
e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

ТҮБІР СӨЗДІҢ МАҒЫНАСЫ

Abstract. The root meaning of the word, exactly of the verb is considered. The meaning of the following verbs: «confused», «search» and «take» in Kazakh and Kipchak languages are analyzed in the given article.

Key words: the root, verb, monosyllables, lexical fund of the languages, meaning of the word.

Түбір, түбір сөз деп тіл білімінде дербес морфемаларға бөлінбейтін, тұтас күйінде ұғынылатын сөздің мағыналы бөлігі айналады. Қазақ тілінің, жалпы түркі тілдерінің, түбір морфемасы жайлы сөз қозғағанда, түбірдің фонетикалық құрылысы мен сипаты, аумақ-көлемі жайлы мәселеге соқпай өту мүмкін емес. Мәселе мынада: түркі сөздердің түбір морфемасы бір буынды болып келеді. Сөйтіп, түбір морфема екінші жағынан буын ретінде де ұғынылады. Сондықтанда алғашқы түбір, негізгі түбір дейтін ұғымдар сол түбірді құрайтын буынның сипаты жайлы ұғыммен тығыз байланысты қаралып отырады [1]. Лексикалық қордың ұйытқысы бір буынды түбірлер болуы тек қана түркі тілдерінің емес жалпы алтай тобына жататын тілдердің ортақ ерекшелігі болып табылады. Бұл ерекшелік, яғни байырғы түбірдің бір буындылығы, қазіргі түркі тілдерінің бойында да сақталған. Сөз таптары ыңғайынан қарастырғанда, етістіктер құрамында бір буынды түбірлердің саны екі буындыларға қарағанда әлдеқайда аз, бірақ сол азғана топ бір буындылар барлық етістіктердің ұйытқысы болып отырады [2].

Етістік – қай тілде болмасын ең күрделі сөз табы. Басқа тілдердегі сияқты қазақ тілі сөз таптарының жүйесінен де ерекше орын алатын сөздер – етістік.

Қашанда болмасын сөздің мағынасы оның тұлғасымен байланысты болады. Демек, сөздің мағынасы оның формасынан аңғарылады. Тілде еш уақытта формасыз жалаңаш мағына болмайды және мағына жеке дара өмір де сүре алмайды. Түбір сөздердің мағыналарын сөз ету үшін, әдетте, сол түбірлердің тікелей формаларына, яғни дыбыстық тізбегіне назар аударуға тура келеді [3].

Тіл-тілдің қай-қайсысы болмасын неше алуан сөздерден құралып дамитыны сияқты, сол сөздердің өздері де белгілі-белгілі түбірлерден туып өнетіні аян. Осыған орай, түбір сөздердің ғайыптан туа салмай немесе кездейсоқ пайда болмай, тілдің белгілі тарихи даму сатысымен, ашығырақ айтқанда, тілдің алғашқы шығу кезеңімен, сол тілдің ерекшелігімен тығыз байланысты болатынын ескерген мақұл. Демек, олардың, яғни түбірлердің біздің

тілімізде түпкі төркіні еліктеме сөздермен тікелей байланысты екені де дау тудырмаса керек.

Түбір сөздердің, яғни етістіктердің мағыналарының даму жосықтары іс жүзінде қалай жүзеге асатындығын байыптау үшін, қыпшақ тобы тілдеріндегі, яғни қазақ, татар, қарайым, құмық, ноғай, башқұрт, қарақалпақ тілдеріндегі келесі етістіктердің мағыналарына көз жіберіп байқайық.

Абдыра-/ Abdira –қаз., ктат., қар., құм., ноғ.- **абдра** [ЭСТЯ I-576.]. **аптыра-/ aptira**- тат., башқ. **аптара-/ aptara** ~ **аптра-/ aptra-**; чув.- **абзыра-/ abzira-** ; кбал.- **абдира-/ abdira-**.

Туынды етістік, сөздің негізгі түбірі **аб-д-ыр+ а** өзгелік етіс жұрнағы, бәлкім, еліктемеден пайда болды ***аб/*an ~*an /*аб-**, түр. диал. **ар-іш** ерекшеленеді- 1) сасып қалу, 2) абыржу, 3) қимылсыз қатып қалу [DS I -288]

қаз.: **абдра-** 1) Асып-сасу, аптығу, қысылу (Ақсақал *абдырады*, састы, қысылды. Бұрын қызғанып, жиреніп жүрген үстіне мына хабар төбесінен жай түскендей болды. (Ж. Аймауытов, Шығ.); Жұрт мұны күтпеген еді, бәрі де *абдырап* қалады. Сәнжан тағы да сылқ етіп отыра кетеді (Ә. Таразин, Асу) [ҚӨТС 1-том. –А-А. 35 б.]

2) (абыржу, сасып қалу, ұялту, қысылшаң күйге салу [ЭСТЯ I-576.].

тат. : **аптыра** – 1) ашығу, қабалану, нәрсә әшләргә белмәү (ТТКТЭС -18 б.).

1) (абыржу, сасып қалу, ұялту, қысылшаң күйге салу. 2) мұқтаж болу. 3) асығу [ЭСТЯ I-576.].

башқ.: **абдра** - 1) абыржу, сасып қалу, ұялту, қысылшаң күйге салу [ЭСТЯ I-576.].

ққалп.: **абдра** - 1) абыржу, сасып қалу, ұялту, қысылшаң күйге салу [ЭСТЯ I-576.].

ноғ.: **абдра** -1) абыржу, сасып қалу, ұялту, қысылшаң күйге салу [ЭСТЯ I-576.].

құм. : **абдра** -1) абыржу, сасып қалу, ұялту, қысылшаң күйге салу [ЭСТЯ I-576.].

қар.: **абдра** -1) абыржу, сасып қалу, ұялту, қысылшаң күйге салу. 2) қорқып кету, шошынып қалу, мазасыздану, әбігерге түсу, селк ете қалу, селк ете түсу [ЭСТЯ I-576.].

Абдыра – ет. (асып-сасу, аптығу, қысылу) → **абдыранқыра-** ет. (абыржыңқырау, асып-сасқалақтаңқырау, сасыңқырау) → **абдырас-** ет. (сасқалақтасу, әбігер болысу, абыржысу)

→ **абдырасу** - ет. (абдырас етістігінің қимыл атауы) → **абдырат-** ет. (абыржыту, әбігерге түсірту) → **абдырату-** (абдырат етістігінің қимыл атауы) → **абдырау** – (абдыра етістігінің қимыл атауы) [ҚӨТС 1-том. –А-А. 35 б.].

Ағтар-/Aytar- түрк.,; **ахтар-/axtar-** қар., құм.; **ақтар-/aqtar-** қаз., ноғ., ққалп., тат., башқ.. [ЭСТЯ I – 77 б.]. Сөздің негізгі түбірі **ак-, ag, -ok**

қаз.: 1) **бір нәрсенің ішін түгел ашып қарау, бір нәрсені іздеу.**(Коспаның азығы таусылды. Бүгін таңертең қоржынын *ақтарғанда* қатып қалған тоқаш пен ортан жіліктің басы ғана табылды. Т. Ахтанов, Дала сыры). 2) **қопару қазу.** (Таулардың қойнын *ақтарып*, Тағы да кенді табамыз. Жадағай жатқан далаға, Жағалай шамды жағамыз. О. Шипин, Өмір өрнегі). 3) **кітап, дәптер, альбом және т.б. қағаздардың ішін, арасын ашу** (Жыл келді ғажайып бір ақ таңымен, Бақ таңымен, ақ ұлпа ақ қарымен. Көркем екен, мынау жыл көрікті екен, Парағын жылнаманың *ақтарып* ем. Дүние, тойлайды екен шаттанып ел. М. Мақатаев, Шығ.). 4) **Ыдыстың ішіндегі нәрсені төгу, төңкере салу, қопару.**(Асаубай кружкадағыны аузына ақтара салды да, қайтадан дөңгелене бастады. Ә.). 5) **ауыс. – біреудің ойындағысын аңғару, білу.** (Жастай бірге өскен бөлесінің ой дүниесінің қатпар-қатпарын *ақтарып*, болжап отырған Нұрлан біресе көзімен атып, біресе

кірпідей жиырылып, сұстанып ұнатпағанын Нұрқатқа жеткізгісі келеді. 3. Шашкин, Сенім.). **6) ауыс.** – іштегі мұң-зарын, жан-күйін сыртқа шығару, айту. (Амандасқаннан кейін-ақ Күлшан ішке сыймай кеткен қайғы-мұңын ашық сөйлесетін қайнағасына ақтара бастады. Х. Есенжанов, Ақ Жайық) [ҚӘТС 1-том. –А-А. Б. 275]. **7) аударара қарап, ақтара тексерді** – анық –қанығына жетті. (Аудандық комиссия спискені *аударара қарап, ақтара тексермей* «аңқаулық» қылып, «бекітілсін» деп қаулыны қайқата салыпты. І. Жансүгіров, Әңгім.). **8) сыр ақтарды.** – шынынайтты, көңілдегісін білдірді. (Толқыны жардан құлап, аунап тұрып, Сұңқылдап жатыр бұлақ *сыр ақтарып*. Т. Айбергенов, Мен саған.). **9) ішек-қарнын [іші қарнын] ақтарды** – бар сырын жайып салды деген мағынада. (Көне көңілінің ішін жарып, шер тарқатып, қырындысын қалдырмай ішік-қарнын ақтарып отырғанда мыналардың күлгені Ырайға ауыр тиді. І. Жансүгіров, Әңгім.). **10) іздеу, іздеп табу, іздестіру** [ЭСТЯ I – 77 б.]. **11) тінту, ақтарып-төңкеру; түкпір-түпкірдің бәрін қарап шығу, қопарыстыру, қопсыту, іріктеу, біртіндеп қарау;** [ЭСТЯ I – 77 б.].

түрк.: 1) іздеу, іздеп табу, іздестіру. 2) ауыстырып салу, көшіріп отырғызу [ЭСТЯ I – 77 б.].

тат.: 1) іздеу, іздеп табу, іздестіру. 2) тінту, ақтарып-төңкеру; түкпір-түпкірдің бәрін қарап шығу, қопарыстыру, қопсыту, іріктеу, біртіндеп қарау [ЭСТЯ I – 77 б.].

башқ.: 1) іздеу, іздеп табу, іздестіру. 2) тінту, ақтарып-төңкеру; түкпір-түпкірдің бәрін қарап шығу, қопарыстыру, қопсыту, іріктеу, біртіндеп қарау [ЭСТЯ I – 77 б.].

ққалп.: 1) іздеу, іздеп табу, іздестіру. 2) тінту, ақтарып-төңкеру; түкпір-түпкірдің бәрін қарап шығу, қопарыстыру, қопсыту, іріктеу, біртіндеп қарау; сыртына айналдыру (мысалы, қалта) [ЭСТЯ I – 77 б.].

ноғ.: 1) іздеу, іздеп табу, іздестіру. 2) тінту, ақтарып-төңкеру; түкпір-түпкірдің бәрін қарап шығу, қопарыстыру, қопсыту, іріктеу, біртіндеп қарау; сыртына айналдыру (мысалы, қалта). 3) ренжіту, уайым-қайғыға салу (ауыспалы мағынада) [ЭСТЯ I – 77 б.].

құм.: 1) іздеу, іздеп табу, іздестіру [ЭСТЯ I – 77 б.].

қар.: 1) іздеу, іздеп табу, іздестіру. 2) тінту, ақтарып-төңкеру; түкпір-түпкірдің бәрін қарап шығу, қопарыстыру, қопсыту, іріктеу, біртіндеп қарау [ЭСТЯ I – 77 б.].

Ағтар- етістіктің семантикалық эволюциясы – бастапқыда «құлату», «төңкеру» мағынадан басталып, одан әрі «аудару» (*а:ндар-), кейін «ворошить» (рыться) - > «іздеу»

Ақтар –ет. (1. бір нәрсенің ішін түгел ашып қарау, бір нәрсені іздеу; 2. қопару қазу; 3. кітап, дәптер, альбом және т.б. қағаздардың ішін, арасын ашу; 4. Ыдыстың ішіндегі нәрсені төгу, төңкере салу, қопару; 5. *ауыс.* біреудің ойындағысын аңғару, білу; 6. *ауыс.* іштегі мұң-зарын, жан-күйін сыртқа шығару, айту) **аударара қарап, ақтара тексерді-** (анық –қанығына жетті)

сыр ақтарды – (шынынайтты, көңілдегісін білдірді) **ішек-қарнын [іші қарнын] ақтарды** –(бар сырын жайып салды) **ақтарғышта** – ет. (1. Қайта-қайта аударып- төңкеру; 2. *ауыс.-* тергіштеу, тергеп қазбалау)

ақтармала – ет. малшар. (мал сойылғанда ішін жарып, ішек-қарнын, өкпе-бауырын бөліп алу.) **ақтармалат** – ет. (ішін түгел шығарып, бөліп алғызу) **ақтарт** –ет. (іші-сыртын түгел қарап сыртқа шығарту) →

→ **ақтару** – ет.(ақтар етістігінің қимыл атауы; қопару) → **ақтарыл** –ет. (1.ішіндегі заттың, судың т.б. лақ етіп, қопарыла төгілуі; шашылуы; 2. аударыстырылу, қопарылу; 3. *ауыс.-* іштегі ойдың түгел сыртқа шығарылуы) → **ақтарып- төңкер-** ет. (1. астын-үстіне шығарып, түк қоймай түгел қарау; 2. *ауыс.-*өткен-кеткенді тексеру, анықтау) →

ақтарыс – ет. (1. аударыстыру, іздестіру; 2. *ауыс*.- іштегі ойларын айтысты, сырласты)
ақтарыстыр –ет. (аударыстыру, сапырыстыру, іздестіру) [ҚӘТС 1-том. –А-А. Б. 275-277].

Ал- / al - түрк., қаз., қар., құм., ноғ., ққалп., тат., башқ. [ЭСТЯ I – 127 б.].

каз.: 1) **ал - қолға ұстау, көтеру.** (Кемпір жүгіріп барып баланы *алды*. Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер.). 2) **бір нәрсеге ие болу, тәуелдеу, меншіктеу** (Еліміз егемендік *аларда* алыста жүрсе де, бұл тарихи өзгерісті жүргімен сезіп, ел жаққа жәудіреп жанар қадаған қандас бауырларымыз аз болған жоқ. «Жас Алаш»). 3) **пайда түсіру, кіріс кіргізу.** (Малға достың мұны жоқ малдан басқа, *Аларында* шара жоқ алдамасқа. Табысына табынып қалтаң қағып, Тойғанынан қалғанын берсе алашқа. Абай, Тол. жин.). 4) **жинау, теру** (Малды тапқанға бақтыр, Отынды *алғанға* жақтыр. Мақал-мәтел.). 5) **үйлену, жұбайлы болу отбасын құру.** (Жасаулы деп, малды деп, байдан *алма*, Кедей қызын арзан деп құмарланба. Абай, Тол. жин.). 6) **тамақ жеу, ішу** (Абай аға, құймақ жеңіз, *алыңыз*, -деп Дәмежан сыпайы қонақжайлық көрсетті. М. Әуезов, Абай жолы). 7) **басқа жерді жаулау, өзіне қарату, бағындыру** (Ескендір елде *алмаған* хан қоймайды, Алған сайын көңілі бір тоймайды, Араны барған сайын қатты ашылып, Жердің жүзін *алуға* ой ойлайды. Абай, Тол. жин.). 8) **аң ұстау.** (Қыран бүркін не *алмайды* салса баптап, Жұрт жүр ғой, күйкентай мен қарға сақтап. Абай, Тол. жин.). 9) **иттің немесе жыртқыш аңның тістеуі, қабуы.** (Аққасқа күздігүні үй ішінде сойып жатқан қойдың егін жегізбей ұмтылғанда, Қасенді де бір-екі рет қолынан *ала* түсіп, қауып алған. М. Әуезов, Қараш.). 10) **арнайы жолданған бір заттың қолға келіп тиюі, жетуі.** (Хат *алдық* бір күні, Дәл оның өзінен. Жазыпты күлкілі Қуақы сөзімен. С. Мәуленов, Таңд.). 11) **белгілі бір ұйымға мүше етіп қабылдау: әскер қатарына шақыру немесе белгілі бір оқу орнына қабылдау, қызметке орналастыру.** (Қазақ жігіттерін майданға *алатын* болғалы бұл ауылдың ер-азаматы үлкен әбігерде. Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер.). 12) **тұған жерінен, орнынан қозғау, әкету.** (Айырылып арқанынан Әзім қалды, Арқанды неге *алдың?*- деп айғай салды. Абай, Тол. жин.). 13) **баскиімді, не басқа бір затты шешу, сыпыру.** (Жеткенде емен деңгейіне, Озып кетпе, бөркіңді ал. Ә. Сәрсенбаев, Өлеңд.). 14) **ажал жету өлу.** (Жарымды *алып*, қор қылдың, Жас өмірде тасыған. Айырып, от қып өртедің, Әбіш сынды асылдан. Абай, Тол. жин.). 15) **қиып, қырқып тастау.** (-Ей, шаштараз, ханның шашын қандай ұстарамен *алмақшы* боласың? Қаз. ертег.). 16) қызмет орнынан босату (Атқа мінерліктен мені ешкім *алған* жоқ, өзім түскем, - деді ол. С. Бақбергенов, Алтынемел.). 17) **азайту, кеміту.** (Төкебаев жайында жеткілікті айтты. Менің қосарым да *аларым* да жоқ. М. Иманжанов, Менің махабб.). 18) **ауыс. Салыстырып көру, байқау.** (Тарихи даму жолынан алғанда, психологиялық параллелизм анағұрлым ерте. Қ. Жұмағалиев, Қаз.эпосы.). 19) **ауыстыру, тең көру, айырбастау, тең келтірмеу.** (Сексен сұлу сылаңдап жүрсе дағы Ғалияның алмаймын кірпігіне. Балуан Шолақ.). 20) **сатып алу.** (Ұқпассың үстірт қарап бұлғақтасаң, Суретін көре алмассың көп бақпасаң. Көлеңкесі түседі көкейіне, Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң. Абай, Тол. жин.) [ҚӘТС 1-том. –А-А. Б.310-311].

түрк.: 1) алу; алып қалу, басып алу, қолға түсіру, жаулап алу, бағындыру; тартып алу; сатып алу. 2) алу [ЭСТЯ I – 128 б.].

тат.: 1) шығарып қою (әйнек терезе). 2) мат. қосу, алу[ЭСТЯ I – 128 б.].

башқ.: 1) шығарып қою (әйнек терезе). 2) мат. қосу, алу[ЭСТЯ I – 128 б.].

ққалп.: 1) сатып алу. 2) алу [ЭСТЯ I – 128 б.].

ноғ.: 1) алып қалу, басып алу, қолға түсіру, жаулап алу, бағындыру; тартып алу; сатып алу.; өндіру, төлету. 2) алу; қабылдау. 3) алу (астық). 4) мат. қосу, алу[ЭСТЯ I – 128 б.].

құм.: 1) алу; алып қалу, басып алу, қолға түсіру, жаулап алу, бағындыру; тартып алу; сатып алу.; шеттен алу, пайдалану. 2) түсіну (ауыспалы мағынада). 3) қабылдау. 4) алу (астық) [ЭСТЯ I – 128 б.].

қар.: 1) алу [ЭСТЯ I – 128 б.].

ал – (1. қолға ұстау, көтеру; 2. бір нәрсеге ие болу, тәуелдеу, меншіктеу; 3. пайда түсіру, кіріс кіргізу; 4. жинау, теру; 5. үйлену, жұбайлы болу отбасын құру; 6. тамақ жеу, ішу; 7. басқа жерді жаулау, өзіне қарату, бағындыру; 8. аң ұстау; 9. иттің немесе жыртқыш аңның тістеуі, қабуы иттің немесе жыртқыш аңның тістеуі, қабуы; 10. арнайы жолданған бір заттың қолға келіп тиюі, жетуі; 11. белгілі бір ұйымға мүше етіп қабылдау: әскер қатарына шақыру немесе белгілі бір оқу орнына қабылдау, қызметке орналастыру; 12. тұған жерінен, орнынан қозғау, әкету; 13. баскиімді, не басқа бір затты шешу, сыпыру; 14. ажал жету өлу; 15. қиып, қырқып тастау; 16. қызмет орнынан босату; 17. азайту, кеміту; 18. ауыс. - салыстырып көру, байқау; 19. ауыстыру, тең көру, айырбастау, тең келтірмеу; 20. сатып алу) — **ажал алды** – ет. (қайтыс болды, өлді) — **айта алмады** – ет. (аузы бармады; жеткізе алмады) — **айыпқа алды** - (күнәсін өтету үшін алды) **ала жөнелді** (а. ата-қашты; ә. жалғастырып іліп әкетті, ұластырды) **ала кетті** - (а. бірге әкетті, қалдырмады; ә. құр кетпеу, біреуді қоса-күйдіру) **ала қашты** – (жұлып ала жөнелді) **аларын алды** – (тиесілісін, керегін алды) **алдын алды** – (ерте көңіл бөлді, күні бұрын әрекет етті, айла, қам жасады)

алқымдап алды – (құтыла алмастай болды, жайлап алды, бөйде жеңді)

алқымынан алды - (а. жағасына жармасты; ә. састырды, қысты.) **алмайтын қамал**

жоқ – (жеңбейтін, қол жетпейтін ештеңе-жөн) **алым алды** – (бәйге, жүлде алды) —

алып жүре алады – (менгеріп, игеріп әкетеді) — **алып келеді** – (тап келтіреді, душар етеді) —

алып қалды – (а. жұмысқа, қызметке қалдырды; ә. пәле- жаладан құтқарды, есен-сау қалдырды) — **алып қашты** – (а. этн. Қызды ата-ана, ел-жұртынан жасырын әкетті; ә. жалаң әңгіме, сөз, лақап) —

алып соғар – (бас көтертпейтін, қатты қинайтын) — **алып соқты (ұрды)** – (алып ұрды, көтеріп алып жерге жықты) — **алып ұшты** – (а. аспанға көтерді, ұшырды, қияға жетеледі; ә. дегбірсізденді, асықты, еркіне қоймады) —

алып шықты – (құтқарды, қиын-қыстауда жол тапты) — **аса алмайды** – (бір нәрсенің ықпалынан, біреудің айтқанынан шыға алмайды, тек бағына берді)

асқындырып алды – (одан әрі ауырлатып алды, үдетіп алды) — **астына алды** – (бастырмалатты, есін жиғызбады) —

асырап алды – (біреудің баласын бауырына салып алды, өзіне бала қылып алды) **атақ алды** – (а. Абыройға, беделге ие болды; ә. ғылым дәрежесін алды) **аттап кете алмады** – (міндетті түрде ескертіп отырды, ұмытпады)

ат-төнін ала қашты – (азар да безер болды, жоламады) т.б. [ҚӘТС 1-том. –А-А. Б.310-333].

Қорыта келгенде, бұл етістіктердің барлығы қазіргі қазақ және қазіргі қыпшақ тілдерінде жиі қолданылып жүрген етістіктер. Бұл деректерге қарағанда жалаң түбірлердің әуел баста бір құбылыстың аты болғаны даусыз. Кейін бұл әуелгі мағына бірте-бірте әрі нақтыланып, әрі дерексізденді. Етістіктердің мағынасын талдауға қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бірнеше бет орын берілген. Етістіктердің атқаратын қызметі мен мағыналарына қарай тілімізде жай тіркестермен қатар көптеген фразеологиялық тіркестер де қалыптасқанын байқадық. Етістік есім сөздермен ғана тіркесіп қоймай, етістік өз формаларымен де тіркесіп, амал мен қимылға өте нәзік грамматикалық, яғни

семантикалық мағыналар қосқан. Сонымен қатар, етістік түбірдің семантикасында айтарлықтай өзгешелік кездеспейді, ал түбірдің дыбыстық тұлғасы мен қосымшадағы өзгерістер қыпшақ тіліне тән базалық сәйкестіктеріне негізделгені байқалады. Қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры қаншалықты бай болса, оның жалпы түркілік негізі де соншалықты шұрайлы деуге болады. Қазақ халқының жеке ұлт болып қалыптасқанға дейін өзге бауырлары-басқа да түркі халықтарымен бірге өсіп, біте қайнасқаны тарихтан белгілі. Сондықтан да қазақ тілінің сөздік қоры жалпы түркілік қабаттан өрістейді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: 1969.
- 2 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – А.: «Мектеп», 1981. -71 б.
- 3 Ысқақов А.Қазақ тілінің фонеморфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау. - А.: «Ы. Алтынсарин атындағы қазақтың білім академиясының республикалық баспа кабинеті», 1999. – 92 б.
- 4 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –Москва: Наука, I-III т. 1974, 1978, 1980. IV т. (соавт. Левитская Л.С.), 1989. –767, 349, 395, 292.
- 5 Т. Жанұзақ. С. Омарбекова, Ә.Жүнісбек. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1 том/ және т.б.-Алматы, 2011 (1-том. –А-А. 752б)

УДК 82.512.12.2

Молдахметова З.Н.

к.п.н., доцент, Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан
e-mail: zulkiya@bk.ru

АЙТЫС - ИМПРОВИЗИРОВАННЫЙ СПОР, СИНТЕЗ ИСКУССТВ

Аннотация. Бұл мақалада айтыс қазақ халық ауыз поэзиясының арнайы жанры және халықтың көркем шығармашылығы ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: айтыс, акын, халық, қазақ ауыз әдебиеті, фольклор, тәлім-тәрбие.

Сегодня, когда праздники стали сопровождаться айтысами акынов, все ли знают, что это такое, в чем суть айтысов?

Айтыс - едва ли не самый популярный вид казахского устного поэтического творчества. Это публичное состязание акынов, творческий турнир, импровизаторское единоборство, которое проводилось на народных торжествах, ярмарках, базарах. Айтыс интересен как специфический жанр казахской устной народной поэзии и как художественное творчество народа, в котором получили отражение жизнь, духовные запросы, национальная культура и традиции языка и стиля казахов. Айтыс - это состязание в быстроте мышления и остроумии. Нигде так, как в айтысах, не застаёт человека врасплох многогранная неожиданность. Айтысы вырабатывали импровизаторские способности, любовь к устной литературе и музыке, тренировали остроумие и смекалку. Акынов обычно выдвигал народ, они - кость от кости, плоть от плоти

родного народа - как никто другой, выражали его истинные думы и чаяния. Быть акыном - это значит обладать даром импровизации. Далеко не каждый может быть акыном. Сложившимся акыном никто не рождается.

Не всякий акыном зваться достоин:
Акын - это муж, акын - это воин,
Что к бою с домброю в руках готов,
Что стрелами сыплет пламенных слов.
В проклятых врагов летят его стрелы,
Летят его песни, горды и смелы, -
Ни промаха нет, ни счета им нет,
И путь их - торжественный путь побед!
Те песни - как пушки, слова - как пули! -
Иль впрямь мне молодость в грудь вдохнули?
Я рвусь на врага, горяч, как юнец;
С домброй, как солдат, стою в карауле,
На поле сраженья седой певец!

Н. Байганин.

В народе всегда разграничивали настоящего поэта-акына и жыршы-сказителя, исполнителя произведений народного творчества с оленши - певцом - исполнителем. Хотя последнего и слушали с упоением и страстью, перед ним не преклонялись, как перед акыном. "Акыны обязаны были иметь широкие познания в области истории народов, в области географии и еще во многом другом. Чуткость, осведомлённость и отзывчивость на все явления жизни воспитали в акынах живую и широкую связь с прошлым и с настоящим. Все, что было известно его народу, его среде должен знать и запомнить акын. Он живая энциклопедия знаний, доступных его времени, его народу".

Задолго до айтыса акыны готовились к нему: ездили по аулам, изучали жизнь и быт людей, их настроения, чтобы применить эти факты в айтысе, использовать их против соперника. "Обычно перед началом айтыса акыны устраивают вступительный поединок, перекидываясь колкими замечаниями и остротами, загадывая друг другу ехидные загадки, обмениваясь обидными поговорками. Так достигается необходимый поэтический накал. Противники состязаются в находчивости и остроумии, стараясь нащупать наиболее слабые и уязвимые места конкурента. Но, по обоюдной договоренности акынов, бывает, что айтыс начинается без вступительного поединка, чтобы подчеркнуть серьезный характер айтыса", - пишет писатель Н.Анов в книге "Крылья песни".

Айтыс длился до тех пор, пока один из акынов не повторял пропетого или затруднялся с ответом. Бывало, что поэтический спор переходил в схватку соперничающих родов.

Распространителями айтысов были сами акыны. Они не считали зазорным признавать себя побеждёнными, умели ценить талант и искусство соперника, бережно хранили в памяти и те айтысы, на которых потерпели поражение.

Как вы думаете, трудно быть импровизатором? Ведь импровизировать в буквальном смысле этого слова - значит сочинять без всякой предварительной подготовки. Но это не значит, что каждый акын не обдумывает заранее свою тему и не пользуется опытом своих предшественников. Способность импровизировать - необходимое качество каждого акына, оно вырабатывается длительной творческой практикой. У Ж.Жабаева есть такие строки об акынах:

... Акыном лишь тот по степям назовется,
Чья песня весенним разливом не льется?
Акын ли, кто в трубку беззвучную дует,
Чья песня, как пламя костра, не бушует?
Акын вдохновенный и славный лишь тот,
Чью песню лелеет и любит народ,
Чьи песни лелеет родная страна,
Чьи песни и подвиги любит она,
Величием народных героев полна!

Молодые акыны обычно стараются как можно реже показываться на больших сборищах, предпочитая выступать перед узким кругом ценителей. Это обязательная школа мастерства. Только когда их искусство достигает, как говорят казахи, остроты отточенного меча, они встречаются со знаменитыми акынами.

Традиции айтыса имеют глубокие исторические корни. Первоисточником айтыса можно назвать обрядовую поэзию. Одной из древних форм айтыса является "Жар-жар" - песенный диалог между жигитами и девушками, исполняемый на свадьбе. Еще одна древняя форма айтыса - песенный диалог обряда "Бадик". Своеобразной и интересной нормой айтыса было состязание шешенов-ораторов, биев. Айтысы шешенов и биев, подобных ораторам древней Греции, дошли до нас в виде устных легенд, рассказов, ораторских речей.

Самый распространенный вид айтыса - айтыс-каим, где обычно выступала молодежь: жигиты и девушки состязались между собой, показывая свое поэтическое искусство, выражая любовные чувства намёками, шутками. Жигит исполняет куплет (четверостишие) и ему отвечает куплетом девушка. Времена менялись, видоизменялись и формы айтысов. Одной из самых популярных становится вопросно-ответная форма, например, айтысы-загадки. Одним из лучших айтысов, в финале которого загаданы загадки, был айтыс между Асетом и Рысжан, происходивший в начале XX в. Асет был начинающим молодым акыном, а Рысжан - признанной, прославленной певицей. Айтыс начинает Рысжан. Испытав импровизаторскую силу юного Асета и убедившись, что с ним можно состязаться, она загадывает ему несколько загадок. Вот одна из них: "На тополе восемь ветвей, устрашающих людей, два ястреба, сидящие на этих ветвях, выпивают сырые яйца, беркут малочисленного рода распускает девять соколов, подчинённых ему. Беркуту и соколам служат сорок ворон, которые насыщаются один раз в три года. Всем им прислуживают совы, а около ста кобчиков промышляют ловлей мышей".

Асет легко расшифровывает иносказание. Здесь, т.е. в загадке, в краткой аллегории оригинально изображён громадный административный аппарат, стоящий над казахским народом. Грамотные акыны участвовали и в устных, и в письменных айтысах. Это свидетельство нового этапа в развитии айтыса. Очень интересны айтысы-диалоги, айтысы-переписки, айтысы-басни. Самый популярный и один из лучших казахских айтысов - айтыс Биржана и Сары. Выдающийся акын-импровизатор Биржан-сал из рода Аргын приезжает к знаменитому акыну-девушке Саре из рода Найман, чтобы состязаться в поэтическом искусстве. Биржан первым начал айтыс:

Здесь ли Сара? Пусть выйдет навстречу,
Биржан-сал приехал - певец.
Кто лучше Сары владеет речью?
Но ныне славе её конец.

Вот так самоуверенно заявил Биржан в начале айтыса, а в конце он признаёт ее достоинства:

Прекрасна ты - разве я уеду? -
И враг порока в тебе не найдёт.
Песен твоих нет звонче и глаже,
Лик твой для мира яснее луны,
Ногтя твоего недостойны даже
Лучшие в нашей степи скакуны.

Начиная с 1890 года, этот знаменитый айтыс неоднократно издавался. До революции публиковались и другие айтысы известных акынов, есть и переводы на русский язык.

Песня акына поддерживается домброй, кобызом, гармонью. Поэтому акыны неразлучны со своими неизменными спутниками и смотрят на музыкальные инструменты, как на самых задушевных, близких друзей.

Участники айтысов не всегда поют, бывает, что акыны произносят свои стихи нараспев, речитативом. Более того, одни поют под музыкальный аккомпанемент, другие обходятся без него.

Акыны на протяжении веков очень высоко оценивали свое искусство, свой песенный дар. Совершенства акыны достигали после многих лет обучения. Только усвоив традиции импровизации, получив известность, закалившись в поэтических турнирах, одаренные акыны переходили в "высшую школу" профессиональные суре-айтысы, где выражались общественные взгляды.

Казахский народ на протяжении веков славился своей поэтичностью, умением состязаться в остроумии и красноречии. "Слово акына острее клинка и нежнее волоска", - говорит казахская пословица. И первейшим из искусств считалось красноречие.

- Где искать богатство? - спросил хан Абылай у Бухар-жырау.

- У умного жигита одна губа - серебро, другая губа - золото, все богатство у него во рту! - ответил он.

Изучение произведений народной поэзии способствует развитию устной и письменной речи учащихся. Казахские пословицы, поговорки, загадки, сказки, мифы, легенды, предания, эпос, айтыс, несомненно,

ценнейший материал для занятий по казахскому языку. Они способствуют активному восприятию второго языка, обобщают словарно-фразеологический запас учащихся, студентов, содействуют образному восприятию жизненных явлений, приучают их говорить и писать грамотно, расширяют кругозор учащихся, их интересы.

Народность всякого искусства определяется тем, насколько оно глубоко и правдиво отражает дух народа, его идейную сущность, моральный облик, его мечты. Устное творчество обладает всем этим, оно народно, потому что заключает в себе народную мудрость, народную философию и правдиво отображает действительность.

Постоянной заботой каждого народа во все времена являлось развитие молодой поросли - будущего поколения. Одним из действенных средств воспитания является литература. В произведениях устного народного творчества заключен клад мудрых мыслей и богатый опыт народа, который с успехом можно использовать в деле воспитания и обучения подрастающего поколения.

Во всех цивилизованных государствах ведущим направлением гуманистического воспитания молодежи является стремление к изучению всего общечеловеческого социального опыта и проявление уважительного отношения к национальной культуре каждого народа как органической части мировой культуры.

Айтты и сегодня живёт полнокровной жизнью как один из видов народного творчества. В настоящее время по всему Казахстану проходят айттысы. Стали известными акыны-импровизаторы: Асия Биркенова, Бекарыс Шойбеков, Мухамеджан Тазабеков, Аманжол Алтаев, Баянгали Алимжанов и другие. Великое наслаждение - послушать знаменитого акына! Сколько правды и мудрости в его словах!

Список литературы:

- 1 Турекулов Н. Современный казахский фольклор. – Алма-Ата: Мектеп, 1982. – 192 с.
- 2 Каскабасов С. Казахская народная поэзия.-Алма-Ата: Наука, 1984.
- 3 Смирнова Н. С. Казахская народная поэзия, - Алма-Ата: Наука, 1967. - 134с.
- 4 Ауэзов М. Мысли разных лет. - Алма-Ата: Художественная литература, 1961.-544 с.
- 5 Сатпаева Ш.К., Адибаев Х.А. Казахская литература. Учебник для X-XI классов русских школ Казахстана. – Алматы: Рауан, 1993. - 208 с.
- 6 Каскабасов С.А. Колыбель искусства. – Алматы - Ұнгер, 1992. - 368с.
- 7 Жарикбаев К.Б. Развитие педагогической мысли в дореволюционном Казахстане: Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. – Алма-Ата, 1981. – 51 с.
- 8 Антология педагогической мысли Казахстана. / Сост. К.Б. Жарикбаев, С.К. Калиев. – Алматы: Рауан, 1995. – 512 с.

Молотова Г. М.

*Институт востоковедения им. Р.Б.Сулейменова Комитета науки Министерства образования и науки, кандидат филологических наук, доцент, Алматы, Казахстан
e.mail: gmolotova@mail.ru*

ПРОБЛЕМЫ УЙГУРСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ: К ВОПРОСУ О СТЕПЕНИ ИЗУЧЕННОСТИ РУКОПИСЕЙ НАРОДНЫХ ДАСТАНОВ

Abstract: The author discusses the under-investigated issues of modern Uighur folklore studies. An attempt is made to involve manuscripts of folk art samples in order to solve certain problems of present-day folklore: the historicism of genre and the historicism within the genre. The huge layers of folklore material have been collected by diplomats, travelers and scientists of the past centuries. There is put forward an idea of reasonability of using the manuscripts of not only folk dastans, but also of some historical treatises. Texts of legends-fables reported in “Tadhkira” and “Tarikh” facilitate the study of problems of historicism. Their comparison with modern analogues identifies the changes in the compositional structure of samples of non-fairy tale prose. Manuscripts of folk dastans not only make it possible to determine variations of individual eposes, but also represent an excellent source base for the comparative study of versions of folk dastans. As noted in the article, the manuscript heritage includes narratives such as “Qissa-i Ibrahim ibn Adham” telling the life activity of one of the first Sufi – Ibrahim ibn Adham. While working on the mentioned issue, the author involved lithographic publications of Kazakh and Uighur version of “Qissa” published in the XIX – early XX century. Creation of “Qissa” in the eyes of Muslim population of Central Asia was considered a holy deed. This layer of material has also remained outside the attention of specialists. A comparative study of “Gorogli” and “Qissa-i Ibrahim ibn Adham” gives an opportunity to explore the issue of creating an image of just ruler in dastans, as well as the popularity of Sufi Ibrahim ibn Adham in the Muslim world. This indicates the commonality in the culture of the peoples of Central Asia.

Keywords: manuscript, copy, qissa, historicism, version, variant, dastan, image, motif, lithographic editions.

Традиционно, фольклористу характерна работа непосредственно с носителями традиции передачи богатого устного наследия. В советский период часто организовывались комплексные научные экспедиции, которые финансировались государством. Поэтому фольклористы при исследовании проблем фольклора в основном опирались на достаточно обширный материал, собранный ими во время экспедиций. Тогда еще была жива устная традиция, в эпоху глобализации и века высокой технологии традиция угасает, работа по сбору образцов народного творчества становится невозможной. Следует отметить, что ситуация в СУАР КНР достаточно отличительна. Еще в XX в. функционировала школа мастеров вербальной передачи, где одаренная молодежь перенимала опыт у профессиональных сказителей. В каждом селении или же городах были места, где собирались слушатели сказителей, о чем свидетельствуют рассказы информаторов. Некоторые сведения заключены непосредственно в комментариях, подготовленных к опубликованным текстам дастанов. Так, например, во втором номере журнала «Булак» [1] издан текст лобнорского дастана о герое-защитнике

«Матак-палган» («Богатырь Матак»). Перед текстом дастана дается информация о сказителе Махаммат-ахун. В предыстории к тексту сообщается, что Махаммат-ахун сопровождал исполнение своего дастана инсценировкой из жизни рыбаков, т.е. сев на лодку изображал движения гребли по воде. Наличие сказителей, народных певцов, способствует специалисту провести работу с информаторами. Поэтому в СУАР КНР начинающие фольклористы практикуются в сборе и записи фольклорного материала. Публикация сборников по каждому жанру фольклора каждого района свидетельствует об этом. У фольклориста Казахстана наблюдаются сложности в этом плане. В процессе работы привлекаются издания разных периодов, а также доступный материал, издаваемый в СУАР КНР. Долгое время оставался вне внимания исследователей пласт фактического материала, хранящийся в рукописных фондах мира. В рамках исследовательских проектов Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова нами привлекаются в исследование рукописи отдельных народных дастанов.

Создание рукописной продукции имеет свою историю. Рукописная книга играла своеобразную роль в установлении дипломатических отношений между государствами, с самого начала функционирования караванной трассы, названная современными исследователями Великим Шелковым путем. В создании рукописной книги особое внимание уделялось на переплет рукописи, переписку сочинения, оформлению его тематическими миниатюрами. Миниатюры, украшающие рукопись тоже становятся объектом исследования как источник, несущий своеобразную информацию. К тому же им присуще искусство не только оформления, но и этика подачи сочинения на должном уровне. Переплет каждой рукописи несет определенную информацию о мастере, иногда указывается и дата. Опираясь на эти сведения можно установить время оформления оригинала или же его списков. Подобная информация дается в *лола*. Профессионалы-каллиграфы соблюдали традицию. Все эти проблемы должны быть исследованы специалистами современности. В уйгуроведческой науке Казахстана был дефицит специалистов-источниковедов. Как известно, переход в советский период на латинскую графику, затем принятие кириллицы привели к возникновению данной проблемы уйгуроведения. Труды, созданные на арабской графике, стали не доступны, непонятны для современных исследователей. Следует отметить, что этот огромный пласт материала, хранящееся в рукописных фондах мира, способствует решению ряда проблем фольклористики современности, таких как историзм жанра и историзм в жанре, сравнительное исследование версий и вариантов народных дастанов. Они собраны дипломатами, путешественниками, миссионерами (XIX в.) и учеными (в начале XX века).

Огромный пласт фольклорного материала, собранный учеными, миссионерами, путешественниками и дипломатами прошлых столетий, обогатили рукописные фонды. Они выступают прекрасным источником для сравнительного исследования версий народных дастанов родственных и неродственных по языку народов Центральной Азии. Наблюдается широкое распространение как историко-героических, так и романтических дастанов. Например, версии эпоса «Гороглы» встречаются и у тюркоязычных народов, и у ираноязычных народов. И.С. Брагинский писал, что эпос «Гороглы» распространен в Средней Азии – у туркмен, узбеков, казахов, каракалпаков, таджиков и арабов, на Кавказе – у азербайджан, кумыков, армян, грузин, абхазцев, в Сибири – у тобольских татар, в Балканах – у гагаузов, Ближнем и Среднем Востоке – у курдов, тюрков, таджиков Афганистана [2, с. 21]. К этому списку следует включить и уйгурскую версию. Уйгурская версия эпоса «Гороглы» известна двумя вариантами. Первый – «Гороглы» и опубликован

в 1984 г. в журнале «Булак» издаваемый в г. Урумчи СУАР КНР. Второй – текст озаглавлен «Имир Горогли» и опубликован в журнале «Мирас» (1983, 1984 гг.). Оба текста изданы на основе рукописей. О варианте, названного «Горогли», подробных сведений не дается. Относительно другого варианта «Имир Горогли» следует отметить, что в конце текста приводится информация о составленном критическом тексте, на основе списка рукописи «Имир Горогли» и варианта народного сказителя из местности Йенисар Абайдулла ходжи. Этот вариант записан из уст Омара Ели. Переписчиком же списка рукописи дастана является Мулла Салай из местности Маралбеши. Работа завершена 26 джумада I 1331 г.х. (3 мая 1913 г.). Хранителем рукописи является Абдулла Салай. Над рукописью работал Савут Ибрахим. К изданию подготовлен текст поэтом Аршидином Татлик [3, с. 51]. Если в «Горогли» повествование строится на конфликте предков Ибрахима ибн Адхама Горогли и его разрешении, то «Имир Горогли» построен очень близко к туркменской версии. Именно второй текст теоретически является версией туркменского эпоса. Нами проведен сравнительный анализ уйгурской, туркменской, азербайджанской, казахской и узбекской версий данного эпоса, который освещен в наших статьях прошлых лет.

Неслучайно основной герой повествования в первом варианте наречен именем Ибрахим ибн Адхам. Историческая личность – Ибрахим ибн Адхам послужил прототипом для создания образа справедливого правителя в народных дастанах. В отличие от «Кисса» в «Горогли» сказитель создал два образа – правителя, отрекшегося от трона и посвятившего свою жизнь аскетизму, второй образ – образ его внука, который отомстил за мученическую смерть деда и был выбран правителем. Здесь прослеживается разделение на два образа биографических данных исторической личности. Данные второй части его жизни – отречение от трона и выбор жизни каландара – возложены на образ деда (Сархин Замчи Ели) и отца Ибрахима (Адхама), период правления страной – на образ Ибрахима. Что интересно для исследователя сказитель выбирает именно годы правления исторического Ибрахима ибн Адхама для создания образа справедливого правителя в своем творчестве.

Образ правителя, ставшего на путь Истины, создан в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». В рукописных фондах России [4], Узбекистана [5], СУАР КНР [6] хранятся списки данного «Кисса». Это повествование популярно среди населения Центральной Азии. Оно нами изучается в рамках проекта «Суфийская поэзия XVIII-XIX веков как феномен общности культур народов Центральной Азии». К исследованию привлечен ташкентский список рукописи под инв. № 4035/I. В конце XIX – начале XX в. осуществлялось литографическое издание версий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» в Казани, Ташкенте. В процесс исследования нами привлечены такие издания уйгурской, казахской версий. Согласно сведению, приведенного автором одного из вариантов казахской версии Муллы Акылбек Сабала, бытовало поверье среди мусульманского населения Центральной Азии, что создание «Кисса» о пророках, святых богоугодное дело. Сравнительное изучение версий показало, что варианты казахской версии построены только поэзией, тексты достаточно краткие. Уйгурская версия составлена согласно канонам эпической традиции – чередованием поэтического и прозаического повествований. Большой объем «Кисса» позволило сказителям раскрыть образ правителя, избравшего путь Истины. Если в казахской версии упоминается завоевательные походы Ибрахим ибн Адхама, то в уйгурской версии основной акцент делается на такие его качества, как справедливость, набожность и *караматах*. Вероятнее всего, в период

создания «Кисса» была необходимость в пропаганде именно нравственной чистоты человека, чистоты помыслов и полного посвящения себя идее очищения и приближения к Истине. Поэтому создавались «Кисса» об Ибрахим ибн Адхаме, отрешившегося от трона и посвятившего свою жизнь в поиски Истины.

Эти же аспекты нравственности присущи героям повествования более позднего периода. Так, в народном дастане «Йусуфбек-Ахматбек» герои повествования описываются как несравненные воины. Истинные мусульмане в бой вступают с именем Аллаха, пророков и имамов. В эпизодах, где описываются сражения, сказитель подчеркивает поддержку высших сил. Эти эпизоды сближают дастан «Йусуфбек-Ахматбек» с эпосом «Гороглы». Лапидарно повествуется о принятии наставничества Йусуфбеком и Ахматбеком: *«Йусуфбек Элвахожгага қол бәрди. Әһмәдбәк шәйх Сәрраб дегәнә қол бәрдиләр. Әмма буларни тәрбиягә қиладурған ошул пирләр әрдиләр»* (Йусуфбек подал руку Алваходже. Ахматбек подал руку шейху Саррабу. Эти старцы были теми, кто занимался их воспитанием). Обычай рукопожатия принцев с их наставниками происходит после их женитьбы, затем следует возведение их в правители (Йусуфбек – Хорезма, Ахматбек – Хазарасба). В этом эпизоде прослеживается постепенное преодоление принцами степеней: воина-защитника, женатого воина-правителя. Единственное отличие – в тексте, созданном в мусульманской среде, как обязательный атрибут, включается принятие наставничества. Согласно эпическим традициям богатыри проходят эти ступени жизни. Принятие наставников, присущие *караматы* сближают образы Йусуфбека и Ахматбека с образом суфиев. Сказителем лапидарно дается информация об Институте передачи знания от *муришида мюриду*. В описании эпизода о пленении принцев (в плен уводит человек, отправленный правителем *кизилбашей* во время богатырского сна принцев) описываются с одной стороны поддержка принцев Аллахом, с другой – поддержка и *караматы* наставников. Так, Йусуфбек и Ахматбек в трудные моменты обращаются с мольбой о поддержке. Согласно тексту дастана, по велению Всевышнего им оказывают поддержку в первом эпизоде пророк Сулейман. Он приводит дэвов из Койкапа, которые сваливают огромный чинар и сооружают мост, тем самым помогая героям повествования перебраться через реку. 2) Хазрати Шахимардан внушает язидам прыгнуть в воду, тем самым спасая Йусуфбека и Ахматбека от гибели. Так, погибают многие солдаты *кызылбашей*. 3) Наставник Йусуфбека появляется в облике старца и внушает вражескому войску доставить к Гозалшаху принцев целыми и невредимыми. В этом эпизоде показывают *карамат*, присущий наставнику Йусуфбека. 4) Когда Гозалшах приказывает закидать камнями Йусуфбека и Ахматбека, святые направляют камни обратно палачам. Этот мотив чуда использован для передачи неуязвимости героев. В более ранних формах героического эпоса неуязвимость героя выступает как обязательный элемент, ибо в них отсутствуют защитники-святые, оберегающие героя от казни внешнего врага. Например, в эпосе «Алпамыш» основной герой неуязвим: его ни мечом, ни стрелами невозможно убить. В более поздних текстах дастанов (XV-XVIII вв.) неуязвимость героя заменяется защитой святых.

В «Йусуфбек-Ахматбек» выдвигается идея о сакральности и профанности персонажей дастана [7, с. 32]. Сакральность принцев противопоставляется профанности Мирзы Мамата – служащего правителя *кызылбашей*. Йусуфбек и Ахматбек становятся пленниками и мучениками. Благодаря своей нравственной чистоте и внешней красоте, таланту импровизатора принцы избавляются из заключения. В противовес образу Йусуфбека и Ахматбека раскрывается низость служителя Гозал-шаха – Мирзы Мамата.

Он ради вознаграждения, обещанного Гозал-шахом за поимку принцев, идет на обман: выдает себя за страдальца, который пережил притеснения со стороны Гозал-шаха, чтобы войти в доверие принцев рассказывает придуманный им сон, через которого, якобы, ему дана весть о встрече с принцами. Дает клятву служит им верно. Во время богатырского сна уводит в плен Йусуфбека и Ахмадбека.

Для передачи образа истинного мусульманина сказитель использовал мотив вещего сна. Так, хазрати Али появляется во сне к дочери зрителя темницы и объясняет привилегии ислама, вследствие чего она принимает ислам. Этот мотив сказителем использован для передачи идеи, что истинные мусульмане Йусуфбек и Ахмадбек, находясь в плену, питаются едой «халал». Этим подчеркивается поддержка святых. Поступок девушки объясняется как внушение хазрата Али. Интерес вызывает количество и ассортимент продуктов, которыми питаются пленники: «*тоққуз нан, бир жэбра қатиқ*» (девять лепешек, одна миска кефира) или же «*бир жэбра қатиқ, бир тоққуз нан, бир мунча хормэ*» (одна миска кефира, девять лепешек и немного фиников). Для народов, ведущих оседлый образ жизни, хлеб имеет высокую ценность. Возможно, по этой причине довольствование героев хлебом и кефиром тоже показывает их моральное очищение посредством ограниченности в продуктах. С другой стороны в мировоззрении тюркских народов молочные продукты сакрализованы.

Дастан тоже характеризуется широким распространением, о чем свидетельствуют туркменская, узбекская, казахская и уйгурская версии. 10 списков рукописи уйгурской версии описаны в каталоге, составленного Л.В. Дмитриевой [4]. Следует отметить, что Санкт-Петербургский список рукописи «Йусуфбек-Ахматбек», хранящийся под инвентарным номером 177 (321) издан уйгуроведом Б. Аршидиновым [8]. Изученные нами версии имеют некоторые отличия. Так, в казахской версии внешним врагом указаны калмыки, Жусип и Ахмад названы ханами казахской земли, тем самым наблюдается приспособление повествования к реалиям жизни казахов (в вариантах Азимбая Бижанулы, Абдимурата Конырбайулы). Уйгурская же версия сохранила канву событий, описываемых в доминанте.

Среди рукописей, хранящихся в фонде России, интересны еще «Джамат-ул хекая» – сборник, включающий 45 рассказов и прозаический вариант дастана «Фархад-Ширин». Эти рукописи тоже значительны в исследовании проблем жанра дастан.

Кроме рукописей дастанов при изучении проблем фольклористики имеют значение рукописи исторических трактатов, в которых зафиксированы мифы, легенды-предания, повествующие об отдельных личностях, их генеалогии, события, связанные с эпохой упоминаемых правителей. При сличении текстов легенд-преданий, зафиксированных в исторических трудах прошлых веков, выявляется разница в композиционном строении текстов разных эпох. Опираясь на такие данные, у специалиста появляется возможность исследовать вопрос историзма жанра и историзма в жанре легенд-преданий. Изучив тексты преданий, зафиксированных в «Тазкирах», мы убедились в том, что они отличаются от современных текстов. В них достаточно много называются имена исторических личностей, реальные топонимы. Еще одно отличие – в них указываются численность армий Караханидов и буддистов, указываются даты событий. Сами тексты в композиционном отношении построены близко к эпосам. Присутствует объяснение отдельных обычаев, обрядов. Подобные тексты способствуют исследованию проблемы историзма в фольклоре. Как известно, вопрос историзма предполагает рассмотрения этой проблемы в двух аспектах: отражение исторической действительности в определенном

жанре и историю развития жанра в целом. Как мы уже отмечали, в текстах преданий изученных нами в рамках заявленной темы, строй преданий современности и XVIII-XIX веков отличаются. Этим и ценны тексты преданий, зафиксированных в исторических трактатах [9].

В заключении хотелось бы отметить, что огромный пласт фактического материала, хранящегося в рукописных фондах различных стран, являются прекрасным источником для решения актуальных проблем современной фольклористики. В исследовании малоизученных вопросов уйгурской фольклористики необходимо максимально использовать рукописи с фондов различных стран в сравнительном аспекте. Подобный подход позволит фольклористу рассмотреть не только варианты того или иного народного дастана, но и провести сравнительный анализ их версий. С другой стороны, проведенное в таком аспекте исследование, позволит решить проблемы историзма жанра.

Список литературы:

- 1 Булак. 1997, № 2, с. 130-140.
- 2 Комментарии И.С.Брагинского к русскому переводу таджикской версии. Гуругли. М., Главная редакция Восточной литературы, 1987, 704 с.
- 3 Мирас. Үрүмчи. – 1983. – № 1. – С.20-58; 1984. –№ 1. –С. 13-51.
- 4 Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. – М.: Восточная литература, 2002. – 616 с.
- 5 Свод восточных рукописей Академии наук УзССР. – Ташкент: Наука, 1964. – Т. 7. – 556 с.
- 6 Уйғур, өзбәк, татар қәдимқи әсәрләр тизимлиқи. – Қәшқәр: Қәшқәр уйғур нәшрияти, 1989. – 557 б.
- 7 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., Восточная литература РАН, 4-е издание, 2006. – 406 с.
- 8 Дастанлар: Уйғур хәлиқ дастанлири (Ғерип вә Сәнәм. Йүсүф вә Әһмәд). Топлиғучи: Батур Әршидинов. Алмута.: Жазушы, 1982. – 272 б.
- 9 Молотова Г.М. Предания о представителях династии Караханидов, зафиксированных в «Тазкирах» и их значение для фольклористики // Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Кыргызский и Караханидский каганаты: Неизгладимые следы». – Бишкек: Типография «Махprint», 2014. – с. 119-125.

УДК 930.221(575):94(575).04/.05(092)

Молотова Э. М.

Институт востоковедения им. Р.Б.Сулейменова Комитета науки Министерства образования и науки, кандидат исторических наук, Алматы, Казахстан

e.mail: m.elvira_76@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ «ТАЗКИРА» В СОВРЕМЕННОМ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИИ

Abstract. The article discusses the hagiographic works of “Tadhkira” (“Hagiographies”, or “Life stories”) covering the biographies of rulers and saints of the Eastern Turkestan in

various periods. “Tadhkira-yi Bughra Khan” contains unique information about the history of penetration of Islam into Kashghar during the Qarakhanids era, the distributing of this new religion among the Turkic peoples of Central Asia, the features of data on the Sufi Uwaysiya Shaykhs, as well as about the initial stages of conflict between Muslims and Buddhists associated with the name of Samanid prince Abu Nasr Samani – a mentor of Qarakhanid ruler Sultan Satuq Bughra Khan. “Tadhkira-yi Khwaja Muhammad Sharif” is dedicated to the head of a powerful religious-political corporation of Uwaysiya, the discoverer of the true burial place of Sultan Satuq Bughra Khan as well as some false mazars in Kashghar. Equally important is examination of composition “Tadhkira-yi Sayyid Afaq Khawaja” narrating the story of the Yarkand Khanate (XVII century), the arrival of popular in the Muslim world Sufi Makhdoom-i A‘zam into the Eastern Turkestan, the livelihood of his grandson Sayyid Afaq Khwaja. Makhdoom-i A‘zam was a prominent theorist of Tariqat – the teaching of selfless service and of mission of the Khwajadagan Sufis in conversion to Islam of Turkic nomadic pagans.

Keywords: hagiographic writings, history, *tariqat*, Central Asia.

Народы Центральной Азии прошли разные этапы политического, социально-экономического и религиозного развития. В постсоветский период ислам в данном регионе стал одной из ведущих религий. По этой причине история распространения ислама в данном ареале вызывает интерес исследователей. С обретением независимости бывших советских республик ислам стал более распространенным. Возрождение ислама в конце XX и начале XXI века выражается, прежде всего, в восстановлении традиций, связанных с религией, распространении мусульманских религиозных идей, реставрации старых и строительстве новых мечетей. Одной из особенностей этой религии в Центральной Азии выступает возрождение культа святых, связанного с «народным» исламом и деятельностью отдельных групп суфийских братств (*турук*, ед. ч.: *тарика*). В связи с этим большое внимание уделяется изучению роли святых в историческом прошлом Центральной Азии.

При изучении письменной культуры народов центрально-азиатского ареала выясняется, что материалы по истории средневековья скудны, а некоторые ценные источники еще не привлекались исследователями. Это связано, прежде всего, сложностью самого объекта описания, каковым является средневековая рукопись, ее доступностью, сбором и описанием.

К числу малоизученных письменных памятников относятся «Тазкира», создание которых у тюркских народов Центральной Азии имеет многовековую историю. Целью традиции являлась, прежде всего, зафиксировать в них важные события того или иного государства.

Жизнеописания суфиев, сыгравшие немаловажную роль в распространении ислама на территории Центральной Азии, зафиксированы в «Тазкира», а их *мазары* играют важную роль в религиозной жизни мусульман данного региона. Повествования о жизнедеятельности суфийских шайхов-*увайсийа* дают возможность дополнить сведения, зафиксированные в исторических источниках как «Тазкира-йи Бугра-хан», «Тазкира-йи Х^Ваджа Мухаммад Шариф», «Тазкира-йи имам захиб», «Тазкира-йи Саййид Афак-х^Ваджа» и др., а также об их биографии и деятельности.

К числу ценных и малоизученных исторических источников относится агиографическое сочинение «Тазкира-йи Бугра-хан». Это произведение повествует жизнеописание святых шайхов-*увайсийа*. Сочинение привлекало внимание некоторых

ученых-востоковедов. Однако, несмотря на усилия специалистов полный перевод и критический текст данного исторического источника до сих пор не издан.

Анонимный автор «Тазкира-йи Бугра-хан» посвятил свой труд караханидскому правителю Султану Сатук Бугра-хану гази. Причиной составления «Тазкира-йи Бугра-хан» он объясняет тем, что у него было видение, согласно которому он должен был написать данное произведение, включившее в себя жития более 40 святых шайхов-*увайсийа* и 12 стариц-*увайсийа* [1, Л. 4^б]. В данном источнике описывается наступление весеннего равноденствия, и пробуждение природы от долгого сна в день рождения караханида Султана Сатук Бугра-хана. В период правления султана и его преемников Караханидская империя достигает могущества, государственной религией которой становится ислам. Повествование включает в себя информацию о распространении ислама Султаном Сатук Бугра-ханом и его преемниками, в котором принимали участие наставник султана саманидский принц Абу Наср Самани и его сын Абу-л-Фаттах.

С принятием ислама Султану Сатук Бугра-хану было присвоено арабское имя 'Абд ал-Карим. Этим подчеркивается, что Султан Сатук Бугра-хан является первым *увайсом* на территории Восточного Туркестана. Об этом мы встречаем легенду, рассказанной у Ибн ал-Асира о принятии ислама, где султан видит сон, что к нему спустился с неба человек и сказал ему на тюркском языке: «Прими ислам для своего спасения в этом и в будущем мире» [2, с. с. 41].

Как отмечает Ч.Ч. Валиханов, Султан Сутук (Сатук) Бугра-хан гази, умерший в 429 г.х. (1037-1038 г.), распространил *газат* до Турфана и Комула. Обширные места религиозных побоищ около Хотана, а также между Йаркендом и Йени-Хисаром, называемые *шайдан*, местами успокоения блаженных, доказывают, что для введения ислама нужно было много кровопролития. Несмотря на это, область распространения его долго ограничивалась только западными городами [3, с. 299].

По сведениям «Тазкира-йи Бугра-хан», в период правления Султана Сатук Бугра-хана тюркские народы численностью в 200 тысяч шатров приняли ислам. О массовом принятии тюрками ислам в 349/960-961 г. имеется и в труде Ибн ал-Асира [4, с. 356]. По другим источникам это событие произошло в период правления старшего сына Султана Сатук Бугра-хана – Мусы Бугра-хана с тюркским именем Бай-Гаш [5, с. 621].

В «Трактате о Сайраме» (известном под условным названием «Трактат о святых Мадинат ал-Байда и Испиджаба») имеются сведения о том, что в период правления Сабук-Тегин-Баша (Султан Сатук Бугра-хана – М.Э.) в Сарйама (Сайраме) господствовали мир и благоденствие. В течение семидесяти лет его правления никто не смел злоупотреблять чужими деньгами и вещами. Он построил четыреста мечетей [6, с. 16].

Согласно «Тазкира-йи Бугра-хан», Султан Сатук Бугра-хана умер в 429/1037–1038 году в возрасте 96 лет. В день выноса тела султана присутствовали 200 совершеннолетних, 70 тысяч ученых-проповедников и 80 тысяч гази. Герой веры был похоронен в местности Машхад в Астин Атуше [1, л. 52^а; 7, л. 73^а; 8, л. 62^б; 9, л. 56^б; 10, л. 55^б; 11, с. 10].

Сведениям о дате смерти султана, указанным в исследуемом нами сочинении, противоречат данные, приводимые в труде Джамалия ал-Карши. Согласно «Китаб ал-джамахир фи марифат ал-джавахир», Сатук Бугра-хан ал-Гази скончался в 344/955–956 году, его гробница находится в Артудже, в одном из селений Кашгара [12, с. 104].

В «Тазкира-йи Бугра-хан» также отражаются походы караханидского войска против «неверных» во главе Хасан Бугра-хана и военная помощь, оказанная караханиду

Йусуф Кадыр-хану от имамов Наср ад-дина, Каввам ад-дина, Му‘ин ад-дина и Зухур ад-дина из г. Мадаин. Согласно «Газкира-йи имам захиб», эти имамы были зарезаны в одном из сражений караханидского войска с «неверными» [13, с. 62, 63].

Следующее агиографическое сочинение «Газкира-йи Х^ваджа Мухаммад Шариф» был переведен казахстанским ученым В.П. Юдиным. По мнению ученого, это сочинение было написано с целью защиты в Кашгарии интересов суфиев-*увайсийа*, довольно широко распространившего в этом регионе свое влияние еще со времен правления караханида Султана Сатук Бугра-хана, а также увековечить память Х^ваджи Мухаммад Шарифа, который пользовался громкой известностью в Восточном Туркестане. Мистики *увайсийа* играли значительную идеологическую политическую и хозяйственную роль в Кашгарии. Х^ваджа Мухаммад Шариф был главой этой мощной религиозно-политической корпорации. Согласно данному источнику, он является открывателем истинного места захоронения Султана Сатук Бугра-хана и многих ложных *мазаров* в Кашгаре [14, с. 4-6].

В «Газкира» сообщается о том, что Х^ваджа Мухаммад Шариф довольно долго являлся духовным наставником и советником хана чагатаида ‘Абд ар-Рашида (940-978/1533-1571 гг.). Когда был убит старший сын ‘Абд ар-Рашид-хана ‘Абд ал-Латиф султан Хакк-Назар-ханом, он отправился к Х^вадже Мухаммад Шарифу и сообщил о своем горе. Х^ваджа поспешил в сопровождении хана на поклонение к святым прошлого. Они отправились к светозарному *мазару* Султана Сатук Бугра-хана, где просил Великого султана о поддержке и дал хану разрешение на поход. Хан собрал большое войско и отправился на киргизов и казахов. ‘Абд ар-Рашид хан разгромив врагов, вернулся с победой и предложил Х^вадже переехать в Йаркенд. Через 10 лет после переезда в этот город Х^ваджа Мухаммад Шариф скончался (в 973/1565-1566 г.) в возрасте 95 лет и был похоронен в селении Миш-Арик (Беш-Арик?) под Йаркендом [13, с. 8, 10; 15, с. 155-156; 16, с. 81]. Перед смертью он сотворил молитву в помощь народу и назначил своим преемником Мухаммад Вали-суфи. На четвертый год после смерти Х^ваджи Мухаммад Шарифа скончался ‘Абд ар-Рашид хан.

В годы правления наследника ‘Абд ар-Рашид хана ‘Абд ал-Карим хана (967/1559-60 г.), который был современником и *муридом* Мухаммад Вали-суфи, в Кашгарии начали проповедовать представители суфийского братства *накибандийа*. И постепенно суфии братства *накибандийа* вытеснили суфиев-*увайсийа* с политической арены в Восточном Туркестане.

Анализируя исторический процесс в Восточном Туркестане в XVI в., В.П. Юдин сделал вывод, что влияние религии на территории постоянно росло. Это привело в 80-х гг. XVII в к ликвидации верховной власти и к образованию теократического государства во главе с х^ваджами – потомками Махдум-и А‘зама, т. е. Ахмада Ходжаги Касани, возглавлявшего черногорскую и белогорскую секты суфийского братства *накибандийа*.

Следующее сочинение «Газкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» посвящено религиозному и политическому деятелю Восточного Туркестана XVII века. Сочинение начинается с восхваления Всевышнего Аллаха и его посланника пророка Мухаммада Мустафы. Текст продолжает *насаб-нама* (генеалогия), согласно которой анонимный автор сочинения возводит Саййида Афак-х^ваджу к потомкам пророка Мухаммада Мустафы. Письменный памятник повествует о житии Махдум-и А‘зама и его потомках, а также о *караматах* потомка Махдум-и А‘зам – Мухаммад Йусуф-х^ваджи. В данном источнике отец Афак-х^ваджи именуется как Хадрати Х^ваджа Мазар-и падишах, в других – Мухаммад Амин. Как отмечает С.Н. Абашин, Мухаммад Амин-х^ваджа является старшим сыном

Махдум-и А'зама, отцом Мухаммад Йусуф-х^ваджи [17, с. 366]. Однако по «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», старшим сыном Махдум-и А'зама является Х^ваджа Исхак-х^ваджа, а Мухаммад Йусуф-х^ваджа – сын Ишан-и Калана (Мухаммад Амин-х^ваджа) [18, с. Л. 48^б–49^а].

Согласно «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», х^ваджа направляется в Кумул, где встречается с *аулийа* Хадрати Мир Саййид Джалил Кашгари и жениться на его дочери. От этого брака рождаются три сына и две дочери. Старшего сына звали Хидайат-х^ваджа, по прозвищу Афак-х^ваджа. Автором изучаемого нами сочинения внесен эпизод, где посредством сна передается повеление пророка Мухаммада. Согласно данному произведению, однажды во сне к Хадрати Х^вадже Мазар-и падишаху явился пророк Мухаммад и велел ему отправиться в Могулистан. В то время х^ваджа находился в темнице Фаранги, где он пробыл шесть месяцев. Далее сообщается, что Х^ваджа Мазар-и падишах прибыл из Кумула в Турфан [18, л. 22^б–23^б]. Согласно «Диван-и Машраб», после долгого путешествия Мухаммад Йусуф-х^ваджа, прибыв из Йарканда в Йанги-Хиссар, заболел и умер там. Его тело перевезли в Кашгар в 1063/1652 году и похоронили в местности Йагду [19, с. 10].

После похорон отца, как отмечается в изучаемом нами сочинении, двенадцатилетний Афак-х^ваджа вернулся в Йарканд, правителем которого в то время был Йолбас-хан. В Кашгаре жила дочь дяди Йолбас-хана Мирзы Абу-л-Хади-бика, внучка Мирзы Абакри (?). Хан решил выдать ее за Афак-х^ваджу. По словам автора, Х^ваджа был вынужден жениться на *малике*. От этого брака родились два сына: Х^ваджа Йахйа-хан-х^ваджа и Х^ваджа 'Абд-л-Мухаммад-х^ваджа [18, л. 36^а–37^а]. Сведения о детях Афак-х^ваджи разнятся с данными «Диван-и Машраб», где говорится, что у х^ваджи было четверо сыновей: Х^ваджа Йахйа-х^ваджа (по прозвищу Хан-х^ваджа падша), Х^ваджа Хасан-х^ваджа, Х^ваджа Абдусамат-х^ваджа и Х^ваджа Магди-х^ваджа. Старший сын Х^ваджа Йахйа отличался от других сыновей склонностью к уединению и аскетизму. Все время он поучался у отца суфизму. Когда Х^ваджа Йахйа достиг степени шайха Афак-х^ваджа сделал его своим преемником [19, с. 12-13].

Афак-х^ваджа, согласно «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», с целью распространения ислама, отправляется в Чин. Он побывал в таких городах как Сала, Манджур. Через год Афак-х^ваджа возвращается в Кашгар. В сочинении излагается о прибытии Афак-х^ваджи в Йарканд, где правил на тот момент потомок Чингиз-хана – 'Абд-р-Рашид хан. У него была дочь – Ханым-падишахим, на которой был женат Афак-х^ваджа. В «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» сообщается, что от этого брака родились: сын Х^ваджа Махмуд, дочери Зухра-хан ханым и Афак-хан 'Азизим и младший сын Х^ваджа Кылыч Бурхан [18, л. 53^б–54^а].

В сочинении зафиксировано сведение о том, что Афак-х^ваджа имел не только религиозный предводитель, но он также имел светскую власть. Так, в «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа» говорится, что Афак-х^ваджа сидел на троне Йарканда и носил титул *даврул-султанат*. Для исследователя интересен и другой факт: раскрывается противоборство между потомками Махдум-и А'зама. Согласно приводимым сведениям в «Тазкира-йи Саййид Афак-х^ваджа», сын Исхак-х^ваджи Хушшади-х^ваджа, который жил в то время в Йарканде, отравил Афак-х^ваджу и попытался взять власть в свои руки. Хушшади-х^ваджа, отравив Афак-х^ваджу, бежал в Аксу. Жена Афак-х^ваджи, велела своим подданным поймать убийцу и привести во дворец. Воины догнали Хушшади-х^ваджу и отрезали ему уши и нос, а тело бросили в реку. Уши и нос врага принесли Ханым-падишахим в качестве

доказательства. Перед смертью Саййид Афак-х^ваджа поручил своих детей Х^вадже Карану гази и взял с него слова, что шайх будет оберегать его детей. Саййид Афак-х^ваджа был похоронен в Кашгаре в местности Йагду возле отца [18, л. 76^б; 20, с. 88]. Согласно «Хидайат-наме», это событие произошло в начале месяца *раджаба* 1105/март 1694 г. [21, с. 28]. После смерти Афак-х^ваджи, его потомки белогорцы (ақ-тағлиқлар) играли важную роль в Кашгарии более полутора столетия.

В заключении хотелось бы отметить, что изучение богатого наследия прошлого, вопросов распространения и влияния ислама, выявление новых источников по исследованию событий Восточного Туркестана имеют исключительное значение. Сведения, зафиксированные в вышеупомянутых исторических источниках, дают возможность воссоздать картину исторических событий восточно-туркестанского ареала, представляя в распоряжение исследователей немаловажные данные о политической жизни государств данного региона, высвечивая многие вопросы политической борьбы.

Список литературы:

- 1 Рукопись ИВ АН РУз под инв. № 862.
- 2 Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 2, ч.1. – М.: «Восточная литература», 1963. – 1024 с.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Под ред. А.Х. Маргулана. – Т. II. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. – 796 с.
- 4 Бартольд, В.В. Сочинения: в 9 т. – М.: Наука, 1965. – Т. 3. – 713 с.
- 5 Байтур Э., Сидик Х. Шинжаңдики милләтләрниң тарихи. – Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1991. – 1317 б.
- 6 Тулибаева, Ж. М. Трактат о Сайраме / Перевод с чагатайского, предисловие и примечания Ж. М. Тулибаевой. – Астана: Издательство Национального центра археологии и источниковедения, 2007. – 60 с.
- 7 Рукопись ИВ АН РУз. Под инв. № 5531.
- 8 Рукопись ИВ АН РУз. под инв. № 1818.
- 9 Рукопись ИВ АН РУз. под инв. № 1991.
- 10 Рукопись ИВ Санкт-Петербурга РАН под шифром В 731 (589 dd).
- 11 Мулла Һажи. Буғра-ханлар тәзкириси. – Қашқәр: Қашқәр уйғур нәшрияти, 1988. – 171 с.
- 12 История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 1. – 416 с.
- 13 Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. – М.: Издательство Восточной литературы, 1962. – 207 с.
- 14 Юдин В.П. Анонимное тюркоязычное сочинение второй половины XVI в. из Восточного Туркестана «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» // Вопросы истории и культуры уйгуров. – Алма-Ата, 1987. – С. 4-40.
- 15 Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф. Акимовской. – М.: Наука, 1976. – с.
- 16 Рахилия Давут. Уйғур мазарлири. – Үрүмчи: Шинджаң халқ нәшрияти, 2001. – 265 б.
- 17 Абашин С.Н. Сокит // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – Т. 1. – М.: Восточная литература РАН, 2006. – 363-366 с.
- 18 Рукопись Национальной библиотеки Калькутты под инвентарным номером 940.

- 19 Дивана-и-Машраб. Жизнеописание популярного представителя мистицизма в Туркестанском крае. С тюркского перевел и снабдил примечаниями Н.С. Лыкошин. – Самарканд: Типо-Литография Т-ва «Б.А. Газаров», 1910. – 244 с.
- 20 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – Т. IV. Мухамед-Садық Қашғари. Тазкира-йи азизан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 350 б.
- 21 Тарих-и Кашгар. Факсимиле рукописи; издание текста, введение и указатели О.Ф. Акимовича. – СПб: Петербургское Востоковедение, 2001. – С. 296.

ӨОЖ 811.512.122' 366

Мұхамеди Қ.Т.

*ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Сулейман Демирель атындағы университет ,
Алматы, Қазақстан
e-mail: Kuralay_sdu@mail.ru*

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ СЕПТЕУЛІКТЕРДІҢ СЕПТІКТІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ БІРЛІГІ РЕТІНДЕ ТАНЫЛУЫ

Abstract. One of the units of linguistics, which create analytical declension, is postpositions. Because between postposition and declension's historical roots there is close contact. Analytical service to the twin brother of the grammar, grammatical sense, and the main supplier of the declension of words, combined with cost grammatical value, because it depends on the key word. Their application proves that there is stability in postposition's word phrase. Postposition does not change the meaning of declension. In historical roots of postposition and declension there is a close relationship. Postposition was a process to be connected to the endings. It is proved in linguistics, historical and etymology works.

Key words: linguistics, analytical, grammatical value.

Септеуліктер түркітанымда да, қазақ тілінде де молынан зерттелген мәселелердің қатарынан саналады. Септеуліктер ертеден, тіпті ХҮІІІ ғасырдың ортасынан қазіргі күнге дейін зерттеліп келеді. Септеуліктер И.Гиганов, А.Троянский, А.Казем-Бек, кейінірек В.А.Гордлевский, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, А.М.Щербак, Н.Е.Щербак, Н.Е.Петров, М.З.Закиев, В.А.Исенғалиева, Дж.Мураталиева, Ф.А.Ганиев, Г.П.Александров, Г.И.Донидзе, З.Б.Мулюкова, Т.М.Тошакова, Н.Х.Максютова, Х.Т.Ахтамова, Г.Г.Фиксакова, С.Ф.Гарифулин, А.А.Коклянова, Ф.Р.Закиев, М.Н.Хыдыров Ф.Кенжебаева, И.П.Пулатов, К.Е.Ертаев т.б. ғалымдар зерттеулерінде қарастырылған.

Тіпті кейбір түркі тілдерінде септеулік шылаулардың есім аналитикалық тұлғасын жасайтыны туралы зерттеулер де бар. Ал қазақ тілінде ол туралы бірлі-жарым пікірлер, ой тұжырымдар болмаса арнайы зерттеу еңбек жоқ. Жалпы бұл – арнайы тоқтауды, жан-жақты талдауды қажет ететін аса маңызды мәселелердің бірі. Септеулік шылаулардың септік категориясына тән қырлары мен қызметі көптеген лингвистердің назарына іліккен.

Түркі тілдерінде септеуліктердің септік мағынасын беретіні И.Гиганов, И.Хальфин, А.Троянский т.б ғалымдар еңбектерінен белгілі болды.

Кезінде В.А.Богородицкий септік мағынасы септеуліктер арқылы да берілетінін айтқан болатын. В.А.Богородицкий: «...падежи выражаются или падежными окончаниями, или послелогоми, соответствующими русским предлогам» - деп жазған [1, с.147].

А.Н.Кононов 1948 жылы жазған «Грамматика узбекского языка» деген еңбегінде өзбек тіліндегі есім сөзбен септеуліктердің тіркесін аналитикалық тұлға деп танып, аналитикалық тұлға деген атауды қолданған [2].

Татар тілінің маманы Ф.А.Ганиев татар тіліндегі нольдік тұлғадағы есім сөзбен септеуліктердің тіркесін аналитикалық септік деп атаған, сөйтіп ғалым септеулік шылауларды аналитикалық тұлға жасаушы бірлік ретінде таныған. Ф.А.Ганиев аналитикалық септік туралы: «Оформляется сочетанием имени существительного с нулевым аффиксом + послелог» - деп жазады [3; с.28]. Ғалым Ф.А.Ганиевтің септеуліктердің аналитикалық тұлға жасайтындығы туралы теориялық тұжырымдары ғылымда тілшілер тарапынан қолдау тауып, зерттелу үстінде.

Атап айтқанда, өзбек тілінің маманы Х.Т.Ахтамова 1981 жылы «Послеложные аналитические формы в современном узбекском литературном языке» атты тақырыпта кандидаттық диссертация жазып, өзбек тіліндегі септеуліктер арқылы жасалған аналитикалық септікке сипаттама береді. Ғалым Х.Т.Ахтамова септеуліктер қатысымен жасалған аналитикалық және синтетика-аналитикалық (аралас) тұлғалардың мағыналарын жан-жақты ашуға тырысады. Х.Т.Ахтамова өзбек тіліндегі таза аналитикалық септік жасаушы 25 септеулік шылаулардың аралас тұлға (синтетика-аналитикалық септік) жасаушы 37 септеулік шылаудың мағынасына талдау жасайды. Сол септеуліктердің ішінде **билан** және **учун** септеуліктері арқылы жасалған аналитикалық тұлғаларға автор ерекше тоқталады. Себебі, билан және үшін септеуліктері өзбек тілінде аналитикалық септік жасауға белсене қатысатын септеуліктер болып табылады. Автор «билан» септеулігі арқылы жасалған аналитикалық септіктің – 10, ал «учун» арқылы жасалған септіктің аналитикалық тұлғаларын білдіретін 8 түрлі грамматикалық мағынаны атап көрсетеді. Х.Т.Ахтамова: «Наиболее активными являются послелоги билан (10 значений) и учун (8 значений) – дей келіп, билан септеулігі арқылы жасалған аналитикалық тұлғаның мынадай 10 түрлі мағынасын анықтаған: «Аналитические формы, образованные с помощью послелога билан, выражают следующие основные значения: а) совместности-сопроводительности; б) орудия (средства); в) времени; г) места; д) признака действия (или состояния); е) причины; ж) цели; з) объекта; и) фразеологически связанное; к) конструктивно-обусловленное» [4; с.10] – дейді. Сондай-ақ ғалымның айтуынша, көптеген грамматикалық мағыналар бірнеше септеуліктер арқылы берілетін болса, төрт грамматикалық мағына- бірлестік (совместности), құрал (орудия), іс-әрекеттің біреуге арналғандығын (предназначенности) және алмасу (замена) мағыналарын тек **билан**, **учун** септеуліктері ғана білдіре алады. Х.Т.Ахтамованың зерттеуі қолданыс негізінде функционалды грамматика тұрғысында жазылған.

Қазақ тіліндегі септеулік шылаулардың септіктің аналитикалық тұлғасын жасайды деген пікірді алғаш айтқан ғалым - Н.Оралбаева. Тілші-ғалым жоғарыда аталған 1986 жылғы А.Қалыбаевамен бірге жазған монографиялық еңбегінде септеуліктердің тұрақты тіркесетін септеуліктерінің болуы, септеуліктердің белгілі септіктердің мағынасын ғана толықтыратынына ерекше көңіл бөліп, оларды аналитикалық септік деп атаған.[5]

Профессор Н.Оралбаева: «...шылаудың біраз тілдерде қосымша дәрежесіне жетіп, септіктің бір түрі ретінде танылып келе жатқанына қарамастан, көптеген түркі тілдерінде оның септіктің аналитикалық тұлғасы деп танылмауы тек қана синтетикалық

грамматиканы танудың әсері қаншалықты күшті екенін дәлелдейді» - деп, аналитикалық септіктің тілде осы уақытқа дейін танылмай келе жатқандығын тілде синтетикалық грамматиканың әсерінің күштілігімен түсіндіреді.[5]

Н.Оралбаева морфология оқулығында (2007) септеулік шылауларды аналитикалық септіктің екінші түрі деп таныған. Н.Оралбаева: «...септеулік шылаулар септік жалғаулы сөзге тіркесіп,септіктің мағынасына түрлі реңк қосып, септік мағынасын күрделендіреді. Мысалы: Ұялма дегені көңіл үшін,Ұсақ құлаң бір ғана өмір үшін (А.Қ.). Жалт қарасам, Шұға үйіне қарай кетіп бара жатыр екен (Б.М.). Жұмыстан кейін кездесейік(С.М.). Бидай мен қатар тары да ектік(С.М). Осы мысалдардағы көңіл үшін, өмір үшін, үйіне қарай, жұмыстан кейін, бидаймен қатар деген сөздер аналитикалық септіктің атау, барыс, шығыс, көмектес септік тұлғасындағы сөздер» [6; б.119] - дей келіп, олардың әрқайсысының синтетикалық септіктен аз да болса мағыналық, реңктік айырмасы бар екенін айтады, мәселен, *көңіл үшін, өмір үшін* деген сөзтұлғаларда себеп мәні бар десе, *үйіне қарай* дегенде септіктің бағыт мағынасын күшейткен, ал *жұмыстан кейін* деген сөзтұлғада мезгіл мәні, *бидаймен қатар* дегенде қатарлас өзге заттың бар екенін аңғартады дейді.[83].

Сондай-ақ ғалым Н.Оралбаева «септеулік шылау» атауының өзі оның септік жалғауымен қызметі, мағынасы жағынан сипаттас екеніне, әрі септеулік шылаудың септік категориясынсыз қолданылмайтынына байланысты қалыптасқан дейді. Ол туралы автор оқулықтың «Септеулік шылаулар» деген бөлімінде айтқан.Оқулықтан дәйексөз келтірейік: «...септеулік шылаулар белгілі септіктерге байлаулы, яғни септеулік шылаулардың мағыналары белгілі септіктің мағынасына байланысты. Сондықтан да септеулік шылаулар септік категориясынсыз қолданылмайды. Басқа шылаулардан септеулік шылаулар осы қасиеті арқылы ерекшеленеді. Сондықтан да шылаудың бұл түрі септеулік шылау аталған [6; б.351].(Астын сызған – Қ.Мұхамәди).

Ғалым М.Оразов септеулік есім аналитикалық тұлғасын жасайды деп санайды. М.Оразов: «Есім сөздерде аналитикалық форма бар, ол септеулік шылаулардың қатысуымен жасалынады» -деп жазады [7; б.41]. Сол сияқты ғалым септеулік арқылы жасалған есім аналитикалық тұлғаларына *үйге қарай, үйге дейін* дегендерді мысалға келтіреді. Ол туралы ғалым былай деп жазады: «Егер септеулік шылау сөздер арқылы берілген мағынаны грамматикалық мағына дейтін болсақ, онда **үйге қарай кетті, үйге дейін барды, келген бойда айтты** дегендер есім сөздердің аналитикалық формасы болып саналады» [7;б. 46].

«Септік», «септеу», «септеулік» сөздерінің сыртқы тұлғасы үндес, мазмұндық сипаты үйлес келуінің өзіндік себебі бар. Ғалымдар осы атаулардың арасындағы байланысқа мән беріп, көңіл аударған.

Жоғарыдағы қосалқылар туралы Қ.Жұбановтың пікірін жалғастырып қана қоймай, ғалым қолданған терминдерді сол қалпында қолдану керек дейтін ғалым – Е.Мергенбаев. Е.Мергенбаев 1994 жылы шыққан «Қазақ тіліндегі сөзөзгерім жүйесі» деген еңбегінде қазақ тілінің сөзөзгерім жүйесін синтетикалық сөзөзгерім және аналитикалық сөзөзгерім деп екіге бөліп қарастырады. Аталмыш еңбегінде ғалым: « Қосалқы жөнінде алғаш рет пікір айтқан Қ.Жұбанов болатын. Бірақ осы пікір соңғы жылдарға дейін мүлде ұмыт болып келді де, етістіктің аналитикалық формасының екінші компоненті ретінде Н.Оралбаеваның зерттеулерінен орын алды. ...Қ.Жұбанов қосалқылар қосылып айтылған сөзтұлғаны (сөзформаны) бүтіндей тіркесімен алып, «қосалқы сөз» деп атаған. ...Біздің ойымызша, Қ.Жұбановтың атауын негізге алып, сөздің мұндай түрлерін «қосалқы сөзтұлға» деп атаған жөн» - деп жазады [8; б.98-99].

Е.Мергенбаев Қ.Жұбанов ойын одан әрі дамытып, аяқ қосалқыларды іштей шектемелер және көмекшілер деп екіге бөледі де, шектемелерге демеуліктерді (*ғана, түгіл, -ақ, екеш т.б.*) жатқызса, ұқсамаларға (*нан-пан, ет-мет, қазы-мазы т.б.*) дегендердегі *пан, мет, мазы* сияқтылар жатады деп түсіндіреді. Сөйтіп, ғалым шектемелердің өзін демеуліктер және ұқсамалар деп екіге бөлген. Ал көмекшілердің төрт түрін көрсеткен: 1.Көмекші есімдер: *қасы, үсті, іші* т.б. 2. Көмекші етістіктер: *бол, қал, сал т.б.* 3.Септеулік шылаулар: *дейін, шейін, гөрі т.б.* 4.Демеулік шылаулар: *-ақ,-ау, зой т.б.*[8; 99б.]. Ғалым септеуліктердің сөзге тіркесін «септік қосалқы шылаулар» деп атап, әрбір септеулік шылауларды мағыналарына талдау жасай келе, оларды аналитикалық тіркес (яғни аналитикалық тұлға) деп ашық айтып отырған. Мәселен, Е.Мергенбаев былай деп көрсетеді: «*Қарай, жақын* мағынасында қолданылатын «таман» шылауы мезгілдік-мекендік мағына беретін аналитикалық тіркес құрамында қолданылады: *үйге таман, күзге таман, өріске таман т.б.*»[8; б.120].

Септеуліктердің қызметі мен мағынасы жағынан септік жалғауларымен ұқсас болып келетінін ғалымдар айтып та, жазып та жүр. Ал тіпті кейбір ғалымдар септеуліктер мен септік жалғауларының ұқсастығы соншалықты оларды ажыратудың өзі қиын, әрі күрделі екенін мойындайды. Мәселен, кет тілінің зерттеушісі В.Э.Шерер «Послеложные конструкции в кетском языке» деген кандидаттық диссертациясында былай деп жазады: «Трудность и сложность отграничения послелогов от падежных показателей в кетском языке заключается в том, что и те другие выражают в целом одинаковые отношения между словами в предложении» - деп көрсетеді [9; с.15]. Ғалым В.Э.Шерер септеуліктер мен септік көрсеткіштерінің ұқсастықтары да, айырмашылықтары да бар деп санап, олардың 8 түрлі ұқсастығы мен 8 түрлі айырмашылығын атап көрсетеді. В.Э.Шерердің айтуынша, олардағы **бірінші ұқсастық**-олардың екеуінің де көлемдік (пространственные) қатынасты білдіруінен көрінеді.

Екіншіден, екеуі де тарихи тегі жағынан дербес мағыналы есімдерден шыққан.

Үшіншіден, септік көрсеткіштері сөз құрамындағы морфема болса, септеуліктер де синтаксистік қатынас тұрғысынан морфемадаға жатады.

Төртіншіден, екеуінің де есімдермен тіркесінде ұқсастық бар.

Бесіншіден, олардың екеуінің де есімдерден (түбірден) кейін келетін қатаң орын тәртібі бар.

Алтыншыдан, екеуі де жалғаулықтар сияқты байланыстырушылық қызмет атқарады.

Жетіншіден, екеуі де кейде бір емес, бірнеше зат есімдерден кейін келе береді.

Сегізіншіден, олардың екеуінің де тұлғасы өзгермейді, түрленбейді.

Біз В.Э.Шерер көрсеткен септеуліктер мен септік көрсеткіштеріне тән ортақ сәйкестіктерді әдейі көрсетіп отырмыз, ғалым атаған 8 түрлі ұқсастық олардың бір-бірімен байланысты қаралуына, септеуліктерді аналитикалық тұлға жасаушы көрсеткіш ретінде қабылдауға итермелеп отыр. Осындай ұқсастықтарды олардың мағынасына қатысты да айтуға болады. Септік қосымшалары білдіретін мекен, мезгіл, себеп, мақсат, бірлестік т.б. мағыналар септеуліктерде де бар. Бірақ септік қосымшаларының мағынасы көбіне жалпы мағыналы немесе көп мағыналы болып келеді. Кейде бір септік қосымшасы бірнеше мағына береді. Ал септеулік шылаулардың өзінің негізгі мағынасы болады. Сондықтан лингвистикада септеуліктерді мағынасына қарай топқа бөлу тәжірибесі бар. Мәселен, 1. мезгіл-мекен мағыналы септеуліктер: *дейін, шейін, бойы бойында, таман, салым*; 2. Амал мағыналы септеуліктер: *бойынша, бірге, қабат, қатар*. 3. Мақсат мағыналы

септеуліктер: үшін; 4. Қатыстық мағыналы септеуліктер: туралы, жөнінде, жайлы. 5. Теңеу, талғау мағыналы септеуліктер: сияқты, секілді, тәрізді т.б. Септеуліктер мағынасы септік категориясы мағынасының үстіне қосылып, оны түрлендіреді, толықтырады, оның (септік жалғауларының) мағынасын аша түседі. Мысалы: *Өнеге алу үшін емес, өнер жарыстыру үшін келетіндер көп* (М.Мағауин); *Онсыз да малдары үшін Абайға алғыс айтып жатқан кәрілер енді біржолата жұттан құтылғандай көтеріліп қалды* (М.Әуезов). Осы сөйлемдердегі атау септік мағынасы септеулікпен келіп, аналитикалық тұлғаға ауысып, алғашқы сөйлемде мақсат мағынасын, екінші сөйлемде себеп мағынасын білдіріп тұр.

Екі анасын көңілдендіріп тағы айтқызу үшін кейде өзі де қаладан әкелген кітаптарының ішінен «Жүсіп-Зылиха» сияқты қиссаларды оқып береді (М.Әуезов); *Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлайды* (М.Әуезов); *Өзге балалардан гәрі басқа бір ермек, бөлек бір дос тапты* (М.Әуезов); *Ол тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі жора тапқан емес* (Абай). Бұл тілдік деректердегі айқызу үшін, өзге баладан гәрі, адаммен бірге дегендер аналитикалық септіктің атау, барыс, шығыс, көмектес септік тұлғасындағы сөздер. Бұл аналитикалық септік тұлғасындағы сөздер дәл осындай тұлғадағы синтетикалық септіктен сәл айырмасы бар. Ол айырмашылықтар мынадай: 1) *айтқызу үшін* дегенде мақсаттық мән болса, 2) *піскенге шейін* дегенде мезгіл мағынасы нақтыланған, 3) *өзге баладан гәрі* дегенде таңдау, талғау мәні бар, 4) *адаммен бірге* дегенде қатарлас, бірге жасалған дегенді білдіреді. Тіпті осы мысалдардағы кейбір септеулік арқылы жасалған аналитикалық тұлғадағы (септіктегі) сөзді ешбір септік қосымшасы алмастыра алмайды. Бұл - олардағы ерекшелік. Олардың мағынасында ешқандай ерекшелік болмаса оның біреуі қолданыстан шығып қалар еді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Богородицкий В.А. Введение в татарском языкознание. 2-е изд., Казань, 1957.с147.
- 2 Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. Москва, 1948
- 3 Ганиев Ф.А. О синтетических и аналитических падежах в татарском языке// –Вопросы тюркология. – Казань,-1970,с.74-84
- 4 Ахтамова Х.Т. Послеложные аналитические формы в современном узбекском литературном языке. Автореферат. на соис.учен.степени канд.филол.наук. Ташкент.1981
- 5 Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі.-Алматы., 1986.-192б.
- 6 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы.-Алматы, 2007.-208б.
- 7 Оразов М. Көмекші сөздер. Ташкент,1997
- 8 Мергенбаев Е. Қазақ тіліндегі сөзөзгерім жүйесі.-Алматы, 1994.-145б.
- 9 В.Э.Шерер. Послеложные конструкции в кетском языке. Автореферат. на соис.учен.степени канд.филол.наук. Нальчик,1973.

Нұрсұлтанқызы Ж.

*Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
«Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан
e-mail: zhaznur@mail.ru*

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕГІ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІ

Abstract. In this article concept «woman» concessions and traditional linguistculture about it.

Key words: concept, article, linguistculture.

Қоғам мен ғылымның қазіргі уақыт тынысына сәйкес дамуы тіл біліміне ықпал етіп, лингвистикада жаңа бағыттар мен салалар пайда болуда. Тіл ғылымындағы жаңа бағыттар мен ағымдар тың ізденістерге жол ашып жатыр. Кейінгі жылдардағы зерттеулер этносты, ұлт мәдениетін тіл арқылы анықтауды негізгі қағида етеді. Демек, тілді тұтынушы этносты алғашқы орынға қоятын лингвистикадағы антропоцентристік парадигма өз шеңберінде жаңа бағыттарға жол ашты. Осымен байланысты М.Күштаева, Қ.Жаманбаева, Г.Снасапова, С.Жапақов, Б.Ақбердиева, Ш.Елемесова, Қ.Қайырбаева, С.Жиренов, Н.Аитова, А.Әмірбекова сынды жас зерттеушілердің жұмыстарында тіл – таным кілті деп қаралып, когнитивтік лингвистика мәселелері лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психолінгвистика, гендерлік лингвистикамен тығыз байланыста зерттелген.

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт. Қазіргі тіл білімінде «концепт» терминіне зерттеушілер тарапынан берілген анықтамалар әртүрлі. «Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайдалануды тұңғыш рет орыс философы С.А.Аскольдов 1928 жылы «Концепт және сөз» мақаласында жариялады. С.А.Аскольдов концептінің қосымша қызметін көрсете отырып, оны былайша түсіндіреді: «...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [1]. Ал Ю.С.Степановтың көрсетуінше «Концепт – это «сгусток» культуры в сознании человека... Концепты не только мыслятся, но и переживаются. Они – предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений. Концепт – основания ячейка в ментальном мире человека... У концепта сложная структура. С одной стороны ей принадлежит все, что принадлежит строению понятия, с другой стороны, в структуру концепта входит все то, что делает его фактом культуры – сжатое до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки; и т.д.» [2,73]. «Концепт» терминіне анағұрлым сәтті анықтаманы А.Вежбицкая берді. Ғалымның пікірі қазіргі кезде көптеген зерттеушілер тарапынан қолдау тауып отыр. Ғалымның тұжырымы бойынша «концепт – бұл ақиқат әлемі туралы адамның тиянақталған мәдени түсінігін бейнелейтін ғаламның тілдік бейнесі» [3,85].

«Әйел» концептісіне қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар этнос өмірінен, ұлттық дүниетанымынан, халықтық болмысынан, оның тарихы мен мәдениетінен мәлімет беретін тілдік құндылықтар ретінде қызмет атқарады.

«Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердегі әйел лексемасы А.Смайловтың зерттеу еңбегінде [4], қазақ әйелінің қоғам өміріндегі, ұлттық мәдениеттегі рөлі мен орнын сипаттайтын тілдік деректерді лингвомәдени бағытта айқындап, әйел

концептісінің лексика-семантикалық, концептуалдық мазмұнын аялық білім деңгейі тұрғысынан түсіндірген А.Байғұтованың кандидаттық диссертациясында [5], әйел қолөнеріне байланысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты мен ономазиологиялық негіздерін жан-жақты зерттеп, әйел қолөнеріне қатысты атаулардың табиғатын тілдік және тілдік емес факторлар арқылы анықтап, оның ұлттық сипатта қалыптасуы мен рухани-мәдени өмірдегі орнын, этномәдени мазмұнын қарастырған А.Әлімжанова [6] зерттеулерінде «әйел» концептісінің берілу жолы, жалпы «әйел» лексемасының ұлттық-мәдени сипаты қарастырылған.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерешеліктерінің бірі – әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі. Қай халықтың болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа ғана тән әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі қалыптасады. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрі арқылы халықтың тұрмыс-салты, мінез-құлық ерекшеліктері мен дүниетанымының сыр-сипаты көрінеді. Қазақ ұлты салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа бай халық. Жас сәби «інгәләп» жар салып жарық дүниеге келгеннен, адам қартайып бұ дүниемен қоштасқанға дейінгі аралық олардың әрбір баспалдағы, әрбір кезеңі өзіне лайықты той-томалақпен, қуанышпен аталып өткен. Тіпті ақырғы демі бітіп, соңғы сапарға аттанған адамды арулап жөнелтудің өзі де халқымыздың өзіндік ерекшелігі мол ғажап салты болып қалыптасқан. Осындай салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың бір қатары тек әйел затымен байланысты.

Сәлем ету. Халық дәстүрінде қазақ келіншектері қайын аталары мен енелеріне, қайынағалары мен жасы үлкен абысын-ажынға қырындап тұрып, тізесін бүгіп, оң қолын кеудесіне қойып, иіліп сәлем беруі кездеседі. Қырындап тұрып амандасуда өзіндік сыр бар. Үлкен кісіге қарама-қарсы тұру әдепсіздік болып саналады. Келіннің сәлем беру салты беташар дәстүрінен бастау алады. Белгілі жазушы-этнограф С.Кенжеахметұлы: «Жаңа түскен келінді «беташар» дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Оны көру үшін әдейі «беташар» жасалады. Оған тойға жиналған туыс-туғандар тегіс қатынасады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, оның басқа туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды», - дейді [7,15]. Үлкен кісілерден табақ қайтқанда да келін сәлем ету дәстүрі қалыптасқан. Ондайда үлкендер өз ризашылықтарын білдіріп, батасын береді. Келіннің сәлем етуі әдептілік пен сыйлаудың белгісі ретінде қабылданады. Сәлем әйелге қатысты болса оны «сәлем етті» дейді.

Жаңа жеңешеміз ибалы, көпті білетін иман жүзді адам екен, сабаға сүт құямын деп қазан-ошақ жақта салдыр-гүлдір жүріп алған жоқ, іле кіріп, нағашымның ық жағын ала бір тізерлей отырды да, әуелі Шаруа-шалмен, сосын менімен майда есендесті (О.Бөкеев). Үшеуі де қабырғаласып өте берген Есенейдің пәуескесіне беттерін бұрып, бір тізелеп сәлем етті (Ғ.Мүсірепов). Ұлпан үлкендерге бұрылып бір тізелеп сәлем етті. Шынар да соны істеді, ұяла-ұяла, бетін жаулығымен бүркемелеп сәлем етті (сонда).

Қазақ халқының ата дәстүрінде жасы үлкендерге деген құрмет ерекше. Үлкендер отырған жерге кіші ұрпақ рұқсатсыз баса көктеп кірмеген. Ақсақалдардан, қариялардан бала-шаға, жасөспірім-жеткіншектер ешуақытта жоғары отырмаған. Қазақ келіндері үлкендердің жолын ешқашан кеспеген, бетіне тура қарамаған. Халқымыздың осы тәрізді әдет-ғұрыптарын алғаш зерттеушілердің бірі – академик В.В.Радлов былай деп жазды: «Прежде всего, от невесты требуется не задирать голову; молодой жене положено скромно опускать взор, потому что ей не разрешается смотреть прямо в лицо ни одному из старших родственников мужа. Она должна скромно уступить дорогу старшим родственникам и не смеет проити перед ними» [8,310].

-Ата,- дедім мен иіле төмен қарап. (Қанша арып-шаршап қиындық көріп жүрсем де ол кісінің жүзіне тура қарамаған инабатты келіні едім зой, қайтейін) (О.Бөкеев).

Ғалым А.Қобланова өзінің «Тыйым сөздердің тағылымдық мәні» атты мақаласында қазақ келіндері өзін ата-енесінің алдында асқақ ұстамауына, бетін тура қаратпай бір қырындай, бір тізерлеп отыруына, төрге шықпауына, даусын көтеріп сөйлемейіне, үлкендердің әңгімелеріне беталды араласпауына, оларға жол беріп, сәлем жасауына қарым-қатынас сөздерінің аса сыпайы түрлерін таңдауына қатты мән беретіндігін айтып кетеді [9].

Отқа май құю немесе отқа салар. Халқымыздың түсінігі бойынша, қасиетті от отбасының символы болып саналған. Қазақ халқында отқа байланысты көптеген тыйымдар қалыптасқан. Мысалы, оттың орнын басуға, отқа түкіруге, отты сабауға, отты аттауға болмайды. Қалыңдық күйеудің үйінің табалдырығын аттағанда отқа май құю арқылы істелетін ырым «От ана, май ана, жарылқа!» дейтін тілек те отқа табынумен тікелей байланысты. Бұл дәстүр бойынша келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше тізесін бүгіп, сәлем етеді. Содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа бір бақыраш май құяды. Бұл майды әйелдердің бірі дайындап тұрып, сол жерде келіншекке бере қояды. Лапылдап жанған майдың жанына кемпірлер қолдарын тосып: «От әулие, май әулие, жарылқа!» деп беттерін сипайды. Бұл ырым «сол үйдің оты сөнбесін» деген мағынада орындалады [10,67]. Келіннің босағаны аттарда жасалатын бұл ырым сондықтан «отқа май құю» немесе «отқа салар» деп аталады.

Шашу. Ата-бабаларымыздан жалғасып келе жатқан дәстүріміздің бірі – **шашу**. Қуанышты сәттің бәрінің шашумен басталуы – арты той-томалаққа ұласып, игілікті істерге жалғассын деген ізгі ниеттің белгісі. Сондықтан да халқымыз келін алғаш босағадан аттаған сәтте, күйеу қайын жұртына келіп түскенде, қыздың жасауы келгенде, отау көтергенде, бәріне шашу арнайды. Гендерлік ерекшелікке байланысты шашуды әйел адамдар шашады.

Қанша дегенмен, біздің Багилаш та көргенді жердің қызы емес пе: «Бұл үйде той көбейсін, шашу, шашу!» - деп екі-үш уыс конфетті ақ жоңқа зып есіктен кіре шашты. Бес-алтылар шамасындағы мысық көз сары бала аң-таң. «Беретін конфетін қолға ұстатпай, еденге шашқаны несі?»- дегендей, әке-шешесінің, содан соң біздің бетімізге аңырая қарайды (К.Сегізбаев).

Шөміш қағу. Халықтың тұрмыс-тіршілігінде қандай да бір жағдайға, оқиғаларға байланысты қимыл-әрекеттер қолданылып отырады. Солардың бірі – **шөміш қағу**. Бұл ырым бойынша көкек айының бас кезінде күн күркіреп, найзағай жарқыраған шақта әйелдер сыртқа шөміш алып шығып, үй айнала шөміш қағады. Бұндай бейвербалды амалдың беретін мағынасы – сүт көп, ақ мол, төл аман болсын деп жаратқанға жасалған ақ тілеу болып табылады.

Онымен бірге кеше күн күркіреді! Күн ерте күркіресе ырысты жыл боларын шалдар бал аштай білді. Кемпірлер үй айналып, шөміш қағып, отқа ақ құйды (О.Бөкеев).

Жоқтау. Көне заманнан қалған көп кәде, жора-жосынның бірі – өлген адамды естіртіп, көңіл айту, жоқтау. Қазақтың ежелгі салтында өлген ердің бір жыл бойы найзасы босағада қадаулы тұрады. Аты жал-құйрығы күйзеліп жылқыға жіберіледі, жұбайы шашын тарқатып, басына қара жамылып, күніне үш мезгіл жоқтау айтады. Марқұмның жылы болған соң атын сойып, найзасын сындырып, асын береді. Әйелінің басындағы қара жамылғы алынады. Қазақ халқында «бетінді тырнама», «шашынды жұлма», «шашынды жайып жұрме» деген тыйымдар бар. Бұл бейвербалды амалдар тек әйел қарым-

қатынасында кездеседі. Қаралы, қайғылы, зарлы әйел ғана шашын жайып (кейде жұлып) жіберіп, екі бетін тырнап, қан жоса жасаған. Бұл бейвербалды амал дауыс қылу, жоқтау кезінде жасалады. Сондықтан қазақ шашты жұлу, бетті тырнау, шашты жаю үлкен қасіреттің белгісі деп білген. Қазақ әйелдері жоқтау айтқанда «басым қаралы, бетім жаралы» деген тіркесті жиі айтады. Бұл жөнінде Ы.Алтынсарин «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі» атты еңбегінде: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап, қан қылады; бастарына түскен қайғы-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де жара соншалық көп түседі»- дейді [11,169].

Бұл кезде Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбіше шаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі иініне жайып салған. Қан сөлден айрылып, сұрланып талған жүзінде көк тамырлары білінеді. Екі бетінің ұштары жылап жыртықан тырнақтың табын сақтап, жарадар боп тұр (М.Әуезов).- Қарт ана оқыс есін жинап алды. -Ойпырм-ай!.. – деп өкіріп, жас жуған бетіне тырнақ салып, қанын ағыза осып-осып жіберді. Қанша кісі жабылса да, күйік көтерген әйел қолда тұрмай, жұлқып шықты. Ажал шеңгелі жалғыз баласын бүріп алып, жұпыны жер үйдің бір жағын омсырайтып ойып әкетіп бара жатқанын көрді. Қара шашы жайылып кеткен. Үрей қаптаған көздерінің ағы айналып, ұясынан шыға ақшаңдап: «Жан ботам-м!» - деп зарлап, қос қолын созып ұмтыла берді де, құлап түсті (Ә.Нұрпейісов).

Қорыта келгенде, тіліміздегі «Әйел» концептісін қалыптастыратын осындай салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар молынан кездеседі. Өр ұлттың ерекшелігі этностың салт-санасынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан байқалады. Ұлттық мәдениетіміз бен ментальдық дүниесінде, болмысында әйел бейнесінің сипаты, қоғамдағы рөлі, гендерлік ерекшелігі жайында нақты ақпарат алуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Аскольдов-Алексеев С.Концепт и слово // Русская словестность: Антология. –Москва, 1997. -271 с.
- 2 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры . –М.,1997. –401 с.
- 3 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 411 с.
- 4 Смайлов А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс.автореф. –Алматы, 2008. -25 б.
- 5 Байғұтова А. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2008. -143 б.
- 6 Әлімжанова А. Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс. –Алматы, 2008.
- 7 Кенжеахметов С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. -Алматы: Ана тілі, 1994. -79 б.
- 8 Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. -М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. -749 с.
- 9 Қобланова А. Қазақ сөз этикеті: филол. ғыл. канд. дисс. -Алматы: А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты, 1993. -151 б.
- 10 Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.
- 10 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. -Алматы: Жазушы, 1988. -320 б.

¹к.ф.н., PhD, ассист.профессора университета имени Сулеймана Демиреля
²МА, КазНУ им.аль-Фараби

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛЕКСИКИ: ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И СТИЛЯ

Abstract. The scientific article is devoted to the genre of computer analysis of the vocabulary of one of the most common types currently in the media discourse on Russian material. Developed by semantic classification of areas, emphasizes the composition of the Internet lexicon, revealed its specificity, etc.

Key words: language, style, computer-vocabulary journalism.

В последние десятилетия, когда в СМИ, в особенности на радио и телевидении все больше появляются новые жанры устной публицистики, куда широко проникает прямая речь не только журналистов, но и героев передач. Это может быть и дискуссий, круглые столы, групповые беседы, ток-шоу, и т.д. - где формируется их специфика, возникают свои нормы, также законы их организации и проведения. Безусловно, значительное место начинает занимать смысловая позиция слушателей и телезрителей. Модератор строит общение в расчете на аудиторию, которая различается возрастными особенностями, тематическими пристрастиями и т.д. Так профессионализм заключается в умении ориентироваться на разную аудиторию. Стилистика передач, рассчитанных на молодежную аудиторию, в значительной мере отличается от аналитических передач высокой степенью интимизации, и этому способствуют также разговорная лексика, фразеология, лексические образные средства и синтаксические средства выразительности (стилистические фигуры), особая интонация речи. Для достижения большего контакта со зрителем/слушателем, большей доходчивости вполне допустимы использование обратного порядка слов в предложении, риторические вопросы, высказывания с вводными словами и предложениями и конструкции разговорного синтаксиса, эмоциональная разговорная лексика.

Найти хорошую тему, ведь это значит найти яркую реальную ситуацию, которая либо дает новое знание о проблеме, задевающей многих, либо показывает интересный опыт ее решения, либо открывает возможность отразить в тексте проблему новую, еще не осознанную обществом, но уже проявившуюся как реальная трудность, требующая разрешения. И чем неожиданнее или долгожданнее новые сведения, чем большего числа людей они коснутся, тем ценнее материал. К примеру, нельзя не заметить то новое, что появилось в тематических решениях материалов всех средств массовой информации: как расширился круг проблем; сколько новых зон действительности, закрытых прежде для журналистики, оказалось представлено конкретными реальными ситуациями; насколько изменился подход к их воспроизведению.

Серьезные перемены произошли и в разработке идей, вместе с тем, и язык должен быть понятным. Но, помимо этих особенностей, чтобы быть востребованным и креативным, журналист должен выработать свой особый стиль – стиль профессионала,

особенно в век новых научно-инновационных технологий, где научные тексты должны оформляться в виде отдельных законченных произведений, структура которых подчинена законам жанра. Можно выделить следующие жанры научной прозы:

- монография
- журнальная статья
- рецензия
- учебник
- учебное пособие
- лекция
- доклад
- информационное сообщение (о состоявшемся симпозиуме, конгрессе и т.д.)
- устное выступление перед публикой (на конференции, симпозиуме)
- диссертация
- научный отчёт.

Вышеназванные жанры относятся к *первичным*, то есть созданным автором впервые. Ко *вторичным* же текстам, то есть текстам, составленным на основе уже имеющихся, относятся:

- реферат
- автореферат
- конспект
- тезисы
- аннотация.

При подготовке вторичных текстов происходит свёртывание информации в целях сокращения объёма текста. Отличием научного от всех других стилей речи является то, что его можно разделить на три подстиля:

Научный. Адресат этого стиля — учёный, специалист. Целью стиля можно назвать выявление и описание новых фактов, закономерностей, открытий. Характерен для диссертаций, монографий, авторефератов, научных статей, научных докладов, тезисов, научных рецензий и т. д.

Научно-учебный. Адресованы работы в данном стиле будущим специалистам и учащимся, с целью обучить, описать факты, необходимые для овладения материалом, поэтому факты, изложенные в тексте, и примеры приводятся типовые. Обязательным является описание «от общего к частному», строгая классификация, активное введение и использование специальных терминов. Характерен для учебников, учебных пособий, лекций и т. д.

Научно-популярный. Аудитория при таком стиле обычно без специальных знаний в данной области. Целью стиля является ознакомление с описываемыми явлениями и фактами. Употребление цифр и специальных терминов минимально (каждый из них подробно поясняется). Особенности стиля являются: относительная лёгкость чтения, использование сравнения с привычными явлениями и предметами, значительные упрощения, рассматривание частных явлений без общего обзора и классификации. Стиль характерен для научно-популярных журналов и книг, детских энциклопедий, сообщений «научного характера» в СМИ. Это наиболее свободный подстиль, и он может варьироваться от газетных рубрик «историческая/техническая справка» или «это интересно» до научно-популярных книг, близких по формату и содержанию к учебникам

(научно-учебному стилю). Сфера применения научного стиля очень широка. Это один из стилей, оказывающий сильное и разностороннее влияние на литературный язык. Совершающаяся на наших глазах научно-техническая революция вводит во всеобщее употребление огромное количество терминов. *Компьютер, дисплей, экология, стратосфера, солнечный ветер* — эти и многие другие термины перешли со страниц специальных изданий в повседневный обиход. Если раньше толковые словари составлялись на основе языка художественной литературы и в меньшей степени публицистики, то сейчас описание развитых языков мира невозможно без учета научного стиля и его роли в жизни общества. Достаточно сказать, что из 600 000 слов авторитетнейшего английского словаря Уэбстера (Вебстера) 500 000 составляет специальная лексика[5]. Широкое и интенсивное развитие научно-технического стиля привело к формированию в его рамках многочисленных жанров, таких, как: статья, монография, учебник, патентное описание (описание изобретения), реферат, аннотация, документация, каталог, справочник, спецификация, инструкция, реклама (имеющая признаки и публицистического стиля). Каждому жанру присущи свои индивидуально-стилевые черты, однако они не нарушают единство научно-технического стиля, наследуя его общие признаки и особенности. Таким образом, быстрое развитие общества, стремительный прогресс науки и техники вызывают потребность в формировании специального языка, наилучшим образом приспособленного для выражения и передачи научного языка, где и проявляется мастерство журналиста. Семантика слова «*мастерство*» означает высший уровень профессионализма, способность к совершенствованию самого способа данного вида творчества, а этимология слова «*журналист*» берет свое начало от [франц. *journaliste*](#), из [франц. *journal*](#), от ср.-лат. [diurnalis, diurnale](#) «*ежедневное известие, весть*»[1]. Если связать эти два понятия, то всплывает словосочетание «мастерство журналиста». А в чем же заключается оно - «мастерство журналиста»?

Написать журналистский материал – иное дело, чем написать роман или рассказ, однако разница эта не столь велика, как хотелось бы думать некоторым. У всего, что хорошо написано, есть общие черты. Хорошо написанная вещь – ясная, легко читаемая, в ней используется незакостеневший язык, она поучает и развлекает. Все эти характеристики подходят к хорошо написанному журналистскому тексту в той же мере, что и к хорошо написанному роману. По мнению Д. Рэндалл [2], существует пять признаков хорошо сделанного текста: ясность, живой язык, точность, честность, адекватность. Рассмотрим эти признаки подробнее.

Точность. Журналистика должна быть врагом неточности. Статьи должны отвечать на вопросы читателей, а не вызывать у них новые. А вопросы, на которые журналист должен стараться ответить как можно точнее.

Ясность. Любой текст должен быть ясным по мыслям, по композиции и по языку. Если это не так, над ним нужно еще раз подумать и/или переписать заново. Стендаль писал: “Мне видится лишь одно правило: быть ясным. Если я излагаю свои мысли не ясно, тогда весь мой мир превращается в ничто”

Живой язык. Нужно избегать всяческих клише и к каждой статье надо подходить как к индивидуальному, новому проекту, избегая использования в тексте модных словечек и фраз. Как советуют в учебнике стиля лондонской “Daily Telegraph”: “Если вас тянет вернуть словцо потому, что им пользуются все модные авторы, смените либо слово, либо круг чтения, либо работу”.

Честность. Надо писать только то, в истинности чего журналист должен быть уверен.

Адекватность – это соответствие стиля, тона и темпа изложения теме статьи. Так, например, репортажи о быстром развитии событий следует писать темпом, отражающим реальность. Конечно же, своевременная подача известий и вестей; тут и актуальность играет немаловажную роль. И, недаром, многие исследователи выделяют актуальность как главнейший признак журналистского произведения.

Актуальность, действительно, важное свойство журналистских материалов, однако оно присуще многим видам текстов. К чертам специфическим, на наш взгляд, его относить ошибочно. Но главное в том, что оно является производным от семантики, от семантических и прагматических особенностей того или иного вида произведений, а это значит: в каждом из них секрет актуальности свой. Чем зорче увидел журналист связь конкретной ситуации с назревшей жизненной проблемой, чем глубже понял ее и получил о ней более ценное новое знание, осваивая конкретный материал, тем актуальнее будет его публикация и тем больший резонанс она вызовет [3]. Надо особо подчеркнуть, что в век глобализаций в нашу жизнь активно проникает электронные СМИ.

Язык и стиль электронных

СМИ – разновидность устной публичной речи публицистического стиля. В последние полтора десятилетия произошли глобальные изменения в информационной системе, в радио- и телеречи. Сегодня все большее распространение получает и такое новое средство массовой коммуникации, как *INTERNET*. Устный характер и социальная направленность сближает радио- и телевизионные выступления. Однако специфика используемых технических устройств определяет и ряд различий между ними. Как продукт профессиональной журналистской деятельности, радио- и телеречь должны являться произведением осмысленного творчества, с продуманной системой средств воздействия, направленной на достижение запланированного результата, поэтому неправомерно рассматривать язык электронных СМИ разновидностью устной разговорной речи.

Устная речь теле и радиожурналиста имеет в своей основе письменную речь, даже если конкретное выступление не зафиксировано письменно. Используемые здесь средства разговорности служат задачам общепублицистического воздействия. Интонация речи, используемой в массовой коммуникации, отличается от интонации непринужденного межличностного общения "нейтральностью" мелодии основного тона. Общение журналиста со своей аудиторией в электронных СМИ имеет социально обусловленный характер. Журналист передает социально значимую информацию. В информационных передачах ведущий занимает подчеркнута объективную позицию, это серьезный разговор со зрителем или слушателем, при котором минимально проявляется индивидуальность. Тональность текстов спокойная, нет ярких речевых выразительных средств, невербальные средства подчеркивают ощущение сдержанности и объективности [4]. Удачное сочетание принципов устной и письменной речи, остроумный комментарий облегчает понимание политической, экономической информации.

Тексты СМИ формируют общественное мнение, воздействуя на поведенческие установки слушателей/зрителей. Причем коммуникатор всегда представляет взгляды, мнения, установки с позиции той или иной социальной группы и социальная направленность выражается в выборе темы текста и ракурса её раскрытия. Социально ориентированный характер текста проявляется по-разному в зависимости от конкретной тематики передачи: от самых "отстраненных" от зрителя, официальных – до максимально

приближенных к нему по типу межличностных отношений. Эффективное воздействие в электронных СМИ возможно лишь при наличии в речи эмоциональности, экспрессивности, личностности изложения, ясности сообщения, присущих публицистическому стилю в целом.

Список литературы:

- 1 Стилистический энциклопедический словарь русского языка. — М.: "Флинта", "Наука". Под редакцией М.Н. Кожинной. 2003.
- 2 Рэндалл Д. Универсальный журналист. СПб., 1998.
- 3 Сенкевич М.П. Культура телевизионной и радиоречи. — М., 1994
- 4 Лазарева Э.А. Язык электронных СМИ/Публицистика в совр. обществе. — М., 2000
- 5 Бойкова Н.Г., Беззубов А.Н., Коньков В.И. Публицист. стиль. — СПб, 1999.
- 6 Научная библиотека КиберЛенинка: <http://cyberleninka.ru/article>
- 7 З. Оразбекова// Мастерство журналиста – язык и стиль //Материалы международной конференции: «Современные технологии подготовки, выпуска и распространения научно-познавательных изданий и научной фантастики». КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, 2013

УДК 81'373; 001.4

Ордабекова Х.А.

Сулейман Демирель атындағы университет
ф.ғ.к., ассоц. профессор
hafiza_1975@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЯКУТ ТІЛДЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ СӨЗЖАСАМДЫҚ ЖҮЙЕСІ

Absrtact. In this article compared lexical and lexical-semantic system of Kazakh language and lexical system of Yakut language. In this comparative research we find linguistic analysis of the similarities and distinctions between Kazakh and Yakut languages, and the facts were formulated them.

Key words: lexical system, the relative aspect of borrowed words, lowen words, word-formation system.

Якут тілі туралы алғашқы іргелі зерттеулер санскрит тілінің маманы О.Н. Бётлингтің «О языке якутов» (1851 жылы Санкт-Петербургте неміс тілінде, 1990 жылы орыс тіліне аударылады) еңбегінде жазылады. Э.К. Пекарскийдің 1907-1930 жылдары аралығында жарық көрген «Словарь якутского языка», В.В. Радловтың «Якутский язык в его отношении к другим тюркским языкам, 1908), Д. Хитров, С.В. Ястремский, Л.Н. Харитонов, Е.И. Убрятова Н.Е. Петров, П.А. Слепцов және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде зерттеледі. Якут тілі түркі тілдері жүйесінде ерекше орын алады. Бізге белгілі В.В.Радловтың, К.Менгестің генеологиялық жіктелімі бойынша якут тілін ерекше тіл ретінде бөлек көрсетеді, А.Н. Богородицкий, К. Менгес географиялық белгісі бойынша

топтастырады, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков, И. Бенцингтің генеологиялық жіктелімі бойынша өзге тілдермен байланысы негізінде қандай да бір ерекшеліктері бойынша топтастырады. Якут тілі өзінің грамматикалық құрылымы бойынша көне түркі тілімен байланысты. Айталық, өзге түркі тілдерінен якут тілінің ерекшелігі ретінде ілік септігінің жойылуы, шығыс септігінің арнаулы септік түріне айналуы көне руникалық ескерткіштерде кездесетін тілдік құбылыстар саналады [1].

Якут тілін зерттеу бұдан 100 жыл бұрын басталған болатын. 1851 жылы академик О.Н. Бётлингтің «Über die Sprache der Jakuten» классикалық еңбегінде якут тілінің фонетикалық және морфологиялық жүйесі жан-жақты қарастырылады, сөздіктер мен мәтіндер түзіледі. 1900 жылы С.В. Ястремскийдің «Грамматика якутского языка» өзіне дейінгі жазылған О.Н. Бётлингтің грамматикалық бөлімін аударылған нұсқасы және оған толықтырулар енгізеді. Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы жылдары якут әдеби тілін қалыптастыру, оқу құралдары мен оқулықтар, сөздіктер шығаруға арналады. Л.Н.Харитонов – якут совет тіл маманы, оның ғылыми-зерттеу еңбектері негізінен якут тілінің грамматикасы, орфографиясы және тарихы, лексикологиясы мен лексикографиясы мәселелеріне арналған. Сондай-ақ, мектеп пен жоғарғы оқу орындарына арналған якут тілі оқулықтарының авторы, орысша-якутша, якутша-орысша сөздіктерді құрастырушылардың бірінен саналады. 1935 жылдардан бастап якут тілінің морфологиялық жүйесіне байланысты түбегейлі зерттеу жүргізіп, бірнеше ғылыми монографиялық жұмыстарын арнаған Л.Н. Харитоновтың, Н.С.Григорьевтің якут тілінің сын есімдер жүйесі мен фразеологиялық қорына байланысты зерттеу еңбектерін, якут тілінің фонетикалық жүйесі бойынша зерттеу жүргізген П.П.Барашков пен Н.Д.Дьячковскийдің, якут тілінің диалектологиялық жүйесі бойынша П.С.Афанасьевтің, М.С.Воронкиннің ғылыми зерттеу еңбектерін айтып өтуге болады. Сонымен қатар Е.И.Коркинаның зерттеу жұмысы якут тілі етістіктер жүйесінің өткен шақ формалары мен рай категориясын қарастырады, Н.Е. Петров якут тілі материалдары негізінде қорғалған диссертациялардың библиографиясын түзіп шығады.

1907 жылы Э.К. Пекарскийдің «Словарь якутского языка» атты еңбегі Қазан төңкерісінен кейін жарияланады. Ұлты поляк, лингвист, этнограф, фольклоршы, СССР ҒА-ның құрметті мүшесі, үш томдық «Якут тілі сөздігінің» авторы Э.К. Пекарский 25 мың сөз енген якут тілінің сөздігін жасап шықты, бұл түркі тілдері жүйесі бойынша жасалған ғылыми еңбектердің бірі болатын. Аталған еңбектің ең кереметі мұндағы сөздерден, ұғымдардан саха халқының ұлттық бейнесін көруге болатындығы еді. Онда ежелгі көне аңыз-ертегілер мен ұлттық эпос-жыр кейіпкерлерін және осы күнге дейін келе жатқан әдет-ғұрыптар туралы деректерді, тіпті онда олардың қай түркі тайпасынан шыққандығын, руының атына шейін кездестіруге болады. Якут тілі бастауыш және орта мектепте, жоғары оқу орындарындағы қарым-қатынас құралы саналады. Оқулықтар, оқу құралы, көркем, публицистикалық әдебиеттер, газет-журналдар, радио-теледидар ақпараттары, театр қойылымдары якут тілінде жүргізіледі. Якут тілі түркі тілдері жүйесіне енеді, дегенмен эвенк, монғол және орыс тілдерімен өзара қарым-қатынасы якут тілінің фоно-морфо-семантикалық жүйесіне өзіндік әсерін тигізген. Жалпы дүние жүзі бойынша якут тілінде жарты миллион адам сөйлейді екен. Якут тілінің әдеби тілі Якутияның орталық аудандары тұрғындарының ауызекі сөйлеу тілінің негізінде қалыптасқан.

Э.Пекарскийдің осы сөздігінде кездесетін қазаққа тән дәстүрлер мен ұғымдар туралы көптеген мәліметтер келтіруге болады. Мәселен, «Биэ уол Балхан» [2, 356] деген тілдік бірлік теңіз батыры мен биеден туған ұлдың, яғни сиқырлы да құдыретті Жауыз алыптың аты. Теңізге қатысты Балхан сөзі Балхаш көліне байланысты сақталған сияқты және Балхаш бойындағы елдің аттың құлағында ойнаған шабандоздығы соншалық, тіпті жылқыдан жаратылған деп отыр. Европа халықтарының санасындағы Кентавр ұғымының аңыздық бейнеге айналуынан осы «Биэ уол Балхан» ұғымы қалыптасқан.

Якуттар көлді *күөл*, ал теңізді *байақал*, *байқал* (Байкал) деп атайды. Ал, *Арат-Байақал* сөзін Арат-море (въ песняхъ и сказкахъ) деп аударып былай түсініктеме береді: «...которое есть край или подножье земли и под западную сторону которого солнце, закатываясь, скрывается; Арат-балыкъ – имя сказочного абасы». Абасы деген сахаларда мифтік жамандық, жауыздық бейнесі, зұлым жан деген мағынаны білдіреді [2, 358]. Мұндағы *абасы* тұлғасы қазақ тіліндегі *албасты* тұлғасымен әрі формалық, әрі мағыналық жағынан да сәйкес келетінін байқау қиын емес.

Қазақ және якут тілдерінің лексикалық құрамын ғасырлар бойы сақталып келе жатқан байырғы сөздер, халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан төл сөздер, кірме сөздер, неологизмдер мен термин сөздер, ауызекі сөйле тіліне тән қарапайым сөздер, диалектизмдер, кәсіби сөздер құрайды.

Түркі тілдеріне ортақ сөздердің көпшілігі қазақ тілінің де төл сөздері болып келеді. Мысалы: бас, су, тіл, қол, аяқ, көз, жер, бала (зат есім), ақ, қара, көк, сары, жақсы, жаман (сын есім), бір, екі, үш, төрт, жүз, мың (сан есім); мен, сен, ол, қанша, қандай (есімдік), кел, кет, отыр, тұр (етістік), тез, ерте, кейін (үстеу) т. б. Якут тілінің төл лексикасын жалпы түркілік жүйедегі мынадай лексика-семантикалық топтар құрайды: туыстық атаулар жүйесі киһи ~ кісі, эр ~ ер, кыыс ~ қыз, уол ~ ұл; дене мүшелері атауларының лексика-семантикалық тобы: бас ~ бас, атах ~ аяқ, буут ~ бұт, илии ~ қол, унуох ~ сүйек, сүрэх ~ жүрек; металл атаулары: тимир ~ темір, көмүс ~ күміс, кыһыл көмүс ~ алтынтимир; мезгіл атаулары: күн ~ күн, ый ~ ай, түүн ~ түн; төрт түлік мал атаулары: ат ~ ат, ынах ~ сиыр; үй жануары атаулары: ыт ~ ит; сан есімдер жүйесі: биир ~ бір, икки ~ екі, үс ~ үш, түөрт ~ төрт, биэс ~ бес, уон ~ он; сын есім атаулары: кыһыл ~ қызыл, хара ~ қара, үрүн ~ жарық, үтүө ~ жақсы, улахан ~ үлкен; қимыл атаулары: бар ~ бару, кэл ~ келу, ис ~ іс, миин ~ міну; табиғат атаулары: су ~ уу, жер ~ сир, тау ~ хейа, жұлдыз ~ сулус, өзен ~ өрүс, көл ~ күөл, аспан ~ халлаан, қар ~ қаар, муус ~ мұз, муус сүрэх ~ мұз жүрек; сондай-ақ *кыыс* «қыз», *кэл* «келу», *кус* «үйрек», *куо* «сұлу», *кир* «кір», *киэн* «кең», *күл* «күл», *күөс* «құмыра», *кэтэх* «желке, шүйде», *кыах* «күш», *куобах* «қоян», *күөх* «көк, жасыл» [3, 1108-1110].

Түркі тілдеріне ортақ сөздердің қазақ не якут якут тілдеріндегі сөздерден ешқандай айырмашылығы білінбейді. Ерекшелік сөздердің фонетикалық өзгерістерге ұшырағаны немесе көне формасын сақтағанынан білінуі мүмкін. Мәселен, сары сөзінің көне түркі тілінде *сарығ*, үлкен сөзінің *үлуг* болып айтылғандығы қазіргі қазақ тіліндегі *сарғай*, *үлғай* формаларынан аңғарылады.

Қазақ тілімен салыстырғанда якут тілінің лексикалық құрамы өте күрделі, өйткені якут тілінің лексикалық жүйесінде түркі, монғол, эвенк, палеоазиат және орыс тілдерінен енген кірме сөздер көптеп кездеседі. Якут тілінің өзге түркі тілдері жүйесінен ерекшелігі ретінде шығу тегі белгісіз лексикалық бірліктердің көптеп кездесуін атап өтуге болады. Дегенмен, якут тілінің сөздік құрамының негізін түркі тілдеріне ортақ төл сөздері құрайды. Оған жанбыр ~ уағтмиг (түрік) ~ самғиг (қырғыз) ~ самиг (якут;) жату ~ уат (түрік)

~ cat (қырғыз) ~ sit (якут); жеті ~ yedi (түрік) ~ ceti (қырғыз) ~ sette (якут) сияқты бірліктер негіз болады.

Сондай-ақ, кейбір көне түркілік сөздер якут тіліне монғол тілі арқылы енген. Монғол тілі арқылы енгендіктен, ондай тілдік бірліктер фонетикалық және семантикалық өзгерістерге ұшыраған. Мысалы: көне түркі тілінде *јыл* түрінде дыбысталатын сөз якут тілінде *дьыл* түрінде айтылып, «*мерзім, кезең*» деген мағынаны иеленеді, ал монғол тілінде *жил* «жыл» мағынасын білдіреді. В.В.Радловтың айтуынша, монғол тілінен енген сөздер якут тілі сөздік құрамының 30 % құрайды. Монғол тілінен енген сөздер, көбінесе жан-жануарлар атаулары (тэбиэн – түйе), металл атаулары (алтан – алтын, мөнүн – күміс), аспан денелері атаулары (Чолбон – Шолпан) құрайды, сондай-ақ, якут тілінің бейнелеуіш және еліктеуіш сөздер құрамында монғол типті элементтер көптеп кездесетіндігі байқалады.

Кез келген халық өзге халықтармен экономикалық, саяси, мәдени қарым-қатынаста болады. Мұндай факторлар тілдік жүйеге, әсіресе, тілдің лексикалық жүйесіне ықпал етеді. Тіл-тілде басқа тілден енген сөздер ішкі және сыртқы факторларға байланысты пайда болады. Сыртқы фактор сөз алушы халықтың басқа халықтармен байланысынан пайда болатын сөз ауысу процестерін бейнелейді. Мысалы, араб жаулаушыларының халқымызға мұсылман дінін енгізуі, монғол шапқыншыларының ұзақ уақыт билік жүргізуі, қазақ халқының Ресейге қосылуы қазақ тіліне көптеген кірме сөздердің енуіне себеп болды. Айталық, парсы тілінен *аспан, баға, ұстаз, дерт, көше, керуен, маржан, диқан, дарақ, гүл* сөздері еңсе, араб тілінен *кітап, қалам, мектеп, халық, мағына, мәдениет, әдебиет, тарих, әдеп, сауат, айла, сағат, сәулет, сауал* сөздері енген. Ал ішкі фактор тілдік жүйедегі сөздік ішкі мағыналық құрылымының дамуына тікелей байланысты.

Қазақ тілінің монғол тілдерімен қарым-қатынасы екі түрлі фактор негізінде қарастырылады. Бірінші, қазақ тіліне монғол тілінен тікелей ауысып енген сөздер: әкімшілік, ел билеу ісіне байланысты: *жасақ, ноян, нөкер* және жер-су атауларына байланысты: Алтай (Алтын тау), Қорғалжын (қорғасын), Тарбағатай (суырлы), Қордай (қарлы), Нұра (жақсы) сөздер кездеседі. Екінші, бір тілден екінші тілге ауысты деуге келмейтін, екеуіне де ортақ сөздер тобы. Қазақ лексикасында монғол тіліндегі сөздермен түр-түрпаты жағынан ұқсас, мағынасы жағынан үйлес келетін, әсіресе, зат есім, сын есім, етістік сөздер көптеп кездеседі. Мысалы: *қой, қойшы(қон, қончын), бұқа (бух), алтын (алтан), сары (шар), қап-қара (хан-хар), дулыға (дуулға), бура (бұғура)* т.б. Бұл сияқты сөздер тек қазақ тіліне ғана емес, түркі тілдеріне ортақ сөздер болғандықтан, олар түркі тілдерінен монғол тілдеріне ауысты ма, әлде монғол тілінен түркі тілдеріне ауысты ма деген мәселелер әлі күнге дейін күн тәртібінен түскен жоқ [4]. Сол себепті, мұндай сөздерді түркі (қазақ) – монғол тілдеріне ортақ сөздер деп атауға болады. Түркі-монғол тілдеріне ортақ сөздердің бар екенін Ш.Уәлиханов айтқан болатын. Мұндай ортақты тек сөздік қордан ғана емес, олардың грамматикалық құрылысынан да байқауға болады. Түркі тілдері сияқты монғол тілдері де жалғамалы тілдердің қатарына жатады.

Араб, парсы және монғол тілінен енген сөздер ауызша қабылданғандықтан, фонетикалық өзгерістерге ұшырап, қазақ тілінің дыбысталу заңына сай қолданылып, басқа тілден енгендігі аңғарылмайтын дәрежеге түскен.

Орыс тілі арқылы енген кірме сөздерді Қазан төңкерісіне дейінгі және Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде енген сөздер деп екі үлкен топқа бөліп қарастыруға болады. Төңкеріске дейінгі кезеңдегі сөздерге *жәрмеңке* (ярмарка), *жәшік* (ящик), *бөтелке*

(бутылка), *бөрене* (бревно), *ашмөшке* (восьмушка), *сіріңке* (серняки), *божы* (вожжи), *бөкебай* (пуховой), *самауыр* (самовар), *иен* (чин), *сот* (суд), *түрме* (тюрьма), *атпекет* (адвокат), *кір* (гир) тағы басқа сөздер жатады. Бұлардың ішінде кейбір сөздер қазіргі орыс тіліндегі нұсқасымен айтылып та, жазылып та жүр. Мәселен, атпекет, пошта, кәмпит сөздері баспа беттерінде адвокат, почта, конфет болып жазылып жүр.

Қазан төңкерісінен кейін енген сөздердің қазіргі әдеби тілде молдығы қоғамдық-саяси, мәдени, оқу, ғылым, техника, сауда, спорт, әскери ұғымдарға тікелей байланысты. Мысалы: *демократия*, *диктатура*, *партия*, *конференция*, *пленум*, *фабрика*, *электр*, *энергия*, *машина*, *станок*, *троллейбус*, *трамвай*, *бригадир*, *азот*, *фосфор*, *гербицид* және т. б.

Якут тілінде эвенк тілдерінен енген кірме сөздер аз кездеседі, мәселен, үй атаулары *холомо* «жұқа ағаштардан салынған үй», *үүтээн* «аңшының үйі», эвенк сөздері якут тілінде топонимдер жүйесін құрайды. Эвенк және монғол тілдерімен өзара тығыз қарым-қатынасы якут тілінің фонетикалық жүйесіне түбегейлі өзгерістер әкелді, сондай-ақ оның лексикалық жүйесі мен грамматикалық құрылысына да біршама әсер еткен. Мәселен,

Орыс тілінен енген кірме сөздерді Қазан төңкерісіне дейінгі және Қазан төңкерісінен кейінгі деп жіктеу принципі якут тілінде де кездеседі. Бұлай жіктелудің негізі төңкеріске дейінгі сөздер қазақ тілі сияқты якут тілінің фонологиялық жүйесіне сәйкестендіріп алынған болатын. Ал Қазан төңкерісінен кейінгі енген орыс тілді элементтер сол тілде қалай дыбысталып жазылса, солай айтылып жазылуы тиіс болды. Дәл осындай тілдік ерекшелікті якут тілінің лексикалық және фонологиялық жүйесінен байқаймыз. Мұны якут тіліндегі мынадай тілдік фактілер арқылы дәйектей аламыз: *Дьөгүөр* (Егор), *Өлөөнө* (Алена), *хобордоох* (сковорода), *сылабаар* (самовар), *баһыыба* (спасибо), *остуол* (стол), *хортуонуй* (картофель), *хортуоска* (картошка), *тэлэбиһэр* (телевизор), *көмпүүтэр* (компьютер).

Сондай-ақ, орыс тілді кірме элементтер якут тілінде жаңа семантикалық мағынаны иеленетіндігін байқаймыз. Айталық, орыс тіліндегі *ключ* сөзі якут тілінде *күлүүс* түрінде дыбысталып «күлып» мағынасын білдірген, ал *крыльцо* сөзі *кирилиэс* тұлғасында айтылып «баспалдақ», *мешок* сөзі *мөһөөх* түрінде дыбысталып «жүз сом» мағынасында қолданылған. Якут тіліне енген орыс тілді есім сөздердің есебінен етістіктер туындайды: *табах* (*сигареты*) → *табахтыы* (*темекі шегу*); *көмпүүтэр* → *көмпүүтэрдии* (*компьютерде ойнау*); *кус* (*үйрек*) → *кустуу* (*үйрек аулау*); *арыгы* (*арақ*) → *арыгылыы* (*арақ ішу*).

Якут тіліне орыс тілді кірме элементтер сөйлеу тілінің ауызекі және жазбаша формасы арқылы енген. Ауызекі сөйлеу тілі арқылы енуі Якутиядағы жергілікті орыс халқы арқылы жүргізілсе, жазбаша формасы бұқаралық ақпарат құралдары, білім және ғылым жүйесі арқылы еніп жатыр. Осы жазбаша формасы арқылы еніп отырған орыс тілді кірме элементтер дыбысталуы, жазылуы жағынан орыс тілді нұсқасын сақтап қалған.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Жалмаханов Ш. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 2009.
- 2 Пекарский Э. Словарь якутского языка. АН СССР. 1958 г. т.1.
- 3 Ahmet B. Ercilasun Türk Lehçeleri Grameri. – Ankara: Erek Matbaasi, 2007. – 1340 s.
- 4 Қалиев Қ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2003.

Отарбаева Ғ. Н.

МА, Сулейман Демирель атындағы университет, Қаскелең қ., Қазақстан
gaziza.otarbaeva@sdu.edu.kz

О. БӨКЕЙДІҢ «САЙТАН КӨПІР» ПОВЕСІНДЕГІ ТҮРКІЛІК МИФОЛОГИЯ КӨРІНІСТЕРІ

Abstract. The main idea in the story "Saitan kopir (Lucifer Bridge)" consists of cat-and-dog fight between Good and Evil. Actions of meanness and attempt, which the Evil makes to humanity, were successfully described by intricate symbolical images, referred to as Shout and Echo.

The purpose of this paper is to fully demonstrate the function of mythical knowledge of the national literary criticism and emphasize its importance as a stylistic device. In order to answer such questions as whether mythical motifs are characteristic to prose of O.Bokey if not, what the writer intended to show when he made the mythical models as a foundation for his work, we will draw conclusions on the basis of comparison and analysis.

Key words: knowledge, archetype, nature and spirit.

Миф – сөз құдіретіне ие болған тұлғаның тарихы деп қарасақ, осы мәдени тұлғаның рухани-шығармашылық қазынасын құрастыратын тылсымның құрылымдық бөлімдерін архетиптер деп атайды. «Архетип» атауын енгізген К. Г. Юнг пікірі осыған келіп саяды. Мәдениеттанушылар әрбір халық мәдениетін еркін дамытуға мүмкіндік алған кезде архетиптеріне жиі оралатынын ерекше атап өтеді. Осы тұжырым аясында О. Бөкейдегі мифтік таным көріністері алып қарасақ, көне сенімге табан тірей отырып, ұлттық болмыс пен рухтың белсенділігін арттыруды мақсат еткен қаламгер идеясын тани аламыз.

О. Бөкей аңыздық проза үлгілерін пайдалануда да өзіндік жаңалығымен келген қаламгер. Әсіресе, «Сайтан көпір», «Қар қызы», «Атау кере» повестеріндегі жұмбақ сырлы аңыздық мифтік мотивтер шығарманың әлеуметтік мәнін тереңдетіп тұр. Жазушы бүгінгі замандас бейнесін қалыптастыруда аңыздың тылсымдық құдіреттілігіне баса назар аударады. Адам әлемін, оның рухани болмысын көркемдік шындықпен танытуда түрлі мазмұндық-формалық әдеби тәсілдерге барады. О. Бөкейдің кейіпкерлері алған бағытынан қайтпайтын, қандай қысталаң халде де елдің рухын сақтап қалатын ерлер бейнесі. Адам психологиясының нәзік иірімдерін тап баса білетін суреткер, сана ағымындағы жай көзге көріне бермейтін ішкі рухани толғаныстарды психологиялық дәлдікпен аңыздық арнада жеткізе білген. О. Бөкей – заманына сай қоғамдық болмыстың дүниетанымын көркемдік тәсілмен бейнелеп, өзіндік өрнегімен танылған қаламгер.

Жазушының өзіндік даралық қолтаңбасын айқындап тұрған тағы бір шығармасы – «Сайтан көпір» атты повесі.

«Сайтан көпір» повестіндегі негізгі ой-идея Жақсылық пен Жамандықтың бітіспес күресінен тұрады. Жамандықтың адам баласына жасар зұлымдық, қастандық іс-әрекеттерін Анау, Айқай, Жаңғырық атты астарлы символдық бейнелермен сәтті суреттеп шыққан.

Әр адам өз дәуірінің перзетті. Сондықтан да оның бітім-болмысы, өмірге деген көзқарасы қоғамдық қатынастармен терең тамырласып, тығыз байланысып жатады. Автор адам бойындағы жағымсыз қасиеттерді даралап, бөліп алып аңыздық желілер арқылы жеткізеді. Повестегі баяндалар «Тоқылдақ кемпір» туралы аңыз халықтық ұғым «біреудің ала жібін аттама» деген этикалық әдептерін танытып тұр. Біреуге қаншама жақсылық істесең, ертең сол алдыңнан жақсылық болып шығады. Ал, жаманшылықтың дәні онсыз да жетеді. Автор айтпақ адамгершілік туралы ойын осындай адамдар туғызған аңыздың астарымен суреттейді. Замандас тұлғасы дегенде қаламгер қатар жүрген адамдарға ғана тоқталмайды. Аңыз-мифтерді повестке арқау ете отырып, жаңа зерделі концепциялар туғызады. О. Бөкей халықта бар аңызды жай ғана баяндап қана қоймай, соның негізгі айтар идеясын түрлендіріп, көріктендіріп өзіндік мифтік шығармашылыққа жол салады. Жаманнан жиренту үшін, жақсылықтың жолы қашанда ауыр екендігін үздіксіз күрес арқылы жеткізеді. Повестегі Аспан образы қаншама қиындықтарға тап болса да, тағдыр тәлкегінің асау бұралаңдарын жеңіп шыққан кейіпкер.

Шығармада жоғарыда айтқан Жақсылық әлемінің көрінісі, үлгісі Аспан бейнесі арқылы берілсе, Жамандық дүниесі – Жаңғырық, Айқай, Анау. Осы жерде мынадай бір ой келеді. Жақсылықтың (адалдық, әділдік, шындық) қашанда беті ашық, жүзі жарқын, еңсесі биік, оны ешкім де, ешнәрсе де көлегейлеп өшіре алмайды. Сондықтан да ол повесте нақты адам – Аспан бейнесінде көрініп отыр. Ал Жамандықтың (зұлымдық, қараниеттік, арамдақ, мансапқорлық) жүзіқара, алпыс айлалы. Ол көбіне қылмысты жасырын айла-тәсілмен істейді. Үстіне ешкім танымастай қара шапан жауып келіп, Жақсылықты арттан шалуға тырысады. Оның нақты кім екенін кейде түстеп тани да алмайсың. Мына шығармада оның – Жаңғырық, Айқай, Анау болып көрінуі де сондықтан. Бұл жерде ол үшеуі кім, нақты адам бейнесі қайда деп тәпшіштеп жату мүлде артық. Ал, осы Жақсылық пен Жамандықтың мәңгілік күресінде Жақсылық Жамандықты қаншама қара түнектің ішінде болса да аймандай қып әшкерелеп келеді. Жамандықтың Жақсылықтан өлердей қорқатыны да, өш болатыны да сондықтан. Жамандық өлермен, айла-тәсілмен ол да күреске шығады. Бірақ Жамандық Жақсылықпен бетпе-бет келіп шайқасуға қашанда тайсақтай береді. Сол себептен де ол көбіне жүзін жасырып, айла-амалға көшеді. Қылшылдаған жігіт шағында, анығырақ айтсақ, орда бұзар отыз жасында қар көшкінінің астында қалып, екі аяғынан айырылған Аспан шырылдаған шындықтың символы.

Ия, осынау ұлы өмірде «Сайтан көпірге» итермелейтін сайтан адамдар да көп. Әлемді бүлдіріп, былғайтындар да солар. Ал егер осы өмірде Аспан, Аман, Ерік сияқты ақ ниетті, ізгі жүректі адамдар болмаса, жер беті АЙҚАЙҒА айналар еді-ау, деген ойға тірелеміз біз де. Сонымен «Сайтан көпір» автордың тынымсыз ізденісін, философиялық үлкен ой айтуға бет алған творчестволық бағытын айқын танытатын айтулы туынды.

О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесінде көркем бейнелердің тылсымдық, сыршылдық ерекшеліктері табиғат көріністерімен реалистік тұрғыда жан-жақты ашыла түскен. Повесте әр адамның өмірде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» болатынын, оны жеңіп шығу үшін алдымен өз «Менін» табу керектігін жазушы аңыз, мифтерді бүгінгі күннің өзекті адамгершілік, адалдық, адамдық мәселелерімен байланыстыра құбылтып, бейнелеп суреттейді.

Қоғамдағы құбылыстардың мән-маңызын, сыр-сипаттарын мифтің, аңыздың астарлы жұмбағымен терең талдап, адам мен заман проблемасын үлкен философиялық талғамға көтереді. «Сайтан көпір» повесі жазушының аңыз жасаушылық шеберлігінің үлкен бір қырын танытады.

Мифтік санаға жүгінер болсақ, өмірге айналып келу – рухтың ажалсыздығының айғағы. Ал сол мәңгі рух тек қана бір денеде тұрақтап қалмай, бірнеше қалыпта ғұмыр кеше алады. Ол «бұрынғы», «бүгінгі», «ертеңгі» ғұмыр түрінде жүйеленеді[1;273]. Осы таным бейнелі жолдарға айналып, жазушының көркемдік-идеялық мақсатына қызмет етіп тұр. Жазушы бірде адам өлген соң оның жаны құсқа айналып кетеді десе, бірде оны бала бейнесінде береді. Әсіресе, О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі сайтан көпірден өте алмай тығырыққа тірелген Аманға күш-жігер беретін бала Аман бейнесін Аманның рухы, жаны деп қарауы болады. Үлкен Аманды әнмен оятып Айқайды жеңуге шақырады. Адам өз бойындағы үрейін жеңгенде ғана алдына қойған мақсатына жетеді. Міне осы жерде жоғарыда айтылып кеткен адам жанының мәңгіліктігі, «тірілер әлемінен» «өлілер әлеміне» өту құбылушылығы деп қарастыратын мәселе көтеріледі.

«Мұңлы жанарын қаумалаған кірпіктерін қақпастан қалшиып тұрған БАЛА бұдан ширек ғасыр бұрынғы ӨЗІ екенін енді шырамыта бастаған Аманның тұла бойынан суық тер шыпшып шығып, дірілдеген саусақтарын тарбайтып соза берді.

- 1 Сен екенсің ғой, Аман. Қайдан жүрсің? Бұл жерге қалай келдің?
- 2 Мен өмір бақи сіздің жаныңыздамын, тек байқай бермедіңіз.
- 3 Оған мұрша болды ма, айналайын. Ерте есейдік те, балалық шағымызды ерте жоғалттық.
- 4 Көріп тұрсыз, жоғалмаған екенмін.
- 5 Мен сені, Аман, қатты айқайдан шошып, талып құлағанымда көрген едім. Көз алдымда ұлыған ал қара дүниенің ар жағынан шықтың да, мені қол бұлғап шақырдың.

- 6 Мен әрқашанда сіздің жан дүниеніңде өмір сүріп жүрмін. Жүз жасасаңыз да бір елі қалмақ та, қартаймақ та емеспін. Мен сізбен бірге тудым, бірге жасаймын. Сіз – Үлкен Амансыз, мен – Кіші Аманмын. Айырмашылық осында ғана. Қуансаңыз қоса қуандым, қайғырсаңыз бірге ортақтастым. Кейде мені ұмытып кеткеніңізде осылайша сіздің де бала болғаныңызды есіңізге саламын. Түптің түбінде қартайарсыз, ажалыңыз жетіп өлерсіз, бірақ мен сонда да жасай беремін. Үлкен Аманмен мәңгілікке қоштасамында, жер бетіндегі азап атаулыны білмейтін арман қуған балалардың тобына қосыламын. Сіз білесіз бе, жер бетінде бірде бір адам өлмейді, олардың барлығы да балаға айналып, қайта жасайды, міне осылай ғұмыр жалғаса береді. Қазір қарға көміліп қатып қалсаңыз, мен бәрібір тірі жүремін»[2;273].

Иә, автор адам қанша есейіп, ер жеткенімен оның жаны бала деген ойға негіздеп Аманды өз рухымен күреске салар алдында оның жанын бала бейнесінде беруді жөн көрсе керек.

Автор Аман ойы арқылы: «Мен көшкіннің астында қаламын. Мен ғана емес бүкіл әлемге топан су қаптайды. Табиғат ашу шақырады, ағайын! Біз, адамдар, жер бетінен тып-типыл жойыламыз да мұз басу дәуірі қайта орнайды. Жаяу-жалпылы жүргендер мен бауырымен жорғалайтындар мәңгілікке ғайып болады, тек аспанда ұшып жүргенде мен жер астындағы аруақтар, тек солар ғана тірі қалады»[2;283],- деген терең астарлы әлемдік мәселелерге барады. Автор мифтік дүниетанымды білдіретін үш әлемді астарлап суреттейді. Аспанға ұшатындар таза періштелер ғана, ал жер астындағылар аруақтар. Топан суына тұншығатын жер бетіндегі күнаһар адамдар дейді. Үш түрлі әлем: аспан, жер жер асты деген ұғым қазақ халқының мифтерінде де кездеседі. Оны қазақ халқының ауыз әдебиетін зерттеген мына ғалымдардың еңбектерінен кездестіреміз: Ш. Уалиханов, Ш. Ыбыраев, С. Сейфуллиннің және т.б.

О. Бөкей шығармашылығындағы мифолгизм мәселесін зерттеуші ғалым Аймұхамбетова Ж.Ә. «О.Бөкеев прозасындағы мифологизм мәселесі» атты кандидаттық диссертациясында «Метафоралардың метаморфозадан түбірлі айырмашылығы болса да, белгілі дәрежеде бұл екі ұғым бір-бірімен сабақтастықта екенін естен шығаруға болмайды» дей келе, автометафоралардың күрделеніп, тұрақталуы метаморфозаларды туындатады деген ой айтады[3;29]. Дәл осындай автометафора «Сайтан көпір» повесінде де көрініс береді. «Біле-білсең сен менің өтіп кеткен дәурен, өліп қалған арманымсың, екі АЯҒЫМСЫҢ! Ал менменің АЯҒЫМ сіңірі босап, сүрінуді білмейтін жілікті болатын!»[2;269] - деген үзіндіден біз құбылуға жақын сарын, құбылудың алғашқы белгілерін көретіндей боламыз.

Белгілі бір мақсатты көздеп, басқа бір нәрсеге айналуы армандайтын мифтік құбылушылық түрлері кездеседі. Бірақ бұл толық құбылушылық емес, құбылушылыққа деген ынтызарлық. Міне дәл осы құбылушылыққа деген ынтызарлық жазушының «Сайтан көпір» повесінде айқын көрініс тапқан.

Шығармада Аспан аңға айналғысы келеді: «Аң ба, адам ба? Аң болса екен деп тіледі, - А, құдай, аң болса екен, бүйтіп ит қорлығын тартқанша, жеп тынса екен... Сөйтіп бұл өмірде сүйегім де қалмай, жым-жырт жоғаламын немесе сол мені жеген аңға айналып екінші ғұмыр бастаймын... Екеуміз тек осылай ғана өмір сүре аламыз. Адам аюға айналса дүниеде ешқандай айқай қорқыта алмас еді»[2;218]

Повестегі Аспен бірде қанат бітіп құс болып ұшуды армандайды, бірде өзін жеген аңға айналып дүниедегі Айқай, Анаулармен күреске шыққысы келеді.

Сонда осындай пәлеге ұшырайтындай қай жерде, кімге қиянат жасап алдым деп ойға батып, қиналады. Бір жолы жайлауда Аспан еліктің қозықасын ұстап алып, қолға үйретіп баққан. Бірде жылқышыларды аралап, ауыл бастыға Анау келеді итін ертіп. Қолға үйретілген қозықаны сол анаудың иті талап өлтіреді. Соған өзін кінәлі санап, бейкүнә жануардың обалына қалғанына өкініп: «Жақсылық жасаған түрім осы ма?.. Әттең, Алтайдағы елік жабылып келіп сүзіп, тепкілеп өлтірсе де обал жоқ маған, обал жоқ. Бүкіл әлемдегі жан-жануар жабылып, адамзатқа шабуыл жасаса ғой... Мен сонда сол аң құсқа қосылып, қарсы аттанар едім. Ең әуелі кімдердің жағасына жармасар едім сонда... АНАУЛАРДЫҢ» деп зығырданы қайнаған.

Немесе дәл осы метаморфоза тәсіліне: «Мен түлкіге де, балыққа да айналғым келмейді, құс болып аспанға да ұшпаймын, ертекті еміп есеңгірегем де жоқ; кара жерге қада болып қағылған Адаммын! Азды дегеннің, тозды дегеннің жағына жылан жұмыртқаласын; кешегім – бүтін, болашағым – айқын, бізге барлығы жетеді, барлығы бар, бізге жалғыз-ақ нәрсе жетпейді, бізге адал дос, жақсы адамдар ғана жетпейді азайып барады. «Қызыл кітаптан» орын қалдырыңдар»[1;264] - деген Ерік ойы арқылы келеді. Жазушы неге мұндай тәсілге барды. Көздеген мақсаты не деген сұрақтың тууы мүмкін. Бұған жауапты қаламгердің өзі береді. «Пенденің не ойлап тұрғанын, жан сарайында ненің жанып жатқанын күні бұрын білер амал-айла, құрал сайман ойлап табылған жоқ. Сол секілді табиғат иеміздің де толайым құпия-сырларын толық аша алдық па? Міне, мен жазған дүниелердің тылсымдығы әрі кейіпкерлерімнің қиялшыл да арманшыл болып келері сондықтан. Бәлкім бұл өмірде болған емес, бірақ болуы мүмкін оқиғалардың әсіресе ынтықтырарынан шығар-ау. Өз замандастарымның толыққанды бейнесін өзімді қойып, мұқым қазақ әдебиеті жасап біткен жоқ, ұмтылыстар мен ізденістер соңында жүр» [4;3] - деп жауабын береді.

Жазушының өзіндік даралық қолтаңбасын айқындап тұрған «Сайтан көпір» повесінде кездесетін метаморфозалардың да сюжет құруға әсері үлкен болмағанмен, идеялық тұрғыдан көтерер жүгінің саламақты екенін айта кеткен жөн. Көмескі ғана көрініс беретін метаморфозалар көбіне шығарма оқиғасынан емес, кейіпкерлер сөзінен көрінеді. Суреткер шығармаларының сөз құрамын шартты түрде үшке бөлуге болады: автор сөзі, кейіпкерлер сөзі және автор сөзімен кейіпкер сөзінің қосындысы, яғни, автор сөзінің кейіпкерлер ойындағы көрінісі. Міне, «Сайтан көпір» повесінде мифтік құбылушылықты да кейіпкер аузындағы сөзден табасыз. Автор өз кейіпкерлерінің аузына мәңгілік мәселерді салады. Демек, мифтік құбылушықтың бұл шығармадағы үлесі үлкен болмағанмен, автор идеясын беруде маңызының зор екенін байқаймыз.

Мифтік құбылушылық желісі О. Бөкей танымында адам атты жаратылыстың сыры мен құпиясын білуге ұмтылу, рух мәңгіліктігі мен жасампаздығын қуаттау, адамзат баласына тән сана мен сезім әлемін қастерлеу мақсатында көркемдік қызмет атқарған.

О. Бөкей шығармашылығы көне танымдардан нәр ала отырып, тың ізденістермен байыған, бұл тарапта мифопоэтиканың сан қырлы көркемдік қызметінің маңызды орын алғаны анық.

Бұл мақалада ұлттық әдебиеттанудағы мифтік танымның қызметін жан-жақты көрсетіп, көркемдік тәсіл ретіндегі маңызын айқындай түсуді мақсат еттік. Мифтік желілер О. Бөкей прозасына тән бе, олай болмағанда жазушы аңыздық үлгілерді өз шығармасына арқау еткенде нені мақсат етті деген сауалдарға жауап беру үшін салыстыру, талдау негізінде ой қорыттық.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Әлмұханова Р. Құбылу сарыны және кентаврлар; «Қайнар» Университетінің хабаршысы – 2010 – № 3;2 – 273-277 б.
- 2 Бөкеев О. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Повестер – 1-т. – Алматы: Жазушы, 1994. – 496 б
- 3 Аймұхамбетова Ж.Ә. О.Бөкеев прозасындағы мифологизм мәселесі. – канд. дисс. – Астана, 1999.
- 4 Құрманғалиев Қ. Жасын ғұмыр жазушы ;;Жас алаш – 1993. – №32, 23 қыркүйек. – 3 б.

УДК 94 (4): 94 (5)

Пилипчук Я.В.

*К.и.н., м.н.с., отдел Евразийской степи, Институт востоковедения им. А.Е. Крымского
НАН Украины, Киев, Украина.
pylypchuk.yaroslav@gmail.com*

МАЛЫЕ ТЮРКСКИЕ ВЛАДЕНИЯ СЕВЕРНО-ВОСТОЧНОГО КАВКАЗА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Abstract. This article describes the history of early medieval small Turkic domains in the North-East Caucasus. The first reliable mention of Sabirs is mention of this tribe in Priscus

Panius. Power of Sabirs was broken by Avars in the middle of the VI century. Sabirs became an vassals of the Khazars and Turkuts. Defeat of Bulgars and Barsils by Khazars in the North Caucasus caused to appearance of domains of Belenjer and Valandar, who were vassals of the Khazars, They existed in the VII-VIII centuries. The death blow it dealt invasion of Marwan.

Key words: Sabirs, Barsils, Belenjer, Vabandar, Khazars, Arabs.

Одним из интересных аспектов истории тюркских кочевников западноевразийских кочевников является история кочевников прикаспийских степей. Целью нашего исследования является исследование история савиров, а также владений Сувар и малых тюркских государств Северного Кавказа.

Впервые под своим историческим именем савиры появляются в сочинении Приска Панийского. Византийский хронист под 466 г. сообщает о том, что савиры потеснили сарагуров, оногуров и урогов. Савиров же вынудили мигрировать какие-то авары. Касательно этих аваров то у разных историков были разные гипотезы. С. Кляшторный считал их ухуанями, а О. Прицак хуннами Юэбань. Самих савиров ученые сопоставляли с сяньби, что маловероятно. Мы склонны более доверять традиционной версии, которая выводит савиров из степей юга Западной Сибири [Приск Панийский 1861; Прицак 2003, 779; Кляшторный, Савинов 2005, 47-48; Zimonyi 2002, 569-570].

Лазар Парпеци при описании 481-484 г. указывал, что царь Иберии Вахтанг Горгасал нанял отряд из 300 хонов (савиров). Иоанн Малала отмечал, что воинственный народ савиров в 515 г. напал на Каппадокию. Иоанн Малала в 521 г. император Анастасий отправил посольство к правителю гуннов Зилигбу. В 527 г. в союз с ромеями вступила вдова Балаха Боарикс. На свою сторону персы за солидную сумму привлекли Тиранке и Глома. Глом пал в битве со сторонниками Боарикс, а Тиранке попал в плен. Иоанн Малала знал о нападении савиров на Сирию в 531 г. Они, пройдя Каспийские ворота (Дербентский перевал), с боями пронеслись через Армению, Киликию и Келесирию. Им противостоял магистр милитум Армении Дорофей [Lazar Parpeci; Тер-Мкртчян 1979; Malala 1831, 404-406, 414-415, 430-431, 472-473].

Захарий Ритор сообщал, что в 503 г. савиры прорвались через Дербентский перевал в Албанию. Тогда эта страна была зависима от персидского шаханшаха Кобада. Войско персов смогло вытеснить савиров. В 508 г. персы окончательно победили савиров. В 515 г. савиры вторглись в Армению, контролируемую ромеями. Захарий Ритор упоминал о миссии Кардоста к гуннам. Упоминалось, о паре миссионеров прибывших до этой миссии. Во время Кардоста в стране было уже семь миссионеров. На гуннском языке вышла Библия и это случилось во время дипломатической миссии ромеев во главе с Пробом. Проб был послан, чтобы савиры стали союзниками ромеев в войне против персов. Через четырнадцать лет после миссии Проба к савирам прибыл епископ Макарий. Миссия Проба прибыла в 522 г., а Кардост прибыл в 537 г. В 531 г. Кавад послал Мермероя для того, чтобы нанять гуннов (савиры). Гунны взяли в плен сельских жителей, перешли Евфрат и дошли до Антиохи. Никто им не сопротивлялся и только дукс Мартирополя (Майафарикина) Бесса напал на их часть. У крепости Китариз местный комендант отогнал отряд гуннов (савиров). По данным автора Эдесской хроники гунны осуществили свой набег на Сирию в 531 г. Набег был непродолжительным. Отмечалось, гунны убивали до Халебской (Алеппской) провинции и 12 вестового камня Антиохии [Джафаров 1993; Пигулевская 2000].

Сочинение Феофана Исповедника является одним из основных наших источников по истории савиров. Под 516-517 гг. сообщается о дипломатической миссии от византийского императора к савирам Зилинга. Ее целью был союз против персов. Но Кавад, узнав об этом, послал свою миссию и савиры примирились с персами. 20 тыс. савир двинулись на помощь персам. Юстин отправил посольство к персам сказать, что савиры получили от ромеев большие деньги, Кавад же спросил Зилинга так ли это. Тот ответил, что это действительно так, и тогда персидский шаханшах казнил вождя савиров. Он боялся измены со стороны савиров. Под 528 г. упомянуто о царице гунов-савиров Боарикс и их царе Блахе. Персы наняли 20 тыс. савиров вождей Стиракса и Глониса. Глониса Боарикс убила в битве, а Стиракс в цепях был доставлен в Константинополь [Феофан 1884].

Агафий упоминал, что во время войны против персов в Лазике (546 г.) в землях апсиров и мисмисиян один грузин, который вызвался быть проводником ромеев, предал ромеев и предупредил савиров о нападении ромеев. Савиры покинули свой лагерь в который пришли ромеи. Ромеи попали в засаду и потеряли 800 человек. До того момента как ромеи достигли персидского лагеря, они беспрестано преследовали их. В этой кампании на Кавказе принимал участие гунн (савир) Элмингир. Необходимо отметить, что по сведениям Агафия 2 тыс. савир во главе с Балмахом, Кутизилсом, Илигером (Элиг-эр) были наняты ромеями и разбили персидских отряд из дейлемитов [Агафий 1996].

Прокопий Кесарийский отмечал, что савиры разделены на много племен. Одни вожди дружили с персами, а другие с ромеями. Во время императора Анастасия проходом через Дербент владел гунн Амазук. Он обещал отдать ромеям Дербентский перевал. При правлении Кавада с персами воевали савиры. В Лазике был небольшой отряд савиров вместе с грузинами. В 541 г. правитель Лазики охранял горные проходы, чтобы савиры не вторглись в земли ромеев. Тогда савиры вторглись в земли персов. В 549 г. правитель Лазики Гуваз в союзе с аланами и савирами опустошили Иберию. Савиры вторгались через перевалы ведущие в Двалетию и Картли-Кахети. Потом аланы и савиры перешли на сторону персов в 550 г. На помощь персам пришло 12 тыс., но при Мермерое было не более 4 тыс. [Прокопий Кесарийский 1993]. Нужно отметить, что савиры в VI в. тесно взаимодействовали с аланами [Гадло 1979, 86-87].

Менандр под 558 г. сообщал о победе аваров на савирами и залами [Византийские историки 1860]. В Суй-шу упомянуто племя Subo среди племен теле [Бичурин 1950]. Захарий Ритор среди северных племен упоминал о народах сабир и барсельт [Пигулевская 1939]. Феофан упоминал о стране Барсалия. Никифор эту страну считал частью Сарматии [Феофан 1884; Чичурин 1980]. Феофилакт Симокатта упоминал, что авары победили барсельт, саваров и оногуров. После 558 г. византийские и сирийские источники почти не сообщали о савирах на Кавказе [Феофилакт Симокатта 1957]. С. Кляшторный указывал, что в Тесинской надписи упоминался Беди-Берсил. Вместе с Кадыр Касаром он упоминался среди тюркских племен [Кляшторный, Савинов 2005, 60-68]. Аннаний Ширакаци упоминал народ басликов [Армянская география 1877]. В еврейско-хазарской переписке Барсил назван пятым сыном Тогармы [Коковцев 1932]. Ал-Балазури локализовал Баршалию на север от Дербента. Ибн Русте и Гардизи упоминали о берсулах как о части волжских булгар. Часть берсил в ходе арабских завоеваний была вынуждена откочевать на север вместе с частью баланджаров (Ибн Фадлан упоминал о племени баранджар как о племени Алмуша). Как вассальное владение Хазарского

каганата Барсилия существовала в VII-VIII вв. [Хвольсон 1869; Гардизи 1973; Ибн Фадлан 1939; Артамонов 2001, 186-187; Новосельцев 1990].

С 60-х гг. VI в. возрастает влияние хазар, в тени которых и находились савиры, став вассальным владением Хазарского каганата Сувар. Сведениями о истории страны мы обязаны главным образом Мовсесу Каганкватци, который сообщал, что ее правитель Алп-Илутвер под влиянием миссии епископа Исраэла провозгласил армянское христианство официальной религией. В ответ на это правитель хазар совершил поход во владение гуннов-савиров и подчинил его своей власти [Мовсес Каганкватци 1984].

Гевонд именуется территорию на север от Дербента землей гуннов. Он отличал ее от земли хазар. Гевонд называл города Таргу и Варачан в этом владении. Сюда были направлены поход Масламы в 713-714 и поход Мервана в 737 г. Степанос Таронечи повторял сведения Гевонда. Ал-Куфи пространно говорил о хазарских владениях. Он упоминал о Семендере, куда арабы в 722 г. устремились после похода в страну Баланджар. В 727-728 гг. Маслама вошел в Семендер. В 737-738 гг. после вторжения в страну алан Мерван вошел в Семендер. Ат-Табари говорил, что в Семендере жил хазарский хакан. Под 652-653 гг. у ал-Куфи сказано о вторжении арабов в Баланджер. Указывалось, что после этого местный правитель начал собирать войско. Занятая арабами местность называлась страна владетеля баланджара или земля Баланджар. В 722 г. арабы под командованием Джарраха снова взяли Баланджар, однако после мобилизации хазар арабский полководец вынужден был поспешить с отступлением. В последующую военную кампанию 727-728 гг., как только арабы вторглись в Беленджер, так хазары начали собирать войско. В 735 г. Мерван занял Баланджар. Ат-Табари упоминал о земле тюрков Баланджар. Этот хронист обозначал эту землю еще как страну хазар. Отмечено, что Салман б. Рабия контролировал проходы Баланджара в 652-653 гг. Соседом Баланджара была Алания. Ибн ал-Асир обозначал Баланджар как страну. Ал-Балазури обозначал земли севернее Дербента как страну хазар. Ал-Йакуби называл эти земли страной турок или страной принадлежащей хазарам. Л. Гмыря считает, что Баланджар был связан с хазарами военным союзом и родственными отношениями, а также выделился из земли гуннов [Гмыря 1995, 66-82; Куфи 1981; Ибн ал-Асир 1940; Гевонд 1862; Степанос Таронечи 1864].

Касательно других стран, то Ал-Куфи упоминал о территории Вабандара, где жило 40 тыс. семейств. В это владение в 722-723 гг. вторглись арабы Джарраха. Описывая эту же кампанию, Ибн ал-Асир упоминает Олубандар. Л. Гмыря и А. Гадло уверены в том, что это отдельное владение. Четко владения хазар очерчены в еврейско-хазарской переписке, когда хазары уже перенесли столицу из Дагестана на Волгу. Л. Гмыря отождествляла со страной гуннов Семендер. Это вполне вероятно, если учесть что переселившиеся на север болгарские племена были упомянуты Ибн Фадланом. Правда уходили не все племена, а только часть из каждого племени. И этнонимия болгарских племен Среднего Поволжья и Северного Кавказа почти идентична (за исключением племени аскел). Владение Сувар на Кавказе должно было находиться в районе Семендера. В еврейско-хазарской переписке в числе данников хазар названо царство С-в-р. Вероятно его центром и был Семендер, который находился около границы [Гмыря 1995, 82-89; Куфи 1981; Ибн Фадлан 1939; Ибн ал-Асир 1940; Ибн Фадлан 1939; Коковцев 1932].

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Упоминание Клавдием Птолемеом саваров в Европе не являются сведениями о савирах. Первым достоверным упоминанием сабиров является упоминание этого племени у Приска Панийского. Апогеем могущества сабиров было начало VI в. Могущество савиров было сломлено

аварами в середине VI в. На передний план вышли племена барсиллов и хазар. Вождество савиров продолжало существовать в форме царства Сувар отколовшегося от Западного Тюркютского каганата в середине VII в. В конце VII в. Сувар оказался в зависимости от Хазарского каганата. В ходе арабо-хазарских войн он много раз подвергался вторжениям. После того как хазары разбили барсиллов и болгар на Северном Кавказе кроме владения барсилл-берсула появились владения Беленджер и Валандар, который были вассалами хазар и существовали в VII-VIII вв. Смертельный удар им нанесло вторжение Мервана.

Список литературы:

- 11 Армянская география VII в. Р.Х., приписываемая Моисею Хоренскому. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1877.
<http://www.vehi.net/istoriya/armenia/geographiya/04.html>
- 12 Артамонов М.И. История хазар. – СПб.: Лань, 2001. – 687 с.
- 13 Бичурин Н. Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. Центральная Азия и Южная Сибирь. – М. – Л.: Академия наук СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1950. – LXXXVI, [2], 380, [4] с.; 2 л. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/Bicurin/bicurin.htm>
- 14 Византийские историки Дексипп, Евнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. – СПб.: Изданием духовного ведомства, 1860. – 2, XIV, 496 с. http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm
- 15 Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. – М.: Издательство Ленинградского университета, 1979. – 217 с.
- 16 Гардизи – Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Т. VIII. Работы по источниковедению. – М.: Наука, 1973
http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm
- 17 Гевонд. История халифов вардапета Гевонда. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1862. – XI, 165, [3] с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Gewond/frametext2.htm>
- 18 Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот. Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1995. – 228 с.
- 19 Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. – Баку: Азеншир, 1993. – 107 с.
http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ju_Dzafarov_Gunny_i_Azerbajdzhan-0.pdf
- 20 Материалы по истории Азербайджана из «Тарих-ал-камиль» («полного свода истории») Ибн-ал-Асира. – Баку: АзФАН, 1940. – 138 с.
http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text1.phtml?id=7966
- 21 Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А. П. Ковалевского.] Под редакцией И. Ю. Крачковского. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1939. – 193 с. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> .
- 22 Каганкватци Мовсес. История страны Алуанк / Пер. с древнеармянского Ш. В. Смбатяна. – Ереван: Матенадаран, 1984 <http://vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html>
- 23 Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.

- 24 Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1932. – 134 с. <http://gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504b.htm>
- 25 Абу Мухаммед ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний. – Баку: Элм, 1981. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Kufi/frametext1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Kufi/frametext2.htm>
- 26 Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990. – 264 с. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Novoselsev_Gosydarstvo_Xazarov_turklib.pdf
- 27 Пигулевская Н.В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа // Вестник Древней истории. – № 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1939. – С. 83-90. <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Zacharia/text1.phtml>
- 28 Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги та Стара Скандинавія. – К.: Обереги, 2003. – 1304 с.
- 29 Сказания Приска Панийского. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1861. – 115 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Prisc/frametext21.htm>
- 30 Прокопий Кесарийский. Война с персами. – М.: Наука, Наука, 1993. http://royallib.com/book/prokopiy_kesariyskiy/voyna_s_persami.html
- 31 Степанос Таронечи. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия. – М.: Типография Лазаревского института восточных языков, 1864. http://history-fiction.ru/books/all_1/region_105_1/book_1083/
- 32 Тер-Мкртчян Л. Армянские источники о Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – 97 с. http://antiquitiesdrev.ucoz.ru/_ld/0/4_L_Ter_MKRTICCAN.pdf
- 33 Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: Хронография Феофана, Бревиарий Никифора. – М., Наука, 1980. – 217 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm
http://www.vostlit.info/Texts/rus/Nikifor_2/frametext1.htm
- 34 Феофилакт Симокатта. История. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 224 с.. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Simok/index.php
- 35 Феофан Исповедник. Летопис византийца Феофана от Диоклитана до царей Михайла и его сына Феофилакта. М.: Университетская типография, 1884. <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan/text4.phtml?id=9630>
- 36 Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах, русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1869. – 199 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text3.htm
- 37 Ioannis Malala. Chronographia // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Bonnae: Impensis, ed. Weberi, 1831. – s. 23-496
- 38 Lazar Parpeci. History of Armenia. <http://www.attalus.org/armenian/gpintro.htm>
- 39 Zimonyi I. Bulgars and Ogurs // The Turks. – Vol. 1. – Ankara: Yeni Turkiye Yayinlary, 2002. – p. 569-578.

Сыздықова Г.О.

ф.ғ.д., профессор, *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана,*
Қазақстан
e-mail: go.syzdykova@mail.ru

СӨЗДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ (эпостық жырлар негізінде)

Abstract. Linguistic analysis of the epic language will serve as a basis for determining the semantic features a word in the epic texts. With the definition of the semantic structure of the parts of speech in the folklore it can detect meaningful changes in their epic space. The semantic structure depends on the meaning of the word. Semantic change words promotes its semantic structure. Thus, the complexity of the word semantic structure from changes in the structure of the values is the basis for the development of new values.

This article discusses changes in lingvofolkloristicheskome aspect of the semantic structure of words in the epics, zakonmernosti defined semantics and features epic.

Key words: folklore, epic, semantics, sema, connotation, estimation, ambiguity.

Сөз мағынасы – тіл білімінің еншісіне тиетін категория, сол үшін де оны жан-жақты талдау тіл білімінің үлесіне тиеді [1,29]. Сөз мағынасын жан-жақты талдап, оның негізгі белгілерін анықтау сөздің контекстегі қызметімен тікелей байланысты. Сондықтан лингвистика мен фольклористика салаларының арасындағы тығыз байланысты анықтауда фольклорлық мәтіндердегі сөз мағынасын өз алдына дербес, әр жанрдың ерекшелігіне қарай зерттеудің өзіндік маңызы бар. Соның бірі – сөздің эпос жанрындағы семантикалық құрылымы. Сөз мағынасының компоненттері әр уақытта тең дәрежеде болмайды. Бірі сөз мағынасындағы сол сөз тобындағы басқа сөздермен ортақ негізгі элементті көрсетсе, екіншісі сөз мағынасын нақтылайды немесе сол топтағы басқа сөздерге қарама-қарсы қою арқылы оны ажыратады. Сөздің семантикалық құрылымындағы мұндай өзгерістерге оның белгілі бір лексика-тематикалық парадигмада тірек сөз ретінде жұмсалуды да ықпал етеді. Мысалы, *хабар* зат есімі «Қамбар батыр» жырында мынадай мағыналарда қолданылады:

Сегіз жігітке береді,
Жұртына *хабар* салады.
Бұл *хабарды* есітіп
[Әр] түндіктен жан қалмай,
Қатуланып қамданды,
Жұрт жиылып аттанды (БС, 43 т., 11).
Сексен үйді аралап,
Төре менен мырзасын
Бәрін де көріп саралап,
Біріне көзін салмады,
Хабарына алмады,
Жөней де кетіп қалады (БС, 43 т., 13).

«Қазақ сөздігінде» *хабар* «болған іс, оқиға, сондай-ақ біреулердің хал-жайы жөнінде білдірілген қысқаша мәлімет», *хабар салды* «Бір нәрсені мәлім қылды, білдірді, хабар жіберді» деген түсініктемелер берілген [2, 1367]. Контекстегі *хабар салады, хабарды есітіп* тіркесімдері құрамындағы *хабар* зат есімі осы мағыналарда қолданылған. Мақала ҚР БЖҒМ-ның 2015-2017 жылдардағы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру негізіндегі «Қазақ лингвофольклортануы» атты ғылыми жобаны жүзеге асыру аясында дайындалды.

Ал *хабарына алмады* тіркесімі мағынасы жағынан *қаперіне алмады* тіркесіне синонимдес мәнде қолданылған. Фразеологиялық сөздікте *қаперіне алмады* тұрақты тіркесіне «*қауіптенбеді; алаңдамады, мән бермеді*» деген түсініктер берілген [3, 413]. Осылардың ішінде *хабарына алмады* тіркесімі контексте «*сексен үйді аралап*», «*бәрін көріп саралап*», «*біріне көзін салмады*» тәрізді тіркестермен мағынасы жағынан жуықтас келіп, «мән бермеді» деген мағынада қолданылған. Ғалым Ә.Қайдар «мақал-мәтелдердің әртүрлі өзгерістерге, тұлғалық модификацияларға ұшырауы салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын түрлерін *инварианттар*» деп атап, авторлық, стильдік инварианттардың бұдан басқа да түрлері болуы ықтималдығына назар аударады [4, 223-224]. Жоғарыда келтірілген *хабарына алмады* тіркесімін *қаперіне алмады* тіркесімінің инварианты ретінде танып, эпос тілі семантикасындағы окказионалдық ерекшелік ретінде қарастыруға болады.

Эпос тілін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу сөздің эпостық мәтіндердегі семантикалық ерекшеліктерін айқындауға негіз болады. Бұл сөз таптарының фольклордағы семантикалық құрылымын олардың эпикалық кеңістіктегі мағыналық өзгерістері арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

Сөз мағынасының өзгерісі барысында оның семантикалық құрылымында да өзгерістер болады. Ал ол өзгерістер сөз мағынасындағы бір семаның көмескіленуі немесе екінші бір семаның айқындалуы арқылы жүзеге асады. Мұндай өзгерістер эпостық жырларда да кездеседі. Мысалы:

Шұрқырап жатқан **бір жылқы**,
Тоғай сайын **мың жылқы** (БС. 44-т, 9).

Берілген мысалда *бір* сөзі *жылқы* сөзімен тіркесуі арқылы семантикалық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған. Ол өзгеріс *бір* сөзінің семантикалық құрылымындағы бастапқы «жалғыз, жалқы» деген мағынасының солғындап, тіркесім құрамында «көп, мол» деген мағынаны білдіруімен анықталады. Семантикалық жағынан жекелікті, даралықты білдіретін *бір* сөзінің семантикалық құрамындағы мұндай өзгерістер бұл сөздің тіркесімдегі екінші бір сөзбен мағыналық қарым-қатынасына да байланысты болып келеді.

Эпостық мәтіндерде семантикалық құрылымы жағынан түрлі өзгерістерге түсіп, бірнеше мағыналық сипатқа ие болатын сөздер де кездеседі. Мысалы, «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырларында:

Тарғын сынды батырың
Қайтарын жұрттың біледі,
Алладан *пәрмен* тіледі.
Құйысқанын қысқартып,
Екі айылын *бек* тартып,
Енді атына мінеді (БС. 44-т. 9).

Бізден бұрын кім өткен?
Токсан түрлі ел өткен,
Үш жүз алпыс ер өткен,
Үш жүз алпыс кісі өткен.
Бірнешесі *бек* өткен.
Бірнешесі сопы өткен,
Бірнешесі бай өткен (БС. 43-т. 9).
Сонда Қамбар сөйледі:
– Сен жеріңде жек, – деді,
Ноғайлының бәрі *бек*, – деді,
Алыста жатып есіттім,
Өзімді кедей дегесін,
Сөз сүйектен өтті енді (БС. 43-т. 230).
– Алдияр тақсыр ханымыз,
Жолыңызға *бек* құрбан
Малымыз бен жанымыз (БС. 43-т. 14).

Берілген үзінділердегі *пәрмен*, *бек* сөздерінің семантикалық құрылымын анықтау үшін, ең алдымен, бұл сөздердің сөздіктерде берілген мағыналарына назар аударамыз. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (2008) «*пәрмен*» сөзінің мынадай мағыналары көрсетілген: 1. Қарқынды екпін, тегеурінді қуат. 2. Күрделі бір істі орындату үшін берілетін әмір, бұйрық [5. 672]. Жырда «пәрмен» сөзі екінші, яғни «әмір», «бұйрық» мағынасында қолданылған. Ал «бек» сөзі көнерген сөз ретінде «үстем тап өкілі, рубасы, ел билеушісі» және «бекем», «мықты», «берік», «өте», «тым», «аса», «тіпті» тәрізді сындық және күшейту мағыналарын білдіреді [5,123]. Эпостан алынған тілдік деректерде «бек» сөзі семантикалық жағынан көнерген сөз (*бірнешесі бек өткен, ноғайлының бәрі бек*), сын есім (*Екі айылын бек тартып*) және күшейткіш көмекші (*бек құрбан*) ретінде де қолданылады.

Эпос тілінде морфемалық құрамы дыбыстық өзгерістерге ұшыраса да, мағыналық жағынан өзгермейтін сөздер де кездеседі. Мысалы:

Қасы *сарыжадай* керілген,
Кірпігі оқтай тігілген,
Бұралып белі бүгілген,
Қараған кісі үңілген (БС. 44-т. 10).

Контексте *саржа* сөзі *-дай* жұрнағымен келіп, салыстыру, теңеу мәнінде қолданылған. Жалпы, қазақ тілінде «*саржа*» көнерген сөз ретінде «сүйекпен әшекейленген әдемі садақ» деген ұғымды білдіреді [5, 710]. Эпос тілінде «сарыжадай» сөзінің түбір тұлғасындағы бастапқы «садақ» ұғымы контекстегі «қасы сарыжадай керілген» тіркесімінің мағынасымен айқындалады. Бұл қолданыста *саржа* сөзінің морфемалық құрамындағы морфонологиялық ұлғаю амалы (*сарыжа*) оның мағынасына нұсқан келтіріп тұрған жоқ.

Эпостық мәтіндерде мағыналық құрылымында бірнеше семантикалық белгілерді қамтитын сөздер де кездеседі. Соның бірі – *қара* сөзі. Мысалы:

Не [н] дей заман білмеймін,
Арт жағыма қарасам,
Қайнаған *қара* ол бұлттай,
Қайнап біткен болаттай

Тұлғасына қарасам,
Сайдан шыққан құла аттай (БС., 44-т. 12)
Жауырындары жақталы,
Түйме бауы тартпалы,
Ал, *қара* кіс тон берді (БС., 39-т. 10) деген контекстерде бұл
сөз нақты бір заттың түсіне (*қара бұлт, қара кіс тон*) қатысты сындық мағынаны білдірсе,

Қабағы тастай түйілген,
Лашын құстай шүйілген.
Жеңсіз берен киінген
Жалғыз *қара* көрінді (БС., 44-т. 12)
Көшкенде көшін айлаған,
Жанына өткір семсер байланған,
Жау *қарасын* көргенде,
Жауар күндей торланған,
Кетер құстай сайланған (БС., 39-т. 13) дегенде *қара* сөзі
«көзге көрінген, қарайған нәрсе» деген мағынада (*жалғыз қара, жау қарасы*)
қолданылған.

Батырлар жырында *қара* сөзі эпитет ретінде тек *бұлт, тон* зат есімдеріне ғана емес,
сонымен қатар басқа сөздермен ауыспалы мағынада да семантикалық қарым-қатынаста
болады. Мысалы:

Тұлпардан туған талаудың
Артынан телміріп қиқу таянса,
Қара терге боялса,
Алдынан найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалтандап,
Жануар түсер жерін қарамас (БС., 44-т. 20).

Мұндағы *қара терге боялса* тіркесіміндегі *қара* сөзі *түсті емес*, «қатты терлеу»
мағынасын білдіріп тұр.

Қара сөзінің эпостық мәтіндердегі ауыспалы мағынасы *қара албасты, қара нар,*
қара тас, қара құл, қара жер, қара аспан, қара тас, қара ту, қара ағаш тәрізді
тіркестермен де анықталады. Мысалы:

Қабағына болайын,
Қара албасты қабақтай! (БС., 44-т. 25) дегенде
қара албасты тіркесімі «*албастының дәл өзі, үлкені*» деген мағынада қолданылған.
Мұндағы *қара* сөзінің семантикасында белгілі бір түс (*қара*) атауын білдіруден гөрі, ұғым,
құбылыс (*жын, сайтан*) атауын білдіру семасы басым. Сондай-ақ:

Қатар-қатар *қара нар*
Көш болып қашан түзелер? (БС., 44-т. 26).
Қайсардың *қара тасына*
Қарауыл салмай қонған ер! (БС., 44-т. 27) деген
мысалдардағы *қара нар, қара тас* тіркестерінің құрамындағы *қара* сөзі де ауыспалы
мағынада келіп, өзі анықтайтын сөзімен «түйенің ең күштісі, мықтысы» (*қара нар*),
«қатты, қаймықпайтын» (*қара тас*) тәрізді мағынада қолданылған. Эпос тілінде *қара*
сөзімен келген *қара жер* тіркесінің полисемантикалық омоним ретінде қолданылатын
жағдайлары да кездеседі. Атап айтқанда:

Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де, етім көр! (БС., 44-т. 16)
Қызметші қара құлдарша
Қорлықпенен өлген ер!
Қай батырдан кем едің,

Өлерде болдың *қара жер*! (БС., 44-т. 27) деген мысалдарда

қара жер тіркесімі бірінші жағдайда тура мағынада, екінші жағдайда «қатты ұялу» тәрізді ауыспалы мағынада қолданылған. Мұндай қолданыстар сөздердің эпос семантикасындағы көпмағыналылық сипатымен байланысты болады.

Сөздің семантикалық құрылымы сөз мағынасымен байланысты. Сөз мағынасындағы өзгерістер оның семантикалық құрылымына да ықпал етеді. Сондықтан сөздің семантикалық құрылымының күрделілігі сөз мағынасындағы өзгерістер нәтижесінде жаңа мағыналардың дамуына негіз болады. Мұндай ерекшеліктер эпостық жырлардағы сөздердің семантикалық құрылымына да тән.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. –Алматы: Рауан, 1991. -216 б.
- 2 Қазақ сөздігі. –Алматы: Дәуір, 2013. -1488 б.
- 3 Фразеологиялық сөздік. –Алматы: Арыс, 2007. -800 б.
- 4 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы: Ана тілі, 1998, -304 б.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: Дайк-Пресс, 2008. -968 б.

ӘОЖ 821.512.122.09

Т. С. Тебегенов

*филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы
Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі*

ӨМІР ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМ ТУЫНДЫСЫ

Abstract. In the works of T.N. Rakhimzhanova "Kui aty -"Dairabai" reveals various socio-legal conditions of life of the Kazakh people in the village during the colonial period. With help of critical realism, describes the conflicts among the people of one nation, that had lost social and legal justice. Contradictory actions of people of different characters masterfully outlined the laws of artistic poetics and techniques of critical realism. Fundamentals of philosophy law is that life prove the defeat of evil and arbitrariness, optimistically assert the triumph of good. Due to the completion of the artistic works of the author artists endowed with national recognition and eternal worship.

Key words: kui art, poet, artist kui, characterization, conflict, confrontation, point of view, dombra, the listener, the land of their ancestors, knowledge of the world.

Әлем өркениеті кеңістігіндегі халықтардың сөз өнері мұралары - жалпыадамзатқа ортақ рухани құндылық қазынасы. Авторлары ұмытылған – фольклорланған мұралар мен авторлары мәлім ауызша және жазбаша әдебиет

туындылары көрнек өнерінің барлық түрлері (сөз өнері, әуез өнері, бейнелеу өнері, сымбат өнері, сәулет өнері) көркемдік-эстетикалық заңдылықтары негізінде жасалып, тіршіліктану әлемінің сан түрлі бояулы, көп дауысты, мол үнді, әрі үндес, әрі бір-біріне ұқсамайтын болмысты-бітімді, ғарыштық-ғаламдық кеңістік заттарының, құбылыстарының болмысын танытады. Бұл орайда, академик-жазушы З. Қабдоловтың көркемөнер түрлеріне, оның ішінде әдеби шығармаларға тән поэтикалық-эстетикалық сипат туралы бағалауын айрықша назарға аламыз:

«...Өнер туындысының бәріне ортақ мазмұн – адамның ойы, арманы, құштарлығы, мұраты; өнер туындысының қандай түрі болсын, әрқайсысы өз тілінде өмірдегі, қоғамдағы адам тіршілігінің мәні мен мағынасын ғана баяндап жатады.

...Адам тағдыры – жазушы үшін шығарма арқауы ғана емес, өмірді танудың өзгеше тәсіліде: өмірде көрген тірі адамдар туралы, олардың хал-күйі, кескін-кейпі туралы тебірене, толғана ойланудан көбіне сурет-кердің сол адамдар өмір сүрген қоғам туралы көзқарасы қалыптасады, нәтижесінде сол қоғамдық шындықты көркем жинақтау мақсатындағы творчестволық әрекеті басталып кетеді» [1,119-б.].

Бұл – көркем шығармаларымен (поэзиялық, прозалық, драматургиялық) мыңдаған, миллиондаған оқырмандарының жүректерінен орын алған танымал шығармашылық тұлғаларға ортақ жағдай. Бұл орайда, ХХ ғасырдың 70-90-жылдары мен ХХІ ғасырдың басындағы әдеби үдерісте сөз өнері тарихында поэзиядағы, прозадағы көркем шығармаларымен, әдебиеттанудағы іргелі ғылыми-зерттеулерімен үлес қосқан танымал шығармашылық тұлға Теңізбай Нәбиұлы Рахымжановтың да өзіндік орнына айқын баға береміз.

Жазушының поэзиялық [2,3] прозалық шығармалары ХХ ғасырдың 70-90-жылдары мен қазіргі әдеби үдерістегі көркемдік-эстетикалық тағылымымен ерекшеленеді. Жазушының әңгімелері («Оралу», 1982[4,109-155-бб.]; «Кенже ұл», 1989; «Әке көңілі», 1984; «Боранды түнде», 1984; «Қыран қия», 1984 [5,154-199-бб.]; «Тойтарқар», 1988; «Қисық бұтақ», 1988, «Ат тұяғын тай басар», 1988 [6,187-223-бб.]), повестері («Таңсәріде», 1982 [4,3-108-бб.]; «Туысқандар», 1984[5,3-154-бб.]; «Көгілдір тырналар», 1988[6,5-186-бб.]; «Жел өтіндегі ұя», 1990; «Күй аты – «Дайрабай», 1992 [8,191-304-бб.] – бәрі де қаламгерді қалың оқырмандарына танымал еткен көркем шығармалары.

Жазушының прозалық туындыларында қазақ ауылының көпғасырлық тіршілік кезеңдеріндегі халықтық-этнографиялық сипатты тұрмысы, тіршілік қозғалыстары жүйесіндегі өзара қарым-қатынастары мәдениетінің ұлттық болмысы, тағдыр тауқыметтерімен бетпе-бет келген жеке адамдардың, олармен бірге әлеуметтік орта мүшелерінің - бәрінің амалдары-әрекеттері, материалдық жағдайлары әралуан адамдар араларындағы өзара келісімдер мен қақтығыстар, мінез-құлық психологиясының әралуандығы аясындағы үндестіктер мен қайшылықтар, т.б. – саналуан қасиеттер, құбылыстар, оқиғалар романтикалық және реалистік сарындар тұтастығына негізделген поэтикалық-стильдік өрнектермен жазылған. Жазушының көркем шығармаларындағы кейіпкерлер дүниетанымының, портреттерінің әралуандығы, оларға қатысатын оқиғалардағы саналуан қақтығыстар, туындылардағы табиғат құбылыстары мен адамдар көңіл-күйлері сабақтасқан психологиялық егіздеулер, т.б. – поэтикалық ерекшеліктердің қазіргі заманғы өмір сүру философиясы аясындағы шығармашылық стиль жүйесінде бағаланғанын дәйектейді. Испан философы Хосе Ортега-и Гассеттің (Ortega-y Gasset) (1883-1955) «Адам және адамдар» атты еңбегіндегі өмір сүру философиясына қатысты

тұжырымдары шығармаларға негіз-арқау болған көркем шындық идеяларын бағалауға бағдарлайды: «...Өмір сүру дегеніміз міндетті түрде өзінің шеңберінен абсолютті сыртқа, ортаға, әлемге шығу дегенді білдіреді, - бұл дегеніңіз, үнемі, толассыз бұл әлемді құрайтын минералдарға, өсімдіктерге, жануарларға, басқа адамдарға яғни барлығымен қақтығысу және қарсы тұру. Бұның болмауы мүмкін емес» [9,459-б.].

Жазушының «Күй аты – «Дайрабай» повесі алғаш рет «Жұлдыз» (1992,№2, 63-101-бб) журналында, одан кейін «Сарыарқа кітапханасы» сериясымен жарияланған жинақта (2014,191-304-бб.) жарық көрді. Повестің тақырыбы – қазақ халқының Ресейдің отарлық бұғауындағы тарихи кезең шындығы, идеясы – адамдар ортасындағы құқықтың, әділдіктің озбыр, пасық пиғылды байлық, билік иелері салдарынан мәңгілік бағаланбайтынын, әлеуметтік-құқықтық әділеттіліктің аяққа тапталатынын әшкерелеу.

Повестің көркемдік арқауында – дара дарынды, киелі өнер иесі, ақын,күйші Дайрабай мен оның әкесі Ағабек, анасы Мәпеш және оларға қарама-қарсы мінез-құлық иелерінің (Күпілдек қара шал Көбен, оның жандайшабы – жағымпаз атшабары Құлғара, болыс Есбол,т.б.) қақтығысты-қайшылықты іс-әрекеттері көркем шындықпен суреттелген.

Повестің сюжеттік-композициялық желісіндегі оқиғалар жүйесі эпикалық туындының көркемдік-эстетикалық сипатын айқындайды. Сюжеттің басталуы – дәулетті, ел арасында Күпілдек Көбен атанған шалдың жалғыз ұлы Нарқоспаққа кедей Еңсегеннің сұлу қызы Ақбілекті айттырып, енді келін түсіру қамында отырғаны, ағайыны, аталас туысы Ағабектің ұлы Дайрабайға бұрын өзі «Жалпақ қоян» жұтында тартып алған Шұбарағаш қыстауына олардың қайта орналасуына рұқсат бергені, Көбен шал үйінде Дайрабайдың ән шырқаған, күй төгілгені баяндалған.

Сюжеттің дамуында Ақбілек қалыңдықтың әкесі Еңсеген аулына күйеу бала мен құдалар тобының келгені, осы топпен келген Дайрабайдың ән («Қарғаш») шырқағаны, күй («Қорқыт ата күйлері», «Алабайрақ», «Аққу айрылған», т.б.) төгілгені, Дайрабай мен Ақбілектің оңашада қауышуы, оны Көбеннің көріп қалғаны, қорланған Көбеннің Есбол болысқа барып Дайрабайды жазалауды, Шұбарағаш қыстауын, Ағабекке берген өзінің баласы Нарқоспаққа меншіктеп беруін сұрауы айтылған. Сюжетте эпикалық авторлық баяндаулар, кейіпкерлердің монологтары, диалогтары өмір шындығын реалистікпен суреттеуімен ерекшеленеді. Кейіпкерлердің даралана мінезделуі де осы сюжеттік даму бөлігінде саралана байқалады. Күпілдек Көбеннің зорлықшылдығы, екіжүзділігі «Жалпақ қоян» жұтында ағайын-туысы Ағабек әулетінен қонысы Шұбарағашты тартып алғаны, енді баласын үйлендіру кезінде уақытша алдаусыратып сол қыстауға қайта қоныстануға уәде еткені, нәтижесінде туысы Дайрабайға өтірік күліп жүріп, оның болашақ келініне ғашықтығын білгесін уәдесінен тайқып, Шұбарағашты өзінің баласының атына жаздырып алғысы келген, бірақ Есбол болыстың қыстауды орыстың қоныс аударушы мұжықтарына бергені - осындай адамдар болмысына тән қасиеттердің көркем жинақталуы тұрғысында бейнеленген. Сюжеттің шиеленісті танытатын оқиғалар (Шұбарағаш қыстауының берілгеніне нанып көшіп келген Ағабек әулетінің дағдарысы, күйзелісі, Күпілдек Көбеннің, оның жандайшабы Құлғараның ұйымдастырған ұрлық-барымта сапарынан Ағабектің кіші ұлы Шақантайдың ауыр жараланып, мәңгі мүгедек болғаны, Көбенді, оның жандайшабы атшабар Құлғараны жазалауға келген Дайрабайдың тең емес шайқаста жеңіліп, тұтқындалып түрмеге түскені, Ақбілек арудың боранда адасып өлгені жүйелене суреттелген. Шығарма сюжетінің шиеленісті оқиғалары

адамзат ұрпақтарының мындаған жылдар бойы осындай қақтығыстар-қайшылықтар шырмауындағы тағдырын күрделі психологиялық сипатын айқын елестетеді.

Сюжеттің шарықтау шегінде түрмеден қашып шыққан басты кейіпкер Дайрабайға ел ағасы, абыз ақсақал Кәрібоздың, әкесі Ағабектің, анасы Мәпештің ақылымен оның енді Сыр өңіріндегі нағашы жұртына аттануы да өмір шындығына сәйкес үйлесіммен берілген.

Повестің арқауындағы негізгі коллизия - қақтығыс – дүниетанымдық көзқарастары қарама-қайшы жеке адамдардың, олардың өздерімен тектес әлеуметтік топтардың араларында өрбуімен байқалады. Қазіргі заманғы мәдени-философиялық анықтама бойынша: «Коллизия (лат. Collisio – қақтығыс) – қарама-қарсы күштердің, көзқарастардың, ұмтылыстардың, мақсаттардың қақтығысын білдіретін термин. Көркем коллизия – көркем шығармадағы кейіпкерлердің, ондағы оқиға шиеленістерінің қақтығыстарының көрінісі. Көркем коллизия тікелей шығарманың сюжетінде оқиғадағы тартыста байқалады» [10,134-135-бб.].

Жазушы Теңізбай повесінің сюжетіндегі басты кейіпкерлер қақтығыстарының тарихи-поэтикалық бейнеленуінің халық тағдырына қатысты қоғамдық-әлеуметтік кең ауқымдылығының «Конфликт (лат. conflictus – қақтығыс)-қарама-қарсы көзқарастардың, пікірлердің, мақсаттардың қақтығысы.

...Көркем шығармада оқиғаға қатысушы бейнелердің қарама-қарсы іс-әрекет, қимылын **көркемдік шиеленіс** деп атайды»[10,136-б.] тұжырымына да сәйкестігін аңғарамыз. Жазушының халық тарихының күрделі кезеңіндегі (саяси-қоғамдық-әлеуметтік ауқымдағы мәселелер қақтығыстарын (конфликт), солардың ішіндегі тектес әлеуметтік топтардың өз ішінде де күнделікті тұрмыстық қарым-қатынастардағы жекелеген қайшылықтарды (коллизияларды) саралаудағы «Егер конфликтіде ірі тартыстар, ауқымды заманалық күрестер арқау етіп алынса, коллизияда оған қарағанда кіші көлемдегі қақтығыс ретіндегі әрекеттер ғана сөз болады»[11,206-б.] сынды бағалауға сәйкес ерекшеліктер көрінеді.

Демек, жазушы Теңізбайдың повесіндегі Ағабек аңшы мен оның баласы Дайрабай мен Күпілдек Көбен, жандайшап атшабар Құлғара араларындағы қақтығыс (конфликт) - замандық-халықтық күрес болмысының көрсеткіші. Ал, Есбол болыс пен Күпілдек Көбен екеуінің болыстыққа таласқаны, Есбол болыстың параға тұлпарын алса да, Күпілдек Көбеннің талап-сұранысын орындамағаны, Есбол болыстың патшалық кеңседегі баласының шені өсуі үшін Шұбарағаш қыстауын қоныс аударған орыс мұжықтарын бергені, екеуінің бақастық, күншілдік деңгейіндегі іс-әрекеттері – туынды композициясындағы шағын коллизиялық мәнді қақтығыстар әлеуметтік-психологиялық көрінісі.

Шығарманың композициясындағы шағын тартыстар (коллизиялық), ірі қақтығыстар (конфликт) жүйесінің ең орталық желісінде көркемөнер тұлғалары меноларды ешқашан бағаламайтын қарама-қайшы дүниетаным иелері араларындағы бітіспес көзқарастардың психологиялық-философиялық мағыналы қақтығысы шиеленісті жағдайда көрінеді.

Шығарманың сюжеттік басталуындағы аңшы Ағабектің зорлықпен ажыраған атақыстауы Шұбарағашын сағынғанда ескі домбырасын бебеулетте, безілдете жырлайтынын («Кұйқалы, көкқтұмалы Шұбарағаш, сенімен әнім жалғас, жаным жалғас») Дайрабайдың еске алуы, халыққа кең тараған әндерді («Ақан серінің «Өудемжері», халық әні «Қарғаш», т.б.), күйлерді («Қорқыт Атаның күйлерін,

«Алабайрақ», «Аққу айрылған», «Дайрабай», т.б.) орындаған сәттеріндегі өнерден эстетикалық қуат алатын, жігерленетін, өмір сүруге құштарланатын, ақыл-ойы кемел өнер иелерінің тыңдаушы халықтық парасат биіктігіндегі болмыс-бітімі дараланған. Жазушының эпикалық баяндай суреттеулерінің көркем мағыналы бейнелеулерінен көрнек өнерінің сөз және әуез түрлеріне ортақ эстетикалық бағалаудың, психологиялық қабылдаудың табиғаттағы саналуан дыбыстармен, әуендермен, оқиғалармен, құбылыстармен баламалануы романтикалық сарындылығымен, реалистік шыншылдығымен оқырмандар жан ділін баурай бейнелеп суреттелген:

«О, күй атасы - Қорқыт баба! Өзің желеп, жебей гөр!». Домбырашы жігіт қиядан ұшқан қыран бүркіттей екі иығын қомданып алып, домбырасын қағып-қағып жіберді. Сол-ақ екен, жаңа ғана тілі жұлынған қоңыр аудай күрмеліп отырған домбыра күмбірлей жөнелді. Одан бірде үлдеген желдің, бірде сыбырлаған жапырақтың, бірде жел шайқаған қара орманның шуылы естіледі, енді бірде үйдей-үйдей толқындары жартасқа соғылып барып, кейін қайтқан дауылды теңіздің солығын баса алмай уһілеген дыбысы құлаққа келеді.

Бұдан кейін атойлап «Алабайрақ» кетті. Қара жердің төсін қасыған сансыз аттұяғының дүбірі, бір-біріне сатыр-сұтыр тиіп, кезек қайшыласқан болатсемсерлер сыңғыры, «Аруақ! Аруақ!» деп ұран тастаған өр де намысшыл дауыстар жер-дүниені жаңғыртып, тұнық ауаны аяусыз тілгілегендей. Енді бір сәт дірілдеген егіз шек: «Алабайрақ! Алабайрақ! Жасаған жанға қайрақ!» деп кетті. Сонсоң домбыра үні бәсеңдеп барып, майда қоңыр бипыл әуенге ауысты.

Енді саңғырлап кеткен қос ішектен тұла бойды шымырлатар соны үн шығып, қоңыр домбыра аққу құс боп қаңқылдайды, кей-кейде үпір-шүпір сары үрпек балапандарын соңынан шұбырта ерткен мама қаздай мамырлады. Сонсоң домбыра үні ширай түсіп, шиыршық атып, су мен ауадай, аспан мен жердей, Күн мен Айдай мәңгілік өмірді аңсаған Қорқыт ата боп күңіренді, басына үкі таққан маймақ ботасын іздеген бозінген боп тайрақтады; туған жерін талақ етіп, бет-бағдарсыз үдере көшкен елдің көзінен бір-бір ұшқан «Саймақтың сары өзеніндей» сарқырап ақты.

...Бір кезде Дайрабай «Аққу айрылған» күйіне ауысқан еді. Сабырлы да сырбаз күй айдын көлді сызып, тұнығынан балдыр сүзген аққу құстай сұңқылдап, кейде қаңқаң етіп, қанатымен су сабалап барып, солығын басқанда Ақбілек: -Аққу айрылған, аққу айрылған,-деп күбірледі...» [8,246-247-бб.].

Шығарма композициясындағы сюжеттік бөліктерде бірде жиналған жұртшылықтың алдында, бірде онашада үйде өзімен-өзі, ал соңғы эпизодта жақында әйелі өліп, жалғыз қызы Күмісай екеуі айдаладағы киіз үйде отырған («қабағы түксиген, түсі суықтау отағасы»); «аса қою, қау сақал басқан қоңырқай жүзінде кірбің бар үй иесі«...Ортада маздап жанған оттың жарығында кесте тігіп отырған талдырмаш денелі, бидай өнді бойжеткен» [8,299-300-бб.] екеуінің ықыласымен, сұрауымен күй орындау сәттерінің суреттелуі сөз өнері туындысының өмір философиясын тұтас қамтитын киелі құдіретіне оқырманды еліктіре кіріктіргендей әсерге бөлейді. Күй әуендерінің бірдеқаһармандық рухпен жігерлендірген, бірде елжірете, егілте мұңдандырған сарындарынан жан жүйесі аласапыран толқуларға, тебіреністерге ұшыраған тыңдаушыларының көңіл-күй болмысы – өнер құдіретін ұлықтайтын адамзат ұрпақтарына ортақ психологиялық хал-ахуал. Повесть соңындағы эпизодта Дайрабайдың мұңлы-зарлы күйін тыңдап отырған отағасының («Сырттай қарағанда берік көрінетін қаба сақалды, батыр тұлғалы үй иесінің екі иығы селк-селк етіп, жанарынан жылжып

аққан ірі тамшылар жалпақ бетінен төмен сорғалап, үнсіз егіліп отыр екен»[8,302-б.], бойжеткен қыздың көңіл-күйі - тағдыр талқысына, тауқымет соққысына ұшырап жүргендердің бәріне ортақ егілудің көрінісі. Күй – шерлі жүректерге ортақ мұң әуендерін өнер тілімен жеткізген сезім сазы. Ал, жалған дүниенің қайғыға, қасіретке толы тауқыметті болмысын егілте төгілген әуез әуендерінен кейін қиындыққа мойымауға, жігерленуге, қайраттануға, айбаттануға, асулы алыстарға аттандырап жауынгерлік-қаһармандық айбарлануға рухтандырған «Дайрабай» күйін тыңдаудан кейінгі кейіпкерлер мен оқырмандар бағалаулары да бір арнада тоғысады. Тыңдаушы бойжеткен домбырашы қыздың тебіренісі, жүрек алғысы («Біресе иесіз үйдің мұржасындай уілдеп, біресе, ондаған, жүздеген сәйгүліктер қатарласа шапқандай дүбірлеп, дүрілдеген күй бебеулей түсіп, солығын басқанда, күй әсерімен нәзік денесі бір ысынып, бір суынып отырған домбырашы қыз: -Аға, керемет күйші екенсіз,-деді ризашылық сезіммен,-үй маңынан ұзамай, басыр болып, басылып қалған көңілімізді Көктөбеге көтеріп тастадыңыз. Оған мың да бір рахмет!»[8,303-б.]) арқылы өнер құдіретін жан жүйесімен қабылдаған адамдардың рухани әлем сұлулығы да айқындалған.

Көркем шығарманың тақырыптық аталуына негіз болған күй өнерінің өмір шындығына негізделген эстетикалық әсерінің адамдар жан жүйесін баураған психологиялық өмірдің ықпалы, қат-қабат әлемін қамтыған философиялық болмысы - басты кейіпкер ақын, әнші, күйші кейіпкердің күй орындау сәтімен түйінделгендей:

«Екі иығын қомданқырап алып, домбыра шанағын қағып-қағып жібергенде, қатқылдау үні ширғып шыққан егіз шектен үстінде алай-түлей қара дауыл тұрған көк жойқын дарияның шуылы естіліп қалғандай болды. Аспан ашық, желсіз, тымық күндері жай ғана жыбырлай жататын айдын бетінен кенет көк бұйра толқындар ереуілдей көтеріліп, жүз бүктеле ойнақ салып, қаһарын төгіп, күркіреп келіп, жер кемерге соғылып, быт-шыт болып, кері қайтқандай ма?! Бірақ арындап, гүрілдеп, атойлаған асау толқындар тұмсығым тасқа тиіп жүрегім шайлықты» деп ойламайтын тәрізді. Бір сәтке тауы шағылғанымен, түпсіз дарияның тұңғыық тереңінде шымырлай түсіп, бойына тың күш жинап, айналаны айран-топалаң етіп, бұрынғыданда гөрі екілене, есерлене жағалауға ұмтылады. Иә, көк жойқын дария ақ көбігін аспанға атып, сақ-сақ күледі; кейде әлденеге ызыланғандай өксіп-өксіп жылайды, кейде тұла бойы буырқанған ашу буып, гүр-гүр етіп, айбат шеккендей болады. Жо-жоқ, әлде, ол үстінде аласапыран дауыл тұрған көк мұхиттың сарыны емес, ғұмыр бойы жоқ-жұқаналықпен күн кешіп, еңбегі еш, тұзы сор болған қалың елдің бұғау қамытын жұлып тастап, зорлық пен қорлыққа қарсы дөң айбат көрсетуі ме?! Әй-әй, солай болар-ау! Сондықтан айналаға ұран тастап, атойлаған тентек те тегеурінді күй:

«Қайдасың, ала байрақ, ала байрақ. Жасыған жігерімді жаныр қайрақ!» деп тепсіне ме, қайтеді?» [8,302-303-бб.].

Көркемөнер туындылары (сөз, әуез, бейнелеу, сымбат, сәулет) авторларының шығармашылық шабыт буған сәттері – қарапайым, адамдарға байқала қоймайтын айрықша бір мезеттік психологиялық құбылыс. Повестің құрылысындағы сюжеттік бөліктерде басты кейіпкер Дайрабайдың ән,күй орындау сәттеріндегі саналуан көңіл-күй құбылыстары құрсауындағы табиғи келбеті – адамзат өркениетіндегі осындай тектес шығармашылық өнер иелеріне ортақ көрсеткіш.

Мысалы:«Жиі қағылған кірпіктей лыпылдаған саусақтар домбыраның бұғалық пернелерін бойлап барып, сағалық пернелерге түсіп, тың ән-әуез іздейді. Сол сәте қатты

тартылған екі шектен шыққан үн «дәри-дай-дай» кейде әуелеп, кейде баяулап, енді бірде сыбызғыдай сыңсып кетеді.

...Қоңыр дауыспен қоңырлап басталған ән, бірте-бірте асқақтап, шалқи түсіп, шарықтап барады. Әнші даусын ышқына созып, асығып аптықпайды. Қайта ән әуезі көңілге шым-шымдап еніп, мап-майда ырғағымен жүректі баурайды»[8,236-б.].

Көркем шығармалардағы кейіпкерлер портреттерінің бейнеленуінде идеялық-поэтикалық мағыналы астарлаулар, мегзеулер болады. Академик З.Ахметов көркем шығармадағы кейіпкерлер портреттерінің бейнеленуінде оларды сюжеттік оқиғалардың, тартыстардың сипатына орай қиялмен жасалуына, оқырманның өзіндік елестетуіне орайластырыла жазылатынын айтады: «Портрет (франц. *portrait*—бейнеленген-әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-келбетін, бой-тұлғасын суреттеу. ...Әдебиеттегі портреттің өзгешелігі мысалы, суретші бояумен кескінделген портреттен айырмасы, ол адамның бет-әлпетін, кейпін тұтас бейнелемей, көбінесе жекелеген ерекшеліктер, есте қаларлықтай сипат белгілер, көркемдік детальдар арқылы көрсетеді. Суретші жасаған портретте адамның бет-пішіні, кескін-келбеті суреттелген жеке сипат-белгілері негізінде ойша толықтырылып көзге елестетіледі» [2,270-271-бб.].

«Күй аты – «Дайрабай» повесіндегі портреттік бейнелеулер де кейіпкерлерінің авторлық көркемдік-идеялық желі аясындағы қақтығыстармен, кейіпкерлер іс-әрекеттерімен сабақтастырыла, үндестіріле берілуімен ерекшеленеді. Мысалы, ару Ақбілектің ішкі монологынан Күпілдек Көбеннің жалғыз Нарқоспақтың портретін, ол туралы болжамды оқырман да кейіпкермен біріге жасайды:

«...сыртынан бір-ақ рет көрген Нарқоспақтың үлкен бұзаубасын, кертпеш танауын, ойсыз алайған көзін, ерте шыққан жуан қарнын көз алдына елестетсе, өз-өзінен қорынып, жасып қалады. Бәкене бойлы аласа, қол-аяғы қып-қысқа, шой желкесі күжірейген сол бадамша жігіт мұны түсіне қойса жақсы. Ал, әйел баланы нәзік жүрегі, ой сезімі, арман-үміті бар адам екен деп ойламай, ақша мен малға сатып алған зат деп қараса, Ақбілектің өмірі өле-өлгенше өксіп өтпей ме?» Құдай шебер-ай, бойжеткен деп мұң-қамсыз бұлғақтап жүргенде кімге душар қылдың? Мұны ойлағанда Ақбілектің **нұрлы шұғылалы** көздері алтын **жүзіктің тозған гауһар тасындай** көмескі тартып, **жүзінің қызғылт бояуы оңып**, түсі бұзылады»[8,242-б.] ал, басты кейіпкер Ақбілек арудың портретінің бейнеленуіндегі романтизм мен реализм көркемдік әдістері бейнелеулері тоғысуындағы өрнектердің эстетикалық әсерлілігі айрықша: «Етегі желбіреген ақ көйлегі, жеңіл қара қамзолы бір уыс құмырсқа белін одансайын қиылдырған сұңғақ денелі, қолаң шашты арудың маңдайы аппақ екен, аспалы шамның сәулесімен жарқ етіп, көз қарықтырады, сәл қызарған аялы, нұрлы көздері қара түндей тұңғиық екен, сұқтанған, қызыққан көп назарды тереңіне батырып жіберді» [8,246-б.].

Бас кейіпкер ақын, әнші, күйші-қобызшы Дайрабайдың портреті («...домбыра шектерін салалы саусақтарымен қағып-қағып қалған сәтте томағасын сыпырған тастүлек қырандай түлеп, өзгеріп, жайнап-жарқырап шыға келетін жас жігіттің өткір жүзі...»[8, 238-239-бб.] де өнерді өміріне өзек еткен Ұлы Дала Елі ұрпақтарына ортақ тән мен жан сұлулығы тұтастығымен ән шырқап, күй төгіп, көкпар тартып дараланған қазақ ұрпақтарының көркем жинақталған тарихи тұлғасын айқын елестетеді.

Шығарма арқауында алынған тағдыры таразыға түскен тарихи кезеңдердегі дәулеті, мансабы бар пенделердің сүлесок, мәңгүрт қалпының салдарынан ата-қоныстарынан айрылып, әр жаққа ауа көшкен қазақтың азып-тозуына, жат жұрттар құлдығына душар болуы да идеялық желілі ойлармен өрнектелген. Әлеуметтік

психология мен өмір сүру философиясы бағалаулары сабақтасқан осындай ойлар кейіпкерлерінің даралаудағы коллизиялық байыптаулардан байқалады. Мұндай монологтарда портреттік-мінездемелік бейнелеулер жасалған. Мысалы, кейіпкер Күпілдек Көбеннің қарапайым жылқышысының атақоныс Шұбарағаштың босқын мұжықтарға берілгеніне күйзелгенін естіп тұрып ойлану сәті де психологиялық коллизия ерекшелігімен берілген: «Шұбарағашты бөтен жұртқа бергеннен кім ұтты, кім ұтылды? Алыстан дұшпан іздемей, қарамағындағы нашар жақыбайдың бәрін жау көріп, жолында тұрғанды омыраумен қағып, алдына келгенді шайнап тастайтын құтырған бурадай шабынған Көбен бе, әлде әрбір іс-қимылын алдын-ала есептеп, дүниенің бәрін жердің түбінен ойлайтын тақыс, есепқор Есбол ма?! [8, 260-б.]. Сюжеттің басталуында жас тоқал Ақбалақтың бағалауымен портреттік мінездемелермен («...бір ұрты май, бір ұрты қан кәрі күйеу...»), «...еті қайтып шалбарлана бастаған қасаң денесі бір жылымайды»; «...теке сақал шалдың бірде бәсеңдеп, бірде үдеп шығатын түнгі қорылы...»; «...теке сақал шалдың құшағынан жалынды жар қызығын көре алмай») танылған Күпілдек Көбеннің бұл фәнидегі ең жиіркенішті пенде екендігі даралана бейнеленген. Отарланған халықты қорлауды, азаптауды өздеріне нәсілдік жоғары мәртебе санайтын орыс үкіметі орналасқан елді мекендегі шіркеу қоңырауларының үні, ал түрме басшының кескіні («...қасқырдікі сияқты сояудай қасқа тістерін көрсетіп ырсия күледі»)[8, 280-б.] түрме айдауылының сөзі («Сәде, киргиз в тюрьме сто лет»)[8, 280-б.] де, тергеушінің кейпі («Осы уақыттың ішінде Дайрабайдан тайқы маңдай, пұшық мұрын, сирек шашы кірпінің түгіндей тікірейген, шикіл сары тергеуші екі рет жауап алды. Алғашқы кездеуде әлгі үрпек бас тергеуші езуіне қыстырған темекінің көк түтінін бұрқыратып отырып «...кенет суық көздерін бұған оқтай қадап...» [8, 280-б.])- жергілікті халыққа ажал, өлім, жазалау ғана тілейтін жендеттік-қатыгездік пиғылдағы жатжерлік билік иелерінің шынайы келбетін айқын көрсетеді.

Шығарманың құрылысындағы пейзаждық суреттеулер де сюжеттік бөліктеріндегі кейіпкерлердің көңіл-күйлерімен және оқиғалармен үндес психологиялық егіздеу поэтикасы сипатымен байқалады. Барымта-ұрлыққа аттанған адамдардың өмір мен өлім ортасындағы хал-жағдайынан, оларды ойлап уайымдаған ата-ананың көңіл-күйімен егізделген қалпынан («...үш күн бойы ышқына соғып, құтырған ақ боран басылып, аппақ дүние демін бір сәтке ішіне тартып, тыңдағандай»)[8, 271-б.]), алдағы жарқын болашақты жайнаған кейпін елестеткендей жыл басы көктемнің бейнеленуінен туындыға арқау болған тартыстардан, қақтығыстардан ада алдағы ажарлы, сұлу өмірдің көп дауысты, мол бояулы әлемі психологиялық егіздеу-мегзеу бағдарымен суреттелген:

«Тағы да көктем келді. Қызыл тобылғы жапырақ жайып, қараған біткен түгел гүлдеп, сәуірде селдетіп өткен ақ жаңбырдан кейін күнгей беткейде, құйқалы жоталарда қызыл, сары, ақ қызғалдақтар, сарғалдақтар дүркірей көтерілді. Олар самал желмен желкілдеп, құлпыра түсіп, көздің жауын алады. Алты ай қыста онша жылы шырай танытпай, біресе бұлттанып, біресе мұнартып, еңсені басқан аспан әлемі де шайдай ашылып, тұңғыық тартып, біртүрлі биіктеп кеткендей.

Көк зүмірат аспанға арқан бойы көтеріліп, шексіз-түпсіз көгілдір дүниеге қара мендей жарасып, ақ тамағы бүлк-бүлк етіп, сахара бұлбұлы – бозторғай шырылдайды. Бозторғай екеш, бозторғай да, жібек талдай мың бұратылып, құйқылжыта салған әнімен қыс бойы қатып жатқан сүрі қардан арылып, жаңарып-жасарған жас дүниені мадақ еткендей»[8, 266-б.].

Тіршілік қозғалыстарындағы адам мен қоршаған табиғат құбылыстарын, тұрмыстық-әлеуметтік ортаға тән іс-әрекеттерді, құбылыстарды, қасиеттерді баламалай бейнелеу арқылы туындының құрылысындағы көркемдік бояулардың халықтық-этнографиялық, көркем ойлау ұстанымдары айқындала түскен. Эпикалық баяндаулар мен кейіпкерлер диалогтары арқауына халық жадында жатталған қанатты сөздерді, фразеологиялық тіркестерді, сөйленімдерді пайдаланудан шығарманың көркемдік-эстетикалық әсерлілігі күшейе түскендігі байқалады. Мысалы: «Құтырған қасқырдай қотаныңа түсер», «Ағайын бірде тату, бірде кату», «Күйеу – жүз жылдық, құда – мың жылдық», «Ит не жесе соны құсады», « Қартайған кісіге қарға адым жер де мұң», «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу болмайды», «Орамал тон болмайды, жол болады», «Құданың атымен күл тасы», «Ит ұяласынан қорықпайды», «Жылы, жылы сөйлесе, жылан да інінен шығады», «Өлім барда, қаза бар», «Бала – қызық, немере – тәтті», «Шайпау болса, қатын жау, жаман болса, жақын жау», «Ақырзаман жақындағанда, жүзі төмен, жүрегі шемен тас бауырлар көбейеді», «Сыпайы тоңбайды, қалтырайды», «Ит ашуын тырнадан алады», «Өз үйің – өлең төсегің», «Өсетін елдің балалары бірін-бірі батыр дейді», «Естіген құлақта жазық жоқ», «Бар болсаң, көре алмайтын, жоқ болсаң, бере алмайтын көп шуылдақ», «Қарына тартпағанның қары сынсын», «Иттің басын алтын табаққа салсаң шоршып түседі», «Әйел – өмір жаннаты, арғымақ – ердің қанаты», «Қашанда көптің қарғысына ұшыраған адам оңбайды», «Түйенің танығаны – жапырақ», «Күй – күдірет, ән-қуаныш», «Қадір-қасиетінді білетін үзеңгі достарыңның қатары сиреп, сопайып соқа басы қалған қарт-жетім, бауырындағы баласынан айырылған ана – жетім, атақонысынан айырылып, айдалада сансырап, сандалып қалған ер-азамат – жетім», «Сабыр түбі – сары алтын», «Мал аласы – сыртында, адам аласы – ішінде», «Әні – ақ көңілінің ажары, күйі – көкірегінің күмбірі, өлеңі – ақжарма жанының өзегі», «Ер – егесте, нар көшуде сыналады», «Жат жерде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», т.б.

Жазушының туындысындағы кейіпкерлердің тағдыр тауқыметтерімен бетпе-бет келгенде де мойымастан алға ұмтылатыны, жауыздықтың, қатыгездіктің ақыры жеңілетініне, жақсылықтың салтанат құратынына өршіл оптимизм рухымен, арманды сеніммен қарайтын көзқарастары өмір философиясының жалпыадамзатқа ортақ дүниетанымы бағдарымен суреттелген. Ғылыми-зерттеу еңбектерінде [12,13] де шығармашылық өнер психологиясын қарастырған қаламгердің дүниетанымы әлемінен көркемдік-эстетикалық ұстанымдар тұтастығын танимыз.

Қорыта айтқанда, жазушы Теңізбай Нәбиұлы Рахымжановтың «Күй аты – «Дайрабай» повесін мазмұн мен пішін поэтикасы заңдылықтарына сәйкес шеберлікпен жазылған көрнекті туындылар қатарында бағалаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері: Оқулық-монография.-Алматы: Өлке, 2014.-496б.
- 2 Рахымжанов Т. Күн тамшысы; Өлеңдер.-Алматы: жазушы,1973.-56б.
- 3 Рахымжанов Т. Алтын керуен. Өлеңдер.-Алматы: Жалын,1980.-56б.
- 4 Рахымжанов Т.Оралу: Повесть және әңгіме.-Алматы: Жалын,1982.-156б.
- 5 Рахымжанов Т.Туысқандар. Повесть және әңгімелер.-Алматы: Жалын,1984.-200б
- 6 Рахымжанов Т.Көгілдір тырналар; Повесть,әңгімелер.-Алматы: Жазушы,1988. -224б.
- 7 Рахымжанов Т. Жанайғайы: Повесть//Жалын,1992,№9-10,29-50-бб.
- 8 Рахымжанов Т. Жел өтіндегі ұя. «Күй аты – «Дайрабай: Повестер//»Сарыарқа кітапханасы» сериясының жинағы.-Астана: Фолиант, 2014. -400б.; 191-304-бб.

- 9 Элемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. 11-том. Өмір сүру философиясы.- Алматы: Жазушы, 2006.-512б.
- 10 Мәдени-философиялық энциклопедия/Құраст. Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә.Әлімжанов және т.б. –Алматы: Раритет, 2007.-336б.
- 11 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі/ Құрастырушылар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. –Алматы: Ана тілі, 1998.-384б.
- 12 Рахымжанов Т. Развитие импровизаторской традиций в казахской народной поэзии: Авторефераты канд.дисс. –Алматы, 1975. -35 с.
- 13 Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі.-Алматы: Рауан, 1997.-224б.

UDK: 821.512.133 - 053.2

Turayeva D.D.

Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Enstitüsü nebzindeki Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü Üst Düzey Araştırmacısı, Taşkent, Özbekistan
[turaeva_dilorom@mail.ru](mailto:turayeva_dilorom@mail.ru)

ÖZBEK ÇOCUK ŞİİRİNDE MAHARET MESELELERİ

Abstract. In article use of means of art transfer in works of great Uzbek children's poets G. Gulyam, K. Mukhammadı, Sh. Sadulla, K.Hikmat and T. Adashbayev devoted to winter are rather analyzed.

Key words: winter, snow, last week of winter, children's poetry, rhyme, skill, value.

Her millet için çocuk edebiyatı, o milletin gelişmesi ve geleceğini temin eden önemli bir etken arz eder. Dolayısıyla çocukların kusursuz bir insan olarak yetişmesine yönelik eğitim süreci ta bebeklik döneminden başlatılır. Çocuk edebiyatının esas vazifesi; genç kuşakları manevî açıdan kâmil ve her açıdan kusursuz bir şekilde eğitmenin yanında onlarda güzellikleri hissedebilme ve sevme, güzellikleri gözbebekleri gibi koruma duygularını uyandırmak ve bu duyguları geliştirmekten ibarettir.

Bir sanatçının toplumun diğer bir kesime ait insandan farkı, onun bizim her gün gördüğümüz, rastladığımız ve sıradan bir şey bildiklerimizi kalp gözüyle görebildiği, hissedebildiği ve onlardan zevk alabildiğidir. Sanatçı sadece mevsimler gelini olan bahardan değil, yakıcı yaz ve şiddetli kıştan bile güzellikler bulup ortaya koyar. Şair "... bizim sıradan bir ağaç bildiğimiz meşe yaprağının bir tavusun kuyruğu kadar güzel ve bezekli olduğunu keşfeder. Geyiğin yürüdüğü yolların bembeyaz karla bürünmüş bozkırda ne güzel çizgiler oluşturduğunu görebilir. Onun gözünde bir çam ağacı kollarını genişçe açarak dizginsiz rüzgârın dağınık saçlarını yemyeşil taraklarıyla usanmadan tarayan bir adama dönüşür. İşte bu eşsiz ve beklenmedik benzetmeler şiire can verir, kusursuz bir manzarayı ortaya çıkarır. Sıcacık evde oturup kitap sayfalarını karıştırırken doğadaki her şeyin, ağaçların da uykuya daldığını, etrafın tamamen karla büründüğünü okuduğunda çocuk vücudunda bir üşüme hisseder, gözünün önünde büyüleyici güzel bir manzara boy gösterir" [3,12].

Fikrimizin kanıtını Özbek çocuk edebiyatının önemli temsilcileri olan G.Gulâm, K.Muhammedî, Ş.Sâdulla, K.Hikmet ve o dönemin en genç şairlerinden T.Adaşbayevlerin şiirlerinden bulmaya çalışalım.

Eşsiz sanatıyla Özbek çocuk edebiyatı hazinesini daha da zenginleştiren G.Gulâm'ın şiirlerini okurken onun ne kadar derin düşünce ve yüksek yetenek sahibi olduğunu bir kez daha anlarız. G.Gulâm'ın çocuklar için yazdığı bütün şiirlerindeki kullanılan basit ve pürüssüz dil, cilveli ahenk, sağlam kafiye, anlam ve şekil uyumu şairin sanatının yüksek seviyede olduğunu gösterir. Şairin Özbek çocuklarının içten ve özenli babası, titiz ve şefkatli öğretmeni olduğunu, halkın parlak geleceğine inancını şu dizelerden anlayabiliriz:

Shoir ota uyg'ongan,
Kezinar yovosh-yovosh,
Siyohdoni ustiga,
Tong otib, tushar quyosh.
Siz uchun she'r yozmoqchi
Shu yig'ilgan nur bilan.
Satrlari kuylaydi
Bir jahon huzur bilan [13,93].

G.Gulam da diğer şairler gibi doğanın hayranıdır. Şairin *Kış*, *Yeni Yıl Şarkısı* gibi şiirleri kış mevsiminin güzelliklerini ele almıştır. Özellikle *Kış* şiiri tasvir vasıtalarının zenginliği, hafif gülümsemesiyle ayrıcalık taşır. Kışın gelişiyle havanın soğuması, kar yağması, ağaç ve bitkilerin “çıplak” olması, asmaların kırağı çalmaması için gömülmesi gibiler doğal hareketlerdir. Şair, şiddetli kış manzarasını sanatsallaştırarak lapa lapa yağın karı her tarafa dağılmış tüylere, buz tutmuş yerleri de aynaya benzetir:

Poxol ko'rpa yopinib, Tim qotib toklar uxlar, Uvishganday qimtinib, Yalang'och noklar uxlar.	Qalpoqsiz yurib bo'lmas, Ko'cha-ko'y juda sovuq, Bu inju marjon emas, Tol shoxida bulduriq [13,105].
---	---

Kırağı çalmaması için samanla örtülmüş olan asmalar sanki insan gibi üstüne yorgan çekmiştir. Yaprakları dökülünce sadece gövdesi kalan armut bu halinden utanır. Doğal canlandırmalar dışında şiirin diğer bir özelliği şair tarafından söğüt dallarındaki karların tasvirinde “bulduriq” kelimesinden kullanmış olmasıdır (aslında “bulduriq” sesteş bir kelimedir: I. kırağı; I I. bir tür kuş adı). Bu da okurlarının kelime dağarcığının genişlemesine yardımcı olur. Okul bahçesinde elinde çanta tutmuş kar adamın yapılması da şiir sujesinde hafif bir gülümseme yaratmıştır:

Faqat maktab sathida, Sovuq qotar Qorbobo, Qo'shiq uning sha'nida, Qator-qator Qorbobo,	Hech kim o'sha sho'rlikni O'zi erishidan qo'rqib, Sinfga chaqirmaydi, “Sovuq” deb baqirmaydi.
--	--

Rus çocuk şiirinin önemli temsilcisi A.Barto'un “şiir ustası” diye itiraf ettiği Kudüs Muhammedî'nin de doğa lirizmine ait şiirleri çoktur. Özellikle şairin botanik dersi öğretmeni olarak bitki dünyasına karşı sevgisi şiirlerine sindirilmiştir. *Kış Dede'nin Şakası*, *Kışın Ertesi*, *Buz Tepede*, *Bitkiler Arasında*, *Kış da Güzeldir* gibi şiirleri fikrimizi kanıtlar. *Kış Dede'nin Şakası* şiiri kusursuz sanatsallığı, tasavvurun geniş olması ile büyük önem taşır. Kış Dede kızgın, inatçı, takık olmasına rağmen çocukların ondan korkmadığını vurgulayan şair, yağışlar ne kadar

bol olursa halkın sofrası o kadar bol olacağına ima ederek karı şekere, buzu akide şekere benzetir. Söz konusu şiir edebiyatçı Mahmud Yahyayev'in *Sanata Önemli Hisse* adlı makalesinde analize çekilmiş ve şu fikirler bildirilmiştir: “Şair *Kar Dede'nin Şakası* şiirinde kışın ne kadar sert olduğunu ortaya koymak için onu “Sertajang durush bobo”, “badfe'l, asov, vahshiy”, “o'jar, g'ayir, tegajoq” gibi sıfatlarla anmış olsa da aynı zamanda kışı mevsimlerin en yaşlısı, hayat kaynağı olarak över. Buradan şairin Kış Dede'yaşağılayarak ona uyduruk sıfatları taktığı anlaşılmaktadır” [6,285]. *Dünya* şiirinde kış, sonbahar, bulut gibi detaylar olumsuz bir imge olarak karşımıza çıkar. Halkımız arasında “Qovog'ıdan qor yog'adi”, “Hamma yoqni qora bulut bosgan” gibi deyimler boşuna kullanılmamıştır. Dolayısıyla şairin kış mevsimi için yaptığı bütün “tanım”lar gereksizdir. Şair, tasavvurundaki kış manzarasını sanatsallaştırarak onu genç okurların gözünün önüne getirir. Sıfatlamalar ise okurların kelime dağarcığını genişletmeye yarar.

V.G.Belinskî sanat gerçeği, hayat gerçeğinden daha güzel ve daha doğaldır, demiştir. Çünkü hayat gerçeği var haliyle görünür. Sanat gerçeği ise yeniden işlenmiş ve belli bir gaye etrafında toplanmış bir halde sunulur. Bu anlamda, sanat eserinin gerçekliği hayatı kopyalamak değildir. Onu yeniden işleyerek sanat gerçeğine dönüştürebilmektir [11,36].

Özbek çocuk edebiyatının hassas şairi Kudret Hikmet kış mevsimi ve onun güzelliğini överek birçok şiir yazmıştır. *Patinaj, Acuze, Hediye Verin Noel Baba, Kış Dağıtır Yumuşak Tüyleri* adlı şiirleri bunlardan bazılarıdır. *Kış Dağıtır Yumuşak Tüyleri* şiiri bol benzetmeleri ve canlandırmaları ile dikkat çekicidir:

Savab bulut to'shagin,
Qish to'zg'itar momiq par.
Yerga serbar oq namat,
Yoziqanday yaltirar.
Mahalla-ko'y ko'chada
Chuvurlashib qor kurar.

Esib sovuq – izg'irin:
- Tezroq yur deb buyurar.
Pirpiratib ko'zini,
Avtobuslar o'tadi.
Qahraton qish hovurni
Mo'rkon kabi yutadi [14,1].

Biliyoruz ki kış mevsimi bitip havalar ısınınca annelerimiz yorganları güneşin altına koyarak şişirirler ve onları daha yumuşak halde kullanmamızı sağlarlar. Şair işte bu sürece ima ederek bulutu yumuşacık tüylü yorgana benzetir. Daha sonra da yorganı döverek (gün boyunca dışarıda kalan yorganın eve alınmadan önce dövülerek temizlenmesi doğaldır. Bulutlu yorgan dövuğünde ise dağılan kar taneleri yumuşak tüylere benzetilmiştir) yumuşacık kar yağdırır. Kışın soğuk rüzgârdan, karın aralıksız yağmasından insanın gözleri kırpar. Şair, sokakta giden otobüsleri canlandırarak onların farları açıp söndürmelerini göz kırpmaya benzetir. Daha sonraki dizelerde bembeyaz karla bürünmüş evin damlarını beyaz şapka giymiş insana, durmadan yağın karı da elekten elenen una benzeterek okurların kış hakkındaki izlenimlerini daha da derinleştirir. İlk önce kışın güzel manzarasını çizerek onun tarlalara ve kırlara bereket getirdiğini, yani kışın ne kadar bol yağışlı olsa yazın o kadar bereketli olacağını okurlara bildirir. Şiirde gümüş kışın güzel manzarasıyla birlikte onun özellikleri de kaydedilmiştir.

Acuze şiirinde ise doğanın kışın şiddetli soğuşunda bile güzelliğini koruduğu, kır ve tarlaların bembeyaz kara büründüğü, bütün meyvelerini insanlara ikram eden meyve bahçelerinin rahat rahat uykuya daldığı, kanallardaki suların buz tuttuğu, kar tanelerinin küçük kelebeklere, buz saçaklarının inci taneleri gibi dizildiği tasvir edilir. Ninelerimizin dediği gibi kışın son haftası olmuş acuze, mevsimin sona ermesine kızarak sokaklarda cadaloz gibi dolaşır ve her şeyi çekip koparmaya çalışır. Bütün bunlara rağmen hepimizin çok sevdiği ve hasretle beklediği bahar karların altından çıkagelir. Güzelim baharın zaferi olarak simgelenir bu:

Ayamajuz izg'iydi
Ko'chalarda tutoqib.
Shox-shabbani tortqilar
Yalmog'izdek yutoqib.
Sa'va sayrar tolzorda,
Qushlarga kon qir-u o'r.

Qo'msashadi ko'klamni
Chirqirab soch, to'rg'ay, jo'r.
Ko'k maysalar nish urib
Yerning baland-pastida,
Go'zal bahor serkillab,
Yetilar qor ostida [14,119].

Kır ve tarlaların kuşlarla dolup taşığını kaydeden şair ardından onların adlarını saymaya başlar:sa'va, soch, to'rg'ay, jo'r...Mevsimlerin gelini sayılan baharın tasvirinde *bahor, ko'klam, ko'k maysalar nish urib* gibi anlamdaş kelime ve ifadelerin kullanılması şairin kelime kullanma maharetini ortaya koyar. Bu bağlamda diğer önemli şey, şairin manzara yaratma maharetidir. Dizeleri okuyan genç okur o şiddetli soğuk günleri gözünün önüne getirir. K.Hikmet manzara yaratma ustasıdır. Detaylar, net ve yeterlidir. Fazla kullanılan kelimeler yoktur. Şiiri okurken karşınıza net ve tam bir fotoğraf çıkar. Şiir, anlam ve şekil açısından dünya edebiyatının en güzel örnekleriyle boy ölçüşebilir. K.Hikmet'in *Acuze* şiiri, ünlü Rus şairi A.S.Puşkin'in *Zimny veçer* ve F.İ.Tutçev'in *Zima nedarom zlitsya* şiirleriyle uyumludur. F.İ.Tutçev'in *Zima nedarom zlitsya* şiirinde baharın pencereyi tıklatmasına kızan kış, acele ettiğinden her tarafı dağınık halde bırakan insana benzetilir. Kışın bu hoşnutsuz halini gören toygaların gökyüzünde gürültü çıkarması, kışın kudurmuş cadaloz gibi giderken bahara kar hediye etmesi, baharın da bu kardan sonra daha da güzelleşmesi gibi ifadeler iyiliğin kötülük üstünden kazandığı zaferi simgeler:

Zima nedarom zlitsya,	Ta yey v glaza hohoçet
Proşla yeyo pora -	İ puşeliş şumit...
Vesna v okno stuçitsya	Vzbesilas vedma zlaya
İ gonit so dvora.	İ, snegu zahvatya,
İ vse zasuetilos,	Pustila, ubegaya,
Vse nudit Zimu von -	V prekrasnoye ditya...
İ javoronki v nebe	Vesne i gorya malo:
Uj podnyali trezvon.	Umilas yav snegu
Zima yeşyo hlopoçet	İ liş rumyaney stala
İ na Vesnu vorçit.	Naperekor vragu [8,134].

Dikkatle bakılırsa her iki şair de kış manzarasının tasvirinde “kovulmakta olan” kış, cadaloz, toyg gibi detayları kullanmış, her ikisi de şiiri baharın girmesiyle tamamlamıştır. Bu açıdan *Acuze* ve *Zima nedarom zlitsya* şiirleri ortak gayevî anlamı oluşturmuştur.

Eşsiz eserleriyle dünya edebiyatı hazinesini daha da zenginleştiren A.S.Puşkin'in *Zimny veçer* şiiri de *Acuze* 'yle imgesel açıdan uyumludur. *Zimny veçer*'de kış kâh bir hayvan gibi ulur kâh bir bebek gibi ağlar kâh bir yolcu gibi pencereleri tıklatır:

Burya mgloyu nebo kroyet,	To po krovleobvetşaloy
Vihri snejniye krutya;	Vdrug solomoyzaşumit
To, kak zver, ona zavoyet,	To, kak putnikzapozdalıy,
To zaplaçet, kak ditya,	K nam v okoşkozastuçit [2,212].

Yukarıda andığımız iki şiirden *Zimny veçer*'in farklı yanı, şiirin baharın gelmesine değil Puşkin'in çocukluk yıllarında dadısı ile birlikte geçirdiği o kış akşamlarına adanmış olmasıdır. Bu üç şiir farklı dönemlerde farklı sanatçılar tarafından yazılmış olmasına rağmen kış mevsiminin tasvirinde ve detayların seçilmesinde ortak özellikler bulundurmaktadır. Zira doğa manzarası, onun lirizmi her dönem ve zaman için aynıdır.

Şükür Sâdulla'nın yıl mevsimlerini ele alan *Dört Mevsim* şiirinin *Kış* kısmında tamamen farklı durum söz konusudur:

Qor yog'ar kecha-kunduz,
Suv sovqotib kiygan muz.
Dala-dasht oppoq gilam,
Qoqib bo'lmas sira ham.

Orom berar qor yerga,
Dam-badam tushib terga,
Kela qolsa gul bahor,
Erib ketar yerdan qor... [5,72].

Şair, şiirinde her mevsimin özellikleri ve güzelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Şair, *Kış* kısmında bembeyaz kardan “dokulmuş”, “dövülemeyen” halıyı tarlalara döşeyerek suyun “sırtı”na üşümesin diye buzdun entari giydirir. Şair tasavvurunun genişliği, fikrinin derinliği, tasvir vasıtaları ve ifadelerin yerinde kullanılmış olması tasvirin canlı, ifadenin etkili olmasını sağlamıştır. Şair, karın yağmasını da bir emek bilerek onun boşuna yağmadığını, bahardan kışa kadar dinlenmeden çalışan tarlaları dinlendirmek için aşağı indiğini söyler.

Tursunbay Adaşbayev sanatının büyük bir kısmı doğa tasvirine ait şiirlerden oluşmuştur. *Kar*, *Kaypak*, *Patinaş*, *Hıçkırık*, *Aladağlıyım*, *Kopuz Dinlerken...* gibi şiirleri bunlardan bazılarıdır.

Şair, *Kar* şiirinde karın yağışını unun elenmesine, yerleri büyük bir örtüye benzeterrek karla kaplı tarlaları beyaz çarşafı örter, otobüsler yardımıyla yeri ütüler (K.Hikmet otobüslerin göz kırptıklarını yazmıştı):

Shamol qorni to'zg'itib,
Hushtak chalar o'shqirib.
Xuddi asov otdayin,
Qish depsinar pishqirib.
Tinmas osmon elagi,
Ona yer go'yo supra.
Qir, adir, dala-tuzga
Qor yog'ar turfa-turfa [1,39].

Rüzgârın tepesi atmış adam gibi bağırması, vahşi bir at gibi yerinde durmaması gibi tasvir vasıtaları şiirin kusursuzluğunu sağlamıştır. *Kar* şiiri B.Aşurov'un *Tursunbay Adaşbayev'in Poetik Mahareti* adlı bilimsel çalışmasında da incelemeye tabi tutulmuştur. Araştırmacı, şairin sanatı için “...doğa manzaralarının tasviri, şair için sıradan bir peyzaj lirizmi ya da gönül işi değildir. Aslında bu tasvirlerin arka planında genç okurları “edebiyat”ın sihirli dünyasına götürme, onların güzellikleri hissetmesini ve onlardan zevk almasını sağlamak gibi amaç bulunmaktadır. Vatanın her karış yerini, verimli tarlalarını, çöl ve ormanlarını, dağlarını sevmek, onlara değer vermek, korumak gibi duyguları uyandırmaktan ibarettir.” demiştir [2,85]. Bu fikirlere katılarak şu kaydedilmelidir ki şairin her detay üzerinde titizlikle çalıştığı, kelime seçme ve onu yerinde kullanma mahareti okurların sanatsal-estetik zevkini şekillendirmeye yarar.

Dikkatle bakılırsa, T. Adaşbayev'in sanatında kış mevsiminin türlü manzaralarını ayrı bir tasavvurla görebiliriz: *Hıçkırık*'ta yukarıdaki şiirlerden farklı olarak kış imgesi gece yarısında aklıktan uluyarak gezen kurda benzetilmiştir. (“Tuni bilan Qoratog'da, // Bo'ron tinmas o'kirib. // Och bo'riday uliydi, // Qor to'zg'itib, bo'kirib”). *Aladağlıyım* şiirinde Aladağ'ın başına kardan örtü örttüğü, *Patinaş*'da soğuktan buz tutmuş kanalın gözlük taktığı (Ş. Sâdulla'nın şiirinde su buzdun entari giymişti), *Buz Saçağı*'nda kardelenler uyanana kadar baharın kışı burnundan oluğa astığı tasvir edilir. Şair, bunların her birinden güzellik bulur, onları türlü benzetme ve canlandırmalarla süsler, genç okurların kalbinde güzel manzaralar yaratmaya çalışır.

Kısacası, XX.yüzyılın 2.yarısı Özbek çocuk şiirinde tasvir vasıtalarının kullanılışı daha da canlanarak, sanatçı maharetinin gelişmesinde doğa lirizmi ve onun eşsiz güzellikleri önemli etken oldu, dersek abartmış olmayız. Şair, doğa tasvirininin güzelliklerini methetmek, onu korumak gibi farklı amaçlarla ele almış olsa da bütün bunların temelinde geleceğimiz olan genç kuşağı eğitimi ve kamil insan olarak yetiştirmek yatmaktadır.

Vurgulanmalıdır ki çocuk şiiri temsilcileri kış tasvirini kendi tasavvurları sınırında ayrı bir sevgi ve şefkatle ele almaya çalışmışlardır. Kışın esas detayı olan kar kimisinde kelebeğe, kimisinde elenen una, kimisinde de her tarafa dağılmış tüylere, bembeyaz başörtüsüne benzetilmiş, kışın kendisi de sinirli adam, vahşi at, aç kurt olarak ifade edilmiştir. Söz konusu ifadelerin imgesel tasviri hayat gerçeğinin sanat gerçeğine dönüşmesini sağlamıştır.

Büyük eğitimci V.Suhomlinskî'nin vurguladığı gibi: "Çocukluk, büyük hayata hazırlık değildir. Çocukluk, insan ömrünün tamamen farklı, parlak ve tekrar edilmez bir dönemidir" [7,14]. Bu yüzden küçüklerin minik ve temiz kalbine iyilik ve güzellik tohumlarını ekmek, onlara güzelliği sevmeyi öğretmek, dürüst, çalışkan ve eğitimi olmalarını sağlamak, sadece onların değil belki de geleceğin kaderini belirlemek açısından bu şiirler büyük önem arz eder.

Kaynakça:

- 1 Aşaşbayev T., Arslanbab Efsanesi, Taşkent, Yosh Gvardiya Yayınevi, 1988. – s. 208.
- 2 Aşurov B., Tursunbay Aşaşbayev'in poetik mahareti, Toshkent, Fan Yayınevi, 2009. – s. 139.
- 3 Barakayev R., Canım Şiir, Taşkent: Cho'lon Yayınevi, 1997. – s. 88.
- 4 Puşkin A.S., Soçineniye, 3 ciltli, c.1, Moskova, Hudojestvennaya Literatura Yayınevi, 1974. - s. 536.
- 5 Sâdulla Şükür, Senin bayramın, 3 ciltli, 1.kitap, Şiir, destan, masal ve fıkralar (1935-1970), Taşkent, Yosh gvardiya Yayınevi, 1972. - s. 240.
- 6 Özbek çocuk edebiyatı ve edebî süreç, Taşkent, Fan Yayınevi, 1989. – s.310.
- 7 Suhomlinskî V., Terbiye hakkında, Taşkent, Yosh gvardiya Yayınevi, 1977.– s.216.
- 8 Tutçev F.I., Polnoye sobraniye stixotvoreniy, Leningrad, Sovetskî pisatel Yayınevi, 1987. - s. 446.
- 9 Kahramanov K., Edebî tenkit ve Özbek çocuk edebiyatı, Taşkent, Fan Yayınevi, 1991. – s. 120.
- 10 Kudüs Muhammedî, Seçilmiş Eserler, Taşkent, Davlat badiiy edebiyatı Yayınevi, 1957. – s. 297.
- 11 Gulam Gafur, Evlatlarıma, Taşkent, Yosh gvardiya Yayınevi, 1983. – s. 240.
- 12 Hikmet Kudret, Oğlumla Sohbet, Taşkent, Yosh gvardiya Yayınevi, 1970. – s. 176.

УДК 82-1

Тусупова А.К.¹, Смагулова А.С.²

к.ф.н., доцент¹, к.ф.н., доцент²

Центрально-азиатский университет, Казахстан, г. Алматы

ПОСОЛ ПОЭЗИИ ВО ВСЕМ МИРЕ

Аннотация. В статье рассматривается сотворчество казахского поэта М.Шаханова и кыргызского писателя Чингиза Айтматова над книгой «Плач охотника над пропастью». Это книга-диалог (эссе, как говорит сам Шаханов) «Плач охотника над

пропастью», которую поэт создал в 1996 году вместе с известным киргизским писателем Чингизом Айтматовым.

Ключевые слова: независимость, поэзия, проза, философия, гуманизм

Подлинный расцвет творчества М.Шаханова достиг в годы независимости Республики Казахстан. В последние годы уходящего XX столетия он стал автором произведений, о которых заговорил весь мир. Это книга-диалог (эссе, как говорит сам Шаханов) «Плач охотника над пропастью», которую поэт создал в 1996 году вместе с известным киргизским писателем Чингизом Айтматовым, и поэма «Заблуждение цивилизации».

Презентация книги «Плач охотника над пропастью» состоялась в 1997 году в конференц-зале «Литературной газеты» в г.Москве. О том, какое значение придавала литературная общественность совместному труду казахского поэта и киргизского писателя, свидетельствует тот факт, что на презентации присутствовал министр культуры России Е.Сидоров.

Поэма «Заблуждение цивилизации», которую немецкий писатель-философ назвал «шаровой молнией для Европы», переведена на многие языки и за короткое время получила всемирную известность. Эта поэма была высоко, оценена ЮНЕСКО как произведение, поднимающее глобальные проблемы на стыке двух тысячелетий.

Специальным решением ЮНЕСКО провела презентацию поэмы в своей штаб-квартире в Париже. Поэма «Заблуждение цивилизации» была включена в издающийся в Вене итоговый сборник ОБСЕ, распространяющийся всем главам государств мира, что является еще одним неоспоримым доказательством ее признания на межгосударственном уровне.

Творческий путь М.Шаханова, народного поэта Казахстана и Киргизии, одного из лучших поэтов Современной Средней Азии, продолжается и по сей день. Шаханов – поэт философских обобщений, мыслитель поискового склада, соединяющий в себе истоки восточной мудрости с чутким мироощущением Запада. В качестве аргумента приведем характерную иллюстрацию из эссе о друге-брате Ч.Айтматове: « К написанию поэтического романа «Заблуждение цивилизации» я приступил в начале 1996 года. Спустя несколько месяцев в командировку из Брюсселя в Бишкек приехал Айтматов, и я прочитал ему отрывок из романа за чашкой чая в моем доме.

- Если не свернешь с этого направления – это произведение может занять особое место в поэзии, - сказал он с одобрением. Позднее сам написал предисловие к этому роману и помог опубликовать одну из глав в кыргызской прессе.

В 1997 году весь Кыргызстан по инициативе Айтматова начал готовиться к проведению Иссык-кульского форума под эгидой ЮНЕСКО.

Однажды Шыкең сказал мне:

- Что, если ты прочтешь одной из частей «Заблуждения цивилизации» в виде доклада на Иссык-кульском форуме?. По- моему, и Федерико МАЙОР поддержит. Отрывок поэмы на английском языке он оценил очень высоко.»[1.с.23]

Таким образом, М.Шаханов, благодаря трехкратной поддержке Чингиза Айтматова на трех форумах ЮНЕСКО, и впервые в истории, прочитал главу из романа «Заблуждение цивилизации». Не об этом ли сказано, что «от хорошего человека всегда идет добро, от плохого – зло».

В 1999 году ЮНЕСКО в своей штаб-квартире в Париже провела специальную презентацию романа в стихах «Заблуждение цивилизации». Полное освещение в произведении современных духовных проблем способствовало в первую очередь, то, во-вторых, повлияло письмо о романе, написанное Айтматовым в эту авторитетную организацию, и особая благосклонность к произведению директора ЮНЕСКО Федерико Майора. Позднее Ф.Майор написал предисловие к зарубежному изданию «Заблуждения цивилизации». В презентации и обсуждении романа приняли ученые, деятели литературы и искусства с мировыми именами. Впоследствии роман был издан на немецком языке в переводе Фридриха Хитцера. В 12 городах Германии состоялись встречи и конференции по тематике произведения.

Издательство «Пендо», выпустившее роман на немецком языке, издало (впервые в истории этого издательства) книгу о книге, а именно специальный сборник, содержащий отзывы известных людей о романе «Заблуждение цивилизации», отрывки из него и биографию М.Шаханова. Публикация многочисленных отзывов о поэме в десятках газет Германии свидетельствовала о возрождающемся интересе населения к поэзии, утраченном в последние годы во всем мире.

Как говорит М.Шаханов: «Отодвинув свои многочисленные посольские дела, Айтматов объехал вместе с нами шесть немецких городов. Приятно удивило то, что здесь трудно было найти человека, не знавшего и не читавшего Айтматова.

С полным основанием можно сказать, что в этой стране он был возведен в духовный культ (безусловно, между культом духовным и создаваемым рукотворно культом тиранов-властителей есть разница, как между небом и землей). В некоторых городах народ переполнял большие залы, вмещающие по 1000-1500 человек, и тогда для людей, оставшихся снаружи, наши голоса транслировались по радио. В Германии об Айтматове написано великое множество статей и книг. В этой стране я увидел совершенно особую форму почитания Кыргызского Эвереста».[1, с.22]

В Германии о романе после выхода «Заблуждение цивилизации» было опубликовано около 400 статей. Выдающийся писатель, публицист, поэт Ф.Хитцер, переводивший «И дольше века длится день», «Гавро Кассандры» и другие произведения Чингиза Айтматова, является одним из немногих истинных патриотов Германии, который даже в современный период глобализации поддерживает и повышает духовно-интеллектуальный уровень своего отечества. В те годы общее количество распространенных в Германии книг Айтматова перевалило за миллион. Если учесть, насколько высок уровень литературного вкуса немецкого читателя в современном процессе духовного развития, то такой успех не снился многим признанным иностранным писателям.

Великий человек всегда проявит свою гениальность, а мелкий никогда не сможет избавиться от мелочности. Подобно тому, как крупные акулы и киты плавают в больших морях и океанах, на огромных просторах духовности могут расправлять свои крылья лишь те, кто владеет колоссальным интеллектуальным богатством.

Одной из центральных тем творчества М.Шаханова является тема дружбы. Поэт, высоко ценящий способность человека дружить, создал стихотворение произошедший случай с ними по дороге в гостиницу:

*В зеленом городе Кишиневе
На форуме ЮНЕСКО
Мы с Айтматовым возвращались*

*В гостиницу пешком.
Вдруг возле большого особняка
Пожилая русская женщина,
Статная и красивая,
Увидев Айтматова, замерла:
- О боже, неужели это Вы? –
Она, встав поперек пути
И с особой благодарностью
Пожимая ему руку,
Продолжила:
Вы были и остаетесь
Кумиром нашего поколения.
И мы перед Вами всегда
В неоплатном долгу.*

*Затем она громким голосом
Позвала внука,
Сидевшего на террасе.
- Петя, беги скорей,
Познакомься с дядей,
Это легендарный
Чингиз Айтматов!
А Петя со жвачкой во рту,
Сняв свои наушники
Со звучащей в них музыкой,
Смачно прошепелявил:
-Вы лидер
Рок-группы «Чингисхан»?
О, как здорово!
Если я расскажу друзьям,
О том, что видел Вас,
Они помрут от зависти...*

*-Что ты несешь? –
Бабушка возмутилась.-
С кем путаешь?
Это же писатель Айтматов...*

*Петька, отворачиваясь,
Понуро пробормотал:
- Но я-то думал,
Что этот дядька
Знаменитая рок-звезда.*

*- Не обижайтесь, ради бога –
Сказала женщина, смутившись*

*И густо покраснев. –
Простите его...*

*И горько подумалось мне –
Он же продукт
Электронно-меркантильного века...
И бабка при всем желании
Бессильна влиять на него.
Неужели нет заслона,
О боже,
Современному
Музыкальному манкурству,
Шумовому кайфу,
Легко распространяющимся
Подобно бактериям чумы
И отвлекающим разум молодежи
От подлинно духовного развития?!*

Читая его книги, мы найдем в них традиции поэзии Востока, и абаевские мотивы, и осмысление проблем, над которыми размышляли лучшие европейские и русские писатели и поэты: Ж.Ж.Руссо, Д.Дефо, Г.Торо, Дж.Байрон, Л.Н.Толстой, Н.Хикмет, П.Неруда и другие. В то же время творчество Мухтара Шаханова глубоко индивидуально, он не похож ни на одного другого поэта, и в этом умении сочетать традиции с индивидуальностью ярко раскрывается талант большого поэта.

Произведения Мухтара Шаханова не могут оставить равнодушным читателей, потому что несут в себе большой эмоциональный заряд, потому что каждый человек, обративший к ним, извлекает из них для себя уроки высокой нравственности, духовности, огромной любви к людям, к истории человечества, ко всей нашей огромной и в то же время хрупкой планете.

Проблема добра и зла в лирике поэта занимает центральное место. Честность, чистота помыслов лирического героя Шаханова отличает его во всех нелегких перипетиях судьбы. Юмор поэта пробивается сквозь излюбленные исторические параллели, легенды и мифы, которыми он украшает свои произведения. Поэтому жанр дастана – излюбленный жанр М.Шаханова, в котором поэтическая страстность искусной строки сочетается со спокойной эпической созерцательностью прозаической легенды.

Духовность – это то качество, которое поэт Мухтар Шаханов больше всего ценит не только в человеке, но и в каждой нации. Особое место в лирике М.Шаханова занимают произведения, в которых автор говорит о назначении поэта и поэзии. Шаханов убежден, что основное качество поэта – гражданственность, главное назначение поэзии – воспитывать в читателях доброту и отзывчивость, честность и справедливость, любовь ко всему миру и уважение к людям разных национальностей. В стихотворении «В защиту поэзии, или «Три минуты молчания» он пишет:

*...Мой гордый предок Махамбет,
Головой заплатившийся за правду.
Встань рядом и ты,
Вечно беспокойный Рафаэль Альберти.
И ты наследник великого Манаса,*

*Голос смуглой Азии,
Поэт крылатой прозы – Чингиз Айтматов.
И ты, мой отзывчивый друг Евтушенко.
Встанем все вместе горой.*

Высокое назначение поэта определено М.Шахановым четко: быть «послом поэзии во всем мире». Поэзия же, в свою очередь, - это то, что помогает стать настоящим человеком, настоящим гражданином. Говоря о творчестве, об искусстве, М.Шаханов не раз подчеркивает, что подлинный художник должен обладать индивидуальным почерком, собственным стилем, что все его произведения должны быть «выстраданными», ибо не может настоящий поэт быть равнодушным к тому, о чем он хочет поведать миру.

Список литературы:

1 Шаханов М. Правдаформула и восхождение на Эверест любви.- А, Ашык Алан (Трибуна), 3 июля 2013/№25(43).

УДК 82

Тусупова А.К.¹, Смагулова А.С.²
к.ф.н.,доцент¹, к.ф.н.,доцент²

Центрально-азиатский университет, Казахстан, г.Алматы

О ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖЛИТЕРАТУРНОЙ И МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Изучение современного литературного процесса невозможно без внимания к проблемам взаимосвязей и взаимовлияний. Как известно, каждая историко-литературная эпоха имеет свою специфику, в том числе в области литературных взаимосвязей. В современной мировой ситуации в ракурсе осмысления новых общечеловеческих ценностей значительно возрастает роль литературы и культуры. Актуальность обусловлена возрастанием гуманитарного и культурного сотрудничества между Казахстаном и странами дальнего и ближнего зарубежья в связи с усилением интеграционных процессов. Литература развивается ярко и интенсивно, включаясь в диалог культур, как писатели и поэты, живущие в разных странах и имеющие различные мировоззрения, участвуют в диалоге как современники, вступают, по мнению академика НАН РК С.А. Каскабасова, в перекличку двух и более культур. Диалог становится все более явственнее, насыщеннее и весомее, а также способствует установлению в мире климата межнационального уважения и толерантности.[1, с.23]

Диалогичность как внутреннее свойство национальных культур придает литературному процессу международный характер. Сегодня каждый литературовед непременно в какой-то степени компаративист, потому что изучение истории национальных литератур и современной картины мирового литературного процесса

невозможно без сопоставлений, сравнений, контактных и типологических взаимосвязей, без анализа многообразных процессов рецепции, художественных переводов и т.д. В процессе перевода путем синтеза национальных особенностей двух народов, представленных автором и переводчиком, возникают новые художественные формы, раздвигающие национальные границы литературы. Художественный перевод является импульсом в деле культурного сближения народов, установления между ними дружбы и взаимопонимания.

Художественный образ – это отражение действительности в духовном мире человека. Правильно воссозданный в переводе образ не искажает смысл целого художественного произведения. Для того чтобы произведение зарубежного автора стало частью национальной культуры, чтобы оно проникло в ум и волновало душу читателя, требуется талант и титанический труд переводчика. И как это ни парадоксально, но перевод тем лучше, чем менее заметно в нем присутствие переводчика. Еще Гоголь говорил, что «переводчик должен быть, как стекло, такое прозрачное, что его не видно»[2, с.170]. Отношение к переводу как к искусству предъявляет переводчику определенные требования.

Бахытжан Канапьянов, Бахыт Кенжеев, Ауэзхан Кодар – своеобразнейшие фигуры современного литературного процесса. Казахи, писавшие по-русски, свободно черпают из накопленных многими поколениями богатств двух культур. Впитав с детства краски и ритмы сказаний, легенд, песен родного края, они естественно и просто вводят их в свою речь. Их лирико-философские раздумья заставляют вспомнить великую традицию поэзии Востока. В этом слиянии и взаимодействии двух культур – особое обаяние их книг.

Бахытжан Канапьянов много лет работает в жанре поэтического перевода. В разные годы им переведены стихи Абая, Махамбета, Жамбыла, Кенена, Шакарима Кудайбердиева, Магжана Жумабаева, выдающийся памятник казахского фольклора поэма «Кыз Жибек», поэтические произведения многих поэтов мира. Бахытжан Канапьянов относится к поэтическому поколению, которое сформировалось в Казахстане в семидесятые годы XX столетия. Знание родного языка и владение русским литературным языком, национальное мироощущение и общечеловеческое, освоение русской и мировой культуры во многом определили своеобразие поэзии Бахытжана Канапьянова. Он активно работает в кино и на телевидении, главный редактор двух альманахов – «Литературная Азия» и «Литературная Алма-Ата», а также автор и режиссер около 20-ти кино- и видеофильмов, среди которых «Абай: жизнь и творчество» (1983), «Последняя осень Шакарима» (1992), «Балхашская сага» (о жизни репрессированных народов, высланных в Казахстан) (1990). Книги, выпущенные в свет в созданном им издательском доме «Жибек жолы», не раз экспонировались на международных книжных выставках и ярмарках в Москве, Франкфурте, Париже, Иерусалиме, Алматы, Астане и были отмечены дипломами и призами. Б. Канапьянов – поэт-лирик. Лирика его разноплановая, как сама жизнь, его волнует все: родной очаг, бескрайняя степь, глаза любимой, древние и вечно юные горы

Алатау, таинственный космос. Канапьянов – поэт-философ, все его произведения о главном и вечном – о поиске смысла жизни, об обретении душевной гармонии, о совершенстве мироздания и дисгармонии, которую в него вносит человек.

*Пришли неизвестно откуда,
Уйдем неизвестно куда.
Последняя выбита ссуда
На смутные эти года.
Быть может, к последнему морю
Выводит дорога судьбы,
Где к звездному тянется рою
Блаженная пыль ворожбы.*

В своей поэзии Бахытжан Канапьянов глубоко раскрывает диалектику взаимосвязи и взаимообусловленности всего живого и неживого как всеобщей гармонии Земли и Космоса. Об этом его «Земная баллада о космосе». Навевая айтматовским романом «И дольше века длится день», она говорит об обыденности космического восприятия мира и в то же время о возвышенности образа старушки, продающей дыньки на забытой богом станции. Такие детали, как «уазик», скрывшийся за безымянным холмом, взлетающий орел осенены стартом ракет с близкого космодрома, следом космического ветра.

В его творчестве Космогония – это необозримая бесконечность и неповторимая красота, которая существует для человека. Благодаря его поэзии, образ казахстанской степи и вековых гор Алатау приобрел философский и поэтический смысл.

Его стих интеллектуален, с большой долей культурной и научной насыщенности. Бахытжан Канапьянов раскрывает современное содержание в классических поэтических формах (гекзаметр, сонет) и архаических (заклинание). Для его стихотворений характерны утонченная метафоричность, сложные ассоциативные связи. Одни его стихи явно модернистского толка, другие тяготеют к импрессионизму, фиксируя мгновенные впечатления и переживания, третьи – к экспрессионизму или сюрреализму. В целом его поэзия – образец сплава высокой традиции с усложненной техникой стиха и способом художественного мышления, выработанного XX веком.

Поэзия Б. Канапьянова – новаторская по форме и глубоко философская по содержанию. Она органически вписывается в действительность, потому что создатель ее стремится осмыслить эту действительность во всей ее полноте и масштабности. Поэзия напоминает людям о сохранении высших духовных ценностей человека. Отсюда столь широка и многообразна тематика его стихотворений. По сути, нет ни одной области в нашей жизни, которая не вызвала бы его живейшего интереса и не была бы представлена в его поэзии. Его волнуют судьбоносные события века, будь то чернобыльская катастрофа или другие катаклизмы современности. Они проходят через душу поэта, вывераясь той самой кардиограммой его поэтического сердца. Он был одним из первых среди поэтов своего

поколения, который ввел антиядерную тему в поэтическое творчество. Неоднократно был в Семипалатинске, Неваде и Чернобыле. Настоящим подвигом стало посещение Б. Канапьяновым Чернобыльской АЭС в первые же дни ликвидации последствий чудовищного взрыва станции. Надо было иметь мужество, чтобы, рискуя, в такие минуты поехать туда на помощь людям, ликвидирующим последствия трагедии. В результате этих поездок появилась книга поэтической публицистики «Аист над Припятью» - это книга-исповедь, отклик на беду, сопричастность и боль человека, побывавшего в эпицентре этой беды.

В условиях развития межгосударственных связей актуальность представляет исследование американских источников о казахской литературе, и в настоящее время этот процесс приобретает все большее научное и практическое значение.

В цикл произведений Б.Канапьянова «Алма-атинский блюз» вошли стихи 1991-1999 годов, такие как «Алма-атинский блюз», «Музей, Светильник», «А может быть» и т.д., всего в цикл вошли 43 стиха. Картина мира созданная поэтом в данном цикле тесно связана с первыми годами независимости Республики Казахстан. Его волнует тайна бытия, лирика поэта непосредственно отражает дух бытия народа. Картина мира показанная в произведениях данного цикла скрывает некую тайну и овеяна меланхолией души. Для поэта человечество выступает в роли кочевника, который объединяет в себе всю природу. В 1995 году американский поэт Петер Оресик перевел сборник стихов Б.Канапьянова «Время тишины» («Time of silence», 1995) на английский язык, они были изданы в Бостоне (США). Так была заложена творческая основа для взаимопереводов, которые являются продуктивной формой развития переводческого дела и межкультурной коммуникации. Из цикла «Алма-атинский блюз» на английский язык были переведены следующие стихи: «Дыхание моей любимой», «Песенка ваганта», «И на белую страницу», «Затаилась в кронах осень», «Ночная электричка», «Дорога горная в тумане», «Музей. Светильник». В цикле разграничивается группа текстов от остальных, тем самым объединяя тексты единым контекстом. Циклизация является едва ли не самой эффективной формой проявления авторской личности. Поэтому в переводе циклов первостепенное значение имеет перевод всего смысла, органичности цикла, которая заключена в совокупность произведений. Переводчик в первую очередь, должен осознавать целостность картины, обозначить связующие звена цикла. Необходимо определить не только эксплицитное значение всего цикла, но и имплицитное, нельзя переводить выборочные произведения цикла, необходимо определить, что эти произведения образуют циклический взаимосвязанный круг. К сожалению, П. Оресик перевел не весь цикл «Алма-атинский блюз», а лишь выборочные произведения, что означает переводчик не изложил целостность содержания поэтического цикла Б. Канапьянова.

Интересен перевод произведения «Дыхание моей любимой»:

Дыхание моей любимой

The breathing of my beloved

*Качнуло тишину слегка,
Быть может, ангелом хранима,
Что входит в образ мотылька.*

*slightly shook the silence.
Blessed by an angel, maybe,
In the form of a butterfly.*

В процессе сопоставления двух вариантов одного фрагмента в переводе переданы смысловые пласты и образно-эмоциональный характер. Смысловый пласт данного стиха воплощает в себе «образ мотылька». Мотылек является символом красоты, вечности и мгновения, и воплощает в себе быстротечность и эфемерность бытия. Данный образ выполняет идейно-композиционную роль всего произведения. «Образ мотылька» не раз встречается в персидской, японской, русской и казахской литературах. Это наблюдается в поэзии Магжана Жумабаева, а также произведении «Весна» Абая Кунанбаева.

Таким образом, творческий союз Б. Канапьянова и П. Оресика обусловлен схожестью идей, тем, образов в творчестве поэтов, а так же в переводе поэзии Б. Канапьянова необходимо учитывать интонацию, национальный колорит и специфику использования стилистических средств.

Важен отзыв Петера Оресика, поэта из США: «Стихи Канапьянова, переведенные на английский язык, давно кочуют по многим странам. Достаточно сказать, что его книги вышли в США, Великобритании, Канаде. Я рад, что принял участие в этом сотворчестве как переводчик. Время, по утверждению Бахытжана – это поэтическое путешествие в океан памяти. Стихи его полны образов малоизвестного до этого поэтического мира степи и его изменений за последнюю четверть века» [3, с.261]. В предисловии книги «Время тишины» А.Вознесенский пишет: «Степи Центральной Азии порождают не только большие караванные пути и великие ветры. Они дают миру поэтов. Их стихи работают «поверх барьеров». В статье, посвященной выходу этой книги, американский поэт подчеркивает: «Читатель по воле автора и переводчика следует за поэтом по «горной дороге» его стихов, видит сквозь туман в мифической долине далекий костер, лучи солнца сквозь шелестящую осеннюю листву, а также огни вечерних окон современного города, каким является город Алма-Ата. Время, по поэтическому утверждению Бахытжана Канапьянова, это не только движение минутной и часовой стрелки или электронный отчет цифр, время – это поэтическое путешествие в океан памяти. В этой книге образ тишины с каждым стихотворением наполняется земной и священной иллюзией, высоким лиризмом воображения. И этот образ тишины, на мой взгляд, поможет читателю представить поэтический ландшафт Казахстана» [3, с.261].

Каждое время выдвигает на авансцену поэта, который служит неким камертоном: по нему эпоха настраивает сердца и души людей. К такой категории поэтов сегодня принадлежит Бахыт Кенжеев. Трудно устоять от искушения и не повторить ставшие уже расхожими слова о том, что он представляет собой некую экзотику: родился в Чимкенте, вырос в Москве, живет в Канаде, по национальности – казах, пишет на русском языке. Бахыт Кенжеев относится к поэтам-билингвам, пишет на двух языках.

Сейчас Кенжеев часто приезжает в Казахстан. В Алматы много родственников и друзей. Его детство, о котором он хранит теплые воспоминания, прошло в старых московских переулках. Кенжеев любит бывать и на своей исторической родине в Казахстане, где его любят и тепло принимают.

География стихов Кенжеева широка. Переживания и мысли из разных широт, географических, культурно-исторических и психологических, переплетаются в его поэзии. Поэта тянет на духовную Родину, ту, которую он когда-то покинул (может быть, для того чтобы возвращаться вновь и вновь?).

В Алматы - друзья и почитатели, журнал «Книголюб», редактором которого является Лилия Калаус, устраивали встречи с Бахытом Кенжеевым и издали замечательную книгу его избранных стихов «Послания». Среди тех, кто любит эти встречи, казахстанский журналист Ербол Курманбаев: «Бахыт Кенжеев как любой хороший, настоящий поэт пишет, конечно, для себя. Поэты – это такой народ, который черпает и вдохновение в себе, и тему внутри себя, в своем собственном мире. Он считает себя человеком планетарного масштаба, он ощущает себя и казахом, и русским или может канадцем, он к этому относится более скептически. Поэтому он пишет не для Казахстана, не для России, хотя он является русским поэтом, не для канадцев, пишет он для себя. А когда он описывает свой мир, пишет о том, что тревожит его, то появляется реакция людей, которые читают эти стихи». Б. Кенжеев – поэт и писатель, именно в его творчестве эксперименты с формой воспринимаются не как нечто эпатажное, а вполне обыденно и полифункционально. Это проявление индивидуального сознания. Вот его сознание отличается от сознания европейского поэта прежде всего тем, что он язычник, жизнелюб. И он эту жизнь любит во всех ее проявлениях. Любит создавать праздники, его поэзия – это праздник интеллекта. В его поэзии нет гражданского пафоса, нет идеологии. Поэтому его поэзия – это не фотография, это что-то такое, где лирическая строка Бахыта Кенжеева поет и обдает подспудной музыкальной волной.

В первую очередь, критерием перевода должно быть совпадение личностей, родство душ автора и переводчика. По словам Маршака, чтобы по-настоящему не одной только головой, но и сердцем понять мир чувств Шекспира, Гете или Данте, надо найти нечто соответствующее в своем опыте чувств, изучить жизнь страны, реалии, быт, историческую эпоху. Во-вторых, переводчик должен сохранить чистоту и красоту языка, испытать те же чувства и уловить то же настроение автора, чтобы внутренняя жизнь перевода соответствовала внутренней жизни оригинала. Всеми этими критериями и принципами обладает переводчик Игорь Полуяхтов, перу которого принадлежат переводы на английский язык современного казахского поэта Ауэзхана Кодара.

Сначала он выступает как читатель, т.е. он декодирует авторский текст, а затем как автор кодирует полученную информацию средствами другого языка. Таким образом, перевод есть творческий процесс перекодирования информации с одного языка на другой.

Очевидно, что при стихотворном переводе всегда требуется как можно более точное воспроизведение всех выше перечисленных элементов. Однако основным

своеобразием поэтического перевода, как это ни парадоксально, является его условно-свободный характер, и если есть отступления, вызываемые языковыми различиями, которые характерны и для прозаического перевода, то есть отступления, характерные именно для стихотворного перевода - те, которых требует форма.

Английский и русский языки различаются, прежде всего, своим грамматическим строем. Однако проблема перевода начинается с выбора слова, осуществляются комплексные лексико-грамматические трансформации с переходом от лексических единиц к грамматическим и наоборот. Переводчик должен как бы перевоплотиться в автора, принимая его манеру и язык, интонации и ритм, сохраняя при этом верность своему языку и в чем-то и своей поэтической индивидуальности. Необходимо помнить, что перевод выдающегося литературного произведения сам должен являться таковым.

Что касается творческой биографии, Ауэзхан Кодар – поэт, переводчик, теоретик культуры. Пишет на двух языках – русском и казахском. Автор поэтических сборников «Крылатый узор» (1990), «Қанағат қағанаты» (на казахском языке) (1994), герменевтического сборника «Абай (Ибрагим) Кунанбаев» (1996), книги «Круги забвения» (1998), пьес «День рождения» и «Клятва Акадиля», книги «Очерки по истории казахской литературы» (1999).

Перевел на русский язык произведения Абая, Магжана Жумабаева, Жуматая Жакипбаева. Перевел на казахский язык драму Евг. Замятина «Атилла», философские работы Мартина Хайдеггера и Хосе Ортеги-и-Гассета.

А. Кодар – казахский писатель новой волны, двуязычный поэт и драматург, философ, литературный критик, переводчик национальной классики.

Русский язык принадлежит к индоевропейской семье языков, а казахский – к тюркской семье. Для первого характерна флективность, а для второго – агглютинация. Поэтому, если в первом случае Ауэзхан использовал синтаксические возможности русского языка (в переводах явно бросается в глаза чрезмерное пристрастие к аналитическим грамматическим формам и синтаксическим конструкциям, в ущерб флективным, как, например, частота кратких форм прилагательных и причастий. Переводчик не всегда различает стилистические и семантические оттенки некоторых союзов определительных конструкциях), то во-втором, т.е. в переводах на казахский язык Ауэзхан занимается аналитическим наполнением родного языка, стремясь найти адекватности таких философских категорий, как бытие, существование и т.д.

Поэзия Ауэзхана Кодара разнообразна. Сборник «Цветы руин» (The Flowers of ruins, 2004), который состоит из четырех крупных разделов: «Цветы руин», «Римские мотивы», «Сонеты лире», «Дорога к степному знанию». Их объединяет чувство абсурда. Восточная поэзия всегда тяготела к философскому постижению бытия. У А.Кодара любовь к восточной мудрости сочетается с эстетикой европейского декаданса.

Наряду с казахскими жырау Шалкиизом, Казтуганом, Асаном Кайгы, Махамбетом и другими, Кодар описывает интеллектуальные стратегии Абая, Шакарима и Чокана Валиханова. Они соответствуют номадическому учению о человеке и обращены к

каждому, кто стремится открыть для себя путь к истинной жизни. И нельзя забывать, что хороший литературный перевод – это огромная ценность. И этот «мост» - для взаимного познания друг друга. Именно сейчас крайне важно сделать так, чтобы связующая нить литературных времен не прервалась, чтобы новое поколение, приходящее в литературу, стало достойными продолжателями творчества Абая и Шакарима.

Казахстан на нынешнем рубеже исторического развития находится в ситуации масштабного информационного запроса. Проблемы интенсивного, социального, политехнического, культурного, экономического, духовного развития народа Казахстана сегодня и в ближайшей исторической перспективе вынесли на первый план вопросы состояния «Переводческого дела» в республике. И, как выяснилось по словам А.Ж.Жаксылыкова – ученого, современного писателя и переводчика, здесь много «сложных узелков». [4, с.7]. В годы перестройки и нового экономического строительства в Казахстане перевод приобрел особое актуальное значение в связи с необходимостью развития на государственном языке всех сфер делопроизводства, применения синхронного перевода на многочисленных форумах, конференциях, научных, культурологических, заседаниях парламента, правительства, акиматов, департаментов. Наша наука, культура, образование, сферы внутренней и внешней политики испытывают все возрастающий дефицит новейшей научной и другой специальной литературы, в том числе – энциклопедий, словарей, справочников зарубежного происхождения. Всю эту литературу необходимо переводить на казахский язык в возрастающих масштабах. Необходимо так же организовать планомерный и масштабный перевод мировой художественной классики на казахский язык, так как с распадом Советского Союза мы потеряли среди всего прочего переводческую инфраструктуру. Особую актуальность переводческому делу придал и процесс создания республиканской сети Интернет, развития новых коммуникативных и информационных систем на основе государственного языка. Также выявилась острая необходимость в высококвалифицированных переводческих кадрах разного профиля, в том числе переводчиков-синхронистов, переводчиков научных текстов, переводчиков-референтов, военных переводчиков, переводчиков деловых документов, художественных текстов, теоретиков перевода, преподавателей по специальности «Переводческое дело». Практически каждая более или менее ответственная организация испытывает нужду в квалифицированных переводчиках устного и письменного профиля.

Открытие факультетов и отделений «Переводческого дела» в университетах республики показало наличие острых проблем: дефицита научной и учебной литературы по данной специальности, особенно – словарей и практикумов, текстов и программ на электронной базе. Каждая кафедра, отделение и факультет в меру своих возможностей пытаются решить эти вопросы.

Анализируя данную ситуацию, понимая актуальность и сложность этих вопросов, мы предлагаем решать их на уровне специальных государственных программ. Это, конечно, предполагает централизацию деятельности переводчиков в Казахстане. В

частности, открытие института перевода, где были бы сконцентрированы лучшие переводческие кадры, организованы как многопрофильный переводческий процесс, так и преподавание «Переводческого дела» соответствующими кафедрами. Такой институт получал бы на плановой основе госзаказы по переводу на бюджетной, грантовой и тендерной основе, кроме того, существование такого института позволило бы более эффективно координировать научно-исследовательскую деятельность различных кафедр и отделов по переводческому делу, осуществлять мониторинг по преподаванию и подготовке кадров в различных регионах республики. Следовательно, на данном этапе давно назрела необходимость открытия такого института. Пока же усилия переводчиков, теоретиков и преподавателей «Переводческого дела» в Казахстане носят характер разрозненного фрагментарного, несистемного процесса.

Список литературы:

- 1 Диалог культур и литератур // Межрегиональная культурно-просветительская акция: сборник подготовительных материалов. – Кемерово, -2009.
- 2 Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. – М.: Художественная литература. – Т.14.
- 3 Канапьянов Б. Над уровнем жизни: Стихи, поэмы, переводы. – М.: Художественная литература. – 1999.
- 4 Жаксылыков А.Ж. Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы // Хрестоматия. – А., - 2011.

УДК 81'34

Умаров Э.А.

доктор филологических наук, старший научный сотрудник Института языка и литературы имени Алишера Навои АН РУЗ

КОНВЕРГЕНЦИЯ ГЛАСНЫХ СТАРОУЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Abstract. This article explores the convergence of vowels in the old Uzbek.

Key words: phoneme, vowel, convergence.

Конвергенция – слияние двух фонем в одну. В лингвистическом труде «Муҳокамат ул-луғатайн» («Тяжба двух языков») Алишер Навои дает ценные сведения о конвергенции гласных старобузбекского языка. По сведениям поэта, в старобузбекском языке существовало пять пар гласных **а, и, у, э, ё**, различающихся по долготе–краткости: **а:~ а, и: ~ и, у: ~ у, э: ~ э, ё: ~ё**. В процессе развития узбекского языка эти пары подверглись конвергенции, т.е. слились в одну фонему. Ниже будет рассмотрена каждая пара гласных в отдельности.

1. Гласные **а: ~ а**.

В указанном труде Алишер Навои пишет о существовании двух широких **а**, различающийся по долготе–краткости: «Существуют соотношение и согласованности

между конечными «алиф» (ا) и «ха» (ه), и какое-либо слово можно рифмовать со словом, имеющим на конце «алиф». Так, слово ارا «а:ра:» («середина») можно рифмовать а как سرا – сара: («жилище») и درا – дара: («приходи»), но эти слова рифмуются также и со словом سره «сара» («отборный») и دره «дара» («долина») [1, с. 118]. Эти сведения поэта показывают, что слово с «алиф» (ا), передающим долгий а:, можно рифмовать с «ха» (ه), т.е. кратким а. Эти гласные стали вариантами друг к другу. Об этом пишет также автор «Мабани ал-луғат» («Основы языка») Мехдихан: «Алиф (ا)можно заменить хайи хаввазом (ه): «алинда» (в конце алиф (ا) и алинда (в конце хаи хавваз (ه)) «в близости», «около» [2, с. 86]. Иными словами, XV в. алиф, передающий долгий а:, потерял фонематичность, поэтому слова с этим гласным можно рифмовать со словами «ха» (ه), т.е. кратким а. Позже эти две гласные слились в одну фонему, произошла так называемая конвергенция. Поэтому в словарях к произведениям Алишера Навои эти гласные пишутся с одной гласной а.

2. Гласные и: ~ и.

Алишер Навои в «Муҳокамат ул-луғатайн» в двух местах дает сведения о гласных и. Первый раз он пишет о двух негубных и, различающихся по долготе–краткости. Поэт пишет: «Таковы «йа:й» (ي) или касра (-), باغیر - а:ғи:р («тяжелый») рифмуют с باغیر ба:ғи:р («печень») и со словами صادر – са:дир («исходящий») и قادر – қа:дир («могучий»), а также со словами تاخير – та:хи:р («задержка») и تغيير – тағи:р («изменение»). В персидском языке такой возможности нет» [1, с. 118]. Следовательно, к XV в. долгий и: также потерял фонематичность. Поэтому поэт пишет, что слова с данными гласными можно рифмовать со словами с кратким и. Позже в истории развития узбекского языка эта пара гласных слилась в одну и, т.е. произошла конвергенция. Слова с этими гласными, некогда различавшимися по долготе–краткости, сейчас в произведениях Алишера Навои пишутся с одним и. Второй раз он при анализе слово بيز даёт сведения о трех гласных: э, и, и: . Поэт пишет: « بيز - бэз это то, сарты называют словом гудуд -“железо”; بيز - биз по- персидски «мо», по- арабский «нахну» - (мы); и наконец, بيز би:з означает предмет, который сарты называют дарафш (шило; бурав)» [1, с. 118]. Как видно из примеров во второй цитате даются ценные сведения о трех гласных: долгий и: (фонема), долгий и: потерявший фонематичность, краткий и. Долгий фонема и: в развитии узбекского языка перешел в дифтонг ий. Он сохранился сейчас в составе следующих слов: қийин “трудно”, бийик “великий”, кийик “олень”, кийиз “кошма”, кийим “одежда”. Долгий фонема и: реальное явление в староузбекском языке. Составители словарей к произведению Алишера Навои эту фонему отмечают особо. Так, Тали Имани Гератский в “Бадаи ал-луғат” («Редкости слов») при раскрытии значения слово قين пишет, что если в данном слове гласный и произнести била ишбаъ «не долгий» будет қин «ножны», если с ишбаъ «долгий» будет қи:н (қийин) «мучение». [3, с. 71].

В «Муҳокамат ул-луғатайн» сохранились ценные сведения о четырех узких губных гласных. Первая пара губных гласных показывается через ва:в и замма, вторая пара губной гласных – через слово اوت.

3. О гласных у: ~ у, показанных через ва:в и замма, Алишер Навои в следующей цитате дает ценные сведения о двух губных узких гласных, различающихся по долготе–краткости: «Такое соотношение имеют ва:в (و) и замма (-) : ايور – эру:р можно рифмовать с حر – хур («свободный»), دُر – дур («жемчуг») и غرور – ғуру:р («гордость»), ضرور – зару:р («нужный») [1, с.118]. Как видно из примеров, губной узкий гласный долгий у: поэт передает через ва:в (و), краткий – через замма (-). Эти примеры

также показывают что к XV в. долгий у: потерял фонематичность. Поэтому слова с этими гласными поэт рифмует между собой. Позже в истории узбекского языка эти две гласные слились в одну фонему, и в словарях к произведениям Алишера Навои они пишутся с одним у.

4. Гласные у: ~ у, показанные через слово اوت.

Кроме указанных выше гласных Алишер Навои дает ценные сведения о другой паре двух губных у, тоже различающихся по долготе–краткости. Эти гласные он описывает при анализе слова اوت.

Поэт пишет: «اوت – у:т – повеление ходить (играть) партнеру по игре в кимар; اوت – ут с наиболее краткой гласной – палить голову убитого животного, держа ее на огне» [1, с.118]. Данные туркменского языка подтверждают, что в первом слове «повеление ходить (играть) партнеру по игре в кимар употреблен гласный у-утмак «выигрывать», во втором اوت – ут употреблен краткий у. Ср. туркм. **утмек** «опалить» [4, с. 665, 674].

В узбекском литературном языке эти две губные гласные не употребляются. Они сохранились в диалектах. Поэтому в «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» («Толковый словарь узбекского языка») слово утмоқ «опалить» дается с пометой **шв.** т.е. как диалектный [5, с.284].

5. Гласные э: ~ э.

Алишер Навои пишет о существовании двух полуузких гласных э, различающиеся по долготе–краткости. Поэт пишет: «تير – тэ:р в смысле тэ:рмак – собирать, рвать; تير – тэр – с более краткой гласной это то, что сарты (персы) называют «арак» («пот») и хай – («пот»). Древнетюркские памятники подтверждают, что в слове в значении «собирать» употреблен долгий э:, а в слове «пот» э обыкновенной долготы [6, с. 197]. Данные туркменского языка также подтверждают долгий э: в слове **ти:рмек** «собирать». Позже в развитии староузбекского языка эти гласные слились в одну фонему, т.е. произошла конвергенция, поэтому слова с этими гласными даются в одной словарной статье.

6. Гласные ү: ~ ү.

В «Муҳокамат ул-луғатайн» даются ценные сведения о четырех полуузких ү. Поэт пишет: «تور – тў:р «силок», «ловушка», «западня»; تور – тў:р с более краткой огласовкой – перекадина, на которую садятся птицы; تور – тў:р с еще более краткой огласовкой – почетное место в доме; самую краткую огласовку имеет слово تور **тў:р** в значении рисунок на занавеске, которую вешают на двери и на место, противоположное двери (красный угол, почетное место)» [1, с. 118].

Сопоставление этих гласных с современным узбекским языком показывает следующее. Во-первых, все долгие гласные потеряли долготу.

Во-вторых, слово تور – тў:р с более краткой огласовкой – перекадина, на которую садятся птицы, в узбекском литературном языке не употребляется, оно сохранилось в узбекских диалектах, соответственно гласный ү также сохранился в диалектах. В-третьих, гласный ү: в слове تور – тў:р «силок», «ловушка», «западня» и гласный ү: в слове تور – тў:р – рисунок на занавеске, которую вешают на двери и на место, противоположное двери, слились в одну фонему, т.е. произошла конвергенция, поэтому эти слова даются в одной словарной статье [1, с.118].

Как видно из примеров Алишер Навои пятьсот лет тому назад вторым после Махмуда Кашгарского определил фонему и его вариант дистрибутивным методом. Примеры Алишера Наваи показывают что к XV в. все долгие гласные потеряли

фонематичность, поэтому произведения узбекских поэтов XV-XIX вв. можно транслитировать гласными **а, и, у, ў, э**.

Кроме того эти сведения Алишера Наваи дают ценные сведения о формировании вокализма современного узбекского языка.

Список литературы:

- 1 Алишер Навои. Соч. в 10 т., т. X. Ташкент, 1970.
- 2 Мирза Махдихон. Мабониул-луғат. Форсийдан З.Умаров таржимаси, Тошкент, 2008, 86-б.
- 3 Боровков А.К. Бадаи ал-луғат. Словарь Тали Имани Гератского, М., 1961, С.71 б
- 4 Туркменско-русский словарь. М., 1968.
- 5 Ўзбек тилининг изоҳли луғати, т. 2. М., 1981.
- 6 Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

ЭОЖ 821.512:122.82

Шындалиева М.Б.¹,

¹ ф.ғ.д., профессор, *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: mendiqul@list.ru*

Abstract. The article comprehensively studied artistry (figuratively) A Seydimbek stories. It provides a detailed analysis of the character of the author, subjects subject, having at the base of the actual events.

Keywords: story, national character, artistic, image, aesthetics, author, subject, composition.

А.СЕЙДИМБЕК ПОВЕСТЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК

Әдебиет қашан да ұлттық-азаматтық сана-сезім мен ұлттық мораль қалыптастырушы гуманистік қасиеттің жаршысы міндеттерін атқарады. Шын мәніндегі әдеби шығарма игі ниетті халықтарды бір-бірімен таныстыратын дәнекер. Осы тұрғыдан келгенде нағыз көркем туынды эмоциялық әсерлі сезім сыйлаумен қатар, сол ұлттың ұлағатын, азаматтық-адамгершілік игі дәстүрлерін, тамаша қасиеттерін жеткізетін қоғамдық-философиялық ойдың көркем формасы екені мәлім. Біз қаламгер шығармаларынан көкейіңе жылылық, жүрегіңе жақындық әкелетін өзгеше бір қасиетті сезінеміз. Бұл жазушы стиліне тән орнықтылық, даралық сипат болса керек.

А.Сейдімбектің «Күзеуде» повесіндегі негізгі кейіпкерлер - Ршыман, оның әйелі Уәкила, баласы Құдайменде, Торғын. Хикаят күздің көрінісін суреттеуден басталады: «Сарыарқаның саумал иісті, сары ала жапырақты күзі еді. Бұл кездің жер бауырлап жатып алатын қорғасын бұлты да, көк иық етіп ұзақ сілбілейтін жауыны да бой жаздырмас ызғарлы суығы да әзірше білінбей тұр. Оның орнына күзгі таңның хабаршысындай болып басталатын майда леп күн арқан бойы көтерілгенше толқи есіп, күй сазындай көңіл сергіте тербеумен болады. Осы сәтте әбден бояуы қанған табиғат қыс түспей соңғы рет дәурен күйін шертіп қалғысы келгендей малына құлпырады» [1,3-б]. Әрине, күздің табиғаты былайша мамыражай болып тұра бермесі белгілі. Оның сүйектен өтер қара суығы, адамды

мезі ететін сылбыр жаңбыры мен сұрқай күні алда. Осы мезетті автор жайдан жай алып отырған жоқ. Бұл уақытша, алдамшы сәт қарттық жеткенде ойы мен көңілі бұзылған Ршыманның жағдайына дәп келеді. Үй ішін жайлаған үнсіздік пен салқын қабақ алда болатын бір жағымсыз оқиғадан хабар береді. Сөйтсе де ұзақ отасып бір-біріне сыралғы жандар әліптің артын бағып, әлі бет жыртыса қойған жоқ.

Оқиғаның бәрі жылқысын іздеп жүріп, «Лесник» қыстауына келгенде, мінген аты қада ағашқа сүрініп, шынтағын жаралап алған сәттен басталады. Орманшы Әубәкірдің әйелі Торғын төрт жасар баласымен жалғыз отыр еді. Күйеуі осыдан бір жыл бұрын аз ауырып қайтыс болады. Торғынның ағасы Жақып көшіріп әкетейін дегенде «жылын өткізейін» деп қалып қойған еді. Жараланған шынтағын таңып, шай беріп аттандырған Торғынға Ршыман сол кеште қайта оралады. Осыдан бастап, олардың арасында қимас бір қарым-қатынас орнайды. Екеуінің арасындағы бұл байланыс соншалықты нәзік, ынтық сезімге айналған еді. Оны жазушы: «Сонда толған айдай жесір әйелге деген лып етпе құмарлық қызығуы емес, бір жұма көрмесе кәдуілгідей сағынып, құлазып, көзіне ештеңе ілікпей қоңылтакси берген соң келетін. Торғын да Ршыманға кәдуілгідей бауыр басып, еті үйреніп, оның шыншыл пейілінен қанағат тапқан соң келуін күтіп, елеңдеп жүретін болған»[1, 13-б].- деп суреттейді. Ршыман бұл тірлігінің осы жасында өрескел екендігін сезеді. Сөйте тұра, Торғын өзінің сәби күтетінін айтқанда, дегбірі кетіп, есеңгіреп қалады. Үш ұлын соғыс жалмады, екі қызы есейіп қалғанда қайтты. Қалғандары қиын-қыстау кезеңде туғаннан ба, жастай шетінеді. Құдайменде - ең кенжесі. Ол да тұрмай ма деп қорыққан Ршыман баласының кіндігін балтамен өзі кеседі. Сөйтіп, жалғызының тілеуін тілеп қалғанда, Торғынның жүкті болуы шынында да есеңгірететіндей қуаныш еді. Осыдан кейін «Лесник» қыстауына баруын да жиілетіп, баласы мен әйелін қыстауды ертерек қамдай беруге жібергісі келеді. Ршыман оларға үйге жапсарлас салынған шошаланы жөндеп, ішіне үш құдық пеш алу керектігін де тапсырады. Ондағы ойы кейінірек көмекшінің жоғын сылтауратып, Торғынды көшіріп алу еді.

Шағын жанрда кейіпкердің сюжетке қатысуы негізінен бір желіде болады. Қаламгер шығарма құрылымындағы баяндау ситуациясын шектеулі уақытқа құрады. Сондықтан да кейіпкердің мінезіндегі өзгеру немесе қайшылықты көрініс оқиға өрімінде көзге бірден шалынып отырады. Қаламгер Ршыманның аз уақытта өзге күйге түсуін бірден байқатады. Ол сырт көзге томырық, салқын мінезі бар адам. Енді тіпті де ой иектегіш, тұйық болып алды. Кейде сабыры кетіп, ұрлық қылғандай қуыстанса, кейде қиянат, зорлығы болмаса, неден жасқанам деп өз-өзін қайрайды. «Ршыман қанша ой жады болғанымен осының бәрі де мезгілсіз келген махаббат шарпуы екенін сезбеді. Тіптен, осынау ұзақ өмірінде әйел затына бұлайша ынтық болып көрмегенін, жүрек шіркіннің ағыл-төгіл төгіле бір ақ рет балқитынын, сол балқудың сәті кештетіп келгенін ойлап та көрген жоқ. Мұнысын «махаббат, ғашықтық» деп бағалауға жүрегі дауаламайды. Тіптен күрсіне отырып өз ойынан қолайсызданғандай болады. Бірақ бұл тірлігінің оғаштығын бар болмысымен қанша сезінсе де күн өткен сайын Торғынға деген аяулы сезімнің құлына айналып бара жатты» [1,17-б]. Жалпы, мінезі сабырлы, кісілігі де жеткілікті Ршыман қаншама уақыт отасқан жұбайын мұндай көңіл алағызудына қимайды да. Сөйтсе де қанша қиналып, толқыса да Уәкиламен бет ашысуды жөн көреді. Уәкила: «Бұ тоқсан көремін деген жасым ба еді, быламық татамын деген асым ба еді», дегендей, мұндай масқараға кездесем деген ойымда бар ма... Бұған дейін көрдім деген қоқайым жырдың күйі екен ғой. Тарықсам да, жабықсам да сырдың суы тобығымнан келмей, өзінді тірек етіп жүргенде, көрсеткенің осы болса, бұл тірліктің не бағасы қалды?»-деп, өкси шағымданады» [1,18-б]. Бұл сөзге пейілі

құлай құптаған Ршыман да: «... Саған тағар еш кінәм жоқ. Өзіңмен отасқан ұзақ өмірімде жанашыр жақындығыңнан басқа, жатсынар мінезінді көрген емеспін. Шүкір, етегің құтсыз болған жоқ, туып сүйініп, өліп күйінбеген де бар. Өзіміз тудық сүйіндік, өлді күйіндік, енді қалғанына қанағат. Сөйтсе де жалғыздық құдайға ғана жарасқан. Балаңның өкшесін басып, соңыңнан апалап жүретін бір жас иіс болса оның несі айып! Құдайдан жасырмағанды адамнан жасырып болмайды екен, тәңірім талайыма не жазса да, бір іске бел буғаным рас. Ақталып отыр деп ойлама, алдыңнан өткені деп қабылда» [1,19-б],- деп суырыла сөйлеп, ағынан жарылады. Ақыры Торғынды көшіріп ап, Ршыманның жаны жай табады.

Автор адамдар арасындағы кірбің, қақтығысты айту үстінде табиғатпен астастыруды да назарынан тыс қалдырмайды». ... Қоңыр күздің жанға рахат маужыр күндері зымырап өтіп жатты. Табиғат шіркіннің осынау бір ашық-жарқын саумал шағы малға да, адамға да келер күннің қатал суығы барын ойлатпаған еді» [1,22-б]. Әрине, бұл жандардың көңіл түкпірінде мазасыздық, алаңдау жоқ деуге болмайды. Ршыман түс секілді болған сезімнің өңінде болғанына қуанып, ұзағынан сүйіндіруін тілек етсе, Торғын бұл жайына разылық танытқанымен, келер күнін, күні ертең Уәкиламен қалай кездесетінін ойлап, мазасызданады. Шынында да Уәкиламен бетпе-бет келетін сәт жетеді. Ішкі мұң-шерін армансыз ақтарып, кінәласу сөзінен соң: «Мені қойшы: тулармын да бастығармын, жылармын да жұбанармын, әне бір жалғыз ұл болмаса...» [1,26-б] көнген қалып танытып, аттанып кетеді.

Бұл дәуреннің ұзаққа созылмасын Ршыман да, Торғын да іштей сезетіндей. Сондықтан болар, олардың көңілдері алаңдаулы еді. Осы тұста табиғат та өзгеріп сала береді: «Жер бетін бозарта жапқан боқыраудың қырбығын күн нұры шалған соң, осынау қоңыр леп елеусіз ғана тынушы еді, бүгін өйткен жоқ. Керісінше, күн көтерілген сайын бірте-бірте екпін алып, ызындай соққан суық жел келіп қалған қыстың деміндей ызғарын үдете түсті» [1,27-б]. Ақыры Торғынды ағасы көшіріп әкетеді де, Ршыман күңіреніп қала береді. Осы шағын шығармада қаламгер Ршыман ақсақалдың көңіліндегі оқыс туған сезім сәтін шыншылдықпен қызғылықты баяндайды. Торғынға ынта-ықыласы ауған Ршыманның жан күйзелісі күзгі табиғатпен астарлана суреттеледі де, қартайғанда «өзгерген», өмірінің көбі кетіп, азы қалған кейіпкердің әрекетіне кешіріммен қарайсыз.

Осы шығарма туралы ақын С.Ақсұңқарұлы: «Сейдімбеков суреткер. Хас суреткер қандай қоғамдық система, нендей жалмауыз цензор қасқая қарап тұрса да, өзегін өртеген шындықты көркем ойға бөлеп, көз алдыға тарта алады. Күшеншек «жалған» жазушы қолындағы қаламын қанша жерден сүйреңдеткенімен, Суреткер көтерілген биікке көтеріле алмай өмірден өтіп жатыр, өмірге келіп жатыр. «Күзеуде» - Акселеудің перзенті. Мұнда исі қазаққа деген риясыз көңіл-күйі, алты Алаш атаулыға деген асқақ махаббаты көзге ұрып тұр»[2], -деп тебірене пікір білдіреді.

Көркем уақыт әдебиеттану ғылымында негізінен екі аспектіде қаралған. Эстетикалық сана үшін уақыт ұрпақ, дәуір мен адамдар арасындағы байланыстың және қозғалыс пен дамудың, өзгерістің көрінісі. Алайда кейінгі жылдары осы екі бағыттың үндесуі байқалды. Егер кең түрде алсақ, кеңістік дегеннің өзі шартты. Себебі, көркем шығармада бейнеленген кеңістік көп жағдайда шығармашылық ойлауға, қаламгердің фантазиясына, көзқарасы мен дүниетанымына байланысты. Сондықтан, автор өзіне жақын дүниені өзінің қабылдауында кең немесе тар шеңберде береді. Осыған байланысты автор бір оқиғаны жеңіл, үстіртін, шолу түрінде, кейбірін терең, толық суреттеп жатады. Осы ретте кеңістік шеңбері ұлғаяды немесе тарылады. Мәселен, халқымыздың тұрмыс-салтын

бір ғұрыптың орындалуы арқылы да, бірнеше түрін кең суреттеу арқылы да жеткізуге болады. Соған сәйкес кеңістікті толтыратын оқиға мен адамдар әр қилы болады. Көркем кеңістік шынайы дүние ретінде географиялық сипатты иеленеді. Қаламгер А.Сейдімбектің кейіпкерлері кей кезде уақыт ырқына бағынғысы келмейді. Өздерінің жүрек қалауындағы сезімге ерік беріп, бір сәт адамға тән бақыттың дәмін татуға бел буады. Осыған табан тіреген Ршыман: «Тәңірім қадамыңды қайырлы, құтты қылсын, Торғын. Өзіңе ғана айтқан имандай сырым ғой осы жасқа келгенше дәл қазіргідей пендеге лайық зор қуаныш кешкен емеспін»[1,26-б],- деп ағынан жарылады. Өзінің шешіміне риза қалып танытады Бұл жас емес, жер ортасына келген адамның ағынан ақтарыла, қуана айтқан сыры. Адам ретіндегі өзіндік, ішкі сезім қабатындағы жеке сырын ашуы. Әрі болашақ ұрпағымның анасы, жарым деп айтқан сыры.

Жүсіпбек Аймауытовтың айтуынша, әрбір адамда үш «мен» болады [3, 259-б]. Мұның біріншісі – мендік «мен». Екіншісі – меншік «мен». Үшіншісі - әлеуметтік «мен». Жазушының дәлелдеуінше, адамды тұтас әрі толық тану үшін осы үш «менді» де тығыз бірлікте, тұтастықта қарастыру керек. Адамды, адамның жанын зерттеген кезде, әсіресе, мендік «менге» айрықша көңіл бөлген жөн. Өйткені, адамның «жан дүниесінің шын суреті», «әр қилы ықтиярсыздықтары», «жанның дәйімгі, орнықты халдеріне ұқсамайтын тосын күйлері, кейде кенеттен жолығатын соқпа халдері», «құлпырмалы күйлері», «жүректің асыруға да, жасыруға да болмайтын шын халдері», «жан құбылыстарының күйі мен реңі», «адамның өзін-өзі іздеген халі», «санамен білінетін заттардан басқа, бір көмескі, мәлімсіз қуат арқылы білінетін ойлары», «кейде не себепті, қайдан шыққаны мәлімсіз төтенше ойлары», «біздің санамызға ғана байланысты, санамыздың екінші бір дәрежесіне байлаулы жатқан, санамыздың ар жағындағы мұнартқан санасыздық дүниесімен байланысып жатқан сезімдеріміз», «жанның әрбір толқынды, жүректің терең сырлары», «жан дүниесінің жалпы ағыны» осы мендік «менде» көбірек көрініс береді. Сондықтан да адамның жанын терең ашу үшін осы мендік «менге» ерекше мән беру керек.

Өмірді танып-білу, адамның табиғатына үңілу қоғамдық талаптың биігіне көтеріліп, өз айналасының ұлттық сипаттарын ашу, характерлердің жанды, нәзік сырларын тауып, қай тақырыпта жазса да, ол халқының бағалы мұрасына айналатындай болғаны жөн.

Сырт қарағанда өзімізге таныс, өмірде жиі кездесетін қарапайым ғана оқиғаны ала отырып, жазушы шеберлігі осы шағын оқиғаны үлкен философиялық мәні бар көркем туындының негізіне айналдыра алуынан көрінеді. Бұл жерде жазушының жүрек сыры, тебіренісі, айтылар ойдың мәнділігі, көздеген мақсатының айқындылығы өте маңызды. Автор ойы кейіпкер ойымен үндесе өріліп, оқиға өрісіне араласатын басқа да кейіпкерлердің сөзімен айқындала түсу керек. Көп жағдайда авторлық «мен» кейіпкердің «менімен» тұтасып, бірігіп кетеді.

Жазушы А.Сейдімбектің өмірдің әр тарапты құбылыстарын тоқайластырып, тұтас көркем дүние жасауға деген ұмтылысы шығармаларынан айқын байқалады. Өмірдің диалектикалық байланысы мен адамның кәдімгі тірлігі көркем бейнеленген.

Жазушының кейіпкерлері даланың тыныс-тіршілігін бағып өскен жандар. Олар даланың әрбір құбылысын тап басып, оның әрбір маусымдағы тірлігін, өзгерісін жіті бақылайды, солардан өз байламдарын жасап отырады. Содан да қаламгер бейнелеген кейіпкерлер ойға, пайымға бай, дүниетанымдары терең, сөзге жүйрік, көшелі. А.Сейдімбектің әңгіме-повестері белгілі бір желіге, жүйелі тақырыпқа құрылады. Өйткені, жазушы ең алдымен өмір шындығын, көрген, сезген етене тақырыпты нысан

етеді. Автор шығармаларының тақырыптық-идеялық, жанрлық, көркемдік қуаты бір-бірін толықтырып отырады. Суреткердің көркем бейнелері ұлттық, көркемдік-эстетикалық жағынан, ұлттық сана мен ойлау жүйесі тұрғысынан астасып, орайласып, оның қаламгерлік шеберлігін айғақтайды.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Сейдімбек А. Аққыз. Повестер мен әңгімелер. - Алматы: Атамұра, 2002.-288 б.
- 2 Ақсұңқарұлы С. Алаштың Ақселеуі. // Орталық Қазақстан. 2. 11. 1992.
- 3 Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 312 б.

ӘОЖ316.77:001.4

Халел А.¹, Садықова Р.К.²

*¹ магистр оқытушы. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,
aknur_h@mail.ru*

*² ф.ғ.к. Садықова Р.К. Алматы, Қазақстан,
roza.sadikova@mail.ru*

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Abstract. In the paper, dictionary usage is suggested one of effective ways in teaching Professional Turkish Language for students of the Department of International Relations. The author also discusses the ways of improving vocabulary skills for translating diplomatic terms with the help of different dictionary exercises and activities. Methods shown in the process of research widen and strengthen the methodology of improving teaching vocabulary to the students in Kazakh groups.

Key words: diplomatic term, terminology, methodology of teaching vocabulary, international the methodology.

Дипломатиялық терминдердің қолданысында өзіндік коммуникативтік – прагматикалық ерекшелігі бар екені даусыз. Дипломатиялық терминдер мен атаулардың қалыптасу және даму тарихын анықтау үшін, ең алдымен дипломатиялық қарым-қатынас пен оның тарихына шолу жасаған орынды болмақ.

Осыдан XIV ғасыр бұрын бүгінгі таңда жалпы саны 200 млн. адамға жетіп отырған түркі халықтары бір тілде сөйлеп, «Түрік қағанаты» атты бір мемлекеттің құрамында тіршілік еткені тарихтан белгілі жайт. Тек VII ғасырдан бастап, олардың тарихында бөліну және ажырау үдерісі басталды. Атақты Ататүрік "Жер бетінде түрікке түріктен артық дос жоқ" деген. Осы сөздің мәнін байсалдылықпен пайымдасақ, бұл жақындық түркі халықтарының тілінің бірлігі, дінінің бірлігі, мәдениетінің бірлігі, әдет-ғұрпы мен дәстүрінің бірлігі арқылы анықтала түспек.

Дипломатиялық құжаттар тілінде етістіктердің өзі таңдалып алынып барып жұмсалатынын анық аңғарылады. Негізгі кездесетін предикативтік тұлғалар: *кездесті,*

шешім қабылдады, жеделхат жолдары, қатысуға шақырды, қол қойылды, мәлімдеме қабылдады, мәлімдеме жасады, келісімге қол қойылды, талқыланды, мәлімдеді, ноталар алмасылды, атап көрсетті, хаттамаға қол қойылды, кездесу өтті және т.б. сипатында болып келеді.

Дипломатиялық қатынастағы коммуникативтік жағдай – дипломатиялық протокол арқылы орындалатын нақты орта, онда қарым-қатынасты анықтайтын тілдік бірліктердің қалыптасқан құралдары ғана қолданылады. Екі ел арасындағы коммуникативтік қарым-қатынаста орныққан, сыннан өткен коммуникативтік жағдай орындалады. Коммуникативтік жағдай қалыптасу үшін алдын-ала мағлұматтар алынып, әр елдің дәстүрі, салты зерттеледі. Соған орай коммуникативтік интенция таңдап алынады.

Дипломатиялық қарым-қатынас барысында екі елдің адресаттары бір-біріне мейлінше сыйластық, сыпайылық танытуы қажет саналады. Кез-келген дипломатиялық коммуникация бір-бірімен теңдік жағдайда өтуі көзделеді.

Түрік және қазақ тілдерінің тарихи туыстығы, ортақ діл мен діннің болуы көп нәрсенің байыбына терең барлауға жетелейді. Қазіргі уақытта түбі бір түркі тілдерінің терминдік жүйесін реттеу, мүмкін болған жағдайда, ондағы ортақ терминдердің санын көбейтіп, сапалық мүмкіндігін арттыру мәселесі күн тәртібіне қойылуда.

Түрік және қазақ халқының өзге елдермен дипломатиялық қарым-қатынас жасауының тарихы терең. Дегенмен, жазу арқылы сақталған тілдік деректердің тарихы екі тілге де ортақ көне түрік жазбаларындағы тарихи деректермен тікелей байланысты айтады.

Түрік және қазақ тілдеріндегі дипломатиялық терминдер мен тіркестерді салыстыра зерттеу қазіргі тіл ғылымындағы антропологиялық пайымдаулармен тығыз байланыста қаралады. Тіл ғылымында антропологиялық бағытта қазіргі кезде кең көлемде зерттеулер жүргізілуде. Тілді адам болмысымен бірлікте қарау антропологиялық әдістің негізі саналады. Тіл арқылы адамның өзін тану, адамның қасиеттерін білу бұл тәсілдің негізгі ерекшелігі.

Белгілі ғалым И.А. Бодуэн де Куртене тілдің сол тілде сөйлейтін қоғамдағы жекелеген адамдар мен индивидтердің психикасында, жанында, миында өмір сүретінін жазған болатын.

Қоғам мүшелерінің өзара пікір алысып, сөйлесіп қарым-қатынас жасауы тіл арқылы іске асырылады. Ойдың жарыққа шығып, іске асырылуы үшін әрине ол тілдік бірліктерге, тілдік таңбаларға негізделуі қажетті. Тілі ортақ, тегі бір елдердің арасындағы қарым - қатынастың дұрыс орнығуына, олардың бір-бірін жақсы түсініп, терең байланыстар жасауына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі ортақ дипломатиялық терминдердің болуы. Зерттеуші ғалымдар ойлау жүйесін екі түрлі бағытта қарастырады. Біріншіден, ойлау ұғым мен пайымдау формаларында болатын абстрактылы емес, абстрактылы процестер. Екіншіден, қабылдау мен елестің образы түрінде болатын сезім – образдардың мазмұны. Термин сөздердің де көпшілігінің мазмұны абстрактылы болып келеді. Ал қабылдау мен елестің образы түріндегі образдардың ұқсастығы, яғни тіл-тілдегі терминдердің жақын болуы, ұқсас келуі адамдардың бір-бірімен түсінісуінде де маңызды рөл атқаратыны даусыз.

Тіл мен ойлаудың жақындығы тек теориялық бағытта ғана емес, күнделікті қарым-қатынаста да аса маңызды фактор ретінде танылатынын дәлелдеп көрсетуге болады. Тілі мен діні, ділі ортақ болғандықтан, адамдар ресми сөйлеу барысында жақындықты сезінетіндігі, бірін-бірі дос санап сөйлесе алатындығы белгілі. Бұл әсіресе, дипломатиялық қарым-қатынаста аса бағалы, құнды. 1991 жылы 16 желтоқсанда

Қазақстан Республикасы өз Тәуелсіздігін жариялаған кезде шет мемлекеттерінің ішінен бірінші болып мойындаған Түркия Республикасы болғанын да кездейсоқтық деуге болмайды. Мұның ең негізгі факторларының бірі – тілдің жақындығы. Тіл жақындығының арқасында халықтар бір-бірімен тез табысатынын аңғарамыз.

Дипломатиялық терминдер елдің өзге ел арасындағы қарым-қатынас жасау үстінде қолданылатын лексемалар мен сөз тіркестерінен, елдер арасында құрылған одақтар мен ұйымдардың атауынан құралады. Олай болса, тіл – ойлаудың жемісі деген ескі қағиданы негізге алуға толық негіз бар. Ой ортақтығы – тіл ортақтығының негізгі кепілі. Ал тіл ортақтығы арқылы адамдардың қарым-қатынасының жақсы болуына қызмет етеді.

Түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасы саналатын көне түркі жазбаларынан бастап, дипломатиялық терминдер мен атаулардың ортақтығы қалыптаса бастады деуге толық негіз бар.

Тілші ғалым Құлмат Өмірәлиев "VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері" деген зерттеу еңбегінің "Рухани қазыналарды танып-білудің мәні" деген бөлімінде мынадай терең мәні бар ойларды білдіреді: "Өз тарихы мен әдебиетінің түп-негіздерін зерттеп білу, оның із соқпағы көмескі тартқан тылсым сырларына үңілу, тарих пен мәдениеттің ортақ бастау кезеңдерін табу, сөйтіп өздерінің төл мәдениетінің көне дәуірден бастап бүгінгі күнге жалғасып жатқан біртұтас ортақ тарихын жасау – барлық мәдениетті халықтарға тән дәстүр".

Олай болса, дәстүрлі мәдениеті бар іргелі ел болғандықтан, кез-келген сөздің тарихи дамуын көне мұралардан іздеу қажет. Осы тұрғыдан алғанда дипломатиялық терминдердің шығу тарихын Көне түркі жазба мұраларында жазылған мәтіндерден де іздеп табуға болады.

Л.Дүйсембекова "Қазақ ресми – іс қағаздары" атты еңбегінде: "Ескерткіштердің сол замандағы ірі тарихи тұлғаларға арналғандығын, бұл сөздердің авторы да жеке адам болғанымен, ел бастаушы, қол бастаушы тұлға екенін ескерсек, мұны қазіргі Елбасшыларының халыққа жолдауы, арнауы, үндеуі түрінде жарияланатын ресми құжат үлгісінің алғашқы нұсқасы ретінде де қарастыруға болады" деп жазады.

Көне түркі тілінде кездесетін дипломатиялық мағынада келетін сөздер қазақтілі мен түрік тіліне ортақ сөздер. Айталық, ескерткіште кездесетін *elci-elniic* сөзі екі тілде де осы негізгі мағынасында жұмсалады. *Ulus* сөзі қазіргі түрік тілінде *ulus-ұлт* мағынасында белсенді қолданылады. *Сү* сөзі арқылы түрік тілінде *savaş* сөзі қалыптасып, дипломатия терминіне айналған. *Savaş* сөзі арқылы *savaş hali (соғыс жағдайы)*, *haklı savaş (әділетті соғыс)*, *savaş hukuku (соғыс құқығы)*, *soğuk savaş (суық соғыс)* т.б. сияқты дипломатиялық терминдер қалыптасқан.

Дей тұрғанмен, аударманың өзі дипломатиялық терминдердің қолданысын тереңдетіп, терминдік жүйенің қалыптасуының негізі болған деуге толық болар еді. Бұл жөнінде осы кезеңдегі қазақ әдеби тілінің үлгілерін терең зерттеген ғалым Б. Әбілқасымов былай деп жазады: "Баспадан шыққан материалдардың көпшілігі дерлік – орыс әкімшілік орындарының халық арасына тарату үшін шығарған документтері, сондықтан олар көп жағдайда орыс тілінен қазақшаға аударылған аударма материалдар болып келеді".

Түркия мен Қазақстан қатынастарының қазіргі дәуірінің негізі Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін жариялауына дейін қаланған болатын. 1990 жылдың қазанында Мемлекеттің тәуелсіздік туралы Декларация жарияланғаннан кейін Қазақстан басшылығы дүниежүзінің көптеген елдерімен түрлі салаларда халықаралық қатынастарды кеңейтуге кіріскені белгілі. Осы Декларацияның 14-бабында былай делінген: "Қазақ ССР-інің

халықаралық қатынастардың дербес субъектісі болуға, сыртқы саясатты өз мүддесіне сай бегілеуге, дипломатиялық және елшілік өкілдіктер алмасуға, халықаралық ұйымдардың, оның ішінде Біріккен Ұлттар Ұйымының және мамандандырылған мекемелердің қызметіне қатысуға хұқы бар. Республика шет мемлекеттермен экономикалық және сауда байланыстарын еріктілік пен құқылық принциптерін сақтай отырып, өзара тиімді шарттар негізінде құрады, сыртқы экономикалық қызмет мәселелерін дербес шешеді" (Декларация).

Осы қысқаша мәтінде мынадай дипломатиялық терминдер бар: халықаралық қатынастар, дербес субъекті, сыртқы саясат, мүдде, дипломатиялық және елшілік өкілдіктер, өкілдіктер алмасу, халықаралық ұйымда, Біріккен Ұлттар Ұйымы, хұқ, шет мемлекет, экономикалық және сауда байланысы, еріктілік пен тең құқылық принциптері, өзара тиімді шартта, сыртқы экономикалық қызмет.

Бұл терминдердің көпшілігі бұрын қолданылып келгенімен, жаңа тәуелсіз мемлекеттің тұсында нағыз дипломатиялық термин ретінде өз мәнінде жұмсалып, белсенді қолданыла бастады.

Бұл екі ел арасындағы өзара экономикалық, сауда және ғылыми-техникалық, ынтымақтастық туралы қол қойылған алғашқы ресми құжат болып саналады.

Бұл мәтіндерді газет беттерінен келтіріп отыруымыздың мәнісі – бұл уақытта әлі де дипломатиялық мәтіндер таза қазақ тілінде жазылған жоқ болатын. Дипломатиялық мәтіндер де, ауызша айтылатын дискурстық мәтіндер орыс тілінде болғаны жасырын емес. Ал олардың түсінік – мәтіндері қазақ тіліндегі ақпарат беттерінде жарияланды немесе радио арқылы оқылды.

Келтірілген мысалдарда мынадай сөздер мен сөз тіркестері дипломатиялық термин мәнінде жұмсалған:

Ынтымақтастық туралы келісім, қол қойылды, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, экологиялық, мәдени, ақпараттық және басқа да салаларда ұзақ мерзімді негізде өзара пішінді ынтымақтастық, ынтымақтастықты одан әрі кеңейтуге және тереңдетуге деген тілек, мемлекеттік тәуелсіздік, таныды, Президент, Қазақстанның өкілдігі, АҚШ елшісі, қабылдады, кездесу, экономикалық реформалар, мәселелер талқыланды. Бұл сөздер мен сөз тіркестерінің біразы бұрын терминдік мағынада жұмсалмаған, дипломатиялық мәтіндерде бірте-бірте қолданыла бастаған.

Газет мәтініндегі қоғамдық-саяси лексика мен оның бағалауыштық қызметі туралы Б. Момынова өзінің "Газет лексикасы. Жүйесі мен құрылымы" атты еңбегінде былай деп жазады: "Бағалауыштық сипат қоғамдық – саяси сөздерді өзге терминологиялық сфералардан ерекшелендіріп тұратын басты әрі өзіндік айырмашылық, ал терминдерге тән нақтылық, дәлдік болғанмен, эмоционалды – экспрессиялық мейлінше аз мөлшерде кездеседі немесе мүлде болмайды. Сондықтан газет бетінде үнемі қолдануымен қатар, ылғи бағалауыштық мән таныту да аталмыш лексика тобына жат болып табылмайды. Айталық, *әкім, ішкі саясат, сыртқы саясат, тәуелсіздік, егемендік, азаттық, ұлт жандылық, ұлттық патриотизм, азамат, дербестік* тағы басқа жүздеген сөздің семантикалық құрылымында бағалауыштық категория бар". Автордың бұл жердегі бағалауыштық категория дегені, бағалауыштық сема немесе бағалауыштық мағына болуы керек. Өйткені сөз құрамында категория емес мағынаның бір бөлшегі жүреді.

Келтірілген мысалдардағы *ішкі саясат, сыртқы саясат, тәуелсіздік, азаттық, азамат, дербестік* деген терминден сол кездерде бағалауыштық мәнде, мүмкін жұмсалған болар, дегенмен қазіргі біздің зерттеген тілдік материалдарымызда бұл атаулар

дипломатиялық термин мағынасында орныққан. Сондықтан мәтіндерде бұл сөздер негізінен сипаттай келіп, жағымды не жағымсыз мағынада жұмсалмайды.

Түрік- қазақ тілдеріндегі дипломатиялық терминдердің морфологиялық сипатын анықтау арқылы олардың коммуникативтік прагматикалық жүйесіндегі қолданыс ерекшелігін де көрсетуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Kaplan M. Terminler. – İstanbul: Hisar, 990. – 321s.
- 2 Левенд А. Ябанджы келимелер салгыны. – Анкара: Түрік дили, 1957. – 65 б.
- 3 Реформатский А. Что такое термин и терминология. – Москва, 1961. – 540с.
- 4 Бегимова Г. Қазақ және түрік тілдеріндегі дипломатиялық терминдер мен атаулардың мағынасы, қолданыстағы қызметі. дисс. – Алматы: 2007. – 135б
- 5 Өмірәлиев К. YІН – XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы: Мектеп, 1985. – 127 б.
- 6 Дүйсембекова Л. Қазақ ресми – іс қағаздары. – Алматы: Ана тілі, 2005. – 207 б.
- 7 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 96б.
- 8 Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 222 б.
- 9 Рүстемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иракских иимствованных слов. – Алам-ата: Мектеп, 1989. – 320 с.
- 10 Оразбаева Ф. Қазақ ресми – іс қағаздары. – Алматы: Ана тілі, 2005. – 207б.
- 11 Момынова Б. Газет лексикасы. Жүйесі мен құрылымы. – Алматы, Арыс, 1999. – 224б.
- 12 <http://turkkazak.com>

УДК 81

Хасен Б.

ф.ғ.к., Сулейман Демирель атындағы университет, Қаскелең қаласы, Қазақстан
bota.khassen@sdu.edu.kz

СӨЗ – ЭКСПРЕССИВТІЛІКТІҢ НЕГІЗГІ БІРЛІГІ

Abstract. This article is devoted to expressive characteristics of words in Kazakh language. The expressive characteristics of words in the context is mentioned in the article.

Key words: vocabulary, synonym, expressive, emotion, syntactic structure, text.

Адам өз ойы мен сезімін айналасындағыларға жеткізу үшін саналы түрде айтпақ ойын іштей қорытып, сөйлей біледі. Адамзат өзге тірі мақұлықтан да санасы мен сөзі арқылы дараланады. Сондай-ақ өмір сүрген заманына қарай ойын жазбаша түрде жеткізуге де адам баласының мол мүмкіндігі бар. Осының негізінде бүгінде лингвистикада тілдің екі түрлі формасы қарастырылып жүр. Біріншісі, артикуляциялық базадан шыққан дыбысқа негізделген ауызша форма, екіншісі, графикаға құрылған жазбаша форма. Сөйлеудің бұл екі формасының ішінде ауызшаның бірінші болып қалыптасқандығы ешқандай дау тудырмайды. Ал тілдің жазбаша формасы ауызша форманың негізінде қоғамдық қажеттіліктен адамзат ақылымен тарих тезінен өте отырып жасалды. Ауызша және

жазбаша сөйлеудің әрқайсысы жеке, ерекше сөйлеудің түрлері емес, тек ғана бір ғана сөйлеудің екі бөлек берілу жолы ғана екендігі мәлім.

Ауызша сөйлеу мен жазбаша сөздің арасындағы ажырамас бірлікті аңдау үшін іштен ойлау жайлы түсінікті сараптап көрелік. Бір нәрсені ішімізден ойлағанда қандай да бір сөздің материалдық бөлігі сыртқа көрінбейді, яғни ойымыз бізден тысқары шықпайды. Бірақ адамның ішкі дүниесі өзімен-өзі сөйлеу үстінде болады. Бұл процесс кітап оқығанымызда да айқын аңғарылады. Мәтінді оқығанда құр көз жүгірту арқылы мәліметті қабылдамаймыз, берілген графикалық таңбалар санамызда өңделіп тілімізге сөз болып оралады да, ішімізден сол сөздерді қайталау арқылы ақпаратты сөйлеу негізінде санамызға сіңіреміз. Ал жаңа әліпби үйрене бастаған оқушының дауыстап оқуға бейім болуы жоғарыда атап өткен күрделі процеске икемделе қоймағандығында. Әлі таңбаларды жоғары деңгейде игермеген бала сырттан алған әріптер тізбегін санаға сөздік деңгейде сіңіруге бейімсіз. Әріптерді ауызша формада яғни дыбыстай отырып, алдымен сөздің сыртқы формасын құрастырған соң ғана сол сөздің ішкі мағынасына үңіледі. Өзге тілді жаңа меңгере бастаған адам да осындай жағдайды басынан өткізеді. Алдымен сөздің сыртқы қалыбын дайындап алған соң ғана оны іштей қайталап, мазмұнына үңіледі. Кез-келген сөзді іштен айтудан қарағанда сыртқа шығарып дауыстап сөйлеу түсініктірек болады. Мұның өзі ауызша сөйлеудің тілдің алғашқы формасы екендігін дәлелдей түседі. Ойлауы дамымаған адамның сөйлей алмайтынындай, сөздің қатысуынсыз ойлау да мүмкін емес. Олай болса, тіл адамзат тарихының ең алғашқы күнінен-ақ бар деп батыл айта аламыз.

Жазбашамен салыстырғанда ауызша сөйлеуде адам ойы әлдеқайда анық, түсінікті жеткізіледі. Себебі ауызша сөйлеуде сөзбен қатар ойды жеткізуге қызмет атқаратын қосалқы элементтер бар. Дауыс ырғағы, беттегі әртүрлі эмоция, қолдың түрліше қимылы мен көз жанарының тыңдаушыға ойды жеткізуде атқар рөлі орасан зор. Бірақ бүгінгі қоғамда біз ақпарат алуда жазбаша форманы кең қолданамыз, сырттан алатын білім мен ақпараттың негізгі көзі қағазға қатталған. Ағылшынның белгілі драматургы Бернард Шоу: «Ия» деп айтудың елу түрлі, «жоқ» деп айтудың бес жүз түрлі тәсілі бар, ал оларды жазудың амалы біреу-ақ» деген екен [1:11]. Ауызша тілдегі мұндай фонациялық ерекшеліктердің қызметін жазбаша да жеткізе білу үшін, тіл заңдылықтарын жете меңгеріп, тілдің экспрессивтік қызметін терең зерттеудің маңызы зор. Бұл мәселемен қазіргі таңда тіл білімінің стилистика саласы айналысып жүр. Қазақ тіл білімінің терминдерінің негізін салған А.Байтұрсынов өз тұсында стилистиканы тіл қисыны деп атап, оған мынадай анықтама береді: «Тіл қисыны дегеніміз – асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым, лебіз ғылымының мақсаты асыл сөздің асыл болатын заңдарын білдіріп, түрлерін танытып, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі өнегелерімен таныстырып, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатындығын көрсету» [2:348]. Демек тілді меңгеру деңгейіміз лексикалық қорымыздағы сөздің санымен емес, сөзді қолдану сапасымен өлшенеді. Абайша айтар болсақ, тіл шебері «қиыннан қиыстырар ер данасы» болуы шарт.

Тіл функцияларын терең танып білу үшін ажырамыс диалектикалық бірліктегі тіл мен сөйлеудің ара жігін айыра білудің маңызы зор. Ағылшын тілін зерттеуші ғалым О.В.Александрова тіл коллогация (сөздердің арасындағы лексикалық-фразеологиялық байланыс) мен коллигацияның (сөздердің сөз табы ретіндегі грамматикалық белгілері) диалектикалық бірілігінен тұрады дейді [3:13]. Демек, тілді құрайтын элементтерге морфема, сөз, сөз тіркесі және сөйлем кіреді де, тіл қарым-қатынас құралы болады. Ал

сөйлеу осы тіл арқылы адамдар арасындағы араласуды жүзеге асырады. Араласу яғни коммуникация сөйлемнің қызметі арқылы жүзеге асады, ал сөз бен сөз тіркесінің негізгі қызметі номинативті. Бұл жайлы тиянақты талдауды К.Ахановтың оқулығынан кездестіреміз [4;396-401]. Коммуникация барысында сөз кейде сөйлемнің де қызметін атқара беретін кездер болады. Бұл диалогте, атаулы сөйлемдерде, парцелляция құбылысында жиі кездеседі. Сондықтан сөзді тек лексикологияның еншісіне қарау тіл табиғатын толық тануда кедергі келтіреді.

Тілдің ішкі құрылысын жүйелі, терең зерттеу үшін ғалымдарымыз тіл білімін әр түрлі салаларға бөліп қарастырып жүр. Жалпы тіл білімінің жинақтаған тәжірибесінен туындаған бұл тәсілдің зерттеу жұмыстары үшін тиімділігі дау туғызбайды. Бірақ кез-келген сәтте тілді зерттеуші тіл тұтастығын назардан тыс қалдырмауы тиіс. Ахмет Байтұрсынұлы: «Сөзден құрастырып пікірлі әңгіме шығару үшін жұмсалатын зат – сөздер. Топырақтан иленіп кірпіш жасалған сияқты, дыбыстан құралып сөз жасалады. Кірпіштен қалап түрлі үй жасау сияқты, сөздер бірігіп түрлі әңгімелер айтылады. Үйдің түрлі болып шығуы балшықтан, кірпіштен, әсіресе қалауынан болатыны сияқты, әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен. Балшық жаман болса кірпіш жақсы болмайды, кірпіш жақсы болмаса, үй жақсы болып шықпайды. Сол сияқты тілдің дыбысы жаман болса, дыбысының қосылуы жақсы болмаса, сөз құлаққа жағымды болып шықпайтыны рас. Бірақ тізуі жаман болса, дыбысы жақсы сөздерден де жақсы әңгіме шықпайды » - дейді [2;349]. Қарапайым мысал арқылы ғалым тіл бөліктерінің ажырамас байланысын аңғартады. Ешқандай синтаксистік байланысқа түспеген, сөйлемнен тысқары тұрған сөз, техниканың бөлек бір бөлшегі іспеттес, жеке тұрғанда атқарар функциясы анық көрінбейді. Ал сөйлем құрауға қатысып, басқа сөздермен байланысқа түскенде жанданып қоя береді. Сондықтан да тіл білімінде лексикология саласының үлесіне тиіп, стилистикалық лексиканың ауқымында қарастырып жүрген экспрессивтік реңк тудырушы көріктеуіш құралдардың қызметін синтаксис ауқымында да саралаған жөн. Мұндағы мақсат - лексикологияның мүмкіндігін шектеу емес, лингвистика салалары арасындағы тығыз бірлікті, тұтастықты таныту.

Қатынас құралы міндетін атқаратын, ішкі ой-сезімді білдіретін, оны біреуге жеткізетін құрал ретінде тіл қай қоғамда да айрықша мәнге ие болып келді. Бірақ адамдар сөзді тек ғана қарым-қатынас құралы ретінде ғана қолданбайды. Адамға жаратылысының алғашқы күнінен қызмет еткен тілдің функциясы жан-жақты. Сөз - адам рухының ажырамас бір бөлігі. Адамзаттың жан дүниесінің бар толғанысы, ішкі әлемінің сан алуан жағдайы, реніші мен күйініші, қуанышы мен сүйініші сөз арқылы сыртқа шығады, сөз арқылы өзгеге жетеді. Сөзді «мірдің оғына» балаған қазақ халқы ежелден-ақ жүйелі сөзге жете мән берген. Халқымызда тіл қарым-қатынастық құрал болумен ғана шектелмей, әлеуметтік мәні бар қоғамдық қызметті де атқарған. Теориялық тұрғыдан толық жүйеленбегені болмаса, қазақ тіл ғасырлыр бойы өзінің экспрессивтік қызметін жетілдіріп, сөз зергерлері тарапынан өңделіп, жаңа бояулармен қанығып келеді. Қарым-қатынас құралы ретіндегі тілдің қызметі тіл білімінде тілдің коммуникативтік (латынның «қатынас», «байланыс» деген сөзінен алдыңған) функциясы деп аталынса, ал ойлауды жеткізуші құрал ретінде тіл экспрессивтік (латынның «сөйлемше» деген сөзінен алынған) функция атқарады.

Қазақ тіл білімінде экспрессивтік мәселесі Ә.Қайдаров, Ғ.Мұсабаев, Ф.Мұсабекова, Ә.Болғанбаев, М.Серғалиев, Х.Нұрмұханов, Ш.Нұрғожина сынды зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. Бірақ тілдегі эмоциональдық пен экспрессивтіліктің

арақатынасы жайлы ғалымдар пікірі әр қилы. Қазақ тіліндегі эмоциональды-экспрессивті сөздерді зерттеушілердің түрлі көзқарасы бүгінгі күнге дейін теориялық тұрғыдан толық тұрақталмаған. Бұл жайттың тілдің әртүрлі салаларына тигізер кері ықпалы жайлы Г.Ақылбекованың мақаласынан аңғаруға болады [5]. Ол «Қазақ тілі түсіндірме сөздігіндегі» етістіктердің стильдік ерекшелігін саралай отырып, сөздіктегі бірізділіктің жоғын тілге тиек етеді. Мұнда көтерілген басты мәселе - тіліміздегі кейбір сөздердің болмысынан яки әуелден бар экспрессивтік-эмоциональды реңктерінің сөздікте берілуінде бірізділіктің сақталмауы.

Экспрессивтік-эмоциональдық жайлы Ә.Болғанбаев, Б.Қалиев сынды ғалымдардың еңбегінен мынадай жолдарды кездестіреміз: «Сөздер зат, құбылысты, олардың белгі қасиетін, болмаса іс-әрекетін ғана атап білдіріп ғана қоймайды, сонымен бірге адамның сезіміне әсер ететіндей стильдік мәнге ие болады. Адамның сезімінге әсер ететін сөздер тобы экспрессивтік-эмоциональды лексика деп аталады. Сөздің экспрессивтік сипаты оның бейнелі, мәнерлі айтылуынан, ал эмоциональдығы оған қоса адамның бір затқа, құбылысқа адамның өзіндік көзқарасын, көңіл-күйін, сезімін білдіруінен көрінеді. Сөздің бейнелі, мәнерлі айтылуы мен сезімге әсер ету қасиеті бір-бірімен тығыз байланысты. Эмоция бар жерде экспрессивтік болады» [6:178]. Байқағанымыздай, экспрессивтік пен эмоциональдықтың арасына нақты шек қойылмаған.

Ал зерттеуші ғалымдар І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев та бұл терминдерді бір ұғымда қарастырып, сөйлеушінің бір затқа немесе құбылысқа эмоциональдық көзқарасын білдіретін сөздер деген пікір айтады [7].

Қазақ тілінің стилистикасының практикалық тұрғыдан қарастырған ғалым Ф.Мұсабекова экспрессивті сөздер мен эмоциональды сөздер бірдей емес дей келе, өз ойын былай тұжырымдайды: «Тілдегі эмоциональдық элементтер адам сезімін білдірсе, экспрессивтік амалдар эмоцияны, ерікті ойды білдіруде де мәнерлікті күшейту үшін қызмет етеді» [8;59]. Яғни экспрессивтіктің ауқымын эмоциональдықтан кең етіп көрсетеді.

Ал ғалым Е.Жанпейісов «экспрессивтік сөздер», «экспрессивтік бояу» деген терминдерді қолданады да, экспрессивтік бояудың жеке сөздерге де, фразеологиялық орамдарға да, синтаксистік конструкциялардың да қай-қайсысына тән сипат екенін атап көрсетеді [9;76].

Біз ғалымның бұл пікірін қуаттай отырып, тіліміздегі экспрессивтік-эмоциональды лексика терминін ықшамдап экспрессивтік лексика деп қолдауды жөн санаймыз. Себебі эмоция байқалатын жерде сөз өзінің экспрессивтік қызметін де танытады. Демек, тілдің экспрессивтілігі дегеніміз - сөздерді түрлендіре қолдануда қызмет атқаратын тіл бірліктерінің семантикалық-стилистикалық белгілерінің жиынтығы.

Бұл орайда тіліміздегі сөздердің өздері экспрессивтілігі жағынан сан алуан екендігін ескермеуге болмайды. Экспрессивтік сапа барлық сөздерде бірдей байқалмауы мүмкін. Тіліміздегі кейбір сөздер жеке тұрғанда толық мағыналы дербес сөз ретінде заттар мен құбылыстардың атауын білдіріп, номинативті (латынның «атауыш» деген сөзі) қызмет ғана атқаруы мүмкін. Мысалы, *адам, күн, көз, бала, киім, өсімдік, ағаш* сияқты сөздерде ешқандай экспрессивтік реңк байқалмайды. Ал лексикологиядағы экспрессивтік-эмоциональды лексика деп атап жүрген бірқатар сөздер ешбір қосымшасыз жеке тұрып-ақ экспрессивті бояуға ие болуы мүмкін.

Бұл жайлы ғалым Е.Жанпейісов: «Экспрессивтік бояу әдетте екі тұрғыда сөз етілуі тиіс. Біріншіден, лексикалық мағынасы әуелден экспрессияға бейім тұратын сөздер,

екіншіден, қолдану процесінде жүре келе экспрессивтік бояу алатын есімдер мен етістіктер»[9;76]. Ал Ф.Мұсабековадан да осы іспеттес пікірді байқаймыз: «Кейбір жеке сөздер контекссіз-ақ экспрессивті мағынаны білдіріп тұрады, себебі ол мағына сол сөздер бойынша бұрыннан-ақ қалыптасқан»[8;151].

Сөздердің синонимдік қатарын түзгенде бұл ерекшелікті айқын аңғаруға болады. Ғалым Ә.Болғанбаев күнделікті қолданысымызда жиі қолданылатын «бет» сөзінің отызға жуық синонимін береді [10;72]. Олардың ішінде *келбет, көрік, ажар, шырай, дидар, жамал* сөздерін естігеннен-ақ жылы қабылдап, жағымды эмоцияны сезінесің. Ал *ұсқын, сиық, сұрық, тұрпат, сықпым, порым, пошым* - әуел бастан өзіне сүреңсіз реңкті сіңірген сөздер. Қазақтың сөз зергерлері бұл сөздерді өз мақсаттарына шебер пайдаланып отырған. Мысалы: *Сары алтын, сапы меруерт қарағым-ай, Көргенде жамалыңды көңілім қош* (Ақан сері). *Ұсқының құрғыр түге, жұртты шошытып, түсіне кірейін деп көрінемісің* (М.Әуезов). *Адамның сықпытынан азып туған, Адам боп түсін бояп жүрген айуан* (И.Байзақов).

Сөздердің басым көпшілігі белгілі бір текст ішінде, сөйлем құрамында экспрессивтік-эмоциональдық бояуға ие болады. Көру мүшесі ретінде біз білетін «көз» сөзінің жеке дара тұрғанда ешқандай экспрессивтік-эмоциональдық қызметі байқалмайды. Сөйлем құрамына кіріп, өзге сөздермен байланысқа түскен сәтте номинативтік рөлдегі сөз өз қызметін толықтырып, ары қарай түрлендіре түседі. Мысалы: *Нанбасаңдар, сұраңдар мына Омардан. Көзі тұр ғой, айтсын,- деді Сәду даусын қаттырақ шығарып* (Б. Тілегенов). Әдетте қандай да бір затты немесе құбылысты өз атауымен атамай басқа бір белгісімен бөлшегімен атау дағдысы қазақ тілінде жиі кездеседі. Оған тіл білімінде *синекдоха* деген терминді қолданып жүрміз. Ал берілген сөйлемдегі қолданыстың мазмұнға тигізер ықпалы не? «Көзі» сөзінің орнына «өзі»деп қолданылуға да болар еді. Бірінші сөйлемге назар аударар болсақ, инверсия құбылысы байқалады. Яғни сөйлем мүшелерінің қалыпты орны бұзылып, толықтауыш сөйлемнің соңынан орын тапқан. Сөйлем соңындағы «Омардан» сөзіне ерекше дауыс екпіні сала айтылып, сілтеу есімдігін тіркестіре тыңдарман назарын аударған. Одан кейінгі сөйлемдегі «көзі» сөзі бетпе-бет, тура, осы жерде деген мағынаны ішіне сидырып, айтушының ішкі сезімін оқырманға жеткізіп тұр. Нақтылай түссек, кейіпкердің сөзінен шындықты дәлелдеуге тырысып баққан, екпінді леп сезіледі. Бұл мысалдан тілдің экспрессивтілігі тек лексикологиялық қабатта ғана емес экспрессивтік синтаксиспен селбесе отырып, сөз мәнерін ұштай түсетінін анық байқауға болады.

Сөйлемнің құрамындағы жекеленген сөздерді талдағанда, жеке дара алып қарамай, қасындағы басқа да сөздермен, сөз тіркестерімен бірге, өзара тығыз бірлікте тексерген жөн. Бұлайша бір тұтас қарастыру жалпы сөздің табиғатын, экспрессивтік мүмкіндігін жете тани білуге жол ашады. Тіпті мағыналық жағынан тұтасып келген бір бүтін абзацтан тұратын синтаксистік тұтастықтағы жеке сөздің мазмұнды толықтырудағы өзіндік функциясын ескере отырып, саралау жұмыстарын жасағанда ғана, тіл табиғатын тереңірек танымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Бернад Шюу. Избранное. Русский перевод. -Москва, 1956. -286 с.
- 2 Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. -Алматы: Жалын, 1991. - 464 бет.

- 3 Александрова О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса. -Москва: Высш. школа, 1984. -211с.
- 4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. -Алматы: Санат, 2003. -496 бет.
- 5 Ақылбекова Г. «Қазақ тілі түсіндірме сөздігіндегі» етістік сөздердің стильдік саралануы// Ізденіс. 1998. №6. Б.-15-21.
- 6 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –Алматы.:Санат, 1997. -265 бет.
- 7 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Мектеп, 1975.
- 8 Мұсабекова Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. –Алматы: Мектеп, 1982. -151 бет.
- 9 Балақаев М., Томаннов М., Жанпейісов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Дәуір, 2005. -256 бет.
- 10 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. –Алматы: Мектеп, 1975. -308б.

УДК 81

Özyaşar Y.¹, Eren Ö. F.²

¹PhD., Süleyman Demirel Üniversitesi, Kazakistan, yucel.ozyasar@sdu.edu.kz

²Öğrt. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Kazakistan, omerfaruk.eren@sdu.edu.kz

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE İŞLEVSEL DİLBİLGİSİ ÇERÇEVESİNDE METİNBİLİMSEL-TÜMCESEL YAPILARIN İŞLEVSEL- ANLAMSAL BAĞLAMDA UYGULANMASI

Abstract. The use of language teaching methods that provide effective communication that would meet the needs in modern Turkish language teaching is very important. In this study our aim is to define the functional structure of the grammar method “sentential text-scientific” that teaches Turkish to foreigners and to try to show applications in a logical plane. Foreign language education is now accepted by all linguists to be taught not only through grammar. The importance of language teaching in communication, linguistic and communicative challenge in forming the text to be functional, the text in the semantic context in a consistent and correlative is obliged by the containment integrity. “Text-scientific” forms a functional presentation of the linguistic structure. Rather than directly teaching grammar, attempting to comprehend the existing functional-semantic integrity in the text constitutes the conceptual framework of our goal. In our study, the “sentential text-scientific” examples that are related to the functional grammar method are given to show that the subject has been studied.

Key words: Teaching English to foreigners, Functional Grammar, "Metinbilimsel-Tümcesel Building, Rainbow Textbooks.

İşlevsel Dilbilgisi, bir dil dizgesini çalışmanın öncelikle dil kullanım çerçevesinde başlaması gerektiğini ve dilsel ifadelerin anlamının belirlenmesinin bağlamdaki işlevlerinin betimlenmesi ile olanaklı olduğunu savunarak, dile işlevsel bakış açısıyla yaklaşan bir

yaklaşımıdır.(Eggins 1994: 11; Hopper 1998: 162). İşlevsel dil bilim bütün dilleri ele alırken; işlevsel dil bilgisi bir dili inceler ve ona ait öğeler üzerinde yoğunlaşır. İşlevsel dilbilgisi somut bir gramer dalı olarak dilin yapısal birimlerinin (metin, tümce, tümcesel ve sözdizimsel yapılar vb.) işlevlerini ve onların kullanım kurallarını incelemektedir. Söz konusu dilbilgisi dalında çeşitli dil düzeylerinde oluşan dilbilimsel dizge, yapısal bileşenlerin anlamsal işlevlerinin birlikteliği temelinde ele alınmaktadır. (Bondarko, LES 1990)İşlevsel dilbilgisi her dil düzeyinde oluşan dilbilimsel dizgelerin; metin veya metinden küçük ve büyük yapıların, yapısal bileşenlerinin anlamsal işlevleriyle bir bütün oluşturması temelli bir hedef gütmektedir. İşlevsel dilbilim dildeki öğeleri ve bunların bildirimlerini işlevleri açısından ele alarak dil dizgesi içindeki görevini ve konumunu belirlemektir. Dileişlevsel bakış açısıyla yaklaşmak, dilin kurallar dizgesini mümkün olduğuncaişlevsel kavramlar açısından açıklamayı gerektirir (Siewierska 1991: 9). Biçimselparadigmadan farklı olarak işlevsel dilbilgisi bir model oluşturmaya çalışmaz ve bir dil dizgesini çalışmanın öncelikle dil kullanımı çerçevesinde başlaması gerektiğininve dilsel ifadelerin betimlenmesinin bağlamdaki işlevlerinin betimlenmesi ileolanaklı olduğunu savunur(Nichols 1984: 97).

Semantik(anlamsallık), eş zamanlı ve ard zamanlı olarak çalışır. [Ferdinand de Saussure](#)'ye kadar [dilbilimi](#) çalışmalarında ardzamanlılık hakimdi. Eşzamanlı semantik, dildeki göstergelerin belli birzaman diliminde belli gruplar tarafından biriletişimaracı olarak nasıl kullanıldığını araştırır. Eş zamanlı semantic ve ardzamanlı semantic birbiriyle hiçbirzaman çelişmez, hatta birbirlerini tam anlamıyla tamamlar.

Kelimelerin anlamlarının araştırılması dilbilimsel anlamsallığın konusudur. İşlevsel anlamsallık [Alfred Tarski](#) tarafından 1944 yılında “sistematik bir süreç olarak resmileştirilmiştir”. Gerçek – işlevsel semantic bir cümlenin anlamını bir cümlenin gerçekliği sorununa bağlamıştır, çünkü bir gerçekliğin tasarısının kavranması, anlamın tasarısının kavranmasından daha kolaydır. Gerçek – işlevsel semantik “anlam” kavramını dilsel ifadelerile dünya arasında bir işlev olarak anlayan ve bu ifadelerin gerçekliğini, bunların anlamlarına ölçüt olarak kullanan bir semantiktir.

Türkçe'nin eşzamanlı dil kullanımının betimlenmesinde işlevsel dilbilgisinin metodolojisinin bileşimli olarak uygulanması kanaatimizce Türkçe'nin sözdizimsel yapısına uygun olup metinbilimsel çalışmalarda daha büyük bir kolaylık sağlanacağı söylenebilir. İşlevsel-anlamsal metin çalışmaları daha somut ve gerçekçi bir şekle büründürecektir. Cümlenin gerçekliği ve işlevi onun anlaşılır olmasına yani anlamına bağlıdır. Dilbilgisinin işlevsel olarak ele alınıp incelenmesi metinbilimsel yapıları daha gerçekçi ve iletişimsel bir hale getireceği şüphesizdir. Ayrıca Avrupa dil portföyüne göre dil öğretimi ve eğitimine ait kriterlerin belirlendiği dizgelerde işlevsel anlam alanları eş zamanlı ve metinbilimsel olarak daha iyi tanımlanabilecektir. Biz bu çalışmamızda metin ve metin içindeki cümlelerin metinbilimsel çerçevede yeniden nasıl kurgulanabileceğinin işlevsel-anlamsal yönü üzerinde yoğunlaşacağız. Çalışmaya örnek olacak dilbilgisel metni ise Dilset'in yabancılar için hazırlamış olduğu 'Gökkuşağı' kitabından seçtik. İşlevsel-anlamsal alanlara göre metindilbilimsel açıdan bakarak tümcelerin konuya ve yoruma

göre kırılarak yeniden metinleşmesine az da olsa bir açıklık getirmeye çalışacağız. Bunu yaparken Türkçe'nin işlevsel dilbilgisini oluşturan temel öğeleri işlevsel-anlamsal bakış açısıyla bir metin bütünlüğü içerisinde ele almaya çalışacağız. Türkçe'deki metinbilimsel-tümcesel yapılanmalar; yüklem merkezli, öznel-nesnel, nitelik-nicelik, hal-durum merkezli, işlevsel-anlamsal bileşim alanları şeklinde ele alınıp incelenebilir. İşlevsel dilbilgisi somut bir dilin kullanım birikimi ve imkanlarıyla işlevsel-anlamsal alana göre yeniden şekillendirilebilir. Dilbilimde işlevci yaklaşım farklı iletişim bağlamlarında dilin rolünü ve işlevlerini betimlemeye çalışan ve iletişime dayanan bir yaklaşım olarak betimlenmektedir. Bu yaklaşımda dilin insanların birbirleriyle olan etkileşimlerinde anlam oluşturmaya nasıl olanak sağladığı araştırılmaktadır; ancak, dilde anlam her zaman açıkça belirlenmemektedir. İşlevsel dilbilgisinin temellerini üç temel soru oluşturur: Ne anlatıyor? 'anlama', ne ile anlatılıyor? 'biçim' ve ne için anlatılıyor? ' görev. Soyut anlamların, somut dil biçimleriyle metinbilimsel anlatımla görselleşmesi bilgi ve iletişimin daha işlevsel olarak işlenmesini gerektirecektir. Fakat bu bizi aşan bir ekip çalışması gerektiren kapsamlı tetkikleri gerektiren bir husus olduğu için biz sadece küçük bir bölümü üzerinde tatbikini göstermek için metinbilimsel verileri basit tümce veya tümcelerin işlevsel yönden konuya ve anlama göre kırılarak aynı yazımın yeni metin şekillerine dönüşümünü göstermek için farklı işlevsel-anlamsal tümce yapıları oluşturacağız. 'Dilin işlevi, bir sözcenin ya da kullanılan herhangi bir dilsel birimin amacıdır. Dil içinde ya da dil öğretiminde, dilin işlevleri genellikle davranış kategorileri biçiminde algılanır: rica etmek, özür dilemek, şikâyet etmek, bir şeyi ya da kendisini savunmak, vd. Bir dilin ya da bir sözcenin işlevi/işlevleri o sözcenin yapısı incelenerek belirlenemez. Önemli olan, dilin işlevsel olarak kullanılmasıdır, dil ile bir şey yapmak ya da sizi dinleyenleri etkileyerek onların bir eylemde bulunmalarını sağlamaktır' (Kılıç,2002:31). Kılıç'ın da ifadelendirdiği gibi dilin işlevsel kullanımı sözcüklerin yapısını inceleyerek değil onların metin içinde veya durum içinde taşıdığı anlam ve davranış ortaya koymakla sağlanır.

Ama herşeyden önce metinve metinbilim nedir suallerine bir cevap vermemiz gerekmektedir. Metin, belirli bir iletişim bağlamında, bir ya da birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen anlamlı bir yapıdır. Metin çok farklı düzeylerde dille iletişimde bulunmak amacıyla cümlelerden oluşan, cümlelerle oluşturulan anlatma ve anlaşma aracıdır. Metni tarif eden bu ifadelerde iletişim kelimesi önem taşımaktadır. İletişimin gerçekleşmiş olması için onun işlevini yerine getirmiş olması mantıksal bir çıkarımdır).Metin içinde yazımsal ürünlerin bağlaşıklık ve tutarlı olması dilin işlevselliği açısından çok önemlidir. Bir cümlede veya metinde, kelimelerin dil bilgisi kurallarına göre bir araya gelmesi ve kullanılmasına **bağlaşıklık** denir. Bunların kendi içinde anlamca birbirlerini karşılamalarına ise tutarlılık diyebiliriz Charolles, bir metnin tutarlılık ve bağdaşıklık özelliklerini gösterebilmesi için dört kurala uyulması gerektiğinden söz eder. Bunlar, yineleme (Fr. répétition), ilerleme (Fr. progression), çelişkin olmama (Fr. non-contradiction) ve bağıntılılıktır (Fr. relation) (aktaran: Reichler-Béguelin, Denervaud, Jespersen 1990:125-126). 'Metin, modern dilbilimde XX. yüzyılın 70'li yıllarından beri onu oluşturan dil birimlerinin metindeki ilişkilerine ve sıralamasına göre yapısal, söz konusu dil birimlerinin ifade ettiği düşünsel kuramlara göre ise

anlamsal olarak incelenmiştir. Bilgi- iletişim çağında bunun yanı sıra, metnin işlevselliğinin irdelenmesi de giderek ivme kazanmaktadır. Çünkü dil, gerek bireylerarası, gerekse toplumlararası iletişimin ve bilgi akımının gerçekleşmesinde en temel araç görevini herşeyden önce işlevsel olarak üstlenmektedir. İletişim de, çeşitli sosyal ve dilsel görevi olan ve verici tarafından hem sözlü hem de yazılı olarak üretilen metinlerden oluşmaktadır. Dilbilimde metnin, bugün artık bir temel konu olarak belirlenmesi evresine girilmektedir. Nitekim birçok dilbilimsel kuralın yanısıra, eylemin çatsal-zamansal biçimlenmesi de, temel metin oluşturucu araçlardan biri olarak ele alınmaktadır.’ (Zolotova 2002). Metin bilim ise yazınsal metnin toplumsal, imgesel vb. Bakımından bilimsel olarak incelenmesi olarak ifadelendirilir. Metin yazılı ve sözlü olarak şekillenmektedir. Çağdaş metinbilimi; bütünlüğe ve bağlaşıklığa sahip olan metinlerin kuruluş kurallarına göre anlatılan anlamsal kuramları inceler. Çalışmamızda metin bilimsel verilerden yararlanarak evrensel özellikli anlamsal kuramların ekseninde, işlevsel-anlamsal anlamların eşzamanlı düzlem deşlevselliğine göre şu şekilde değerlendirmeye çalışacağız:

‘Temel bir dilbilimsel iletişimsel birim olarak “verici ↔ileti↔alıcı” formülü biçiminde tanımlanan metin oluşturuculuk, çağdaş dil-kullanım ortamına göre yeni bir düzlemde ele alınmaktadır. Dolayısıyla metin, çağdaş dilbilimde bir bileşim, bir dilbilimsel-iletişimsel süreç ve oluşum biçiminde, bileşenlerinin birbiriyle birikişmesi olarak belirlenmektedir. Sözkonusu birikişmeye göre belirlenen klâsik “verici↔ileti↔alıcı” formülü ise, metin bileşenleri düzleminde yeniden sınıflandırılmaktadır. Bu bağlamda metin bileşenlerinin yeni bir tanımlaması ve iletişimsel devresi, düşüncemize göre aşağıdaki şekilde formüle edilebilir:

- a. Verici
- b. Vericinin projeksiyonu
- c. Metin gövdesi veyailleti
- d. Metin projeksiyonu
- e. Alıcı

(M.Musaoğlu 2002).

1. İşlevsel-Anlamsal Alanına Göre Metnin Basit Cümce ve Cümceler Temelinde Yapılandırılması

1.1 Basit Cümle ve Cümleler Baz Alınarak

O, alışveriş yapmak için süper markete gidecek. Süper marketten sebze, meyve, vekahvaltılık malzemeler alacak.

METİN 1.1.1.1 (G1, Konu 11, s.89)

‘Fatma Hanım’ın Alışveriş Planı’

‘Fatma Hanım, öğleden sonra saat üçte işten çıkacak. O, alışveriş yapmak için süper markete gidecek. Süper marketten sebze, meyve, ve kahvaltılık malzemeler alacak. Fatma Hanım sebzelerden domates, salatalık, sivribiber, dolmalık biber ve patlıcan alacak. Meyvelerden elma, muz, şeftali, erik ve karpuz alacak. O et ve kahvaltı reyonuna da uğrayacak. Kahvaltılıklardan bir kilo beyaz peynir, bir kilo yeşil zeytin, kaymak, bir kavanoz reçel, yarım kilo tereyağı ve bir koli yumurta alacak. Ayrıca akşam yemeği yapmak için bir kilo tavuk eti ve yarım kilo kıyma alacak. Fatma Hanım, çocuklarına çikolata, bisküvi ve sakız alacak. O, alışverişini kredi kartıyla yapmayı düşünüyor.’

Söz konusu örnekteki birinci tümcedeki öngönderim ikinci tümcedeki art gönderimi anlamsal açıdan tamamlıyor. ‘alışveriş yapmak için- sebze, meyve, ve kahvaltılık malzemeler’bu da öncül tümcelerde var olan sözcüklerin,ardıl tümcedeki sözcüklerle somut bir iletişim kurması anlamına gelmektedir. Fakat aynı metin içerisinde‘Fatma Hanım, öğleden sonra saat üçte işten çıkacak.O, alışveriş yapmak için süper markete gidecek. Aşağıdaki şekilde sıralanan cümlelerde ise aynı somut bağlantı kurulamamaktadır. ‘saat üçte işten çıkacakve süper markete gidecek’ öncül tümce ile ardıl cümle arasında anlamsal yönden somut bir bağlantı yoktur. Yani öncül tümcede bize verilen iletiyle ardıl cümle hakkında hızlı bir iletişim kurmamız mümkün gibi değildir.Söz konusu metinde ‘alışveriş yapmak için’ ögesi öncül tümcedeki bilgi verici konumundadır. Metni okuyan için somut bir gönderim oluşturmaktadır. Buna göre verici: ‘alışveriş yapmak için’ ögesidir.Vericinin okuyucuya verdiği mesaj ise süpermarketten bir şeyler alınacağıdır. Metin gövdesindeki ileti ise sebze dendiğinde; ardıl cümlelerde var olan ‘domates, salatalık, sivribiber, dolmalık biber ve patlıcan’. Meyve dendiğinde; ‘elma, muz, şeftali, erik ve karpuz’ ve kahvaltılık dendiğinde ise; ‘bir kilo beyaz peynir, bir kilo yeşil zeytin, kaymak, bir kavanoz reçel, yarım kilo tereyağı ve bir koli yumurta’ şeklinde üç farklı ileti somut bir alışveriş anlamını taşımaktadır. Metnin ileti ise ‘süpermarkette alışveriş yapmak’ şeklinde ifadelendirilebilir. Alıcı ise dili öğrenen veya metni okuyandır.

Metni dil öğretimin işlevselliği açısından ele alacak olursak bazı eksiklikler karşımıza çıkmaktadır. Türk kültürünü ilk defa öğrenen bir öğrenci için kahvaltılık kavramı kendi kültüründe, hedef dildekini karşılayacak bir öngönderimsel iletiye sahip değildir. Konumuz harici olduğu için bunun göstergesel dilbilimle daha da zenginleştirilebileceğini söyleyerek geçiyoruz. Yani metne uygun resimlerin ve imajların koyulmasından bahsediyoruz. Ama biz bunu işlevsel dilbilgisel bir düzlemde anlatmayı hedeflediğimiz için şunları söyleyebiliriz. Türk kahvaltılık kültürünün Türkler için taşıdığı önem öngönderimsel bir tümce ile somutlaştırılarak iletişim hızlı ve işlevsel bir halde gelebilirdi. Vericinin projeksiyonu diyeceğimiz bu ileti şu şekilde olabilirdi:

‘Fatma Hanım, öğleden sonra saat üçte işten çıkacak. O, alışveriş yapmak için süper markete gidecek. Süper marketten sebze, meyve, ve kahvaltılık malzemeler alacak.O et ve kahvaltılık reyonuna da uğrayacak. Çünkü, Türkler için kahvaltılık yapmak çok önemlidir. Kahvaltılıklardan bir kilo beyaz peynir, bir kilo yeşil zeytin, kaymak, bir kavanoz reçel, yarım kilo tereyağı ve bir koli yumurta alacak.’ gibi bir öngönderim ögesi daha sonraki ardıl tümcedeki iletişimi somutlaştırmış olacaktı. ‘Çünkü’ ifadesiyle de metnin iletilisine, nedensellik işlevsel-anlamsal açıdan tamamlayıcılık, ‘Türkler için kahvaltılık yapmak çok önemlidir.’ tümcesiyle de metin içi iletişimi işlevsel ve hızlı bir iletiyle tamamlamış oluruz. ‘çünkü’ bağlayıcıyla bileşik cümleler arasında iletişim sağlanmaktadır. Bunu yaparken salt gramer yapısı değil aynı zamanda metin içi iletiye uygun, işlevsel-anlamsal bütünlüğü de dengeleyen metnibilimsel-tümcesel düzlem içerisinde bir aktarım sağlanmalıdır.

Metnin daha da işlevsel-anlamsal düzlemde metnin zenginleştirilmesi metnibilimsel bağlamda cümle çözümlemeleriyle de sağlanabilir. Bunun için cümle çözümlemelerinde tümevarım yöntemi uygulanmalıdır. Zira işlevsel dilbilgisel kuramda ve modern metnibilimsel

uygulamalarda, klasik dilbilgisel uygulamalarda olduğu gibi tündengelim değil, tümevarım yöntemi uygulanır. Metinbilimsel cümle çözümlerinde öğelerin isminden çok işlevleri ve kullanım alanları öğrencilere kavratılmak istenir. Bu çözümlerlerdeki oluşturulacak tümcesel yapılar; metinbilimsel-tümcesel kriterler uygun işlevsel-anlamsal bütünlüğü sağlamış, hızlı iletişim iletilerine sahip olmalıdır.

Metinleri ardıl sıralamaya göre gösterecek olursak:

İleti 1: ‘Fatma Hanım, öğleden sonra saat üçte işten çıkacak.’
Tümceye sorular sorarak öğeleri tespit ederek eksik iletiyi bulmaya çalışalım.
Cümle kimin hakkında? Fatma Hanım.
Kim işten çıkacak? Fatma Hanım.
Ne zaman işten çıkacak? (öğleden sonra saat üçte)
Kiminle gitti? (cümle içi iletiden dolayı, kendisi (yalnız gitti))
Fatma hanım ne iş yapıyor? Bilgi yok
Fatma Hanım nerede çalışıyor? Bilgi yok
Eksik iletiler: Fatma Hanım nerede çalışıyor?, Fatma hanım ne iş yapıyor?
Zenginleştirilmiş işlevsel-anlamsal tümce: Fatma Hanım, öğleden sonra saat üçte okuldan çıkacak.
Sonuç 1: Yeni kurulan cümleyle hem Fatma Hanım’ın nerede çalıştığını hem de metin içi iletiyle O’nun öğretmen olabileceği öngönderimi verilmiştir. Art gözderimlerdeki yapılacak olan zenginleştirilmiş iletilerde yaptığı iş daha hızlı bir iletişim sağlanarak ifade edilmiş olacaktır.

Vericinin ileti: ‘O, alışveriş yapmak için süper markete gidecek.’
Tümceye sorular sorarak öğeleri tespit ederek eksik iletiyi bulmaya çalışalım.
Cümle kimin hakkında? Fatma Hanım.
Kim markeye gitti? Fatma Hanım.
Ne zaman gitti? (öngönderimsel iletiden dolayı, öğleden sonra veya saat üçten sonra)
Kiminle gitti? Kendisi (yalnız gitti)
Neyle gitti? Bilgi yok
Tam olarak ne zaman gitti? Bilgi yok
Eksik iletiler: Neyle gitti?, Tam olarak ne zaman gitti?
Zenginleştirilmiş işlevsel-anlamsal tümce: Fatma Hanım, alışveriş yapmak için saat dörtte arabayla süpermarkete gidecek.
Sonuç 2: Vericinin projeksiyonunu genişletecek olan bu yeni öğeler metin iletisini ve projeksiyonu

da zenginleştirerek ‘alıcı’ nın yani öğrencinin dili öğrenmeyle ilgili olan iletişimini ve dilin kullanımını (işlevini) daha üst seviyeye taşıyacaktır. Metinbilimsel-tümcesel yapıdaki işlevsel-anlamsal alandaki bu değişiklikler işlevsel dilbilimsel düzleme de uygunluk göstermektedir.

İleti 2: ‘ Fatma Hanım sebzelerden domates, salatalık, sivribiber, dolmalık biber ve patlıcan alacak.’

Tümceye sorular sorarak öğeleri tespit ederek eksik iletiyi bulmaya çalışalım.

Cümle kimin hakkında? Fatma Hanım.

O ne alacak? domates, salatalık, sivribiber, dolmalık biber ve patlıcan

Nereden alacak? (cümle içi iletiden dolayı, süper marketten)

Ne zaman alacak? (cümle içi iletiden dolayı, saat dörtten sonra)

Kimle alacak?(cümle içi iletiden dolayı, kendisi (yalnız gitti)

Ne kadar alacak? Bilgi yok

Nereden alacak? Bilgi yok

Eksik iletiler:Ne kadar alacak?,Nereden alacak?

Zenginleştirilmiş işlevsel-anlamsal tümce:

‘ Fatma Hanım sebze reyonundan 2 kilo domates, 1 kilo salatalık, 1 kilo sivribiber, yarım kilo dolmalık biber ve 1 kilo patlıcan alacak.’

Sonuç 3: Yeni kurulan cümleyle hem Fatma Hanım’ın ne kadar ve nereden sebze alacağı belirtilmiş olup,tam bir ön gönderim iletisi sağlanmıştır. Sebzelerden sözcüğü çıkartılarak yerine sebze reyonu iletisi koyulmuştur.

İleti 3: ‘Meyvelerden elma, muz, şeftali, erik ve karpuz alacak. ’

Tümceye sorular sorarak öğeleri tespit ederek eksik iletiyi bulmaya çalışalım.

Cümle kimin hakkında? Fatma Hanım.

O ne alacak?elma, muz, şeftali, erik ve karpuz

Nereden alacak? (cümle içi iletiden dolayı, süper marketten)

Ne zaman alacak? (cümle içi iletiden dolayı, saat dörtten sonra)

Kimle alacak?(cümle içi iletiden dolayı, kendisi (yalnız gitti)

Ne kadar alacak? Bilgi yok

Nereden alacak? Bilgi yok

Eksik iletiler:Ne kadar alacak?,Nereden alacak?

Zenginleştirilmiş işlevsel-anlamsal tümce:

‘ Fatma Hanım, meyve reyonundan da 3 kilo elma, 2 kilo muz, 2 kilo şeftali, 1 kilo erik ve 1 tane karpuzalacak.

Sonuç 4: Yeni kurulan cümleyle hem Fatma Hanım'ın ne kadar meyve alacağı belirtilmiş olup, tam bir ön gönderim iletisi sağlanmıştır. 'de' bağlacı kullanılarak metin içi iletişimde ön gönderimsel öge ile art gönderimsel öge arasındaki ardılık sağlanmıştır. Meyvelerden sözcüğü çıkartılarak yerine sebze reyonu iletisi koyulmuştur.

Genişletilmiş Verici Projeksiyonu: Çünkü, Türkler için kahvaltı yapmak çok önemlidir.

Cümle kimin hakkında? Fatma Hanım.

O ne alacak? (cümle içi iletiden dolayı, biliyoruz)

Nereden alacak? (cümle içi iletiden dolayı, süper marketten)

Ne zaman alacak? (cümle içi iletiden dolayı, saat dörtten sonra)

Kimle alacak?(cümle içi iletiden dolayı, kendisi (yalnız gitti)

Ne kadar alacak? (cümle içi iletiden dolayı, biliyoruz)

Sonuç: Çünkü, Türkler için kahvaltı yapmak çok önemlidir. Kahvaltılıklardan bir kilo beyaz peynir, bir kilo yeşil zeytin, kaymak, bir kavanoz reçel, yarım kilo tereyağı ve bir koli yumurta alacak.' gibi bir öngönderim ögesi daha sonraki ardıl tümcedeki iletişimi somutlaştırmış olacaktır. 'Çünkü' ifadesiyle de metnin iletisine, nedensellik işlevsel-anlamsal açıdan tamamlayıcılık, 'Türkler için kahvaltı yapmak çok önemlidir.' tümcesiyle de metin içi iletişimi işlevsel ve hızlı bir iletile tamamlamış oluruz. 'çünkü' bağlayıcıyla bileşik cümleler arasında iletişim sağlanmaktadır. Bunu yaparken salt gramer yapısı değil aynı zamanda metin içi iletile uygun, işlevsel-anlamsal bütünlüğü de dengeleyen metnibilimsel-tümcesel düzlem içerisinde bir aktarım da sağlanmıştır.

İleti 4: 'O et ve kahvaltı reyonuna da uğrayacak.'

Tümceye sorular sorarak öğeleri tespit ederek eksik iletile bulmaya çalışalım.

Cümle kimin hakkında? Fatma Hanım.

O ne alacak? (cümle içi iletiden dolayı biliyoruz)

Nereden alacak? (cümle içi iletiden dolayı, süper marketten)

Ne zaman alacak? Bilgi yok.

Kiminle gitti?(cümle içi iletiden dolayı, kendisi (yalnız gitti)

Ne kadar alacak?(cümle içi iletiden dolayı biliyoruz)

Nereye uğrayacak?et ve kahvaltı reyonuna.

Eksik iletile: Ne zaman alacak?

Zenginleştirilmiş işlevsel-anlamsal tümce:

O, daha sonra et ve kahvaltı reyonuna da uğrayacak.'

Sonuç 4:Yeni kurulan cümleyle art ve ön gönderimsel ileti bütünlüğü sağlanmıştır. 'Daha sonra' zaman edatı kullanılarak metin içi iletişimde ön gönderimsel öge ile art gönderimsel öge arasındaki ardılık sağlanmıştır.

İleti 5: 'Kahvaltılıklardan bir kilo beyaz peynir, bir kilo yeşil zeytin, kaymak, bir kavanoz

reçel, yarım kilo tereyağı ve bir koli yumurta alacak. ’	
Tümceye sorular sorarak öğeleri tespit ederek eksik iletiyi bulmaya çalışalım.	
Cümle kimin hakkında?	Fatma Hanım.
O ne alacak?	(cümle içi iletiden dolayı biliyoruz)
Nereden alacak?	(cümle içi iletiden dolayı, süper marketten)
Ne zaman alacak?	(cümle içi iletiden dolayı, daha sonra)
Kiminle gitti?(cümle içi iletiden dolayı, kendisi (yalnız gitti)	
Ne kadar alacak?	bir kilo beyaz peynir, bir kilo yeşil zeytin, kaymak, bir kavanoz reçel, yarım kilo tereyağı ve bir koli yumurta
Nereye uğrayacak?(cümle içi iletiden dolayı,et ve kahvaltı reyonuna.	
Eksik iletiler: Yok.	
Zenginleştirilmiş işlevsel-anlamsal tümce: Yok.	
Sonuç 5: Daha Önceki iletilerle; art ve ön gönderimsel ileti bütünlüğü sağlandığı için ek yapılmamıştır.	

İleti 6: ‘ Ayrıca akşam yemeği yapmak için bir kilo tavuk eti ve yarım kilo kıyma alacak. ’	
Tümceye sorular sorarak öğeleri tespit ederek eksik iletiyi bulmaya çalışalım.	
Cümle kimin hakkında?	Fatma Hanım.
O ne alacak?	tavuk eti ve kıyma
Nereden alacak?	(cümle içi iletiden dolayı, süper marketten)
Ne zaman alacak?	(cümle içi iletiden dolayı, daha sonra)
Kiminle gitti?(cümle içi iletiden dolayı, kendisi (yalnız gitti)	
Ne kadar alacak?	bir kilo ve yarım kilo
Nereye uğrayacak?(cümle içi iletiden dolayı,et ve kahvaltı reyonuna)	
Eksik iletiler: Yok.	
Zenginleştirilmiş işlevsel-anlamsal tümce: Yok.	
Sonuç 6: Daha önceki iletilerle; art ve ön gönderimsel ileti bütünlüğü sağlandığı için ek yapılmamıştır.	

İleti 6: ‘ Fatma Hanım, çocuklarına çikolata, bisküvi ve sakız alacak. ’	
Tümceye sorular sorarak öğeleri tespit ederek eksik iletiyi bulmaya çalışalım.	
Cümle kimin hakkında?	Fatma Hanım.
O ne alacak?	çikolata, bisküvi ve sakız
Nereden alacak?	(cümle içi iletiden dolayı, süper marketten)
Ne zaman alacak?	(cümle içi iletiden dolayı, daha sonra)

Kiminle gitti? (cümle içi iletiden dolayı, kendisi (yalnız gitti)	
Ne kadar alacak?	bir kilo ve yarım kilo
Neyle yapacak?	Kredi kartıyla. Art gönderimsel, öge metnin iç iletisinde var olan iletişimi ve ön gönderimleri bütünleyici bir görevdedir.
Kimlere alacak?	Çocuklarına.
Nereye uğrayacak? (cümle içi iletiden dolayı,et ve kahvaltı reyonuna)	
Eksik iletiler: ‘Öğrencilerine’	
Zenginleştirilmiş işlevsel-anlamsal tümce:	Fatma Hanım, çocuklarına ve öğrencilerine çikolata, bisküvi ve sakız alacak.
Sonuç 7: Art gönderimsel öge ile ön gönderimsel iletinin bütünlüğünü sağlamak için ‘öğrencilerine’ sözcüğünü ekliyoruz. Böylece daha önce okuldan çıktığımız söylediğimiz ‘Fatma Hanım’ iletisinin durumunu somutlaştırmış oluyoruz	

Zenginleştirilmiş İşlevsel-Anlamsal Metin

Fatma Hanım’ın Alışveriş Planı

‘Fatma Hanım, öğleden sonra saat üçte okuldan çıkacak. O, alışveriş yapmak için saat dörtte arabayla süpermarkete gidecek.Fatma Hanım sebze reyonundan 2 kilo domates, 1 kilo salatalık, 1 kilo sivribiber, yarım kilo dolmalık biber ve 1 kilo patlıcan alacak. Fatma Hanım, meyve reyonundan da 3 kilo elma, 2 kilo muz, 2 kilo şeftali, 1 kilo erik ve 1 tane karpuzalacak. O, daha sonra et ve kahvaltı reyonuna da uğrayacak.Çünkü, Türkler için kahvaltı yapmak çok önemlidir. Kahvaltılıklardan bir kilo beyaz peynir, bir kilo yeşil zeytin, kaymak, bir kavanoz reçel, yarım kilo tereyağı ve bir koli yumurta alacak. Ayrıca akşam yemeği yapmak için bir kilo tavuk eti ve yarım kilo kıyma alacak. Fatma Hanım, çocuklarına çikolata ve bisküvi, öğrencilerine de sakız alacak. O, alışverişini kredi kartıyla yapmayı düşünüyor.’

Türkçe’nin dilbilimsel- iletişimsel dizgesi, ünlülerin ve ünsüzlerin ses uyumuna, eklemeli- kelime bileşikleşmeli yapısına, tümcesel bileşimlerinin(öğelerinin) “özne+ nesne+ yüklem” sıralamasıyla elde edilir.Ama daha geniş bir düzlemedeki “tümleş+ özne+ tümleş+ nesne+ tümleş+ yüklem” nitelikli genişleyen standart sözdizimsel sıralanmasına göre belirlenebilir. Zenginleştirilmiş metindeki sıralamada bunu da görebiliriz:

Çünkü, Türkler için kahvaltı yapmak çok önemlidir.

Çünkü(tümleş)+ Türkler(özne) için+ kahvaltı yapmak (nesne)+ çok (tümleş)+önemlidir(yüklem).

Sonuç: Elde edilen yedi farklı tespitten sonra şunları söyleyebiliriz. Türkçe’nin yabancı dil olarak Türkiye’de ve diğer ülkelerde eğitimi ve incelenmesi sonucunda kazanılan

deneyimlere uygun bir kitap metninin örneğini; işlevsel-anlamsal yönden zenginleştirilmiş ve metinsel bağlamda iletişimi arttırılmış bir şekilde uygulayarak daha hızlı ve iletişime açık bir metin elde edilmiştir. Metinbilimsel-tümcesel düzlemde metin; işlevsel-anlamsal bağlamda zenginleştirilerek, metnin ardıl sıralaması işlevsel dilbilgisi yönteminin ön ve art gönderimsel bütünlüğü içinde yeniden düzenlenmiştir. Metnin en son haliyle; verici somutlaşmış, vericinin projeksiyonu metin iletisini hızlandırarak, metnin projeksiyonunu alıcının daha hızlı anlamasını ve işlevsel olarak kullanmasını sağlayacak şekle dönüştürmüştür. Metne ‘çünkü’ sözcüğünü ekleyerek nedensellik, kahvaltının Türkler için önemi vurgulanarak vericinin projeksiyonu genişletilerek verici-ileti-alıcı arasındaki iletişimsel yapı daha işlevsel bir hale dönüştürülmüştür. Metin içi bağlaşıklık ve tutarlılık; metnin gövdesi ve verici-alıcı iletişiminin işlevsel-anlamsal bağlamda sağlanmasından dolayı, işlevsel dilbilgisi çerçevesinde metinbilimsel-tümcesel düzlemde yapılmış olan cümle çözümlenmeleri ve zenginleştirmeleri somut iletilerle ispatlanmıştır.

Kaynakça:

- 1 Korkmaz, Zeynep,(1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara.
- 2 Yıldıız, Cemal, (2003), Ana Dili Öğretiminde Çağdaş Yaklaşımlar ve Türkçe Öğretimi, PegemA Yay., Ankara.
- 3 Güneş, Firdes,(2013), İşlevsel Dilbilim Yaklaşımıyla Türkçede Sözcük Türleri Üzerine , Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi, 2(7), 71-92.
- 4 Borekçi,Muhsine,(2013),Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi , Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi, 2(7), 93-102.
- 5 Tepeli,Yusuf,(2009),Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçede Özne Belirtme Ve Özne Yükleme: İşlevsel Dilbilgisi Çerçevesinde Bir Çalışma.
- 6 G. Songül, Ercan-Özge, Can Bakırlı,(2009), Dil Dergisi,Sayı: 143, Ocak-Şubat-Mart 2009.
- 7 Selçuk, Bilge Kağan,(2013), İşlevsel Dilbilgisi Çerçevesinde Kırgızcada Ettirgenliğin İşlevsel-Anlamsal Alanı International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1 Winter 2013, p.2241-2256, ANKARA-TURKEY
- 8 İşcan, Adem, (2007), İşlevsel Dilbilgisinin Türkçe Öğretimindeki Yeri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı :1,s:253-258.
- 9 Bondarko A.V., Funkcionalnaya grammatika, Leningrad “Nauka”, (İşlevsel Dilbilgisi); (İşlevsel Dilbilgisinin Temelleri, kp. İşlevsel Dilbilgisi Teorisi);
- 10 Templer, Bill,(2002), Türkiye’deki Avrupa Dilleri Dosyası [European language portfolio (ELP)] ve Yabancı Dil Olarak Türkçe: Avrupa Konseyi’nden Öğreticinin Yetkileri İçin Uygun Bir Amaç Oluşturma, Dil Dergisi, Sayı: 113 Mart- Nisan s. 24-32.
- 11 Musaoğlu, Mehman,(1999), Çağdaş Lengüistik ve Türk Dili Bilimi, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Ankara, s. 775-779. 23-27.
- 12 Akbayır, Sıddık, (2005), Metin Bilgisi, Deniz Kültür Yayınları 3. baskı, Samsun.
- 13 Günay, Doğan, (2004), Dil ve İletişim, Multilingual, İstanbul.
- 14 Uzun, Engin N., (2006), Biçim Bilim: Temel Kavramlar, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul.

СЕКЦИЯ 9
SESSION 9

Заң ғылымдарының қазіргі жағдайы және даму мәселелері
Current state and problems of development of legal sciences
Hukuki ilimlerin güncel durumu ve gelişmesi ile ilgili meseleler
Современное состояние и проблемы развития юридических наук

УДК 340-11

Ағдарбеков Т.

з.э.д., ҰҒА академигі, С.Демирель университетінің профессоры

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ФЕОДАЛИЗМ
НЕГІЗІНДЕГІ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: В данной работе главной задачей, является давать новые оценки об особенностях возникновения национальной государственности народов Средней Азии и Казахстана на основе феодализма, но и объяснить прошлое в соответствии требованиям нового времени, то есть используя новые факты указать, еще какие факторы непосредственно оказали влияние на возникновение национальной государственности данного региона, чтобы планировать перспективу ее дальнейшего развития.

Ключевые слова: Государство, право, национальное государство, феодализм.

Тәуелсіздігіміздің 25 жылдық мерейлі тойы қарсаңында Орта Азия мен Қазақстандағы көшпелі халықтардың ұлттық мемлекеттілігінің пайда болуы мен дамуы туралы теорияларға жаңаша сараптама жасап, оларды іске асыру кезеңдеріндегі ерекшеліктерге ғылыми-теориялық баға беріп, ұлттық мемлекеттілігіміздің болашақтағы дамуын жобалауымыз ғана емес, өткенді бүгінгі күнге сай жаңаша түсіндіру болып табылады және көшпелі халықтардың мемлекеттерінің пайда болуына тікелей әсер еткен бұрынғы факторлардан басқа да жаңа факторларды ескеріп толықтыру қажеттігі туындады.

Елбасымыз Н.А.Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде «Дербес мемлекет құру туралы ғасырлар бойы армандап келген мақсатын жүзеге асырып, оны нақты мазмұнмен толықтыра түсетін кезеңге жетті» деп және ұлттық-мемлекеттік құрылысы туралы қандай проблемаларға көңіл аудару керектігін нақты атап көрсетті: «Сонымен қатар ұлттық-мемлекеттік құрылыстың барысында пайда болатын табиғи қарама-қайшылықтарды жеңе отырып, одан әлдеқайда кең көлемді проблемаларды да айқын көре білу қажет, ал ол проблемаларды шешу егемендікті нығайта түсу міндеттерін нақты іс жүзінде орындап шығуға көмектесетін болады» деді.

Сондықтан, Қазақстандағы ұлттық мемлекетіміздің әрі қарай құқықтық мемлекет құру процессіндегі басты қажеттілік «ұлт мәселесіне қатысты жалпы үрдісті танып түсіну, сөз жоқ, қажет. Мұнсыз мемлекеттік дамудың логикасын бажайлау мүмкін емес»[1].

Орта Азия мен Қазақстандағы көшпелі халықтардың мемлекеттілігінің пайда болуы мен дамуын алғашқы рет зерттеген көрнекті ғалымдар: А.Чулошников [2], Г.А.Попов [3], Н.А.Логутов [4] және Л.П.Потапов [5], буржуазиялық методология негізінде, қазақтардың, қырғыздардың, түрікмендердің және басқа да көшпелі халықтардың XX ғасырға дейін тек рулық қоғамда ғана өмір сүргендігі туралы қортындыға келген [6].

Бұл ғылыми теориялық қортындының мазмұнына үңілсек, көшпелі және жартылай көшпелілер, негізінен мал шаруашылығымен шұғылданған, оларда революцияға дейін үстемдік еткен тек рулық қарым-қатынас, таптарға бөлінбеген, таптық күрес және таптық қанаушылық болмаған [7] деген тұжырымға келіп саяды.

Кеңестік басқару кезіндегі көрнекті ғалымдардың қортындылары көп уақытқа дейін ғылыми-теориялық зерттеулерде басшылыққа алынып, ұлттардың ұлттық мемлекетінің құрылуына зияндық ықпалын тигізді.

Көшпенділердің рулық құрылымы жөніндегі бұл теория ғалымдардың кейінгі зерттеулерінде көрініс тауып, қате «теория» болғандығы дәлелденді. Г.Тоғжановтың «О казахском ауле», П.В.Погорельскийдің және В.С.Башраковтың «Экономика кочевого аула Киргизстана» және басқалардың еңбектерінде мал баққан көшпелі халықтардағы таптың болғаны және таптық қарым-қатынастың қоса дамығандығы толық дәлелденген. Ташкент қаласындағы 1954 жылы шақырылған, белгілі ғалымдар қатынасқан ғылыми сессияда күн тәртібіндегі қаралатын негізгі мәселелердің объектісінде, Орта Азия және Қазақстандағы патриархалы-феодалдық қатынастардың негізін және көшпелі қазақ қоғамындағы феодалдық қатынастардың ерекшелігін ғылыми тұрғыдан терең деңгейде жан-жақты ғылыми-теориялық талқылау көзделді.

Белгілі ғалымдар: В.Ф.Шаяхметов, С.И.Ильясов және экономист С.Е.Толыбеков [8], өз идеяларын ортаға салып, көшпелі халықтардағы қоғамдық ерекшеліктердің үстемдігін қолдады. Сессия барысында көшпелілердің қоғамдық ерекшеліктеріне, маңыздылығына көңіл аударылып, ғылыми-теориялық талқылауға қатынасқандардың көпшілігінің пікірлері бойынша, Орта Азия мен Қазақстандағы сол кезеңдердегі көшпелілер қоғамындағы қалыптасқан ерекше феодалдық формация концепциясы мойындалды [9]. Ғалымдар В.Ф.Шаяхметов, С.И.Ильясов, С.Е.Толыбеков, көшпенділердегі феодалдық қатынастардың ерекшелігін, феодалдық эксплуатацияның экономикалық және феодалдық қанаудың негізін құрайтын жерге меншіктіктің жоқтығынан көрді. Олардың пікірі бойынша, феодалдық меншіктілік жер мен жайылымға емес, малға ғана феодалдық меншіктілік болуы тиістілігін қолдаған [10]. Бірақ сессияға қатынасушылар ғалымдардың жоғарыдағы пікірлеріне қарсы шығып, көшпенділердің негізгі өндіріс құралдарына жердің жататындығын, ал қоғамдық қатынастардың негізіне, отырықшы тайпалардағыдай феодалдық меншіктіліктің тек жерге ғана қатынастылығын мойындаған және патриархалды феодалдық қатынастарды, сессияға қатынасушылардың пікірлері бойынша феодалдық екендігі мойындалған және олардың феодализмге тән экономикалық заңдар негізінде дамитындығы айтылған.

Ташкенттегі 1954 жылғы ғылыми-теориялық сессия Орта Азия мен Қазақстандағы көшпелі халықтар мемлекеттілігінің алғышарттары, ерекше феодалдық формация туралы қортындыларының маңыздылығын басқа да белгілі ғалымдар Л.Гумплович және Б.Я.Владимирцов қолдаған.

Мысалы Л.Гумплович көшпелілердегі феодализмнің ерекшеліктерін айта келіп, «біз мемлекеттің ең маңызды бөлігі таптар мен сословиялардың пайда болғандығын мойындаймыз. Сондай тайпалардан мемлекет пайда болды. Тек солар ғана мемлекеттің алғы шарттары бола алады» [11] деген қорытынды жасайды. Б.Я.Владимирцов «Көшпелі феодализм» еориясында көшпелілердегі патриархалды-феодалдық қатынастар – ерекше феодализм және отырықшы, жер өңдеуші халықтардың феодализмінен мүлдем өзгеше және «ерекше өндіріс жолын» [12] құрайтындығын атап көрсеткен.

Сонымен, ғылыми-теориялық негізде, көшпелілердегі патриархалды-феодалдық қатынастар жеткілікті түрде тұрақты болды және феодалдық қатынастар пайда болып,

рулық алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауына сәйкес дамыды [13]. «Қазақстан осы ғасырдың бас кезіне дейін тарих көшінің табиғи даму жолында қалыптасқан құндылықтарымен біте қайнасқан тұтастығын сақтай білген дәстүрлі көшпелі қоғам еді»[14].

Ал көшпелі халықтардың мемлекеттілігінің пайда болуындағы негізгі факторға, әрдайым өз ерекшелігімен сақталып келген патриархалды жанұя мен ауылды және әдет-ғұрыпқа сіңген адамгершілік тұтастықты жатқызуға болады. «Жанұяның бұл сияқты үлгісі тарихи жаралымының табиғи негізін құраған, одан әрі қауым, ру, тайпа, тайпалар одағы, жүз, ең соңында қазақ халқы болып, табиғи қоғамдастыққа ұласып отырған»[15].

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих тоқынында. Алматы, 1999.
- 2 Чулошников А. Очерки истории казак-киргизского народа... Оренбург. Ч.1. 1924
- 3 Попов Г.А. Очерки по истории Якутии. Якутск, 1924.
- 4 Логутов Н.А. Очерк родового быта казахов... «Записки Семипалатинского отдела общества изучения Казахстана», 1929.
- 5 Потапов Л.П. О сущности патриархально-феодалных отношений у кочевых народов Средней Азии и Казахстана//Материалы конференции. Ташкент, 1955.
- 6 Семенюк Г.И. Проблемы истории кочевых племен и народов периода феодализма. Калинин, 1974. 7-бет.
- 7 Попов Л.П. Там же
- 8 Тогжанов Г. О казахском ауле. Кзыл-Орда, 1927; Погорельский П.В. и Башраков В.С. Экономика кочевого аула Киргизстана. М. 1930.
- 9 Материалы научной сессии. Ташкент, 1954. 50-60 беттер.
- 10 Семенюк Г.И. Проблемы истории кочевых племен и народов периода феодализма. Калинин. 1974. 11-бет
- 11 Бұл да сол жерде. 12-бет
- 12 Гумплович Л. СПб. 1910. 47, 120-121-беттер
- 13 Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л. 1934. 10-11-беттер.
- 14 Материалы Ташкентской научной сессии. 133-бет.
- 15 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы, 1999 23, 33-беттер.

УДК 336. 741. 28

Акаев А. М.

*к.ю.н., ассист. профессор Университета им. Сулейман Демиреля,
Каскелен, Казахстан*

amanzhol.akayev@sdu.edu.kz

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПЛЮРАЛИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ИДЕОЛОГИЯ КУЛЬТУРЫ (ПРАВОВАЯ ОСНОВА)

Abstract. In this article analyzed role of culture as basics of ideology and spirituality, the formation of the consciousness of the subject in the transition a market economy period and their compliance with generally accepted legal norms.

Key words. Ideology of spirituality, culture values, individualism, educational values , legal consciousness, talk show, shortage of ideas.

Нас, казахстанцев, радует рост всемирной известности Казахстана. За короткий исторический отрезок времени Казахстан стал членом Совета Безопасности Организации Объединенных Наций, Председательствовал в ОБСЕ, стал полноправным членом многих международных организаций. Казахстан оказывает координирующее влияние на мировую межрелигиозную деятельность периодически проводя съезды лидеров мировых конфессий. Неоспорим вклад Казахстана во всеобщую ядерную безопасность в мире. Во всех происходящих вышеназванных процессах мы видим непосредственно активную роль Президента Казахстана Н.А.Назарбаева.

Казахстан достиг определенных экономических успехов за достаточно короткий срок времени благодаря тому, что все наше население имело и имеет высокий уровень грамотности и культурной просвещенности. Это наследство от Советского Союза, в котором культура признавалась основой идеологии и духовности. Мы имели прекрасно отлаженный механизм развития культурных ценностей в обществе (исчезнувшие впоследствии Дома культуры, Дворцы и Дома пионеров и школьников, массовые общедоступные Библиотеки, Культпросвет учреждения и т.д.)

В годы независимости в нашей среде постепенно пробудился новый дух. Этот дух – жадное стремление к беспредельному удовлетворению всех запросов материального существования, дух крайнего и глубокого индивидуализма (копить капитал). На сегодняшний день имеет место тенденция на все большее проявление малочисленных в прошлом отвратительных явлений, как мещанство, безразличие, равнодушие, кампанейщина, очковтирательство, двуличие, хвастовство и склонность к вещизму. Понятие о человеческих взаимоотношениях между субъектами страны в полном смысле слова продолжают оставаться в основном среди старшего поколения страны. Мы можем связывать постепенный рост имеющих место жизненных тягот с проявлениями снижения духовности среди людей. Однако, на наш взгляд, появление указанных явлений в нашей жизни имеют несколько глубоких причин.

Американские экономисты – профессор экономики Роберт Кейлбронер и декан школы менеджеров при Массачусетском институте Лестор Туроу писали: «Рынок богатым оказывает благодатные услуги, но не спешит также служить бедным. Он (рынок) вместе с собой приносит аномалию: несмотря на то, что общество во много крат нуждается вторых чем по сравнению с первыми, рождает излишки элитного жилья и создает дефицит дешевого жилья. Таким образом не удовлетворяются особо важные нужды у бедных. Это не просто экономический недостаток, это духовный недостаток. Рыночная экономика открывает путь возможностям бездуховности. Об этом всегда нужно помнить. »

Мы знаем, что в Казахстане современная система обучения и воспитания молодежи направлено на социальную ориентацию и повышению экономической результативности в мировой конкуренции и таким образом повышению мощности национальной экономики. Соответственно наши специалисты должны быть профессионально подготовлены и способны работать с новой технологией современности.

Как уже указывалось в предыдущих статьях, по статическим данным численность молодежи в возрасте 14 – 29 лет составляют 4,7 миллиона, т.е. составляет 27,5 процента от общей численности населения республики. По сравнению с городом молодежь села превышает их на 10, 6 процентов. По данным информационный службы молодежи Казахстана 17,7 процента из-за недостаточной прибыли, 15,8 процента из-за трудностей

трудоустойства, 12,6 процента из-за отсутствия перспектив, т.е. по причине социально – экономических проблем хотят поменять место жительства. [1] Основная масса современной молодежи в соответствии со средой проживания, родительского воспитания, сформирующегося сознания стремятся к получению образования, на ценности личной свободы смотрят с точки зрения плюрализма и прагматизма. Встречаются, конечно, и не совсем целеустремленные. В любом случае основные проблемы, которые волнуют нашу молодежь – получение образования, трудоустройство, образование семьи.

Американский социолог Эльвин Таффлер говорил: «Власть – основу составляет сила, богатство и знание. Первые есть слабая власть, вторые находятся на среднем уровне, а основанная на знании власть всегда превосходит две предыдущие.» В этом нас убеждают примеры бедных на природные богатства стран как Япония, Южная Корея, Сингапур, Швейцария. В Казахстане немало внимания уделяется к всеобщему повышению знания, поэтому образование, профессиональная подготовка, инвестирование человеческого капитала являются тремя составными частями экономики, обоснованиями общественного развития страны. В наши дни, когда идет процесс завершения перехода к новой общественно-экономической формации, для увеличения возможностей передачи знания человеку следует возвысить воспитательные ценности образования. Великий наш мыслитель Абунасыр Аль-Фараби говорил: «Человеку в первую очередь надо давать воспитание, а не знание: Знание, данное без воспитания – это злейший враг человечества, в будущем оно принесет только вред.» Поэтому в программе нашей деятельности должен быть переход к обучению без отрыва от воспитания, на усиление их духовно – человеческих свойств. До этого неоднократно и говорилось, и писалось о преимуществах воспитательных ценностей в образовании, о духовности, чести и достоинства личности. Для молодежи содержанием знания и воспитания является достояние наследия от предков, передаваемое от предков как золотой клад национальный язык, духовность, принципы воспитания, традиции и обычаи, культурные ценности. Это как раз соответствует тому, что говорил Лидер Нации: «Молодые граждане Казахстана должны быть образованными, стремящимися знать мировые новости, не забывать свои корни, традиции, обо всех хороших деяниях, обособляющих нашу страну от других. Молодежь должна расти, насыщенные своей родной культурой, обогащать ее.» [2]

Все наши знания получают свое начало от наших чувств. Чувства в свою очередь зависят от нашего сознания – правового сознания, культурного сознания и т.д. На формирование сознания очень мощное влияние оказывает господствующая в том или ином обществе идеология – государственная идеология. Государственная идеология не может существовать сама по себе автономно. Она неразрывно и незримо связана с принципами государственной политики в области социально – экономического развития страны. Мощным инструментом идеологического воздействия на сознание масс в первую очередь выступают средства массовой информации как через свои передачи, так через тиражирование передач учреждений культуры, деятельность которых должны регулироваться соответствующими нормативными правовыми актами. Приведем некоторые выдержки из действующих законов РК. В Законе РК «О государственной молодежной политике» от 7.07.2004 с изменениями и дополнениями указывается:

Ст.5. Основные направления государственной молодежной политики

9) Обеспечение условий для развития национальной культуры и языка молодежи

12) Обеспечение условий для культурного досуга и отдыха молодежи

Далее в Законе РК «О культуре» от 15.12.2006 с изменениями и дополнениями указывается:

Ст.3. Принципы государственной политики в области культуры

1) Государственная поддержка культуры, сохранение и развитие культурного наследия народа Казахстана;

б) создание правовых гарантии для сохранения исторического наследия казахского народа и этнических диаспор, развития и производства творческого потенциала общества;

Ст. 4. Основные задачи государства в области культуры

3) Создание условий для патриотического и эстетического воспитания граждан путем приобщения к ценностям национальной и мировой культуры;

5) Установление минимальных государственных стандартов культурного обслуживания населения;

Ст. 7. Компетенция уполномоченного органа

27) координирует репертуарную политику в сфере музыкального и театрального искусства.

Ст. 25. Музеи – организации культуры, созданные для хранения, изучения и публичного представления музейных экспонатов и музыкальных коллекций, призванные осуществлять культурные образовательные, научно – исследовательские функции и обеспечивать популяризацию историко-культурного наследия Республики Казахстан.

Наша действительность в области культуры должна соответствовать требованиям Закона. В объеме одной статьи невозможно охватить все стороны деятельности учреждений культуры, поэтому пока ограничимся обзором по некоторым программам казахстанского телевидения, в подготовке которых непосредственно принимают участие ряд учреждений культуры.

Наше телевидение в своих программах т.н. ток-шоу в погоне за прибылью, как нам кажется, иногда забывают, что телевидение является мощным инструментом идеологии, в том числе и в воспитательном процессе подрастающего поколения. Общеизвестно, что родиной ток-шоу является Америка. Большинство ток-шоу первоначально предназначались для домохозяек, для формирования общественного мнения идеологической направленности. Этот жанр вначале получил свое развитие в 90-х годах в соседней России. Постепенно они повернули на себя внимание и других телезрителей постсоветского пространства. Появились «Большая стирка», «Принцип домино» и много других ток-шоу. Например, ток-шоу «Пусть говорят» во главе с неизменным Андреем Малаховым не теряет свою злободневность вот уже около двадцати лет.

В казахстанском медиа пространстве до сегодняшнего дня также появились немало ток-шоу. Эфир является эстетическим инструментом воспитания, а телевидение – мощной силой. Задаемся вопросом, почему захватившие казахстанские телевизионные сети ток-шоу не обосновываются на национальной (государственной) идентичности. Почему они не проникают вглубь состояния народа, не имеют значительного воспитательного содержания по отношению к подрастающему поколению. Ряд казахстанских ток-шоу как в индийских фильмах имеют песенное содержание легкого жанра. Видимо у нас нет других проблем. Мы еще не успели забыть советскую эпоху (критикуемую некоторыми руководителями государства ...), когда по центральным телеканалам обсуждались успехи и в то время недостатки в различных общественно-экономических отраслях.

По причине дефицита идеи в наших программах преобладают самодельные копии программ, взятых извне. Разве можно сравнить «Пусть говорят» и «Айта берсін»? У нас для подражания были свои примеры как «Қымызхана», «Ұят болмасын» и другие. В программе

Сағата Ашимбаева «Қарыз бен парыз» смелю обшуджали узловые проблемы в казахском обществе, проект оказывал положительное воздействие телезрителям. К сожалению в некоторых ток-шоу современности содержание несколько отклонено от наших национальных наследии и интересов. Дешевый смех, не богатый лексикон журналистов, отклонения отлитературных норм и норм национальной культуры. Остаются без внимания не разрешенные проблемы. Они не выносятся на повестку дня . Это не пустая словесность. Автор статьи сам участвовал в свое время по приглашению в телепрограммах «Айтуға оңай» и в ряде других. В последующем пришлось отказаться.

Наше мировоззрение нельзя относить к т.н. «вечному конфликту» между старшим и подрастающим поколением. Нас заботит дефицит программ, направленных на развитие патриотического воспитания, торжеству национальных традиции. Увеличение программ по повышению правосознания молодежи могло бы привести к активизации их участия в искоренении хронических недуг по коррумпированности и т.д., постепенному возврату общества к моральному кодексу... А пока наши телепрограммы состоят в основной массе из разных ток-шоу, а промежутки между ними почти полностью заполняются дешевыми индийскими и другими сериалами. Нашим уполномоченным органам хочется пожелать периодически анализировать свою деятельность в соответствии с законами в области культуры . Государство при своем становлении как демократическое государство должно, мы думаем, непосредственно стимулировать качественный рост культурного развития общества, указав это как часть тщательно разработанного публичного концептуального документа о государственной идеологии недеklarативного характера.

Использованные источники:

- 1 Н. Балқияұлы, Білім мен тәрбие жас ұрпақтың қос қанаты. «ТҮРКІСТАН», 21.07.2016.
- 2 Н. Мырзахметова, Жастарды не аландатады. «АЙҚЫН», 24.05.2014.

ӘОЖ 340(075.9)

Адилова К. А.

*Заң ғылымдарының кандидаты, ассоц.профессор,
Сүлейман Демирель атындағы Университеттің Құқықтану кафедрасының
меңгерушісі, Алматы, Қазақстан Республикасы, Kultai.adilova@sdu.edu.kz*

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Abstract. This article deals with the formation and development of Kazakhstan's independence and the development of the constitutional state and civil society in Kazakhstan.

Keywords: Constitution, Republic of Kazakhstan, Declaration of Independence, constitutional state, civil society.

Мемлекеттің егемендігі мемлекеттің ішкі қатынастардағы үстемдігі мен сыртқы халықаралық қатынастардағы тәуелсіздігін білдіреді. Мемлекет қоғамның өкілі бола тұра оны басқарады және оның дамуын қамтамасыз етеді, сондай-ақ, бүкіл қоғам атынан ресми істі жүргізе алады. Өзінің аумағындағы барлық адамдарға, ұйымдар мен мекемелерге міндетті заңдар мен ережелерді шығаруға мемлекеттің ғана құқығы бар.

Мемлекет – басқару функциясын орындайтын және соның көмегімен қоғамның тіршілік-тынысын қамтамасыз ететін, оған қажетті жағдайлар мен алғышарттар жасауға ұмтылатын адамзат қоғамын ұйымдастырудың айрықша нысаны. Мемлекет басқа ұйымдардан қоғамда әрекет ететін құрылымдарымен және институттарымен, егемендік сияқты белгімен ерекшеленеді. Бұл сипат мемлекетті басқа ұйымдардан, қоғамның құрылымдары мен институттарынан жоғары қояды. Егемендіктің екі құрамдас бөлігі бар: үстемдік және тәуелсіздік. Мемлекеттік биліктің үстемдігі деп өз аумағындағы ең жоғары билікті айтады. Өз аумағындағы жұмыс істеп тұрған барлық ұйымдар, бірлестіктер, құрылымдар мен тұлғалар мемлекеттің басымдық рөлін мойындайды. Олар мемлекеттік бұйрығын орындауға, мемлекеттің белгілеген тәртібін сақтауға әрі бұзбауға міндеттенеді. Мемлекетке тиесілі аумақта бірде бір ұйым, бірлестік немесе құрылым мемлекетке қарсы келе алмайды. Егемендіктің екінші бір құрамдас бөлігі болып саналатын тәуелсіздік дегеніміздің мәнісі – мемлекет өзінің билігін дербес жүргізеді, өзінің стратегиялық бағыты мен тактикалық жолын өзі тандайды, өз ісіне ешкімді араластырмай, ішкі және сыртқы саясатын өзі жасайды, басқаның үстемдігіне жол бермейді. Тәуелсіздік ұғымының ішкі аспектісі мемлекеттің ішінде жұмыс істейтін бірде-бір ұйымның, бірлестіктің және құрылымның мемлекет билігінің дербестігіне қол сұға алмайтындығына ерекше көңіл аударуға міндеттейді. Ал тәуелсіздіктің сыртқы аспектісі, егемен мемлекет басқа мемлекеттермен, халықаралық ұйымдармен дербес қарым-қатынасты сақтайды дегенді білдіреді[1, 246.].

Қазақстанның мемлекеттік егемендігі жарияланған сәттен мемлекетіміздің конституциялық дамуының жаңа кезеңі басталды.

1990 жылы 25 қазанда Жоғарғы Кеңестің сессиясында тұңғыш рет мемлекеттің егемендігін бекітетін тарихи маңызды құжат – «Қазақ КСР-інің Мемлекеттік егемендігі туралы» Декларация қабылданды. «Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияның» қабылдануы өз алдына дербес және тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуының алғашқы қадамы, бастау жолы болды. Бұл Декларацияның ең басты ерекшелігі тәуелсіз мемлекеттің барлық негізгі элементтерінің одан әрі қалыптасуы үшін заңдылық негіздерін нақты айқындап берді[2].

Мемлекеттік егемендік туралы Декларация республиканың егемендігін баянды еткен тұңғыш заңнамалық акт болды. Бұл құжат бойынша Қазақстан Республикасы халықаралық аренада халықаралық қатынастардың дербес әрі толыққанды субъектісі ретінде сыртқы саясатта өзінің мүдделерін айқындап, халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуға мүмкіндік алды.

Еліміз егемендік Декларациясы арқылы табиғи байлығымызды, экономикалық және ғылыми-техникалық әлеуетті толық өз меншігіне алды. Қазақстан территориясындағы барлық әскери құрылымдар мемлекет қарамағына өтті. Декларация бойынша Қазақстан территориясында егемендікке қайшы келетін КСРО заңдарының күші жойылды. Декларация орталыққа бағынышты күйден арылтып, Мәскеумен жаңа жағдайда тең әріптес ретінде ынтымақтастыққа қол жеткізді.

Мемлекеттік егемендік Декларациясы – егемендікті білдіретін мәлімдеме емес, шын мәнінде, заңдық күшке ие маңызды құжат болатын. Сондықтан да, осы декларация Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заңының қабылдануына негіз болды.

Мемлекеттік егемендік туралы Декларация, көп жылдардан бері тұңғыш рет Қазақ ССР-інің аумағы бөлінбейтін және оған қол сұғуға болмайтындығын, сонымен қатар оның келісімінсіз Қазақ ССР-інің аумағын пайдалануға болмайтындығын ережеде нақтылап берді.

Мемлекет тәуелсіздігінің айқын айғағы оның егемендігі болып табылады. Декларацияға сәйкес республикадағы мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы болып Қазақстан халқы танылады, сондай-ақ ол егемендіктің бірден-бір иесі болып табылады.

Қандай да болмасын мемлекеттің егемендігін оның меншігі құрайтындығы белгілі. Республиканың жеке меншігіне оның аумағындағы барлық ұлттық байлықтар жатқызылады. Республиканың ұлттық байлығына жер және оның қойнауы, су, әуе кеңістігі, өсімдіктер және хайуанаттар әлемі, халықтың мәдени және тарихи құндылықтары, экономикалық және ғылыми-техникалық потенциалы енгізілген.

Декларация Республиканың ішкі және сыртқы қарым-қатынастарда тәуелсіз және толық билікке иелік ететін Қазақ ССР-індегі мемлекеттік биліктің үстемдігін алғаш рет бекітеді. Сонымен қатар Декларацияның сыртқы қатынастарда Одақтық Келісім аумағында ғана тәуелсіздікті шектеп келгенін атап өту керек. Декларацияның негізгі бөлімі, жалпы алғанда, қазақстан мемлекетінің қалыптасуына ақпал етіп, Республика қызметінің негізгі бағыттарын белгілеп, осы процестің алдағы уақытта да дамуын тікелей айқындап бергенін айта кеткен жөн. Ең біріншіден, Декларация Қазақ ССР-інің Республикадағы саяси, экономикалық, әлеуметтік және ұлттық-мәдени құрылысқа, оның әкімшілік-аумақтық құрылымына қатысты мәселелерді, сол сияқты Республикадағы нашандарын өз алдына шешетіндігін белгілеп берді.

1991 жылғы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының қабылдануымен Қазақстан Республикасындағы конституциялық дамудың келесі кезеңі басталды.

1991 жылы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының қабылдануы Қазақстан Тәуелсіздігінің маңызды кезеңі сондай-ақ, Қазақстан халқының тағдырын анықтаушы құжат болды.

«Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Заңның қабылдануымен еліміздің тәуелсіз даму жолы басталды. Оның мазмұнында ұлттардың өзін-өзі басқару құқығы, жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарына басымдықтың берілуі, саяси тұрақтылық, биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінуі, билік тармақтарының тепе-теңдікпен және тежемелілікпен өзара әрекеттесуі, ұлтаралық келісім және т.б. іргелі демократиялық қағидалар көрініс тапты. Шынайы егемендіктің жариялануы елді сыртқы әлемнің, халықаралық аренадағы дамыған ірі державалардың мойындауына мүмкіндік берді.

«Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңы қазақ халқы үшін ерекше маңызға ие құжат болып табылады. Тәуелсіздік туралы ҚР заңы 7 тараудан тұрады. «Қазақстан Республикасы — тәуелсіз мемлекет» деп аталатын оның бірінші тарауында былай жазылған: «1-бап. Қазақстан Республикасы — тәуелсіз, демократиялық және құқықтық мемлекет. Ол өз территориясында өкімет билігін толық иеленеді, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес белгілеп, жүргізеді. 2-бап. Қазақстан Республикасы барлық мемлекеттермен өзара қатынасын халықаралық құқық принциптері бойынша құрады. 3-бап. Өзінің мемлекеттік тәуелсіздігін басқа мемлекеттер тануы үшін Қазақстан Республикасы ашық. 4-бап. Қазақстан Республикасының бүкіл территориясында Қазақстан Республикасының

Конституциясы мен заңдары, сондай-ақ ол таныған халықаралық құқық нормалары қолданылады. 5-бап. Қазақстан Республикасының территориясы қазіргі шекараларында біртұтас, бөлінбейтін және қол сұғуға болмайтын территория болып табылады»[3].

Осылайша, 1991 жылдың 16 желтоқсанында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі бүкіл Қазақстан халқының еркін білдіре отырып, сондай-ақ, Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында, халықаралық құқықтың жалпыға танымал өзге де нормаларында баянды етілген жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының үстемдігін мойындай отырып, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін салтанатты түрде жариялады. Сол арқылы, қазақ ұлтының өзін-өзі билеу құқығын растап, Қазақстан Республикасының азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет құруға бел байлағандығын жариялап, бейбітшілік сүйгіш сыртқы саясатты жүргізетіндігін, ядролық қаруды таратпау принципі мен қарусыздану процесіне адалдығын бүкіл әлемге мәлімдеді.

Мемлекеттік егемендік туралы декларация мен «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституцилық заң мемлекет Конституциясының негізі және еліміздегі саяси және әлеуметтік-экономикалық салада тиісті реформалар жүргізу үшін құқықтық база болды.

Қазақстан мемлекетінің негізгі мақсаттары Президент Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «еркін де еңселі әрі қауіпсіз қоғамға қадам басайық» деген жолдауында анық көрсетіліп берілді. Жолдауда еліміздің алдыңғы «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі дамуының Стратегиясы» бойынша экономикалық дамуындағы жетістіктердің болғанын бағалай келіп, «Алайда, соңғы тоғыз жылда жүргізілген сол реформалардың есебінен ғана біз тұрақтылығымызды сақтап, ТМД-ның барлық елдеріндегі деңгейге қарағанда, ең жоғарғы экономикалық өрлеуге қажетті қарқын алдық» деп атап көрсетті [5]. Жолдауда, еліміздің экономикалық дамуының келешегі «экономикалық өрлеудің ұзақ мерзімдік басымдылығына» негізделуі тиіс екендігі көрсетіліп, таяу арадағы шешілетін үкімет алдындағы міндеттерді белгіледі.

1995 жылғы 30 тамызда өткізілген республикалық референдумда «Қазақстан Республикасының Конституциясы» қабылданды. Тұңғыш рет 1993 жылғы Конституция Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы - адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жариялады. Бұл ережені бүгінгі күні қолданыста жүрген 1995 жылғы Конституция да, 1-баппен бекітті. Сондықтан, қолданыстағы Конституцияның 1-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады.

Адамның құқықтары мен бостандықтарының шынайы қорғалуы, мемлекет тарапынан қамтамасыз етілуі құқықтық мемлекеттің басты идеясы болып табылады.

Құқықтық мемлекет – бұл адамның табиғи құқығы танылатын және кепілдік берілетін, мемлекет билігінің заң шығарушы, атқарушы және соттарға бөлінуі шынайы жүргізілетін құқықтық заңдардың жоғарылығы, азаматтардың мемлекеттің алдында, мемлекеттің азаматтардың алдында өзара жауаптылығы қамтамасыз етілетін азаматтық қоғамды саяси билік ұйымының айрықша нысаны. Құқықтық мемлекеттің қағидасына мыналар жатады: билікті заңсыз пайдалануды болдырмау мақсатында оны заңшығарушылық, атқарушылық және сот тармақтарына бөлу; заңның үстемдігі, яғни, биліктің жоғары органымен барлық конституциялық тәртіптерді сақтай отырып қабылданған заң атқарушылық билік актілерімен жоққа шығарылуы, өзгертілуі және тоқтатылуы мүмкін емес; мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі; қоғамдағы

құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі; азаматтық қоғамның болуы және тарапынан құқық субъектілерінің заңдарды орындауына бақылау жүргізуі.

Азаматтық қоғам – бұл жай азаматтардың жиынтығы емес, мұнда азаматтар өздерінің мүддесі мен қажеттілігін әр түрлі тәуелсіз ерікті партияларды, ұйымдарды, кәсіпкерлік және басқа да одақтарды құру, мемлекеттік өкімет органдары мен лауазымды адамдар арқалы еркін іс жүзіне асыра алады. Демек, азаматтық қоғам – мемлекеттен, әрі саясаттан тыс қатынастардың жиынтығы (экономикалық, әлеуметтік, мәдени, адамгершілік, отбасылық, діни). Азаматтық қоғамның элементтеріне мыналарды жатқызуға болады: ерікті өзін-өзі басқара алатын адамдардың жиынтығы (отбасы, кооперация, ассоциация, шаруашылық, корпорация, кесіптік, спортық, және басқа да бірлестіктер); мемлекеттік емес (саяси емес) экономикалық (оның негізін жеке меншік, нарықтық экономика құрайды), әлеуметтік, адамгершілік және басқада қоғамдық ұйымдардың жиынтығы; өндірістік және адамдардың жеке өмірі, әдет-ғұрпы, дәстүрі; ерікті адамдардың өзін-өзі басқару сферасы және олардың ұйымдары; бұқаралар ақпарат құралдары.

Құқықтық мемлекеттің бір белгісі мемлекеттік билікті ұйымдастыруда биліктерді бөлу қағидаларын жүзеге асыру болып табылады. Тұңғыш рет ол жүйе құрушы қағидат ретінде 1990 жылдың 25 қазанында қабылдаған «Қазақ КСР –інің мемлекеттік егемендігі туралы» декларацияның 7- бабында айшықталды. Соған сәйкес мемлекеттік биліктің барлық жүйесін реформалау жүргізілді.

ҚР Конституциясы 3-бабының 4 тармақшасында Республикада мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы, сот билігіне бөліну қағидатына сәйкес жүзеге асырылады деп атап көрсетті. Заң шығарушы билікті Қазақстан Республикасының Парламенті, атқарушыны-Үкімет, сот билігін - Жоғары сот және Қазақстан Республикасының төмен тұрған соттары жүзеге асырады. Тежемелік және тепе-теңдік жүйесінің болуы – жаңа конституциялық өзіндік ерекшеліктерінің бірі. Тежемелік және тепе-теңдік жүйесі элементтеріне парламенттік импичмент, Үкіметке сенімсіздік вотумы білдіру, Президенттің парламентті таратып жіберу құқығы, Үкіметке және оның мүшелерін орнынан босатуды жатады. Қазіргі кезде конституциялық бақылау механизмі құрылуда. Республикада конституциялық бақылаудың қалыптасуы құқықтық мемлекет құру туралы пайда болған конституциялық бағыт- бағдарлармен тығыз байланысты. Басқа нормативтік актілерден Конституцияның сөзсіз басым болуы құқықтық мемлекеттің белгілерінің бірі болып табылады. Құқықтық мемлекеттің тағы бір негізгі қағидаты мемлекеттің өзінің және оның органдарының Қазақстан Республикасы Конституциясына міндетті түрде бағынышты болуынан көрінетін құқықтық үстемдігі болып табылады. Конституциялық кеңес заңдар және басқа да нормативтік актілерді, егер олар Конституцияға қайшы келетін болса, Конституцияға сәйкес келмейді деп тануға құқылы. Қазақстан Республикасының Конституциясы адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең қымбат қазына деп мойындай отырып, адамның құқықтары мен бостандықтарын, ар-ожданы мен қадыр-қасиетін сақтау мен қорғау мемлекеттік биліктің басты міндеті болып табылады деген тұжырымды алдыға тартады. Конституция саяси, заңдық және басқа да кепілдіктердің нақтылы жүйесін құру үшін негіз қалады. Ол өз кезегінде баршаның заң мен сот алдындағы теңдігін, мемлекет пен тұлғаның екіжақты жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Конституция Қазақстан Республикасында азаматтық қоғам қалыптастыруға ықпал жасайды. Бұл Конституцияда идеологиялық және саяси әралуандылық негізінде жүзеге асырылады. Конституция саяси партияларға, қоғамдық бірлестіктерге, қозғалыстарға саяси және мемлекеттік өмірге қатысу үшін тең мүмкіндік береді. Үстемдік етуші ретіндегі қандай да бір идеологияның

белгілеуіне жол берілмейді. Азаматтық қоғам мемлекет және азамат, тұтынушы және өндірушінің әлеуметтік серіктестігі, нарық шаруашылықтары меншік түрлерінің әралуандылығымен сипатталады.

1995 жылғы Конституцияның басты бір жетістігі барлық деңгейдегі соттардың тәуелсіздігінің кепілдігі болып табылады. Сот билігінің тәуелсіздігі судьялардың өкілеттігін сайлаудың, тағайындаудың және тоқтатудың ерекше тәртібімен, сонымен бірге сот құрамын құруға Жоғарғы Сот кеңесі және Әділет биліктілік комиссиясы сияқты тәуелсіз органдардың қатысуымен айқындалады. Судьялардың тұрақтылығы қағидаты бекітілген.

Соған байланысты сот жүйесінің тәуелсіздігін құқықтық реформаны жүргізу арқылы нығайтудың, өкілді өкімет органдарының өкілеттік билігін өсіріп, сайлау заңдарының негізінде сайланбалықты кеңейтудің азаматтық қоғам институттарының қолдаудың қажет екендігін анықтап берді. Жолдауда, ұлттық қауіпсіздіктің - мемлекеттік саясаттың негізі ретінде, жаңа қауіптің бетін қайтаратын ұлттық қауіпсіздіктің жаңа тетіктерінің жасалуы қажет екенін, аймақтық қауіпсіздіктің нақты жүйесін жақсартудың жолдарын айқындап берді.

Конституция құқықтық мемлекеттің қалыптасуы үшін құқықтық база болады, ал өз азаматтарының және олардың бірлестіктерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге қабілеті жоқ, олардың жүзеге асырылуына белгілі бір кедергілерді жасайтын мемлекет құқықтық деп есептелуі мүмкін емес.

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің белгілері өзара тығыз байланысты және бір - біріне тәуелді. Бұл ең алдымен, мемлекеттің қоғамсыз, сол сияқты қоғамның да мемлекетсіз өмір сүруі мүмкін еместігінен келіп шығады. Алайда кез-келген мемлекет азаматтық қоғамның қалыптасуына қажетті жағдайды жасай алмайды.

Қазақстанға қатысты азаматтық қоғамның белгілеріне мыналарды жатқызуға болады: 1) саяси демократиялық режим; 2) басқарудың республикалық нысаны; 3) мемлекеттік құрылымның унитарлық (біртұтас) нысаны (Қазақстан үшін); 4) саяси және идеологиялық көптүрлілікке негізделген көппартиялық саяси жүйе; 5) бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) бостандығы; 6) сөз бостандығы; 7) мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдарды, одақтарды, ассоциацияларды, қозғалыстарды, клубтарды және т.б. құру және олардың қызметін белсендендіру; 8) мемлекеттің жергілікті өзін-өзі басқаруды қамтамасыз етуі, қолдауы және қорғауы; 9) мемлекеттің құқыққа бағынуын қамтамасыз ететін конституциялық құрылыстың болуы; 10) биліктің барлық деңгейлерінде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруының тиімді механизмінің болуы; 11) қоғам (мемлекеттік емес құрылымдар) тарапынан мемлекеттік билікті бақылаудың тиімді тәсілінің болуы; 12) мемлекеттің конституциялық жауаптылығының болуы; 13) әлеуметтік бағдарланған экономиканың болуы[6, 75б.].

Қазақстан құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптастыру мақсатын көздейді. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуы үшін белгілі бір құқықтық негіздері қаланған. Олар демократиялық институттарды дамыту бойынша, сонымен қатар, олардың тиімді қызмет етуі мен қалыптасқан конституциялық құрылысты нығайту үшін жағдайларды жасау және қамтамасыз ету бойынша мемлекет пен қоғамның жаңа міндеттерін анықтайды.

Қазақстан егеменді және тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасты және әлемдік қоғамдастықтың толық құқылы мүшесі, оның ажырағысыз бөлігі болып еніп отыр. Ол өзінің сыртқы саясатында барлық ұлттармен, көршілермен тең дәрежелі достық қатынас орнатуда. Сонымен қатар еліміздің халықаралық деңгейде мүдделі болып отырған

көкейкесті мәселелері – қарусыздану және халықаралық қауіпсіздікті нығайту, аймақтық жанжалдарды реттеу және бейбітшілікті қолдау жөніндегі операциялардың тиімділігін арттыру, адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, айналадағы ортаны қорғау, дамыту және т.б. саясат жүргізіп, ішкі әл-ахуалымызды жақсартып, болашақта өркениетті, құқықтық қоғам орнатуына сеніміміз мол.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сапарғалиев Ғ. С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. А., 2014ж.
- 2 Қазақ КСР-інің Мемлекеттік егемендігі туралы Декларация, 25.10.1990ж.
- 3 «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы, 16.12.1991ж.
- 4 Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30.08.1995ж.
- «Қазақстан-2030» ҚР Президентінің Қазақстан халқына жолдауы.
- 5 Адилова К.А. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамның қалыптасуы: теориялық құқықтық мәселелері: монография. Алматы, 2012ж.

УДК 34

Аманкожаев А. А.

Сүлейман Демирел атындағы Университет Құқықтаны кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, Қазақстан Республикасы, Алматы.

aidyn.amankozhayev@sdu.edu.kz

ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАРДЫҢ МҮЛІКТЕРІНІҢ ЗАҢДЫ РЕЖИМІ ЖАҒДАЙЫНДА ӘРҚАЙСЫНЫҢ ЖЕКЕ МЕНШІКТЕРІ

Abstract. In this article private property of a spouse in the assets legal regime is analyzed.

Кілт сөздер: Ерлі-зайыптылардың мүліктері, ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі, жұбайлардың жеке меншіктері, бірлескен ортақ меншік, ерлі-зайыптылардың әрқайсының жеке меншіктері.

Ерлі-зайыптылардың араларындағы мүліктік қатынастарды кодексіміз диспозитивті әдіспен реттегендіктен, араларында шарт жасау арқылы қалауларыңша реттей алады. Жұбайлар араларындағы мүлікке байланысты қатынастарын араларында қалауларыңша (шартпен) реттемеген жағдайда, заңнамамыз мүліктік режим қарастырған, осыған жұбайлардың мүліктерінің заңды режимі дейміз. Жұбайлардың мүліктерінің заңды режимі – бірлескен ортақ меншік. Яғни заңымыз жұбайлардың арасындағы мүліктік режимін меншік құқығы негізінде бірлескен ортақ меншік екенін анықтаған.

Отбасы (НОТК) [1] кодексіміздің 7-ші таруының §1. «Ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі» тақырыбымен реттеген. Алайда заңнамамыз §1 тақырыбындағы «...ерлі-зайыптылардың мүлкінің ...» және кодексіміздің 33-бабында: «Ерлі-зайыптылар некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезінде жинаған мүлік олардың бірлескен ортақ меншігі болып табылады.» деген сөздерінен нені түсінеміз? Осы параграф тақырыбын мен тиісті баптарда мүлік сөзінің нендей мағынада қолданылғанын алғаш анықтауымыз керек. Мүлік (орысша мәтінде: имущество) сөзі құқық терминологиясында үш мағынада қолданылады

[2]. Біріншісі, заттық құқық мағынасында, меншік, шаруашылық жүргізу немесе оралымды басқару құқықтары негізіндегі заттар мен материалдық құндылықтар жиынтығы; Екіншісі, активтер мағынасында, заттар мен құқықтардан қалыптасқан материалдық құндылықтар жиынтығы; Үшіншісі, активтер мен пассивтерді қамтитын мағынада, материалдық құндылығы бар иелігіндегі құқықтар мен міндеттерден қалыптасқан жиынтылық.

НОТК 32-бабы, «Ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі ұғымы» тақырыбымен 1-ші тармағында: «Егер неке шартында өзгеше белгіленбесе, ерлі-зайыптылардың бірлескен ортақ меншігінің режимі олардың мүлкінің заңды режимі болып табылады.» - деген. Анықтамадан байқайтынымыз, отбасы кодексіміз мүлік сөзін меншік ұғымында қолданылғандығы болып отыр. Себебі міндеттемелік құқықтық мағынадағы алашақты (талапты) бірден бірлескен меншік құқығы қатарына жатқыза алмаймыз. Оған алғаш меншік құқығы туындауы керек сол кезде барып, ол ортақ меншікте болуы мүмкін. Осы айтылып отырған ережелерде (нормаларда) белгіленген ұғымдарға сәйкес, отбасы кодексіміздің «Ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі» атты параграфында белгіленген ережелердің ерлі-зайыптылардың неке кезіндегі меншік құқығына байланысты айтылған ережелер екендігін шығаруымызға болады.

Соттардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу туралы істерді қараған кезде заңды қолдануы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2000 жылғы 28 сәуірдегі № 5 Нормативтік қаулысының (ҚРЖСНҚ 28.4.2000ж. № 5) 14-ші тармағында, «... Кодекстің 39-бабына сәйкес ерлі-зайыптылардың некедегі (ерлі-зайыптылықты) және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін анықтайтын өзге тәртіп белгіленбесе (неке (ерлі-зайыптылық) шарты), азаматтардың меншіктік құқықтарының объектісі болып табылатын, АҚ-нің 115, 116 және 191-баптың 2-тармағына сәйкес ерлі-зайыптылардың қайсысының атына сатып алғанына немесе ерлі-зайыптылардың қайсысының ақша салғанына қарамастан, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (бұдан әрі - АҚ) 223-бабына сәйкес ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезде жинаған кез келген жылжитын және жылжымайтын мүліктері, бөлуге жататын біріккен ортақ меншік болып табылады (Кодекстің 33-бабының 1 және 2-тармақтары).» - деген түсіндірмесінен де жоғарыдағыдай мағына шығарамыз.[3]

Жоғарыда айтылғандар жарығында кодексімізде ерлі-зайыптылардың заңды режимімен олардың меншік құқығының бірлескен ортақ меншік екендігі анықталған. Ал меншік құқығы болса, азаматтың материалдық құндылықтарындағы активтердің бір бөлігі ғана болып табылады. Олай болса, жұбайлардың неке кезіндегі меншік құқықтарына ғана, неке шартымен өзгеше белгіленбесе, бірлескен ортақ меншік ережесін қолданамыз.

Жұбайлардың меншік құқығынан басқа активтеріне (алашақтарына) заңды режим ережелері қолданылмайды. Басқаша айтқанда, заңды режиммен реттеудегі мүлік ұғымы жұбайлардың активтерін қамтымайды, тек қана меншік құқықтарын қамтиды. Осы айтылғандардың құқықтық тұрғыдан тәжірибелік маңызы, жұбайлардың алашақтары мен талап құқықтарына заңды режим ережесі қолданылмайды. Яғни жұбайлардың алашақтары мен талаптарына меншік құқығы пайда болғанда ғана оларға заңды режим ережесі қолданылып, бірлескен ортақ меншік ережелерін қолдану мүмкіндігі туындайды да, содан кейін меншік құқығына үлестерін анықтап бөлу мүмкіндігі туындайды. Келесі кезекте ерлі-зайыптылардың заңды режимін талқылауды осы негізде жалғастырайық.

Келесі кезекте, ерлі-зайыптылардың мүліктік заңды режимінде әрқайсының жеке меншіктерінің жағдайын талқылаймыз.

Ерлі-зайыптылардың әрқайсысының меншігі. Ерлі-зайыптылардың мүліктерінің заңды режимі жұбайлардың неке кезіндегі бірлескен ортақ меншіктерімен қатар, олардың әрқайсыларының өздерінің жеке меншіктеріне байланысты мәселелерді де құқықтық реттеген. Ерлі-зайыптылардың жеке меншіктеріндегі мүліктері отбасы кодексіміздің (НОТК) 35-ші және азаматтық кодексіміздің (ҚРАК) 223-ші баптарында белгіленген.

Оларды төрт топта жинақтауға болады, а) некеге дейінгі мүліктері, ә) ақысыз мәмілемен алынған мүліктері, б) ерлі-зайыптылардың жеке заттары, в) неке іс жүзінде тоқтаған кездегі алған мүліктері.

а) Некеге дейінгі мүліктері - некеге отырғанға дейін ерлі-зайыптылардың әрқайсысының меншігі болған мүліктері. Жалпы ерлі-зайыптылардың мүлкінің заңды режимі жұбайлардың неке кезіндегі мүлкіне байланысты мүліктік реттеуін ескерсек, некеге дейін және некенің құқықтық салдары тоқтағаннан кейін еркек пен әйел бір-біріне ерлі-зайыптылар болмайтындықтан, олардың арасындағы бірлескен ортақ меншіктің де болуы мүмкін емес. Яғни неке кезінде алынған мүліктер ғана бірлескен ортақ меншік болатындықтан, некеге дейін және неке тоқтағаннан кейін әркімнің алған мүлкі өз меншігі болуы да табиғи нәтиже.

Осы топтағы мүліктерінің ерекшелігі, мүлік неке қиылғанға дейін жұбайдың меншігінде болуы. Меншік құқығының некеге дейін пайда болғанын куәлардың айтуымен, түбіртек, өткізу актісі, меншік құқығының некеге дейін туындағанын көрсететін құжаттар, келісім шарттар арқылы, азаматтық кодекстегі мәмілелердің құқықтық салдарын туғыза алмау жағдайлары ескеріле отырып және дәлелдеу кезінде, азаматтық заңнамамен дәлелдеу мүмкіндіктері мен олардың шегі ескеріліп, дәлелдеулеріне болады.

Жұбайлардың осы түр жеке меншігіндегі мүліктің меншік құқығының ақылы ақысыз мәміле арқылы келуінің де маңызы жоқ. Мүліктің неке қиылғанға дейін жұбайдың меншігінде болуы жеткілікті. Сонымен қатар неке қиылғанға дейінгі мүлкінің орнына неке қиылғаннан кейін келген мүлік жұбайлардың өз меншігінде қалады. Осы орайда маңыздысы, жұбайдың жеке меншігінен түскен табыс болмауы керек (НОТК 33/2). Сол сияқты, осындай мүліктің орнына неке кезінде алынған мүлікке жұбайлардың бірлескен ортақ мүліктерінен төлем жасалған жағдайда, жеке мүлік орнына алынған жаңа мүліктегі жеке меншік пен бірлескен ортақ меншік үлестері анықталып соған қарай неке кезіндегі мүлікке бір жұбайдың үлесі мен бірлескен ортақ меншік үлесі белгіленгені әділ болар еді.

Мысалға неке дейін жұбайлардың біріне тиесілі болған пәтерін некеге тұрғаннан кейін сатып, дәл сол ақша сомасына көлік алынса, көлік жұбайдың жеке меншігінде қалады.[4] Бірақ жеке меншіктегі сатылған пәтердің (20 000 000тг) ақшасына қосымша төлем (20 000 000тг) бірлескен ортақ меншіктен қосылып (40 000 000тг) басқа жаңа пәтер алынса, онда жеке мүлік орнына алынған жаңа пәтердің $\frac{1}{2}$ -не жеке меншік, ал қалған $\frac{1}{2}$ -не бірлескен ортақ меншік екенін анықтағаны әділ болатын еді. Бірақ тәжірибеде (сот шешімдерінде) [5] де некеден кейінгі алынған мүліктің бір бөлігіне ерлі-зайыптылардың жеке меншігін, ал екінші бөлігіне бірлескен ортақ меншік құқығы қабылданбайды. Себебі отбасы кодексіміздің 36-шы бабының 1-тармағындағы *«Егер некеде тұрған кезеңінде ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі немесе ерлі-зайыптылардың бірінің мүлкі не олардың кез келгенінің еңбегі есебінен осы мүліктің құнын едәуір арттырған салыным жасалғаны...»* ережесіне негізделеді. Заңнамамыздың осындай ережесіне қарсы соттың басқаша шешім шығаруы да заңды болмасы анық. Осы жұбайлардың жеке меншігіндегі мүліктің

жұбайлардың бірлескен ортақ меншігіне ауысып кету мәселесі, бірлескен ортақ меншік тақырыбы болғандықтан, осы орайда талқыламаймыз.

Алайда отбасы кодексіміздің ерлі-зайыптылардың мүліктерінің заңды режиміне байланысты ережелердің диспозитивті екені ескерілсе, жұбайлар жоғарыдағы ережені (мүлікті алу немесе неке кезінде) араларында қарастыруларына немесе істің сотта қаралу кезінде де осылай келісулеріне еш кедергі жоқ.

ә) Ақысыз мәміле арқылы немесе мұрагерлік тәртібімен алынған мүліктері - ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезеңінде мұрагерлік тәртібімен немесе өзге де ақысыз (өтеусіз) мәмілелер бойынша, сыйға алынған мүлік. Осы топтағы мәмілелер арқылы меншік құқығы туындаған мүліктердің ортақ ерекшеліктерінің бірі, мүлікке жұбайлардан бірінде меншік құқығының туындауында ортақ меншіктен ақы ретінде төлем жасалмауы болып отыр. Яғни меншік құқығының ауысуына қарсылық (себеп ретінде) ешқандай ақының болмауы. Ал екінші ерекшелігі ақысыз мәмілемен келген меншіктің неке кезінде туындауы. Некеге дейін меншік туындаса, онда ол осы негіз (ақысыз мәміле) бойынша емес, жоғарыда талқыланған (некеге дейінгі) негіз бойынша жұбайдың жеке меншігі болады.

Сонымен қатар, жұбайлар араларында осындай ақысыз мәміле жасалуы мүмкін және оған заңнамалық тұрғыдан еш кедергі жоқ. Бірақ ақысыз мәміле бойынша меншік құқығын иеленген тарап, барлық жағдайларда, жұбайлардың бірі болуы міндетті талап. Ал ақысыз мәміле арқылы меншік құқығын берген (ауыстырған) тараптың үшінші тұлға немесе жұбайлардың бірінің де болуы мүмкін. Осылайша, өсиет қалдырушы немесе сыйға беруші жұбайлардың бірі бола алады.

Мұрагерлік құқықта заң бойынша мұрагерліктегі әмбебап құқық мирасқорлығы немесе өсиет бойынша мұрагерлікте көбіне кездесетін жеке құқық мирасқорлық ережелеріне сәйкес мүліктің меншік құқығы жұбайлардың біріне ауысса, онда ол ерлі-зайыптылардың жеке меншігінде болады.[6] Яғни мұрагерге ауысқан меншіктің әмбебап немесе жеке құқық мирасқорлығы ережелерінің бірімен ауысуының ешқандай маңызы жоқ. Сонымен қатар мұрагерлік құқықтағы мирасқорлық ережелеріне сәйкес меншік құқығының ауысу жағдайында мүлік жұбайлардың әрқайсысының жеке меншігі болып табылады.

Мұрагерлік құқық бойынша мұра қалдырушыдан талап құқығы немесе міндет ауысқан жағдайда, олар ерлі-зайыптылардың мүліктерінің заңды режиміне кірмейтіндіктен, жұбайлардың әрқайсысының жеке меншігіне байланысты отбасы (НОТК 35) ережесін де қолдана алмаймыз. Бірақ талап құқығының орындалуы нәтижесінде жұбайлардың бірінде меншік құқығы туындаса, осы меншік құқығына жұбайлардың әрқайсысының жеке меншігіне байланысты отбасы құқығы (НОТК 35) ережесін қолданамыз. Ал керісінше, меншік құқығы емес өзге (шектеулі) заттық құқық мұраға берлісе, онда ол меншік құқығы болмағандықтан, жұбайлардың мүліктерінің заңды режимінде де орын алмайды. Мысалға, мұра қалдырушының жұбайдың (легатарий) пайдасына өсиеттік бастартуды өсиет ету жағдайы (ҚРАК 1057).

Ақысыз (өтеусіз) мәмілелер бойынша сыйға алынған мүліктер ұғымынан, ақысыз мәмілелер арқылы пайда болған меншік құқығын түсінуіміз керек. Яғни ақысыз мәміле арқылы жұбайда меншік құқығы туындауы тиіс.

Азаматтық кодексіміздің 506-шы бабында: *«Сыйға тарту шарты бойынша бір тарап (сыйға тартушы) басқа тараптың (сыйды алушының) меншігіне затты немесе өзіне немесе үшінші адамға мүліктік құқықты (талапты) тегін береді немесе беруге*

міндеттенеді не оны өзінің немесе үшінші тұлғаның алдындағы мүлiктік міндеттен босатады немесе босатуға міндеттенеді.» - деген. Осы анықтамадан түсінетініміз, сыйға тарту шарты арқылы заттың меншік құқығы тегін беріледі, әлде талап құқығы тегін ауысады немесе міндеттен тегін босатылады.

Затқа меншік құқығы берілгенде, тегін берілген заттың меншік құқығы жұбайда болады да жеке меншігінде бірден орын алып, бірлескен ортақ меншікке кірмейді. Ал талап құқығы берілсе, онда талаптың орындалуы нәтижесінде меншік құқығы туындаса, ол да жұбайдың жеке меншігі болады. Себебі неке кезінде ақысыз мәміле арқылы туындаған меншік құқығы болғандықтан, меншік құқығы туындаған кезде барып жұбайдың жеке меншігі болады. Керісінше әлі талап құқығы кезінде әлі меншік құқығы туындамағандықтан, жұбайлардың мүлiктерінің заңды режимінде (бірлескен ортақ меншігінде) орын алу мүмкіндігі де жоқ. Мысалға анасына баласы бірінші айлығын ақысыз беруге уәде етсе, аталған қаражат анасына (жұбайға) берілгенде немесе анасының банктік шотына келіп түскенде барып анасының (жұбайдың) жеке меншігінде орын алады. Осы орайда айтылғандар меншік құқығына байланысты, ал жұбайлардың талап құқығына байланысты құқықтық өзгеріс болмайды.

Сыйға тартуда міндеттен босату жағдайы қарастырылса, жалпы меншік құқығы туындамайтындықтан, ерлі-зайыптылардың мүлiкінің заңды режиміне байланысты мәселе де болмайды. Осы орайда міндеттен босатудың өзіне қарсы (орындалуы тиіс) міндеттен босату [7], әлде үшінші тұлғаға қарсы міндетінен босату түрінде кездесетінін ұмытпауымыз керек.

Егер міндеттен босату (әр екі жағдайда) жұбайлардың бірлескен ортақ меншігіндегі мүлiктің ақысына байланысты жасалғанда құқықтық шешім табуы күрделенеді. Осыған байланысты отбасы кодексіміз, жұбайлардың жеке меншігіндегі мүлiктің жұбайлардың бірлескен ортақ меншігіне ауысуын қарастырған (НОТК 36). Ал керісінше, жұбайлардың бірлескен ортақ меншігіндегі мүлiктің жұбайлардың жеке меншігіне ауысу жағдайын қарастырмаған. Сол себепті мұндай жағдайларда жұбайлардың бірлескен ортақ меншігіндегі мүлiктің ақысы сыйға тарту ретінде төленсе де мүлiк бірлескен ортақ меншікте қала береді.

Мысалға, жұбайлардың бірі (А) досынан (Д) ақысын кейінірек беру міндетімен көлігін алады. Досы (Д) жұбайлардың материалдық жағдайының қиындағанын ескеріп, (А)-дан көліктің ақысын төлемеуін осылайша, міндеттен босатқанын айтады. Сол сияқты ерлі-зайыптылардың банктік кредит шартымен (ипотекаға) қарызданып алған пәтерлерінің қарызын жұбайлардың бірінің ата-анасы төлеп тастайды. Осы мысалдарда жұбайлардың көлігі мен пәтер олардың бірлескен ортақ меншігі ма, әлде жеке меншіктері ма мәселесінің шешімі, мүлiктер (көлік пен пәтер) жұбайлардың бірлескен ортақ меншігінде қала береді. Басқаша мәселені күрделендірудің мағынасы жоқ, себебі барлық жағдайларда мүлiк жұбайлардың меншігі болудан шықпайды. Ал оның бірлескен немесе үлесті ортақ меншіктерінде болуы тәжірибелік тұрғыдан өте маңызды емес. Сол себепті, тәжірибеде осындай жағдай туындаса, жұбайлар мен сыйға тартушы арасында сыйға тарту шарты жасалу кезінде немесе жұбайлар өз араларында мүлiктің кімнің жеке меншігі болатынын көрсеткендері орынды болар.

Жұбайдың біріне мемлекет немесе жеке ұйымдар тарапынан ақысыз төленген (берілген) ақша сомаларының жеке меншігінде орын алуы пікір таласты. Жалпы жұбайларға әлеуметтік мақсатта төленген төлемдер олардың бірлескен ортақ меншігінде орын алатыны анық. Олардың ішіндегі ақысыз келгендері жәрдемақылар, арнаулы

нысаналы мақсаты жоқ өзге де ақшалай төлемдер және осыған мысал ретінде заңнамamız, «... материалдық көмек сомалары, мертігу не денсаулығының өзге де зақымдануы салдарынан еңбек қабілетінен айрылуына байланысты нұқсанды өтеуге төленген сомалар және басқалары» - деген.

Заңнамamızда жұбайлардың бірлескен ортақ меншігінде орын алатын материалдық төлемдердің ортақ ерекшелігі, әлеуметтік мағынадағы төлемдер болуы. Яғни мұндай төлемдер болса, бірлескен ортақ меншікте орын алады. Яғни мертігуіне байланысты берілген (көмек) жәрдемақы, еңбек қабілетінің төмендеуі немесе жоғалтуына байланысты сол сияқты (әлеуметтік көмек мақсатында) төленген материалдық төлемдер қай жұбайға төленгеніне қарамастан, бірлескен ортақ меншіктері болады. Мысал ретінде, осы мақсаттағы сақтандыру төлемдерін немесе мемлекеттік жәрдемақыларды айтуға болады.

Ал, жұбайға сый немесе сыйлық ретінде берілген мүлік жеке меншігінде болады. Мысалға, жұмыс орнынан зейнетке кету кезінде сыйланған пәтер немесе көлік жеке меншігінде орын алады. Егер, жұбайға пәтерінің жалдау құнының белгілі бір бөлігі жұмыс орны тарапынан төленсе, бұл бір әлеуметтік көмек төлемі болғандықтан, бірлескен ортақ меншікте орын алады.

Осындай төлемдерге ұқсас, жұбайларға мемлекеттік немесе жеке нысандағы сыйлықтар мен марапаттаулар оның жеке меншігі болып табылады. Себебі сыйлықтар мен марапаттаулар адамға еңбегі, беделі сияқты адами қасиеттері ескеріліп беріледі. Олай болса, марапаттау мен сыйлықтарда (материалдық жағдайының ауырлығына немесе денсаулығына байланысты көмек сияқты) әлеуметтік мақсат жоқ. Мысалға ғылыми жаңалығына, еңбек қызметіне немесе қоғамдық іс-шараларға үлесіне байланысты берілген мемлекеттік сыйлықтар мен марапаттары жұбайдың жеке меншігі болады. Аталған сыйлық пен марапатты мемлекеттен тыс, жеке қорлар мен жеке ұйымдар тарапынан да ұйымдастырылып, берілген жағдайларда да нәтиже өзгермейді.

б) Ерлі-зайыптылардың жеке пайдаланатын заттары, некеде тұрған кезеңінде ерлі-зайыптылардың ортақ қаражаты есебінен сатып алынғанына қарамастан, ерлі зайыптылардың жеке меншігі болады. Осындай аталған затты жеке қолданатын жұбайдың меншігі болады. Бірақ бұлар қымбат заттар мен басқа да сән-салтанат заттары қатарына кірмеуі тиіс (НОТК 35/3).

Жеке заттар жұбайдың жеке өзінің қажеттілігін қанағаттандыруға арналған заттар. Яғни жұбайлар ортақ пайдаланатын немесе ортақ пайдалануға жарайтын заттардан болмауы тиіс. Сонымен қатар мұндай заттардың бірлескен ортақ меншіктегі заттардан немесе солардың есебінен алынуы тиіс. Жұбайдың жеке меншігіне немесе жеке меншік есебінен алынған заттар сол жұбайдың жеке меншігі болып табылатыны даусыз. Мысалға, айлығына алынған киім-кешектері, жеке тазалық (гигиена) заттары. Күйеудің өзі ғана қолданып жүрген компьютер ортақ меншік болып табылады. Себебі компьютер ортақ пайдалануға жарайтын зат.

Бірақ осындай жұбайлардың жеке заттары жеке меншігінде орын алуы үшін құнды зат* (қымбат зат) немесе сән-салтанат заттары болмауы тиіс (НОТК 35/3).

Құнды зат – түсті металдан жасалған немесе тарихи, әдеби, сандық өлшемдік жағынан аздығына орай материалдық тұрғыдан бағасы жоғары заттар. Мысалға, алмаз, алтын, бриллианттан жасалған заттар, Ахмет Байтұрсыновтың тірі кезінде қолына таққан сағаты

* НОТК 35/3-тармағының орыс тіліндегі мәтінінде: «драгоценность» - деген сөз қолданылған, қазақша аудармасы «құнды зат» болуы керек еді, бірақ «қымбат зат» деп дұрыс аударылмаған.

сияқты заттардың қай жұбайдың жеке қолдануында екеніне қарамастан, жұбайлардың бірлескен ортақ меншігі болады.

Сән-салтанат заттары – қажеттіліктен туындайтын пайдаланудан көбірек әлеуметтік және материалдық жағдайын көрсету үшін қолданылатын заттар. Яғни осындай заттар, қолданушының әлеуметтік деңгейінің немесе материалдық жағдайының жоғарылығын көрсету мақсатымен пайдаланылатын заттар. Мысалға, сирек кездесетін қолтырауынның терісінен жасалған қолғап, атақты модельердің қолымен жеке дара тігілген көйлек. Осы заттар иесінің жеке қолданатын заттары болғанына қарамастан жұбайлардың бірлескен ортақ меншігінде орын алуы әбден мүмкін.

Жұбайлардың жеке заттарын құнды (қымбат) зат немесе сән-салтанат заты екенін анықтау үшін отбасының әлеуметтік және материалдық жағдайында ескеру қажет. Яғни жұбайлардың жеке қолданып жүрген заттарын құнды немесе сән-салтанат заты деп олардың бірлескен ортақ меншігіне қабылдау үшін, әр оқиғада жеке, жұбайлардың табысын, өмір сүру салтын және отбасының әлеуметтік, материалдық жағдайларын ескере отырып анықтаған орынды. Мысалға, атақты, халық тарапынан көп танымал, белгілі әншілердің отбасын алсақ, олардың әр киімі жеке тапсырыспен тігілген киімдер. Осылайша жұбайлардың жеке меншігі немесе бірлескен ортақ меншіктегі зат екенін анықтауда, жоғарыда айтылған мәліметтерге сүйене отырып, мәселенің ерекшеліктерін ескерген орынды болады.

в) неке іс жүзінде тоқтаған кездегі алған мүліктерін сот ерлі-зайыптылардың жеке меншігі деп тануы мүмкін. Отбасылық қарым-қатынас және ортақ шаруашылықты жүргізу нақты тоқтатылғаннан кейін жұбайлардың бірлесіп сатып алмаған мүліктерін сот жұбайлардың жеке меншігі деп тануы мүмкін.

Жалпы ереже, неке заңда белгіленген себептер болған жағдайда өздігінен, жұбайлардың бірінің, не екеуінің бастамасымен сот шешімі заңды күшіне енген кезде немесе АХАТ органында бұзылғанда некені бұзу туралы жазба актілік жазбалар (АЖ) кітабына тиісті жазба енгізілген кезде ғана құқықтық нәтижесін тоқтатады. Осылайша неке құқықтық нәтижесін тоқтату кезінен кейін жұбайлар арасындағы мүліктерінің заңды режимі де құқықтық күшін тоқтатады.

Бірақ, отбасы кодексіміз ерлі-зайыптылардың арасындағы мүліктік режимнің құқықтық салдарын тоқтатуына айрықша жағдай енгізген, ол ерлі-зайыптылардың арасында тар мағынадағы отбасылық (некеден туындаған) қатынас іс жүзінде тоқтағанда мүліктеріне байланысты мүліктерінің заңды режиміде құқықтық салдарын тоқтатады. Осылайша жұбайлардың арасындағы отбасылық қатынас іс жүзінде тоқтаған жағдайда мүліктерінің заңды режиміне байланысты жұбайлардың бірлескен ортақ меншіктерінде болуы тиіс мүлікті сот олардың жеке меншігі деп тануына құзырет берген. Бірақ НОТК 35/2-ші тармағында, *«Некенің (ерлі-зайыптылықтың) іс жүзінде тоқтатылуына байланысты бөлек тұрған кезеңде ерлі-зайыптылардың әрқайсысы жинаған мүлікті сот олардың әрқайсысының меншігі деп таниды.»* дегенінен, сот өздігінен таниды мағынасын шығармауымыз керек. Осыған құқықтық негіз ретінде де, жұбайлардың арасындағы мүліктік қатынастарды реттеген ережелердің диспозитивтілігін көрсете аламыз.

Некенің іс жүзінде тоқтау жағдайы, неке заңнамада белгіленген құжаттар негізінде тоқтамағанымен жұбайлардың бір-біріне тар мағынада отбасыдан туындайтын құқықтары мен міндеттерін жүзеге асырмаулары және осыған байланысты араларында құқықтық дауларының болмауы. Қысқаша, ерлі-зайыптылар екеуінің де қалауы бойынша (еріктерімен) араларында отбасылық шаруашылықты бірлесе іс жүзінде жүргізбейді.

Яғни, мұнда маңыздысы екеуінің де қалауы, некелік араларындағы қатынастарды жүргізбеу бағытында болуы. Басқаша, қабылдау жұбайлардың мүліктерінің заңды режиміне бір жақты өзгеріс енгізуді қабылдау болады. Олда отбасы кодексіміздің жүйесіне қайшы болады. Себебі, неке кезіндегі мүліктік мәселелерін *жұбайлар араларында келісіммен өзгертпеген* жағдайда заңды режим ережесі қолданылады.

Некенің іс жүзінде тоқтауы жағдайында ерлі-зайыптылардың бөлек тұруы міндетті түрде кездеседі. Бірақ отбасы кодексіміз ерлі-зайыптылардың бірге тұруларын міндеттемегенінде естен шығармауымыз керек. Яғни ерлі-зайыптылардың бөлек тұруы жағдайы некенің іс жүзінде тоқтауына жалғыз басына негіз бола алмайды. Сол себепті, ерлі-зайыптылардың бірі алыс мекенде іс сапармен немесе оқуда болу, әскери міндетін атқару жағдайларында неке іс жүзінде тоқтаған болмайды. Себебі жұбайлардың қалауы некелік қатынасты іс жүзінде тоқтау бағытында емес.

Жоғарыда айттықандарға сүйене отырып, жұбайлардың араларындағы некелік қатынастың іс жүзінде тоқтауы кезінде алған мүліктерін соттың жұбайлардың жеке меншігіндегі мүліктері деп тану жағдайы айрықша жағдай екені анық. Олай болса, жұбайдың некенің іс жүзінде тоқтағанын және осы кезеңде алынған мүлікке екінші жұбайдың мүліктік (материалдық, еңбегімен) қатысуынсыз меншік құқығының туындағанын сотта дәлелдеуі тиіс.

Жұбайлардың жоғарыда айтылған жағдайлар мен талаптарға сәйкес мүліктері олардың әр-қайсының жеке меншігі болады. Бірақ осындай жеке меншігіндегі мүліктері заңнамада белгіленген талаптармен олардың бірлескен ортақ меншігінде болуы әбден мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Қазақстан Республикасының № 518-IV Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі. Алматы: Юрист, 2016 ж.

2 Тихомирова М.Ю. Юридическая Энциклопедия. М: Юринформцентр, 1998. 179-шы бет.

3 Параграф АЖ // Соттардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзу туралы істерді қараған кезде заңды қолдануы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2000 жылғы 28 сәуірдегі № 5 Нормативтік қаулысы.

4 Параграф АЖ // Постановление надзорной судебной коллегии по гражданским и административным делам Верховного Суда Республики Казахстан от 19 июня 2014 года № 3г-3108-14.

5 Параграф АЖ. Решение Рудненского городского суда Костанайской области от 31 июля 2014 года № 2-4855/2014; Постановление надзорной судебной коллегии по гражданским и административным делам Верховного Суда Республики Казахстан от 15 января 2015 года № 3г-210-15.

6 Батырбаев Н.М., Аманкожаев А.А. ҚР Мұрагерлік құқық. Алматы: ЛЭМ баспасы 2006.ж. 80-81-ші беттер.

7 Сергеев А.П., Толстой Ю.П. Гражданское право Т3.М:Прспект, 2000ж. 118-119-ші беттер.

Ашыралиева Б.С.

к.ю.н., доцент Кафедры права Университета «Нархоз», Алматы, Казахстан

e-mail: bayan.ashyraliyeva@narхоз.kz

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Аннотация. В статье освещаются вопросы международно-правового регулирования отношений в области социального обеспечения, международных стандартов социального обеспечения, их влияния на формирование и совершенствование национальной системы социального обеспечения.

Ключевые слова: Международно-правовое регулирование, социальное обеспечение, социальная защита, международные стандарты социального обеспечения, минимальные нормы социального обеспечения, минимум социальных прав, социальное государство.

Международно-правовое регулирование отношений в области социального обеспечения и социальной защиты базируется на общепризнанных актах Организации объединенных наций, закрепляющих основные права и свободы человека в различных сферах жизнедеятельности. Значительная часть международно-правовых норм в сфере социального обеспечения сосредоточена в актах Международной организации труда (МОТ), представляющей собой специализированным подразделением ООН по вопросам трудовых и социально-обеспечительных отношений.

Международно-правовое регулирование социального обеспечения, по мнению российского правоведа Е.Е. Мачульской, «выражается в разработке международных стандартов в области социального обеспечения, а также в гармонизации и координации национальных законодательств по вопросам сохранения приобретаемых прав на социальные выплаты при переезде гражданина из одного государства в другое в процессе трудовой деятельности или сохранения приобретенных прав на конкретный вид пенсии или пособия в случаях изменения страны постоянного места жительства» [1, с. 182].

Известно, что система социального обеспечения каждого государства формируется самостоятельно исходя из национального законодательства по объективно складывающимся тенденциям и факторам развития, «с учетом уровня экономического развития государства, специфики социально-демографического состава населения, исторических и национально-культурных традиций и функционирует на основе внутригосударственного правопорядка» [2, с. 182].

При этом следует учитывать, что в области социального обеспечения сформирована система международных стандартов, обеспечивающих защиту интересов граждан при наступлении социальных рисков: безработицы, инвалидности, старости и т.д.

Исходя из этого, роль государства сводится к установлению национальной системы социального обеспечения на основе международных стандартов, которые могут рассматриваться в качестве внешних форм самоограничения государства, а также важнейших ориентиров развития систем социальной защиты в различных странах.

В нашей стране на конституционном уровне закреплены приоритеты международных норм над внутригосударственными. Так, п.3 ст.4 Конституции РК гласит: «Международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами и

применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона».

Существует несколько вариантов воздействия международных норм о социальном обеспечении на внутреннее законодательство [3, с. 63]:

- прямое применение международных актов после ратификации;
- включение международных норм в текст законов;
- реализация положений ратифицированных или нератифицированных актов с помощью внутреннего законодательства.

Одним из важнейших направлений гармонизации национального законодательства о социальном обеспечении выступает решение вопросов о применимом праве, т.е. устранение коллизии норм, *которые возникают из различий в законодательстве стран в случае правового регулирования социально-обеспечительных отношений с участием мигрантов, иностранных граждан, лиц без гражданства.*

Вопросы влияния международных стандартов на развитие национального законодательства о социальном обеспечении получили достаточное широкое освещение.

«Если общие принципы закреплены в нормах международного договора, – пишет Г.Д. Долженкова, – то их выполнение становится обязательным для государств-участников или для стран, ратифицировавших договор» [3, с. 65].

Как правило, такие нормы устанавливают лишь минимальные стандарты. В качестве примера можно привести Конвенцию МОТ № 102 «О минимальных нормах социального обеспечения» (1952), определяющую сферу охвата, условия предоставления и размеры выплат при наступлении основных социальных рисков.

Тем самым, общепризнанные принципы и нормы, закрепленные в международных договорах в области социального обеспечения, представляют собой *необходимый минимум социальных прав*. Вводя подобные международно-правовые стандарты, международное сообщество требует от государства обеспечения этого минимума, а по возможности – и повышения таких планок. Государство же, исходя из национальных условий с учетом экономических и иных возможностей, может конкретизировать, адаптировать данные стандарты применительно к внутригосударственным отношениям.

Данные положения являются ключевыми при определении влияния международных социальных стандартов.

К числу основополагающих международных социальных стандартов относится обязанность установления и обеспечения *прожиточного минимума*, который «в дальнейшем трансформируется в обязанность государства обеспечить каждому гражданину достойный уровень жизни» [4, с. 19], а также характеризует начальную стадию формирования социального государства.

С этой точки зрения, учитывая, что Казахстан на конституционном уровне провозглашает себя *социальным государством*, необходимо проанализировать понятие социального государства.

В правовой литературе социальное государство определяется как зависимость государства от гражданского общества, его подчиненность интересам граждан, причем, не только чисто экономическим, которые входят в понятие социальных интересов, а всеобъемлющим интересам [5, с. 53-54]; институт, который «самообязывается помогать тем, кто не способен к труду, а также тем, кто в силу разных обстоятельств не в состоянии обеспечить себя прожиточным (удовлетворительным, достойным) минимумом» [6, с. 168].

Подлинно социальное государство возможно лишь в условиях демократии, гражданского общества и должно быть правовым в современном значении этой характеристики. В настоящее время «правовое государство должно быть социальным, а социальное государство не может не быть правовым» [4, с. 21].

При этом подчеркивается, что проведение государством социально ориентированной политики представляет собой трудный процесс, своего рода «политическую эквилибристику», обусловленную необходимостью учитывать противоречивые, почти исключают друг друга факторы. Социальное государство должно постоянно налаживать труднодостижимый баланс между свободой рыночной экономики и необходимостью воздействовать на распределительные процессы с целью достижения социальной справедливости, сглаживания социального неравенства [4, с. 21-22].

Кроме того, в социальном государстве существенное значение и свои специфические черты имеет и духовная сфера. Во главу угла забот государства и общества должно быть поставлено формирование всесторонне и гармонично развитой личности каждого человека [7, с. 56].

В целом, формирование и развитие Казахстана как социального и правового государства, признание приоритета прав и свобод человека и гарантирование этих прав государством во многом зависят от качества и эффективности законодательства о социальном обеспечении, принимаемого на основе международных стандартов в сфере социального обеспечения.

Источниками международно-правового регулирования социально-обеспечительных отношений являются не только акты ООН и МОТ, действующие во всемирном масштабе, но и акты, принятые региональными организациями государств, а также двусторонние международные договоры.

В числе всеобщих источников особо выделяется Международный пакт ООН об экономических, социальных и культурных правах 1966 г., базирующийся на принципах, провозглашенных Уставом ООН и содержащихся во Всеобщей декларации прав человека, в котором правам в области социального обеспечения посвящено несколько статей. Участвующие в нем государства признают право каждого человека на социальное обеспечение, включая социальное страхование (ст.9); право на достаточный жизненный уровень, включая право на свободу от голода (ст.11); на наивысший достижимый уровень физического и психического здоровья (ст.12). Следует учесть, что перечисленные нормы выступают примером универсального международно-правового регулирования социального обеспечения, устанавливающими минимальные стандарты в этой области.

В числе *актов МОТ* – как основных источников международно-правового регулирования отношений в сфере социальной защиты, следует выделить: Конвенцию МОТ № 102 «О минимальных нормах социального обеспечения» (1952); Конвенцию № 117 «Об основных целях и нормах социальной политики» (1962); Конвенцию № 157 «Об установлении международной системы сохранения прав в области социального обеспечения» (1982); Конвенцию № 168 «О содействии занятости и защите от безработицы» (1988)» [См: 8].

Не менее важными источниками выступают и рекомендации МОТ: Рекомендация № 167 о сохранении прав в области социального обеспечения (1983 г.); Рекомендация № 168 о профессиональной реабилитации и занятости инвалидов (1983 г.).

При этом характерно, что «сфера социального обеспечения – особая, в ней практически отсутствуют ратифицированные конвенции по затронутым вопросам, в отличие от регулирования на международном уровне трудовых отношений» [9, с. 491].

В числе 24 конвенций МОТ, ратифицированных в Казахстане – нет ни одной из перечисленных выше конвенций в сфере социального обеспечения.

Сказанное отнюдь не означает, что акты МОТ (конвенции), не являются обязательными для исполнения на территории стран-участниц МОТ, в т.ч. на территории Казахстана.

Известно, что конвенции подлежат ратификации странами-участницами и являются международными договорами, обязательными для исполнения в случае ратификации. Рекомендации не являются юридически обязательными актами. **Однако** даже в том случае, если государство не ратифицировало ту или иную конвенцию, оно несет обязательства в силу факта членства в МОТ и присоединения к его уставу по основополагающим позициям, закрепленным в Декларации МОТ «Об основополагающих правах и принципах в сфере труда» от 1998 г.

Первым шагом на пути гармонизации национального законодательства в области социального обеспечения стало *Соглашение о гарантиях прав граждан в области пенсионного обеспечения от 13 марта 1992 г.*, которое подписали Армения, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Российская Федерация, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан и Украина. Соглашение распространяется на все виды пенсионного обеспечения, предусмотренные действующим законодательством, а также рассчитано на перспективу.

Государства СНГ подписали уже целый ряд **Соглашений по вопросам социального обеспечения: Соглашение о порядке пенсионного обеспечения и государственного страхования сотрудников органов внутренних дел государств-участников Содружества Независимых государств от 24 декабря 1993 г., Соглашение об оказании медицинской помощи гражданам государств-участников Содружества Независимых государств 1996 г. и др.**

Большой круг вопросов социального обеспечения регулируется межправительственными соглашениями государств-участников СНГ: Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан о гарантиях пенсионных прав жителей города Байконур от 27 апреля 1996 г.

Имеется также ряд двусторонних документов, регламентирующих отношения в области социального обеспечения: План совместных действий сотрудничества между Министерством здравоохранения и социального развития Республики Казахстан и Министерством здравоохранения и социального обеспечения Республики Корея в области здравоохранения и социального развития на 2015-2017 годы (подписан 8 декабря 2014 г., Алматы). В числе приоритетных направлений такого сотрудничества данным документом обозначены:

- обмен опытом и делегациями в области социального и пенсионного обеспечения;
- развитие двустороннего сотрудничества по направлению: социальное обслуживание социально-уязвимых слоев населения и предоставление социальных услуг;
- изучение опыта по обеспечению доступной (безбарьерной) среды для лиц с ограниченными возможностями;

- возможность совместного сотрудничества казахстанско-корейских компаний в сфере обращения лекарственных средств, изделий медицинского назначения, медицинской техники и др.

Следует отметить, что в Казахстане проводится работа по имплементации международно-правовых норм в области социального обеспечения.

Так, 5 февраля 2015 г. Сенатом Парламента Республики Казахстан ратифицирована *Конвенция о правах инвалидов, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 13 декабря 2006 г.* Она нацелена на обеспечение инвалидам равных с другими гражданами возможностей по реализации гражданских, политических, социальных, экономических, культурных и других прав и свобод, закрепленных Конституцией РК, а также международными договорами, участником которых является Казахстан, а также призвана предоставить 627 тыс. инвалидам, проживающим в Казахстане, и их семьям дополнительные гарантии осуществления и защиты их конституционных прав и свобод [10].

В числе общих принципов, закрепленных данной Конвенцией наиболее значимую роль играет доступность, суть которой раскрывается в ст. 9:

«Чтобы наделять инвалидов возможностью вести независимый образ жизни и всесторонне участвовать во всех аспектах жизни, государства- участники принимают надлежащие меры для обеспечения инвалидам доступа наравне с другими к физическому окружению, к транспорту, к информации и связи, включая информационно-коммуникационные технологии и системы, а также к другим объектам и услугам, открытым или предоставляемым для населения, как в городских, так и в сельских районах.

Эти меры, которые включают выявление и устранение препятствий и барьеров, мешающих доступности, должны распространяться, в частности:

- а) на здания, дороги, транспорт и другие внутренние и внешние объекты, включая школы, жилые дома, медицинские учреждения и рабочие места;
- б) на информационные, коммуникационные и другие службы, включая электронные службы и экстренные службы».

Список литературы:

- 1 Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения: Учебно-справочное пособие. – М., 1997. – 277 с.
- 2 Лаптев Г.С. Международные стандарты социального обеспечения. Автореферат дисс. на соискание уч. степ. к. ю. н. – Екатеринбург, 2011. – 29 с.
- 3 Долженкова Г.Д. Право социального обеспечения: конспект лекций. – М.: Юрайт-Издат, 2007. – 187 с.
- 4 Право социального обеспечения / Под общей ред. И.В. Гущина. В 2-х ч. Уч.-метод. комплекс. 2 ч. – Гродно, ГрГУ им. Я. Купалы, 2011. – 245 с.
- 5 Бибило В.Н. Конституционно-правовые проблемы формирования социального правового государства. – Минск, 2000. – 187 с.
- 6 Глухарева Л.И. Современные проблемы теории прав человека. – М., 2004.
- 7 Гончаров П.К. Социальное государство: сущность и принципы // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер. Политология. – 2000. – № 2. С. 46-59.
- 8 Конвенции и рекомендации Международной организации труда с 1919-1991 г.г. Сост. Киселев И.Я. – М., 1991.
- 9 Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. 2-е изд., испр. и перераб. – М.: Издательство БЕК, 2002. – 560 с.

10 Пресс-релиз к проекту Закона Республики Казахстан «О ратификации Конвенции о правах инвалидов» // Официальный сайт Министерства здравоохранения и социального развития Республики Казахстан <http://www.mzsr.gov.kz/ru/node/314190>

УДК 341.4

Ахметова С. А.

*Кандидат юридических наук, ст.преп.
Евразийской Академии имени Д.А. Кунаева*

ЗНАЧЕНИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПРИНЦИПА ЗАКОННОСТИ В МЕЖДУНАРОДНОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Abstract. The article is dedicated to some positions regarding the meaning and contest of the legality principle in International Criminal Law. In this context, the author points out the actuality of the matters for securing a total abiding by the said principle so that to raise effectively international legal cooperation of the states for struggling with International criminality. Thus the author offers some conclusions on these problems.

В современный период развития международных отношений особо актуальными представляются аспекты развития сотрудничества государств в области уголовной юстиции. Очевидной становится невозможность самостоятельного противодействия государствами росту международной преступности, угрожающей как национальной безопасности государств, так и международной безопасности в целом. При этом, международная преступность как сложное социальное явление, охватывает на сегодняшний день практически все сферы жизнедеятельности государств. Так, большую угрозу представляет преступления против гражданской авиации (захват и угон воздушных судов, преступления, совершаемые в международных аэропортах), торговля « живым товаром» (торговля женщинами и детьми), незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ (международный наркобизнес), незаконная торговля оружием и взрывчатыми веществами, хищения ядерного материала, международный терроризм, религиозный экстремизм и сепаратизм и другие не менее опасные по своему характеру преступления международного характера.

В этом контексте актуализируются именно вопросы усиления международно-правового сотрудничества государств по борьбе с такими преступлениями, что, в свою очередь, говорит об особой роли международного уголовного права, как целостной самостоятельной отрасли публичного международного права, нормы и принципы которой направлены на регулирование межгосударственного взаимодействия в сфере предупреждения, пресечения и наказания преступлений международного характера. Именно в международном уголовном праве, по нашему убеждению, необходимо искать средства и методы по эффективному противодействию на глобальном уровне росту указанных преступлений, и именно нормы международного уголовного права в большей степени должны способствовать унификации национального уголовного законодательства в целях обеспечения противодействия таким деяниям на внутригосударственном уровне. Само международное уголовное право определяется как «совокупность принципов и норм права, регулирующих отношения сотрудничества государств по предупреждению и

показанию за совершение международных преступлений и преступлений международного характера».

В Рекомендациях относительно международного сотрудничества в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития, принятых на 68-ом пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН 14 декабря 1990 года, в этой связи выделяется особая роль именно международного уголовного права. Так, определению, что «государствам – членам следует активизировать борьбу против международной преступности... и с этой целью дополнять и далее развивать международное уголовное право, выполнять в полном объеме обязательства, вытекающие из международных договоров и документов в этой области (*pactasuntservanda*) и пересматривать свои национальные законодательства, с тем чтобы обеспечить их соответствие требованиям международного уголовного права».[2, с. 183].

Так же случайно в этой связи в Декларации принципов и программе действий ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия, принятой на 77-ом пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН 18 декабря 1991 года, особый акцент сделан именно на то, что «растущая интернационализация преступности должна породить новые соразмерные ответные действия», так как «рост преступности отрицательно сказывается на процессе развития и общем благосостоянии человечества и вызывает общее беспокойство в наших обществах. Если такое положение сохранится и далее, то жертвами преступности станут в конечном счете прогресс и развитие».[3, с. 8].

Вышеизложенное, конечно же, вполне понятно, но оно реально осуществимо, если такое противодействие будет осуществляться государствами в строгом соответствии с нормами и общепризнанными принципами международного права путем соблюдения и укрепления международного правопорядка и законности в международных отношениях. В этой связи важным представляется именно соблюдение принципа законности в процессе выполнения поставленных задач по противодействию международной преступности и именно поэтому принцип законности определяется как основополагающий в международном уголовном праве.

Принцип законности в международном уголовном праве следует понимать как базовый принцип, определяющий, в первую очередь то, что вся система международного сотрудничества государств в области борьбы с преступностью должна строиться и развиваться только в строгом соответствии и на основании международного права. Только таким образом, можно обеспечить международный правопорядок и эффективность взаимодействия государств, как основных субъектов международного права, в данной области. Таким образом, только нормы и принципы международного права и, в частности, международного уголовного права, должны определять преступность и наказуемость деяний, определяемых как «преступления против международного права», а также непосредственно регламентировать ответственность виновных в таких преступлениях лиц.

Подтверждением вышеобозначенному могут служить оощепризнанные положения, изложенные в Принципах международного права, признанных Уставом Нюрнбергского трибунала и нашедших выражение в решении этого трибунала, принятые на 2 - 01 сессии Комиссии международного права ООН в 1950 году. Так, Принцип 1 - й прямо определил, что всякое лицо, совершившее какое - либо действие, признаваемое согласно международному праву, преступлением, несет за него ответственность и подлежит наказанию. А Принцип 2 - й определяет что то обстоятельство, что по внутреннему праву не установлена наказание за какое - либо действие, признаваемое, согласно

международному праву, преступлением, не освобождает лицо, совершившее это действие, от ответственности по международному праву.

Таким образом, подтверждается примат именно международного уголовного права в вопросах определения преступности и наказуемости деяний, представляющих угрозу международному миру и безопасности. К примеру, Конституция Республики Казахстан также в какой - то мере подтверждает приоритетное значение права, и именно устанавливает приоритет перед национальными законами ратифицированных Казахстаном международных договоров (ст.4, ч.3 Конституции РК 1995 г.). А Конституция Российской Федерации устанавливает, что общепризнанные принципы и нормы международного права являются составной частью ее правовой системы. Если международном РФ установлены иные правила, чем предусмотренные национальным законодательством, то применяются в таком случае именно международные договоры (ст.15 Конституции РФ 1993 г.).

Подтверждение важности принципа законности, как основополагающего принципа международного уголовного права, а также всех остальных общепризнанных принципов международного публичного права в целом, мы можем найти и в действующем уголовном законодательстве Республики Казахстан. Так, в ч.2 статьи 1 Уголовного кодекса Республики Казахстан установлено, что «Настоящий Кодекс основывается на Конституции Республики Казахстан и общепризнанных принципах и нормах международного права» [4, с. 63]. А в перечне задач Уголовного кодекса определены «защита права, свобод и законных интересов человека и гражданина..., охрана мира и безопасности человечества» [4, с. 63]. Это также подтверждает официально выраженную политику нашего государства, направленную на признание и неукоснительное соблюдение прав и свобод человека, установленных нормами международного права, а также выражает готовность государств строго следовать требованиям международного права, в части, касающейся обеспечения универсальной юрисдикций в отношении тяжчайших международных преступлений против мира и безопасности человечества.

Принцип законности также непосредственно обозначает содержательную часть нормативных положений, касающихся определения преступности и наказуемости деяний именно в международном праве. Так, можно констатировать, что с содержанием принципа законности связано содержание принципа «Nullumcrimensinelege, nullapoenasinelege». Так, преступными и наказуемыми по международному праву могут определяться только те деяния, которые признаются таковыми именно соответствующими нормами международного уголовного права. По аналогии, уголовное законодательство Республики Казахстан также устанавливает, что «единственным основанием уголовной ответственности является совершение преступления, то есть деяния, содержащего все признаки состава преступления, предусмотренного настоящим Кодексом» (ст. 3 УК РК), а само уголовное законодательство Республики Казахстан «состоит исключительно из настоящего Уголовного кодекса Республики Казахстан. Иные законы, предусматривающие уголовную ответственность, подлежат применению только после их включения в настоящий Кодекс» (ст. 1, ч. 1 УК РК) [4, с. 63].

При этом, связь норм международного уголовного права и национального уголовного права в этой части может заключаться в том, что, как правило, ни один международный договор в области борьбы с преступностью, не содержит санкций. а так как признавать преступность деяния и не устанавливать конкретного наказания является недостаточно, то ответственность за многие преступления в международном праве

передаются на рассмотрение именно национальному праву. После имплементаций норм международных договоров в нормы действующего уголовного права государства становится возможным обеспечить наказание за деяния, первоначально определяемыми в таком качестве именно в международном праве. Примером между служить глава 4 Уголовного кодекса определяющая преступность и наказуемость деяний против мира и безопасности человечества.

Следующее содержание принципа законности в международном уголовном праве должно сводиться к обеспечению полной и окончательной кодификации норм об ответственности в международном праве. При этом в данном случае, когда мы говорим обособа опасных международных преступлениях, под ответственностью за такие преступления мы понимаем и ответственность, прежде всего, государств. Поэтому в рамках международного права до сих пор актуальными остаются вопросы принятие окончательного варианта Кодекса международной ответственности государств, так как международные преступления - это прежде всего преступления государства, а уголовной ответственности по международному праву за совершение таким преступлений должны подлежать физические лица государства. На международно - правовом уровне ответственность физических лиц за преступления своего государства впервые была реализована в рамках Нюрнбергского и Токийского международных уголовных процессов в 1945 и 1946г.г.

Как и в национальном уголовном праве в международном уголовном праве запрещается применение закона по аналогии, то есть когда к определенному деянию, уголовная наказуемость которого прямо не указана в нормах международного права, применяется схожая норма. Состав преступления, должен быть четко определен в соответствующем международном договоре универсального характера, что подразумевает его признание большим количеством государств и, таким образом, придачу такой норме характера общепризнанности. Для включения такой нормы о преступности и наказуемости деяния в национальное уголовное право, необходимо провести ее имплементацию в уголовной кодекс государства, после чего будет обеспечено наказание за такое преступление и на внутригосударственном уровне.

Также важное требование законности в международном уголовном праве - это установление криминализации, то есть определение в международном праве действия или бездействия физического лица, причиняющего вред интересам международного сообщества, угрожающего международному миру и безопасности. При этом не могут признаваться наказуемыми мысли или убеждения личности, как бы они не противоречили установлениям международного права. Данное положение находит свое выражение в формуле: «Cogitationis poenam non parat ius» - «мысли не наказуемы». По этой же причине из Проекта кодекса преступлений против мира и безопасности человечества выпало такое первоначально признаваемое в качестве преступления деяния, как «угроза агрессией», так как какие действия, выраженные в форме высказываний, не образуют состава преступления по международному праву.

В завершении необходимо отметить, что законность подразумевает и неотвратимость наказания за совершенное деяние по международному праву. В свою очередь, неотвратимость такого наказания обеспечивается за счет:

- усиления роли международного уголовного права в сфере международного противодействия преступности и строгого соблюдения государствами принятых на себя международных обязательств;

- установления универсального преследования лиц, совершивших преступления против международного права (принцип «autdedere, autpunire»);
- признания в международном национальном уголовном праве норм о неприменимости сроков давности в отношении преступлений против международного права;
- завершения процесса кодификаций норм о международной ответственности физических лиц за преступления против мира и безопасности человечества;
- недопустимости принижения роли Международного уголовного суда в деле судебного преследования и наказания лиц, виновных совершений тягчайших международно-противоправных деяний, независимо от гражданства таких лиц, социального и имущественного положения в обществе и по другим признакам.

Список использованной литературы:

- 1 И.П. Блищенко, И.В Фисенко. Международный уголовной суд. М., 1994
- 2 В.П. Панов Международное уголовное право. Учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 1997
- 3 Международное уголовное право в документах. Алматы :Гылым, 1999. Т.1
- 4 Уголовный кодекс Республики Казахстан-общая характеристика (в сравнений с УК Казахской ССР.) Практическое пособие. Алматы, 1999.

ӘОЖ 343.6

Буратаева М. Қ.

*Сулейман Демирел атындағы Университеті,
құқық магистрі, Құқықтану кафедрасының оқытушысы,
Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: meruert.burtayeva@sdu.edu.kz*

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ҚЫСҚАРТУДЫҢ НЕГІЗГІ ЖІКТЕЛУІ

Аннотация: В статье рассматриваются основные задачи уголовного процесса по Уголовному процессуальному кодексу Республики Казахстан.

Кілт сөздер: уголовное правонарушение, уголовное преследование, судебное разбирательство, применение уголовного закона.

Қылмыстық іс жүргізудің аталған міндеттері өндірістің кез-келген немесе әрбір стадиясында орын алуы мүмкін және өндірістің нысаны ретінде алдын ала тергеуде де орын алады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 195-бабында көрсетілген жағдайларда алдын ала тергеу айыптау қорытындысын жасау не қылмыстық медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану үшін сотқа жіберу туралы қаулы немесе қылмыстық істі қысқарту туралы қаулы шығарумен аяқталады. Сондай-ақ алдын ала тергеу тергеушінің іс бойынша барлық мән-жайларды анықтап, зерттеп шешім шығаруға елеулі әсер етудің нәтижесінде 195-бапта көрсетілген негіздің біреуін басшылыққа ала отырып іс қысқартылады.

Қылмыстық істі кез-келген стадияда тоқтату үшін жиналған дәлелдемелерді бағалап, нақты тексеру қажет оның негізінде орын алған факті мен мән-жайлар анықталады, тек сосын ғана қылмыстық іс жүргізудің кез-келген стадиясында қылмыстық істі қысқарту іс

бойынша қорытынды кезең болады. Егер жоғарыдағы мән-жайлар мен фактілер істің қысқаруын дәлелдей алмайтын болса іс қысқартылмайды.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі қылмыстық процеске қылмыстарды тез және толық ашылуын, оларды жасаған адамдарды әшкерелеуін және қылмыстық жауапқа тартуын, әділ сот талқылауы мен қылмыстық заңды дұрыс қолдануын міндеттеп, бұл мақсатты орындау барысында қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудан сақтауды, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда – оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуін, сондай-ақ заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуды, қылмыстың алдын алуын, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға жәрдемдесу міндеттерін жүктейді.

Міндеттер жеке-жеке салаға бағытталғанмен, олардың ең басты міндеті – Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабында бекітілген мынадай қағидаларын жүзеге асырылуын қамтамасыз ету:

- Әркімнің құқық субъектісі ретінде тануылына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы.

- Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар.

- Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңға көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі [1].

Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін заңды қолдану органдарына және сот саласына қылмыстық іс қозғаудан бастап ақырғы шешім қабылдауға, ал іске қатысушы талаптарға іс жүргізу барысында шешім қабылдауға тікелей өз талаптарын жүзеге асыруға құқықтар көзделген.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі бойынша қозғалған қылмыстық іс екі түрлі шешіммен аяқталады: түпкілікті және уақытша іс жүргізуді тоқтата тұру.

Түпкілікті шешім – істі қысқарту туралы қаулы алуымен, айыптау немесе ақтау үкімімен шығарылады. Түпкілікті шешім қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді аяқтаумен бекітеді:

а) қылмыстық іс бойынша іс жүргізу толық қысқартылғандығы туралы қаулының күшіне енуі бойынша;

ә) үкімнің немесе іс бойынша басқа да түпкілікті шешімнің күшіне енуі бойынша – егер ол оны атқару жөнінде арнаулы шаралар қабылдауды қажет етпесе;

б) үкімнің немесе іс бойынша басқа да түпкілікті шешімнің орындалғандығы туралы растау алынуы бойынша – егер ол оны атқару жөнінде арнаулы шаралар қабылдауды қажет ететін болса (52-бап) [2].

Ғасырлар бойы жиналған қылмыстық іс жүргізу тәжірибесі түпкілікті шешімдерге де нұқсан келтіретін мән-жайлардың болуын анықтаған. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі ол мән-жайларды «Соттың заңды күшіне енген шешімдерін қайта қарау жөнінде іс жүргізу» бөліміне топтастырған. Бөлім екі тарауға жіктелген: біріншісі (50-тарау) – қадағалау сатысындағы іс жүргізу тәртібіне, екіншісі (51-тарау) – жаңадан ашылған мән-жайларға байланысты іс бойынша іс жүргізуді қайта бастау мәселелеріне.

Талдап отырған тарау тек қана соттың барлық сатыларының заңды күшіне енген шешімдерін қайта қарау құқылығына арналған. Бірақ бұл шешімдердің жаңадан ашылған

мән-жайларға байланысты қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді қайта бастаудың негіздері қатарына заң (Қазақстан Республикасы ҚІЖК-нің 471-бабының 3-бөлімі) үкіммен қатар соттың, прокурордың, тергеушінің немесе анықтаушының мынадай негіздермен қылмыстық істі қысқарту туралы қаулысы арқылы мүмкіндігін қосады:

- мерзімнің ескіруіне орай;
- рақымшылық немесе кешірім жасау актісінің нәтижесі;
- айыпталушының қайтыс болуына немесе қылмыстық жауаптылыққа тарту жасына жетпегендігіне байланысты.

Келтірілген негіздер бойынша қылмыстық іс жүргізу мақсаты және мазмұны қылмыстық істің басталмауын, басталған істің аяқталуын және олармен қатар қылмыстық іс жүргізуді қайта бастау негізін қалайды. Ал қылмыстық істі жүргізуді тоқтата тұру анықтаушының, тергеушінің немесе соттың қаулысымен қабылданады.

Қылмыстық – процессуалдық заңға сәйкес алдын ала тергеу органдары мен сот қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде, ең алдымен, қылмыс оқиғасының орын алған-алмағандығы, әрекетте қылмыс құрамының бар-жоқтығы, әрекетті белгілі бір адамның жасаған-жасамағандығы туралы және сол қылмысты жасауда әлгі адам кінәлі ма деген мәселелерді шешуге міндетті (Қазақстан Республикасы ҚІЖК-нің 117-бабы).

Көрсетілген мәселелердің барлығы айыптаумен шешілген жағдайда, тергеуші айыпталушыны және оның қорғаушысын, жәбірленушіні, азаматтық талапкерді, азаматтық жауапкерді және олардың өкілдерін іс материалдарымен таныстырып, таныстыру туралы хаттама алып, ұсынылған өтініштерді шешіп, айыптау қорытындысын жасап, істі сотқа жіберу үшін прокурорға береді. Прокурор айыптау қорытындысымен келіссе, айыпталушыны сотқа береді.

Қылмыстық істі қысқарту оны қозғаудан бас тартумен тығыз байланысты. Ол байланыс қылмыстық істі қозғаудан бас тартудың негіздері мен оны қысқартудың негіздері бір баптың ішінде (Қазақстан Республикасы ҚІЖК-нің 37-бабының бірінші бөлігінде) көрсетілген. Заң, сонымен, қылмыстық іс бойынша өндірісті бастауға не оны жалғастыруға болмайтын негіздерді жеке-жеке белгілейді. Сөйтіп, заңға қарсы іс қозғалу мүмкіндігін жоққа шығарады. Өйткені, қылмыстық істің дұрыс қозғалмауы қатерлі қателіктерге әкеп соқтыруы мүмкін.

Қылмыстық іс, негізінен, қылмыс құрамының белгілері оқиғаның өзінде орын алған жағдайда қозғалады. Қылмыстық істі қозғау үшін оқиғаны қоғамға қауіпті деп сипаттайтын белгілердің табылуы жеткілікті. Қылмыс құрамының басқа элементтерін айқындау-анықтау және тергеу органдарының міндеті.

Қылмыстық істі қозғау тек заңға сәйкес шешім қабылдауға кедергі жасайтын мән-жайлар жоқ болған жағдайда ғана жүзеге асырылады. Олар кейде қылмыстық істі қозғау сәтінде белгісіз де болуы мүмкін. Оларды анықтау үшін, олардың дұрыстығына көз жеткізу үшін іс бойынша өндірісті бастап, бірқатар тергеу әрекеттерін жүргізу қажет болады. Ал бұл, әрине, қылмыстық істі қозғамай мүмкін емес.

Қылмыстық істі қысқарту айып тағылғанға дейін де және одан кейін де орын алады. Өйткені айып тағылған сәтте тергеуде барлық дәлелдемелердің бола қоюы күмәнді, ал тергеуді әрмен қарай жүргізу барысында істі қысқартуға жатқызатын мән-жайлар анықталуы күмәнсіз.

Кейде істі сотқа өткізу, сот талқылауы, апелляциялық және қадағалау өндірісі сатыларында қарау кезінде, анықтау немесе алдын ала тергеу процесі барысында жинақталған іске қатысты барлық материалдар басқаша бағаланып, жаңа мән-жайлар

анықталып жатады. Апелляциялық және қадағалау сатылары басты сот шешімінің заңдылығын, негізділігін тексергенде Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 37-ші, 38-ші баптарында және 269-баптың екінші бөлігінде бекітілген мән-жайларға да аса көңіл бөлуге тиіс.

Сонымен, қылмыстық істі қысқарту – бұл анықтау органдарының, анықтаушының, тергеушінің, прокурордың, соттың заңда белгіленген тәртіппен жүзеге асыратын қылмыстық-процессуалдық әрекеттері. Олар дәлелдемелерді жинау және фактілерді анықтау жөніндегі қызметтің бір саласы болып табылады, іс материалдарына баға беруде, шешім қабылдауда заңды негіздер статусына ие болады.

Заң қылмыс белгілері анықталған әрбір жағдайда қылмыстық істі қозғау жөнінде прокурордың, тергеушінің, анықтаушының, анықтау органының міндеттерін көрсете отырып, сонымен қатар, бұл органдарға, егер Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 37-бабында көзделген мән-жайлардың бірі анықталса, онда іс қозғаудан бас тартуды немесе қылмыстық ізге түсуді тоқтатуды міндеттейді. Істі қысқарту міндеті сотқа да жүктелген (басты сот талқылауын тағайындау туралы сот отырысына, бірінші, апелляциялық және қадағалау сатыларына).

Демек, қылмыстық істі қысқарту жиналған дәлелдемелерге басқа баға берілгенде не әрмен қарай қылмыстық ізге түсуді жоққа шығаратын жаңа мән-жайлар ашылғанда жүзеге асырылатыны анықталады. Істі сотқа өткізу үшін, заңда көрсеткендей, тергеу органдары айыпталушының кінәлі екендігіне сенімді болу керек. Сондықтан да қылмыстық істі қысқарту тек сол іс қарауында жатқан анықтау органдарының, анықтаушының, тергеушінің, прокурордың, судьяның құзырына жатады. Олардың істі қысқарту туралы қорытындыны заңға сүйене отырып, іске қатысты барлық мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті бағалау нәтижесінде жасайтын міндеті заңмен бекітілген. Заңдылық принципі қылмыстық-процессуалдық қызметте барша мемлекеттік органдары жұмыстарының мәні болып табылады[3].

Қылмыстық іс материалдық қылмыстық заңның нормаларына негізделініп, процессуалдық заңдарға сілтеме жасалынып, қысқартылуға тиіс. Қылмыстық-процессуалдық нормалар тергеу органдары мен сотқа өз қызметтерін дұрыс ұйымдастыруын қамтамасыз етіп, олардың шешімдерінің заңдылығын, негізділігін және әділеттілігін жоғары инстанциялардың тексеруіне мүмкіндік береді. Тергеу және сот органдары қылмыстық істі қысқарту кезінде қылмыстық-процессуалдық заңды басшылыққа алуға, оның баптарына сілтеме жасауына міндетті. Айтылғандарға орай, қылмыстық іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясымен, конституциялық заңдармен, Қылмыстық іс жүргізу кодексімен айқындалатынын көрсететін Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 1-бабын атауға болады.

Қылмыстық істің дұрыс, заңға сүйеніп қысқартылуының мәні зор. Қылмыстық істің қысқартылуы ақиқатты анықтауға негізделу арқылы кінәсіз адамның қылмыстық жауапқа тартылу, оған процессуалдық мәжбүрлеу шараларының қолданылу, оны сотқа беру, соттау және жазалау мүмкіндігі жойылады.

Қысқарту нысанында қылмыстық іс бойынша өндірістің аяқталуы тек сол оқиғаға ғана байланысты емес, сондай-ақ, сол іс бойынша айыпталушы ретінде жауапқа тартылған нақты адамға да қатысты болуы мүмкін. Нақты адамға қарсы қылмыстық ізге түсу тоқтатылуы – кінәсіздік ізге түсуден құтқарады және сонымен қатар тергеу органдарының және соттың назарын нағыз қылмыскерлерді анықтауға һәм әшкерелеуге аударады.

Қылмыстық істі қысқарту ұғымының анықтамасына келетін болсақ, бұл мәселе жөнінде заң ғылымында әлі бірыңғай пікір қалыптаспағанын атау керек. Аталмыш ұғым анықтамасының көптігі бұл саланың жан-жақты зерттелмегенін және қарастырылып отырған институттың күрделі екендігін аңғартып отыр. Тілге тиек етіп отырған құқықтық институттың әр түрлі анықтамаларын талдау барысы көрсеткендей, қылмыстық істі қысқарту ұғымдарын қараған кезде авторлар олардың мынадай елеулі тұстарын атап өтеді.

Теориялық әдебиеттегі әртүрлі көзқарастарды талдаудан бұран бұл жерге бұранғы қолданыста болған екі қылмыстық іс жүргізу кодекстеріндегі қылмыстық істі қысқарту ережелерін келтіргенді жөн көрдік.

Себебі олардың біраз ережелері жаңа Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінде орын алды.

Қылмыстық істі қысқарту туралы қаулы қылмыстық-процессуалдық қатынастарды тоқтатуға әкеп соғатын заңдылық факті қызметін атқарады. Қылмыстық істің дұрыс, әрі заңға негізделіп, алдын ала тергеу барысында қысқартылуының мәні зор. Мұның алдын ала тергеуді аяқтаудың нысандарының бірі ретінде танылуының маңызы аз емес. Өйткені бұл істі қысқартуды, өзінің процессуалдық мәні бойынша істі айыптау қорытындысын шығарып, сотқа жіберумен тең, тергеуді аяқтаудың бір түрі ретінде қарауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кездегі ақталатын негіздер бойынша қылмыстық істің қысқартылу мәні, алдын ала тергеуді айыптау қорытындысымен аяқтаудан бірде-бір кем емес. Расында да, қылмыстық сот өндірісінің міндеті тек қылмыс жасағандарды соттау, оларға жаза қолдану емес, сонымен қатар қандай да бір себептермен күдікті немесе айыпталушы ретінде жауапқа тартылғандарды дер кезінде жауаптылықтан босату не ақтау болып табылады.

Жалпы айтқанда қылмыстық істің негізді немесе негізсіз қозғалғандығының қарастырылып отырған проблемалар аясында ешқандай мәні жоқ. Егер қылмыстық іс заңды және негізделген түрде қозғалғанымен, бірақ алдын ала тергеу барысында қылмыс белгілері туралы алғашқы ақпараттар расталмаса, онда қылмыстық істің заңсыз немесе негізсіз қозғалған кезіндегі сияқты оның дер кезінде қысқартылуы өте маңызды.

Қылмыстық істі ақталмайтын негіздер бойынша қысқартудың да мәні кем емес. Біріншіден, қылмыстық жауаптылықтан босатылатын азаматтар әрмен қарай өзінің тәртібімен парасаттылығын дәлелдеуге мүмкіндік алады. Екіншіден, алдын ала тергеу органдары өздерінің назары мен күш-қуатын адамдардың және жалпы қоғамның мүдделеріне зор шығын келтірген қоғамға қауіпті деп танылатын қылмыстарды тергеуге бағыттай алады.

Қылмыстық істі қысқарту жәбірленушінің де құқықтарын бұзбайды.

Біріншіден, жәбірленуші қылмыстық істі қысқарту туралы тергеушінің немесе анықтау органының қаулысына шағымдануға құқылы.

Екіншіден, қылмыстық іс ақталмайтын негіздер бойынша тек оң сипатталатын адамға қатысты қысқартылуы мүмкін. Мәселен, бұл адам қылмыстық іс қысқартылғанға дейін жәбірленушіге байланысты барлық проблемаларды шешеді, оған келтірілген зиянның орнын толтырады. Бұлай болмаған жағдайда анықтау органның, тергеушінің қылмыстық істі қысқартуы екіталай. Өйткені соттың қанағаттандырылмаған жәбірленушінің шағымы бойынша мұндай қаулының күшін жою мүмкіндігі күмәнсіз.

Үшіншіден, қылмыс құрамының жоқтығына байланысты немесе айыпталушының қылмыс жасауға қатысқандығы дәлелденбегені үшін қылмыстық істің дер кезінде тоқтатылуы, сол қылмысты шын мәнінде жасаған адамды тезірек анықтауға, яғни жәбірленуші құқығының қорғалуына мүмкіндік туғызады.

Бұл және өзге де ізбасарлық факторлар мыналарды сөз етеді, онда:

– қылмыстық қудалауды болдыртпайтын мән-жайлар туралы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 37-бабын Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 177-бабының 2-бөлігі шегінде қолдануға мүмкін емес және «іс жүргізуді болдыртпайтын мән-жайлар» түсінігімен тең алмастыру ретінде түсіндіріледі;

– істі жүргізуді болдыртпайтын мән-жайларға көңіл аударатын Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 177-бабының 2-бөлігінің редакциясының дұрыстығы күдік туғызады: өйткені, Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 7-бабының 27-тармағына сәйкес іс жүргізу; – бұл нақтылы қылмыстық іс бойынша, оны қозғау, сотқа дейінгі дайындық, сот талқылауы және соттың үкімін (қаулысын) орындау барысында жүргізілетін процессуалдық іс-әрекеттер мен шешімдердің жиынтығы.

Жоғарыда сөз етілгендерге байланысты Қылмыстық іс жүргізу кодексінде қылмыстық іс жүргізуді болдыртпайтын мән-жайларды емес, онда қылмыстық істі қозғау деп тану қажеттігін толық регламенттеуін беретін нормаларды көздеу қажет. Әлбетте, іс жүргізуді болдыртпайтын мән-жайлар іс жүргізудің кез келген сатысында табылуы мүмкін, сондықтан бұл мән-жайлар Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларында әрбір жеке сатылардың шегінде саралану жолымен бекітілуі дұрыс[5, 726.].

Қылмыстық істі қысқарту туралы қаулы заңды факт болып табылады, нәтижесінде қылмыстық процессуалдық қатынастар тоқтатылады. Оның маңызы жоғары. Алдын ала тергеудің аяқталуының бір формасы ретінде қараудың ролі елеулі, себебі: қылмыстық істі қысқартуды тергеудің аяқталуының заңды нысаны деп қарастыруға мүмкіндік береді, өзінің процессуалдық маңызы жағынан айыптау қорытындысы болса, істі сотқа жіберумен тең келеді.

Қылмыскер өзінің әрекетіне өкініп, түзелем деген ниетпен әрекет жасаса оның ақталуға мүмкіндігі туады деген пікірдеміз. Біздің бұл пікірімізді С.А. Шейфер тереңірек ғылыми түрде түсіндірме береді.

С.А.Шейфер азаматты қылмыстық жауаптылыққа негізсіз тартпаудың процессуалдық кепілі қылмыстық істі қысқарту болып табылады. Сот өндірісінің мақсаты болып, тек қана қылмыскерді жауапкершілікке тарту мен соттау емес, сонымен қатар сезікті айыпталушы ретінде ұсталған тұлғаларды уақытылы ақтау қажет. Себебі біз сезіктіні немесе айыпталушыны кінәсі дәлелденбесе ұзақ уақыт қамауда ұстай алмаймыз, яғни тиісті органның нақты дәлелдемелері болмаса ұстау мерзімі өткеннен кейін ұстауға құқығы жоқ. Кінәсіздік презумпциясы туралы сөз қозғауға болады. Әр адам оның қылмыс жасағаны үшін кінәлілігі дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз деп саналады [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: «ЮРИСТ», 2015. – 146 б.
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі. – Алматы: «ЮРИСТ», 2013. – 247 б.
- 3 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соттың қылмыстық істер жөніндегі алқасының 2003 жылғы 3-қыркүйектегі № 2н – 106-03 Қаулысы // Жоғарғы Соттың 2003 жылғы мұрағаты.

- 4 Толеубекова Б.Х., Ерешев Е.Е. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая: академический курс / под ред. д.ю.н., проф. Б.Х. Толеубековой. Кн. 1. – Алматы.: ТОО Издательская компания «НАС», 2004. – 421 с.
- 5 Толеубекова Б.Х., Проблемы усовершенствования уголовно-процессуального законодательства о досудебном производстве // Обеспечение конституционных прав граждан в досудебных стадиях уголовного процесса: мат-лы междунар.науч.-практ.конф. – Астана: Фолиант, 2006. – 147 с.
- 6 Миньковский Г.М. Окончание предварительного расследования и право обвиняемого на защиту. – М.; 1957. – 211с.
- 7 Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. М.: Издательство «Юрлитинформ», 2001. - 208 с

УДК № 342

Булекбаева Р. У.

к.ю.н., доцент, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Казахстан, Алматы

raziya.2011@mail.ru

СООТНОШЕНИЕ ГОСУДАРСТВА И ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА. ПРЕДЕЛЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ

Анализ положений Конституции Республики Казахстан однозначно свидетельствует именно о рыночном характере устанавливаемой ею экономической системы. Более того, можно отметить, что нормы Основного закона более применимы для рыночной экономики с минимальным вмешательством государства для экономики, в которой государство выполняет роль сторожа, но никак не активного участника рыночных отношений. Однако, отмечая эту особенность экономики Казахстана, на наш взгляд, нужно отметить, что стремление преодолеть недостатки огосударственной экономики и общества со свободным рыночным хозяйством вызвало изменение взглядов на границы государственного воздействия на сферу экономики. Здесь имеется в виду то, что некоторыми экономистами сегодня осознан тот факт, что нежелательные последствия в сфере современных экономических отношений порождены не рыночной экономикой самой по себе, а тем, что капитализм изменял таким основополагающим принципам рыночной экономики, как свободная конкуренция и свободное ценообразование, попытками создать свободную рыночную экономику за счет создания коллективных форм хозяйствования и государственного регулирования цен.

Успешность или безуспешность развития любой экономики зависит, в конечном счете, от множества причин. Не в последнюю очередь зависит она и от экономической политики государства. В частности от правильно выбранной государством экономической стратегии, ее осмотрительности и прагматизма при выборе или смене приоритетов экономического роста. Очень многое в развитии экономики, как показывает история, зависит и от политико-правового поля, создаваемого государством для развития экономики. В этом плане особое место принадлежит Конституции страны, которая определяет фундаментальные нормы регулирования экономических отношений.

Как показывает исторический опыт, Конституция страны может открыть дорогу для быстрого развития экономики и предпринимательства или поставить труднопреодолимые барьеры, сдерживающие развитие экономики. В контексте данного утверждения несомненный интерес представляет позитивный опыт конституционного регулирования экономических отношений

развитых стран Запада. Думается, что этот опыт особо полезен сейчас, когда страна переживает нелегкий этап своего социально-экономического развития, вызванного, по мнению аналитиков, как мировым экономическим кризисом, так и просчетами своей экономической политики. Здесь имеются в виду такие особенности казахстанской экономики:

- во-первых, как структурный перекос в развитии казахстанской экономики, когда в основном развиваются добывающий и потребительский секторы;
- во-вторых, монополистический характер национальной экономики, когда на рынке господствуют в основном несколько крупнейших монополий;
- в-третьих, номенклатурно-бюрократический характер отечественной экономики, когда не разделены сферы экономики и политики, т.е. когда «совмещается» чиновничья и предпринимательская деятельность и т. д.

Эти издержки казахстанского капитализма не имеют ничего общего с либерально-демократическими формами капитализма развитых стран, на которые ориентировались наши реформаторы. К сожалению, в Казахстане получился капитализм более похожий на латиноамериканский вариант, под названием «капитализм для своих», чем капитализм развитых стран Запада.

Для того чтобы преодолеть эти негативные особенности отечественной экономики, на наш взгляд, необходимо в первую очередь проанализировать положительный опыт развитых стран Запада, которые в свое время сумели решить подобные проблемы, а во-вторых, использовать этот опыт с пользой для себя.

В этом плане анализ конституций развитых стран имеет исключительно важное значение для казахстанской правовой науки. Дело в том, что они в той или иной степени закрепляют основы экономических отношений, содержат не только традиционные положения о собственности и свободе договора, но и ряд норм, которые касаются национализации общественно важных отраслей экономики, государственной монополии, аграрной реформы, планирования экономики, социальной справедливости, справедливом распределении общественного продукта и т.д. [1].

Другими словами, в рассматриваемых документах содержится набор основных правил и норм, регулирующих экономическую деятельность страны (рыночные «правила игры»). Наличие в современных конституциях все более широкого круга норм, посвященных формам государственного участия в регулировании экономических процессов публичным ограничениям свободы экономической деятельности свидетельствует с одной стороны, о важной роли самой конституции в правовом регулировании экономики, ее существенном влиянии на экономическое развитие государства. Но с другой стороны, конституционные принципы и нормы значительно осложняют поиск ответа на вопрос о том, какова же эта роль, в чем заключается это влияние, и, наконец, каковы причины увеличения количества конституционно-правовых норм экономического содержания.

Своеобразным ориентиром для решения этой проблемы, бесспорно, может служить, как мы отметили выше, опыт развитых стран, достигших значительных успехов на базе разумного конституционно-правового регулирования экономических отношений. В этом плане, на наш взгляд, особого внимания заслуживает опыт конституционно-правового регулирования экономики в концепции социального рыночного хозяйства, созданного еще в прошлом веке учеными-экономистами немецкого города Фрейбург. В экономической теории данная школа именуется как фрейбургская.

В ФРГ, как и в ряде других современных демократически организованных государствах, хозяйственная жизнь в основном регулируется через рынок, хотя и при активном участии государства. Роль государства в них обусловлена тем, что, во-первых, существуют важные блага, которые не могут быть предложены рынком; они предоставляются только государством. И, во-вторых, государство на различных уровнях, начиная с общенационального и до общин, как формы организации самоуправления - обязано выполнять важные социальные функции. В этом плане экономический порядок ФРГ, есть социальное рыночное хозяйство, которое определяется обычно как "синтез нового типа". Точно устанавливая рамки деятельности государства в экономике, данная форма позволяет, с одной стороны, избежать спонтанного развития, присущего капиталистическому свободному рынку, а с другой – предотвратить формирование центрально-управляемой экономики и прийти к свободному, экономически эффективному социально справедливому хозяйственному и общественному порядку. Что, по мнению одного из духовных отцов социально рыночного хозяйства Вальтера Ойкена, есть совокупность норм и правил, прежде всего, законодательство закреплённых, а также "неписаных", однако, признаваемых традиционно в рамках, которых должна протекать экономическая жизнь [2].

Согласно теории социально-рыночного хозяйства государство с помощью конституционно-правовых норм обязано создавать и поддерживать институциональные рамки "социального рыночного хозяйства", прежде всего, устраняя ограничения конкуренции, а также корректируя ее результаты, если они не желательны по социальным причинам.

По мнению Л. Эрхарда - одного из основоположников этой концепции: «Суть данного рыночного хозяйства состоит главным образом в том, что экономический процесс, т.е. производство и распределение материальных ценностей и доходов, управляется не рычагами принуждения, находящимися в руках ведомств, а действием свободных цен и свободном соревновании за оптимальный результат, этим мотором системы, в общих рамках, заданных экономической политикой. Свобода, возможность каждому самому отвечать за себя, и личная инициатива в выборе профессии, работы и потребителя, которая позволяет каждому производителю воспользоваться экономическими шансами, а также распределение доходов по реальному личному вкладу - это те движущие силы, которые в рыночной экономике приводят к высшим рубежам в производстве и к повышению благосостояния всего населения. Таким образом, рыночное хозяйство-это тот экономический порядок, который максимально сочетает высокую производительность, рост благосостояния и личную свободу [3].

Успехи, которых добилась экономическая система и соответствующая ей хозяйственная политика ФРГ за послевоенные годы, начиная с 1949 г., и в объединенной Германии позже общепризнанны и впечатляющи. Это касается рынка валового продукта, реальных доходов, устранения безработицы и полной занятости. Безусловно, что эти достижения были бы невозможны без правильной экономической политики государства, создавшего все условия для стремительного экономического подъема.

Здесь следует признать, что основатели теории социального рыночного порядка сумели преодолеть недостатки как теории невмешательства в дела экономики, так и тотального контроля государства над экономикой. Они, пожалуй, впервые сумели найти разумный компромисс между гарантированной правовым государством, Конституцией и законодательством свободы, экономической свободы (которая из-за неделимости свободы рассматривается как необходимая составляющая свободного порядка вообще) с идеалами социального государства, связанными с социальной защищенностью граждан и

социальной справедливостью. Такое сочетание целей - свобода и справедливость - отражается в понятии «социальное рыночное хозяйство».

Важнейшую роль в развитии экономики страны, по мнению создателей вышеуказанной концепции, играет обеспечение надлежащих политико-правовых условий развития рынка свободной конкуренции. Они не отрицают, а наоборот подчеркивают роль государства, которая, законодательно устанавливая рыночные правила, благоприятствует свободной конкуренции. В этом плане Л. Эрхард говорит: «Я за плановую экономику, которая, на основе широкой, развернутой концепции призвана подталкивать и направлять экономику по определенному пути, помогать каждому человеку, открывая перед ним возможности или устанавливая известные барьеры, давая ему простор для свободного принятия решений - сообразно внешним экономическим условиям оказывать содействие человеку в определении разумной линии поведения» [4]. В тоже время, Эрхард безапелляционно заявляет, если в общество начинают процессы, тормозящиеся развитию добросовестной конкуренции, то государство с помощью социальных и экономических или финансово-политических мер может - а в чрезвычайной ситуации даже обязано - установить определенные ограничения или ввести определенные правила, однако во избежание ущерба для общего блага оно не может и не должно подавлять и умерщвлять это исконнейшее стремление людей [5].

Как видно отсюда основная цель экономической политики в социальном рыночном хозяйстве - забота об оптимальном функционировании рыночного механизма с учетом социальных аспектов. Что касается последнего, то в этом обществе максимизация благосостояния общества выступает как высшая и всеобщая цель экономической политики. Другими словами, в промышленно развитых странах государственная политика в сфере экономики не может проводиться без условия базисных общественных ценностей - свободы, справедливости безопасности и прогресса. Социальная справедливость в качестве целей стоит в иерархии ценностей на одной ступени с таким требованием рынка как максимизация благосостояния. Соединение двух целей характерно для концепции социального рыночного хозяйства.

Главные экономические и социально-политические цели социального рыночного хозяйства имеют правовые основы. Так, они наиболее полно закреплены в Конституции ФРГ 1949 г., и которая содержит ряд норм, которым экономический порядок должен соответствовать [6].

Наряду с Основным законом, гарантирующим фундаментальные права и правовые нормы ФРГ существует большое количество и других законов, служащих в качестве правовой основы экономического и социального порядка, определяющих облик страны. К их числу можно отнести некоторые из перечисленных ниже: Закон против ограничения конкуренции, Закон о немецком федеральном банке, Закон о кредитной системе, Закон о внешней торговле, Закон о социальном страховании и т.д.

Конституция ФРГ в числе основных общественных целей и прав включает развитие такого типа экономического порядка, который включает свободу экономического развития и экономического самоопределения, в этом обществе отдельные личности и социальные группы должны иметь максимальную свободу действия, защищенную от вмешательства государства, а так же в качестве неперемennого условия - взвешенное развитие интересов всех социальных групп и индивида, общество и индивида. А это возможно, как убедительно доказывает в своей работе М.Фридмен, когда политическая и экономическая власти разделены и рассредоточены [7]. Преимущество такого общества с точки зрения либерализма состоит, во-первых, в ограничении экономической, и тем самым политической, власти государства по отношению к своим гражданам, во-вторых, в действительно

фактической, о не декларируемой свободе хозяйственных единиц, в третьих, в обеспечении прав на политическую и личную свободу, таких как свобода печати, свобода волеизъявления, свобода перемещения, свобода отправления религиозных культов, и в - четвертых, в децентрализации экономической власти.

Однако, наряду с очевидными плюсами общества, основанное на рыночном порядке, имеет и уязвимые места. Это, во-первых, управление системой в целом, обеспечение ей уравновешенного, свободного от резких колебаний развития экономики с полной загруженностью производственных факторах. Это притом, что управление обществом с рыночным порядком осуществляться должно методами экономической политики. Это очень сложная задача, ибо она требует неординарных политических решений, чем управление административной экономикой.

Во-вторых, рыночная экономика связана с конъюнктурой, структурными аспектами и экономическим ростом, и проводится, прежде всего, при помощи инструментов экономической политики, основывающихся на руководстве, поощрении, инициативы и создания стимулов. В тоже время политический успех зависит от реакции членов общества, которое не контролируется со стороны государства.

В третьих, методом общества, основанного на рыночном порядке, является то, что не ограниченное стремление к прибыли характерное для этого общества может приводить к возникновению социального климата, при котором теряются такие ценности как взаимовыручка, способность прийти на помощь, понимание другого, чувства сопричастности, обеспечение достойных человеческих условий труда и т.д. поэтому рыночный принцип представляется приемлемым только тогда, когда конкуренция подчиняется определенным нормам, регулирующим ее качества, то есть, она не ведется недобросовестными средствами, не основывается на обмане, не связана с дискриминацией и не приводит к разорению, и когда экономическое поведение в целом вписывается в рамки установленных обществом правовых норм, обеспечивающих гарантию достоинства личности и соблюдения социальной справедливости.

Это необходимость упорядочивания и регулирования свободы экономической деятельности должна осуществляться со стороны государства, и которая в соответствии своим экономическим целям осуществляет определенную экономическую политику.

Инструментами проведения экономической политики и политики воздействия на хозяйственные процессы, как известно, в обществе социального рыночного порядка являются: в первую очередь, такие инструменты принуждения, как требования, запреты, нормы и разрешения. Они являются средствами наиболее сильного вмешательства в экономику. В рыночной экономике их применяют только в исключительных случаях, поскольку они не соответствуют рыночной среде. Во вторую очередь, - это финансовые инструменты. Они, как известно, являются наиболее распространенным средством экономической политики. Финансовая помощь это, прежде всего, субсидии, основу, так называемой политики стимулирования, с помощью которой осуществляется косвенное регулирование на принятие решений хозяйственными единицами. Анализ западных теорий и мирового опыта показывает, что существует более или менее стандартный набор общепринятых форм и методов государственного регулирования. Инструментарий государственного регулирования меняет свой состав и структуру в зависимости от специфических условий каждой страны, отражающих многообразие конкретно-исторических факторов: экономических, политических, социальных, культурных, национальных и др.

Ход экономических реформ не вмещается в узкие рамки той или иной экономической теории. Казахстан идет своим путем, сочетая в практике государственного регулирования экономических процессов рецепты многих школ и концепций, учитывая опыт стран с рыночной экономикой. Становление социально ориентированной рыночной экономики не возможно без учета своеобразия культуры народа, особенностей социальной организации, духовного склада населения, традиционной системы ценностей. Чрезвычайно важна деятельность государства по мобилизации мощи культуры народа, сплочению общества, созданию мотивирующего видения будущего.

Наиболее перспективным методом государственного регулирования экономики необходимо признать создание действенной нормативно-правовой базы для развития экономических отношений. В этой связи необходимо определить роль права как регулятора экономики. Воздействие права на экономику проявляется в двух формах: оно оказывает либо прогрессирующее воздействие, либо тормозит развитие экономики. В свою очередь, динамично развивающаяся экономика ставит перед правом задачу своевременного урегулирования возникающих общественных отношений. Следовательно, происходит обоюдный процесс взаимодействия. Рыночная экономика не устраняет активного воздействия прав на экономику - политика приватизации, либерализация цен, бюджет, налоговая политика, плата за природные ресурсы, кредитная политика свидетельствует об активной роли государства и участии его в устройстве хозяйственной жизни страны. «Максимальная реализация потенциала действующей Конституции в Налоговом кодексе, налоговом законодательстве и правоприменительной деятельности органов налоговой службы, - отмечает в этой связи В.А. Малиновский, - однозначно будет способствовать отработке базовых начал и всех нюансов налоговой политики, окажет благотворное влияние на гармонизацию налоговой системы» [8].

Посредством налогов, пошлин, кредитов, льгот, других инструментов и средств экономического и государственно-правового характера государство решает не только вопросы пополнения бюджета и социальной политики, финансирования различных государственных программ, содержания государственного аппарата, армии и других государственных структур. Посредством государственно-правового регулирования решаются и вопросы поддержки и дотирования нерентабельных, но и жизненно важных отраслей хозяйства, преимущественно находящихся в непосредственном ведении государства (средства связи, транспорт, сельское хозяйство и др.). Данные правовые средства оказывают существенное влияние на поток инвестиций. Создание благоприятного, стабильного инвестиционного климата, обеспечивающего гарантии деятельности инвесторов с помощью адекватного правового обеспечения, выступает одной из основополагающих функций государственно-правового регулирования.

Особую остроту приобретает проблема закрепления на законодательном уровне основной составляющей экономической жизни – собственности, так как перспективы государственного регулирования оцениваются с учетом зрелости, развитости института собственности.

Одним из важнейших направлений экономической политики в обществе свободного рыночного хозяйства является политика содействия конкуренции, основной задачей которой является поддержание нормальных хозяйственных условий в экономике. В этом плане прав ученый из Кыргызстана К.К. Керезбеков, который говорит, что главная и важнейшая проблема современного рынка, - это обеспечение добросовестной конкуренции. Свободная конкуренция – это основа рынка, но обеспечить конкуренцию нормальный рынок без публично-

правового воздействия не в состоянии. Свободная конкуренция нуждается в охране, и, как ни странно, охраняется публично-правовыми средствами [9]. Отсюда можно сказать, что наличие конкурентной среды является одним из наиболее важных факторов полноценного развития рыночных отношений.

Подводя итоги положительного опыта регулирования экономических отношений в развитых зарубежных странах, можно сказать, что недостатки в развитии экономики Казахстана вызваны не природой рыночной экономики самой по себе. Основная суть проблем в отечественной экономике состоит в том, что государство, к сожалению, не смогло задействовать в достаточной мере позитивные стороны государственно-правового регулирования экономических отношений. Об этом, к сожалению, говорит то, что в Казахстане, до сих пор, на отдельных рынках отсутствует полноценная рыночная конкуренция, до сих пор имеются многочисленные нарушения законодательства о конкуренции со стороны естественных монополий.

Список литературы:

- 1 Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. М., 2002.
- 2 фон Бевентер, Э. фон, Хампе Й. Основные знания рыночной экономики. М.изд. Республика. 1993.с.3.
- 3 Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи. М. Руссико-Ордынка. с.334.
- 4 См. там же.с. 128.
- 5 См. там же.с. 128.
- 6 См. там же.с. 72.
- 7 Хайнц Ламперт. Социальная рыночная экономика. Германский путь. М. «Дело». 1993. с. 307-308.
- 8 Малиновский В.А. Конституция Республики Казахстан и постановления Конституционного совета как источники налогового права //Основные направления налоговой политики Республики Казахстан на 2008-2010 годы. Материалы Второго казахстанского налогового форума Республики Казахстан. – Алматы, 2008. – С.6-10.
- 9 Кerezбеков К.К. Конституционно-правовые основы регулирования предпринимательской деятельности в Кыргызской Республике 12.00.02. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. – Алматы, 2008. с.138.

УДК 343.13

Грек Е.Н.

м.ю.н., сеньор лектор, Высшая школа права «Әділет», Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан, e-mail: nazar-evn@mail.ru

ВОПРОСЫ КАТЕГОРИАЛЬНОСТИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПО ДЕЛАМ ЧАСТНОГО ОБВИНЕНИЯ.

Abstract. This article investigate questions, concerning peculiarity of crime in category of private accusation.

Key words. Crime, private accusation, complaint, private prosecutor.

Одним из важнейших достижений проводимой в Республике Казахстан с начала 90-х годов прошлого столетия правовой реформы в сфере уголовного судопроизводства является изменение приоритетов уголовно-процессуальной политики в направлении расширения

прав лиц, вовлеченных в эту сферу, и их гарантий, в том числе и расширения частных начал. Последнее нашло свое выражение в расширении круга дел, по которым уголовное преследование может осуществляться в порядке частного и частно-публичного обвинения (ст.ст. 32-34 УПК РК); введение нового участника уголовного процесса - частного обвинителя (ст. 76 УПК РК), детальная регламентация производства по делам частного обвинения (Глава 45 УПК РК).

Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденная Указом Президента РК от 24 августа 2009 г. № 858 в числе основных направлений совершенствования уголовно-процессуального права предусматривает расширение категорий уголовных дел, по которым уголовное преследование и обвинение в суде может осуществляться в частном, а также частно-публичном порядке [1].

Тем самым, законодатель, существенно сузил публичные начала уголовного процесса и расширил случаи, когда возбуждение и исход уголовного дела зависит от активности частных лиц - потерпевших, представляющих сторону обвинения.

Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (ст.32) предусматривает особую категорию дел, производство по которым не может быть начато без жалобы потерпевшего, а начатое производство подлежит прекращению за примирением сторон.

Следует отметить, что на протяжении всей истории развития уголовного процесса, перечень дел, преследуемых в порядке частного обвинения, и оснований отнесения их к данному виду не оставался неизменным. Принятый в 1997 г. УПК РК значительно расширил перечень уголовных дел, преследуемых в частном порядке по сравнению с УПК Казахской ССР, включив в него и преступления, предусмотренные ч.1 ст.120 УК РК (изнасилование), ч.1 ст.121 УК РК (насильственные действия сексуального характера), ст.123 УК РК (понуждение к половому сношению, мужеложству, лесбиянству или иным действиям сексуального характера), ч. 1 ст. 296 УК РК (нарушение правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств лицами, управляющими транспортными средствами). Однако законодатель не учел характер указанных преступлений, нравственные моменты, а главное – сложность их доказывания. В этой связи, в последующем, Законом от 5 мая 2000 г. N 47-II «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам борьбы с преступностью» ч.1 ст.120 УК РК, ч.1 ст.121 УК РК, ч. 1 ст. 296 УК РК были исключены из ст. 33 УПК РК и отнесены к делам частно-публичного обвинения [2, с.141]. Кроме того, Законом РК от *9 декабря 2004 г. № 10-III* «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный кодексы Республики Казахстан и Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам упрощения процедур расследования уголовных дел, декриминализации некоторых составов преступлений и совершенствования законодательства об административных правонарушениях» была исключена из ч. 1 ст. 33 УПК ст. 112 УК (угроза) [3, с.139].

Законом РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства и усиления гарантий законности в уголовном процессе» № 393-IV от 18 января 2011 г. [4] в статью 33 УПК вновь были внесены изменения, путем исключения преступлений, предусмотренных ст.105 УК РК (умышленное причинение легкого вреда здоровью); ч.2 ст.144 (разглашение врачебной тайны); (ч.1 ст.188 УК РК) против собственности (неосторожное уничтожение или повреждение чужого имущества) путем внесения их в Кодекс об административных правонарушениях.

Исчерпывающий перечень уголовных дел, по которым производство осуществлялось в частном порядке, был предусмотрен ст. 33 УПК РК от 13 декабря 1997 года. К данной категории уголовных дел УПК относил преступления:

1) против личности - неосторожное причинение вреда здоровью (ст.111 УК РК), принуждение к половому сношению, мужеложству, лесбиянству или иным действиям сексуального характера (ст.123 УК РК), клевета (ст.129 УК РК), оскорбление (ст.130 УК РК); 2) против семьи и несовершеннолетних (злостное уклонение от уплаты средств на содержание детей или нетрудоспособных родителей (ст.136 УК РК), злостное уклонение от содержания нетрудоспособного супруга или супруги (ст.140 УК РК); 3) против конституционных и иных прав и свобод человека и гражданина (нарушение неприкосновенности частной жизни (ч.1 ст.142 УК РК), разглашение врачебной тайны (ч.1 ст. 144 УК РК), нарушение неприкосновенности жилища (ч.1 ст.145 УК РК); 4) транспортных (нарушение правил, обеспечивающих безопасность работы транспорта (ч.1 ст.300 УК РК).

Новый Уголовно-процессуальный кодекс РК, вступивший в действие с 1 января 2015 года в ч.2 ст. 32 закрепляет следующее: «Дела об уголовных правонарушениях, предусмотренных [статьями 108, 109, 110](#) (частью первой), [114](#) (частями первой и второй), [123, 130, 131, 147](#) (частями первой и второй), [149](#) (частью первой), [150](#) (частью первой), [198](#) (частью первой), [199](#) (частью первой), [321](#) (частью первой) Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также [статьей 152](#) Уголовного кодекса Республики Казахстан...считаются делами частного обвинения» [5, с.139].

Таким образом, к делам частного обвинения он относит: умышленное причинение легкого вреда здоровью (ст. 108 УК); побои (ст. 109 УК); истязание (ч.1 ст. 110 УК); неосторожное причинение вреда здоровью (ч.1,2 ст.114 УК РК); понуждение к половому сношению, мужеложству, лесбиянству или иным действиям сексуального характера (ст.123 УК РК); клевета (ст.130 УК РК); оскорбление (ст.131 УК РК); нарушение неприкосновенности частной жизни и законодательства Республики Казахстан о персональных данных и их защите (ч.1,2 ст.147 УК РК); нарушение неприкосновенности жилища (ч.1 ст.149 УК РК); воспрепятствование осуществлению избирательных прав или работе избирательных комиссий (ч.1 ст.150 УК РК); нарушение авторских и (или) смежных прав (ч.1 ст.198 УК РК); нарушение прав на изобретения, полезные модели, промышленные образцы, селекционные достижения или топологии интегральных микросхем (ч.1 ст.199 УК РК); разглашение врачебной тайны (ст.321 УК РК); нарушение трудового законодательства Республики Казахстан (ст.152 УК РК).

Из изложенного видно, что законодатель значительно обновляет перечень, преступлений, преследуемых в частном порядке. Представляется необходимым перечислить составы преступлений, помимо уже указанных, производство по которым, по нашему мнению также должно осуществляться в порядке частного обвинения. Это следующие статьи Нового УК РК: разглашение тайны усыновления (удочерения) (ст.138 УК РК), неисполнение обязанностей по уплате средств на содержание детей, уклонение от уплаты средств на содержание нетрудоспособных родителей, нетрудоспособного супруга (супруги) (ст.139 УК РК), незаконное использование товарного знака (ч.1 ст. 222 УК РК).

Таким образом, в порядке частного обвинения преследуется сравнительно небольшая часть уголовных преступлений, однако их круг намного шире перечня дел о преступлениях

частного обвинения, предусмотренных уголовно-процессуальными кодексами, действовавшими в Казахстане до принятия УПК РК 1997 г.

Вопросы о том, какой отраслью права должен регулироваться круг преступлений, преследуемых в порядке частного обвинения и какие конкретно составы должны в него войти, на всем протяжении истории становления исследуемого института являлись и по-прежнему остаются наиболее спорными, а потому актуальными.

Так, в последнее время активно обсуждаются среди ученых и представителей правоохранительных органов вопросы целесообразности сохранения в уголовном законодательстве Республики Казахстан статей, нормы которых предусматривают ответственность за клевету (ст.129 УК РК), оскорбление (ст.130 УК РК). Высказываются разные, порой прямо противоположные мнения по данной теме. Поднимаются вопросы о том, необходимо ли во всех подобных случаях прибегать именно к уголовной ответственности, возможно ли на современном этапе развития нашего общества полностью отказаться от уголовной ответственности за клевету и оскорбление, ограничившись гражданско-правовыми нормами, позволит ли это в полной мере осуществлять гражданам защиту своего достоинства.

Рост статистических данных в сфере частного обвинения убеждает, что граждане все увереннее самостоятельно защищают свои интересы с помощью уголовно-правовых и процессуальных механизмов.

Обобщения судебной практики по рассмотрению уголовных дел частного обвинения за последние годы свидетельствуют об особом характере дел этой категории. Так, согласно статистическим данным, в основном, в суды поступают жалобы о привлечении к уголовной ответственности по ст. 114 УК РК (неосторожное причинение вреда здоровью).

Бесспорно, расширение перечня уголовных дел, преследуемых в частном порядке, имеет своей целью максимальный учет интересов самого потерпевшего, предоставление ему возможности выбора способа защиты и восстановления нарушенного права с учетом собственных интересов, также это продиктовано стремлением упростить процедуру судопроизводства по преступлениям, не требующим проведения предварительного следствия. Однако законодателю, на наш взгляд, необходимо учитывать, что соотношение частных и публичных интересов должно быть сбалансированным. Ведь свобода в распоряжении потерпевшим возможностью уголовного преследования должна быть допустимой лишь при условии, что интересы других лиц, общества и государства не затронуты.

Список литературы:

1 Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 //Казахстанская правда, № 205 (25949) от 27 августа 2009 года.

2 Республика Казахстан. Закон от 5 мая 2000 г. N 47-III «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам борьбы с преступностью» // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2000. - N 6. – С. 141.

3 Республика Казахстан. Закон от 9 декабря 2004 г. № 10-III «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный кодексы Республики Казахстан и Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам упрощения процедур расследования уголовных дел, декриминализации некоторых составов преступлений и совершенствования

законодательства об административных правонарушениях» //Ведомости Парламента Республики Казахстан, декабрь, 2004 г. - N 23. – С. 139.

4 Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства и усиления гарантий законности в уголовном процессе» № 393-IV от 18 января 2011 г. //Казахстанская правда от 25 января 2011 г.

5 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V //«Казахстанская правда» от 10 июля 2014 г. № 133 (27754).

УДК 343.2/7.

Дүйсенбаева Г.Ж.

з.э.м., оқытушы Алматы Университеті

ҚЫЛМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ ЖАУАПТЫЛЫҒЫН РЕТТЕЙТІН НОРМАЛАРДЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Abstract. In this article, the history of the development of the rules governing the organizer of the crime, as well as the population of each historical point of view, his past will determine the nature of the analysis of the current path.

«Тарихтан өткенді еске алу үшін ғана емес, сонымен қатар келешегімізді бағдарлау үшін де еріксізден кешегімізге көз тіккізетін тұстар бар»[1] деп Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына жолдауында атап өткен болатын. Соған орай, әр халық тарихи тұрғыдан алғанда өзінің өткендегі жолын саралауы, қазіргі болмысын анықтауы тиіс. Бұл оның болашақта қай жолмен жүретінін аңғаруға жол ашады[2].

XVII ғасырдағы бірден-бір заңдар жүйесіне айналған «Жеті жарғы» сот билігінің айнымас кодексі екені даусыз. Бірақ «Жеті жарғыда» қылмысқа қатысушылықпен жасаған әрекет үшін нормалар қарастырылмаған. XVII ғасырдағы Әз Тәуке ханның Ұлы үш кемеңгер - Төле би, Қазбек би, Әйтеке бимен ынтымақтаса отырып жазған «Жеті жарғыдағы» құқықтық өлшемдермен мағыналас, мәндес келуі халқымыздың өз ұлтына тән заң Жарғылары әлімсақтан үзілмей келе жатқанын танытады. Тәуке ханның тамыр тартқан бұл заңдар ережесі кешегі Қазан төңкерісіне дейін келіп жеткенін ескерсек, «Жеті жарғы» заңдар ережесінің баптары үш ғасыр ұлт мүддесі үшін өмір сүргеніне әбден көз жете түседі.

Қазақ құқығының тарихында ерекше орын алатын кезең - XVIII ғасырдың соңғы ширегі. Бұл уақытта қазақ ұлты орыс мемлекетінің боданына түсіп, өзінің жеке ел билеу құқығынан айырылған уақыт еді. Ел арасында Ресей мемлекетінің заңдары да қазақ халқының қоғамдық жүйесіне ене бастады.

Қазақ құқығының тарихында ерекше орын алатын кезең - XVIII ғасырдың соңғы ширегі. Бұл уақытта қазақ ұлты орыс мемлекетінің боданына түсіп, өзінің жеке ел билеу құқығынан айырылған уақыт еді. Ел арасында Ресей мемлекетінің заңдары да қазақ халқының қоғамдық жүйесіне ене бастады.

Хан, сұлтандар мен батыр-билер билік жүргізген хандық дәуірдің мемлекеттік басқару жүйесінен шеттетілген 1822 ж. - орыс империясының отарлау саясаты күшейген тұс. 1822 ж. 22 маусымда жарық көрген «Выписки из Устава о Сибирских киргизах» деген жарлықтың 5-тарауы қазақ даласын басқарудағы сот жүйесіне арналған. Онда барлық қазақ

ұлтына тән сот істері үшке бөлінген: 1) Қылмыстық істер; 2) Талап арыз беру; 3) Өкіметтік басқару органдарына шағым түсіру. Ал ұлты қазақ азаматтар жасаған қылмыстық істер құрамына: мемлекетке опасыздық жасау, кісі өлтіру, тонау, талан-тараж сияқты қылмыс түрлері енген[3].

Ресей империясында құқықтық жүйені жетілдіру процесі Қазан төңкерісіне байланысты тоқтап, тоқырап қалды. Жаңа үкімет патшалық Ресейдің барлық заңдарын толығымен қолданыстан алып тастады. XX ғасырдың басы Ресей үшін, оған бодан болған Қазақ елі үшін де қоғамдық саяси толқуларды жиі-жиі бастан кешірген кезі еді. Патшалық ескі монархиялық билеп-төстеуге наразылық білдірген бұқара-халық Ресейдің барлық аймақтарында бас көтерді. Оны тоқтатудың амалы ретінде өкімет мемлекет атынан қатаң шара қолдануға мәжбүр болды. 1905 ж. желтоқсан айында Ресей Министрлер кабинетінің графы Витге Түркістан өлкесінің генерал-губернаторына жіберген ұсынысында «Өлкені әскери жағдайға енгізу, түрлі көтеріліс жасаулардың керектігі»[4].

1917 ж. Қазан төңкерісінің жеңісі және жергілікті күрестің міндеттері туралы В. И. Лениннің тұрғындарға үндеуінде: «Қатаң революциялық тәртіп орнатындар, арақ ішкіштердің, бұзақылардың, контрреволюциялық юнкерлердің, корниловтардың т. с. с. анархиялық әрекеттерге оқталуын аяусыз басындар ...» деп атап өтті. В. И. Лениннің 1917 ж. 10-қарашадағы Әскери-революциялық комитетіне үндеуінде: «Соғыс салдарынан және шаруашылықсыздықтан туындайтын азық-түліктік бұзылу соңғы уақытқа дейін темір жолдағы, кемелердегі, көліктік конторалардағы алып-сатарлармен және олардың көмекшілерімен етек жайып келеді. Ұлы халықтық құлдырау шартында қылмыстық жыртқыштар пайда көру мақсатында миллиондаған солдаттар мен жұмысшылардың өмірі мен денсаулығымен ойнайды. Мұндай жағдайды бір күн де шыдауға болмайды» деп көрсетті. 1917 ж. 25-қарашадағы ХКК-нің «Орталық Рададан қолдау алатын Калединнің, Корниловтың, Дутовтың контрреволюциялық көтерілісімен күрес туралы» халыққа үндеуінде: «Халықтың қылмыстық жауларын сырғып тастау керек. Контрреволюциялық қарсы үгіттеушілері, казак-тардың генералдары, оларға дем берушілер халықтың темір қолын сезінулері керек», деді[5].

Сонымен Кеңес мемлекетінің өмірлік мүддесі, таптық күрестің қатыгездік шарты теориялық және тәжірибелік маңызы бар қылмысқа қатысу институтының заңнамалық дамуына белсенді үлес қосты. Қылмысқа қатысу туралы мәселе қозғалатын алғашқы құжаттардың бірі 1917 ж. 25-қарашада ХКК-нің «Орталық Рададан қолдау алатын Колединнің, Корниловтың, Дутовтың контрреволюциялық көтерілісімен күрес туралы» халыққа үндеуінен басталды. Онда былай жазылды: «4) Контрреволюционерлерге көтеріліске дайын тұрғандар немесе темір жолда қызмет істейтін адамдар жағынан қандай да болмасын көмек көрсетілсе, олар революциялық заңдардың ең ауырымен жазаланады; 5) Қарсы үгіт жасаушылардың көсемі заңнан тыс жазаланады». Бұл декреттің ерекшелігі, ол тек қана контрреволюциялық акциялардағы қылмысқа қатысу нысандарының әр түріне жауаптылық қарастырып қана қоймайды: бұл жөнінде нұсқауларды кейбір құжаттардан табуға болады (мысалы, 1917 ж. 26-қазандағы Керенскийді қамауға алу туралы Кеңестің Жалпы Ресейлік II-съезінің қаулысы). Бұл қаулыда қарсы үгіттеушілердің көсемдерінің, яғни кеңеске қарсы ұйымдардың ұйымдастырушылары мен жетекшілерінің әрекеттеріне нақты шектеу қоятын нормалардың қалыптасуы өте маңызды. Онымен бірге соңғылардың жауаптылығы қатардағы қатысушылардың жауаптылығынан көп ерекшеленеді: көсемдер заңнан тыс жарияланады.

Жоғарыда аталып өткендей 1917-1918 жылдардың декреттерінде қылмысты

ұйымдастырушыны жеке тұлға ретінде бөліп қана қоймай, оның басқа қатысушыларға карағанда жоғары жауаптылыққа тартылуға тиістігі туралы айтылған. «Жетекші бастаманың» 21-бабында қылмысқа қатысу дәрежесі қылмыскердің қауіптілік дәрежесіне қайшы қойылды, шын мәнінде бұл екі ұғым бір-бірімен тығыз байланысты.

КСРО құрылғаннан кейін 1922 ж. тарихымызда алғаш рет социалистік қылмыстық кодекс қабылданды, ол кеңестік қылмыстық құқықтың, оның ішінде қылмысқа қатысу институтының дамуына зор әсер берді. 1922 ж. РКФСР-дің одан кейінгі қабылданған басқа республикалар одағының қылмыстық кодекстері кейбір қылмысқа қатысушылардың тізімін көрсетті және жалпы ереже ретінде әрқайсысын жазаның шегі қатысу дәрежесіне қарай, қылмыскермен жасалған қылмыстың қауіптілік дәрежесіне қарай тағайындалады. Одан кейін 1924 ж. Конституцияға сәйкес «КСР Одағы мен Одақтас республикалардың Қылмыстық заңдарының негізгі бастамалары» қабылданған болатын. Негізгі бастамада қылмысқа қатысушыларға қатысты өзгеріс болмады.

Негізгі бастамалар қабылданғаннан кейін Одақтас республикалардың Қылмыстық кодекстері жалпы одақтық қылмыстық заңнамалармен сәйкестендірілді. Қазақстан үшін 1925 ж. елеулі оқиғаларға толы болды. Мемлекеттік құрылым жүйелерінде ішінара өзгерістер, аумақтық басқаруда бірігулер жүріп жатты. Ең маңыздысы, патшалық дәуірден жаңсақ аталып келе жатқан ұлтымыздың төл атауы «Қазақ» сөзі өз орнын тапты. Бұдан былай «Қырғыз» атауы қолданылмайтын болды. Сонымен қатар бұрын ресейдің басқару билігімен қазақ халқы екіге бөлініп, оңтүстік облыстар Түркістан өлкесіне (Республикасына) қарап келген еді. 1924 ж. Жетісу, Сырдария облыстары Қазақ АКСР-нің құрамына енді. 1926 ж. БОАК-тың екінші сессиясында қабылданған РКФСР-дің жаңа Қылмыстық кодексі (Қазақстан аумағында да қолданыста болған) 1926 ж. 22-қарашада қабылданып, 1927 ж. қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілген. Ол қылмыстық кодекс 35 жыл бойы қолданыста болды.

Бірақ, 1919 ж. РКФСР қылмыстық құқығы бойынша Жетекші бастамасында, 1922 ж. Қылмыстық кодексте, 1924 ж. КСРО және республикалар одақтарының қылмыстық заңнамаларының Негізгі бастамаларында және одақтас республикалардың қылмыстық кодекстерінің қылмысқа қатысу туралы баптарында, өкінішке орай тек орындаушының, азғырушының және көмектесушінің әрекеттерінің ұғымы берілген. Қылмысты ұйымдастырушы және оның әрекеттерін сипаттайтын белгілері туралы мүлдем айтылмаған. Бұл тастан да бетер бататындай ақ таңдақ болды, себебі 1922 жылғы Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде (58, 65, 74, 75, 77, 78, 80-баптар), сонымен қатар, республикалар одағының қылмыстық кодекстерінде (мысалы, РКФСР ҚК 58, 59, 62, 200-баптарында) сондай қылмыстар жасау барысындағы кейбір адамдардың ұйымдастыру қызметі ғана емес, сондай-ақ ұйымдастырушылардың, басқарушылардың және т. б. жоғары жауап-тылығы туралы ерекше айтылды[6].

Сонымен қатар, бірнеше адамдардың бірлесіп қылмыстық әрекет жасауымен, оның ішінде егер қылмыстық ұйым немесе қылмыстық қауымдастық болып ұйымдасумен күресу тәжірибесі көрсеткендей, көбінесе қылмысқа қатысушылардың ішінде қауіптірек болып топты ұйымдастырушы табылады. Бірақ, қылмысты ұйымдастырушы әрекетінің белгілері орындаушы, азғырушы және көмектесуші сияқты қылмысқа қатысушылар түрлерінің ұғымының шеңберіне симады. Әрине, бұл жағдай қылмыстық құқықпен тойтарылмай қоймайды, сондықтан бұл ақ таңдақтың орны қылмысты ұйымдастырушының қылмыстық әрекетінің белгілері мен жауанкершілігінің шартын нақты анықтаған сот тәжірибесімен, қылмыстық құқық теориясымен толтырылды. Бірақ, заңда қылмысты ұйымдастырушы

қызметінің белгілерінің анықтамасының болмауы, ұйымдасқан қылмыстармен күресу тәжірибесіне кері әсерін тигізіп, тергеу және сот органдарының басқа қылмысқа қатысушылардың қылмыстық қызметін ұйымдастырып және бағыттап отыратын адамдарды анықтау назарын баяулатты.

Өткен ғасырдың 30-жылдарының аяғынан бастап, қылмысты ұйымдастырушының ұғымы заң ғылымынан орын ала бастады. Кеңестік қылмыстық заңнама бұрын-соңды ұйымдастырушының ұғымын тіптен білмеді деуге болмайды. Бірақ, бұл ұғымдар кейбір қылмыстарға ғана қатысты болды. Сонымен қатар, қылмыстық заңнаманың Негізі қабылданбағанша, қылмыстың ұйымдастырушысы ретінде қылмыстық ұйымды басқарған адамды ма, әлде қатысушылықпен жасалған қылмыстарда ерекше белсенділікпен қатысқан адамды ма, кімді тарту керек екендігі айқын болмады. Профессор А. Н. Трайниннің пікірінше, «қылмысты ұйымдастырушының рөлі қылмыстық қауымдастықты құруда, одан кейін жоспарын өңдеуде, ең соңында қылмыстың жасалуын басқаруда»[7]. Берілген анықтамада ұйымдастырушының ұғымы бірнеше адамдардың қылмысқа дайындалу мен жасаудағы қылмыстық әрекеттерінің кең шеңбері қамтылды. А. Лаптев қылмыстың ұйымдастырушысы мен жетекшісінің арасында айырмашылық келтірді, бірақ олардың арасындағы айырмашылықты заң жүзінде келтірген жоқ. Ол былай деп жазды: «Жетекшілер дегеніміз орындаушылар мен басқа қатысушыларды қылмыстық қызметке бағыттау арқылы, қылмысты жүзеге асырады. Жетекшілер қылмыс жасалып жатқан жерде қылмыстық әрекеттердің орындалуын басқарып, олардың қызметтері туралы келісім жасап, қадағалайды, сонымен бірге олар орындаушының рөлінде бола алады. Ұйымдастырушылар жетекші де, ұйымдастырушы да бола алады, сондықтан да заңда олардың арасында айырмашылық келтірмейді, олар ылғи бірге айтылады, бірақ бұл қызметтер жеке-жеке болуы мүмкін»[8]. Осы мәселені қылмыстық қызметті ұйымдастырушылары жайлы жиналған деректердің қазіргі деңгейінде шешу нақты нәтижелер алуға мүмкіндік беретін тікелей бағытталған зерттеусіз болуы мүмкін емес деген ойға жетелейді.

Қылмысқа қатысу нормаларының әрі қарай дамуы жалпы сипаттағы кеңірек ашылған нормалардың пайда болу тенденциясын туындатты. Мұндай нормалардың болуы заң шығарушы техникасының жақсаруын ғана білдіріп қоймай (нақты қылмыс құрамдарының белгілерін анықтау жеңілдетілді, қатысып жасалатын қылмыстардың қоғамдық қауіптілігін барынша ескеруге мүмкіндік беріп, қылмыстық заңда негізсіз қайталануды жоққа шығарды), сонымен қатар олар топтық қылмыстардың барлық көріністерімен қылмыстық-құқықтық күресінің тұтас жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік берді.

1 Елисеев С.А. Вопросы теории и практики предупреждения корыстных преступлений. - Томск, 1989. - 287 с.

2 «Параграф» Ақпараттық жүйесі. «Қорқытып алушылық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 23 маусымдағы № 6 нормативтік қаулысы. - 3 б.

3 «Параграф» Ақпараттық жүйесі. «Әскери қылмыстар жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2005 жылғы 28 қазандағы № 6 нормативтік қаулысы. - 5 б.

4 Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. - М.: Юриздат, 1968. - 300 с.

5 Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корысть: Криминологические и уголовно-правовые проблемы. – СПб., 2001. – 287 с.

6 Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. – М., 1990. – 310 с.

7 Протасов В.И. Теория права и государства: Проблемы теории права и государства. – М.: Юрайт-М, 2001. – 277 с.

УДК 34

Дүйсенбаева Г.Ж.

Алматы Университетінің оқытушысы

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ПАЙДАҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ ҚҰРАМДАРЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Abstract. In this article, we considered minors in commercial crime, object, objective side, subject and subjective aspect, and commercial crime forensic research minors.

Keywords: crime, minor.

Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарына жалпы қылмыстық-құқықтық сипаттама беру кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының құрамдарына, оның объектісін, объективтік жағын, субъектісін және субъективтік жағын сипаттаудан, сондай-ақ олардың белгілерін сипаттаудан тұрады. Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстылығының детерминациясы мен алдын алу шараларына жүргізген сараптама жеткіншек жастардың рухани және өнегелік қасиеттерін сақтап қалу үшін бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығын заң арқылы шектеу керектігін көрсетіп отыр. Педагогтар мен Ішкі істер органдары қызметкерлерінің 75,5%-ы мұндай шара қабылдау қалайда керек деген пікір айтып отыр [1].

Қазіргі кезде қылмыс жайында немесе оны жасаған адамдар жайында азды-көпті ақпараты бар адамдардың басым көпшілігі ол туралы тиісті орындарға хабарламайды.

Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының құрамдарын сипаттау барысында тонау (ҚК 178-бабы), қарақшылық (ҚК 179-бабы) және қорқытып алушылық (ҚК 181-бабы) сияқты қылмыстардың құрамдарының объективтік жағының және субъективтік жағының белгілерін сипаттауға ерекше көңіл бөлінеді. Өйткені, бұл қылмыстарды кәмелетке толмағандардың жиі жасайтындығы және осы қылмыстарды жасағаны үшін ҚК 15-бабында қылмыстық жауапкершілік 14 жастан басталады деп бекітілген. Бұл факторларды қарастырғанда отандық криминологияның қоғам өмірінің аса маңызды төрт саласын: экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани-өнегелік салаларды бөліп алатындығын ескеру керек. Олар өзара тығыз байланыста. Дегенмен, бұл салалардың әрқайсысын өзінше бөлек қарастырған жөн, себебі, біріншіден, қылмыстылықтың өзге әлеуметтік құбылыстармен байланыстылығы тұрғысынан ерекшелігін білу керек, екіншіден, қоғам өмірінің бұл салаларын зерделеу зерттеу объектісін талдағанда қандай ақпарат пайдалану керек екендігін айқындауға мүмкіндік береді.

Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының объектісі. Қылмыстық қол сұғушылық объектісі әрбір қылмыстың қажетті элементі. Кез келген қылмыс ол белгілі бір объектіге қол сұғу. Еш нәрсеге қол сұқпайтын қылмыс өмірде болмайды. Жасалған қылмыс салдарынан қандай әлеуметтік игілікке әрқашан және сөзсіз нұқсан келеді дейтін болсақ, ол – қылмыстық заң қорғайтын қоғамдық қатынастар. Сондықтан да қылмыстың мәні

қоғамдық қатынастардың бұзылуында жатыр.

Сонымен, оларды бұзғаны үшін қылмыстық заңда жауапкершілігі қарастырылған қылмыстық заң қорғайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығы жалпы қылмыс объектісі болып табылады, яғни пайдақорлық қылмыстардың жалпы объектісі де осы қоғамдық қатынастар болып табылады.

Меншікке қарсы қылмыс жасағанда меншіктің бұл қатынастарына залал келеді. Яғни, мүлікті талан-таражға түсіргенде меншік қатынастары іс жүзінде қол сұғушылық объектісіне айналады. Ал, өндірістік меншік қатынастарының қандай да бір өзгерісі иемдену, пайдалану және билік ету құқығын, яғни өндірістік қатынастардың құқықтық қабығын – меншік құқығын бұзады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен Қазақстан Республикасының «Меншік туралы» Заңына сәйкес меншік иесі өз мүлкін иемдену, пайдалану және оған билік ету құқығын өз қалауынша жүзеге асырады. Меншіктің нақты формасы тікелей объект болып табылады, яғни ол мүлікті иемденуге, пайдалануға және оған билік жасауға қатысты қоғамдық қатынастар – мысалы, адамның жеке меншігі. Меншікке қарсы қылмыс объектісіне мұндай көзқарас, ең алдымен, республикадағы экономикалық көзқарастарға байланысты: көп формалы меншікте бірдей қорғауды қамтамасыз ету, нарықтық қатынас, шаруашылық жүргізудің әртүрлі формасы, өндіріс құралдарын, тұрғын жайды жекешелендіру.

Масқаралайтын болып табылмайтын өзге де мәліметтерді жариялау жәбірленушіге елеулі зиян келтіруі мүмкін, мысалы бизнеске шығын келтіретін коммерциялық құпияны жариялау, бала асырап алу құпиясын не отбасы және жеке өмірге қатысты және тағы сол сияқты мәліметтерді жариялау» [2].

«Қорқытып алушылық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 23 маусымдағы № 6 нормативтік қаулысының 1 тармағында «кінәлі адамның қалаған мақсатына жеткеніне не жетпегеніне, талап еткен мүлкін, мүлкін иелену құқықтарын алғанына не алмағанына немесе жәбірленушінің мүліктік сипаттағы әрекеттерді жасауға қол жеткізгеніне қарамастан жәбірленушіге қорқыту арқылы мүліктік талаптар қойылған сәтте қорқытып алушылық аяқталған болып есептеледі» - деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 23 маусымдағы №6 нормативтік қаулысының 13-тармағында берілген: «Қорқытып алушылық тікелей ниетпен және пайдакүнемдік себеппен сипатталады, яғни қорқытып алушы жәбірленушіден мүлікті, мүлікке құқықты тегін алуды, кінәлінің немесе өзге тұлғалардың пайдасына мүліктік сипаттағы басқа әрекеттерді жасауға қол жеткізуді қалайды, осы орайда қорқытып алушы талап еткенін алуға өзінің нақты немесе ықтимал құқығы жоқ екенін ұғынады және басқа тұлғаның есебінен заңсыз баюға тырысады».

Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының субъектісі. Пайдақорлық қылмыс жасаған адамның қылмыстық-құқықтық сипаттамасы адамның жасы, жауаптылық қабілеті, рецидив, бір уақытта бірнеше қылмыс жасағандығы, ол үшін нақты тәсілдер мен әдістерді пайдаланғандығы, күш қолдану тетігі, оның формалары туралы заңдық мәні бар деректердің жиынтығын құрайды.

Заң шығарушы 14 жастан қылмыстық жауапкершілікті белгілегенде мына жағдайлар ескерілген:

- әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесі;
- жасы кәмелетке толмаған жасөспірімнің жасаған әрекетінің қоғамға қауіптілігі, өз

әрекетін бақылай алатын қабілеті.

Көрсетілген қылмыстар үшін 14 жасқа жеткен адамды қылмыстық жауапқа тарту ғылыми дәлелді деп ойлаймыз, себебі заң шығарушы бұл жерде жасы кәмелетке толмағанның қаншалықты өсіп-дамығандығын негізге алады. Адам бұл жаста едәуір дамып, білім алады, жасаған әрекетіне есеп алады, оның қоғамға қауіптілігін түсінеді.

Астана қаласы мен Алматы қаласының Ішкі істер департаменттерінің статистикалық мәліметтеріне жасалған талдама ұрлық жасаған (57%), тонаған (32%), қарақшылық жасаған (26%) және бопсалаушылықпен айналысқан (24%) кәмелетке толмағандар арасында рецидивтер үлесінің жоғары екендігін көрсетті.

Мысалы, топтасқан қылмыстардың 80%-на жуығын бір жерде тұратын, бұрыннан таныс, бос уақыттарын бірге өткізетін кәмелетке толмағандар жасайды екен. Олар криминалдық ортаның ықпалына ұшырап, өздерінің өмірдегі дұрыс бағдарын жоғалтып алады, теріс жолға түседі [3].

Кәмелетке толмағандар топтасқан қылмысты ересектерге қарағанда 2-2,5 есе жиі жасайды екен. Бұл олардың әлі қатая қоймағандығымен байланысты.

Пайдақорлық қылмыстар жасайтын кәмелетке толмағандар тобының құрамы біртекті емес, жас жағынан да әрқалай болып келеді.

Мынадай криминалдық топтарды бөліп алуға болады:

- 1) тек кәмелетке толмағандардан тұратын;
- 2) ересектер мен кәмелетке толмағандар қатысқан;
- 3) кәмелетке толмағандар мен жас балалар қатысқан;
- 4) ересектер, жас балалар және кәмелетке толмағандар қатысқан.

Тек кәмелетке толмағандардан ғана тұратын топтардың өзіндік үлесі 54,7%-ды құрайды.

Кейбір авторлардың пікірінше, мұндай топтардың үлесі – 70,5%-ды, ал аралас топтар – 29%-ды құрайтын көрінеді [4].

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық топтарының үшінші типін шартты түрде «криминалдық» деп атауға болады, бұлар жасөспірімдер мен кәмелетке толмағандардан тұратын, биік деңгейде дамыған, қылмыстық кәсіппен ұзақ уақыт айналысып жүрген топтар (айталық, Тараз, Қарағанды, Алматы қалаларындағы).

Микроортаның маңызын қарастырғанда, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жолға түсуіне әсер ететін факторлар ретінде оған дұрыс тәрбие бере алмаған отбасын, бос уақытты бірге өткізетін және қоғамға қайшы іс-әрекет көрсететін дос-жарандарын және педагогтардың жұмысындағы жіберген қателіктерін айту керек [5].

Тиісінше, кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының ерекше детерминанттары, негізінен, жасөспірім болатын және қалыптасатын ортада: отбасында, оқу және жұмыс орындарында, демалыс орындарында жатыр.

Жасөспірімге тұрмыс жағдайы айрықша әсер етеді. Бірақ кейбір тұрмыстық жағдайлар баланы жан-жақты дамытудың орнына, оның дамуына кедергі болады. Тұрмыстың атқаратын рөлінің толықтай жүзеге асырылуы, бәрінен бұрын, оның материалдық негізіне (үй-жайдың жасақталуына, киім-кешек, тағаммен, басқа да қажетті заттармен қамтамасыз етілуіне), сондай-ақ рухани құндылықтардың күйіне (білімге, мәдениетке, дәстүрге, әлеуметтік байланыстарға және тағы басқаларға) тікелей байланысты [6].

Д.А. Шестаков «отбасылық десоциализация» деген ұғым енгізді, оның мағынасы – сыртқы әлеуметтік құбылыстардың, оның ішінде әлеуметтік ортаның әр түрлі кемшіліктерінің салдарынан отбасында криминогендік процестер жүреді, нәтижесінде

отбасының мүшесі теріс әдеттерді бойға сіңіреді, қылмыс жасауға дейін барады.

Зерттеулер барысында балаларды теріс жолға итермелейтін, отбасында кездесетін көптеген факторлар айқындалды.

Оларға жататындар:

- ата-ананың, отбасының басқа мүшелерінің қылмыстары, қоғамға пайдалы жұмыс істемеуі, маскүнемдікке салынуы;

- қоғамдық тәртіпті бұзуы;

- дау-дамайда дәрекілік, қатыгездік таныту;

- мейірімсіздік;

- ашкөзділік;

- ретсіз жыныстық қатынастар;

- үлкендердің бала тәрбиесіне көңіл бөлмеуі;

- педагогикалық дәрменсіздігі;

- отбасында берік эмоционалдық байланыстың жоқтығы;

- отбасының бұзылуы, материалдық қиындықтар және т.б.

Д.А. Шестаков бұл факторларды екі критерий бойынша топтастырады:

1) адамды бұзатын факторлардың қайда екендігіне қарай (отбасында ма, әлде одан тысқары ма?);

2) отбасының криминогендік нәтижеге қалай қарайтындығы [7].

Осы кезге дейін кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарын алдын алу проблемаларына зерттеу жүргізген қазақстандық ғалымдардың зерттеу жұмыстарымен салыстырғанда бұл жүргізілген зерттеу жұмысында қоғамдағы қайшылықтар кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының көзі ретінде, кәмелетке толмағандардың пайдақорлық криминогендік себебінің қалыптасу себептері мен жағдайлары, оның олардың қылмыстық іс-әрекеттеріндегі себептік рөлі қарастырылған, пайдақорлық қылмыстар жасайтын кәмелетке толмағандардың жеке басында болатын өзгерістердің алдын алудың және олардың қылмыстық іс-әрекеттерінің жеке-дара алдын алудың жаңа шаралары ұсынылған болатын.

Қысқасы, адамды қоршайтын әлеуметтік орта оның өнегелік қасиеттерін қалыптастырады, ал теріс ықпал неғұрлым күшті болған сайын адамның теріс жолға түсуі де тездейді. Кәмелетке толмағанның пайдақорлық қылмыстарына қоршаған ортаның тигізетін әсерін оны тікелей қоршаған микроорта мен макроортаның оған байланысы бар бөлімін талдау арқылы анықтаймыз.

Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарын криминологиялық зерттеудің нәтижелері қылмыстылықтың басқа түрлері үшін де маңызды, біріншіден, қылмыстық іс-әрекеттің детерминанттары адам кәмелетке толғаннан кейін де өз әрекетін тоқтатпайды, екіншіден, есейген сайын кәмелетке толмаған қылмыскерлер дәстүрлі пайдақорлық жалпы қылмыстық іс-әрекеттер жасаудан көзге аса іліне бермейтін, бірақ қоғамға қауіптілігі жоғарырақ қылмыстар жасауға көшеді.

Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының объективтік детерминанттарының негізгі блоктары деп қазіргі қоғам мен мемлекеттегі жаппай дағдарысты және кәмелетке толмаған әлеуметтенетін отбасы-тұрмыс, демалу-сайрандау, оқу-жұмыс салаларындағы өзгерістерді санауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Елисеев С.А. Вопросы теории и практики предупреждения корыстных преступлений. -

Томск, 1989. - 287 с.

2 «Параграф» Ақпараттық жүйесі. «Қорқытып алушылық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 23 маусымдағы № 6 нормативтік қаулысы. - 3 б.

3 «Параграф» Ақпараттық жүйесі. «Әскери қылмыстар жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2005 жылғы 28 қазандағы № 6 нормативтік қаулысы. - 5 б.

4 Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. - М.: Юриздат, 1968. - 300 с.

5 Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корысть: Криминологические и уголовно-правовые проблемы. – СПб., 2001. – 287 с.

6 Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. – М., 1990. – 310 с.

7 Протасов В.И. Теория права и государства: Проблемы теории права и государства. – М.: Юрайт-М, 2001. – 277 с.

УДК 34.01

Ергозова Ж.Д.

*з.ғ.м., оқытушы Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhannusik88*

КАЗЫБЕК БИ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ДАУЛАР

Abstract. Kazybek bi and criminal disputes. Islam, Sharia the Muslim legislation were used Curan, tradition, the law I rely and Kazakh bi, the truth assembly an oath I take main means do court the matter of argument resolve and creates an order.

Кілт сөздер: Қылмыстық жаза, әдет-ғұрып, сот, айыппұл, уәде, шариғат, құн төлемі.

Ислам діні таралған барлық жерде мұсылмандық шариат заңдары қолданылды десек, әлбетте, қателесер едік. Өйткені, сан ғасырлар бойына сол халықтардың сезімі, елдің физикалық, географиялық табиғи жағдайлары, сондай-ақ қоғамдық-әлеуметтік өмірінің түрі, экономикалық жағдайы, ғылым мен өнерінің өсіп-өркендеу мөлшері, оның үстіне мінез-құлықтары мен діни сенімдері тікелей әсер етіп, қалыптасқан әдет-ғұрып заңдары өміршеңдігімен ислам діні қағидаларымен біте қайнасып, араласып қабысып кеткен болатын. Сондықтан да ислам заңгерлері сол елдердің әдет-ғұрпымен де санасуларына тура келді. Бұл жәйт, әсіресе, біздің қазақ тайпалары арасында айрықша көрінеді.

Мұсылмандық сот даулы мәселелерді шешерде әуелі Құранға, сонан соң хадис-сунналарға, кейін барып заң білгірлерінің пікірлері ижма мен қиясқа, қала берді әдет-ғұрып заңдарына сүйене отырып қараса, ал қазақ билері, рас Құранды ант алуда басты құрал еткенімен, бұрыннан қалыптасқан ата-баба жолына, жөн-жосық, қағида-ережелеріне сүйене отырып шешкен. Біз бұл арада әдет-ғұрып заң нормаларындағы талаптар Құран не суна талаптарына кереғар емес, қайта етене жақын екендігін баса айтқанымыз мақұл.

Мұсылмандық сот (қазы) істі ауызекі, көпшілік алдында, алдын ала даяргерліксіз жүргізеді. Қазақтарда да сот ісі (би) дәл осылайша ашық аспан астында, жиналған көпшілік алдында өткен. Даулы істі шешуді қазы не муфти алып барған. Біздерде билер жүргізген. Қаралатын істе «ант алу» өте маңызға ие. Ант беруші кәмелетке жеткен, ақыл-есі бүтін

болуы шарт. Балалардың, есі бүтін еместердің, мастың анттары және зорлап ант ішкізу, т.б. антқа саналмайды. Антты дауыстап жария айтады. Жазып ант беруге болмайды. Мылқауларға ыммен айтуларына болады. Шариат заңы ант беруден бас тартуға рұқсат етпейді. Бас тартатын болса, бір құл азат етуі тиіс не 10 аш-жалаңашты тойғызу не киіндіру, оған хал-ахуалы жетпесе 3 күн ораза тұтуы тиіс[1].

Өтірік ант беруге мүлдем болмайды. Өйткені күнәнің ең үлкеніне өтірік ант беру де жатады. Оның үстіне өтірік сөйлеу – күпірлік. Қазақтар да бұл талапты қатаң сақтаған.

Уәде ету де ант беруге жақын. Уәдені асығыс, ойланбай ашуланып тұрғанда беруге рұқсат етілмейді. Шариат заңы уәде беретін адамды күштеп емес, өз еркімен айтуын талап етеді. Уәде бір, Құдай да бір деп, уәдеге опа етіп, уәде еткеннен соң ол нәрсені істеуі керек. Қазақтарда да уәденің үдесінен шығып, орындап отырған.

Қарғану да уәде беру мен ант ішуге ұқсас. Ешкім беталды қарғана бермеген. Ант ішу де, уәде беру де және қарғану да қазақ тайпаларында ежелден-ақ болып, тәңірі, әруақ атынан, ал ислам енгеннен соң Құран ұстап, Алла атынан айтатын болған.

Ислам діні бойынша Алла әркімге жақсы не жаман істер істеуге ерік берген. Тек жақсы іске Алла риза болып, жаман істерге реніш білдіре отырып, бәрібір жақсысын да, жаманын да амалға асыруға мүмкіндік береді. Болса да жаман іс істеушілер Алла тарапынан тыйым етілген шекке өтуімен бір қатарда сол ісіне жауап беруі тиіс. Сөйтіп, құқық бұзушылық 3 топқа бөлінеді. «Алла құқығына» қол сұғу (яғни мұсылман қоғамына хауіп төндіретін) – белгілі де нақты хадд-санкциямен жазаланады. Ал екінші топқа жеке индивиттер құқығына қол сұғушылар – қисас, қауад не дийа жазасымен, ал үшінші топқа қалған қатаң жаза қолданылмайтын іс-әрекеттер тазирмен жазаланады.

Хадд категориясына 7 қауіпті қоғамдық қылмысты жатқызады. Олар: 1) жезөкшелік, 2) арақ-шарап ішу, 3) ұрлық, 4) тонаушылық, 5) ойнастықтығы дәлелденбеген жалақорлық, 6) діннен безу, 7) көтеріліс жасау.

Ұрлық жасағандарға Құранда да қатаң жаза қолдануды, яғни ұрылардың қолын кесуді бұйырған. Әлбетте, ұры есі бүтін, азат әрі кәмелетке жеткен болуы тиіс.

Ұрлық деп қасақана жасырын ұрлағанды айтады. Ұрының қолын кесу үшін бірнеше талаптарды қанағаттандыру қажет. Ұрланған зат бағасы белгілі бір мөлшерге сәйкес болуы қажет. Ұрланған зат Құран тыйым салмаған (яғни арам емес) базарда сатылуға рұқсат етілген болуы керек. Ал арақ-шарап, доңыз етін ұрлау хаддқа жатпайды. Ханифистер тез бүлінетін тағамдарды да, Құран қолжазба данасын да ұрлық деп санамайды. Қазақтарда да көкөніс, ауланған балық, далада аң аулау кезінде атылған аң-құсты білдірмей ұрлауды ұрлық деп санамаған.

Ұрының әуелі оң қолын, екінші рет қолға түссе, сол аяғын (тізеге дейін), үшіншіде сол қолын, төртіншіде оң аяғын кескен. Ұрлыққа бірнеше адам қатысса, олар бірдей жауап береді.

Ұрлықты дәлелдейтін талаптар: куәлер куәлігі, ұры өзі мойындау, ханафийлер кедей шарасыздан ұрлық қылса, қолын кескізбеген. Жұт, ашаршылықта ұрыларға қол кесуді қолданбауды үндеген. Қазақтарда да ұрлық істеушілерге 27 есе артық жаза қолданған.

Жезөкшелік (зинақорлық) – Исламдағы ең бір ауыр қылмыс. Өйткені, қоғам отбасынан тұратыны белгілі. Сол отбасына қол сұғу не болмаса болашақ ұрпақ таратар адамның ар-ұятын аяққа басу деп саналған. Сондықтан да Құранда бұл жайлы өте жиі ескертеді. Зинақорлық жасаушыларға 100 рет дүре соғылып, кейін өлгенге дейін таспен атқылғанған.

Зинақорлығын дәлелдеу үшін 4 адам куәлік беруі, не зинақорлар өздері мойындаулары шарт. Құранда: «Кімде-кім күнәсіздерге жала жауып әрі 4 куә келтіре алмаса, ондайларға 80 дүре соғындар және еш уақытта оларды куәлікке жүргізбеңдер, өйткені тек өкініштен тоба етіп түзелгендерінен басқалары бұзылғандар. Әлбетте, Алла кешірімді де рақымды» делінген.

Қазақтарда да зинақорлар қатты жазаланған. Қылмыс үстінде ері өз әйелі мен ойнасын ұстап алып, екеуін де өлтіріп жіберген. Тас боран етіп өлтіру де болған.

Тонаушылық – Құранда ең ірі қылмыстардың біріне жатқызылатын іс-әрекет. Мұны істеушілердің екі аяқ, екі қолын кесуге, өлтіруге немесе қоғамнан қуып шығуға үндейді. Олар жалған фәниде де, о дүниеде де масқара болып, ауыр азапқа ұшырайтынын ескертеді.

Тонаушыларды жазалауда да талаптар бар. Тонаушы кәмелетке жеткен, ақыл-есі бүтін адам болуы қажет. Қылмыскер мен құрбандық не тоналушы туыскандық қатынаста болмауы керек.

Тонаушылық кісі өлімімен болса, онда шегелеп керіп өлтіру, ал кісі өлімінсіз тонаушылық болса аяқ-қолдарын кесумен жазаланады. Құрандағы норма бойынша қолға түспей тұрып тонаушы өкініштен тоба қылып жалбарынса, онда өлімнен құтылады. Бірақ діни тұрғыдан күнәсі өтелуі әрі тазир жазасы қолдануы тиіс[2].

Өлім жазасы әр түрлі жолдармен жүзеге асырылған: қылмыскердің басын қылышпен кесу, тас боран етіп өлтіру, дарға асу т.б.

Адамның дене мүшелеріне зақым келтіргенде дәл сондай зақым келтіріледі. Мысалы, қолға – қол, аяққа – аяқ, мұрынға – мұрын, көзге – көз, т.б. Әлбетте, бұл ежелден келе жатқан қағида Құранда да сақталған. Бірақ адамның белгілі бір мүшесі үшін құн-айып алынған.

Шариат Құранға негізделген бір не басқа қылмыстар үшін өзгермейтін санкция белгілеумен бір қатарда қазыларға (сот, би) кейбір жазаны өз білгенінше белгілеп шығаруға мүмкіншілік береді. Мұндай өз білгенімен жазалауды тазир (үкім шығарушылық) дейді. Әрине, Құранда не басқа бір шариат негіздерінде кездеспеген тәртіп бұзушылықты қазы өз білгенімен жазалайды. Бұл дәстүр, яғни өз білгенінше жазалау біздің қазақ билері арасында да кең қолданған. «Бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» деп, дауды өрбітпей бітістіріп, кешірім сұратып, айыбын бергізіп татуластырып отырған. Бұл, әрине, ел арасына бүлік түспесін деген ниеттен өрбіген. Екі ру ел қырқысарға, қан төгісуге дейін барғанда ақылды билер ел дәстүрін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, жөн-жосығын сәтті пайдалана отырып, екі руды татуластырып, бірінің баласын біріне алып беріп туыстастыруға дейін барған.

Қазақтарда қылмысты қасақана не абайсызда жасағанына мән берген. Мысалы, қазақ билері қасақана кісі өлтіру, кісіні ерекше қаталдықпен өлтіру, екі не одан да көп кісі өлтіру, жан күйзелу үстінде ашумен кісі өлтіру, абайсызда кісі өлтіру жәйттеріне қатты назар аударған. Абайсызда кісі өлтіргендерге жарты құн, ал аң аулап жүргенде не ойын үстінде кісі өлтіргендерге құн төлетпей, тек кебін, ас-суын төлеткен. Кісіні аса қаталдықпен өлтіргендердің өзі өлтіріліп, оның үстіне құн төлеткен. Құн 1000 қой, не 100 түйе болған. Өз ауылындағы кісіні өлтірсе, әрі ол күндіз болса қылмыс салмағы ауырлай түскен.

«Қанға – қан, жанға – жан» дәстүрін жұмсартып, құн алып, құн беру мәмілесін шығарады. Бұрын құн алынса атақ-даңқына, руының күшті-әлсіздігіне қарай еселеп алынып, әділеттік әлсірейтін-ді. Қазыбек «қанға – қан, жанға – жан» дәстүрі орнына жеті айып тағайындаған [17, 454 б.]. Олар мыналар:

Бірінші айып – «қара қазан» төлеу.

Екінші айып – «қара нар»

Үшінші айып – «қара мылтық»

Төртінші айып – «қара шолақ бие»

Бесінші айып – «қара кілем»

Алтыншы айып – «жетім беру»

Жетінші айып – «жесір бастатқан тоғыз» және «Жеті жарғыда» көрсетілген құн.

Сол секілді «Жеті жарғыда» малымен тартатын жазаларға: айып төлеу, тоғыз айып тарту, ат – тон мен шапан кигізу, т.б. жатады.

Тоғыз айып тарту үш түрлі болады:

1) бұл тоғыз түйе бастатқан тоғыз, яғни бір түйе, сауылатын екі бие, екі тай (түйе бастатқан тоғыздағы екі бие құлынымен және ішіндегісімен 6 бас саналған);

2) жылқы бастатқан тоғыз, яғни бір жылқы, екі сауын сиыр бұзауымен және екі ірі қара мал (мұнда да сауын сиыр еміп жүрген бұзауы және ішіндегі төлімен);

3) тоқал тоғыз, бұлар сегіз малдан – қозысы, ішіндегі төлі бар екі қой және бір бойдақ қой мен бір теке.

Айып төлеу, ат-тон мен шапан кигізуде кінәлі жақ көрсетілген айып мөлшерін төлей отырып, өз кінәсін мойындап, ел алдында аяғына жығылып, жәбірленушіден кешірім сұрау міндеттелген. Әсіресе, кісі өлімі аса жауапты болып, би шығарған кесім орындалмаса, жәбірленуші тарапқа барымта жасауға рұқсат етіледі. Бірақ, барымта жасалынатыны алдын ала ескертіліп, оған күндіз бару, барымталап алынған малдың тиістісін алып, артығын үш күннің ішінде өздеріне қайтару талап етіледі. Егер қайтарылмаса, ұрлық есебінде саналып үш тоғыз (27) айып салынады[3].

Өлтіру мен денеге зақым келтіру іспетті қылмыстық жазаларды өтеуді құн дейді. Өлім үшін қылмыскер құн төлеп, өз өмірін сақтап қала алған. Бірақ, құн мөлшері өте көп болғандықтан (ер адамға 1000 қой, әйелдер үшін жартысы, болмаса 100 түйе, әйелдер үшін 50 түйе), бүкіл руластары төлеуге мәжбүр болған. Бұл бір жағынан өте дұрыс қадам. Өйткені, екіншілей руластары араларында қандықол болмауын өздері қадағалайды, әйтпесе құн төлей беріп, ол рудың күйреуі ықтимал. Денеге зақым келтірушілерге берілетін жазалар да нақты көрсетілген. Мысалы, бір көз үшін жарты құн, екі көзге толық, соққыдан адам жынды не сал болып қалса толық құн, еркектігін жоқ етсе толық құн, әйелдің екі емшегін кессе толық құн, т.б. Құн кесімін шығарған би үшін берілетін сый-сияпат бұл құнның сыртында болған. «Жеті жарғыда» билерге берілетін билік ақы сол кесімнің оннан бірі. Ал сұлтан, төре, қожаларды өлтіргендерге, оларды ақсүйек деп, 7 есе құн алынған [4]. Ал денеге зақым келтірсе қарапайым адамдарға қарағанда қыруар құн салынған.

«Жеті жарғы» заң ескерткішінде исламдық сипаттың айқын екендігін көреміз. З. Радлов «Қазақ даласына ислам кеш келді» деген көзқарастың қате екенін ерекше атайды. Исламның ықпалы монғол үстемдігінен алдын-ақ күшті болған. Оны біз Левшиннің жазбаларынан толық байқаймыз. Мысалы, әйел құны ер адам құнының жартысына теңестірілуі, діннен безгендердің тас боран етілуі, зінәкорлықты 4 куә әшкере етуі, жаназа оқылуы, неке қиылуы, ант ішуде Құран ұстап Алла атымен айтылуы, т.б. мысалды келтірілген.

Бұл жерде біз мына жайтты ерекше ескерткіміз келеді. Құн алынғанда, төленгенде өзінің өлген адамы үшін құнын алушы адам құнды өзі алмайды және өзінің туыстарына да бермейді, өзгелерге немесе алыс кедей туыстарына береді. Себебі, ел ішінде өз әкесінің, ағасының, баласының құнын ішті деген сөз айтылады деп санайды.

Билер соты әдеттік-құқықтық сот мекемесі рөлін ойнап, әдеттік құқықтардың қалыптасуына, дәуіріне сай өзгертіп отыруға ықпал етті. Мысалы, сыртқы саяси жағдай күрделілігіне орай әрбір жауынгердің аты үй қасында, қалған кезінде мінуге сай тұруы қажеттілігін ескеріп, ондай атты ұрлағандарға өлім жазасы берілуін айтсақ дұрыс болады. Қаз дауысты Қазыбек талап арызға шек қоймаған. Бұл жайлы И.А. Козлов қырық жыл өтсе де талап арызға шек қойылмайтынын текке жазбаған. Оның үстіне Қазыбек биді екі талапкер жақ таңдап алғанына қарамай, сот отырысына елге сыйлы басқа билерді, дана ақсақалдарын шақырып, солардың көзінше әділ билік үкімін шығарып, оларды разы еткен.

Қоғамдық маңызы бар қылмыстық істерді қарағанда Қазыбек екі жаққа да айыптау және айғақтарын түгел айтуға, куәлер санын шектемеуге мүмкіндік берген. Кәмелетке келмегендерді, ауру, есі дұрыс еместерді ғана емес, беделсіз, өтірік сөйлеп аты шыққандарды да іске қатыстырмаған. Қазыбек қоғамдық маңызы бар қылмыстық іс-әрекеттерге қатаң қарап, шағым жалған болса, ондайларды көп алдында масқаралап, жазалаған. Әрі екіншілей куә болудан мақұрым еткен. Міндетті түрде қылмыскерге келтірген зиянды өтеткен.

Қазыбек би қылмыс жасаған адамның кінәсін ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайларды ескеріп отырған. Әсіресе, қылмыс өз үйі ішінде бала-шағасы алдында жасалса, үлкен мөлшерде жасалса, қылмысты бірнеше адам бірігіп әрі қару-жарақ қолданса, ауру, дәрменсіз адамға қарсы жасалса, әйелдерге күйеуі көзінше зорлық жасалса, қоғамға кесірлі қылмыс жасалса оларға аяусыз қараған. Ал, егер істеген қылмысын өзі мойындап, пұшайман жесе, ру-елінің намысы үшін жасаса ондай қылмыстарға жеңілдікпен қараған. Қазыбек көбіне ар жазасына ерекше мән берген. Өйткені, қазақтардың ұғымы бойынша көптің алдында қызару, талқыға салынудан артық жаза жоқ. «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» дегендей, ар-намысты қазақтар бәрінен де жоғары қойған. «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп, қолдан келсе арына дақ түсірмеген. Сөйтіп, Қаз дауысты Қазыбекті өзінің даналығымен ел бірлігін, тыныштығын сақтап, қылмысты болдырмау жолында ерен еңбек еткен ұлы билердің бірі дей аламыз.

Қазақ қоғамында Тәуке хан қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесін қолдап-қуаттағанымен, отырықшы аудандарда қылмыстық іс-әрекеттер шариат заңымен немесе соған жақын реттермен қаралған. Шариат бойынша ең ауыр қылмыстар қатарына жезөкшелік, арақ-шарап ішу, ұрлық, тонаушылық, жалақорлық, діннен безу, кісі өлтіру, не дене мүшесін зақымдау, билікке қарсы көтеріліс жатқызылған. Ұрының қолы кесілген, маскүнемдер дүреленген, қалғандарына өлім жазасы берілген. Отырықшы аудандарда өлім жазасын дарға асып орындаған. Өлімнен құн беріп құтыла алған. Құн мөлшері қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесіндегідей. Бұл шариат заңына өте ұқсас мөлшер. «Жеті жарғы» заңдары түптеп келгенде шариат (мұсылмандық) заңдарымен астарласып, бірегейленіп жатады. Мысалы:

Шариат заңы бойынша: 1) толық құн (дийат) екі көзін шығарып мүлдем зағип етсе; 2) екі құлағын кессе жарты құн; 3) мұрнын кессе жарты құн; 4) екі қолын кессе, жарамсыз етсе толық құн; 5) әрбір саусаққа – оннан бір құн; 6) омыртқасын сындырып сал етсе – толық құн; 7) сынған тіс үшін әр тіске қырықтан бір құн; 8) әйелдің екі емшегін кессе толық құн; 9) еркек піштірілсе толық құн; 10) қатты соққыдан адам жынды болса толық құн [5.]. «Жет жарғыда» кейбір айырмашылықтары болмаса ұқсас екенін көріп отырмыз. Екі заң нормаларында да екіқабат әйелдің ішіндегі бала үшін де құн алынған. Мысалы, қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі бойынша бала жаңа біліне бастаса 1 тоғыз, бес айлыққа дейін 3 тоғыз, 5 айлықтан жарық дүниеге келгенше жарты құн, ал жарық көрсе толық құн төленген. Шариат заңында да бала адам түріне енгенше 100 мысқал,

егер жаны кіріп, дем алатын болса толық құн (1000 мысқал алтын) төлеген. Егер екіқабат әйел өлтірілсе, онда екі құн: әйел және ішіндегі баласы үшін құн төленген [2].

Шариат заңы бойынша бас жарылса 1 түйе (бізде ат-шапан айып), егер еті жұлынса 3 түйе, ал терісі тамырларымен жұлынып, сүйегі көрінсе 10 түйе, сүйегі сынып қақ бөлінсе 15 түйе, егер миына дейін жарақат терең түссе 33 түйе айып салынады. Қазақтардың әдет-ғұрып заңдары мен «Жеті жарғыда» бұлайша тереңдетіліп жаза көрсетілмеген. Тек «Жеті жарғыда» ат теуіп, өгіз сүзіп өлтірсе, мал иесі босағаға байласа толық құн, жапсарға байласа жарты құн, үйдің артына не белдеуге байласа ат-тон айып беріледі деп көрсетілген. Біреудің жұмсауымен кетіп бара жатқан адам адасып, суықтан не ыстықтан, суға кетіп, отқа күйіп өлсе, жұмсаушы адам жарты құнын төлейді деген «Жеті жарғы» заңы қазір де сұранып тұрғандай. Қаз дауысты Қазыбек қылмыс пен қылмыстық жазаларға сол үшін зор көңіл бөлген.

Қоғамдық аса қауіпті қылмыстарға кісі өлтіру, зінәқорлық, ата-анасын ренжіту, діннен безу, тонаушылық, қоғамға қарсы шығу, Отанын сату, елді бүлдіру, т.б. жатқызылған. Қылмыстық іс-әрекеттерге (кісі өлтіру, тонау, зінәқорлық, т.б.) ұжым болып жауап берілген. Мұндай шара ұжымның өз ішінде тәртіп бұзушылар болмауын қадағалауға итермелеген. Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесінде қылмыстық құқық басты орын алады. Қылмыстық жауапкершілік өте терең талданған. «За вред и даже смерть, причиненные животными, никакого наказания или штрафа не полагается» [6] – деп 1824 жылғы комитет жинағына материалдар жинаған Г. Броневскийдің қазақ әдет-ғұрып заң қағидаларын жете зерттемегенін көрсетеді. Әйтпесе, ат теуіп өлтірсе де, мүгедек етсе де, бура шайнап, бауырына басса да, ит қауып, өгіз сүзсе де оның қожасы жауапты болатыны жайлы «Жеті жарғыда» анық көрсетілген. Әрине, хайуандар себебінен өлгендер үшін «құн» алынбай, тек мәйітке кететін шығындарға қоса айып берілген.

Қазақ әдет-ғұрып қылмыстық істерді «қасақана жасалған қылмыстық істер», «қасақана жасалмаған қылмыстық істер» деп бөлген. Сөйтіп, қасақана емес қылмыстық істер абайсызда, ойын үстінде, ашу үстінде, әдейі емес деп бөлінген. Сол секілді қылмыстық іс-әрекеттің мақсаты, орындалуы, қолданылған қарулары, орны, мерзімі маңызды орын алған. Сол секілді қылмысқа қатысушылар, оның ұйымдастырушылары және орындаушылары да жауапқа тартылған.

Кісі өлтіруші мәйітті далаға қалдырып, ол итпен құсқа жем болса, онда екі адамның құнына дейін төлеген. Әрине, бұл қағида «Есім ханның ескі жолы» атты заңдарының көрінісі.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесінде қылмыстық іс-әрекеттің субъектісі ретінде ақыл-есі бүтін, кәмелетке жеткен, қылмыстық іс-әрекет мойнына нақты қойылған адам жатқызылған. 15 жасқа толмағандарға қылмыстық жауапкершілік жүктелмеген. Құлы үшін, яғни құлдың қылмыстық іс-әрекеті үшін қожасы жауап берген. Бұл тікелей шариат заңының әсері. Мысалы, Абылай ханның 4 құлы қашып жүргенде бір адамды өлтіріп, өлген адамның туысқандары оның құнын Абылай ханнан алған. Біз мұнан құл қашып жүрсе де, қылмысты іс-әрекетіне қожасы жауап беретінін көреміз. Ері әйелінің қылмыстық іс-әрекетіне жауап бермеген. Тәуке ханның «Жеті жарғысында» некесіз туылған өз нәрестесін өлтірген әйел де өлтірілген. Бұл да шариат әсерінен енген.

Қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі қажетті өзін-өзі қорғау мәселесін де біршама береді. Егер ұрыны, мейлі ол қарсылық көрсетіп, күш жұмсаса да, қару қолданып, өлтіру қылмыстық жазаға апарарды. Ұрыны ұстап байлау не сабау басқа. Сондықтан ұрының

туысқандары өлген туысына, мейлі ұрлық үстінде ұсталып, өлтіргені үшін құн талап ете алған. Әрине, мұндай жағдайда қазақ әдет-ғұрпы белгілі жағдайда (ұрыны өлтірмесе, ол да қару қолданып өлтіретіні) уақиға қалай өрбігенін ескерген. Сол секілді ұры ұрласа келтіретін зиянның көп не аздығы да есте тұтылған.

Қылмыстық іс-әрекетке қатысушылар да, ұйымдастырушылар да, қылмыстық іс-әрекеттерді орындаушылар – бәрі де жауапты болып, берілетін құн не айып-тоғызды бірдей бөліскен. Қылмыстық іс-әрекеттер өлім жазасымен, не құн төлеумен, айып-тоғыздармен не басымен тартатын жазалармен орындалған.

Дүрелеп жазалау Тәуке ханның «Жеті жарғысында» көрініс таппағанымен, алайда дүрелеу, қамшымен ұру отырықшы аудандарда болғанын айта кеткен жөн. Өйткені, отырықшы аудандарда мүліктік айып алу коллективтік жауапкершілікпен емес, әркімнің өзінен талап етілген. Егер айып-тоғыздарды төлеуге әл-ауқаты жетпегендерді айып-тоғыз орнына дүрелеген, қамшымен соққан. Әрине, дүрелеу шариат заңы нормаларынан алынған, болмаса зынданға салынған[7].

Ауыр қылмыстар үшін жазалау билер кеңесі, не атақты би тарапынан шешім шығарылып, жүзеге асырылған. Дүрелеу тек Құранда көрсетілген мөлшерде соғылған, әрі онда талап етілетін жәйттерді (кіндіктен төмен ұрмау, басынан ұрмау, т.б.) орындау міндеттелген. Далалық көшпенділер арасында бас бостандығынан айырып, зынданға салу болмаған. Рас, жерді терең етіп қазып, қылмыстыны оған отырғызып, басына күрке жасап қойған. Ал ас-суын туысқандары бидің рұқсатымен ғана берген. Шеңбер сызып та қылмыскерді жазалаған. Бұл әдіс негізінен тәрбиелеуге арналған. Сол секілді көп алдында маскаралау, бетіне түкіру, мойнына шылбыр салып ауыл-ауылды аралатып алып жүру, бетіне күйе жағып, мойнына құрым киіз ілу, аяғына жығып кешірім сұрату, т.б. жаза түрлері қолданылған. Ертеректе қылмыскерді құлдыққа да берген.

Қылмыстық іс-әрекеттерді болдырмау жолында Төле, Қазыбек, Әйтеке билер аянбай еңбек етіп, «Жеті жарғыда» қылмыстық іс-әрекеттерді (жазалау түрін) нақты көрсеткен. Олар құн алу, айып-тоғыз салу, маскаралау, дүрелеу. Жазалау екі жолмен: қылмыскердің өз басымен тартатын жаза және материалдық айыптар арқылы жүзеге асырылған.

Жаза түрлерін айқындап, белгілейтін билерді ешкім ешуақытта сайлау жолымен, не тағайындау жолымен бекітпеген, өзінің әділдігімен, шешендігімен, данышпандығымен көзге түскен билер болған. «Би сотының ең бір тамаша ерекшелігінің құрамына, әрине, мына әдеттер жатады: егер айыпты адамға тікелей айғақ табылмай, бірақ соның кінәлі екені не күдік басым болса, онда билер айыпты адамның адал туыстарын төрелікке тартып, яғни оларға айыпкерді ант беріп ақтап алуға немесе айыптауына мүмкіндік берген» – деп Ш. Уәлиханов билер сотының ерекшелігіне әрі маңыздылығына мән береді. Қазіргі сот жүйеміз әлі де реформалауды қажет етеді. Соттар бұрынғы билеріміздің бойындағы қасиеттерді бойларына сіңіруі тиіс. Сонда ғана олар болмашыға соттап, түрмеге айдай бермей, тәртіпсіздіктердің алдын алуға, материалдық шығындарды орнына келтіруге, араздасқандарды татуластыруға, құқықтық сананы көтеруге ұмтылыс жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках: Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1961. – 743 с.
- 2 Сейдімбек А. Тәуке хан реформалары жайында бірер сөз. – Алматы, 1993. – 361 б.
- 3 Билер сөзі: Шешендік толғаулар, шешендік арнаулар / Құраст.: Т. Кәкішев. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 160 б.

4 Ел аузынан: Шешендік сөздер, ақындық толғаулар, аңыз-әңгімелер / Құраст.: Б. Адамбаев, Т. Жарқынбекова. – Алматы: Жазушы, 1985. – 320 б.

5 Мәми Қ. Билер институты қазақ халқының сот билігінің құқықтық формасы ретінде // Қазақтың Ата Заңдары. 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – Т. 2. – 672 б.

6 Өсеров Н. Билер туралы бірер сөз // Қазақтың Ата Заңдары. 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – Т. 1. – 632 б.

7 Зиманов С.З. Үш заңгер – үш аңыз // Қазақтың Ата Заңдары. 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – Т. 3. – 616 б.

УДК 336.3К87

Кусаинов Х.Х.¹, Кусаинова Л.И.², Жуманова М.Х.³

¹ Д.э.н., профессор Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан, E-mail:Kusainov-x@mail.ru

² К.э.н., доцент Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан, E-mail:L.i.kusainova@mail.ru

³ К.ю.н., ст.преподаватель Евразийского национального университета им Л.Н.Гумилева

ОСОБЕННОСТИ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ МОТИВАЦИЙ ПЕРСОНАЛА В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Аннотация: Нематериальная часть предполагает использование разнообразных организационных и иных воздействий, влияющих на уровень мотивации сотрудников. Дан значительный перечень нематериальных мотиваций.

Ключевые слова: Мотивация, нематериальная мотивация, система мотивации

В периоды экономических потрясений происходят существенные изменения на рынке труда. Цели и задачи системы мотивации персонала очень сильно отличаются в зависимости от рыночного положения и стратегических целей предприятия и могут отличаться для различных категорий работников внутри одной компании. Вместе с тем, можно сформулировать общую для всех компаний цель системы мотивации.

Система мотивации, как часть целостной системы управления персоналом, должна способствовать достижению стратегических целей предприятия, через стимулирование сотрудников за достижение необходимых результатов, а также создание благоприятного социально-психологического климата внутри коллектива и обеспечение условий для наиболее полного использования потенциала каждого работника. Основными задачами любой системы мотивации также являются: привлечение, подготовка и удержание в структуре предприятия высококвалифицированных специалистов и стимулирование командной работы. При этом реально эффективной систему мотивации можно признать лишь тогда, когда достигнут оптимум расходов на персонал.

Различают материальную и нематериальную мотивации. В условиях кризиса актуальной становится механизм применения нематериальных мотиваций.

Построить новую систему нематериального мотивирования гораздо сложнее, потому что методы, применяемые в рамках последней, не такие явные и более персонифицированы. Примерный перечень нематериальной мотивации персонала выглядит так:

1) Устная благодарность.

2) Дополнительное обучение за счет работодателя для повышения квалификации.

- 3) Звание «лучший работник месяца».
- 4) Помещение различных записей о достижениях работника в его личный файл.
- 5) Сертификаты на обед, на покупки в магазинах, на различные услуги.
- 6) Предоставление больших полномочий.
- 7) Выбор графика рабочего времени.
- 8) Предоставление специального места для парковки автомобиля.
- 9) Помещение фотографии в корпоративной газете с публикацией о работнике и его достижениях.
- 10) Коллективные вознаграждения.
- 11) Фотографии на доске почёта с именами тех, кто постоянно выполняет поставленные цели.
- 12) Приоритет при планировании графиков рабочего времени и времени отдыха.
- 13) Установление специальных мест для помещения информации, писем, фотографий и т. д., благодарящих работников и показывающих их достижения.
- 14) Приоритеты в получении нового оборудования и инструментов.
- 15) Карьерный рост.
- 16) Делегирование полномочий во время вашего отсутствия.
- 17) Вознаграждения за длительность работы в компании.
- 18) Победители конкурсов внутри компании.
- 19) Подарки сотрудникам исходя из личных интересов.

Выбор методов нематериальной мотивации остается за руководителем. Построение системы мотивации персонала это достаточно трудоемкий процесс, однако при грамотном подходе результаты не заставят себя ждать. Нельзя останавливаться на достигнутом, надо постоянно развивать и совершенствовать построенную систему. Только такой подход постоянного развития способен обеспечить жизнеспособность системе мотивации на предприятии. [1]

Пока не пройдет ситуация нестабильности, общение руководителя с сотрудниками должно носить регулярный характер: еженедельно или ежемесячно. Это могут быть отчетные совещания, письма от руководства, отчеты по результатам деятельности компании за период (на основе отчетов сотрудников). Делать это не сложно, при условии, что в компании существует система отчетности. Регулярное информирование коллектива о том, что антикризисные меры и совместная работа приносят результат, мотивирует людей на преодоление сложностей.

В период экономического кризиса, в СМИ, активно обсуждается тема сокращения персонала, как основной способ стабилизации компании в кризисе, и сквозь эти обсуждения прослеживается формирование новых «мифов».

Миф 1: кадровый рынок перестает быть «перегретым», сейчас или очень скоро на рынке появятся подешевевшие квалифицированные кадры, тогда будет можно заменить часть персонала на более сильных.

Миф 2: сейчас не время для инноваций, необходимо закрывать проекты развития и сокращать людей, нанятых на реализацию этих проектов.

Миф 3: люди боятся потерять работу, и это мотивирует их само по себе на достижение запланированных результатов.

Стоит ли в этом случае компаниям тратить усилия на изменение системы мотивации?

Мы полагаем, что подобные установки способны скорее ослабить компанию, чем способствовать ее усилению.

Во-первых, сильных специалистов не увольняют даже компании, уже оказавшиеся на «острие» кризиса. Кризис - явление временное и конечное, а ослаблять кадровый потенциал компании означает лишить ее шанса на «прорыв», когда рыночные условия станут более благоприятными. В первую очередь руководители стремятся сократить тот персонал, вклад которого в результативность компании неочевиден. Безусловно, из тех сегментов рынка, которые существенно пострадали вследствие кризиса (финансовый сектор, строительные и девелоперские фирмы, страховые компании) на кадровый рынок вышли квалифицированные специалисты, готовые идти на существенное снижение личного дохода. Но опытные HR-директора, не спешат разбивать сложившиеся команды, производить в них замену, опасаясь, что по окончании кризиса эти сотрудники начнут искать привычный им уровень оплаты труда[2]. Кроме того, в кризисе как-то стало забываться, что текущая демографическая ситуация, а именно снижение количества трудоспособного населения в нашей стране, осталась на прежнем уровне. Поэтому рассчитывать на серьезное и долговременное снижение «кадрового дефицита» не приходится. Очевидно, что сегодня одной из актуальных задач компаний, несмотря на все сложности, становится максимальное сохранение эффективных сотрудников.

Во-вторых, можно условно выделить две основные стратегии поведения компаний в кризисе, напрямую зависящие от их финансовой устойчивости. Если у компании нет ресурсов, за счет которых можно «переждать кризис» без существенных потерь, то единственной стратегией выживания для них становится тотальное сокращение издержек. Но при этом ряд руководителей стремится не закрывать проекты развития, а «замораживать», сохраняя тем самым для своей компании возможность в будущем к ним вернуться. Для компаний, имеющих финансовую «подушку» кризис - это время действовать, время проводить инновационные изменения, позволяющие повысить эффективность и снизить издержки, но путем оптимизации, а не ликвидации направлений. Кризис в этом контексте - поиск парадоксальных решений, создание новых направлений, повышение эффективности существующих.

И вновь возникает задача мотивировать людей на поиск решений для повышения результативности предприятия.

В-третьих, реальную угрозу устойчивости компании представляет дезориентированный и демотивированный коллектив. Поток негативной информации, транслируемый разнообразными СМИ, прогнозы и обещания аналитиков, способствуют возникновению ощущения незащищенности у сотрудников компаний, и, в конечном счете, могут сказаться на производительности их труда. Страх перед неопределенностью, опасения потерять работу способны разрушить даже сплоченный коллектив. Поэтому в комплексе антикризисных мер работе с мотивацией персонала отводится одно из главенствующих мест.

В комплексе антикризисных мероприятий работа по мотивации персонала сосредотачивается вокруг двух основных задач: стабилизация персонала (морального климата в коллективе) и изменение системы материальной мотивации.

Вне зависимости от выбранной стратегии поведения первым и необходимым действием, направленным на стабилизацию персонала, является открытое информирование сотрудников о текущем положении дел в компании и планируемых антикризисных мерах. В ситуации кризиса люди как никогда нуждаются в определенности и уверенности в том, что руководство имеет план действий. Даже если при этом придется озвучить «непопулярные меры», это гораздо лучше, чем неизвестность.

Важно разъяснить, в связи с чем эти меры приняты, каковы дальнейшие перспективы компании. Оптимально, когда эта информация исходит от первого лица предприятия. Формы подачи подобной информации могут различаться в зависимости от величины компании. Если фирма небольшая, то целесообразным будет личное обращение руководителя к сотрудникам в ходе общего собрания. В больших компаниях используются письменные обращения. Важно, объяснить сотрудникам текущую ситуацию, обозначить, какие антикризисные меры планируется предпринять, а также перечислить ожидания руководства от сотрудников в связи со сложившейся ситуацией.

Пока не пройдет ситуация нестабильности общение руководителя с сотрудниками должно носить регулярный характер: еженедельно или ежемесячно. Это могут быть отчетные совещания, письма от руководства, отчеты по результатам деятельности компании за период (на основе отчетов сотрудников). Делать это не сложно, при условии, что в компании существует система отчетности. Регулярное информирование коллектива о том, что антикризисные меры и совместная работа приносят результат, мотивирует людей на преодоление сложностей.

Для нематериальной мотивации необходимы, в первую очередь, внутренние ресурсы компании.

Если у компании нет возможности стимулировать сотрудников материально, необходимо найти пути «вдохновлять их на подвиги» с максимальной экономией материальных ресурсов. Итак, рассмотрим два пути:

Поощрять и награждать.

Не секрет, что одним из тяжких грехов человеческих является тщеславие. Обратимся к истории, например: социалистическое соревнование, переходящие вымпелы лучшей бригаде фрезеровщиков, - все это работает и по сей день. Вот поэтому, организуя всяческие конкурсы на звание лучших, а также внутреннее соревнование, руководство компании убивает сразу двух зайцев - сотрудники довольны и готовы к новым свершениям, а затраты минимальны. Главное правило - сотрудники должны четко сознавать, - они тоже могут быть лучшими, а значит, при должных усилиях и достойных результатах «минуту славы» можно заслужить.

Важно: довести до сотрудников идею соревнования, правила и критерии оценки должны быть понятны всем. Наглядность отражения результатов соревнования, - старая добрая «доска почета» с фотографиями и кратким описанием достижений, - ничего лучшего еще не придумали. И наконец, кроме неизмеримого признания, необходимо дать сотруднику то, что можно «потрогать руками», - это может быть грамота в рамке или подарочный сертификат небольшого номинала. Это то, что останется сотруднику на память о своем успехе и будет должным образом стимулировать на дальнейшие свершения. В конце концов, будет, что повесить над рабочим столом и предъявить родным - вот как начальство меня ценит!

Недостатки: во-первых, найдутся сотрудники, для которых такой способ мотивации будет неэффективен (в силу различных причин - острая потребность именно в деньгах, нежелание «выставлять себя и свои достижения напоказ» и наконец, просто пресыщенность такого рода стимуляцией). Во-вторых, зачастую, критерии оценки результатов работы сотрудников необъективны или мало проработаны, что влечет за собой непонимание кого, за что и почему награждают. Таким образом, при должной организации и грамотном определении критериев оценки, такой способ мотивации сотрудников будет эффективным и, что немаловажно в условиях кризиса, малозатратным. Развивать и возвращать.

Другой способ мотивировать сотрудников, - это дать им возможность повышать свою квалификацию и получать новые знания и навыки внутри компании. Этот способ имеет целый ряд преимуществ: сотрудник имеет возможность обучаться без отрыва от основной деятельности (нет лишних временных затрат), в идеальном случае сотрудник не платит за обучение (либо оплачивает его частично), а значит, материальные затраты сотрудника минимальны. И, наконец - повышается лояльность сотрудника к компании (которая не просто заинтересована в его кандидатуре, но и готова вкладываться в дальнейшее развитие своего сотрудника). А в чем же польза для самой компании? Можно долго рассуждать о том, что компания заинтересована в квалифицированных кадрах и формирующийся в компании кадровый резерв - это ее будущее, но все гораздо проще. Компании нужны результаты. Результаты дают специалисты. Специалистами иногда рождаются, но чаще - становятся. По сему - либо берем специалистов со стороны, либо возвращаем сами. Очевидно, что такой способ мотивации повлечет за собой затраты для компании, но если в компании есть Учебный Центр, то такие затраты будут гораздо ниже чем при привлечении внешних тренеров и тьюторов. Если же Учебного Центра в компании нет, то задача службы персонала - собрать потребности, сформировать программу обучения и привлечь внешних преподавателей. Корпоративное обучение - очень распространенная услуга на рынке, конкуренция очень велика, и тренеры охотно идут на уступки компаниям, готовым на долговременное сотрудничество. Кроме того, возможна частичная оплата обучения сотрудниками (что, надо сказать, способствует мотивации сотрудников на обучение). В итоге, компания опять-таки убьет двух зайцев: повысит квалификацию сотрудников, а значит, повысит их эффективность и результативность работы, а во-вторых, - повысит лояльность сотрудников к компании. Важно: для того, чтобы обучение было эффективно, необходимо выявить потребность сотрудников. Кроме того, нужно оценить насколько затраты на обучение окупятся результатами работы сотрудников после его прохождения.

Недостатки: Потребности в развитии у сотрудников часто не совпадают с потребностями компании, поэтому при формировании программы обучения необходимо четко соблюсти «баланс интересов», чтобы работодатель получил результат, а сотрудник - действительно нужные ему знания и навыки. Если потребности выявлены неверно, то такое обучение (как бы дорого оно ни стоило) не пойдет на пользу, а значит, затраты компании не окупятся. И, наконец, - развитие предполагает рост.

По вертикали или по горизонтали, не важно, главное, - нужно быть готовым к тому, что получая новые знания и навыки, сотрудник повышает свой «вес» в компании. И если компания не готова «продвигать» сотрудника по служебной лестнице, то очень скоро его лояльность «сойдет на нет» и сотрудник покинет компанию. Таким образом, развивая персонал, следует помнить - Знание это орудие, а не цель. Сотрудник, владеющий знаниями, - вооружен, а значит, готов действовать.

Из всего вышеизложенного становится понятно, что в редких случаях компаниям, в период экономического кризиса, удастся обойтись без дополнительного мотивирования сотрудников. Какой путь изберёт для себя руководство компании - материальный или нематериальный, не столь важно, так как эффективными и применимыми на практике, являются и те и другие.

Список литературы:

- 1 Ревская Н.Е. Психология менеджмента. - СПб.: Альфа, 2006.
- 2 Чандпер С., Ричардсон С. 100 способов мотивации. - Минск.: Попурри, 2014

3 Чекмарев О.П. Мотивация и стимулирование труда: учебно-методическое пособие. – СПб., 2013. – 343 с.

УДК 336.3
К87

Kussainov Kh.Kh.¹, Kussainova L.I.², Zhumanova M.Kh.³, Nuraly A.B.⁴

¹ *Doctor of Economics, Professor, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kusainov-x@mail.ru*

² *Ph.D. in Economics, Associate Professor, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: l.i.kusainova@mail.ru*

³ *Ph.D. in Law, Senior Lecturer, L.N.Gumilyov Eurasian National University e-mail: maira_a_a@mail.ru*

⁴ *Master of Management, Aktobe University named after S. Baishev, Aktobe, Kazakhstan e-mail: binok_jambo@mail.ru*

TYPES OF PERSONNEL'S MOTIVATION IN CRISIS CONDITIONS

Annotation. The analysis of the two types of motivation: material and immaterial. Financial motivation includes monetary compensation and social transfers. Goodwill part involves the use of a variety of organizational and other influences that affect the level of employee motivation. Considered four stages of financial motivation. Given the significant list of intangible motivations.

Keywords: motivation, material and non-motivation, CTS systems (labor force participation rate), the KPI system (key performance indicators).

In conditions of economic crisis becomes relevant to analyze the division of motivation: tangible and intangible.

Material part, sometimes called compensation package, includes monetary compensation and social transfers. Goodwill part involves the use of various organizational and other influences that affect the level of employee motivation [1]. In our view, the mechanism for creating the motivation system (MS) is as follows: formulation of the problem of creating MS; identification of persons and entities responsible for the creation of MS; analysis of the needs of employees; development of incentive schemes; development of non-material stimulation system; resource allocation; preparation of the necessary regulatory documentation; implementation of MS in the personnel management system; monitoring and evaluation, correction.

Before designing a system of incentives to a particular company, you need to figure out the structure of the staff needs to identify the most significant. Misdirection of motivational impact, at best, leads to the ineffectiveness actions. The services of specialized agencies have recently become widely used to determine the needs of staff. However, this work can be carried out on their own with the help of interviews and questionnaires [2].

After such analysis of personnel it becomes clear for the management to what aspects of motivational activity to pay more attention. Further it is necessary to be engaged directly in system development of material and non-material stimulation of personnel. However, we must bear in mind that we cannot motivate absolutely all employees using a single method. The motivation system as possible should wear targeted. As part of a small business to ensure this condition is relatively easy, but when it comes to large enterprise, and then look for an approach to each

employee not only unreal, but also does not make economic sense. In this situation, the motivation can be targeted only to top managers, it is necessary to develop for others the incentive system workers more globally [3].

Let's consider features of material and non-material motivations in times of crisis.

Changing the material incentive system is an important anti-crisis tool for many companies. But there are often a number of difficulties. On the one hand, indicators that were important in the stable period in the crisis lose their relevance, and this entails the need to adjust the entire system of remuneration. On the other, the effective payment system must meet the following requirements: encourage employees to perform the goals set by company's management; be "environmentally friendly":

- 1) employees must understand what constitutes their income, what actions they can affect to increase their wages;
- 2) be "transparent" for the performers, in the system of incentives are often laid possibility of independent calculation of the current employee earnings and forecasting the amount of their salary for month;
- 3) balanced employee motivation system should be beneficial for both the company and the employee himself.

It is obvious that a change in a complex system of material incentives requires the use one of the scarcest resources in a crisis - time. If the payroll company is automated, the use of information system capabilities can significantly reduce the time to change the incentive schemes, the introduction of new indicators [4].

The material motivation's construction scheme is advantageously carried out in several stages.

The first step is to study the features of the existing system of remuneration in the organization. At this stage, the analysis of all the available information to determine the optimal size of worker's wages. This takes into account the current practice, company's possibilities, the regional labor market's price, workers' requests, sociological salary scale. To make a decision about the size of wage analyzes characteristics of workers (their skills and work motivation), analysis of work's characteristics (types of work, duties and responsibilities, indicators and standards, working conditions).

At the second stage, the constant part of development and justification of salary is carried out. Salary scales and standard indicators' results are determined or adjusted, qualification allowances and additional payments for special working conditions are defined [5]. For the development of salary scales can be used a variety of methods, such as the ranking and classification of jobs, factor comparison, the points score (rating).

In the third stage, a variable part of the salary is developed. At this stage, will be analyzed the possibility of using the organization of various types of awards, such as the premium on individual results, the prize for his contribution to the work unit, the target premium, the premium on the overall results of the company. For each type of award will be developed formulas or techniques that takes into account the specificities and the current practice of company's awarding. In addition, other pay system's possibility of introducing will be analyzed, for example, tariff-free system, chord system, management's objectives system [6].

In the fourth step, the social package's analysis and study will be performed. At this stage, principles of distribution of social benefits will be produced (equalization, on length of service, hierarchical), its composition and valuation for different categories of employees will be determined.

All stages' serial passage of the above will provide a reasonable and take into account the specifics of the organization's financial motivation system.

However, the use of the material incentive system in order to achieve the desired effect is not enough. It should be supported by the immaterial motivation.

It is much more difficult to construct new system of non-material motivation because the methods applied within the last, not such obvious and are more personified.

An indicative list of non-material motivation is as follows:

- 1) Oral gratitude.
- 2) Additional training is paid by the employer for professional development.
- 3) Title "Best Employee of the Month".
- 4) Putting the various records about the achievements of the employee in his personal file.
- 5) Certificates for lunch, on purchases in shops, on various services.
- 6) Granting big powers.
- 7) The choice of work schedule.
- 8) Providing a special place for car parking.
- 9) Putting employee's photos and his achievements in the corporate newspaper publication.
- 10) Collective remuneration.
- 11) Images on the honor board with the names of those who are constantly performing goals.
- 12) The priority in the planning of work schedules and rest periods.
- 13) The establishment of special places for the information space, letters, pictures and etc., thanking employees and demonstrating their achievement.
- 14) Priorities in obtaining new equipment and tools.
- 15) Career development.
- 16) Delegation of authority during your absence.
- 17) Remunerations for work duration in the company.
- 18) The winners in the company.
- 19) Gifts to employees based on personal interests.

Selection of non-material motivation methods is up to the head. Construction of the personnel motivation system is quite time-consuming process, but with the right approach, the results are not long in coming. You cannot rest on our laurels, you must constantly develop and improve the system built. Only such an approach can ensure continuous development of motivation system's vitality in the company. [2] While the situation of instability will not pass, manager's and the staff's communication must be regular: weekly or monthly. It may be reporting the meeting, letters from management, and company's reports on the results for the period (on the basis of staff reports). Doing this is not difficult, provided that the company has a reporting system. Regular informing collective that crisis response measures and collaboration bring results, motivates people on overcoming difficulties.

During the economic crisis, the media actively discuss the topic of staff reductions as the main way to stabilize the company in crisis. In our view, such installations are more likely to weaken the company than to contribute to its strengthening.

Firstly, strong experts are not dismissed even companies have found themselves on the "edge" of the crisis. The crisis - a temporary and final phenomenon, and weaken the company's human potential is to deprive her chance for a "breakthrough", when market conditions become more favorable. First of all managers are seeking to reduce the staff, whose contribution to the effectiveness of the company is not obvious. Of course, one of those market segments which are significantly affected by the crisis (the financial sector, construction and development firms,

insurance companies) on the personnel market out by qualified personnel, ready to go to the substantial reduction in personal income. But experienced HR-directors in no hurry to break the existing team to make them replace the fear that after the crisis, these employees will start looking for their usual wages [7]. In addition, the crisis was somehow forgotten that the current demographic situation, namely, reducing the number of able-bodied population in the country, remained at the same level. So count on a serious and long-term decline "personnel shortage" is not necessary. Obviously, today one of the urgent tasks of the companies to despite all the difficulties, it is the maximum preservation of efficient staff.

Second, we can divide into two basic strategies companies' behaviors in crisis that directly dependent on their financial stability. If the company has no resources which they can "ride out the crisis" without significant losses, the only survival strategy for them becomes a total cost reduction. But at the same number of managers tend not to cover development projects, they "freeze", thus maintaining for the company the possibility to return for them in the future. For companies that have a financial "cushion" crisis - it is time to act, time to carry out innovative changes that increase efficiency and reduce costs, but through optimization rather than liquidation directions. The crisis in this context - find paradoxical solutions, creating new directions, increasing the efficiency of existing ones.

Again, there is a task to motivate people to look for solutions to improve enterprise performance.

Third, the real threat to the stability of the company is disoriented and demotivate staff. The stream of negative information, a variety broadcast of media, the analysts' forecasts and promises that contribute the feeling of insecurity among company's employees, and ultimately may affect their productivity. The fear of uncertainty, fear of losing a job can destroy even a close-knit team. Therefore, in a complex of anti-crisis measures with the personnel motivation assigned one of the dominant places.

What measures should be taken to the manager in order to prevent staff's demotivation?

The complex of anti-crisis measures work on two main motivation's objectives: the staff's stabilization (morale) and the material incentive system's change.

The first necessary action, regardless of the chosen behavior strategy, aimed at staff's stabilization. It is open to inform employees about the current state of affairs in the company and planned anti-crisis measures. In a crisis situation, people need more than ever distinctness and confidence in the fact that the management has an action plan. Even if it will have to announce "unpopular measures", it is much better than the unknown. It is important to clarify in connection with which these measures have been taken, what are the future prospects of the company. It is optimally when this information comes from a first-person of the enterprise. Submission forms of such information may vary depending on the company's size. If the company is small, it is appropriate the head's personal appeal to employees in the course of the general meeting. In large companies they should use written requests. It is important to explain to employees the current situation, identify what anti-crisis measures are planned, as well as list the expectations staff's management in connection with the situation.

Development of motivation system with all the necessary requirements is difficult and resource-intensive task. The main difficulties arise when they need for quick payment system's modification which consisted of a number of indicators.

As a rule, the remuneration system consists of two parts, a constant part (salary) and a variable part (bonus). Due to the last, the system is "setting" to stimulate staff for achievement of significant results for the company.

In some cases in the company the bonus fund can be allocated for division which the head redistributes independently between employees through the IPF system (Individual Performance Factor) [8].

The most "delicate" setting material motivation is carried out through the development of a system of key performance indicators (KPI)

KPI can be based both on the actual performance indicators, and on planned ratio of actual performance. The complex motivation schemes include multiple targets, each of which is determined by the allowable values and their weight, according to the company's goals.

When changing the company's goals need to reconfigure performance bonuses, for example, if in a crisis situation, companies are restructuring the work system with clients and stop selling on credit, such factors as the receivable amount or the number of debtors may no longer be relevant. Or vice versa, if the company purposes of tightening control over the debts repayment, the debtors' performance can acquire greater importance. Also, there may be new indicators, such as resource conservation, the creation of new products or services.

In the first place non-financial motivation needs the company's internal resources. If the company is not possible to stimulate employees financially, they need to find ways to "inspire them to great deeds" with maximum economy of material resources. Thus, we consider two ways:

Encourage and reward.

The essence of this direction is to bring to employees the idea of competition. Rules and evaluation criteria, the competition's results' visibilities reflect should be clear to all. Disadvantages of first way, there will be employees for whom this motivation method is inefficient (due to various reasons – just acute need for money, reluctance to "expose themselves and their achievements on display", and at last, just satiety to such stimulation). Secondly, often the criteria for evaluating the employees' performance biased or little worked, which entails a misunderstanding who, for what and why reward.

Thus, with proper organization and proper determination of evaluation criteria, such way of employee motivation will be effective and low-cost, that is important in a crisis.

Develop and nurture.

Another way to motivate staff - is to give them the opportunity to improve their skills and acquire new knowledge and skills within the company. This method has several advantages: the employee has the opportunity to learn alongside normal operations (no extra time costs), in the ideal case the employee does not pay for the training (or pay it partially), which means that material costs are minimal for an employee. And finally the employee's loyalty will be increased to the company (which is not just interested in his candidacy, but also ready to invest in the further development of their staff). The company will increase the skills of employees, and thus enhance their efficiency and effectiveness, and secondly, will increase employee's loyalty to the company. Important: in order to effective learning, it is necessary to identify the employees' needs. In addition, you need to estimate how much the cost of training will pay off the staff's work's results after its passage.

Disadvantages: the requirements in the employees' development often do not coincide with the company's needs, so the formation of study program must be clearly observed by the "balance of interests" for that the employer to receive the result, and the employee really needs for knowledge and skills. If the needs identified incorrectly, such training (however may it cost expensive) would not benefit, and therefore the company's costs will not pay off. And finally, development implies growth.

From all above it becomes clear that in rare instances the companies, during an economic crisis, will manage without additional motivation of employees. What way will the company's

management choose for themselves - material or immaterial, is not so important. Both of them are effective and applicable in practice.

References:

- 1 Kuznetsova M.I. "Motivation activities", -St. Petersburg.: Firm, Publ., 2005
- 2 Revskaya N.E. "Psychology of management", course of lectures, St. Petersburg "Alpha" Publ., 2006
- 3 Baryshev A., Kikteva E. Motivation. The experience of the leading Russian companies. SPb .: Peter, Publ., 2014.
- 4 Hasanov R. 67 secrets to develop motivational system.- Rostov-na-Donu ,: Phoenix, Publ., 2013.
- 5 Motivation of labor activity. Edited by Pugachev V.P. - M.: Infa-M Publ., 2014.
- 6 Tracy B. Motivatsiya [Motivation] -M: Mann, Publ., 2015.
- 7 Chandper S., Richardson S. "100 ways to motivate". -Minsk ,: Potpourri Publ., 2014
- 8 Chekmarev O.P. Motivation and stimulation of labor: a teaching aid. - St. Petersburg, Publ., 2013. – 343p.

УДК 347.9

Камбарова Н.Ш.

*м.ю.н., сеньор лектор, Высшая школа права «Эділет», Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан
e-mail: nesjpbala_61@mail.ru*

СОДЕРЖАНИЕ СУДЕБНЫХ ОПРЕДЕЛЕНИЙ ПО ГРАЖДАНСКИМ ДЕЛАМ

Abstract. In article of Kambarova N.Sh researches the concepts of the content of a judicial determination, provides requires, imposed by the legislation to it's content. Helds comparative analys about contents with court's decision.

Key words. definition, court of first instance, acts of court, judicial acts.

Определения суда первой инстанции – акты правосудия, выносимые в установленном законом порядке по вопросам, возникающим в процессе осуществления правосудия, и не разрешающие дело по существу.

По содержанию определения суда первой инстанции весьма разнообразны, т.к. в процессе своей деятельности суду приходится разрешать многочисленные вопросы, оказывающие различное влияние на возникновение, развитие и прекращение процесса.

Таким образом, определения суда первой инстанции в гражданском процессе представляют собой:

- акты правосудия;
- процессуальные акты;
- акты, создающие, изменяющие и прекращающие гражданские процессуальные правоотношения.

Определениями называются оперативно-распорядительные процессуальные акты, выносимые судом первой инстанции по вопросам начала, развития и прекращения производства по гражданскому делу, исполнения решения и другим вопросам, а также в связи с выявлением существенных недостатков в работе организаций либо нарушением законов отдельными должностными лицами или гражданами [1].

В силу того, что судебное определение может быть вынесено в виде резолюции судьи, в виде записи в протоколе судебного заседания и, наконец, в виде специального процессуального документа, форма судебных определений может быть различна.

Определение, оформленное в виде резолюции судьи или в виде записи в протоколе судебного заседания, не имеет какой-либо строго определенной формы.

Согласно ч.1 ст. 269 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан в определении, выносимом судом в совещательной комнате, должны быть указаны: дата и место вынесения определения; наименование суда, вынесшего определение, фамилии и инициалы судьи и секретаря судебного заседания; лица, участвующие в деле, предмет спора или заявленное требование; вопрос, по которому выносится определение; мотивы, по которым суд пришел к своим выводам, и ссылка на законы, которыми суд руководствовался; процессуальное решение суда; порядок и срок обжалования определения, если оно подлежит обжалованию.

Определения, занесенные в протокол судебного заседания, не подлежат обжалованию отдельно от решения, поэтому не указывается порядок и срок их обжалования.

Определение, которое выносится в виде специального процессуального документа, так же как и судебное решение, должно состоять из 4 частей: вводной, описательной, мотивировочной и резолютивной [2].

Указание времени и места вынесения определения дает возможность вышестоящему суду проверить, своевременно ли рассмотрен тот или иной вопрос судом первой инстанции, не пропущен ли срок на подачу частной жалобы, если закон допускает обжалование определения отдельно от решения (например, определение об обеспечении иска, о разъяснении решения и др.).

Точное указание наименования суда, вынесшего определение, состава суда, секретаря судебного заседания, лиц, участвующих в деле, предмета спора и вопроса, по которому выносится определение, необходимо для решения вопроса о законности состава суда, его правомочности, правомерности заявлений и ходатайств и т.д.

Судебное определение, как и судебное решение, должно быть законным и обоснованным. Это положение прямо вытекает из требования ст.224 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан.

Решение суда, в котором допущено нарушение предъявленных к нему требований, может быть исправлено вынесшим его судом путем:

- разъяснения решения;
- исправления описок и явных арифметических ошибок;
- вынесения дополнительного решения [3].

В мотивировочной части определения необходимо отразить мнение лиц, участвующих в деле, выводы суда о том, как должен быть разрешен рассматриваемый вопрос, и какими нормами материального или процессуального права руководствовался суд при его разрешении. Именно эта часть судебного определения дает возможность вышестоящему суду проверить правильность действий нижестоящего суда.

Резолютивная часть определения содержит постановление суда, указание порядка и срока его обжалования. Однако не все определения суда первой инстанции могут быть обжалованы или опротестованы отдельно от решения суда путем подачи частной жалобы или протеста [4].

Список литературы:

- 1 Гражданский процесс: учебник / С.Н. Абрамов. – М.: Норма. – 2015. – 324 с.
- 2 Авдюков М.Г. Судебное решение: уч.-мет.пос. / М.Г. Авдюков. – М.: Норма. – 2012. – 255 с.
- 3 Чечот Д.М. Постановления суда первой инстанции по гражданским делам. / под.ред. Д.М. Чечот. – М.: Юриздат. – 2015. – 295 с.
- 4 Зейдер Н.Б. Судебное решение: теоретические проблемы / под. ред . Н.Б. Зейдер. М.: 2006. – 310 с., Юдельсон К.С. К вопросу о сущности судебного решения // Межведомственный сб. научн. трудов. Свердловск: 2014. – С.362-366.

ӘӨЖ 343.9.01

Калкаева Н. Б.

Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: nesibeli77@mail.ru

КОМПЬЮТЕРЛІК ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. В данной статье автор рассматривает причины компьютерных преступлений и проводит криминологическое исследование факторов способствующих развитию компьютерных преступлений.

Ключевые слова: преступность, компьютерное преступление, киберпреступность, детерминант

Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстар ең алдымен ақпараттық және техникалық салалардағы жетістік үшін төлем десек те болады. Компьютерлік техниканың жетілуімен қатар компьютерлік қылмыстылықтың да сипаты арта түсіп, сәйкесінше аталған қылмыс түрлерімен күресудің тәсілдерін жетілдіру қажеттілігі туындауда. Және бұл тәсілдер аталған қылмыс түрлерін жасаудың себептерін ескере отырып жүйелік сипатқа ие болуы тиіс. Компьютерлік қылмыстардың жасалу себептеріне көшпес бұрын, аталған қылмыс түрлеріне сипаттама беріп өтейік.

Компьютерлік қылмыстылық заңмен қорғалатын компьютерлік ақпаратқа және компьютерлік технологияны қолданумен жасалатын қылмыстық-құқықтық қорғауға жататын басқа да объектілерге қол сұғатын қасақана қылмыстарды құрайды. Олар өз қызметтерінің тұрақтылық нысанымен, сонымен қатар қылмыстық нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін жоғарғы білім және машықтануының деңгейімен сипатталады. Қылмыстық кәсібилік, қылмыстық қызметінің тұрақтылығы, кәсібилігінің жоғарғы дәрежесі – компьютерлік қылмыстылықтың негізгі белгілері болып табылады.

Осылайша, компьютерлік қылмыстылық кәсіби қылмыскерлермен негізгі және қосымша табыс көздерін алу мақсатында жасалатын қылмыстардың жиынтығынан тұратын қылмыстылықтың жеке түрі. Әдетте компьютерлік қылмыстардың жасалу жағдайлары мен себептері ретінде ЭЕМ-де өңделетін және сақталатын ақпараттар көлемінің өсуімен, ЭЕМ-ді, ЭЕМ жүйесі мен желісін қорғау бойынша шаралардың жеткіліксіздігі, бағдарламалық жасақтаманы қорғаудың жеткіліксіздігі, дүниежүзілік желі арқылы ақпарат алмасудың өсуі, ақпаратты өңдеудің технологиялық режимдерінен ауытқушылықтардың болуы, заңмен

қорғалатын компьютерлік ақпаратпен жұмыс жасау ережелерін бұзу, ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу, ашу және тергеуге міндетті құқық қорғау органдарының лауазымды тұлғаларының арнайы дайындық деңгейлерінің төмен болуы, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында мемлекеттік саясаттың болмауын қарастырады. Мамандар жоғарыда аталғандарға қоса ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаудың келесідей себептерін қарастырады: электрондық почта құралдарын қорғаудың жеткіліксіздігі; ЭЕМ пайдаланушыларының жұмыс жасаудағы салғырттығы; компьютерлік жүйелерді жобалау, әзірлеу, сынақтан өткізу және өнеркәсіптік пайдалануға беруде технологиялық циклдың бұзылуы; пайдаланушылардың парольдерін ауыстыру мерзімдерінің бұзылуы; компьютерлік ақпарат пен бағдарламалардың көшірмелерін сақтаудың белгіленген мерзімдерін бұзу; әкімшілік тарапынан компьютерлік ақпаратты өңдеумен айналысатын қызметкерлердің жұмыстарын қажетті деңгейде бақылаудың болмауы және тағы басқалары [1].

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар жоғарғы деңгейдегі латенттілікпен сипатталатынын айта кеткен жөн. Латенттік қылмыстылық құрылымында оның пайда болуы механизміне байланысты латенттіліктің төрт түрін қарастырады. Латенттіліктің бірінші түрі – табиғи латенттілік. Табиғи латенттілік ретінде олардың жасалу жағдайы туралы құқық қорғау органдары да, кәсіпорын, мекеме, және ұйым әкімшілігі де, азаматтар да білмейтін құқық бұзушылықтардың жиынтығын түсінеміз. Қылмыстық оқиға туралы тек кінәлі және оның бірге қатысушылары ғана біледі. Компьютерлік латенттік қылмыстылықты табиғи латенттілік ретінде қарастыруға болады, егер жәбірленуші өзіне қатысты қол сұғушылық жасалғандығын білмеген болса. Бұған мысал ретінде басқа біреудің ақпаратына, ақпараттық жүйесіне немесе ақпараттық-коммуникациялық желісіне құқыққа сыйымсыз қол жеткізу арқылы бөтеннің ақпаратын пайдаланып операциялар жасауды айтуға болады. Және бұл туралы жәбірленуші хабардар болмайды.

Латенттік қылмыстылықтың екінші түрін лауазымды тұлғаларға, азаматтарға (тиісінше мекемелердің басшылары) белгілі болғанымен олардың жасалғандығы туралы тиісті органдарға хабарланбайтын қылмыстардың кең ауқымы құрайды. Мұндай жолмен пайда болатын латенттік қылмыстылықты жасанды деп атайды. Компьютерлік қылмыстардың жасанды латенттілігінің жоғарылығы көптеген мекемелердің пайда болған дауларды өздерінің күштерімен шешуге тырсатындығымен түсіндіруге болады. Себебі олардың айтуынша тергеуге кететін шығындар келтірілген зардаптардан асып түсуі мүмкін. Бұл себептердің арасында жәбірленуші тараптың кінәлінің жауаптылыққа тартылатындығына деген сенімсіздікті де кездестіруге болады. Сонымен қатар, жасанды латенттіліктің тағы бір себебін тұрғындардың құқықтық танымының төмендігін, өз құқықтарын білмеуін және өз құқықтары мен заңды мүдделерін құқықтық әдістермен қорғауды талап етуге ешқандай қызығушылықтарының болмауымен де түсіндіруге болады [2].

Латентті қылмыстылықтың үшінші түрін «шекаралық жағдайлар» терминімен анықтауға болады. Бұл топты құқық бұзушылықтың жасалғандығы туралы ақпараттың құқық қорғау органдарына белгілі болғанымен, қызметкерлердің қателесуі немесе жеткілікті кәсіби даярлығының болмауы салдарынан жасалған құқық бұзушылықтан қылмыс құрамының белгілерін анықтай алмай, дұрыс заң тұрғысынан баға бере алмаған қылмыстық құқық бұзушылықтар тобы құрайды.

Латентті қылмыстылықтың келесі түрін жасалғандығы туралы құқық қорғау органдарына белгілі болғандығымен түрлі себептермен тіркелмей қалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар құрайды. Мұндай жағдайлар жасалған құқық бұзушылықтарды пайдакүнемдік ниетпен немесе өзге де мүдделілікпен жасыру не белгілі бір аудан, қала немесе облыстағы қылмыстылықтың төмен дәрежеде екендігін көрсету мақсаттарында жасалуы мүмкін.

Кейбір авторлар латенттік компьютерлік қылмыстылықтың басқа да себептерін қарастырады. Мысалға, В.С.Цимбалюк когнитологиялық (психологиялық, танымдық, ақпараттық) аспект және онымен байланысты автоматтандырылған жүйелердегі ақпаратты техникалық қорғауды қамтамасыз ететін қызметкерлер құрамының энтропияны (білімнің болмауы салдарынан болатын сенімсіздік) көрсетеді [3].

Еліміздегі нақты криминогендік жағдайды білу үшін ресми статистика мағлұматтарын зерттеуден басқа балама қайнар көздердегі ақпаратты да қолдануға болады. Оларға: қылмыс жәбірленушілері болған тұлғалармен виктимологиялық мониторинг (жауап алу) жүргізу; құқық бұзушылардың есептерін; қылмыстылықтың жағдайы, олармен күресудегі құқық қорғау органдар қызметінің тиімділігі туралы қоғамдық пікірдің және мамандардың сараптамалық бағасы мен қорытындыларын жатқызамыз.

Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстардың латенттілігін еңсеру жолдары ретінде келесілерді айтуға болады:

1) жоғары технологиялар саласындағы латентті қылмыстылықты өлшеу мен табуда әлеуметтік амалдар мен тәсілдерді қолдану; жаппай халықтан жауап алу, сауалнама жүргізу, сараптамалық бағалар, бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдарды талдау;

2) мекеме, ұйым, кәсіпорын басшыларын және жекеленген азаматтарды құқықтық нигилизмнен еңсеру үшін бұқаралық ақпарат құралдарында компьютерлік қылмыстылық мәселелерін баяндау; қоғамның басты назарын жоғары технологиялар саласындағы латентті қылмыстылықтың өсуімен байланысты болатын жағымсыз салдарларға аударту қажет;

3) мемлекеттегі қылмыстық әділеттілік жүйесінің заңдылығын қамтамасыз ету, халықтың оларға деген сенімін арттыру;

4) аталған қылмыстардың латенттілігін төмендетуге әкеп соқтыратын компьютерлік қылмыстылықты зерттеудің статистикалық бағытын қайта қарау;

5) компьютерлік ақпаратты қорғау саласындағы заңнамалық базаны әрі қарай жетілдіру бойынша жұмыс жасау.

Бұл жерде аталған салада қылмыс жасаудың тағы бір себебі ретінде қоғамның әлеуметтік даму деңгейі мен технологиялық деңгей арасындағы айырмашылық, яғни технологиялық даму моральдық тұрғыда дамумен бірдей еместігі тәрізді әлеуметтік қырларын да айта кеткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Сизов А.В. Причины и условия совершения преступлений в сфере компьютерной информации // информационное право. 2010. №2 (13)

2 Курушин, В. Д. Компьютерные преступления и информационная безопасность / В. Д. Курушин, В. А. Минаев. М. : Новый юрист, 1998. С. 18–21

3 Бессонов, В. А. Виктимологические аспекты предупреждения преступлений в сфере компьютерной информации : дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2000. С. 122

Кенжибекова Э.П.

*Каспий қоғамдық университеті «Әділет» Жоғары Құқық мектебі
«Құқықтану» кафедрасының ассоц.профессоры,
Заң ғылымдарының кандидаты, e-mail: danaestai@mail.ru*

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕЛЕРІ

Андатпа: аталған мақалада қылмыстық іс жүргізу қатысушыларының құқытық мәртебелері туралы айтылады. Қылмыстық процесуалдық заңнама бойынша қатысушылардың дәлелдеу қызметіне қатысу мәселелерінің өзектілігі айтылады.

Кілт сөздер: қылмыстық процес, қатысушылар, мәртебе, процесуалдық жағдай, дәлелдемелер, дәлелдеу қызметі, фактілі деректер, құжаттар, мәліметтер

Қазіргі таңдағы заң күші бар қылмыстық процесуалдық заңның, яғни ҚР ҚІЖК дәлелдемелерге қатаң талап қояды. Жүргізілген талдау бойынша ҚІЖК дәлелдемелерді мынадай жағдайда қарастырады: 1) фактілер жөнінде мәліметтер; 2) фактілер жөніндегі мәліметтердің қайнар көздері; 3) фактілер жөніндегі мәліметтер мен олардың қайнар көздерін жинау, бекіту және тексеру тәртіптері мен құралдары. ҚР ҚІЖК 116 бабының 4 бөлігіне сай «қылмыстық іс жүргізу барысында сот, прокурор, тергеуші, анықтама органдары мен анықтаушылардың осы Кодекс нормаларын бұзу жолымен алынған дәлелдемелері іске жіберілмейді деп көрсетілген [1].

Сондықтан, қылмыстық процесуалдық заңда белгіленген талаптарға жоғарыда аталғандар жауап бермейтін болса олар дәлелдеме ретінде жіберілмейді. Мұндай шешімге келу толығымен ақталды, себебі, ол қылмыстық істерді тергеу мен сотта қарау барысында заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етудің басты кепілдігі болып саналады. Осыған орай фактілер және олардың қайнар көздерін жинау, тексеру, бекіту әдістері мен тәртіптерін реттейтін нормалардың қалыптасуына қатаң бақылау қажет. Өкінішке орай олардың кейбіреулері көзделген стандарттарға жауап бермейтіндігін айтып өткен жөн сияқты [2].

Дәлелдемелерді жинау ол фактілі деректерді табу мен бекітудің біртұтастығы. Тергеу әрекеттері жөнінде айтатын болсақ, онда заңнама ҚР ҚІЖК және қылмыстық сот ісін жүргізу негіздері бойынша фактілі деректерді алудың және оны қылмыстық іске пайдаланудың талаптарын анықтаған. Ал дәлелдемелерді жинаудың өзге де әдістері жөнінде әңгіме басқаша.

Оларды процесуалдық заңнамамен көзделген және көзделмеген деп екі топқа бөлуге болады. ҚІЖК көзделгендерге жатады: түсініктемелер алу, құжаттар мен заттарды талап ету, ревизия және өзге де тексеру жүргізу жөнінде талап ету, бухгалтерлік есепті өз қаражаты бойынша қайта қалпына келтіру, заттар мен құжаттарды ұсыну.

Олар қылмыстық іске қатысы бар фактілі деректерді жинаудағы тергеу әрекеттері мен процесуалдық емес әдістер арасында аралық орынға ие болады. Тергеу әрекеттеріне қарағанда дәлелдемелерді жинаудың әртүрлі әдістерін мәліметтің қатыстылық қасиеті бойынша заң қылмыстық іске қолданудың (іздістіру мен табуды емес) тәртібін ғана реттейді [3]. Осылайша заң фактілі деректердің қылмыстық процестен тыс анықтау мен қолданудың қысқартылған жолын ғана қарастырады. Істе сұратудың, талап ету хаттамасының, ҚІЖК тиісті сілтемесі бар ұсыну хаттамаларының болуы, мысалы, алу мен

оны іске тіркеу мақсатында қосымша тергеу әрекеттерін жүргізу қажеттігін жоққа шығарады.

Дәлелдемелерді жинаудың бұл әдісі қылмыстық процесуалдық заңда көзделмеген әдістерден ерекшеленеді. Ереже бойынша соңғысы өзге де құқық салаларының қайнар көздерімен реттелінеді немесе олар тіпті құқықтық деп есептелмейді. Қылмыстық процеске оның нәтижесінде алынған құжаттар мен заттарды тарту үшін арнайы процесуалдық акт шығарылуы тиіс. Ол акт алынған фактілерді «тарту, іске пайдалану» дегенді білдіреді. Әдетте оларға тінту, алу, оқиға болған жерді қараудың (алудың) хаттамалары және т.б. жатады. Бірақ қылмыстық іске (тексеру материалдары) ондай заттар мен құжаттарды талап ету, ұсыну және өзге де, реттелінбеген әдістер арқылы алынған мәліметтерді іске тіркеуді заң бұзушылық деп санауға болмайды [4]. ҚР ҚДЖК көзделген дәлелдемелерді жинаудың құралдарын қоспағанда.

Қылмыстық процесуалдық заңмен ескерілмеген фактілерді жинаудың әдістеріне, мысал ретінде жатқызуға болады:

- жариялы жедел-іздігіру шаралары;
- жариялы іздігіру әрекеттері;
- зерттеуді тағайындау;
- жедел-іздігіру шараларының нәтижесінде алынған мәліметтерді қылмыстық іс бойынша арнайы тәртіптермен тану;
- сот-медициналық куәландыру;
- әкімшілік алып қою
- қару, нашакорлық, есірткі мен жарылғыш заттарды өз еркімен беру.

Дәлелдемелерді жинаудың процесуалдық емес әдістеріне жоғарыда берілген тізім шамалы (примерный) деп есептеледі.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесідей қорытындыға келуге болады;

1. Дәлелдемелерді жинау - өкілетті субъектілердің объективті түрде қолдағы бар фактілі деректердің негізінде дәлелдемелерді қалыптастыру үшін жүзеге асырылатын белсенді қызметтердің бір түрі деп танылады.

Мұндай ұсыныс дәлелдеу қызметінің бастапқы кезеңінде тергеуші, прокурор және сот қызметтерінің деректерді іздігіру мен дайын дәлелдемелерге ие болу сияқты қызметтерінің **қайталану мүмкіндігін** жоққа шығарады.

2. Дәлелдемелерді жинау қызметтерінің құрылымы – іздігіру мен тануды ғана қамтымайды, сондай-ақ **көз жеткізу** (удостоверительное) мен **құқықты қамтамасыз ету** (правообеспечительное) амалдарын да қамтиды. Іс жүргізу ғылымында дәлелдемелерді бекіту өте кең тараған. Ол дәлелдеудің дербес элементтері емес, ол дәлелдемелерді жинаудың бөлінбес бір бөлігі болып табылады; ал оның мәні тек оны сақтап қалуда емес, алынған фактілі деректерді қалыптастыруға қатысты болып келеді.

3. Дәлелдемелерді жинау қылмыстық іс жүргізудің барлық сатыларында жүзеге асырылуы және әрбір кезеңге орай тиісті процесуалдық тәртіптер сақталады. Ал осыған орай алынған фактілі деректер процесстің келесі сатыларында да өз қасиеттерін сақтай отырып дәлелдемелер болып қалыптасады.

Қылмыстық іс қозғау, алдын ала тергеу, сот мәжілісін тағайындау мен сот тергеуінде ең бірінші кезекте белсенді және мәжбүрлі түрде қамтамасыз ететін **тергеу әрекеттері** болады [5].

4. Тергеушімен сотпен іздігіру, тану, көз жеткізу сияқты жүзеге асырылған **тергеу әрекеттерін** – «кешенді әрекеттер» деп анықтау орынды болар еді. Әрине сотпен

қылмыстық ізге түсу органдарының қызметтері мен тергеу әрекеттерінің дәлелдемелерді қалыптастырудағы мәні өте жоғары. Сондықтан – да біз ең бірінші кезекте тергеу амалдарына назар аударамыз. Осыған орай алдын ала тергеу мен сотта іс қарау кезінде дәлелдемелерді жинаудың әдістері жалпы және ортақ болып келеді.

5. заңмен көзделген дәлелдемелерді алудың келесі амалдарына келер болсам. Оларға өз қаражатының есебінен бухгалтерлік есеп шоттарды қалыптастыруды талап ету, апелляциялық, кассациялық және қадағалау тәртіптерімен іс қарау кезінде дәлелдемелерді жинау әдістеріне, ереже бойынша, дәлелдемелерді қабылдау мен талап ету сияқты амалдар табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13 желтоқсандағы N 206 Кодексі. 116 бабы. 2005 ж.

2 В.С. Балакшин. О собирании доказательств в стадии возбуждения уголовного дела. //Жур. Росс. Юст. № 2, 1989 с. 129.

3 П.А. Рыжаков. Органы дознания. М. 2001 г. с. 205.

4 Быховский И.Е. Об актуальных вопросах совершенствования процессуальной регламентации следственных действий // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий. - Ташкент, 1982. - с. 5-8.

5 Кокорев Л.Д., Кузнецов Н.П. Уголовный процесс: доказательства и доказывание. - Воронеж., 1995. - 272 с.

ӘӨЖ 343.57

Қуандықов Қ. Ж.

*доцент, заң ғылымдарының кандидаты, НАРХОЗ Университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы*

«ДАМЫҒАН ШЕТЕЛ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ НАШАҚОРЛЫҚҚА ЖӘНЕ ЕСІРТКІ БИЗНЕСІНЕ ҚАРСЫ КҮРЕС ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные проблемы борьбы с наркоторговлей и опыт развитых государств в борьбе с наркоторговлей.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, наркотические вещества, психотропные вещества, конвенция.

Өз тәуелсіздігін алғалы бері Қазақстан Республикасы әлемдік экономикалық интеграцияға ену мен дамыған мемлекеттермен сыртқы экономикалық байланыстарды күшейте түсті. Экономикалық байланыстарды кеңейту кезінде кеден шекарасынан азық түлік өнімдерін, тауар өндірушілердің шығарған өнімдері мен тауарларын, сонымен қатар есірткі және психотроптық заттарды заңсыз алып өту фактілері де көптеп тіркеле бастады.

Қазіргі уақытта нашакорлық проблемасы әлемдік қоғамдастықта өзекті болып қалуда және оның салдары ретінде жастар арасында есірткіні пайдаланумен байланысты ахуал барлық елдер үкіметтерінің алаңдаушылығын арттырып отыр.

Халықаралық сарапшылардың арасында көрсетілген проблеманы шешуде әрқелкі тәсіл байқалады, осылайша есірткі бизнесіне қарсы күрес тәсілдері ретінде қылмыстық

заңнаманы түбегейлі қатаңдатуға дейінгі әртүрлі шаралар ұсынылады, яғни жазалау шараларын қолдау ұсынылады.

Есірткіге тәуелділіктің құбылыс ретіндегі қауіптілігі есірткі заттарының тізбесі ұдайы өзгеріп, жаңа шептер құруына байланысты, оларды жеңу ахуалды елеулі талдауды, әдістемелік даярлықты және дәрігерлерге өтініш білдірген кездегі сияқты олардың практикалық қызметінің профилактикалық бағыты бойынша да уақтылы көмек көрсетудің практикалық дағдыларын дайындауды қажет етеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Есірткіні бақылау жөніндегі халықаралық комитеті төмендегідей деректерді жариялады:

- Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінде нашақорлар санының 80% пайызын ер адамдар құрайды;
- Азия елдерінде нашақорлар санының 90% пайызын ер адамдар құрайды;
- Латын Америка елдерінде нашақорлар санының 70% пайыздан 80% пайызға дейін ер адамдар құрайды;
- Ұлыбритания мен Германияда нашақорлар санының 63% пайызын ер адамдар құрайды;
- Америка Құрама Штаттарында нашақорлар санының 56% пайызын ер адамдар құрайды.[1]

Халықаралық сараптамашылардың мәліметі бойынша заңмен тиым салынған тек қана апииндардың әлемдік нарықтағы жыл сайынғы айналымы 65 млрд. АҚШ долларын құрайды. Біріккен Ұлттар Ұйымының Есірткі және қылмыс басқармасының деректері бойынша 15 жастан 64 жасқа дейінгі 21 млн. жуық адам инъекциялық есірткі тұтынушы болып табылады. Қазіргі кезде астыртын есірткі бизнесінің жарақтау көздері әлемнің 3 өңірінде шоғырланған, олар:

- 1) Ауғанстанда;
- 2) Оңтүстік Шығыс Азияның Мьянма мемлекетінде;
- 3) Латын Америкасының Мексика және Колумбия мемлекеттерінде.

Осы аталған топта героин мен морфиннің жалпы әлемдік көлемнің 85% пайызын жеткізетін Ауғанстан іс жүзінде осы саланың монополисті болып табылады. Қазақстан Республикасының географиялық орналасуына байланысты және Қытай мен Ресей Федерациясының ортасында орналасуына және осы мемлекеттермен шекаралас болуы, есірткі тасушы дилерлер тарапынан ірі нарық көзі ретінде қарастырылуы мүмкін. Есірткі, психотроптық заттар, сол тектестер мен прекурсорлар және олардың заңсыз айналымы еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне, құқықтық тәртіпке, мемлекетіміздің экономикасы мен халықтың денсаулығына елеулі қатер төндіреді.

Қазіргі таңда шетелдердің оң тәжірибесін қолдану және оларға зерделеу жүргізуге ерекше қызуғышылық байқалады. Мысалы, Чехия, Германия, Қытай, Малайзия, АҚШ сияқты мемлекеттердің оң тәжірибесін біздің елімізде қолдану оң нәтиже беруі мүмкін.

Шетелдердің тәжірибесін талдау нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрес жұмысына оң әсерін тигізуі мүмкін. Қазақстан Республикасында шетелдердің оң тәжірибесін қолдану төмендегі шараларды анықтауға мүмкіндік береді:

- Қылмыстық іс жүргізу кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу;
- еліміздің оқу орындарында «Балалар есірткі мен қылмысқа қарсы» атты мектеп бағдарламасын енгізу;
- отбасы мен жанұя дағдыларын дамыту арқылы алкоголь мен есірткіні тұтынудың алдын алу шараларын ұлғайту;
- «Отбасына жақын, есірткіден алыс» принципі бойынша ақпараттық компаниялар ұйымдастыру;

- есірткіге тәуелділіктен ерікті түрде емделген жағдайда қылмыстық жазадан құтылу мүмкіндігін беру;
- есірткіге мас күйде ауыр емес қылмыстар жасаған есірткіге тәуелді адамдарды оңалтудың кешенді тәсілін қолдану;
- түнгі клубтар мен дискотекаларға келушілердің арасынан нашакорларды анықтауға қабілетті жаңа детекторлық құрылғылармен жабдықтау.

Қазақстан Республикасы 1998 жылы 1 шілдеде Біріккен Ұлттар Ұйымының 1961 жылғы Есірткі құралдарының бірыңғай конвенциясына, 1998 жылы 29 маусымда Біріккен Ұлттар Ұйымының 1971 жылғы Психотроптық заттар туралы бірыңғай конвенциясына, 1998 жылы 29 маусымда Біріккен Ұлттар Ұйымының 1988 жылғы Есірткі құралдарының және психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы күрес туралы конвенциясына қосылды.

Аталған халықаралық конвенциялардың барлығы есірткі құралдары мен психотропты заттарды медициналық мақсатта пайдаланудың заңдылығын және оларға қатысты он сегіз заңсыз әрекеттердің құқыққа қайшылығын мойындайды.

Қазақстан Республикасындағы нашакорлық пен есірткі бизнесінің алдын алу, болдырмау және жою шараларына төмендегідей іс әрекеттерді жасау жатады:

- Қазақстан Республикасының шекарасын қорғаудың тиімді жүйесін жасау;
- еліміздің кедендік және шекаралық бақылауды күшейтудің тиімді шараларын жетілдіру, кеден мен шекара қызметінің материалды техникалық базасын күшейту;
- Қазақстан Республикасындағы астыртын айналыстан алып қойылған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы лабораторияларын жою;
- есірткі заттарының заңсыз айналысымен айналысатын халықаралық ұйымдасқан қылмыстық топтарды анықтау және оларды жою;
- жаңадан пайда болған психотроптық заттарды анықтап, оларды айналыстан алып қойылған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың тізіміне қосу;
- айналыстан алып қойылған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы қылмыстарын болдырмау мақсатында Қазақстан Республикасы мен шетел мемлекеттерінің құқық қорғау мен кеден органдарының келісілген халықаралық ынтымақтастық аясында бірлескен жедел іздестіру мен тергеу амалдарын жүргізу;
- Қазақстан Республикасының кедендік және шекаралық бақылауын күшейту шараларының тиімділігін арттыру және осы шараларға қоғамдық институттарды кеңінен тарту;
- айналыстан алып қойылған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы қылмыстарын алдын алу, болдырмау және жою шараларына заманауи техникалық құралдар мен кинологиялық қызметті кеңінен қолдану.

Әлемдік интеграция дәуірінде айналыстан алып қойылған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы жалпы бірнеше мемлекеттері үшін де, жекелеген мемлекеттер үшін де орасан зор қауіп төнбіріп тұр. Аты аталған қылмыстар мемлекеттер арасындағы сауда саттық байланысын жүргізу кезінде, кедендік шекаралар арқылы тауарлар мен заттарды өткізу мен кіргізу кезінде орын алады. Сонымен қатар, жалпы қылмыстар сияқты олардың саны мен келтіретін зияны мен зардаптары толастамай тұр.

Енді дамыған өркениетті мемлекеттердегі нашакорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрес тәжірибесі мен өзекті мәселелеріне тоқталып кетсек. Қазіргі кезде Франция, Германия, Ұлыбритания, Америка Құрама Штаттары сияқты дамыған мемлекеттердің өзінде есірткі заттардың заңсыз айналымы толастар емес. Франция, Германия, Ұлыбритания, Канада, Америка Құрама Штаттары сияқты дамыған мемлекеттердің өздері де

нашақорлыққа және есірткі бизнесінің тамырына балта шабатындай жоспар құрып отырған жоқ, осы қылмыстардың санын азайту мақсатында іс шаралар жүргізіп отыр.

Контрабанда қылмысымен күрестегі өзекті мәселелердің бірі есірткі заттарының контрабандасы болып отыр. Қазақстан Республикасы аумағы арқылы есірткі заттары Ресей Федерациясына, одан әрі Батыс Еуропа елдеріне жөнелтіледі, яғни біздің мемлекетіміз есірткі таситын дәлізге айналды.

Сонымен қатар, есірткі заттары біздің елімізден тек қана өтіп кетпей, жүрген жерінің барлығына таратылуда. Соның кесірінен Қазақстан Республикасында соңғы жылдары есірткі заттарына тәуелді адамдар мен наркомандардың саны көптеп өсіп, шешімін таппас күрделі мәселеге айналып отыр. Аталған қылмыспен күресті тиімді жүргізу үшін әлемдік мемлекеттер өздерінің күштерін біріктіріп, осы саладағы күресті жүргізетін мемлекеттік органдардың халықаралық ынтымақтастықтың нығайтуы керек.

Германияда нашақорлық пен есірткі заттарына қарсы саясаты кешенді сипатта болады, кешенді саясат профилактиканы, консультация өткізуді және есірткі заттарына тәуелді адамдарды емдеуді, зиянды төмендетуді және ұсынысты қысқартуды қамтиды. Германияда нашақорлық пен есірткі заттарына қарсы саясаты мектептерде профилактикалық іс шараларды жүргізуден басталады. Нашақорлықты болдырмау мен есірткі бизнесіне қарсы күрес жөніндегі инновациялық жобалар арасында интернет-консультациялар, телефон арқылы консультацияларды жүргізу мен этникалық аз топтарға арнайы бағдарламалық жобалар бар. Германияда мемлекетінің заңнамаларына сәйкес есірткіні рұқсатсыз сақтау қылмыс болып табылады. Ал егер есірткіні тұтыну оны сатумен, ауырлататын мән жайлармен байланысты болмаса, құқық қорғау органдары осы адамдарға қылмыстық қудалауды бастауға бейім емес және оның қорытындысы бойынша әкімшілік, медициналық және қоғамдық сипаттағы шараларға артықшылық береді. Германияда мемлекетінің заңнамаларына сәйкес есірткіге мас күйінде ауыр емес қылмыс жасаған адамдар есірткіге тәуелділіктен емделуден ерікті түрде өткен жағдайда қылмыстық жазадан құтылуы мүмкін. Мемлекеттің заңнамаларының осы нормасы егер жасалған қылмыс үшін жазалау кемінде екі жыл болған жағдайда ғана қолданылады.

Мысалы, көптеген Еуропаның елдерінде қылмыстық заңнамаларында есірткі заттарының контрабандасы мен осы заттарды заңсыз сатқаны үшін қатаң заңды жауапкершілік көзделген. Сонымен қатар, есірткі заттарының контрабандасы мен осы заттарды заңсыз сатқаны үшін қатаң заңды жауапкершілік осы заңсыз сатылған заттардың көлеміне және осы есірткі құралдарының тізіміне, осы тізімді бақылау тәртібіне байланысты болады.

Еуропаның елдерінде қылмыстық заңнамаларында есірткі заттарының контрабандасы мен осы заттарды заңсыз сатқаны үшін қатаң заңды жауапкершілік көзделуі осы қылмыстардың қоғамға қауіптікендігінде болып отыр. Есірткі құралдарының заңсыз айналымы саласындағы қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікті реттейтін заңдардың айырмашылықтары көп. Еуропа елдерінде есірткі құралдарының заңсыз айналымымен күресуге бағытталған заңдардың қатандығын ескеріп, барлық елдерді шартты түрде төрт топқа бөлуге болады:

1) Бірінші топқа заң құжаттарында қылмыстық жауапкершілігі жұмсақ мемлекеттер жатады. Осы топқа жататын мемлекеттерге Германия, Италия, Швейцария, Испания мен Нидерландия мемлекеттері жатады. Бұл мемлекеттерде жұмсақ есірткілерді арнайы жерлерде сатуға және пайдалануға рұқсат етілген. Германия, Италия мен Швейцарияда дәрігердің тағайындауынсыз есірткі пайдалануға заң жүзінде тыйым салынбаған.

2) Екінші топқа заң құжаттарында қылмыстық жауапкершілігі жіктелген елдер жатады. Осы топқа жататын мемлекеттерге Швеция, Австрия, Франция, Бельгия мен Люксембург мемлекеттері жатады. Бұл мемлекеттердің заң құжаттарында есірткінің заңсыз айналымына қатал жауапкершілік, ал оларды пайдалануға керісінше жеңіл жауапкершілік көзделген.

3) Үшінші топқа заң құжаттарында қылмыстық жауапкершілігі ең қатал болып табылатын елдер жатады. Бұл мемлекеттерде есірткі құралдарының заңсыз айналымы үшін дене жазалауы мен өлім жазасына дейін баратын қатал жауапкершілік бекітілген. Осы топқа жататын мемлекеттерге Қытай, Иран, Пәкістан, Сауд Аравиясы, Таиланд, Малайзия, Сингапур, Нигерия, Біріккен Араб Әмірлігі мемлекеттері жатады. Сингапурдың заң актілерінде егер адамда 15 грамм героин, 30 грамм морфий, 500 грамм марихуана табылса өлім жазасы көзделген.

4) Төртінші топқа заң құжаттарында есірткі құралдарының заңсыз айналымы үшін қылмыстық жауапкершілік жаңа қалыптасып келе жатқан елдер жатады. Осы топқа жататын мемлекеттерге Африка, Латын Америка елдері жатады. Бұл мемлекеттердің заң құжаттарында есірткінің заңсыз айналымына халықаралық шарттарға сәйкес жазаланатын жекелеген әрекеттер үшін жауапкершілік белгіленбеген, сонымен қатар кейбір әрекеттерге жұмсақ немесе қатал жауапкершілік көзделген.[2]

Нидерландия мен Швейцариядан басқа, Еуропа мемлекеттерінің ұлттық заң құжаттары мен құқық қолдану тәжірибелері қылмыстық ретке сәйкес жазаланатын әрекеттер топтамасы жағынан да, оларды жазалауын жіктеу жағынан да есірткі құралдары туралы халықаралық конвенциялардың талабына сәйкес келеді.

Осы елдердің заң құжаттарындағы қылмыстық кодекстері не басқа заңдары тиісті баптарының мазмұнды құралған диспозициялары, елеулі түрде жіктелген санкциялар, шартты түрде соттау мүмкіндіктері т.б. бар. Ал, мемлекеттік құрылымы, билік түрі, экономикалық және мәдени даму деңгейі, географиялық орналасуы мен аумақ кеңдігі, әлемдегі саяси деңгейі мен басым діні жағынан көп айырмашылықтары бар Шығыс мемлекеттерінде (мысалы, Қытай, Иран, Сауд Аравиясы, БАӘ, Малайзия, Сингапур) есірткінің заңсыз айналымына байланысты қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілігі туралы аса қатаң, репрессиялық заң құжаттары орнатылған. Осы елдердің заң құжаттарына айтылмыш қылмыс түрлерінің жалпы құрастырылған құрамдар, жауапкершілікті жіктеп, жазаны жекелендіру, белсенді өкіну (кінәні мойнына алу мәмілесі) шектелген мүмкіндіктері бекітілген. Санкция ретінде өлім жазасы (оның ішінде айуандық түрде), дене жазасы және ұзақ мерзімге бас бостандықтан айыру көзделеді.

Қылмыстық жауапкершілікке осындай көзқарас халықаралық конвенциялар талаптарынан асыра қатаң болып табылады және адам құқықтары стандарттарына сәйкес келуі туралы сауал туғызады.

Жалпы, есірткі құралдарының заңсыз айналымы саласындағы әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті реттейтін шетелдік заң құжаттарының салыстырмалы сараптамасы, келесі тұжырым жасауға мүмкіндік береді:

Біріншіден, соңғы онжылдықтар ішінде қаралатын заң құжаттары есірткінің заңсыз айналымымен күресу үшін жеткілікті қатаң қылмыстық құқықтық шараларды бекітіп, қолдану бағытын сақтап келген.

Екіншіден, аталмыш бағыттың, оның ішінде қылмыстық жазалауды біртіндеп әрі қарай

қатаңдатудың сақталуы аның көрінеді. Бірінші кезекте ол есірткі құралдарының заңсыз айналымы және қылмыскерліктің ұйымдасқан түрлері саласындағы ең ауыр қылмыстарға

қатысты. Әртүрлі елдерде ең қатаң қылмыстық құқықтық санкциялар әдеттегідей, есірткіні өндіру, оған іс жүзінде ірі мөлшерде ие болу және әсіресе, сатқаны үшін көзделген. Бұл қылмыстар есірткі құралдарына қатысты басқа қылмыстық әрекеттерге қарағанда, ауырлау болып қаралады.

Үшіншіден, шетелдік заң шығарушылардың пікірі қылмыстық жауапкершілікті жіктеу

керектігіне негізделеді. Оған көбінесе, есірткінің заңсыз айналымы саласындағы қылмыстардың арнайы құрамдары тізімін кеңейту арқылы қол жеткізуге болады.

Төртіншіден, репрессиялық, ең алдымен, қылмыстық құқықтық шараларды қолдану көптеген елдердің құқық қолдану тәжірибесінде ұзақ уақыт бойы есірткіні заңсыз таратумен күресу саласындағы басым стратегия болып келе жатқанына қарамастан, шетелдік заң шығарушылар қылмыстық репрессияны үнемдеу ұстамын жеткілікті кең пайдаланады. Осы ұстамды енгізу белгісі белсенді өкіну, кінәні мойнына алу мәмілесі, шартты соттау (пробация)мен шартты түрде мерзімнен бұрын босату сияқты қылмыстық құқықтық институттарды пайдалану, сонымен қатар, тағайындалған жазаны іс жүзінде қолданбау немесе осындай жазаның баламасы болу шарты ретінде міндетті түрде нашарлықтан емделуді тағайындау болып табылады. Есірткі құралдарының заңсыз айналымы саласындағы қылмыстарға жауап берудің нәтижелілеу түрлерін іздеу қылмыстық юстиция жүйесі шеңберінде қолданылатын дәстүрлі әдістердің төмен нәтижелілігіне байланысты.

Мемлекеттің есірткі құралдары айналымын бақылау міндеті 1998 жылғы «Есірткі заттары туралы» Жалпы конвенцияда, «Жүйкеге әсер ететін заттар туралы» 1971 жылғы Конвенциясында және «Есірткі құралдары мен жүйкеге әсер ететін заттардың заңсыз айналымымен күресу туралы» 1998 жылғы Конвенциясында бекітілген.

Осы конвенцияларға мүше мемлекеттер: 1) есірткі құралдарын өндіру, өңдеу және жасап шығару; 2) есірткі құралдарын әр түрде ұрлау және оларды қорқытып алу; 3) есірткі құралдарының контрабандасы; 4) есірткі құралдарын алу, сатып алу, дайындау; 5) есірткі құралдарын сақтау; 6) есірткі құралдарын сату; 7) есірткі құралдарын тасымалдау (апару немесе жіберу); 8) есірткі құралдарын пайдалану; 9) есірткіні пайдалануға тарту және оны насихаттау, жарнама жасау; 10) есірткі құралдарын пайдалану үшін притондарды ұстау; 11) есірткі құралдарын заңды айналым саласында (дәріхана, ауруханаларда т.б.) заңсыз алу үшін әртүрлі жалған құжаттар жасау және басқа да алаяқтық әрекеттер; 12) заңды айналымда есірткімен жұмыс істеуге рұқсат етілген қызметкерлер тарапынан мамандық ережелерді бұзу; 13) есірткі өсімдіктерін өсіру үшін ұлттық заң құжаттарында жауапкершілік бекітуге міндеттенді.

Көптеген Еуропаның елдерінде қылмыстық заңнамаларында есірткі заттарының контрабандасы мен осы заттарды заңсыз сатқаны үшін қатаң заңды жауапкершілік көзделген. Сонымен қатар, есірткі заттарының контрабандасы мен осы заттарды заңсыз сатқаны үшін қатаң заңды жауапкершілік осы заңсыз сатылған заттардың көлеміне және осы есірткі құралдарының тізіміне, осы тізімді бақылау тәртібіне байланысты болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1 «Наркологиялық көмек көрсету, АҚТК/ЖҚТБ-ң алдын алу, есірткінің заңсыз айналымына қарсы әрекеттену саласындағы құқықтық реттеу: халықаралық тәжірибе», Мәскеу, 2002 қараңыз. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжіліс Аппараты дайындаған (Астана, 2007 ж.) «Есірткіге қатысты қылмыстарды жасағаны үшін өмір бойы

бас бостандығынан айыруды тағайындаудың халықаралық тәжірибесі» ақпараттық мәлімет материалдарын қараңыз.

2 «Есірткінің заңсыз айналымы саласындағы жауапкершілікті күшейту мәселелері жөніндегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі мен Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексіне өзгертулер және толықтырулар енгізу туралы» <http://lprc.kz/files/library/188/kaz>

ӘӨЖ 341.1/8

Қуандықов Қ. Ж.¹, Құсайынқызы А.²

¹доцент, заң ғылымдарының кандидаты, НАРХОЗ Университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: kuanlykov_kzh@mail.ru

²оқытушы, магистрLLM, НАРХОЗ Университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: kussaiynkyzy@gmail.com

«ПАРИЖДЕГІ КЛИМАТТЫҢ ӨЗГЕРУІ ЖӨНІНДЕГІ БҰҰ – НЫҢ КОНВЕНЦИЯСЫ – АДАМЗАТТЫҢ ҮМІТІ».

Abstract. This article discusses the United Nations Climate Change Conference in Paris. The focus is on the relationship between catastrophic events and climate change which are currently taking place in the world.

Кілт сөздер: Біріккен Ұлттар Ұйымы, климат, Табиғатты қорғаудың халықаралық одағы, конвенция.

Бүкіл әлемдік ғалымдардың мәліметтеріне сәйкес, 2015 жылдың он айында планетаның орташа температурасы XIX ғасырда (жаһандық температураның өзгерісін бақылау басталған кезде) тіркелген мөлшерден 1,02 °C жоғары болып шықты. Қазіргі тарихтағы алғаш бір градустан асқан шек орын алды. Адамның мұнайды, газ бен көмірді жағу сияқты әрекеттері жылыжай эффектісіне әкеліп отырғандығын ғалымдар бір ауыздан қолдайды. Сарапшылар, 2000 мен 2010 жылдар аралығында соңғы 30 жылдағы жылыжай газдарының ең үлкен мөлшердегі шығарылымы байқалғандығын айтады. Дүниежүзілік метеорологиялық ұйымның мәліметтеріне сәйкес, олардың атмосферадағы шоғырлануы 2014 жылы рекордты жоғары деңгейге жеткен.

Егер температураның артуын тоқтату мүмкін болмаса, планетаның салдары қандай болмақ?

1. Табиғи өзгерістер

Ресейдің ТАСС ақпараттық агенттігінің «Климаттық аласапыран» әлеуметтік жобасының авторларының мәліметтері бойынша «климаттық белдеулер жылжып, ауа-райының кенет өзгеруі болады (қыстағы кенен жылынулармен өзеріп отыратын қатты аяздар, жаздың күндері, шектен тыс ыстық күндердің артуы). Қуаңшылық пен су тасқыны сияқты мөлшерден тыс құбылыстардың жиілігі мен күші артады».[1].

Климаттың өзгеруі мен апатты құбылыстардың арасындағы байланыстың барын Тынық мұхитындағы тропикалық циклондарды зерттеуде жылыну белгілерін, Еуропа, Қытай, Оңтүстік Корея мен Аргентинадағы әдеттен тыс жоғары температуралы жаз күндерін, және де американдық Калифорния штатындағы орман өрттерінің артқандығын байқаған американдық ғалымдар дәлелдеді. Климаттық өзгерістер Таяу Шығыс пен

Африкадағы қуағшылықтың, Непалдағы қар көшкіндері мен жауын селдерінің, Канада мен Жаңа Зеландиядағы су тасқындарының себепкері болды.

2. Өмір сүруге жарамсыз территориялар.

Кейбір мемлекеттер 2100 жылға қарай ылғалдылықтың артуы мен жоғары орташа температураның салдарынан өмір сүруге жарамсыз болып қалуы мүмкін. Американдық ғалымдардың зерттеуінше, тәуекел тобына енетін елдер: Қатар, Сауд Арабиясы, Бахрейн, БАӘ және Таяу Шығыстың өзге де елдері.

Әлем климатологтарының есебі бойынша, жылыжай газдарының шығарылымы дәл осы қарқынмен өсетін болса, 2070 жылдың өзінде ауаның орташа температурасы Парсы шығанығының елдерінде 74-77 °С құрауы ықтимал. Бұл территорияларды адам өмір сүруге жарамсыз етеді. Ерекшелікті кондициялаудың дамыған жүйесі бар ірі мегаполистер құрауы мүмкін. Оның өзінде адамдар далаға тек түнгі уақыттарда шығатын болады.

3. Биологиялық әртүрлілікке соққы.

Кейбір ғалымдардың пікірінше, біз өсімдік пен жануарлардың Жер тарихындағы жаппай қырылуының алтыншы кезеңідеміз. Бұл жолы себепкер адамның әрекеттері болып отыр. Егер климаттың жылынуын тоқтатпасақ, көптеген экожүйелер, соған енетін тірі ағзалардың көптеген түрлері, әртүрліліктерін жойып, мейлінше аз шоғырланған болады.

Өсімдіктер мен жануарлардың түрлерінің тіптен 30-40% дейінгі жоғалып кету қаупі бар. Өсімдіктер мен жануарлардың түрлеріне дейін жоғалып кету болжамы бар, себебі олардың тіршілік ету ортасы олар жаңа өзгерістерге бейімделіп үлгергенге дейін жылдам өзгертін болады.

Табиғатты қорғаудың халықаралық одағы(IUCN) жоғалу қаупі төпін тұрған жануарлар мен өсімдіктердің халықаралық тізімін жүргізеді (Қызыл кітап). Мысалы, оған Орталық Азия мен Қазақстанның адам қолы қиын жетімді аулы аймақтарындағы тіршілік етуі арқасында сақталып қалған қар барсы немесе ілбіс енеді. Қар барсы өзінің түрлері тіршілік ететін барлық 12 елде сирек кездесетін немесе жоғалу қаупі төніп тұрған түрлердің (CR) тізіміне енеді.

4. Ауыз судың тапшылығы, аштық пен дерттер.

БҰҰ сарапшылары, жылыну баяу дамыған елдердің әсіресе, Африканың, Азия мен Латын Америкасы елдерінің астық көлеміне террас әсер етіп, азық түлік тапшылығына әкелетіндігін ескертуде. Ғалымдардың мәліметтері бойынша, 2080 жылға қарай ауыз су тапшылығын сезінетін адамдардың саны 600 млн адамға жетуі ықтимал.

Климаттық өзгерістердің маңызды тағы бор салдарларының бірі ауыз судың тапшылығы болуы мүмкін. Шөлейт климаты аймақтарда (Орталық Азия, Қазақстан, Жерорта теңізі елдері, Оңтүстік Африка, Аустралия және т.б.) жағдай жауын шашын көлемінің азаюы салдарынан одан сайын қиындай түсуі мүмкін.

Аштық, ауыз судың тапшылығы, және де жәндіктердің жер аударуы дерттердің артуы мен солтүстік аудандарда малярия мен оба сияқты тропикалық аурулардың артуына әкелуі ықтимал.

Климаттың өзгеруі адамдардың денсаулығына ғана әсер етіп қоймай, ауыз су мен табиғи қорларға қол жетімділік үшін саяси келіспеушіліктер мен қақтығыстардың да қаупін арттырады.

5. Әлемдік мұхит деңгейінің артуы.

Климат жылынуының ең бір айтарлықтай салдарларының бірі мұздықтардың еруі мен Әлемдік мұхит деңгейінің көтерілуі болады. Миллиондаған адамдар жағалауларда жиі

болатын су тасқындарынан қайтыс болады немесе БҰҰ мамандарының болжауынша жер аударуларына тура келеді.

Сарапшылар қоғамдастығының пікірінше, ХХІ ғасырдағы теңіз деңгейінің көтерілуі 1 м дейін жетеді (ХХ ғасырда- 0,1-0,2 м).Бұл жағдайда жағалаудағы аймақтар мен шағын аралдар мейлінше сезімтал топқа енеді.

Қауіпті топтың алғашқы шегіндегі мемлекеттерге Нидерланды, Бангладеш мен Багам, Мальдив аралдары сияқты шағын аралдық мемлекеттер енеді.

Айтарлықтай ауқымды аймақтар Ресей, АҚШ, Ұлыбритания, Италия, Алмания, Дания, Бельгия, Ирак, Тайланд мен Вьетнам сияқты елдерде су астына кетуі ықтимал. Ең үлкен қауіп Қытайға төніп тұр, ондағы 140 млн халық үй жайларынан айырылуы мүмкін және Жапонияда су тасқыны халық санының төрттен бірін құрайтын 30 млн. адамның үйін күйрету қауіп бар.

Қазақстан Республикасы үшін болжанатын салдарлар.

Жүргізілген зерттеулер Қазақстанның да климаты айтарлықтай жылынғандығын көрсетті.Қыс мезгіліндегі температура қарқынды түрде артып, температураның мейлінше баяу өсімі жаз кезінде Республиканың батысында және де жылдың барлық маусымында Қазақстанның оңтүстік таулы аймақтарында соңғы 10 жылда байқалуда.

Мемлекет аумағының көп бөлігінде температура нөлден төмен күндердің саны айтарлықтай азаюда, алайда ыстық күндердің де көлемі артып, жылу толқындарының ұзақтығы артуда, суық толқындардың ұзақтығы қысқарып, вегетациялық кезең біртіндеп артып келеді.

Қазақстанның аумағындағы жауын шашынның соңғы **10 жылдағы мөлшері туралы не айтуға болады?**

1941- 2014 жылдар аралығындағы “Қазгидромет” РМК мәліметтері бойынша орта есеппен Қазақстан бойынша көктемдік, жаздық және күздік кезеңдердегі жауын шашын көлемінің төмендеу қарқындығы баяу жүруде– шамамен 0,8 мм/10жыл. Ерекшелікті қыс кезеңі құрап отыр, ол кездегі жауын шашынның арту қарқыны 1,5 мм/10 жыл. құрайды. Нәтижесінде жауын шашынның жылдық мөлшері білінбей 0,8 мм/10 жыл төмендеді немесе мөлшерден шашамен 0,4%/10 жылда ұлғайды[2].

Республика аумағы бойынша жауын шашынның маусымдық өзгеру белгілерін бөлудегі бірқалыптылық байқалады. Қазақстанның шамане барлық аумақтарында жазда және күзде, ерекшелікті таулы оңтүстік шығыс аймақтары құрайды, жауын шашын мөлшерден әр он жылда 1-7% төмендеп, отыр. Қыста керісінше, жауын шашын мөлшері артып, республиканың солтүстік және орталық аймақтарында тұрақты оң үрдістер байқалуда, және де таулы және таулы аумақтың солтүстік шығыс, батыс, оңтүстік шығыс аймақтарда шамадан– 1-9 %/10 жыл. артқан.

Ел климатының жалпы жылыну үрдісі байқалады ма?

Ғалымдардың мәліметтеріне сәйкес, табиғи құбылыстардың ішіндегі жиі қайталанатын ең қауіпті түрі гидрометеорологиялық құбылыстар болып табылады. Қазақстанда апатты жағдайларды жиі тудыратын түрлері су тасқындары (сел мен қар көшкіндері), қатты дауыл, мөлшерден тыс аяздың болуы, қатты ыстық, қуаңшылық, тайғақтық, құмды желдер.

Соңғы онжылдықтарда қатты аязбен, дауылмен және бұршақтың жабуымен байланысты апатты жағдайлардың саны айтарлықтай азайған. Қатты жауынның, қар көшкіндерінің және дауылды желдердің жиілігі бір уақытта арта түсті. Мысалы, 2012 жылы Ертіс өзенінде орын алған судың төмен мөлшері мен 2014 жылы Іле өзенінде судың төмен болуы. Дәл сол

уақытта тегістіктегі су тасқындарының саны де кеміді. Бұл құбылыс, бірінші кезекте, тегістікті өзендердегі су мөлшерінің азаюымен байланысты.

Қазақстан климаты, әлемдік климат сияқты, ауа температурасының айтарлықтай жергілікті жердегі артуынан зардап шегуде. Қазақстан климатының ағымдық өзгерістерінің жылдамдығы жалпы алғанда әлемдік жылыну жылдамдығынан 1,5 есе артып отыр.

Есептеулер көрсеткендей, 1894-2014 жыл аралығында Қазақстандағы температураның артуы шамамен 2°C ($0,017^{\circ}\text{C}$ жылына) құрады. Оның үстіне, соңғы төрт онжылдықта температура қарқынды түрде көтеріліп келеді – орта есеппен $0,4^{\circ}\text{C}$ –қа шамамен 10 жылға. Қазақстанның басым бөлігінде 1940 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін ең суық жыл 1969 жыл болды, ол кезде аумақтың орташа температурасы ауаның ортажылдық температурасының шегінен тыс минус $2,5^{\circ}\text{C}$ -қа асып түсті, ал ең ыстық жыл – 2013 жыл болған болатын, ол кездегі ауа температурасы мөлшерден $1,69^{\circ}\text{C}$ -қа артық болды.[3].

Климаттық өзгерістердың себебі неде?

Алайда климатқа бірнеше факторлар әсер етуде, ғалымдардың есептеуінше, алдыңғы шептегі себепкер әлі де соңғы 50 жылда орын алып отырған адамның іс-әрекеттері болып отыр. Климаттың антропогендік өзгерістері ең алдымен, атмосферадағы жылыжай газдарының көлемінің артуымен, және де ұсақ бөлшектердің (аэрозольдер) өзгерісімен немесе мысалы, жер қолданысындағы өзгерістермен байланысты.

Атмосферадағы көмірқышқыл газының артуы жылдан жылға артып келеді. Оның үстіне әлемнің әр аумағында бірдей артып отыр. Тропиктік жерлерде де, Оңтүстік подюсте де, орта кеңістіктерде де бұл үрдіс дәл осы жылдамдықпен дамып келеді. Көмірқышқыл газы, белгілі болғандай, дәл қазіпдің өзінде атмосфера ауасының тұрақты құраушысы болып аталмайды. Бұл өзгерістердің негізгі себебі жақсы белгілі: көмірқышқылды құрайтын көмірдің, мұнайдың, газ бен өзге де жанармай түрлерінің жануы (жылдан жылға артуда).

Адамның іс-әрекеттері негізгі төрт жылыжай газдарының шығарылымына әкеліп соғады: көмірқышқыл газы (CO_2), метан (CH_4), азот қышқылы (N_2O) мен галокөмірқышқыл газдары (фтор, хлор мен бром құрамына енетін газдар). Бұл газдар уақыт өте келе жиынтықтың артуына әкеліп, атмосферада ыдырамастан қалады.

Болашаққа болжам бар ма?

Климаттың өзгеруі бойынша сарапшылардың үкіметаралық топ (КӨБСҮТ) 21 ғасырдағы демографиялық, экономикалық, технологиялық және өзге де факторларды еске отырып атмосфераға жылыжай газдары мен аэрозольдердің антропогендік шығарылымдарын жасап шығарды. 2050 жылға арналған «қатан» сценариге сәйкес, көмірқышқыл газының (CO_2), жылыжай газдарының, метанның (CH_4) негізгі жиынтығы 1,51 есеге артады, ал азот қышқылы (N_2O) 1990 жылмен салыстырғанда 1,21 есеге артатын болады.

Қазақстан климатының ықтималды өзгерістеріне болжам жасау үшін әлемдік және аймақтық климаттың үлгілері қолданылады. Климатты модельдеудің нәтижелеріне сәйкес, Қазақстан аумағындағы жылыжай газдары мен атмосферадағы аэрозольдердің шығарылымдарының түрлі сценарилерін ескере отырып, климаттың келесідей өзгерістерін күтуге болады:

- ауа температурасының маусымдық және жылдық температурасы айтарлықтай артатын болады;
- қыс кезіндегі жауын шашын мөлшері артады; шамамен ағымдық жылдың ортасынан бастап жаз мезгіліндегі жауын шашын мөлшерінің төмендеуі байқалатын болады.

Бұл келесідей салдарға әкеліп соғады, ауа температурасының айтарлықтай артуы жауын шашынның артуымен орнын толтырмайтын болады, ылғал жылдам түрде буланып, Қазақстанның басым бөлігіндегі климаттың қуаңшылығын арттырады.

Бұның ықтималды салдары қандай?

Ғалымдардың пікірінше, басқа климат – бұл жауын шашын мен температураның басқаша бөлінуі, вегетативті кезеңнің басқа ұзындығы, топырақ пен өзен суының өзгеріске ұшырауы, жел бағытарының өзгеруі мен өзге де факторлар. Басқаша айтсақ, басқа климат – шаруашылық етудің мүлдем бөлек жүйесі.

Ауыл шаруашылығының, өнеркәсіптің, өндірістің, көліктің қайта құрылуы іс жүзінде экономиканың барлық элементтері –міне осының барлығы климаттың өзгеруімен байланысты. Осылай, температура режимдері мен жауын шашынның өзгеруінің басты салдары ылғалдану аймақтарының солтүстікке қарай жылжуы болады. Ауа температурасының арту қарқыны осылай сақталатын болса Қазақстанның шығысы мен оңтүстік шығыс тауларындағы таулы мұзтаулардың өзгеріске ұшырауы жалғасын табатын болады.

21 ғасырдың соңында жүйенің көптеген таулы мұздықтары жоғалып кету қаупіне ие. Климаттық сценарилерге сәйкес, 2050 жылы өзендердің ағыстық көлемі 4-8% төмендейді, ал таулы өзендердің көптеген су жиынтықтарында бұл 1- 13%-ға артады.

Алайда кіші мұздықтардың жоғалуы жаз кезіндегі кіші тау өзендерінің құрғап қалуына әкеліп соғады. Өзен ағысының ішкі жылдық бөлінісі өзгереді: өзендік ағыс көктем-жаз айларында артады (мамыр-маусым) және жаз айларында айтарлықтай азаяды (шілде-тамыз). Маусымдық жауын шашын режимінің болжанатын өзгерісі осыған әсер ететін болады: таулы аймақтарда қыстағы жауын шашынның артуы есебінен қардың қоры артады да, бұл көктем кезіндегі ағыс көлемінің артуына әкеліп соғады.

Қазақстан Республикасы осындай әлемдік мәселемен қарсы күреске қандай шаралар қолдануда?

2015 жылдың 23 қыркүйегінде ҚР Сыртқы Стер министрі Ерлан Ыдырысов БҰҰ Нью-Йорктегі Климаттық Саммитіне қатысып, она елдің климатының өзгеру мәселелеріне қатысты елдің ұстанымын айтып, аталған жаңа әлемдік мәселемен күрестегі Қазақстанның қолданып отырған шараларымен кеңінен таныстырды.

Министр Саммит қатысушыларын Қазақстанның саясатымен оның қолданып отырған шаралары туралы кеңінен таныстырып өтті, себебі осы аталған мәселе «Қазақстан-2050» Стратегиясының маңызды тұстарының бірі болып табылады. [4].

«Қазақстан 2050» Стратегиясына сәйкес, біздің мемлекет келесідей мақсаттарға қол жеткізуді көздейді:

- 2050 жылға қарай ЖІӨ энергия сыйымдылығын 2008 жылдың деңгейімен салыстырғанда 50% дейін төмендету;
- 2050 жылға қарай электр энергиясын өндірудегі ағымдық көмірқышқыл газдарының шығарылымын 40% азайту;
- 2050 жылға қарай электр энергиясын өндірудегі дәстүрлі емес энергия көздерінің үлесін 50% дейін арттыру.

Көмірқышқылдың шынайы экономикалық және экологиялық тиімділігінен оның тиімсіздігінің шығындарын түсінуге осы шаралар тікелей түрде ықпал етуде. Қазақстан көмірқышқылға бағаны орнату бойынша халықаралық келісімді қалыптастыруды толып қолдайды.

Климат бойынша Париж келісімінің негізгі талаптары:

Барлық қатысушы мемлекеттер қабылдаған жаңа келісімнің басты мақсаты, - жылыжай газдарының шығарылымдарының төмендеуіне қол жеткізу және осы арқылы планетадағы орташа температураның 1,5-2 °С мөлшерінде арту деңгейін ұстап тұру.

Құжатта аталып өткендей, қазіргі таңда әлемдік қауымдастықтың тырысулары әлі де жеткіліксіз. Осылай, жиынтық шығарылымдардың деңгейі 2030 жылы 55 гигатонна деңгейіне дейін жетуі мүмкін, ал БҰҰ мамандарының есептеуінше, максималды көрсеткіш 40 гигатоннадан артуы мүмкін. “Осыған орай Париж келесіміне қатысушы елдерге мейлінше тиімді қолданыс шараларын қолданған жөн”-деп аталып өтілген құжатта.

Келісімнің қатысушылары міндетті:

- шығарылымдарды төмендету, технологиялық қайта құрылу мен климаттық өзгерістерге бейімделу бойынша ұлттық жұмыс жоспарын қабылдау; мемлекеттердің берілген міндеттері әр бес жыл сайын даму бағытында жылжуы тиіс;

- атмосфераға көмірқышқыл газының шығарылымдарын жоспарлы түрде төмендету; ол үшін 2020 жылға қарай көмірқышқылсыз экономикаға көшудің ұлттық стратегияларын жасап шығаруы тиіс;

- жыл сайын нашар дамыған және мейлінше баяу дамыған елдерге көмектесу үшін Жасыл климаттық қорына \$100 млрд қаржы бөліп отыру. 2025 жылдан соң бұл соманың көлемі дамушы мемлекеттердің қажеттіліктері мен қолданыстарына қарай арту бағытына қарай көтерілуі тиіс”;

- энергия тиімділік, өнеркәсіп, құрылым пен ауылшаруашылық және т.б. салалардағы “жасыл” технологиялармен халықаралық айырбастың болуын қамтамасыз ету.

Өз кезегінде, Қазақстан жылыжай шығарылымдарды қысқарту бойынша Жаңа келісімнің дамуына үлес қосуға және де өз міндеттерін орындауға дайын. Қазақстан Республикасының ең маңызды үлестерінің бірі Астанадағы “Болашақ энергиясы” тақырыбына арналған «ЭКСПО-2017» Халықаралық арнайы көрменің өткізілуі болып табылады, себебі климат бойынша Концеренцияның мақсаттарына сәйкес келеді.

Осылайша, кдиматтың жаһандық өзгеру мәселелерінің шешімі тұрақты даму қамтамасыз етудің, кедейлікті жою мен әлем елдерінің әлеуметтік экономикалық жетістікке қол жеткізудің негізгі талаптарының бірі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 <http://tass.ru/specialprojects>, Ресейдің ТАСС Ақпараттық агенттігінің “Климаттық ретсіздік” атты арнайы жобасы,

2 <http://www.yk.kz/news/show/13350?print>, «Біздің планетадағы климат қалай өзгеруде».

3 <http://pavlodarnews.kz/html>. “Қазгидромет: Планетада жылыну байқалуда, оның үстіне Қазақстанда ол айтарлықтай деңгейде көрініс табады”.

4 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/poslednie-novosti>. «БҰҰ Климаттық Саммитінде Қазақстан климаттың өзгеруі халықаралық қауіп екендігін атап өтті”.

Курманалиева Ә. Б.

з.ғ.к., Нархоз Университеті доценті, Алматы, Қазақстан

e-mail: Yelmira_777@mail.ru

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Abstract. Protection and control on the author's law is one of the sensitive areas carefully looked after in the Republic of Kazakhstan. In the area of the author's law the key problem of the State Institutions is the law enforcement against the violation of the author's law as well as the illegal use of some other authors' law.

Keywords: international law, international relations, author's law, Law of the intellectuality, international agreements.

Халықаралық автор құқығын қорғау екі тәсіл бойынша жүзеге асырылады: оның біріншісі материалдық – құқықтық жағдай бойынша, екінші тәсіл қарама – қайшылық тәсілі. Қарама – қайшылық тәсілі өте маңызды болып табылады, себебі бүгінгі таңдағы автор құқығына байланысты сұрақтар тек қана халықаралық келісім немесе шарттар арқылы шешіліп жатқан жоқ. Негізі алып қарайтын болсақ, туындыларды келісім бойынша қолдануға жіберу халықаралық келісімдер арқылы шешілмейді. Шын мәнінде, қарайтын болсақ бүгінгі күні ешкім шет елдік тұрғындардың туындыларын келісім – шарт арқылы өз елінде пайдаланып жатқандар жоқтың қасы болып табылады. Сондықтан осы себептерге байланысты, қарама – қайшылық тәсіл халықаралық келісімнің ажырамас бір бөлігі болып саналады.

Ресей аумағында жүзеге асырылатын қарама – қайшылық тәсілін сипаттама беріп өтейін. Осы арқылы ресей сот жүйесі шел ел туынды иесі мен ресей азаматының арасында болып жатқан шиеленісті осы жүйе арқылы қарастырады [1].

Егерде туындыны пайдалану арасындағы келісім – шарт туындыны иесіздендіру салдарынан туындаса, онда заң бойынша туынды қай елді мекенге пайдалануға алынды, соның заңы бойынша автор құқығына байланысты құқықтар қарастырылады. Егерде келісім – шарт бойынша туынды пайдалану бірнеше елді мекенге жіберілсе, онда туындыны шығарушы тұлғаның тұрғылықты елді мекені бойынша қарастырылады.

Егер келісім – шарт лицензия арқылы туындаса, онда қай елді мекенде лицензиялау жүргізіледі, сол елді мекеннің заңы қолданысқа енеді. Егер лицензиялау бірнеше елді мекенде болса, онда лицензияны алушы тұлғаның елді мекені бойынша қарастырылады.

1998 жылы еліміз Қазақстан толығымен Берннің әдеби және өнер туындыларына мүше болып кірді [2].

Еліміз қазіргі таңда сот тәжірибесі арқылы шет елдік тұлғалардың автор құқықтарын қорғауда. Мысалға алып қарайтын болсақ, «Автор құқығы және сабақтас құқығы туралы» еліміз Қазақстан Заңында бесінші бабында шет елдік тұрғындарға мынадай жарияланбаған туындыларды пайдалануға рұқсат берілген болатын:

Егер шел елдік азаматының жарыққа шығарған қандай да бір туындысы елімізде жарыққа шықса онда ол Қазақстанның заңымен қорғалып жүзеге асырылады;

Егер де оның туындысы Қазақстанның шегінде дүниеге келсе, онда оның автор құқығын қорғауға халықаралық келісім туралы ережелер қолданылады.

Бірінші жағдайда көрсетілген шет елдік тұрғындардың жарияланбаған туындыларына жататын объектілер мынадай ережемен қорғалады:

Еліміз Қазақстанның аумағында шет елдік тұрғындардың туындылары жарық көрсе, онда олар Қазақстанның автор құқығы бойынша қамтамасыз етіледі. Егер шет елдік тұрғындардың туындылары Қазақстанда болып, онда осы жерде оның туындысына құқық бұзушылықтар айқындалса, онда ол туындылар Қазақстанның заңдарымен реттеледі. Мысалы шет елдік тұрғындардың туындыларын оның рұқсатынсыз пайдалану және одан көшірмелер жасау.

Сонымен бірге Қазақстанда жарыққа шыққан туындылар әрі қарай да автор құқықтарымен қорғалады. Егер де олар шет елді мекенде жарыққа шықса, онда ол туындылар Қазақстанның ережелерімен қорғалмайды.

Сонымен 1991 жылы, яғни Кеңес одағының жылына дейін шет елдік тұрғындардың қандай да бір нысанда жарыққа шыққан туындысы автор құқығымен қорғалған еді. Бірақ бұл туынды Қазақстанда шығарылмаса, шет елдік келісімдермен Қазақстанның заңдарымен қорғалған. Бұндай жағдайлардан кейін Қазақстан елі Берн Конвенциясына қосылуға мүмкіндіктер алған болаын. Бұл дегеніміз Берн Конвенциясына мүше болған шет елдік тұрғындардың автор құқығы Қазақстанда 1973 жылы жарыққа шыққан туындылары заңмен қорғалады.

Әр елдің ұлттық заңдары автор құқығына байланысты заңның кері күшін әр түрлі жолдармен шешеді. Мысалға екі шет ел арасындағы автор құқығына байланысты мәселені алып қарайық: Польша және Украин елі жақында автор құқығы туралы заңды күшке енгізді.

1994 жылы Польшаның Парламенті автор құқығы туралы жиырма жыл бойы қарастырылған жаңа заңын қабылдаған болатын. Бұл заңның ұзақ қаралуы нормативтік актілерге автор құқықтарын қорғау туралы өзгерістер енгізуімен байланысты болды. 1994 жылы қабылданған Польшаның заңы Еуропалық мемлекеттерге қарағанда автор құқығын ұзақ қорғау байланысты болды. Олардың туындылары елу жылға дейін мынандай жағдайлар кезінде сақталған болатын:

Туындылар жаңа заң қолданысқа енгеннен кейін

Жаңа заң автор құқығын қорғау туралы кері күш механизмдерін қарастырды.

Бірақ заңның бұл ережелері туындыны көшірмелеу кезінде олардың мүліктік құқықтарына пайдаланылған жоқ.

Қазіргі таңда бүкіләлемдік интеллектуалды меншік туралы ұйым халықаралық ұйымдардың ең ұзақ тарихы бар ұйымдар жиынтығы болып табылады. Ол 1893 жылы дипломатикалық конференцияда талқыланып, қабылданған болатын.

Он тоғызыншы ғасырдың ортасына дейін автор құқығы туралы түсінік мүлдем жоқ болатын. Жеке меншік құқығы ол замандары тек қана нақты жарыққа шыққан бір туындыларға қолданылған болатын. Мәселен: сурет өнері және т.б.

Он тоғызыншы ғасырдың ортасынан бастап, автор құқығы интеллектуалды меншік құқығы болып табылатын туындылардың жеке құқығы болып саналды.

Париждік конвенция 1896 жылы жарыққа шыққан болатын. Бұл конвенцияда көптеген туындыларды көшіруге болатын «жарыққа шығару» ережесін бекіткен болатын. Алайда, музыкалық шығармалар, немесе көрмеге қоюға болатын туындыларға бұндай ережелер қолданылған жоқ.

Ал берлин конвенциясы Берн конвенциясының негізгі жағдайын қарап шығатын негізгі конвенция болып табылды. Бұл конвенция отыз баптан тұрып жарыққа шыққан болатын. Оларға мынадай мәселелер қарастырылды:

1. Бұл конвенция 1886 жылдары жарыққа шығатын туындылардың автор құқықтарын және олардың негіздерін қараған болатын.

2. Бұл конвенция сонымен бірге, сурет және өнер туындыларына байланысты жағдайларды қарастырған болатын [3].

Туындамаларды аудару қызметі де ол кезде жақсы таралған болатын. Берлин конвенциясы бұндай аударымдарға автор құқықтарын белгілеп оларды қорғауды қамтамасыз етті. Автор құқығы елу жылға дейін сақталған болатын, яғни туынды иесі қайтыс болғаннан бастап. Бұл қағида барлық туындыны шығаратын авторларға міндетті болып табылған жоқ, әр елді мекеннің өздері автор құқығына байланысты әр түрлі ережелерді қолданылып отырған болатын.

Конвенция сонымен бірге, сурет өнерлеріне және әдебиетке нақты ережелер беріп, олардың автор құқығын ұлттық заң арқылы қамтамасыз ету маңызды болып саналды.

1928 жылғы қабылданған Рим конвенциясы қоғамның дамуындағы жаңа ақпараттарға бағытталған болатын. Бұндай конвенция әсіресе, радио немесе телебағдарламалар арқылы жүзеге асырылатын туындыларға қорғауға не болмаса олардың құқықтарын қай заңдар арқылы қорғауға болатынын анықтап берген болатын.

Ауызша айтылатын туындыларға яғни, лекция немесе оқытушылардың жүзеге асыратын сөздеріне пайдаланылатын автор құқығы да үлкен мәселе болып саналған болатын.

Брюсель конференциясы 1948 жылы оған Берн конвенциясы айтарлықтай өзгерістер енгізген болатын. Бұл конференцияның негізгі мақсаты ұлттық заңнамаларды автор құқығын жүзеге асырудың негізгі қайнар көздерін көрсетіп, жаңа заманғы техниканың дамуын қарастырған болатын.

Рим қаласында және еуропа елді мекендерінде жеке меншік құқығы болып табылатын шығармашылық қызметтер мүлдем жоқ болатын. Ол замандары қабырғаларға ілінетін суреттер айлар бойы шығарылып жүзеге асырылып отырған болатын. Ал кітаптар болса монастрлардың көмегімен жазылған болатын, алайда ол кездері кітап сататын базарлар жабық болды немесе оларды ашпайтын еді. Ол жылдары оқулық жазған авторлар қайтыс болғаннан кейін ешқандай сақтауға жіберілмейтін не боламас оның мұрагерлері болмайтын еді.

Тиражды пайдалану жағдайы сол кездегі жағдайларды түбегейлі өзгерткен болатын. Кітаптарды не болмаса басқа да оқуға болатын туындыларды көшірмелеу «қарақшылық» салдарын туғызған еді. Ең алғашқы олармен цензуралар айналыса бастады, яғни кітаптарды көшірмелеу соның салдарынан туындайтын қарым – қатынастарды реттеп жүргізілді. Солардың нәтижелерінен туындыны жарыққа шығарушы авторлар автор құқығына байланысты жаңа сатыларды ойлап тапқан болатын.

Рим елді мекенінде адамдар автор құқығына байланысты туындыларды заттық құқықтармен пайдаланыла бастады. Концепцияларға байланысты туындыны жарыққа шығарушы автор толығымен оған билік етуге құқылы болды. Біріншіден оның туындысын, коммерциялық қаржы түрінде қолданды, оған мысал ретінде мынаны алып қарауға болады: оның оқулықтарын не болмаса басқа да нысанда берілген туындыларын белгілі бір мөлшерлі сомада пайдаланды. Ал туындыны коммерциялық емес пайдалану автордың рұқсатымен ғана жүзеге асырылған еді.

Қазақстан Республикасында автор құқығына керіс заңының күштері қарастырылған ба – бұл біз үшін ең қиын мәселе болып табылады.

Халықаралық шарттар авторлық құқық жөнінде мәселелерді әр түрлі шешуді қарастырған, оларға қатысты туындылардың қандай әрекет ететінін айтады. Халықаралық шарттарда жаңа деп аталатын туындыларды сақтай отырып, олар белгілі бір күннен бастап қолданысқа еніп отыр.

Қоғамда қазір алып жатқан мәселелердің бірі ескі туындыларды заң жүзінде қалай пайдалану сол болып табылады, ол мәселені шешу үшін заңда автор құқығының кері күші қарастырылып отыр.

Халықаралық шарттарда туындыны қорғаудың жаңа әдістері қаралса, онда ескі туындылар болып табылатын объектілерге кері күш орнатылады және заң ол бойынша қорғауды қамтамасыз етеді. Ал егерде ол туралы келісім – шарттарда қаралмаса, онда ол келісім- шарт бойынша кері күші болмайды.

Халықаралық келісім – шарттар жасау барысында автор құқығын қорғау барысында түрлі мәселелер қарастырылуы мүмкін. Алайда, ол келісім – шарттармен келіспеуші мемлекеттер де болады. Сол ойынша келісім – шарт барысында туындыны сақтаудың кері күші бар немесе жоқ екендігінде қарастырылады.

Ескі туындыларды пайдалану барысында шарттың қолданылуында көрсетілген тәртіптер де қарастырылуы тиіс. Оның себебі, халықаралық конвенцияларға қатысушы не болмаса қосылушы елді мекендер автор құқығын қорғаудың кері күшін де қарастырып отыр. Конвенцияның қағидасы бойынша ескірген туындыларды адамдар пайдалану барысында, оның авторына ешқандай белгілі мөлшерде қаламақы не болмаса сыйақы төлемейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі Зияткерлік меншік құқығы комитетінің 2011 жылғы есебі.-Астана.-2012

2 Қазақстан Республикасы Үкіметінің Орындаушыларға және фонограммалар шығарушыларға берілетін сыйақының ең төменгі ставкаларын бекіту туралы 2011 жылғы 23 қарашадағы №1373 Қаулысы.//www.adilet.zan.kz

3 Қазақстан Республикасының Әдеби және көркем туындыларды қорғау жөніндегі Берн конвенциясына қосылуы туралы. Қазақстан Республикасы Заңы 1998 жылғы 10 қараша N 297-І.//www.adilet.zan.kz

УДК 341: 502.131.1

Курмангали М. Ш.

*кандидат юридических наук, и.о. доцента Университета «Нархоз»,
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: medeu.kurmangali@narхоз.kz*

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые международно-правовые аспекты концепции устойчивого развития. Она получила свое признание и утверждение большинством государств и в настоящее время она оказывает огромное влияние на состояние международных отношений, становится универсальным принципом мирового развития. Автором обозначены основные этапы развития данной идеи (1972, 1982, 1987,

1992, 2002, 2012) в виде общей характеристики международно-правового закрепления соответствующих обязательств государств и решений органов международных организаций. Один из важных выводов анализа содержания объемных документов, закрепляющих и развивающих идеи устойчивого развития – это указание на явно очерченную связь между решением экологических проблем и обеспечением свободы, мира и безопасности, соблюдения всех прав человека, а также созданием на всех уровнях эффективно действующих, транспарентных, подотчетных и демократических институтов власти и управления.

Ключевые слова: сбалансированное развитие; устойчивое развитие; современные проблемы экологии; социально-экономическое развитие в XXI веке; права человека на транспарентное и демократическое управление.

Устойчивое развитие предполагает сбалансированное без перекосов в отдельных сферах человеческого существования развитие. Если рассматривать дословно «устойчивое развитие» подразумевает под собой динамический процесс, который постоянно развивается под действием внутренних и внешних факторов. Принято считать, что впервые термин появился в 1987 г. в докладе «Наше общее будущее», подготовленным Международной комиссией по окружающей среде и развитию. Официальное определение из доклада гласит: Устойчивое развитие – это «модель поступательного развития общества, при которой достигается удовлетворение жизненных потребностей нынешнего поколения без лишения такой возможности будущих поколений людей» [1]. Именно перевод из данного доклада является официальным и наиболее общепринятым определением.

Важным этапом в становлении **концепции устойчивого развития** можно считать Конференцию ООН по проблемам окружающей человека среды, прошедшую в Стокгольме в 1972 г. Именно на Стокгольмской конференции был впервые включен в международную повестку дня вопрос о взаимосвязи между экономическим развитием и ухудшением состояния окружающей среды. По итогам конференции была принята Декларация Конференции ООН по проблемам окружающей человека среды, которая содержала 26 принципов и план действий, включающий 109 принципов [2]. Принципы, содержащиеся в Стокгольмской декларации по проблемам окружающей человека среды, впервые содержали свод законов по природоохранной деятельности на государственном и межправительственном уровне. Конференция в Стокгольме положила начало в развитии природоохранной политики на государственном уровне, а также природоохранного движения в мировом масштабе. На этой конференции была принята рекомендация о создании Программы ООН по окружающей среде (ЮНЕП). 15 декабря 1972 г. Генеральная Ассамблея ООН (ГА ООН) учредила ЮНЕП, главная цель которой заключается в координации международного сотрудничества в области защиты и улучшения окружающей среды. Он относится к числу специализированных учреждений ООН. В настоящее время усилия ЮНЕП сосредоточены на решении задач, сформулированных в докладе «Глобальная экологическая перспектива».

В 1982 г. на заседании ГА ООН была принята «Всемирная хартия природы», которая провозгласила ряд принципов сохранения природы, в соответствии с которыми должна направляться и оцениваться любая деятельность человека, затрагивающая природу [3]. В 1983 г. ГА ООН была учреждена Международная комиссия по окружающей среде и развитию. Председателем Комиссии была назначена премьер-министр Норвегии Г.Х. Брундтланд. В задачи Комиссии входила разработка основных принципов, показателей

устойчивого развития, а также глобальной эколого-экономической программы действий. В 1987 г. по результатам работы этой Комиссии опубликован доклад «Наше общее будущее», в котором и была представлена новая концепция устойчивого развития, как альтернатива развития, основанного на неограниченном экономическом росте. В докладе было впервые точно определено понятие устойчивого развития, которое трактуется, как развитие, при котором нынешние поколения удовлетворяют свои потребности, при этом, не ставя под угрозу, возможность удовлетворять свои потребности будущие поколения [4 1].

Однако, официальное признание идеи, сформулированной в докладе «Наше общее будущее», получила только в 1992 г., на Международной Конференции ООН по Окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро (Бразилия). Здесь был принят новый принцип мирового развития, получивший название [«Sustainable development»](#). Конференция в Рио-де-Жанейро была весьма представительной в истории международных отношений - в ней приняло участие более 17 тыс. человек из 179 государств. По итогам конференции была принята Декларация, подтверждавшая обязательства по Декларации Конференции ООН по проблемам окружающей человека среды, принятую в Стокгольме 16 июня 1972 г., и вносящая новые нормы. Вторым документом, принятым на Конференции в Рио-де-Жанейро, стала «Повестка дня на XXI век». В нем государствам рекомендовалось разработать национальную стратегию устойчивого развития, для обеспечения надежного социально-экономического развития, с учётом необходимых природоохранных мероприятий [4].

Оценивая результаты этой конференции, позже в 2002 г. Генеральный секретарь Всемирной встречи на высшем уровне в Йоханнесбурге по устойчивому развитию Н. Десай отмечал: «многие забывают о том, что на Конференции в Рио не было выработано договоренности по энергетике». Вопросы «производства и потребления чуть было вообще не оказались за рамками Повестки дня на XXI век» [5]. На Конференции 1992 г. была учреждена Комиссия по устойчивому развитию, которая в настоящее время тесно сотрудничает с Экономическим и Социальным Советом ООН (ЭКОСОС) и его вспомогательными органами. В состав Комиссии входят 53 члена, избираемых Советом сроком на три года. Главные задачи Комиссии – содействие выполнению Повестки дня на XXI век, подготовка периодических обзоров, а также оценка перспектив и тенденций устойчивого развития и подготовка соответствующих рекомендаций для ЭКОСОС. В частности, Комиссия разработала согласованный комплекс показателей устойчивого развития, который может быть с учетом специфики отдельных стран принят в качестве стандарта и закреплён на национальном уровне. Вообще, уже к 2002 г. каждое государство должно было принять национальную стратегию устойчивого развития (перейти к устойчивому развитию). Комиссия по устойчивому развитию рассматривает вопросы оказания помощи развивающимся государствам, передачи им необходимой технологии и обмена опытом в области устойчивого развития. Обеспечение устойчивого развития требует глобального партнерства между богатыми и бедными государствами, так как на них лежит различная степень ответственности за решение экологических проблем.

Международные принципы устойчивого развития были сформулированы в Рио-де-Жанейрской декларации по окружающей среде и развитию. Они наиболее полно описывают человеческое развитие в рамках концепции устойчивого развития, учитывая экологические, экономические, социальные и политические составляющие. В указанной декларации были закреплены 27 принципов, первый из которых гласит, что забота о людях занимает центральное место в усилиях по обеспечению устойчивого развития. Здесь же в качестве

одного из принципов указывается, что государства должны сотрудничать в духе доброй воли и партнерства в выполнении принципов, воплощенных в Декларации, и в дальнейшем развитии международного права в области устойчивого развития [6].

В этом плане, как отмечается в литературе, альтернативы выработанной человечеством в конце прошлого тысячелетия новой парадигме – парадигме устойчивого развития и не существует. Так как очевидность нерациональности концепции развития в направлении неограниченного экономического роста, также как и неизбежности ее катастрофического конца не вызывает сомнения. Следовательно, будущее развитие человечества видится, как развитие, в котором будут сбалансированы социальное и экономическое развитие в соответствии с возможностями экологической сферы. Однако, принципы устойчивого развития содержат лишь идеи, и не содержат конкретных решений или инструментов реализации для достижения устойчивого развития. Реализация развития в рамках концепции устойчивого развития, является сложной фундаментальной задачей, решение которой, возможно, содержит будущее [7].

Проблемы устойчивого развития рассматривались на Встрече на высшем уровне «Планета Земля» в 1992 г., где отмечалось, что в деле обеспечения устойчивого развития был достигнут крайне незначительный прогресс с учетом происходящего дальнейшего обострения проблемы нищеты и ухудшения экологической обстановки. Здесь ГА ООН заявила, что мировому сообществу требуются не новые философские споры или дебаты по вопросам политики, а такая встреча руководителей на самом высоком уровне, которая была бы нацелена на принятие практических мер и достижение результатов. В 1997 г. на Встрече на высшем уровне «Планета Земля» + 5 в Нью-Йорке подверглись анализу и оценке меры осуществления Повестки дня на XXI век.

Затем в 2002 г. был представлен обзор десятилетнего опыта продвижения к устойчивому развитию на Всемирной встрече на высшем уровне по устойчивому развитию (Йоханнесбург, ЮАР, 26 августа – 4 сентября 2002 г.). В результате работы саммита были приняты два документа: Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию [8] и План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию [9]. По высказыванию Генерального секретаря Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию Н. Десай, в Йоханнесбурге была согласована десятилетняя программа мер в отношении производства и потребления, в основе которой лежит концепция, не только затрагивающая интересы развивающихся стран, но и имеющая последствия также с точки зрения развития богатых стран. По его мнению, участникам также удалось придать итоговому документу весьма конкретный характер, особенно в том, что касается целей и графиков: «конечно, я знаю, что многим хотелось бы, чтобы результаты были более значительными, однако для выполнения и этих обязательств потребуется выделение новых дополнительных ресурсов» [5]. В Йоханнесбургской декларации по устойчивому развитию впервые отмечалось о последствиях глобализации. Так, быстрая интеграция рынков, движение капиталов и значительное расширение инвестиционных потоков по всему миру обусловили новые проблемы и возможности на пути к обеспечению устойчивого развития. Однако блага и издержки глобализации распределяются неравномерно, а развивающиеся страны сталкиваются с особыми трудностями в ходе усилий по решению этих проблем.

Итоги Встречи на высшем уровне в Йоханнесбурге были позитивно восприняты не всеми. В частности, некоторые неправительственные организации считают, что участники этой встречи сделали слишком мало в части установления целевых показателей для

обеспечения более широкого применения возобновляемых источников энергии. Президент Института мировых ресурсов Дж. Лэш заявил: «мы упустили возможность увеличить производство энергии за счет использования таких не загрязняющих источников, как солнечная энергия, энергия биомассы и энергия ветра, и обеспечить стабильные условия для деятельности многочисленным компаниям, принимающим меры по сокращению выбросов». В то же время он отметил: «эта встреча на высшем уровне сохранится в нашей памяти не благодаря подписанным нами договорам, принятым обязательствам или сделанным заявлениям, а потому, что на ней наметился новый подход к управлению всеобщим достоянием в виде отхода от строго формальной рутины традиционной дипломатии» [5]. Президент Венесуэлы У. Чавес –Председатель Группы 77, в которой представлены 132 развивающиеся страны, заявил, что он ожидал от Встречи на высшем уровне в Йоханнесбурге намного более весомых результатов. По его мнению, с учетом нехватки времени следует отметить как недостаток повторение общеизвестных истин и следовало сосредоточить внимание на правах человека, в частности правах на жилье, здравоохранение, питьевую воду и жизнь [5].

По мнению исследователей, в Йоханнесбурге было согласовано множество целей, графиков и обязательств, ни один из этих результатов не позволяет разом активировать борьбу с нищетой и непрекращающимся ухудшением состояния окружающей среды. В этом смысле Встреча на высшем уровне в Йоханнесбурге не предложила каких-либо волшебных решений или чудодейственных рецептов – она лишь дала понимание того, что для разрешения целого ряда самых насущных проблем человечества надо непрерывно принимать практические меры. Так как Встреча на высшем уровне в Йоханнесбурге была посвящена вопросу об осуществлении ранее принятых решений, она не принесла каких-либо особенно эффектных результатов. На ней не было достигнуто договоренностей, открывающих перспективу заключения новых договоров, а многие из согласованных целевых показателей были ранее приняты на множестве различных совещаний более низкого уровня [5].

Вместе с тем, на Встрече на высшем уровне в Йоханнесбурге были поставлены некоторые новые важные цели, такие, как: сокращение вдвое к 2015 г. доли населения, не имеющего доступа к основным санитарным услугам; сведение к минимуму к 2020 г. вреда, причиняемого использованием и производством химических веществ здоровью людей и окружающей среде; сохранение или восстановление истощенных рыбных запасов до уровней, которые могли бы обеспечивать максимальный и устойчивый вылов, в безотлагательном порядке и, где это возможно, не позднее, чем к 2015 г.; и обеспечение существенного снижения к 2010 г. нынешних темпов утраты биологического разнообразия [9].

Международные обязательства в области устойчивого развития были вновь подтверждены и конкретизированы в резолюции ГА ООН от 27 июля 2012 г. ГА ООН одобрила Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию в Рио-де-Жанейро под названием «Будущее, которого мы хотим» [10]. Главы государств и представители международных организаций подтвердили свою приверженность курсу на устойчивое развитие. В качестве важных норм, данного весьма объемного документа включающего в себя 283 пункта, на наш взгляд, следует отметить широкое видение путей решения проблем устойчивого развития и комплексный характер принятых государствами обязательств в это сфере. В то же время можно наблюдать конкретные механизмы с основными сроками их реализации на глобальном и национальном уровнях. Пунктами 14-

16 одобренной резолюцией ГА ООН Итогового документа «Будущее, которого мы хотим» была подтверждена политическая приверженность ранее принятым обязательствам. Так, со ссылкой на Декларацию Конференции ООН по проблемам окружающей человека среды, принятую в Стокгольме 16 июня 1972 года, были подтверждены все принципы Рио-де-Жанейрской декларации по окружающей среде и развитию, в том числе, в частности, принцип общей, но дифференцированной ответственности, закрепленный в принципе 7 этой декларации. Также были подтверждены обязательства в рамках: Повестки дня на XXI век; Программы действий по дальнейшему осуществлению Повестки дня на XXI век; Плана выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию (Йоханнесбургского плана выполнения решений), Йоханнесбургской декларации по устойчивому развитию; Программы действий по обеспечению устойчивого развития малых островных развивающихся государств (Барбадосской программы действий), Маврикийской стратегии по дальнейшему осуществлению Программы действий по обеспечению устойчивого развития малых островных развивающихся государств. Также, государства подтвердили приверженность осуществлению в полном объеме: Программы действий для наименее развитых стран на десятилетие 2011–2020 гг. (Стамбульской программы действий); Алматинской программы действий («Удовлетворение особых потребностей развивающихся стран, не имеющих выхода к морю...»); Политической декларации о потребностях Африки в области развития и документа «Новое партнерство в интересах развития Африки». В качестве правовых основ дальнейшей деятельности в области устойчивого развития были подтверждены обязательства в итоговых документах всех крупных конференций и встреч на высшем уровне ООН. В частности, к ним были отнесены обязательства, закрепленные в следующих документах: Декларации тысячелетия ООН; Итоговом документе Всемирного саммита 2005 г.; Монтеррейском консенсусе Международной конференции по финансированию развития; Дохинской декларации о финансировании развития; Итоговом документе пленарного заседания высокого уровня ГА ООН, посвященного целям в области развития, сформулированным в Декларации тысячелетия; Программе действий Международной конференции по народонаселению и развитию; Основных направлениях деятельности по дальнейшему осуществлению Программы действий Международной конференции по народонаселению и развитию; Пекинской декларации и Платформе действий. В Итоговом документе «Будущее, которого мы хотим» государства обязались выполнять свои обязательства и в рамках трех принятых в Рио-де-Жанейро конвенций для достижения целей в области устойчивого развития: Рамочной конвенции ООН об изменении климата; Конвенции о биологическом разнообразии и Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием в тех странах, которые испытывают серьезную засуху и опустынивание, особенно в Африке. Для выполнения всех обязательств в отношении официальной помощи в целях развития, в том числе принятого многими развитыми странами обязательства достичь к 2015 г. целевого показателя выделения по линии официальной помощи в целях развития развивающимся странам 0,7 процента валового национального продукта. А также обеспечить выделение 0,15–0,20 процента валового национального продукта на официальную помощь в целях развития для наименее развитых стран [10].

Одним из механизмов реализации мер в области устойчивого развития, как было оговорено выше, является деятельность ЮНЕП. В этой связи, следует отметить, что 18-22 февраля 2013 г. в Найроби (Кения) прошел Глобальный форум по окружающей среде на уровне министров, на котором были утверждены Бюджет и программа работы на

двухгодичный период 2014-2015 гг. и Фонд окружающей среды и другие бюджетные вопросы. Доклад Директора-исполнителя ЮНЕП содержал бюджетные потребности в соответствии с итоговым документом Конференции ООН по устойчивому развитию «Будущее, которого мы хотим»; информацию о директивных органах, исполнительном руководстве и управлении, подпрограммах и вспомогательном обслуживании программ, конечные результаты по среднесрочной стратегии на период 2014-2017 гг. В докладе также прописаны направления, которые имеют право на финансирование по линии Фонда глобальной окружающей среды. А также изложены цели, ожидаемые достижения и показатели, отражающие решения Конференции ООН по устойчивому развитию [11].

С правозащитной точки зрения, важно подчеркнуть наблюдаемую в документе «Будущее, которого мы хотим» явно очерченную связь между решением экологических проблем и прав человека. Так, в п. 8 было заявлено о важности обеспечения свободы, мира и безопасности, соблюдения всех прав человека. В том числе права на развитие и права на надлежащий уровень жизни, включая право на питание, принципов верховенства закона, гендерного равенства, расширения прав и возможностей женщин и демонстрации общей приверженности построению ориентированного на развитие справедливого и демократического общества. Пункт 10 документа закрепил норму о том, что демократия, благое управление и верховенство закона на национальном уровне и международном уровне, а также создание благоприятных условий имеют важнейшее значение для обеспечения устойчивого развития. Для достижения целей в области устойчивого развития требуется создать на всех уровнях эффективно действующие, транспарентные, подотчетные и демократические институты. Всего рассматриваемый Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию от 2012 г. содержит 283 пункта.

В соответствии с последним документом, цели в области развития, сформулированные в Декларации тысячелетия ООН [12], являются полезным инструментом, позволяющим сосредоточить усилия на достижении конкретных результатов в области развития в рамках общей концепции развития. Еще более важно, что эти цели выступают основой для деятельности ООН в области развития, определения национальных приоритетов и мобилизации заинтересованных субъектов и ресурсов на решение общих задач. Формулирование целей также является необходимым для придания деятельности в области устойчивого развития целенаправленного и последовательного характера. Как следует из Итогового документа «Будущее, которого мы хотим», целесообразно выработать такой комплекс целей в области устойчивого развития, который полностью отвечал бы нормам международного права.

Список литературы:

1 Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития «Наше общее будущее». Резолюция Программы Организации Объединенных Наций по окружающей среде (ЮНЕП) № 14/14 от 16 июня 1987 г. / <<http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>>

2 Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды, Стокгольм, 1972 г. / <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml>

3 Всемирная хартия природы. Принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН № 37/7 от 28 октября 1982 г. / <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv...>

4 Повестка дня на XXI век. Итоговый документ Конференции ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 г. / [/ <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml/>](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml)

5 Оценка результатов Встречи на высшем уровне в Ёханнесбурге: что нового она принесла? / Официальный сайт Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию: / [/ < http://www.un.org/russian/conferen/wssd/story.htm/>](http://www.un.org/russian/conferen/wssd/story.htm)

6 Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. Принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 г. / [/ < http://www.un.org/ru/documents/conv/declarations/riodecl.shtml/>](http://www.un.org/ru/documents/conv/declarations/riodecl.shtml)

7 Материалы сайта Института проблем устойчивого развития. Проект ЦОСД.РУ. / [/ <http://www.cosd.ru/index.php?option=com_content&view=article&.../>](http://www.cosd.ru/index.php?option=com_content&view=article&.../)

8 Ёханнесбургская декларация по устойчивому развитию. Резолюция Первого Всемирного саммита по устойчивому развитию от 4 сентября 2002 г. / [/ <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml/>](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml)

9 План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию. Резолюция Первого Всемирного саммита по устойчивому развитию от 4 сентября 2002 г. / [/ < http://www.un.org/ru/documents/decl_conv... />](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv.../)

10 «Будущее, которое мы хотим». Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию в Рио-де-Жанейро (Бразилия, 20–22 июня 2012 г.), одобрена Резолюцией ГА ООН от 27 июля 2012 г., № 66/288 / [/ <http://www.un.org/ru/sustainablefuture/>](http://www.un.org/ru/sustainablefuture/)

11 Доклад Директора-исполнителя ЮНЕП на Двадцать седьмой сессии совета управляющих ЮНЕП. Глобальный форум по окружающей среде на уровне министров. Найроби, Кения 18-22 февраля 2013 г. / [/ <http://www.unep.org/gc... />](http://www.unep.org/gc.../)

12 Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. Резолюция № 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 г. / [/ <http://www.un.org/ru/doc./>](http://www.un.org/ru/doc./>)

УДК 347.235

Ли Шань

*докторант 1-года обучения, Высшая школа права «Эділет»,
Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан*

lishan126@hotmail.com

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА РК И КНР

Abstract. This article investigate questions, concerning peculiarity of crime in category of private accusation.

Keywords. Crime, private accusation, complaint, private prosecutor.

Между КНР и РК в экономической сфере существует большая взаимная дополняемость, на сегодняшний день, область экономического сотрудничества между КНР и РК уже охватила такие области как энергетическую, инфраструктурную, электрическую, сельское хозяйство, сферу услуг и т.д. В целях развития национальной экономики, поддержания национальной промышленности, обе страны приняли серию систем законодательной льготной политики [1].

Казахстану, как и другим странам Центральной Азии, важно участвовать в реализации интеграционных проектов, эффективно использовать возникающие новые возможности и преимущества регионального сотрудничества, добиваясь вместе с тем минимизации рисков и угроз.

На данном этапе развития независимого государства Казахстан, которое ориентировано на повышение эффективности рыночных отношений, основным направлением современных экономических решений является разработка и дальнейшая реализация **инвестиций в Казахстане**, инвестиционной политики в государстве в целом, направленной на развитие экономического роста данного государства.

В данных условиях особое значение имеет привлечение свободного иностранного капитала в экономику Казахстана.

Привлечение и дальнейшее эффективное использование иностранных **инвестиций в Казахстане** является достаточно выгодным сотрудничеством между разными странами.

Благодаря иностранным **инвестициям в Казахстане** можно реально улучшить экономическую структуру государства Казахстан, создать новые производственные возможности, профессионально подготовить рабочих и специалистов, модернизировать многие предприятия и их основные фонды, наполнить рынок страны более качественными товарами, причем отечественного производства, одновременно увеличив объемы экспортируемых товаров [2].

На территории Казахстана присутствует огромное количество природных ресурсов, кроме этого, государство достаточно выгодное имеет месторасположение, однако, большинство иностранных инвесторов считают инвестиционный климат республики перспективным, но нестабильным. Иностранным инвесторам в первую очередь важно не только льготное налогообложение, а стабильное, экономически эффективное и предсказуемое для инвестора состояние самого государства.

Во время своего официального визита в Пекин, Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев отметил, что «с декабря 2014 года нами ведется работа по расширению горизонтов сотрудничества в области индустриализации и инвестиций. В частности, отобрано 48 инвестпроектов на общую сумму более 30 млрд долларов и подписан Меморандум между Казахстаном и Китаем о сотрудничестве в области индустриализации и инвестиций».

«Сегодня, когда мировая экономика испытывает кризис, значительно сузились инвестиционные возможности мировых финансовых институтов. В данной ситуации взаимодействие с Китаем служит нам хорошим подспорьем для преодоления этого непростого этапа», – заявил Нурсултан Назарбаев в ходе встречи с бизнес-кругами и государственными деятелями Китая [3].

Казахстан и Китай договорились о реализации 52 промышленных проектов на общую сумму свыше 24 млрд долл. США. Стартовали также транспортные перевозки в Центральную Европу через территорию Казахстана, завершается строительство автодороги «Западная Европа-Западный Китай». «Все это образует комплексную транспортно-логистическую сеть, растягивающуюся на весь евразийский континент» [4].

Казахстан является одной из ключевых стран в рамках реализации инициативы Си Цзиньпина по созданию [Экономического пояса Шелкового пути](#).

Для Казахстана и других стран Евразийского экономического союза (ЕАЭС) одним из ключевых приоритетов в контексте «экономического пояса» Шелкового пути является развитие инфраструктуры – транспорта (железнодорожного и автомобильного),

электроэнергетики и телекоммуникаций. В рамках «экономического пояса» Шелкового пути Китай будет продвигать широтные коридоры по направлению «Восток – Запад». «Что касается инвестиций Китая в Казахстан, то они запланированы на уровне около 40 млрд долл., пока объем инвестиций ограничивается 27 млрд. долларов США. Этого достаточно для того, чтобы направить деньги на два наиболее важных направления – транспортный коридор, инфраструктуру и увеличение инвестиций в добычу и разведку полезных ископаемых (углеводородного сырья) в Казахстане [5].

Серия соглашений между китайскими и казахстанскими компаний демонстрирует серьезные успехи Казахстана в борьбе за доминирование на китайском рынке пищевой продукции среди конкурентов из постсоветского пространства.

В рамках Фонда [Шелкового пути](#) будет создан специальный фонд объемом в 2 млрд долл, ориентированный на китайско-казахстанское сотрудничество производственной сфере.

По мнению экспертов, внимание китайских инвесторов к Казахстану вызвано стремлением Китая к региональной и отраслевой диверсификации при реализации проектов на евразийском пространстве. Казахстан может стать для Китая надежным источником топливно-энергетических ресурсов и емким рынком сбыта.

Подытоживая вышесказанное, нужно отметить, что в Казахстане в целях привлечения иностранных инвестиций и развития инвестиционной деятельности в целом созданы все условия. Государство в свою очередь должно использовать все инструменты воздействия для привлечения прямых инвестиций в экономику.

Список литературы:

- 1 Статистический ежегодник Агентства Республики Казахстан по статистике. – Астана, 2014. – 496 с.
- 2 Карин Е. [«Казахстан и Китай реализуют проекты почти на 50 млрд долларов»](#), 16 сентября 2015 г.; [«Казахстан-Китай: взаимовыгодное сотрудничество»](#), 17 сентября 2015 г., Vnews.kz.
- 3 Карин Е., [«Казахстан может стать транспортной развилкой для Китая»](#). 1 сентября 2015 г., Независимая газета., Vnews.kz.
- 4 Чжан Ханьхуэй. «Один пояс-один путь: современная внешнеэкономическая политика КНР». 20 января 2016 г., Vnews.kz.
- 5 Ведомости финансового агентства LS, [«Китай предпочитает Казахстан»](#), 14 января 2016 г.; [«Объем китайских инвестиций в Казахстан вырос в 2,5 раза»](#), 13 января 2016 г., <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2016/01/15/624086-kitai-predpochitaet-kazahstan>.

Медетов Ж. Ж.

*Алматы қаласы Сот Әкімшілігі, бөлім бастығы,
Алматы, Қазақстан Республикасы, jingo007@mail.ru*

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕССТІК КОДЕКСТІ ЖАҢҒЫРТУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы обновления гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан, анализируется правовой статус судей в РК.

Ключевые слова: процессуальный кодекс Республики Казахстан, правовой статус, судьи, судебная система.

100 нақты қадамды белгілеп берген Ұлт жоспары Қазақстанды әлемдік дағдарыстан шығынсыз алып шығып қана қоймай, елімізді ілгері дамытуға, жаңа бастамаларды жақсы нәтижелермен аяқтауға мүмкіндік беретін құжат. Бүгінде Ұлт жоспарының маңызын, стратегиялық мәнінің жоғары екенін шетелдік сарапшылар да біліп, бағалап отыр. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев бұл құжатта елдегі заң үстемдігін қамтамасыз етуге айрықша көңіл бөлген. Мұнда көзделген тапсырмалар өз деңгейінде орындалар болса сот жүйесіне түбегейлі өзгерістер әкелері даусыз. Осы Ұлт Жоспарында міндеттелген шараларды уақтылы әрі тиімді іске асыру мақсатында өмірге келген заңның бірі – Азаматтық процесстік кодекс еді.

2015 жылы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының басшылығымен Азаматтық процесстік кодекстің жобасын дайындауда ауқымды жұмыстар атқарылды. Кодексті әзірлеу кезінде шет мемлекеттердің заңнамалары зерделеніп, жекелеген нормалары назарға алынған. Бұл кодекс нағыз «жеті рет өлшеп бір кесілген», үлкен сүзгіден өткен құжаттың бірі болды десек қателеспейміз. Құжат 58 тараудан, 505 баптан тұратын мемлекеттің азаматтық дауларды қараудағы заңнамалық акті болып табылады.

Жаңа Азаматтық процесстік кодекске 2015 жылғы 31 қазанда ел Президенті Нұрсұлтан Назарбаев бұқаралық ақпарат құралдарының алдында жариялы түрде қол қойды. Сол тарихи сәтте заңнаманың маңызына тоқталған Елбасы жаңа Азаматтық процесстік кодекс құқық саласын түбегейлі жақсартатынын айтып, бұл құжатты қабылдау заң үстемдігін қамтамасыз етуге айтарлықтай үлес қосатынына сенім білдірді. Шындығында, заңнама аясында барлық негізгі құқықтық институттар қамтылып, осы саланы әлемдік озық стандарттарға жеткізетін елеулі өзгерістер енгізілген. Әсіресе азаматтық-құқықтық даулар жөніндегі сотқа прокурорлардың қатысуын азайту, соттардың қарауындағы істерді оңтайландыру, жаңа мән-жайларға байланысты істі қайта қарау тәсілін енгізу, дауларды татуластыру рәсімімен шешу секілді тетіктер Азаматтық процесстік кодекстің маңызын арттыра түседі.

Жаңа кодекс дауларды шешу мерзімдерін қысқартуға, тараптардың шығындарын азайтуға септігін тигізеді. Ең бастысы, Азаматтық процесстік кодекс алаштың айтулы ұлы Әлихан Бөкейхановтың «Заң – адам пайдасына жазылады, адам заң үшін тумады» деген нақыл сөзін дәлелдеп тұр. Белгілі

Ал енді жаңа кодекстің елеулі жаңалығы азаматтардың сот төрелігіне қолжетімділігін жеңілдету үшін сот жүйесі инстанцияларын оңтайландырудан көрінеді. Жаңа өзгеріске сай еліміздің сот жүйесі бес сатыдан (бірінші, апелляциялық, кассациялық, қадағалау және

қайта қадағалау жасау) үш сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық) сот жүйесіне көшті. Қоғам үшін де, сот құрылымы үшін де өзекті болып табылатын мәселе жаңа кодексте жан-жақты шешімін тапқаны қуантады.

Бес сатылы сот жүйесі азаматтарды әуре-сарсаңға салып, уақыттан да, қаржыдан да ұтылуына түрткі болып келгені шындық. Ал, жаңа өзгеріске сай сот сатыларын мейлінше азайту арқылы сот төрелігіне қолжетімділік артып, іс бойынша сот шешімін жедел қабылдауға, сол арқылы сот әділдігін орнатуға жол ашылды. Бірінші саты – аудандық және оған теңестірілген соттар, екінші апелляциялық саты – облыстық және оған теңестірілген соттар, үшінші кассациялық саты – Жоғарғы Сот болып бекітіліп отыр.

Жаңа талаптар бірінші сатыдағы соттардың мәртебесін күшейте түсті. Себебі, қарапайым халықтың арызы ең алдымен осы бірінші сатыда таразыланады. Заңды, негізді шешім шыққан жағдайда дауды бірінші сатының шешімімен аяқтайтындар жоқ емес. Әрі істердің негізгі бөлігі осы соттарда қаралып түйінделетіндіктен, осы сотта қос тарап та өз талабы мен қарсылығын түбегейлі дәлелдеуге тиіс. Қос тараптың өз ойын айтып, уәжін дәлелдеуіне бұл соттарда мол мүмкіндік беріледі. Тек сол сәтті текке жібермеу шарт. Әрине, соттардың мәртебесі күшейген сайын, оларға қойылатын міндеттер мен жауапкершіліктің де жоғарылайтыны түсінікті.

Жаңа кодекс бойынша апелляциялық тәртіпте қаралатын іске үштен кем емес судьядан тұратын алқа төрелік жасайды. Бірінші сатыда кеткен кемшілік, ескерілмеген дәлел, назар аударылмаған уәждің апелляциялық сот барысында үш қазыдан тұратын құрамның назарынан тыс қалуы тегінде мүмкін емес. Бұған қоса, кейбір санаттағы істер апелляциялық тәртіпте қаралғанда судьяның жеке өзі төрелік етуі де қарастырылған. Айталық, жеңілдетілген тәртіпте қаралған істер бойынша қабылданған сот шешімдеріне, жеке шағым және жеке наразылық берілген істер бір судьяның қарауымен жүзеге асады.

Мұндай өзгерістердің енгізілуі істерді қарауға әзірлік жүргізуге көп көңіл бөлу қажеттігін айғақтайды. Бұрынғы кодексте істерді қарауға әзірлік жүргізу мерзімі бөлек болатын. Сол талапқа сай соттар әзірлікті жеті күн көлемінде жүргізетін. Сот саласында тер төгіп жүрген қазылар жеті күннің әзірлік жасауға тым аздық ететінін, бұл мерзімде жан-жақты дайындалу қиын екенін тәжірибеден білсе керек. Мұның соңы сот процестері кезінде істі қарауды бірнеше рет кейінге қалдыруға әкеліп соқтыратын. Өйткені, әзірлік жүргізу барысында есепке алынбаған шаралар істі қарау сәтінде толықтырылатын еді. Жаңа кодексте бұл мәселеге тереңірек мән берілген. Сөйтіп, заң талабына сай бұл мерзім енді он бес жұмыс күніне тең болып отыр. Осылайша судья сот өндірісіне қабылданған арыз бойынша азаматтық істі қозғап, оны сотта қарау үшін он бес жұмыс күні ішінде әзірлік жүргізу құқығына ие болды. Сонымен қатар, күрделі азаматтық істер бойынша бұл мерзім тағы да бір ай мерзімге ұзартылатыны қарастырылған. Бұл да судьялардың ізденуіне, істі сараптауына берілген үлкен мүмкіндік. Әрине, іске әзірлік жасау мерзімінің шектелетін кезі де болады. Мәселен, денсаулыққа келтірілген зиянды өтеу, еңбек даулары және басқа да санаттағы азаматтық істер бойынша әзірлік мерзімін ұзартуға жол берілмейді.

Азаматтық процесстік кодекс қазақтың бітімгершілікке келтіру болмысын бүгінгі күнге сай жетілдіруімен де маңызды болып отыр. Құжатта сот ісіне қос тарап пен судьялардың процесстік құқықтары, олардың міндеттері объективті көзделіп, дауларды реттеудің соттан бөлек тетіктерін жетілдіру мақсатында «Дауларды соттан тыс реттеу» деп аталатын жаңа тарау енгізілген. Кодексте дауларды шешудің балама тәсілдері мол қамтылған. Тарауды саралап отырып дауларды реттеудің соттан тыс және сотқа дейінгі тәртібіне, соттағы татуласу рәсімдеріне айрықша көңіл бөлінгенін аңғару қиын емес. Қос тараптың кикілжіңін

келісіммен бітіртудің пайдалы екені бұрын да айтылған. «Медиация туралы» заңда тараптарды сотқа жеткізбей татуластыруға заңдық тұрғыда талап та жасалғаны есімізде. Бірақ, заң көпшіліктің қолдауына ие бола алмады. Бітімгершілік қанымызда бар дегенімізбен, медиацияның ә дегеннен кең сұранысқа ие болмауына бірнеше фактордың әсер еткені анық. Біріншіден, азаматтар бұған дейін арызының тек сот арқылы шешілетініне дағдыланды. Сондықтан, медиациямен шешу дегенге күдікпен қарады. Яғни, бітімгершілік өзін дәлелдей алған жоқ. Екіншіден, жаңа бастаманың насихаты кемшін болды. Жаңа бастаманың насихаты кемшін болғандықтан судьялар қаншама түсіндіру жұмыстарын жүргізгенімен пайдаланушысы өсе қоймады. Үшіншіден, медиацияны ілгерілетеді деп сенім артылған медиаторлардың біліктілігі, белсенділігі төмен болды. Тіпті, арнайы оқытылған кәсіби медиаторлардың өзі бітімгершілікпен бітетін істердің көбеюіне ықпал ете қойған жоқ. Осының барлығы айналып келгенде бес жыл тәжірибеде болған заңның өркенін өсіріп, қолданысын кеңейтуге көмектесе алмады. Ал, Азаматтық процесстік кодекс осы кемшіліктерді ескере отырып, медиацияға жан бітірген құқықтық құжат.

Ендігі жерде азаматтар Азаматтық процесстік кодексте белгіленген тәртіпті пайдалана отырып татуласу келісімін, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді немесе дауды партисипативтік рәсімдер тәртібімен реттеу туралы келісімді жасай алады. Татуласу келісімі бірінші, апелляциялық, кассациялық сатылардағы соттарда сот кеңесу бөлмесіне кеткенге дейінгі уақытта, сот талқылауының кез келген сатысында, сондай-ақ, сот актісінің орындалуы кезінде жасалуы қарастырылған. Келісімді жазбаша түрде дайындап, оған тараптар немесе олардың өкілдері қол қояды. Бұл құжатта келісімді орындау мерзімі мен тәртібі міндетті түрде көрсетілуі шарт. Және азаматтар өз шарттарын қойып, оған өзара келіскен жағдайда ғана татуласу келісімін сот бекітеді. Жалпы, тараптардан түскен өтінішті қарау нәтижелері бойынша келісімді бекіту және іс бойынша іс жүргізуді тоқтату, не татуласу келісімін бекітуден бас тарту туралы ұйғарымды шығару соттың құзырында. Татуласудың тағы бір артықшылығы мұнда сот шешімі орындалмай орта жолда қалмайды. Келісімді өзара мақұлдағандықтан тараптар ондағы шарттарды дер кезінде, белгіленген уақытта орындауға мүдделі. Ал келісім ерікті түрде орындалмаған жағдайда талапкердің өтініш хаты бойынша сот берген атқару парағы мәжбүрлеп орындатуға жатады. Тағы бір ескерерлігі, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім, осы келісімді бекіту туралы ұйғарым ҚР «Медиация туралы» заңында және Азаматтық процесстік кодексіне көрсетілген талаптарға сәйкес келуі тиіс. Егер татуласу келісімі заңға қайшы келсе немесе басқа да тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзса, сот келісімді бекітпейді. Сот татуласу келісімін бекітуден бас тартқан жағдайда ұйғарым шығарады, шығарылған ұйғарым шағым жасауға, не наразылық келтіруге жатпайды.

Дауды партисипативтік келісім арқылы реттеу – Азаматтық процесстік кодекстегі айтулы жаңалық десек қателеспейміз. Партисипативтік рәсім – дауласушы екі тарап адвокаттарының келіссөздерді судьяның қатысуынсыз жүргізу арқылы ортақ келісімге келтіруге қол жеткізуі. Бұған дейін адвокаттардың істі бітімгершілікпен аяқтауға мүдделілік танытпай келгені ақиқат. Кейбір тұста қорғаушылар өзінің материалдық сұранысын биік қойып, тараптарды татуластыруға саналы түрде кедергі келтіретін. Жаңа заң мұндай олқылыққа енді мықты тосқауыл қойып отыр. Соған сәйкес, қорғаушылар алдымен тараптарды татуластыруға талап қылып көреді.

Келісімге келе алмаған екі жақты бір үстел басына жинап, бітімге келтіру мәселесінде судьяларға қарағанда адвокаттардың мүмкіндігі кең. Партисипативтік рәсім

тәртібімен реттеу туралы келісімнің нысаны мен мазмұны АПК 176-бабында көзделген. татуласу келісіміне қойылатын талаптарына сай, яғни жазбаша нысанда жасалады және оған тараптар немесе олардың адвокаттары қол қояды, оларды орындау мерзімі мен тәртібі көрсетіле отырып, тараптар келіскен шарттарды қамтуға тиіс. Сондай-ақ, келісімде кейінге қалдыру немесе ұзарту мерзімдері көрсетіле отырып, жауапкердің міндеттемелерді орындауын кейінге қалдыру немесе ұзарту, талап ету құқығын басқаға беру, борышты толық немесе ішінара кешіру не мойындау, сот шығыстарын бөлу, татуласу келісімін мәжбүрлеп орындау туралы шарттар және заңға қайшы келмейтін өзге де шарттар қамтылуы мүмкін. Егер келісімде сот шығыстарын бөлу туралы шарт болмаса, олар өзара өтелді деп есептеледі.

Сонымен қатар, партисипативтік рәсім тәртібімен реттеуге тараптарды ынталандыратын аспектілердің бірі АПК-тің 177-бабына сай, талап қоюшының төленген мемлекеттік бажды өзіне қайтаруы болып табылады. Партисипативтік рәсім тәртібімен реттеудің тағы бір ыңғайлы тұсы келісімді бекітуге тараптардың тек адвокаттары ғана қатысады. Сондай-ақ, талап қоюшы немесе жауапкер сот отырысына белгілі себептермен қатыса алмаған жағдайда, сот отырысына қатыспау мүмкіндігі де қарастырылған. Тек келісімді олардың қатысуынсыз қарап бекіту туралы өтінішхат болса жеткілікті.

Осындай жағымды өзгерістерді қамтыған Азаматтық процесстік кодекс қазір тәжірибеде сәтті қолданылуда. Тек оның тиімді тұстарын қарапайым халыққа түсіндіру, насихаттау маңызды.

АОК / УДК 340: 37

Өміртай Р.

заң ғылымдарының кандидаты, Нархоз университетінің Құқық кафедрасының доценті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: rozmir@mail.ru

«ҚҰҚЫҚТЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Аннотация. В этой статье изучаются основные проблемы усовенствования преподавания правовой знаний.

Resume. In this article are leaned basic problems of teaching of legal education.

Кілт сөздер: құқықтық білім, құқық маманы, құқықтық мемлекет, кредиттік технология, қашықтан оқыту, муудльдық бағдарлама

Мемлекетіміз тәуелсіздігін алғалы бергі 25 жылдың ішінде мемлекеттің құқықтық жүйесі толығымен қалыптасты деп айта аламыз. ҚР Конституциясының 1- бабының 1- тармағына сәйкес: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі мен бостандықтары. [1, 4 б.]» - болып табылады. Ендеше, Отандық құқықтық жүйенің қалыптасуының өзі ҚР Конституциясында бекіткендей құқықтық мемлекетті орнықтырудың маңызды алғышарты болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, құқықтық білім беруді жетілдіру мәселесі де күн тәртібінен түспей келе жатқан маңызды мәселелердің бірі. Әсіресе, білім берудің Болондық декларациядағы білім берудің үлгісіне көшуді мақсат етіп отырған мемлекетіміз үшін құқықтық білім беруді аталмыш үлгіге сәйкестендіру аса маңызды болып отыр. Осы мақсатта құқықтық білім беру жүйесінде кредиттік технология

толығымен енгізілді. Кредиттік технология бойынша білім беруді алғашқылардың бірі болып қазіргі нархоз университеті бастаған болатын.

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» деп аталатын халыққа Жолдауының негізінен он бағытының жетіншісі – Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуіне қол жеткізу деп аталады [2]. Бұл әрине білім саласына тікелей қатысты. Осы арада Президент өз Жолдауында білім беру жүйесін жаңғырту барысында жүзеге асырылуға тиісті 6 түрлі міндетті алдымызға қойып отыр. Оларға тоқталар болсақ, аталмыш міндеттер мынадай:

- оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен инновациялық технологияларды кеңінен енгізу;

- педагогтар құрамының сапасын арттыру;

- біліктілікті бекітудің тәуелсіз жүйесін құру;

- мемлекет – жеке меншік әріптестігін дамыту, (яғни, ауылдық жерлерден және аз қамтамасыз етілген отбасылардан шыққан жастардың жол жүруі мен өмір сүруін субсидиялау, жатақханалар желісін дамыту арқылы білім берудің қолжетімділігін кеңейту),

- жастарды әлеуметтік бейімделуге үйрету;

- оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту міндеттері [2]. Біз аталған осы алты міндетті де құқықтық білім беруді жетілдірудегі негізгі міндеттер ретінде басшылыққа алып жүруіміз керек деп есептеймін.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ректоры С.Ж. Пірәлиев: «Қазақстандағы ең алғашқы жоғары оқу орны, республикадағы педагогикалық оқу орындарының көшбасшысы және базалық-әдістемелік орталығы болып табылатындықтан, Жолдауда қойылып отырған алғашқы міндет – оқу үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен инновациялық технологияларды кеңінен енгізу мәселесіне айрықша көңіл бөліп отырғанымызды атап өтуім керек. Қазіргі кездің өзінде бұл салада атқарылған жұмыстарымыздың өзі ауыз толтырып айтарлықтай. Оқу орнымыз былтырғы оқу жылында әлемдік бәсекеге қабілеттілігін дамытуда, жаңа инновациялық технологияларды игеруде едәуір жетістіктерге қол жеткізді. Атап айтқанда, 2010 жылдың желтоқсан айында университет Білім және ғылым министрлігі Ұлттық аккредиттеу орталығының Аккредиттеу кеңесінің шешімімен сертификаттаудан өтті және бес жыл мерзімге аккредиттелді. 2011 жылы сапа менеджмент жүйесі ИСО (ISO) 2001- 2008 сапа стандартына сәйкестігін дәлелдеп, «Жонет» (JQNET) халықаралық сәйкестік және «Русский регистр» ұйымдарының сертификаттарымен қайта сертификатталды. Университет әлемдік рейтингті ұйымдарға ену жағдайында әлемдегі озық рейтинг санатындағы «Вебометрикс», «Кью Эс» рейтингтер талаптарына сәйкес жүйелі жұмыс істеп келеді. «Вебометрикс» рейтингісінің 2011 жылғы шілде айындағы қорытындысы бойынша біз әлемдегі 12006 университет арасынан 6364 университетті артқа тастап, 6830-шы орыннан 5642-ші орынға көтерілдік. Университет «Кью Эс» рейтингі нәтижесіне сәйкес әлемдегі ең озық 700 университет арасында 601-ші орынға шықты.

Еліміздегі жоғары білімді және жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар мамандарға деген қажеттілікті зерттеу орталығы ашылды. Студент-жастарды тұлға ретінде қалыптастыру мақсатымен А.Байтұрсынұлы атындағы Алаш зиялыларының ғылыми-педагогикалық мұрасын зерттейтін ғылыми-зерттеу орталығы, «Тұлғатану» орталығы, «Жамбылтану және халық ақындары» ғылыми-зерттеу институты жұмыс істей бастады. Ал, 2011-2012 оқу жылында оқу үдерісін ұйымдастырудың тиімділігін арттыру үшін «Қаржы және экономика», «Халықаралық қатынастар және құқықтану» факультеттері біріктіріліп,

«Құқық және экономика» институты құрылды [3] ». – деген болатын журналистерге берген сұхбатында. Көріп отырғанымыздай, университет тарапынан бұл салада да көптеген іс-шаралар жүзеге асуда.

Тағы да бір атап өтерлік, құқықтық білім беруді жетілдірудің маңызды мәселелерінің бірі білім беру барысында студенттердің теориялық білімін тәжірибемен ұштастыра жетілдіруге қол жеткізу болып табылады. Мәселен, ҚР Үкіметінің 2010 жылғы 2 наурыздағы қаулысы [4] негізінде Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің жасаған тізбесіне сәйкес ауруханаларды, емханаларды және отбасылық дәрігерлік амбулаторияларды мемлекеттік жоғары медициналық білім беру ұйымдарының клиникалық базасы ретінде айқындау жөніндегі ұсынысы қабылданып, клиникалық базалар мемлекеттік жоғары медициналық білім беру ұйымдарына жалдау ақысын алмай-ақ және коммуналдық төлемдер өтелмей беріледі [4]. Дәл осы үлгіні құқықтық білім беру саласында да сәйкес мамандықтар бойынша құқық қорғау органдары мен тиісті мемлекеттік қызметтердің өзінде орнату қажет деп санаймын. Себебі, қазіргі кезде өндірістік тіжірибеден өткен аз ғана уақыт ішінде студент толықтай тәжірибе ала алмайды. Сондықтан да, құқықтық білім беруді жетілдіреміз десек, оны тәжірибемен ұштастыра отырып білім алуға мемлекет тарапынан, тиісті жоғарғы оқу орындары тарапынан аталмыш мүмкіншіліктер медицина саласындағыдай жасалуы тиіс деп есептейміз. Яғни, теориялық білім беруді және тәжірибелік іс-әрекетті барынша жақындастыру арқылы құқықтық білім беруді жетілдіру мақсатында төмендегіндей осы салада өзгертулер мен толықтыруларды енгізу қажет деп санаймыз:

- заң факультетінің студенттері мен ПОҚ арналған машықтану мен өндірістік тәжірибе ЖОО басшылары, құқыққорғау органдары және мекемелердегі заң қызметтерімен қамтамасыз етілуі қажет.

- студенттің өзін-өзі барынша көрсете білуі үшін ақпаратты өз бетінше табу, талдау, құрылымдау және тиімді пайдалану дағдысын бойына сіңіру қажет.

Оның үстіне, көпшіліктің ойынша медицина мамандары адам ағзасындағы түрлі қақтығыстарды жөнге келтірумен күрессе, ал заңгер мамандар адамның сыртқы ортадағы түрлі қайшылықтары бар құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен айналысады

Құқықтық мемлекетті орнықтыру үшін әсіресе жастарға құқықтық тәрбие берудің маңызы өте зор. Бұл бағытта жергілікті әділет және білім беру басқармалары ұйымдастырған, орта мектеп және кәсіби-техникалық училище оқушыларының құқықтық тәрбиесін, оқуын нығайту және құқық бұзушылықтың алдын-алу, құқық сабағын оқыту сапасын жақсарту, білім берудің барлық сатысында оқушыларға құқықтық білім мен тәрбие беруді енгізуді қамтамасыз ету мақсатындағы құптарлық жақсы бастамалары өркен жайып, игі жемісін бере бастағаны қуантарлық жайт.

Құқықтық білім беруді қолға алған Нархоз университетінде қазіргі таңда «Жергілікті мемлекеттік басқару және құқық мектебі» саясат ғылымдарының докторы, профессор Жүнісов А.М. басқаруымен жұмыс жасауда. Осы мектептің аясында «Құқық кафедрасы» доцент , з.ғ.к., Дулатов Ғ.С. меңгерушілігімен көптеген мамандар бас қосып, құқықтық білім берудің жаңа технологияларын қолданып білім беруді жолға қоюда. Осы орайда, қашықтан білім берудің «Муудльдік» бағдарламасы бойынша құқықтық білім беруді Нархоз университетінің бастауы биылғы оқу жылындағы үлкен жаңалық болып табылады.

Құқықтық білім беруді жетілдірудің маңызды мәселелері Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында да өзіндің орны бар аса маңызды мәселеге айналып отыр [5]. Бұл бағдарламаға сәйкес білім

беру жүйесінің жаппай еуропалық үлгіге жапсарластырылуы мақсат етіліп отыр. Сондықтан да, құқықтық білім беруді жетілдіру кезінде де ұлттық құқықтық жүйеміздің негізгі қаймағын бұзып алмауымыз да керек деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 ҚР Конституциясы. – Астана.- 2010 ж. – 53 б.

2 ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» деп аталатын халыққа Жолдауы. – Жетісу газеті. – 2012 ж. – 28 қаңтар.

3 Білім берудің жаңа көкжиегі // **Серік ПИРӘЛИЕВ, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ректоры, профессор. – Егемен Қазақстан, -2012. -25 ақпан.**

4 «Республикада медициналық білім беруді одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы ҚР Үкіметінің 2010 ж. 2 наурыздағы № 157 қаулысы.

5 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. // Қазақстан Республикасының Президентінің 2010 жылғы 07 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген. – Астана. - 2010 ж.

УДК 30043

Салаев Б.А.

*к.ю.н., доцент, Университет имени Сулеймана Демиреля,
Алматы, Республика Казахстан, e-mail: bashaga.salaev@mail.ru*

ДОКАЗАТЕЛЬСТВЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ПРИМЕНЕНИЯ РЕКОНСТРУКЦИИ (ВОССТАНОВЛЕНИЯ) ЛИЦА ПО ЧЕРЕПУ

Аннотация: основываясь на данных теории и практики, автор приходит к выводу о том, что результаты реконструкции лица по черепу не могут выступать ни в качестве объектов опознания, ни в качестве идентифицирующего объекта медико-криминалистической экспертизы. Вместе с тем, при дальнейшей разработке ее научных основ, он может служить целям идентификации личности. Кроме того, вполне возможно использование фотоснимков или иное изображение лица, восстановленного по черепу, для оперативно-розыскных целей.

Ключевые слова: реконструкция, трупные вредители, покровы трупа, отождествление, фотосовмещение, пластический, графический, идентификация, ракурс, узнавание.

Многолетний анализ следственной и экспертной практики показывает, что к установлению личности неопознанного трупа по черепу прибегают в тех случаях, когда обнаруженный труп невозможно опознать в силу искажения либо полного уничтожения его прижизненных внешнеопознавательных признаков. Это может произойти: в результате развития трупных явлений; под воздействием внешней среды; в виду обширных травматических разрушений (особенно в области головы); из-за разрушающего действия «трупных вредителей» и, наконец, в результате преступного уничтожения признаков внешности трупа либо его расчленения в стремлении сделать невозможным его опознание.

Указанные причины и факторы приводят к разрушению в той или иной степени всех мягких тканей и покровов трупа за исключением костей, так как они представляют собой наиболее твердую и крепкую ткань человеческого организма (если не считать эмаль зубов).

Для отождествления лица по черепу применяется метод фотосовмещения. Суть этого метода состоит в сопоставлении, путем наложения прижизненного фотоизображения отождествляемого лица и фотоизображение черепа, сфотографированного в том же ракурсе.

В тех же случаях, когда отсутствует фотоснимок предполагаемого погибшего, применяется метод восстановления (реконструкции) лица по черепу. Под термином «реконструкция» следует понимать восстановленный по черепу заверченный внешний облик человека, выполненный любым способом и отвечающий определенным функциональным требованиям.

В настоящее время на практике применяют три метода реконструкции лица по черепу: пластический, комбинированный, графический (КГМ) с использованием компьютерных комплексов. [1]

Рассматривая любой из методов реконструкции лица по черепу, необходимо учитывать субъективные моменты в формировании изображения, и с этих позиций следует определиться, чем является такая реконструкция: художественным образом или документальной копией, тождественной лицу индивида, а отсюда и второй вопрос: может ли реконструкция любого рода быть использована в целях установления личности, если да, то в какой мере и на каком этапе. Постановка таких вопросов обусловлена тем, что объективность метода и его пригодность в целях установления личности, в частности путем опознания (в процессуальном смысле) и криминалистической экспертизой, до сих пор носит спорный характер.

Свое отношение к методу восстановления лица по черепу Верховный Суд СССР высказал по рассмотренному в 1941 году в порядке надзора по делу об убийстве Валентины Косовой. Лицо убитой было восстановлено М.М. Герасимовым по черепу, найденному в окрестностях Сталинграда.

Отменяя приговор, по которому был осужден за убийство В. Косовой ее муж А. Бояринцев, судебная коллегия Верховного Суда СССР в определении от 18 октября 1941 года указала, что «...восстановление по черепу может быть расценено только как искусство, как художественная работа, а не как «техническая экспертиза»» (по выражению суда). Оно не является бесспорным доказательством, хотя в деле и оговорено, что институт пользовался фотографиями только для доделок. [2]

Эта позиция высшего судебного органа не утратила свое значение и в настоящее время. Что касается мнений ряда криминалистов, антропологов и судебных медиков, то они существенно разделились.

С.М. Потапов, приветствуя метод восстановления по черепу, считал, что он имеет большое значение, поскольку позволяет произвести опознание скульптурного портрета анфас лицами, хорошо знающими убитого. [3]

По заявлению Я.Я. Рогинского, метод М.М. Герасимова позволяет с полной достоверностью восстановить по черепу все части лица, плотно прилегающие к костной основе. [4]

Более того, в литературе высказывается мнение о возможности использования фотоснимков скульптурного портрета для установления личности с помощью криминалистической экспертизы.

Другая группа ученых придерживаются иного мнения. Так, например, Ю.М. Кубицкий полностью отрицал возможность применения метода М.М. Герасимова для целей опознания в советском уголовном процессе.

Объясняя случаи удачного восстановления лица по черепу художественной интуицией скульптора, он не признавал за методом восстановления лица по черепу значения и для судебно-медицинских целей, говоря, что «...всякая экспертиза, в том, числе особенно судебно-медицинская, не вправе предоставлять органам прокуратуры и суда недостоверный материал, могущий быть использованным в качестве доказательства по делу». [5]

На наш взгляд, позиция последней группы авторов представляется наиболее правильной. Это объясняется тем, что субъективный момент, привнесенный лицом, производящим реконструкцию, является существенным. Так, анализ возможностей метода, подтвержденного практикой, позволяет выделить три категории элементов и признаков внешности, воспроизводимых абсолютно достоверно, относительно достоверно и недостоверно.

Абсолютно достоверное воспроизведение общих размеров и формы головы, лба, носа, разреза глаз обусловлено строгим соответствием их строения костной основе черепа. Относительно достоверно восстанавливается общая полнота лица, нижняя часть подбородка, глаза и веки. Недостоверно воспроизводится волосяной покров, цвет глаз и кожи, ушные раковины, складки и морщины, постановка головы.

Из этого следует, что реконструкции не могут выступать ни в качестве объектов опознания, проводимого в соответствии с требованиями ст.ст. 229, 230 УПК Республики Казахстан, ни в качестве идентифицирующего объекта медико-криминалистической экспертизы.

Вместе с тем, было бы неправильно недооценивать данный метод. Во-первых, при дальнейшей разработке ее научных основ он может служить целям идентификации личности. Во-вторых, вполне возможно использование фотоснимков или иное изображение лица, восстановленного по черепу, для оперативно-розыскных целей. Исключив предъявление для опознания, следует сказать о допустимости «узнавания» явления, относящегося к области психологии. Пренебрегать такой возможностью не следует. Практика знает случаи, когда использование фотоснимков лица, восстановленного по черепу в процессе раскрытия и расследования преступлений, оказывали большую помощь.

В раскрываемых нами ситуациях, методы реконструкции лица по черепу могут быть применены в тех случаях, когда нет никаких иных возможностей установить личность трупа. Это может произойти, если труп является неопознанным и неизвестно от кого могут быть получены прижизненные фотоизображения погибшего. В этом случае фотоснимок или иное изображение результатов реконструкции могут быть предъявлены лицам, которые не смогли найти среди погибших искомых лиц, либо могут быть продемонстрированы через средства массовой информации. Узнавание по реконструкциям, хотя и не будет иметь процессуального значения, однако позволит ориентировочно определить личность искомого человека и получить дополнительные материалы для его отождествления (прижизненные фотоснимки, медицинская документация, сведения о состоянии зубного аппарата, его протезирования и т.д.)

Список литературы:

1 Федосюткин Б.А. и др. Восстановление лица по черепу в криминалистике. - М., 2010. –

104 с.

- 2 Гроздинский М.М. Оценка доказательств в кассационной и надзорной практике Верховного Суда СССР. Ученые труды ВИЮН, 1946, вып.8. – 96 с.
- 3 Потапов С.М. Советская криминалистика на службе следствия. Вып.4. – М., 1953. - 158 с.
- 4 Мнение профессора Рогинского Я.Я. см. в кн.: Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. – М., 1949. – 365 с.
- 5 Кубицкий Ю.М. Отождествление личности неопознанного трупа по черепу// Советская криминалистика на службе следствия. Вып.9, 1957. – 60 с.

УДК № 342.4

Сейтжан А. А.

Нархоз Университеті «Құқық» кафедрасының аға оқытушы, құқық магистрі

seytzhan_ainash@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШП-ҚОНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ

Abstract. The article A.A Seitzhan deals with the problems of protection of the rights and duties of migrants in the Republic of Kazakhstan .

Keywords: Migration , human rights, labor, the problem of the nation .

Миграциялық саясат дегеніміз – бұл тұрғын халықтың миграциялануына алып келетін әлеуметтік мінез-құлықтың, әрекеттің бір түрі немесе элементі болып табылатын миграциялық қозғалысқа деген ықпал ету. Миграциялық процестер ынталандырушы, шектеуші іс-шаралар арқылы реттелінеді. Сонымен қатар елдің экономикалық дамуына қарай ынталандырушы экономикалық іс-шаралар да кеңінен қолданылады. Ал Көші-қон саясатының басты міндеттеріне:

1. елімізде ұлттық бірдейлікті сақтау және дамытуға ;
2. сыртта жүрген қандастарды өз Отанына оралуын ынталандыру;
3. дайындығы да инновациялық әлеуеті де жоғары шетел кадрларын тарту арқылы Қазақстанның бәсекелестік артықшылығын дамыту жатады.

Қазақстан Республикасының миграциялық жағдайын алдымен үш миграциялық ағын бойынша: ішкі миграция, Қазақстан Республикасынан эмиграция, және шет елдерден Қазақстан Республикасына иммиграция тұрғысында қарастырсақ. Қазақстандағы 1990-жылдардағы саяси әлеуметтік және экономикалық реформалардың барысы мен нәтижесіндегі өзгерістер елдегі ішкі миграциялық құрылымның өзгеруіне себеп болды. Яғни, тұрғын үй құрылысының, өндірістің тоқтап қалуы, кәсіпорындардың жаппай жабылуы нәтижесінде жұмыссыздықтың өсуі, бір жағынан, шаруашылықтағы мигранттарды итеріп шығарушы факторларға айналса, екінші жағынан өмір жағдайындағы жаппай кедейлену аймақтық айырмашылықтарды теңестіріп, олардың тұратын жерлерін ауыстыру ұмтылысын шектеді.

Қазақстан қоғамының этникалық құрылымындағы өзгеріс этносаралық өзара қатынастардың өзгеруіне аз әсерін тигізбей отыра алмайды, ол тиісінше қоғамдағы өзара қатынасқа, әлеуметтік мінез-құлыққа әсер етеді. “Байырғы ұлт азаматтарының және бірқатар түркі тектес халықтар санының ұлғаюы этноәлеуметтік құрылымда еуропалық емес, азиялық компоненттің артуын түсіндіреді.”

Қазақстан Республикасының көшіп-қонушылардың және ұлттық азшылықтар өкілдерінің құқықтарын қорғауы және қолдауын сара бағыт деп айтуға болады. Көші-қонның

баламасын немесе көші-қон процестеріне қатысты шектеуші рөл атқаратын факторларды анықтау бұл мәселені ғылыми тұрғыда түсінуге мүмкіндік береді.

Дүниежүзінде ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап аз ұлт өкілдерінің құқын қорғау өзекті мәселеге айналды. Әлемдік жаңа саяси жүйе қалыптаса бастаған қазіргі заманда аяққа басу, нәсілдік кемсітушілік, жаппай қырып-жою – адамзатқа қарсы жасалған қастандық деп есептеледі. Көшіп-қонушылар мен аз ұлттар өкілдері бүгінгі ғаламдасу жүріп жатқан тұста қайда жүрсе де қоғамның толыққанды мүшесі.

Қазіргі кездегі Қазақстан Республикасындағы этносаралық қатынастар астарындағы көші-қон процестерінің **негізгі мақсаты** – Қазақстан қоғамындағы көші-қон жай-күйлерінің дамуындағы этносаралық қатынастар факторының маңыздылығын және азаматтардың тұрақты мекен-жайын ауыстырудағы себептерін анықтау болып табылады. Оның аса маңызды міндеттерінің біразы мынадай:

- Тұрақты мекен-жайды сақтау мен өзгерту дәлелдемелерінің тепе-теңдігін анықтау;
- Көші-қон көңіл-күйлеріндегі өңірлік, этноұлттық, әлеуметтік, еңбек және басқа аспектілерді анықтау;
- Көшу үшін қолда бар және ойда бар мүмкіндіктер арасындағы айырмашылықтарды және көшу үшін ең қолайлы кезеңді анықтау.
- Тұрғындардың көшіп келуші және көшіп кетушілерге көзқарасын, тиісінше соңғыларының олардың көшіп келуші елді мекенде өмір сүретін тұрғындарға көзқарасын анықтау.

Саясаттанушы А. Бижанов, ұлтаралық бөтенсу мен ұлттық эгоизмді мынандай үш негізгі фактор туындатады дейді: экономикалық фактордағы қиындықтар; жұртшылықтың қорғалу дәрежесінің төмендігі; тұрмыстық ұлтшылдық пен шовинизм белгілерінің бой көрсетуі. Бұлардан шығатын түйін, миграциялық саясатты ойластырып, таразылап алып барып жүргізу керек, ұлтаралық бейбіт қарым-қатынас орнату үшін әлеуметтік-экономикалық жағдайды жақсарту, тұрақтандыру қажет. Қазақ елі үшін өркендеп өсу негізгі мақсат. “Қазақтың саны мен үлесін арттырудың бірнеше жолдары бар. Бірінші, табиғи өсім мен иммиграция. Екінші, әлеуметтік жаңғыру мен білім дәрежесінің өсуі. Үшінші, экономикалық және саяси белсенділікті өсіру болып табылады.” Қазіргі біздегі көші-қон мәселесі заңды процесс. Еліміздің 2030-жылға дейінгі даму стратегиясы бойынша Қазақстанда 25 млн-ға жетерлік денісау, тұрмысы ауқатты, әрісалауатты өмір салтын ұстанған, білімі терең азаматтар мен тұрғындар болуы керек делінген. Мұндай көрсеткіштерге жету тек табиғи өсімді арттыру арқылы мүмкін болмайтындықтан, әрбір мемлекет, оның ішінде Қазақстан Республикасы да иммиграцияны жүргізуде.

Мигранттардың сапалық құрамы жөнінде еңбекке жарамды жастағы адамдардың басым екенін айта кеткен жөн. Қазақстан Республикасы Статистика жөніндегі агенттігінің деректері бойынша, республикаға, кеткендер мен салыстырғанда, олардан хас адамдар келуде.

Кәсіптік қатынас тұрғысында шетелдік жұмыс күшіне сұраныс ішкі еңбек рыногы есебінен қанағаттандырылмайтын жоғары кәсіби табиғи және инженерлік, қаржы-экономикалық және кәсіпкерлік қызмет салаларына бағытталған. Бірақ практикада олармен қатар кеңінен тараған кәсіптер бойынша орта білікті қызметкерлер де тартылып отыр. Еңбек миграциясы бөлімінде біліктілігі төмен жұмыс күшінің тартылуын тежей отыра, елге жоғары білікті мамандардың, сондай-ақ инвестициялауға мүдделі, ұлттық жұмыс күшінің сапасына тікелей немесе жанама түрде ықпал етуге қабілетті шетелдік инвесторлардың келуін қосымша ынталандыру көзделуде. Қазіргі кезде және болашақ уақытта азаматтардың

лайықты еңбекке қолжеткізу мүмкіндіктерін кеңейту; кәсіпкерлікті қолдау және түрлі нысандағы несиелендіру жүйелерін дамыту; әлеуметтік қамсыздандыру деңгейінің тұрақтылығын қамтамасыз ету және арттыру; тұрғын үй құрылысын дамыту және тұрғын үйге жетерлікті қамтамасыз ету негізінде эмиграциялық үрдістерді тежеу жөніндегі шаралар қолданылмақ. Қазақстан бұрын кез келген себептер бойынша қоныс аударған азаматтардың реэмиграциясын ынталандыру және қолдау бойынша қосымша шаралар белгіледі.

Адамдардың ұлттық шекаралар арқылы көшіп-қону мен қоныс аударуына байланысты мәселелер біржақты шешім табуы мүмкін емес, дегенмен көші-қон елдер арасында ынтымақтастық негізінде басқарылуы тиіс. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы еңбек көші-қон мәселелерін көптарапты форматта реттейтін нақты халықаралық келісімдік база құрылды, атап айтқанда, ТМД елдерімен, Еуразиялық экономикалық қауымдастық, Орталық экономикалық қауымдастық және Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберінде ынтымақтастық дамуды Қазақстан Республикасы үшін еңбек миграциясы мәселелеріне кітарапты форматта реттеу өзекті болып отыр. Бұған қатысты Қырғыз Республикасымен, Ресей Федерациясымен және өзге де шекаралас мемлекеттермен қатынастарды айтуға болады.

Қазіргі уақытта “Заңсыз еңбек мигранттарын заңдастыру туралы” заң жобасы Парламент Мәжілісінің мақұлдауынан өтті. Мұндағы басты мәселеелімізде заңсыз мигранттар үшін бір реттік акциялар өткізу болып табылады.

Қазақстандағы көшіп-қонушылардың жағдайын зерделеу нәтижелері бойынша көшіп-қонушылардың құқықтарын реттеудегі мынадай проблемаларды атап көрсетуге болады:

– көшіп-қонушыларды құжаттандыру мәселелерін қарау, сондай-ақ олардың, әсіресе оралмандардың азаматтыққа кіруін көші-қонқызметі ұзақ мерзімге созады, бұл көшіп-қонушыларға ұлттық заңнамада көзделген өз құқықтарын толық көлемді пайдалануға жол бермейді;

– көшіп-қонушылар ұлттық заңнамадағы шектеулерге байланысты өз құқықтарын іске асыра алмайтын жағдайлар болады;

Мемлекетімізде заңсыз еңбек көші-қонына қатысты тұжырымдама да әзірленбеген. Бүгінде қолданыстағы халықаралық, атап айтқанда еңбек етуші көшіп-қонушылардың және олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау конвенциясы барлық индивидтерді тең қорғауды қамтамасыз етіп, заңды және заңсыз мигранттар арасындағы айырмашылықты көрсетпейді. Негізгі құқық қорғау құжаттарының қатарына кіретін осы конвенция мен басқа да құжаттар мемлекеттік саясаттың осындай тұрлаусыздығын босқындар құқығын қорғау мәселесінде де көрсетеді. Босқындар туралы заң біршама уақыт әзірленуіне қарамастан қабылданған жоқ. Ресми мемлекеттік статистикада және БҰҰ-ның босқындар ісі жөніндегі басқармада пайдаланылатын “босқындар” түсіндірмесіндегі әртүрлілік сақталып отыр. Босқындар туралы статистикалық деректердің әртүрлілігі осыған байланысты.

Қазақстандағы әлеуметтік ортамен, мигранттар мен әлеуметтік жұмыс Қазақстан Республикасының заңдарына жүгінетіні, одан бастама, тірек алатыны белгілі. Сондықтан да бұлісте де бірлесіп еңбекету – біздің міндетіміз. Зерттеуші ғалымдар пікіріне, кеңестеріне тағы бір назар аударсақ: “азаматтық және миграция туралы заңды қайта, толықтыра қарау керек.

Біріншіден, қатаң визалық режимді ТМД-ға енгізген жөн. Иммиграция заңында виза мен азаматтық жағын алу жағын күрделендіріп, елге пайдалы кәсіпорындар ашу жағын жеңілдету қажет. Көшіп келушілердің санын азайтып, елімізге қыдырып, саяхат жасай келіп, ақша жұмсайтын туристерді көбірек келтіру пайдалы. Қазір Ресейден келетіндер

азаматтықты оңай алады да, бұған керісінше, бізден Ресейге барғандарға азаматтық алу қиынға соғады. Оралмандардан басқа азаматтық алу – тек мемлекеттік тілді білу талабына сәйкестігі. Осындай қайшылықтарды болдырмау керек.

Екіншіден, тұрағы жоқ тұрғын мәртебесін (статусын) енгізіп, шеттен келгендерге (атамекеніне оралғандардан басқасына) қашан азаматтық алғанынша еңбек ету және оқу құқығын бермеу керек. Мұны осылай істемесе, оқу орындарының бюджеттік мәселесін тартып, жұмыс орындарында түрлі қайшылықтар туа бастайды. Біздің шетелден жұмыс күшін алу, шетелге жұмыс күшін шығару төңірегіндегі заңымыз да ойдағыдай емес.

Үшіншіден, “Отандастар” туралы бапты Заңнан алып тастаған дұрыс.

Төртіншіден, депортация туралы бап енгізіп, оның орындалуын Ішкі істер министрлігіне жүктеу қажет.

Бесіншіден, паспорт, төлқұжатқа тіркеу жұмысына келгендерді шеттен келгендерді алмаған дұрыс.

Алтыншыдан, эмиграцияны толық жеңілдетіп, иммиграцияны (атамекеніне оралушылардан өзге) батыс елдерінің үлгісімен күрделендіру керек. Сонда ғана жергілікті ұлт өкілдерінің үлес салмағы артатын болады.

Жетіншіден, иммигранттардан мемлекеттік тілді талап ету керек”.

Қазақстан Республикасының миграциялық саясатындағы басты бағыт - әлемдегі үш қазақтың бірін, яғни сыртта жүрген қандастарымызды отандастыру. Біз қандастарымызды отандастыруды оларды “оралман” атаумен бастадық. Оралмандар мәселесі дәйекті саясат жүргізуді және ерекше көңіл бөлуді қажет етеді, сондықтан бұл өзекті мәселеге біз келесі тараушада тоқталуды жөн көрдік.

Қорыта айтқанда, еліміздің көші-қон саясатының салалық бағдарламасына сәйкес Қазақстан Республикасының әлеуметтік және еңбек заңнамасы көптеген кемшіліктерге қарамастан, мигранттарды әлеуметтік қорғауды ұйымдастыру жөніндегі шараларды жүзеге асыруда, әлеуметтік қолдау мен олардың бейімделуіне ерекше назар аударылуда. Қазақстан Республикасының миграциялық саясатының басты мақсаты – миграциялық процестерді басқару, мигранттардың интеллектуалдық және еңбек әлеуетінің жүзеге асуына, елдің және оның аймақтарының әлеуметтік-экономикалық берік дамуына, демографиялық дамуына, яғни халықтың көбеюіне немесе тұрақтануына ықпал ету.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына арналған жолдауы: «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан. – 15.12.2012., №828-831(27902).
- 2 Миграция бойынша халықаралық ұйымның (МОМ) «ҚР шетел жұмыс күшіне қажеттілікті анықтау» арнайы баяндамасы, 2013 ж. Астана. – 17б. <http://iom.kz/index.php/publications>
- 3 Халықтың көші-қоны туралы. Қазақстан Республикасының Заңы. – Алматы: ЮРИСТ, 2011. – 28б.
- 4 ҚР Президенті жанындағы адам құқықтары жөніндегі комиссияның «ҚР мигранттардың құқықтық жағдайы туралы» арнайы баяндамасы, 2013 ж. Астана. – 161б.
- 5 «Kazakhstan Today» ақпараттық агенттігі.

Сулейманов А.Ф.¹, Айтжан Б.Е.²

¹Д.ю.н, профессор кафедры «Право», Университет Нархоз, Алматы, Казахстан
e-mail: akif_sulei@mail.ru

²К.ю.н., доцент кафедры «Международное право», КазУМОиМЯ им.Абылай хана,
Алматы, Казахстан, e-mail: baitzhan@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕНСИВНЫХ МЕТОДОВ И ИГРОВОГО ОБУЧЕНИЯ В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Abstract. This article is about using of intensive methods and playing education in student's independent work. It is consequence to use this technology in contemporary education.

Повышение требований к качеству педагогического образования становится насущной проблемой и условием развития системы непрерывного педагогического образования, стимулом обновления его содержания на основе принципов фундаментальности, преемственности и практической направленности. Работа преподавателя в области юриспруденции - это непрерывный поиск нового, прогрессивного. Поэтому обучение студентов должно быть направлено на формирование обобщенных способов умственных действий и должно быть тесно связано с формированием у них абстракций и обобщений содержательного характера с усвоением теоретических понятий. Это предполагает использование в учебном процессе активных методов обучения, таких как проблемное обучение, деловые игры, применение приемов и способов, позволяющих активизировать умственную, творческую деятельность студентов, формировать теоретическое, творческое мышление, и, конечно же, получения практических навыков.

Цели вузовской подготовки по той или иной специальности определяются соответствующим государственным образовательным стандартом, а также квалификационными требованиями, учебными планами и программами. Достижение этих целей предусматривает приобретение студентами некоторой суммы знаний, умений, навыков. Как образовательные ориентиры: знания, умения и навыки обладают значительными внутренними различиями и требуют использования различных педагогических методов.

Таким образом, современное состояние подготовки специалистов в высших учебных заведениях диктует необходимость поиска новых путей повышения качества их теоретической подготовки, готовности к самостоятельному творческому труду, а главное - средств и методов подготовки выпускника вуза к практической и профессиональной деятельности [1]. Учитывая многообразие всех этих фактов, мы в данной статье хотим остановиться на роли активных методов обучения и, в частности, учебных деловых игр в обеспечении эффективности организации самостоятельной работы студентов, а именно студентов юридического профиля.

В последнее время деловые игры находят все более широкое применение в самых разных областях: в основном в экономике и политике, праве, а также в социологии, экологии, администрировании, образовании, планировании, истории. Деловые игры

используются для подготовки специалистов в соответствующих областях, а также для решения задач исследования, прогноза, апробирования намечаемых нововведений. Разрабатываются деловые игры и как способ коммуникации между специалистами разных областей, как особый язык будущего. При проведении деловых игр в психологическом аспекте должны разрабатываться два основных направления:

- реализация установок на индивидуализацию личности;
- выработка навыков работы в коллективе.

Индивидуализация предполагает существование системы отличительных признаков деятельности конкретного человека, обусловленной особенностями его индивидуальности. В основе каждой индивидуальности лежит так называемое ядро индивидуального стиля, от которого зависит направление развития приемов, умений, навыков. Исходя из оценки составляющих ядра индивидуального стиля с позиции исследовательской активности, выделяют два типа: основанный на любопытстве и на любознательности [2].

Проблемное обучение - это система дидактической деятельности преподавателя и студентов, сочетающая постановку и решение учебных проблем с готовыми выводами науки и направленная на развитие творческих способностей будущих специалистов. Основная задача проблемного обучения состоит в вовлечении студентов в процесс творческого поиска. Знания, в данном случае, не излагаются в готовом виде, а преподносятся в форме учебной проблемы. Студенту необходимо найти самостоятельное решение, исходя из запаса ранее усвоенных знаний и умений, правильно использовать научную методологию.

Элементы деловых игр применяются на групповых семинарских занятиях. Деловые игры представляют собой проигрывание имитационной модели производства и профессиональной деятельности в целях обучения, контроля, исследования, проектирования и выполнения различных видов работ. Для учебной деловой игры содержание деятельности ее участников определяется требованиями к профессиональной подготовленности студентов в рамках программного материала учебной дисциплины.

Из всего многообразия деловых игр нами была выбрана методика учебной деловой игры. Основными конструктивными элементами учебной деловой игры являются: участники игры, правила игры, сюжет, роли, игровой барьер, двуплановость, игровой конфликт, игровые действия, игровой предмет, предметные действия, цель игры, оценка степени достижения цели, результат игры, интерпретация результатов игры, игровая деятельность, зрительская деятельность и деятельность по поводу игры [3]. На семинарских занятиях при проведении учебной игры принимают участие все студенты, которые подразделяются на игроков: судей, прокуроров, экспертов, участников процесса, организаторов.

Проведение деловых игр в учебной студенческой группе преследует различные цели, но главная из них повышение уровня профессиональной подготовки студентов. Деловые игры, с одной стороны, развивают живой интерес у студентов к глубокому изучению теории не только процессуального права, но и материального (гражданского, семейного, трудового и т. д.) права, дают возможность показать студентам практическую значимость теории отрасли права, позволяют на личном опыте убедиться в том, как трудно без прочных теоретических знаний решать конкретные правовые вопросы, быстро ориентироваться в сложных ситуациях, возникающих при рассмотрении и разрешении конкретного дела. С другой стороны, деловые игры проводятся в приближенных к

практике условиях и обстановке. Поскольку участниками игр являются сами студенты, то здесь для них открываются возможности не только получить наглядные аудитории, активности во время игры в отведенные для занятий часы, увеличения ответственности каждого студента не только за себя, но и за исход игры в целом. Представления о работе судьи, прокурора, адвоката, юрисконсульта, но и впервые проверить себя в «деле», приобрести первые навыки по будущей специальности. Деловые игры позволяют увеличить интенсивность учебного процесса за счет самостоятельной подготовки студентов вне учебного процесса [4].

Не менее важна и практическая подготовка студентов. Деловая игра не может быть начата и проведена не только без соответствующей теоретической подготовки участников игры, но и без самих процессуальных действий: без изложения искового заявления и предъявления его в «суде», без качественной подготовки к «судебному разбирательству», без вынесения соответствующих определений в этих стадиях процесса. Вся эта подготовительная работа должна быть проделана под руководством преподавателя самими студентами вне времени семинарских занятий. Деловая игра - это активная форма обучения. В ней одновременно участвует вся учебная группа в целом, каждому студенту отводится при этом своя определенная «роль». Специфика деловой игры ставит студентов в такие условия, когда они вынуждены не только высказывать свои суждения по существу дела, но и не в меньшей мере задавать вопросы, причем не преподавателю, как это чаще имеет место в семинаре, а своим же товарищам по игре. Содержание этих вопросов уже само по себе свидетельствует во многом об уровне теоретической подготовки студентов. А навыки, полученные здесь, имеют немаловажное значение для подготовки высококвалифицированных специалистов.

Наконец, деловые игры преследуют и воспитательные цели. Они помогают воспитать у студента любовь к своей будущей профессии, понять основные преимущества и недостатки выбранной профессии.

Немалую роль в получение практических навыков будущих специалистов играет проведение занятий без отрыва от производства. Так, студенты старших курсов при изучении дисциплины «Гражданское процессуальное право» неоднократно посещают судебные заседания по гражданским делам, как в районном суде, так и в вышестоящих судах. Данная форма проведения занятий способствует повышению интереса к изучаемой дисциплине, а также получению первичных практических навыков по порядку ведения судебного заседания и процессуальных действий, совершаемые сторонами в судебном заседании.

Необходимо также отметить важную роль изучения видеоматериалов судебных заседаний, которые транслируют отдельные каналы телевидения. Этот процесс построен на изучении представленного материала и выявлении процессуальных ошибок, допущенных участниками процесса в ходе судебного заседания.

Следует отметить немалую роль ознакомительных (учебных), производственных и преддипломных практик в получение практических навыков будущих юристов. Именно при прохождении практики студент сталкивается с теми реальными проблемами, которые существуют в действительности в процессе отправления правосудия.

Опираясь на это, можно считать, что включение обучаемых в процесс разрешения противоречий, проблемных ситуаций, поиска решения нестандартных задач с привлечением коллективного знания позволяет выйти на такой уровень обучения, который соответствует современным требованиям развития творческих начал у студентов.

Список литературы:

1 Змиевская Е.В. Учебная деловая игра в организации самостоятельной работы студентов педагогических вузов. Автореферат на соискание ученой степени к.п.н. – Москва, 2003г.

2 Славгородская О.А. Методологические приемы повышения эффективности усвоения знаний в процессе проведения деловых игр: материалы межрегиональной научно-практической конференции «Профессиональное образование в условиях дистанционного обучения. Достижения, проблемы, перспективы» ГОУ ВПО Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2007.

3 Певцова Е.А. Теория и методика обучения по праву. – Москва, 2003. – С. 192

4 Тутынина Е. Г. Проведение деловых игр по гражданско-правовому профилю при подготовке юристов // Подготовка кадров в региональной системе «Колледж-ВУЗ». - Оренбург, 2012.

ӘОЖ 349.4

Телеуев Ғ. Б.

құқық магистрі, аға оқытушы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, e-mail: galim200385@mail.ru

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚТЫҢ ЖАҢАРТЫЛАТЫН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада Еуропалық одақты халықаралық ұйым ретінде жаңартылатын энергия көздерін қолдану мен дамытудағы құқықтық реттеу тетіктеріне талдау жасалынады. Еуропалық одақ құқықшығармашық қызметі өзіндік ерекшеліктерге ие. Мақалада Еуропалық одаққа мүше мемлекеттеріне жаңартылатын энергия көздерін дамытудағы әдістеріне сипаттама беріледі.

Кілт сөздер: Еуропалық одақ, жаңартылатын энергия көздері, энергетика, регламент, құқықшығармашылық, регламент, директивалар, шешімдер, ұсыныстар мен қорытындылар.

Еуропалық одақ халықаралық құқық негізінде құрылған халықаралық ұйым бола тұра оның қызметі нормативтік актілер қабылдау арқылы жүзеге асырылады. Нормативтік актілерді жүзеге асыру интеграциялық үрдістің тиімділігін анықтайды.

Капустин А.Я пікірінше, Еуропалық одақтың стратегиясы мен саясатының негізгі мақсаттары Еуропалық бірлестіктердің (сообществ) норма шығармашылық қызметі арқылы жүзеге асырылады. Батыс әдебиеттерінде оны «нормативтік құқықтық шешімдер қабылдау» немесе «заңшығару процессі» деп анықталады. Бірақ, «Law - making» және «Legislative process» құқықшығармашылық ретінде қабылданып анықталуы мүмкін [1, 25 б.].

Еуропалық одақта құқықшығармашылық рәсімдерді жіктеудің екі негіздері бар. Ол негізгі (құрылтай келісімшарттары және оларды толықтыратын және дамытатын актілер) және туынды (Кеңестің институттарының актілері)болып бөлінеді.

Ал, Кашкин С.Ю. анықтауынша «заңшығармашылық процесс», «заңшығару процедуралары» өзгеше категорияны білдіреді. Бұл терминдер белгілі бір дәрежеде шартты түрде қолданылады [2, 56 б.].

Дерябина Е.М. пікірінше, Еуропалық одақта құқықтың қайнар көздері олардың заңи күші мен мәніне қарай негізгі және туынды болып екіге бөлінеді. Негізгі қайнар көздерге мәні бойынша конституциялық құқықтық актілерді жастқызсақ, ал туынды қайнар көздерге әдеттегі нормативтік құқықтық актілер мен заңға тәуелді актілерді жатқызамыз [3,189 б.]

Сонымен еуропалық құқық ғылымымен айналысатын ғалымдардың ішінде еуропалық одақ құқығынын қайнар көздерін анықтауда Довьган Е.Ф. пікірімен келісуге болады. Автордың айтуынша, бүгінгі таңда құқықтың қайнар көздерінің көптігіне байланысты еуропалық одақ құқығынын қайнар көздерін негізгі, туынды және қосымша құқықтың қайнар көздері деп жіктегеніміз жөн. Негізгі қайнар көздерге автор құрылтай құжаттарымен қоса құқықтың қағидаларын да жатқызуды ұсынды. Ал туынды құқық ретінде еуропалық одақтың үш тірегі шегінде қабылданатын нормативтік құқықтық актілердің жиынтығын айтамыз. Ал ЕО актілерінің қосымша түрлеріне ЕО сотының шешімдері мен үшінші мемлекеттер мен және үкіметік емес ұйымдармен жасалынған келісімшарттарды жатқызамыз[4].

Біздің пікірімізше, еуропалық одақта құқықшығармашылық рәсімдерді негізгі және туынды деп жіктелуіне қарай, еуропалық одақ нормативтік актілерін де сәйкесінше негізгі және туынды деп екіге бөліп қарастырғанымыз жөн. Еуропалық одақ заңнамасын осылайша жіктелуі біз үшін еуропалық одақтың баламалы энергетикалық құқықтық қатынастарды реттейтін актілерді анықтап олардың орнын белгілеуге көмектеседі.

Сонымен барлық туынды актілер негізгі актілерге сәйкес келуі тиіс. Еуропалық қоғамдастық құру туралы келісім шартының 249 бабына сәйкес, ЕО келесі актілерді қабылдайды регламенттер, директивалар, ұсыныстар және қорытындылар.

Регламенттер Еуропалық одақта неғұрлым қатаң реттеу құралы. ЕҚК 249 б. сәйкес, «Регламенттер ортақ пайдалануға арналған. Ол өзінің барлық бөлігі бойынша міндетті және барлық мүше мемлекеттерде тікелей қолданылуы тиіс»[5].

Директивалар. Директива түсінігі ағылшын тілінен аударғанда «direct – бағыт» дегенді білдіреді. ЕҚК 249 б. сәйкес, олар күтілетін нәтижеге қатысты бағытталған әрбір мүше мемлекеттер үшін міндетті, бірақ ұлттық билікке әрекеттің нысаны мен әдістерін таңдау бостандығын береді.

Шешімдер «бағытталған тұлғаға барлық жағдайда міндетті» ЕҚК 249 б. Шешімдер нақты мемлекетке не жеке немесе заңды тұлғаға бағытталуы мүмкін. Олар регламент секілді міндетті сипатқа ие және тікелей ықпал етеді.

Ұсыныстар мен қорытындылар мүше мемлекеттер үшін міндетті болып табылмайды, бірақ, ұлттық соттар ЕС соттарына ұсынылған шаралардың мәнін анықтау үшін түсіндіруге жүгінуі мүмкін.

Жаңартылатын энергия көздерін құқықтық реттеудің негізгі нормативтік актілеріне Лисабон Келісімшартын жатқызуымызға болады. Лисабон келісімшартына 13 желтоқсан 2007 жылы қол қойылып, 1 желтоқсан 2009 жылы күшіне енді. Лисабон келісімшарты энергетикалық нарықтың неғұрлым нәтижелі әрекет етуіне әсіресе тұтынушыларды энергиямен қамтамасыз етуге бағытталылған, энергия тұтынудың тиімділігіне және энергияны үнемдеуге сонымен қатар жаңа және жаңартылатын энергия көздерін пайдалануға бағытталған ережелерден тұрады.

Баламалы энергетика энергетикалық құқықтың институты болғандықтан. Баламалы энергетикалық заңнамаларды энергетикалық құқық тұрғысынан қарастырғанымыз жөн.

Е.В. Тихонова, В.И. Дырдов пайымдауынша, ЕО энергетикалық құқығы екі бөліктен тұрады: құрылтай келісімшарттарының нормалары (Лисабон келісімшартының

редакциясы) және ЕО институттарының құзыреттілігі шегінде қабылданған актілер (Регламенттер, Директивалар, және Шешімдер). Сонымен қатар, энергетикалық құқықтың негізгі қайнар көздеріне Еуропалық одақтың қызметі туралы келісімшарт (ЕОҚКШ) және Еуропалық одақ туралы келісімшарт (ЕО), Энергетикалық Хартияға келісім шарт[5].

Жасыл кітап қабылдаған уақыттан кейінгі талқылау нәтижелері негізінде, 1997 жылы Ақ кітап қабылданды. Аталған құжат ЕО осы салада бағарламалы іс әрекеттерінің жоспарын жасады. Атап айтқанда, Жасыл кітапта анықталған негізгі мақсат, яғни 2010 жылға дейін жалпы электр энергиясын тұтынуда жаңартылатын энергия көздерін пайдалану арқылы алынатын энергия мөлшері 12 % жетуі тиіс. Осы мақсатқа жету үшін ЕО мүше мемлекеттер өздерінің барлық ресурстарын келесі бағытқа жұмсаулары тиіс: 1) қолжетімді жаңартылатын энергия көздерін пайдалану; 2) СО₂ мөлшерінің төмендетілуіне ықпал жасау; 3) энергияға тәуелділікті төмендету; 4) ұлттық экономиканы дамыту; 5) Жаңа жұмыс орындарын ашу

Ақ кітапта көрсетілген бағдарлама мен іс әрекет жоспары ALTERNER бағдарламасымен қолдау тапты. Аталған бағдарлама жаңартылатын энергия көздерін мемлекеттік және жеке инвестицияларды ынталандыруды және іс әрекет жоспарларының заңи, әлеуметтік – экономикалық, әкімшілік жағдайларын қарастырды. Жаңартылатын энергия технологиясын кеңінен қолдану үшін келесі саты нормативтік негіздерді қалыптастыру болды. «Ішкі электр энергиясының нарығындағы жаңартылатын энергия көздерінен өндірілетін электр энергиясының ілгерілетуі туралы» 27 қыркүйек 2001 ЕО/2001/77 ЕО Еуропалық парламенті мен Кеңесінің Директивасы. 2001 ЕО/2001/77 Директивасы 2010 жылға дейін жалпы ішкі энергия тұтынуда жаңартылатын энергия көздерінің үлесін 12 % жеткізуді көздей отырып, Ақ кітапқа бағытталды. Сонымен қатар электр энергиясының мөлшері 22 % болуы да анықталды. Аталған Директива сонымен қатар, 1997 жылғы Киот хаттамасымен қарастырылған бірқатар міндеттемелерді орындау шараларын да қамтыды.

2001 ЕО/2001/77 Директивасында, осы құжатты қабылдау кезінде ЕО жаңартылатын энергия көздерімен байланысты жаңа технологияны дамытуда алдыңғы қатарлы орында екені мәлімделді. Осыған байланысты, Директива ішкі нарық қағидаларына сыйластықпен қарай отырып, энергияның осы түрін дамытуға бағыт алды.

2001 ЕО/2001/77 Директивасы жел, күн, геотермалдық энергия, толқын энергиясы, гидроэнергия, биомасса, органикалық қалдықтардың газы, сарқынды су газдары және биогаз секілді өндірілінбейті жаңартылатын энергия көздеріне бағытталды.

Бұл Директива 01.01.2012 жылы жаңа директива қабылдаумен байланысты күшін жойды.

Еуропалық парламент пен ЕО кеңесінің 2003/30/ЕО «Көлікте биологиялық отын және өзге жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» директивасы (01.01.2012 ж. дейін жарамды). Аталған директива ЕО әрбір мүшесінде көлік секторына қажет бензин немесе дизель отынын алмастыру мақсатында биоотынды және өзге жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдауға және экологиялық қауіпсіз қамтамасыз ету мен климат өзгеруіне байланысты міндеттемені орындауға бағытталған.

2003/30/ЕО директивасында келесі шаралар көзделеді:

- мүше мемлекеттер өз нарығында биоотын және /немесе өзге жаңартылатын отынның ең төменгі пропорциясын орнатуды қамтамасыз етуі және осыған байланысты ұлттық индикативтік мақсаттары нақтылануы тиіс;
- Биоотын келесі кез келген нысандардың түрінде қол жетімді болуы мүмкін: таза биоотын түрінде немесе көлік қажеттіліктерінде қолдануға арналған арнайы сапа стандарттарына

сәйкес минералды май қоспаларының жоғары концентрациясы түрінде; көлік отындарының техникалық ерекшелігін анықтайтын, сәйкесінше еуропалық нормалар бойынша, минералды май өнімдерімен араласқан биоотын түрінде; Биоотыннан алынатын және биоотынның пайыздық мөлшері бар сұйықтық түрінде;

- ЕО мүше мемлекеттер жарамсыз көлік құралдарында 5% артық концентрациясы бар дизель қоспаларын биоотын пайдалану нәтижелерін тексеру керек;

- ЕО мүше мемлекеттер – биоотынның әр түрлі типтерінен және / немесе жаңартылатын энергия көздерінен алынатын энергияның жалпы климатын және экологиялық балансын қамтамасыз етуі тиіс және жеткізілімнің бәсекесетігі мен қауіпсіздігін ескере отырып тиімді экологиялық баланс көрсететін осындай отын түрінің басымдықтарын анықтауы керек;

- ЕО мүше мемлекеттер қоғамды биоотын және өзге жаңартылатын отын туралы қоғамды ақпараттадыруы тиіс. Бұл директива 01.01.2012 жылы күшін жойды.

ЕО Парламенті мен Кеңесінің «Жаңартылатын көздерден алынатын энергияны ынталандыру мен 2001/77/ЕС и 2003/30/ЕС директиваларына өзгерістер мен толықтырулар енгізу және кейіннен осы Директиваның күшін жою туралы» 2009/28/ЕС Директивасы. Бұл директива жаңартылатын энергия көздерін қолдауға бағытталған және Еуропалық Одақта 2020 жылға дейін энергияны тұтынудың жалпы көлемінің 20 % жаңартылатын энергия мөлшеріне жеткізуді көздейді. Директиваның атауында көрсетіліп тұрғандай, ол келесі директивалардың күшін жояды: 2001/77/ЕС и 2003/30/ЕС106. Осы директиваның келесі артықшылықтарын атап өтуімізге болады:

1. ЕО әрбір мүше мемлекеттер 2020 жылға дейін түпкілікті тұтынуда жаңартылатын энергия көздерінің үлесін анықтайтын көреткішін бекітеді. Бұл көрсеткіш ЕО - «20-20-20» мақсатына сәйкес болуы тиіс. Сонымен қатар, 2020 дейін көлік саласында жаңартылатын энергия көздерін пайдалану 10 % жоғары болауы тиіс.

2. ЕО мүше мемлекеттер көлік саласында, электр жүесі мен жылу жүйесінде жаңартылатын энергия көздерінің мөлшерін бекітетін ұлттық жоспарларын жасауы тиіс. Бұндай жоспарлар түпкілікті энергия тұтынудың энергетикалық тиімділігі бойынша өзге шаралардың ықпалын ескерулері тиіс, жаңартылатын энергия көздерін қолдай отырып электр желілеріне қосылу жүйесін есептеулері тиіс.

3. ЕО мүше мемлекеттер жаңартылатын энергия көздерінен алынатын энергиямен алмаса алады, жаңартылатын энергия көздерін пайдалану арқылы электр және жылу өндіру бойынша бірлескен жоба жасауға бастамашылық білдіре алады. Келесі шарттар негізінде үшінші мемлекеттермен әріптестік орнату да мүмкін: Электрэнергиясы қауыммен пайдаланылуы тиіс және ол (2009 шілде айынан кейінгі) жаңа қондырғылармен өндірілуі керек, не болмаса өндірілетін энергия басқа өндірісте қолдауға ие болмауы керек[6].

Қорытынды. Бүгінгі таңда еуропалық одақты халықаралық құқық субъектісі ретінде, оның құқық жүйесі шет мемлекеттерінде қайнар көзі бола алады ма деген мәселе теоретиктер арасында әр түрлі талқыланып отыр. Біздің пікірімізше, еуропалық одақтың құқықтық жүйесі шет мемлекеттердің, яғни еуропалық одаққа мүше болмайтын мемлекеттер үшін заңи міндетті күші болмайды.

Еуропалық одақ жаңартылатын энергия көздерін дамытуда дамыған құқықтық жүйеге ие. Еуропалық одақ жаңартылатын энергия көздерін қолдануға белсенділік танытудың себептері:

- Еуропалық одаққа мүше мемлекеттерінде дәстүрлі энергетикалық ресурстар көлемінің аз болуы;

- Қоршаған ортаны қорғау саясатының басым болуы;
- Саяси себептер;
- Бүгінгі тағдағы ғылым мен технологияның дамуының жемісі;
- Жаңартылатын энергия көздері технологиясы көмегімен әлеуметтік мәселелерді шешу мүмкіндігі;
- Энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге деген қажеттілік;
- Экономиканы дамытудағы қажеттілік және т.б.

Қазақстан Республикасын жаңартылатын энергия көздері заңнамасын дамытуда Еуропалық одақ құқықтық реттеудің кейбір нұсқаларын қолдануға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Капустин А.Я. Европейский Союз: интеграция и право, М., 2000. С. 189.
- 2 Кашкин Сергей Юрьевич Право Европейского Союза. Учебник –М., Проспект. -387с.
- Дерябина Е.М. Право Европейского союза. Вопросы истории и теории. - "Проспект", 2010 г. – 560с.
- 3 30. *FratelliVariolaS.p.A. v. AmministrazioneitalianadelleFinanze*: Case 34/73: Judgment of the Court of 10 October 1973 // Ibid. 1973. P. 981
- 4 Тихонов Е.В., Дырдов В.И., Принципиальные особенности действующей регламентации энергетической политики ЕС//:// www. Consultant.ru.
- 5 Directive 2009/28/ec of the european parliament and of the council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC //http://europa.eu/legislation_summaries/energy/energy_efficiency/en0002_en.ht

УДК: 340, 15:39 /574/

Тарап Ж. Д.

*Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық Заң Академиясы
заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, e-mail: tarap79@mail.ru*

ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ АР-НАМЫС ПЕН ҚАДІР-ҚАСИЕТ

Аннотация: В данной статье рассматриваются честь и достоинство и другие духовные ценности, правовые обычаи и правосознание личности по обычному праву казахов.

Ключевые слова: Основной закон, правовой статус, духовные ценности, правовой обычай, правовое сознание, нормативные правовые акты, правовая система, род, племя, государство, общество.

Ар-намыс пен қадір-қасиетті сақтау кісілік өлшемі ретінде адамзатпен бірге жасасып келе жатыр деуге болады. Қазақ халқы да ұятты, арлы, намысшыл болуға ұмтылған, жастарын сол бағытта тәрбиелеген. «Ұят кетсе – арға кір жұғады», «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген мақалдар халықтық қағидаға айналғаны соны көрсетсе керек. Десек те сол асыл қасиеттерді қадірлеу, қорғау әр халықта әртүрлі.

Қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып заңдары тек өзіне ғана тән түсініктер мен танымдарды, заңдар мен ережелерді иемденеді. Сөйтіп өмір сүру, тіршілік ету дағдысына айналдырады.

19 ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақ халқының ұлы ақыны әрі ойшылы Абай Құнанбаевтың атақты Қара сөздеріне жүгінуге тура келеді. Ол қазақтың ар-намыс жөніндегі түсінігі, қадір-қасиетін сақтауы жөнінде де ой-пікір қозғаған. Мысалы, Жиырма екінші сөзінде қазақ қоғамындағы адамдардың қадір-қасиеті мәселесіне тоқталады. Ол қадір-қасиет ұғымын тым биікке қойып, сол деңгейге жете алмайтын түрлі топ өкілдерін сынға алады. «Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлейін деп ойладым. Байды қадірлейін десем, бай жоқ. Бай болса өз басының, өз малының еркі өзінде жоқ». Яғни, Абай бай адамның бейнесінен кіріптар, өз еркі өзінде емес адамды көреді. Басқаша айтқанда байдың мәртебесі, қадір-қасиеті ел күткен деңгейде емес. Мырзалар жөніндегі пікірі де осындай. Ел ішінде шын мәнінде мырза деуге лайық кісіні дала данышпаны таба алмайды. Болыс пен биді құрметтеуге де құштар емес. Өйткені оның болыстық пен билігі сатып алынған, ел сыйлап, мойындап бермеген. Сондықтан ешбір беделі жоқ. Мықты мен естіні тауып құрметтейін десе, жақсылыққа мықты кісі елден табылмайды, ұят – нысапқа есті кісі елде тағы жоқ деп есептейді. Осылайша сол дәуірдегі ел алдында жүрген әлденеше топтың ішінен ар-намысы, қадір-қасиеті жоғары, бүкіл ел болып қадірлеуге лайық жақсы таптырмайды екен. Сөйтіп өзі өмір сүрген қоғамда қалыптасқан ахуалдан хабардар етеді. Бұл шын мәнінде бүкіл қоғамның бойындағы кеселдерді ашық айту, сынау болғанымен сол заманда қадір-қасиет ұғымына қаншалықты мән берілгенін көрсетеді деуге болады. Демек, ұлы Абай адам бойындағы қадір-қасиет мәселесін өзінің туған халқының таным-түсінігіне сай жоғары қойып, қоғамдағы түрлі топтардың бойынан сол асыл қасиеттерді көргісі келеді. Бірақ өз ортасындағы олқылықтарды, туған халқының бойындағы кемшіліктерді батыл сынаудан қаймықпаған кеменгер қадір-қасиеті, ар-намысы биік, ел-жұртқа тұтқа болар байды да, мырзаны да, болыс пен биді де, мықты мен естіні де таба алмай алаңдайды.

Ол қазақ мақалдарының кейбірін талдай отырып, іске татымақ түгілі адамшылыққа жарамайтыны да бар екенін Жиырма тоғызыншы сөзіне арқау етеді. «Жарлы болсаң – арлы болма» деген сөздің кері кеткен қағида, қазақ түсінігіне жат екенін дәлелдеуге тырысады. «Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап, еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен тапқан мал – ол арлы адамның ісі» – деп ой түйеді ұлы Абай. Бұдан байқайтынымыз, Дала данышпанының туған халқының ар-намыс пен қадір-қасиетті бәрінен де биік қоятын жақсы дәстүрін қорғай білгендігі.

Бұдан кейінгі дәуірдегі ақын-жыраулар, би-шешендер де осыған ұқсас ойларды жиі айтқан. Мысалы, оңтүстік өңіріне кеңінен танымал ақын, 20 ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Майлықожа Сұлтанқожаұлы: «Адамдықты ойласақ, мал мен бақтан ар жақсы» деген ғибратты сөздерін қалдырыпты. Мұндай өсиет, нақыл өлеңдерді басқа да сөз зергерлерінің рухани мұраларынан мольнап табуға болады.

Бұған ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтың «Жалған намыс қасиет емес, ар сақтаған қасиет» деген сөзін қоссақ, ұлт зиялыларының ар мен намыс, қадір-қасиет мәселесіне қаншалықты мән бергенін сезер едік.

Мұндай түсінік-танымның «Жеті жарғыдан» басталатынын көреміз. Бұл тарихи құжаттың афоризмдерден, мақал-мәтелдерден, қанатты сөздерден құралуы да тегін болмаса керек, өйткені сол тұстағы қазақ қоғамы сөзге ерекше мән берген, сөзге тоқтаған. Сөзге тоқтамау, серттен таю, уәдені бұзу ар-намысы жоқ адамдарға тән белгі деп білген.

Ар-намыс, қадір-қасиет ұғымын осылайша қадірлеген халық оны қорғау, сақтау шараларын қоса ойластырғаны даусыз. Бұл әр дәуірде дүниеге келген Дала заңдарында, атап айтқанда «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның қасқа жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысында» хал – қадерінше көрініс тапқан. Қазақтың көрнекті ғалымы Ә. Марғұлан «Қазақ жазуының тарихы» деген мақаласында «Есім хан қазақ заңының ескі сұлбаларын жинап жаңа қорытынды шығарып, тасқа бастырған. «Есім ханның ескі жолы» атты қолжазба қазір Стамбулда сақтаулы. «Жеті Жарғының» жинақталған нұсқасы Тәуке ханның қолында болған. Ол ескі Жарғыға жаңадан тараулар қосып, жаңалықтар енгізеді. Жеті Жарғының жасалуы барысына қазақтың барлық билері атсалысады» деген деректер келтіреді. Тарихымыз үшін теңдесі жоқ осынау бағалы заңдық еңбектердің түп нұсқасы бізге жетпегенімен оның жалпы мазмұны, толық емес нұсқалары, үзінділері, түсіндірмелері ғылыми айналымға түсіп, дереккөз ретінде талдау, зерттеу объектісіне айналып жүр. Сол құжаттарға біз сөз етіп отырған тақырып бірде тікелей, бірде жанама түрде арқау болған.

Мысалы, «Жеті Жарғының» 4 бөлімі 24 бабында «Әйелді ренжіткен адам кешірім сұрауы керек, егер кешірім сұрамаса, айып төлейді» деп көрсетіліпті. Бұл жерде әйелді ренжіту деген сөздің астары, мәнісі толық ашып айтылмағанымен, оның ар-намыс, қадір-қасиет мәселесіне тікелей қатысты екені даусыз. Басқаша айтқанда әйел намысын қорғау ескеріліп отыр. Ғалым Ж.С. Әлдибеков «Жеті Жарғы» және әділсот, адам құқығы мәселелері» деген мақаласында мұның қазіргі азаматтық құқықтағы ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау нормаларымен ұқсас, үндес екенін алға тартады. Біздің ойымызша, бұл пікірге қосылуға болады.

Қай кезде де қазақ елі ұлттық қымбат қасиеттерін, наным-сенімін қорғауға ерекше мән берген. Мысалы, Құдайға күмән келтіру немесе тіл тигізу қылмыс саналып, қатаң жаза қолданылған. Тіпті біреудің Құдайға тіл тигізгенін естіп, бірақ үнсіз қалған адамды да анықтап, жазалаған. Егер қазақ ішінен біреу христиан дінін қабылдаса, меншігінен және мұрагерлік құқығынан айырылған. Бұл жерде бүкіл ел намысы алға шығады деп ойлаймыз. Әрине жоғарыда айтылған тарихи, заңдық құжаттарды бүгінгі күннің ар-намыс және қадір-қасиет, адам құқы жөніндегі толыққанды заңдық нормаларымен салыстыру артық болар еді. Оларда осы ұғымдардың үзік бөлшектері, жанама ұғымдары, кейбір түсініктері бар деп есептеуіміз керек.

Қазақ өлкесін біртіндеп бағындыруды көздеген Ресей империясы жергілікті халықтың әдет-ғұрпын, салт-санасын, жазылған, жазылмаған заңдары мен дәстүрлерін мұқият зерттеген. Өйткені отаршылдық саясаттың жымысқы әрекеттерінің бірі – сол халықтың жетістіктері мен кемшіліктерін, ерекшеліктерін ғана емес, ділін және дінін білуге ұмтылатындығы. Бұл істі Қазақ өлкелері Ресей қарамағына алынғаннан кейін де жалғастырып, қазақ халқының дәстүрлері негізінде қазақтар үшін тиісті заңдар, заңдық құжаттар жасауға әрекет жасаған. Сөйтіп, 1823 жылдары Батыс Сібір губернаторлығы Қазақ заңдарын жасау үшін уақытша комитет құрғаны белгілі. Сол әрекеттердің нәтижесінде қазақтың әдет-ғұрып заңдарының жинағы және оларға қатысты Омбы уақытша Комитетінің ережелері жарыққа шыққан. Әрине бұл құжаттарда қазақтың әдет-ғұрпы толық мағынасында сақталуы мүмкін емес. Империялық астам пиғылдағы Ресей патшалығы өз мүддесін бірінші орынға қойғаны анық. Сонда да белгілі бір тарихи кезеңде қол астындағы халқының тарихи дәстүрімен, ұлттық ерекшеліктерімен санасуға да мәжбүр болған.

Сондықтан да бұл құжаттарда дала демократиясы жағдайында қалыптасқан халқымыздың әдет-ғұрпы бойынша түрлі қылмыс, ар-намысқа тию, кісінің қадір-қасиетін кемсіту жағдайлары бойынша қалыптасқан дәстүрлі жаза түрлері бар. Мысалы, жазаның

айып салу, құн төлету тәрізді түрлері көбірек қолданылғаны байқалады. Түрмесі болмаған, кісі өлтіру сияқты ауыр қылмыс сирек кездесетін. Дала жағдайында кінәлі мен жазықтыға айып төлету, кешірім сұрату, жұртқа жария ету, бетіне салық қылу, ат-шапан айып салу тәрізді барынша қарапайым, зорлық-зомбылықсыз шаралар, жазалар қолданылып отырған. Шамасы басты мақсат келтірілген зиянның орнын толтыру, кемсітілген ар-намысты, қадір-қасиетті қалпына келтіру болса керек. Қазақтардың ежелден келе жатқан заңдарында кісі өлтіргені үшін құн төлеу жазасы бар. Атап айтқанда, ер адамды өлтіргені үшін 100 жылқы, әйелді өлтіргені үшін соның жартысы, ал хан тұқымынан шыққан сұлтанды өлтіргені үшін алты еселенген құн төленеді екен. Өлім жазасы да қолданылуы мүмкін. Сол сияқты ұрлығы, көзін шығарғаны, саусақтарын сындырғаны, төбелескені, тісін сындырғаны, тағы басқа қиянаттары, зиянкестіктері үшін айып салынып, шығыны өтеліп жатады. Әрине осы қылмыс деңгейін анықтаудың қай-қайсысында болмасын, ең бастысы, жеке адамның немесе тұтас отбасының, үлкен әулеттің, қарапайым адам мен ақсүйектің, әйел мен еркектің ар-намысына тию, қадір-қасиетін кемсіту мөлшері ұлттық салт-дәстүр тұрғысынан есепке алынғаны даусыз. Мысалы, атастырылмаған қызды әлдебіреу зорлап кетсе, қыз әкесіне қалыңмал төлеуі тиіс. Өлім жазасына кесілуі де мүмкін. Ал атастырып қойған қызды алып қашқанға өлім жазасы қолданылады немесе қызды күйеуіне қайтарып, үстіне қыз қосып береді. Бұл жерде қыз намысын сақтау ғана емес, халықтың дәстүр-салтын қорғау мәселесі де тұр. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Оны Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов тәрізді ұлы ағартушылар сол дәуірдің өзінде айтып, жазып көрсеткен. Мысалы, қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың «Записка о судебной реформе» деген еңбегінде қазақтың билер соты институтын сақтау әрі нығайту қажеттігі, Дала өлкесінде жасалатын қылмыстар мен тәртіпсіздіктердің халықтық дәстүрлерге, әдет-ғұрыпқа байланысты түрлі себептері, қыр-сыры, астары болатыны түсіндіріледі. Соның ішінде көпшілігі намысқой халықтың ар-намыс, абырой-атақ, қадір-қасиет мәселелеріне де қатысты. Мұның кейбірін отарлаушы өкімет дұрыс түсінбей орынсыз жаза тағайындауға, өздері халықтың жаны мен жүрегіне бойламай жабайылық, тағылық деп түсіндіруге тырысқанын, соған сәйкес орынды-орынсыз жазалауға ұмтылғанын көреміз. Атап айтқанда біреудің малын ешбір себепсіз ұрлық жолымен айдап кету мен барымталап алудың себеп-салдары, мотиві бірдей емес. Мұны түсінбеген орыс өкіметі жөнсіз, қатал шараларға барып жүрген.

Осы жағдайды терең талдаған Шоқан Уәлиханов мұндай істерді билер сотына тапсыру қажеттігін дәлелдеуге тырысады, сондай-ақ барымтаның не екенін түсіндіріп береді. Шынында да ұлы ғалымның жазып отырғаны қазіргі күнде де маңызды әрі көкейтесті. Шоқан Уәлихановтың пікірінше, барымтаны кейбір дәуірдегі қазақ заңдары рұқсат еткен кездері де болған. Ұрлық, тонау, мал айдап кету үшін айып салынады. Барымта үшін мұндай жаза қолданылмайды. Неге? Барымта дегеніміз дер кезінде төленбеген құн, қалыңмал үшін біреудің, дәлірек айтқанда уәдесін яки міндеттемесін орындамаған борышкерлердің малын немесе дүние-мүлкін алып кету. Мәселе мынада. Азулы ру, күшті әулет немесе беделді кісі орын алған адам өлімі не қорлау әрекеттері үшін нақты белгіленген құн мен айыпты төлеуден бас тартып немесе сөзбұйдаға салып кететін жағдайлар кездесіп отырған. Немесе өмірде орын алған кек туғызар оқиға яки өлім үшін сотқа бармай қашатын жағдайлар ұшырасады. Осындай кезде ру ақсақалдарының, билік айтуға құқы бар кісілердің ақыл-кеңесімен, шешімімен қорлау мен кемсітуге ұшырағандар барымта операциясын жүзеге асырған. Мұның арты, әрине, дау-дамайға ұласатыны сөзсіз. Алайда кейін екі жақ өзара келіскен соң барымталанған мал-мүлік қайтарылған. Қазақ

билерінің, ақсақалдарының мұндай дауларды әділетті шешіп отырғаны белгілі. Оған бізге жеткен халқымыздың рухани қазынасы – шешендік сөздері, ұлы билері – Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би тәрізді қайраткерлерінің мұралары нақты мысал бола алады. Яғни, барымта ұрлық-қарлық та емес, зорлықзомбылық та емес. Ол дүние-мүлік, немесе мүліктік емес құқықты қалпына келтіру үшін жасалатын қарсы әрекет. Сол арқылы адамдардың, белгілі бір топтың кемсітілген ар-намыс пен қадір-қасиеті қалпына келтіріледі. Ендеше сол дәуірге сай барымта әрекетін ар-намыс пен қадір-қасиетті қалпына келтіруге бағытталған әрекет деп бағалауға толық негіз бар деп есептейміз. Әрине, бүгінгі күннің құқықтық санасы мұны қабылдамауы да мүмкін.

Осы жерде орыстың отарлау саясатына байланысты сот билігін өзгерту, қазақты орыс судьясына қарату мәселелеріне сол тұстағы қазақтың озық ойлы азаматтары қарсы шығады. «Алаш» қозғалысының көрнекті өкілі, ұлт көсемдерінің бірі Әлихан Бөкейханов өзінің 1914 жылғы «Қазақ» газетінің 50 санында жарияланған «Тағы да би һәм билік» деген мақаласында қазақ мәселесін орыс судьясына да, шарифатқа да қарату орынсыз екенін дәлелдейді. Ол қазақтың қалыптасқан дәстүрлі билер сотының артықшылығын атап көрсетеді. Әлихан Бөкейхановтың жазғандары жоғарыда айтылған Шоқан Уәлихановтың ой-пікірлерімен сабақтас, үндес. Біздің ойымызша, мұның бәрі қазақ жұртының қорлыққа ұрынбауын ескеруден, елдің намыс туы жығылмауын көздеуден туған әрекеттер. Отаршылдық кесірінен түрлі кемсітушілік пен қорлыққа душар болған қазақтың құқығын, соның ішінде ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға бағытталған ой-пікірлер.

Қазақ қоғамында әділ билік институты ретінде қызмет еткен билер соты да осы ар-намыс пен қадір-қасиет ұғымына, яғни, халықтық қасиеттерге сүйеніп жұмыс істегені белгілі. Бұл орайда атақты академик С.З.Зиманов өзінің «Қазақтың билер соты - бірегей сот жүйесі деген еңбегінде былай деген еді: «Көшпелі қазақтар мен билер әділ сотындағы ең киелі түсінік - «Ар» ұғымы. Халық оны өмір заңдылығы деп қабылдап, «Малым жанымның садағасы, жаным - арымның садағасы» деген қағиданы ұстанған. Ана сүтімен берілетін бұл өсиетті былай да айтуға болады: «Мал сақтама, ар сақта». Бұл бұқаралық қағида би, хан және ақсақалдар сотының құқықтық нормативінде де көрініс тапқан: «Жігіттің құны жүз жылқы, ары – мың жылқы». «Ардың» алғашқы иесі би деп есептелген: «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары, білімі бар».

«Ар» ұғымынан кейін тұрмыстық қана емес, нормативтік маңызы бар «Ұят» түсінігі тұр. Егер халық «Өлімнен ұят күшті» немесе «Бар барын жейді, ұятсыз арын жейді» десе, билер соты негізделген «Жарғы» заңдар жинағында «Ұятсыз жалған» немесе «Ұятсыздан ант сұрама» деген нормалар бар. Бұл нормалардың түп төркіні: сот ісінің ережесіне сәйкес, егер жауапты жақтың айыбын айқындау үшін айғақтар жеткіліксіз болса, би-қазылар дауласушы екі жақтың келісімімен, сенімді бір адамның антын дәлел ретінде қабылдаған. Осы орайда, «Ұятсыздан ант сұрама» деген норма ұятсыз адам жалған куә беруі ықтимал екендігін ескертіп тұр».

Ар-намыс, қадір-қасиет ұғымы барлық қоғамдық-экономикалық формацияларға, түрлі ұлттар мен ұлыстарға тән болғанымен оған әрбір ұлт, әрбір мемлекет өзінің ұлттық ерекшелігі, тарихи дәстүрлері негізінде қарайды. Біздің халқымыздың да бай тарихи тәжірибесін, өзіндік ерекшелігі мол салт-дәстүрін ескеру қажет болғандықтан бұрынғы дәуірлердегі құқықтық жүйедегі нормалардың пайдалысын, озығын анықтау әрі кәдеге жарату мәселесі үнемі ойда тұруы тиіс деп есептейміз. Өркениетті мемлекеттердің ілгерішіл деп танылған құқықтық үлгілерінен үйренудің артықтығы жоқ. Осы екі арна кісілік

өлшемдері болып саналатын адамның ар-намысы және қадір-қасиеті жөніндегі заңнаманы жетілдірудің қайнар көздері болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Атамұра, 2008. – 216 б.
- 2 Қазақтың Ата заңдары: құжаттар, деректер, зерттеулер. – Алматы, 2005. – 4 т. – 552 б.
- 3 Шәңки би // Заң. – 2004. – №7, 37 б.
- 4 Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
- 5 Ақылдың кені. – Алматы: Кітап, 1991. – 254 б.
- 6 Н. Өсерұлы, Жеті Жарғы. – Алматы, 1995. – 11 б.

УДК 347.9

Турунтаева А.А

з.ғ.м., сеньор лектор, «Әділет» Жоғары құқық мектебі, Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: kazupi_1993@mail.ru

ОҚЫТУ ҮРДІСІНІҢ САПАЛЫ ДА ЖЕМІСТІ ЖОЛЫ СТУДЕНТТІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ЖҮЙЕСІ

Аннотация: В статье Турунтаевой А.А. рассмотрены особенности и ключевые моменты организации студентами самостоятельных работ, были раскрыты основные требований преподавателям при проведении самостоятельных работ со студентами.

Ключевые слова: определение СРСП, формы СРСП, кредитная система, образовательная система РК.

Қоғамдағы қазіргі кездегі экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарлар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі олардың білім беру жүйесі білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды-машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке-ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады. Қандай қоғам болмасын саяси жүйесінің тұрақты болуы үшін білім мен тәрбие жүйесін мемлекеттік талаптарға сәйкестендіре отырып құруға мүдделі.

Бүгінгі күні бүкіл дүние жүзілік білім беру тәжірибесіне жүгінетін болсақ, жылдам қарқынмен оқыту үрдісінің сапалы да жемісті жолы аудиториялық сабақтардың көлемін тиімді қысқарту арқылы студенттердің өздік жұмыстарына уақытты көп беру. Студенттердің қарқыны қай пәнді болсын оқу кезіндегі өздік жұмыстарының дәрежесімен сипатталады. Білім жеке тұлғаның әлеуметтік-саяси көзқарасын дамытып, дүниетанымының аясын кеңейтетін маңызды факторлардың бірі. Ол жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесін айқындауда, сондай-ақ қоғамда саяси келісім мен ішкі тұрақтылықты орнықтырып, саяси құрылымды дамытуда үлкен рөл атқарады.

Кредиттік жүйемен оқытудың басты ерекшелігі - әлемдегі білім берудің ең үздік технологиялық тәжірибелерін қолдана отырып елімізге қажетті мамандарды сапалы

дайындап шығару. Мұнда бұрыннан қолданылып жүрген оқытудың әдіс-тәсілдерімен қатар, студенттің ізденуіне, жаңаша көзқарас тұрғысынан келіп, сапалы білім алуына жағдай туғызу.

Кез келген кәсіптегі маманды қалыптастыруда мамандыққа сай білім алу қаншалықты өткір мәселе болса, сонымен қатар “жеке маман тұлғаны” өзіндік дамытуда оны шығармашылықпен терең іргетасын дайындау соншалықты алғы шарт .

Білім – қоғамның дамуы мен болашақтағы жағдайын анықтаушы болып табылады. Кез келген елдің экономикалық және саяси тәуелсіздік жағдайы халықтың жалпы білімі мен кәсіптік деңгейіне байланысты. XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. «Ұрпағы білімді халықтың болашығы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы.

Қазіргі білім – азаматтық қоғамдағы әлеуметтік талаптарға бағытталған күрделі де жан-жақты қоғамдық құбылыс, оқыту және тәрбиелеу түріндегі педагогикалық әрекеттің тұтас жүйесі.

Қазіргі қоғамдық сұраныс – өз ісіне мығым, жұртшылықпен араласуда жеке басындағы барлық шынайы жағымды қасиеттерін байқата алатын бүгінгі білікті де сапалы білімге ие студент, ертеңгі маманды тәрбиелеуді талап етеді. Білім жүйесінің мазмұны өмірдің түрлі жағдайларында әрекет ете алатын «тұлғаны» дайындау. Бірінші кезекте әлемдегі болып жатқан өзгерістерге байланысты білім жүйесін ұлттық модульде құру және ол үшін өркениетті елдерде берілетін біліммен ортақ көзқарастарын табуға ұмтылу қажет.

Әлеуметтік тәжірибені, ақпараттарды игеруде, ұрпақтар арасындағы рухани құндылықтардың бір-біріне берілуін сақтауда, тұлғаны әлеуметтендіруде, олардың әлеуметтік мәртебесін көтеруде – білімнің орны ерекше. Пәнаралық байланысты күшейте отырып, студенттердің өзіндік жұмысының нәтижесінде олардың танымдық іздемпаздығын жетілдіру тұстарына да көңіл аударылды. Кредиттік жүйеге көшуге байланысты білім беруді студенттердің өзіндік жұмысына негіздеу ең басты талаптың бірі ретінде қаралғандықтан, алдымен әрбір лекцияны, семинарлық сабақтарды өтпес бұрын тақырыптар бойынша ұйымдастырылатын өзіндік жұмыстар түрі сараланып, белгіленіп және оған жұмсалатын уақыт мерзімі айқындалып отыру жағына көңіл бөлінді.

Білім беру жүйесінде әр пәннің өзіндік ерекшеліктері мен өзіне тән қиыншылықтары болады. Студенттің сапалы білім алуына, сол пәннен алынатын міндетті білім дағдыларын меңгеруіне дұрыс бағытта жол ашу үшін, әр пән оқытушысы сол пәннің өзіне тән ерекшеліктеріне, сол пәнге тән оқытудың қағидаларына қатты көңіл бөлгені жөн. Өзіміз дайындаған силлабуста аудиториядан тыс жүргізілетін студенттердің өзіндік жұмыстарының тақырыптары беріледі. Тапсырма тақырыптарын таңдауда студенттердің өз қалауында болады. Бұл жұмыс түрін ұсынудағы негізгі нысанаға: пәндік белгілі бір тақырыптарды зерттеу, саралау барасында студенттердің қосымша әдебиеттермен жұмыс істей білу дағдыларын қалыптастыруы, өз ойын тиянақты, тұжырымды жеткізе білуге үйрету.

Студенттердің өзіндік жұмыс түрлерін ұйымдастыруда басқа да жұмыс түрлерін, білім берудің көптеген әдіс-тәсілдерін қолдануға болады. студенттердің өздік жұмыстарына (СӨЖ-на) басшылық жасаудағы басты құралдарының бірі – нысанды тапсырмалар жүйесінің кешенін құру. Жоғары оқу орындарында студенттердің өздік жұмыстарының қарапайым және қолайлы түріне – коллоквиумдарды атауға болады, ол белгілі бір

тақырыптағы баяндама немесе деректі мәсеені талқыға салатын ғылыми жиналыс түрінде ұйымдастырылуы керек. Кез-келген еңбек процесін тиімді ұйымдастырудағы басты міндет – оған аз шығын жұмсай отырып, жоғары нәтижеге қол жеткізу екендігі көпке мәлім. Осындай міндет СӨЖ-ын ұйымдастыруға да қойылады: СӨТҚ-не аз шығын шығара отырып, оның қалыптасуының жоғары нәтижесіне қол жеткізу. Шығындар ішінде оқытушы үшін де, студент үшін де уақыт шығыны да ерекше орын алады. Студенттің оқып-үйренуде мейлінше мүмкін нәтижелер алуға деген ұмтылысы, белгілі бір уақыт жұмсаумен байланысты болады. Ол уақытты үнемдеу өз кезегінде оқыту нәтижесінің төмендеуіне әкеліп соғады.

Білімгерлердің өздік жұмыстарын қадағалаудың тәсілдері де үлкен нәтиже береді. Өзін бағалай және қадағалай білуді, өзіне баға беруді қалыптастыру – студенттің қызығушылық көзқарасын және белсенділігін арттыратын сенімді тәсіл. Әр пәнге арналған өзіндік жұмыстар тізімі студенттердің өз күштеріне сенімділігін және жауапкершілігін арттырып, өзіндік баға беру қабілетін қалыптастырады. Студенттің өзінше ізденуіне кәсіби іскерлік сұрақтар ойынын ұйымдастыру да өз әсерін тигізеді. Сұрақтарға дұрыс жауап беру үшін студенттің көп оқуы, ізденуі қажет.

Студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру мақсатын тиімді шешудің және бір түрі – үйренген оқыту әдісінен алшақ, қазіргі кезге сай ғылыми дәйектелген және жете зерттелген оқулықтар мен әдістемелік оқу құралдарын оқыту үрдісіне енгізу. Студент оқулықты жете түсініп, жеңіл қабылдауы үшін, сабаққа өздігінен дайындалу барысында қолданатын әр пәннің лекциялық курстары, оқулықтары және оқу құралдары міндетті түрде оқу жоспарына сәйкес болғаны жөн. Сонымен қатар барлық қажетті оқу-әдістемелік және анықтама материалдары баспа түрінде де, электронды түрде де жеткілікті және қол жеткізерліктей болуы міндетті. Оқытудың белсенді формалары мен әдістерінің арасындағы, менің ойымша, ең тиімділері: инновациялық дәрістер топтамасы, практикалық сабақтар, іскер ойындар (мәні нақты және шартты ахуалдарды имитациялау болатын) болып табылады. Өз бетінше еңбек ету студенттердің өзінің ойы мен көзқарасының шығармашалық дамуы мен қалыптасуына жағдай жасайтын, ойлаудың дербестігі, белсенділік пен басыма, фактілер мен құбылыстарды талдай білу, ұйымдастырушылық пен тәртіптілік сияқты қасиеттерін дамытады. Жұмысты зерделеу барысында студенттердің дайындық деңгейлерінің күрт жоғарылап, төмен деңгейді көрсеткіштерінің күрт төмендеуі олардың психологиялық-педагогикалық негіздерін жақсы меңгергендігінің нәтижесі деп айтуға болады.

Сонымен қатар сабақты ұйымдастырушының әдеттері мен іскерлігін дамытудың қалыптасуына, кәсіби білімді меңгеру мен түрлі оқу тапсырмаларын өз бетінше орындауға ықпал ету. Жоғары оқу орындарындағы өз бетінше жұмыс негізгі мақсатты көздейді: студенттерді оқуға үйрету, яғни оқу процесінде олардың білім мен білікті өз бетінше алу қажеттігі мен қабілетін дамыту. Қорытындылай келгенде, студенттердің ертеңгі маман ретінде болашақ өмірге бағдар алуына жол ашуы үшін және де еліміздің болашақ мамандары қоғам талабына сай жан-жақты қарулануы үшін өз міндеттерін нақты ды тиянақты орындауы қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Асанов Н. Өіндік жұмыстардың ерекшеліктері. Алматы, 2004
- 2 Р.Б.Исмаилова Студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері.//Бастауыш мектеп- №5,6-2012, Б.36-37.

- 3 Абдукаримова У. Самостоятельная работа студентов. Алматы, 1999
- 4 Утемисова А., Студенттің экологиялық тақырыптар бойынша орындайтын өзіндік жұмыстары / А. Утемисова//Білім.- 2007.-№4.-35-37 б.
- 5 Студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру жолдары. //Ізденіс, № 2/2. 2010.- Б. 210-212.(Б.Қ.Мухамеджановпен авторлық бірлестікте)
- 6 Бөрібеков Қ.Қ. «Әдістемелік ұсыныстар жинағы» Астана, 2002 жыл.
- 7 Кәсіби бағыттылықты қалыптастыруда өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың әдістері. //Наука и новые технологии. №9.2009, Бишкек. С. 137-139.

УДК 556.06.(574.5)

Шеримова Н. Ш.

*к.ю.н., доцент кафедры гражданско-правовых дисциплин
ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорган, Республика Казахстан
e-mail - nurzatsher@mail.ru*

ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ:СОСТОЯНИЕ И ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ИХ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье освещается состояние управления водными ресурсами Казахстана. Отмечается острая проблема использования и регулирования подземными водами.

Ключевые слова: вода, водные ресурсы, подземные воды, рациональное использование и охрана подземных вод

В течение многих лет у людей складывалось представление о питьевой воде как о веществе жизненно необходимом, но никогда не иссякающем, вечном. Однако с ростом народонаселения нашей планеты, с развитием промышленности и сельского хозяйства потребность в пресной воде резко возросла, и сейчас нехватка воды ощущается во многих районах.

Вопросы оценки запасов, качества водных ресурсов, а также их использования имеет особую важность и актуальность не только с практической и научной точек зрения, но и приобретает в последние годы чрезвычайно острый социальный и политический характер. Это обусловлено возрастанием роли антропогенных факторов, связанных с водопотреблением и хозяйственной деятельностью населения в сфере промышленности и сельского хозяйства.

Подземные воды - это незаменимое богатство недр. По данным UNEP треть населения мира зависит от ресурсов подземных вод. Они, как наиболее защищенные от внешних воздействий, являются важнейшим источником питьевого и производственно-технического (технологического) обеспечения населения и объектов промышленности, сельского хозяйства и коммунальных служб. Кроме того эти воды обладают бальнеологическими, энергетическими свойствами, содержат ценные химические вещества, например, хром, бром, йод, фтор, селен и др. Подземные воды представляют собой составной компонент природной среды, являясь одновременно частью недр и общих водных ресурсов суши. Существуют следующие виды подземных вод: питьевые, технические, минеральные,

теплоэнергетические и промышленные. Именно пресные подземные воды являются нередко единственным источником обеспечения населения питьевой водой высокого качества, защищенным от загрязнения.

Однако всеми признается тот факт, что проблемы истощения подземных вод и понижения уровня грунтовых вод наряду с загрязнением приобрели характер мировой проблемы. Наиболее остро данные проблемы стоят в таких странах как Германия, Испания, Нидерланды, Франция, Япония, Китай, Индия, Кувейт, Арабские Эмираты и др.

В связи с увеличением антропогенной нагрузки на подземные воды в процессе их использования, а также безвозвратная утрата полезных свойств подземных вод, препятствующей их дальнейшему использованию, приводят к необходимости усиления мер правового регулирования отношений в области использования и охраны подземных вод.

Сложность этого вопроса обуславливается тем, что геологическое изучение и добыча подземных вод регулируется главным образом законодательством о недрах, охрана подземных водных объектов - природоохранным законодательством, а также водным и санитарно-гигиеническим, между которыми имеются несоответствия.

Мы поддерживаем мнение ученых о том, что неопределённость правового статуса подземных вод является одной из причин имеющейся практики бессистемного, бесхозяйственного, нерационального их использования. Таким образом, в рамках существующего правового регулирования использования подземных вод на практике возникает большое количество проблем, требующих скорейшего разрешения.

В ряде зарубежных стран уже с 80-х годов развернуты работы по реабилитации (ремедиации) загрязненных вод. Эти работы требуют значительных средств, однако, отказ от них приведет к загрязнению еще больших объемов.

Эффективная система управления, которая внедрена уже в более чем 50 странах мира, разработана во Франции. Она базируется на нескольких новых принципах:

- единства подземных и поверхностных вод;
- бассейновый, управление ведется не территорией, а водным бассейном;
- двухуровневый, состоящий из бассейнового комитета (парламента воды), обладающего законодательным правом, и агентства воды - исполнительного органа;
- экономический: загрязнитель платит;
- децентрализацию управления;
- разделения ответственности: любой собственник несет ответственность за состояние воды. Мы считаем, что Казахстану необходимо изучить данную систему для внедрения в нашей стране.

При использовании подземных вод трансграничных водоносных горизонтов, помимо необходимости изучения влияния водоотбора на окружающую среду, встаёт целый ряд правовых и социально-экологических проблем при взаимодействии с соседними странами. Эти проблемы являлись и являются предметом споров, дискуссий и конференций. При эксплуатации водоносных горизонтов, расположенных в пограничных районах двух или более соседних стран, возникает необходимость разработки международной конвенции или специального соглашения, в котором должны быть чётко определены условия эксплуатации подземных вод каждой страной, исключающие опасность истощения или загрязнения подземных вод, а также опасность негативного влияния эксплуатации подземных вод на окружающую среду не только своей, но и соседних стран. К примеру, В сентябре 2010 года подписано Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством

Российской Федерации о совместном использовании и охране трансграничных водных объектов [1] (взамен Соглашения 1992 года). В рамках данного Соглашения действует Казахстанско-Российская комиссия по совместному использованию и охране трансграничных водных объектов. Кроме того, в соответствии со статьей 12 данного Соглашения сформированы рабочие группы по охране и использованию водных ресурсов бассейнов рек Урал, Иртыш, Есиль, Тобол, Кигач, большой и Малый Узени.

В соответствии с базовыми принципами государственной политики в области использования и охраны водных объектов, на Субрегиональном совещании для стран Центральной Азии по 10РП, состоявшемся 23-24 ноября 2015 года в г. Алматы, Казахстан сообщил, что охрана окружающей среды является национальным приоритетом, особенно в свете охраны здоровья человека. В числе первоочередных приоритетов страны были названы совершенствование управления водными ресурсами, продовольственная безопасность, а также энергетика и добыча полезных ископаемых и другие[2].

В последнее время обострились проблемы, связанные с противоречиями между растущими потребностями человечества и природными ресурсами. К числу таких проблем относится и обеспечение населения питьевой водой полноценного качества. Глобальные масштабы этой проблемы в полной мере обозначились еще в 1977 г. на Конференции ООН по водным ресурсам. Однако, судя по результатам целой серии крупных международных форумов более позднего периода, посвященных анализу водно-экологической обстановки, острота проблемы не только сохраняется, но и нарастает.

Недостаток в пресной воде отмечается на территории, составляющей около 60% всей площади суши Земли. Во многих районах Земли водный фактор начинает сдерживать развитие промышленности и сельского хозяйства.

Причина нехватки пресной воды в одних районах объясняется природно-климатическими условиями (жара, засуха, редкое выпадение осадков, отсутствие крупных водоисточников), в других - интенсивным, а часто и нерациональным использованием воды в промышленных целях и, что особенно важно подчеркнуть, прогрессирующим загрязнением водных ресурсов отходами промышленного и сельскохозяйственного производства.

Известно, что большое количество воды требуется для промышленного производства и выращивания сельскохозяйственных культур. Подсчитано, что если человеку требуется на питьевые и хозяйственные нужды около 300-400 л воды в сутки, то на производство 1 т сахара расходуется 100 тыс. л, стали - 150 тыс., капрона - 500 тыс. л. Для выращивания 1 кг растительной пищи необходимо в среднем 2000 л воды.

По данным Всемирной организации здравоохранения, примерно 1,2 миллиарда человек страдают от нехватки питьевой воды. Особую озабоченность вызывают факты ухудшения гигиенических показателей питьевой воды, что отрицательно сказывается на состоянии здоровья значительных по численности групп населения в ряде развивающихся государств и требует поэтому срочных и решительных мер для исправления создавшегося положения. Около 80% всех случаев заболеваний в развивающихся странах связано с употреблением воды, не отвечающей санитарной норме. Мировая общественность уже давно заговорила о «водном голоде» планеты. Хорошая вода стала предметом экспорта. Например, Гонконг получает воду по специальным трубопроводам из Китая, а в засушливые годы вода доставляется сюда танкерами. В некоторых странах Европы рассматриваются проекты закупки пресной воды.

Проблема воды стала международной. В соответствии с Международной гидрологической программой, принятой ЮНЕСКО, ученые и специалисты более ста стран мира объединяют свои усилия в изучении водных ресурсов, разработке научных рекомендаций по их рациональному использованию и охране от загрязнения и истощения, создании теории и методологии управления водными ресурсами.

Говоря о проблеме нехватки воды, необходимо подчеркнуть, что общество уже осознало важное значение водного фактора. Во многих случаях наличие и возможности использования водных ресурсов определяют размещение производительных сил. Еще академик В. И. Вернадский, отметив исключительную роль воды в жизни общества, писал: «Природная вода охватывает и создает всю жизнь человека, едва ли есть другое природное тело, которое бы до такой степени определило его общественный уклад, быт, существование» [3].

В настоящее время мировая потребность в воде составляет почти половину глобального стока воды за год. При этом 18 из 21 городов мира, с населением около 10 млн. человек в каждом, удовлетворяют свои потребности в воде за счет водоисточников, расположенных на большом расстоянии, либо за счет откачки подземных вод с больших глубин. Эксперты предупреждают, что вода станет доминирующей мировой проблемой в наступившем столетии, а трудности с водоснабжением могут даже стать угрозой социальной стабильности в мире.

Ежегодно 22 марта в мире отмечается Всемирный день водных ресурсов (WorldDayforWater или WorldWaterDay). Идея его проведения впервые прозвучала на Конференции ООН по охране окружающей среды и развитию (ЮНСЕД), которая состоялась в 1992 году в Рио-де-Жанейро. Необходимо учитывать, что хотя 70% земной поверхности покрыто водой, 97,5% этой воды - это соленая вода. Из оставшихся 2,5% пресной воды, почти 68,7% - замерзшая вода ледяных шапок и ледников. И только один процент от общего объема водных ресурсов планеты доступен для использования человеком.

В 20 веке использование воды увеличилось в 6 раз и более чем в 2 раза превышает темпы прироста населения. В развитых странах до 30% запасов пресной воды теряются из-за утечек, а в некоторых крупных городах потери могут достигать 70%. Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций, приняв резолюцию 47/193 от 22 февраля 1993 года, объявила 22 марта Всемирным днем водных ресурсов. В соответствии с рекомендациями Конференции ООН по охране окружающей среды и развитию этот день начали отмечать с 1993 года. Казахстан также стал отмечать этот праздник.

Государства были призваны посвятить День водных ресурсов осуществлению рекомендаций ООН и проведению конкретных действий на национальном уровне. Ежегодно одно из учреждений ООН назначается координатором мероприятий Всемирного дня водных ресурсов и отвечает за продвижение новой темы под руководством Административного комитета по координации. Основные цели проведения Всемирного дня водных ресурсов:

- Способствовать принятию соответствующих мер для решения проблемы снабжения населения питьевой водой;
- Информировать общественность о важности охраны и сохранения ресурсов пресной воды и водных ресурсов в целом;
- Привлечь к празднованию Всемирного дня водных ресурсов правительства, международные агентства, неправительственные организации и частный сектор [4].

В специальной информации Организации объединенных наций подчеркивается, что почти все крупнейшие города мира вступают в XXI век, столкнувшись с водным кризисом. Широко известен пример г. Мехико, где в результате откачки подземной воды произошло оседание земной поверхности на 10,7 м за последние 70 лет. Аналогичные явления наблюдаются в Хьюстоне, Бангкоке, Джакарте и других приморских городах, где проседание земной поверхности, вызванное интенсивной откачкой подземных вод, привело к вторжению морских вод и затоплению значительных территорий (подробнее проседание земной поверхности под влиянием откачки подземных вод рассматривается в разделе 7.3). С наступлением глобального потепления климата многие береговые города и островные государства могут столкнуться со сложной проблемой - сочетанием оседания и затопления земли с поднимающимся уровнем моря.

Одной из основных причин, углубляющих водный кризис, является загрязнение водных ресурсов. Так, в р. Колорадо, которая снабжает водой многие города и населенные пункты засушливых регионов Соединенных Штатов и Мексики, зарегистрировано увеличение почти вдвое концентраций солей за последние 70 лет. В бассейне р. Волги, крупнейшей водной артерии европейской части России, загрязнение поверхностных и подземных вод достигло такого масштаба, что правительство России вынуждено было принять специальную федеральную программу «Возрождение Волги».

В развивающихся странах только пять процентов промышленных и хозяйственных отходов, производимых в городах, подвергаются очистке и обработке. Остальные, включая большую часть из двух миллионов тонн человеческих экскрементов, производимых ежедневно, и все токсичные и опасные побочные продукты промышленного производства, сбрасываются в реки и загрязняют водоносные горизонты.

Следует подчеркнуть, что правительства, специалисты и общественность многих высокоразвитых стран понимают опасность истощения и загрязнения водных ресурсов и принимают необходимые меры по их охране. Значительные работы в этом направлении проводятся в США, Германии, Англии, Франции, Австралии, скандинавских странах. Эффективная методика по переработке и повторному использованию сточных вод внедрена в Стокгольме.

На основании вышесказанного, можно прийти к выводу, что одной из основных комплексных задач наук о Земле, прежде всего гидрологии, гидрогеологии и экологии, является разработка научных основ рационального использования и охраны водных ресурсов как в настоящий период, так и на перспективу. Важное место в решении этой задачи занимают пресные подземные воды - надежный источник питьевого водоснабжения во многих регионах и один из основных компонентов окружающей среды.

С учетом этих обстоятельств, стратегической целью национальной политики по водным ресурсам является осуществление долгосрочных мер комплексного характера, направленных на устранение негативных последствий ограниченности водных ресурсов и создание условий для экономического роста, решения социальных и экологических проблем, урегулирование межгосударственных водных отношений. При этом следует исходить из понимания того, что вода - это ресурс, имеющий экономическую ценность и определяющий устойчивость развития страны.

Для предотвращения водного кризиса, кроме усиления административных мер по охране водных ресурсов необходима организация широкого геоэкологического образования населения, особенно молодежи. Президент Казахстана в своем Послании отметил, что: «Нам принципиально важно переосмыслить наше отношение к своим природным

богатствам. Мы должны научиться правильно ими управлять, накапливая доходы от их продажи в казне, и самое главное – максимально эффективно трансформировать природные богатства нашей страны в устойчивый экономический рост» [5].

Список использованной литературы:

- 1 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о совместном использовании и охране трансграничных водных объектов // ИС «Параграф»
- 2 <http://www.unep.org/10yfp/Portals/50150/10YFP%20SPP/Central%20Asia>
- 3 Вернадский В.И. Избранные сочинения. М.: Наука, 1960. Т. 4, кн. 2
- 4 <http://www.calend.ru/holidays/3-22/0/450/>
- 5 Послание Президента - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства»// ИС «Параграф»

УДК № 343

Шарипов Ш. М.

*д.ю.н., профессор, Каз НАУ, Алматы, Республика Казахстан
e.mail. aziz_veyron@inbox.ru*

НРАВСТВЕННОСТЬ И ПРАВО: ИСТОКИ И ПАРАЛЛЕЛИ.

Нравственность как категорию социальную, философскую принято считать как правила, определяющие поведения, а также как духовные и душевные качества, необходимые человеку в обществе для соблюдения этих правил, т.к. корень самого понятия нрав означает характер, совокупность душевных свойств.

Нравственность – продукт всего комплекса социальных норм, кои также составляют: моральные, религиозные, семейные, эстетические, политические нормы. Сюда же относятся нормы обычаев, традиций, привычек, деловые обыкновения, правила этикета, корректности, приличия, обрядов и ритуалов. Иначе говоря, каждая из составляющих оказывается одной из граней нравственности.

Таким образом, нравственность при всей её собирательности и сборности из компонентов различных социальных норм, оказывается нечто цельным и внушительным, ведь, к примеру, указывая на безнравственность конкретно-взятого поступка, мы все равно видим, какую из этих граней покусилась.

Имеет ли данная, весьма обширная по своей сути категория свою историю, каковы её корни, эволюция.

О времена, о нравы – причитал, очевидно, великий М.Т. Цицерон. Из чего явствует, что она не только имеет свою историю, ибо её возникновение можно связать с появлением человеческого общества, но и свое развитие. Нравы одной исторической эпохи с другой, или одного общества с другим сравнивать не приходится, т.к. их безусловно разделяют прежде всего уровни и специфика развития, обычаи и традиции присущие тем и другим и даже если хотите ментальность тоже. В этом смысле нравственные устои одного времени (или пластов общества) вступали в противоречия, конфликты с другими (выражается элементарно даже в отношениях родителей и детей). Следовательно, процесс эволюции нравов чаще происходит революционным путем. Ведь нравы, устоявшиеся в одной

общественно – экономической формации сменяли характер, духовные и душевные качества новой, пришедшей к смене эпохи от деградации до прогресса чаще революционным путем. Неважно в качественном плане как они выглядят, но смена происходит.

Как один из столпов общественного бытия нравственность налагает свой отпечаток на человеческое сознание, становясь поведенческим ориентиром, путеводителем руководством в его повседневной жизни. В этом случае он остается нормальным, соответствующим правилам общежития, членом общества. Словно природе физики если общество – это молекула, то каждый индивид это атом, как частица целого находится в постоянном взаимодействии с общим. Иначе говоря, нравственность будучи порожденным самим обществом обретает статус общественных нравов. Все ли вложенные в неё принимает отдельно взятый индивид (группы и т.д.), или не приемлет: вопрос другой. Но бунтари против общественных нравов (мнений) всегда или чаще «ославились» как безнравственные, и само собой подлежали осуждению. В этом случае требовали отречься от взглядов, обязательств и т.д., так или иначе оказывающихся «безнравственными», что позволяет судить о том, что нравственные нормы, безусловно, имели характер постоянный, устойчивый и представляли собой, безусловно, общественные ценности.

Как отмечено выше, нравственные нормы – общепризнанные и достаточно распространенные эталоны, образцы, правила поведения людей, средства регуляции их взаимодействия. Они предостерегают, предохраняют общественную жизнь от хаоса и самотека, направляют её течение в нужное русло. Ведь именно отступление от них, т.е. от веками выработанных основ бытия, явилось, в конечном счете, одной из причин возникающих трудностей.

Нравственная норма – не просто абстрактное правило желаемого поведения. В ней также заключено само реальное действие, которое фактически утвердилось в жизни, на практике. Иными словами, нравственная норма выражает не только должное, но и сущее [1].

Как сказано было выше, в общественной нравственности следует различать два основных пласта, один из которых, характеризующий историко-культурную сущность нравственности конкретного народа, складывается одновременно с образованием самого этого народа. Именно этот пласт ценностей и механизмов социальной жизни составляет социально-духовный констант общества. Как существенное содержание повседневной массовой жизни, он, на протяжении всей истории данного народа, отражает как бы его «душу».

Следующий пласт – следствие динамики социальных процессов в жизни данного народа, как результат сложных взаимосвязей и влияний различных сторон и форм общественной жизни. Безусловно, он изменчив, т.к. зависит от циркулирующих установок, норм, господствующих качеств социальной среды и людей.

Рассуждения о нравственных корнях современного состояния нашего права не могут быть полноценными без обращения внимания и самым глубоким пластом, в сопряжении с которыми любой этап нравственной жизни народа предстает как метаморфоза, историческая трансформация изначально сложившихся констант.

Анализ нравственных корней современного западного права неизбежно должен приобрести социологический характер и быть связанным с фиксированием тех временных границ, в которых западное общество может быть идентифицировано как современное. Расклад же нравственных корней современного нашего права созданием одной лишь социологической картины общества исчерпаться не может, но должен быть дополнен в

полном смысле философским разумением этого феномена. Образовавшийся конкретный тип связи общественной нравственности с другими формами и сферами бытия общества является постоянной величиной, стабильной системой установок и оценок.

Так, каковы же нравственные корни нашего права? Безусловно они связаны с историческими этапами развития и находятся в постоянной динамике, и к ним относятся:

- 1) традиционно бытующие нравы, повседневно-массовое (поведенческое) бытование людей;
- 2) совокупность наиболее характерных моральных качеств людей, некий обобщенный моральный облик казахстанского (или другого) человека, так сказать национальный характер;
- 3) черты общественного и индивидуального морального сознания, его акценты (и логика), установки, ценности, сложившийся комплекс идей, имеющих определенную культурную «окрашенность».

Требуются уточнения, связанные с социально-классовым структурированием общества, ибо нравственность и в этом смысле не является однородным образованием, что доказано исследованиями содержательной внутренней части общественной нравственности, в разрезе классов и социальных групп, по степени их развитости, проявленности морального сознания.

Рассуждения об общественной нравственности весьма отвлечены и в том смысле, что быт и нравы разных народов (этносов), населяющих Казахстан, заметно различны не только по форме (обряды, традиции, обычаи), но и по содержанию (условия и смысл жизни). Конституцией РК равенство всех граждан государства, в том числе и независимо от национальности, согласуется с концепцией казахстанской самоидентификации, в соответствии с которой народ един и имя его «казахстанцы». Это многообразие, присутствующее в нашем обществе, безусловно, делает его колоритнее, богаче и универсальнее.

Нравственность относят к наиболее консервативным сторонам общественной жизни людей. В этом смысле, она уступает разве что только религии. В своем стремительном развитии в историческом времени, общество, не дает нравственности поспевать за собой. Но это и не предназначение нравственности. Она – не просто отражение реальности, но и сама организация реальности. Организующая роль нравственности, в сравнении с политикой, экономикой, правом, религией, специфична, и, состоит она в следующем.

Во-первых, чем динамичнее сферы жизни и общественные отношения, тем менее нравственность «склонна» не разрушаясь, следовать за этими изменениями. При этом нравственность задает такие точки опоры, находясь в которых, человек чувствует себя социально и духовно комфортно, а общество в новых условиях консолидируется в достижении прежних и новых общих целей. Используя язык диалектической логики, можно сказать, что в данном случае не старое снимается новым, а новое преобразуется, находит свое воплощение в старом.

Во-вторых, право, прежде всего, в его социально-регулятивном, практически-организующем смысле, является гораздо более динамичным, чем нравственность, способом социального бытия людей и потому, конечно, не может быть заиклено на адекватном отражении своей сути, в общественном моральном сознании и нравственных отношениях. Хотя, конечно в связанности с общественной нравственностью, в согласии с нею, если этого удастся достичь на определенных этапах развития обществ, право, как правило, получает средство более эффективного, дополнительного влияния на социальную жизнь, а

практическая и идейная целесообразность права становится более разносторонней и интегральной для социальных процессов.

В-третьих, связь нравственности и права может качественно меняться в зависимости от того, какова величина «зазора» который образуется в обществе между правовой реальностью и нравственностью. Чем больше «он», тем критичнее моральное отношение к праву, тем отчетливее неприятие сложившейся реальности [2].

В этой связи, возникает необходимость обратиться к роли и значению так называемого «неофициального права». Вообще возможно ли установить какие-либо общие принципы, с помощью которых мы могли бы в условиях правового плюрализма определить, какое «право» должно применяться в каждом конкретном случае. Ведь, говоря о «неофициальном праве», мы подразумеваем совокупность сложившихся в обществе правил поведения, которые не получили своего отражения в законодательстве. К примеру, кодексы чести госслужащих, судей (прокуроров, нотариусов и т.д.). Если же так называемое официальное право непосредственно исходит из нормативно-правовых актов, установленных государством, то «неофициальное» опирается на обычаи и носит «народный» (или корпоративный) характер, т.к. критерием существования той или иной нормы «неофициального» права является её эффективность и, главное целесообразность которые устанавливают люди исходя из своих потребностей. А вышеперечисленные кодексы сообществ ни что иное как сплошной сгусток нравственно-этических норм.

«Неофициальное» право понятно и естественно для любого человека и соответственно не нуждается в властном принуждении; последствия за нарушение его нормы носят морально-нравственный характер.

Хотя, нынешнее положение дел не позволяет судить так однозначно. К примеру, возьмем случаи, когда судья будет уволен (по отрицательному мотиву) за нарушение требований судейской этики. Более того, нормы морали (стало быть нравственности) и право смещаясь друг к другу образуют такой вот синтез.

Аналогично обстоят и нормы уголовного и уголовно-процессуального законодательства, которые регламентируют случаи прекращения уголовного преследования лица в связи с его примирением с потерпевшей от преступного посягательства стороной, включая сюда, прежде всего то событие, которое происходит вследствие так называемого заглаживания первым вреда.

Как известно, нарабатанная за долгие годы казахстанская судебно-следственная практика в этом направлении породила нового субъекта уголовного процесса – «медиатора». А ведь это не что иное, как переросток «неофициального» права.

Право – не только способ организации жизни людей, но и форма духовного бытия общества, одно из состояний его духовности. Поэтому вопрос о глубинной связанности правовой жизни людей и их жизни одновременно в вере (мусульманской, православной, католической или др.) вне сомнения, чрезвычайно значим для нашей отечественной истории и современности. К сожалению, забвение этого факта, превращение права в формализм общественной жизни, определенный и защищаемый государством, является общей тенденцией для современного мира. Оно, прежде всего, сказывается на качестве общественного правосознания. Религиозность же в широком смысле слова есть духовное состояние общества и человека в его высшей форме. Это человеческая духовность в её чистом виде. Ведь духовная форма находит свое предельное выражение в эстетическом, а духовное же предельно выражено в религиозности. Подлинное правосознание всегда религиозно – сказал великий правовед и религиозный философ И.А. Ильин [3].

В преамбуле Основного Закона ФРГ от 23.05.1949г. сказано дословно: «сознавая свою ответственность перед Богом и людьми, воодушевленный стремлением в качестве равноправного члена идущей по пути объединения Европы служить всеобщему миру, немецкий народ, исходя из своей конституирующей власти принял Настоящий Закон [4]. Истоки закона в жизни общества и сознания его как основы общественной жизни – в религиозности людей. В идее закона закодировано синтезирующее знание о правовой жизни, как жизни человеческой. Будучи вплетенным в правосознание, религиозный компонент обретает такие вот специфические черты.

Идея порядка заложена в основание права. Содержание права в функциональном аспекте образует правоустановление, а форму – правоупорядочение. Возрастание роли правовых регуляторов связано с ослаблением социальных обязательств. Связь по принципу компенсации. Но упадки устоев нравственности, как известно, не могут быть компенсированы за счет права.

Сегодня от идеи общезначимых ценностей как одних и тех же всем понятных и всеми принимаемых ценностей переходят к значимости различных ценностей, к так называемому плюрализму ценностей. Многие моменты в жизни человека и даже общества имеют гораздо более сильный компонент знаковости, чем раньше. Вернее, то, что раньше было знаковостью в духовной, культурной сфере, перекочевало в область практичности, целесообразности, социальности в целом.

В этом многообразии, вернее плюрализме, под разными личинами, к сожалению, присутствовать стали абсолютно бездуховные, безнравственные, по природе своей циничные явления, причем подчас глобализирующие в своем масштабе.

Двойные стандарты, полное игнорирование, а то и попрание принятых международных норм, политика запугивания путем эскалации, напряжения конфликтов, перерастающих в гражданские столкновения, локальные войны становятся обыденностью сегодняшней мировой политики ряда стран, что удручает и увеличивает озабоченность народов всего шара земного.

Проблема не сговорчивости затеявших этот хаос, к сожалению, все больше создает прецеденты, а попытки её разрешения, пока что тщетны. Казалось бы, именно в международных нормах заложена и ярче отражена сама человечность, нравственность и гуманность, предопределяющие их приматом над национальными. Эти высшие ценности мирового сообщества уж по крайней мере должны быть сохранены. Необходимо выработать меры концептуального характера.

Вопросы воин и мира не должны быть прерогативой правителей, а народов. По каждому случаю локальных столкновений и воинов немедленно должна созываться Ассамблея ООН, с присутствием конфликтующих сторон. Полномочия ООН должны быть расширены и усилены. Меры, предпринимаемые ею должны носить не декларативный, а императивный характер. Проблема должна обозначаться не как региональная, а глобальная. Должны быть пересмотрены все международные нормы, причем прихоть или так называемое особое желание отдельно взятого субъекта этого сообщества должны пресекаться.

Строгое подчинение каждого субъекта международного сообщества нормам, в выработке которых он участвовал, или каким-то образом их принял (ратифицировал и т.д.) должно быть делом обязательным.

Должен быть дееспособным международный суд и соответствующие санкции международных норм.

Пока эти меры не сработают человечество свое приближение к концу только ускорит. Настала пора здравых смыслов, а не только политик. Человечество в состоянии еще все исправить, в этом суть его оптимизма, без которого сосуществование на одной планете практически невозможно.

Сегодняшние парадигмы уже мало что отражают в реальности. Право, опирающееся на них, из механизма идеологии, меняя тем самым свое «обличье». Действующее, санкционированное право, к сожалению, отклонилось от правосознания.

Традиционное смещение правовой жизни с политической. Бесправие несвободного – это не причинная связь, а системная. Бесправие заключено в давлении силы.

Изложенное позволяет сделать следующие выводы:

1. Нравственность и право, будучи столпами общественной жизни людей, представляют собой ценности, которыми определяются не только исторические, но цивилизационные процессы, одновременно являя собой и критерий оценки развития того или иного общества, вбирая в себе всего комплекса социальных норм.

2. Для определения что из них первичнее, необходимо все же обратиться вглубь исторических процессов. Если прислушаться к позициям, по которым право приемник основ традиций, обычаев и т.д., то нравственность оказывается первичнее по отношению к праву. Если же следовать позиции о том, что право появляется вместе с человеком, поэтому оно оказывается уже существующим независимо от содержательной наполненности и степени сложности, то они (и право и нравственность) окажутся параллельными константами. Сложность заключается в том, что определить истоки каждого из рассматриваемых явлений в отдельности весьма многотрудное дело, при учете мнения о трансформационности и синтезирующих меж ними процессов.

3. Нравственность не отягощая право своей консервативностью, позволяет последнему получать средство более эффективного, дополнительного влияния на социальную жизнь. В этом случае практическая и идейная целесообразность права становится более разносторонней и интегральной для социальных процессов.

4. Происходящие изменения, особенно в экономической сфере и соответственно социальных процессах не могут не влиять на нравственные устои. Особенно серьезно в этом плане влияния своего оказывает рыночная экономика. В её условиях, диктат имущих (денежных мешков) все больше усиливается. С расслоением общества и ростом тенденции так называемого «все продается и все покупается» сложившиеся традиции разрушаются. На их месте начинают давать ростки злоупотребление доверием и обмана, цинизма и беззакония. Проявляется это в ракурсе, когда идет сращивание преступности с властью предержащими. Такого рода хаос и беспредел приводит к быстрым разрушениям ценностей как таковых. Хуже когда преступление совершается с целью доказать обществу о своем могуществе над Законом, что безнаказанность возможна, если власть подкупна.

Так называемые принципы равенства всех перед Законом и судом, справедливости оказываются пустыми и не более чем декларированными нормами.

На заре независимости Казахстана, по тогда действующему законодательству дела должностных лиц высшего эшелона власти были подсудны только Верховному Суду РК. Говоря откровенно по тем меркам делов - то таких не было на практике, хотя сказать по правде казнокрадство стало делом обыденным. Возникшее понятие о том «кто у власти, тот не подсуден» сегодня меняется.

Конституционные и правовые реформы, проводимые во главе Президента РК все же нацелены на устранение вышеуказанных недостатков. Сегодня мы видим, что

нарушивший закон и министр и его повыше может предстать перед судом и законом. Тенденция восприятия государственной службы как «кормушки» дальше терпимо быть не может. Благодаря новшествам в этом направлении меняется подход к ней, меняется сама государственная служба. Протекции и лавочкам по продаже должностей должен быть положен конец. Распределение мест и должностей должно происходить, хоть мы заимствовали это у марксистов по принципу «каждого по способностям». В госслужбу вводится принцип «меритократии».

5. При всей многополярности и разногамности людского мира поиски точек соприкосновения, а значит и единства взглядов и пониманий и есть ключевое составляющее, прежде всего, для сохранения мира согласия. Что на сегодняшний день является весьма актуальным, и, самое главное, судьбоносным вопросом. В этом глобальном направлении должны четко срабатывать человеческие и международные нормы. Понимание того, что главным источником созидательной жизни является мир и спокойствие должно стать аксиомой сосуществования человечества.

6. «Каждый, кто преступает границу нравственности, попирает общечеловеческие ценности, должен быть наказан – нравственно или физически. И вряд ли стоит думать иначе» – говорил великий француз А.Дюма [5]. Времена, когда любой безнравственный поступок относился к разряду не только асоциального, аморального, но и преступного, свидетельствовали еще раз о том, что при всей различаемости эти две категории – безнравственности и преступление имели вот такое тождество.

7. В определении духовного начала и нравственности роль гражданского общества весьма важна. Общественные институты – как продукт гражданского общества должны быть обращены именно на сохранение и соблюдение нравственных устоев. Ни один из безнравственных поступков не должен оставаться все поля зрения общественности. А там, где эта безнравственность имела преступные последствия, то впору бить набаты.

Роль гражданского общества заключается еще и в том, что оно должно в современном глобализирующем мире оказаться неким фильтром, процеживающим процесс трансформации отдельных культов, обрядов, традиций извне. С точки зрения «прогрессивности», или «вредоносности» они должны быть предметом общественной оценки.

8. Без чувства и ответственности перед нашим Всевышним Создателем говорить о нравственности не приходится, вообще. Ибо разум и дух первоначальный вселен нам Им же. В этой связи государство, общество и религия не должны отделяться друг от друга. Каждый из них, в отдельности мало чего привнесут. Что безбожно, то безнравственно, а что безбожно и безнравственно, то и преступно, значит и вредоносно и для государства, отчего страдают и получают вред все, в конечном счете. Поэтому так называемая светскость государства понятие тоже весьма спорное. Возврат к истокам духовного и нравственного вот что полезно.

Список использованной литературы:

- 1 Н.И. Матузов, А.В. Малько – Теория государства и права: Курс лекций. Москва. Юристъ, 2007г. с. 327.
- 2 В.П. Малахов – Концепция философии права. Москва, 2007г. с. 272.
- 3 И.А. Ильин – Порядок или беспорядок? М., 1917. с. 24.
Конституция ФРГ.
- 4 А. Дюма – История знаменитых преступлений. Москва: ЭКСМО, 2007 с 341.

СЕКЦИЯ 10
SESSION 10

Халықаралық қатынастар және әлеуметтік ғылымдардың өзекті мәселелері
Significant issues of International Relations and Social sciences
Uluslararası İlişkiler ve Sosyal Bilimlerin Aktuel meseleleri
Актуальные проблемы международных отношений и гуманитарных наук

УДК 316

Әйтiмбет I.A., Қасымова J.H.

ф.ғ.к., профессор, Сулейман Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан,

e-mail: anrahay@mail.ru;

с.ғ.к., доцент, Сулейман Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан,

e-mail: Leila67@mail.ru

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДА СОЦИОЛОГИЯНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫН
ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Abstract. In the article examined objective and субъективные factors of innovative process and role of sociology in the increase of his efficiency. Drawn conclusion about a necessity strengthening of them взаимодействия in modern terms as a general tendency of informative epoch.

Keywords: Innovation, an objective factor, the subjective factor, sociology, innovation stages.

Ұсынылған тақырыптың мазмұнын ашу үшін социология ғылымының өмірге келуі мен өткен жолдарына кішігірім тоқталғанымыз жөн. Сонда ғана біздің көтеріп отырған мәселелеріміз кездейсоқ туындап отырмағанын түсіне аламыз. Социология ғылымы өмірге қоғамның үлкен сұранысы негізінде келді.

XIX ғасырдың 40 жылдарында Батыс Европа елдерінде капитализм аяғына нық тұрып, монархияның орнына республика, өмірге демократиялық әлеуметік институттар, машиналыған өнеркәсіп, заводтар мен фабрикалар, қалалардың қарқынды өсуі, дамуы қоғамда үлкен миграциялық қозғалыстарды, көпшіліктің қалыптасқан әлеуметтік мәртебеден мүлдем басқа мәртебеге өтуін тудырды. Жаратылыстану, техника ғылымдары, философия да көп жетістіктерге жетті. Ал осы өзгерістердің әлеуметтік салдарын арнайы зерттейтін ғылым саласы жоқ болатын.

Міне осы қоғамдық, өмірлік сұраныс социология ғылымын өмірге алып келді. Социологияның негізгі мақсаты осы үрдістерді жаратылыстану ғылымдары сияқты ғылыми тұрғыдан қарастырып, туындаған қайшылықтарды шешу жолдарына ғылыми негіз ұсынып, болашақты болжау болатын. Әрине социологияға қойылған жаратылыстану ғылымдарының талаптары адамдарға, қоғамға сай келмейтін еді, өйткені заттық, материалдық топтағы заңдылықтар рухани, саналы іс-әрекетерді түсіндіре алмайтын. Мұндағы заңдылықтар тек рухани, адами негіздермен ғана анықталатын. Және де олардың табиғаты физиологиялық немесе биологиялық негізбен алдын ала берілмейтін қоғамдық қатынастар болғандықтан, соның ішінде трансценденттік актілер арқылы шексіз өзін – өзі тудыратын, дамытып отыратын үрдіс ретінде қарастырылды. Социология өмірге келген соң осы бағытта қызмет атқарды. Мысалы, социологияның ірі өкілі М.Вебер өзінің

«Протестанттық этика және капитализм рухы» атты еңбегінде капитализмнің өмірге келуін және дамуын экономикалық себептермен емес, рухани, протестанттық діни ұстанымдармен байланыстырды. Ол К.Маркстің қоғамның дамуының негізі экономикалық детерменизм деген концепциясын сынға алды және де оның ұстанымы шындық екенін өмірдің өзі дәлелдеп берді.

Қоғам тіршіліктің ең дамыған сатысы болғандықтан оның заңдылықтары да өте күрделі болып келеді. Және де адамның өмірінің мәні еркіндік болғандықтан социология сол еркіндікті қалыптастыруға тікелей қызмет ететін ғылым. Сондықтан өзінің ішкі болмысына сай социология демократиялық қоғам құруға және де оны дамытуға қызмет етеді. Социология жабық қоғамда, тоталитарлық мемлекетте өмір сүре де алмайды. Соның нақты көрінісі советтік тоталитарлық жүйе орнағаннан кейін ХХ ғасырдың 30 – шы жылдарында совет мемлекетінде ең алғашқы болып ғылымдар арасынан репрессияға ұшырап жабылған осы социология ғылымы болатын, оның қайта жаңғыруы Сталин өлгеннен соң басталған демократиялық өзгерістермен байланысты болды. КСРО ыдырауына және одан кейін өткен ғасырдың 90 – шы жылдарында оның негізінде өмірге келген тәуелсіз мемлекеттердің құрылуына қоғамдық пікір қалыптастырып белсенді ат салысқан да осы социология ғылымы болғаны ақиқат. Ал кейінен сол тәуелсіз елдердің қайсы бірін де авторитарлық, тіптен демократияға үйлеспейтін саяси режимдер орынаған шақта нақты дербес социология ғылымдары да құрдымға кетіп оның орнына социологияның атын жамылып ресми биліктің немесе олигархиялық топтардың ұстанымдарын қоғамдық пікірдіке деп ақпарат жүргізушілер насихат аренасына шықты. ИНДЕМ қорының президенті Г.Сатаровтың пікірінше қазір Ресейді адекватты емес социологияның кең тираждалған деректері гипнозда ұстау да.[1.] Яғни Ресей де қазіргі жағдайда қоғамдағы болып жатқан нақты үрдіспен социологиялық деректердің арасында сәйкестік болуы мүмкін емес.

Қазір ХХІ ғасырда әлемдегі үрдістер жаһандану тенденциясының ауқымында өтуде. Яғни әлем де оқшаулану кішігірім мемлекеттер емес үлкен алпауыт мемлекеттерге де (Қытай, АҚШ), мүмкін емес екенін нақты адамзат тәжірибесі дәлелдеп отыр. Сонымен қатар ғылыми - технологиялық жаңалықтар өндіріске тез арада енгізілуі арқасында ақпараттық технологиялардың дамуы мен олардың адамзат қоғамына алып келген өзгерістері ұшан теңіз, ал олардың әлеуметтік салдарын зерттеу ең өзекті мәселелердің қатарын да. Мысалы, компьютерге және де ақпараттық желелерге, виртуалды әлемге тәуелді болудан құтылу, әсіресе жасөспірімдер арасын да, бүкіл адамзаттың өте де бір қиын мәселесі болып тұр. Сонымен қатар осы ғылыми – технологиялық негізде өмірге цифрлық экономика экономика өмірге келіп, әлемдік қауымға жаңа сапада арақатынас жасау қажеттігін күн тәртібіне қойуда. Кешегі индустриалды материалдық заттық өндірістің орнына білім өнімі негізгі өндіріс өнімі болып орын алды. Ал ол дегеніміз өндірістің ең негізгі компоненті ғылымға негізделген инновация. Сондықтан егерде кешегі заманда ғылым, білім, өндіріс арақатынастарының интеграциялау арнайы басқаруды қажет ететін болса, қазір инновация білімнің де, ғылымның да, өндірістің де ең негізгі ішкі компоненттері. Яғни ол әлсіреген немесе жоқ жағдайда олар өз мәндерінен де айырылады деген сөз.

Инновацияның әлеуметтік мәні мен оның қоғамға, жеке адамға тигізген әсерін түсінуге және зерттеуге арналған инновацияның социологиясы атты бағыт өмірге келді. Оның ерекшелігі инновацияны әлеуметтік жүйенің өмір сүруінің тәсілі деп қарастыруында. Инновация социологиясының объектісі ретінде инновацияны әлеуметтік

үрдіс тұрғысынан зерттейді. Ал инновация социологиясының зерттеу тақырыбы - инновацияның қоғамдық өмірдің барлық саласын да: әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени, рухани - өмірге келуін, шешімін тапқан жаңа ғылыми өнім түріне жетуін, оны өндіріске ендіруді, оны бейімдеуді және интеграциялау ды реттеудің әлеуметтік механизмдері деп анықтайды.

Инновация социологиясы басқа да арнайы социологиялық теориялармен іштей байланыста. Мысалы, бизнес социологиясы, менеджмент социологиясы, кәсіпкерлік социологиясы, экономикалық социология, құқық социологиясы. Инновациялық социологияның қалыптастырған арнайы ұғымдары мен категориялары бар. Мәселен, инновациялық ойлау, инновациялық мәдениет, инновациялық іс – әрекет, әлеуметтік инновация. Инновация социологиясы инновацияның толық үрдіс ретінде өтуін инновациялық цикл деп атайды. Ол бес кезеңнен тұрады: өмірге келуі; апробациясы(селекция); бейімдеулуі; интеграциялануы; іске жаратылуы(утилизация). Және де, осы үрдістің әр кезеңінің өтуіне, бір жағынан инновация үрдісіне қатысатындардың объективті және субъективті көрсеткіштері (инновациялық ойлаулары, инновациялық іс әрекеттерінің типтері), ал екінші жағынан инновацияның өзі осы үрдіс кезінде әлеуметтік субъектердің көрсеткіштеріне әсер етіп, оларды өзгертулері ықтимал.

Инновация социологиясы инновациялық цикл мен инновацияның қай қоғамның типіне байланысты өтуіне үйлестіріп әлеуметтік механизмдерді іске қосу арқылы олардың тиімділігін артыруға мүмкінділігі бар. Ал осы мақсатқа жетуге инновация социологиясы бірнеше мәселеледі шешу арқылы қол жеткізеді. Олардың негізгілері: жоспарланған инновацияның әлеуметтік тиімділігіне социологиялық экспертиза жасау; ұсынылған инновацияның динамикасын болжау; инновацияның келтіретін әлеуметтік келеңсіз жайларын мүмкіншілігінше азайту.

Социология инновацияны пәнаралық және транспәндік тұрғыдан қарастырады. Сонымен қатар инновациялық теориялардың дамуын, іске асырылуының тиімділігін әлеуметтік – мәдени компоненттер тұрғысынан қарастыру арқылы қамтамасыз етеді. Инновация әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл арнайы социологиялық теория. Оның негізгі мазмұны: социологиялық категориялар мен заңдар инновацияны қоғамның прогресивті дамуының қажетті шарты деп қарастыруы. Сонымен қатар инновациялық мәселелерді экономикалық және технологиялық тұрғыдан қарастыру ауқымынан жоғары деңгейде талдайды. Әлеуметтік объектілер мен үрдістер туралы толық және шынайы мәліметтермен қамтамасыз етеді. Эмпириялық мәліметтер теорияны дамытуға жағдай жасайды. Инновациялық үрдістің өтуін соған қатысты субъекттердің пікірін білу арқылы оның тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік жасайды.

Финляндия, Оңтүстік Корея сияқты дамыған елдердің тәжірибесі жасалып жатқан реформалардың жағымды нәтижелері инновациялық үрдіске социологияны іске қосумен тікелей байланысты екенін дәлелдейді. Бұл заңдылық бірнеше объективтік және субъективтік факторлардың өзарақатынасымен байланысты. Біріншіден, инновациялық іс – әрекет қоғамдағы өндірістік, экономикалық, әлеуметтік қатынастарды түбегейлі өзгертуге алып келу себебінен қоғамдық сана мен ділдің сапалы өзгеруіне алып келеді. Екіншіден, инновациялық іс – әрекет адам фактордың ролін өсіріп, оны алдыңғы қатарға шығарады. Сонымен қатар кейбір жағдай да инновациялық үрдіс қоғамда шиеленістің пайда болуына себеп болады. Міне осыларға байланысты инновациялық іс – әрекетті қажетті кадрлармен қамтамасыз ету мақсатқа жетудің бірден бір негізі болады.

Инновациялық іс – әрекет үрдісін социологиялық мониторингтен өткізу басқару аппаратына оның ішкі қырларының өз ара байланысын, үрдістің динамикасын, негізгі мәселелердің маңыздылығының иерархиялық ретін анықтау арқылы мәселелерді шешудің тиімді тәсілдері белгіленеді.

Осы мәселені арнайы зерттеуші М.Н.Хурс социология ғылымына келесі мәселелерді қарастыру қажет деп біледі: өлке мен өндіріс салаларында инновацияны қабылдау көрсеткішін анықтау, жұмыскердің инновацияға ынтазарлығының деңгейі, оларды материалдық және моральдік ынталандыру, өндіріс ұжымында жағымды әлеуметтік – психологиялық жағдайдың қалыптасуы, БАҚ – та инновацияны насихаттау.[2.] Жалпы осы мәселенің қазіргі кезде өзектілігінің өсуіне байланысты көтеген зерттеулер мен мақалалар жарық көру де.

Елімізде социология ғылымының инновациялық потенциалын іске асырудың өзекті мәселелерін қарастырған да методологиялық екі топ тұрғысынан қарастырған жөн. Бірінші топқа объективті факторлар, яғни қалыптасқан материалды – заттық әлеуметтік дүние, қоғамдық қатынастар, әлеуметтік институттар, дәстүрлер, діл жатады. Екінші топқа субъективті факторлар, яғни жеке адамның, әлеуметтік топтың, ұлттың сана сезімі, ұғымы, түсінігі жатады. Бұл ай қарастыру тек ғылыми қарастыру тәсілі, ал нақты өмірде бұлар бірімен бірі іштей байланыста болып қоймай, бір біріне ауысып тұрады. Мысалы, сана – сезімнің іске асырылуы міндетті түрде объективті факторлар арқылы іске асады, керісінше объективті факторлар сана – сезім арқылы іске қосылады.

Енді осы екі факторлардың еліміздегі жағдайын қарастралық. Қарағанды мемлекеттік университеттің бір топ зертеушілері мемлекеттік статистика және де басқа ресми деректерді талдай отырып Қазақстандағы инновация индикаторларының дамуын әлемдік деңгейде салыстырады. Олар келесі индикаторларды талдауға алады: 1. инновациялық – белсенді өндірістердің үлесі; 2. зерттеулер мен ізденулердің Ішкі Жалпы Өнімдегі үлесі; 3. мың еңбекетушілерге шаққандағы зерттеушілердің саны.

Бірінші индикатор бойынша Қазақстанда 2003 жылмен 2013 жыл аралығында инновациялық – белсенді өнеркәсіп саны 4 есеге өсіп, 2,1% дан 8% жетті. Ал бұл индикатор АҚШ-та 50%, Германия да 79,3%, Финляндия да 58%. Еуропа Одағының орта көрсеткіші 53%.

Екінші индикатор бойынша Қазақстанда зерттеулер мен ізденістердің Жалпы Ішкі Өнімдегі үлесі -0,17%, Израиль де -4,38%, Финляндия да-3,78%.

Үшінші индикатор бойынша зерттеушілер саны Қазақстанмен салыстырған да Финляндия да 12,2есе, Оңтүстік Коре да -9 есе артық. [3] Ал инновациондық өнімнің Ішкі Жалпы Өнімдегі үлесі Қазақстан да - 0,65%, ал Жапонияда – 11%. Қазақстан ғылымының ерекшелігінің бірі қолданбалы бағыттағы зерттеулерге 71%, ал тәжірибелі – конструкторлық бағытқа 8% қаржының бөлінуі. Инновациялық бағыт осы соңғысын да.[4.] Онымен қатар кіші және орта бизнес бәсекелікті дамыту мақсатымен инновациялық өнім өндіруге ынтазарлық танытпау да. Әзіргі жағдай оларды қанағатыру да. Мысал ретінде жекеменшік жоғарғы оқу орнындарының ұстанып отырған саясаттарын келтіруге болады. Олар инновациялық бағытқа қаржы бөлуге ынталы емес, өйткені қайргі түсім табысы оларға жеткілікті.

Мемлекеттің инновацияға бөлген қаржат да тиімді пайдаланылмау да, өйткені нақты нарықтық қатынастар әлде болса жаппай өз заңдылықтарын жүргізе алмау да. Сыбайлас жемқорлық, бюрократияшылдық өз позицияларын берер емес.

Сонымен қатар еліміздің өндірістің шикізаттық бағыты да инновацияның дамуына қатты кедергі болу да. Осыған кешегі советтік заман да қалыптасқан әлеуметтік институттар, соның ішінде білім беру жүйесі де инновацияның дамуына ынтазарлық таныта қойған жоқ. Енді ғана функционалдық білім беру жүйесіне көшуге әрекеттер жасалу да. Бұған адамдардың сол кезде қалыптасқан салт – дәстүрлерін, ділін қосыңыз.

Міне осы инновацияға кедергі болатын объективті факторлармен тиімді күресуде социология ғылымының атқаратын ролі зор. Өйткені бұл ғылымның ішкі табиғаты демократиялық ұстанымдардан тұрады және де соларды іске асыруға ғасырлар бойы қалыптасқан, дамып отыратын тәсіл, құралдары да бар. Соның бірі инновациялық үрдіске қатысатын барлық субъектілердің пікірлеріне мониторинг жасау, оны көпшілікке жариялау, сол арқылы кедергілерге заң ауқымында тойтарыс беру.

Ал енді субъективті факторларға келер болсақ, ол макро- мезо-және микро деңгейдегі сана мен қалыптасқан көзқарастар мен ұстанымдар. Бұл факторлармен жұмыс істеу өте күрделі және де ұзақ уақытты қажет етеді. Экстенсивті шаруашылық ету мен мемлекеттік патернализм, бодандық пен тоталитаризм кезеңі жеке адамның санасы мен ақылын, ойдан үлкен күйзеліске, азғындауына алып келді. Белгілі поляк социологы П.Штомканың берген анықтамасы бойынша сол кезде адамдардың жады үлкен зақым алған, одан айығу үлкен жігерді, күшті, төзімді талап етеді.

Міне осы бағытта да социологияның атқаратын міндеті зор. Биылғы көктем де университетімізде оқытушылар арасында жүргізген социологиялық зерттеудің нәтижесі бойынша басым көпшіліктің пікірінше инновацияға, ғылыми зерттеулерге, заман талабына тез бейімделу мен басқару жұмысына оқытушылардың белсенді қатысуына жағдай жасалу талабы айтылды. Зерттеудің нәтижесі университеттің Ғылыми Кеңесінде талқыланып, арнайы шара қабылдау мәселелері қарастырылды.

Қорыта келгенде, инновациялық үрдістің тиімді жүруі үшін объективті факторлар мен субъективті факторлар диалектикалық үйлесімді арақатынаста болулары шарт. Ал бұл жолда социологияның атқаратын және де шеше алатын мәселелері зор.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Г.Сатаров.Объединяет только действие. www.svoboda/a/27991526.html.
- 2М.Н.Хурс. Социологический мониторинг как инструмент повышения эффективности подготовки кадров для инновационной сферы. Belisa.org.by/ru/izd/other/Kadr2007/kadr07_81.html
- 3 Ж.М.Шаекина, Д.Г.Мамриева, Л.Г.Ташенова. Индикаторы развития инновации в Казахстане в мировом сравнении. aricleKz.com/article/11847/
- 4Сансызбаев С.Н.,Сансызбаева Г.Н. Стимул инновации в РК. be5.biz/ekonomika1/r2013/3215.html.

Абдиганбарова А.И.

Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: Aitkul_kaznau@mail.ru

БОЛАШАҚ КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАНЫТУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ РОЛІ

Abstract. The article discusses the social and psychological intervention from the teacher and his decision.

Keywords: expression, psychological and educational support, training of future teachers, self-help in overcoming personal difficulties, the potential of the human person.

Қазіргі заманда Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев мемлекетіміздің өркендеуіне байланысты алға қойып отырған міндеттерінің бірі - оқушы жастарды кәсіпке ерте бағдарлау мен бейімдеу, сондай-ақ кәсіптік даярлау мен оқытуға мән беру. Бұл ретте техникалық және *кәсіптік білім беру ұйымдарында* жүзеге асатын студенттерге психологиялық-педагогикалық қолдау іс-әрекетінің маңызы ерекше. Мемлекеттің Жұмыспен **қамту 2020 жол картасы бағдарламасының негізгі міндеттерінің бірі ретінде** экономика саласын білікті кадрлармен қамтамасыз ету ерекше атап көрсетілген [1].

Бұрынғы дәстүрлі білім беруде болашақ кәсіптік оқыту педагогына авторитарлық тәрбие беру жүзеге асырылса, ал қазіргі кезде студенттерді оқыту мен тәрбиелеуде гуманистік ізгі әдіс-тәсілдерді қолдану өзекті болуда.

Біздің заманымыздың әйгілі гуманистік педагогы Ш.А.Амонашвилидің білім беруді ізгілендіру технологиясы бойынша баланың жеке қасиетін аша отырып, азамат етіп тәрбиелеу. Баланың жаны мен жүрегіне жылулық ұялату, танымдық күшін қалыптастыру және дамыту, білімін кеңейтуге жағдай жасау. Оның негізгі ерекшеліктері: ынтымақтастық педагогикасы; бала психикасын дамыту, есеюге және еркіндікке құштарлығын қалыптастыру; әсемдікті, әдемілікті сезіну, қабылдау; ізгілікті, жекедара қарым-қатынас жасау; рухани жетілдіру; ата-анамен бірлесіп жұмыс істеу [2].

Біз психологиялық-педагогикалық қолдау терминін білім беруге тұлғалық-бағдарлық тұрғыдан қарау контекстінде қолданатын боламыз. Бұл тұрғыда психологиялық-педагогикалық қолдау студенттерге (болашақ кәсіптік оқыту педагогына), мұғалімдерге, ата-аналарға әлеуметтік-психологиялық, тұлғалық қиындықтарды жеңудегі көмек беру, адамның тұлғалық потенциалын ашып көрсететін психологиялық-педагогикалық іс-әрекет жүйесі ретінде түсіндіріледі.

Отандық педагогикада қазіргі кездегі психологиялық-педагогикалық қолдау идеялары, ең алдымен, О.С.Газман есімімен және осы мәселені қарастыруда өздерін «шығармашылық тәрбие орталығы» деп атаған ғалымдармен байланысты [3].

1995 жылы Мәскеуде «психологиялық-педагогикалық қолдау» ұғымы, оның мазмұны, технологиялары алғаш рет кеңінен талқыланған бірінші Бүкілресейлік конференция-семинарда қорытындыланып, мәселені қарастырудың жаңа кезеңіне бастама жасалды.

Білім беруге тұлғалық-бағдарлық тұрғыдан қарау жеке тұлғаның негізгі басымдықтарына бағытталған. Ол студенттің өзіндік даму бағытын таңдау құқығын тануға негізделеді және оны өзін-өзі жетілдіруге ынталандыратын өзіндік даму процесіне

студенттің осы кезеңде өзін-өзі айқындауы, өзін-өзі танытуы үшін құнды және әлеуметтік мәнді кезең ретінде сезінуіне психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуді қамтиды. Сондай-ақ, тұлғалық-бағдарлық тұрғы педагогикалық тәжірибеде студенттерді (болашақ кәсіптік оқыту педагогын) өзін-өзі тануға, өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі жүзеге асыруға, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі танытуға ынталандыру тәсілдерін оқып-үйренуді және игеруді қарастырады.

Білім алуға тұлғалық бағдарланған бағыттың құрамдас бөлігі ретіндегі психологиялық-педагогикалық қолдау қазіргі қоғамда одан әрі зерттеуді талап етеді.

О.С. Газман психологиялық-педагогикалық қолдауды, ең алдымен, студенттерге олардың мәселелерін шешуде көмек көрсету деп қарастырады. Бұл жерде «психологиялық-педагогикалық қолдау» ұғымын сипаттайтын ең маңызды дүние педагогтың емес, студенттің немесе тәлімгердің мәселесі орын алған. Психологиялық-педагогикалық қолдаудың мәні «мәселе», «қорғану», «дербестік» сияқты ұғымдармен бейнеледі [4].

Мәселе – бұл тұлғаның оның келеңсіз жағдайын туғызатын себептерді жою мүмкіндігі болмаған сәттегі күйін сипаттайтын жеке тұлғалық сипаттамасы.

Қорғану – студенттің дене күші, психологиялық, моральдық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оның мүдделері мен құқықтарының сақталуын қорғау.

Дербестік – студенттің ешкімнің көмегінсіз және бақылауынсыз өз мәселелерін шешу қабілетін білдіретін, бірлескен іс-әрекет нәтижесі.

Мұндай өзара қарым-қатынастың табыстылығы келесі шарттарды орындаған кезде мүмкін болады:

1. *Студенттің көмекке және қолдауға келісімі.* Студент көмекті өзі сұрайды немесе ұсынылған көмектен қашпайды. Шартсыз көмек (араласу) студенттің өмірі мен денсаулығына қауіп төнгенде және жеке мінез-құлық жағдайларында жүзеге асырылады.

2. *Өз мәселелерін шешудегі басымдық студенттің өзіне тиесілі.* Педагог осыған тек мәселенің мәнін сезінуге көмектесе отырып жағдай туғызады, оның шешімін іздеуде өз көмегін ұсынады немесе студенттің дербес әрекет етуіне жанама әсер етеді. Шетелдік педагогикада мұндай педагогты *фасилитатор* деп атайды.

3. *Бірлестік, ынтымақтастық, көмектесу.* Бұл жағдай кедергіні жеңудегі педагог пен студенттің бірлескен әрекет үрдісін, мәселені шешуде көмекті білдіре отырып, психологиялық-педагогикалық қолдаудың мазмұндық және технологиялық қырын бейнелейді.

4. *Құпиялық қағидасын сақтау.* Бұл студенттермен сенімді түрде жеке сырласу әңгімелерін жүргізу және кеңесу кезіндегі қарым-қатынас үшін аса маңызды. Педагогқа толық сенім болғанда ғана студент көмекті қабылдайды және ішкі құлшынысына белсенділік танытуы мүмкін.

5. *Тілектестік және баға бермеушілік.* Студенттермен қарым-қатынас кезінде сезімнің болуы психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетудегі табыстың да, қателіктің де кілті болуы мүмкін. Педагог «студенттен» бастағанда оның әрекетін басқалардың әрекетімен салыстырмайды, есесіне студенттің іс-әрекетін, дауыс басымын, оның қиын жағдайлары мен мәселелерін ұғынуға тырысады.

6. *Студенттің құқықтары мен мүдделерін оның өмірінде жан-жақты қорғау.* Педагог-тәрбиеші адвокат секілді кез-келген жағдайда студент жағында болады. Тіпті ол жалпы қабылданған нормаларды бұзғанның өзінде, тәрбиеші өз тәлімгерінің ересекке қарағанда қателік жіберуге көбірек құқылы екенін ескере отырып, «жазаны жеңілдету»

мүмкіндігін іздейді. Қолдау көрсетуші педагог – ол студенттердің мүддесін қорғаушы да. Бұл шарттардың орындалуы кез-келген жағдайды аяқ асты күтпеген қалыппен қабылдаудан аулақ болуға, өзін дамыту жолындағы студентке қолдау көрсетудегі мақсатты бағытталған іс-әрекетті жүзеге асыруға мүмкіндік беретінін көрсетті [4].

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың мазмұны студенттің өз мүмкіншіліктері мен қабілеттеріне бағдарлана отырып, дербес әрекеттің табыстылығына қажеттілігін дамыта отырып, оның қиындықтарды, кедергілерді өз бетінше жеңуіне көмек көрсетуде болып табылады. Мұнда өсіп келе жатқан жастар белгілі бір ұмтылыс жасағанда, таланттылық, қабілеттілік байқатқанда немесе керісінше, лайықсыз қылық көрсетіп, қателік жібергенде байқауға болады. Алғашқы жағдайда көріне бастағанды қолдау, ал келесіде құлдыраудан, құлаудан сақтау маңызды дегіміз келеді.

Болашақ кәсіптік оқыту педагогы өз ынтасын өзгертпей және төмендетпей оларды педагогикалық қолдай отырып, әрі ынталандыра отырып, тәлімгерді сақтандырады. Педагогикалық іс-әрекеттің мәні оқушыға бар кедергіні жоюға көмек көрсетуде ғана емес, сондай-ақ оған өз мәселелерін байқай білу және шешу тәсілдерін игеруге де көмектесуден көрінеді.

Болашақ кәсіптік оқыту педагогының бірлескен әрекетінің бірнеше кезеңдерін көруге болады:

1. *Диагностикалық.* Ол оқушы мәселелерін байқауды, оның олардың мәнін сезінуін, оларды шешу талабын білдіреді.

2. *Іздену кезеңі.* Себептер мен шешу тәсілдерін оқушымен бірлесе отырып іздеу.

3. *Жобалаушылық.* Мәселені шешуге бағыттау мақсатында педагог пен оқушы арасындағы келісімге негізделген қарым-қатынасты орнату.

4. *Іс-әрекеттік.* Педагог пен оқушының өзара бірін-бірі толықтырушы іс-әрекеті. Негізгі әрекетті оқушы өзі орындау керек. Ол орындай алмайтын нәрсені педагог және оның әріптестері - психолог, дәрігер, әлеуметтік педагог толықтырады.

5. *Рефлексивтік.* Мәселені шешу жөніндегі бірлескен іс-әрекетті талдау. Алынған нәтижелерді талқылау.

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың феноменін ғылымда және практикада саралауға байланысты бағыт, ең алдымен, білім беру субъектілерін гуманистік бағдарланған жүйе қағидасы ретінде педагогикалық қолдауды білдіреді. Практиктер оны дәл осы мағынасында жиі қолданады. Егер қалыптасқан немесе жобаланатын тәрбиелеу жүйесі ересектер мен оқушылардың өзара әрекетіне гуманистік тұрғыдан келуді жүзеге асыруға бағдарланса, ондағы қолдау педагогикалық іс-әрекет мәніне ие болады [5].

Сондай-ақ, өсіп келе жатқан оқушы бойынан нені «қолдау керек» деген мәселе маңызды пікірталас болып қала беретіні анық.

«Адам психологиясының» авторлары Е.И.Исаев пен В.И.Слободчиков *субъектілікті, яғни тұлғаның өзіндік тіршілік әрекетіне түрленушілік қатынасқа қабілетін, сондай-ақ жекетұлғалықты* (оқушының басқалардан өзін бөліп көрсететін және өзімен-өзі болып қалуына мүмкіндік беретін қайталанбастығын, ерекшелігін) *қолдау және дамыту керек деп есептейді.*

Мұндай жағдайда В.П.Бедерханова «психологиялық-педагогикалық қолдаудың» мазмұны «адам мәселесімен жұмыс істеуге» қарағанда (кез-келген мәселенің жеке тұлғалану үрдісімен байланысы жоқ екенін ескерсек) әлдеқайда кең және қағидаға қарағанда тар деп есептейді.

Ол педагогикалық мәселені әрбір оқушы айқын көрінетін қандай да бір нақтылық ретінде есептейді. Оған оқушының *қиыншылықтарын* ашып көрсету аса маңызды болып көрінеді. Әркімге өзекті, көкейкесті нәрсе әрқашан да қиын болады. Міне, дәл сол «қиындық» оқушының өзін-өзі танытуын көтеру үрдісін «байқауға» мүмкіндік беретін бірлік болуы мүмкін.

Ол мәселені әрі қарай қарастыру «оқушының жеке тұлғасы» ұғымын саралау және осы феноменнің психологиялық түзілуін түсіну арқылы жүруі мүмкін деп есептейді. Бұл жерде білім берудегі жеке тұлғалану үрдісін педагогикалық қамтамасыз ету туралы айтуға болады. Мұндай келіс, осы кезең үшін нақты және қажетті болып табылатын жоғарыда келтірілген екеуін жоққа шығармайды.

Жеке тұлғалықты түсіну адамның рухани өлшемдеріне жатады. Сонымен, тұлға мен жеке тұлғалық - адам болмысының екі тәсілі. Бұл ұғымдардың сәйкес болмауы тұлға мен жеке тұлғалықтың қалыптасуының әр түрлі екі үрдісі бар екендігінен байқалады.

Егер тұлғаның қалыптасуы адамның өзіндік әлеуметтену, қоғамдық мәнін игеруден тұратын әлеуметтену үрдісі болса және бұл игеру әрқашан адам өмірінің нақты тарихи жағдайларында жүзеге асса және индивидтің қоғамда қалыптасқан әлеуметтік қызметтер мен рөлдерді, мінез-құлықтың әлеуметтік нормалары мен қағидаларын қабылдауымен, басқалармен қатынас орнату шеберлігін қалыптастырумен байланысты болса, онда жеке тұлғаның қалыптасуы субъективті нақтылықтың тұлғалану үрдісі болып табылады.

Тұлғалану – бұл тұлғаның өзін айқындауы мен ерекшеленуі, оның қоғамда бөлек көрінуі, оның жекелігінің, дербестігінің, даралығының және қайталанбайтындығының рәсімделуі. Қалыптасқан тұлға әлеуметтік қоғамдастықтағы еркін, дербес және жауапты мінез-құлық субъектісі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 «Жұмыспен қамту 2020» жол картасы бағдарламасы. Астана, 2015
- 2 Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: автореф. ...пед.ғыл.док: 21.05.05. – Қарағанды: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ, 2005. – 40 б.
- 3 Сейтешев А.П. Духовное развитие личности современного педагога в условиях Казахстана и его философские основы. Алматы: Ғылым, 2001, 180с.
- 4 Газман О.С. «Педагогика поддержки», «Неклассическое воспитание», Москва, 2002 г.
- 5 Айтжанова Г.К. Формирование готовности будущего учителя к организации процесса самоактуализации личности подростков в целостном педагогическом процессе: автореф. дисс. канд. пед. наук. КазНАИ им.Жургенова. 2002. 165 с.

ӘОЖ 32

Абишев Н.

Мұғалжар орта мектебінің мұғалімі, Ақтөбе, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ҚАРҚЫНЫ

Abstract. In article questions of interethnic problems in the Republic of Kazakhstan are considered.

Keywords: Ethnos, history, multinationality, assembly of the people.

Заманымыздың қоғам мәнін өзгертетін саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайларының барша маңыздылығына қарамастан, іс жүзінде адамның іс-қайраткерлігін бағалаудың өлшемі мен алғышарты ретіндегі жалпыұлттық мәдениеттің мәні мен мазмұнына жүгінбей қала алмаймыз. Президент Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының XVI сессиясында сөйлеген сөзінде: «Қазақстан халқының этностық және мәдени саналуандығы мен төлтумалығын сақтауға байланысты жаңа қадамдар іздеген жөн», – деген ұйғарым жасаған еді. Сол себепті, ұлтаралық қатынастарды жетілдірудің өзекті мәселелерінің бірі ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру және дамыту, оған тәрбиелеу мәселесі болып табылады. Бұл мәселе қазіргі таңда ерекше назар аударуды қажет ететін өзекті теориялық және тәжірибелік мәселелер ішінде басты орындардың біріне ие болуы тегін емес. Ұлтаралық қатынастардың әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани аспектілерінен бөлек, жалпы қарым-қатынас мәдениетінсіз және, әсіресе, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінсіз ұлтаралық қатынастарды салауаттандыру мүмкін емес.

Жаңа замандағы өзекті мәселеге айналған Ұлтаралық қатынас көп ұлтты ҚР-да ерекше көңіл аударуды талап ететін мәселелер қатарында екені рас. Қазақстан жерін мекендейтін халықтардың достық, туыскандық, толерантты қарым-қатынасы, оларды біртұтас мақсатқа жетелейтін жетекші ұлттық мүдде болуы қазіргі жаңашыл саясаттың маңызды бөлігіне айналды. Мұнда Түркия тәжірибесін мысал ретінде алуға болады. Кемал Ататүрік халқын біртұтас ұлттық қозғалысқа біріктіре отырып, ұлттық идеологияны қалыптастырды. Түркияның бүгінгі басшылары Ататүріктің жолын қуып, қазіргі эволюциялы заманға лайықты ізгілікті мақсаттарды көздейтін ұлттық мемлекетке айналған. Қазақстан да жаңа дәуірге бейімделген өзіндік жолын таңдап алды. Кенес Одағы ыдырар алдында елде бұрын байқалмаған толқулар күшейді. Н.Назарбаев «Ғасырлартоғысында» кітабында: «Еңқауіптiсi — олар таза ұлттықсипат ала бастады.

Ұлт мәселесінің соншалық асқындауы әуелі теориялық дәрменсіздіктен етек алды», — деп жазды. Ал ХХ ғасырдың соңында тек Кеңестер елінде ғана емес, бүкіл әлемде ауқымды ұлттық оянудың үдере бас көтеруі басталған болатын. Тоталитарлы жүйе тұсындағы жалпы мемлекеттік саясатқа эклектизм, яғни қарама-қарсы әр түрлі философиялық көзқарастарды, теориялық алғышарттарды, саяси тұжырымдарды қалай болса солай дәйексіз біріктіре салу тән болды. Соның нәтижесінде ұлттарды аға буын мен ініге теңеуге бағытталған саясаты, келеңсіз көріністер орын алды. Кеңестің көпұлтты халқы тоталитарлық саяси әдістермен біріккен қауым, оның мәдени негізі идеологияландырылған кеңес мәдениеті болды. Сол себепті саяси қатаң тәртіп сол әлсіреген кезде «адамдардың жаңа тарихи қауымдастығы» ыдырап кетті. Кеңес өкіметі құлағаннан кейін бұрынғы ұлт саясатындағы бір ұлтты жоғары қою арқылы, екіншілерін төмендету, екінші қатарға ысырып тастауға, империялық көңіл күйге, экстремистік әрекеттерге тосқауыл қойылды. Ұлт мәселесі «атылмаған жанартау» болудан қалып, ұлт мәселесінің ақылды, парасатты шешімдерді қажеттетіндігі нақтылы түрде мойындалды.

Бұл парасаттылықтың астарында әрбір қазақстандықтың өзін, ең алдымен, қазақстандық екендігін, сонан кейін өз ұлтының перзенті екендігін сезінгенде ғана ұлтаралық қарым-қатынастың жоғары мәдениеті қалыптасады. Сонда ғана шынайы

ұлттық [келісім](#) мен шынайы саяси және қоғамдық тұрақтылыққа қол жеткізуге болады. Ол қазақстандық патриотизмге негізделуі қажет. Ұлтаралық, этностық топтар арасындағы келісім — барша азаматтың нәсіліне, [ұлтына](#), діни [сеніміне](#) қарамастан қашанда бір-біріне көмекке келуге әзірлігі, психологиялық тұрғыдан дайындығы, [достық](#) қарым-қатынасын бейнелейді. Қазақстанның даму, өсу, [өркендеу](#) жолындағы басым бағыт-тарының бірі ұлттық келісім, ұлтаралық [қарым-қатынас мәдени-етінін](#) жоғары деңгейі екені даусыз. Әрине, ұлттық [келісімге](#) келгенде, әрбір азаматтық құқы сақталуы [шарт](#) екендігі түсінікті. Сонымен қатар елдегі саяси тұрақтылықтың кепілі ретінде ұлтаралық келісіммен бірге [халықтың](#) әл-ауқатының жақсаруы да өз [әсерін](#) тигізеді [2, 15-16].

[Қазақстан Республикасындағы](#) ұлт [саясатының бағдарламасы](#) саяси тұрақтылықтың кепілі болып қала бермек. Күллі қазақстандықтардың теңдігін қамтамасыз ету үшін [әділеттік](#) принципі мен ұлтаралық татулық санасын қалыптастыру маңызды. Осыған орай еліміздегі қазақ [ұлты](#) мен басқа этикалық топтардың [мәдениетін](#), жан-жақты дамуын қамтамасыз етудің [маңызы](#) зор. Қазақтар [Кенес Одағы](#) ыдырап, көптеген ұлттық топтардың өз отанынан жырақта қалған жағдайын жақсы түсінеді. [Тоталитаризм](#) жылдарында қазақтардың өзі оның зардаптарын басынан өткерді, миллиондаған [қазақтар](#) шетелге кетуге мәжбүр болып, демографиялық апатқа ұшырады. Ендеше кеңестік тоталитаризм қазақ халқының басына да орны толмас бақытсыздықтар әкелді. Әрі халқымыздың басым көпшілігі өздерін Қазақстанның [азаматы](#) ретінде танытыны айдан айқын. [Азаматтыққоғам](#) идеяларын жалпы [ұлттық](#) идеялармен бақылай отырып, республикадағы азаматтық [қауымдастықты](#) қалыптастыруға әбден болады.

[1999](#) жылғы елімізде болған маңыздылыққа еі кезекті Бүкілхалықтық [санак](#) Қазақстантұрғындарының [ұлт құрамында](#) саны жағынан бірінші орын да [қазақтар](#), екінші орында – [орыстар](#), үшінші орында – [украиндар](#), төртінші орында – [өзбектер](#), бесінші орында – [немістер](#) және т.с.с. болғандығын көрсетті. Қазақтар [Оңтүстік Қазақстан облысында](#) – 13 мың, [Алматы облысында](#) – 925 мың, [Шығыс Қазақстан облысында](#) – 740 мың, [Жамбыл облысында](#) – 640 мың адам. Ал орыстар [Шығыс Қазақстан облысында](#) – 700 мың, [Қарағанды облысында](#) – 610 мыңдай, [Қостанай облысында](#) – 430 мыңдай, [Солтүстік Қазақстан облысында](#) – 360 мыңдай, Павлодар облысында – 330 мың, [Ақмола облысында](#) – 330 мың адам орналасқан.

Қазіргі ұлтаралық қатынастар әр түрлі деңгейде дамуда болады. Ұлтаралық қарым-қатынасты қалыптастыру үшін бұл қатынастарды мына деңгейлер бойынша әлеуметтік – педагогикалық талдауды жүзеге асырған абзал:

- дүниежүзінің халықтарының қатынастары;
- ТМД халықтарының қатынастары;
- Қазақстан халықтарының қатынастары;
- саны аз халықтардың, ұлттық азшылықтың, этникалық топтардың, диаспоралардың, иммигранттардың, босқындардың өмірінің этноәлеуметтік жағдайы.

Осы орайда ұлтаралық қатынастардың деңгейлерінің жиынтығы жалпы адамзаттықтың және ұлттықтың белгілерін көрсететін және олардың өңірде, мемлекеттерде, мемлекетаралық және халықаралық бірлестіктерде ерекше крініс табатынын ескертуге тиісті. Мұны жалпы адамзаттық пен ұлттық өзара жалпы және ерекшелік арақатынаста екендігімен түсіндіріледі. “Жалпы адамзаттық қызығушылықты түсіну үшін ең алдымен, - деп жазады Ф.М.Достоевский, - өзің үшін ұлттықты жақсы ұғынуың керек, себебі ұлттық қызығушылықты мұқият біліп болғаннан кейін жалпы адамзаттық қызығушылықты түсінетін боласын... ұлттық туралы айтқанда, - деп

жалғастырады ол, - біз бүкіл адамзаттың қызығушылығына жиі қайшылық әкелетін мүдделікті айтып отырған жоқпыз. Жоқ, біз халықтардың қызығушылығына әрекет ететін шынайы ұлтшылдықты ойға алып отырмыз”-деп айтқаны бар. Ұлтаралық байланыстарды тәрбиелеудің мақсаттарының бірі –қоғамның жалпыадамзаттық жетістіктер мен құндылықтарға баулу. Ол үшін олар білім беру мазмұнында мынадай бағыттар бойынша көрініс табу керек: әр түрлі елдердегі, материктердегі және тұтас дүние жүзіндегі этнодемографиялық жағдай, дүниежүзінде болып жатқан әлеуметтік этникалық өзгерістер, қарама қайшылықты, көпэтносты дүниежүзінің бірлігі және бөлінбейтіндігі, Европа және дүниежүзінің басқа да аймақтарында халықтардың интеграцияға деген бағыт алуы, халықтардың ғаламшарлық процестері және ғаламдық мәселелері. Біздің ғаламшарда үш мыңнан астам әр түрлі этникалық қауымдастықтардың (тайпа, этникалық топтар, ұлыстар, ұлттар) бар екендігін және олар екі жүзден астам мемлекеттің құрамына кіретіндігін білу керек [3, 19]. Сол негізгі ақпаратты қоғамның достық қарым-қатынастарын дамыту қазіргі жаңашыл қоғамның дамуына алғышарт екеніне күмән жоқ.

Қазіргі әлемнің этноаясы жеткілікті түрде күрделі, өзгермелі динамикалы және қайшылықты болып табылуы тұрақсыз саяси жағдайға байланысты екені рас. Онда сан мыңдаған, ал кейде жүздеген адамды ғана қамтитын архаикалық-этникалық қауымдастықтармен қатар, қазіргі сан миллиондаған адамдарды құрайтын этностар бірге өмір сүреді. Барлық бұл этностар әлемдегі әлеуметтік-саяси және экономикалық құрылыстары әр түрлі және көбіне полиэтникалық екі жүзден астам елдің құрамына кіреді. Тек жиырмаға жуық мемлекеттер ғана салыстырмалы түрде моноэтникалық деп есептеледі, өйткені ондағы этникалық аз ұлттар жергілікті халықтың 5%-ден азын құрайды. Сонымен моноэтникалық мемлекеттер де этникалық тұрғыда абсолютті біртекті болып табылмайды. Қазақстанның ерекшелігі халқының көп этникалық және көп дінді құрамымен айқындалады. Республикада көптеген ұлттар мен ұлыстардың өкілдері тұрады. Олардың кейбірі тығыз шоғырланған, мұның өзі Қазақстан Республикасының этникалық-мәдени көп қырлығы мен ерекшелігін күшейте түседі. Барлық этностар, ірісінен бастап – қазақтар (8 млн. жақын) санының, ең азына дейін татар (51 адам) ерекше этномәдениет құрылымға, санасымен және мінез-құлқына ие болған, өзара әлеуметтік, экономикалық, мәдени, отбасылық т.б. көптеген байланыстарға түсуде.

Әрбір мемлекеттегі бейбітшілік және келісім, оның қауіпсіздігі және тұрақтылығы этносаралық қарым-қатынастың орнықтылығына, төзімділікке және оң бағытталғандығына көбіне көп байланысты [3, 21]. Жас ұрпақта патриотизмді, азаматтықты, дінге төзімділікті және халықтар достастығы сезімін қалыптастыруда көп ұлтты мемлекет шеңберінде дамып жатқан ұлттық қатынастар мәнді әсер етеді. Сондықтан мектепте ұйымдастырылатын тәрбиелік процесс көп ұлтты мемлекетте құрылған этноәлеуметтік жағдайды педагогикалық тұрғыдан талдаудан алынған мәліметтерді ескеріп, практикалық іс-әрекетінде оған сүйену керек. Осы орайда мына факторларға назар аударылған орынды: -қоғамдық- мемлекеттің құрылымының формасы, діни конфессиялардың өзара қатынастары, халықтардың, олардың тілдерінің және мәдениетінің өзара қатынастары, сепаратизмнің және ұлттық шектеушіліктің көріністері, елдің халықтары достастығы рухында азаматтарды тәрбиелеу тәжірибесі. Көп ұлтты мемлекеттердің маңызды міндеті – бұл елдің бірлігін бекіту және оның халқын топтастыру. Бұл міндет оқу орындарында білім беру және жастарда патриотизм, азаматтық, халықтар достығының сезімдерін және санасын тәрбиелеуге арнайы ұйымдастырылған жұмыс арқылы қамтамасыз етіледі. Халықтың көп ұлттылығының

артуы ұлттардың жақындасуының, қоғамдық өмірдің интернационалдану деңгейінің көрсеткіштерінің бірі.

Зерттеп талдау (Р.Әбсаттаров, Т.Сарсенбаев т.б.) Қазақстанның этносаралық қатынасын қалыптастыру жолы үш кезеңнен тұрғанын көрсетеді. Бірінші кезең. Тарихшылар қазақтардың халық ретінде генеалогиялық бастауын, Қазақстанның мемлекет ретінде егемендігін тарихи факт ретінде XIV-XVI ғғ. қалыптасу уақытын көрсетеді. Тарихи тұрғыдан алғанда Қазақстан бір ұлтты, дамып келе жатқан ел болды. Қазақстан XIX ғ. ортасында Ресейге қосылғаннан кейін көп ұлтты елге айнала бастады. Ресей патшалығының интеграциялық жоспары бойынша қазақтар өзінің ұлттық тілінен бас тартып, жаңа өмір салтын қабылдауға, жаңа қоғамды қалыптастырудың негізгі қалаушы шарт бойынша ассимиляцияға түсу керек еді. Нәтижесінде, XIX ғасырдың аяғында – XX ғ. басында патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының барысында қазақтар Европаға, Монғолияға, Түркия, Қытай т.б. елдерге қоныс аударды. Дүние жүзінің 44 елінде 13,5 млн. қазақ тұрады. Олардың 53,4% Қазақстан Республикасында, 1 млн. жақын Ресей Федерациясында, 2 миллиондай Қытайда, 2 миллионға жуығы Өзбекстанда өмір сүріп жатыр.

Әлемдік қауымдастықты алаңдатып отырған үлкен мәселелердің бірі “үшінші елдердің” алдыңғы қатарлы Батыс державалармен салыстырғанда экономикалық артта қалу үрдістерінің күннен-күнге артуы. Өткен ғасырдың 50-60 жылдары колониялық жүйе құлаған болатын. 80-ші жылдардың ортасына қарай “үшінші елдердің” Батысқа қарызы триллион доллардан асып түсті. БҰҰ-ның мәліметтеріне қарағанда, дүниеде жыл сайын 50 млн. адам аштан өледі екен. Оның басым көпшілігі дамып келе жатқан елдердің үлесіне тиеді.

Екінші кезеңге 1937-1944 жылдарды жатқызуға болады. Қазақстанға түгелдей республикаларды, халықтарды қоныс аударған күрделі де тарихи ескерткіш жылдар: Чечен-Ингуш, Қарашай-Черкес республикалары, Балтық жағалауы республикалары, түрік-месхитендер, Ресейдің Қиыр шығыс халықтары: карестер, дунгандар, басқа да халық өкілдері – украиндықтар, белорустар, немістер және т.б. көптеген халықтар. Осы күнге шейін Қазақстанға депортацияланған адамдардың дәл саны белгісіз, 1920 жылдан 1949 жылға дейінгі 30 жылдың ішінде КСРО-да 3 миллион 200 мың адам жер аударылды. Бұл қайғы - қасірет жөнінен Қазақстан жері көш басына шықты: зерттеушілердің есебі бойынша мұнда жылдары 1 миллион 200 мыңнан астам арнайы қоныстанушылар болған [4, 220].

Жаңа заманда Тарихи қалыптасқан жағдайдан пайда болған этноұлттық, конфессионалдық және тілдік ала-құлалықты қазақтардың әлеуметтік - мәдени дамуына әсер етпей қоймайтыны рас. Ресейлік Метрополия аңсаған депортацияланған халықтар “балқытылып” бірыңғай ұлтқа айналмады. Бүкіл халықтар ұлттық мінездің ерекшелігін, тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін сақтап қалды.

Үшінші кезеңді өткен ғасырдың 90-шы жылдарына дейінгі уақытқа жатқызуға болады, яғни КСРО-ның ыдырау кезеңінен бастап. 1979 жылғы санақтың мәліметтері бойынша жергілікті халықтың, яғни қазақтардың ең аз проценті Қазақстанда 36 % екенін көреміз. Оның саны соңғы отыз жылдан астам уақыт бойында үнемі өскенін айту керек, бірақ республика халқының құрамындағы үлес салмағы кеміп кетті, мұның негізгі себебі 50-ші жылдардың ортасында-ақ онда барлық одақтас республикалардан әр түрлі ұлттардың еңбек адамдары орталықтың шақыруы, жіберуі бойынша тыңда игеруге

көмекке келеді де, олардың көпшілігі Қазақстанда қалды, яғни оны өздерінің тұрақты мекені етіп таңдап алды.

ҚР Президенті жанындағы Стратегиялық зерттеу институтының қызметкерлері оннан астам этникалық ареалдарды шоғырландыру анықтаған: 1. Орыстар тұтас орналасқан Солтүстік ареал бұрынғы Тың өлкесі, Қарағанды облысы 2. Орыстардың урбанизацияланып орналасқан оңтүстік ареалы Алматы, Талдықорған аймағы, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облысы. 3. Орыстардың орналасуының шығыс өндірістік ареалы Шығыс Қазақстан, бұрынғы Семей облысы.

4. Орыстардың орналасуының батыс “тілімделген” “черезполосный” ареалы. 5. Украиндықтардың орналасуының Солтүстік Батыс селолық ареалы (Қостанай облысы, Федоров ауданы). 6. Немістердің орналасуының селолық Ерментау Целиноградтық ареалы (Ақмола облысы). 7. Поляктардың орналасуының селолық келлеровтық ареалы (Көкшетау облысы) 8. Өзбектердің орналасуының Сайрамдық қала айналасындағы ареалы (Оңтүстік Қазақстан облысы). 9. Өзбектердің орналасуының Түркістандық селолық-қалалық ареалы Оңтүстік Қазақстан обл. 10. Ұйғырлардың Іле-Жаркент селолық ареалы Алматы облысының Талдықорған аймағы. 11. Татарлардың, карестердің, еврейлердің орналасуының Алматылық жоғары урбанизацияланған ареалы [5, 23].

Осындай тарихи қалыптасқан құбылыс барлық ұлттардың мүдделерін ескеруді талап етеді. Елдердің этноәлеуметтік ерекшелігін, тұрғындардың ұлттық құрамын, халықтардың орналасу типін олардың өзара қатынасының тарихын ескере отырып дүниежүзінің мемлекеттерін шартты түрде мынадай топтарға бөлуге болады:

1. Иммигранттардан құрылған мемлекеттер
2. Әдеттегі көпұлтты мемлекеттер
3. Тең құқықты халықтардың одағынан құрылған мемлекеттер.

Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша “Қазақстан Республикасы – Қазақстан - дүниежүзіндегі ірі көп ұлтты мемлекет, онда қайталанбас ерекшелігі бар материалдық және рухани мәдениеті бар жүзден астам ұлт пен ұлыс тұрады.

Қазақстан халықтарының ұлттық идеясы Қазақстан Республикасының тұтастық, қазақстандықтардың бірыңғай мемлекеттің азаматы деген идеямен байланысты. Қазақстандықтардың жалпыұлттық идеясы мыналарды ұйғарады: халықтың өзіндігін сыйлау; халықтардың өзара тең және өзара пайдалы ынтымақтастығын мойындау; нәсіліне, ұлтына және дінге деген қатынасына қарамай азаматтардың құқығын және еркіндігін жүзеге асыру; адамның ұлттық абыройын қорлауға жол бермеу; ұлттық, нәсілдік және діни жеккөрушілікті насихаттауға тыйым салу; ұлтаралық қатынастарды бейбіт құралдармен реттеу; ұлтаралық бейбітшілікті және келісімді қамтамасыз ету; елдің тұрғындарын халықтар достығы, ұлтшылдықты, расизмді, шовинизмге жеккөрінішті рухта тәрбиелеу. Еліміздің халықтарының достығы және рухани бірлігі қазақстандық мемлекеттіліктің тірегі болатын қазақ халқының ұлттық хал-жайына көбіне көп байланысты. Қазақстан халықтарының өрлеуі және дамуы елдің көпұлтты халықтың біріктіруші негізі қазақ халқының өрлеуімен және дамуымен өзара байланысты. Ең алдымен мемлекет құраушы этнос ретіндегі қазақтардың рөлін ұмытпауымыз керек. Қазақстанның тәуелсіздігі - қазақтарға тағдырдың тартқан сыйы емес, өзінің ежелгі жерінде қилы кезеңді бастан кешу арқылы қол жеткен өз мемлекеттілігін құруға деген заңды құқығы. Бұл даусыз тарихи және саяси фактіге ешкім күмән келтіруге тиіс емес. Қазақ ұлтының өз мәдениеті мен тарихын, ұлттық төлтума болмысын жаңғыртуға деген ұмытылысына Қазақстанның басқа ұлттары азаматтарының тарапынан құрметпен қарау

елдегі тұрақтылықтың стратегиялық негізі мен азаматтары арасындағы сенімнің факторы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Ақпараттық мәдениет негіздері. / Бекова С.М., Якупова Р.И., Тастанбекова Г.Н. - Алматы: Бастау баспасы, 2011. - 232 б.
- 2 Қазақстан тарихы: Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық - гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық / Қойгелдиев М., Төлеубаев Ә., Қасымбаев Ж., т.б. - Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007. - 304 б
- 3 Казьмина О.Е., Пучков П.И. Основы этнодемографии: Учеб.пособие. - Москва: Наука, 1994. - 253 с.
- 4 Жамбылов Д. Саясаттану: оқулық / Жамбылов Д.А. - 2-бас., өңделіп, толық. - Алматы: Жеті жарғы, 2005. - 280 б.
- 5 Потенциальные этноконфликты в Казахстане и превентивная этнополитика. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1997. - 40 с.
- 6 Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы: Қазақстан, 1995. - 47 б.

ӘОЖ 378.091.3

Абсатова М.А.¹, Садыкова Ж.А.,² Ажибаева Ж.Ш.³

¹ п.ғ.д., профессор, Абай ат.Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: absatovamar@mail.ru

² бастауыш сынып мұғалімі, К.А.Яссауи атындағы 123 мектеп-гимназиясы
Алматы, Қазақстан, ³ п.ғ.м., Абай ат.Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: ajibaevajuldiz@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК АМАЛДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Abstract. The article discusses the implementation of the action competence in accordance with today's requirements. The training is offered several ways of realization competence. Efficiency improvement of education student with by changing the forms and methods of training.

Keywords: competence, education, activities, educational activities, students.

Соңғы жылдары білім беруді модернизациялаудың басты идеяларының бірі – адамның құзыреттілігін қалыптастыру болып отыр. Осыған орай, жаңа заман тұлғасының қалыптасуы мен оған білім беруде құзыреттілік тұрғыдан қарау мәселелеріне, сондай ақ, оқушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыру мен болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін дамыту мәселелеріне ереулі көңіл бөліп, жан-жақты зерттей білген отандық ғалымдарымыздың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Біздің бұл мақаланы жазудағы басты мақсатымыз – құзыреттілік амалды біртұтас педагогикалық үрдісте жүзеге асыру жолдарымен таныстыру.

Негізгі кезең – оқыту әдістемесін (әдістерін) өзгерту, олардың мәні білім алушылардың өзінің жауапкершілігіне негізделген жұмыс істеу формаларын енгізу мен байқап көруде. Бұл оқытушының бір жақты белсенділігінен білім алушылардың өз

бетінше оқуына, олардың жауапкершілігі мен белсенділігіне қарай ығыстыру, барлық өзгертулердің қандай да бір ортақ қорытындысы бар, оның ішінде түйінді құзыреттіліктерді дамытуға бағытталғандары да бар.

Оқыту әдістемесін өзгерту білім алушылардың жүктемесін азайту мәселесін мазмұнды механикалық қысқарту есебінен емес, жекелендіру (жеке траекторияны жазу), назарды ақпаратпен жұмыс істеу тәсіліне аудару, жүктемені топтық бөлу және мотивацияны өзгерту есебінен шешуге мүмкіндік береді. Осыдан басқа оқытушының механикалық жүктемесін азайту іске асады, оқытушының өзінің мотивациясын өзгерту үшін мүмкіндіктер жасалады.

Оқытушы мен білім алушының іс-әрекетінде болатын өзгерістер:

Ең алдымен, құзыреттілік амалға көшу кезінде жетекші талаптардың бірі білім алушыға көп шамада еркіндік пен жауапкершілік беру болғандықтан, оқытушы іс-әрекетіндегі көптеген өзгерістер оның жұмысын студенттің мотивациясын дамытуға қайта бағдарлаумен байланысты болады. Оқу іс-әрекетін мотивациялау туралы дәстүрлі мәселе бұл жағдайда теориялық жазықтығынан практикалық жазықтығына ауыстырылады.

Оқу үдерісінде ішкі мотивацияны жоғарлатудың дәстүрлі болып кеткен бірқатар тәсілдері бар екен айта кету керек, оларды пайдалана отырып жоғарыда айтылған көптеген қиындықтарды болдырмауға болады. Ол үшін педагог мына талаптарды сақтауы керек:

1. Сабақта жарысу жағдайларын мүмкіндігінше сирек пайдалану. Одан да тұлғаны өзінің нәтижелері мен жетістіктерін талдау мен салыстыруға үйреткен жөн. Жарысу жағдайларын іс-әрекеттің ойындық түрлеріне ауыстыруға болады.

2. Оқу мақсаттарын «жоғарыдан» таңбауға тырысу керек. Мақсаттар мен міндеттерді білім алушылармен бірге анықтау едәуір тиімдірек болуы мүмкін.

3. Мүмкін болатын кезде уақыттық шектеулерді болдырмауға тырысу керек, өйткені ол тек шығармашылықты дамытуды басып қана қоймай, ішкі мотивацияның дамуына кедергі келтіреді.

4. Оқу тапсырмаларының тек жас ерекшеліктерге сәйкес келуін ғана емес, оңтайлы күрделілік деңгейіне ие болуы керек екенін, білім алушының шеберлігі мен құзыреттілігінің көрінуіне ықпал етуін қадағалау қажет.

5. Білім алушының еркіндігін шектемей, оқу тапсырмасын таңдау құқығын беру.

6. Оқу тапсырмасын мүмкіндігінше жаңашылдық және күтпегендік элементтермен іріктеп алу, бұл оларды орындау барысында ішкі қызығушылықты қалыптастыруға ықпал етеді.

7. Тұлғаның субъективті (өзіндік, иемденген) оқу материалдарымен, тіпті пәндік салада, жұмыс істеуге тырысу.

Екіншіден, жұмыстық мақсаттар ретінде құзыреттілікті дамытуды ерекшелеп алумен байланысты оқытушының көзқарасы да өзгереді. Оқу үдерісін негізінде оқытушы мен білім алушы арасындағы өзара қарым-қатынас сипатының өзін өзгерту идеясы жатқан техникалармен «қолдауға» арналған әртүрлі әзірлемелер сұранысқа ие болады. Бұған «тьюторлық», «тәлімгерлік», оқытушының координатор мен серіктес қызметін орындау нұсқалары жатады:

- Білім алушыларды мәселемен және оны тереңінен шешу үдерісімен қызықтыруға, ебін тауып қойылған сұрақ көмегімен шығармашылық ойлауды ынталандыруға тырысу қажет.

- Білім алушылардың өзіндік шешім табуға тырысу кезінде жіберілген қателіктеріне шыдамдылық таныту қажет. Тек білім алушы өзінің іздеу жұмыстарына сенімсіздікті сезіне бастаған сәттен бастап қана өзінің көмегін ұсынуы керек немесе қажетті дерек көздерге бағыттауы тиіс.

- Зерттеу процедураларына сыни көзқарасты, жұмысты жақсарту және зерттеудің жаңа бағыттары бойынша ұсыныстарды мадақтау.

- Топтағы талқылауды, зерттеу жұмыстарын және шешімдерді практикаға енгізу бойынша жұмыстарды мәселеге қызығушылықты жоғалту белгілері пайда болғанға дейін аяқтау.

- Мотивация сақталған жағдайда, басқалары жаңа мәселеге жол іздеп жатқанда, жекелеген білім алушыларға мәселемен ерікті негізде жұмыс істеуге рұқсат беру.

Үшіншіден, құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін позитивті контекст жасауда сонымен бірге мыналар маңызды мағынаға ие:

- Студенттер өздерінің қалыптасып қалған сенімдері мен стереотиптеріне қарсы келетін жаңа, бейтаныс, алуан түрлі және күрделі мәселелерді шешуді қолдарына алуларын талап ету. Бұл талап, алайда, тіптен жалпыланған сипатқа ие бола алмайды, ол білім алушылар үшін маңызды және қызықты болатын іс-әрекет салаларымен байланысты болуы керек.

- Студенттерге олар үшін жаңа іс-әрекетке (көшбасшылық, инновациялық, зерттеу және т.б.) қатысуға кеңінен мүмкіндіктер беру және олар үшін маңызды мақсаттарға жету тұрғысынан жұмысты орындауға ұмтылған кезде қолдау көрсету.

- Студенттермен бірге олар үшін жаңа, маңызды міндеттерді қою, олар іс-әрекеттерінің табысты болуына қолдау көрсетіп, сенім білдірген жағдайда жоғары стандарттар деңгейінде орындалуы тиіс. Өзіндік оқу жұмысын орындау кезінде жоғары стандарттарға жету қажеттілігін үнемі көрсетіп отыру; бұған баяндамалар дайындау, семинарлар өткізу және факультет қызметкерлерімен бірге ерекше зерттеулер жүргізуге қатысу жатады.

- Студенттерге кәсіптік қызметтен алатын тәжірбиенің белгілі бір түрін игеруге кедергі келтіретін немесе олардың қанағаттануын жасыруға мәжбүрлейтін директивті ережелерден аулақ болу.

Студенттер зерттеуге, қиялдауға, ойлануға және құрылымдауға жұмсайтын уақыт кез келген тиімді білім беру бағдарламасының маңызды бөлігі болып табылады. Өкінішке орай, жылдам нәтиже алу үшін бұны көбінесе елемейді.

Адамдардың өзінің құндылық жүйелерін анықтауға, мінез-құлықтың жаңа стилін байқап көруге, тәуелсіз зерттелерге қатысуға және осы зерттеулер барысында құзыреттіліктердің маңызды түрлерін дамытуға мүмкіндіктерінің болғаны маңызды. Тар мамандандырылған ақпараттың маңыздылығын және сәйкесінше рөлдік модельдер иеленушілерімен байланыстың маңыздылығын тағы да бір рет айта кетуге болады. Өкінішке орай, бұл жерде тағы да біздің тек нақты индивидтің проблемаларына әлеуметтік-экономикалық жүйелер іс-әрекетінің ықпалын конспективті байқауға және оның практикалық салдарларын бағалауға мүмкіндігіміз ғана болды.

Келесі маңызды шарт, түйінді құзыреттіліктерді дамытуды оқу іс-әрекетінің формаларын ұйымдастыруды өзгертпей іске асыру мүмкін емес.

Түйінді құзыреттіліктерді дамыту кезінде пайдалануға болатын оқу іс-әрекетін ұйымдастыру формалары алуан түрлі болса да, олардың ішінде студенттің өз бетінше болуына бағдарланғандары басымырақ болады, онда оқытушы және аудитория бағалай

алатын жұмыс «өнімі» анық көрсетіледі. Оқу іс-әрекетінде білім алушылардың өз бетінділігін көрсетудің басым формалары мыналар деп есептейміз: *Мәтінді талдау және ақпаратты жинақтап қорыту, Талқылау, Мәтінді құрастыру, Баяндама жасау(презентация негізінде).*

Оқытуды ұйымдастырудың әмбебап формасы ретінде блокты-модульдік технология болуы мүмкін, онда құзыреттілік амалды іске асырудың объективті мүмкіндігі бар.

Сонымен, жоғарыда қарастырылған құзыреттілік амалды пайдаланудағы талаптар мен оны жүзеге асырудың жолдары білімалушының ақпараттық, коммуникативті құзыреттіліктерді және мәселелерді шешу құзыреттілігін дамытуға бағытталған және ақпаратты іздеу мен іріктеуге үйретуге, сұрақ қойып, қойылған сұрақтарға жауап беруге үйретуге мүмкіндік береді. Құзыреттілік амал білім алушылардың ақпаратты немесе жекелеген әрекеттерді жаңғыртуын емес, олардың іс-әрекетін ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1Құдайбергенова Қ. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критеріі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі»: ғылыми-практикалық конференция материалдары. –Алматы, 2008. – Б.30-32

2Шишов С., Агапова А. Компетентностный подход к образованию// Лучшие страницы педагогической прессы. - 2002. - №3. - 5с.

3Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании. Школьные технологии. - 2004. - № 5. - 3–19с.

4Л.М.Устич. Формирование профессиональной компетентности специалиста в системе образования взрослых. Автореферат.дис.к.п.н. Калининград.- 2004. - 25 с.

ӘОЖ 32

Айтымбетов Н.Ы.¹, Сикымбаева Д.А.²

ҚР Білім және ғылым министрлігі, Ғылым комитеті, Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері, ҚХА FCT мүшесі, саясаттану PhD докторы.

E-mail: aitymbetov_nurken@mail.ru

ҚР Білім және ғылым министрлігі, Ғылым комитеті, Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері, саясаттану PhD докторы.

E-mail: alpesh_83@mail.ru

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ДАМУЫ

Abstract. In the article it is considered the issue of forging Kazakhstani identity which is one of the institutional reforms. The construction of Kazakhstani identity is related to the idea of “Eternal Nation” and it was studied the influence of given idea on further development of the model of inter-ethnic consent and peaceful coexistence.

Keywords: national identity, inter-ethnic relations, Assembly of Kazakhstan Nation, national idea, Eternal Nation.

Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің анықталуындағы өте маңызды және өзекті мәселе ретінде елімізде әртүрлі ұлт өкілдерінің өмір сүруін айтуымызға болады. Бұл тұрғыда, Қазақстанның полиэтносты құрамының ерекшеліктерін ескере отырып, халықтың барлығын бірдей күшпен бір тілге, бір идеологияға біріктіру арқылы оларды ассимиляциялау одақтас елдердің тарихи тәжірибесі көрсеткендей болашағы жоқтығын тәуелсіздіктің бастапқы кезінен байқалды. Сондықтан, бірегейліктің этностық түрі туралы қазақстандық қоғамда нақты іс-қимылдарға көшу ерте екендігін көрсетті. Керісінше, қоғамда азаматтық бірегейлікті дамыту қолдау қажеттігін туындатты. Ал, сонымен қатар бір мезгілде басқа ұлттарға қысым көрсетпей демократиялық мемлекет үлгісінде ассимиляциялау эволюциялық жолмен жүргізілгендігін қалады.

Осы туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты өзінің еңбегінде ұлттық бірегейліктің екі түрлі қарама-қайшы парадигмалары арасындағы таңдаудың қиын екенін айтады. «Қазіргі Қазақстанның этникалық әртүрлілігі таяудағы тарихи мерзімде бірыңғай этностық бірегейліктің қалыптасуы туралы айтуға мүмкіндік бермейді. Шындықтың бетіне тура қарай білу керек, бүгінгі таңда біздің пәтуа бірлігімізге саяси құндылықтар ғана тұғыр бола алады. Әзірше, қазақ тілі тәрізді мәдени дәнекер өзінің елеулі рөлін атқара алмай келеді. Бүкіл қазақстандықтардың бірегей этникалық санасын қалыптастырудағы әуейліктің зор қасіретке ұрындыруы да ықтимал», - деген тұжырым жасады [1].

Сондықтан Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселесі төңірегінде мемлекеттің ұстанымы бірегейлік этностық негізде болуына сақтықпен қарап, азаматтық бірегейлік пен этностық бірегейлік арасындағы тепе-теңдікті сақтап отыруға негізделген. Бұл этностық және азаматтық ұстаным арасындағы ымырашылдық саясат Қазақстанның ұлттық саясатының негізгі бағыты болып табылады. Өйткені ішкі және сыртқы жағдайларға байланысты посткеңестік елдердегі азаматтық және этностық бірегейлік арасындағы тепе-теңдік әрқашан тұрақты емес. Оның басты себебі полиэтносты қоғамдағы этносаралық наразылықтың өсу қауіпінің басым болуымен түсіндіріледі.

Осы тұрғыда, Қазақстандағы мемлекеттік ұлттық саясаттың дамуы этносаралық келісім мен толеранттылықтың қазақстандық моделін көрсетеді. Қазақстанда ұлтаралық саясатты жақсартуда: жоғарыда айтылған Конституцияның өзгерісі мен қабылдануы, Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы (1995), «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» заңның қабылдануы; Қазақстанның ұлттық бірлігі доктринасының өңделуі мен қабылдануы, қазақстандықтарды ұйыстыру мен басын біріктірудегі маңызды қадамдар болып табылады. Н.Ә. Назарбаевтың ойы бойынша доктрина саяси тұрақтылықты, бірлікті және келісімді нығайтуға бағытталған [2].

Доктрина әзірлеудегі мақсат – көпұлтты ортада ұлттық біртұтастықты қамтамасыз ету. Доктринаға сәйкес ұлттардың өз тілдерін, дәстүрін, мәдениетін дамытуға еркі мен құқық қамтамасыз ету жолға қойылды. Осы доктринаның негізгі міндеті мемлекеттің тұрақтылығы мен келісімінің іргетасын қалау, ұлттық саясатты жүзеге асырудың басты тетіктерінің бірі ретінде этностық бірегейлік емес, керісінше, азаматтық бірегейлікті дамытуға таңдау жасау болатын. Осы доктринаны дамыту мен іске асыруда басты міндет Қазақстан халқы Ассамблеясына жүктелді.

Бұл доктрина Қазақстандағы бірқатар саяси бірлестіктер, ұлт патриоттары мен жанашырлары, сондай-ақ, халықтың біраз бөлігі тарапынан бірден қарсылық тудырды. Қоғам тарапынан туындаған сын-пікірлердің басты негізі титулды ұлттың қарсылығы болды. Олар Қазақстан халқы Ассамблеясының ұлттық саясат бойынша мемлекеттік

шешімге ықпалына наразылық танытты. Қарсыластардың көзқарасы бойынша бұл доктрина қазақ этностық бірегейлігіне жағымсыз әсер етеді. Өйткені бірден бір осы аумақта мемлекет құрушы негізгі ұлттың орны республиканы мекен ететін басқа этностардың қатарына кіруі еді. Қоғамда пікірталас тудырған бұл жағдай Қазақстандағы ұлттық мәселе әлі де толық шешімін таппағанын көрсетті. Сонымен қатар қазақстандық саяси салада бұл пікірталас қазіргі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай келе жатыр.

Осы мәселе бойынша қазақ тілін зерттеуші американдық саясаттанушы, философия ғылымдарының докторы, Индиана университетінің профессоры Уильям Фирман: «Президенттің енгізген «қазақстандық ұлт» термині Қазақстанды отаным деп санайтын, сондай-ақ, Қазақстанда бәрінен бұрын қазақ мәдениетін «басқаларға қарағанда бірінші» орынға шығаруға шақыратын кейбір қазақстандық ұлт патриоттары тарапынан жағымсыз қабылданды», – деп атап айтады [3, р. 396].

Ұлттық бағытты ұстанушы ұлт патриоттары Қазақстандағы қазақстандық ұлт тек қазақ халқы төңірегіне ғана ұйысу керек деген ұстанымды берік ұстанады. Сонымен қатар орыс тілді қауымның мүддесін жақтаушылар ұлттық құрылыс тек азаматтық тұрғыда іске асу керек деген көзқарасты жақтайды. Одан басқа, осы мәселе төңірегіндегі қарама-қайшылықтар қазақстандық саясаттанушылар мен сарапшылар арасында да қызық пікірталастың тақырыбына айналып келеді. Осылай қазіргі қазақстандық қоғамда ұлттық құрылысқа қатысты әртүрлі қарама-қайшы көзқарастардың салдарынан айтыс-тартыс жалғасын табуда. Қазақстанның саяси элитасы ұлттық бірегейліктің қалыптасуының жай-күйін талқылау мен өздерінің нұсқасын ұсынушылардың негізгі тобы саналады. Қазақстанның тәуелсіздік алған уақыттан бастап миграция үрдісінің нәтижесіндегі демографиялық өсімінде қазақтардың басымдығы ұлттық мәселеде ерекше қызығушылықтар тудырады.

РҒА Этнология және антропология институтының директоры, РҒА корреспондент мүшесі В. Тишков: «Ресейде национализм мен ұлттық құрылыс ескі ұстанымдар тұрғысынан нашар зерттелінеді. Оның себебі тек біреу, ол – мемлекет пен қоғам арасындағы қарама-қайшы және деструктивті көзқарастардың бар болуында», – дейді [4]. Жалпылама алғанда біршама посткеңестік елдерінде, соның ішінде Қазақстанда ұлттық бірегейлік мәселесі толық шешімін таппаған. Қазақстан халқының ұлттық бірегейлік туралы анықтауға қатысты ұсыныстар көп жағдайда талқылауларға, қарама-қайшы көзқарастар мен пікірлерге ұласып жатады. Ұлттық бірегейлік мәселесі Кеңес Одағында пайда болған болса, тек өңірлік этностық деңгейде ғана көрінген, ал мемлекеттің деңгейде ешқашан көтерілген емес. Өйткені одақ барлық ұлттардан жоғары тұрды, сондықтан кеңестік кезеңде мемлекет «интернационалистік» деген түсініктің шеңберінде қарастырылды. Кеңестік және автономды республикалар этнотерриториялы ұстаныммен құрылғандықтан ұлттық мемлекеттіліктің формасы мен бейнесінде болып табылды. Осыған сәйкес бірегейлік бірінші кезекте этностық сипатты иеленді және этностық бірегейліктің негізінде «социалистік ұлттар» қалыптасты.

Дегенмен, Л.А. Фадееваның еуропалық бірегейліктің қалыптасуына арналған мақаласында: «бірегейлік әлеуметтік ғылымдарда көпше түрде, ұдайы өзгеріске ұшырайтын, әлеуметтік құрастыруға икемді, тарихи және саяси стратегияның контексінің өзгеруіне байланысты ауысып отырады», – деп қарастырады. Оның көзқарасы бойынша, «бірегейлікті зерттеудің көп қырларының бірі оны қай деңгейде және қандай негізде, қандай акторлармен құрастырылғандығында жатыр» деген қорытындыға келеді [5].

Яғни, орын алып отырған барлық ұлттық бірегейлік туралы тұжырымдар мен пікірталастардың астарында халықтар үшін белгілі бір және өмірлік маңызды сұрақтар жатыр. Талқыланатын мәселенің шешу жолдары әртүрлі болады [6, с. 131]. Алайда, ұлттық және азаматтық бірегейліктер арасындағы тепе-теңдікті сақтау бойынша Қазақстанның қазіргі кезде ұстанып отырған саясаты өте орынды, ол қысқа уақыт ішінде этносаралық келісім мен тұрақтылықтың жаңа моделіне айналып үлгерді. Бұл модель тек Қазақстанда ғана емес, сондай-ақ, ТМД кеңістігінде кеңінен танылып, халықаралық ұйымдар тарапынан мойындалды. Тәуелсіз саяси сарапшылар этносаралық келісім мен тұрақтылық дамытуға бағытталған қазақстандық моделінің ең басты жетістігін Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың қызметімен байланыстырады. Этносаралық келісім мен бейбітшілікті жүзеге асырудың ең басты тетіктерінің бірі ретінде Қазақстан халқы Ассамблеясын айтуға болады. ҚХА елімізде өмір сүретін әртүрлі ұлттардың этномәдени орталықтарын біріктіріп, қазақстандық патриотизм мен төзімділікті тәрбиелеу бойынша келелі жұмыстар атқарып отыр.

Қазақстанда жалпыұлттық идеяның жүйелі түрде іске асырылып жатқанын айтуға аламыз. Оның нақты жалғасы ретінде 2012 жылы 14 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев «Қазақстан – 2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында жаңа «Мәңгілік Ел» идеясын ұсынуынан көруге болады. Бұл идея – Қазақстанның ғылым-интеллектуалды ортасында қызу талқылауға түсіп, оның мәні мен бағытын түсіндіруде және бағдарламасын әзірлеуде үлкен міндеттер жүктеді.

Қазақстанның мемлекет ретінде тарихи қалыптасуы мен қазақтардың ұлт ретінде тарихи дамуын түсіну үшін «Мәңгілік Ел» идеясы іргелі мәнге ие. Мәңгілік Ел идеясына тығыз бірліктегі халық пен мемлекеттің тарихи дамуын зерттеудің ұстанымы енгізілген. Мәңгілік Ел идеясын мәдени-тарихи аспектіде түсіну тұрғысында қазақстандықтардың тарихи санасы мен ұлттық бірегейлігін қалыптастыру мен мәдени тұтастықтығын күшейтуге бағытталған. Ұлт ретінде қалыптасуы үшін ұлттық дүниетанымды, рухани көздерді және тарихи-адами құндылықтарды жете тану маңызды болып табылады. Мәңгілік Елдің тарихи аспектісі қазақ халқының қалыптасу тарихы ежелгі түркілерден бастау алатын терең тарихи кезеңді қамтитынын көрсетеді. Бұл идеяның мақсаты – азаматтық ұстанымға негізделі отырып қазақстандық бірегейлікті қалыптастыруға және оны одан әрі нығайтуға күш салынды.

Гумилев тандағы ЕҰУ жанындағы «Этносаралық қатынастар және ҚХА толлеранттылығы» орталығының директоры, профессор Сатай Сыздықов «Мәңгілік ел» идеясының үш негізден немесе үш тұғырдан тұратынын айтады. Біріншісі – Түркі қағанаты билеушілерінің (Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк) саяси акт – «Манифест» ретінде әзірлеп, тарих сахнасына шығу; Екіншісі – әл-Фарабидың философиялық шығармасында идеяның теориялық-философиялық тұрғыдан негізделуі және үшінші – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дидактикалық дастанында құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаларының, яғни Ата Заң іргетасының қалануы.

«Мәңгілік Ел» идеясы ежелгі түркілердің өз заманында туған үш тұғырдан, яғни үш негізден тұрады. Бұл үш негіз бір-бірімен тығыз байланысты, бір заманның жемісі және өзіне дейінгі бабалар мұратымен жалғаса отырып, кейінгі ұрпақтарының құрған мемлекетшілдік идеяларымен сабақтасады. Бұлардың бәрінің бастауында орта ғасыр дәуіріндегі түркілердің өркениеті тұр [7].

Қазақстан Республикасының Парламенті Сенатының Төрағасы, саяси ғылымдардың докторы Қ.Тоқаев: «Елбасы Мәңгілік Елді – отандық тарихтың атымен жаңа тұжырымдамасын баян етті және негіздеп берді. Іс жүзінде бұл – Қазақстанның ұлттық идеясы және мемлекеттік идеологиясы. Мәңгілік Ел ұлы Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев бастаған барлық қазақстандықтардың бірегей тарихи миссиясы болып табылады. Мәңгілік Ел идеясы халқымыздың ғасырлар бойғы аңсаған арманына ғана емес, Қазақстанның тәуелсіз жылдарындағы дамуының нақты нәтижелеріне арқа сүйейді», – деп атап айтты [8].

Осы тұрғыда, біз, 2015 жылдың маусым айында ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтында ф.ғ.д., профессор В.Д. Курганскаяның жетекшілігімен іске асырылып отырған «Этносаралық саланың мониторингі мемлекеттік этносаясаттың тиімділігін диагностикалаудың әдісі ретінде» атты үшжылдық жоба шеңберінде (2015-2017 ж.) сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға Қазақстанның барлық облыстарының әртүрлі этностық топтары қатыстырылды.

Мәңгілік Ел идеясын насихаттауда оның халыққа жетуі мен оның мәні мен маңызын түсіну маңызды. Осы мақсатта респонденттерге «Сіз Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев ұсынған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы туралы білесіз бе?»– деген сауал қойылды. Сауалнаманың қорытындысы төменде көрсетілген.

Кесте 1 – «Сіз, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев ұсынған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы туралы білесіз бе?» ұлттық ерекшелігі бойынша

Жауап нұсқалары	Ұлты:		
	Қазақ	Орыс	Басқа
	%	%	%
Оны арнайы оқыдым/ қызығушылық білдірдім	29,6%	8,7%	20,9%
Сол туралы бірнәрсе естідім/ ол туралы БАҚ-та көрдім	38,9%	34,7%	39,6%
Ештеме білмеймін	11,4%	33,3%	23,7%
Басқа	0,7%	0%	0%
Жауап жоқ	19,4%	23,3%	15,8%

Сауалнаманың қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасы Президенті ұсынған «Мәңгілік Ел» идеясы туралы еліміздің тұрғындары жалпы хабардар екені мәлім болды. Қазақтар (38,9%) мен орыстар (34,7%) және басқа ұлт өкілдері (39,6%) ол туралы тек бірнәрсе естігендерін және БАҚ-да байқағандығын айтады. Ал арнайы қызығушылық танытқан қазақтар (29,6%) және орыстар (8,7%), басқа ұлттар (20,9%). Сауалнама көрсеткендей тұрғындардың, әсересе қазақтарға қарағанда, орыс ұлты өкілдерінің төмен саяси белсенділік танытқаны байқалады.

Яғни, еліміздің тұрғындардың басым бөлігі «Мәңгілік Ел» туралы идеядан жалпы хабары болғанымен, оны нақты мәні мен мақсатын жете түсінбегені көрінеді. Осы орайда «Мәңгілік Ел» идеясын мазмұндық құрылымын жетілдіріп, халыққа кеңінен насихаттау жұмысын жүргізуді қажет етеді. Азаматтардың елімізде жүріп жатқан саяси үрдістер туралы ақпаратының болуы мен оған қызығушылық танытуы саяси мәдениеттің негізгі параметрлерінің бірі болып табылады. Саяси үрдістерге қызығушылық орын алып жатқан

саяси оқиғалардың қатардағы азаматқа және оның отбасына әсерімен тығыз байланысты. Сондықтар күнделікті өмірде жүріп жатқан саяси үрдістерге азаматтардың басым бөлігі өздерінің өміріне қатысы жоқ немесе оның әсері аз деп санайды.

Көпұлтты мемлекетте идеология жалпы халықты біріктіруші рөлге ие болуы қажет, сонымен бірге, мемлекеттік тәуелсіздік, территориялық тұтастық, барлық елдермен достастық қарым-қатынасты қолдауды қамту қажет. Ол өзара тиімділік негізінде сауда, экономикалық, мәдени байланыстарды қолдай отырып, мемлекеттің ішінде конституциялық негізде теңдік пен халықтар достастығы идеясын дамытуы, діни түсіністік, төзімділік, отанға деген махаббатты әрбір азаматтың бойында тәрбиелеуі қажет. Осындай идеология ғана елде өмір сүріп жатқан барлық ұлттар мен халықтардың мүддесіне сәйкес келеді. Егер біз өзіміздің елімізді көркейткіміз келсе, онда оның идеологиясы ұлттық болмауы керек. Жалпы ұлттық рух, ұлттық идея, этностық сезім деңгейінде қоғамды, мемлекетті басқару мүмкін емес, дегенмен, мемлекеттілік халықтың ұлттық рухына арқа сүйейді. Көп ұлтты мемлекетте идеология ұлттық болмауы керек, ол тек жалпыхалықтық, мемлекеттік бола алады [9].

Қорытындылай келе, Қазақстанда азаматтық қоғам мен жалпыға ортақ бірегейлікті қалыптастыруда және нығайтуда мемлекет пен қоғамдық институттардың рөлі ерекше екенін айтуға болады. Осы орайда, мемлекет тарапынан әзірленіп, халыққа жолданып жатқан идеологиялық тұжырымдардың басым бөлігінің міндеті елдегі барлық этностардың азаматтық бірегейлігін қалыптастыруға бағытталады. Қазақстанның азаматтық бірегейлігін қалыптастыруда мемлекет құрушы ұлт тарапынан қарсылықтар кездеседі. Бұл бірегейлік саяси мәдениеттің ядросы ретінде Қазақстанның саяси мәдениетінің қалыптасуын көрсетеді. Идеология ұлттың бойында саналы түрде, өз еркімен, құлшыныспен, патриоттық сезіммен орын алғанда ғана тиімді қызмет атқарады. Сондықтан идеологиялық қызметтің табысты болуы ең алдымен патриоттық тәрбие беруге келіп тіреледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев. Тарих толқынында. – Алматы: Жібек жолы, 2010. – Б. 149-150
2. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства // Избранные речи. – Астана: Сарыарқа, 2009. – Т. 2. – С. 61-97.
3. Fierman W. Kazakh language and its prospects for its role in Kazakh 'Groupness'. – Ab Imperio, 2005. – P. 393-423.
4. Тишков В.О российском народе и национальной идентичности в России // valerytishkov.ru/content/glavnaya/main.html?forprint=1. 02.05.2015.
5. Фадеева Л.А. Конструирование европейской идентичности: стратегии и акторы // «Идентичность как предмет политического анализа» сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции. – ИМЭМО РАН, 2011. – С. 111.
6. Бадмаев В.Н. Национальная идентичность России: исторический дискурс и современные вызовы // Новые технологии. – 2008. – Вып. 5. – С. 129-136.
7. Сыздықов С. Мәңгілік Ел. Бұл көне тарихтан тін тартқан идеяның жаңа дәірмен үндесуі // Егемен қазақстан газеті. – 2014. – № 238. – Б. 5.
8. Тоқаев Қ. Мәңгілік Ел – Қазақстанның ұлттық идеясы және мемлекеттік идеологиясы // Егемен Қазақстан газеті. – 2014. – № 13. – Б. 3.
9. Кшибеков Д. Идеология национальная или государственная? // Қазақстанның ғылымы мен жоғарғы мектебі. – 2007. – №9. – С. 8.

Атыгаев Н.А.*Заместитель директора Института истории и этнологии МОН РК, к.и.н., доцент
г. Алматы, Казахстан***ИСЛАМИЗАЦИИ МОГУЛОВ ПО СВЕДЕНИЯМ
«ТАРИХ-И РАШИДИ» МИРЗА МУХАММАД ХАЙДАРА**

«Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара – широко известное в востоковедческих кругах сочинение. Оно вошло в научный оборот еще в середине XIX века и с тех пор по праву считается одним из главных первоисточников по истории и культуре народов Центральной Азии и Северной Индии XIV-XVI веков.

«Тарих-и Рашиди» имеет богатую историографическую традицию, несмотря на это из этого сочинения можно извлечь еще много нового и интересного. Так, например, Мирза Мухаммад Хайдар сообщает оригинальные сведения об исламизации могулов, на которых мы и хотим остановиться.

Прежде всего, необходимо сказать несколько слов о могулах. Этим словом, производным от слова «монгол», в исторической литературе называют тюркоязычные племена, проживавшие в XIII-XVII вв. на восточной части Чагатайского улуса [Бартольд, 1963, 1968; Пищулина, 1977; Султанов, 1986; Караев, 1995; Юдин, 2001; Акимускин, 2004]. В большинстве своем они прибыли на данную территорию в период монгольских завоеваний. Этнополитическая общность могулов не сложилась в народность и могульские племена позднее участвовали в формировании таких тюркских народностей как казахи, кыргызы, уйгуры и в небольшой степени узбеки. Так, например, казахстанский востоковед В.П. Юдин указывал на ряд могульских племен (дуглат /дулат/, канглы /канлы/, абдан /албан/, суван /суан/, керейт /керей/), которые вошли в состав казахского этноса [Юдин, 2001, с. 84-86]. Иначе говоря, рассматривая историю исламизации могулов, мы рассматриваем историю исламизации части будущих тюркских народов, в том числе и казахов.

Как известно, после смерти Чагатаида Буга-хана в 718 году хиджры / 1318 г. начинается распад Чагатайского улуса. В его западной части обособляется Мавераннахр, где реальная власть принадлежала уже не потомкам Чингисхана, а представителям местной родоплеменной знати. Чингизиды потеряли власть и в восточной части Чагатайского улуса, и здесь некоторое время царил полный беспорядок. «В улусе могулов не осталось хана; могулы жили каждый сам по себе, и улус начал разоряться» - говорится об этом времени в «Тарих-и Рашиди» [Дулати, 1999, с. 37].

Такая обстановка сохранялась до середины 40-х г. XIV века, пока правящая верхушка дуглатов, одного из многочисленных и сильных могульских племен, не возвела на ханский престол 16-летнего Тоглук-Тимура, потомка Чагатая [Дулати, 1999, с. 37]¹.

Со временем, пользуясь поддержкой дуглатов, Тоглук-Тимур собрал под своей властью значительную часть родоплеменных групп восточной части Чагатайского Улуса и создал государство, которое получило в средневековой историко-географической литературе название Могулистан. В его состав входила территория современного Юго-

¹ По мнению В.В. Бартольда, «рассказ о ханском происхождении Туглук-Тимура придуман тем эмиром из рода дуглат, которым он был возведен на престол, за отсутствием в восточной части Чагатайского улуса подлинного отпрыска ханского рода» [Бартольд, 1968, с. 165-166].

Восточного Казахстана (Семиречья), Кыргызстана и в отдельные моменты часть Восточного Туркестана (Синьцзяна) [Бартольд, 1963, с. 23-106; Пищулина, 1977, с. 12-15].

Согласно сведениям «Тарих-и Рашиди», первым правителем Могулистана, принявшим ислам, был сам Тоглук-Тимур-хан (730 г. х. / 1329-1330 гг. - 764 г. х. / 1363-1364 гг.). «Тоглук-Тимур-хан стал мусульманином благодаря Маулане Аршааддину» - пишет Мирза Мухаммад Хайдар [Дулати, 1999, с. 42]. Маулана Аршааддин², по его сообщению, происходил из рода Шуджаадина Махмуда, из имамов Бухары, которого насильно переселили из Бухары в Каракорум во времена Чингисхана. Позднее потомки Шуджаадина Махмуда переехали в города Катак и Луб, которые находились где-то между Турфаном и Хотаном [Дулати, 1999, с. 38].

В «Тарих-и Рашиди» содержится подробный рассказ об обстоятельствах встречи Тоглук-Тимура с шейхом Джамаладдином, отцом Аршааддина. Во время этой встречи Чагатаид ознакомился с новой для него верой. Глубокая религиозность шейха произвела большое впечатление на молодого Тоглук-Тимура, и он пообещал: «Если я стану ханом и получу независимость, то Вы обязательно придите ко мне, я непременно стану мусульманином» [Дулати, 1999, с. 40].

Через некоторое время шейх Джамаладдин скончался, но перед своей смертью он рассказал эту историю своему сыну Аршааддину и завещал ему пойти к Тоглук-Тимуру, когда он станет ханом, и обратить его в ислам.

Тоглук-Тимур стал ханом в 748 г.х. /1347-1348 гг. [Бартольд, 1963, с. 79; Пищулина, 1977, с. 43; Акимускин, 2004, с. 267] Прошло немало времени, прежде чем Аршааддин, приложив определенные усилия, добился приема у хана и напомнил ему историю его встречи с шейхом Джамаладдином и обещание, которое он тогда дал его отцу³. «Отец скончался и завещал это дело мне» - сказал он Тоглук-Тимуру. Могульский правитель не отрекся от своего обещания. Аршааддин объяснил основы веры и Тоглук-Тимур, совершив ритуальное омовение, принял мусульманскую религию [Дулати, 1999, с. 41].

Тоглук-Тимур-хан решил использовать ислам как идеологическую основу для укрепления верховной власти, централизации государства, преодоления сопротивления родоплеменной знати. Примером для него послужил Мавераннахр, где Тармаширин-хан, продолжая линию Кебек-хана по укреплению политики сближения с местными традициями, объявил ислам официальной религией государства [Бартольд, 1964, с. 32; Пищулина, 1977, с. 46-47].

² Этому известному религиозному деятелю посвящено агиографическое сочинение «Жизнеописание Мавлана Арш ад-Дина Вали». См.: [Мугинов, 1962, с. 80].

³ «В восемнадцать лет он (Тоглук-Тимур - Н. А.) стал ханом. В двадцать четыре года он принял ислам» - пишет Мирза Мухаммед Хайдар [Дулати, 1999, с. 48]. Если следовать этим словам автора «Тарих-и Рашиди», то встреча Аршааддина с ханом состоялась в 754 г. х. / 1352-1353 гг., т. е. спустя уже пять-шесть лет, после возведения Тоглук-Тимура на ханский престол. Вероятно, к этому времени Тоглук-Тимур укрепил свои политические позиции и освободился от влияния могульской знати. В пользу этого говорит и тот факт, что при утверждении Худайдада в должности «улусбеги» Тоглук-Тимур проявил свою волю и не побоялся пойти против могущественного дуглатского эмира Камар ад-Дина [Дулати, 1999, с. 68].

Следует отметить, что ислам в среде тюркских племен Семиречья и Восточного Туркестана получил распространение еще в X веке, во времена правления Караханидов, в результате интенсивных торговых связей жителей этих районов с городами и земледельческими центрами Мавераннахра. Но в XIII в., как было отмечено исследователями, могулы еще оставались язычниками [Пищулина, 1977, с. 47]. Это разделение населения Могулистана по религиозным признакам не способствовало процессу его консолидации.

Исламизация, как внедрение в сознание могулов религиозной идеологии развитого общества, должна была стимулировать процесс укрепления верховной власти и государственных институтов, более четкое оформление общественных отношений и содействовать дальнейшей консолидации населения Могулистана в единую народность.

Тоглук-Тимур-хан и Аршааддин составили план исламизации могулов. Прежде всего, нужно было перетянуть на свою сторону представителей родоплеменной верхушки и они «порешили на том, что будут вызывать эмиров по одному и приказывать, чтобы каждый принял ислам, в противном случае применят стих священного Корана: «Сражайтесь все с многобожниками» [Дулати, 1999, с. 41].

Первым был вызван дуглатский эмир Тулак, предок Мирза Хайдара по матери. Мирза Хайдар пишет: «Хан начал говорить, и предложил ему принять ислам. Эмир Тулак заплакал и сказал: «Три года назад я принял религию ислама благодаря праведным людям Кашгара и стал мусульманином. Боясь вас, я не мог открыться. Какое счастье может быть лучше этого?». Хан встал и обнял его. Мусульман стало трое» [Дулати, 1999, с. 41].

Другие эмиры, которых приглашали после Тулака, все выразили согласие принять ислам. Когда же очередь дошла до эмира Чураса, он отказался принять исламскую веру и поставил свое условие: «У меня есть человек по имени Сангани Буга. Если этот таджик сможет свалить его, то я приму религию». Хану и другим эмирам, которые указывали на бессмысленность условия и говорили, что Сангани Буга поднимает двухлетнего верблюда, Аршааддин ответил: «Если всеславный и всевышний Господь пожелает, то обязательно даст мне силу». «Хан и те, которые приняли ислам, не согласились с этим,- пишет далее автор «Тарих-и Рашиди»,- Как бы там ни было, собрались люди, привели того неверного, и он выступил вперед. Маулане (Аршааддин – *Н. А.*) тоже поднялся и вышел вперед. Тот неверный, гордый своей силой, надменно и важно приблизился; маулана показался ему ничтожным. Когда они сцепились руками, то маулана, схватил его за грудь и тот неверный упал и лишился чувств. Через некоторое время он пришел в себя и встал, читая калима и шаходат, и плача бросился в ноги мауланы. Народ закричал и зашумел». Далее Мирза Мухаммад Хайдар сообщает: «В тот день сразу обрили головы и стали мусульманами сто шестьдесят тысяч человек» [Дулати, 1999, с. 42]. Несомненно, что автор «Тарих-и Рашиди» преувеличивает численность могулов, принявших ислам в одновременно, но все же очевидно, что количество могулов обращенных в новую для них религию было значительным.

«В восемнадцать лет он (Тоглук-Тимур – *Н. А.*) стал ханом. В двадцать четыре года он принял ислам» - пишет Мирза Мухаммед Хайдар [Дулати, 1999, с. 48]. На основе этого сообщения, мы можем датировать данное событие 754 г.х./ 1352-1353 гг. Это стало началом активного насаждения ислама среди могулов их правителями. Приурочивать этот или какой-нибудь другой определенный год к началу исламизации могулов не следует. По свидетельству автора «Тарих-и Рашиди», некоторые могулы, например тот же дуглатский

эмир Тулак, уже до этого приобщались, в основном тайно, к религии ислама под влиянием местного мусульманского населения. Однако их численность была еще незначительной.

Тоглук-Тимур-хан умер естественной смертью в 764 г.х. / 1362-1363 гг. [Натанзи, 1973, с. 119; Пищулина, 1977, с. 50]⁴. Вспыхнувшая после его смерти междоусобная война и завоевательные походы Эмира Тимура оказали сильное препятствие распространению ислама среди могулов. Еще в конце XIV века могулы оставались для их западных соседей неверными. Так, автор «Зафар-наме» Шараф ад-Дин Али Йезди, описывая поход Тимура в Могулистан в 785 г.х. /1383-1384 гг., пишет о могулах, что они «в большинстве своем были лишены украшения исламской веры» [Йезди, 1973, с. 134].

Попытки сына и преемника Тоглук-Тимура Илийас-ходжа-хана восстановить внутривластную стабильность в государстве, не привели к успеху. Его правление оказалось недолгим [Дулати, 1999, с. 67; Акимушкин, 2004, с. 263-264]⁵.

Ислам получил дальнейшее распространение среди могулов при следующем правителе Могулистана Хизр-Ходжа-хане (791 г. х. / 1389 – 802 г.х. / 1399-1400 гг.) [Акимушкин, 2004, с. 263]⁶, другом сыне Тоглук-Тимура. «Он был ханом, придерживающимся норм ислама, некогда принятого Тоглук-Тимур-ханом» - говорит о нем Мирза Мухаммад Хайдар {Приведено по: [Хайдар, 1996, с. 81]}⁷. Заключенный Хизр-Ходжа-ханом мир с Тимуром и смерть сепаратно настроенного могущественного дуглатского эмира Камар ад-Дина, способствовали восстановлению спокойствия внутри государства. Автор «Тарих-и Рашиди» пишет, что с приходом к правлению Хизр-Ходжа-хана «дела Могулистана стали процветать» [Дулати, 1999, с. 85].

Новый хан Могулистана приложил много усилий для распространения ислама в своих владениях. «Во время своего правления хан вел священную войну с Хитаем. Турфан и Караходжа входили в Хитай и являлись важнейшими городами этого края. [Хан] сам лично ходил туда со священной войной, одержал там победы, распространил там ислам, так что и ныне [те места] являются обителью ислама, и трон могульских ханов, после Кашгара находится там» - пишет Мирза Мухаммад Хайдар [Дулати, 1999, с. 86]. Однако не все жители Турфана приняли ислам. «Еще и в 823 г. х. /1420 г. упоминаются буддийские статуи в Турфане, среди которых были и «недавно изготовленные» - отмечал В.В. Бартольд [Бартольд, 1968, с. 594].

При втором сыне Хизр-Ходжа-хана Мухаммад-хане (правил с 1407/8 по 1415/6 гг.) [Акимушкин, 2004, с. 263] ислам окончательно утвердился в среде могулов. «Мухаммад-хан был могущественным правителем, хорошим, справедливым мусульманином. Он приложил много усилий для того, чтобы большая часть улуса могулов в его благословенное время приняла ислам» - говорится в «Тарих-и Рашиди» [Дулати, 1999, с. 90].

⁴ А.П. Чулошников пишет, что гробница Тоглук-Тимура, по преданию, находится к сев.-зап. от Кульджи [Чулошников, 1924, с. 94-95].

⁵ Распространенное среди могулов предание, которое приводит Мирза Мухаммад Хайдар, согласуется с данными Натанзи, который пишет: «эмир Камар ад-Дин в полдень {одного дня} из месяцев 765 (1363-64) г. напал на орду, захватил Илийас-ходжу в опочивальне во время после полуденного сна и убил» [Натанзи, 1973, с. 119], В Ташкентском издании «Тарих-и Рашиди» вместо восемнадцатилетнего хана неправильно дано «восемнадцать ханов» [Хайдар, 1996, с. 61]. «Рассказ о завершении дел Илийас ходжи хана ...» - так назвал Мирза Мухаммад Хайдар главу, в которой сообщается об этом факте. Правильный текст см.: [Пищулина, 1977, с. 59].

⁶ В «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» указан 799 г. х. / 1396-1397 гг. [Натанзи, 1973, с. 120].

⁷ В казахстанском издании [Дулати, 1999] пропуск.

Мухаммад-хан жестоко расправлялся с теми могулами, которые отказывались принимать ислам. «Он проявлял чрезмерную строгость в деле распространения ислама среди могулов. Так, например, известно, что если какой-нибудь могул не надевал чалму, то в голову ему вбивали подковный гвоздь. Такого рода усилий он приложил много» - пишет по этому поводу Мирза Мухаммад Хайдар [Дулати, 1999, с. 90].

По словам автора «Тарих-и Рашиди», не приняли ислам и «остались в неверии» кыргызы, которое «также могольское племя» [Дулати, 1999, с. 90]. Однако В.В. Бартольд справедливо отмечал, что «совершенно чуждыми исламу киргизы, вопреки словам Мухаммед Хайдера, уже в начале XVI в. не были» [Бартольд, 1968, с. 215].

То, что исламизация могулов в рассматриваемый период была значительной и правящая верхушка могулов уже в первой половине XV в. придерживалась мусульманской веры, отражают слова дуглатского эмира Худайдада, сказанные Тимуриду Улугбеку. «Мы посчитали уложение Чингиз-хана плохим, целиком отказались от него и стали следовать закону шариата» - отвечал Худайдад на просьбу Улугбека научить его законам тора [Дулати, 1999, с. 99; Пищулина, 1977, с. 98]. Из «Тарих-и Рашиди» следует, что уже в этот период состоятельные могулы, в частности тот же Худайдад, совершали хадж в Мекку и Медину. Мирза Мухаммад Хайдар даже говорит, что эмир Худайдад и его жена похоронены в Медине, у подножья могилы халифа Усмана [Дулати, 1999, с. 100], хотя это сведение не согласуется с данными более ранних нарративных сочинений [Самарканди, 1973, с. 150-168].

Насколько глубоко ислам внедрился в сознание могулов, показывает и общая антропонимика, принятая в тот период в могольском правящем доме (Илийас-Ходжа-хан, Хизр-Ходжа-хан, Мухаммад-хан).

В этот период могулов признало мусульманами и духовенство Мавераннахра. Известный религиозный деятель Мавераннахра, глава суфийского тариката накшбандийа, Ходжа Насир ад-Дин Убайдуллах (Ходжа Ахрар) во второй половине XV века разослал письма к правителям соседних с могулами народов, где было сказано, что могулов «нельзя делать рабами - эти люди мусульмане» [Дулати, 1999, с. 123; Валиханов, 1985, с. 26].

Таким образом, сведения «Тарих-и Рашиди» предоставляют нам возможность проследить историю распространения ислама в среде могольских племен. По его данным, во второй половине XIV - первой четверти XV в. правящая верхушка Могулистана приняла действенные меры для распространения мусульманства в среде своих подданных. Этот процесс, который осуществлялся при посредничестве религиозных деятелей Мавераннахра и мусульманского населения Восточного Туркестана, не был одновременным и простым актом. В нем можно выделить два довольно отчетливых этапа. Первый этап - 754 г. х. /1352-1353 гг. - 764 г. х. / 1362-1363 гг. В эти годы, при первом могулистанском правителе Тоглук-Тимуре, ислам начал активно насаждаться среди могулов. Второй этап - 791 г. х. /1389 г. - первая четверть XV века. В этот период, при энергичных и сильных могольских ханах (Хизр-Ходже, Мухаммаде), позиции ислама, которые в периоды политической нестабильности несколько ослабевали, вновь усиливались, со временем ислам утвердился в качестве основной веры могулов.

Нельзя считать, что данный процесс носил только добровольный характер. Нередко исламизация происходила принудительно, силой оружия, так как в кочевнической среде слишком сильны были позиции традиционных верований.

Вместе с тем принятие ислама могулами и стирание религиозных различий населения Могулистана способствовало укреплению государства, ускорению процесса консолидации его населения в единую народность, которая, впрочем, не была завершена [Пищулина, 1977, с. 14; Пищулина, 1997, с. 118, 288].

Исламизация оказала мощное влияние на культурную жизнь могулов. Благодаря этому они приобщились к великим достижениям мусульманского мира. С этим, например, связано появление в Могулистане архитектурных построек в мусульманском духе. Эти архитектурные памятники, писал А. Чулошников, «легко обнаруживают как в своем стиле, так и в самих приемах постройки определенное подражание великим образцам, которые были созданы Тимуром и его преемниками в богатых и цветущих городах» [Чулошников, 1924, с. 94-95]. На постройку архитектурных строений обращали внимание сами могульские ханы. Так, согласно «Тарих-и Рашиди», по приказу Мухаммад-хана в Могулистане строились мечети [Дулати, 1999, с. 90].

Другим значимым результатом приобщения могулов к культурным достижениям мусульманского мира нужно признать возникновение у них собственной письменной традиции, основу которой заложил выдающийся труд Мирза Мухаммад Хайдара «Тарих-и Рашиди».

Список литературы:

- 1 Акимушкин, 2004 – Акимушкин О.Ф. Средневековый Иран: Культура, история, филология. СПб., 2004.
- 2 Бартольд, 1963 – Бартольд В.В. Сочинения. М., 1963.
- 3 Бартольд, 1964 – Бартольд В.В. Сочинения. М., 1964.
- 4 Бартольд, 1968 – Бартольд В.В. Сочинения. М., 1968.
- 5 Валиханов, 1985 – Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. IV. Алма-Ата, 1985.
- 6 Дулати, 1999 – Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой, 2-е издание дополненное. Алматы, 1999.
- 7 Йезди, 1973 – Шараф ад-Дин Али Йезди. Зафар-наме // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Ответ, ред. и авт. введ. В.А. Ромодин. М., 1973.
- 8 Караев, 1995 – Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. Бишкек, 1995.
- 9 Мугинов, 1962 – Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. М, 1962.
- 10 Натанзи, 1973 – Му'ин ад-Дин Натанзи. Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Ответ, ред. и авт. введ. В.А. Ромодин. М., 1973.
- 11 Пищулина, 1977 – Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV - начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата, 1977.
- 12 Пищулина, 1997 – История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. II. Алматы, 1997.
- 13 Самарканди, 1973 – Абд ар-Разак Самарканди. Матла' ас-са' дайн ва маджма'-и бахраин // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Ответ, ред. и авт. введ. В.А. Ромодин. М., 1973.
- 14 Султанов – Султанов Т. И. «Записки» Бабура как исторический источник по истории

моголов Восточного Туркестана и Средней Азии // Turcologica, 1986.

15 Хайдар, 1996 – Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, пер. с перс. яз. А. Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. Ташкент, 1996.

16 Чулошников, 1924 – Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Оренбург, 1924.

17 Юдин, 2001 – Юдин В.П. Центральная Азия в XIV - XVIII веках глазами востоковеда. А., 2001.

УДК 1 (574)

Алимжанова А.Ш.

*Филос.э.к., профессор, Т.Жүргенов ат. Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан, e-mail: asha.001@mail.ru*

БАТЫСТАНДЫРУ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ӘЛЕМІ

Abstract. This report deals with ethnoculture of Turk people in the context of dialogue between the East and the West. The comparativistic analysis of response of different ethnocultures to westernization is given and the idea of careful attitude to cultural heritage is indelined as basic trait of maturity of the national idea. Critical analysis of negative trends related to cultural heritage of Turk people is given.

Key words: Westernization, East and West, culture, civilization

Рәмізі белсенді фауыстық адам болған, Батыс өз эспансиясын, артта қалған халықтарды отарлау саясатынан басқа, сол кезде әрекет етіп тұрған шығысаязиялық (Жапония, Қытай), оңтүстіксиязиялық (Үндістан) және жетекші елі Осман империясы болған исламдық және православиялық (Ресей) өркениеттерінде үстемдік жүргізуге бағыттады. Тек қана XX ғасырда Батыспен қатар әлемдік мәселелерді шешуге қатысқан КСРО, Қытай, Үндістан, ислам елдері тарихи сахнаға шықты. Бекерден-бекер С. Хантингтон қазіргі сегіз суперөркениеттер туралы айтып тұрған жоқ. Әлем көпқырлы, көпжақты бола бастады. Бірақ осы кезден вестернизацияның қарқыны бәсеңсіді деп айту да қиын. Кеңес Одағы тарқап кеткеннен кейін батыстандыруды жүзеге асырушыға АҚШ айналды және ол жаһандану үрдістері кеңмәтінінде болып жатты.

Вестернизация процесіне батыстық емес өркениеттердің берген жауаптарын А. Тойнби өзінің атақты «Тарихты түсіну» еңбегінде феноменологиялық тұрғыдан қарастырады. Ең алдымен А. Тойнби ілімі бойынша өркениеттер қарым-қатынасында сыртқы пролетариаттың (әсер етуі көрші халықтардың) рөлі өркениет динамикасының әр кезеңінде әр түрлі болады. Сонымен қатар дүниежүзілік діндер эспансиясын да ескеру керек. «Қашан, - дейді А. Тойнби, - екі немесе одан да көп өркениеттер бір-біріне әсер еткенде, олардың қуаттылығы әр түрлі болып келеді. Агрессияшыл өркениет эспансия объектісінің өзіне тең емес екендігін сезінеді» [1, 587 б.]. Батыс өркениеті өзінің басқа мәдениеттерге қарсы бағытталған қиратушы әрекетін туземдіктерді (бір мағынасында «нағыз адам емес») мәдениет пен өркениетке жеткіземіз дегенді желеу етеді.

Жапонияның вестернизацияға берген жауабы өнеге тұтарлық. ХҮІ ғ. басында, қашан Шығыс Азияда алғашқы батыс кемелері келе бастағанда, жапондық билеушілер

еуропалықтардың отаршыл пиғылын аңғарып, батыстық ықпалдың алдына тосқауыл қоя білді. 1587 жылғы заң бойынша, Жапония аумағында христиандық миссионерлік әрекетке тыйым салынды, португалдықтарға Жапонияда қалуына, ал жапондықтардың еуропалық елдерге шығуына рұхсат берілмеді. Кейін Токугава режимі, медицинадан басқа, голландықтар жүргізген барлық ғылыми зерттеулерді шектеді. Батыстың технологиялық басымдылығы қаншама тартымды болғанымен, жапондықтардың көз алдында Батыстың мұсылман және православтық әлемді жаулап алуы мысал болып тұрды. Бірақ Токугава режимі 1853 жылғы революциядан кейін құлағаннан соң, жаңа жапондық элита вестернизацияға жол ашты, оның мұндағы мақсаты Батысқа мойынсұну емес, ал батыстық технологиямен қаруланып, әлемде үстемдік жүргізу болды. 1868 жылғы реформалар да 215 жылғы тұйық дамудың шектілігін аңғарудан да туындады [1, 594 б.].

Егер Жапонияда вестернизация төменнен жоғары қарай бағытталса, онда Қытайда бұл процесс 1839 жылы «апиын соғыстарынан» кейін, билеуші топтың белсенділігімен басталды. XIX ғ. аяғынан бастап, Қытайдағы секулярлық қозғалыс батыс протестанттық миссиялардың ықпалымен жүрді. Гоминьданның негізін қалаушы Сунь Ятсен протестанттық священниктің баласы болды, оның әйелі де протестанттың отбасынан шықты. Бірақ Жапония вестернизациядан әскери артықшылықтарға жеткізген құрал тапса, Қытайдағы мәнісінде Батысқа қарсы бағытталған коммунистік қозғалыс оның технологиялық жедел дамуына кедергі болды. Өйткені XX ғасырдағы коммунистік қозғалыстың орталығы батыстанып үлгермеген Ресей болды. Қытайдағы вестернизацияның жаңа тарихы Дэн Сяопин реформаларынан басталды.

Енді қазақ мәдениетімен тағдырлас Түркияда жүргізілген батыстандыру процесінің кейбір ерекшеліктеріне тоқтайық. Православтық-христиандық өркениеттің біршама бөлігін өзіне бағындырғанымен, Батыспен текетіресте османдықтар қауқарсыз болып шықты. Осман империясы әскері 1683 жылы Вена түбінде жеңілгеннен кейін, дейді А. Тойнби, әлемде Батысқа қарсы тұра алатын күш қалмағандай болды [1, 561 б.]. Венаны қоршаудан соң қорғанысқа көшкен, түріктер өз жауы Батыс Еуропадан қару сұрауға мәжбүр болды және батыстық кейбір құндылықтарға жол ашты.

Мемлекеттік қызметке енді грек ұлтының өкілдері алына бастады, оларды Батыспен дипломатиялық қарым-қатынасқа дайындады, бірақ қаншама олар оттомандық тәрбие алғанымен, ойларының түбінде өз Отанының азаттығы тұрды. Осман армиясы еуропалық үлгіде қайта құрыла бастады, бұл міндетті түрде Батыспен танысқан офицерлердің арасында реформалық қозғалыс тудырды. Танзимат пен жас түрікшілдер қозғалысы дәстүрлі османдық қоғамды шайқалтып жіберді.

Абдул-Хамид сұлтан ұсынған, османдық әскери машинаны аздап батыстандыру бағдарламасы өзін ақтамады, ол тасқын бөгенін ашқандай болды. Батыстандыру толқыны артынан бүкіл Оттоман империясын либералды ойлы әскери офицермен тасқындатып жіберді.

Бұл істі қисынына дейін жеткізген Кемал Ататүрік қазір Түркияны өркениетті елдер қатарына қосты. Осыдан мынадай бір қорытынды шығаруға болады: батыстандыру тек қоғамның бір саласын ғана қамтымай, оны тұтас өзгертуді өзіне мақсат етіп қояды. Технологиялық басымдылық оның құндылықтарын дамушы елдерге күшпен тануға мүмкіндік береді. Себебі дамушы елдердің элитасы мен мамандары батыс технологиясымен бірге батыстық ойлау тәсілін де қабылдайды.

Дін мен саясат мұсылман елдерінде тығыз қабаттасып кеткен. Кемал Ататүрік бұл мәселеде де көрегендік танытты. Мұсылмандық мемлекеттің басшысы болып, оларға

ислам бөлініп кеткен, бір үлкен сектаның басшысы халиф немесе сол халифтен өкілеттілік алған, жиі ретте басқаруда тиесілі орнын алады. Алайда, өткен ғасырларда бұл инвестируаның көбінесе тек формальды болғанын, және де, қашан халиф күшінен айырылғанда, ол өзінен мықтыларға қарсы келмегенін де, атап өткен дұрыс, бірақ Бағдаттық Аббасидтердің құлдырауынан Ұлы Осман империясының пайда болуына дейінгі дейінгі кезеңде, мұсылмандық елдерде кез келген үлкен революцияға және жаңа мұсылман мемлекеттің құрылуына бар жерде дерлік жаңа діни схизма жолбасшы болады және оны заңдандырды.

Түркиядағы “Танзимат” және Ресейдегі милләтшілдік пен жәдидшілдік идеялары ықпалымен дамыған діни-реформистік ағым исламға түбегейлі өзгерістер енгізді және ол кейін Кемал Ататүрік реформаларында іске асты. Жәдидшілдік атауын қазақ тіліне “жаңару, елдікті сақтау үшін жаңа бағытты ұстау” деп аударуға болады.

Бұл бағыт түркі топырағында жаңа мағынадағы «мұсылманшыл адамды» қалыптастыруға ұмтылды. Кемал Ататүрік реформаларының ықпалымен Қазақстанда да “Түрікшілдік бағыт” (М. Шоқай, М. Жұмабаев, Т. Рысқұлов, М. Ходжаев т.т.) қалыптасты. Бұл бағыттың өкілдері түркілік өркениет тұтастығы контекстінде қазақ адамын қалыптастыруға шақырды. Бұл типтің басты ерекшеліктеріне тарихи сананы түркілік тұтастық идеясы негізінде жаңғырту, тәңіршілдік, Батыс пен Шығыстан даралану, қазақ халқы түріктің қара шаңырағының иегері деп мойындау, т.т. жатады.

Алайда бұрынғы Кеңес Одағында түркі халықтары Түркиядағы сияқты Ататүрік жолына түсуге мүмкіндіктері болмады. Социалистік қоғамдағы трансформациялар негіздері мен батыстандыру деңгейі Қазақстанда түгіл Ресейдің өзінде жеткіліксіз қарастырылған. Көпшілік еңбектер капиталистік қоғам және социалистік жүйелердегі жатсыну мәселесіне және коллектившілдік принципін қайта қарауға арналған. Қазақстан философтарының едәуірі социалистік қоғамдағы әлеуметтік мәдениетті бұрынғы маркстік методология тұрғысынан сынаумен шектеледі.

Сол себепті қазақтың Кеңес Одағы кезіндегі батыстандыру формалары мен төлтумалықтың арақатынасын тікелей қарастырудан бұрын тоталитарлық қоғамның әлеуметтену негіздеріне қысқаша тоқталып өтейік. Біріншіден, адамзат тарихындағы барлық қоғамдарды қауымдасу негіздері бойынша екі түрге (ынтымақтастықтың келісімді тәртібі және күш көрсетуге сүйенетін тәртіп) бөлуге болады. Егер біріншісін – тұлғаорталықтық қоғам десек, екіншісі – жүйеорталықтық әлеуметтік құрылымға жатады. екіншісіне жасандылық тән, сондықтан оны “құрылыс” (үлгі бойынша жасалған) деп атайды. Осы жүйеорталықтық әлеуметтік қауымдасудың қисынды шегіне жеткен түрін тоталитаризм деп атайды. Фашистік тоталитарлық мемлекеттің негізін қалаушылардың бірі Б. Муссолини оған мынадай сипаттама береді: “Бәрі мемлекет үшін, мемлекеттен өзге және қарсы ештеңе болмауы керек”. Тоталитаризмнің Ресей большевиктері жүзеге асырған сталинистік партия-мемлекет үлгісі жеке адам түгіл бүкіл қоғамнан жатсынған және қоғамды басып тастаған. Осы қайшылықтарды көре білген Кемал Ататүрік Кеңес Одағы тарап кетеді деген батыл болжам жасады және оның іске асқанына бәріміз куәгерміз.

"Еуропашылдық" белгілі мөлшерде ұзақ уақыт бойы мақтан, жетістік болды. Ол кездегі ұлт интеллигенциясының ішінен тым батысшыл болып, материализм, марксизмдерді де қостап кеткендері кездесіп отырды, әсіресе дінге, төл дәстүрге байланысты үстірт пікір айту да орын алды. Оның сол кездегі арғыдан келе жатқан потенциалы, шын мағынасын ажырату керек еді. Жалпы, сол кездегі ұлт элитасы еуропалықтардың өздеріне ұқсап кетіп, экстраверттік мінез танытып (яғни, мына дүние

мәселелеріне беріліп), саясатшыл, ұлтшыл болды. Ұлтшылдық идеологиясы Еуропа мәдениетінен туындап, XIX ғасыр, капитализм индустриалдық қоғамның айнымас бір сипаты еді. Шығыс таза, дүния ұлтшылдықты бұдан бұрын білмеген, себебі, дін, конфессионалдық сана-сезім, империялық конфессионалдық сана оны тепе-теңдікте ұстап отырған. Жалпы сол кездегі зиялылар төл руханияттан кейде ауытқып кетіп отырған. Одан түбегейлі қол үзу кеңес дәстүрінде марксизм арқылы болды. Әрине, бұл да заман талабы еді. Дәуір ерекшелігі осы сатыдан да (рационализм, сауда-өнеркәсіпті игеру, әлеуметтік, мемлекеттік қайта құрылу, т.б.) өту керек еді. Қазаққа тәжірибе жинап, қалай болғанда да бұл жол жалпыадамзаттық құндылықтарға үйретті. Бұрынғы жыраулар Абайдың "Бүкіл адамзатты сүй" дегенін, Шәкәрімнің барлық діндердің түбі бір ақиқат деген теориялық тұжырымын айта алған жоқ.

Көптеген батыс ойшылдары әлемнің тұтастануын Батыс қоғамының жеңісі ретінде қабылдайды. Мысалы, заманымыздың белгілі ойшылы К. Поппер еркін демократияның елдері, Батыстың ашық қоғамы жеңді дейді. Тоталитарлық қоғамдар бар болғанын ешқашан, ешкімнен жасырмаған, орасан зор ішкі күштердің әсерінен құлады. Алдымен өзінің қалдықтарының астына бірінғай Кеңес империясының темір жұдырыған көміп, өте топтасқан және мызғымастай болған шығыс еуропалық диктатура жойылды [2, 527 б.].

Өздерін "ізгі еуропалықтармыз" деп есептейтіндер, Ф. Ницше айтқандай, ұлттық толқулардың, патриоттық зарығудың және кез-келген басқа да сезімнің оғаш асып толықсуының сәттерінде қалады. «Қазір еуропалықтың айрықша белгісін одан іздейтінді, біз "өркениет" немесе "адамдану" немесе "прогресс" деп атайық; осыны жай ғана, жамандамай-ақ және мақтамай-ақ, саяси формуланың көмегімен Еуропаның демократиялық қозғалысы деп атайық: ол барған сайын қозғалысқа енетін, орасан зор философиялық үдеріс жүзеге асатындығын, осындай формулалар оларға көрсететін, барлық моральдық және саяси маңдайшалардың артында - олар ғасырлар бойы өз хаттарын жан мен тәнде сызатын, кез-келген белгілі бір ортадан олардың өсімтал тәуелсіздігімен, климаттық және сословиелік байланысты нәсілдерді оларда құрастыратын, сол жағдайлардан барған сайын өсімтал азаттық алуынан шығатын, еуропалықтардың арасындағы ұқсастықтың арта түсу үдерісі, - мәнісінде ұлттылықтан тыс, адамның көшпелілік түрі, физиологиялық тұрғыдан айтқанда, типтік ерекшелігін белгі ретінде өнер мен бейімделу күшінің ең жоғарысына ие болып, ол біртіндеп көтерілуде" [3, 112 б.].

Еуроцентристік масаттану, дейді Ф. Ницше, рессентимент құбылысын тудырады. Атап айтқанда *ressentiment* рухының өзінен аморальдылықтың жаңалы түрлері (жек көрудің, көре алмаушылықтың, қаскөйліктің, күдікшіліктің, кекшілдіктің пайдасына) артып келеді. Әділеттілік қайда қолданылатын, қайда сақталып тұратын, барлық жерде, күштілеу биліктің өш алу сезімінің (*ressentiment*) төмен тұрғандардың, әлсіздердің арасында (бұл топтар немесе жеке тұлғалар бола ма) мағынасыз зәрін шашып тұрғанын тоқтатуға құралдар іздестіретіндігі байқалады [3, 79 б.].

Түрік халықтарының арасынан алға шыққан Кемал Ататүрік сияқты тұлғалар ассимиляцияға, отаршылдыққа қарсы шықты, өз ұлтының мәдениетін, ділін, тілін қорғап (соны дәлелдеп, дүниеге паш етіп, танытып) күреске шықты. Алайда олар осы тарихи-мәдени қақтығыста өзін-өзі тану үшін, өз мінін біліп, арын оятып, ұлтты түзету үшін пайдаланды. Мәдениеттануда өркениеттер бір-бірін "жекпе-жекке" шақырады деген көзқарас бар. Ескіні жоқтап, замана талабына сай іс-қимыл жасамай, өзгеден үйренуге талпынбай, құр ұлттық "менін" (яғни ұлттық нәпсісін) дәріптей беру – ол мәдени-рухани

тоқырауға, "жекпе-жекпен" қашып, өз үңгіріне барып тығылу, тарихи тағдырын өз қолына алып жігерленбеген; өзін-өзі "қамшылап" дамытпаған ұлттың болашағы жоқ.

Ұлттық мәдениеттің трансформацияға ұшырау кезеңінде дара тұлғалардың ролі (көсемдер, данышпандар) күрт өседі. Олар әуелі өз менталитетін жетілдіріп, сосын халыққа үндеу салады. Алайда, әдетте консервативтік топтар оларға қарсы да шығып жатады. Халық (тобыр) жаңа өмір салтын жақтаған адамдарға кейде күдікпен қарайды. Мәселе – осындай шешуші арпалыс кезеңде халық өзіне шын жол көрсететін тұлғаларды тани білуінде, қастерлеуінде, соларға құлақ асуында. Сонда ұлт өтпелі кезеңнен сүрінбей өтіп, мұратына жетпек.

Бірақ XX ғасырдың ішінде Батыс-Шығыс қарым-қатынасында үлкен өзгерістер болды, Батыстың өзі күрделі эволюция үстінде еді. Батыс Шығыс руханиятының даналығын тани бастады, ғалымдары буддизм, үнді философиясын зерттеп, Батыс суфизмді өзіне "ашты". Өз философиясын байытты. Жоғарыда айтылған К. Юнг, т.б. дүниеге көзқарас батыс рационализімінен терең болу керек екенін мойындады және материализм, дінсіздік, техноцизмді, беймәдени "демократиялық" болмыстың ("көпшілік мәдениеті") зиянын өздері өздеріне әшкереледі. Әрине, ойшылдардың Бұл тұжырымдары нақты саясатқа әзірге шейін үлкен әсер ете алмай отыр. Дінді, этиканы мойындау, әлемдік интеграцияны рухани жағынан толықтырып, шынайы "жүректер интеграциясына" айналдыру, әр бір ұлттық қайталанбас келбетін сыйлау, "жанын" түсінуге тырысу, сол арқылы шынайы бауырмалдыққа жету – міне Батыс пен Шығыс ойшылдарының, жалпы прогрессивтік ниеттегі адамдардың келген қорытындысы. Қандай халық болмасын, жалпы бүкіл адамзат ендігі жерде этикаға, руханиятқа бет бұрмаса, адамды түземесе – жер бетіне үлкен қасірет жақын екені енді анық сезіледі.

Осының барлығын ескере отырып біз мынаны айтуымыз керек: "американдану", "еуропалану" да біздің жол емес, ескішіл, фанатик болып, қайтып келмес көшпенділікті аңсау да орынсыз. Біз екі бұрынғы рухани элитаның екі буынының да тәжірибесін, тәсілдерін ұштастырып қолдануымыз қажет. Тура XIX ғасырдың рационалистік ағартушылары сияқты ойлауымыз жөнсіз. Олардан гөрі біз дәстүршілміз, руханилығымыз, мұсылмандығымыз, шығыстығымыз олардан күшті. Жаппай вестеризация, рухани азу ықпалы күрт өскен жағдайда (өкінішке орай, бізде Батыстың биік мәдениетін, философиясын емес, азғындық жағын насихаттау басым), оған төтеп беру үшін руханият, өз дәстүріміз бізге қорған. Сөйтіп қана ұлтты дағдарыстан алып шыға алады зиялылары, басшылары.

Ендеше, XXI ғ. ұлттық мәдени трансформация кері жылжу емес, біреуді қайталау да емес, жаңа жағдайда творчестволық ізденіс (мүмкін техногендік батыс Өркениетіне альтернатива ретінде рухани сипаттағы "еуразиялық" Өркениет құру идеясы – егерде оны біз дұрыс түсіндіріп, айқындай алсақ) біздің бүкіл аймақтық мәдени, әлеумет, саяси трансформация процестеріне үлкен өзгеріс, ілгері басу, гүлдену әкелер.

Рухани кеңістікті құрайтын элементтер көп. Солардың ішіндегі оның мәнін терең де ауқымды анықтайтындар бұл ұлттық философия мен әдебиет; мәдениет пен оның түрлері, рухани қазынанның басқа да элементтері осы екі үлкен тұғырлардың айналасында өрбиді, дамып отырады. Олардың даму деңгейі, қоғамдық өмірге тигізетін әсері және қоғамдық сананы белгілеудегі алатын орны ерекше. Дамыған елдердің тәжірибесі осы ойды айғақтап отыр, оған көптеген мысалдар келтіруге болады.

Қазір Батыс елдері үлкен дағдарыста, деп мойындайды кейбір батыс ойшылдары. "Қазіргі кезде бала туу деңгейі ең аз жиырма ұлттың он сегізі – еуропалықтар.

Еуропадағы бала туудың орташа деңгейі соңғы кездері 1,4 адамға дейін түсіп кетті. Ал халықтың тым болмаса, қазіргі санын сақтап қалу үшін, бұл деңгейдің шамасы 2,1 болу керек. Нәтижесінде Еуропа құруға қарқынды түрде бет алып, еуропалықтар «жоғала бастаған түрге» айналып барады. Бұл турасындағы болжамдар да өте көңілсіз. 2000 жыл мен 2050 жылдар аралығында жер бетіндегі халықтың саны 3,5 миллиардқа өсетін көрінеді. Алайда бұл өсім тек Азия, Африка және Латын Америкасы елдерінің есебінен болады. Осы жүзжылдықта Құдай көрген бейнеті мен қиындығының өтеуіне қытайлықтарға, мұсылмандар мен латынамерикалықтарға қарасатын шығар. Сонымен қатар әлемнің билеушісі болу мүмкіндігі де осы халықтарға туып тұрған секілді. Ал 100 миллион еуропалық жер бетінен өзінен-өзі жоғалып кетеді. 1960 жылы еуропалық нәсілділер әлем халқының ширегін құраса, 2000 жылы алтыдан бірін, ал 2050 жылдарға таман бұлар бар болғаны оннан бірін құрайды. Батыс кеміп барады. Өйткені, Батыстың халқы өздерін көбейтуді тоқтатып, шапшаң азайып барады. Дәл осы секілді көрініс Құрама Штаттардан да байқалады. Бұған қоса, 1969 жылы Ричард Никсон президенттік ант қабылдағанда, Құрама Штаттарда 9 миллион иммигрант болған. Ал кіші Буш таққа отырған уақыт ішінде мұндай америкалықтардың саны 30 миллионға артқан [4].

Кесімділік пен аяқталғандыққа шешім шығармай-ақ, қазіргі «вестернизацияның» мынадай қиындықтарын атап өтейік:

- руханилық пен материалдықтың арасындағы ажыратылу;
- эскапистік және дүниетанымдық ұстанымдардың араласып кетуі;
- нонконформизм, конформизм мен девианттық қылықтың өрістеуі;
- рационалдықты шектеу, тылсым сана қабаттарымен манипуляциялар жүргізу, жалғыздық, үрей, шарасыздық сенімдерінің өрістеуі;
- стандартты қарапайымдалған тіршілік ету баламаларын жасанды ұсыну.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Тойнби А. Постигение истории. – М.: Политиздат, 1990. – 731 с.
- 2 Поппер К. Ашық қоғам және оның жаулары. – Алматы: Раритет, 2005.- 544 б.
- 3 Ницше Ф. Жақсылық пен жамандықтың арғы жағынан // Сочинения. – Минск: Беларусь, 1992. – 335 б.
- 4 Бюкенен П. Дж. Батыстың ажалы //Жас қазақ. – 2006.- № 30.- 4 тамыз.

Алгожаева Н.С.¹, Ертисова С.Б.², Аубекерова М.Б.³

¹п.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: nalqozhaeva@mail.ru,

²педагогика және психология магистрі, оқытушы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: saltalek@mail.ru,

³әлеуметтік жұмыс мамандығының магистранты әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: samik_09@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК АУЫТҚУЛАР-БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ БІРІ

Abstract. In the given article the authors dwell on the issue of wide range of social disorders, nowadays occurring in society. They study and give explanations to the terms such as “social disorder”, “deviant behavior”. By analyzing the numerous studies of domestic and foreign scientists, revealing main causes and effects, the authors offer their own solutions to the issue.

Key words: society, social disorders, deviant behavior, psychic, and social deprivation.

Жалпы алғанда ауытқушылық, даму, әрекет барысында белгілі бір норма, ережелерді бұзу салдарынан туындайтын әрекеттер жиынтығы.

Д.Уолш: «әлеуметтік ауытқушылық бұл көп деңгейде жазылып берілген дәреже, яғни бұл объективті көрініс емес, тек субъективті белгі» [1], – деп көрсетті. Дж.Смелзер девиантты мінез-құлықты изоляцияға, емделуге, абақтыға қамалуына және басқада құқық бұзудың жазалауларына әкелетін топтық нормадан ауытқу деп санады [2]. Ал, В.И.Добренков және А.Н.Кравченко «қоғамдық көзқараста мақұлданбайтын әрбір жағымсыз мінез-құлық» [3], – дейді.

Айта кететін жайт, шетел әлеуметтанушыларының қолданысы бойынша девиантты деп қоғамда қабылданған болмашы нәрседен бастап, күрделіге жеткізетін әлеуметтік нормаларды бұзу жатқызылады. Тар мағынада алатын болсақ, қылмыстық кодекске әкелмейтін болмашы іс - әрекеттер.

Девиантты мінез-құлық деп әлеуметтік нормадан ауытқу, оны қоғамда қабылданған нормаға қарама-қайшы әрекет жүйесі ретінде түсінуге болады. Психикалық әрекетіне өзгеру күйін тудыратын улы заттарды қолдану девиантты мінез-құлық формасы болып табылады. Осы заттарды қолданған кезде ол психикалық процестерге әсер етеді.

Девиантты мінез-құлық әртүрлі формада көрінгеніне қарамастан, олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Ішімдік ішу, есірткі қолдану, агрессивті мінез-құлық тағы басқалар бір тұтастықты көрсетеді. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құқының біреуін қолдануы оның басқа заттарды қолдануға деген мүмкіндіктерін жоғарылата түседі.

Қандайда бір іс-әрекеттің бағалануы оны қандайда бір нормамен салыстыру іске асады. Девиантты мінез –құлық психологиялық денсаулық, құқықтық, мәдениеттік немесе жалпы қабылданған нормадан ауытқу әрекетінің жүйесі.

Девиантты мінез-құлық екі үлкен категорияға бөлінеді. Біріншіден бұл психологиялық денсаулық нормасынан ауытқу. Екіншіден, бұл қандайда бір әлеуметтік-мәдени

нормаларды, әсіресе, құқықтық норманы бұзатын антиәлеуметтік іс-әрекет, дейді М.Кле[4].

Девиантты мінез-құлық ұғымы шетел әлеуметтанушыларындағы Э.Дюркгеймнің әлеуметтік ұйымдастыра алмаушылық теориясының дамуымен кең етек алды, онда ол девиантты мінез-құлықты жалпы қоғамда қабылданған нормалармен келіспейтін мінез-құлық, деп түсіндіреді.

Девиантты мінез-құлық категориясының мазмұнын үш аспектіге бөліп қарастыруға болады: біріншіден, кең мағынада девиантты мінез-құлық деп әрбір ауытқу – соның ішінде нормадан прогрессивті ауытқу да жатады. Екіншіден, дәстүр бойынша мінез-құлықты әлеуметтік ашудың көрінісі ретінде жанама іс-әрекет түсініледі. Үшіншіден, тар мағынада, девиантты мінез-құлықты құқықтық жазалауға әкелмейтін іс - әрекет деп түсіндіреді.

Баланың тұлға ретінде қалыптасуына өмірінде «Ата-ана – бала» қатынас жүйесіне түспеуі әсер етеді. Мінезінде қырсықтық, бірбеткейлік сияқты қасиеттер ерте көріне бастайды. Бұл әртүрлі «депривация» ретінде сипатталады.

Ағылшын психологы Р.Бернс «ана депривациясы» мәселесін талдай келе: жеке адамның тұйық, сезімсіз агрессивті Мен – тұжырымдамасының жағымсыз дамуы баланың ата-анаға немесе ата- ана рөліндегі адамға бауыр басуын қалыптастырудағы сәтсіздіктерден пайда болады (интернатты бітіргеннен кейін қайда барамын? не істеймін? т.б. мазасыз ойлар), содан кейін ол жағымсыз «Мен»- тұжырымдамасының негізін жасайды.

Бұл өз кезегінде адамдармен қарым- қатынастағы шиеленістің пайда болуына және индивидтің толық қабылдауына дейін апарды. Эриксонның көзқарасы бойынша, балада мұндай жағдайда қоршаған ортаға деген негізгі сезім қалыптаспайды.

Ал, ағылшын зерттеушісі Л.Ярроу балалар үйінде тәрбиеленушілердің даму жағдайының 4 түрін анықтайды.

1. *Аналық депривация* – баланың биологиялық жағынан анасымен байланыстың жоқтығы.

2. *Сенсорлық депривация* – балада әсерлердің әртүрлілігі және қабылдау айқындығының кенеттен төмендеуі; Депривацияның осы түрінің айқын көрінісі балалар үйінде тәрбиеленетін балаларда ерекше байқалады. Депривацияның келесі бұл түрі - заттық ортаның болмауы және сезім мүшелерінің қоздырғыштарының жетіспеуі.

3. *Әлеуметтік депривация* – баланың басқа адамдармен қарым-қатынасының азаюы.

4. *Эмоциялық депривация*-қоршаған ортамен қарым-қатынаста эмоцияның әлсіз көрінуі[5].

Жасөспірім барлық уақытын жалғыздықта өткізеді, тіпті, кейде басқалардан бөлектеніп тамақ ішеді, аянышты әуенді тыңдау арқылы ойға шомып, қиялға беріледі. Ішкі жан дүниесінің мазасыздығына күйзеліп, олардың орнын бір нәрсемен толтырғысы келеді. Осыған байланысты олардың қарым-қатынасқа қажеттілігі ұлғаяды. Өздерінің көңіл-күйлерін, бос уақыттарын «еш нәрсесі жоқтық, оқшаулану, зерігу», - деп жазады. Олар назардан тыс қалған кезде, өз күштеріне сенімсіздігін сезінген уақытта өздерін жалғызбын деп есептейді, ешкімге сенбей қоршаған ортадан жақсы нәрсе күтпейді және де олардың достық қатынастарын тәртіпке келтіру қиын, себебі жабырқанқылық сезімдерді, үрейлерді байқауға бейім келеді.

Мұндай ұзаққа созылған жағымсыз эмоциялық күй, жалғыздық олардың жүйкелік, психикалық бұзылуларға, органикалық ауруларға (гипертония, асқазан жарасы т.б.) әкеледі. Тұлғалық бұзылулар ең алдымен, жасөспірімдерде ауру синдромдарын және қорқыныштарын тудырады, осылайша олар ерте психикалық жарақат алуына әкеп соқтырады.

Сонымен **депривация** – психология мен медицинада кең қолданылатын ұғым. Бұл ұғым ағылшынның «deprivation» сөзінен шыққан, қазақша мағынасы: өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндігінің шектелуі немесе жойылуы.

Бала толыққанды дамуы үшін ең алдымен махаббатқа деген қажеттілігі қанағаттандырылуы қажет. Кейбіреулер оны туылғаннан бастап пайда болатын қажеттілік десе, енді басқалары өмір сүру барысында қалыптасатын қажеттілік деп есептейді.

Осы қажеттіліктің қанағаттандырылмауы тұлға дамуының бұзылысына және эмоциялық депривацияның пайда болуына әкеп соғады. Депривация сонымен қатар тек жетім балалар үйінде тәрбиеленетін балаларда ғана емес, отбасында тәрбиеленіп жатқан балаларда да байқалады. Отбасында анасы болмаған немесе баласына қажетті эмоциялық көңіл бөлмеген жағдайда аналық депривация туындайды. Психикалық депривация, депривациялық жағдайда туындайтын ерекше психикалық күймен сипатталады. Аталған психикалық жағдай мінез-құлықтың өзгеруінен байқалады. Депривация механизмі баланың сыртқы орта адамдарымен қарым-қатынасының шектелуімен, баланың негізгі психикалық қажеттіліктерінің жеткіліксіз қанағаттандырылуымен байланысты. Сонымен, психикалық депривация- өмірлік жағдай нәтижесінде туындайтын нақты психикалық көңіл күй. Мұндай жағдай баланың негізгі қажеттіліктерін толық қанағаттандыруға қолайлы мүмкіндіктері болмаған кезде туындайды.

Қоғамдағы жат қылықтардың көптеп тарауы өкінішке орай, балалық және жасөспірімдік кезеңнен-ақ басталады. Мұны әлеуметтанушылардың, дәрігерлердің, педагогтардың зерттеулері дәлелдеп отыр.

Жасөспірімдер мен жастардың жат қылықтарға әуестенуінің негізгі себебі: білімінің төмендігі, мәдениет деңгейінің жеткіліксіздігі, ең бастысы, қызығушылықтың шектеулілігі, қоғамдық пайдалы іске деген ниеттің жоқ болуы.

Ішімдікке салынуының басты себебі – тәрбиенің дұрыс болмауы, балалар мен жастардың бос уақытын қалай өткізетініне ата-аналар тарапынан бақылаудың жоқтығы, ортаның қолайсыздығы деп те айтуға болады.

В.М.Мясичев, Н.А.Коновалов девиантты мінез-құлықты жасөспірімдердің пайда болу себептерін үш топқа бөлген:

1. Әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар мен қоғамға орталары ұйытқы болған;
2. Жүйке психикалық жай-күйлерінің нашарлауынан туындаған ;
3. Заңға бағынбаған қылмыскер, қатігез, жауапсыз, қаңғыбас балалардың ықпалы әсер еткен .

Л.В.Занков, М.С.Певзнер, В.Ф.Шмидт баланы девиантты мінез-құлықты жасөспірімдердің қатарына қосатын: отбасы, мектеп және көше жолдастары, яғни қоршаған ортасы болса, дұрыс жолға түсіретін мүмкіндіктер: оның алдын алу, оқу-тәрбие жағдайында қоғамдық жұмыстарға тарту, оңды қасиеттерін сұрыптап алып, соның негізінде өзіндік сенімін арттырып, өзін-өзі тәрбиелеуге тарту немесе қылмыстық әрекеттер дәрежесіне орай арнаулы тәрбие мекемелеріне бөлуді жатқызған .

Қазіргі кездегі саны күннен күнге көбейіп бара жатқан девиантты мінез- құлықты жасөспірімдер қайдан пайда болады? Бізді ойландыратын да осы сұрақ. Дүние есігін жаңа

ашқан сәбилер әуел бастан «девиантты» немесе «девиантты емес» болып бөлінбейді. Бұл қалай? Бұған жауапты алыстан іздеудің қажеті бола қоймас. Дұрысын айтқанда, мұны әрбір ата-ананың өзінен іздегені дұрыс.

Қоғамда өмір сүрудің алғашқы әліппесін қоршаған айналаға қарым – қатынас тәжірибесінен адам отбасынан үйренеді. Халықтың «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің» деген мәтелі тегіннен-тегін айтылмаса керек.

Жасөспірімдердің бірден девиантты бола салмағанын зерттеу нәтижелері де көрсетіп отыр. Ол өмірде әке-шеше мейірімі, қамқорлығы дегеннің не екенін білмей өсуі, не болмаса оның нағыз достары да болмауы мүмкін. Содан да нашар ортаның ықпалына түсіп, төбелес жанжалға үйірсек болып, бұзақыларға қосылуы ықтимал.

Осы орайда нақты деректерге жүгінер болсақ, қалада жайсыз отбасының яғни, «қиын» ата-ананың көбеюі девиантты мінез-құлықты жасөспірімдер санының арта түсуіне әкеліп отырғаны анық.

Девиантты мінез-құлықтың пайда болуына отбасындағы үш түрлі жағдай әсер ететіні белгілі. Олар: әке - шешесінің теріс үлгісі, ата-ананың біреуінің болмауы, үй ішіндегі еңсені басатын ауыр жағдай – отбасында өнебойы болып тұратын ұрыс, жанжал. Өкінішке орай отбасының теріс қылықтарын атап көрсету оңай, түзеу қиын.

Сонымен девиантты мінез-құлықты жасөспірімдерді педагогикалық мінездемелері жағынан төрт топқа бөлеміз.

Бірінші топқа жататын девиантты мінез-құлықты жасөспірімдердің мінез-құлқында дөрекілік, қатігездік, мейірімсіздік, үлкен-кішіні сыйламау сияқты әдет - дағдылар толық қалыптаспағанымен, олар іштей өз жүріс-тұрыстары мен іс-әрекеттеріне баға бере алмайды. Бірақ өз мінез-құлқын түзетуге талаптанады.

Екінші топқа жататындар адамгершілік қадір-қасиеттерді төмендей бастаған, әлеуметтік бағдарлары қоғамға жат сынаймен сипатталады. Бұлар қатігездік қылықтарымен қатар, ұрлық, тонау, зорлық - зомбылық жасау, темекі мен есірткі қолдану, уытты сұйық заттарды иіскеу сияқты әдеттерге икемдене бастаған.

Бұл топқа тәртібі нашарлаған, құқық тәртібін бұзушы жасөспірімдер жатады, бірақ бұл балалар әлі бұзыла қоймаған, өз жүріс-тұрыстарын түзетуге мүмкүндік - қабілеті бар, тек педагог тарапынан басқаруды талап етеді.

Үшінші топқа - өз мінез-құлықтарын басқара алмай, өзін-өзі тәрбиелеуге бейімділіктері жоқ жасөспірімдердің шағын тобы жатады. Қоғамға жат мінез-құлықтары қалыптаспағаны сонша, олар өздерінің теріс қылықтарына талдау бере алмайтын кәмелетке жасы толмаған қылмыскерлер. Бұл топқа қатігездік, зорлық-зомбылық көрсетумен қатар ұрлық, тонау, ішімдік және наша тарту істеріне әбден машықтанған жасөспірімдер енеді.

Төртінші топқа жүйке ауруларына (невроз, кісіні мезі қылатын әдет) шалдыға бастаған балаларды жатқызамыз. Мұндай жасөспірімдерге педагогтар мен дәрігерлер тарапынан дербес қарым-қатынас, ілтипат, сый-құрмет, жылы лебіз қажет. Енді девиантты мінез-құлықты жасөспірімдердің пайда болуына себепші объективті және субъективті факторларға назар аударайық. Ғалымдар жасөспірімдердің қалыптасуына әлеуметтік орта мен күнделікті жағдай себеп болады деп дәлелдеген.

Әлеуметтік жағдай негізінде (қоғамдағы экономикалық қарым-қатынас, қоғамдық сана, тап және ұлттар қатынасы т.б.) жеке адамдардың қалыптасуына объективтік мүмкіндік туғызып, жастардың әлеуметтік белгілерді сақтап, құқық тәртібін бұзуға жол бермейді. Ал, жасөспірімдердің заң нормаларын мойындамауы, қоғамдық орындарда

тәртіп сақтамауы, үлкен-кішіні сыйламауы сияқты қылықтар ұжымда, топта, отбасында, жора-жолдастарының арасында т.б шағын ортада ғана қалыптасады. Өйткені баланың алғашқы қадамы отбасында, мектепте, жора-жолдастары мен ата- анасының арасында жасалады.

Нақтылай айтқанда, жасөспірімдердің бойында девиантты мінез-құлықтың пайда болуына бірден-бір себеп болатын және жағымсыз жағдай туғызатын отбасы тәрбиесі. Оның бастылары біріншіден, баланың күнделікті жүріс-тұрыстарын қадағаламау, оның көзінше арақ -шарап ішу, дау-жанжал, ұрыс -керіс туғызу. Екіншіден, тәрбиенің көзі – баланы киіндіру, тамақтандыру, мұң -мұқтажын қамтамасыз ету деп санау. Үшіншіден, жастайынан баланың еңбектену дағдыларын қалыптастырмау, оқушының жан-дүниесіне көңіл аудармау, отбасындағы ажырасу және жаңа адамның отбасына мүше болып енуі де түрткі болады. Төртінші себеп – ата-аналардың бір топтары адамгершілік талаптардың мән-мағынасын түсінгенімен, оларды күнделікті өмірде нық ұстамай, екіжүзділік көрсетіп, сөз бен істердің арасында алшақтық туады. Олар балаларына мораль талаптарын сақтауды міндеттегенімен өздері бұған немқұрайды қарайды. Кейбір ата-аналар олардың туған-туыстары қызмет бабын пайдаланып, заң нормаларын сақтамаса, кейбіреулері ала жіптен аттап қылмыстық әрекеттермен айналысады. Мұндай қылықтарды көретін жасөспірімдер сол шағын ортаның салт- санасын қабылдайды. Бесінші себеп – кейбір ата-аналардың өмірлік бағдарламасында ала беру, жинау, мансапқорлық, менмендік пиғылдар орын алып, адамдарды ақыл-парасатына қарай емес, «байлығына», «қажеттілігіне» қарай сый құрмет көрсету баршылық. Осындай ортадан шыққан балалардың ұрлық, тонау, жәбірлік, зорлық- зомбылық жасауға бейім екенін байқауға болады. Алтыншы себеп – балаларын шектен тыс мәпелеу, еркелету, ерекше жақсы көру, тұрмыстық еңбекке қатыстырмай «ақ саусақтылыққа» дағдыландыру, алдарындағы қиындықтарды жеңуге баулымау, еңбек, әдет дағдыларын қалыптастырмау. Өмірге икемсіз балалар қоғамға жат қылықтарға, темекіге, ішімдікке, есірткіге, ұрлыққа икемделе бастайды.

Белгілі психолог К.Бютнердің айтуы бойынша, осындай ойындар, бейнекинолар, теледидарлар девиантты мінез- құлықтың негізгі себебі болады дейді.

Девиантты мінез-құлыққа өзін-өзі бағалау деңгейі төмен балалар бейім келетіндігіне байланысты, балалардың өз ортасынан бөлініп, шеттеп жүруіне де себеп, болады. Өз ортасында өзін толық сезіне алмаған баланың мектепке деген қызығушылығы төмендеп, өз қызығушылығын қанағаттандыру үшін телекиноларға әуестеніп, содан көрген теріс қылықтарды бойына сіңіреді. Сонымен қатар далалардың девиантты болуына ата-ана да әсер етеді. Егер ата-ана балаларының қызығушылығын қанағаттандырмаса, ол өз қажеттілігін басқа нәрсеге бағыттайды. Осыған байланысты мақсаты қанағаттанбаған жағдайда іштей пайда болған ашу ызаның эмоционалдық қалпы өшпенділікке, жек көрушілікке, кектену сияқты жағымсыз эмоционалды қалыпқа айналады [6].

Сол сияқты қазіргі экономикалық жағдайымызда балалардың жастайынан нашақорлық, жезөкшелікпен айналысуы және бұлар жайында көптеген фильмдердің, хабарлардың көрсетілуі балаларды жас кезінен еліктіріп, оларды құрбы-құрдастарынан бөліп, осындай жүріс-тұрысқа бейім топтың адамдарымен араласуына кедергісіз жол ашады. Сондықтан бала санасының дұрыс қалыптасып, психикасының дамуын жетілдіру үшін бала санасын улайтын мұндай хабарлардың көрсетілуіне әлеуметтік, қоғамдық тұрғыдан шектеулер қойылуы керек. Сонымен қатар педагог, психолог, ата-ана, әлеуметтік педагог бірлесе жұмыс атқарулары тиіс, яғни баланың сабақтан бос уақытын

тиімді пайдалануға ата-анасымен бірлесе отырып, мектептен тыс көптеген қызықты жұмыстар жүргізе алады.

Сонымен қатар, педагог олармен байланыс орнату, диалог құру, кедергілерді анықтау, психологиялық педагогикалық қолдау көрсету сияқты бірнеше кезеңдерден тұратын шараларды жүзеге асырғаны абзал. Кешенді көмек көрсету негізіндегі мәселені шешу өзара ықпалдастықтың қарым-қатынас технологиясы педагог мінез-құлқының келесі техникасын ұсынады:

- Әңгімелесушіге қызығушылық білдір, оның бетіне қарауға және тыңдауға үйрен;
- ойындағысының барлығын айтқыз, тыныштықты сақтай біл, оқушының жай күйімен мәселесін түсінуге тырыс;
- өз көңілінді білдіре біл;
- керекті ақпаратты алу және барлығын түсінуге бағытталған сұрақтарды қоя біл;
- әңгімелесушіңді өз мәселесін түсінуге, оған шешімін табуға бағытта. Үйретіп және кеңес бер ме, бірақ оның өзіндік шешім табушылығын оят. Баламен әңгіменің мұндай тәсілі сынып жетекшісіне де ұсынылады. Оның негізінде адамға өзін-өзі дамытуға талпынушы тұлға ретіндегі көзқарас, ал оқушыға дамушы, оларға көмек көрсете алатын адам ретіндегі көзқарас жатыр. Яғни, бала тәрбиесінде ұсақ-түйектің болмайтындығы, кез-келген өзгешелікке, кемшіліктерге мән беру керек деп тұжырым жасауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Уолш Д. Функционализм и теория систем // Новые направления в социологической теории. М.: Прогресс, 1978б. С. -142.
- 2 Смелзер.Н. Социология. Пер. с англ. – М: Феникс, 1994. – 294с.
- 3 **Добреньков В.И., Кравченко А.И. Социология. Учебник. ГРИФ.-М., 2009.- 606 с.**
- 4 Кле М. Психология подростка. М.: Педагогика. 1991.С. 36.
- 5 Yarrow, L.Y. Maternal deprivation / The child his psychological and cultural development //J. Normal development. 1972.
- 6 Әлқожаева Н.С. Әлеуметтік педагогика: оқу құралы-Алматы: Қазақ университеті,2011. - 140 бет

УДК 94(574)

Әзімов Н.Б.

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Тарих мамандығының 1-курс магистранты
Қызылорда, Қазақстан, e-mail: n_a_b94@mail.ru*

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНДАҒЫ БИЛЕРДІҢ РӨЛІ

Abstract. In this article said about condition of interval affair of Kazakh khanatepolitical activity of the Judges. In this research the author analyze the example of folklore – historical epics.

Keywords: Kazakh khanate, khan, Asan kaygi, heroes, Yessim khan, Zhienbet.

Өткен ғасырдағы ұлтымыздың біртуар перзенті болған Ахмет Байтұрсынов: «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих» деп айтқанындай, тарих беттерінде қалған батыр

бабаларымыздың ерліктеріне бей-жай қарамай, өткеннен сабақ алуымыз керек. «Мәдени мұра» және «Халық тарих толқынында» бағдарламаларына сәйкес өткен тарихымызды қайта жаңғырту, қалпына келтіру және жаңадан қайта жазу негізге алынды. Соңғы уақыттарда төл тарихымызға деген қызығушылық артып келеді. Соның бір айғағы ретінде өткен жылы Қазақ хандығының құрылғанына 550 жылдық ұлы мерекені мемлекеттік деңгейде атап өттік. Дүбірлі мерекенің бір естелігі ретінде Қазақ хандығының құрылуы тарихында есімдері ерекше аталатын Керей мен Жәнібек хандарға Тараз қаласынан ескерткіш орнатылды. Кейінге өскелең жас ұрпақтың санасында қазақ халқының тарихы сайрап тұрса елдігіміз мәңгі болары анық.

Қазақ хандығы құрылған сәттен-ақ ел арасында билерге деген құрмет ерекше болған. Би-шешендер даулы мәселені түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Тындырғанда да хатсыз, харарсыз, ауызша жүзеге асып, бітіп жатқан. Ел ішінде болып жатқан жағдайларды жоғарғы билік иесі – хандарға бүкпесіз жеткізген-ді. Халық басшысы болған хандар да әрдайым билермен кеңесіп отырған. Халқымыз ел таныған шешен, билерге кенде болмаған. Ұлы ғалым Шоқан Уалихановтың айтуынша, оларды халық өздері қалап, би атап отырған, ешқандай арнайы сайлау болмаған. Ал, би болып белгіленетін кісілер өзінің шешендігін, әділ төрелік айта алатын қасиетін көпшілік алдында көрсете білген. Олар барынша адал, ешкімге бұра тартпайтын, тура сөйлейтін нағыз шешен әрі ақылгөй, халық қамқоры болған. Сондықтан да халық «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» деп мақалдап кеткен.

Әсте қазақтың шешендік өнері, билік құру дәстүрі Әз-Жәнібек ханның, Жиренше шешеннің тұсында өркен жайып, Әз-Тәуке ханның кезінде биік шыңға көтерілсе керек. Атақты Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің даңқы осы кезде бүкіл қазақ даласына жайылды [1, 4 б].

Ханның ел арасындағы өкілі – билер, жыраулар болған. Олар әрдайым ханның жанынан да табылып отырған. «Мысалы, Керей мен Жәнібектің жанында Асан қайғы жүрді. Асан қайғының ұлылығы, данышпандығы, көрегендігін барша халыққа аян. Халық ішінде Асан қайғының Желмаясына мініп алып, Жерұйықты іздейтін аңызы кеңінен тараған» [2, 16 б].

Асанды көбіне хан қасынан көреміз. Оның бізге жеткен толғаулары түгел дерлік Әз-Жәнібек ханға арнай айтылған. Алайда Асанды сарай ақыны деуге болмайды. Халық аңыздарында Асан қайғы жайында «бұл қария қашанда ханға жағынбай, жарамсақтанбай тура сөйлеуші еді» делінеді.

Бұл сөздің ақиқаттылығы Асан толғауларынан-ақ байқалады.

«Әй, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің,
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің,
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып қызып терлейсің,
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің», - дейді ол Жәнібек ханға.

Ханның елді өз бетімен билеп-төстеу, қаһары түскен адамнаң өлім жазасына кесу хақысынан айрылып, рубасы ақсақалдарсыз ешбір мәселені шеше алмайтын күйге жетуі – қазақ хандығының соңғы дәуіріне тән құбылыс. Ал Асан өмір сүрген заманда ханға

жанағыдай сөйлеу кез-келген шонжардың қолынан келер іс емес. Бұл – Асанның Асандығы ғана айтылған сөз.

Бұл жерде Асан – халық тілегінің жоқшысы, Асан мұңы – халық мұңы. Оның атына жалғанған қайғы деген анықтама халық сүйіспеншілігінің белгісі іспеттес. Асан мұңының тамыры тереңде. Оның негізінде халықтың сол кездегі тұрмыс-халіне жаны ашығандық, өмірге көңілі толмау бар. Асан қайғысы – бүгінгі тіршіліктің, ертеңгі болашақтың қамын ойлағандықтан туған қайғы. Сондықтан да өз толғауларында ол үнемі халық атынан сөйлейді [3, 9 б].

Есім хан – қазақ хандарының ішіндегі ерекше тұлға. Оның ерлігі де, елдігі де биік. Ел іргесін қалаған, кеңіткен, қорғаған, айналасына ел батырларын жинаған батыр хан; батырлығына, батылдығына бола Еңсегей бойлы ер Есім атанған хан. Оның аты аңызға айналған. «Есім ханның ескі жолы» деген әдет-ғұрып жолының халық ішінде сақталуы да Есім ханның атақты хан болғанына куә. «Қазақта тұтас хандыққа Есім жеткен, тұтас билікке Төле би жеткен», - деген сөз бостан босқа айтылмаса керек [4, 5 б].

Оған ел-жұрты «Еңсегей бойлы ер Есім хан» деп жыр арнаған. XVII ғасырда Қазақ хандығының тағына Есім хан отырады. Тәуекел ханның тұсында (1582-1598) көршілес хандықтармен жауласу кең өріс алды. Ол, әсіресе, Бұхара, Ташкент хандықтарымен әлсән-әлсін соғысып, көбіне жеңіспен оралады. Ойраттармен соғыста олардың біраз бөлігін өзіне қаратып, аз ғана уақыт қазақ пен қалмақтың ханы болып тұрады, 1595 жылдың мартында орыс патшасы Федор Ивановичтің Тәуекел ханды орысқа қарату грамотасында ол қазақ пен қалмақтың ханы деп аталады. Тәуекел ақырында Бұхара хандығымен соғыста өледі. Есім ханның (халық аузында «Еңсегей бойлы ер Есім» атанған) тұсында да соғыс толастамайды. XVI ғасырдың соңғы жылдарында Қазақ хандығының біраз күшеюі Есім ханның жеңістерге жетуіне біраз жағдай туғызды.

Қазақ ханы Есім қырғыз жұртын шоңбағыш руынан шыққан Көкем би арқылы билейтіндігін, қатаған мен шанышқылының әміршісі Тұрсынның көзін осы көкем арқылы құртып, кейін Ташкентте оның құрметіне «Көкемнің көк күмбезі» атанатын атақты мұнара тұрғызғандығын Шоқан Уәлиханов жазып кеткен [5, 83 б].

Есім ханның замандасы, қолында ұстаған батыры Жиёмбет жыраудың біздің заманымызға жеткен шағын толғаулары хан мен жырау арасындағы бірлікті емес, араздықты, алшақтықты, алауыздықты білдіреді [6, 80 б].

Халық Жиёмбетті әділ би, шешен жырау, айлалы, «аруақты» батыр деп дәріптейді. Жырау жас кезінде ханға қызмет етіп, оның сенімін ақтаған ерлердің бірі болған. Хан қолымен бірге аттанып, ерлік жорықтарды басынан кешкен. Жиёмбеттің ханға өз дегенін істетердей ықпалы болған. Оны мына жолдардан көруімізге болады:

Менің ер екенімді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің.
Дегенімді қылғансың,
Қайратымды білгенсің.

Өзінің сарай маңындағы орнын ханның есіне салып, оған адал қызмет еткен ердің бірі болғанын айтады. Ол өзінің бағасын бағасын біледі, елге де, ханға да керек адам екенін сездіреді.

Мен жоқ болсам Есім хан,
Ит түрткіні көрерсің.
Жиёмбет қайда дегенде,
Не деп жауап берерсің?..

Осындай ескертпелеріне құлақ аспаған бір бет ханға көңілі әбден қалған тұста өзінің өткен істеріне өкініш те білдіріп қояды. Оның сойылын соғып, адал жауынгері болғаны ескерілмей, ханның өзіне қаталдық жасап отырғанына қынжылады. Жырау ханға еткен істерін еске салып қана қоймайды, кейде өзінің батырлық жорықтарын баяндап, айбар да көрсетеді. Қалмақ шапқыны кезінде хан қатты сасып, хан ордасының берекесі кете бастаған ауыр кезеңді оның есіне салады. Сол бір екіталай шақта тайсалмай тұрып, орданы қорғап қалғанын, бұл тұста ханның үй ішінің де қатты сасқанын, өзі болмаса жау қолында кетуі де мүмкін болғанын есіне салады [7, 274 б].

Ел аңыздарында өзімшіл ханға қарсы пікірлердің болуы, онык Жиёмбет жыраудың атына байланысты айтылуы тегін емес. Оның негізінде белгілі шындық жатуы тиіс. Жиёмбеттің ханға наразы болып өткенін, оның өз соңынан ерер алашы (халқы) бар батыр екенін жыраудың бізге жеткен мына бір толғауы да айқындайды:

Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін,
Ат құйрығын кесермін,
Ат сауырын берермін,
Алыста дәурен сүрермін,
Қарамасаң, ханым, қарама,
Сенсіз де күнімді көрермін.

Жиёмбет – ханға қарсы өз наразылығын ғана емес, қалың топтың наразылығын білдірген жырау.

XVII ғасырдың соңы мен XVII ғасыр басында (1680-1715) Хандық дәуір тарихында билік еткен Тәуке хан тұсында жүздерді билер арқылы басқарғанын білеміз. Бұл дегеніміз ел басқаруда билердің үлкен рөлге ие болғаны яғни, шарықтау шегіне жеткендігін көрсетеді. Жоғарыда айтып кеткендей, билер мен жыраулар билікке тікелей әсер ете білген. Хандардың қисынға келмейтін қатал шешімдеріне өз ауызданымен халықтың уәжін жеткізген. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген мақалы осының айғағы.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б
2. Аңыз адам. № 19. 2011
3. Жыраулар. – Алматы, Білім. 2007. 200 б
4. Қ.Байболұлы. Еңсегей бойлы ер Есім. Дастандар. – Алматы: 2005. – 320 б.
5. Ж.Тілепов. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б.
6. Ә.Дербісәлин. Әдебиет туралы толғаныстар. – Алматы: Ғылым.1990.-296 б.
7. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.

Әметбек Д.

С.Демирел университеті, халықаралық қатынастар және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, PhD, dinmukhammed.ametbek@sdu.edu.kz

SULEYMAN DEMIREL'S CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF NAZARBAYEV'S IMAGE OF TURKEY

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Түркия туралы түсінігінің қалыптасуына Түркияның президенті Сүлейман Демирелдің қосқан үлесі талқыланды. Тұрғыт Өзалдың президенттік кезеңінде қалыптасқан оң үрдіс Сүлейман Демирелдің президенттік кезінде де өзінің сабақты жалғасын тапты. 90-жылдардың орталарынан бастап, Түркия экономикалық және саяси дағдарыста болса да, бұл Түркияның Қазақстан сыртқы саясатындағы орны туралы Назарбаевтың түсінігіне кері ықпал етпеді. Өйткені бұл кезеңде Назарбаев Түркияның мүмкіншіліктерінің шектеулі екендігіне көзін жеткізген еді.

Кілт сөздер: Назарбаев, Демирел, Қазақстан Түркия қатынасы, мәдени байланыс.

Nazarbayev's image of Turkey, although as many other Kazakhs he was aware that Turks share common culture and language, nevertheless, was not different than that which was indoctrinated according to the official ideology. Turkey, as a country which was in the western bloc during the Cold War and as a NATO member, had enemy image in the Soviet Union. Besides, it was generally described as backward country.

The change of this negative image of Turkey to positive one was realized when Nazarbayev visited Turkey on the invitation of Turkish president Turgut Özal in October 1990. It is important to note that this was the first visit of Nazarbayev to a foreign country as the head of sovereign state [1]. The matter is that the visit took place just after Kazakhstan released the Declaration on State Sovereignty of Kazakh Soviet Socialist Republic on 25 October 1990. As it would be in the case of independence a year later, the invitation of Turgut Özal was perceived as strong signal to recognize Kazakhstan's statehood. Nazarbayev indicates that although the Soviet Union still existed, he was welcomed according to the protocol of the head of state [1]. These kinds of signals are generally given to show that the guest is highly respected by the host. If we take into account that this was a first visit of Nazarbayev to Turkey the value of the respect is well understood. Here we should underline the personal role of Turgut Özal. His initiatives, charisma, decisiveness contributed a lot to the formation of image of Turkey in the mind of Nazarbayev. It means that personal relations between leaders of states can play significant role in bilateral relations.

Nursultan Nazarbayev confesses “of course I was impressed with the real life in Turkey, with progressive development of its economy and community. It was contrary to the official perception about this country in the USSR.” [1]. This statement means that the previous image of Nazarbayev on Turkey is replaced by the new image. Nazarbayev was not only impressed by the warm welcome of President Özal, but also with the real conditions in Turkey. This positive image of Turkey led to close cooperation between two countries. As Nazarbayev would recall later, “Exactly during that visit we cast the basis of further interaction with Turkey.” [1].

Close relations on the presidential level was continued by President Süleyman Demirel. Nazarbayev met with Demirel on October of 1990, in his first visit to Turkey. At that time

Demirel was the leader of strong opposition party. On May of 1993 Süleyman Demirel was elected as the 9th president of Turkish Republic. Nazarbayev describes it as a zenith of long carrier of 69-aged outstanding politician [2]. Touching upon the relation between Özal and Demirel, Nazarbayev notes that “Once Demirel was Özal’s teacher, but then their paths diverged.” Then he adds that “despite the disagreement between these prominent politicians the common work wasn’t damaged. Each of them made an invaluable contribution to the development of Turkish state.” [2].

Demirel continued his active foreign policy toward Turkic world as the head of the state. He made his first visit on this position to Turkic states, first to Cyprus then to post-Soviet Turkic republics. Demirel frequently visited Kazakhstan. Although the euphoria of the first meetings was lost, Demirel’s visit to Kazakhstan continued to contribute to positive image of Turkey in Nazarbayev’s view. Demirel, as Özal, tried to utilize every opportunity to show that Turkic world is important for Turkey. One of the diplomatic gestures to express the importance of the guest was displayed during Nazarbayev’s official visit to Turkey in 1994. As it is noted by Muhtar Qul-Muhammed, when the plane of Kazakh president entered Turkey’s air space four jets of Turkish air forces accompanied the guests’ plane as a gesture of respect until Esenboğa airport. In the airport, president Demirel himself met the guests [3].

Süleyman Demirel continued Özal’s initiatives on gathering the leaders of Turkic speaking countries. The second summit which was planned in Azerbaijan in 1993 did not take place due to the instability there. In 1994 Turkic summit was hold in Istanbul with the invitation of Demirel. Having learnt the lessons from the first summit, this time Istanbul declaration emerged in the result of the consultations of all parts. In addition until the summit in 1994 the reality of Turkic world was recognized by international politics and internalized by the domestic politics. On 12 July 1993 TÜRKSOY, the organization which will deal with cultural affairs in Turkic world, was established. So leaders of Turkic states came together with more readiness and real expectations than it was in the first summit. As it was put by Nazarbayev in his speech in the second summit “Suspicion in inter-state relations is slowly replaced by trust and mutual understanding. Confrontations in the old frontlines of the Cold War are replaced by partnerships.” [4].

During his official visit to Turkey which was first after inauguration of President Demirel, Nazarbayev used more confident statements. After signing Friendship and Cooperation Agreement between Kazakhstan and Turkey Nazarbayev described bilateral relations as ‘brother relations’ and stated that Turkey is supporter of Kazakhstan. He underlined “We rely on you.” [5].

When we analyze the speech of Nazarbayev in the summit we clearly see how Eurasian identity of Kazakhstan shapes Kazakh president’s policy. Nazarbayev indicates that he perceives with satisfaction the dialogue between Russia and USA [4]. It is obvious that positive trend in Russian-US relations and cooperation between Russia and Turkey positively affects Kazakh foreign policy generally and Kazakh-Turkish relations particularly. Under this circumstance, even cooperation with NATO for Kazakhstan is promising. Nazarbayev touched upon this subject in his speech in the summit. «Let’s analyze the ‘Partnership for Peace’ program which aims to facilitate interaction for peace and security between us and NATO countries including Turkey which plays an important role. We understand and support the main principles of the doctrine. It is first of all wide-range cooperation and attempt to diminish the accumulated distrust in the issues of planning security and defense.» [4].

One of the main issues discussed in Nazarbayev's speech is integration. Having noted that one way of global development is to search for and implement models of integration, Kazakh president states that institutionalized models of integration prove the fact that framed ideological and other forms of imposed inter-state unions which were dominant once upon a time are replaced with integrations based on more firm commonalities of interests of developments [6]. In more precise way, integration should be open and free from ideological confrontations. Further, Nazarbayev expresses his views on Turkic integrations, Eurasian Union and Economic Cooperation Organization. Concerning the project of Eurasian Union which was in fact pronounced by Nazarbayev himself in the spring of that year, he clearly states that "it is not revival of the old Soviet Union." According to Nazarbayev, "The project is designated to the wellbeing and humane values of millions of people who share hundred-year common history, the traditions of co-existence, cultural heritage and common destiny." [4]. In fact Nazarbayev's confidence in the second Turkic summit is stemming from the fact that by pronouncing Eurasian Union he gave strong message to Russia that Kazakhstan will remain close partner of Moscow. That is why he was more assertive in the issue of integration within Turkic world.

Concerning the Turkic integration Nazarbayev stated that the time to establish a union which unites Turkic countries has come. He expressed his belief that this union is not directed against anyone and it will not be a military one. Nazarbayev underlined "The aim of the union is to establish peace and to increase well-being of people." [5]. This statement is aimed to assure Russia and Russian population of Kazakhstan who are concerned that Kazakhstan is distancing from Russia. In the press conference after the summit Nazarbayev reiterated that the aim of the union is to revive spiritual values, to develop economy and to help each other in building modern statehood [6].

In his speech in the summit Nazarbayev having indicated that the common history among Turkic people creates available conditions to develop cooperation in different spheres, states "Besides, this kind of cooperation does not limit our attempt to develop wide-range relations with other states and with our traditional partners." [4]. Nazarbayev underlines special place of Kazakhstan which cannot be oriented solely on Turkic world. Further Nazarbayev calls to explore not only cultural commonalities while establishing relations but also learn more about peculiarities of the countries. As an example he says that Kazakhstan can explain how different people living in the country are enriching the cultural palette of Kazakhstan [6]. By this Nazarbayev reminds that Kazakhstan's culture is not only composed of Turkic culture but also includes other cultures namely Slavic one. Based on this reality Nazarbayev states that while reviving cultures and languages of people the main responsibility is cast upon society itself rather than state. "It is because during this process misperception of the role of state can lead to harm in the balance among different nationalities in the country." [4]. In this way Nazarbayev is saying that Kazakhstan in its relations with Turkic world should take into account external and internal balances.

While discussing the Economic Cooperation Organization in his speech, Nazarbayev states "To reach maximum efficiency from the work we should think to include partners from Black Sea Economic Cooperation Organization and the Commonwealth of Independent States, first of all Russia, into the actions of the ECO." [4]. There is perception that leader of Kazakhstan expresses Russian interest in the absence of Russia. However, it should not be forgotten that Kazakh leaders expresses Turkish interests in the absence of Turkey as it was in Eurasian Summit in 2012 when Nazarbayev proposed to include Turkey as the member of Eurasian Customs Union. This situation displays Kazakhstan's Eurasian that is Slavic-Turkic

identity. To come back to Turkic summit, no doubt that the second summit further strengthened Turkic component of Kazakhstan's Eurasian identity.

During Demirel's presidency five Turkic summits in Istanbul (1994), Bishkek (1995), Tashkent (1996), Astana (1998), and Baku (2000) took place. Although the euphoria of the first years passed, we should confess that these summits were effective tools to remind that the people of these states are united by common Turkic world. Especially from Kazakhstan's view these summits were perceived as the recognition of the Turkic roots of Kazakhstan. When we analyze the declarations of the summits, we find out that there is internalization of Turkic identity. Although in the first declaration heads of states express that they share common history and culture, there is no word 'Turkish' or 'Turkic'. Instead, leaders refrained with term 'Eurasia' which is geographical term, and politically neutral one. In Istanbul declaration of 1994 the phrase 'Turkish dialects' was added. In Bishkek declaration of 1995 the term 'Turkic people' was coined; in Tashkent declaration of 1996 the term 'Turkish-speaking countries' entered into circulation.

In these summits leaders emphasized common values and exchanged views on regional and international problems. At the same time it became the forum where parties declared their support to each other's internal and foreign policies. In Istanbul Declaration of 1994 which was signed after the second summit of Turkic speaking countries, Nazarbayev besides other leaders "noted with satisfaction the efforts made by related countries on the issue of transferring of oil and gas pipelines via Turkey to Europe and Mediterranean Sea." [7]. In Bishkek Declaration of 1995 and Tashkent Declaration of 1996 leaders of Turkic states "underlined the necessity of international cooperation in the struggle against terrorism and separatism that recognize no boundaries." [8]. In Astana Declaration of 1998 to the list of threat, besides terrorism and separatism, fundamentalism was added [9]. In Baku Summit of Turkic speaking countries held in 2000 leaders denoted the importance of Istanbul Declaration and Agreement on Baku-Tiflis-Ceyhan Great Oil Pipeline signed on 18 November of 1999, and the importance of Intergovernmental Declaration on the principles of realization of Turkmenistan-Azerbaijan-Georgia-Turkey-Europe Trans-Caspian Natural Gas Pipeline. In addition Turkic leaders 'renewed their propositions on the building of peace, stability and security in South Caucasia and Central Asia which were pronounced in the OSCE Istanbul Summit and other meetings, and confirmed their belief that these propositions will contribute to regional and global peace.' [10].

In all these summits Demirel as the head of Turkey, and as the eldest among presidents, was respected. In Baku Summit of Turkic speaking countries held in 2000 Turkic leaders "emphasized the important role of Turkey's President Süleyman Demirel in establishing and strengthening of understanding and trust among leaders of Turkic speaking countries, and in the development of friendship and brotherhood among those countries, and in convergence and solidarity of Turkic peoples; and expressed their gratitude." [10].

Speaking on the fifth anniversary of the Kazakhstan independence Nazarbayev thanked Süleyman Demirel who was attending that ceremonial meeting. Declaring Kazakhstan's strategy in foreign policy Nazarbayev noted that "In recent years the active economic and political dialogue of Turkic states, interrupted by totalitarian isolation, was restored. Here there is a big contribution of our honorable guest President of Turkey Süleyman Demirel. This is the rising element in world politics and Kazakhstan actively supports the strengthening of integration in

this direction.” [11].⁸The presence of Turkish president on fifth anniversary of Kazakhstan’s independence was good gesture from Turkish side. As Nazarbayev stated, “Between two nations there formed big friendship, and Kazakhstanis know the value of that friendship and are proud of it.” [1].

Nazarbayev says that there are friendly relations between him and Demirel. He underlines that there are only very few examples of constant and fruitful relations among head of states [2]. Nazarbayev and Demirel were in contact and frequently exchanged views on regional and global affairs until the death of the later. Nazarbayev generally met with ex-President Demirel when he visited Turkey. It is worthy to mention that there is a university in Kazakhstan named after Süleyman Demirel.

In the final analysis, Demirel confirmed Nazarbayev’s perception of Turkey formed in early 1990s. Although during 1990s Turkey experienced political and economic instabilities, this did not change the perception of Turkey as he was well aware of limits and handicaps of Turkey.

Literature:

1. Nursultan Nazarbayev, Na Paroge XXI veka, Atamura, Almaty, 2003, p. 193.
2. N. Nazarbayev, Gasyrlar togysynda, Atamura, Almaty, 2003, p. 192.
3. Muhtar Qul-Muhammed, ‘Teñizder terbetken Türkiya’, Jas Alaş No.145, 22 Qaraşa 1994 jıl.
4. ‘Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev’in Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesinde yaptığı konuşma 18-19 Ekim 1994, İstanbul’, in Kazakistan-Türkiye Dostluk ve İşbirliğinin 20 Yılı, Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2012, p. 61.
5. ‘Qazaqstan men Türkiya Dostıq jane Intumaqtastıq turalı şartqa qol qoydı’, Halıq Kenesi No.158, 19 Qazan 1994 jıl.
6. ‘N. Nazarbayev: Türkiyağa sapar jemisti boldı’, Halıq Kenesi No.160, 21 Qazan 1994 jıl.
7. http://www.turkkon.org/docs/10_IstanbulBildirisi1994_2.DevletBaskanlariZirveBildirisi.pdf Accessed on 20.10.2013.
8. http://www.turkkon.org/docs/09_BiskekBildirisi1995_3.DevletBaskanlariZirveBildirisi.pdf Accessed on 20.10.2013.
9. http://www.turkkon.org/docs/08_TaskentBildirisi1996_4.DevletBaskanlariZirveBildirisi.pdf Accessed on 20.10.2013.
10. http://www.turkkon.org/docs/07_AstanaBildirisi1998_5.DevletBaskanlariZirveBildirisi.pdf Accessed on 20.10.2013.
11. N. Nazarbayev, Lessons of History and the Modernity: Speech in ceremonial Meeting devoted to 5th anniversary of Kazakhstan Independence, Almaty, “Kazakhstan” 1997, p. 101.

⁸ N. Nazarbayev, *Lessons of History and the Modernity: Speech in ceremonial Meeting devoted to 5th anniversary of Kazakhstan Independence*, Almaty, “Kazakhstan” 1997, p. 101.

Дариябек Д.С.

ҚР Білім және Ғылым министрлігі, Ғылым комитеті, Философия, саясаттану және дінтану институтының PhD докторанты, d.dariabek@mail.ru

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТ САБАҚТАСТЫҒЫ

Abstract. The article analyzes performance based on religious tolerance Kazakhstan society. And also marked the significance of the activities of tolerance in Kazakhstan.

Key words: tolerance, culture, religion

Қазақстан қоғамында қалыптасқан бүгінгі жағдай әлеуметтік, рухани құндылықтардың басын қосып, бір игі мақсаттың, елдің тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін мүдденің кәдесіне жарату қажеттілігін алға тартып отыр. Шарасынан шыққан жаһандық дүрбелеңдердің салқыны тәуелсіз Қазақстанның ұлттық және мемлекеттік келбетін шарпып тұрғаны жасырын емес. Оның негізгі ағысы дінаралық қақтығыстар, лаңкестік және экстремистік пиғылдағы арнайы топтардың қимыл-әрекетінен байқалып отыр. Осы орайда, бөгде пиғылды, жат пікірлі субъективтік күштердің елдің қауіпсіздігі мен бейбітшілігіне нұқсан келтіруге бағытталған шараларына тойтарыс беріп, әлемдік тыныштықты тұрақтандыруға арналған іргелі жобаларды жүзеге асыру кезек күттірмес мәселеге айналды. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев қазақ топырағындағы ынтымақтастық пен татулық қағидаларының әлеуетіне аса үлкен маңыз бере отырып, толеранттылықтың қазақстандық үлгісін жария еткені де ХХІ ғасырдың бергі кенерінде жүзеге асты. Қазақстанның 2010 жылы ЕҚЫҰ-ына төрағалылығы барысында мемлекет басшысы Н.Назарбаев әлемдік қауымдастықты «Т» әрпімен басталатын төрт сөзге ерекше мән беруге шақырды: Tolerance (төзімділік), Trust (сенім), Tradition (дәстүр), Transparency (ашықтық, жариялылық) [1, 7].

Осы аталған ұғымдар төңірегіне шоғырланатын құндылықтардың болашақта Қазақстанды дүние жүзіне бірегей бейбітшілік отанына айналдырудағы ролі үлкен болмақ. Бұл ұстанымдардың ішінде, әсіресе, толеранттылық тұғырнамасының орны айрықша. Себебі бағзы дәуірден бастап, дін адамдардың сенім, моральдық құндылықтар бастауы ретінде тұрмыс-тіршілігі, рухани және заттық мәдениетіне өшпестей ізін қалдырды. Адамға материалдық игіліктер, тұрмыс қажеттіліктері қандай қажет болса, сенім де соншалықты қымбат. Сенімі үшін адам өзін-өзі құрбандыққа шалады, сенімі үшін не нәрседен болсын тайынбай, өзінің ұстанған дінін өзгелердің дінінен артық санайды. Жалпы әр дәуірде өмір сүрген адамзат ғұламалары осы күрделі мәселеге барынша бас қатырып, осы жайтты әр қырынан шешуге тырысады. Бірақ дәлелденбейтін бір ақиқат – жан-дүниесіне берік орныққан діни түйсік соны ұстанған адамның өміріне жол бастаушы. Осы тұрғыда орыстың ұлы ойшыл ғұламасы Л.Н.Толстой былай деп өзінің күнделігінде жазады: «Бір ақиқат: Құдайға жан-тәніңмен берілу. Адал жолдан айнымай жүріп, қалған дүниенің шырғалаңы мен тағдыр тауқыметін Жаратушы Иеңе тапсырсаң болды. Мейлі ажал тап, мейлі өл. Өзелде не жазылған болса, сол болуға тиіс. Пешенеңе жазылған нәрсенің өзі саған шаттық әкелмек. Өмірде адал жолмен жүргісі келетін адамға дін мен қайырлы істен басқа ештеңе жол серік бола алмайды» десе, тағы бірде «Адам екі түрлі жағдайда ғана тыныштық табады. Жаныңды жеген қайғыдан, дүниенің шуынан тыныс тауып, үлкен күрес, үлкен дауылдан кейін тынши қалу. Бұл – тәннің тыныштығы. Және барынша шаттыққа бөленетін екінші бір тыныштық – жанның тыныштығы да бар [2, 45].

Адам мұндай халге дін жолымен жүріп-тұрған кезде ғана жетпек. Бұл саналы түрде Құдаймен, барлық ғаламмен бірігу, барлық нәрсеге деген махаббаттың салтанат құруы. Барлық таза, кінәсіз мақұлықтарды жан-жүрегіңмен беріле сүю. Арман-тілегің мен құштарлығыңды құрбандыққа шалып, ғаламдық өмірге басты біржола байлау. Өз еркінді оның өзінің мөлдір бастауына ұластыру. Жұдырықтай жүректің жұмақ тыныштыққа еніп, басқа бақыттың орнайтыны осы кезде», - деп ағынан жарылады. Л.Толстой өзінің бір жыл бойы үзбей жазған туындысы «Круг чтение» еңбегінде он төрт күндік толғанысын дін мен діни төзімділік тақырыбына арнаған. Осыған қарағанда, дін және онымен қатар жүретін діни төзімділік ұғымының бұдан үш-төрт ғасыр бұрын да кеңінен танымал болғандығын аңғаруға болады. Бұған қатысты Толстойдың еңбектерінен тәлім алған қазақ данасы Ш.Құдайбердіұлы «Иманым» атты жинағында: «Бұл кездегі діндердің бәрі нашар // Ешбірі түзу емес көңіл ашар // Өңкей алдау, жалғанды дінім дейді // Тексерсең ойың түгіл, жаның сасар // Әлемдегі діндердің түп мақсұты // Үш нәрседе бұлжымай құшақтасар // Құдай бар, ұждан дұрыс, қиямет шын // Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар» [3, 36] деп сол кезеңдегі соғыстардың түпкі себебін діни қайнаркөзден іздейді және дұрыс анықтайды. Расында шатақ діннің кесірінен ел мер жер қанға бөгіп, қырғынға ұшырайды. Ал бір елдің ішінде әр діннің өкілдері өмір сүре отырып, тату-тәтті тіршілік ету адамзатқа бұйырмай келген арман. Әлем халқы бірнеше ғасырлар бойы зардабын тартқан діни төзімсіздік факторларының Қазақстанның тәуелсіздігіне де тигізетін зардабы мол. Сондықтан толеранттылық қағидаларын қоғамдық өмір көрінісіне, сонымен қатар жеке тұлғалардың сана-сезіміне орнықтыру қажеттілігі күн өткен сайын сезіліп келеді.

Ұлтаралық қақтығыстар да көбінесе құндылықтар қақтығысынан (тіл, дін, жер т.б. үшін) туындайды. Мұндай қақтығыстың масштабы да үлкен болады. Өйткені, бұған екі немесе одан да көп ұлт өкілдері жаппай қатысуы мүмкін. Және құндылықтар қақтығысының тарихи тамыры да тереңге кетеді. Өйткені, құндылықтар дегеніміз мәдени құбылыс. Осылардың ішінде «Адамдардың сый-құрметіне қол жеткізу» құндылығы – бейбітшілік орнатушы негізгі фактор. Адамдар үшін бұл құндылықтың маңызы көбіне білімді, сауатты қоғамда арта түседі. Қазақ мемлекеттілігі тұтастық сақтау үшін көбінесе тек құндылықтарға сүйенді деп айтуға болады. Қазақтардың құндылығының қалыптастыруда діни толеранттылықтың да маңызы зор болып саналады.

ҚР ҰҒА Философия және саясаттану институтының 1997 жылы мешіттер мен шіркеулерде жүргізген әлеуметтік сауалнамасының нәтижесі бойынша «адам өлтірме» («не убей») деген өсиетті православтардың 92 пайызы құптаса, мұсылмандардың 40 пайызы ғана дұрыс көреді [4, 192-193]. Православтардың 88 пайызы өзінің ұлттық дәстүрлерін үйімізде сақтаймыз деп жауап берсе, мешіттегілердің 75 пайызы бұл сұрақты жауапсыз қалдырған да, тек 25 пайызы ғана дінге сәйкес келетін дәстүрлерді ұстанатынын жазған. Ал, православтардың 65 пайызы өздерінің ұлттық салт-дәстүрлерін білетінін айтса, мешіттегілердің 80 пайызы бұл сұраққа жауап беруді қажет деп таппаған. Ал, «теңдік», «әділдік», «адам құқы», «күш қолданбау», «бөтен діндерге төзіммен қарау» деген сияқты жалпы адамзаттық құндылықтарды 78 пайыз православтар қолдаса, мешітке келетіндердің 25 пайызы ғана құптаған. Демек, бұл жағдай ел арасында дәстүрлі исламның негізінде діни-ағарту жұмыстары жүргізілуі қажет екендігін көрсетеді.

Осыны ескере отырып, төл топырағымызда халқымыздың мінезімен үндесіп жатқан осы дәстүрлі исламды Президентіміз Н.Ә. Назарбаев жаңғыртуды ұсынады. „Қазақстанда біржолата орныққан Исламдық дін таным үлгісін одан әрі идеологиялық

тұрғыда дамытып, біздің теологтар исламдық мұраларды жаңғыртып, еліміздегі мұсылман қауымының қажетіне жаратуы керек.” [5, 105]

Қазақ халқының мұсылмандығы жоғарыдағы себептермен исламның сыртқы құлшылық формалары мен амалдарына байланып қалмай, діннің ішкі маңызын терең игерген, бейбіт һәм демократияшыл мұсылмандық болды. Соның арқасында қазақтың қонақжай мінезі, адамзатты жатырқамайтын ашық-жарқындығы қалыптасты. Қожа Ахмет Ясауи құдайды танудың және оған жетудің құлшылық үлгісімен қатар, адамдардың өз нәпсісімен күресе отырып, жоғары тазалық арқылы бару жолдарын да көрсетті. Сондықтан ислам көшпелі тұрмыс кешетін қазақтың өмір салтына айнала білді.

Қазақ дәстүрлеріндегі ең ұлы ұлағат – «біреудің игілігі үшін, өзгенің бақыты үшін өмір сүр!» деген діннің негізгі ережесін күнделікті тұрмысқа кіргізіп жібергендік. Қазақ халқының барлық әдет-ғұрпы – адам дүние есігін ашқаннан (жарыс қазан, шілдеhana, бесік той, тұсау кесу т.б.) бастап, үйленгендегі (ұзатылғандағы) той-томалағы (неке қию, есік көру, қоржын сөгу, сыңсу, өңір салу), өлік жөнелтуіне дейін (жетісі, қырқы, жылы, ас беру) көпшілікпен, адамдардың бір-бірінің қуанышы мен қайғысын бөлісу, бір-біріне жомарттық көрсету, көмектесу түрінде атқарылады. Яғни, қазақы салт-дәстүрмен өскен адам діни төзімділіктің негізгі принциптерін бойына мықтап сіңіреді.

Қазіргі қоғамда да діни төзімділік қағидаттарының қоғамда кең таралуы үшін кешенді зерттеулер мен жалпыхалықтық қолдау қажет. Қазақстан тәуелсіздік алғалы құқықтық, зайырлы мемлекет ретінде демократиялық құндылықтарды барынша дамытып келеді. Осы бір сын сағатта, тәуелсіздігіміздің туы желбіреп азат елге айналған шағымызда, тарихи сүрлеу негізінде және жалпыадамзаттық құндылықтар қорымен саяси модельді барынша дамытып, халқымыздың арасында төзімділікке бастайтын рухани ағартушылық, құқықтық сауаттылық пен азаматтық қоғам сұраныстарына сай мәдени өлшемдерді дамыту – өте өзекті міндет. Осы бағытта Елбасымыз маңызды бастамаларды тек еліміздің шеңберінде ғана емес, әлемдік деңгейде көтеріп келеді. Тату тірлік пен баянды бірліктің берік негізін қалауға себеп боларлық бұл саясат – жалпыхалықтық қолдауға ие болып отыр. Сонымен қатар, әлемдік қауымдастықтар мен мемлекеттер Қазақстанның бірлікке, татулыққа негізделген мемлекеттік моделін, саяси бағдарын оң бағалауда. Олар: Әлемдік және дәстүрлі діндердің съезі, Қазақстан халқы ассамблеясы, ЕҚЫҰ-на төрағалық етуімен, Ислам конференциясы ұйымының жетекшілігін қолға алуы және осы жұмыстар барысында діни экстремизм, терроризм, исламофобия, есірткі саудасы, адам құқығы, ядролық қарусыздану, діндер мен мәдениеттер арасындағы диалог секілді ғаламдық мәні бар проблемаларды талқыға салуы мен олардың шешімінің табылуына ұсыныстар айта білуі дер едік.

Толеранттылық – диалог және пікірлер мен ұстанымдардың сан алуандылығы арқылы ақиқатқа қарай жүруге қабілетті күшті де дана халықтың артықшылығы. Бақытымызға қарай, біз осындай құлшыныс пен ұмтылысты осы заманғы Қазақстанның саяси өмірінен кездестіріп отырмыз. Мысал ретінде егемендіктің елең-алаңында Президент Н.Ә.Назарбаевтың жеке бастамасы бойынша белгіленген, жыл сайын атап өтілетін «Рухани келісім» күнін айтуға болады. Тағы бір мысал ретінде алғаш рет 2003 жылы Мемлекет басшысының бастамасы бойынша өткізілген Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезін атап көрсеткен жөн. Съез барысында жалпы және 4 секциялық отырыс жоспар бойынша сәтті жалғасын тапты. Олар «дін көшбасшыларының тұрақтылықты дамытуға қол жеткізудегі рөлі», «Дін және мультикультурализм», «Дін және әйел», «Рухани құндылықтар мен қазіргі заманғы сын тегеуріндер», «Дін және жастар»

тақырыптары аясында ұйымдастырылды. «Форумға діни конфессиялар мен ұйымдардың басшылары, белгілі саясаткерлер, қоғам қайраткерлері, сарапшылар және көптеген шетелдік БАҚ өкілдері қатысты. Жалпы алғанда діни көшбасшылар форумына 30 елден 73-ке жуық делегат қатысты [6, 68].

Қазақстан халқының тарихи тәжірибесіне, сандаған ғасырлар бойы бейбіт қатар өмір сүру тәжірибесіне қайырылудан артық ақылды шешім бола қоймас. Осынау ықыластылық мысалдарына бай тәжірибе көп ретте қазақ халқының тамаша қасиеттері – басқа ұлт, наным мен мәдениет адамдарына деген құрметтің арқасында мүмкін болды. Әсіресе XX ғасыр қазақтардың тамаша рухани және жоғары адамгершілік қасиеттерін айқын танытты. Өздері қандай қиын жағдайда болса да өздерінің атамекенінде тарихтың қатал қолымен қуғынға түскен көптеген ұлт өкілдерін лайықты қарсы алып, оларға ұлттық төлтумалығын, тілін, дәстүрін, мәдениеті мен дінін сақтауға мүмкіндік туғызды. Өз кезегінде осындай жақсылыққа сай Қазақстанда өзінің екінші отанын тапқан басқа ұлт өкілдері қазақтар ұсынған мәртебелі рухани заңды бір шаңырақ астында өмір сүрудің өзекті заңы ретінде қабылдады.

Осы айтылғандардың бәрі бүгінде біз Қазақстан халқы деп атайтын тұтас халықтың жанды тәжірибесі болып табылады. Ал саясаттану ғылымының қасаң тілі оны толеранттылық деп атайды. ЮНЕСКО-ға мүше 185 мемлекет 1995 жылғы 16 қарашада Парижде қол қойған Толеранттылық қағидаттарының декларациясында оған мынандай анықтама берілген: «біздің әлем мәдениеттерінің бай сан алуандылығын, біздің өзін-өзі таныту формалары мен адамдық дербестік көріністерінің әдістерін құрметтеу, қабылдау және дұрыс түсіну. Оған білушілік, ашықтық, араласу және ой, ар-ождан мен сенім бостандығы жағдай жасайды. Толеранттылық – бұл сан алуан тұрғыдағы бостандық. Бұл моральдық парыз ғана емес, сонымен бірге саяси және құқықтық қажеттілік. Толеранттылық – бұл бейбітшілікке қол жетуін мүмкін етіп, соғыс мәдениетін бейбітшілік мәдениетімен алмастыруға жәрдемдесетін жарылқаушы».

Демек толеранттылықты мәдениеттерде, діндерде, ұлттық тұрпаттарда көрінетін дүниенің сан алуандылығына деген сүйіспеншілік деп қабылдасақ болады. Алайда мұнда бір шектеудің бар екенін естен шығармаған жөн: бұл сан алуандылық адамзаттық ортаның жалпы мойындалған нормаларының шегінен шықпауы тиіс. Толеранттылық қағидатсыздық дегенді емес, мәмілеге келуді көздейді. Мұнда қайырымды Августиннің: «басты мәселеде – бірлік, даулы мәселеде – еркіндік, барлық мәселеде – сүйіспеншілік» деген сөздерін еске алу артық болмайды.

Былай алып қарағанда, бәрі де қарапайым – өзің өмір сүр және басқалардың өмір сүруіне мүмкіндік бер. Өз өмір салтың болсын, нанымның болсын, өз дүниетанымыңды жекелей де көптің алдында да білдір, сонымен бірге басқалардың да дәл осыларға деген құқығын мойында, сонда бәрі де жақсы болады.

Осындай үлгілі өрнекпен құқықтық және саяси тұрғыдан тұрақтылыққа негізделген мемлекет құра білген елімізде «діни толеранттылық» мәдениетін одан әрі дамыту жолдары тарихи сүрлеу негізінде жүзеге асуы тиіс. Діни білім беру мәселесін жолға қоюды біз ханафи бағытындағы Ислам жолымен, Ясауи бабамыздың хал ілімімен астастырғанда ғана қоғамдық тұрақты дамуды қамтамасыз ете аламыз. Мәдени тұтастық пен діндер аралық келісім қазақ топырағында жерсінген дәстүрлі құндылықтар негізінде өріліп, құқықтық, саяси тұрғыдан мемлекет қолдауына ие болғанда ғана «толеранттылық» мәселесі феноменологиялық ақиқатқа айналары сөзсіз.

Көпұлтты Қазақстан үшін адамдарды «кәпір» мен «мұсылманға» қатаң түрде бөлетін, бөліп қана қоймай «мұсылмандарды» «кәпірлерге» айдап салатын фундаменталистік идеялар ұлтаралық татулыққа, Қазақстан халқының мәдени тұтастығына төнетін ең үлкен қауіп. Сол үшін еліміздегі діни-идеологиялық вакуумді «адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» дейтін Абайдың көзқарастарымен, «топырақ болғыл әлем сені басып өтсін», «Кәпір болса да ешкімге берме зарар» дейтін Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ұстанымымен, яғни далалық дәстүрлі исламмен толтырған ләзім. Дүниежүзінде мемлекеттің ресми дінін белгілеу, сол дінге заң жүзінде мемлекеттік қолдау көрсету тәжірибесі бар, ол тәжірибені геосаяси тұрақтылығын сақтау үшін бірқатар мемлекеттер (Греция, Түркия т.б.) пайдаланып отыр. Ондай заңдар қазір Дағыстанда, Шешенстанда бар. Бірақ бұл елдер тым кеш қимылдағандықтан бұл заңдардан мардымды пайда көріп отырған жоқ. Ал, көпұлтты Қазақстанға кешігуге болмайды. Біз бұл шараларды іске асыру арқылы Қазақстан халқының азаматтық бірлігінің нығаюына кедергі болар бір үлкен бөгетті жоямыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Smagulov E. K voprosu o prepodovanii religiovedeniya v svetskix uchebnyx zavedeniyaх. // «Khozha Akhmet Yasauı tagylymy zhane Khazakhstandagy dini bilim beru maseleleri» atty khalykharalykh simpozium materialdarynyng zhinagy. - Turkistan: «Turan» baspasy, 2011.
- 2 Shhekoldina S. D. Trening tolerantnosti. – Moskva: Os'-89, 2004.
- 3 Shakarim. Imanym. –Almaty: Arys, 2000.
- 4 Obshhechelovecheskie i nacionalnye cennosti v izmenyayushhemsya obshhestve. - Almaty: «Akyl kitabyy», 1997.
- 5 N. A. Nazarbaev. Kriticheskoe desyatiletie. - Almaty: «Atamura», 2003.
- 6 A.P. Abuov. Dinaralykh dialog Khazakhstandagy madenietaralykh kelisimning negizi retinde. «Islam orkenieti zhane Khazakhstandagy dini maseleler» atty khalykharalykh gylymi-teoriyalykh konferenciya zhinagy. - Turkistan: «Turan» baspasy, 2009.

УДК 32:061.234

ЕлеукуловаГ.

*к.ф.н., Ассоциированный Профессор, Казахский Национальный Исследовательский
Технический Университет им. К.Сатпаева, Алматы, Казахстан,*

e-mail: gyeleukulova@gmail.com

DUALITY OF THE TSARIST RELIGIOUS POLICY IN KAZAKHSTAN IN THE XVIII- XIX CENTURIES

Abstract. Religion as a form of worldview was the basis of the moral values and forms of consciousness. Religion in the steppe took very specific form: the residue of pagan beliefs nourished by shamanism was cemented by Islam. Restriction of spiritual life, destruction of the traditional mentality, and the way of thinking were the main tools in the ideology of Tsarism. The Tsarist policy was crafty and mercenary. But the authorities mistook the real state of affairs in following the policy of religious tolerance which protected Islam. The second half of the XVIII century: The Russian state developed the law which favored non-Orthodox religions and it

resulted in the dissemination of canonic Islam especially among Kazakhs. However, it took form of subordination of the clergy to the state authorities. Nevertheless, strengthening of the position of Islam caused further consolidation of the nation and spiritual development. It was backed by traditional spiritual culture of the nomads to worship their own saints and the spirits of the deceased ancestors, appreciation of the Sufis. The second half of the XIX century: new policy of restriction of Islam through strengthening the ruling status of Orthodoxy. Expansion of missionary activities through extensive forms of financing, development of new structures and other measures failed.

Key words: Kazakhstan, Islam, Orthodoxy, missionary activity, Tsarist policy,

Introduction

The role of religion in a society is very important. It is connected to values, culture, language and ethnic identity. In all times basic values and forms of consciousness were based more on religions rather than other human institutions. Religious identity was more stable comparing to all other aspects of identity including national identity. The changes of religious beliefs are directly connected to the changes in the society. Evidently, religion plays an important role in any country, but the focus of the paper is Kazakhstan - a country in the center of Central Asia. Inasmuch as it was situated on the crossroads from Persia to India, Byzantium to Asia it hosted many ideas and beliefs of the bypassing peoples. There was formed a unique Eurasian civilization encompassing one of the oldest forms of monotheism like Tengrianism and many other beliefs and religions which came with the caravan routes of the Silk Road, traditions and spiritual values of Arabic-Islamic world and Christianity. The questions under consideration are how imperial authorities used religion to achieve their goals and how depending on the social-economic realities these goals changed.

Islam In Kazakhstan

Dissemination of Islam on the territory of the present Kazakhstan lasted for a few centuries. The ethnic Kazakhs are by tradition Sunni Muslims and follow the Hanafi law school. One of the four major schools of Islamic jurisprudence, the Hanafi is the most liberal of the four schools and the one which allows the most freedom in making new interpretations of the traditional laws and is the most willing to allow debate on the subjects of piety, devotion and worship. Free thinking cultivated by this school made possible to generate such giants like Al Farabi and Avicenna[1].

During the Middle Ages Islam was gradually penetrating the nomadic steppe incorporating new ethnic groups. Nomadic steppe normally lived its own life but it had economic ties with the rest of the Central Asia and these routes favored penetration of Islam. Further dissemination of Islam in the XVI-XVII centuries was promoted by tense economic and cultural relations of Kazakhs with the Central Asian peoples and Volga Tatars. Missioners from Tashkent, Samarkand, Khiva, Bukhara visited the steppe. According to Chokan Valikhanov, nomadic life style did not cause any obstacle for people to follow the rules of Shari'ah, literacy, and knowledge. In every aul there was a mullah and all adult population followed Islamic thirty day fasting and five time prayer. In the steppe Islam was intertwined with everyday life and became domestic folk Islam which was a synthesis of original traditions, rites and ceremonies of pre-Islamic period inherited by the inhabitants of these lands. Chokan Valikhanov in his article "On Islam in the Steppe" underlined the role of the culture of Islam interfering everyday life of the nomadic society of the Steppe. Kazakh society appreciates such values as the respect to elders, worship to deceased ancestors. Every nomadic tribe revered cult of its ancestor (aruah). Since early childhood Kazakhs were introduced the stereotypes of ritual culture and life behavior based

on the deep interrelation of man and the environment [2]. A code of laws “Jety Zharghy” confirmed by Khan Tauke in the XVIII became a major step in further introduction of Islam into public life and juridical practice because it was based both on the norms of Shari’ah and the customary law of the Kazakhs – “adat” [3].

After Kazakhstan’s full accession to Russian empire in the XIX century there occurred lessening of tempos and forms of Islamization. The khans and sultans lost their leading role in the society in the result of accession because of the loss of political independence. Muslim clergy especially ishans – traditional Sufi authorities lost their influence either. The Tsarist policy was crafty and mercenary. There were different turns and strategies in religious policy of the Imperial Russia depending on political challenges and threats.

Imperial Religious Policy in The XVIII Century

Military strategic plans were fulfilled in Russian conquests in the East in the XVIII-XIX centuries. The Kazakh Steppe being “the gates to Asian countries and lands” occupied a special important place in Russian foreign policy. Peter I considered it reasonable and very advantageous for Russian future to give protection to the “Kirgiz-Kaisak horde” which would serve as communication to all Asian countries [4]. Starting with 1775 when Catherine II issued a Decree which allowed non-Orthodox peoples of the Russian empire to act their daily devotions particularly to Muslims. The second half of the XVIII century became the time of full favor of Russian empire to Islam and it also became the time of the incline from patronage of the Orthodox Church. The authorities officially accepted non-orthodox religions, developed artificial management structures to organize their communities. These steps were intended to isolate local communities in the Russian empire from external influence of the main centers of corresponding religions. Direct support of the Tsarist administration to the Muslims on the initial stage of colonization strengthened the position of Islam among Kazakhs. The government expected that clergy loyal to authorities would strengthen the position of the imperial authority in the steppe. In 1788 the government of the Catherine II founded Orenburg Muslim Religious Administration for the Muslims of the empire. Kazakh clergy became part of it.

After Pugachev’s revolt in 1773-1775 there arose new plans and directions in governing the Orenburg area. One of the primary tasks was change in religious policy and development of a mechanism of relation with the Islamic authorities of the region. Foundation of Orenburg Muslim Assembly changed the policy concerning Kazakh tribes. Now Tatar and Bashkir Mullas were sent to the Kazakh steppe to found mosques and open medreses introducing canonic Islam. Muslim mekteps and medreses facilitated dissemination of literacy among Kazakhs and contributed the formation of ethnic self-consciousness. Success of Islamic missionaries among nomads was due to knowledge of language, customs and habits and due to strong Sufi traditions of Islam in the steppe. Favorable to Islam policy of Catherine II protected Muslim religious affairs of the steppe from state administrative pressure. In 1764 г. with liquidation of bureau for newly baptized in Kazan all missionary work among Muslims lost state financial support and the role of Islamic missionary activity grew up.

Until the middle of the XIX century all missionary work of the Russian Orthodox Church among Muslim population was considered to be a private affair of a certain clergy and monastery and was not an activity of Church and state administration. Moreover for an Orthodox clergy in order to baptize a Kazakh was obligatory to get a permission from the Russian colonial administration without one it was prohibited to baptize anyone in the Kazakh steppe [5]. The reason of liberality of the imperial authority to Islam was to attract the people in the steppe to the new authority through the policy of toleration. That was why sufficient resources were allocated

for erection of mosques, schools-mektep and medreses with caravanserais nearby. Certainly, these efforts were done for very practical reasons but at the same time the Imperial administration strengthened position of Islam in nomadic society where Islam had its own forms.

Imperial Religious Policy In The XIX Century

In the second half of the XIX century after full accession of Kazakhstan to the Russian empire with statehood transformation there took place full transformation of all spheres of life-political institutions, economic and daily life, and culture. Clearly, spiritual and religious life changed too.

In the beginning of the 1880th with the new appointments in the Synod there were done decisive steps to make the status of the Russian Orthodox Church become dominant in the empire. The Russian Orthodox Church expanded its interests to all corners of the Earth and it especially strengthened and toughened its position towards all outskirts of the empire. Ideology of the Russian empire under reign of Nicolas I was defines as “autocracy, orthodoxy”. Enactment of the law “Regulations on Siberian Kirgiz” signed by Emperor Alexander in 1822 and other regulations considered the Kazakhs as the object of colonial expansion. Beginning with the first decades of XIX century Islamic clergy was subordinate to a special department under Ministry of Internal Affairs with the local authority – Orenburg spiritual Assembly headed by Mufti. Life and activity of Islamic clergy was strictly regulated including censorship of the literature used which recommended only published in Russia and confirmed issues. Decreed by the authorities

Mullas were prescribed to every administration unit not for religious but rather political purposes. Those who did not fulfill prescribed governmental instructions were condemned morally and legally. However, despite increasing financial support, foundation of new structures within the church, new laws adopted to limit heterodoxy results were far more from being successful. All these efforts were sabotaged by the local elites and lower rank officials who were representatives of the local ethnic groups. Enactment of the law “Regulations on Siberian Kirgiz” deprived local elites of their long existed exceptional status among the tribesmen.

Strengthening role of Islam on the territory of Kazakhstan shaped Muslim ideology. If the role of Islam had been too strong it would have caused anti-Russian ideas. That was why this time strong Islam among Kazakhs did not respond the objectives of the Russian policy and it took new direction in dealing with Muslims. There were taken measures infringing spiritual-religious freedom of Kazakhs such as limitations for foundation of religious enlightening communities, for implementation of hajj to Mecca. Instead of Islamic schools – mektep there were founded secular Russian-Kazakh institutions at different levels of education with Russian language of instruction excluding teaching of canons of Islam [6].

Imperial policy changed radically from Islamization to Christianization. The first ideas of involving Kazakh population in the missionary activity of the Russian Orthodox Church began circulating in the 20th of the XIX century. It was intended to send archimandrite Makarii to the Kazakh steppe. However the initiative was suspended because Vice Chancellor earl Nesselrode considered these steps to be too early in order not to cause discontentment of the Kazakhs which could make them refuse from the Russian patronage [7].

There were a few reasons to start a Mission of the Church: increase of the Muslim population of the empire, strengthening of the position of Islam among Kazakhs therefore a necessity to limit its influence on the nomads. And authorities still thought that these measures were too early [8].

They realized that missionary activity in Central Asia would differ from the ones existing in Altai, Baikal and Irkutsk regions. As a result the first Orthodox missions appeared there under Tomsk eparchy and Kirgiz mission was part of it [9]. Later in the middle of the XIX century the

Russian authorities and the Holy Synod began to initiate foundation of the Russian Orthodox mission in the Kazakh steppe in the south of the Tobol eparchy, in Akmolinsk and Semipalatinsk provinces. In the second half of the XIX century new institutions to train missionaries in anti-Islamic discussion were founded. For example, Kazan Theological Academy established "Missionary Anti-Islamic Department". Alimentation of the Missions of the Church required considerable amounts of money as seen from the analysis of statistical data given in "Review of the activity of Department of Orthodox confession under the reign of the Emperor Alexander III". Baptizing of one Muslim required about 267 rubles while an average amount needed for others was just 77 rubles [10].

Under the influence of the General-Governors of the region imperial administration formulated new principles of confessional policy in the Central Asian region: a) elimination of influence of external centers of Islam (foreign and Russian), b) weakening of influence of Sufism on the spiritual life, c) elimination of using donated funds, d) introduction of European type programs to Islamic schools of the region [11]. In the Tsarist Russia Orthodox Christianity was part of official political life therefore Christianization had political goals.

Conclusion

Strengthening of the position of Islam was promoted by the Tsarist administration with the aim of further colonization of the Kazakh lands through the involvement of Tatar clergy, through introduction of canonic Islam, which in turn introduced new confessional institutions. Central Asian merchants took part in construction of mosques and organization of religious communities on these lands. Another factor which played a significant role in strengthening position of Islam in the region was the activity of Sufis who were in most cases spiritually developed persons and became spiritual advisers of the whole communities because the very nature of Sufism found to be very close to traditional spiritual culture of the steppe such as revered cult of ancestors - aruaks. Although Islamic Board was not founded for administration of the work among Muslims in the region, despite the policy of limitation of its support to dissemination of Islam in the steppe Islamization on the contrary increased. Mullas were elected by the people but their approval and dismissal was prerogative of the governors of the regions. Simultaneously in many auls there were non-appointed local Mullas. Mullas in the steppe were not given any status as the representatives of administration in dealing with any kind of documentation such as marriage and family affairs in order to limit their official status in the society. By the end of the XIX century certain changes took place in construction and maintenance of mosques. Only colonial administration approved construction of the mosques "in order to counteract to development of Islam among Kirgiz" and only one mosque was allowed per county (volost'). Approvals were given by General-governors in Akmolinsk, Semirechensk and Semipalatinsk regions and for Uralsk, Turgai, and Turkestan regions the decisions were taken by the Minister of Internal Affairs.

Islamization of the Kazakhs followed a few goals: Through integration of the Kazakh steppe into imperial Islamic community the Tsarist administration planned firstly, to lessen the friction in land using since thousands of landless peasants migrated from inner Russia to the steppe, secondly, make sedentarization of nomads with further baptizing into Orthodox Christianity. Furthermore according to Tsarist administration plans Orthodox Christian missionary work would gradually lead to Russification of the local tribes. However, on the contrary missionary activity of the Orthodox Church forced Kazakhs to reassess religious and moral values and counteract to the situation and caused consolidation of the Kazakh ethnos.

References:

- 1 “Religious Education as the Factor of Prophylaxis of Extremism and Terrorism” (Proceedings of the Republican Scientific-Practical conference. P.119.)
- 2 Chokan Valikhanov . O musulmanstve v stepi, Polnoye sobraniye sochinenii, Kazakh Soviet Encyclopedia, Almaty, 1985, tom 4, pp71-77.
- 3 Salyk Zinamov, Kazakh Court of Bii – a Unique Judicial System. Almaty, 2008. p.68.
- 4 Shakhmatov V.F., editor. Kazakh-Russian relations. (Collection of Documents) Almaty. 1961.
- 5 Gorbunova S.V. Policy of the Russian Empire in the Kazakh Little Horde. Moscow, 2001.pp. 175-185.
- 6 Lyssenko Yu. A. (2007). Religious field in Kazakhstan in XVIII-XIX centuries //Historical and Philosophical research in Siberia: Proceedings of scientific conference devoted to 50-th anniversary of chairs of History and Regional Studies in Tomsk Polytechnic University. Tomsk. Part1. pp10-15.
- 7 Chernyavski N.M. (1903). Orenburg Eparchy in the Past and Present. Issue 2. Saint Petersburg, p.453.)
- 8 Tobol Eparchy Journals. 1894. p.239.
- 9 Lyssenko Yu.A. (2006) History of Becoming of the Kirgiz Mission in Altai. // To the Future through Centuries /All-Russian scientific-practical conference devoted to 250-th anniversary of Altai’s accession to the Russian state. Gorno-Altaiisk.
- 10 Karimova S.A., Missionary Activity of the Russian Orthodox Church among the Muslims of the Russian Empire. <http://www.sciteclibrary.ru/texts/rus/stat/st881.htm>. Accessed on March 8, 2015.
- 11 Tashkenbayeva D.A., Formation of the Peculiarities of the Central Asian Geopolitical Interests of the Russian Empire. // Questions of Historical Science: Proceedings of the III International Scientific Conference. Moscow, 2015, January. Moscow. Buki-Vedi, 2015. Pp.130-132.

УДК: 94 (564.3)19/20

Жұматаева Д.¹, Тұрлыбек А.²

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті

E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com

²Сулейман Демирел университеті, E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz

КИПРДІҢ МҰСЫЛМАНДАР БИЛІГІНЕ ӨТҮІ

Abstract. The article investigates the issue of the conquest of Cyprus by the first Muslims and the period of their rule. According to historical documents the island of Cyprus is described as the the third largest island in the Mediterranean after islands of Sicily and Sardinia with its deep history and beautiful nature. In addition, the strategic importance of the island is written in the literature of political history. But there are very few information about the conquest of the island by Muslims and the sacred spiritual centers built in Cyprus by the Muslim rulers. Therefore, the objective assessment should be given to the historical centers which are considered by Muslims as sacred. It is necessary to explain to general public the importance of Cyprus to the Islamic world due to the Muslim martyrs who are lying in the island.

Key words: Cyprus, the Mediterranean Sea, the strategic importance, Muslims, sacred centers.

Кипр аралы Азия, Европа және Африка құрлықтарын бір-біріне байланыстыратын маңызды торапта орналасқан. Тарихта таяу шығысқа билік жүргізуге ұмтылған барлық мемлекеттер үшін, кипр аралы стратегиялық, әрі сауда саттықтың басты қамалы іспеттес болды. Сонымен қатарарал, теңіз жолындағы көпір қызметін атқарған. Тарихтың әр кезеңдерде кипр аралы алма кезек сырт күштердің билігінде болған. Шығыс Жерорта теңізінде орналасқан осынау аралды, б.з.б және біздің заманымыздың қазіргі таңына дейін алпауыт мемлекеттердің өз қауіпсіздігі мен дүниеге билік жүргізу мақсатында басты қаруы ретінде қолданған. Сондықтан болар Шығыс Жерорта теңізінде орналасқан тұрғысынан кипр аралы тарихта «батпайтын ұшақ кеме» деп тегін аталмаса керек [1, 1-б].

Сондай ақ кипр қаншама уақыт діндер арасындағы қақтығыс майданына айналған. Мысалы аралда Католиктер мен Православтардың рухани тартысы, Венециялық Католиктердің жергілікті тұрғындардың діни сеніміне аяқасты ету барысында Православ мазхабындағы христиандар өз сенімдері бойынша ғибадат ету мүмкіншіліктерін жоғалтқан болатын. Осы бір оқиғаларды тарихи деректердің бұлжытпай жеткізгеніне қарамастан, Ислам дінің кипрге жетуін жаулап алушылық, христиан дініне деген өшпенділік, жергілікті халықты ауыр салық төлеуге мәжбүрлеген деген сыңар жақты пікірлер өкінішке орай тарихтан орын алған. Бұл көпе кернеу жалған жала. Кипрде Ислам дінінің орнығуын екі кезеңнен өткендігін түсіндіреді зерттеушілер. Біріншісі Халифа Әзіреті (Әз) Оспан дәуірі болса, екіншісі 1571 жылы Осман мемлекетінің аралды толық бағындыруы арқылы қазіргі таңға дейін жеткендігін жеткізуде [2, 815-б]. Бірақ Османлы мемлекетінің кипрді өзіне қаратқанын бұл жерде қарастырмаймыз. Біздің тек мақсатымыз Мұсылмандардың кипр саясатының қалай өрбігенін және жергілікті халықтың рухани сеніміне мұсылмандардың қысым көрсетпегенін мәнін ашу болып табылады.

Мұсылмандардың алғашқы теңіз соғысы

Әз. Оспан кезеңінің Әз. Омар дәуірінен ең басты айырмашылығы Әз. Оспан Халифаттығы тұсында мұсылмандардың теңізшілік өнерді жандандыруы мен қол жеткізген толағай жеңістері болып табылады [3, 5-б]. Негізінде мұсылмандардың теңізбен танысу ретінде қабылданған алғашқы ұрыс Меккенің алынуынан жеті айдан кейінгі болған оқиға. 630 жылдың шілде (Хижра 9 ж. Ребиуләувел) айында Меккенің порты саналған Шуайбеге қарсы қарақшылардың басқыншылығын тойтару мақсатында Пайғамбарымыз (с.ә.у.) Алкаме бин Мужеззиз әл-Мудлижи қолбасшылығындағы 300 сарбазды аттандырды. Қарақшылар мұсылмандардың тегеурінді қарсылығынан кері шегінуге мәжбүр болған. Бұл Пайғамбарымыздың көзі тірісіндегі алғашқы теңіз соғысы болатын [4, 496-б].

638 жылы Әз. Омар басқарған Ислам Халифаты Шығыс Жерорта теңізінің көптеген айлақтары Дамаск, Антакия, Иерусалим, толықтай Сирия жағалаулары, Палестина және Мысырды бағындырды. Жаулап алынған жерлер Ислам Халифаттығына аса қомақты материалдық қаржы мен қарқынды дамудың жолын ашты. Қаратылған жаңа жерлердің теңізден келетін әртүрлі қауіптер мен тосқауылдарға қарсы Әскери-теңіз күштерін құру керектігіне назар аудартты. Мысыр мен Сирияның мол қазынасы сауда-саттықтан келіп түсетін. Осы аймақтың билеуші әкімдері қарулы күштердің күшейтілуімен қатар Әскери-теңіз флотының тез арада құрылу керектігін күн тәртібіне қойды. Сонымен қатар флотты жасақтауға мемлекеттің күші де жеткілікті болатын. Себебі Мысыр мен Сирия шығанақтарындағы кеме жасайтын орындарды бағындырылған болатын.

Алғашында Әскери-теңіз күштеріне күмәнмен қараған мұсылмандар көп уақыт өтпестен теңізсіз істің атқарылмайтынына көз жеткізді. Өйткені Византияның теңіздегі күшінің артуы Мысыр мен Сирияға үнемі қауіп төндіретін еді. 645 жылы Византия Александрия қаласын жаулап алды. Мұсылман билеушілері арасынан Византияға қарсы тұруға теңіз флотының жәрдемінсіз мүмкін еместігін ең алғаш түсінген де Мұғауия ибн Әбу Суфйан еді. Сирия әкімі Мұғауия Халиф Әз. Омарға теңіз шығанақтарының жай-жапсарын айта келіп, теңізге шығуына рұқсат сұраған. Бірақ Әз. Омар мұсылмандардың әлі теңізді толық меңгермеген һәм тәжирбесіз деп ойлағандықтан әрі Мысыр әкімі Амр ибн ул-Ас'тан теңіз жайында толық мағлұмат жіберуін бұйырды. Ал Мұғауияға қала қорғандарын қайта жөндеп сарбаз санын арттырып, қарауыл мұнараларын тұрғызып күзетші қойуын және кешқұрым уақыттарда шырақтар жағылуына әмір етті [4, 496-б].

Мысыр әкімі Амр ибн ул-Ас'тың Әз. Омарға жауабы хаһындағы деректемелер; «Бірнеше үлкен желкенді кемелер, ішінде құрттай адамдар, теңіз суы тыныш кезінде де жүректері қорқынышқа толы, теңіз толқынданып буырқанғанда ақыл естерінен танады. Теңізде адамның сенімі азайып күмәні артады. Кеме жантайса батады, жағаға жетсе бақытты санайды өздерін» – деп жауап беруі Халифтің теңіз арқылы жасалатын жорықтарын кідірткен және Мұғауияның да кипрді бағындыру өтінішіне рұқсат етпеген [3, 5-б]. Осы кезде Византия императоры да мұсылмандар мен достық бейбіт келісімге келуге ұмтылғандықтан теңіз ісі кейінге қалдырылуына негіз болған.

Мұсылмандардың кипрді бағындыру

Кипр, Византия империясы қол астында болған тұста Араб түбегінде Ислам Халифаттығы құрылды. Араб жарты аралын түгелдей бағындырған мұсылмандар көздерін Жерорта теңізіне тікті. 632 жылы Әз. Әбубәкір Кипрдің Китион қаласын бағындырды. Алайда мұсылмандардың Әскери-теңіз флоттары болмағандықтан бұл жеңіс уақытша болатын [5, 10-б]. Мұсылмандардың кипр аралына Ислам дінін жеткізу мақсатындағы екінші соғысы Халиф Әз. Оспан тұсында Сирия әкімі Мұғауия тарапынан жасалған. Әз. Оспан Халифалығының алғашқы жылдары Мұғауияның кипрге қарсы теңіз соғысна қарсы болды. Бірақ 647-48 жылы (Хижра 27 ж) шығанақтардың әскери күшпен күшейтілмесі және әйелінің де ере жүріуі, ұрысқа ешкімнің зорлықпен қатыстырылмауы шартымен Мұғауияның өтінішіне Халиф рұқсат етті. Ерікті әскерлер арасында Әбу Зәрр-и Гифари, Әбуд Дәрда, Убаде ибн Сарнит және жұбайы Үммү Харам Бинти Милхан сахабалар болатын [6, 38-б].

649 жылы Абдуллаһ ибн Қайыс басшылығында Сириядан Мұсылман Әскери-теңіз күштері кипрді бағындыруға аттанды. Бұл қолбасшының Ислам тарихындағы ең бірінші Адмирал болғандығы жайында түсінік қалыптасқан. Сондай-ақ Мысыр әкімі Абдуллаһ ибн Әби Серхте Александрия портынан Кипрге қарсы әскерлерін бастап шықты. Екі әскер Ларнака алдында бірігіп Мұғауияның басшылығында кипрліктерге Ислам дінін қабылдауын немесе соғысуын талап етті. Кипрліктер мұсылман болудың орнына соғысуды таңдады. Екі жақ арасындағы соғыс барысында мұсылмандар Константиния қаласын жаулап алып аралдың басқа тораптарында да үстемдіктерін орнатты. Кипрліктер мен мұсылмандар арасындағы келісім шарт негізінде осы уақытқа дейін Византияға төлеп келген 7200 алтын мөлшерлі салықты ендігі жерде халифатқа да төлей бастады [4, 497-б].

Бірақ кипрліктер келісімшарт негізінде төлеп келген салықты, Византияның арандатуымен үш жылдан кейін тоқтатып тастады. Бұл мұсылмандардың кипрге қайта жорыққа шығуына себепкер болды. 500 кемеден құралған мұсылман күштері кипрді толықтай бағындырды. Мұсылмандар аралдың Лапитос горнизонына 12.000 мыңдық

әскер орналастырды және рухани ғибадаттарын орындау үшін арнайы мешіт салынды [7, 34-б]. Мұсылмандардың алғашқы жорығынан бастап кипр аралына 24 рет соғыс жүргізгені баяндалады. Солардың кейбірі мысалыға 726 жылы Ислам флоты кипрге соққы беріп салық төлеуге мәжбүрледі. Византияның 736 жылы және одан кейінгі жылдарда Мысырға жасаған жойқын жорығына қарымта ретінде мұсылмандар 743 жылы кипрге соғыс ашты. Сонымен қатар 747 ж. 1000 кемеден құралған мұсылман күштері мен Византия теңіз флотының кипр торабында соғысқаны жазылған. Бұл соғыста Византиялықтар грек сұйық өртін қолданып мұсылман теңіз күштерін жойып жіберіп 752 жылы Жерорта теңізіндегі үстемдікті тартып алған [4, 497-б].

752-827 жылдар Аббаси Халифатының Теңіз күштерінің әлсіз кезеңі болып табылады. Басты себеп ретінде мұсылмандардың Византия мен Жерорта теңізінде жүргізіп отырған саясатының бәсеңдеуі мен қатар Андалусия Әмәуи мемлекеті құрылғаны болып табылады. Андалусия Теңіз-күштері 773 жылы кипрге жорық ашып әкімін тұтқынға алды. Бірақ Харун Рашид кезеңінде (786-809 жж) Аббаси Әскери-теңіз күштері қайта түлеп Шығыс Жерорта теңізінде 790 жылы Хумейд ибн Ма'юуп әл-Хамадани басқаруында кипр мен крит аралдарына соққы берді. Әрі Анталия шығынағына жақын жерде болған соғыста Византия Теңіз күштерінің қолбасшысын тұтқынға алған. 909 жылы шииттік Фатима әулетінің негізі қалануымен Жерорта теңізіндегі күштердің арасалмағы елеулі өзгерістерге ұшырады. Осылайша сунни теңіз күштеріне қарсы шииттік теңіз күші пайда болды. Ұрымтал сәтті пайдаланған Византия, Андалусия Әмәуи мемлекетімен одақ құрып күшін едәуір арттырды. 963 жылы Никифор II. Фока Тарсус пен кипрге аттанып 965 жылы Тарсусты, 969 жылы Крит, Кипр және Киликуюді арабтардан тартып алды [8, 210-б]. Күшейген Византия Шығыс Жерорта теңізі мен Таяу Шығыстағы мұсылмандарға соққы беріп уақытша болса да айтарлықтай әлсіретіп тастаған болатын.

Әз. Пайғамбар Мұхаммед Мұстафаның (с.ә.у.) Кипр хақындағы көрегенділігі

Сахабалардан Үммүл Харам Пайғамбарымыздың (с.ә.у.) атасы Абдумуталипт жағынан сүт әпкесі және Ислам дінін алғаш қабылдап құрметке ие болған әйел. Бірінші күйеуінің Ислам дінін қабылдамағаны үшін онымен ажырасқан. Кейінірек Әз Пайғамбарымыз Аңсар ақсақалдарынан Убаде ибн Самит пен некелестірген [9, 9-б]. Пайғамбар туыстастарының бірі болғандықтан Пайғамбарымыз Мәдина қаласындағы үйіне жиі-жиі келіп тұрған. Бірде Пайғамбар сүт әпкесінің үйінде тамақтанып болған соң бір сәтке мызғып, күлімдеп оянған. Сонда әпкесі не үшін күлімдегенін сұрағанда Пайғамбарымыз; «түсімде үмметімнің базбіреулері теңіз үстінде патшаларға арналып құрылған тақтар тәріздес кемелермен Аллаһ жолында ғазауат соғысына кетіп бара жатқанын көрдім» – сол үшін күлімдедім деп жауап берген [6, 39-б]. Сонда Үммүл Харам Уа Аллаһ елшісі дұға ет, менде сол ғазауатшылардан болайын деп өтінген. Пайғамбар да Уа Аллаһ бұны да солардан ете гөр деп дұға жасаған екен. Айтқанындай Үммүл Харам анамыз кипр ғазауат соғысына қатысып сонда алғашқы шәйіттердің қатарына кірген.

Мәмлүк мемлекетінің кипрді бағындыруы

Мәмлүктер 1250-1517 жж. аралығында Мысыр мен Сирияға өз биліктерін толық жүргізген мемлекет. Сонымен қатар Мәмлүктерге Анатолияның шығыс және оңтүстік жерлері де қараған [10,117-б]. Айюб әулетінің билігінің соңғы кезеңдері мен Мәмлүк мемлекетін бастапқы жылдары өкінішке орай Ислам Диванү-л үстүлінің (матростық өнер) құлдыраған тұсы болып табылады. Исламның алғашқы жылдарында үстүллі (матрос) болу қаһармандық болып есептелсе бұл тұста матрос болуы ұят болып саналған. Бұл жағдай Мәмлүктердің төртінші сұлтаны әл-Мәлік әз-Заһир Рукн ад-дин Бейбарыстың таққа

шығуына (1260 ж.) дейін жалғасқан. Мәмлүк мемлекетінің кипрге қарсы алғашқы жорығы Сұлтан Бейбарыс билігі кезінде басталды. 1270 жылы Бейбарыстың Әскери-теңіз флоты кипрге аттанғанымен Лимасол жағалауларында дауылға тап болып жеңіске қол жеткізе алмады [11, 82-б].

Осыған қарамастан Сұлтан Бейбарыс күнінің көпшілік уақытын кеме жасайтын айлақта өткізетін. Мысырлық тарихшы әл-Макризидің желісін қарасақ Сицилиядан келген елшілер Бейбарысты айлақтан тапқан және қолында құрал саймандары, кесілген бөренелер арасында ұста және әмірлері мен бірге болғандығын жазып қалдырған [4, 500-б]. 1422-1438 жж. Мәмлүк мемлекетінде билік жүргізген Сұлтан Барысбай кипрде ұланған Госпитальеры ордендігіне көзін тікті. Мемлекет ішіндегі ішкі саясатты бір жолға қойып, кипрді бағындыруға тыңғылықты дайындыққа кірісті. Сонымен қатар 1423 жылы екі мұсылман кемесін Думьятқа жақын маңда Франктардың қолына түсуі және Сұлтан Барысбайдың Османлы Сұлтаны II. Мұратқа жіберген сый-сияпат тасыған кемені Кипр патшасы II. Иоанның (Жан-Янус) тонауы, мұсылмандардың жазалау жорығына шығуына себеп болған [1, 7-б].

Барысбай 1424 пен 1425 жж. кипрге қарсы шолғыншылық жорықтарын ұйымдастырды. Шешуші соққыны беру мақсатында 1426 Құрлық күштері қолбасшылығына Әмір Тағрыбердіні, Әскери-теңіз күштері басына Әмір Айналды тағайындады. 1426 жылдың маусым айында Мәмлүк Әскери-теңіз күштері Александрия қаласынан Шығыс Жерорта теңізіне бағыт алды. Бұл жолғы жорық алдыңғы екі жорыққа қарағанда әлдеқайда күшейтілген және тапсырмасы нақты болатын.

Әмір Тағрыберді Янусқа Сұлтан Барысбайдың билігін мойындауы хаһында хат жолдады. Бірақ кипр билеушісі бұл ұсынысты қабылдамай ұрысқа дайындалды. Мәмлүк Әскери-күштері аралға әскер түсірді. Жергілікті рыцарлар мен соғыста Мәмлүк күштері жеңіске жетіп Лимасол қаласы толық бағындырылды. Янусты паналап үлгертпестен мұсылман әскерлер қолға түсірді [12, 145-б]. Артынша Никосия бағындырылып кипр жылдық салық төлеуге мәжбүр етілді. 1460 жылы аралдағы тақ таласы салдарынан 300 Мәмлүк әскері кипрге жөнелтілді. Кипр бұдан кейін де Мәмлүк мемлекетінің құлауына дейін салық төлеуін жалғастырған.

Кипрдегі алғашқы шәйіттер мен Ислам ескерткіштері

Ақынның «Басқан жерінді жәй топырақ деп өтпе, таны, ойлан сол топырақ астында жатқан қаншама кебінсіз тәнді» деп жырлағынындай кипр, мұсылман қанының төгіліп, жанының шәйіттік дәрежеге ұласқанын біздерге ұққызғандай. Арап тарихшылары Шейх әл-Макин мен Әбул Феданың жеткізгеніне сүйенсек кипрді алғаш Әз. Оспан дәуірінде бағындырылғанын толықтыра түсуде. Ислам тарихының алғашқы Әскери-теңіз соғысында шәйіт болғандар арасында ханым сахабада бар. Сондықтан бұл ғазуат соғысы Ислам тарихының рухани тұрғысынан аса маңызды болып табылады. Ислам Әскери-теңіз күштері теңізден құрлыққа әскер шығарып Үммү Харам Бинти Милханды түйеге (атқа) мінгізеді. Генуэлықтар мен соғыс барысында түйе үстінде тепетеңдігін сақтай алмай құлап шәйіт болады. Осылайша Ислам тарихының теңіз соғысында ең алғашқы шәйіт ханым сахаба аталады. Сол жерге жерленіп, қабірінің басына мавзелей салынған.

Кипрдегі басқа да шәйіт болған сахабалар арасында Искеле ауылында басына мавзелей тұрғызылған Тураби ата және бір топ сахаба Қырықтықтар, солтүстік жағалауда орын алған Әз. Омар мавзелейлері болып табылады. Қазіргі таңда Хала Сұлтан мавзелейі Оңтүстік Рум Кипр Республикасы территориясында қалып қойған. Солтүстікте орын алған Әз. Омар мешіт мавзелейінің тарихы қызық. Әскери-теңіз қолбасшысы болған Омар, алты

жауынгерімен қазіргі Киренияның 6 шақырым шығысында орналасқан мүйісті бекініс ретінде қолданған. Осы жерде шәйіт болған соң бастарына Әз. Омар Мавзалеі тұрғызылған. Бірақ бұл сахабаның Халиф Әз. Омар мен шатастырмауымыз керек. Бұлардың тек аттары ғана бірдей болмаса екеуі басқа-басқа адамдар.

Қорытынды

Жоғарыда да баяндап өткеніміздей кипр аралының саяси һәм рухани тарихы соқтықпалы деп толық атауға болады және аралдың халқы тарихтың сан қатпарлы ешбір дәуірінде толық тәуелсіз мемлекет ретінде көзімізге елестете алмаймыз. Сондықтан кипрдің тек мына халыққа ғана тән жер деп көрсетудің өзі қиынырақ. Гректердің ежелден мекендеген өз отаны деп дауруғына жол жоқ сияқты. Себебі көрсетілген тарихи жылдардың көпшілігінде аралдың мұсылмандарға да отан болғандығы көрініп тұр. Тағысы осы соғыстар барысында мұсылмандардың Әскери-теңіз күштерінде қолданған титулдар; Мысалы; «Әмірү-л-ма» сөзі Европалықтарға «Адмирал» ретінде өткен.

Тарихи оқиғалар желісінің арқауында, байқағанымыз сөз етіліп отырылған объектке бір жақты баға беру әсте болмайды. Мұнда мұсылман немесе христиандық тұрғыдан баға берер болсақ өрескел бұрмалаушылыққа ұрынамыз. Себебі кипр немесе Шығыс Жерорта теңізі геостратегиялық тұрғысынан әу бастан маңызды болғандықтан, осы аймаққа өз билігін орнатқысы келген барша мемлекеттер кипрді уысында ұстап отыруға ұмтылған. Кипр, баз біреулердің көрсеткеніндей соғысқа тек руханият себеп болмаған. Барлық уақытта ұрысқа аралдың географиялық орналасуы басты нысан болғандығын айтуға толық негіз бар. Сондықтан арал қолдан-қолға ауысып отырғандықтан сол жерлерде билік құрған барша халықтардың қасиетті орталықтар бар сияқты мұсылмандардың да өздеріне тиісті рухани орталықтары бар. Біздің соңғы сөз орнына айтарымыз кипр аралы тарихына діни немесе халық тұрғысынан емес адами тұрғыдан әділ баға беріліп, барша азаматтарға ортақ өмір сүретін ортаға айналуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Dinora Zhumatayeva, Kıbrıs Sorunu ve Kıbrıs Barış Harekatı'nın SSCB Kamuoyuna Yankıları, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2013. – 454 s.
- 2 Emin Onuş, “Kültür ve Edebiyat Zemininde Kıbrıs’a İslami Bir Bakış”, Turkish Studies, Volume9/6 Spring, Ankara 2014.pp. – 807 – 826.
- 3 Bahriye Uçok, İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler, Sevinç Matbaası, Ankara 1968.– 208 s.
- 4 Nebi Bozkurt, “Bahriye”, cilt: 4, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1991. pp. – 495 – 501.
- 5 H. Fikret Alasya, Tarihte Kıbrıs, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi, Ankara 1988.– 208 s.
- 6 Hüseyin Algül, “Osmanlılar Devrinde Kıbrıs Seferinin Manevi Cephesi ve Ebussuud Efendi'nin Seferlerle İlgili Fetvası”, Uludağ Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Cilt 2, Bursa 1987. pp. – 37 – 42.
- 7 Talip Atalay, Geçmişten Günümüze Kıbrıs İdari Yapılanma Ve Din Eğitimi, Mehir Vakfı Yayınları, Konya 2003. – 230 s.
- 8 СМ.Перевалов http://vremennik.biz/sites/all/files/009_%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2_0.pdf
- 9 Ural Gökhan, Hazreti Ömer Türbesi (Tekkesi) Kıbrıs Mektupları, Pamuk Yayıncılık ve Matbaacılık, Girne 2004. – 48 s.

10 Mesut Ağır, Kürşat Solak, “Memlûk Devleti’nin Doğu Akdeniz’deki Önemli Siyasî Faaliyetleri”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yıl: 11, Bahar 2013, Sayı: 14.pp. – 107 – 130.

11 Eşref Buharalı, “Kıbrıs’ta İlk Türkler veya Kıbrıs’ın Memlûk Hâkimiyetine Girişi”, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1995.– 95s.

12 Abdullah Mesut Ağır, “15. Yüzyılda Memlukların Doğu Akdeniz Siyaseti”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 13, Sayı 23, Haziran 2010.

ӨОЖ 378

Ибрагимова М.Н.¹, Нусупбаева С.А.²

¹Оқытушы, *әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*, Алматы, Қазақстан, e-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

²Аға-оқытушы, *әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*, Алматы, Қазақстан, e-mail: N.Salta_82@mail.ru

ШЕТЕЛДІК ТЫҢДАУШЫЛАРҒА ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН КЕСТЕЛЕР МЕН ТІРЕК-СЫЗБАЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Abstract. Efficient application of different methods at history lessons is examined in this article.

Keywords: technology, innovation, tables, stand-schematic method.

XXI ғасыр озық және жаңа технологиялар ғасыры болғандықтан, бүгінгі таңда білім жүйесінде де осы технологияларды заман талабына сай, кеңінен қолдану сапалы білімге жетелейді. Әсіресе халықаралық деңгейдегі кредиттік жүйеге өткен жоғарғы оқу орындарында білім алушыға инновациялық үрдісте білім берудің жаңа жолдарын ашары сөзсіз. Ал «инновация» деген ұғымға қысқаша тоқталатын болсақ, бұл нақты қойылған мақсатқа, ойға алынған жаңа нәтиже.

Инновация терминіне Қазақстан ғалымдары 2005 жылдары ең алғаш рет назар аудары бастады. Инновация терминіне бірінші анықтама берген Немеребай Нұрахметов болды. Ол «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз білім беру мекемелерінің жаналықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі»- деген анықтаманы ұсынды.

Осы жылдардан бастап Қазақстан елінде әлеуметтік-экономиканың жан-жақты саласында инновация мәселесі талдана бастады.

Бұл мәселені педагогика саласында Н.А.Асанов., А.Қ.Мыңбаева, Н.Р.Юсуфбекова, Ш.Т.Таубаева, С.Н.Лактионова, З.М.Садывақасова, Г.Д.Урастаева зерттеген.

«Инновация» деген ұғымды кейбір авторлар «жаңалық», «жаңа әдіс», «өзгеріс», «әдістеме», «жаңашылдық» деп атауға болатындығын атап көрсетеді [1, 133]. Демек инновациялық технологияларды пайдалану дегеніміз тек қана жаңа әдіс ойлап табу деген сөз емес, сонымен қатар бұрын қолданып келген әдістерге жаңаша түр беру немесе сол әдіске өзгеріс енгізу болып табылады.

ҚазҰУ-дың жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің ерекшелігі – мұнда шетелден келген қазақ диаспорасы өкілдері мен шетел азаматтары оқитындықтан тарих сабағын оқытуда жаңаша әдіс-тәсілдерді пайдалануды талап етеді. Мысалы, шетелдік қазақ диаспорасы өкілдерінің негізгі бөлігі Қазақстан тарихынан мүлдем бейхабар. Сонымен қатар өзіміздің Қазақстан азаматтарымен салыстырғанда олар еліміз тарихының беттерін жаңадан ашады. Сондықтан оларға Қазақстан тарихын жеңіл әрі

түсінікті тілмен және неғұрлым көрнекі құралдарды қолдана отырып түсіндіру қажет. Тыңдаушының есінде фактілерді, мерзімдерді, кезеңдерді бекіту тәсілдерінде слайдтар түрінде жасалған кестелер, тірек-сызбалар маңызды рөл атқарады. Тыңдаушыларға тарихи терминдерді, деректерді, кестелерді, тірек-сызбалар мен тақырыптарға қатысты суреттерді проектор арқылы слайдтармен көрсету арқылы түсіндіру оқытушы мен тыңдаушының уақытын үнемдейтіндігі белгілі. Сонымен қатар тыңдаушыға түсіну оңайға соғады және ой-өрісінің кеңеюіне, тұлға ретінде қалыптасуына зор ықпалын тигізеді.

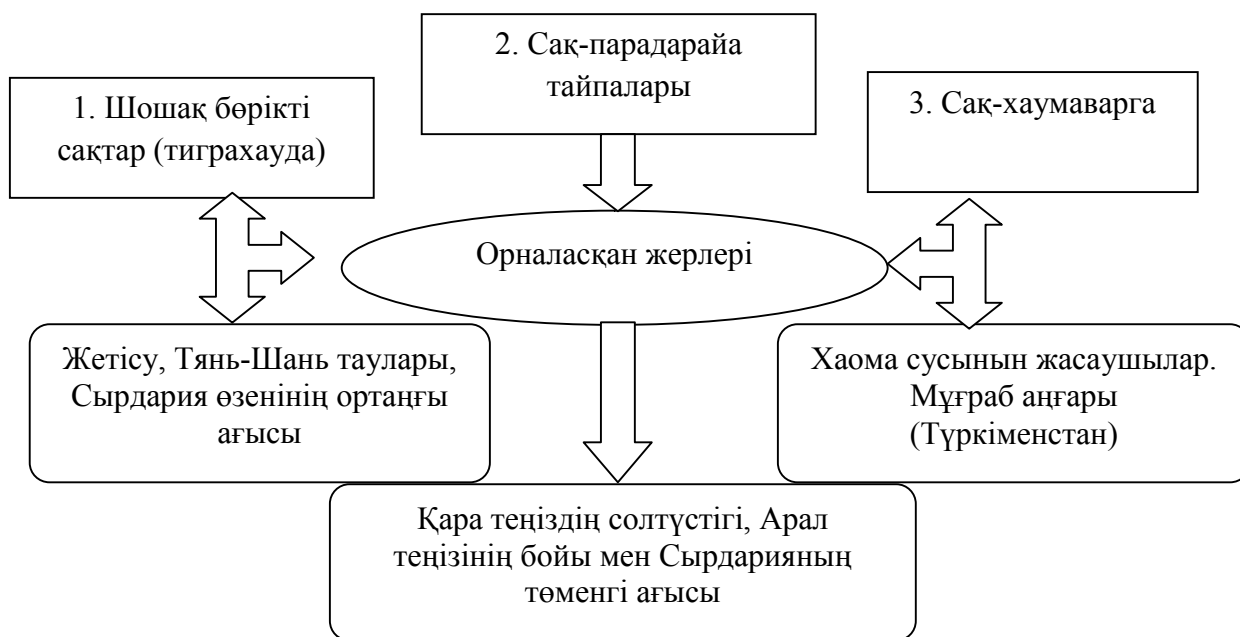
Мәселен ежелгі Қазақстан тарихыбойынша «Сақтар тарихы» тақырыбына тоқталатын болсақ, мынадай төмендегідей тірек-сызбалар мен кестелерді қолданған өте тиімді.

1-тірек-сызба

1. Сақтардың жазба деректерде аталуы

2. Сақ тайпаларының қоныстануына қарай бөлінуі

3-тірек-сызба

3. Сақтардың қоғамда бөлінуі

Сақ қоғамы үш топтан тұрды:

енді ғана таныса бастаған тыңдаушыларды аз уақыт ішінде тестілеуге дайындау оңайға соқпайтыны белгілі. Дегенмен осындай түрлі әдістерді қолдану тыңдаушының тез арада тарихты меңгеруіне жол ашады деген сенімдеміз. Сабақ барысында кестелерді қолданудың да маңыздылығына тоқталатын болсақ, мұнда тақырып жайлы негізгі ақпарат беріледі.

1-кесте.

Сақтардың саяси тарихы бойынша хронологиялық кесте

Уақыты	Оқиға	Салдары
Б.з.б. 530 жылы	сақтар жеріне парсы әскерлерінің басшысы <i>Кир</i> басып кіреді	Бұл кезде сақтардың билеушісі патшайым <i>Томирис</i> (б.з.б. 570-520 жж.) болды. Оның баласы Спаргапис анасына айтпай, Кир әскеріне бірінші болып соққы бермекші болады. Алайда Кирдің арбауына түсіп қалып тәжірибесіздігінен қаза табады. Оны естіген Томирис ашуға булығып Кирге қарсы өзі шығып, парсы әскерлерін жеңеді. Кирдің басын шауып, қан толы торсыққа салады
б.з.б. 519-518 жылдары	парсылардың патшасы <i>Дарий І</i> қайта шабуыл жасайды	Дарий І <i>Скунха</i> атты көсем бастаған сақ әскерлерін жеңіп, Сырдариядан бері өтеді. Сонда олардың алдынан сақтардың <i>Шырақ</i> есімді малшысы шығып, оларды алдап, адастырып, сусыз шөлге алып барады. Дарий көптеген әскерінен айырылып, Персияға кетуге мәжбүр болады
Б.з.б. 490 жылы	Марафон шайқасында парсылар мен сақтар бірігіп, гректерге қарсы соғысады	Парсылар мен сақтар одағы бұл шайқаста жеңіледі

Б.з.б. 4 ғасырда	<i>Александр Македонский</i> бастаған грек әскерлері Орта Азияға басып кіріп, Сырдария өңіріне қарай аттанады	Оларға қарсы <i>Спитамен</i> атты сақ жауынгері үш жыл партизандық соғыс жүргізеді. Соңында гректер артқа қайтуға мәжбүр болады. Сақтарға жасалған осы жорығында Македонский Сырдария бойына <i>Александрия Эсхата (Шеткі Александрия)</i> деген қала салғызады
---------------------	---	---

2-кесте.

Сақтар жайлы деректер жазып қалдырған авторлар

№	жазба авторлары	Жазбалары
1	Геродот – грек авторы	Сақтар туралы дерек қалдырған. Сақтарды массагеттер деп атаған. Сақ жерінде Кирдің өлтірілгенін және «Киімі мен өмір сүру дағдысы скифтерге ұқсас» деп жазған
2	Ктесий – грек авторы	«Сақ әйелдері ержүрек келеді, соғыс қаупі төнгенде ерлеріне көмектеседі» деп баяндаған
3	Страбон – грек авторы	«Сақтар құдай деп күнді есептейді және оған жылқыны құрбандыққа шалады» деп жазған
4	Помпей Трог – Рим тарихшысы	Томирис пен Кир шайқасы туралы жазған. Томирис жайлы «әйел болса да қорыққан жоқ» деп жазған
5	Полиэн – грек тарихшысы	Сақ малшысы Шырақ туралы суреттейді
6	Арриан – грек тарихшысы	Сақтардың А. Македонскийге қарсы ерлік күресі туралы жазған

Жоғарыда атап өткеніміздей біздің факультеттің ерекшелігі – 5-11 аралығында өтілетін материалды 8-9 ай көлемінде тыңдаушыға түсіндіріп, әрі оларды кешенді тестілеуге дайындап шығу. Сонымен бізде оқитын тыңдаушылардың негізгі құрамы шетелден келген қазақтардан тұратындықтан, тарихты оқытудың жеңілдетілген түрден күрделіге қарай үйрету әдістері қолданылады. Мысалға әлі қазақша әріп тани білмейтін, дәрісті көшіре алмайтын тыңдаушыларға түсіндірушілік-көрнекілік әдісі қолданылады. Оған жоғарыда көрсетілген тірек-сызбалар, кестелермен қатар карталар, презентациялық лекциялар, суреттер, видеофильмдер жатады. Тыңдаушы ақырындап бейімделе бастаған соң өз бетінше ізденіп, белгілі бір тақырыптар бойынша дайындалып, жұмыс істей бастайды. Біз көбінесе тыңдаушының ізденіс қабілетін арттыру мақсатында оларға тақырып бойынша сайыс ойындарын ұйымдастыруға, баяндамалар дайындап келуге, тірек-сызбалар құрастыруға тапсырма береміз. Үй тапсырмасы ретінде кейде тақырып бойынша кестелерді түрлендіруге немесе өз бетінше басқаша тірек-сызбалар құрастыруына болады. Талапкерлерді жоғары оқу орнына түсу үшін дайындық баланы жалықтырмайтын, шаршатпайтын тәсілдермен жүргізілгені дұрыс. Үнемі тест жаттап, кітаптан басын алмайтын талапкерлерімізді дұрыс бағытта дайындауды қажет етеді. Қазақстан тарихы пәні бойынша білімалушының есте сақтау қабілетін арттыру мақсатында сабақта тиімді әдістер қолданудың орны ерекше.

Шетелден келген өзге ұлт өкілдеріне тарихты лекция түрінде ғана оқыту бұл қателік. Өйткені тарихымызға қатысты дүниелердің барлығын құр сөзбен айтып жеткізе алмаймыз. Сондықтан неғұрлым көрнекіліктер көбірек қолдану керек. «Көрнекі құралдар

қашанда педагогтің ауызша айтқан сөздерін нақтылайтын, бекітетін оқыту әдісінің тиімді түрі болып табылады. Көрнекіліктердің ішінде карта, диаграмма, кесте, таблица, плакат немесе борды пайдалану керектігін айтпасақ та жеткілікті»[2, 90].

Қорыта келсек, Отан тарихын түсіндіруде кестелер мен сызба-нұсқаларды пайдалану – оқытушыға сабақты жоғары сапада өткізуге пайдалы және тыңдаушының түсінігіне орасан зор әсерін тигізіп, білім сапасын жоғары деңгейде көтереді. Сонымен қатар тыңдаушыларды оқуға ынтыландыруға, олардың үлгерімі мен қызығушылығына ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Ибадуллаева Ы.М. Қазақстанда білім беруде компьютер және ақпарат технологиясын қолдану. // Гуманитарлық ғылыдар Академиясы Хабаршысы, № 1(11), 2005, 133-137.

2 Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А. Жоғары оқу орындарында «Қазақстан тарихы» пәнін оқытуда көрнекі құралдарды пайдаланудың маңызы мен тиімділігі. // Заманауи білім берудің тиімді әдістемелері: республикалық ғылыми-әдістемелік семинар материалдарының жинағы. Алматы: Ғылым ордасы, 2014.-376.

ӨОЖ 378

Ибрагимова М.Н.¹, Нусупбаева С.А.²

¹Оқытушы, *әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*,
Алматы, Қазақстан, e-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

²Аға-оқытушы, *әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*,
Алматы, Қазақстан, e-mail: N.Salta_82@mail.ru

ТАРИХ САБАҒЫНДА ТҮРЛІ ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Abstract. Efficient application of different methods at history lessons is examined in this article.

Keywords: technology, innovation, the test, method.

Білім саласында жастарды біліммен сусындатып қана қоймай, олардың көзі ашық, зиялы, адамгершілігі мол, жауапкершілікті мойнына ала білетін тұлға ретінде қалыптасуына көп көңіл бөлінуде. Республикамыз білім ордаларын компьютерлік технологиялармен жабдықтап, маман кадрларды даярлауды қолға алды. Жаңа технологиялар дамыған заманда түрлі әдіс тәсілдерді қолдана отырып сабақ ұйымдастыру жетістікке жетелейді. Әсіресе талапкерлерді жоғары оқу орнына түсу үшін дайындық баланы жалықтырмайтын, шаршатпайтын тәсілдермен жүргізілуі қажет.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің болашағы жоқ, XXI ғасыр – білімділер ғасыры»[1], - деп білім беру жүйесін жетілдіру мәселесін алға қойған болатын.

Оқытушылардың алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру, жаңа педагогикалық технологияны меңгеру. Осыған орай Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру» - деп атап көрсетілген.

Бірнеше жылдан бері қолданылып келе жатқан тесттік жүйе өз нәтижерелін беріп келеді. Бұл жүйе бойынша білімалушының білім, білік, дағды деңгейін объективті бағалауға, олардың даярлығындағы қиын мәселелерді анықтауға жол ашады.

Ендігі кезекте «білімалушы тарихтан толыққанды білім алуы үшін не істеу керек?» деген мәселеге тоқталып өтейік. Жаңа технологиялар заманында мүмкіндігінше компьютерлік техниканы қолдана отырып, түрлі әдіс тәсілдер қолдануға болады. Бір сарынды дәріс өту білімалушыны жалықтырып жіберетіндіктен әр сабақты түрлендіріп өткізген жөн.

Тарихты оқытудың түрлі әдістеріне тоқталатын болсақ, ол оқытудың әдістерін таңдау көптеген факторлармен, білім берудің маңызды мақсаттарымен, сабақтың мақсатымен білімалушылардың мүмкіндігімен, пайдаланатын жүйенің ерекшеліктерімен анықталады. Оқытушы білім беріп қана қоймай, сол білімнің нәтижесін көруі қажет. Осы мақсатта түрлі тапсырмалар беру арқылы білімалушыдан оқытушы өз берген білімінің нәтижесін көреді. Осындай тапсырмалардың бірі – тесттік тапсырмалар. Тарих сабағында тесттік тапсырмаларды түрлендіріп беру білімалушының ойлау қабілетінің дамуына алып келеді.

Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінде білім алатын шетел тыңдаушысын 8-9 ай ішінде кешенді тестілеуден жоғары нәтиже көрсетуге даярлау үшін көп күш жұмсау қажет. Шетел тыңдаушысына мектепте 3-4 жыл жүйелеп оқытылатын тарихты аз ғана уақыт ішінде меңгертіп, онымен қоса кешенді тестілеуге дайындау үлкен шеберлікті талап етеді. Сондықтан тыңдаушының дәрісті дұрыс меңгеруі үшін түрлі әдістер қолданылады. Тестпен білімін тексеру барысында қарапайымнан күрделіге дейінгі сұрақтарға жауап беру арқылы тыңдаушы өз білімін шыңдайды. Тыңдаушының білімін тексеруге арналған тест жүйесі белгілі бір тақырыпты немесе тарауды қорытындылау және пысықтау кезінде жүзеге асырылады. Тестілеу әдісі қазіргі таңда көптеген елдерде білімнің ажырамас бөлігіне айналған білімалушының дайындық деңгейін және жалпы білім сапасын болжаудың тиімді құралы ретінде қолданылады. Тестке сапалы жауап алу үшін тестті де сапалы құрастырудың маңызы зор. Ол оқытушының шеберлігін, біліктілігін, шығармашылығын талап етеді. Енді тарих дәрістерінде пайдаланылатын сан алуан тесттерге тоқталып өтелік.

1. Тақырыпты қорытындылау кезінде қолданылатын тесттік тапсырмалар:

№ 01 Адамзат тарихы дамуының ең алғашқы кезеңі

- A) Қола дәуірі
- B) Тас дәуірі
- C) Рулық тайпалық кезең
- D) Андронон кезеңі
- E) Темір дәуірі

№ 02 Алғашқы адамдардың бастапқы кезеңдегі топтасу жүйесі

- A) Тобыр
- B) Тайпалық
- C) Қауымдастық
- D) Көшпелілер
- E) Рулық

№ 03 Қоғамда алғашқы ірі еңбек бөлінісін туғызған жағдай

- A) Терімшіліктің дамуы

- B) Аңшылықтың тууы
 - C) Тобырдың қалыптасуы
 - D) Темірді пайдалану
 - E) Шаруашылықтың егіншілік пен мал шаруашылығы болып бөлінуі
- Жауаптары: № 01-В; № 02-А; № 03-Е.

Бұл тестілеудің тақырыпты қорытындылауда қолданылатын қарапайым түрі. Сұрақтың жауабын тыңдаушы тақырыпты дұрыс меңгерген болса бірден таба алады. Тестілеудің мұндай түрлері тыңдаушының көзбен көріп есте сақтау қабілетінің дамуына ықпалын тигізеді. Сонымен қатар тестілеудің алфавиттік, сандық түрлері де кездеседі. Мұндай тестілеу тыңдаушыны кешенді тестілеуге даярлау кезінде көптеп қолданылып жүргендігі белгілі.

2. Алфавит бойынша тесттік тапсырмалар:

Абылай тұсында хан билігіне енгізілген өзгеріс – хан билігі шексіз боды;
 Абылай хан дамытуды қолдаған шаруашылық саласы – егіншілік;
 Абылай хан дүниеге келген жыл – 1711 жыл;
 Абылай хан жерленген қала – Түркістан.

3. Сандар бойынша берілген тесттік тапсырмалар:

100 метр қашықтыққа ұшатын, орақ тәрізді қару – бумеранг;
 1041 ж. Хорезмді жаулап алған – Шахмәлік;
 1043 ж. – Шахмәлік селжұқтар қолынан қаза тапты.

4. Ғасырлар бойынша берілген тесттік тапсырмалар:

X ғасырда қимақ шонжарлары қабылдаған дін – Ислам;
 X ғасырда қимақтарда тараған дін – ислам;
 X ғасырда Оғыз мемлекетінің астанасы – Янгикент.

5. «Иә», «жоқ» тапсырмалары:

Тапсырма сұрақтары	иә	Жоқ
Питекантроп 1891 жылы Ява аралынан табылған	+	
Адам маймылдан пайда болды		+
10 мың жыл бұрын егіншілік қалыптасты	+	
Сақ тайпалары қоныстануына қарай екіге бөлінді		+
Марафон шайқасында парсылар мен сақтар бірігіп, гректерге қарсы соғыста жеңеді		+

6. Бос орынға дұрыс жауабын қою:

1. Билікті 955 жылы ханның баласы _____ алды.

- A) Арслан
 - B) Мұса
 - C) Қарахан
- Жауабы: B.

2. Бумын _____ жылы қаза тапты.

- A) 552
- B) 542

С) 551

Жауабы: А.

7. Сөздің дұрыс жауабын табу:

1. РЫСБАБЕЙ

А) БЕКАРЫС

В) БАРЫСБЕЙ

С) БЕЙБАРЫС

Жауабы: С. Қазақ даласынан Египет еліне құлдыққа сатылып барған Мәмлүк мемлекетінің төртінші сұлтаны - БЕЙБАРЫС

2. ҚАСАЖ

А) ЖАСАҚ

В) САЖАҚ

С) ЖАҚСА

Жауабы: А. Монғол мемлекетінің басты заңы – ЖАСАҚ.

8. Ойша есептеу арқылы дұрыс жауабын табу:

1. $(500 \cdot 2) + (800 : 4) + (120 : 2) + 2 =$

А) 1262

В) 1362

С) 1272

Жауабы: А. Алтын Орда ханы Берке хан Египет мемлекетіне құлдыққа сатылған Мәмлүк елінің 4-ші сұлтаны – Бейбарысқа өз елшілігін жіберді.

2. $(3000 : 3) + (150 \cdot 2) + (8 \cdot 6) =$

А) 1358

В) 1248

С) 1348

Жауабы: С. Тоғылық-Темірді Моғолстан ханы етіп тағайындайды.

Жоғарыда көрсетілгендей түрлі тесттік тапсырмалар қолдану арқылы дәрісті қызықты, әрі пайдалы етіп өткізуге болады. Және тыңдаушы өз бетінше осындай тесттер құрастырып логикалық ойлау жүйесін дамытады. Үнемі тест жаттап, кітаптан басын алмайтын талапкерлерімізді дұрыс бағытта дайындау қажет. Тарих пәні бойынша тиімді әдістер қолданудың орны ерекше. Кез келген пән бойынша бұрыннан қолданылып келе жатқан тесттік тапсырмаларды түрлендіріп қолдану білімалушыны сергітеді, белсенділігін арттырып, ойлау қабілетін дамытады.

Тесттік тапсырмаларды орындау тыңдаушыға не береді:

1. Тыңдаушы тестті құрастыру барысында жауаптылықты сезінеді.

2. Тыңдаушыларға қиын мәселелерді өз бетінше шеше білуге үйретеді.

3. Оқу үдерісінде алған білімін қайталау арқылы нақты істе қолдана білуге мүмкіндік береді.

4. Уақытқа бағынуды, үнемдеуді үйретеді.

Бұл тыңдаушының өзіндік жұмысының нәтижесін көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен тыңдаушы тесттік тапсырмаларды орындау арқылы өз білімін жетілдіріп, шыңдауға мүмкіндік алады. Кез келген сабақ беру, үй тапсырмасын сұрау технологиялары оқытушы шеберлігіне байланысты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана от 27 января 2012 года «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана».

УДК 327(5-191.):556.182

Karymsakova K.K.¹, Zhanguttin B.O.²

¹ 2nd course master specialty *International relations*, memoire-katira@mail.ru

Scientific supervisor,

² *Doctor of Historical Sciences, Institut Sorbonne-Kazakhstan*

TRANSBOUNDARY RIVERS IN CENTRAL ASIA

Андатпа. Аталмыш мақалада Орталық Азия мемлекеттерінің өзендері трансшекаралды және осы аймақтың бірнеше мемлекеттері трансшекаралды болған өзендерді экономика саласының екі бағыты: ирригация және гидроэнергетикада қолданады. Бірінші сала бұл дәстүрлі болса, екінші сала даму барысында. Бұл өзендерді біргелікте пайдалану, бүгінгі таңда өз өзектілігін жойған жоқ. Егемендік жылдар ішінде Орталық Азия мемлекеттері көптеген дауларды болдырмауға тырысқанмен, Сырдарья және Амударья өзендерінің қолданылуы бүгінгі таңда Орталық Азия мемлекеттеріне қауіп төнгізеді.

Кілт сөздер: Орталық Азия, ирригация, су энергиясы, Сырдария, Амудария, ГЭС, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Қазақстан

All of the main rivers in Central Asia are transboundary, and all of them are being used simultaneously by several countries of the region in several areas in economy; mainly in irrigation and hydropower. First branch is traditional one, which is existing several thousands of years, while the second one is on a developing stage.

Therefore, problem of sharing water resources in Central Asia will not lose its relevance. Countries of this region have managed to avoid large-scale conflicts in this area for over 20 years of independence. However, ongoing debates and conflicts about changing the mode of operation of transboundary rivers such as Amu Darya and Syr Darya are creating alarming background, and causing concerns about the future of Central Asia.

The water sector in Central Asia has worsened after the collapse of Soviet Union. The conflict of interests between hydropower and irrigation developed gradually, and it did not appear at once on the background of revolutionary political reforms in Central Asia since 1991, inertia of water and energy complex control have played certain role.

In accordance to the needs of the republic, system of water and energy resources redistribution worked quite efficiently in the era of centrally planned economy, due to which the interests in irrigation and hydropower were kept. Existing centralized planning mechanisms in the Soviet Union allowed maintenance of the balance of interests among hydrocarbon rich countries such as Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, in addition to Kyrgyzstan and Tajikistan that have huge reserves of water resources. [1.40 -41].

After the Soviet collapse, system in the region started to break down and eventually collapsed too. It is worth noting that Uzbekistan, Kazakhstan and Turkmenistan gave the first push in activating the efforts of Kyrgyzstan and Tajikistan in the construction of new hydropower facilities and reservoirs transfer from irrigation to energy mode. In particular, these countries are rich in energy resources, including Uzbekistan that first refused to barter, while certain amounts of water during the growing season were in exchange for cheap energy resources in winter by selling upstream countries that do not have their own hydrocarbon gas, fuel oil and electricity at market prices. In order to generate the missing electricity Kyrgyzstan and Tajikistan were forced to carry water releases from reservoirs in autumn-winter period, which led to a change in capacity and the state of rivers flow, and in winter to floods and lack of water during the growing season.

In order to reduce these negative consequences of Syr Darya a number of water storage tanks were built in Uzbekistan. More attention was paid on the modernization of irrigation systems, and areas under irrigation were reduced, so there has been a shift to less moisture capacity crops. Government has been actively promoting the idea of the construction of small hydroelectric power station in Central Asia - as counterbalance to major projects implemented by Tajikistan and Kyrgyzstan. [2].

In its turn, Kazakhstan tired of fighting with floods and flooding of a large number of villages in the South Kazakhstan region due to Toktogul hydroelectric energy scheme built Koksarai counter regulator. This hydro construction is designed to take into water capacity, which used to come out of the crowded shores of Syr Darya, and left under its waters thousand buildings, and hundreds of thousands of hectares of fields of pastures in republic. According to Kazakhstan's government plans, water from Koksarai is going to be directed to irrigation of farmlands in South Kazakhstan and Kyzylorda regions in summer, and when the cup of the reservoir will be empty, there will be water meadows. In wet years, they plan to transfer water into the Aral Sea. Solving Aral problem together with the World Bank, Kazakhstan has built a dam between the northern and southern parts of the Aral Sea, which has improved the situation in its territory. Fishing has grown ten times; quality of drinking water has also improved as well as irrigation. Kazakhstan is also increasing areas using moisture-preserving technologies. In 2010, they have expanded lands to 11.2 million hectares, and now hold 67% of the grain wedge. Drip irrigation area has increased by 2.6 times. A legislative framework of state land reclamation in 2011 year has begun its implementation in the South Kazakhstan region in pilot regime. [3].

Uzbekistan and Tajikistan: situation development by negative scenario

The main apple of discord between two countries now is construction of Tajikistan's Rogun hydroelectric power station. If Tajikistan will be able to lift the dam as targeted to 335m, it will be the highest dam in the world. Completion of the Rogun construction will absolutely eliminate the energy dependence of Tajikistan from Uzbekistan.

Uzbekistan sees Rogun as a direct threat to its national security. Firstly, Rogun hydroelectric power station is located in an area where earthquakes occur repeatedly; moreover, at its base, there is Ionahshsky tectonic fault with nine point's seismic hazard. In case of Rogun hydroelectric power station dam failure, height of the wave at the beginning of descent from the reservoir, depending on its filling, will be from 240 to 260 m. To Nukus, which is in the north of Uzbekistan, it will reach at height of 4-8m. Wave of such height and force will demolish all the six hydro systems, houses and enterprises, which are located at downstream. [4]

There is no less worry Uzbekistan has on any changes in the capacity and usage of river flows in the region, because the construction of hydroelectric power station can lead to provision

and environmental disaster. Although Tajikistan states that it will fill the reservoir at Rogun for 8 years, and it will not seriously affect the amount of drain, Uzbek side fears that during this period water will not almost reach the downstream countries. Tashkent has another concern as well. It lies in the fact that, by adjusting the water discharge at the Rogun hydroelectric power station, Dushanbe will deliberately limit the amount of water consumed by Uzbekistan and thus dictate its terms in any disputes. [5].

However, Uzbekistan now, through which almost all the communications lead to Tajikistan, has considerably larger leverage on the Tajik side, rather than the opposite. Moreover, almost all of them are involved in this process, which 2010 years events clearly demonstrated, so after the unilateral withdrawal of Uzbekistan in late 2009 from the Unified Energy Ring of Central Asia, Tajikistan stopped receiving electrical power coming through Uzbek power circuits from Turkmenistan. In order to meet the needs of the country, they had to increase workload on the existing hydroelectric power station, which increased country's energy problems. The Tajik side, in return, has accused Uzbekistan of preventing development of Tajik hydropower, periodically turns off the gas supplies and arranges transport blockade. All the attempts by international organizations to play some sort of expert and mediator role in the conflict has not yet been successful, in addition, the parties have no general understanding of the legal issues.

Deputy Minister of Foreign Affairs of Tajikistan Mahmudjon Sobirov states that fears about the expected artificial water shortage and related issues of irrigated agriculture, which might occur after the construction of Rogun dam, actually have no basis. According to him, they are consequences of the lack of objective and reliable information on the completion of the Rogun hydroelectric power station and other hydroelectric facilities of the country. [6].

At the end of February 2013, Minister of Land Reclamation and Water Resources of Tajikistan Rahmat Bobokalonov said that Tajikistan is going to continue pursuing a policy of harmonious cooperation of Central Asian countries in the field of water resources.

"There should not be any questions on both Syr Darya and Amu Darya, or other transboundary rivers, Tajikistan is, and the following years will fulfill all its commitments in transit of waters in these rivers, the main rivers of the water basin of Central Asia ", - he said

According to Bobokalonov, the process of filling assumed reservoir Rogun hydroelectric power station will be happening within 14 years, and this process will not influence on the availability of water resources in other countries. [7, pp 102-105].

For its part, Uzbekistan is against the construction of the Rogun hydroelectric power station in Tajikistan, and states that it is necessary to have UN-led international assessment of the project. According to Tashkent, the construction of hydroelectric power station capacity of 3,600 MW in the riverhead of Amu Darya will have a negative impact on agriculture of Uzbekistan, which receives water in the downstream. In addition, on April 13, 2011 the Uzbek Foreign Ministry issued a formal statement "about the position of the Republic of Uzbekistan on the construction of new hydropower facilities in the upper reaches of transboundary rivers in Central Asia." It states that "any decision taken neglecting the interests of neighbors, will worsen the situation of water supplies more in the lower reaches of Amu Darya and Syr Darya, and at the same time will exacerbate the environmental situation related to the desiccation of the Aral Sea, could have a negative impact on the living conditions of millions of citizens of Uzbekistan, Kazakhstan and Turkmenistan."

There is an obvious hint in the statement addressed to the leaders of Tajikistan, who seek "quick implementation of new large projects of hydropower facilities in the "best" Soviet

traditions of unrestrained violence against nature, pursue commercial interests and "completely ignore neighboring countries concerns". [8]

In addition, at the same time in the Legislative Chamber of Oliy Majlis of Uzbekistan a round table devoted to the issues of water resources management of water resources with the participation of members of both houses of parliament and civil society organizations was held. Liberal-Democratic Party of Uzbekistan stated that any construction changes of hydraulic facilities and use of water resources of transboundary rivers will undergo international expertise, though the neighboring countries unilaterally try to continue the construction of the Rogun hydroelectric power station." Press service of the Parliament, focused its attention on the fact that "the resources of transboundary rivers cannot be a subject of bargain." "We cannot allow the water usage as an element to influence the situation in the region, as well as on their foreign policy, as a "loose change"- was said in a message.

In March 2014, in an interview with Deputy Minister of Agriculture and Water Resources of Uzbekistan Shavkat Khamraev, said that the only solution of water imbalances in Central Asia - is the construction of small hydroelectric power stations. He noted, "We are in favor, to build them, and we are building small hydroelectric power stations, which do not change the water and environmental conditions of the rivers, of the basin."

The analysis above shows that there is a very serious and intractable crisis in water issues in Central Asia, which has many dimensions: social, economic, international legal, military and political. As international experience shows, one of the most important ways of solving these kind of multidimensional and intergovernmental crises is cooperation between states, and creation of inter-state structures. The policy of unilateral decisions will only exacerbate conflicts and lead them in a blind alley [9].

Bibliography:

- 1 Ясинский В., Мироненков А., Сарсембеков Т. {2011} Международная практика сотрудничества и проблемы развития гидроэнергетики в бассейнах трансграничных рек. Евразийский банк развития. Алматы: РУАН
- 2 Ашимабаев Д. Дюбовь к электричеству, или почему Таджикистан и Киргизия не считаются соседями. URL: <http://www.analitika.org/article.php?story=200606180383325>
- 3 Богданов А. Формула благоденствия. Что мешает задействовать гидроэнергетические ресурсы Средней Азии. URL: <http://www.analitika.org/article.php?story=20060882564129594>
- 4 Куртов А. Водные конфликты Центральной Азии. URL: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050307121605551>
- 5 Турсунов А.А Гидрологические проблемы Республики Казахстан. URL: <http://www/ca-c/org/journal/13>
- 6 Блинов А. Воды в мире или где-то слишком много, или слишком мало. URL: fergana.ru/article/php?id=711
- 7 Цыценко К.В. Водно-земельные ресурсы бассейнов рек Центральной Азии: состояние и использование / Цыценко К.В, Т.И. Владимирова//Гидрометеорология и экология. Алматы, 2012. №3.С.102-105
- 8 Водосбережение : идеи, модели, инструменты. URL: <http://www/irp/kz./kirp/3/1/117>
- 9 Хасенов М. Стратегия водно-энергетической безопасности Центральной Азии как один из основополагающих факторов интеграции государств региона. URL: <http://repository/enu/kz/handle/123456789/3139>

Малгараева З.Б.

к.ф.н., ак. проф., АО «Университет КАЗГЮУ», Астана, Казахстан

e-mail: z.malgaraeva@yandex.kz

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ

Abstract. This article discusses some of the humanitarian problems of teaching philosophy. The attention is focused that the philosophy needs to shift its goals, objectives and means so that accumulated its capacity was not of a theoretical nature, but has become an effective means of understanding and solution of life situations, and formation of creative conscious personality.

Key words: philosophy, worldview, teaching problems, humanization of education.

Философия сегодня в результате новейших изменений в учебных программах является чуть ли не единственной гуманитарной дисциплиной из цикла общеобразовательных. Данные изменения в целом соответствуют мировым трендам. Однако насколько полно учтен опыт зарубежных стран, идущих по пути специализации и профессионализации образовательного процесса, к каким положительным результатам они пришли в результате этих новаций. Однако уже сегодня очевидно, что философия как мировоззренческая и гуманитарная дисциплина должна взять на себя дополнительные интеллектуальные и гуманитарные задачи.

Исходя из этого – определить цель и задачи преподавания философии в контексте современных изменений становится актуальной задачей, поскольку цель высшего образования – не только получение определенной квалификации, но и формирование гуманистического мировоззрения, активной жизненной позиции, осмысленного патриотизма. Дополнительным навыком, на который должна ориентироваться философия, это научить учиться в течение всей жизни. Как этому может способствовать философия?

Если посмотреть на основные линии развития философского знания, то в историческом разрезе можно выделить следующие ее концепты: онтология, гносеология, аксиология, антропология и др. Из истории мы знаем, что каждый из этих фундаментальных направлений философствования в разные исторические периоды выходил то на главные, то на второстепенные позиции. Например, всем известный антропологический поворот в философии начинается с Сократа. Антропологический поворот ознаменовал новую эпоху, когда центром философствования становится человек, его жизнь, его ценности и переживания. До философии Сократа античная мысль была направлена на познание космоса, одним из мировоззренческих тезисов которой стала идея тождества макро и микрокосма.

Проблемы гносеологии становятся приоритетными в Новое время в дискурсе накопления и развития опытного эмпирического знания. Философия становится рефлексией над формирующимся эмпирическим континимум знаний, выдвигая на первый план проблемы методов, путей познания и верификации научного знания. Таким образом, философия адекватно реагирует на требования эпохи, становясь ее авангардом.

Говоря словами Ф. Гегеля «Философия – это эпоха, схваченная мыслью». Основная задача философии как научной дисциплины и рефлексивного мировоззрения -

это почувствовать ритм времени, осознать его, увидеть перспективы и проблемы. И самое главное – говорить об этом. Недаром М. Хайдеггер говорил: «Язык – дом бытия».

В отличие от других эпох, современный мир многонаправленный, многосмысловой. Соответственно определить его приоритеты, выдвинуть приоритетные философские концепты становится актуальной задачей. Таким образом, перед философией как наукой, учебной дисциплиной и мировоззрением ставится множество задач по рефлексии современного бытия.

Остановимся на вопросе о том, что может дать современному молодому человеку в этом беспокойном быстро меняющемся мире изучение дисциплины «Философия».

1. Опыт философского анализа основных проблем бытия человека может стать отправной точкой в мировоззренческих поисках. Каждый этап становления философского знания по-разному отвечал на вопрос о сущности человека в зависимости от идейных установок эпохи, уровня материально-технического развития и др. Наиболее выпукло они были представлены в философии И. Канта: что я знаю? На что я могу надеется? Кто такой человек? Эти вопросы актуальны всегда, поскольку отвечают на главные вопросы экзистенции человека. Определение сущности человека - это бесконечный поиск смысла его жизни. Сегодня в качестве ответа на этот вопрос можно привести слова Пастера: «Человек – мыслящий тростник». Со студентами можно обсудить различные варианты ответа на вопрос о сущности человека с тем, чтобы определить: какой из них является значимым для них, общества, человечества.

При изучении этого вопроса важно, чтобы студенты не просто цитировали антропологические учения, а осмысливали их содержание, применяли полученные знания.

2. Рассмотрение основных концепций онтологии. В рамках онтологии были созданы разнообразные концепции, начиная с чисто материалистических, атеистических концепций до откровенно субъективистских, отвергающих или не принимающих объективный мир. В этих учениях имеется глубокий мировоззренческий смысл. Сегодня так называемый основной вопрос философии о том, что первично: материя или сознание потерял ту идеологическую подпитку. В онтологии этот вопрос, как минимум распадается на две проблемы:

- научные теории и гипотезы происхождения мира. Изучение этого вопроса в исторической параллели: как на эти вопросы отвечали философы, начиная с Древности, позволит по другому воспринять теории Демокрита, Гераклита, Парменида и др. Они перестанут казаться неким анахронизмом, поскольку их идеи и сегодня находят научное подтверждение. Поэтому стоит повнимательнее вдуматься в их тексты, может в них таится еще не раскрытая информация. Такой исторический параллелизм вызовет у студентов научный интерес к трудам великих мыслителей;

- роль Бога в жизни современного человека. Есть ли сегодня в философии необходимость доказывать его существование. Или будем исходить из древней позиции: раз это нужно, значит оно существует. (Верую, ибо разумно). Это комплиментарная проблема, поскольку Бог наполнял веками смысл жизнь человека. В его отсутствии на вопрос о смысле жизни необходимо найти универсальные ответы. Различные философские школы делали попытки ответа на этот вопрос. Например, американская философия прагматизма. Но сегодня очевидно, утилитаризм слишком узок, и самое главное лишен моральной силы. Поэтому анализ философских школ, особенно

религиозного направления, должен быть направлен в контексте дискуссии не что Бог первичен, а что его ценности непреходящи.

3. Методы научного познания и критерии верифицируемого знания. То есть философия в определенной степени поможет в решении вопроса: как изучать?

Философия за длительный период развития накопила громадный эпистемологический опыт. Таким образом, для студента важно не просто сухое пересказывание, что Бэкон основатель индукции. Важно, что дало Бэкону и миру его научные открытия. Как мы сегодня можем использовать их. Или может быть они безнадежно устарели? Учение Ф.Бэкона о предрассудках (так называемых пещерах) сохраняет свою актуальность. Важно, чтобы студенты осмыслили эти учения в контексте своей жизни. Может в их жизни имеют место те же предрассудки, о которых предупреждал Ф. Бэкон. Помимо их учения, значимым для формирования личности является анализ их жизненного пути, то каким путем они шли к свои идеям. Например, философия жизни Б. Спинозы, философские идеи которого отлучили его не только от семьи и материальных ценностей, но и от его религии. Его жизненный путь – пример самоотверженного служения истине.

История философии фактически отражает поиски человечеством путей наиболее верифицируемого знания. Здесь важно отметить позицию позитивизма как один «рыночных» шагов на пути развития науки. Отметить, к чему привело в области политики, морали такое выхолащивание гуманитарных наук. То есть важно поставить проблему: гуманитарные науки – этика, философия – имеют ли сегодня для нас значение. Или достаточен технический прогресс и все автоматически станут счастливыми. Мы не случайно обращаем внимание на эти вопросы: одна из наиболее высоко развитых индустриальных держав Япония стоит на одном из первых мест по числу суицидов.

Важным звеном изучения философии является раздел, посвященный изучению казахской философии. На какие аспекты на наш взгляд необходимо акцентировать внимание студентов. Прежде всего, гуманистическая установка казахской философии, начиная с Коркыт – ата и до философии XX века. Философия Коркыт – ата, Баласагуна, Кашгари, Абая, Шакарима наполнена гуманистическим смыслом, логическим завершением которых являются слова Абая: «Адам бол». Антропологическая установка обеспечила преимущество мировоззрения казахского этноса, его выживаемость в условиях непрекращающихся военных столкновений? Этнокультурную идентичность и позитивное восприятие казахской культуры в мировом пространственно-временном континууме.

Так в чем предназначение философии? В формировании гуманистического критического мировоззрения. Обществоведами проблема гуманизации общественных отношений и образования должна подниматься на уровень понимания ее как единственно возможного противоядия против всеобщего безразличия и конформизма. Будущее человечества за гуманистически ориентированном обществом, как об этом прозорливо говорили создатели концепции постиндустриального общества.

Список литературы:

- 1 История философии / Под ред. Кириллова В.И.- М.: Юрист, 2002с.

Маманова Х. М.

PhD докторант ҚазНПУ им.Абая

ТУРИСТІК ФОРУМДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН: ҮНДЕСТІК ТАЛДАУЫ

Abstract. This article is devoted to analysis tones of tourist forums texts, in the context of Kazakhstan. Also, article describes a popular method of text tonality analysis of forums and blogs used in sociological and marketing research. According to the chosen methodology has been investigated 516 comments from www.tripadvisor.com , www.forum.awd.ru and many other websites. However, during data processing in addition to the three (negative, positive, neutral) species emotive texts was revealed the fourth, which applied to information and consulting needs. The findings of the fourth type of the text were also processed and classified, what made it possible to partially define the needs of potential tourists.

Key words: Tonality analysis of foreign tourist comments about Kazakhstan.

Заманымыздағы көрініс тапқан ақпараттық технологиялар мен процестердің қарқынды дамуы, интернеттің қоғам өмірінің түрлі салаларына енуіне жол ашты. Бұл жағдай, интернеттің жәй ақпараттық алаң ретінде емес, өзіндік процестерге, құбылыстарға, әлеуметтік топтар және бірлестіктерге ие әлеуметтік кеңістік ретінде дамығанын көрсетеді. Өзінің қолжетімділігі, шапшаңдығы, әсерлілігі арқасына виртуалды орта адамдардың сана сезіміне әсерін арттырып, әлеуметтік байланыстары мен кейбір әлеуметтік міндеттерін интерактивті формаға көшірулеріне себепші болды.

Интернет тарапынан жүзеге асырылатын байланыстардың басым бөлігі өзара мәтіндік алмасулардан тұрады. Блогосфераны құрайтын сансыз блогтар мен форумдарда, қолданушылар, өздерінің белгілі оқиғаларға, құбылыстарға, тауарлар мен тұлғаларға қатысты пікірлерін мәтін арқылы білдіріп, қоғамдық көзқарасты қалыптастырады. Мәтін үндестігін талдау арқылы табылатын ақпараттар, қоғамның көңіл күйі мен саяси, әлеуметтік, экономикалық және т.б. өзгерістерге көзқарасын бақылау мақсатында жүргізілетін маркетингтік, әлеуметтанулық зерттеулерде жиі қолданылады. Оған дәлел шетелдік әрі ресейлік ғалымдардың зерттеу нәтижелерінің ғылыми жарияланымдарда көптеп орын алуы бола алады. [3]

Мәтіннің үндестігін талдау (сентименттік талдау, ағыл. *Sentiment analysis* немесе *Opinion mining*) - мәтінде сөз болып отырған объектіге қатысты авторлардың эмоциялық лексикасы мен бағалауын автоматты түрде анықтауға арналған контенттік талдау әдістерінің бірі. Үндестік болса, мәтіндегі авторлардың белгілі объектіге (нақты объект, оқиға, белсенділік, процесс) қатысты пікірін эмоциялық түрде таныту. [1]

Үндестікті талдауының басты міндеті – мәтіндегі ой-пікірлерді және олардың эмоциялық қасиетін анықтау. Ой-пікірлер «салыстырмалы» және «жеке» болып екіге бөлінеді. Жеке ой-пікір автордың қандай-да бір объектіге қатысты жеке пікірін білдіріп, талдау барысында пікірді «үндестік объектісі», «объект қасиеті», «уақыты», «үндестік бағасы» және «үндестік субъектісі» тәрізді бес атрибутқа жіктесе, салыстырмалы ой-пікір авторлардың бірегей қасиетті объектілерге қатысты салыстырмалы пікірлерін білдіреді. Талдау түрі бойынша, автоматты (бағдарламалық) және қолмен (эксперттік) өңделген талдау болып екі категорияға бөлінеді. Үндестікті жіктеу әдістері бойынша: сөздіктік әдіс; ұстазсыз құрал-жабдықты оқыту әдісі; ұстазбен құрал-жабдықты оқыту

әдісі және теориялық-бағандық әдіс болып бөлінеді. Үндестікті талдаудың *теориялық-бағандық әдісі* мәтіндегі сөздер қасиеттерінің әртүрлі болған жағдайында қолданылады. Мәтіннің үндестігіне әсер етуші сөздердің түрлі эмоциялық басымдылық деңгейі, үндестікті анықтау барысындағы бірқатар кезеңнен: зерттеу мәтіні негізінде баған құру; шекті нүктелерді белгілеу; белгіленген сөздерді жіктеу, нәтиже шығарудан тұратын күрделі процесті орындаумен шартталады. Сөздерді жіктеу үшін, мәтіндегі әрбір сөзге, «оң», «кері» және «бейтарап» бағасы кесілетін үндестік сөздігі қолданылады. Нәтиже шығарылмас бұрын, мәтіннің «оң» және «кері» үндестікті сөздердің жалпы соммасы анықталып, алынған нәтиже пікірлер үндестігін анықтау формуласына салынады.

Пікірлер үндестігін анықтау формуласы:

$$T=P/N$$

Мұндағы: **T**= соңғы көрсеткіш; **P**=оң пікір; **N**= кері пікір.

И.Меньшиковтың мақаласындағы ақпаратқа сәйкес, **T** – бірге жақын көрсеткіш «бейтарап», 1-ден сәл жоғары болса «оң», өте жоғары болса «аса жағымды»; 1-ден сәл төмен болса «кері», өте төмен болса «аса жағымсыз» болып есептеледі. [2]

Негізгі бөлім. Зерттеу жұмысының мақсаты ғаламтордағы мамандырылған туристік форумдардағы елімізге саяхаттаған не саяхаттауға белшешіп отырған форумдықтардың еліміз туралы ой-пікірлерінің үндестігін анықтау.

Форум мәтіндері интернеттегі 2005-2016 жж. аралығында жүргізілген бірнеше туристік сайттардан (www.tripadvisor.com, www.forum.awd.ru және т.б.) алынды. Мәтіндерді талдау барысында тиімді әрі жан-жақты мағлұмат алу үшін, жоғарыда айтылған әдістердің бірде бірі жеке қолданылмасы анық еді. Себебі, мәтіндер ағылшын, орыс, қазақ және қытай тілдерінде болды. Осылайша, сөздік қолданылмастан, «үндестік объектісі», «объект қасиеті», «уақыты», «үндестік бағасы» және «үндестік субъектісі» бес негізгі көрсеткіштерінің бағаны бойынша, сөйлемнің эмоциялық салмағын сақтай отырып 516 форум мәтініне эксперттік сараптама жасалды.

Форум респонденттерінің жалпы саны – 516 адам.

Жалпы мемлекеттер саны – 56.

Оның ішінде, континенттер бойынша пайыздық көрсеткіш: Австралия-2,71% (14 адам), Азия - 46,7% (241 адам), Европа-29% (150 адам), Африка -2,5% (13 адам), Солт.Америка - 18,09% (93 адам), Оңт.Америка - 1% (5 адам) құрады (Диagr. 1).

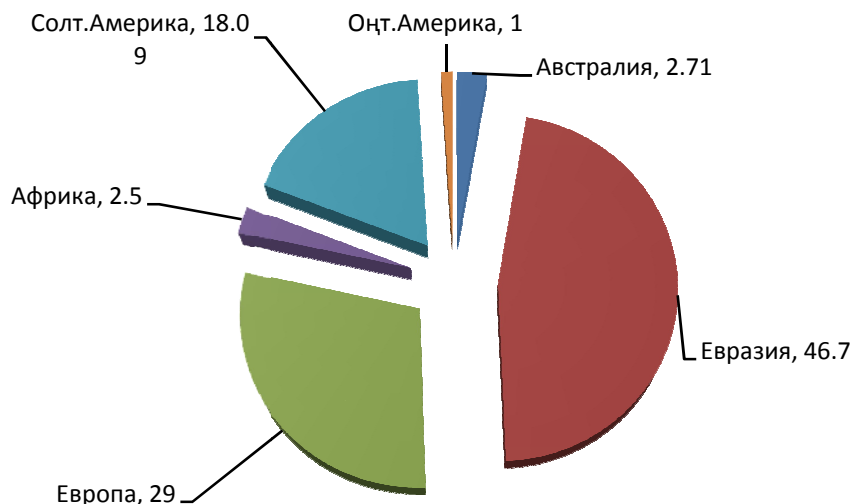

Диаграмма 1 Форум қатысушыларының континенттік кескіні (%)

Аса белсенді елдер қатарына Қазақстан (114 адам, оның 19 –ы шетелдік турист, 95-і ішкі турист), Ұлыбритания (71), АҚШ (68), Қытай (25), Канада (24), Ресей (24), Австралия (14), Индия (16), Ирландия (13) және Швейцария (11) елдері кірді.

Жалпы саны 516 адамнан 23 мемлекет азаматтарының 63 –і транзит бойынша немесе басқа мемлекеттерден саяхатын жалғастыру мақсатында келген. Олардың - 34,56% Солт. Америка елдерінен, 32,7% - Азиядан, 29,3%- Еуропа елдерінің азаматтары, 1% Австралиядан, қалған 1% Оңт.Америка елдерінен келген. Елдік көрсеткіш бойынша, АҚШ пен Ұлыбритания елдері алдыңғы орынды иемденді. Қала бөлінісі бойынша транзиттік туристердің 50,7% Алматы қаласына, ал, транзиттік сапар түрі бойынша танымалдылық «5stans» (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан) атты саяхатқа тиесілі болды.

Барлығы 516 форум мәтінінен кері пікірлі (-1) мәтін – 22, оң пікір (1) – 146, бейтарап пікір (0)-2, ал қалыс қалғандар саны 346 мәтінді құрады. Анықтық үшін, «қалыс қалғандар» - форумдықтардың оң, кері және бейтарап пікірлерінен бөлек, туристік ақпараттық қасиетті сұрақтар мәтіндер. Мұндай жағдай алдын-ала ескерілмегендіктен, зерттеуде белгіленген шарттар өзгеріп, бейімделу үшін қалыс қалғандар мәтіндерін сараптау жұмысы атқарылды. Зерттеудің мақсаты туристер пікірлерінің үндестігін анықтау болатын. Алайда, соңғы өзгерістер туристердің қалаулары мен қажеттіліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Себебі, қалыс қалған туристер мәтіндерін жіктей келе, олардың басым бөлігі елімізге саяхаттағандар (246 кісі) және потенциалды туристер (49 кісі) екендігі, сондай-ақ мәтін екершелігі бойынша, көбіне еліміздің туристік орындары, саяхаттау барысының ерекшеліктері, салт-дәстүр, туристік қызмет көрсетуші сала мамандары, виза туралы мағлұматтық сұрақтар қойғандары анықталды.

Туристік блогтардың арасында биүндестікті (битоналды) яки керіқарас полиүндестікті (политоналды) пікірлер кездестіп жатты. Мұны форум мәтініне қарағанда, автордың жеке блогында бөліскен егжей-тегжейлі саяхат хикаясын баяндау барысында ашылған түрлі туристік сегменттердің сапалық көрсеткішін бағалаумен байланысты деп пайымдаймыз.

Зерттеу барысында анықталған көрсеткіштер, пікірлер үндестігін анықтау формуласы бойынша, келесідей нәтижеге ие болды:

$$T = 146/22 = 6,64 \text{ (аса жағымды пікір)}$$

Жалпы саны 516 форум қатысушыларының белсенділігі бойынша 122 әйел, 394 ерлерді құрады. Олардың арасында кері пікірге ие - 2 әйел, 20 ер адам, оң пікірге ие болғандар - 38 әйел, 108 ер адам, ал бейтарап пікірге ие - 2 адамның екеуі де ерлер болды. Қалалық кескінде, қалалар біріншілігі Алматыға тиді, екінші орын еліміздің астанасы - Астана қаласына, одан кейінгі орындар Ақтау, Атырау, Көкшетау, Түркістан, Шымкент және т.б. қалаларға тиесілі болды. (Диagr. 2)

Кесте 1 Пікірлер жіктемесі (сандық көрс.)

№	Қалалар	Оң пікір (+)	Кері пікір (-)	Бейтарап (0)	Қалыс қалғандар
1	Алматы	82	11	-	149
2	Астана	12	-	-	99
3	Ақтау	3	-	-	10
4	Атырау	1	-	-	7
5	Көкшетау	7	1	-	-
6	Түркістан	4	-	-	3
7	Шымкент	3	2	-	-
8	Басқа қалалар	34	8	2	78
Барлығы		146	22	2	346

Құрамдық көрсеткіші бойынша, форумдықтардың арасында жанұялы туристер саны 52-ні (25-і әйел, 27-і ерлер) құрады. Жанұялылардан тыс, 91 форумдықтар өздерінің 2-10 адам құрамындағы топтар қатарында саяхаттағандарын баяндаған.

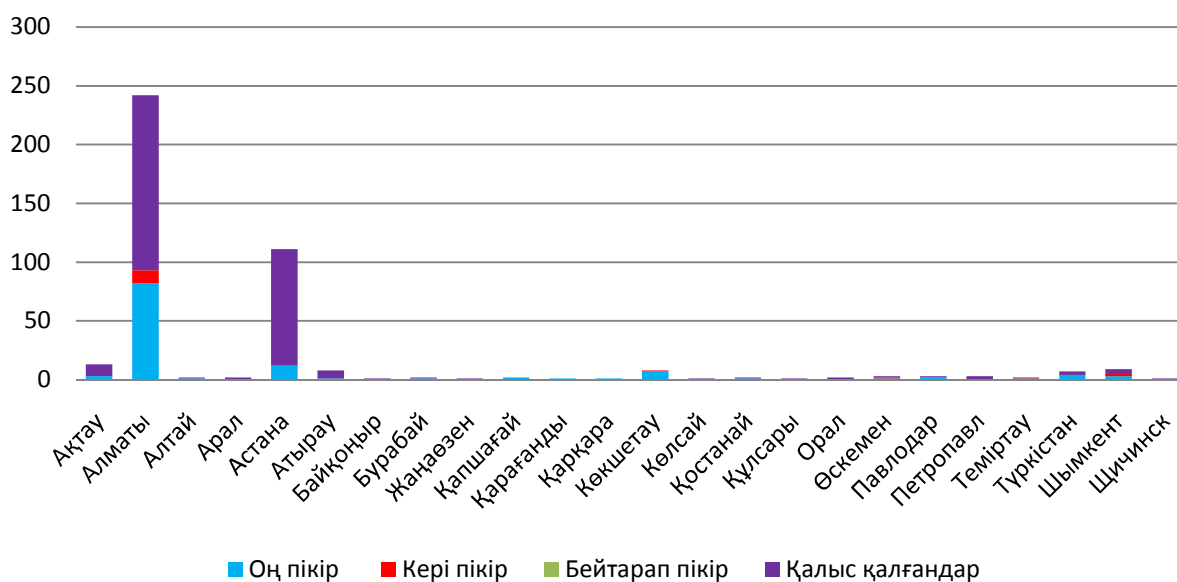

Диаграмма 2 Пікірлер жіктелмесінің қалалық кескіні

Жанұялылардың 38,4% саяхаттарын Алматы қаласында өткізгендерін баяндаған, олардың 76,4% елге алғаш саяхаттаушылар, 17,7% потенциалды туристтер, ал 5,9% Қазақстанда жұмыс істейтіні анықталды. Уақыттық кескін бойынша туристтер елімізге 2013-2016 жылдары жанұясымен саяхаттарын арттырған, әрі Алматының ыңғайлылығы мен қауіпсіздігін баяндалған.

Астана қаласы бойынша қызығушылық тудырған сұрақтар: қонақ-үй, кіру визасы және жанұямен саяхаттауға болатын көрнекі орындар болды.

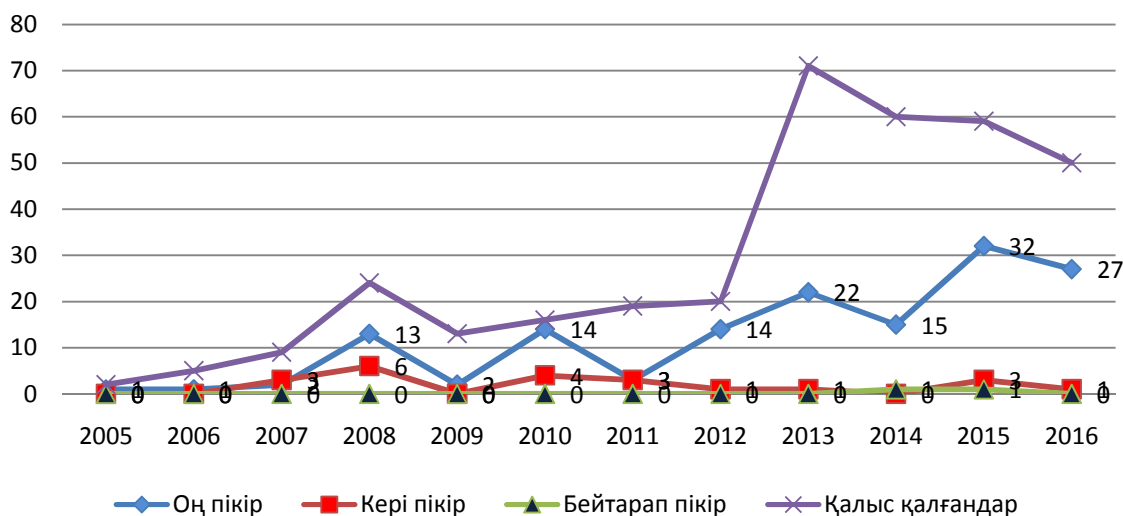

Диаграмма 3 Пікірлер жіктелмесінің жылдық кескіні

Форумдықтардың ой-пікірлері жіктелмесінің уақыттық кескіні үшінші диаграммада көрсетілді. Кескін бойынша, жарияланымдар 2006-шы жылдан бастап бірте-бірте белсенділігін арттырған. Көрсетілгендей, кері пікірлі мәтін саны тек 2008-ші жылы 6-ны құрап, қалған жылдары шекті белсенділікке ие болды. Оң пікірлі мәтіндер 2007-ші жылдан ауыспалы белсенділік танытты. Деседе, қалыс қалғандар саны 2008-ші жылы 24-ті, ал 2013 жылы одан 3 есеге артық 71 көрсеткішіне жеткен.

Диаграмма 4 Пікірлердің сыныптық жіктемесі

Жиналған ақпаратты талдау барысында ой-пікірлер сегіз негізгі топқа сыныпталды. Олар: *қауіпсіздік мәселесі*, *визалық қолдау тәртібі* (туристік виза, транзиттік виза, елге шақырту); *орналасу орындары* (пәтер жалдау, қонақ-үйлер, санаторийлер); *көрнекі орындар* (көрнекі ландшафтар, демалыс орындары, музейлер, табиғи тематикалық парктер, діни орталықтар, клубтар); *туристік ақпарат* (туристік маршруттар, жалпы ақпарат, ауа-райы); *туристік қызметтер* (банк карталарының қолданысы, валюта курсы, гидтік қызметтер, турфирмалар қызметтері, туристік турларды ұйымдастыру қызметі, тамақтану орындары және қызмет сапасы, билеттер тапсырысы, конференциялар); *тасымал құралдары* (авиатасымал, қоғамдық автобустар маршруттары, теміржол тасымалы мен такси қызметтері); *бағалар* (көрнекі орындар, туристік қызметтер мен қонақ үй бағалары) (Диагр. 4, 5).

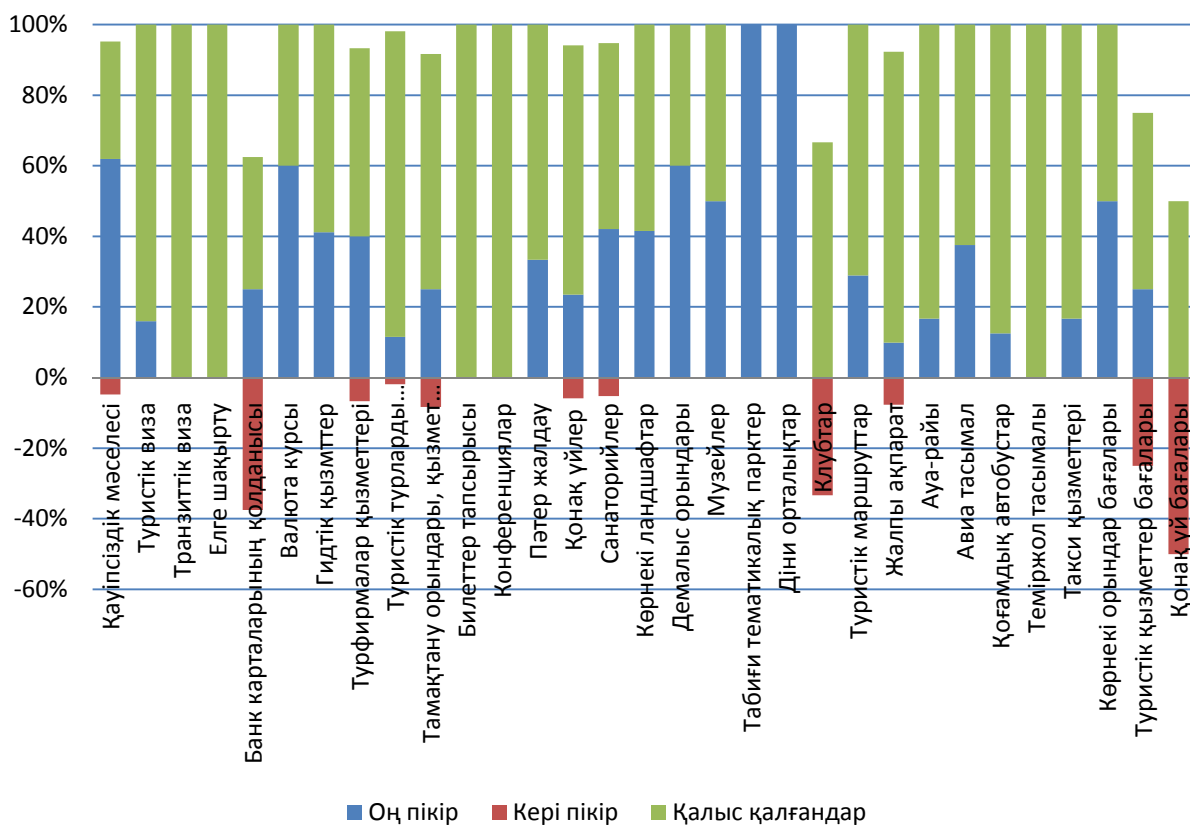

Диаграмма 5 Пікірлер жіктелмесінің үндестік құрамы (%)

«Оң пікір» мәтіндері:

Пікір 1: Алматы үлкен қала, саяхаттауға тұрады әрі қауіпсіз. Біз онда соңғы сегіз айдың ішінде екі рет болдық және бұл қаланы өте жақсы көреміз.

Алматыдан көптеген орындарға саяхаттауға болады (таулар, көлдер, ұлттық парктер, коньондар) және олардың бәрі өте керемет. Мен сіздерге таулы аймақтағы көлге саяхаттауды кеңес етемін (1-2 сағаттық жол). Тағы кеңесім Шарын каньонына саяхаттау. Онда киіз үйлі жаңа лагерь ашылған. Қайтар жолда Көлсай көліне тоқтап жаяу саяхаттауға жағдай жасалған туристік лагерь бар. Сондай-ақ, Түрген ұлттық паркіне тоқтағаныңыз жөн. ...

Жақсы саяхат тілеймін!

Инди-гайд, Швейцария

Пікір 2: Барлығыңа сәлем! Қазақстан туралы қатты кетпеңіздер.

Мен Америка азаматымын, Қазақстанға әртүрлі жылдары бес рет саяхаттадым.

Саяхат барысында басты мақсат шытырман оқиғаны не демалысты қалайтыныңызды шешуіңіз керек. Егер Сіз қауыз маңында коктейль ішіп жатқыңыз келсе Қазақстанға бармаңыз.

Алайда, киіз үйде отырып, биенің ферментті сүтін ішіп, жақсы адамдарды кезіккілеріңіз келсе онда саяхаттағандарыңыз жақсы...

Сәттілік тілеймін!

Мажб, АҚШ

Пікір 3: Сәлем 10ЛИН!

Ол сіздің жүрген жеріңе байланысты. Әлемнің әрбір түпкірінде басыңызға бәле тілеп алааласыз. Қаланың шетжағасынан аулақ болыңыз, орталық болса кешкі серуен үшін қауіпсіз. Паспортыңызды жіберу үшін ДЧЛ, Федекс компанияларын қолдана аласыз. Ал, ұшу кестесін анықтау үшін адресі бойынша өтіңіз.

Сәттілік тілеймін! (Сұрақ Алматы қаласы бойынша қойылды).

Максим, ҚР

«Кері пікір» мәтіндері:

Пікір 1: Жауап: Көмектесіңіздер! Атырауға көшу туралы қандай да ақпарат қажет???

Қысқаша айтқанда, Сіз мұнайлы өңірге жұмыс істеуге келгелі отырсыз.

Шыны керек, ақша табуға жақсы жер болса, өмір сүруге еш қолайсыз. Қолайсыз ауа-райы, экология, мәдени іс-шаралардың болмауы, емханалар –жақсы, алайда қауіпті болуы да мүмкін.

Онда тұратын құрбылардың көбі қауіпсіз орталықтары мен виллаларында өмір сүреді. Жергілікті тұрғындар қазақша сөйлейді әрі дінге берілген. Жақсысы – теңіз, бірақ жылдың көп бөлігінде теңізге түсе алмайсыз.

Сауле, Алматы

Пікір 2: Алматының қонақ-үйлері

Мен Алматыға баруға дайындалудамын,... қаланың қонақ үйлері туралы мағлұмат қарастырудамын.

Соңғы сапарымда Гранд Азия қонақ үйінде бірнеше күн тоқтадым, ... бұл жерді ешкімге кеңес етпеймін.

Келесі үш аптаны Отырар қонақ үйінде өткіздім, бұл жер оншалықты жаман болған жоқ, алайда америкалық стандарт бойынша үш жұлдызды қонақ үй деңгейіне сай.

Осы жолы мен Тянь Шань қонақ үйіне тапсырыс жасадым, ол туралы толық мағлұмат таба алмадым... Уайымдауым керек пе?

Отырар мен Тянь Шань қонақ үйлерінің қызметтері салыстырымға келеді ме?

Жақын арадағы заманауи спорт орталығын кеңес ете аласыздар ма?

Кез келген кеңес көмек болар еді... Рахмет.

РИ-7, Эдмонтон, Канада

«Қалыс қалғандар» мәтіндері:

Пікір 1: Алматы маңындағы жерлерге гидпен саяхат

Барлығына сәлем,

Мен Алматыға сәуір айында саяхаттауды жоспарлаудамын, 4-ші сәуірде менімен екі адамға Алматы қаласының маңын, Каньонды көрсететін ағылшын тілді гидті іздестірудемін.

Араларыңызда сондай адамды танитындарыңыз болса, немесе біреуіңіз ағылшын тілін игерген гид болсаңыздар, осы күні бізге қызмет көрсете аласыздар ма?

Біз 4 сәуірдің түнжарымында елімізге қайтамыз.

Алдын ала рахмет!

Тангбили, Гонконг, Қытай

Пікір 2: Алматы мен Астананың көрнекі жерлеріне тур

Барлығына сәлем,

Мен қазан айында екі күнге Астанаға келемін, әрі осы саяхатым барысында Алматыны саяхаттауға тоғыз сағаттық уақытым бар.

Мүмкіндік болса, Алматы мен Астана бойынша көрнекі орындар турын өткізетін компаниялар не жеке тұлғалар бойынша ақпараттарыңыз бар болса, кеңес берулеріңізді сұраймын. Қымбат болмаса тіпті жақсы, өйткені мен шектеулі бюджетті сапардамын.

Көмектеріңіз үшін, алдын ала рахметімді білдіремін.

Меззаринг, Барнстап, Ұлыбритания

Қорытынды. Талдау нәтижелері көрсеткендей, пікірлердің үндестігі 2005 бейтарап пікірден, 2016 жылы аса жағымды пікірге өзгерген. Шетелдік туристердің форумдарындағы пікірлеріне сәйкес, ғаламторда еліміздің көрнекі орындары, туристік маршруттар, тасымалдау құралдары, туристік кәсіпорындардың адрестері мен телефондары туралы толық әрі нақты мәліметтердің жетіспейтінділігі баяндалады. Мұндай жағдай, Қазақстанның туристік потенциалын толық көлемде көрсетуге бөгет болары анық.

Туристік мағлұматтың жетіспеушілігі мәселесінің шешімі ретінде автор Қазақстанның туристік интерактивті картасы мен 24 сағаттық мағлұматтық – кеңес беру орталығы жобаларын жүзеге асыруды кеңес етеді. Ақпараттық ғасырда, туристерді қолдау жобалары жергілікті және аймақтық туристік кәсіпорындардың дамуына тетік болып, берілген ақпараттың толықтылығы мен feedback талдауы арқылы көрсетілген қызметтер сапасын әрі туристер қалауларының өзгерісін бақылауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Анализ тональности текста// <https://ru.wikipedia.org/wiki/> Анализ тональности текста
- 2 И. Меньшиков Анализ тональности текста на русском языке при помощи графовых моделей (рус.) // УРФУ, Екатеринбург, Россия : конференция. — 2012
- 3 Котельников Е.В., Клековкина М.В., Определение весов оценочных слов на основе генетического алгоритма в задаче анализа тональности текстов // <http://www.swsys.ru/index.php?page=article&id=3704>

УДК 930

Молдабаева Д. Ж.

Ph.D., ассист.профессор, Сүлейман Демирель университеті, danamoldabaeva@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНА ДЕРЕКТІК ТАЛДАУ (Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі негізінде)

Аңдатпа. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару жүйесінің көне түркілік және ислами ерекшелігі мақаланың негізгі тақырыбы болып табылады. «Құтты білік» еңбегі ғылыми тұрғыдан талданып, оған қатысты көптеген еңбектер жазылса да, отандық тарих ғылымында оның түркі

халықтарындағы мемлекеттік басқару жүйесіне әсері туралы арнайы қарастырылмаған. Бұл мәселе осы ғылыми мақаланың өзектілігі мен ерекшелігі болып табылады.

Кілт сөздер: Жүсіп Баласағұн, «Құтты білік», мемлекеттік басқару жүйесі, қоғамдық-саяси құрылыс.

Тәуелсіздік алған соңғы жылдарда, Отандық тарих ғылымының көтерген мәселесінің бірі «қазақ мемлекеттілігінің тарихы» болып отыр. Бұл тұрғыда атқарылып жатқан еңбектер де аз емес. Десек те, нәтижелі ғылыми тұжырым жасау үшін ортағасырлық мемлекеттердің құрлымы туралы тиянақты әрі дәйекті зерттеулер қажет сияқты. Өйткені қазақ халқының мемлекеттік тарихын жазу үшін, олардың сонау ежелгі дәуірден бастап, түркі тайпаларының мемлекет құру және басқару дәстүрін жалғастырушы халық екенін дәйекті зерттеулермен дәлелдеуіміз қажет. Қазақ елінің ерте және орта ғасырлық тарихының жете зерттелмеуінің бір себебі, дерек көздерінің аздығы және олардың шет тілдерде (қытай, арап, парсы) болуы. Сондай-ақ бұл салада ұзақ жылдар ұлттық кадрлардың дайындалмауы да маңызды себеп болды. Соның салдарынан қазақ тарихы орыс шығыстанушыларының аударма-зерттеулерімен шектелуге және бізді де солар қалыптастырған ой-пікірдің төңірегінен шыға алмауға алып келді. Тарих ғылымын дамыту, мәселелерге жаңаша қарау белгілі дәрежеде материалдық дайындықты да талап етеді. Тарих ғылымы үшін бірден-бір қажет дүние архивтік-деректік қор және сол деректермен жұмыс жасайтын мамандар.

Осы себептерге байланысты ортағасырлық тарихты зерттеу үшін тек қана тарихшы емес, әрі тілші, әрі шығыстанушы болу қажет. Десекте, осы орта ғасыр бойынша түркі халықтарының ортақ тарихы бүгінгі Түркия Республикасында жете әрі жан-жақты зерттеліп келеді. Деректерді оқу әрі тарихи талдау жасауда түрік әріптестерімізден тәжірибе алмасуға абден болады.

Біз де осы мақалада мемлекеттік құрлым және мемлекеттік басқару туралы түрік тарихшыларының еңбектерінен салыстырмалы түрде пайдалануды жөн көрдік.

Түркі халықтарының мемлекеттік құрлымы тұрғысынан алғанда ортағасырлық жазба деректердің берері мол. Ортағасырлық қарахан дәуірі–мәдени және саяси тарих тұрғысынан ортағасырлық түркі мәдениеті мен араб-ислам мәдениетінің тоғысуы немесе танысу кезеңі. IX-X ғасырлардан бастап түрік-ислам мәдени синтезінің қалыптасу кезеңі, осы кезде түркі халықтарының мемлекет басқару жүйесінде де кейбір өзгерістердің болғаны байқалады. Десек те, мемлекет басшысы – билеушіге қатысты ұғым сол көне түркілік өзегінен көп өзгере қоймаған тәрізді. Бұл, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» поэмасынан да байқалады. Еңбекте «құтты» яғни саяси билік қабілеті мен күшін беретін Тәңірі екенін айқындайтын мынадай сөздер кездеседі: «Құт Тәңірінің бір сыйы оны берген және сенің беделіңді көтерген (атаққа бөлеген) Ол (Тәңірі). Мені жараттың және құтымды арттырдың, Тәңірінің кімге ықыласы түссе, ол дүниені билейді, құтқа кенеледі. Бұл бектік дәрежесіне сен өз күшіңмен жетпедің, оны саған берген –Тәңірі. Оған шүкір ет. Тәңірі кімде-кімге Бектік дәрежесін берсе, оған лайық ақыл мен қабілет те береді» деген сөздер поэманың көп жерінде кездеседі [1, 536 б.].

Қарахандардан кейінгі Салжұқтар дәуірінде мемлекеттік басқару жүйесі дами түсті. Газнауи мемлекетімен де тығыз байланыста болған Салжұқтарда (XII-XIII ғғ.) «биліктің тәңрілік сипаты» ислами элементтермен түрленгені байқалады. Бұл дәуірдің басты тарихи деректерінің арасында, Салжұқ сұлтаны Алып-Арсылан мен Мәлік шахтың уәзірі Низам-үл-Мүлк жазған «Саясат-нама» атты шығармада бізге қажет мағлұматтар кездеседі.

Мысалы, Низам-үл-Мүлк еңбегінде: «Тәңірі әр дәуірде, әр қоғамнан басшылық қабілеті мен күдіреті берілген адамды таңдап, оған халықты бақыт пен береке ішінде басқаруды тапсырады»[2, 225 б.]. Автордың баяндауына қарасақ, Тәңірі таңдап алатын адамның шыққан тегіне қарамайды, тек оның бойындағы басшылық қасиеттеріне мән береді. Демек, Анадолы Салжұқтары дәуірінде мемлекет басшысының көне түркі дүниетанымындағы Тәңіріден күш пен тылсым қасиет берілген сипаты жойылып, қарапайым пендеден өзгешелігі қалмаған[3, 230 б.]. Бұл ұғымның қалыптасуына Ислам дініндегі «Алланың алдында барлық құлы тең» деген концепцияның түрткі болуы да мүмкін. «Саясат-намада» билеуші Тәңірінің ерекше ықыласы түскен адам емес, өз бойындағы қасиеттердің (адалдық, шыншылдық, батылдық, ержүректік, ақылдылық т.б.) арқасында оған Тәңірі «құт» берген адам болды. Осылайша ерте ортағасырларда бастау алатын мемлекет құрлымындағы басты фактор- билеушінің ролі мен міндеті уақыт өте келе айқындала түсті.

Тарихқа көз жүгіртсек, XIV-XV ғасырларда мемлекеттердің қоғамдық дамуы әлеуметтік топтардың өсіп-жетілгендігін көрсетеді. Осы кезден бастап мемлекеттің лауазымды қызметкерлері және олардың құзыреті айқындала түседі. Мемлекеттік жүйеде атқарушы орган-диуан қызметкерлерінің ролі күшті болды. Алтын Ордада олар басқару жұмыстарымен айналысқан. Кейбір елдерде диуандар жергілікті халықтың үстінен әскери бақылау жүргізіп, тәртіпті қадағалап отырды. Олар алым-салық жинаумен де айналысты. Диуандардың жұмысын реттеп отыратын *білікшілері* (хатшы) болды. Хан кеңесінің тағы бір көрнекті қызметшілері – *даруғалар*[4, 26 б.]. Бұларды ханның өзі тұқымдарынан сайлаған. Бұлар салық жинаушы *мәліктердің* үстінен бақылау жүргізді. Алтын Ордада диуандарға ұқсас кеңселік қызметті *басқақтар* деп аталған қызмет адамдары атқарса, Моғолстанда оларды *дафта* қызметкерлері деп атаған. Билеуші таптың өкілдеріне әмірлер, бектер, билер, ру-тайпа ақсүйектері кірген. Ақ Ордада түркі тайпаларының басшыларын әмірлер деп атаса, Ноғай Ордасында мырзалар деп, ал орда билеушілерін әмір деп атаған[5, 47 б.]. Сол сияқты билер де өкімет басындағы жоғарғы таптың қатарына жатты. Аталған топтардың әрқайсысының өз қызметтері болғандықтан, төменгі топ өкілдерінің жоғарғы топ өкілдеріне бағыныштылығын анық көре аламыз. «Құтты білік» еңбегінде осы мемлекеттердегі мемлекеттің қоғамдық және саяси құрылысының қандай болуы тиіс екендігі мен негізгі сипаттары ашып көрсетілген. Түркі халықтарының мәдениеті мен тарихын зерттеп жүрген ғалымдардың тұжырымдауынша Түрік қағанаты дәуірінде мемлекеттік лауазымдардың 28-ден астам дәрежесі болған[6, 138 б.]. Бұл жағдай көне және орта ғасырлық түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару жүйесінің қаншалықты қалыптасқан формада болғанын көрсетеді. Мемлекеттік басқару жүйесі туралы мәселе бойынша тағы бір ескерілмесі қажет дүние бұл «мемлекеттік құрылтай» жүйесі. Құрылтайда хан сайлау ісінен бастап, мемлекеттің ішкі және сыртқы маңызды мәселелері: жорыққа аттану, жер бөлісі сияқты мәселелер құрылтайда шешілетін болды. Құрылтай шешімі заң деп танылды.

«Құтты білік» еңбегінде аса мән берелетін қызмет бұл- билеуші. Билеушіге қойылатын талаптар мен қасиеттерде былай сипатталады: ел-жұртты басқаратын адам ақыл, парасаты ұшан-теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, білім мен өнерге жетік, қолы ашық, пейілі кең, жүзі жарқын, ешкімге кек сақтамайтын жан болуы шарт екенін айтады. Ел басқарған әкімдерді күншілдік, ашкөздік, сауық-сайранға құштарлық, қатыгездік, кекшілдік сияқты жаман қылықтардан сақтандырады. Түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару ісі туралы көрнекті зерттеу жұмыстарының авторы Түрік тарихшысы Решат Генч

өзінің «Қарахандардың мемлекеттік құрылымы» атты еңбегінде Жүсіп Баласағұнның «құт» сөзін «саяси құдірет, билеушінің беделінің» көрсеткіші ретінде яғни «қағанның мемлекет басқару қабілеті» ретінде түсіну қажеттігін айтады [7, 85 б.].

Бұдан кейін ақын билеушінің көрер көзі, естір құлағы “хас хажиб”, яғни бас уәзір міндеттерін тізбектеп, зор білгірлікпен айтып шығады. Бас уәзір халықтың талап-тілектерін патшаға, ал патшаның айтар ой-пікірін, жарлықтарын халыққа жеткізіп отыруы тиіс екенін ашып көрсетеді. Қытай деректерінде Ғұндардан бастап түркі мемлекеттерінің түгелінде дерлік «билікті жүйелеуші, сыртқы байланыстарды қадағалаушы қызметін атқаратын бұйрықтар(уәзірлер) туралы» мағлұматтар баршылық. Түркі мемлекеттерінде үкімет мүшелерінің саны әр уақытта әр түрлі болып өзгеріп отырған. Дегенмен, қытай деректеріне қарасақ, Ұйғыр қағанаты мен Түркі қағанаттарында үкімет мүшелерінің саны тоғыз бұйрықтан тұратын [8, 46.]. Деректердегі мағлұматтарға қарағанда, осы тоғыз бұйрықтардың алтауы «сыртқы бұйрықтар» ал үшеуі «ішкі бұйрықтар» болып жіктелген сияқты.

Ибрахим Кафесұлы өзінің «Түрік Мәдениет тарихы» атты еңбегінде Лиу Маутсайдың (Liu Mau-tsaï) қытай деректері негізінде жазылған еңбегіне талдау жасай келе «бұйрық-бақан-министр» атқаратын қызметтері тұрғысынан алғанда бір-біріне өте жақын түсініктер делінген. Орта ғасырлық түркі мемлекеттеріндегі әлеуметтік жіктелу және титулдар туралы қытай деректері олардың атауларын жеткізгенімен, осы титулдағы адамдардың нақты атқаратын қызметтері туралы жітік мағлұмат бермейді. Түркі мемлекеттерінде сыртқы байланыстар мен қатынастарды қалыптастыру мен дамыту ісі тұрғысынан «сыртқы істер уәзірлігі» маңызды орынға ие болатын. Көне түркі мемлекеттерінде елшілік-дипломаттық қызметтерді атқарушылар Білгелер деп аталатын [9, 230 б.]. Мемлекеттің сыртқы ахаулы осы Білгелердің біліктілігі мен біліміне тікелей байланысты болған. “Құтты білікте” елшіге қойылатын талаптар егжей-тегжейлі сипатталып жазылған. Бұл ортағасырлық түркі мемлекеттерінде елшінің рөлін анықтай түседі. Себебі, сыртқы саясатта түркілер мыңжылдық мәдениеті мен тарихы бар Қытай, Иран және Византия сияқты өркениетті елдермен терезесі тең дәрежеде байланыстар орнатып, дербес мемлекет ретінде өздерін мойындатып келген. Осы істе елшілердің де атқарған ісіне орай аталмыш еңбекте маңызды орын берілген. Ж. Баласағұн елші ерекше зерек, өзі көрікті, көп тіл білетін, шешен, жақсы аңшы, құсбегі, жұлдызшы (астролог), түс жори білетін, музыкант сияқты көптеген қасиеттерге ие жан болуы қажет екенін айта келіп: “елші ердің төрт құбыласы тең болсын, елде – кісі, сыртта – бүтін ел болсын!” – дейді [10, 538 б.].

Жүсіп Баласағұнның мемлекетті басқару қағидалары мен принциптерін, елге билік жүргізудің ережелері мен тәртібін, қоғам мүшелерінің мінез-құлық және әдет-ғұрып нормаларын жыр еткен этикалық-дидактикалық мазмұндағы көркем туындыда осылайша елдегі барлық лауазым, кәсіп иелеріне қойылатын моральдік-этикалық талаптар сипатталып көрсетілген.

Жүсіп Баласағұнның қоғам туралы ойларында, яғни қазіргі түсініктегі әлеуметтік философиясында әділет, бақыт, ақыл және қанағат ретінде бейнеленіп, “Құтты біліктің” төрт кейіпкерінің бойына жинақталған. Бұл төрт кейіпкер дастанның басты идеясы төрт принцип арқылы көрініс табады. Осы төрт принцип орта ғасырлық мемлекеттің төрт аяғы тірегі іспеттес. Олар:

Біріншісі, мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай *әділ заңның* болуы. Автор әділдіктің символдық бейнесі ретінде Күнтуды патшаны көрсетеді.

Екіншісі, бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі патшаның *уәзірі* Айтолды (көне түркі тіліндегі уәзір-айуки немесе айгужы) бейнесі арқылы жырға қосылған.

Үшіншісі, *ақыл-парасат*. Ақыл-парасаттың қоғамдық-әлеуметтік рөлі уәзірдің баласы Ұғдүлміш бейнесінде жырланады.

Төртіншісі, *қанағат-ынсап* мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруіш Ордгүрміш бейнесі арқылы әңгіме болады. Осы төрт қасиеттің кімнің бойында немесе қай мемлекеттік қызметкердің бойында болуы қажеттігі олардың атқаратын қызметтерінің мәні мен маңыздылығын айқындап береді [11, 536 б.].

“Құтты білік” дастанының сюжеттік желісі негізінен шығарманың бас қаһармандарының өзара әңгімесінен, сұрақ-жауаптарынан, бір-біріне жазған хаттарынан тұрады. Мұндай сұхбатта олар ел басқарған әкімдер қандай болуы керектігін, оқу-білімнің қажеттігін, әдептілік пен тәлім-тәрбие мәселелерін дидактикалық-философиялық тұрғыдан сөз етеді. Бұл жалған дүниені ақыл тезіне салып түзетуге болатынына да сенген ғұлама әлемдік үйлесімділік негізінде әділетті адамзат қоғамын құруды армандады. Сондықтан ол ғылым мен білімге зор мән берген. “Құтты біліктің” негізгі айтар ойы – адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуі, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, мықты, құтты ету. Кісілік кемелдену жолына түскен адам – өзінің қасиетіне, қалыбы мен негізіне мейлінше жақындаған асыл жан. Ондағы “өзіңді сақтау”, “өзіңді ұмытпау” қағидасы адамның адамшылығын танытар қасиеті – адамгершілік пен кісілікті жетілдіруге бағытталған. Мұнан өзге Жүсіп Баласағұни шығармашылығына ізгілікке құштарлық пен іңкәрлік, сопылық танымдағы Алланы сүю, әлем мен адам сырына терең бойлауға ұмтылушылық белгілері тән.

Бүгінгі таңда мінсіз қоғам құру үшін мемлекеттік құрлымды қалай жақсарту керек деген сұраққа негізгі жауап іздеушілер тарихшылар болуы қажет. Ал жауабы ғасырлар бұрын жасылса да құндылығын мен шынайылығын жоғалтпаған осы еңбектерде сақтаулы. Әлім сақтан бері қылыштың күшімен ұлыс-мемлекет құруға болғанымен, оны күшейту көбіне қаламның күшімен жүргізілген. Демек, мемлекет қалам мен қылыштың үстінде теңдей тұрады деген тұжырым қандай орынды десеңізші. Осы екі қағиданы тең ұстаған Түркі тайпалары ғасырлар бойы іргесі сөгілмеген мемлекеттер мен ұлыстар құрды. Бірақ, тамыры терең тарихымыздың беттерін парақтасаңыз осы екі қағиданың, тек қылыш күшімен құрылған мемлекеттер тұрғысынан тарқата айтып, түркілердің саясаттағы ұсталығын, қылыштан да қалыспайтын қаламының өткірлігі ұмыт қалып жататыны жанға батады. Осы мәселеге тарихшылардың және көпшілік қауымның назарын аудару мақсатында осы тақырыпқа қалам тарттық. Бұл мәселелердің тереңдей зерттелуі, тарқата талдануы, көпшіліктің көкейіне қонуы әрине болашақтың еншісіндегі іс. Десекте, тарихшылардың дәстүрлі зерттеу сарынынан өзгеше бағыт ұстанар кезі келді. Болашақ аңыз-әңгіме, құр сөзге мойын бұрмайды. Өзімізді таң қалдырған тарихымыз, өзгелерді де таң қалдырсын десек, ата-бабаларымыздың қылыш күшінен бұрын, мемлекеттің басты тірегі болған қалам күшін, сөз өнерін жеткізе білуіміз керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әдеби жәдігерлер, V том (Жүсіп Баласағұн, «Құтты білік», А.Қ. Егеубаев), Алматы: Таймас баспасы, 2007.-536 б.
- 2 С. Жолдасбайұлы, «Ежелгі және ортағасырдағы Қазақ елінің тарихы», Кітап баспасы, Алматы қаласы, 2010. -208 б.

- 3 И. Кафесұлы, Түрік мәдениет тарихы, Ыстанбул, 1996-225 б.
- 4 С. Жолдасбайұлы «Ежелгі және ортағасырдағы Қазақ елінің тарихы», кітап баспасы, Алматы қаласы, 2010. -138 б.
- 5 В. В. Бартольд, Тюрки-двенацать лекций по истории турецких народов Средней Азии, Алматы, 1998-47 б.
- 6 К. Аманжолов, Түркі халықтарының тарихы-2, Алматы: Білім баспасы, 1997 - 26 б.
- 7 Решат Генч, Қарахандардың мемлекеттік құрылымы, Ыстанбул, 1998-85 б.
- 8 Расони Лазло, Түріктердің Тарихы(Tarihte Türklük), Анкара:ТАКЕ баспасы, 1991-4 б.
- 9 И. Кафесұлы, Түрік мәдениет тарихы, Ыстанбул, 1996-230 б.
- 10 Жүсіп Баласағұн, Құтты Білік, ауд.А.Қ, Егеубаев Алматы: Таймас баспасы, 2007.-538 б.
- 11 Жүсіп Баласағұн, Құтты Білік, ауд.А.Қ, Егеубаев Алматы: Таймас баспасы, 2007.-536 б.

ӘОЖ 327/339.9

Мұсатаев С.Ш.¹, Сақбекова Ә.Б.²

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының профессоры, саяси ғылымдарының докторы

E-mail: mceka@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының магистранты

ЕАЭО ТРАНЗИТТІК ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РӨЛІ

Abstract. The article examines geostrategy of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan's role in improving the transit potential of the EAEC, aimed at efficient use of its transit potential, as well as topical issues of state policy in the sphere of transport and communications. Kazakhstan has initiated projects such as the international transit corridor "Western Europe - Western China", "Eurasian transcontinental corridor" state program "Nurly Jol" that contribute to the development of the transcontinental infrastructure. The authors carried out political analysis of the work done in the field of transport and logistics.

Key words: Transit potential, geostrategic, transport and communications, international transport corridor

Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» атты мақаласы – Қазақстанның дағдарысты еңсеруіне бағытталған, бүкіл қоғам өмірі мен ұлттық экономиканың жанаша даму жолдары кешенді қарастырылған бағдарламалық құжатқа тең. Елбасымыздың жаңа Ұлт жоспарында еліміздің көлік-транзит логистикалық әлеуетін арттыруға баса назар аударылып отыр [1]. Еуразия кіндігінде орналасқан Қазақстан қазіргі заманғы көліктік инфрақұрылымды қалыптастыру мен дамытуды жүйелі түрде іске асыруда. Жалпы, Қазақстан тарихына шолу жасасақ геосаяси жағдайына байланысты қасиетті қазақ жері ғасырлар бойына тоғыз жолдың торабын, түрлі бағыттағы керуен жолдарын тоғыстырған. Алтай мен Атыраудың арасында жатқан кең-байтақ қазақ жері Шығыс пен Батыс өркениеттерін тоғыстырып, ұлы дала арқылы қазіргі заманғы халықаралық қатынастарға негіз болған Ұлы Жібек жолы өткен. Ал бүгінгі таңда Еуразия құрылымының көп елдеріне, ірі көліктік тораптары мен

терминалдарына жол ашатын автомобиль және темір жолдардың Еуропалық және Азиялық аумақтық жүйелеріне белсенді интеграция процесі жүруде. Бұл процесте Қазақстанның алар орны мен атқаратын рөлі ерекше. Осыған байланысты мемлекет басшысының ұлт жоспарында «көлік тасымалдары жүйесі мен транзитті дамыту мақсатында, «Нұрлы жол» Мемлекеттік бағдарламасында қаралғандай, республикалық маңыздағы 7 мың шақырымнан астам автомобиль жолдары қайта жаңғыртылатын болады» деп көрсетілген. Сонымен қатар, Қазақстанды халықаралық көліктік-коммуникациялық ағындарға интеграциялау мақсатында мультимодальды «Еуразиялық трансқұрлықтық дәлізін» құру бойынша жоба басталды.

Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев саяси-экономикалық интеграцияның идеялық генераторы ретінде әлемге танылған саясаткер. Ұлт көшбасшысы 2007 жылы Қазақстанның ашық теңіз жолдарынан алыстығын кемшілікке емес, керісінше, тиімді ерекшелікке айналдыруды көздеп, еуразиялық көліктік қатынастарды нығайтатын Шығыс пен Батыс, Оңтүстік пен Солтүстік арасында транзиттік тасымалдың оңтайлы жолы ретінде «Батыс Еуропа–Батыс Қытай» транзиттік көлік дәлізін салуды ұсынған болатын. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты 2007 жылғы 28 ақпандағы ел халқына арнаған Жолдауында «Батыс Қытай-Батыс Еуропа» автожолын салу туралы Қазақстан Үкіметіне нақты тапсырма берді: «Үкімет жарты жылдың ішінде халықаралық маңызы бар негізгі автожолдарды халықаралық стандарттарға сәйкес келтіруге қажетті стратегия әзірлеуі керек. Сонымен қатар көлік-логистикалық кластерді дамыту ауқымында Батыс Еуропаны Батыс Қытаймен жалғастыратын Қазақстанның аумағы арқылы өтетін автомобиль жолы салынуға тиіс» [2].

Бұл халықаралық жоба қазір толықтай жүзеге асудың алдында тұр. «Батыс Еуропа–Батыс Қытай» халықаралық транзиттік дәлізі – бұл ХХІ ғасырдың құрылысы, әлемдегі бірегей жоба. Көлік дәлізінің жалпы ұзындығы – 8445 шақырым. Мұның ішінде Қазақстанның үлесіне 2787 шақырым тиесілі. Ресей Федерациясына жолдың 2233 км тиесілі. Ал Қытай арқылы көлік дәлізінің 3425 км өтеді. Жолды басынан аяғына дейін 10-14 күн ішінде жүріп өтуге болады. Бұл жобаны «Ұлы Жібек жолының» жаңғыруы деп бағалауға тұрарлық. Аталмыш жобаның баламалы дәліздерден, Транссібір автожол дәлізі, Суэц арнасы арқылы өтетін теңіз жол дәлізімен салыстырғандағы артықшылығы - оның ұзындығы мен жолда жүретін уақыты болып табылады. Қытай мен Еуропа арасындағы теңіз дәлізі арқылы жолда жүретін уақыт 45 тәулік, ал «Транссібір» темір жол магистралі бойынша екі аптадан астам уақыт керек. Мамандардың есептеуінше, «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» дәлізі арқылы Ляньюньгань портынан Еуропа мемлекеттерінің шекарасына дейін 14 тәулікте жетуге болады екен (егер 2 жүргізуші кезектесіп, тәулігіне 10 сағаттан, сағатына 70-80 шақырым жылдамдықпен жол жүрсе) [3].

«Батыс Еуропа – Батыс Қытай» жолының стратегиялық маңызы еліміз үшін өте зор. Сондықтан Елбасымыз оны үнемі назарда ұстап отыр. Осы жерде салыстыру үшін айта кетсек: кезінде дүрілдеген кеңес өкіметі кезінде БАМ, яғни Байкал-Амур магистралінің құрылысының жалпы ұзындығы 3300 шақырым, оны салуға 150 мың жұмысшы күшімен 17 жыл жүргізді.

Ал «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» жолы 2007 жылы бастау алып, 2017 жылы толықтай бітеді деп жоспарланып отыр. Ондағы жұмыс күшінің саны 50 мың адамға дейін жетіп, жұмысқа 10 мың жол-құрылыс техникасы тартылды.

Жоба негізгі үш бағыт арқылы, Қытай-Қазақстан; Қытай-Орталық Азия; Қытай-Қазақстан-Ресей-Батыс Еуропа бағыттары арқылы жүк тасымалдауды қамтамасыз етеді.

Жобаның техникалық-экономикалық негіздемесін әзірлеу барысында жүргізілген зерттеулер 2020 жылға қарай жүк тасымалдаудың көлемі жылына 13 миллион тоннадан 33 миллион тоннаға дейін артып, 2,5 есе ұлғаятынын көрсетіп отыр. Жобаның жүзеге асырылуынан болатын жалпы экономикалық нәтиженің жылдық орташа көрсеткіші инфляция деңгейінің ықпал етуін есептегенде: жол жүру уақытын қысқартқаннан - 33,9 миллиард теңге; жол-көлік апаттары санының азаюынан - 49,9 миллиард теңге; жол-көлік апаттарынан қаза тапқандар санының азаюынан - 19,3 миллиард теңге; автотасымалдау құралдарын пайдалануға жұмсалған шығынның қысқаруынан - 9,5 миллиард теңге; жалпы аймақтық өнімнің өсуіне байланысты - 82,9 миллиард теңге. Жалпы жобаның толық құны 825,1 миллиард теңгені құрайды. Осымен қатар, мемлекеттік бюджеттен ең төменгі шығындар жұмсалады. Әлемдік қаржы дағдарысы жағдайында елдегі экономикалық пен саяси тұрақтылықтың арқасында халықаралық қаржы институттарынан тарихи қысқа мерзімде мол қаражат алып іске асыруға мүмкіндік беріп отырғандықтан болар. Халықаралық қайта құру және даму банкі өзінің тарихында алғаш рет бір жобаны іске асыру үшін 2 миллиард 125 миллион АҚШ долларын бөлді. Аталған қаржының есебінен Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстары арқылы өтетін жолдың 1062 шақырымы қайта жаңартудан өткізілетін болады. Еуропа қайта құру және даму банкі 102 шақырым ұзындықтағы «Ресей Федерациясы шекарасы (Мәртөк) - Ақтөбе» аумағын 180 миллион доллар көлеміндегі несиелен қамтамасыз етті. Азия даму банкі Жамбыл облысындағы 303 шақырымға созылатын аумаққа үш траншпен қоса, 702 миллион АҚШ долларын бөлді. Ислам даму банкі Жамбыл облысында 172 шақырым ұзындықтағы аумаққа екі траншпен қоса, 394 миллион доллар көлемінде қаржы ұсынды. Республикалық бюджеттен жалпы ұзындығы 304 шақырым болатын дәліздің жеке аумақтарының құрылысы үшін, сондай-ақ қосымша қаржыландыру үшін 136,1 миллиард теңге бөлу жоспарлануда. 301 шақырым қашықтыққа созылатын «Алматы-Қорғас» және 209 шақырымды алатын «Ташкент-Шымкент-Жамбыл облысының шекарасы» аумақтарын жеке инвесторлардың концессия негізінде бөлген жалпы көлемі 267 миллиард теңге болатын қаржысы есебінен жүзеге асырылуда [5].

«Батыс Қытай–Батыс Еуропа» халықаралық автокөлік дәлізімен қатар, Қазақстан халықаралық темір жол қатынасын дамытуға барынша күш салуда. Аймақтар арасындағы ішкі коммуникацияларды қамтамасыз ету, Қазақстанның экспорттық және транзиттік әлеуетін арттыру үшін Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың тапсырмаларына сәйкес тәуелсіздік жылдары Ақсу–Дегелең (187 км), Хромтау–Алтынсарин (404 км), Шар–Өскемен (150 км), Өзен–Түрікменстанмен мемлекеттік шекара (146 км), Жетіген–Қорғас (293 км) жаңа теміржол желілері салынды. Елбасымыз «Қазақстан-2050» Стратегиясын елге жариялай отырып: «Біз «Өзен–Түркіменстан шекарасы» теміржол желісін салып, Парсы шығанағы мен Үлкен Шығыс елдеріне жол аштық. «Қорғас–Жетіген» жолын төсеп, Қытайдың және күллі Азия құрлығының нарықтарына еніп, Шығыс қақпасын айқара аштық. Біз «Жезқазған–Бейнеу» теміржолын салуды бастадық», – деуі тегін емес [4].

Еліміздің көлік жүйесін дамытуда транзиттік әлеуетті пайдалануға үлкен мүмкіндік беретін «Жетіген–Қорғас» халықаралық темір жол жобасының негізі Қазақстан мен Қытай мемлекет басшыларының кездесуінде қаланған болатын. Президент Н. Назарбаевтың 2006 жылғы 20 желтоқсандағы ҚХР-ға мемлекеттік сапары аясында ҚР Көлік және коммуникациялар министрлігі мен ҚХР Теміржол министрлігі арасында екі ел теміржолын шекаралық аймақтағы Қорғас стансасы арқылы жалғастыру мақсатында «Жетіген–Қорғас» желісі құрылысын жүргізу туралы меморандумға қол қойылды.

«Жетіген-Қорғас» темір жолының құрылысы 2009 жылы тамыз айында басталған болатын. «Жетіген - Қорғас» теміржолы құрылысы кезеңінде 5 мыңнан астам жұмыс орны пайда болды. Жобаны жүзеге асыруға кіріскен 2009 жылғы тамыздан бері 293 шақырым теміржол төсемі тартылды, 5 станса, 9 разъезд, 28 көпір және 2 құбыржол салынды. 2011 жылы «Жетіген-Қорғас» темір жол магистралінің құрылысы аяқталды (293 км), ал 2012 жылы Қытаймен шекарада орналасқан өткізу қабілеті 20 млн тонна болатын «Алтынкөл-Қорғас» екінші темір жол өткелі пайдалануға берілді. Осы бағдарлардың негізгі мақсаты - Қытайдан және Оңтүстік Шығыс Азия елдерінен жүк ағындарын тарту және оларды Орталық Азия, Ресей, Еуропа мемлекеттеріне және кері қарай өткізу.

«Солтүстік-Оңтүстік» көлік дәлізін одан әрі дамыту үшін 2011 жылғы желтоқсанда «Өзен-Түркіменстанның шекарасы» жаңа темір жол құрылысы аяқталды және 2013 жылғы мамырда Қазақстан мен Түркіменстанның арасында «Болашақ-Серхетяка стансасы» ашылғаны белгілі. Теңіз порттарының жүктемесін (негізгі порт - Ақтауда) екі есеге - жылына 40 млн тоннаға дейін арттыру жоспарлануда. Жаңа жолдарды жылжымалы құраммен қамтамасыз ету үшін осында жақын арада локомотивтер мен вагондар өндірісі жолға қойылып отыр. «Жаңа Жібек жолы» авто жол мен темір жол салумен қатар, басқа да тоғыз жоба кіреді. Олардың кейбірі әзірге жоспарлануда, ал бір бөлігі басталып та қойды (мысалы, Ақтау портын кеңейту), енді бірі аяқталу кезеңінде. Қытайлық Ляньюньган портында қытайлық-қазақстандық бірлескен компаниясы салып жатқан терминал пайдалануға жақын. Ол Қытай және Оңтүстік Шығыс Азия елдерінің нарығына Қазақстанның экспорттық және транзиттік әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді. Ал «Қорғас халықаралық шекаралық ынтымақтастық орталығы» мен «Қорғас-Шығыс қақпасы» арнаулы-экономикалық аймағы Қазақстанның ғана емес, бүкіл Еуразияның экономикалық өсім орталығына айналары сөзсіз.

2014 жылғы 22 тамызда Жезқазған–Бейнеу (1036 км) және Арқалық–Шұбаркөл (214 км) желілері бойынша пойыз қозғалысы ашылып, уақытша пайдалануға берілді. Бұл желілердің жалпы ұзындығы 2 500 шақырымға жуық. «Жезқазған-Бейнеу» темір жолы Қазақстанның шығысы мен батысының арасын 1138 км қысқартып, жолға кететін уақытты 4 тәулікке азайтса, «Арқалық -Шұбаркөл» темір жолы Қазақстанның орталығы мен солтүстігінің арасын 550-600 км қысқартты. Нәтижесінде жолға кететін шығындар 35% азаяды. Жаңа құрыш магистральдар Қазақстанның көлік-транзиттік әлеуетін іс жүзінде қолдануға қосылған үлкен үлес, қазақтың ұлы даласының бір шетін екінші шетімен қосты. Әзірге уақытша пайдалануға берілген бұл ғаламат темір жолмен негізінен түрлі жүктер тасымалдануда (темір, күкірт, түрлі кен-рудалар, көмір, астық, құрылым материалдары). Жалпы, осы темір жолмен 2014 жылғы 22 тамыздан бастап 2015 жылғы 11 сәуірге дейін 1556 жүк пойызы қатынаған екен (оның ішінде көмір тиеген 476 поезд, темір артқан 258, күкірт таситын 101, рудамен 10, контейнермен 12, аралас жүкпен 437, бос вагондармен 261 поезд өткен), олардың тасымалдаған жүктерінің жиынтығы 3 109 539 тоннаны құраған.

2014 жылы 3-ші желтоқсанда үш елдің президенттері Қазақстаннан- Нұрсұлтан Назарбаев, Түркіменстаннан - Гурбангұлы Бердымұхамедов, Ираннан - Хасан Рухани «Өзен-Берекет-Горган» шекаралық темір жол магистралін ашты. Жолдың жалпы ұзындығы – 928 км. Оның 146 км Қазақстан аумағы, 700 км – Түркіменстан, 82 км – Иран жері арқылы өтеді. Жаңа транзиттік дәліздің жобаға қатысушы елдердің жүк ағындарын өсіруде маңызы зор: «Оңтүстік – Солтүстік» пойыз бағдары 600 шақырымға қысқарады. Қазақстан Республикасы Парсы шығанағы елдеріне тікелей шығады. Өзен-

Түркменістанмен мемлекеттік шекара бағытындағы темір жолы арқасында Қазақстанның жүк, ағымдарына Парсы шығанағына жол ашылып отыр.

2015 жылғы тамыз айының басында Баку қаласында халықаралық «*Nomadexpress*» контейнерлік пойызының ашылу салтанаты болды. «*Nomadexpress*» контейнерлік поезді Шихези (ҚХР) - Достық - Ақтау порты (ҚР) - Алят порты (Әзірбайжан) - Кишлы (Баку маңындағы қала) бағытындағы қатынасты жүзеге асырады. «Қазақстан темір жолы» таратқан мәліметке жүгінсек, бұл жүрдек жүк пойызы Қазақстанның құрлық жерімен және Каспий теңізі арқылы су бетімен өтетін 3500 километр жолды 5 тәулікте еңсерген екен. Яғни, Достық бекетінен Ақтау портына дейін темір жолмен, Ақтау портынан әзірбайжандық Алят портына дейін паром арқылы өтіп, одан әрі Баку маңындағы Кишлы станциясына 120 сағатта келіп жеткен. Бұл отандық темір жол саласында бұрын соңды болмаған жылдамдық пен уақыттың озық көрсеткіші. Ел мен елдің арасын қосып, алысты жақын еткен «*Nomadexpress*» контейнерлік пойызының пайдалануға берілуі де қазақстандық «Нұрлы жол» экономикалық саясаты мен қытайлық «Жаңа Жібек жолы» жобасының аясында жүзеге асқанын ерекше атап өткеніміз жөн. Транскаспий темір жол магистралінің ашылуы түркі тілдес екі туысқан ел Қазақстан мен Әзірбайжанның транзиттік әлеуетін арттырып, түркі әлемін Шығыс пен Батыс арасындағы дәнекерлік миссиясын күшейте түсті. Бұл магистраль Түркия мен Грузия арасын қосатын 105 шақырымдық Карс-Ахалкалаки темір жол бағыты іске қосылса, тіптен әлеуеті зор болмақ (түрік жерін – 76 км, грузин жерінде – 29 км). «Қазақстан темір жолы» АҚ басшысы А.Маминнің айтуынша, бұл халықаралық жобаны толықтай жүзеге асыру үшін Қытай, Қазақстан, Әзірбайжан, Грузия және Түркия елдерінің кешенді ынтымақтастығы қажет: тиісті мемлекетаралық саяси шешімдер қабылдаудан бастап, темір жол саласының, теңіз порттарының, кеме навигациясы мен жүк терминалдарының үйлесіммен қызмет етуі, бәсекеге қабілетті тарифтік саясат ұстануы, мультимодальды логистикалық тізбек құрай білуі аса маңызды. Сонда ғана Транскаспийлік халықаралық көлік маршруты толыққанды қызмет етуге көшеді.

Халықаралық валюта қорының эксперттерінің берген бағасы бойынша, Азия мен Еуропа арасындағы тауар айналысы жылына 600 млрд АҚШ долларын құрап отыр. Бұл көрсеткішті одан әрі арттыруға екі құрлықтағы елдердің де экономикалық мүмкіндіктері жетерлік. Тек еуразиялық экспорт-импорттың әлеуеті мен мүмкіндіктеріне жүк тасымалдау мен көлік транзиті қолбайлау болып келді. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының директоры Е. Қариннің «Қазақстан-2050: Шығыс пен Батыс арасындағы жаңа континенталдық көпірлер» атты дөңгелек үстелде: «Түрлі эксперт экономистердің пікірінше, Қытай мен Еуропалық одақтың арасындағы сауда-саттық көлемі қазір 500 миллиард АҚШ доллары болса, 2020 жылы оның көлемі 800 миллиард АҚШ долларына жетпек. Ал Қытай мен Еуропа арасындағы жүк тасымалы 170 миллион тоннаға жетпек. Жаңа көлік жобалары Қазақстан арқылы өтетін транзиттік жүк тасымалын арттыруға мүмкіндік береді. Қазақстан арқылы Еуразия құрлығының ортасында орналасқан Орталық азия аймағы тұтасымен континентальдық тәуелділіктен арылады. Нұрсұлтан Назарбаевтың стратегиясының басты мақсаты – Қазақстан мен тұтас Орталық Азия аймағын ірі еуразиялық көлік-транзит хабына айналдыру, барлық негізгі континентальдық транспорттық коридорларды жүргізу және біріктіру. Осылайша біздің еліміз өзінің күшімен бірнеше ірі инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асырды. Түрлі саясаткерлер мен эксперттер дауласып, пікірталасып, сан-алуан варианттарды ұсынып жатқанда

қазақстандық көшбасшы іс жүзінде Ұлы Жібек жолын жаңғыртуға көшті. Орталық Азия енді континентальдық оқшауланудан құтылатын болды» деген пікірі көп нәрсені аңғартады [6].

Қорыта айтар болсақ, ұлт жоспарын жүзеге асыру арқылы Қазақстан өзінің геосаяси әлеуетін ұтымды пайдалана отырып түрлі жүктердің Азиядан Еуропаға кедергісіз транзитін қамтамасыз етеді, жүк жеткізу құнын екі еседен астамға төмендетеді. Елбасымыз жаңа ұлттық жоспарында ерекше атап көрсеткендей, 2022 жылға қарай жол жүруден түскен алымдар шамамен 41 млрд. теңгені құрайтын болады, ал ол республикалық маңыздағы автожолдардың бүкіл жүйесін ұстауға жағдай жасайды. Қазақстандық маршруттарға қосымша жүк ағындарын тарту көліктің барлық түрлерімен транзиттік тасымалды 2020 жылы қазіргі 18 млн. тоннадан 33 млн. тоннаға дейін және 2030 жылы 50 млн. тоннаға дейін ұлғайтады. Контейнерлік тасымалдарды мемлекеттік реттеуден босату таяудағы 5 жылда олардың көлемін 500 мың тоннадан астамға ұлғайтуға жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» атты мақаласы // http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-ult-zhospary-kazakstandyk-armanga-bastaityn-zhol-makalasy
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты 2007 жылғы 28 ақпандағы ел халқына арнаған Жолдауы // Егемен Қазақстан. 2007 жылғы 1 наурыз. –Б. 1.
3. Трансконтинентальный коридор «Западная Европа – Западный Китай» – новый путь в Европу: от мечты к реальности» // <http://www.europe-china.kz/info/69>
4. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. 2012 жылғы 14 желтоқсан // http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/page_kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyyn-kazakstan-khalkyna-zholdauy-2012-zhylhy-14-zheltoks_1357813742
5. Экономические и социальные эффекты от реализации проекта «Западная Европа – Западный Китай» // <http://www.europe-china.kz/info/86>
6. Курамысова А. Казахстан рассчитывает увеличить объем грузопотока благодаря транзитному Центральная Азия выйдет из континентальной изоляции // Казахстанская правда. 3 ноября 2014 года. –С. 1.

Мұхатова О.Х.*тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы**Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Қазақстан, Алматы Orazqul7@rambler.ru***АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫН ДЕРЕКТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУ
ӘДІСТЕРІ**

Abstract. The article deals with the problem of the use of archival documents in the study of the discipline of source history of Kazakhstan. Author shows methods of studying the Fund documents Semirechensk Resettlement Administration, which worked during 1905-1918. Documents collected and Sohar in 19 Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Key words: source, archive documents, education, history

Заманауи білім берудің мазмұнын жаңадан қарастыруда педагогикалық тәжірибеде дәстүрлі оқытудан гөрі ақпараттық технологияға басымдылық берілген. Оның үстіне қоғамның объективті қажеттіліктері үдетпелі және тұлғалық-бағдарлы технологияны кең енгізу мәселесін туындатады. Білім берудің модернизациясы тек оқытылатын пәннің мазмұнын өзгертуге ғана бағытталмайды, сонымен қатар, оқыту әдістемесін өзгерту жолдарымен, методикалық әдістер арсеналының ұлғаюына, студенттердің білім алу барысында қызметі белсенділігінің артуы, зерттеліп жатқан тақырыптардың жағдайға байланысты шынайы өмірге жақын болуы және ең өткір қоғамдық мәселенің шешу жолдарын іздестіреді. Оқытудың тың әдістерін деректану пәнінде де кеңінен пайдалануға болады. Деректану - тарихи деректер, оларды іздеп табу, зерттеу және пайдаланудың теориясы мен практикасы туралы тарих ғылымының саласы, кешенді арнайы тарихи пән. Деректану жай ғана тарихи дерек емес, сол деректің болмысын, дүниеге келтірушінің қатынасын зерттейді. Осы үштік жалпыадами феноменді білдіреді: бір адам екінші адаммен тікелей емес, өзіндік тұлғасын көрсететін басқа адамның шығармасы арқылы байланысады. Үшінші адам сол шығармаларды зерттеп, деректердің мәні мен мазмұнын ашады.

Тарихи дерек белгілі кеңістікте, белгілі бір тарихи кезеңде пайда болғандықтан, тарихилық принципті негізге ала отырып, деректі пайда болған уақыттың контекстінде қарастырып зерттеу керек. Сонда деректен белгілі оқиғаға қатысты шынайылық деңгейі жоғары мәлімет алуға болады.

Мақалада Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының құжаттарын деректану пәнін оқытуда пайдаланудың және оқып-үйренудің әдістері қарастырылады. Ол үшін ең алдымен Жетісу қоныс аудару басқармасы және оның қызметі туралы қысқаша айтып өткен жөн. Жетісу қоныс аудару басқармасының құрылуы ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басындағы өлкедегі қоғамдық-саяси жағдайлармен тікелей байланысты болды. Ресей империясы 1904-1905 жылдары Қазақстан аумағын бес қоныс аудару ауданына бөлді: Торғай-Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу. Бұл облыстарда Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасына қарасты қоныс аудару телімдерін дайындайтын уақытша партиялар ашылды. Партиялардың міндеттері Ресей империясының заңдар жинағының ІХ томының 125-154 баптарында көрсетілді [1, с. 741-745]. Сонымен, патша үкіметі орталықтандырылған қоныстандыру мекемелер жүйесін құрды. Отаршылдық негізде құрылған бұл мекемелер жергілікті халықтың

пайдалануындағы «артық» жерлерді тартып алып, қоныс аудару телімдерін дайындады. Жетісу облысында құрылған қоныс аудару мекемесі Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасына қарасты еді. Жетісу қоныс аудару басқармасы өлкеде агрономиялық, гидротехникалық, статистикалық, ботаникалық зерттеу жұмыстарын ұйымдастырып, оларды жүзеге асырды. Сондай шаралардың барысында жинақталған есептік құжаттары қор құжаттарының аса маңызды бір бөлігін құрайды. Жетісу қоныс аудару ауданы 7 кіші ауданға бөлінген. Олар: Верный, Жаркент, Пржевальский, Нарын, Пішпек, Қапал, Лепсі [2, с. 1]. Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының пайда болуының объективтілігі Ресей империясының Қазақстан аумағында, соның ішінде Жетісу облысында жүзеге асырған отарлау және қоныстандыру саясатымен байланысты.

Жетісу қоныс аудару басқармасының 1905-1918 жылдар аралығындағы қызметі нәтижесінде жинақталған деректік құжаттары Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының 19-қорында топтастырылған. 19-қор «Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі» деп аталады, мұнда барлығы 4172 сақталу бірлігі жинақталған. Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қоры қазан төңкерісіне дейінгі кезеңнің тізіліміне кірген. Онда қорға қатысты жеті тізімдеменің әрқайсысына қысқаша сипаттама беріліп, хронологиялық шеңбері мен жинақталған сақтау бірліктердің жалпы саны белгіленген. Мұрағатта қордың тарихи анықтамасы бар, мұнда Жетісу қоныс аудару басқармасының қызметі мазмұндалған және қорға жалпы сипаттама жасалған. Қордың тарихи анықтамасы мұрағаттың ғылыми қызметкерімен құрастырылып, 1950 жылы 25 желтоқсанда бекітілген [3]. Қордың құжаттары құрылымдық-хронологиялық принцип бойынша жүйеленген, нақтырақ айтсақ, құжаттар құрылымдық бөлімінің ішінде пайда болу кезеңіне қарай және құжаттардың деңгейінің маңыздылығына байланысты орналастырылған. Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының деректік құжаттары 7 тізімдемеде жіктелген. Құжаттардың пайда болғанына бір ғасырдан астам уақыт өтсе де, қазіргі кезегі олардың физикалық жағдайы қанағаттанарлық. Қордағы құжаттардың басым көпшілігі машинажазба түрінде ресімделген, бірақ қолжазбалар да кездеседі. Қолжазбалар көк және қара сиямен жазылған, ал кейбір машинкаға басылған жазбалар сиямен түзетілген. Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі атты 19-қордың 1880-1918 жылдар аралығындағы құжаттарының соңғы ғылыми-техникалық өңдеуі 1983 жылы өткізілді. Қорға түскен жаңа құжаттардың нәтижесінде, ғылыми-техникалық аппарат өңделіп тұрды. Қордың кейбір деректері 1947, 1949, 1953 жылдары барлығы 56 іс көлемінде құпия қор бөліміне өткізіліп, 1957 жылы құпия қор бөлімінен 19 қорға, № 1 құпиясыздау актісі негізінде, 31 сақтау бірлігі қайта тапсырылды.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында топтастырылған Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының құжаттары үлкен бір деректік кешенін құрайды. Осы деректерді сыныптау арқылы, біз қордағы құжаттардың құрамы мен мазмұнын анықталады. Деректану ғылымында қазан төңкерісіне дейінгі құжаттарды сыныптау тәсілі кеңес кезеңіндегі құжаттарды сыныптаудан ерекше болып табылады. Мұнда әр құжаттың түрі жеке топтастырылып, сыныпталады. Бірақ деректану ғылымында қазан төңкерісіне дейінгі құжаттарды сыныптау тәсілі әлі толығымен жүйеленбеген. Қордағы іс жүргізу құжаттары Ресейде ХҮІІІ – ХІХ ғасырларда заңдастырылған іс-қағаз негізінде жүргізілді. Іс жүргізу құжаттары тарихи деректердің үлкен тобын құрап, мекемелердің қызметінің барысында қалыптасады. Қор құжаттарын сыныптай отырып, бірнеше түрге топтастырылды: нормативтік, басқарушы, хаттамалық, есептік, хат алысу, жеке тектік құжаттар, техникалық және жеке құрам құжаттары.

Мұндай сыныптау қорда жинақталған деректердің негізгі түрлерін анықтай отырып, қазан төңкерісіне дейінгі іс жүргізу құжаттарының ерекшеліктерін көрсетеді.

Ресей империясының Қазақстанда жүргізген отаршылдық саясатын сол кезеңде қалыптасқан деректер арқылы анықтауға болады. Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағатында топтастырылған Жетісу қоныс аудару басқармасының қызметі барысында қалыптасқан іс жүргізу құжаттарының мазмұны осы мәселені кеңірек танып білуге мүмкіндік береді. Қор құжаттарының мазмұнын талдай отырып, Ресей үкіметі қоныс аудару саясатында қарқынды нәтижелер шығару үшін, жергілікті қазақ халқын жаппай отырықшы шаруашылыққа көшіруге ұмтылғандығын анықтауға болады. Бұл шараны жүзеге асыру барысында Қоныс аудару басқармасы ең алдымен орыс шаруаларының жағдайын жақсартуды көздеді. Осы тұрасында оларға Жетісудың ең құнарлы әрі суармалы егістік жерлері қазақтардан тартып алынып, берілді. Отырықшылыққа өтуге ниет білдірген қазақтарға орыс шаруаларымен теңдей жер телімдері бөліп берілді. Ал отырықшы шаруашылыққа көшкілері келмегендер байырғы жерлерінен шөл, шөлейт аймақтарға ығыстырылды. Жер телімін алып, отырықшылыққа көшкендердің де, көшпегендердің де жағдайлары нашарлады. Жерлерінен айрылған байырғы тұрғындардың шаруашылығы тығырыққа тіреліп, әлеуметтік жағдайлары төмендеді. Осылайша шаруалар отарлауының барысы мен салдары қоныс аударушылар аса көп мөлшерде тоғытылған Жетісу өлкесі үшін зардапты болды.

Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының құжаттары өлкедегі рухани отарлау тарихының дереккөзі болып та саналады. бір ғана мысал келтіретін болсақ, Жетісу қоныс аудару ауданының меңгерушісіне Комитетке арнайы қоныс аудару поселкілері белгіленген Жетісу облысының картасын дайындау тапсырылды. Қорда табылған Жетісу облысының 1909 жылғы сызба картасы жоғарыда айтылған тапсырыс бойынша дайындалған [4, 156 п.]. Себебі, бұл картада 1910 жылға дейін құрылған өлкедегі қоныс аудару телімдері көрсетілген және орыс селоларындағы шіркеулер мен приходтар белгіленген. Облыс бойынша барлығы 62 шіркеу мен приход анықталды: Лепсі уезінде – 12, Қапал уезінде – 14, Жаркет уезінде – 5, Верный уезінде – 12, Пржевальский уезінде – 7, Пішпек уезінде – 12. Жетісу облысында 1910 жылға дейін орыс қоныс аударушылары үшін діни мекемелер көбінесе Қапал уезінде ашылған.

Оқытудағы интерактивті әдіс-тәсілдерді пайдалану бакалавриатта сапалы білім алуға септеседі. Осыған орай «Қазақстан тарихының деректануы» пәнінен оқылатын дәрістер мен өткізілетін семинар сабақтарында интерактивті инновациялық ахуалдық, презентациялық, пресс-конференция, жеке топтық, т.б. әдістер пайдаланылады[5]. Осылардың ішінде ахуалдық әдіс Қазақстан тарихының деректануы пәнінің ерекшеліктеріне сәйкес келеді, өйткені деректану ғылымының өзіндік ерекшеліктері тарихи деректерді талдау және олардың құндылығын анықтауда белгілі бір проблеманы шешудің ахуалы пайда болады. Оны оқытушы студенттердің көмегімен орын алған проблемалық ахуалды тиімді шешуі тиіс. Сондай-ақ ахуалдық әдіс тарихи деректердегі фактілерді салыстыруда, олардың шынайылық дәрежесін айқындауда, маңызын ашуда да тиімді әдіс болып саналады. Бұл бір жағынан дәстүрлі конспект дайындаудан гөрі студент үшін дәйекті әрі, екінші жағынан оқытудың жаңа әдістерін ұстану болып саналады. Осы орайда айта кетерлік бір жайт, оқытушы да, студент те деректану ғылымының өзіндік категорияларын терең меңгергені абзал. Өйткені тарихи дерек, дерек фактісі ұғымдарын түсінбей жаңа технология бойынша жұмыс істеу былай тұрсын, тақырыпқа қатысты мәселелерді ашу қиынға соғады. Сондықтан да студенттер деректану пәні бойынша ең

қажетті түсініктер мен ұғымдар бойынша глоссарийді семестрдің үшінші аптасында СӨЖ түрінде құрастырады. Тарихи деректерді өткен кезең туралы мәліметтерді тасушы ретінде, ондағы объективтілік пен субъективтіліктің байланысы, тарихи фактінің шынайылығын анықтау, деректердің түрлері мен мазмұны, олармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері туралы дәрісте айтылады.

Жеке топтарға бөліп, семинар сұрақтарын қарастыру студенттердің ойлау қабілетін арттыруға, өзбеттерінше берілген тапсырманы орындауға мұрындық болады. Мұндай әдіс оларды топта жұмыс істеуге, өздік жұмыстар тапсырмаларын бірлесе отырып шешуге мүмкіндік береді. Топтық әдісті пайдаланудың тиімділігі семинар сабақтарын студенттердің саны көп аудиторияда дәлелденді[46]. Мысалы, архив құжаттарының тарихи дерек ретіндегі зерттеудің теориялық негіздерін анықтауда, құжаттарды жүйелеу және классификациялауда, оларға деректанулық талдау жүргізу және олардың тарихи маңызын айқындауда «ақыл-оймен атқылау» әдісі тиімді. Оқытушы алдын –ала тақырып бойынша сауалдар дайындап, оларды көмбелерге жасырады. Әрбір көмбенің жауаптарына берілетін баллдар көрсетіліп қойылады. Студенттер екі немесе үш топқа бөлініп, көмбелердегі сұрақтар мен тапсырмаларға жауап береді. Көп балл жинақтаған топ жеңімпаз деп саналады.

Пресс - конференция тәсілі тарихи деректердің белгілі бір дәуірдегі немесе кезеңдегі, біздің мысалымызда №19-қордың құжаттарын патша өкіметінің қазақ даласын отарлау тарихының дереккөздері ретіндегі ерекшеліктері мен маңызы анықтауда тиімді, әрі рефераттарды біржақты тыңдап, талдаудан гөрі студенттердің белсенділіктерін арттырып, барлығын қамтуда ұтымды әдіс болып отыр[6]. Мәселен, қор құжаттарының патшалық Ресейдің қазақ даласын рухани отарлауының дереккөздері екендігіне байланысты мәселелер күн тәртібіне шығарылып, шешіледі.

Қор құжаттарының арасында жоғарыда көрсетілгендей, фотолар көптеп кездеседі. Оларды деректанулық талдаудың өзіндік әдістемесі қалыптасқан[7]. Осы орайда презентациялық-жобалау әдісін пайдаланудың маңызы зор. Фотосуреттерді тек көрсетіп қана қоймай, әрқайсысына сипаттама беріп, талдау студенттің білім деңгейін көрсетеді. Бұл әдіс пәнді оқып-үйрену барысында кем дегенде екі-үш рет қолданылып, семинар сабақтары өткізіледі.

Семинар сабақтарының бірі «дөңгелек үстел» әдісі бойынша өткізіледі. Әдісті деректану мәселелерін дамытуды зерделейтін заманауи идеялар мен ғылыми тұжырымдамалар бойынша қысқаша баяндамаларды тыңдау және баяндамашыға сұрақ қою түрінде қолдануға болады. Баяндамашылар деректерді адамның, тұлғаның өзіндік шығарамашылық әлеуетін және ақпараттық қорын материалдық түрде іске асыратын, мәдени нысан ретінде зерттейтін феноменологиялық тұжырымдаманы басшылыққа алады. баяндамалардың тақырыптары тарихилық, объективтілік таным принциптері, сонымен қатар жалпы ғылыми логикалық, классификациялық, контент-талдау, факторлы талдау, мәтіндік талдау және арнайы деректанулық жүйелеу және сыныптау, салыстыру, сынау, таңдаулы синхронды және диахронды әдістер туралы да жасалады. Сонда студенттер деректану ғылыми және пәні бойынша терең білім алуға қол жеткізеді.

Айта кетерлік жайт, иновациялық әдіс-тәсілдер студенттердің барлығын дерлік сабаққа жұмылдырып, белсенді қатысуын, берілген тапсырмаларды толық орындап келуін талап етеді. Мұның өзі студентке апта сайын қомақты көрсеткішке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Осылайша №19 қор құжаттарын деректану пәнін оқытуда пайдаланудың жолдары мен тәсілдерін қарастырдық. Айтылғандарды түйіндей келе, Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының құжаттарына тұңғыш рет деректанулық тұрғыда талдау жасалып, олардың патша өкіметінің өлкені отарлауы тарихының деректері болып табылатындығы дәйектелді. Қор деректерінің пайда болуының алғышарттары, себептері айқындалды. Мұрағат материалдарының сақталу түрлері, патшалық Ресей кезеңіндегі іс жүргізу құжаттарының ерекшеліктері мен маңызы көрсетілді. Жетісу қоныс аудару ісі меңгерушісінің құжаттары көптүрлілігіне байланысты деректанулық негізде сыныпталып, бірнеше топтарға бөлінді. Деректерді жан-жақты және оларды деректанулық талдауға студенттерді үйрете отырып, олардағы мазмұндалған мәселенің ғылыми құндылығын анықтаудың мүмкіндігі туды. Бұл құжаттар арқылы Жетісу қоныс аудару мекемесінің қызметін анықтай отырып, патшалық Ресейдің қазақ даласында, соның ішінде жер жаннаты Жетісуда жүргізген отарлау саясатына баға беруге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Свод законов Российской империи. Книга первая. Второе издание. – СПб., 1913. – Т. 2. – 2774 с.

2 Обзор Семиреченской области за 1910 год. – Верный: типография Семиреченского Областного Правления, 1911. – 200 с.

3 Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының тарихи анықтамасы. ҚР ОМА(Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві) қызметкерлерімен құрастырылған. – 28 б.

4 Смета на постройку школы на 6-м Чуйском участке, переписка с Туркестанской консисторией о постройке церкви // ҚР ОМА. Қ. 19; т. 1, іс. 2706. – 191 п.

5 Мұхатова О.Тарихнама пәндерін оқып-үйрену және оқытудың жаңа технологиялары // Материалы XXXX научно-методической конференции профессорско-преподавательского состава КазНУ им. аль-Фараби. т.2. - Алматы, 2010. - С. 64-69.

6 Мұхатова О.Эксперименталды білім бағдарламасы және оқытудың инновациялық тәсілдері// Образовательная деятельность исследовательского университета. Материалы ХLI научно-методической конференции профессорско-преподавательского состава КазНУ им. аль-Фараби. - Алматы, 2011. – С. 176-180.

7 Мұхатова О.Аудиовизуалды құжаттарды талдау мәселелері// Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая. 2012. №3 (66). – С. 63-69бб.

ӘОЖ 303.01

Насимов М.Ө.¹, Паридинова Б.Ж.²

¹с.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Болашақ» университеті,

Қызылорда, Қазақстан, e-mail: nasimov_m@mail.ru

²ФМ., «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: nasimov_m@mail.ru

ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМНІҢ ОРНЫ

Abstract. Social and humanitarian knowledge is designed not only to provide transfer of scientific knowledge and representations to new generations, but also to form their valuable

reference points in moral measurement. It is an important component of fundamental education, allows to create the expert with wide outlook. In the report considered the role and the place of social and humanitarian knowledge in modern society.

Key words: knowledge, information technology, institution of higher education, humanitarian education.

Мемлекетіміздің тұрақты экономикалық және әлеуметтік дамуын қамтамасыз етудің негізгі жолы білім беру жүйесін жоспарлы түрде құру болып табылады. Бүгінгі күнде ХХІ ғасырдың көшбасшы мемлекеті болу білім берудің тиімді жүйесін қалыптастыруда жатыр. Білім әлемдегі барлық мемлекеттердің негізгі басымдықтарының бірі болып саналады. Сондықтан қазіргі бәсекелестік заманындағы шарттарда әлеуметтік-гуманитарлық білім берудің маңыздылығы жоғары деп ойлаймыз.

Ақпараттық технологиялардағы заманауи жоғары дамыған технологиялық қоғамның ілгері дамуы үшін білімді және адал азаматтардың, қоғамдық өмірдің жаңа қағидаларын қалыптастыратын тұлғаларды қажет етеді. Қоғамдағы өмірді қалыптастыру жолында әлеуметтік-гуманитарлық білімдердің маңыздылығы мына түсініктермен байланысты: *біріншіден*, білімді қоғам бұл қарапайым ақпараттық қоғам ғана емес, бұл маңызды құндылықтар қорын құратын тұлғалық әлеуметтің қоғамдық және адами даму ілімдеріне сүйенетін қоғам. *Екіншіден*, экологиялық және әлеуметтік дағдарыстар шарттарында адамның кәсіби қызметі мәдени болжамдарға сәйкес қоғамның қауіпсіздігі мен даму басымдықтарын қамтамасыз етеді.

Кез келген жоғары оқу орнындағы әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту жоғары білімнің маңызды ерекшеліктерін құрайды. Әлеуметтік-гуманитарлық білім адамгершілік сезімдеріне толы. Мұнда рухани құндылықтарды жасаушы және тұтынушылар арасындағы этикалық қағидалар қалыптасады. Заман талғамына сәйкестендірілген заңдылықтар әрдайым мәдени қажеттіліктерге сай жүйеленіп отырады. Әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту бізді рухани мәдениет әлеміне енгізеді және осы ортада адаспаудың жолдарын негіздейді. Мәдени ұстанымдардың тоқтаусыз өзгерістері орын алған өмірде сенімді болуға, қоғамдық өмірдегі құбылыстарды бағалау қабілеттілігі, қисынсыз әрі ырықсыз түйсікпен басқарылатын тобыр бөлшегі болмауға септігін тигізеді.

Өмірлік жағдайлар негізінде қалыптасатын рухани құндылықтар адамзат өмірінде елеулі орынға ие. Ал әлеуметтік-гуманитарлық біліммен қол жеткізілген нәтижелі деңгей көрсеткішімен тығыз байланысты рухани даму дәрежесі маңызды рөлге де ие деп ойлаймыз. Қоғамдық мәдениеттегі оның әрбір құрамдас бөлігі ауыстыруға келмейді және өз бетінше тәуелсіз. Сондықтан қоғамдық және адамзат өмірінде философиялық, тарихи, саясаттанулық, құқықтық, психологиялық, әлеуметтанулық, педагогикалық білімдерді игеру маңызды саналады. Түрлі ұлттық мәдениет өкілдерінің өзара түсіністігін қалыптастыратын шет тілдерді білу де өте маңызды.

Білім берудің гуманистік тәрбиесі әлеуметтік-гуманитарлық біліммен тығыз байланысты екендігі белгілі. Білім беруші ұстаздар қауымы болашақ мамандар дайындаумен қатар, саяси мәдениеті жоғары, рухани дамыған, тарихи және мәдени құндылықтарды сыйлайтын тұлғаларды тәрбиелейді. Сондықтан «Қазақстан тарихы», «Философия», «Саясаттану», «Әлеуметтану» және «Мәдениеттану» пәндерін жүргізетін оқытушыларға зор үміт пен ауыр жүк артылады.

Тарих үнемі даму жолында жүретін ғылым. Тарих – ол ең алдымен әлемді тану, оның өткенін ашу. Қоғамның дамуы азаматтардың тарихи сабақты терең ұғынуымен

байланысты. Өйткені, тарихсыз халық жоқ және бүгін мен келешек өткеннің негізінде орындалады. Тарихи тәжірибені зерттеу тарихи сана, мәдениет, дәстүр мен ұрпақтар сабақтастығын қалыптастырады. Сонымен бірге, тарихтың негізгі пәні адамзат рухы саналады. Сондықтан студенттерді тек тарихпен таныстырып қана қоймай, олардың адами рухын тәрбиелеу бірінші орында тұрады. Тағы негізгі міндет ретінде қазақстандық патриотизмді қалыптастыру болып табылады. Ол адамның өркениет феномені мен қазіргі заманның жаһандық мәселелерінің диалектикасын сараптаудың негізгі нысаны саналады.

Адамның қоршаған дүниеге қатынасының жалпы формалары мен заңдылықтарын зерттейтін философия ілімін оқытуда қоғамдық қатынастарда туындаған көптеген мәселелерді сараптау арқылы орын алады. Философияның негізгі мәселесі адам болып табылғандықтан, сабақ жүргізу барысында философиялық антропология негіздеріне сүйенген жөн. Себебі, оқытуда оқытушы мен студент ойларында бұл жүйені қай формада тиімді түрде орындай аламыз деген сұрақ тұруы тиіс. Егер біз барлық философиялық мұраны түрлі авторларға тиесілі идеялар жиынтығы десек, әр тұжырымның өзіндік сипатқа ие ерекшеліктері болатындығын ұғынамыз. Студенттер бұл пән арқылы бір ғана ұғымның космологиялық, психологиялық, физикалық, онтологиялық, гносеологиялық аспектілерін қарастыруда түрлі түсініктер қалыптастыруына ықпал етеді.

Қоғамдық қызметтің түрлі салаларын басқару, еліміздің саяси және әлеуметтік-мәдени процестеріне қатысуын тану үшін «Саясаттану» пәнінің мәні зор. Оқытудың жаңа технологияларында, әсіресе, интерактивті түрде пәнаралық байланыстың негізінде саясат пен саясаттанудың дамуындағы негізгі кезеңдерді; саясаттанудың түсініктік-категориялық аппаратын; түрлі салаларда саяси қимылдар жүргізудің механизмдері; Қазақстан Республикасы саяси жүйесінің ерекшеліктерін тануға болады. Аталмыш пән арқылы саясаттың біртұтас қоғамдық құрылым ретіндегі мәні ашылады, саяси қатынастардағы ішкі және сыртқы байланыстар айқындалады, саяси дамудың негізгі заңдылықтары анықталады, еліміздің саяси дамуындағы негізгі бағыттар, механизмдер мен басымдықтары айшықтала түседі. Жалпы саясаттану ең алдымен философия, сосын тарих ғылымдарымен тығыз байланыста. Сондықтан пәнді игеруде философиялық-тарихи және теориялық бөлімдерінің маңыздылығы жоғары. Ал тәжірибелік бөлігінде саясаттың әлеуметтік-психологиялық аспектілері мен саяси технологияларына ерекше мән беріледі. Бұл әсіресе, түрлі деңгейдегі іскерлік ойын түрлерін жүргізуде өте қолайлы шара болып табылмақ.

«Әлеуметтану» пәнін оқыту студенттерге адамның қоршаған әлеуметтік әлемі туралы ғылыми түсініктер, әлеуметтанулық заңдылықтар және оның әлеуметтік-мәдени дамуындағы мүмкіндіктерінің ұғымын қалыптастырады. Пәнді оқу барысында әлеуметтанудың негізгі категориялары мен түсініктерін анықтаймыз; әлеуметтанудың әлеуметтік-гуманитарлық, басқару және экономикалық білімдер жүйесіндегі орны мен рөлі туралы түсініктер қалыптастырылады; әлеуметтанулық білімнің ерекшеліктері және қоғамдық өмір процесі мен құбылыстарын әлеуметтанулық сараптау дағдысы жүреді. Пәнді оқытуда әлеуметтанудың негізгі теориялық және әдістемелік мәселелерін, қоғамның құрылымы, оның негізгі элементтерін тануын, әлеуметтанудың ғылым және пән ретінде дамуына үлес қосқан ғалымдардың еңбектері, әлеуметтанулық ақпаратты жинаудың және талдаудың негізгі тәсілдерін үйретуді мақсат етіп қойып отыр.

Этикалық-эстетикалық, көркем және мәдениеттанулық түсініктерді студенттер санасында қалыптастыруда «Мәдениеттану» пәнінің мән-мағынасы зор. Бұл пән арқылы жас ұрпақ әлемдік мәдениеттің қалыптасу тарихы мен дамуын ашу арқылы, қазақ

мәдениетінің әлемдік мәдениеттанулық процесіндегі орны мен рөлін айқындап, мәдениеттің құрылымы мен әлеуметтік қызметін, жаңа тарихи шарттардағы оның дамуындағы ерекшеліктерін анықтайды. Сонымен қатар, студенттер арасында мәдениеттанулық білімнің ішіндегі негізгі модельдер: мәдениеттің тарихы мен теориясы, мәдени саясат, мәдениет философиясы, мәдениет социологиясы, мәдени әлеуметтік антропология, эстетика мен өнертану мәселелерін оқуға бет бұрады.

Осы тұста қоғамдық пәндерді игеруде алғашқы дерек көздерін пайдалану ерекше рөлге ие екендігін айта кеткеніміз жөн. Бүгінгі күнде студенттердің аз оқитыны белгілі. Олардың тәжірибелік сабақтары оқулықтарда жазылған материалдарды жаттап алған түсініктерін айтып беруі үйреншікті құбылыс. Сонымен қатар, барлық жоғары оқу орындарындағы тәжірибе көрсеткендей, реферат жазу студенттердің формальды түрде тапсырманы орындауы болып табылады. Ал Интернет заманында бұл дайын материалдарды көшіру болып табылмақ. Сондықтан студенттің оқытушымен өзіндік жұмысында (СОӨЖ) алғашқы дерек көзін оқыту бұл олқылықты реттейді деген ойдамыз.

Мәселен, «Саясаттану» пәнін оқытуда және студенттердің білімін жетілдірудегі өзіндік жұмыстарды орындауда және пәнаралық байланыстар негізінде алғашқы дерек көздерін пайдалану төмендегідей жетістіктерге әкеледі:

- өткен дәуірлер мен қазіргі заманның танымал ойшылдарының саяси тұжырымдамаларын білу;
- әлемдік және қазақстандық саяси ойлардың дамуындағы негізгі заңдылықтарды игеру;
- Қазақстан, Еуропалық және Шығыс саяси ойларының ерекшеліктерін айқындау;
- негізгі саяси дүниетаным, әсіресе, қазіргі саяси ойлар мен оның дамуындағы кезеңдердің жалпы сипаттамасын игеру;
- қазіргі саясаттануға енген өткен кезең саяси ойшылдарының идеяларымен танысу;
- саясаттанудың негізгі категориялары және оның өзара байланыстарын игеру;
- қоғамның және саяси процестің саяси жүйе құрылымын ұғыну [1].

Гуманитарлық құрамдас бөлікпен байытылған білім қоғамдағы білім арқылы қоғамдық өсімге әкеліп, инновациялық дамудың орталығына айналдырады: 1) жас буынды әлеуметтендірудің негізгі институтына айналып, оларды ақпараттық қоғамдағы ережелер мен құндылықтарға дағдыландыру арқылы құбылмалы әлемде өмір сүруге үйретеді; 2) адамдарды әлеуметтік өзгерістерге ынталандыратын күнделікті және кәсіби белсенділік шеңберіндегі қызметтің жаңа технологияларын енгізуге дайындап, қоғамдық дамудың маңызды факторы болып табылады; 3) жаңа технологияларды, дүниетаным, қағидалар, құндылықтар, мінез-құлықтық, саяси және құқықтық жүйелерді реттеудің қажеттілік түрлеріне жоғары дәрежедегі зияткер және шығармашыл қызметкерлерді шоғырландыру арқылы ескі түсініктер, құндылықтар мен бағдарларды сараптау орталығына айналады; 4) мүдделер мен қызмет түрлерінің ерекшеліктеріне қарай жаңа әлеуметтік топтарды қалыптастыруға ықпал ету арқылы қоғамның әлеуметтік құрылымы өзгерістерінің шешуші факторы болып табылады, әлеуметтік жіктелуді реттейді; 5) қоғамның рухани өміріне ықпал етеді және тіпті айқындайды, үлгілер мен адам мұратын қалыптастыру, ынталандырудың әлеуметтік тартылысының нышандық мағынасын иеленеді; 6) жоғары технологиялылық және зияткерлік сыйымдылық көлемі бағытындағы өндірістік дамудың негізгі құралына айналады. Еңбек пен қоғамдық қатынастарды ұйымдастырудың жаңа түрлерінің туындауын ынталандырады; 7) адамның зияткерлік, әлеуметтік, рухани, қарым-қатынас, шығармашылық әлеуетін айқындауды ынталандырып,

тұлғаның дамуындағы қуатты құрал болып табылады; 8) әлеуметтік тұтастықты арттырудың құралы ретінде қоғамдық дамуды жеделдету арқылы барлық қоғамдық тәжірибе мен әлеуметтік үдерістердің дамытушылық қасиеттерін күшейтеді. Жедел қоғамдық даму заңы білімнің таралуымен байланысты; 9) жаңа идеялардың өсу қарқынына, қоғамдық өмірді оңтайландыруға және ғылыми білімнің өмір салты мен әлеуметтік тәжірибе салаларына енеді, олардың мүмкіндіктерін күшейтеді; 10) тұрғындардың білім деңгейі талаптарын кеңейтуге ықпал жасайды; 11) саяси белсенділік, саналылық пен жауапкершіліктің өсімін қамтамасыз ететін азаматтық белсенділікті қалыптастырудың негізгі орталығына айналады; 12) адамгершілік сана мен құқықтық сауаттылықты дамытудың құралы ретінде әлеуметтік-мәдени реттеушілікті жетілдіруге ықпал жасайды; 13) қоғамдық пейілді жұмсарту, саяси өмірді либералдандыру, құқықтық мәдениетті демократияландыру, азаматтық қоғамды дамытуға ықпал етеді [2].

Қорыта келе, әлеуметтік-гуманитарлық білім жоғары білімді жаңғыртудың өмірлік маңызды талабына айнала отырып, заманауи маманның кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың негізгі шарты болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Nassimov M.O., Paridinova B.Z. Credit technology of education (on the example of the republic of Kazakhstan) (in Kazakh) // The Fourth International conference on development of pedagogical science in Eurasia. Proceedings of the Conference (May 15, 2015). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2015. – P. 7-9.

2 Панина Г.В. Роль социально-гуманитарных дисциплин в модернизации образования // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия история, культурология, философия. – 2012. - №11. – Т. 75. – С. 181.

ӘОЖ 37.035

Насимов М.Ө.

*с.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Болашақ» университеті,
Қызылорда, Қазақстан, e-mail: nasimov_m@mail.ru*

САЯСИ ЖҮЙЕ ҰҒЫМЫ ҚОҒАМ МЕН БИЛІКТІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТІ РЕТІНДЕ

Abstract. A political system is a system of politics and government. Political system it is possible to call the ordered set of norms, institutes, organizations, the ideas and also the relations and interactions between them during which the implemented political power. In the report considered problems of political system as interactions of society and the power.

Key words: political sciences, public life, political system of society, entrance in political system, exit from political system.

Кез келген қоғам саяси тұрғыдан бекітілген және бірыңғай әлеуметтік мүше ретінде қалыпты қызметін қамтамасыз ететін билік тетіктерін иеленген. Аталмыш тетік *саяси жүйе* деп аталады. Саяси жүйе ұғымы саясаттанудағы негізгі түсініктердің бірі. Мұны

қолдану саяси өмірді жалпы қоғам өмірін бөліп қарастыруды негіздейді және олар арасында орын алған байланыстарды айқындайды.

Қоғамдық өмірдің саяси саласы туралы пайымдау барысында біз көп жағдайда саясат түсінігімен байланысты нақты ұғымдар мен құбылыстардың жиынтығын еске түсіреміз. Бұл саяси партиялар, мемлекет, саяси нормалар мен институттар, нышандар мен саяси мәдениет құндылықтары. Осы барлық саясаттың құрылымдық бөлшектері жеке қызмет атқармайды, олардың бөлшектері өзара байланысты және олардың арасындағы кез келген өзгеріс бүкіл жүйеге әсер етеді. Сондықтан саяси жүйенің барлық бөлшектері реттелген, өзара тәуелді және айқындалған жүйелік тұтастықты құрады.

Қоғамның саяси жүйесі - бұл саяси билік жүзеге асырылатын саяси институттар, әлеуметтік-саяси қауымдастықтар, оның түрлері, нормалары мен қағидалары арасындағы өзара қимылдар мен қатынастардың біртұтас жиынтығы. Саяси жүйе саяси билікті ұйымдастыру, қоғам мен мемлекет арасындағы қатынастарды қамтиды, биліктің институтталуын анықтайтын саяси процестердің ағымын сипаттайды, саяси қызмет ахуалы, қоғамдағы саяси шығармашылықтың деңгейі, саяси қатысу мен институтталмаған саяси қатынастардың сипатын айқындайды.

Жалпы саяси жүйе ұғымының негізделуі және кеңінен таралуы өткен ғасырдың ортасынан басталды. Бұл саяси ғылымдардың ауқымды түрде дамуы мен саяси өмірді жүйелік ұстанымда сипаттау қажеттілігінен туындады. Саяси жүйе теориясын айқындау саясатты бихевиоралды тәсіл, жүйелік және құрылымдық-функционалдық әдістерді қолдану арқылы мүмкін болды. Бихевиоралды тәсілдің пайда болуы американдық ғалымдардың көзқарастарымен тығыз байланысты. Олар дәстүрлі саяси ғылымдарының жетістіктеріне қанағаттанбай, ескі теориядан бас тартуға және саяси ғылымдарды эмпирикалық болжамдар мен жүйелік теориялармен толықтыратын қосымша әдістер мен тәсілдерді әзірлеуге шақырды.

Бихевиористердің пікірінше, саясат - азаматтардың түрлі институттары мен құрылымдары арқылы жасалатын әрекеті емес, бұл адамдардың саяси өмірдегі әрекеті. Бихевиоралды әдістің негізгі жетістіктері қатарына жатқызуымызға болады: саяси мінез-құлықты зерттеудің негізгі нысаны ретінде қарастыру; статистикалық және сандық тұжырымдамаларды барынша қолдану; саяси ахуалды түсіндіре алатын теорияларды әзірлеу.

Бихевиоралды тәсіл шеңберінде жүйелік әдіс пайда болды және бірге дами түсті. Жүйелік талдау саяси ғылымдарға Т. Парсонстың әлеуметтік жүйелер теориясы арқылы енді. Т. Парсонстың жүйелік әдісінің іргесін кез келген жүйені сақтауды қамтамасыз ететін төрт негізгі қызметтік талаптар қамтамасыз етеді: бейімделу, мүддеге жету, бірігу және үлгіні қолдау.

Әлеуметтік жүйе деңгейінде бейімделу қызметін экономикалық, мүддеге жету қызметін саяси, бірігу қызметін құқықтық институттар мен дәстүрлер, үлгіні қолдау қызметін сенім, мораль және әлеуметтендіру органдарының ішкі жүйелері қамтамасыз етеді. Сондықтан саясат және қоғамның ішкі жүйелерін қарастыру барысында осы негізгі қызметтерге мән беру қажет.

Жүйелік талдауға сәйкес кез келген жүйенің келесі сипаттамалық белгілері болады: жүйе көптеген бөлшектерден тұрады; бөлшектер біртұтастықты құрайды; жүйенің шегі болады. Саяси өмір саясаттың көптеген көріністері мен саяси құбылыстары арасында тұрақты өзара байланыстар орын алған қызметтегі жүйе ретінде қарастырылады.

Жүйелік теорияда өзара байланыстар үдерісі мынадай кезеңдерден тұрады: енгізу, өзгерту, қайта түрлендіру, түйін. Саяси жүйелер шекарасына келсек, ол ұлғайтылуы немесе тарылуы мүмкін. Қоғам мүшелері бірнеше жүйелер мен жүйешіктердің субъектілері болғандықтан, жүйемен тығыз байланысты саяси, экономикалық, діни рөлдер атқарады. Сондықтан саяси жүйеде қоғам мүшелері ең алдымен азаматтар, бағыныштылар, сайлаушылар рөлін орындайды. Жалпы заманауи саяси ғылымдарда саяси жүйені айқындайтын нақты анықтама жоқ. Анықтамалардың басым бөлігі саяси жүйе түсінігімен тығыз байланысты билік және саясат ұғымдарымен айқындалады.

Саяси жүйелер теориясының негізін американдық саясаттанушы **Д. Истон** (1917-2014 жж.) «Саяси жүйе» (1953 ж.) [1], «Саяси өмірдің жүйелік талдауы» (1965 ж.) [2], «Саяси құрылымды талдау» (1990 ж.) [3] атты еңбектері арқылы қалады. Ол саяси жүйені өзінен өзі реттелетін және дамушы мүше ретінде көзқарасын әзірледі. Оның көзқарасы бойынша жүйенің *кірісі* бар және оған сырттан талаптар негізіндегі түрткілер түседі. Талаптар қоршаған ортамен қатар, жүйе ішінде де пайда болуы мүмкін. Олар адамдардың мінез-құлқы мен мүдделерінің себептерін, талаптардың нәтижелілігін қамтиды. Саясаттанушы талаптардың үш түрін айқындайды: *үлестірілетін* (табыс пен жұмыс уақыты, білім алу шарттары, қызмет көрсетудің шарттары және т.б.); *реттелетін* (қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, нарық бағаларын бақылау және т.б.); *қарым-қатынастық* (саяси ақпараттар ұсыну, саяси күштерді көрсету және т.б.).

Саяси жүйенің ішкі талаптары қоғам тарапынан қолдауды көздеп, мынадай қимылдар арқылы көрініс табады: салықтарды төлеу, әскерге бару, заңдарды ұстану, дауыс беруге қатысу. Талаптар мен қолдау саяси жүйенің бөлімі болғандықтан нақты шешім қабылдау барысында құрылымдар оларды ескеруі қажет.

Саяси жүйе қызметінің нәтижесі болып табылатын ақпараттың *шығысы* шешімдер мен саяси қимылдар түрінде жүзеге асырылады. Шығыс қоршаған ортаға ықпал жасайды. Шешімдер мен қимылдар көпшіліктің сұрауы мен талаптарын қанағаттандырса, жүйеге берілетін қолдау күшее түседі. Саяси шешім көпшіліктің талаптарына сәйкес келмесе келеңсіз зардаптарға әкеліп, жаңа талаптарды туындатады және саяси жүйе дағдарысына әкелуі ықтимал.

Д. Истонның пайымдауынша, саяси жүйе ашық, ол қоршаған ортадан келетін көптеген ықпалға ұрынады. Мұндай ықпал әлсіз болған жағдайда саяси жүйе қоғамды тұрақтандыратын шешімдерді қабылдауға қажетті ақпараты болмайды. Ықпал ету қуатты, бірақ, біржақты болса, жүйе тұрғындардың бір ғана тобы мүддесі үшін шешім қабылдайды, ал бұл өз кезегінде ахуалдың тұрақсыздығына әкеледі. Сонымен бірге ықпал ету соншалықты қуаттырақ болған жағдайда ақпараттар молая түсіп, ол қате шешімдер қабылдауға ұрындырады.

Саяси ғылымдардағы құрылымдық-функционалдық әдістерді қолданушы өкілдер арасынан американдық ғалым **Г. Алмондты** (1911-2002 жж.) [4] ерекше атай аламыз. Ол саяси жүйені барлық қоғамдық қатынастарда үрей немесе легитимді физикалық мәжбүрлеуді қолдану арқылы бірігу және бейімделу қызметін атқаратын өзара қимылдар жүйесі ретінде анықтайды. Оның ойынша, саяси жүйе қоғамдағы тәртіпті қолдайтын және жүйені түрлендіретін легитимділікпен тығыз байланысты. Бұл қоғамның «кіріс» және «шығыс» ықпалын заңдастырған және өзінің ерекше белгілеріне қарай жүйенің тұтастығын қамтамасыз ететін күш.

Г. Алмонд Д. Истон секілді орын алып жатқан процестерді сараптауды назарға алмайды, ол саяси жүйе тұрақтылығы құрылымдарының маңыздылығын айқындауға

тырысады. Ғалым сараптамасында құрылым түсінігі мәдениет ұғымымен қатар маңызды орын иеленген. Құрылымды ол саяси жүйені қалыптастыратын қолжетімді бақылау қызметі ретінде көреді. Саяси процеске қатысушы адамдардың қызметі рөл деп аталады. Рөлдер жалғыз және ол арқылы әлеуметтік жүйелер қалыптасады. Осыған сәйкес саяси жүйенің негізгі бөлшегі болып саяси рөл табылады. Өзара байланысты рөлдердің нақты жиынтығын құрылымдар құрайды. Мәселен, мемлекеттік қызметкер - рөл, мемлекеттік қызмет - рөлдер құрылымы.

Бүкіл тәсілдердің іргесі болып жүйеге қызметтік талаптарды қою есептеледі. Қоғамдық өмірге қажетті шектелген баламалар қатарынан таңдалған мақсаттардың кейбір түрлері болады. Осы мақсаттар нақты қимыл жүргізуі үшін жүйе айқындалған қызметтер атқаруы тиіс. Қоғамдық ғылымдарда қызметтер ойға қонымды әрекеттер болғандықтан жүйе шеңберінде анықталады. Мақсатты бағытталған қызметтер күдіксіз сипатында болады. Ал басқа қызмет түрлері ерекшеліктеріне қарай жасырындылығымен өлшенеді. Бұл қызметті тану арқылы біз туындағын қимылдар мен құрылымдарды терең қарастыра аламыз.

Г. Алмонд бойынша, саяси жүйенің кіріс және шығыс ықпалын жүйе қойнауында жүзеге асатын қызметін айқындау арқылы сараптауға болады. Ғалым мынадай сұрақтар қояды: Кім? (қандай құрылымдар); Қандай қызметтер атқарады? және Қандай жолдар пайдаланады?

Саяси жүйенің жаңа түсіндірмесін қалыптастырған неміс әлеуметтанушысы және саясаттанушысы **К. Дойч** (1912-1992 жж.) оның ақпараттық-кибернетикалық үлгісін әзірледі. «Басқару жүйкелері: саяси қарым-қатынас пен бақылау үлгілері» (1966 ж.)[5] атты кітабында ол саяси жүйені ақпараттық ағындар мен қарым-қатынастық байланыстардың күрделі жиынтығы ретінде қарастырады.

Ғалым ұсынған саяси жүйе үлгісінде ақпараттық-коммуникативтік ағындар сатыларының төрт топтамасы анықталады: ақпаратты алу және сұрыптау; ақпаратты өңдеу және бағалау; шешім қабылдау; кері байланыс арқылы шешімді жүзеге асыру.

Бірінші сатыда саяси жүйе үкіметтік және жеке ақпараттық қызмет, қоғамдық пікірді зерттеу орталықтарынан алынған ақпараттарды қабылдайды. Мұнда ақпараттар іріктеліп, жүйеленеді және түскен мәліметтер алғашқы талдаудан өтеді. *Екінші сатыда* іріктелген жаңа ақпарат «естеліктер мен құндылықтар» шеңберінде өңделеді. Қолда бар ескі ақпарат құндылықтар, қағидалар мен стереотиптер негізінде салыстырмалы түрде бағаланады. *Үшінші сатыда* саяси ахуалдың қорытынды бағасын алғаннан кейін үкімет жүйенің ағымдағы жағдайын реттеу үшін қажетті шешім қабылдайды. Соңғы *төртінші сатыда* атқарушы органдар шешімді жүзеге асырады, ал олардың нәтижелері жаңа ақпарат арқылы кері байланыс туындатады.

Ғалым саяси жүйедегі қарым-қатынастың негізгі үш түрін көрсетеді: жеке, бейресми қарым-қатынас; партиялар, қоғамдық бірлестіктер жүзеге асыратын саяси ұйымдар арқылы қарым-қатынас; бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қарым-қатынас.

Саяси жүйе теориясына байланысты басқа нұсқадағы көзқарастар бар. Мәселен, Д. Трумэн (1913-2003 жж.) теориясы «қысым көрсету топтары» түсінігіне мән береді.

Американдық ғалым Ч. Эндрейн саяси жүйені құрылымдық тұрғыдан үшке бөледі: саяси міндеттерді қалыптастыратын мәдени құндылықтар; саяси жүйеге ықпал жасайтын билік құрылымдары; саясаткерлер мен қоғам мүшелерінің мінез-құлқы.

Саяси жүйе түсінігін қалыптастырушы шет елдік ғалымдардың тұжырымдамаларына сәйкес ұғымның қоғам мен билік арасындағы өзара әрекетін анықтадық деп ойлаймын.

Бұл түсініктерді «Саясаттану» пәнінде толыққанды жеткізу саяси ғылым саласы мамандары мен оқытушыларының негізгі міндеті болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Easton D. The political system: An inquiry into the state of political science. - N. Y., 1953. – 320 p.
- 2 Easton D. A systems analysis of political life. - N. Y., 1965. – 507 p.
 1. 3 Easton D. The analysis of political structure. - N. Y.; L., 1990. – 352 p.
 2. 4 Almond G., Coleman J. The Politics of the Developing Areas. – Princeton University, 2015. – 610 p.
 3. 5 [Deutsch](#) K. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. – N. Y.: Free Pr, 1966. – 316 p.

УДК 378

Нусупбаева С.А.¹, Ибрагимова М.Н.²

¹ Аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан. E-mail: N.Salta_82@mail.ru

² Оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан. E-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

САЙЫС САБАҚТАРЫН ТАРИХ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Abstract. The benefits of using a lesson in history class competition

Key words: Intellectual, map, word term

"Тарихсыз болашақ жоқ. Ұлы далада күллі Еуразия құрлығын уысына ұстаған талай алып мемлекеттер болды. Алып кеңістікті ен жайлап, еркін билеп-төстеген айбарлы халықтар өмір сүрген. Бүгінгі Қазақстан сол бабалардың заңды мұрагері. Адамзат тарихында қазіргі қалыптағы мемлекет үлгісі тек соңғы бірнеше ғасырда ғана пайда болғанын білеміз. Ал бұл кез біздің халқымыздың бостандықтан айырылып, бодандыққа түскен мезетіне тап келді. Көк түріктер мен Алтын орданың айбарын айтпағанда Қазақ хандығы біздің елдігіміздің түп тамыры", - деген Қазақстанның Президенті Нұрсұлтан Назарбаев сөзімен бастай келе қазіргі уақытта тарихымызды тануға деген жастарымыздың алғашқы тәуелсіздік жылына қарағанда бәсеңдегенін байқаймыз. Жастарды тарихқа деген қызығушылығын арттыру мақсатында әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданамыз. Соның бірі сайыс ойын сабағы.

Мақсаты: ойын барысында тыңдаушылар ежелгі Қазақстан тарихының кезеңі аяқталған кезде түрлі тапсырмалар мен сұрақтарға жауап бере отырып, Қазақстан жеріндегі алғашқы адамдардың пайда болуы мен даму тарихымен танысады. Интеллектуалды бұл ойын тыңдаушының аса қатты даярлығын талап етеді. Интеллектуалды ойын күрделі сұрақтармен жасалғандықтан, ойлау қабілетін дамытып, тарих пәніне деген қызығушылығын арттырады; Түрі: «Тарихты білу – парызың!» атты зияткерлік ойыны. Ойын барысында 8 -

тындаушыдан төрт топқа бөлінеді. Әр топтан бір - бір капитан сайланады. Әрбір орындалған тапсырма 1 балдық жүйемен бағаланады.

Ойын бес айналымнан тұрады.

- 1-айналым. «Иә» және «жоқ» тапсырмасы**
- 2- айналым «Бұл кім?» тапсырмасы**
- 3- айналым. Суреттермен жұмыс**
- 4- айналым. Термин сөздер**
- 5- айналым. Қоғамдық құрылымдар**
- 6- айналым. Карта бойынша тапсырмалар.**

1-айналым. «Иә» және «жоқ» тапсырмасы. Қойылған сұрақтарға иә немесе жоқ арқылы жауап береді.

1. «Тарих» сөзі – «зерттеу», «өткен оқиғалар жайлы әңгіме» деген мағынаны білдіреді. **Иә**
2. Адам маймылдан пайда болды. **жоқ**
3. Азия мен Африкада 6 млн жыл бұрын маймыл тектес адамдар өмір сүрген. Тарих ғылымында оларды «гоминид» деп атайды. **иә**
3. Адамның жануарлардан басты айырмашылығы – құрал жасай білуінде еді. **иә**
4. Қазақстан территориясында адамдар 2,7 млн жыл бұрын өмір сүрген . **жоқ**
5. Көшпелі мал шаруашылығы ерте темір дәуірінде қалыптасты. **иә**
6. Сақ патшасы жиналыста сайланды. **жоқ**
7. Сақ аңыздарында жылқы күн және отпен байланыстырылды. **иә**
8. Марафон шайқасында парсылар мен сақтар бірігіп, гректерге қарсы соғыста жеңеді . **жоқ**
9. Халық жиналысына әйелдер қатыспады. **жоқ**
10. Сақ тайпалары қоныстануына қарай үшке бөлінді . **иә**
11. Питекантроп 1891 жылы Ява аралынан табылған. **иә**
12. Адам маймыл тектес жануардан пайда болды . **иә**
13. 8-9 жастағы неандерталь баланың бет әлпетін М.М.Герасимов қалпына келтірді. **иә**
14. 10 мың жыл бұрын егіншілік қалыптасты. **иә**
15. 13 мың жыл бұрын дүние жүзін мұз басты. **жоқ**
16. Грек авторлары сақтарды «азиялық скифтер» деп атаған. **иә**
17. Петроглиф – тасқа түсірген хат-суреттер. **жоқ**
18. Сақ аңыздарында жылқы найзағаймен байланыстырылды. **жоқ**
19. Сақ тайпалары қоныстануына қарай екіге бөлінді . **жоқ**
20. Шірік-Рабат Қызылордадан 300 шақырым жерде орналасқан . **иә**

2- айналым «Бұл кім?» тапсырмасы. Бір ғалымның немесе тарихи тұлғаның есімі көрсетіледі, қатысушылар олардың қандай еңбек сіңіргенін айтуы қажет.

А.П.Окладников

1.

1938 жылы Өзбексташың оңтүстігіндегі Тессіктас үштірінен 8-9 жастағы неандерталь баланың қаңқа сүйегін тапты

2. **М.М.Герасимов** - танымал антрополог-ғалым Өзбекстанның оңтүстігіндегі Тесіктас үңгірінен 8-9 жастағы неандерталь баланың бет әлпетін қалпына келтірді.
 3. **О.М.Торрель** - XIX ғ. 70-жылдары «Мезолит» терминін енгізген швед ғалымы.
 4. **А.Я. Тугаринов** - 1914 жылы қола дәуірі мәдениеттің ескерткішін – Оңтүстік Сібірдегі Ачинск қаласы маңындағы Андроново селосынан тапты.
 5. **М.П. Грязнов** - 1927 жылы Батыс Қазақстаннан андрон мәдениетінің ескерткішін тапты .
 6. **Ә.Х. Марғұлан** - 1946 ж. Қазақстанда қола дәуірін зерттей бастады .
 7. **В.П. Алексеев** - Андрондықтардың сырт бет-бейнесін зерттеген академик.
 8. **Қ. Сатбаев** - Қола дәуірінде Жезқазған өңірінен өндірілген кен мөлшері 1 млн тонна болғандығын айтып кеткен ғалым .
 9. **Ә.Т. Төлеубаев** - Б.з.б. VIII ғ. жататын Шілікті қорғанын зерттеген
 10. **З. Самашев** - 1988-1999 жж. Берел кезеңінің 11-інші обасын ашқан археолог.
 11. **К. Ақышев** - 1969 жылы “Алтын адамды” тапқан.
 12. **Х.Алпысбаев** - 1958 ж. бастаған археологтар тобы қазіргі Жамбыл облысының Қаратау маңынан ежелгі адамдардың тұрағын тапқан.
 13. Кир - **Б.з.б. 530 жылы сақтар жеріне басып кірген парсы әскерлерінің басшысы**
 14. **Томирис** - б.з.б. 570-520 жж. билеген сақтардың билеушісі патшайымы
 15. **Спаргапис** - Томиристің ұлы
 16. **Дарий I** - б.з.б. 519-518 жылдары сақтарға қайта шабуыл жасаған парсылардың патшасы.
 17. **Скунха** - сақ көсемі.
 18. **Шырақ** - сақтардың малшысы .
 19. **Александр Македонский** - грек басшысы
 20. **Спитамен** - сақ жауынгері.
 21. **Сыма Цянь** - Қытай тарихшысы
 22. **Прииск** - Византия елшісі.
 23. **Атилла** - 400-453 ж.ж. өмір сүрген Ғұн билеушісі
 24. **Мөде**- б. з. б. 230 – 174 жылдары өмір сүрген Ғұн мемлекетінің негізін қалаушы .
 25. **Чжи-Чжи** - Б.з.д.55 жылы Ғұн мемлекетінің солтүстігіне басшылық еткен
 26. **Хухань** - Б.з.д.55 жылы Ғұн мемлекетінің оңтүстігіне басшылық етке
 27. **Анахарис** - Сақтардың ғұлама философы
 28. **Аммиан Марцеллин** - 31 кітаптан тұратын «Іс-қимылдар» кітабында Ғұндар жайлы маңызды дерек қалдырған римдік тарихшы
 29. **Тьер Амедид** - Атилла жөнінде «Атилла мұрагерлерінің тарихы» атты еңбек жазған француз тарихшысы .
 30. **Джузеппе Верди** - 1846 ж композиторы. қойылған «Атилла» операсын жазған италиян.
 31. **Рафаэль Санги** - Қасиетті Леон мен Атилланың кездесуі» атты суретті салған суретші.
 32. **Диодор** - Савроматтар жөнінде жазып кеткен рим тарихшысы
- 3- айналым. Суреттермен жұмыс. Экраннан көрсетілген суреттердің не зат екенін табуы қажет**

БУМЕРАНГ

лақтырып
ататынағашгүрзініңбіртү
рі.

- 1.
2. Микролит - кішкентай тас пластина, жұмыс құралы
3. Гарпун - ежелгі адамдардың балық аулау құралы.
4. Бифас - шабуға, кесуге, қыркуға арналған және сүңгінің ұштығы есебінде қолданылды.
5. Кроманьон «Саналы адам» - Алғаш рет Францияның Кро-Маньон үңгірінен табылған. Шамамен 40-35 мың жыл бұрын өмір сүрген.
6. 1 Алтын адам - Есік қаласының маңынан табылған.

Арыстан бейнесі

- 7.
8. Есік обасынан табылған күміс тостаған, 26 таңбалы жазу бар.
9. Мұртты обаның суреті
10. Қытай Ұлы қорғаныны суреті.
11. Сақ мүсінінің суреті
12. Мөде шаньюдің суреті.
13. Бойтұмар
14. Ғұндар теңгесі
15. [Дромос](#)
16. Үйсіндердің жерлеу салты
17. саркофаг

4-айналым. Термин сөздер. Бұл айналымда экраннан терминдер шығады, соның анықтамасын айтуы керек немесе белгілі бір терминнің анықтамасы көрсетіліп ол қай терминдікі екенін табуы қажет.

Ұлттардың салт-
дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін
зерттейтін ғылым саласы.

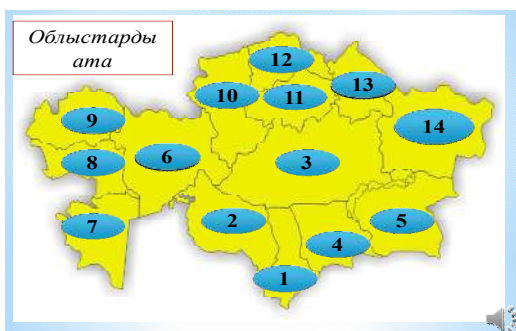
- 1.
2. заттай деректерді зерттейтін ғылым саласы - **Археология**
3. ақша тарихын зерттейтін қосымша пән - **Нумизматика**
4. елтаңбаларды зерттейді - **Геральдика**
5. адам қаңқасын зерттейді - **Антропология**
6. адамның шығу тегін жануарлар, өсімдіктер немесе табиғат құбылыстарымен байланыстырды - **Тотемизм**
7. Табиғаттың түрлі құбылысына сиыну - **Магиялық әрекет**
8. Қаланың күзет мұнаралары бар орталығы - **Цитадель**
9. Қанның жанмен байланысатын сенімі - **Анимизм**
10. тасқа түсірген хат-суреттер - **Пиктография**

11. Б.з.б. 8 ғ. пайда болған. Сақтар Алдыңғы Азия мен Иранға жорықтар кезінде танысқан дәстүр - **Андық стиль**
12. Ираннан тараған «өмір ағашы»дейтін андық бейне - **Арыстан бейнесі**
13. Сақтар обасындағы сағанаға жер астымен келетін арнайы жол - **Дромос**
14. Бөренелерді бір-біріне тығыз орналастырып жасаған табыт - **Саркофаг**
15. Австралопитик - **1 млн 750 мың жыл бұрын**
16. Питекантроп - **1 млн жыл бұрын**
17. Синантроп - **500-200 мың жыл бұрын**
18. Неандерталь - **200(100)-35 мың жыл бұрын**
19. Кроманьон - **40-35 мың жыл бұрын**
20. Чоппер - **шапқы**
21. Чопплинг - **ара секілді құрал**
22. Петроглифт - **тасқа салынған сурет**
23. Болос - **жіпке байланған домалақ тас**
24. Ретушь әдісі - **тас құралдың жүзін араның жүзі сияқты етіп өткірлеу**
25. Голоцен - **күннің жылынуы.**
26. Инициация - **Балалар тобынан ересектер тобына өту бағыштау**
27. Көзе - **Саздан жасалған қыш ыдыс**
28. Кремация - **Мәйітті өртеу**
29. *Шаньюй* - **Қытай деректерінде Ғұндардың жоғары билеушісі**
30. Полихромдық стиль - **бұйымның бетіне түрлі-түсті заттарды жапсыру**

5- айналым. Қоғамдық құрылымдар. Мемлекеттердің қоғамдық құрылыстарын рет - ретімен айтуы керек.

1. **Үйсіндер** → гуньмо → тайпа көсемдері-бек немесе бас уәзір →
Әскери қолбасшы → оң қанат және сол қанат болып екіге бөлінді.
2. **Сақтар** → патша → көсем → абыздар →
жауынгерлер → малшылар мен егіншілер
3. **Қаңлылар** → басшысы-хан → оның үш орынбасары-уәзірлері болды → Ру,
тайпа басшылары-көсемдер → Тұтқындар құлға айналдырылып отырды →
4. **Ғұндар** → Жоғары билеушісі "Тәңірқұты" → Одан кейін түменбасылар болды
Ғұндардың ру көсемдері-ақсақалдар

6- айналым. Карта бойынша тапсырмалар. Слайдтан тек сандар ғана көрсетіледі. Қатысушылар өз жауаптарын айтқанда сандар ашылады.

- 1.
2. Палеолит ескерткіштері

3. Неолит және энеолит ескерткіштерін картадан көрсету (Усть-Нарын, Зеленая Балка, Қарағанды, Пеньки, Сексеуіл, Ботай тұрағы, Шебір тұрағы)

4. Сақ дәуірі кезіндегі тайпалардың орналасуын картадан көрсету (Тиграхауда, хаомаварга, парадариа сақтары, сарматтар, аргиппейлер, армаспылар, исседондар, дайлар)

5. Ғұн дәуірі кезіндегі Қазақстан жеріндегі мемлекеттердің орналасуы:
(Үйсін, Қаңлы, Ғұндар).

Әр сайыстың жеңізпазы болады. Бұл сайыста да 5 айналым бойынша жеңімпаздар анықталады.

Қорыта келе айтарымыз тарих сабағында интеллектуалды ойын тәсілдерін қолданудың тиімділігі мынада:

1. Топтарға интеллектуалды ойын қай бағытта өтетіні ескертілгендіктен, топтар ежелгі Қазақстан тарихынан жан - жақты дайындалады.
2. Ежелгі Қазақстан тарихы басқа кезеңдерден қиындығы жер-су аттары мен термин сөздерінің көптігі, ойында карта байланысты сұрақтар болғандықтан картамен жұмыс істеу үйренеді.
3. Дәрістерде көрсетілген суреттерді есте сақтауға, қайталауға тырысады.
4. Тыңдаушы өткен тақырыптардың барлығы бір оқығаннан есте қалмайтынын түсініп, қайталап отыруға дағдыланады.
5. Топ аралық жарыста өз қатарынан қалып қалмас үшін, жауаптылықты сезінеді.
6. Әр топ өздерінің осал тұстарын байқайды.
7. Тестте ойланбастан жауап беріп, асығыстан қате жіберетін тыңдаушылар бар. Осы ойында асығыс жауап бергеннің барлығы топтың тағдырын шешкендіктен, олар ойланып, жүйелеп, асықпай жауап беруді үйренеді.
8. Бұл ойында әр тыңдаушы өз білімінің қаншалықты екенін тексереді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. http://alashainasy.kz/kazak_tarihy/n-nazarbaev-kazaktyin-tarihyi--tendessz-tarih-59244/ материалды қалай болсын қолдану тек қана Alashainasy.kz сілтемесімен бірге рұқсат етіледі.

Нусупбаева С.А.¹, Ибрагимова М.Н.²

¹ Аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан. E-mail: N.Salta_82@mail.ru

² Оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан. E-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Abstract. The article discusses the importance of the use of innovative technology in the field of education

Key words: technology, innovation, interactive board, multimedia, a photo, video movie, presentation, Power Point.

Мемлекетіміздің демократиялық жолды таңдап, даму барысында халқымыздың әлеуметтік-экономикалық жағдайы түбегейлі өзгеріп, соның салдарынан білім беру жүйесінің де қайта құрылуы қажет болды. Бұл тұрғыда асырылып жатқан реформалар, алдыңғы жетістіктерді негіздей отырып, білім беру жүйесін әрі қарай дамыту жолдарын белгілеуді қажет етуде. Осыған орай, білім беру саласындағы әлемнің адыңғы қатарлы елдерінің тәжірибиесіне сүйене отырып, жаңа мемлекеттің даму барысын ескере отырып, білім беру жүйесін жаңаша бағытта құрастыру өзекті мәселеге айналды.

Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен "XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры" деп аталады. Қазақстан Республикасы да ғылыми-техникалық прогрестің негізі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында: "Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім беру бағдарламаларын, меңгеру үшін жағдайлар жасау керек", - деп көрсетілген. Солардың бірі білім беруді ақпараттандыру барысында дидактикалық және оқыту құралы болып компьютер саналады. Сондықтан кез келген білім беру саласында мультимедиялық электронды оқыту құралдары барлық пәндерді оқытуға пайдаланады [2.243].

Бәсекеге қабілетті болу тікелей білімге байланысты. Біз қазіргі заманғы педагогикалық технологияға, жаңа өркениетті дамуға байланысты басқа өркениетті елдердің көптен бері пайдаланып келе жатқан интерактивті құралдарды қолданып отырмыз. Бұл – біздің Қазақстанның алға қарай жылжуының нышаны болып табылады. Ғылыми білім беруде интерактивті тақтаның мүмкіндігі мол. Интерактивті құралдарды қолдану арқылы тыңдаушы білім кеңістігіне еркін бойлай алады.

XXI ғасыр - бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір [2.242].

Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова "Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар" еңбектерінде "Инновация" сөзіне ғалымдардың пікірлерін талдай келе өз анықтамаларын береді. "Инновация" сөзі қазіргі уақытта барлық өндіріс, медицина, техника салаларында өте жиі қолданып жүрген термин. Қазір бұл сөз "жаңа, өзгеру, жаңаша" деген мағынаны білдіреді және дәл қазіргі жаңа заманға да "жаңа, жаңаша өзгерудің" мазмұны терең және анық екендігі белгілі. Бұл әдістеменің негізінде үйренушінің дербес қабілеті, белсенділігін

қалыптастыру, оқыту материалдарын өзінше пайдалану арқылы танымдық белсенділігін арттыру алға шығады.[1]

Біз ауған тыңдаушыларына Қазақстан тарихынан білім беруде интерактивті құралдарды қолданамыз. Алты апта қазақ тілін үйренгеннен кейін, Қазақстан тарихы аптасына 3 сағат енгізіледі. Қазақ әліпбиімен жаңадан танысқан ауған тыңдаушыларына тарихты оқытуда көптеген қиындықтар кездеседі. Ауған тыңдаушыларына дәрісті тек ауызша емес, интерактивті құралдарды пайдалану арқылы түсіндіруге тырысамыз.

Интерактивті тақта - бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал [2.243].

Қазақстан тарихын қысқаша таныстырумен басталады. Өзге елдің тарихын тыңдаушығақызықты әрі жеңілдетілген тілде жеткізу үшін материалдарды жүйелеп, нақтылап береміз. Бұл жерде оқытушы компьютерлік білімді болуы қажет.

Сабақ Power Point презентациясы түрінде беріледі. Презентацияға алғашқы сабақта Қазақстанның жер көлемі, астаналарының тарихы, халық саны, облыстар және оның орталықтары, таулары, шөлдері, өзендері, көлдері, теңіздері, конституциясы туралы мәтіндер енгізіледі. Мәтіннің жанында міндетті түрде суреттері қойылады. Жергілікті балаларға Қазақстанның 1920 жылдан бергі төрт астанасын таныстырып жатқанда олар көз алдына бірден суреттерін елестете алады. Дәрісханадағы тыңдаушылардың шетелдік азаматтар екенін ескеретін болсақ, оларға бұл тән емес. Шетелдік тыңдаушыларға фото, видео фильмдер, арқылы Қазақстанның тарихын таныстыру өте тиімді. Кез келген шетелден келген студентке Қазақстан елі туралы жағымды пікір қалыптастыру тарихшылардың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Сондықтан біз Қазақстанның жетістіктері туралы мәліметтерді көптеп береміз.

Қазақстан тарихын ауған тыңдаушыларына өткізудің тиімді жолдары:

1. Бірінші сабақта дәрісті түсіндіріп, бірден дәптерге, ал жаңа сөздердің барлығын сөздікке жазғызу. Ескерту: дәрістерді міндетті түрде дәптерге көшіру қажет. Бұл олардың жазуларының жөнделуіне және тез жазып үйренуіне көмектеседі. Бірінші дәрістен кейін қалғандарын үйге жазуға беріп, әр дәрістің соңына сөздік жасатамыз. Себебі, сабақ үстінде жазуға кеткен уақытты оқуға, картамен жұмысқа, ауызша сабақ айтуға жұмсаймыз.

2. Сабақты бірден картамен, презентациямен бастаймыз. Ауған тыңдаушыларына күнделікті дәрісте Қазақстан Республикасының саяси картасын қолданамыз. Ежелгі Қазақстаннан бастап қазіргі заманға дейінгі тақырыптағы барлық карталарды презентация арқылы көрсетеміз. Картамен жұмыс істеуде тек ауған тыңдаушылар ғана емес, Қазақстан мектебін бітірген оқушылар мен шетелден келген қандастарымызда қиналады. Алғашқы кезде картадан оңтүстік пен солтүстікті, батыс пен шығысты шатыстыратын балалар күнделікті сабақта жұмыс істеу нәтижесінде жақсы жетістіктерге жетеді. Презентациямен картаны үйренгеннен кейін, бақылау жұмысы арқылы картаны сызғызып олардың білімдерін тексереміз.

3. Тыңдаушыларға дауыстатып оқытып, бір-біріне сұрақ қойдыртып, қателерімен жұмыс істеу. Қазақ тілі сабағында ғана минутқа оқытып үйретпей, тарих сабағында да осы әдісті пайдалануға болады. Тыңдаушы біріншіден; минутқа оқу үшін қайта-қайта оқып дайындалады. Екіншіден; қайталап оқу барысында тыңдаушы сөздерді жаттайды және ауызша сабақ айтуға дайын болады.

4. Интерактивті тақта мен проектормен жұмыс істеуге үйретіп, 5-6 айдан кейінгі студенттік ғылыми конференцияға біртіндеп дайындаймыз.

5. Төрт апта өткеннен кейін аптасына бір рет "Көшпенділер", "Жау жүрек мыңбала", "Қыз Жібек", "Балалық шағымның аспаны" фильмдерін көрсетеміз. Фильм көру және естілім арқылы есте сақтауды дамытады.

6. Аралық бақылау жұмысы тыңдаушыны зеріктіретіндей бір сарынды емес, әртүрлі болғаны жөн. Мысалы, 20 сұрақ тест, келесі 10 сұрақты контурный картаға түсіру, 10 сұраққа бір-екі сөзбен жауап жазу, 10 кестедегі сұрақтар мен дұрыс жауаптарды байланыстыру, тыңдаушының парағында көрсетілген бір тақырыпты ауызша айту, 10 фото сұраққа жауап беру, соңында карта бойынша білімін тексеру. Әрине бұл сырт көзге қиын көрінгенімен жүз пайыз дайын тыңдаушыға аса ауыр емес.

Интерактивті құралдарды сабаққа пайдаланғанда дидактикалық бірнеше мәселелерді шешуге көмектеседі;

- Пән бойынша базалық білімді меңгеру;
- Алған білімді жүйелеу;
- Өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастыру;
- Жалпы оқуға деген ынтасын арттыру;
- Тыңдаушыларға оқу материалдарымен өздігімен жұмыс істегенде әдістемелік көмек беру;

Бұл технологияны оқу материалын хабарлау және тыңдаушылардың ақпаратты меңгеруін ұйымдастыру арқылы, көзбен көру, жадын іске қосқанда арта түсетін қабылдау мүмкіндіктерімен қамтамасыз ететін әдіс деп қарауға болады [1].

Қорыта келе айтарымыз қазіргі техниканың дамыған заманында қай пәнді алып қарасақта интерактивті тақта, мультимедиа, презентациясыз елестету өте қиын. Сабақ барысында дәрісті заманға сай техникалық құралдарды меңгеріп, жастардың қызығушылығын ескере отырып жүргізетін болсақ нәтижелі болатынына сенімдіміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Өлқожаева Н.С. Педагогика Алматы: Қазақ университеті, 2015.

2 Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі педагогикалық технологиялар Алматы, 2014 ЖОҚ [159.9:37]:62

УДК 32: 316.37; 242.7

Нұрғалым К.С.

с.ғ.к., доцент, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: kadyr_n@mail.ru

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ САЯСИ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ РӨЛІ, ӘЛЕУМЕТТІК НЕГІЗДЕРІ

Abstract. In this article the author characterize the political intention of 20th and 30th of Kazakhstan after the October period of history, when there appeared a lot of alternative opinions which disappeared of least, many person were under repression in 1937, 1938 years. One of them

was N.Nurmakov the head of the government of Kazakh Autonomous Soviet Socialist republic in 1924-1928.

Key words: political culture, formation of patriotism.

Бүгінгі тәуелсіз қазақ мемлекетінің ең ұлы мұраты-ұлттық идеяны қалыптастыру болып отырғаны анық. Өсер ұрпақтың саяси қоғамдық санасын қалыптастырып, тәрбиелеп отыру мақсатында кешегі саяси тарихымыздың ақиқатын зерттеп оқыту маңызды. Бұл жөнінде оң бағыт берген Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев былай деген болатын: «...Өткен ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алған, тарат қан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі ітарапынан шыққандар әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. Қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқана бзал. Ол тұста ой еңбегімен кәнігі түрде шұғылдану атадан балаға жұғысты болып отырған» [1]. Ендеше, саяси ой-пікірлердің ерекше айшықталып, қоғамымызды дамытудың саяси жүйесі ретінде дамытуды Елбасы атап көрсеткендей қазақ зиялылары өз мойнына алды. Олар қазақ халқын тәуелсіздікке жеткізетін маңызды саяси құндылықтарды дөп басып, ұлттық идеяның басты мұраттарын анықтап берді.

Қазақстанда саяси жүйесі әлемдік тәжірибеден және саяси ойдың дамуының салдары мен нәтижесінен, әлемдік саяси тәжірибеден тысқары мүлдем жаңа саяси мәдениет қалыптастыра алмайтындығы даусыз.

Саяси институттардың қалыптасуы қазақ халқының саяси мәдениеті мен ұлттық психологиясы үшін жат емес. Қазақ елінің саяси тарихында орыналған «далалық демократияда», әдет-ғұрып нормалары мен салт-дәстүрінде азаматтық қоғамға саяси институттарға тән белгілер, принциптер мен құндылықтар жүйесі болған. Қазақстандағы демократиялану процесіндегі дәстүріміздің заман талабына сай келетіндерін модернизациялау арқылы, саяси тәжірибеге ендіріп, саяси институттардың қалыптасуына елеулі үлес қосуға болады.

Б.А. Грушин, саяси сананы модернизациялауда құрылымдағы әртүрлі психологиялық компоненттерді абсолюттендіруге болмайды, қоғамдағы психологияны саяси ойдың бір көрінісі ретінде қарастыру керек дегенді ұсынады [2]. Саяси ойдың дамуында көптеген әлеуметтік мәселелер мен қоғамның қайшылықтары көрініс табады, мемлекеттегі өзгерістерге тікелей әсерін тигізеді. Саяси ой, саяси сана қоғамдық болмыспен бірігіп күрделенетін және қарама-қайшы процесс. Қоғамдық сана экономикалық қатынастармен байланысып, саяси іс-әрекетті қалыптастырады. Идеологиялық және әлеуметтік – психологиялық факторлар экономиканың дамуына септігін тигізеді, оның даму жолдарын қарастырады. Адамның қоғамдағы болып жатқан құбылыстармен оқиғаларға өзінің позициясын алға қойып, көптеген қоғамның кең мәселелерін қозғайды, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, оның шешу жолдарын анықтауға тырысады.

Саяси психологиялық ойдың қалыптасуы туралы толығырақ Н.М.Сапошковтың еңбегінде қарастырылған. Қалыптасатын саяси ой стихиялы практикалық қызметтің нәтижесінде, еңбек пен тұрмыстың эмпиристік жағдайларында пайда болды. Саяси ойдың бұл түрі арнаулы саяси қызметтің жемісі емес. Бұл саяси ой-күнделікті өмірдің рационалды және эмоционалды тұрмыстық, қоғамда қалыптасқан салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, көзқарастардың және дүниетанымның көрінісі [3]. Күнделікті сананың драматизмі – өмір шындығымен байланысады, ал саяси ой – теориялық сананың идеологиясы күнделікті санадан бейтарап емес. Бірақ ол күнделікті саяси ойға сын көзбен

қарап, стихиялық алыптасқан көзқарастарға белгілі бір идеологиялық база жасай отырып, қоғамдық пікірге, қоғамда саяси ойды модернизациялауға ықпал етеді.

Аристотель мемлекетті, оның құрылымын азаматтардың басқаруға әртүрлі құрылымдарымен билікке қатысуы, саяси ойды қоғамдық саяси өмірге енгізіп таратушылар негізінде зерттеді [4]. Оның саяси ғылымында «қатысу» негізгі ұғымдардың бірі болды. Қандай мәселе қарастырылса да, тұрғындардың саяси мәселелерге қатысуы немесе қатыспауы тұрғысынан талданды. Саяси идеологияда психологияның өзгеруіндегі және дамуындағы анықтаушы фактор болып табылады. Аристотель өмір күрделі, үнемі өзгерісте болады деп ескертеді. «Жазылған заңдарды өзгермеген қалпында қалтыруға болмас. Себебі, өмірдің басқа салаларындағыдай мемлекеттік құрылыста да барлығын дәлме-дәл сөзбен жаза алмаймыз. Заңдарды жалпылық сипатта еріксіз жазасыз, алаамдардың әрекеттері жалқы. Сондықтан кейбір заңдарда өзгертіп тұру қажеттілігі туады», - дейді Аристотель. Заңдарды өзгерту маңызды емес олардың мемлекеттік құрылыстың озық үлгілеріне сәйкес болуы маңызды, - деп есептейді ұлы грек ойшылы.

1920-жылдары қазақстандағы саяси тартыстар өте күрделі жағдайда қалыптаса бастады, большевиктер Алашорда басшыларын ұлттық буржуазия мен феодалдық топтардың таптық мүддесін жанұшыра қорғайтын контр революциялық күш есебінде қарады. М.И.Фрунзе бастаған большевиктердің негізгі диалогиясы қазақ бұқарасының таптық сезіміне тие отырып, Алашорда қайраткерлеріне оларды қарсы қойды. Өзрегінде Ә. Бөкейханов «Біз қарап отырсақ қоса қарасында бос кетеміз. Қазақ жұрты болып басқамын қылмасақ болатын емес. Есік алдынан дауыл, үй артынан жау келеді. Алаштың баласы, ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан соң, 200 жылда, басына бір қиын іс келеді. Ақсақалаға, азаматі ні, отбасы араздықты, даудықой, бірік, жұртқызметіне кіріс, Алаштың басын қорғауға қамқыл»-деп жазды [5].

Ә.Бөкейхановтың саяси көзқарасынан шұғыл шешімдер қабылдап мемлекет қалыптасуына апаратын жалғыз жол – ұлттық идея, ұлттық тұтастық қана деп түсіндіруге тырысты. Өлкедегі саяси жағдайды күрделендіре түскен Түркістан жұмысшы-солдат кеңесі өлкедегі саяси билікке таласа отырып, жергілікті ұлттардың заңды мүдесімен талап-тілегіне құлақ та асқан жоқ. Анығырақ айтқанда, ол жаңа саяси жағдайды пайдалана отырып, Түркістанда ұлы державалық пиғылмен уланған переселен кулакпен әскердің билігін бір жола баянды етуге негізделді. Міне осындай күрделі, қайшылықты, ауыр жағдай тұрғылықты халықтың болашағына сенімін жоғалтты, соның ішінде қазақ елі алдына өзін-өзі аман сақтап қалу міндетін қойды. Сол кезде қазақстанда құрылып жатқан, Түркістан және Сібіравтономиясына байланысты пікірлер әртүрлі болды. Ә.Бөкейханов «Қазақта» жарияланған мақаласында абылай деп жазды. «Түркістан өз алды автономия болар. Біздің қазақтың Түркістанға қосылғаны оң деген пікірде бар. Біз Түркістанмен діндес, туысқанбыз. Автономия болу – өз алды мемлекет болу. Мемлекет болып сатқару оңай емес. Біздің қазақ сатқаратын азаматқа жұтап отырған болса, біздің жалпы қазақ қараңғы болса, Түркістан халқының қараңғылығы һәм шебер адамның жоқтығы бізден он есе артық. Қазақ Түркістанмен бір автономия болса, автономияар басына түйе мен есекті пар жеккен болады. Бұлар баға мініп, біз қайда барамыз» [6]. Деп өз ойын білдіре отырып, қазақтар тұратын аймақтарды біріктіретін, жалпы ұлттық мүддесін білдіретін автономия құру идеясы, қазақ жастарының саяси көз-қарасын өзгертеді деп үміттенемін.

Болашақ Түркістан мемлекетінің саяси жүйесі, ішкі, сыртқы саясаты жөніндегі мәселелер М. Шоқайды ойландырмай қойған жоқ. Алайда ол түрлі себептерге

байланысты: «Халқымыз мемлекеті мен қоғамдық өмірін өз қалауынша құру құқығына ие бола алмай отырған кезде, сыртқы ортақ жауға қарсы бірлікте күрес жүргізіп жатқаншақта, Түркістанның болашағы анадай немесе мынадай тайпаның қолында деп пайымдауға салынып жүрсек, мұның өзі ұлттық жауымыздың диірменіне суқұйып, нанына май жағып беруден басқа ештеңеде болмас еді» деп 1932 жылы ескерткен. Дегенмен, оның Түркістанда демократиялық қоғам құруды армандайтыны Түркістан Мұхтариятының заң шығарушы, атқарушы органдарын құруға атсалысқан кезінен белгілі. Ресей құрамында болғанымен, Мұхтарияттын мәніндегі Орталық Азиядағы тұңғыш демократиялық ел болды. Оның саяси жүйесі жөнінде өз естеліктерінде М.Шоқай былай дейді: «Біз сол тұста автономияны былай түсінетінбіз: Түркістанның дербес ел басқаратын мекемелерімен атқару органдары, яғни заң шығаратын парламенті және іс жүргізетін үкіметі болуға тиіс деп ойлайтынбыз» [7].

Тәуелсіздік алғаннан кейін М.Шоқай қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен, тәжік халықтарының бір мемлекетке бірігіп, Түркістан Федерациясын құруды ұсынды. Зайыбы Мария Шоқайдың Мұстафа Швейцария мемлекеті тәріздес федерация құрғысы келді деуі сондықтан. Оған енетін бесхалықтың бірде – бірі артықшылықпен пайдаланбайтын, тең құқылы болмақ. Мемлекет құру – саяси мәселе, сондықтан да ол нәсілдік ерекшелік ке емес, геосаяси факторға бағыт ұстағанды қалайды. Кейбір авторлардың мемлекетті түрік бірлігі негізінде құру жөніндегі ұсыныстарына орай М.Шоқай былайша түсіндірме береді: «Біз саяси және саяси-экономикалық мәселені талқылап отырмыз... Мысал үшін Қырымды, Түркістанды және Әзербайжанды алайық. Бұлар түрік өлкелері. Бұл өлкелердегі түрік нәсілдері өзара мәдени байланыста өсіп-өніп келеді. Өйткені олардың тегі, нәсілі бір – түрік. Ал олардың саяси мәселедегі бірлігі жөнінен алсақ, бұл басқа мәселе. Мәселен, Әзербайжан саяси және экономикалық жағынан, Түркістанға қарағанда, Грузиямен Кавказ ұлттарына көбірек байланған. Сол себепті оның Кавказ Федерациясына кіруі әбден табиғи. Қырымда сол тәрізді. Ол саяси, экономикалық жағынан бізден гөрі Украинаға жақын».

Мемлекет құруда жағрафиялық және содан туындайтын басқа да жағдайларды есепке алу керектігі жөніндегі ой-пікірлерін 1939 жылы жазылған «Түрік бірлігі жөнінде»[8], деген еңбегінде нақтылап, Ресейге қараған түрік дүниесінде тек Түркістанның-геосаясижағдайы ғана оның түріктік талаптарына сәйкес келеді деп қорытындылайды.

Мұнан алайда түркі мемлекеттері, геосаяси факторларға басымдық береотырып, бір-бірінен мүлдем ажырасып кетуі тиіс деген ұғым тумайды. Түріктер кез келген уақытта және кезкелген жерде бір-біріне рухани-моральдік көмек көрсетулері керек дейді. Бірақ Мұстафа ешқашанда Анадолыдан Алтайға дейін бір түрік мемлекетін құруды көздеген емес. Сондықтанда оны түрікшілдіктің түркістандық бағытының негізін қалаушы деуімізге негіз бар. Қазақстан өзінің төл ерекшеліктерін ескеруге қаблетті болу керек. Ондай қаблетті қалыптастыратын – феномен ғасыр басындағы саяси қайраткерлердің еңбектеріндегі ойлары мен идеялары деп есептейміз. Өткен ғасырдың басындағы отарға айналған қазақ елінің әлеуметтік экономикалық, саяси дамуындағы ұлттық проблемалардың шешімін ұсынып, тәуелсіздікке бастайтын жолды көрсетуде жетекшілік рөлін қолына алған қазақ халқының кемеңгер тұлғалары Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, Ы.Мұстамбаев, С.Сәдуақасов, Х.Досмұхамедов, Н.Нұрмақов, Ж.Ақбаев, К.Төгісов, М.Әуезов, т.б. сан-қырлы шығармашылығымен танылған қайраткерлердің мұраты бір арнаға тоғысты. Олар қазақ ұлтының азаттығы, теңдігі, бостандығы мен жалғасатын тәуелсіз мемлекет құруды армандап қоймай, барой-пікірімен және іс-әрекетімен, атқарған

қызметі мен қазақ елін шынайы егеменділікке бір табан жақындатқан азаматтар болатын. Қоғамымызды өркениеттің белесіне тартқан көсемдердің асыл қасиеті-олардың қай-қайсысы болмасын жан-жақтышығармашыл, «сегізқырлы, бірсырлы» тұлғалар екендігі тарихқа аян. Саяси күрескер, жалынды патриот, әріғалым, әрі киелі өнер иесі және өз мамандықтарының білгірі халқымызды абсентеизмнен арылуға шақырды.

Олар шыққан орта тұрғысынан әртекті еді: қатарларында аксүйек, бай- шонжарлар әулеттерінің, орта дәулетті отбасыларының өкілдері де, жекелеген қарапайым еңбекші шаруалардың балалары да бар еді. Жоғары және арнаулы орта оқу орындарынан алып шыққан кәсіби мамандықтары да әртүрлі. Бұлар отар ахуалындағы қазақ өлкесінің басқару аппараттарында: чиновниктер, денсаулық сақтау мекемелерінің қызметкерлері, журналистер, оқу-ағарту және мәдениет саласында, санжағынан басқа топтардан аз инженер – техник қызметкерлер ретінде түрлі жұмыс атқарды.

Олар, негізінен, Петербургтің, Варшаваның, Мәскеудің, Қазан, Уфа, Ташкентпен Омбы, Том университеттері мен институттарында, т.б. қалалардағы арнаулы орта білім беретін оқу орындарында білім алды. Жекелеген қазақ жастары Түркиямен Мысыр сияқты елдердің мұсылмандық жоғары мектептерінде оқыды. Осы екі бағытта (немесе бір – біріне ұқсамайтын екі ортада) білім алу қазақ зиялылары арасында қоғамдық – саяси ойдың екі бағытының – батыстық және шығыстық түрінің қалыптасуына негіз болды.

Қазақ интеллигенттерінің басым көпшілігі тек қана бір кәсіби мамандықтың тізгінін ұстау мен шектелмей, әмбебап мамандар ретінде қызмет етті: олар оқу – ағарту ісімен де, қазақ тілінде басылымдар (кітап, газет, журнал) шығару ісімен, жан – жақты шығармашылық жұмыс пенде қатар айналысты. Осылардың барлығында ортақ қасиет, ортақ ерекшелік – олардың қазақ қауымының қоғамдық-саяси сұраныстарына мүмкіндігінше толық жауап беруге тырысуы еді. Елдің саясаты мен мәдениетіндегі ұрпақ қызметінің рухын айқындай түсетін рухани қасиет үлгілері. Қазақ қайраткерлерінің тұлғалық көріністері зиялылық, саяси тұрғыда зерттеуде ұлттық интеллигенция ұғымынан, зиялылықтың, саяси тұлғалардың қалыптасуына қолжеткіземіз.

Қазақ интеллигенттері батыстық өркениеттен кенже қалғанымен, мемлекеттік билікті бөлу туралы Дж. Локк, Л.Ш. Монтескье, Жан-Жак Руссо қағидаларын, Алаш өкілдері менгерді саяси ойларын дамытты, билікті бөлісу идеяларын еңбектерін деп айдаланды.

Дж. Локктың «Саяси билікті дұрыс бағалау-адамдар қандай табиғи жағдайда өмір сүріп отыр деген сұрақтың жауабын күн ілгері береді» деген пікірінің қай заманда болмасын мәнізор[9]. Оның негізгі тезисі-шексіз деспоттық билік немесе белгіленген тұрақты заңсыз басқару қоғамының мақсатына еш сай келмейді. Бұл тезистен туындайтын ой: биліктің қызметін заң қабылдайтын және оны орындайтын деп бөліп, саяси билікті модернизациялауға негізделгені байқалады. Ұлы ойшыл өз пікірін әрі қарай жалғастыра отырып, атқарушы билік заң шығарушы органға тәуелді және оған есіп беріп қана қоймай, оның қалауымен өзгеруі де, орнынан ауысуы да мүмкін - дейді. Ш. Монтескье билік тармақтары арасындағы тежемелі принциптерді де сөз етеді. Мысалы, егер атқарушы биліктің заң шығарушы жиналыстың әрекетін тоқтата алатын құқығы болмаса, онда заң шығарушы орган деспоттық түрге айналады, өйткені, ол өзі қалаған кез-келген билікке ие болады да, бар билікті жояды. Сол себептенде, Ш.Монтескьенің: «Билікті теріс пайдалануға мүмкіндік бермеу үшін әртүрлі биліктер бір-бірін өзара тежеп отыратындай тәртіп қажет» деп жазуы тегіннен-тегін емес. Бұл қағида мемлекеттік биліктің қатаң бөлінісі жүзеге

асқан демократиялық мемлекеттердің Конституцияларының барлығында модернизацияға негізделетінін айқындаған.

Қазақ зиялылары азаттық күресі жолында нақты мақсаттарды белгілеген көзқарастары «саяси өрлеу дәуірін» болжауға сәйкес келеді. Оның әлеуметтік, саяси қайнар бастауын сол қоғамның дамуының терең қайшылықтарынан көруге болады. Әсіресе, Ресей құрамында болуы қазақ халқының тарихындағы аса күрделі кезең саналады. Кеменгер ұлдары бастаған қазақ халқы үшін де бұл кезең азаттыққа, өнер-білім арқылы өркениетке ұмтылған жылдар еді. Қорыта айтқанда, жастардың саяси мәдениетін қалыптастырудың саяси қайраткерлердің идеяларын, құндылықтарын зерттеп үйрету уақыт талабы. Тұтас мемлекеттік саясаттың барлық бағыттарының ажырамас бөлігі ретінде күшті және терең пайымдалған мәдениет қалыптастыруда, студенттерге саясаттану пәнін оқытудың рөлі жоғары екендігі байқалады. Ғылымға негізделген саясат қазақстандық қоғамның социомәдени дамудың сапалы жаңа сатысына көтерілуіне және ХХІ ғасырда тәуелсіз және гүлденген мемлекет ретінде Қазақстанның қалыптасуына мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н. Тарих толқынында. -Алматы, 1999.-157 б.
- 2 Грушин Б. А. Массовое сознание. -М., 1987. – 39 с.
- 3 Сапошков Н.М. Структура политического сознания. - Минск, 1969.
- 4 Аристотел Политика. Сочинения. –М., 1983. –Т. 4. – 640 с.
- 5 «Kazakh»1917, № 251.
- 6«Kazakh»1917, № 252.
- 7 Myrzakhmtov M. National politics of the Russian country // Kazakh Literature – 1990, 5 th July
- 8 Alimzhanov A. Way of the people– memory of people way Mustaphy Shokai – Almaty: Sanat. 1991 – P.31
- 9 Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2-х т. -М.: Соцэкгиз, 1960. –Т.2. -79с.

УДК 378.02

Өтениязов С.

т.ғ.к., Мадрид және Қазақ – Американи университеті профессоры. Алматы

ҚАЗАҚСТАН ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Abstract. The Article deals with statehood of the Kazakh which is 550 years old in 2015. It also reflects the issues of the Kazakh-Russian relations which were not easy.

Keywords: Kazakh history, Kazakh Khanate, Kazakh Russia relations.

Егеменді ел болғанымызға ширек ғасыр толса да гуманитарлық ғылымдарымыздың көптеген проблемалары қордаланды. Жалпы айтқанда Кеңес өкіметі дәуіріндегі білімді студенттерімізге бере алмайтын жағдайға жеттік. Шет тіл оқытандар саны көбейсе де

сапасы бұрынғыдан әлдеқайда нашар. Бұндай жағдайды ащы да болса мойындайтын уақыт жетті...

Ал, Республика тарихына арналған кітап пен зерттеулер қанша көп болса, қатесі мен проблемасы одан да көп... Қазақ мемлекеті тарихы Ресей ғалымдары нұсқауымен жазылып келді. Мұндай жағдайды «по закону победителя» деп атайды. Тіпті мемлекеттің атының өзі бұрмаланып Қазақ хандығы деп аталды. Сол атаумен қарағанда Қазақ мемлекетінің Орта Азия хандықтарынан айырмашылығы жоқ болып көрінеді. Шындығында осы уақытқа дейін Қазақ елінің тарихы қанша көп жазылса да шешілмей жатқан проблемалары көп болып тұр. Қазақ мемлекеті әлі күнге дейін Қазақ хандығы деп аталғандықтан Орта Азиядағы басқа хандықтардан айырмашылығы болмай қалады. Сондай-ақ адамзат тарихындағы ерекше мемлекет болғаны көрінбей қалады. Жалпы айтқанда осынау керемет мемлекет Дүние жүзі тарихы түгілі өз халқы арасында өз орны мен бағасын әлі күнге дейін алған жоқ...

1456 жылдан есептесек 2016 жылы Қазақ мемлекетіне 560 жыл толады. Ал, 1465 жылдан бастап санасақ келесі жылы 550 жылдық ұлы тойды салтанатпен өткізуге міндеттіміз... Қазақ мемлекеті, яғни Қазақ хандығы Орта ғасыр бітіп Жаңа заман басталғанда пайда болған ерекше мемлекет болатын. Бір сөйлеммен айтқанда Жаңа заманның інжу маржаны, басқаша айтқанда шамшырағы еді... (Орысша айтсақ жемчужина Нового времени). Астанасы Түркстан қаласы болған Қазақ мемлекеті соңғы екі мың жыл ішіндегі ең демократиялы мемлекет еді. Бұл мәселеге кейінірек тоқталамыз.

Қазақ елі адамзат тарихында ерекше орын алатын өзгеше халық. Басқа мұсылмандарға және бүкіл түркі халықтарына ұқсамайтын қазақтың көптеген әдет-ғұрыптарымен қатар біртұтас тілі бар. Қазақ тілінде басқа халықтар секілді диалекті жоқ. Әдет-ғұрпы бірдей. Мысалы өз руынан қыз алмайтын болған соң құдалық салты бар. Тілі бірдей, тұрмыс салты бірдей. Томск мен Еділге дейінгі ұлан-ғайыр территорияда осы айтылған біркелкі салты мен тілінің бірдей болуы дүние жүзі ғалымдарын таң қалдырады. Мысал үшін айтсақ алақандай жерде тұрса да, көрші өзбек пен түркмен халықтарының тілдерінде диалекті бар, әдет-ғұрыптары әртүрлі. Қыздары өз аулынан ешқайда шықпайды... Ал, қазақтар Маңғыстауда жүрсе де Павлодармен әлде Тарбағатаймен құда болып жатады. Қысқасын айтқанда басқа ешқандай түркі әлде жалпы мұсылман халықтарына ұқсамайтын өзінің алтын заңдары бар ерекше халық – қазақ.

Құдаларын құдайындай сыйлаған,

Жақсы көрсе құда бол деп қинаған... (Қ. Мырзалиев).

Қазақтар өз ауылы ғана емес, Қазақстанның басқа облыстарымен қыз алысып қыз беріседі. Осындай асыл қасиеттерінің арқасында қазақтың бірлігі ешқашан ажырамайды. Ресей империясы, одан бері де Кеңес тұсында қазаққа көп қиянат жасалды. Қазақты жүзге бөліп те, руға бөліп те, бір – біріне соңғы ғасырларда айдап салып неше түрлі қиянаттар жасалып келе жатыр. Қазақты қанша мұқатса да құрта алмағаны белгілі.. Осындай жетістіктер мен ерекшеліктерінің барлығы кешегі 300 жыл өмір сүрген, астанасы Түркстан болған, бір орталыққа бағынған айбынды Қазақ мемлекетінің біртұтастығы арқасында пайда болған еді. Сол Қазақ хандығының тарихын кез келген адам ойына келгенін жазып бұрмалай бергені, халқымыздың және қазіргі Егеменді Қазақстанның жетістігі мен жеңісіне нұқсан келтіреді.

Қазақ елінің тағы бір ерекшелігі ертедегі Ғұндардың (хун) барлық әдет-ғұрпы мен тұрмыс салтын біздің заманымызға түгелдей жеткізгендігі. Мысалы: Киіз үй (Қар үй),

бесік және баланы бесікке бөлеу салты, Құмалақ ашу әлде жору өнері, тағамдары ...[1, с. 33-45]

Қазақ тілінде диалекті жоқ деп жоғарыда айттық. Дегенмен Кеңес өкіметі тұсында қазақ тілінде диалекті бар деп «дәлелдеп» бірлі жарым диссертациялар қорғалғаны рас (С.Аманжолов)... Әрине мұндай жағдайлар қазақ тарихы мен болмысына және ғылымға кереғар келеді. Диалектілер қазақ елінде енді шығуы мүмкін. Себебі әртүрлі елде жасайтын қандастарымыз (мысалы Өзбекстан мен Қытай республикасында) арасында осы күндері жергілікті халықтың тілдерінің әсері байқалады. Ал, Ресейдегі қандастарымыз бірнеше ұрпақтан соң тілімізді жоғалтуы мүмкін деп қауіптенеміз... Олардан Қазақстанға ағылып келіп жатқан қандастарымыз жоқ...

Қазақ тілі қандай бай болса, әдебиеті де соншалықты бай екенін мақтанышпен айтамыз. Оған мысал қазақ ауыз әдебиетінің көлемі 108 том болып баспадан шыққаны... Осы күндері қазақ ақындарының 100 томдығын шығару жоспарланып жатыр... Осы аталған жетістіктеріміз бен ерекшеліктеріміз кешегі 300 жыл өмір сүрген Қазақ мемлекетінің жетістігі, сол кезде қалыптасты... Сол бір орталыққа бағынған айбынды Қазақ мемлекетінің арқасында тіліміз бен әдет ғұрпымыз біркелкі болып қалыптасты. Бұл не деген күшті мемлекет болған. Оның күштілігі мен құдіреттілігі әрине басқаруына байланысты болды. Барлық жетістігімізді жіпке тізіп қарайтын болсақ түгелдей 3 ғасыр өмір сүрген Қазақ мемлекетіне борышты екенімізді көреміз.

Қазақ мемлекетінің қандай ерекшеліктері болды, соған қысқаша тоқталайық. Ең алдымен айтатынымыз Қазақ хандығы - ең демократиялы мемлекет болды. Себебі Хан билігі – шектеулі болды. Ханның өзі сайланбалы болды. Қазақта қырық ру болса, әр рудың басшысы яғни рубасы басқарды. Ол әрине белгілі би болды. Хан ру басылары келісімінсіз ештеңе шеше алмайтын еді. Қорыта айтқанда Хан түгелдей рубасыларына тәуелді болды.

1. Басқару мәселесімен.
2. Әскери мәселемен, себебі ханда әскер болған жоқ. Әскерді рубасылар берді.
3. Экономикалық жағынан – ханға алым салықты да рубасылар берді. Демек Қазақ мемлекетінің ханы түгелдей билер институтіне тәуелді болды.

Осы күнгі Қазақстан Республикасында әлеуметтік – гуманитарлық ғылымдарды оқытудың көптеген проблемалары қордаланды. Солардың ішінде Қазақстан тарихының проблемалары өте көп. Осы пәнді оқытуға өкіметіміз көп қаржы бөліп келе жатыр. Алайда осы пәнді оқытудың әзірге проблемасы көбеймесе азайған жоқ...

Егеменді ел болғанымызға 23 жыл толса да, етек жеңімізді жинап еркін өмір сүріп жатсақ та, көптеген академиктеріміз бен докторларымыз болса да, ғылым мен білім саласында көптеген проблемаларымыз бар. Әсіресе гуманитарлық ғылымда, соның ішінде тарих ғылымында көптеген проблемалар қордаланды. Тек ХҮІ – ХҮІІІ ғасырлардағы тарихымыздың өзінде төмендегідей әлі күнге дейін шешімін таппаған проблемалар бар.

I. Қазақ хандығының яғни мемлекетінің басқару жүйесі және билер институты. Ел басқару жүйесінің аса демократиялы болуы және Хан мен билердің орны мен қызметі осы уақытқа дейін студенттер мен мектеп оқушыларына арналған оқулықтарда көрсетілмеді.

II. Қазақ – қырғыз қатынастары (Қырғыздар қазақ мемлекетінің құрамында 150 жылдан аса уақыт болды. Ержүрек қолбасшы, батыр Есім хан оларды Көкем би арқылы, Тәуке хан Тиес би арқылы биледі).

III. Орыс – қазақ қатынастары – негізінен қырғын соғыстардан, яғни қазақ елінің ұлт – азаттық соғыстарынан тұрады. Оларды қысқаша былай жіктеуге болады:

1. ХҮІ ғасырдың ақырында басталған қазақ орыс қатынасы. Қазақстанның солтүстік шегараларына құрылған Ресейдің тісіне дейін қаруланған казачьи войскаларының шабуылдары.

2. Қазақ-жоңғар қатынастары Жоңғар шапқыншылығының басталуы. Ақтабан шұбырынды оқиғасының алғы шарттары.

3. Ақтабан шұбырынды оқиғасының ақиқат тарихы.

4. Қазақ орыс қатынасы және І Петрдің ақтабан шұбырынды оқиғасына тікелей қатысы ж.б.

5. Қазақ елін ажалдан құтқарған тарихи тұлға Әбілхайыр т.б.

6. Әбілхайырдың тарихи хатының дәл аудармасы мен мазмұны...

7. Қазақ – башқұрт қатынастары...

Осындай ерекше біртұтас халықты – Ұлт болып бірікпеген халық, әлі ру руға бөлініп жүрген халық деп белгілі шовинист Юдин айтқаны үшін 70-жылдары Академияның Тарих институтінен шығарылған еді. Оны қуған сол кездегі институт директоры академик А.Нүсіпбеков болатын. (Ондай ауру сөзді айтып ұпай жинайтындар қазіргі күнде де табылады....)

Еуразиядағы Қазақ мемлекеті Ресей мен Қытай секілді екі үлкен империяның ортасында болып Еуропаның оқ атар жаңа (огнистрельные орудия) қаруларына қол жеткізе алмай изоляцияда тұрды. ... Осындай күдіретті мемлекетті ыдыратып құлатқан, көп жылдар қиянат жасаған Ресей империясы екені әлі күнге дейін ашық айтылмайды. Оның есесіне алдақашан сүйегі қурап кеткен (1756 жыл) жоңғарды ғана айтады. Бұл күндегі қазақ елі кино түсірсе де, бірдеңе жазса да, жоңғарды, одан қалса 1771 жылдан соң бас көтермеген қалмақты айтып аруағын шулатады да орыс ағайындардың жасаған қиянаты туралы әдейі үн қатпайды. Шындық айтылмайтын болса тарихты жазып неге керек...

Ресей империясы Қазақ еліне алғашқы қарулы шабуылын 1580 жылдары Жайық бойындағы әсем қала Сарайшықты қиратып тонаудан бастады. Көп ұзамай сол 90-шы жылдары Қазақ ханы Тәукенің інісі Оразмұхамедті тұтқындап Мәскеуге алып кетті. Оның барлық күш жігері мен әскери талантын пайдаланып воевода дәрежесіне дейін көтерді. Тіпті оның өлімінің өзі Ресей мемлекетіне Поляк басқыншыларынан құтылуға көмектесті... Мәскеуді басып алған Польша королі Лжедмитрий күдікті воеводаның бірі деп Оразмұхамедті өлтіреді. Өзінің жерлесінің кегін қайтару үшін Петр Урусов (Едіге бидің шөбересі) Лжедмитрийді өлтіреді де Ресей патшасының тағын поляктардан босатып Ресей мемлекетін құтқарып қалады. Жыл сайын ноябрь айында Ресейде поляктардан құтқарған К. Минин ман М.Пожарский деп ерекше атап өтеді. Бұл екеуіне ескерткішті Мәскеуде Сталин қойдырып еді. Алайда П.Урусов пен Оразмұхамед туралы бір сөз де айтпайды. Егер орыс ағайындар тарихқа адал болса П.Урусовке алтыннан ескерткіш қояр еді....

Осынау 1580-1730 жылдардағы 150 жылға созылған орыс пен қазақ арасындағы қырғын соғысты белгілі зерттеуші М.Әбдіров:

«...С конца XVI – начала XVIII в. начинается ожесточенная и кровополитная, длившаяся 150 лет, казахско- казачья война. С этого момента вся история взаимоотношений казахов с яицкими /Жайық өзені/ казаками заполнена взаимными набегами, враждой захватом пленных и угоном скота. Борьба шла не на жизнь, а на смерть, с переменным успехом, и в этой борьбе не было ни победителей, ни побежденных, никто не хотел уступать. [2, с. 44-45]–деп жазған болса, қазақ елінің басына түскен

соншама ауыртпалық туралы: - «...Многострадальная казахская земля обильно полита кровью наших предков, отстаивших право на мирную жизнь на древней, исконно своей территории...»[2, с. 45] – деп жан- жақты анықтамасын берген болатын.

Ал, екінші 150 жылдық кезең туралы (XVIII бен XIX ғасырлар) аса қиын кезең туралы Х.Досмұхамедов :

«...Осы екі ғасырдағы патша өкіметінің жұмысы қазақты әбден бағындырып алып, қазақты көпір қылып Азияға аттау болды. Қазақтың амалы таптайын деп тұрған патша өкіметінен құтылу болды. Дәуірлеп келе жатқан орыс байларының капиталымен жауласам деп, Кіші жүздің жүз жарым жылдай тарихы қанмен жазылғандай болды.»[3, с.53] -деп толық бейнесін берген еді.

Осылай Кіші жүз қазақтарының Ресей басқыншыларымен соғысы әрқайсысы 150 жылдан тұратын екі кезең, демек барлығы 300 жыл соғыс. Осы Кіші жүз қазақтары мен орыс казактары арасындағы қырғын соғысты М.Әбдіров: «...Они были хорошо вооружены и обучены, прекрасно организованы, дисциплинированы, обладали громадным опытом борьбы с покоренными народами, Вот с такими отборными воинскими отрядами 300 лет воевали казахи за свою свободу и независимость, отстаивая родную землю...»[2, с.7-8]-деп мінездеме берген еді. Қазақ еліне толассыз шабуыл жасаған орыс – казактардың жауыздығы мен зұлымдығы туралы орыс тарихшылары да көптеп жазды.

Мысалы тарихшы А. Рябинин: «...У яицких казаков был один смертельный враг - это киргизы (т.е. казахи). Они были «враги неумолимые, настойчивые, не знавшие ни страха, ни усталости. Яицкие казаки вели против них войну настоящую и ожесточенную»[4, с. 28] - деп жазғаны қазақтардан басқаның бәрін тізе бүктірдік енді тек қазақтарды бағындыру ғана қалып тұр деп жазып, қаншама қазақ ауылдарын түгелдей аямай, жауыздық пен қатыгездіктің неше түрін көрсетіп қырып жібергенін баяндайды... А.Карпов кітабында: «...Раз это киргиз – то враг, заклятый враг и все, что носило на себе киргизский облик, все уничтожалось, билось казаками на смерть, целые аулы, старцы, жены – все истреблялось; убивались дети и грудные младенцы, - «вырастут – укусят!» говорили казаки и поднимали их на копья. Истреблять басурманина – такова была миссия казака того времени, миссия, освященная церковью» [5, с.332-333] - деп неше түрлі зұлымдықтарды жазды...

1692 жылы Ресей мемлекет басына І Петр келген соң орыс әскерлерінің Қазақ жеріне жаңа қарқынды шабуылдары басталды. Себебі І Петр қалмақтардың ұйымдасқан қарулы отрядтарын қазақ еліне айдап салып отырды. Аюкені қалмақтың ханы етіп тағайындап, барлық титулды, барлық сыйлықты соған берді. Оның негізгі міндеті қазақ елін шауып қирату қана болды. Сорлы Аюке хан тегін сыйлықтар мен арзан титулдарға қызығып өз қандастарын өлімге айдап отырғанын түсінбеген болар. Түсінген болуы мүмкін тек өлер алдында 1724 жылы қалмақтардың Әбілхайыр қолынан қырылып жатқанында ғана... Не деген сұрқиялық өмір. Күні кеше Шыңғысханның қандасымыз, ұрпағымыз деп жүрген халықтың Ресей сойылын соғып жүріп арам өлгені әрине жетесіздік, сұрқиялық, ұят, яғни даңқсыз өмір.

Әрине І Петр келген соң тісіне дейін қаруланған казачьи отрядтар мен қалмақтар шабуылына қазақ елінің есесі кете бастады. Сол кезде қазақ елі үшін І Петрден кем емес тұлға жарқырап тарихи аренаға келді. Жас батыр қолбасшының аты Әбілхайыр (1685-1748) еді. Бұл 1700 жылдар болатын. Қазақ елі мен Ресей қоластындағы туысқан башқұрт халқын қызғыштай қорғаған ерлігі ескеріліп 1709 жылдың күзінде Әбілхайырды Кіші жүзге Тәуке ханның өзі бас болып билер кеңесінің шешімімен хан сайлады.

Әбілхайырдың қазақ елін Ресей басқыншыларынан 48 жыл бойы қорғаған ерліктеріне қысқаша тоқталайық.

1707 – 09 ж.ж. башқұрт халқының ұлт-азаттық көтерілісіне Әбілхайыр 3 мың сарбазбен барып көмек көрсеткен. 150 жылдан бері Ресей қоластында болған башқұрттар оны өз еліне хан сайламақшы болып жатқанда, 1709 жылы күзде қазақ билері шұғыл шақыртып алып, Кіші жүзге хан сайлайды. Бұрын Кіші жүзде хан болған, үш жүз түгелдей бір орталыққа Тәуке ханға бағынатын. Ресей басқыншыларымен Кіші жүз арасындағы соғыс қиындап кеткен соң оны хан болып басқаратын адам керек болды. Әбілхайырды осындай құрметті орынға сайлаған себебі оның 1709 жылға дейінгі қазақ елін Ресейден қорғаған ерліктері мен еңбегі ескерілді. Әбілқайыр кеткен соң башқұрт көтерілісі жеңіліс табады. Кіші жүзге хан болған соң Әбілқайыр Ресеймен күресті жақсы ұйымдастыра білді.

1709 жылы қазақтар Сызранға бара жатқан орыс-казак керуенін талады.

1711 жылы қазақтардың 16 мың сарбазы Текеге (қазіргі Орал қаласы) астық алып бара жатырған орыс-казак керуенін талқандап, 300 жауынгерін тұтқындайды да, Хиуаға апарып құлдыққа сатады.

1713 жылы 800 жігіттен тұратын сарбаздар Самараға балық апара жатырған керуенге шабуылдап, жауынгерлерін қырып тастайды.

1714 – 16 ж.ж. қазақтар казак-орыс отрядтарына әлденеше рет шабуылдаған.

1718 ж. қазақтар мен қарақалпақтардың 20 мыңдық әскері Теке (Яицкий городок, қазіргі Орал) қаласын қоршайды. Бұл бір айға созылады.

1719 ж. шілдеде Әбілқайыр 20 мың әскермен қаланы қайта қоршауға алады. Қазақтар Теке қаласын басып алуға сәл қалады. Күз түсісімен елдің мазасын алып қоймаған Еділ қалмақтарына (орыс-казак отрядтарының одақтастары) шабуыл жасайды.

1720 – 21 ж.ж. казак-орыстар бірнеше рет қазақ жеріне шабуылдар жасайды.

1720 жылдың қыркүйек айында қазақ әскерімен орыс-казактарының арасында Самара өзенінің бойында қанды шайқас болды. Тұтқынға түскен 50 қазақ жігітін өлтіріп «ерлік жасағаны үшін» атаман Никита Бородин Ресей патшасы І Петрдің мақтау грамотасымен марапатталды.

1721 жылы орыс-казактар мен қалмақтардың атаман Балмашнов басқарған тобы Ойыл өзеніне дейін шабуыл жасап, көп тұтқындар мен мал айдап әкеткен.

1722 ж. қаңтарда 300 қазақ сарбазы қарымта қайтару үшін Шаған өзені жанындағы қысқы станицаға шабуыл жасап, 70 казак-орысты айдап әкетеді. Осы жылы ақпанда қазақтар Теке қаласы жанындағы жылқы табынын айдап кетіп оларды түгелдей жаяу қалдырады. Сондықтан Яицкий казак әскерлері І Петрдің Персия жорығына қатыса алмай қалады.

Бұған қатты кектенген І Петр қазақ елін түгелдей жаулап алуды ұйғарады. Жоңғарларды артиллериямен қаруландырып және оларға жаңа қаруды үйретуге капитан И.Унковскийді жіберіп, 1723 жылғы «Ақтабан шұбырындыны» ұйымдастырады. Батыстан казак-орыс отрядтары мен қалмақ әскерлері Қазақстанға шабуыл жасайды.

Шығыстан келген жоңғарлар Түркістан қаласына дейінгі жерлерді түгел басып алып, елді азып-тоздырды. Ал, батыстан баратын орыс әскерлері мен қалмақтар Түркістанға жете алмады. Себебі, сақадай сай Әбілқайыр әскерлері оларды тоқтатып қана қойған жоқ, қырып салды және Еділден әрі қарай асырып қуды. Соғыстардың бірінде қалмақ ханы Аюке өлтіріледі (1724).

1723 – 1724 ж.ж. Әбілқайыр Теке қаласына бірнеше рет шабуылдайды. Осы кезде орыс-казактармен, қалмақтардың тісіне дейін қаруланған отрядтарымен мен қазақ әскері

Утва, Самара, Шаған өзендері бойында бірнеше рет бетпе бет келіп шайқасқа түседі, қырғын соғыстар болады. И.Тимофеев, И.Логинов, Никита Бородин бастаған казак-орыс отрядтары көп шығынға ұшырады. Орыстар жағынан 170 адам қаза тапты, көп адам жаралы болды. Көптеген жауынгерлер тұтқынға түсті... Осылай қазақ елінің басына түскен ауыр күндер Ақтабан шұбырындыға ұқсас жағдай Жайық орыс казактары мен қалмақтардың да басына түсті...

1725 ж. екі жақ тұтқындар алмастырады.

Ақтабан шұбырынды кезіндегі Әбілхайырдың осы бір жанкешті қимылы мен іс әрекеті дер кезінде болды. Батыстан келе жатқан орыс пен қалмақтардың жойқын шабуылын тоқтатпағанда қазақ елі түгелдей орыс басқыншыларының қол астында қалатын еді. Сондықтан Әбілхайыр басқарған Кіші жүз қазақтары Ақтабан шұбырынды апатына ұшырамады. Керісінше күшті жауды уақытында тоқтатып қана қойған жоқ, сондай ақ оларды талқандап Батыс жақ шекараны қауіпсіздендіріп болған соң Жоңғарларды талқандап қазақ елін басқыншылардан тазартуға қызу кірісті. (Әбілхайыр басқарып Жоңғарларды талқандаған екі шайқас Елбасының кітабында Абылай атымен берілген. Мұндай жалған мәліметті бергендер ақыр бір күн Елбасына жауап беретіні анық.)

Орыс қазақ қатынасы тарихы қазақ халқының ұлт азаттық соғысынан тұрады. Орыс казачьи отрядтарының жауыздығы мен зұлымдығынан және оған қазақ, елінің жанкешті, ел қорғап жанталасқан шайқастарынан тұрады... Қазақ елінің орыстарға қарсы жанкешті соғыстары патриотизм мен батырлықтың және ерліктің шыңы болғанын бұл күнде мақтанышпен айтудың орнына көз-көрекі жасырып келе жатырмыз... Қазақ елінің ата мекенін қорғаудағы ерліктері мен батырлығы туралы орыс зерттеушілері де көптеп жазды... Мысалы: «...Казахи Младшего жуза... отличались «диким, буйным, резко выраженным характером». В степи казах почти непобедим, говорили о них, а в ручной схватке физическая сила, ловкость владеть холодным оружием и управлять конем дают ему величайший перевес над царскими войсками...» [6, с.300-301; 2, с.72] - деп жалпы анықтамасын берген еді.

Қазақ –орыс қатынасы тарихындағы трагедияның үлкені Ақтабан шұбырынды оқиғасы болса, ұлт – азаттық соғыстардың жарқын тарихы Әбілхайыр хан бейнесі екенін мойындаймыз. Бұл жағдайды сонау 90 –шы жылдар ақырында академик М.Қ.Қозыбаев пен профессор Ж.Қ.Қасымбаев --- Әбілхайыр тарихын қайта қарау керек деп мәселе көтерген еді. Қазақ хандарының еліміз тарихындағы орнын «Ұлт мүддесі үшін ғасырлар бойы күрес жүргізген Әз Жәнібек хан, Керей хан, Қасым хан, Әз Тәуке, Әбілхайыр хан сияқты тұлғалардың дәуір тарихында шоқтығы биік – ақ» [7] - деп жазған еді М.Қ.Қозыбаев. Әбілхайыр Ресейге қарсы 48 жыл бойы соғысып қалайша бодан болуға өтініш жазды екен деп күдіктенген Ж.Қасымбаев осы тарихи тұлғаның тарихын қайта қарау керектігін айтқан еді [8]. Алайда 2000 жылы Әбілхайырдың тарихи хатының түпнұсқасы оқылғанда төбеде жай түскендей әсер етті. Біз осы уақытқа дейін оның орысша аудармасын пайдаланып келіппіз. Сол орысша аудармасы талай ұрпақты жаңылыстырып келген еді. Ақыры шындықтың түбіне қол жеткіздік. Сол тарихи хатта «бодандық» туралы бір сөз жоқ екенін көріп тарихшылар қатты қуанды [9]. Әттең Әбілхайыр хан тарихын қайта қарайтын ғылыми конференция өткіземіз деп жүргенде М.Қозыбаев пен Ж.Қасымбаев қайтыс болып кетті де аяқсыз қалды...

Жоғарыдағы материалдарды сараптай отырып соңғы кездегі ХҮІІІ ғасырдағы Қазақстан тарихы проблемаларын былай деп қорытамыз.

1. Қазақ елінің Ресейге өз еркімен қосылды деген жорамал Манғыстаудағы Адайлар көтерілісінен соң құрылған комиссияның (1873 жылы., бастығы И.Крафт) шешімімен жоққа шығарылған еді. Тек Әбілхайыр ақталмай жатты.

2. 2000 жылы Тарихи хат қайта оқылған соң ғана Әбілхайыр ақталды...

3. Ақтабан шұбырынды катастрофасының артында кімдер тұрғаны қазір ешкімге құпия болмай қалды. Оның артында Ресей тұрды және осы катастрофаның ұйымдастырған І Петрдің өзі. Ал осынау аса үлкен катастрофадан қазақ елін аман алып шыққан Әбілхайыр хан екені қазақ елінің мақтанышы...

4. Әбілхайыр жазған тарихи хат дұрыс оқылғалы бері бұрынғы түсініктер түгелдей өзгеріп кетті. Сол хаттың жазылу тарихы да орыс патшасы І Петрге байланысты екені қазір ешкімге құпия емес.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Өтенияз Самат. Аттила. - Алматы. «Арыс», 2000.

2 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. А.1994.

3 Х.Досмұхаметұлы. Аламан. Ташкент. 1926.

4 Рябинин А.Д. Уральское казачье войско. Ч.І-ІІ. СПб.,1866.

5 Карпов А.Б. Уральцы. Ч.1. – Уральск, 1911.

6 Казахско – русские отношения в ХУІІІ – ХІХ веках. А. 1964.

7 Қозыбаев М.Қ. Елдік үшін күрес мыңжылдығы.//Егемен Қазақстан.- 2000. 27 желтоқсан.

8 Касымбаев Ж. Политика Абулхаир хана в принятии Младшим жузом российского подданство в 30-х годах ХУІІІ века.//Поиск. – 1997, № 5.

9 Исин А. Әбілхайырдың хатын қалай оқыған дұрыс. «Абай» журналы. 2001, № 2

УДК 38.016:159.9

Самбеткулова Н.Н.

*Қазақ ұлттық аграрлық университеті,
Алматы, Қазақстан*

e-mail: Sambetkulova.nazira@mail.ru

ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУ БОЛАШАҚ КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Abstract.The article discusses self-education of the individual and determine his place in the life by the self-development and realize their potential

Keywords:self-education, self-report, self-punishment, spiritual needs, self-esteem.

Қазіргі таңда елімізде және бүкіл әлемде келешек жас ұрпақ тәрбиесі басты әрі құнды мәселе болып табылады. Себебі болашақта әлемнің даму үрдісі қазіргі жас ұрпақтың қолында. Ал оларды сол мақсатқа дайындау үшін әрине жетекшілер, яғни тәрбиелеуші педагогтар керек. Жалпы айтқанда педагогтар әлемдегі барлық саналы адамзаттың тәрбиешісі ретінде қалыптасқан. Ал енді басты қағида осы педагог тәрбиелеушілердің қалай тәрбие мен білім беруінде болып отыр.

Бұл дегеніміз білім мен тәрбие берушінің біліктілігі, білімділігі, тәрбие беру қабілеті, қоршаған ортамен қатынасы және ең бастысы өзін-өзі басқара білуімен өзінің

тәрбиесі. Яғни педагог өзгелерге тәрбие беру үшін алдымен өзін тәрбиелей білуі басты мәселе.

Осы мәселеге байланысты анықтамалар мен деректер және т.б қағидалар жобаның мазмұны барысында айтылатын болады. Мәселен, өзін-өзі тәрбиелеу, өзіне-өзі есеп беру, өзін-өзі жазалау секілді ұлы ойшылдар мен педагогтардың еңбектерінен үзінді келтіріледі. Бастысы бұл жобаның негізгі мақсаты жеке тұлғаның қалыптасуы қандай жолдармен жүзеге асырылатынында болғандықтан көбінесе өзін-өзі тәрбиелеу мәселесіне көңіл бөлінген.

Жеке тұлғаның өзіндік сана сезімі мен өзін-өзі тәрбиелеу мәселелері педагогиканың көрнекті өкілдері Ы.Алтынсарин, Ш.Уалиханов, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбергенов, Х. Хосмухамедұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатұлы, А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский т.б еңбектері жайында біраз мағлұматтар қозғалған.

Әрине тақырыптың өзектілігі де назардан тыс қалған емес. Басты субъект студент, оның ішінде «Болашақ кәсіптік оқыту педагогы» жайында өзекті мәселелер қозғалған. Олай болса негізгі бөлімге көшейік:

Тәрбие - қоғамның негізгі қызметтерінің бірі, жеке адамды мақсатты, жүйелі қалыптастыру процесі, аға ұрпақтың тәжірибесін кейінгі буынға менгертіп, олардың сана-сезімін, жағымды мінез-құлқын дамытушы. Ересек буын қоғамды тарихи өмірде жинақталған тәжірибені, білімді жас буынға тәрбие процесі арқылы береді.

Өзін-өзі тәрбиелеу туралы, оның тәсілдері туралы түсінік. Адамның өмірдегі орнын өзі белгілеу мәдениеті тәрбие мазмұнының маңызды бөлігі болып саналады. Адамның өмірдегі өз орнын өзі белгілеу мәдениеті оны жеке өмірінің және жеке бақытының жауапты субъектісі ретінде сипаттайды.

Тұлғаның қоғамдық сана-сезімінің дамуының белгілі бір сатысында, адам өзінің жеке басы үшін тек сыртқы мақсаттарды ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі тәрбиелеу мақсаттарын да түсінеді. Ол өзіне-өзі тәрбиенің субъектісі ретінде қарай бастайды. Өзінің тұлға ретінде қалыптасуы, оның жеке белсендігінсіз мүмкін еместігін түсіне бастайды.

Өзін-өзі тәрбиелеу – адамның өз тұлғасын қалыптастыруға, өмірдегі өз орнын өзі белгілеуіне, өзін-өзі дамытуға, өз қабілеттерін өзі іске асыруға бағытталған мақсатты, саналы, жүйелі түрде өздігінен жүргізетін іс-әрекеті. Өзін-өзі тәрбиелеу тәрбие процессінің құрамды бөлігі және тұлғаның өзін-өзі дамытуындағы ең маңызды күш болып саналады.

Тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеу бір педагогикалық өрісте орналасып, тұлғаны қалыптастыру деген тұл-ас процесстің екі жағы болып саналады. Әр-бір педагог тек тәрбиенің заңдылықтарын біліп қана қоймай, сонымен қатар өзін-өзі тәрбиелеудің әлеуметтік-психологиялық механизмдерін жақсы түсінуі керек.

Тұтас педагогикалық процессте әр балада өзін-өзі тәрбиелеуге деген қажеттілік әртүрлі жас кезеңдерінде байқалады. Осы қажеттілік әсіресе балалардың жасөспірімдік шағында анығырақ байқалады. Себебі, балалар осы шақтарында өздерінің жеке «Мен»-дерін үнемі іздеу үстінде болады, түрлі спорттық секциялар, үйірмелер, қызығушылықтары бойынша клубтарға қатысады. Дәл осы кезеңде олардың жеке күнделіктерін бастап өз ойларын жазулары, өз мінез-құлықтары мен сезімдерін бағалаулары, ұл балалар мен қыз балалар үшін арнап құрастырған сауалнамаларын қызыға толтырулары, түрлі заттарды әуестікпен жинастырулары кездейсоқ процесс емес. Қазіргі кезде мектептерде міндетті түрде өзін-өзі тану сабақтары енгізілуде, өзін-өзі тану

мектептері де бар. Өзін-өзі тәрбиелеу өте ұзақ және адамның бүкіл өмірі бойы жалғасатын процесс екенін айта кету қажет.

Өзін-өзі тәрбиелеу адамның жеке «Мендігін»- жүйелі түрде зерттеуін, қажымас қайраттылықты, үлкен ерік-жігерлік күшті қажет етеді. Өзін-өзі тәрбиелеу мектебі адамнан көптеген күш-қайратты жоғары дәрежедегі ұйымдастырушылықты, өзіне деген сын көзбен қарауды талап етеді. Неміс ақыны Ф.Логау былай деп тегін айтпаған шығар: «*Өзіңмен өзің түскен күрес – ең қыйын күрес, өзіңді өзің жеңген жеңіс – ең ұлы жеңіс*».

Өзін-өзі тәрбиелеу адамның рухани қажеттіліктерін қалыптастыруға бағытталған. Адамның өзін-өзі жетілдіріп, өзімен жұмыс істеуінде кітаптардың маңыздылығы зор. Өйткені, кітаптар бізді жақсы адам болуға ынталандырады, қызықты адамдармен таныстырады. Өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды бөлігі -мотивтерді, ынтаны дамыту. Жақсы, ақ ниетті болуға талпынбай, адамзаттың білімдер байлығын, адамзат мәдениетін игеруге тырыспай жан-жақты тәрбиелі және білімді адам болу мүмкін емес. Психологиялық-педагогикалық ғылымдарда өзін-өзі тәрбиелеудің кең қолданылатын тәсілдері болып өзіне-өзі баға беру, өзіне-өзі бұйыру, өзін-өзі құптау, өзін-өзі түзету және т.б. саналады.

Өзін-өзі тәрбиелеу өзін-өзі бағалаудан басталады. Өзін-өзі бағалаудың негізін жеке адамның өзі қабылдаған құндылықтар жүйесі, тұлғаның жеке маңыздылықтар жүйесі құрайды. Өзін-өзі бағалау адамның өзін басқа адамдармен салыстыру арқылы қалыптасады, және осындай салыстыру табиғи түрде жүргізіледі де өте қызықты болды. Тұтас педагогикалық процесстегі қатынастар жүйесіне енгеннен бастап бала өзін басқа балалармен салыстырып, зерттеп, мынандай сұрақтарға: «-Неге мен осындаймын?», «Басқалар мені қалай қабылдайды?», «Өмірде мен қандай жетістіктерге жете аламын?»- деген сұрақтарға жауап іздеп, өзінің барлық мүмкіндіктерін көрсетуге тырысады. Өзін-өзі нақты бағалау, өзін-өзі тәрбиелеудің мақсаттарын дұрыс құрастыруға мүмкіндік береді. Өзін-өзі бағалау жоғарлатылған, нақты, төмендетілген болуы мүмкін. Тұрақты және жаңа ақпараттар әсеріне, жинақтаған тәжірибесіне, қоршаған адамдардың пікірлеріне байланысты өзгеріп отыратын бейімделгіш өзін-өзі бағалау түрі адамның дамуы мен тиімді еңбек етуі үшін ең қолайлы бағалау болып саналады.

Өзіне-өзі бұйыру дегеніміз адамның өзіне-өзі берген қысқа, үздік-үздік үкімі. Өзіне-өзі бұйыру адам өзін нақты бір іс-әрекет жасау керектігіне сендіріп, енді басқаша әрекет жасауға болмайды деп сезгенде ғана қолданылады. Бұйырықты түрде өзінен бір іс-әрекеттің орындалуын талап ету қажеттілігі адамның өз кемшіліктерін анық көріп тұрып, бірақ сол жоспарланған істі орындауға күші жетпей тұрған кезде қолданылады. Өзіне-өзі бұйыру еріктік процесспен тығыз байланысты. Өзіне-өзі бұйыруда жаттығу үшін адам өзіне дауыстап бұйырық беріп оны қайта-қайта қайталап орындап отыруы қажет. Өз бұйырығын екі апта аралығында орындап жүрген адамда өз бұйырығын автоматты түрде орындау әдеті пайда болады.

Өзін-өзі бақылау – адамның өз іс-әрекеттерін, психикалық процесстер мен көңіл-күйлерін түсінуі, бағалауы және реттеуі. Бұл тәсіл адамға айналадағылармен сабырлы қарым-қатынаста болу іскерліктерін, басқа адамдардың кемшіліктеріне, әлсіздіктеріне, қателіктеріне шыдамды болуды үйретеді. Аталған тәсіл көмегімен адам шиеленіс жағдайларды реттеп, ұстамдылыққа, күрделі жағдайларда байсалдылық, сабырлық сақтауға үйренеді.

Өзін-өзі түзету адамға өз мінез-құлқын, кемшіліктерін, қателіктерін және басқа

адамдарға деген қарым-қатынасын өзгертуге мүмкіндік береді. Өзін-өзі түзету адамның өзіне сын тұрғысынан қарауына байланысты болады.

Өзін-өзі иландару - адам өз сөзінде өзі тұралмайтын кемшілігін мойындап, ойша ғана емес: "Сөз беріп, орындамаған жақсы емес", "Әр кезде сөзіңді орындауға тырыс", орындайтын бол" деп дауыстап айтуы керек.

Профессор С.Я.Долецкий айтқандай біз өз қателігіміз ойша айтамызда, өзімізге өзіміз кешірім жасап, кейін оны ұмытып кетеміз. Егер біз оны естіріп, дауыстап айтатын болсақ онда, өзіне-өзі кешірім жасау қиынырақ болады дейді.

Өзін-өзі сендіру – өзін-өзі қалай ұстайтынын немесе олай істемеу керектігі туралы өзін сендіреді. Темекі тартуды қойғысы келетін адам, оның зияндылығын, темекі түтінініңзиянын..., мен енді темекі тартпаймын деп өзіне-өзі сенімді түрде әркез айтуы тиіс.

Өзін-өзі сынау әдісі - жолдастарына деген өз бойындағы дәрежелігі үшін қатты сеніп, сынға алады, оның мәдениетгін, тәрбиенін жоқтығын көрсетеді. Өз тарапынан мұның барып тұрған мәдениетсіздік екенін, жексұран іс екенін тәрбиелі адамның ондай іс істемейтінін, әбден өзі қайталап айтумен болады.

Өзін-өзі тәрбиелеуде - ойша өзін өзгенің: орнын қою арқылы өзгемен санаса білудің /импатия/ үлкен тәжірибелік мәні бар. Бұл әдетін өзін-өзі тәрбиелеудегі жақсылығы сол адамдарға көмекке келуге өзін әрдайым дайын тұруға дейді.

Өзін-өзі міндеттеу әдісі -бұл белгілі міндетті орындауда енжарлық керсетін кезеңде болады. Мысалы жатып тұру уақытын орындамауда. Таңғы сағат 7-де тұру керек болса, турмауы мүмкін. Сонда өзіне-өзі бұйырудың тәрбиелік маңызы бар. "Сағат 7-де тұр!" оны әбден дағдыланғанша бұйыру керек.

Өзін-өзі жазалау әдісі- алдына қойған міндетті орындамау, ауытқымау. Мысалы, адам қызықты киноға баруға билет алады. Алдында сабағына шала әзірленіп, ұятқа қала жаздағаны ойына оралып, келесі сабаққа жөнді әзірленбегені есіне түсіп кинодан бас тартады.

Өзін-өзі тәрбиелеу мен білім берудің оқушы дамуына қалыптасуына тигізер маңызда әсерін ескере отырып, мұғалімдер мен сынып жетекшілері онымен белсенді жұмыс жасауы керек.

Өзін-өзі тәрбиелеу мен білім берудің мазмұны мен түрлері әр алуан болуы мүмкін. Ол әрине мұғалімнің білімі мен қаблетіне де байланысты.

К.Д.Ушинский жасаған өзін-өзі тәрбиелеу ережелері:

- Өте сабырлылық, тіпті болмағанда, сыртқы сабырлықты сақтау.
- Турашылдық.
- Ойлы әрекет.
- Шешімділік.
- Өзің туралы қажет болмаса, бір сөз айтпау. Санасыз бос уақыт өткізбеу.
- Не істесең де еріктісің, бірақ, кездейсоқ істен сақ бол.
- Қажетті немесе керекті іспен ғана айналыс, көрсеқызар болма.
- Бітірген ісіңе еш уақытта мақтанба.
- Әркез ағыңнан жарылма, өз ісің туралы өзіңе жауап беріп отыр.
- Бұл журналды ешкімге көрсетуші болма.

Бұл ережелерді байытуға болады. Көп ретте адам өз алдына ислгілі бір биік мақсат өойып, өз бетімен ізденіп, өзін-өзі тәрбиелеп жетілдірудің жолдарын өзі қарастырады.

Содан әсерленіп қанатталған ішкі сезімдері арқылы білімді қажетсініп, нәтижесінде мақсатына жету үшін табандылықпен ізденеді.

Білікті маманды даярлап шығу қоғамда ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әрине Қазақстан Республикасында да назардан тыс емес. Соған дәлел ретінде: «ҚР «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеті – жеке тұлғаның ұлттық, жалпы адамзаттық құндылықтарын, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде қалыптастыру, дамыту және кәсіби тұрғыдан жетілдіру» - деп көрсетіген.

Сара Алпысқызының: «Руханияттың кәусар бастауына апаратын жолды іздеу бүгінгі таңда...баршамыздың басты міндетіміз...қаласаңыз оны адам туралы білімдер көмбесіне апаратын жол деп те атауға болады» - деген сөзі баршамызға үлкен жауапкершілікті жүктеді. Сонымен қатар Л.С. Выготскийдің: «Тәрбие ең ақырға нәтижесінде өзін-өзі тәрбиелеу болып шығады» - деген пікірін қолдай отырып, Селевко студенттің өзін-өзі жетілдіру, тәрбиелеу іс-әрекетінің теориялық, технологиялық аспектілерін қарастырды, анықтама берді. Ол: «Өзін-өзі тәрбиелеу деп жеке тұлғаның өз даму жолын саналы басқару процесі, өз қызығушылықтары мен субъективтік мақсаттарына орай сапалық қасиеттерін, қабілетін дамыту» - деп тұжырымдайды.

Егер жоғарғы мектептің оқу-тәрбие үрдісіне студенттердің өзін-өзі тәрбиелеу әдістерін тиімді қолданса, студенттердің өзін-өзі тәрбиеленуінің педагогикалық негізі, психологиялық сипаты анықталса және өзіндік сана –сезім компоненттерімен байланыстырылса, олардың өзіндік танымына, өзіндік бағдарын анықтауға бағытталса, онда студенттердің ішкі мүмкіндіктері арқылы тұлғалық дамуының деңгейі көтеріледі, өйткені оқу-тәрбие үрдісі студенттердің өзін-өзі тану, жетілдіруін басқаруына тиімді ықпал етеді, толымды тұлғалық сапасы, өзіндік «мені» қалыптасқан тұлға ретінде дамуына жол ашылады.

Қазіргі студенттер тәрбиенің объектісі ғана емес, олар өз өмір жолын заман талабына сай орайластыруға қабілеті жететін, шығармашылық істің өкілдері. Студенттік кезең – адамның өз болашағына айрықша үңіліп қарайтын, өзінің сыртықы табиғатын біліп, оны өз игілігіне пайдалану үшін жан дүниесінің жұмбақты сырларын білгісі келетін шақ. Ал «Болашақ кәсіптік оқыту педагогының» келер күні тек өзі үшін ғана емес өзге де студенттердің білім алу жолымен тікелей байланысты. Әрине осы мәселелерді жинақтап келгенде студенттің өзін-өзі басқаруы, тәрбиелеуі сияқты жиындарға тіреледі. Осыған сай И.С.Кон «Студенттерді өзіндік жоспар құруға үйретуге ерекше назар аударылуы керек» - деп есептейді. Ол жоспар арқылы өзіне-өзі есеп беру, іс-әрекетін реттеу, болашағын жоспарлау, мақсатқа жетуге талпыну, өз білімін жетілдіру, шетел тілдерін тереңірек меңгеруге ұмтылу т.б қасиеттері мен ынта-ықыласын арттыра алады. Өз бетінше іс-әрекетке дайын болып, көптеген мүмкіндіктерді иеленеді.

В.А. Караковский, Л.И. Новикова мен Н.Л.Селиванова жеке тұлғаны емес, оның даму, өзін-өзі тәрбиелеу процесін басқару керектігін атап өтті. Өзін-өзі тәрбиелеу - күрделі процесс. Өзін-өзі тәрбиелеудің құрылымына талдау жасай келіп, Ю.М.Орлов «Өзінің-өзі мінез-құлығын тәрбиелеу және өзін-өзі тану», И.С.Кон «Жеке тұлға және оның өзіндік санасы: өзін-өзі іздестіру», В.Г.Маралов «Өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі танудың негізі» атты еңбектерінде оның көпжақты, көпөлшемді, әрі сана-сезім, өзіндік сананың жеке тұлғалық «Мен» тұжырымдамасының қалыптасуымен тығыз байланыста жүретіндігін дәлелдейді.

Қорытындылай келе, «... Кісі іштен туғаннан-ақ белгілі бір өнерге, қызметке икем болып туады; басқаша айтқанда, әр адамда бір нәрсеге талап, ыңғай, қабілет, яки зеректік

болады. Кімде-кім өзіне біткен ыңғайына қарай өз жолымен жүріп, қызмет етсе, өз басына да, әлеуметке де үлкен пайда келтірмек. «Өз орнында» істеген адамның жұмысы да өнімді, берекелі болмақ. Қайғы сол: өз жолын шу дегеннен тауып алатын адамдар сирек болады», деп нақтылап көрсетеді алты алаштың арысы Жүсіпбек Аймауытов. Өзін-өзі тәрбиелеу-адамның жеке басын жетілдіре түсу жолындағы әрекеті. Өзін-өзі тәрбиелеудің бағыт-бағдары адамның өмірлік мұратына, яғни оның болашақ кейпін елестетуіне тәуелді. Бұл аксиологияны бүкіл әлем мойындауда. Ал бізде... Тұлғаның өзін-өзі тану теориясының негізін салушы К. Маслоудың анықтамасы бойынша, өзін-өзі танып білуі – адамның өзінің барлық тұлғалық мүмкіндіктері мен шығармашылық қабілеттерін толық ашуға және дамытуға үздіксіз ұмтылысы. Адам баласы өзін жақсы көрсе ғана, айналасындағыларды жақсы көре алады. Бұл - өзіндік сананың маңызды элементі. Өзін-өзі қастерлей білу – адамның жеке басының құнды болуы үшін аса маңызды сипат.

«Егер естілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір өзіңнен-өзің есеп ал: Сол алдағы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен... өзің өкінбестей қылықпен өткізіпсің бе? Жоқ болмаса, не қып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?» (Абай).

Ендігі мақсат – ойлаған дүниенді іс жүзінде жүзеге асыру. Көкірегі ояу оқырман жылт еткен дүниені қалт жібермейді деген ойдамын. Дөңгеленген дүниенің уақыт арнасында ең бақытты жан болайық!

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеу.-Сынып жетекшісі,2006.
- 2 Психология и педагогика. /Под ред. С.А. Хмелевской. 2002.-176 с.
- 3 Педагогика. Уч.пособие для студентов пед.вузов и пед.колледжей /под ред. П.И. Пидкасистого. – М.: 2004. – 608 с.
- 4 Станкин М.И. Психология общения: курс лекций. – М.: 2007. -304 с.
- 5 Интернет желісі. Уикипедия сайты.

ӘОЖ344.079: 419

Сейткулов Н.А¹, Битұрсын Ғ.Ш.²

¹п.ғ.д., профессор, Сулейман Демирель атындағы университет, Ғылыми істер жөніндегі проректор, Алматы, Қазақстан

e-mail: nurlybek-2010@mail.ru

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және құқық институтының директор орынбасары, Алматы, Қазақстан

e-mail: Galimqan_1980@mail.ru

МӘҢГІЛІК ЕЛ САЯСАТЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ МӘРТЕБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» атты Ұлт жоспарындағы «МӘҢГІЛІК ЕЛ» патриоттық актісі жобасы негізінде пікірлер баяндалады. Мәңгілік елдің елдігін берік етіп, абыройын асқақтату жолында мемлекеттік тілдің беделін көтеру мәселесі алға тартылады.

Түйін сөздер: Мемлекет, мәңгілік ел, демократия, мемлекеттік тіл, өркениет, идея, қарарлар, саяси шешімдер.

XX ғасырдың соңында егеменді еліміздің іргетасы қаланған болса, XXI ғасырдың басы қазақ халқы үшін тарихи кезеңдердің жиынтығын құрап келеді. Өткен 2015 жылы қазақ хандығының 550 жылдығын мемлекетіміз республика деңгейінде атап өтті. Биылғы жыл Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 25 жыл толған мерейлі жыл ретінде тарихымызға еңбек. Ал, келесі 2017 жылы бұрынғы ТМД мемлекеттерінің ішінде тұңғыш өткізілгелі отырған «ЭКСПО-2017: Халықаралық мамандандырылған көрмесі» әлем жұртшылығына есігін айқара ашпақ! Арада өткен ширек ғасыр ішінде егеменді еліміз өзінің елдігін құрып, әлемдік аренада өз орнын қалыптастыра алғандығы шындық. Осы мерзім ішіндегі мемлекет деңгейінде атқарылған ауқымды шаралар мен қабылданған маңызды қарарлар мен шешімдердің түпкі түйіні – Ұлы дала елін өркениетке бағыттау болып табылады. Өркениет биігіне көтерілудің бір тетігі – байырғы халықтың төл тарихы мен мемлекеттік тілін ұлықтай білу екендігі белгілі. Өркениетті елдер мемлекеттік тілін ту етіп көтереді. Себебі, қай мемлекеттің болмасын мемлекеттік тіл елдің шығу тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптары мен теңдесіз тарихи құндылықтарын дәріптейді. Осы баға жетпес ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан сан-ғасырлық құндылықтар мемлекеттік тілдің негізін құрап, содан нәр алады. Қай мемлекет болмасын өзінің күнделікті тіршілікте қарым-қатынас жасау, сөйлеу мәдениетін тек ана тілінде ғана қалыптастыра алады.

Мемлекеттік тіл оны дамыту тұрғысындағы басым бағыттарды Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев әрқашан назардан тыс қалдырған емес. Осы орайда Елбасы 2013 жылдың 24 сәуірінде өткен Қазақстан халқы ассамблеясының XX сессиясында сөйлеген сөзінде: «Қазақстан-2050» стратегиясындағы ең басты 7 басымдықтың бірі – «Жаңа Қазақстандық патриотизм». Мемлекеттік тілді білмей «толыққанды патриотпын» деу мүмкін емес» - деп мемлекеттік қызметкерлерге мемлекеттік тілді меңгеруді жүктеген болса [1], 2014 жылдың 17 қаңтарындағы **«Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ»** атты Қазақстан халқына Жолдауында «Мәңгілік ел» идеясын ұсынып, мемлекеттік тілді мәңгілік тіл ретінде қалыптасатынына баса назар аударған болатын. Елбасы өз сөзінде: «... Енді ешкім өзгерте алмайтын бір ақиқат бар. Ана тіліміз Мәңгілік Елімізбен бірге Мәңгілік тіл болды! Оны даудың тақырыбы емес, ұлттың ұйытқысы ете білгеніміз жөн» - деп мемлекеттік тілдің болашағын біржола бағамдап, нүктесін қойды [2].

«Ана тілің арың бұл - ұятың боп тұр бетте, өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» дегендей ана тілі яғни мемлекеттік тіл заман талабына сай қоғамның барлық қызметкерлеріне қызметтік міндеттер мен іс-құжаттарды жүргізуге және орындау үшін ортақ құрал. Сөйлесу арқылы адам баласының ішкі дүниесін, мінез-құлқын, адамгершілігін, парасаттылығы мен біліктілігін пайымдауға болады. Ақыл, парасаттың көзі – терең ойда. Қазақ қоғамында билік айтып даулы мәселелерді шешіп төрелік көрсеткен қазылардың шешен атануы – мемлекеттік тілдің яғни қазақ тілінің ондағы сөз қорының байлығы мен терең мағыналылығын ашып, бұқара халықтың санасына жеткізе білуінде. Терең ойлап, парасатты пікірлерімен өзгелерді өз аузына қарата білетін жастар үшін мемлекеттік тіл қатынасы - өткеннен өнеге, келер ұрпаққа ұлағат болып қала бермек.

Мемлекетіміз тәуелсіздік алғанға дейін Ресей империясының құрамында болып, мемлекеттік тіліміздің құлдиға құлдырап, көптеген терминдердің мәнін терең оқыту

мәселесі көш артта қалып қойғаны рас. Ал, Ресей империясының құрамына енгенге дейін мемлекеттік тіліміз дана халқымыздың арасында шарықтау шегіне шығып, шешендік өнерге ұласқаны ақиқат. Шешендік өнер қарым-қатынас құралы ретінде қоғамдық-саяси, ресми-іскерлік, өнер және мәдени салалардың бәрінде қолданылады. Сондықтан мемлекеттік тіл мәселесіне келгенде бір-бірімізді жазғыра бермей, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара ортақ мәселеге біріге күш салып, мемлекеттік тіліміздің мәртебесін асыруға атсалысқанымыз жөн деп санаймыз. Ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан рухани құндылықтарымыз, халқымыздың төл мәдениетінің тамырын тереңнен іздеп, басқа ұлттың тарихынан емес, қазақ халқының біртуар сөзге шешен, ақылға бай, тумысынан зерек ойлы, бала биден дана би дәрежесіне дейін бұқара халықтың көңіліне кір салмай өткен дана бабаларымыздың дара жолдарын заман талабына сай жаңғырта отырып тиімді пайдалана білсек, талабы жаңарған жаңа замандағы «Мәңгілік ел» атты жаңа Қазақстанның үлгісін әлемге айғақтайтын боламыз. Осы орайда М.Горький: «Тіл тазалығы үшін, мағына дәлдігі үшін, тіл өткірлігі үшін күресу – мәдениет құралы үшін күрес екендігін, бұл құрал неғұрлым өткір болса, соғұрлым жеңімпаз болатындығын айтып, сөз құдіретін бағалай келе шешен сөйлеу мәдениетіне мән береді.

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді қолдау саясатын жүргізу барысында көптеген азаматтар тілді тек «аса маңызды қатынас құралы», өзара түсінісіп, пікір алысудың тәсілі, рухани мұрамызды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп қана отырады дап түсінеді. Ол түсінік жеткіліксіз. Адамзат өміріндегі тілдің мән-мағынасы мен қызметі, міндеті мен мүмкіншілігі бұлармен ғана шектелмейді. Мемлекеттік тіл өркениеттілікке жетуге, кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып қағидаларын насихаттауға шексіз қызмет атқарады. Осы бағытта алып қарағанда біз қылмыстық процесте мемлекеттік тілдің рөлін арттыру барысында мемлекеттік тілді мәдениеттің негізі өзегі деп зерттей аламыз.

Көрнекті ақын жазушы Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде шешендік сөзді төмендегіше:

бірінші- шешендер халықты аузына қаратып, нандырып мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатпен сөйлеген сөздерін саясат шешен сөзі;

екінші – шешендер сотта айыпкерді ақтау немесе қаралау мақсатпен сөйлеп, сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздерін билік шешен сөзі;

үшінші – біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошаметтеп, сөйлеген сөзін қошамет шешен сөзі;

төртінші – білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегенін білгір шешен сөзі;

бесінші – дін жайынан сөйлеген ғұламалар мен молдалар сөзін уағыз [3,223б.] - деп шешендік тілдің қолданыс қызметіне байланысты, бес түрге бөліп, маңыздылығына жеке-жеке талдау жасаған. Бұл шешендік өнердің әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерімен сипатталатындықтан шешендік сөзге дайындалудың ерекшеліктері де әртүрлі болады.

Заманында Аристотель күллі адам баласының белгілі дәрежеде шешендіктану іліміне қатыстылығын анықтай келе: «Кәсіби іскер бизнесмен, заңгер, саясаткер, менеджер, дін саласын уағыздаушы өз кәсібінің шарықтау шегіне жеткісі келсе, өз ана тілінде сөйлеу өнерін (сөйлеу мәдениетін) жете меңгеруі тиіс. Себебі оларға халықпен үнемі қарым - қатынас жасауға, әңгімелесуге, кеңес беруге, шаршы топ алдында сөйлеуге тура келеді. Ал шаршы топ алдында сөз сөйлеу үшін, не айтатынды білу аздық етеді, бұған қоса, қалай айту керектігін білген жөн. Іскер маман өз сөзінің ерекшеліктерін көз

алдына елестете білуі, тыңдаушыларға әсер ететін сандаған факторларды ескеруі, сөйлеу мәдениетін меңгеруі тиіс» [4, 29 б.]- деп өз ойын түйіндейді. Сонымен бүгінгі таңда мемлекеттік тілді көтеру – қажеттілік. Бұл қазақ қоғамы үшін заңдылық та, себебі тілдік қатынастың барлық түрлерін игерген жоғары мәдениетті іскер адамдарға қоғамның қажетсінуі айқын аңғарылуда. Қазіргі қоғамның мәдени даму сатысы біздерден кең тұрғыда алысты барлап, кең ауқымда, жаңаша ойлай білуді, жаңа заманның даму заңдары бойынша кәсіби қимыл-әрекетті үйлестіре білу қабілеттілігін талап етеді. Кәсіби сөйлеу мәдениетіне ие болу – адамның жер бетіндегі тіршілік атаулының бәрінен жоғары сатыда екендігін танытатын, адамды адам етіп тұрған адамзат баласының ұлы қабілеттерінің бірі. Сондықтан ананың ақ сүтімен бойға дарыған мемлекеттік тілдің мәңгілігін сақтау үшін оның мәртебесін әрқашан биікке көтере білу біздер және кейінгі ұрпақ үшін азаматтық борышымыз деп қабылдауға болады. Қорыта айтқанда, жоғарыдағы қозғалған орамды ойларды ғылыми тұрғыда қорыта келе, Елбасымыздың «Мәңгілік ел» идеясын негізге ала отырып, мемлекеттік тіл мәртебесін егеменді еліміздің барлық саладағы бәсекеге барынша қабілетті мамандардың іс-жүргізу және өзара қарым-қатынас құралына сонымен қатар, ана тіліміздің мәдениетін өзге мемлекеттер қызығушылық танытатындай деңгейде қалыптастыру қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқы ассамблеясының XX сессиясында сөйлеген сөзінен. Айқын газеті. 24 сәуір 2013ж. №73(2228)
- 2 ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауынан. Астана, 2014ж.
- 3 А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» Алматы 1987. - 223б.
- 4 Қыдыршаев А. Іскерлік шешендіктану қағидалары, Орал 2007. – 29б.

УДК 061.213; 329.728

Төлен Ж.М., Туленова С.

*С.Демирел университеті, әлеуметтік ғылымдар кафедрасының
ассистент профессоры, саясаттану Ph.D. докторы,
E-mail: tolen.zh.kz@gmail.com,*

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, әлеуметтік-гуманитарлық
ғылымдар факультеті. E-mail: sylywaw@mail.ru*

ЖАСТАРДА ПАТРИОТИЗМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТҮЙТКІЛДІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Елім маған не істеді деп сұрама,
мен еліме не істей аламын деп сұра»
Джон Кеннеди

Abstract. To instill patriotism in youth is one of the actual problems of poly-ethnic and multi-confessional Kazakhstan; accordingly, this article deals with civil duty and patriotic education of Kazakhstan's youth. This paper aims to define the extent of civil and patriotic sentiment of youth in Kazakhstan.

Keywords: Patriotism, spiritual values, youth, education

XXI ғасыр әлемде білім мен ғылымның, инновациялық жаңашылдықтың айқындаушы рөлге ие болуы, адам капиталының сапасы мен жастардың азаматтық белсенділігіне басты талап қояды. Қазақстандағы жастар бірден-бір үлкен әлеуметтік-демографиялық топ болып табылады. Оның көрсеткіші жалпы халық санына шаққанда 29% құрайды. Яғни халықтың үштен бір бөлігі жастар. Мемлекеттің интеллектуалды дамуында Қазақстан жастарының азаматтық белсенділігі мен патриотизмінің маңызы зор. Қазақстан өзінің стратегиялық даму жолында амбициялық мақсатына жету үшін қоғамның қозғаушы күші жастардың өз мемлекетіне жан тәнімен адал қызмет етуі және еліне деген сүйіспеншілігі яғни өз елінің патриоты болуы қажет. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2010 ж. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Халыққа Жолдауында «жаңа Қазақстанды қалыптастырудың басты факторы ретінде қазақстандық патриотизм мен саяси еркіндік, азаматтық белсенділікті» атап өткен болатын [1]. Қазақстанның ұзақ мерзімді даму стратегиясы «Қазақстан–2030» бағдарламасында: «Біз барлық Қазақстан азаматтарында отаншылдық және өз еліне сүйіспеншілік сезімдерін дамытуға міндеттіміз» - деп аталып өтілген [2]. Соған сәйкес Президент Н.Ә. Назарбаев «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты өзінің 2012 жылғы соңғы халыққа Жолдауында патриотизм, моральдық, адамгершілік, ұлтаралық келісім, толеранттылық т.б. құндылықтарды барлық оқу орындарында жаппай қолға алып, жастарды осы құндылықтармен тәрбиелеу қажеттігін баса атап өтті [3]. Мемлекеттің басты құндылықтарының бірі патриотизмді дамыту, әсіресе жастардың бойында патриоттық сезімді, отансүйгіштікті қалыптастыру бүгінгі мемлекет тұрақтылығы мен дамуының негізгі бөлігі болып отыр. Бүгінгі шарттарда мемлекеттілікті патриотизм негіздерімен қалыптастыру қоғамның модернизациялануы мен қатар оның интеллектуалды дамуына алып келеді.

Тарихта ең алғаш «патриот» сөзі 1789-1793 ж. француз революциясы кезінде қолданылған болатын. Ол кезде халық мүддесі үшін күрескен, отанды сатушыларға қарсы республиканы қорғаушы адамдарды патриот деп атады. Ал «Патриотизм» (гректің *patris* – отан), отанға деген сүйіспеншілік пен жан-тәнімен берілу, оның өткені мен бүгінгісіне мақтаныш сезімі, елінің мүддесі жолында аянбай күресу сияқты адамгершілік пен моральдық принциптер [4].

Қазақстандық патриотизм Қазақстан Республикасын біртұтас Отаны ретінде қабылдап, өзін республика халқының құрамдас бөлігі сезінетін азаматтық парыз бен намысын тәрбиелеу. Қазақстандық патриотизмнің мазмұны ешкімді жатырқамайтын, табиғатынан ашық жарқын, ұлттық менталитетке сәйкес келетін, мемлекетте қалыптасып отырған саяси жағдайға байланысты ұлтаралық келісім, төзімділікке негізделеді. Өйткені 130-ға жуық ұлттан құралған Қазақстанда қоғамның ішкі тұрақтылығы мен тұтастығы мемлекет саясатының аса маңызды бөлігі болып табылады.

Патриотизм Қазақстан сияқты полиэтникалық қоғамда ұлттардың қарым-қатынасын реттеуде өте маңызды құрал болып табылады. Патриоттыққа тәрбиелеу арқылы елдегі басқа ұлттардың **біріншіден**, өзінің туып өскен елін, жерін құрметтеуге, **екіншіден**, басқа ұлттардың бір бірін сыйлауына, **үшіншіден**, жауапты ұлт ретінде қазақты құрметтеуіне үйретсе, **төртіншіден**, керісінше қазақтардың басқа ұлт өкілдерін кемсітпей, оны осы елде туып өскен мемлекет азаматы ретінде өзімен тең деңгейде санап, қатар татулықта өмір сүруге үйретеді.

Мемлекеттің сыртқы бағытта ашық саясат жүргізуі мен еліміздің әлеуметтік экономикалық саяси дамуының жаңа сапаға ие болуы, мемлекетте қалыптасып отырған идеологиялық әралуандылық нәтижесінде жастардың дүниетанымының өзгеруі мемлекетте жастардың патриоттық тәрбиесіне қажеттілік туындатып отыр.

Жастардың бойында патриоттық сезімін қалыптастыру үшін оқу орындарында тәрбиеге кешенді тұрғыда келу, тәрбие ісін жан жақты білім берумен қатар жүргізу яғни тәрбиелей оқыту қажет.

Тәрбиелей оқыту:

- Жастарды білімді әрі білікті маман ретінде қалыптастыру;
- Жастардың бойында еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін арттыру;
- Отан, ата-ана алдындағы азаматтық борышын терең түсіндіру;
- Халық мүддесін жеке бастың мүддесінен жоғары қоя білушілікке баулу;
- Халықтар, ұлттар достығын қадірлеуге үйретеді [5].

Егер тәрбие жеткіліксіз болса, қоршаған ортада жағдайлар мен шарттар түзілмесе, ол сезім патриотизм сезіміне дейін өсіп жетілмейді.

Жастардың патриоттық тәрбиесін бірден бір қалыптастырушы институт ол мемлекет. Патриотизмді мемлекеттік идеология ретінде жүргізу арқылы жаппай қалыптастыра алады. Президент атап өткендей бүгінгі жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеу - мемлекеттік идеологияның темірқазығы болуы тиіс. Сонымен қатар патриотизмді жастардың бойында қалыптастыруда: отбасы, оқу орны, қоршаған орта, БАҚ т.б. маңызды орын алады.

Жастарға патриоттық тәрбие беруде орта білім беру орындарының рөлі ерекше. Өйткені жастардың дүниетанымының ең алғашқы қалыптасуы мен әрі қарай дамуы осы кезеңде амалға асады. Сондықтан орта білім беру орындарында сапалы білім берумен қатар патриоттық тәрбиеге аса мән берілу қажет.

Орта білім беру орындарында жастардың бойында патриотизмді қалыптастыру үшін:

- Оқулықтардың мазмұнын қайта қарап, жастарды патриоттық тәрбиелеуге қатысты ақпараттармен толықтыру;
- Жастарды отансүйгіштікке, патриоттыққа тәрбиелейтін арнайы пән («патриоттық тәрбие») енгізу;
- Оқушылардың танымдық қабілетін арттыру. Отанын, елін, жерін сүйуге тәрбиелеу, азаматтық борышын сезінуге баулу қажет.

Жастарды патриотизм рухында тәрбиелеудің басты қағидасы оларға еліміздің өткен тарихын толық білумен қатар еліне, жеріне деген мақтаныш сезімін ұялату қажет.

Тұлға субъективтілігін қалыптастыруда жоғары білім ең маңызды құрамдас бөліктердің бірі болып саналады. Бүгінгі таңда республика бойынша 146 жоғары оқу орындары жұмыс атқарады олардың ішінде (9 ұлттық, 2 халықаралық, 32 мемлекеттік, 12 азаматтық емес, 91 жеке меншіктелген, 16 акцияланған), оларда 629 мың адам оқып жатыр.

Ұлттық жоғары оқу орындардың тәрбие қызметінің есептерін талдау нәтижелері бойынша олардың әрқайсыларында негізінен орта есеппен бір семестрде 250 шақты тәрбие іс-шаралары жүргізілетіні анықталды: оның 31-і ҚР Президентінің жыл сайынғы жолдауын талқылауға, 71-і отан сүйгіштік сезімін қалыптастыруға, 46-сі деструктивтідіни элементтердің алдын алуға арналған, 28-і студенттерді жұмысқа орналастыруға арналған шаралар, 5-і ISIC халықаралық студенттік картаны енгізуге бағытталған, 14 - жас ғалымдарды қолдауға бағытталған, 54-салауатты өмір салтын қалыптастыруға. Мысалға,

Аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде отансүйгіштік сезімін қалыптастыруға 175 шара өткізілген, деструктивті діни элементтердің алдын алуға бағытталған 182 шара, салауатты өмір салтын қалыптастыруға 158 шара және жас ғалымдарды қолдауға бағытталған 23 шара өткізілген. Салыстырсақ, Е.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінде, отансүйгіштікті қалыптастыруға бағытталған 180 шара өткізілді, 50-і деструктивті діни элементтердің алдын алуға бағытталған шаралар, салауатты өмір салтын қалыптастыруына бағытталған 40 іс-шарасы, жас ғалымдарды қолдауға 37 шара өткізілді [6].

Қазіргі таңда тәрбие жұмысы жеке университеттер мен жалпы орта білім беру оқу орнының басшылығының бастамасымен жүзеге асуда. Әзірге жастардың азаматтық позицияларын анықтайтын жалпы мемлекеттік идеологияға негізделген біртұтас тәрбие кеңістігі құрылмаған. Оқитын жастарды тәрбие іс-шаралармен қамтылуы 90% құрайды. Дегенмен үнемі белсенді іс-шараларға ат салысып қатысатын жастардың үлесі небәрі 15% құрайды.

Өскелең ұрпақты тәрбиелеуде білім беру ұйымдарының үздік тәжірибесін тарату, оларға практикалық көмек көрсету мақсатында ғылыми-практикалық конференциялар, «Үздік сынып жетекшісі», «Үздік тәрбиеші-ұйымдастырушы» республикалық кәсіби шеберлік байқаулары, республикалық семинарлар, тренингтер, дөңгелек үстелдер, онлайн режимінде интерактивті сабақтар өткізіледі.

Оқу тәртібін бұзу себебімен жоғары оқу орнынан оқудан шығарылған студенттердің үлесі 18,7% құрайды.

Мемлекеттік статистика мәліметі бойынша Қазақстан Республикасында жастар арасында құқықбұзушылық деңгейі өсу қарқыны байқалады. 2009 жылы 14-15 жас шамасындағы жастар арасындағы бас бостандығынан айырылғандардың саны 1700 құрады, 16-17 жас шамаларында – 4200, 18-29 жас шамаларында – 39500 құрады. Жасөспірімдер мен жастар арасындағы құқықбұзушылық деңгейі 2010 жылы 10 мың халыққа шаққанда 81 құрады. Ал 2011 жылы бұл көрсеткіш 44 (125) өсті. Жастар арасында құқықбұзушылықтың жоғары деңгейі Астана, Алматы қалаларында және Қостанай, Шығыс Қазақстан, Ақмола, Қарағанды облыстарында байқалады [7].

Дүниежүзінде азаматтар арасында патриоттық сезімдерді қалыптастыратын, ұлттық рәміздерді – Ту, Елтаңба, Әнұран, ұлттық мейрамдарды құрметтеуге ынталандыратын дамыған мемлекеттер аз емес. Мемлекеттік рәміздер көптеген мемлекеттерде мемлекеттің жағымды жақтарын қалыптастыруы ретінде қолданылады, ұлттық мақтаныш нысаны болып табылады, патриоттық сезімдерді таныту нысаны ретінде қызмет атқарады. Осындай мемлекеттердің қатарына Америка Құрама Штаттарын жатқызуға болады. Біз үшін мемлекеттік рәміздерді насихаттау және халық арасында патриоттық тәрбие беруді дамыту жағынан олардың тәжірибелері өте қызықты. Американдықтардың көпшілігі салтанатты шараларда мемлекеттік әнұранды айтады. Көптеген ұйымдарда және жеке меншік үйлерде американдық тудың болуы қалыпты жағдайға айналған. Ұлттық рәміздері бар бұйымдар мемлекет халықтары арасында үлкен сұранысқа ие. Бұл баспа және электрондық бұқаралық ақпараттар құралдарында (ары қарай - БАҚ), кітап беттерінде, көркем фильмдерде белсенді насихатталуымен түсіндіріледі. Мемлекеттік рәміздердің көмегімен азаматтар арасында мемлекетті мақтан тұту және патриоттық сезімдері бірізді қалыптасады.

Біздің елімізде жастарға патриоттық тәрбие беру Қазақстан Республикасы Үкіметімен бекітілген 2005 жылдың 18 шілдесіндегі №734 қаулысымен бекітілген 2005-2007

жылдарға арналған салалық жастар саясаты Бағдарламасы шеңберінде жүзеге асуда. Әлеуметтік маңызды жобаларды қолдау мақсатында патриоттық тәрбие беру саласындағы жастар ұйымдарының бірқатар бастамаларын жүзеге асыруға қаржы бөлінуде [8].

Патриоттық тәрбие беру ісінде балалар мен жастар қоғамдық қозғалыстары мен ұйымдары, шығармашылық одақтар маңызды рөлге ие, олардың әрекеттерінің негізгі мақсаты болып – тұлғаның өзін-өзі тануы мен дамытуындағы әрекеттер табылады.

Балалар мен оқушылар арасындағы патриоттық тәрбие беру жүйесі білім беру және тәрбие беру процесінде балалар мен жастар қоғамдық қозғалыстар мен ұйымдардың, шығармашылық одақтардың құрылуын қарастырады. Елімізде балалар ұйымдарының саны жылдан жылға артуда. Бүгінде Республикамызда 1434 тен астам балалар - жасөспірімдерінің ұйымдары жұмыс атқарады, олардың ішіндегі ең ірі әрі әйгілілері «Жұлдыз» (Ақмола облысы), «Болашақ», «Ұлан», «Айналайын» (Қарағанды облысы), «Шұғыла» (Ақтөбе облысы), «Мұрагер» (Қостанай облысы), «Достар» (Жамбыл облысы), «Жайық жастары» (Батыс Қазақстан облысы), «Жасыл Республика» (Оңтүстік Қазақстан облысы) тағы басқалар [9].

Жастар тәрбие ісінде республикада шешімін таппаған көптеген мәселелер бар:

- Білім берудің ролінің асыра бағалануы және тәрбиенің бағаланбауы;
- Оқу орындарының тәрбие жұмысында жүйелілік, тұтастық, кешендік, бірізділік принциптерінің жеткіліксіз деңгейде жүзеге асырылуы;
- Мақсатпен тәрбиелеудің басты басымдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін идеологиялық бағыттардың төмен дәрежеде болуы;
- Отбасы институтының тәрбие ролінің әлсіреуі;
- Балалар қоғамдық ұйымының тәрбие потенциалының тиімділігінің төмендігі.

Осыған сәйкес тәрбиеге оның ішінде патриоттық тәрбиеге кешенді тұрғыда келу қажеттілігі туындауда.

Қазақстанда жастардың бойында патриоттық сезімді қалыптастырудың негізгі құрамдас бөліктері:

- Азаматтардың жоғары патриоттық санасын, өз мемлекетін мақтан тұтуды, Отан мүдделерін қорғау бойынша конституциялық міндеттер мен азаматтық борышты орындауға тәрбиелеуді қалыптастыру;
- Қоғамда дәстүрлі отбасы дәрежесін көтеру, жастарға отбасы құндылықтарын, салт-дәстүрлерін, әке мен ана рөлін насихаттау және отбасы тәрбиесін үздіксіз білім беру жүйесіне қосу;
- Балалар мен жас өспірімдердің бойына адалдық пен әділдік, мейірім мен қайырымдылық, ізеттілік пен қамқорлық, парасаттылық, қоғамға қызмет ету дағдылары сияқты рухани-адамгершілік қасиеттерді көркемдік-эстетикалық қабылдау арқылы қалыптастыру;
- Балалар мен жастардың құқықтық түйсігінде ақпарат арқылы саяси ой қабілеттілігін, өз еркімен талдау шеберлігін, жағдайды бағалауды, манипуляцияға төтеп бере алуын, алған жаңалықтары мен шеберліктерін өмірлік жағдайда пайдалана білуді қалыптастыру және дамыту;
- Қоғамның әрі қарай сапалы дамуындағы саяси әлеуметтенуге жастардың белсенді азаматтық тұрғыдан қатысуы негізінде жастарда саяси мәдениетті, саяси бірегейлікті қалыптастыру;

- Қоршаған ортамен нәтижелі қарым-қатынас орнатуға ықпалдасатын өзара түсінушілік, ынтымақшылдық, құрмет, толеранттылық тәрізді жалпы адами қасиеттерге негізделген көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыру.

Мемлекет Президенті Н.Назарбаев қазақстандық патриотизм туралы: «Бұл өз Отаның мен жеріңе деген сүйіспеншілік, оның тарихы мен мәдениетіне деген зор құрмет, әркімнің өз күш-жігеріне деген сенімі мен барша қоғамның топтасуы. Бұл бүгін тұрғызылып жатқан өз еліңнің тарихына қатыстылықтың және оның болашағы үшін жауаптылықтың жоғары сезімі. Бұл әрбір қазақстандықтың табыстары үшін мақтаныш және қандай тұрғыда болғанына қарамастан өз салаңда табыстарға қол жеткізу ниеті. Және бұл табысты әркім Отанына бағыштап, әлемде оның даңқын асыруы, беделін көтеруі тиіс. Патриотизмді, әсіресе жастардың арасында, біздің балалардың бойында барша қоғамның ортақ күш-қуатымен қалыптастыру керек. Біздің әр азаматтың табысы және халықаралық тұрғыда мойындалуы – бұл баға жеткізгісіз капитал, барша қазақстандықтардың мақтанатын нәрсесі және байлығы екендігі сөзсіз. Осындай үлгілермен ұлттың рухын көтеру керек! Өз Отаныңның патриоты болу – бұл Қазақстанды өз жүрегінде ұялату. Мен сіздерді осыған шақырамын» деп жастарға үндеу тастаған болатын [10].

Мемлекеттің интеллектуалды стратегиялық дамуында жастардың азаматтық белсенділігі мен патриоттық тәрбиесінің маңызы зор. Қазақстан жастарының азаматтық және патриоттық тәрбиесін қалыптастыру мен жоғарылатуда келесідей жоспар ұсынылады:

1. Азаматтық және патриоттық тәрбиені қалыптастырудың ақпараттық базасын жасау: интегративті курстар, оқу модульдері, әртүрлі тәжірибелік бағдарламалар, т.б.
2. Патриоттық тәрбиені анықтау критеріі мен оны тиімді дамытудың көрсеткіштерін жасау.
3. Жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып, білім беру орындарындағы азаматтық тәрбиенің моделін жасау және оны негіздеу.
4. Патриоттық бағыттағы сайт жасау және оған мемлекеттік қолдау көрсету.
5. Қазақстан қоғамын біріктіретін, мемлекеттің мүддесіне негізделген ортақ ұлттық идеяны қалыптастыру. Жастарды сол идея төңірегіне топтастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты 2010 жылғы халыққа Жолдауы. // www.akorda.kz.
2. «Қазақстан–2030» Стратегиялық бағдарламасы. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылғы халыққа Жолдауы. Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. // www.akorda.kz.
3. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты 2012 жылғы халыққа Жолдауы. // www.akorda.kz.
4. Политология. Энциклопедический словарь // под ред. Аверьянова Ю.И., Москва, 1993.
5. Zh.Tolen, S. Tulenova, E. Assyltaeva, N. Aitymbetov. Formation of civil and patriotic education of youth in Kazakhstan. Procedia - Social and Behavioral Sciences 116 (2014) p. 4859 – 4863.

6. Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы. Астана 2009. // 48.astana-bilim.kz/.../7-aza-stan_respublikasy
7. «Қазақстан жастары – 2013» Ұлттық баяндамасы. Ж.Қ. Боқанова, Ж.К. Кәрімова, Г.Т. Ілиясова, Б.Б. Масатова, К.М. Хамчиев, Е.В. Варкентин, Р.А. Құдайбергенов, Р.А. Абраева және басқалар. – Астана: «Жастар» ҒЗО, 2013 – 164 б.
8. Жастар саясатының 2005-2007 жылдарға арналған бағдарламасы туралы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P050000734>
9. Барлық білім беру ұйымдарында оқыту процесінің тәрбиелік құрамдасын күшейту жөніндегі үлгілік кешенді бекіту туралы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000873>
10. Президент Н.Ә. Назарбаевтың 2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзі. // www.akorda.kz.

ӘОЖ 94 (560) «1918/22»: 929

Turlybek A., Zhumatayeva D.
Suleyman Demirel Üniversitesi
E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com.

TÜRKİSTAN (HOKAND) MUHTARIYETİ'NİN KURULUŞU VE BOLŞEVİKLER TARAFINDAN YIKILIŞI

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы Түркістандық зиялылардың ұлттық күресі, мәдени, рухани һәм ұлттық құндылықтарының сақталуын мақсат еткен «Түркістан Автономиялық Республикасы» хаһында. Сонымен қатар Түркістандық зиялылардың өзараларында жүргізген қарым қатынасы және Кеңес үкіметінің жүргізген озбыр саясатына қарсы күрес қарастырылған.

Түйін сөздер: Түркістан, большевик, Түркістан (Қоқан) автономиялық Республикасы.

Giriş

Türkistanlılar artık milli, toprak bütünlüğü olan muhtar bir “Türkistan Cumhuriyeti” kurma konusunda kararlaşırlar. Türkistan Milli Merkez Başkanı olan Mustafa Çokay, Muhtar Türkistan Hükümeti'nin Başbakanı ve aynı zamanda Dışişleri Bakanı olmuştu. Bu sebeple de o döneme birinci dereceden tanık olan en yetkili şahsiyetlerden biridir. Çokay, Hokand'da Özerk Cumhuriyet'in ilanından önceki milli güçlerin durumunu şöyle anlatır; “Bolşevikler Kasım 1917'de galip güçler olarak ortaya çıktılar. Artık ne yapmak gerektiği sorusu gündeme gelmişti. Gelecek hepimiz için karanlık ve korku doluydu. Buna rağmen bazı tedbirler almak zorundaydık. Milli merkezimizin üyeleri geçici olarak Semerkant'ta toplanıyordu. Buradan da Fergana'ya geçiyorlardı...[1, s. 21] Halkın isteklerinin etraflı bir şekilde ortaya koyabilmesi için yalnızca bir imkân vardı. O da “Birleşik ve tek bir Müslüman teşkilatı” oluşturmak ve onun adına, onun bayrağı altında faaliyet gerçekleştirmek” diyordu [2, s. 134]. Ve devamla bizim Taşkent'te

toplanmamıza imkân yoktu. Benim oteldeki odama her gün birkaç Rus askerleri gelir, giderler ve beni daima kontrol altında bulundururdu. Taşkent'ten gitmek ve başka bir yerde teşkilat oluşturmaya çalışmaktan başka çare kalmamıştı diyordu.

Türkistan Muhtariyeti'nin Kuruluşu

Çokay'ın hatıralarından devam edersek, Yeni Mergilan şehrinde, “Ülke Müslüman Şurası” binasındaki bir toplantıda bütün Türkistan Müslümanlarının kongresini toplamaya karar verildiğini yazmaktadır. Bunlar neden Taşkent'te değil başka yerde yapmağa mecbur kaldılar. Çünkü Taşkent'te bu tür düşüncelerin uygulamaya geçmesi artık mümkün olunmadığından “Türkistan Muhtariyeti'nin” ilanı için uygun bir bölge aranmaktaydı. Muhtariyetçiler neden Taşkent dışına çıkmak istedikleri doğaldı. Çünkü Bolşeviklerin hâkim olduğu şehirde kendi iradeleriyle kurulacak olan Muhtariyet'e asla izin vermezlerdi. Bunun için de, olağanüstü IV. Türkistan Müslümanları Kongresini, Taşkent dışında Sovyet hâkimiyetinin fazla etkili olmadığı bir yerde yapmaya karar vermişlerdi. Çokay, görüşmeler sonucunda, Kongre davetiyeleri, telgraf aracılığıyla etrafa gönderildi [3, s. 135]. Ayrıca Türksitan Milli Muhtariyeti stratejisinin belkemiğini Müslümanlar ile Rusları karşı karşıya getirmemek için üzerinde çok çalıştılar. Bunu için Rusların demokrat kesiminin desteği alınarak Türkistan Muhtariyetinin sadece Müslümanları kapsayan etnik dini bir muhtariyet değil, Rus azınlıkları da içine alan genel bir muhtariyet olmasını amaçladılar [4, s. 788].

Fakat Milli Merkez Türkistan Milli Muhtariyeti için Müslümanlarla birlikte siyasi çalışmalar yapacak yeterli sayıda Rus unsuru bulmakta zorlandılar. Sadece sosyal devrimcilerden V.P. Nalivkin, Vadim Chaykin ve Yahudi S. Herzfeld Bolşeviklere karşı oldukları için Türkistan'ın özerkliği kabul ediyorlardı. Bunların dışındaki Taşkent'te yer alan bütün Rus grupları Müslümanların idari mekanizmalarda olduğu bir Türkistan Milli Muhtariyetini istemiyorlardı [4, s. 788]. Hep birlikte Fergana vadisindeki Hokand şehrinde Kongrenin yapılması için 25 Kasım 1917'i (8 Aralık) olarak fikir birliğine varılmıştır. Sonuçta Türkistan Müslümanlarının IV. Oalaganüstü Türkistan Müslümanları Kongresi, Hokand şehrinde eski Hokand Sarayında 26 Kasım 1917 (8 Aralık) tarihinde Çokay'ın konuşmasıyla açıldı [5, s. 112]. Bolşeviklerin kurultayın yapılmaması için yaptığı bütün engellemeler boşa çıkmıştır. Neticede Bolşevikler de Komiser Poltaratski'yi temsilci olarak kurultaya göndermek zorunda kaldılar. Kongreye Türkistan Genel Valiliği coğrafyasının her yanından katılım olmuştur. 203 delegenin 150 kadarı Fergana bölgesindedi. Sadece Yedisu bölgesinde 1916 ayaklanması süreci ile ilgili karışıklıklar sürmekte olduğundan bu bölgeden katılım olmamıştır [6, s. 68].

Kongre gündemi; Türkistan'ın yönetim şekliyle Türkistan'ın güney-doğu federasyonuna girmesi, icra komitesinin, yani hükümetin seçilmesi ve Türkistan Anayasasının hazırlanması için toplanma ve karara varma konuları ele alınmıştır. Delegeler arasında iki tür yaklaşım hâkimdi. Bir grup delege, “Fırsattan istifade ederek Türkistan'ın ülkesini bağımsızlığını derhal ilan etmesini” ve Rusya'dan ayrılmasını savunurken, diğer grup öncelikle milli, bölgesel, özerk bir cumhuriyetin ilan edilmesi hakkında duruyordu. Bu konuyu yine Çokay'dan dinlersek, Abdullah Hocayev ikimiz; “Bağımsızlık veya muhtariyet ilan etmek meselesinde acele etmek taraftarı değildik. Çünkü Türkistan şehirlerinde bulunan askerler içinde tek bir Türkistanlı yoktu” [3, s. 136] diyerek gerçekleri söylüyordu. Kongrede çoğunluk Türkistan'ın tam bağımsızlığını Türkistan Anayasası'yla belirlenmesi ve bu maksatla Mart 1918'de yeni bir toplantı yapılması yönünde fikir belirtince, dolaylı olarak ikinci grubun görüşü benimsenmiş oldu.

Kurultay iki gün devam ederek 10 Aralık 1917'de çalışmalarını bitirdi [7, s. 26]. Türkistanlılar tarafından sabırsızlıkla beklenen sonuç açıklanarak “Türkistan Milli Muhtariyeti”

ilan edild [8, s. 20, 159, 13]. Muhtariyetin merkezi Türkistan Genel Valiliği topraklarından Sır Derya hariç olmak üzere Fergana havzası ile Semerkant bölgesine hükmedecektir. Türkistan Milli Muhtariyeti Hükümet Reisi Muhammedcan Tınışpayoğlu, Hariciye Nazırı Mustafa Çokayoğlu, Dâhiliye Abdurrahman Orazoğlu, Harbiye Ubeydullah Hoca, Maliye Şah Ahmetoğlu, İaşe Abidcan Mahmutoğlu, Nafia Mir Adil, Ziraat Hidayet Ağaoğlu, Maarif Nasır Han ve Ekalliyetler Herzfeld'tir [9, s. 20]. Bununla birlikte Türkistan Milli Muhtariyeti 36 kişilik Halk Meclisi'n (Şurasın) oluşturdu [10, s. 80]. Ayrıca Hokand şehrinde 50.000 halk, 382 Cami, 40 Medrese, 6000 Diyanet memurlarıyla 11 Bankın çalıştığı bir zamandı [5, s. 112].

Alaş-Orda Hükümetiyle Türkistan Muhtariyeti'nin Farklığı

Aynı zamanda Türkistan'ın bir başka bölümünde Alaş-Orda Hükümetinin kuruldu ve başkent olarak da Semey şehri seçildiğini biliyoruz. Bu neden söylüyoruz. Çünkü Türk Tarih edebiyatında, Türkistan'ın iki tarafında kurulan iki cumhuriyetin Türkistan Birliğini sağlamakta hem fikir olduğu ileri sürmektedir. Fakat bizim nazikâne fikrimiz Alaş-Orda Hükümeti'nin Türkistan birliği üzerinde çok durmadığını hatta sıcak bakmadığını düşünmekteyiz. Çünkü o zamanki Kazak Aydınları tüm Türkistan'ın bir bayrak altında toplanması ve hayata geçirilmesinin mümkün olmadığı görmekteydiler. Burada Alaş-Orda Hükümeti'nin çizdiği yolunun Atatürk'ün Anadolu'da çizdiği yoluna çok benzediğini söyleyebiliriz. Atatürk önce Anadolu Türklerini birleştirerek istilacılara karşı vatanını savunursa, aynı benzer taktiği kullanan Alaş-Orda önce Kazakları kendi etrafında toplamayı düşündüler ve bu yolda hareket etmişlerdir. Özellikle Alaş aydını Aleyhan Bökeyhaov'un "Biz Türkistan'la kardeş ve aynı dine mensup halklarız. Muhtariyet olmak bir başka, devlet olmak bir başkadır. Bizim Kazak halkı şimdilerde iş görecektir kadrolara o kadar muhtaç ki, halkı bir nevi cahil olarak sayarsak, Türkistan halkı Kazak halkından on kat daha cahildir. Eğer Kazaklar, Türkistan'la birlikte Muhtariyetliğe kalkışırsa Muhtariyet arabasına aynı zamanda deve ile eşeğin takılması demektir. Çünkü Taşkent'teki Sartların ileri gelenleri, "salgına (heba) karşı alınan tedbirlerin Allah'a karşı gelmek olarak yorumlayarak, hastalığın tedavisine gerek yok, böyle içe kalkışırsanız günah olur ve isyancı olursunuz diyen kafalarla Kazak nasıl bir olabilir". Bahsettiğimiz gibi Muhtariyet arabasına aynı zamanda deve ile eşeği birlikte takamıyorsunuz" [5, s. 119-120]. Bökeyhanov'un bu sözlerinden Türkistan'la birleşme fikrine karşı olduğunu ileri sürerek Türkistan Milli Muhtariyetine karşı olmuştur diye bir algı olmaması gerekiyor. Bu sadece zaman şartlarının müsait olmadığından ve olayları daha gerçekçi olarak kendi penceresinden bakmaktır diyebiliriz.

Buna rağmen Muhametcan Tınışpaev'le Mustafa Çokay'ın aynı zamanda Alaş-Orda Hükümetine üye olduğu ve görev aldığı ileri sürülmektedir. Bu doğal bir şey. Çünkü Kazaklar ve Alaş-Orda kurulduğunda doğu-batı Alaş-Orda olarak kuruldu ve kadim zamandan Taşkent'in Kazak toprakları olduğu bilincinde olduklarından Türkistan'da kurulan hükümetleri kendilerinin bir devamı olarak görmekteydiler. Bizce Alaş-Orda önce Kazakları bir araya getirerek güçlendikten sonra Türkistan'la ilgilenmek istediğini düşünmekteyiz. Böylece şu sonuca varılabilir; "Alaş-Orda Partisi, 1914 öncesinde Rusya'da ortaya çıkan modern anlamda milliyetçi tek Müslüman parti idi [11, s. 73] ve milliyetçi çizgisini devlet politikasına da yansıtmak istiyorlardı".

Türkistan Muhtariyeti'nin Tanınma Çabaları

Hokand şehrinde bulunan Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyeti, merkezi güç tarafından tanınmak için Petersburg'taki Sovyet Rus Hükümeti ile bağlantı kurmaya çalıştı. Fakat Bolşevik Rus Hükümeti milli ve bölgesel bütünlüğü esas alan bu muhtar cumhuriyeti tanımamakta ısrar

ettiler. Türkistan İşçi ve Çiftçi Teşkilatı da Taşkent'teki Rus İşçi, Asker ve Çiftçi Delegatesi Konseyi de Türkistan Milli Muhtariyetini tanımadılar. Türkistan Milli Muhtariyetinin kuruluşu SSCB kaynaklarında şu şekilde yansıtılmıştır; “Emperyalistlerin kanlı elleri Orta Asya'ya da ulaşmıştır. Türkistan'a gelerek eski Eserler, Beyaz Muhafızlar, Menşevikler ve yerli milliyetçilerle birleşerek Hokand Muhtariyeti diye adlandırılan burjuvazilik devleti kurdular. Aynı zamanda Aşkabat'ta Zakaspi Hükümetin temelini attılar” [12, s. 26-27]. Bir diğer kaynaktan ise; “26 Kasım 1917 senesinde İngiltere Hükümeti, Afgan ve sabık Buhara Emir'inin ayrıca Bolşeviklere karşı olan tüm karşıt güçlerin bir araya toplayarak Hokand Muhtar Hükümetini kurdular. Bunların asıl amacı Sovyetlere karşı çıkarak eski zenginlerin ve emperyalistlerin idareciliğini tekrar tesis etmek istediklerini yazmaktadır” [13, s. 64].

Bir başka kaynaktan; Hokand'ta iki iktidar kurulmuş durumdadır. Yeni Hokand şehrinde Sovyet Hükümeti ve eski Hokand şehrinde ise kapitalistlerle feodaller iktidarı yer almaktadır. Ayrıca bu muhtariyetin kuruluşunda İngiltere Savunma Bakanı Winston Churchill aktif rol üstlendiğini belirtmektedir. Hokand Muhtariyetin ilk amacı Sovyet Hükümetini devirmektir. Onların yerli Kırgız, Tacik, Türkmen, Özbek ve başkalarını koruma diye bir niyetleri bile yoktur. Onlar sadece eski iktidarlarını tekrar tesis ederek kendi yabancı emperyalistler himayesinde bir devlet kurmaktadır. Ayrıca Hokand Muhtariyeti Hükümeti “Güney-Doğu İttifakına” dâhil oldular. Böylece onlar Oral Dağlarıyla kuzeyde Kuşu dağı, güneyde Altay dağı, doğuda ise Karadeniz'e kadar olan toprakları Sovyetlerden koparmak istiyorlar [9, s. 27-28] denilmekteydi. Genellikler SSCB kaynaklarında bu konu üzerindeki fikirleri hemen-hemen bu görüştedirler. Aslında bizce Türkistan Muhtariyetinin Güney-Doğu İttifakına Sovyet yazarları sadece kendi açılarından bakmaktadır. Eğer için aslına bakarsanız Muhtariyetin neden dâhil olduğunu anlamaktayız.

Türkistan Muhtariyeti, Güney-Doğu İttifakının Türkistan'da yaşanan kıtlıktan çıkış yolu olarak bölgeye tahıl göndererek yerine yün, pamuk ve fabrikalar için lazım olan hammaddeleri ticari yola koymak maksadında verilen tekliflerinden dolayı girdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bölgeyi kıtlıktan ve siyasi istikrarsızlıktan çıkarmak için bu yola başvurulmuştur [14, s. 54]. Aynı zamanda Türkistan Milli Muhtariyetinin ilerideki yürüyecek programları hakkında da yanlış bilgiler sunmuştur. Mesela muhtariyette “Kadın haklarına” yer verilmediği ve Türkistan Türkistanlıların diyerek bu kutsal çağrıya katılmayanlar ise “kâfir” olduklarını ileri sürmektedir. Fakat şimdilerde yeni çıkan kaynaklarda ise Türkistan Milli Muhtariyetinin “Kadın Hakları” üzerinde çok hassas davrandığını ve kadınların da erkeklerle aynı seviyede tüm haklara sahip olduklarını gün yüzüne çıkarmaktadır.

Biz burdan Sovyetler kendi iktidarlarını Türkistan'da sağlamlaştırmak maksadında yaptığı bu çirkin propagandası olduğunu anlamaktayız. Tüm bunlara rağmen Muhtariyetin ilan edildiği gün Türkistan Müslümanları için bir sevinç havası esmişti. Şehrin dört bir yanında şenlikler yapılıyor, insanlar caddelerde birbirlerini “Muhtariyet kutlu olsun” sözleriyle selamlıyordu. Türkistan'ın Taşkent, Hokand ve Fergana Vadisinin büyük merkezleri muhtariyetin ilanıyla bayram adeta havasına bürünmüştür [15, s. 161]. Milli bir Hükümetin Türkistanlılar tarafından kurulması, esaret altında kalan halka bir benlik duygusu ve yaşama hakkı vermiştir [16, s. 73-74].

Kanlı Çarpışmaların Başlangıcı ve Muhtariyet'in Ortadan Kaldırılışı

Türkistan Muhtariyeti konusunda ilk kanlı hadise 13 Aralık 1917'de Taşkent'te yaşanmıştır [4, s. 788]. Bu sırada Taşkent Sovyet yönetimi, şehrin Rus kesimine girilmemesi şartıyla, Münevver Kari başkanlığında İslam Cemiyetinin cemaatle namaz kılınmasına ve özerkliğin kutlanması için toplantı yapılmasına izin verdi fakat aynı zamanda da kolluk kuvvetlerini harekâta hazır duruma geçirdi [6, s. 69]. Üstelik Sovyet makamlarının da bu törenlere aktif

olarak katılmaları emredilmiştir. Sovyet Halk Komiserliğiyle İşçi, Asker ve Çiftçi Temsilcileri Taşkent İcra Komitesi'nin 12 Aralık 1917 tarihinde açıkladıkları karar ise şöyleydi; "Sovyet Halk Komiserliği ile İşçi, Askerle Çiftçi Temsilcileri İcra Komitesi'yle birlikte düzenlediği toplantıda Hokand Kongresinde* Müslümanların Türkistan için özerklik ilanı ile ilgili yayınladıkları bildiri görüşülmüştür. Devrim çıkarları henüz açık değil. Ayrıca devrim, devrim muhalifi güçler tarafından tehlikeye düşürülmüş durumda. Bu da Türkistan'ın Muhtariyeti için ciddi bir tehlike meydana getiriyor.

Fakat Sovyet Halk Komiserliği ve İcra Komitesi bütün bunlara rağmen özerkliği devrimin bir kazancı olarak görmüş ve kutlamıştır. Bu sebeple Türkistan topraklarında güç, devrimci demokratların, yani Sovyet İşçi, Asker ve Çiftçi Temsilcilerinin kontrolünde olmalı ve burada başka hiçbir otoriteye izin verilmemelidir" [1, s. 49-50]. Türkistan Milli Muhtariyeti ayrıca Mevlit kandili münasebetiyle Taşkent'te 13 Aralık 1917'de ikinci bir gösteri düzenledi. Gösteriye altmış veya yetmiş bin civarında yerli ahali katıldı. Hepsisi bir ağızdan "Allah'u Ekber, Yaşasın Türkistan'ın Muhtariyeti, Yaşasın Türkistan'a Anayasa getiren toplantı, Yaşasın İslam, Yaşasın Millet" şeklinde sloganlar attı. Halk Komiserliği Şurası Başkanı Kolesov ve yardımcısı Uspenski de toplantıya katıldılar. Toplantı sırasında dinleyenler Türkistan'da otoritenin giderek Türkistan Milli Muhtariyeti yönetimine doğru kaydığı izlenimine sahip olmuşlardı. Gösteri yürüyüşü öğleden sonra sona ermişti. Bütün halk neşeli, yaşlılar dua ederek, gençler şarkılar söyleyerek bir kısmı da susku bir halde şehrin Orda semtine doğru ilerlemekteydi.

Sovyet Halk Komiserliği harekete geçmenin tam zamanı geldiğini anlamışlardı. Göstericiler evlerine ulaşabilmek için köprüye geldiklerinde kızıl muhafızlar onlara ateş etmeye başladılar. Top destekli atışlar bir anda çevreyi cehenneme çevirmiştir. Önce halk ne olduğundan bile anlamayarak atılan silah karşısında şaşkın durumdayken bir sürü masum insan ölmüştür. Bazıları da paniğe kapılarak ırmağa kendilerini atarak suyun içinde boğularak can verdiler. Ölen yerli Müslüman Türklerin ne kadar kayba uğradığı tam kesin bir rakamla söylemek pek mümkün olmuyor. Bununla da yetinmeyen Bolşevikler artık Türkistan Milli Muhtariyetin ortadan kaldırmak kanaatine geldiler ve Şubat 1918 ortalarına kadar Hokand kenti civarına Semerkant'tan, Skobelev'den, Andican'dan Namangan ve Kızılkıya'dan kızıl muhafızlarla Ermeni "Daşnaksutyun" birlikleri toplandı.

18 Şubat'ta savaş komiseri Perfilev komutasındaki Taşkent Birlikleri de Hokand'a geldiler. Bolşevik askerler 20 Şubat 1918'de bütün güçleriyle Hokand'ın Eski Şehir bölgesine ateş açtılar ve 21 Şubat'ta şehri işgal ettiler. Sovyet kaynaklarından verilen bilgiye göre 21 ve 22 Şubat 1918 günlerinde yalnız Hokand'ta öldürülen Türkistanlı sayısı on bini bulmaktadır [17, s. 80]. Hokand saldırısına tanık olan Avusturyalı bir savaş esiri Fritz Willfort sonradan yayınladığı "Türkistanische Tagesbuch" adlı hatıratında Skobelev'de Kızıl Ordu birliklerinin Türkistanlıları nasıl katlettiklerini anlatmaktadır.

Giorgi Safarov ise Kızıl Ordu askerlerinin Hokand'ta yaptıklarını şöyle nakletmektedir; "Yağmalama ve hırsızlık olayları korkunç bir boyuta varmıştır. Ermeniler hırsızlıkta hayli mahirdi. Eskişehir bölgesinde bütün işyerleri, bankalar, evler yağma edilmişti. Yağmacılar el koydukları malları tahta arabalara koyup ve istasyona taşıyor ve sonra paylaşıyorlardı" diyerek zalimliğin ne kadar boyutta olduğunu anlatmaktadır.

Turar Rıskulov ise; "Hokand'taki baskının daha izleri ortadan kalkmadan ilk dokuz gün içinde muhtelif yağmalama olayları gerçekleştirmiştir. Menfaatperest Daşnaklar hemen paraya kavuşmak için şehri temizlemeye karar verdiler. Toplu halde öldürmeler ve kurşuna dizmeler

* Hokand şehrinde 25 Kasım 1917'de (8 Aralık) gerçekleşen IV. Türkistan Müslümanları Kongresi'nden bahsetmektedir.

gerçekleştirildi. Bu olayın ardından halk, gerçekten özerkçilerin haklı olduklarını, Bolşeviklerin ve Sovyetlerin Allah tanımaz, İslam düşmanları olduğu kanaatine vardılar” diyerek gerçekleri bildirmektedir.

Sonuç

Bolşevik askerler 20 Şubat 1918’de bütün güçleriyle Hokand’ın Eski Şehir bölgesine ateş açarak 21 Şubat’ta şehri işgal ettiler. Hokand Otonomisinin dağıtılmasından sonra 23 Şubat 1918 tarihinde Hokand şehri Korbaşılar tarafından terk edilerek Fergana bölgesinde Sovyet yönetimine karşı silahlı bir mücadele başlattı. Türkistan’ın Korbaşıları tarafından yürütülen bu bağımsızlık ayaklanmaları tam anlamıyla “Özgürlük Savaşı” olarak adlandırabiliyoruz. Çünkü onların savundukları Türkistan Muhtariyeti artık Rus Bolşeviklerince kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmıştı. Ayrıca 1921 yılında Buhara Emir’inin Afganistan’a kaçmasından sonra, Ceditçilerin Basmacı liderlerini kazanma yolunda sarf ettiği girişimleri neticesinde Basmacıların birçoğu Ceditçiler tarafına geçmiştir. Bunun gibi bazı aydınlar da Basmacı saflarına geçmiştir. İşte bundan itibaren “Basmacıların verdiği Özgürlük Savaşı” artık “Türkistan Milli Ayaklanması” olduğunu ve “Milli Ayaklanmanın” buradan başlatmanın da doğru olduğunu kanımsındayız.

Kaynaklar

1. Baymırza Hayit, “Basmacılar” Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 1997.
2. Mustafa Çokay, “Hokand Muhtariyeti Hakkında (Kuruluşun Onuncu Yılı Dolayısıyla)”, Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan’dan” Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931), Ayaz Tahir Türkistan İdil – Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
3. Çokay, 2005, a.g.e, s. 135.
4. Abdülvahap Kara, “Hokand Muhtariyeti”, Ed; Celal Güzel vd, Türkler, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
5. Sabit Şildebay, Türkşüldük cane Kazakistandagı Ult – Azattık Kozgalıs, Gılım Yayınları, Almatı 2002.
6. Aydın İdil, Enver Paşa’nın Son Savaşı, Kitabevi Yayınları, Birinci Baskı İstanbul 2013
7. Oktay A, Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60’ıncı Doğum Yılı Münasebetiyle), İstanbul 1950.
8. Nikishov P.P, Borba s Basmachestvom Na Yuge Kirgizii, Kirgizskoe Gosdarstvennoe Yayınları, Frunze 1957, s. 20 – 21; Ali Bademci, 1917 – 1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa, Kutluğ Yayınları, 1. Cilt, İstanbul 1975, s. 159; Tahir Çağatay, Kızıl Rmperyalizm, Yaş Türkistan Yayını, Ankara 1975.
9. Abdullah Recep Baysun, Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa, Yay Haz: Erol Cihangir, 3. Baskı, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006.
10. Timur Kocaoğlu, “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği’nin Yayılma Siyaseti (1905 – 1991)”, Ed; Celal Güzel, Ali Birinci, Genel Türk Tarihi, 10. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
11. Darhan Hıdıraliyev, Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2011.
12. Zhanturov S.B, Kirgisistan’da Oktybr Revolytsiyasi Zhana Grazhdandık Soguş, Kırgız SSR’nın Saiasi Zhana İlimi Bilimlerdi Zhailtu Koomu Yayınları, Frunze 1957.

13. Shokuchov B, *Klassovaia Borba i Uproshenie Sovetskoi lasti v Kirgizskik Ailah (1918 – 1924)*, Kirgizistan Yayınları, Frunze 1968.
14. Tursin Hazret, *Turkistan Ult Azattik Kozgalısı Jane Turkistan Muhtariyatı, Nurlı Alem Baspası, Almatı 2006.*
15. Bademci, 1975
16. Ahmed Naim, “Türkistan’da Dün ve Bugün”, Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan’dan” Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931), Ayaz Tahir Türkistan İdil – Ural Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
17. Baymırza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Güven Yayınları, Ankara 1975.

UDC 1(075.8) 001(075.8)

Chongarov Y.K.

Candidate of philosophical sciences,

Suleyman Demirel University, Almaty – Kaskelen, Kazakhstan.

e – mail: Chongarov@inbox.ru

METHODOLOGY OF AL-FARABI’S KNOWLEDGE IN THE CONTEXT OF MEDIEVAL GNOSEOLOGY.

Аңдатпа. Бұл мақалада автор әл – Фарабидің білім методологиясын зерттейді. Исламның дәлелденбеген қағидасын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: метафизика, ғылым классификациясы, айқынсыздық, болмыс мәні, объективті шынайылықтың көрініс беруі, киелі мәтіндер, ақиқатты сыни тану.

The science methodology is defined as a whole by level and character of the informative relation of the person to the world which with the greatest completeness expressed in philosophy. The science acts as the developed form of adequate reflexion of the objective reality and arises in the true sense when the knowledge transforms to a subject of specialized activity. Knowledge’s fixing in a science, and also its allocation always assumes a certain kind of work with it, its forms, regulated by special norms and rules. The last ones do not arise in themselves, in only inside actually knowledge, but more likely and, first of all, are developed within the limits of the complete informative relation of the person to the world and essentially defined by the world outlook maintenance of an epoch.

The informative relation arises and is formed within the complete world outlook basis, which in arabo-Muslim culture is the religious outlook; the life of this culture is defined by the origin and being of life religious which is exclusive. Occurrence of philosophy as rationalistic direction in culture of the Muslim world has been in many respects connected with discussions concerning questions devoted to creation of the world and a free will, predetermination and responsibility of the person, etc., caused to a life by the theological and legal disputes demanding the reference to some abstract, equalizing principle and criterion — to reason. Philosophically and essentially any form of scientific character in arabo-Muslim medieval culture was defined by religion, it is its own specific line. The philosophy of al-Farabi, in which the informative logic toolkit was formed, by this sense is not an exception.

Already at early stages of formation of Islamic dogma the two positions differentiating by the way of a substantiation of the person, by the place and its value in the world and according to ability of the person to learn the world and by those means using which he can do it. One position, it is possible to name it traditionally -fideistical, demanded to start with literal interpretation and reading of Koran and Sunny, refused to reflecting mind to give explanation of contradictions and the divergences containing in sacred texts. The belief had been the major and last criterion of moral behavior because it has been dictated by service to God, and revelation was not only necessary, but also, perhaps, the unique sufficient basis of activity of the person in all spheres of a life.

Other position formed on the base of all caliphate's extending space, both territorially-ethnic, and cultural-intellectual, leant or, at least, considered those changes which occurred within the limits of varying caliphate, that with necessity caused the certain "creative" relation to the Scriptus. Differences and confessional religious diversity of ascending empire caused necessity of comparing various positions, spiritual traditions, the customs, occurring near and in parallel with each other. As even in the religious relation structure of caliphate were included the states and regions in which religious views officially varied: from Christianity to Islam, from a Judaism to Islam, etc., the different religious faiths creating conditions and soil for toleration and some kind of free-thinking co-existed. The position formed by such basic base synthesized in itself the gains of a previous ancient philosophy and a science and the Persian thought more developed for that historical period, and also actually Arabian, having created a unique alloy of ideas and the creative positions which have allowed it to promote far forward in a direction of scientific thought.

In a historical retrospective showed in arabo-Muslim culture the position of traditionalism with its guarding motives has prevailed, however it is impossible to deny and that within the limits of this prevailing tendency in the subsequent attempts of transformation, the modernization and Islam reforming have been repeatedly undertaken. The position of Islamic traditionalism assumes conformity of concepts, principles and the methodology, necessary for the organization and development of system of knowledge, for the spirit of Islam and sense of the Koran. According to Islamic scientists, necessity of development of informative activity of the person is fixed and follows from the essence of Islam according to which scientific knowledge never came to the contradiction with Muslim dogma. In official installation of traditionalism, prevails the "scientific methodology of Islam which is considered as principle distribution of "tauhid" (unities) on all areas of knowledge: 1) "unity of traditionalism, objective and critical knowledge of truth"; 2) "unity of a life", defining communication of all sciences; 3) "the unity of history" which is based on a recognition of the public nature of all kinds of activity of the person, but at the same time urged to serve to a disclosing of a role which "umma" has played in world historical process [1].

It is necessary to agree with considering of E.A.Frolova which decided essentially differentiating understanding of a role and value of the person taken as the subject of knowledge judgment, generated in Islamic culture, as the basis for allocation of two ways of formation of methodology of knowledge and scientific thinking[2]. The first direction, according to the author, is presented by the philosophical determinism which is starting with a recognition of general cause and effect conditionality of communications and laws of the natural world and possibility of their knowledge to which we can attribute philosophy al-Farabi. The second, presented by religious concepts of fatalism, started with a recognition of

God as final, creating reason of all real, necessarily defining all things in the world and society, including acts of the person. But also in this position within the limits of Islamic culture, the deep doctrine about a free will was formed, which allowed to find a way of the coordination of a position of rigid creationism, providentialism and freedom of a human choice.

If the first direction aims the person on cognition and demands from him aspiration, boldness in disclosing of secrets of life the second reconciles with weakness of the person, but demands from him, unlike the first, not knowledge, but an act according to his morals and belief. In the methodological plan it means that if the person cannot or is not capable to learn a way of God it should arrive according to the choice and belief, whatever it had been strong or weak.

If the first installation starts with adequacy of relationships of cause and effect of a material world to its comprehension in informative activity, the second one make distinction between a general determinism of a life and its intellectual expression[3]. The will does not resist to life's determinism, it submits to life. It resists to a determinism of knowledge, reason, because they express its general communications and relations. Will oriented to individual communications of a concrete life, not to general. Therefore at collision of the person with rigid determination, it comes to the contradiction with reason.

The vital fact filled with unique events and pathetically experienced, specifies and expresses only that the science cannot guarantee coming from the given concrete reasons only one certain consequence. There can be something which is not stacked in strict frameworks of a logic substantiation and an argument, that it is accepted to name "miracle", "inspiration", "suddenness". The reason in this sense cannot merge with the reality, it is not identical to it and is not adequate. That why the will come to contradiction with it, and by that it becomes an impulse of new searches and decisions, some kind of a nerve ganglion of informative activity.

And though we can demonstrate that the given sort of rationalism, being outlined in the essential contours within the limits of a belief position, expanded sphere of human activity, nevertheless it was limited and as a whole has not developed to a position named active conception of the person, in the gnoseological plan allowing to speak about the person as the creative subject of knowledge. Therefore this rationalism of belief remained presented only as the tendency, and left out of a channel of scientific knowledge. The basic direction of development of methodology of knowledge was within the limits of philosophical rationalism. Formation of the person as the subject of informative activity in arabo-Muslim culture, unlike new European (if to make historical parallels), has not developed to a level of an amateur performance principle, and remains within limits of pantheism.

If supporters of orthodox directions of Islam lead up opposition of God and its creation to the logic end, asserting that the truth about a universe, person, sense of life has been given by Mohammed and consequently is not subject to revision; and by that fact relied exclusively on authority of the Scriptus, in this case the rationalism al-Farabi finds other ways of decision of a problem. Though, it is necessary to note, even he himself, despite other resolution of problems, remains in borders of religious outlook of an epoch. He displaces accents, first, to independence and force of the person, its reason, secondly, the nature knowledge becomes a predominant direction of researches, because it is admitted that God can be learnt through its creations.

Islam within the formation of philosophers-rationalists used the Greek methodology with a goal of substantiation of religious true. The philosophers actively entered

to theological discourse, and it quite often led to blasting of authority of dogmatic divinity. Within ideas of al-Farabi, Ibn Siny, Ibn Rushda and other thinkers who were not only known philosophers, but also were well-known scientists, the idea of eternity of God and a material world, and the logics taken as main tool of knowledge of the person's cognition the world, and through it God etc. have received enough expression.

At the same time the negative side of religious medieval outlook was reflected in this position, which includes God, and the nature acted in relation to the person as external realities which the person concerned with the deepest honoring. Realizing that the true is coincidence with divine nature, and the aspiration of the person should contain existence with God and a finding God in the heart, the Middle Ages has been directed to cognizing God. As the world has been created according to a divine craft so far for the methodologically main thing of person preservation was present order of the things, the established moral-valuable norms and relations, and from it - preservation of traditional behavior. Therefore for the all Muslim world, throughout all medieval history remained an orientation defining a position to life understanding caducity and finiteness of the existence, depriving the person of active creation of own life.

Thus, the double understanding of the person as the subject of knowledge was defined by the general character and various methodological approaches in medieval arabo-Muslim culture, among which the basic methodological approach formed within the limits of orthodox Islam, the basic methodological approach generated within rationalism, closed with a science, and, at last, in Suffism.

As it was already marked, within the position which have prevailed in the world outlook plan of traditionalism, the leading line was the belief and following to the Koran letter, which developed such methods of its explanation, as paradise, "idzma, istislah" (istih-dignity). The Widely adopted practice of tafsir, Muslim egzegetion, demanded profound work with a word, penetration into the senses which were contained in the Sacred Book, definition and a substantiation of its concepts. The basic schools of the Muslim right supported by Koran and Sunnu developed at this time, also were based on almost everyone school developed ways of a substantiation, the proof and the statement of correctness of legal rules and norms.

According to the affirmed position of belief which by the support of the adherents of interpretation of the Koran and Sunny relied, besides belief, mainly upon speculation methods, where the purpose of a human life was the recognition of greatness of divine force and submission to it. Its comprehension was in many respects caused by internal "sight", frequently mysterious, difficultly expressed ways, intuitively. Nature research was not a knowledge priority because the nature admitted only result of creation of force, above it, and the purpose of the person was tendency to this prime target. Therefore results of creation, great in itself, underlined grandeur and magnificence of the Creator even more, forcing consciousness to address more and more to it and to believe in its force and power.

Unlike an orthodox position, for arabo-muslim philosophers on the foreground were put forward as an object of research: carriers of the First Essence, mainly natural world and the person. Because the natural world and the person represented itself as symbols of essence of higher order that why there were attempts to understand it through results of its activity — through creations which were undertaken as a whole". As to the purpose to which aspire, studying philosophy many persons, — wrote al-Fa-rabi, — that is knowledge of the supreme Creator, uniform and invariable, driving all things. It because he is an organizer of this world in the magnificence, the wisdom and justice.

Activity of the philosopher should be similar by all processes of human forces the activity of the Creator "[4]. Ibn Rushd, in turn, specified that "if philosophy business... is unique and only consists of research and consideration real in that measure in what it acts as / set / of creations..., it is clear that designated by this name from the point of view of religion it is obligatory, or is laudable "[5].

Therefore, remaining as a whole within religious outlook, they displaced accents, making the world physical object of steadfast studying and research. So, for example, al-Farabi asserted that "wishing to study philosophy should follow by aspiration to action and achievement of purpose. The aspiration to action is realized by means of knowledge, because for knowledge the end is action. Achievement of the purpose in studying is impossible without nature knowledge, because it is closer to our understanding"[6]. That why, it is marked practically in all researches of arabo-Muslim philosophy of the Middle Ages. Intention of philosophers of the medieval Muslim world was methodology of natural-science knowledge, division of physics and metaphysics, definition of their specificity. Therefore in researches the practical aspects and an empirical orientation of their scientific interests are underlined, therefore is underlined that though arabo-Muslim philosophers and representatives of calam equally addressed to logic, nevertheless, interest of philosophers has been caused by other purposes — not a substantiation of Quran's knowledge, but a substantiation of the new knowledge received by a scientifically-practical way.

In the centre of attention of philosophers there were questions of a scientific method of research, a problem of reliability of knowledge, its validity. They in many respects solved with a speculation position. In spite of, as it was already marked, on underlined "practicalness" of philosophers, including al-Farabi, practice, nevertheless, did not become the basis which allowed culturally and historically tractate the knowledge nature. Speculative character of consideration has been in many respects caused by understanding of truth as conformity of various judgements each other, and generally not contradicting each other, as the way of movement explained from the Aristotelean law's idea of the contradiction, about what al-Farabi wrote: "the Judgement and belief only then are true, when they correspond to another existing / to judgement or belief/..."[7].

Such understanding of true has caused the wide reference to sights of various philosophers, including predecessors, putting thereby bases of methodology of the historico-philosophical approach and historico-philosophical conceptual approach, which sources in arabo-Muslim culture became al-Farabi. In many treatises al-Farabi we meet those or other questions and statements of the point of view of predecessors in an anticipating part of consideration. "After all it is authentically known, — wrote al-Farabi, — that there are no more weighty, useful and strong arguments, than certificates of various knowledge about the same thing and association of many opinions in one..."[8]. And its follower Ibn Rushd, perceiving the methodological approach al-Farabi, noticed: "As ancient thinkers, everything that is required at studying of the questions connected with rational consideration, have subjected to the fullest studying we should... to study that they spoke in the given subject and if it will appear true, to adopt it and if there will be something incorrect, to show it"[9]. The Profound knowledge of previous antique sources, wide operating them, tractated frequently in the modern literature as "apologetics", "compilation", in practice were expression of the historico-philosophical methodology consistently applied by al-Farabi. Such point of view is defended by the Kazakhstan school of Farabistudy. Commenting admits as such kind of the

philosophical thinking as subject of which can be the some philosophical system, school or tradition.

The list of literatures.

1. L.R.Islam and a science//world Religions.. M: the Science, 1984. P.216.
2. Frolov A. Problem of belief and knowledge in the Arabian philosophy. M: the Science, 1983. -P. 109.
3. Ibid
4. Al-Farabi. Philosophical treatises. P. 11.
5. Ibn Rushd. A reasoning, the passing decision concerning communication between religion and philosophy//Sagadeev A.V.Ibn-Rushchd (Averroes). M: Thought, 1973. - P.171.
6. Al-Farabi. Philosophical treatises. The joint venture-12.
7. Ibid P.42
8. Ibid P.44.
9. Sagadeev A.V.Ibn-Rushchd M: Thought, 1973. —P. 174.

УДК 94''04/15''

Шалбаев.А.А.

PhD., ассист проф., Сулейман Демирель атындағы Университет,
Алматы, Қазақстан. E-mail: aydosshalbaev@sdu.kz

**АҚСАҚ ТЕМІРДІҢ АНАДОЛЫҒА ЖАСАҒАН СОҒЫС ЖОРЫҚТАРЫНЫҢ
САЛДАРЫ**

Андатпа. Еуразияның әр бұрышында өзінің жойқын жорықтарымен үрей шашқан Ақсақ Темір, дәстүрлі дала мәдениетінен шыққан соңғы жихангир болатын. Өлімінің өзі жорық үстінде болған Ақсақ Темір, 1382-ші жылдан 1405-ші жылға дейінгі жалғасын тапқан үздіксіз жорықтарының нәтижесінде Делиден Мәскеуге, Орта Азияның Тәңірі тауларынан Анадолының Торос сілемдеріне дейінгі аймақты жермен жексен етті. Бұл жағдай жаңа бір тарихи кезеңдердің туындауына себепші болмаса да, сол заманның тарихи келбетін өзгертіп Ұлы державаларды күйретті, салдарынан жаңа саяси күштердің қалыптасуына түркі болды немесе кешеуілдетті. Яғни, Алтын Орда қайта оңалмастай күйреді, біртұтас Орыс мемлекетінің қалыптасуына мүмкіндік туындады, ал Осман династиясының христиан әлеміне үстемдік етуі 50 жылға кешеуілдетілді. Ақсақ Темірдің 1402 жылы Анадолыға жасаған жорықтары тек қана Осман династиясын күйретумен шектелмеді, ол тығырыққа тірелген христиан әлемінің билеушілерінің көкейінде жаңа бір үміт ұялатты.

Кілт сөздер: *Анадолы, Әмір Темір, Баязид, Кіші Азия, Анкара*

Үндістанға жасаған жорығынан жақсы нәтижемен оралған Әмір Темір Осман династиясының билеушісі Баязидке қарсы соғыс жоспарына кірісті. Үлкен армия құру үшін Самарқанда қолынан келген барлық мүмкіндіктерін жасап бақты. Дұшпандарының күші мен әлеуметтік ахуалын шамалаған ол – соғыстың ұзаққа созылуын, өзіне қарсы тек қана османлылар ғана емес, бәлкім кейбір түрікмен және өзбек тайпалары және де дұшпандық жолына өткен Гүржістан, Армения, Сирия, Мысыр елдері де соғысқа араласатынын жақсы түсінді.

Мәуереннахрға қайтқан Темір Баязидке қарсы соғысу үшін оңай жолды таңдады. Онда ол Гүржістандағы жағдайларды сылтау етіп, оған басып кіріп, нәтижеде Гүржістанды бағындырып, Баязидпен көрші болып алды. Сонымен, алыс елдерден бір жылға жуық уақыт көлемінде жиналған негізгі күштер жорыққа шығуға дайындалды. Қарсыласының күш-күдіреті мұсылман әлемінде өзінің дәрежесінен кем еместігін байқаған Темір жасырын түрде басталған күресте өте сақтықпен іс жүргізді.

Бағдаттан қайтқан Темір Әзірбайжанға қарай жүріп кетті. Ол 1401-1402 жылдардағы қысты Қарабахта, ал көктемді Гүржістанның (Грузия) шекарасында өткізді. Бұл жерлерде Темір өзінің әскерлерін жақсылап орнықтырады және жақсылап соғысқа дайындады. Өйткені оның әскері көп уақыт бойына туған жерінде болмағандықтан, жаңа соғысқа дайын болмады. Басшылар жаман ырымдарды сылтау етті. Темірдің жақсы көретін ақылшысы Шамсуд-ад-дин Мелеву оны 1400 жылы Шығыстан Батысқа қайта өтті деп, Баязидпен достық қарым-қатынасқа үгіттеді. Бірақ Абдуллах – Лиссан атты астролог, Шығыстағы ең үздігі тоқты белгісінде пайда болған Шығыстан өткен комета Темірге жағымпазданып бұл тек Баязид сұлтанға жаман белгі. Сіз оны жеңіп бүкіл Анатолияны жаулайтынын айтты [1].

Темір 1400 жылы тамыз айында өзінің әскерін Кіші Азияға жіберді. Оларды Эрзурум мен Эрзинжанда Техертен жақсы қарсы алады. Сиваз қаласы османлылардың алдыңғы шептегі және Кіші Азияның халқы көп қоныстанған қалаларының бірі еді. Алғашқы соғыс қимылдары осы қалаға жұмылдырылды. Қыркүйектің басында Темір Осман империясының территориясына басып кіріп, онда Сиваз қаласын қоршауға алып, оны 20 күннің ішінде басып алды. Темір тек қана мұсылман адамдарды ғана қалдырды, бірақ 4 мыңдай осман әскерлерін тірідей көміп, қалғандарын құдықтарға тастатты. Жер бетінен қаланың қоршауларын жоқ қылып жіберді. Қаланың жүз мыңдай халқы қорғануға аттанды. Бірақ олардың қаһармандығы және қаланың тас дуалы Темір әскерлерінің тегеурініне төтеп бере алмады. Дуал құлаған соң Темір әскерлері мейірімсіздікпен халықты бір шетінен қыра бастады. Адамның басынан үйілген мұнараға Темірдің көңілі толмады. Бұл оқиға Баязид сұлтан мен Темірдің арасында болатын соғыстың ең ауыр бастамасы болды.

Сиваздағы қырғын Баязидке берілген ескерту болды. Бұл жолы Әмір Темір одан әрі қарай алға жылжыған жоқ. Ол Кіші Азияның территориясына ішкерілей енбеді, өйткені бұл жерге келгенде Темірдің арқа жағында бір мәселе (проблема) туындады. Бұл жерде Бағдаттағы уақытша билікке келген Ахмед Желайри мен тылдағы мәмлүктердің бас көтерулері оны қауіптендірді. Бұл жағдайды тыныштандыру үшін Темір кері қайтты. Дәл сол мезетте Темір жеңісті соғыспен Сирияға барып, қайтарда Бағдатты жаулап алады. Осы мәселелерді жақсы нәтижелермен шешкен Темір, енді Кіші Азияға қайтып оралды [2].

Темір Кіші Азиядан кеткен кезінде Баязид сұлтан Тахертеннен Эрзинжан қаласын тартып алады және әмірді жанұясымен қосып тұтқынға түсіреді. Сирия мен Бағдаттан жеңіспен оралған Темір еш асықпады.

Дұшпанды әбігерге салып, оның айналасындағы бағынышты елдерін асқан мейірімсіздікпен көзін жойған Темір, Аракс өзенінің аңғары арқылы Ангор (қазіргі Анкара) қаласына қарай бет алды. Бұл жерде оның арнайы топтары әр түрлі әскери қауіпсіздіктерді іске асырды: ормандар, таулар, өзен-көлдер және батпақтардың барлығы бақылауға алынып, әскери мамандар жолдарды тазартып, пілдердің өтуіне де күшті

жағдайлар жасап қойды. Әскерлердің алдыңғы қатарында үстіне от атушы жауынгерлер мінгізілген пілдер жүріп отырды.

Ақыры, Помпей Митридатты талқандаған тау бойында екі жақтың әскерлері сапқа тізілді. Әмір Темірдің де Баязид сұлтанның да армияларына өздерінің ұлдары, немерелері, т.б. туыстары басшылық ететін еді. Баязидтің күйеу баласы серб ұлтының өкілі Стефан Лазаревич еуропалық рыцарлардан құрылған жалдамалыларға басшылық жасады [3].

Қарсыластардың әскер саны әр түрлі болды. Шараф-ад-диннің айтуынша Темірдің әскері соғыстың басында 800 мыңға тең болды. Бірақ, өткен соғыс нәтижесіне көз жүгіртсек қорғандарды жаулап алу кезінде климаттың әр түрлі болуынан көптеген аурулардың пайда болуы, жаулап алынған қорғандардағы гарнизондардың алдырылуы, сонымен қатар алынған табыс пен жинақталған қорды сақтауға да отрядтардың бөлінуі кезінде Темір әскері біршама азайды. Самарқанмен байланыс жасау үшін және Темірдің әр түрлі кеңейтілген аймақтарды басқару мен тұтқынға алынғандарды бақылау үшін отрядтардың бөлінуі де әскер санының кемуіне әкеп соқты. Осы жағдайлардан соң, Анкараға келгенде оның әскерінің саны 300 немесе 350 мың ғана болды.

Баязидтің күші 400 мың адамнан құралды. Баязитте де Темір сияқты мұндай әскер жинау мүмкіншілігі бар еді. Ол өзінің қоластындағы барлық жерлерден әскер жинамақшы еді, бірақ ол өзінің әскерінің біраз бөлігін Еуропадағы жерлерінде қалдырды. Басқа әскери қажеттіліктерді есептегенде Баязид жақтан 200 немесе 250 мың адам соғысқа қатыстырылды. Кейбір жазушылардың айтуынша, егер Баязидтің әскері 120 мың адамнан көп болғанда, онда Баязидтің қайсарлығына қарамастан, Темір Анкара маңында шайқасқа ашық шықпас еді. Егер де Темір бұндай күштердің теңсіздігін байқағанда жеңіске жету жолында ешқандай қулыққа көшпес еді [4].

Баязидтің сараңдығы мен өзінің әскерлеріне тиісті төлемдерін төлемегендігін, оның ішінде әсіресе татарлардың қанағаттанбайтынын білген Темір, түрік әскерлерін шегіндіру үшін олардың арасына арандату үшін үгіт-насихатшы жібереді және бұл қулық оған жеңіл берілді, яғни әскерлер арасында сенімсіздік пен қанағаттанбаушылықты таратты.

1402 жылы маусымда тарихта ұлы шайқастардың бірі болып, ол тарихта қалды. Екі жақтан да 200 мыңнан астам әскерлер қатыстырылды. Баязидтікіне қарағанда Темірдің әскерлерінде тәртіп өте күшті болды.

Шайқас, Темірдің сол жақтағы алдыңғы қатардағы әскерлерінің түрік әскерлерінің сол жақ қанатына шабуыл жасауымен басталды. Бірақ, бұл жерде ерлік көрсеткен серб әскерлері, Орта Азиялық әскерлерді ығыстырды. Алайда сол уақытта Темірдің сол жақтағы негізгі күштері шабуыл нәтижесінде жеңіске жеткен еді. Баязидтің оң қанаты оған қарсы болған басқа ұлт өкілдері мен татарлардан құралды. Темір әскерлерін өз жақтастары ретінде санаған татарлардың көбісі Темірге сатылып кетті. Өкінішке орай, оң қанаттағы түрік әскерлерінің қолбасшысы Перислав өлтірілді. Периславтың өлімі мен серб әскерлерінің қырылуы, османдарға үлкен сәтсіздіктер әкелді. Енді соғыстағы жеңісті сәттер Темірдің әскерлерінің қолына көшті. Нәтижеде Баязид сұлтанның әскерлерінің біраз бөлігі қырылып қалды. Бұдан соң оң қанаттағы түрік әскерлері кері шегінді. Оларды тұтқынға алу үшін Темір екінші қатардағы әскерін жіберді. Одан соң Баязидтен серб әскерлерін бөліп алуға ұмтылды. Бірақ, сербтер өте мықты шайқасып, Баязидтің негізгі күштеріне қосылды. Серб әскерлері мықты ерлік көрсете білді. Олар Темірдің әскерлеріне күшті соққылар беріп, оларды қатты састырды. Осы жағдайға байланысты Темір былай деді: «Бұл қайыршылар арыстандай шайқасады» - деп, ол өзі басқарған негізгі күшін жиып, Баязидтің негізгі күшіне қарай шабуылға шықты. Түріктерге қайта тұруға

мүмкіншілік бермеу үшін Темір оларға қатты соққы берді. Бұл соққыдан түріктердің алдыңғы қатарлы әскерлері шегінуге мәжбүр болды. Бірақ Баязид өзінің негізгі күшімен өзіне ыңғайлы жерде тұрды. Оған қашып келген әскерлердің бір бөлігі келіп қосылды [5].

Әмір Темір Анкараға Кайсери арқылы барды. Оған тыңшылар Баязидтің сол жерде жатқанын айтады. Әмір Темір Бұл соғысқа кірер алдында өзінің екі рәкәт намазын оқып алуды ұмытпады. Темірдің тыңшылары Баязидтің жауынгерлері шаршау халде екені туралы хабар жеткізді. Бұл сәтті тиімді пайдалану үшін, Темір тез арада өзінің атты әскерлерін соғысқа кіруін бұйырды. Шешуші шайқас 1402 жылы 20 шілде күні қаланың солтүстік-шығысында орналасқан Чиибукабад деген жерде болып өтті. Шайқас таңғы сағат 6-дан түн ортасына дейін болып, оған миллионға жуық адам қатысты. Баязид сұлтанның әскерлерінің қатарында өзі жаулап алған елдер мен халықтардың жауынгерлері де соғысты. Бұлар Темірді қаймықтырмады. Өйткені оның әскерлерінің қатарына Айдынның, Ментешенің, Чаруханның және Кермананың түрік әскерлері қосылды және олар Темір мен оның қоластындағыларды өздерінің әскербасылары деп санады. Бір жағынан Темір өзінің Үндістандағы жорықтарынан алып келген жауынгер пілдерінің өте қолайлы пайдалана білді. Анкара шайқасында пілдер де өз пайдасын тигізді. Алайда, Шараф-ад-диннің шайқастың барысын сипаттауы бойынша пілдер туралы айтылған жоқ. Темірдің пілдерді алға қойғандағы мақсаты, Баязиттің атты әскерлерін үркіту болды [6].

Баязид сұлтан өзімен бірге қалған 10 мыңнан астам янычарлары мен серб әскерлерімен бірге соғысып жатты. Соғыс қызған кезде Баязид әскерлерінің бір бөлігі теңіз жаққа, бір бөлігі тауға қарай қашып екіге бөлініп кетті. Әскерлері мен ұлдары тастап қашқан Баязид мыңға жуық адамдарымен қоршауда қалды.

Серб қолбасшысы Стефан шайқаста жеңілгенін көріп Баязидке қашуға кеңес берді. Бірақ, Баязид бұған келіспеді. Ол өзінің әскерімен соңына дейін күресуге шешім қабылдады. Сол кезде серб қолбасшысы басқа қолбасшылармен бірлесіп, Баязидтен бөлініп шығуды ойластырды және оның үлкен ұлы Селімнің шегінісін қайтаруға батысқа Бруссаға бет алды. Баязидтің екінші Мұхаммед солтүстік-шығыстағы тауларға қарай бет алды. Ал үшінші баласы Иса оңтүстікке бағыт алды. Сол кезде Темір Баязидті қоршауға алды. Өзінің одақтастары қолбасшыларынан ұлдарынан ажырап қалған Баязид түнге дейін шайқасты [7].

Өзінің армиясының қирағанын көріп, жеңілгенін сезінген ол сол күні кешке таяу қашуға бел байлады. Бірақ, қашып бара жатып, түн ішінде оның астындағы аты сүрініп жығылып өзінің жақтастарымен және өзінің бір ұлымен бірге, Темірдің қоластында қызмет етіп жүрген шағатайлық әскербасы Сұлтан-Махмудтың қолына түседі.

Кеше ғана Византияны тізе бүктіріп, даңқы жер жарып, өзіне ешкімді тең санамаған Баязид сұлтан, күтпеген жерден ауыр халге душар болды. Сұлтан-Махмұд оны құптан намазы уақытында Темірдің құзырына жеткізеді. Баязид сұлтанмен соғыста жеңіске жету 1402 жылы 20 шілде күні болды. Жеңіс салтанатты түрде тойланды.

Әмір Темір өзінің қарсыласына үлкен құрметпен қарады. Темір Баязид сұлтанды қашып кетеді деген оймен оны үлкен темір торда ұстауды бұйырды. Өзінің жеңілгені мен намысының тапталғанына шыдай алмаған түрік сұлтаны Баязид арадан бірнеше ай өткен соң, өкпе және қан қысымы ауруымен ауырып, 1403 жылы 9 наурызда күні Ак-шехирде қайтыс болады. Бұны естіген Темір қатты уайымға түсіп, көзінен жас шығып жылап, «Инно лиллоһи және илайһи рожибуна» (Шынында да бізді Алла жаратты, біз Алланың алдына баруға тиістіміз) деді. Себебі осы кездері Темір өзінің өмірінің соңына таяп қалғанын сезгендей еді.

Соғыста екі жақтан миллионға жақын адам қатысты. Екі жақта да мықты ханзадалар мен әскербасылар болды. Әскерлер қатарында татарлар, гүржілер, армяндар, түріктер және сербтер мен басқа да ұлт өкілдері қатысты. Бұл жолы «найзағай темірге соғылып майдаланды». Осылайша, Әмір Темір өзінің қолбасшылық өміріндегі ең қатарлі және ең мықты дұшпанын тізе бүктірді. Бұған қоса оның жоғарыда айтылған одақтастарын да біраз қиыншылықтарға душар етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Чжэн. В. Амир Темур. Ташкент 1998, б. 145-149
2. А. Ювалы, Н. Имашова Жалпы түркі тарихы. Түркістан 2004, 129-130 беттер.
3. Череванский. В. Амир Темур. Ташкент 1993, б. 132-158.
4. Муминов И. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии. –Ташкент, 1968.- б.33.
5. Төрекелді. Б. Әмір Темір аманаты. Шымкент 2000, 100-107 беттер.

УДК 577.95

Шамшиденова Ф.М.

К.и.н., доцент. Алматы, Казахстан. E-mail: Fakiya_sh@mail.ru

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Abstract. Historical processes are characterized by discrete qualitative and quantitative parameters. For the mathematical modeling of historical processes apply causal models (K-models), adequate properties of historical processes. The article describes the basic processes of history: demographic process and ethnogenesis.

Key words: mathematical modeling, causal model, historical processes, demography, ethnogenesis.

История - результат взаимодействия большого числа людей и других объектов техносферы и биосферы. Все они претерпевают скачкообразные изменения своих состояний, интенсивность которых зависит от численности этих объектов. Эта взаимосвязь и взаимопереход количества и качества давно сделана философами и усложняет математическое моделирование исторических процессов. Математизация истории началась с моделей демографических процессов [1-3] и продолжилась в трудах синергетиков [4-7]. Естественным путём математизации истории является мобилизация сохранившихся статистических данных и использование достижений математической статистики. Более абстрактным является написание, исследование и решение подходящих дифференциальных уравнений для исторических процессов — путь, который так успешно использовала физика, теория биологических популяций [8] и труды Римского клуба [9]. На этом пути исследователями получены следующие результаты [1-3]:

1) Объяснён мировой демографический процесс ограничивающим действием экологического барьера на экспоненциальный рост населения Земли.

2) Открыта экологическая пауза конца XX века — отставание роста населения Земли от роста ёмкости техносферы — экологической ниши человечества.

3) Обнаружены причины снижения рождаемости по мере индустриального развития — информационного барьера — как следствия наложения возраста обучения на фертильный возраст женщин и повышенные нормы потребления в современном обществе.

4) Сделан прогноз будущего развития демографической ситуации на планете — рост населения Земли в середине XXI века останавливается и происходит его дальнейшее вымирание.

Пусть t — время, а T — дата от Рождества Христова (РХ). Зависимость ёмкости P (человек) экологической ниши человечества (техносферы) и численности N (человек) населения Земли от времени t описывается следующими уравнениями:

$$\text{уравнение роста населения по Мальтусу (1798) } dN/dt = N/\tau(t); \quad (1)$$

$$\text{экологический барьер (2003 [1]) } N = k \cdot P, k \leq 1; \quad (2)$$

$$\text{уравнение роста (2003 [1]) ниши (техносферы) } dP/dt = NP/C; \quad (3)$$

$$\text{экологическое уравнение роста населения } dN/dt = kNP/C. \quad (4)$$

Характерное время $\tau(t)$ (время увеличения численности населения в e раз) стремительно уменьшалось во всём мире в XIX и XX веках. Напротив, одновременное увеличение величины $\tau(t)$ в развитых странах — это демографический переход, т.е. снижение темпов роста населения.

Из уравнений (1)-(4) непосредственно следует:

$$\text{уравнение Капицы для населения Земли (1999 [5]) } dN/dt = N^2/C; \quad (5)$$

$$\text{формула фон Фёрстера для населения Земли (1960) } N = C/(T_0 - T); \quad (6)$$

$$\text{уравнение годового прироста ниши (2007 [6]) } dP = C/(T_0 - T)^2. \quad (7)$$

Параметры уравнения (6) можно найти из данных С. П. Капицы [4, 5], построив линейный тренд функции $1/N$ с помощью системы Excel, например. Получается, что $C = 197,005$ млрд человеколет, а $T_0 = 2025$ год. Смысл величины C не раскрывается. Уравнение (2) говорит о том, что население, превышающее величину P , не может выжить и обречено на вымирание.

Демографические данные показывают, что уравнения (1)-(7) адекватны только в эпоху экологического дефицита (экодефицита) — с момента полного заселения экологической ниши где-то около 30 тыс. лет назад [4, 5] и до ~ 1975 г. Избыток M населения должен был удаляться или даже не родиться из-за плохого состояния здоровья голодающих женщин. Уравнение гибели потенциальных и реальных людей от экодефицита имеет вид

$$dM/dt = N/\tau(t) - N^2/C. \quad (8)$$

К-модель этногенеза. Демографический процесс отражает человеческий способ приспособления к природной среде — расширение своей экологической ниши, т. е. техносферы. Этногенез — продукт внутривидовой конкуренции за экологическую нишу. Ближайшей популяционной моделью такой конкуренции является модель «хищник — жертва».

Подробное описание этногенеза дано в работах Л.Н. Гумилёва [10]. Согласно Гумилёву, в социальной жизни происходит конкуренция трёх социотипов человека: пассионариев (пасси), гармоничников (гарми) и суббиологичных субъектов (субби). При этом пасси (П) вытесняют субби (С) как непосредственными притеснениями и убийствами, так и организацией военных и криминальных затей, где субби — расходный

материал. Гарми (Г), в свою очередь, вытесняют пассивы, как неудобных и асоциальных субъектов, плохих семьянинов и наиболее жертвенных воинов и диссидентов. И, наконец, субби живут за счёт сердобольных гарми, а зачастую просто грабят и убивают своих кормильцев.

Пассивы стремятся к «иррациональным» ценностям духа — истине, красоте, справедливости, чести, социальному лидерству. При этом они тормозят (подавляют) свои биологические инстинкты вплоть до жертвенности. Это, в конечном счёте, и позволяет человечеству расширять свою экологическую нишу, творить техносферу. Гарми не против рационального труда, но они не приходят в противоречие с биологическими позывами души и тела. Субби живут только ради удовлетворения плотских биологических потребностей: еды, секса, сна, агрессии, лидирующих позиций в сообществе. Для этого субби извлекают из гарми избыточность (И) — те материальные блага, которые гарми могут пожертвовать или лишиться насильственно без очевидного ущерба для своей численности. А поскольку избыточность создают пассивы, то такое положение дел сохраняется, пока есть эти самые пассивы. Как только пассивы практически уничтожены, эксплуатация гармоничного сообщества со стороны субби приобретает хищнический характер, что и приводит к обскурации, депопуляции и гибели этноса.

У этих трёх социотипов различно и экологическое поведение. Пассивы обеспечивают рост техносферы, гарми — хранители техносферы, а субби — её разрушители. Если пассивы и гарми оставляют потомкам благоустроенное место жительства (М), то субби оставляют после себя даже не биоту, а пустыню, которая постепенно возвращается в биоту.

Л.Н. Гумилёв считает гарми основным социотипом человека, появление пассивы он объясняет генетическим процессом мутации непонятного (космического?) происхождения, а субби — исчезновением гена пассивности. Эта теория похожа на объяснение альтруизма и эгоизма сочетанием рецессивного гена альтруизма с доминантным геном эгоизма подобно известной теории пола как сочетания Х и У хромосом. Однако всё не так просто. Л. Н. Гумилёв полагает, что пассивы, гарми и субби — это типы социального поведения, которые определяются не только наследственными признаками, но и индукцией социальных установок людей.

Из исторических наблюдений, математических и каузальных моделей демографии и этногенеза вытекают следующие предварительные выводы.

1. Современное человечество прошло три крупных этапа антропогенеза: 1) эпоха расселения по планете Земля [5]; 2) эпоха экологического дефицита и этногенеза, как результата конкуренции людей за экологическую нишу на Земле [10]; 3) эпоха экологической паузы и мирового экологического кризиса [1-3]. Экопауза завершается в XXI веке, после чего начинается вымирание постиндустриальной цивилизации и, возможно, замена современного *homo sapiens* новым видом разумных людей.

2. Репродуктивное поведение человека, как биологического вида, мотивируется сексуальной потребностью. Появление потомства при этом является не целью, а побочным результатом сексуальности. Если репродуктивное поведение людей не изменится, постиндустриальная потребительская цивилизация вымрет. Возможно, что это обусловлено не только социокультурными, но и генетическими факторами, сформированными в эпоху экологического дефицита. Современные люди вымирают в условиях экологической паузы, экологического кризиса и избытка.

3. Исторический процесс в эпоху экодефицита детерминирован, в основном, этногенезом — объединением людей, родственных генетически, психологически и социокультурно, в борьбе за экологическую нишу на Земле [10].

4. Конкуренция происходит не только между этносами, но и внутри этносов, как минимум, между тремя генотипами людей: пасси, гарми и субби. Ближайшей математической моделью этой конкуренции является модель «хищник — жертва».

5. Основные исторические повороты происходят при смене этапов этногенеза, когда меняется доминанта социального поведения. С небольшими вариациями коэффициентов это наблюдается на моделях этногенеза и в Египте, и в Европе, и в России, и в Древней Греции, и в Византии. Это, очевидно, общая закономерность этногенеза.

6. Хорошее совпадение волн этногенеза в Египте, Западной Европе, России, Древней Греции и Византии (это одна и та же кривая) говорит о том, что этногенез практически не зависит от климата, расы, культуры, календарного времени и уровня технологии. Это значит, что этногенез, скорее всего, не социокультурное и не экономическое, а природное явление, связанное с генетикой человека как биологического вида.

7. Для появления носителей пассионарной и иной генетики нет необходимости в каком-то космическом вмешательстве. Волны этногенеза возникают, как и в модели «хищник — жертва», из-за нелинейности процессов конкуренции людей.

8. Исторический процесс объективен, закономерен и практически не зависит от желаний и идей отдельных людей или социальных групп. Никакие социальные, просветительские или воспитательные меры не могут изменить ход истории. Люди могут предлагать самые разумные и прогрессивные идеи или социальные институты, но тщетно. Всякая идея будет продуктивна тогда и только тогда, когда для её восприятия и реализации появится достаточное число генетически подходящих людей — пасси, гарми или даже субби. И в этом трагедия гениев и пророков.

9. На волне подъёма и акме доминирует самая жёсткая религиозная социокультурная установка, которая невыносима для возрастающей массы гарми, а потом и субби. В результате происходит надлом: смута, гражданская война или революция, смягчение нравов в пользу витальных инстинктов гарми и субби, установление социального равновесия и законности, а точнее — безразличия к высшим сакральным ценностям. Этот результат развития пассионарной культуры есть, собственно, цивилизация, как и утверждал О. Шпенглер [11].

10. В своём развитии цивилизация становится всё более агрессивной по отношению к культуре, породившей эту цивилизацию. Это приводит к обскурации — разгулу субби, отрицанию и осмеянию пассионарной классической культуры, её вытеснению массовой поп-культурой. После этого этнос, потерявший пассионарность, базовые ценности и мотивы для продуктивной деятельности, гибнет. Начинается депопуляция, беспокоящая деятелей культуры — так называемых интеллектуалов.

11. Интеллектуалы не знают ни фундаментальных законов истории, ни математики. Поэтому они не в состоянии понять происходящие процессы и горячо обсуждают разные благоглупости (Салтыков-Щедрин), окончательно разлагающие гибнущий этнос.

12. Теория этногенеза по Л.Н. Гумилёву в целом выдержала проверку математическим моделированием. Качественная картина этногенеза хорошо подтверждается. Однако если сменить некоторые коэффициенты в К-модели, можно получать различные сценарии этногенеза с пролонгированной фазой реликта, с различными длительностями волн этногенеза, с равновесными реликтовыми состояниями

даже без тех или иных социотипов человека. Всё это, впрочем, получается так же, как и на более простой модели «хищник — жертва».

13. Живая и богатая событиями История получается в узком коридоре параметров, в которые человечество попадает не так уж часто. Недаром Н.Я. Данилевский [12], О. Шпенглер [11] и А. Тойнби [13] насчитывают в истории едва ли два десятка заметных культур и цивилизаций.

Жизненно необходимо математическое и компьютерное моделирование исторических процессов современности. Численные результаты демографии и исторической статистики не дают полного понимания мотивов людей и, следовательно, самой истории. Для получения моделей, достаточно точных для научного исторического прогнозирования, метод К-моделирования должен быть развит и реализован полностью.

Список литературы:

1. Воробьев В. А., Воробьева Т. В. Экологический императив и демографический процесс // Вестник Поморского университета. Сер. Естественные и точные науки. 2003. №1(3).122-131.

2. Воробьев В. А., Воробьева Т. В. Демографический парадокс, экология и религия // Свеча-2003: Наука и Религия: сб. научных и методических работ по религиоведению и культурологии / под ред. Е. И. Аринина. Архангельск: Поморский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2003.

3. Воробьев В. А., Воробьева Т. В. Экологическая пауза — системный кризис человечества // Исследования в области глобального катастрофизма / под ред. В.К. Журавлёва. Вып. 1. Новосибирск: Редакционно-издательский центр НГУ, 2006. - С. 69-109.

4. Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. Синергетика и прогнозы будущего. 2-е изд. - М.: Эдиториал УРСС, 2001. 288 с.

5. Капица С. П. Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле. Очерк теории роста Человечества. - М.: Международная программа образования, 1999. 240 с.

6. Малков А. С., Коротаев А. В., Халтурина Д. А. Математическая модель роста населения Земли, экономики, технологии и образования // Новое в синергетике, новые проблемы, новое поколение / под ред. Г. Г. Малинецкого. М.: Наука, 2007. - С. 148-186.

7. Народонаселение стран мира. Справочник / под ред. Б.Ц. Урланиса. 2-е изд. - М.: Статистика, 1978. – 120 с.

8. Базыкин А. Д. Нелинейная динамика взаимодействующих популяций. - М.; Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2003. 368 с.

9. Форестер Дж. Мировая динамика. - М.: Наука, 1978. 314 с.

10. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы. - М.: АСТ, 2004. - 575 с.

11. Шпенглер О. Закат Европы. - Новосибирск: Наука, 1993. - 592 с.

12. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. - СПб.: ГЛАГОЛЬ, СПбГУ, 1995. 501 с. <http://www.booksite.ru/fulltext/jev/rop/ada/nil/index.htm>

13. Тойнби А. Дж. Постигание истории. <http://www.hrono.ru/index.php>

Ұстағалиев Е.О.

*Тарих ғылымдарының магистрі, Сулейман Демирел атындағы университет,
Қаскелең, Қазақстан,
ernar.ustagaliiev@mail.ru*

ЖОҢҒАР ХАНДЫҒЫ ҚҰЛАҒАННАН КЕЙІНГІ ҚАЗАҚ-ОРЫС ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ

Abstract. In this article, I investigate considered geopolitical position in the Central Asia, after down Djungar state. In XVIII century (into II-half century) about to crossing Kazakh-Russian connection in new stage, and influence Chinese political factors to it and to appear aim of my work. I analyze essence politician Kazakh rulers in that time.

Keywords: diplomacy, foreign relations, Chinese factors, embassy relationship.

Бір ғасырдан аса уақытқа созылған қазақ-жоңғар қарым-қатынасы соңғысының құлап, тарих сахнасынан кетуімен аяқталады. Жоңғар хандығының құлауы да өз соңында саяси салдарын қалдырды. 1758 жылы циндік билік иелері Ресей әкімшілігінен жоңғар тағының мұрагері, антициндік ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі Әмірсананы тірідей беруін, болмаса оның өлі екеніне көз жеткізуін талап етеді. Оған да қанағаттанбай, мүрдесін беруін сұрап тағы елші жібереді. Ресей тарапының бұл сұранысты қабыл алмауы орыс-қытай қатынасының нашарлауына әкеп соғады. 1757-1759 жылдар аралығындағы Петербург пен Пекин арасындағы хат жазысу тақырыбы Әмірсананың қалдығын беру мәселесі турасында өрбіді [1, 302-303 б.].

Жоңғариядағы жаулап алу қимылдары 1759 жылы цин әскерлерінің Жұлдыз тауындағы ойраттардың азаттық күресінің соңғы ошағын жоюмен аяқталады.

Жоңғар хандығының жойылуы Орталық Азияда қалыптасқан арасалмақты, бірқатар күрделі саяси және халықаралық жағдайларды өзгертті. 1758 жылы Жоңғарияны және 1759 жылы Шығыс Түркістанды иеленуі нәтижесінде Цин империясы өзінің шекарасын Ресей және Орта Азия хандықтарының аумақтарына дейін кеңейтті де, аймақта геосаяси және әскери-стратегиялық күрделі ахуал тудырды. Ш.Уәлиханов бұл турасында: «Падение сильной Джунгарии, бывшей грозой для Средней Азии, и, наконец, завоевание единоверной Малой Бухарии навели на всю Азию панический страх» [2, 233 б.] деп жазады. Бұл кезеңде Цин әскерлерінің жылжуынан Ресей империясының да алаңдаушылық танытқанын көруге болады. Әсіресе, қол астындағы иеліктері – Сібір аймағы мен бодандығын енді ғана қабылдаған қазақ хандықтары үшін Цин басқыншылығынан қауіптенді. Қытай әскерлерінің Әмірсананы желеу еткен басқыншылық жорықтарынан негізінен Орта жүз аймақтары мен халқы зардап шекті. Сол тұста Орта жүздің біраз руларына иелік еткен Абылай сұлтан алғашқы соққыларды қабыл алып, басқыншыларға қарсы күресуіне тура келді. Дегенмен күш теңемес болғандықтан, Абылай Цин тағының иесіне елші жіберіп, өзінің мойынсұнатынын жариялайды. Абылай маньчжур әскерінің қолбасшыларының елшілерімен 1757 жылдың 22 шілдесінде Аягөз өзенінің маңында кездеседі. Кездесу барысында Абылай қытай императорына өз бодандығын растау үшін Пекинге елші аттандыратынын айтады, сонымен қатар Қытай арасында сауда айырбасын жасау мәселесін көтереді [3, 33-34 б.]. Бұл орыс әкімшілігін одан бетер мазасыздандырады. Ал бұл тұрғыдан Абылай сұлтанның өз есебі бар-тын.

Абылай өзінің қытайлықтармен байланысы туралы Неплюев пен Тевкелевке жазған хатында баяндайды. Алайда қытай елшілерімен кездесу барысындағы нақты мән-жайды, соның ішінде бодандық туралы мәселені толығымен ашып айтпай, өзінің олармен бейбіт көршілік шарт жасасқаны туралы хабарлайды [4, 246-247 б.]. Сондай-ақ жауабында: Қоймаңырақ, Қозымаңырақ және Жиынкөл (Дшинкуль) деген үш жерде тұратын 60 мың қытаймен келісім шартын жасасып, Еренқабырға деген жерде Орынбордағыдай сауда орталығын ашуға келіскенін және осы мәселе бойынша қытай богдыханына өзінен 13 кісі елшілікке жібергенін айтады. Тағы да, 1757 жылдың желтоқсан айында Абылайға қытайдан 4 елші келгенін, оған: «маған ұлымдай болсын, өзінің елінде аман-есен болсын, бір әкенің баласындай болайық», деп Қытай патшасының сәлем айтқанын жеткізеді [5, 548-549 б.]. Неплюев пен Тевкелев өздерінің Сыртқы істер алқасына жолдаған мәлімдемелерінде Абылай ханның Ресейге оң пиғылын сақтап келетінін, дегенмен де қытай богдыханының емексіткенінен сақтану керектігін ашық айтады. Абылай жолдаған хаттарында істің жөн-жапсарын үнемі жасырып отырды, оның 13 адамды богдыханға сауда мәселесін келісуге аттандырдым деуі, сондай саясатының көрінісі десек болады. Ал сол аталған елшілікте Абылайдың елшілері Қанжығалы, Өміртай, Төлен, Еренжі, Абылайдың інісі Әбілпейістің елшісі Танаш, Бөкенайлар Жыхыға (Ежен ханның көшпелі сарайы тұрған жазғы қоныс) келіп, патшамен дидарласып, хат табыстайды [6, 33-34 б.]. Орыс әкімшілігі Абылайдың қытаймен бұндай байланыстарынан секем ала бастайды да, бұндай тығыз байланыстарға кедергі жасауға тырысты. Абылайға әлсін-әлсін елші жіберіп, жағдайдың мән-жайын бақылау үстінде болды. Ресей патшасының 1758 жылғы 19 наурыздағы жолдауында егер қытаймен соғыс бола қалса, қазақтардан мүмкін болғанынша көп әскер жиып, қытайлықтардың бетін қайтару үшін Сібір шебіне аттандыру тапсырылды. Бұл кезде Кіші жүз ханы Нұралы 30 мыңға дейін әскер бере алатынын Тевкелевке хабарлайды [4, 252 б.]. Қытай тарапы да қазақтардың Ресей боданы екенін жақсы білді, олар да «тұрақсыз» қазақтардың астыртын әрекеттеріне алаңдаушылық білдірді. Қытай патшасының 1758 жылғы 3 сәуірдегі жарлығында жоңғарлардан қалған Хасик Шира жұртының қарақшылықпен айналысып жүргенін, Шеріннің Шешенқарадан Сарыбелге қашқанын, қазақтың Кіші жүзінің ханы Нұралының және оның інісінің сарбазы екі бөлініп, олардың ізіне түскенін, Кіші жүзден Ералы сұлтандар он мыңдай адаммен Шуға аттанып, Орта жүзден Сартоғым батыр 2000 мыңдай сарбазбен Ақтау-Ұлытаудан жолға шығып, Қабанбаймен Керейбұлақта тоғысып, Шерінге жабыла лап қоймақ екендігін мәлімдейді [6, 39-40 б.]. Бұдан әрі ойраттардың қалдығын талқандаған қазақтар бос жерлерге ие болып қалуы мүмкін деп Қытай жағы күдіктенеді. Сондықтан, ол жерлерді әскермен қатаң күзетіп, қазақтарды өткізбеуді тапсырады. Өз кезегінде орыс әкімшілік орындары қытайлықтар тарапынан болатын қауіпті болдырмау үшін алдын-ала шаралар қолдану керектігі ұйғарылады. Мемлекеттік алқаның 19 наурыздағы 298 жарлығына сәйкес, қытайларға қазақ ханы Нұралы бастаған Кіші жүзді қарсы қою керек деп шешім жасайды: «...Мұндай жағдайларда, біздің ойымызша, Нұралы ханды інілерімен, Орта жүздің Абылай сұлтанын және беделді-беделді ел ағаларын көндіріп, мейлінше қуатты әскер күшін жарақтап, оларды Ресей шекарасына қауіп төндіріп тұрған қытайларға, жоңғарлар мен моңғолдарға қарсы жұмсап, пайдаланып қана қоймай, қытайлардың бұрынғы жоңғар және моңғол жерлеріне табан тіреп бекінуіне қарсы жұмсауға болар еді» деп қаулы етіледі [4, 258-259 б.].

Осылайша жоғарыда келтірілген құжаттардан көретініміз, Жоңғар хандығы құлатынғаннан кейінгі алғашқы жылдары екі алып мемлекет арасында жоңғарлардан

босап қалған иеліктер үшін жүргізілген стратегиялық жоспарлары мен мүдделер тоғысы нақты жеңімпазды аз уақыт ішінде анықтап бере қоймады. Қытай империясының бастапқы кезеңде қазақ хандықтарын өз қоластына кіргізіп, жерін басып алуы, оның экспансиялық жоспарлы саясатының негізгі бағыттарының бірі болды [3, 34 б.]. Алайда қытай императорына қазақ жерлерін басып алу жоспарын жүздердің Ресей қоластына өтуі жүзеге асыртылды. Оларға дәл бұл жағдайда қазақ билеушілерінің сөз жүзінде болса да бодандыққа ант етіп, соның белгісі іспеттес болған сый-сияпаттарды уақытылы жіберіп отыруы да қанағаттандырды.

Осындай алмағайып қиын кезеңде жер мен ел тағдырының ауырпалығы билеушілердің иығына артылды. Ресей мен Қытай арасында мекен еткен Орта жүз қазақтарының билеушісі Абылай, Ресей боданы бола отырып, енді Цин империясымен де дипломатиялық байланысқа түсуге мәжбүр болады. Ғалым Қ.Әбуевтің жазғанындай, екі алып империя арасында бола отырып, Абылайдың көздегені – Қытаймен бейбіт келісімге келіп, оның рыногына жол ашу, екіншіден, Қытай факторын Ресей империясына қарсы қолдану болғаны сөзсіз дейді [7, 27 б.].

XVIII ғасырдың 60-шы жылдарындағы халықаралық қатынастар біраз саябырлаған деңгейде өрбіді. Бұл тұста Ресей мен Қытай тараптары қазақ жүздеріне өз ықпалдарын жүргізуге тырысты. Бұны орыс әкімшілігінің құпия жарлықтарынан байқауға болады. 1761 жылғы 2 қарашадағы Ресей Сыртқы істер алқасы құпия комиссиясының ұйғарымына сәйкес, сол жылғы 22 қыркүйекте генерал-майор Вейморн қазақтарды тыныштандырып, ежелгі салтынан айыру, мінез-құлқын жұмсарту, олардың негізгі байлығы болып табылатын малын бірте-бірте азайтып және бізге шын берілген рухта бағындырудың жоспарын жеткізді. Құпия алқа қазақтарға әділ және кешіріммен қарау, олардың малын шекараға таяу бағуға рұқсат беру, қазақтардан қашып шыққан тұтқындарды (егер олар Ресей азаматы болмаса) және өтіп кеткен малдарды ұстап қалмай, қайтару жөнінде Вейморнның ұсынысын қолдайды. Сондай-ақ, Абылай сұлтан мен Құлсары батырдың өздеріне баспана, малдарына қора-қопсы салып беру керек деген ұсынысты да орынды деп бағалайды. Бұл шараларға қазынадан едәуір шығын кететін болса да, қазіргі жағдайда, әсіресе қытаймен арадағы қатынастардың өзгеше жағдайында, қазақтарды бауырға тартып, қытайдан алшақтату қажеттігіне байланысты қаражат шығындарына баруға болатынын айтады [5, 630-632 б.]. Осылайша, олар қазақтарға қандай жақсылық істеп отырғанын әйгілеп, қытайдан іргесін аулақ салады деп есептеді. Қазақ билеушілеріне үй салып беру мәселесін 1762 жылдан бастап тиісті мекемелер арқылы жүзеге асыра бастайды. Үкімет шекараға жақын жерге Абылайға арнап ағаштан үй салып бермекші болып ұйғарды, алайда бұл идея тек 1779 жылы ғана жүзеге асырылады. Қазақ билеушілері Ресейдің мұндай саясатынан пайда тауып қалуға тырысты. 1764 жылы Абылай өзіне қазақтарды орыстың агротехникасын үйрету үшін он орыс шаруасын, үй салу үшін шеберлер мен материалдар жіберуді сұрады. Алайда Абылайдың Ресейге сырттай қарағанда жақсы осы көзқарасы, дегенмен де қазақ сұлтанының астарлы саясаты ғана болатын [8, 260 б.]. Орталық, сонымен қатар, қазақтарды отырықшы тұрмысқа көшіру мәселесін де талқыға салады. Бұны да генерал Вейморнның алқаға жасаған ұсынысынан көруге болады. Онда: «Қалай да (қазақтарды) отырықшы тұрмысқа бейімдесек, мұның тұрмысқа қолайлы жақтарын өздері де сезіп, бойлары үйренер еді. Сөйтіп, қазақтардың тұрғын жерлерін есепке алуға мүмкін болады... Әуелі өзіміз пішен шауып беріп, кейін өз малдарына өздері қысқы азық дайындап алуына жағдай жасайық. Өйткені, қазақтардың қолда тұрып пішенмен азықтанған малдары мен жылқылары қатал

қыстың ауыртпалығын сезбей, тебін малдарына қарағанда әлжуаздана береді. Ал, пішен шабумен айналысқан қазақтар жұмыспен айналысып, бос уақыты азаяды. Қыстың қатты аяздарында жылы үйде болады. Құлын кезінен қорада өсіп, пішенмен азықтанған жылқы тебінді ұмытып, қолдан ғана шөп жеуге үйреніп кетеді. Шөп қоры шектеулі болғандықтан, мал саны да азая береді, малы азайса, қазақ та тұрақтанып, жуаситын болады, бізден көмек пен қамқорлық сұрай бастайды. Мініс аттары азайғаны да жақсы. Қытайлар қазақтардан көп ат сатып алмас еді, атты әскер жасақтау мүмкіндігінен айырылар еді» [4, 327-330 б.].

Ресей әкімшілігі қазақ билеушілерін орталықта болып жатқан жаңалықтардан үнемі хабардар етіп отыруды жөн санап, оқиғалар желісі туралы хаттар жолдап отырды. Аталған кезеңде Сыртқы істер алқасы 1761 жылы 25 желтоқсанда Елизавета Петрқызы патшаның қайтыс болуына байланысты Нұралы ханға, оның інілері Ералы мен Айшуаққа және Орта жүздің сұлтаны Абылайға император III Петрдің таққа отырғаны туралы және жарты жылдан кейін, яғни, 1762 жылы 28 маусымда Екатерина II патшайымның таққа отырғаны туралы грамоталар [4, 333-340 б.], сондай-ақ Ресей Сыртқы істер алқасының 1763 жылғы 2 тамыздағы жарлығынан Нұралы ханға және Орта жүздің сұлтаны Абылайға Орынбор губернаторы болып, мемлекеттік кеңесші Дмитрий Волковтың тағайындалғаны туралы грамоталар жіберіледі [4, 358 б.]. Ал қазақ билеушілерінің Қытай богдыханымен қатынастары бір қалыпты десек болады. Абылай сұлтан мен Әбілпейіс сұлтандардың елшілері Пекин шаһарына үнемі қатынасып тұрды. Өз кезегінде Қытай патшасының да қазақ билеушілеріне жолдаған жарлықтары шынайы ахуалдан хабар бере алмайды. Дегенмен, қазақ елшіліктері 1757 жылы Тарбағатайға, 1759 жылы Ертістің жоғарғы ағысындағы жерлерге, 1760 жылы Іленің жоғарғы ағысына өз құқықтарының танылуына қол жеткізді. Қытайлар бұған келісіп, қазақтарға заңды түрде тиесілі жерлерді жоңғар көтерілісшілеріне қарсы күресте көмек көрсетуге уәде бергені үшін қайтарып берді [8, 251 б.]. Алайда XVIII ғасырдың 60 жылдарының басында циндердің бұл бағыттағы саясаты өзгерді. Қытай әскерлері қазақтарды олардың Шығыс Қазақстандағы орнығып алған жерлерінен күшпен қуып шығаруға тырысты. 1762-1765 жылдардағы әрекеттер ерекше қатыгездік болды. Бұны 1762 жылғы 21 желтоқсандағы Қытай патшасының қазақ шекарасындағы әскербасыларына берген жарлығынан көреміз. Онда: «...Алдында қазақтарға жарлық бергенмін... Қазір олар жер шетінен өтіп, мал бағатын болса, сол жарлығым бойынша малын тартып алыңдар. Егер қолбасшыларын қолға түсіре алсаңдар, тез арада хабар етіңдер. Тіпті, солардың арасында Абылайдың өзі болса, оны да ұстауға болады. Қалай да оларды именетін ету керек» [6, 61 б.] делінген. Қытай патшасы қазақтарды қорқыта отырып, олардан белгілі дәрежеде пайда көруге тырысты. Ең алдымен қытайлықтар қазақ аттарына қызығушылық білдірді. Цин әкімшілік орындары мен қазақ билеушілері сауда айырбасын үнемі ұйымдастырып отырды. Қазақ тарапы жылқыларды көбіне Үрімжі базарына апарып өткізген. Сондай айырбас сауданы 1758 жылы 17 қыркүйекте Қабанбай жасайды. Ол Үрімжі базарына 300-ден аса жылқыны айдап әкеліп, сауда жасайды [4, 265 б.]. Жылқыны тек сауда үшін ғана емес, сонымен қатар Қытай патшасына сый ретінде тарту етілген. Қазақ билеушілері императорларға жылқы сыйлау 1757 жылдан бастап, 100 жыл бойы жалғасты. Қытай императорларына барлық қазақ билеушілері - Әбілмәмбет пен Абылай хандардан бастап, олардың ұрпақтарына дейін барлығы да жылқы тарту етіп отырған. Алғашқы төрт жылқы Цяньлунға қазақтар тарапынан 1757 жылы тамыз айында сый ретінде беріледі [9, 124 б.].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. – Москва: Наука, 1983. – 335 б.
2. Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. 5 томдық. IV том. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 463 б.
3. Хафизова К.Ш. Китайская стратегия Цинской империи. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2007. – 104 б.
4. Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдардың жинағы (Құрастырған, қазақшаға аударған, көрсеткіштерін түзген, түсініктерін жазған З.С.Тайшыбай). – Петропавл, ЖШС «Астана» баспасы, 2005. – 477 б.
5. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сборник документов и материалов. – Алма-Ата, Изд-во АН КазССР, 1961. – 744 б.
6. 100 құжат (Қазақ хандығы мен Чиң империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар). – Алматы, “Санат”, 1998. – 221 б.
7. Әбуев Қ. Қазақстан тарихының «ақтандық» беттерінен. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 144 б.
8. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3 том. – Алматы: «Атамұра», 2002. – 768 б.
9. Хафизова К. Кони в диалоге цивилизаций. – // Экономические стратегии. – №1/2007 (4).

УДК 930.2

Ұстағалиев Е.О.

*Тарих ғылымдарының магистрі, Сулейман Демирел атындағы университет,
Қаскелең, Қазақстан,
ernar.ustagaliev@mail.ru*

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ БИЛЕР ТӨҢКЕРІСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Abstract.In this article consider precondition and reason revolution of bi in the history of Kazakhstan, in the II-half of century. Specifics system authorities of khan, role and phenomenon bi appear object of research. In this work was using historical composing «zhyr» like original source.

Keywords:history, authorities of khan, institute of bi, historical composing, phenomenon bi.

Өткен ғасырдағы ұлтымыздың біртуар перзенті болған Ахмет Байтұрсынов: «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих» деп айтқанындай, тарих беттерінде қалған батыр бабаларымыздың ерліктеріне бей-жай қарамай, өткеннен сабақ алуымыз керек. «Мәдени мұра» және «Халық тарих толқынында» бағдарламаларына сәйкес өткен тарихымызды қайта жаңғырту, қалпына келтіру және жаңадан қайта жазу негізге алынды. Соңғы уақыттарда төл тарихымызға деген қызығушылық артып келеді. Соның бір айғағы ретінде Қазақ хандығының құрылғанына 550 жылдық ұлы мерекені мемлекеттік деңгейде атап өттік. Дүбірлі мерекенің бір естелігі ретінде Қазақ хандығының құрылуы тарихында есімдері ерекше аталатын Керей мен Жәнібек хандарға Тараз қаласынан ескерткіш

орнатылды. Кейінге өскелең жас ұрпақтың санасында қазақ халқының тарихы сайрап тұрса елдігіміз мәңгі болары анық.

Қазақ хандығы құрылған сәттен-ақ ел арасында билерге деген құрмет ерекше болған. Би-шешендер даулы мәселені түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Тындырғанда да хатсыз, харарсыз, ауызша жүзеге асып, бітіп жатқан. Ел ішінде болып жатқан жағдайларды жоғарғы билік иесі – хандарға бүкпесіз жеткізген-ді. Халық басшысы болған хандар да әрдайым билермен кеңесіп отырған.

Қазақ ел таныған шешен, билерге кенде болмаған. Ұлы ғалым Шоқан Уалихановтың айтуынша, оларды халық өздері қалап, би атап отырған, ешқандай арнайы сайлау болмаған. Ал, би болып белгіленетін кісілер өзінің шешендігін, әділ төрелік айта алатын қасиетін көпшілік алдында көрсете білген. Олар барынша адал, ешкімге бұра тартпайтын, тура сөйлейтін нағыз шешен әрі ақылгөй, халық қамқоры болған. Сондықтан да халық «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» деп мақалдап кеткен.

Әсте қазақтың шешендік өнері, билік құру дәстүрі Әз-Жәнібек ханның, Жиренше шешеннің тұсында өркен жайып, Әз-Тәуке ханның кезінде биік шыңға көтерілсе керек. Атақты Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің даңқы осы кезде бүкіл қазақ даласына жайылды [1, 4 б.].

Ханның ел арасындағы өкілі – билер, жыраулар болған. Олар әрдайым ханның жанынан да табылып отырған. Мысалы, Керей мен Жәнібектің жанында Асан қайғы жүрді. Асан қайғының ұлылығы, данышпандығы, көрегендігін барша халыққа аян. Халық ішінде Асан қайғының Желмаясына мініп алып, Жерұйықты іздейтін аңызы кеңінен тараған.

Асанды көбіне хан қасынан көреміз. Оның бізге жеткен толғаулары түгел дерлік Әз-Жәнібек ханға арнай айтылған. Алайда Асанды сарай ақыны деуге болмайды. Халық аңыздарында Асан қайғы жайында «бұл қария қашанда ханға жағынбай, жарамсақтанбай тура сөйлеуші еді» делінеді. Бұл сөздің ақиқаттылығы Асан толғауларынан-ақ байқалады.

«Әй, хан, мен айтпасам білмейсің,

Айтқаныма көнбейсің,

Шабылып жатқан халқың бар,

Аймағын көздеп көрмейсің,

Қымыз ішіп қызарып,

Мастанып қызып терлейсің,

Өзіңнен басқа хан жоқтай

Елеуреп неге сөйлейсің», - дейді ол Жәнібек ханға.

Ханның елді өз бетімен билеп-төстеу, қаһары түскен адамның өлім жазасына кесу хақысынан айрылып, рубасы ақсақалдарсыз ешбір мәселені шеше алмайтын күйге жетуі – қазақ хандығының соңғы дәуіріне тән құбылыс. Ал Асан өмір сүрген заманда ханға жаңағыдай сөйлеу кез-келген шонжардың қолынан келер іс емес. Бұл – Асанның Асандығы ғана айтылған сөз.

Бұл жерде Асан – халық тілегінің жоқшысы, Асан мұңы – халық мұңы. Оның атына жалғанған қайғы деген анықтама халық сүйіспеншілігінің белгісі іспеттес. Асан мұңының тамыры тереңде. Оның негізінде халықтың сол кездегі тұрмыс-халіне жаны ашығандық, өмірге көңілі толмау бар. Асан қайғысы – бүгінгі тіршіліктің, ертеңгі болашақтың қамын ойлағандықтан туған қайғы. Сондықтан да өз толғауларында ол үнемі халық атынан сөйлейді [3, 9 б.].

Есім хан – қазақ хандарының ішіндегі ерекше тұлға. Оның ерлігі де, елдігі де биік. Ел іргесін қалаған, кеңіткен, қорғаған, айналасына ел батырларын жинаған батыр хан; батырлығына, батылдығына бола Еңсегей бойлы ер Есім атанған хан. Оның аты аңызға айналған. «Есім ханның ескі жолы» деген әдет-ғұрып жолының халық ішінде сақталуы да Есім ханның атақты хан болғанына куә. «Қазақта тұтас хандыққа Есім жеткен, тұтас билікке Төле би жеткен», - деген сөз бостан босқа айтылмаса керек [4, 5 б.].

Оған ел-жұрты «Еңсегей бойлы ер Есім хан» деп жыр арнаған. XVII ғасырда Қазақ хандығының тағына Есім хан отырады. Тәуекел ханның тұсында (1582-1598) көршілес хандықтармен жауласу кең өріс алды. Ол, әсіресе, Бұхара, Ташкент хандықтарымен әлсән-әлсін соғысып, көбіне жеңіспен оралады. Ойраттармен соғыста олардың біраз бөлігін өзіне қаратып, аз ғана уақыт қазақ пен қалмақтың ханы болып тұрады, 1595 жылдың мартында орыс патшасы Федор Ивановичтің Тәуекел ханды орысқа қарату грамотасында ол қазақ пен қалмақтың ханы деп аталады. Тәуекел ақырында Бұхара хандығымен соғыста өледі. Есім ханның (халық аузында «Еңсегей бойлы ер Есім» атанған) тұсында да соғыс толастамайды. XVI ғасырдың соңғы жылдарында Қазақ хандығының біраз күшеюі Есім ханның жеңістерге жетуіне біраз жағдай туғызды.

Қазақ ханы Есім қырғыз жұртын шоңбағыш руынан шыққан Көкем би арқылы билейтіндігін, қатаған мен шанышқылының әміршісі Тұрсынның көзін осы көкем арқылы құртып, кейін Ташкентте оның құрметіне «Көкемнің көк күмбезі» атанатын атақты мұнара тұрғызғандығын Шоқан Уәлиханов жазып кеткен [5, 83 б.].

Есім ханның замандасы, қолында ұстаған батыры Жиёмбет жыраудың біздің заманымызға жеткен шағын толғаулары хан мен жырау арасындағы бірлікті емес, араздықты, алшақтықты, алауыздықты білдіреді [6, 80 б.].

Халық Жиёмбетті әділ би, шешен жырау, айлалы, «аруақты» батыр деп дәріптейді. Жырау жас кезінде ханға қызмет етіп, оның сенімін ақтаған ерлердің бірі болған. Хан қолымен бірге аттанып, ерлік жорықтарды басынан кешкен. Жиёмбеттің ханға өз дегенін істетердей ықпалы болған. Оны мына жолдардан көруімізге болады:

Менің ер екенімді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің.
Дегенімді қылғансың,
Қайратымды білгенсің.

Өзінің сарай маңындағы орнын ханның есіне салып, оған адал қызмет еткен ердің бірі болғанын айтады. Ол өзінің бағасын біледі, елге де, ханға да керек адам екенін сездіреді.

Мен жоқ болсам Есім хан,
Ит түрткіні көрерсің.
Жиёмбет қайда дегенде,
Не деп жауап берерсің?..

Осындай ескертпелеріне құлақ аспаған бір бет ханға көңілі әбден қалған тұста өзінің өткен істеріне өкініш те білдіріп қояды. Оның сойылын соғып, адал жауынгері болғаны ескерілмей, ханның өзіне қаталдық жасап отырғанына қынжылады. Жырау ханға еткен істерін еске салып қана қоймайды, кейде өзінің батырлық жорықтарын баяндап, айбар да көрсетеді. Қалмақ шапқыны кезінде хан қатты сасып, хан ордасының берекесі кете бастаған ауыр кезенді оның есіне салады. Сол бір екіталай шақта тайсалмай тұрып, орданы қорғап қалғанын, бұл тұста ханның үй ішінің де қатты сасқанын, өзі болмаса жау қолында кетуі де мүмкін болғанын есіне салады [7, 274 б.].

Ел аңыздарында өзімшіл ханға қарсы пікірлердің болуы, оның Жиёмбет жыраудың атына байланысты айтылуы тегін емес. Оның негізінде белгілі шындық жатуы тиіс. Жиёмбеттің ханға наразы болып өткенін, оның өз соңынан ерер алашы (халқы) бар батыр екенін жыраудың бізге жеткен мына бір толғауы да айқындайды:

Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін,
Ат құйрығын кесермін,
Ат сауырын берермін,
Алыста дәурен сүрермін,
Қарамасаң, ханым, қарама,
Сенсіз де күнімді көрермін.

Жиёмбет – ханға қарсы өз наразылығын ғана емес, қалың топтың наразылығын білдірген жырау.

XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасыр басында (1680-1715 жж.) Хандық дәуір тарихында билік еткен Тәуке хан тұсында жүздерді билер арқылы басқарғанын білеміз. Бұл дегеніміз ел басқаруда билердің үлкен рөлге ие болғаны, яғни, шарықтау шегіне жеткендігін көрсетеді. Жоғарыда айтып кеткендей, билер мен жыраулар билікке тікелей әсер ете білген. Хандардың қисынға келмейтін қатал шешімдеріне өз ауыздарымен халықтың уәжін жеткізген. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген мақалы осының айғағы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
2. Жыраулар. – Алматы, Білім, 2007. – 200 б.
3. Қ.Байболұлы. Еңсегей бойлы ер Есім. Дастандар. – Алматы: 2005. – 320 б.
4. Ж.Тілепов. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б.
5. Ә.Дербісәлин. Әдебиет туралы толғаныстар. – Алматы: Ғылым.1990. – 296 б.
6. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.

СЕКЦИЯ 11
SESSION 11

Масс коммуникация және журналистік білім берудің қазіргі заманғы талаптары
Contemporary demands for teaching Mass Communication and Journalism
İletişim ve Gazetecilik Eğitiminin Güncel Sorunları
Нынешние требования в области преподавания журналистики и массовой
коммуникации

УДК 316.77; 070

Асылбек Г.

*Е.А. Букетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік Университеті, Қарағанды.
Магістрант, журналистика факультеті.
E-mail: gulbakhytassylbek@gmail.com*

МОБИЛЬДІ ЖУРНАЛИСТИКА - БОЛАШАҚТЫҢ ЖУРНАЛИСТИКАСЫ

Abstract. In this report the author tells about the mobile journalism as a rapidly developing type of journalism. The author tells the difference between a mobile and multimedia journalism and gives practical examples from the works of foreign lecturers.

Key words : multimedia journalism, mobile journalist, electronic device, a mobile phone .

Адамның миы менен ойлау қабілетін толықтай электронды құрылғылар жеңілдеткен бұл заманда барша дәстүрлі кәсіптер мен мамандықтардың да жұмыс алаңына электронды құрылғылар көптеп енуде.

Жылдар өте келе, тележурналист, радиожурналист, баспа журналисі деген сияқты дәстүрлі атауларға журналистика саласында онлайн журналист, интернет журналист, мультимедиялық журналист және мобильді журналист деген сынды жаңа атаулар енді. Жаңа атаулар өз бойына жаңа қызметтер мен жаңа мақсаттарды байлады.

Алайда, онлайн журналист, интернет журналистің нақты кім екенін қоғам жақсы білетін болса, мобильді журналист пен мультимедиялық журналистің атқаратын қызметтерінен көбісі не бейхабар, не кері түсінікте. Мультимедиялық журналист пен мобильді журналистің атауын да, атқаратын қызметін де шатастыратындар аз емес.

Мультимедиялық журналист деген кім?

Мультимедиялық журналист дегенді алғаш естігенде, газетке, сайтқа материал дайындай алатын, бейнеролик және т.б. журналистік қызмет атқаруға дайын адам көз алдымызға келеді. Шын мәнінде, мультимедиялық журналист деген кім?

Мультимедиялық журналистика - бұл журналистік материалды жеткізудің қандай да бір түрі. Бұл бір тақырыпта жазылған, бірақ құрамында бірнеше формат - фото, видео, мәтін, инфографика, интерактив бар медиаөнім болып табылады. Форматтардың үйлесімділігі әртүрлі, алайда сол материалда ортақ мағына, мақсат, тақырып, идея және мәселе болуы тиіс. Мультимедиялық журналистика бұл ретте телевизиялық, радио және газет журналистикасымен бір қатарда тұрады.

Бұл - ақпаратты жеткізудің басқа тәсілі, шығармашылық туындының басқа амалы. Телеарна адамы жақсы кадрға жоғары сезімталдықты және қозғалысты, радио адамы "дұрыс" дыбыс шығаруды, ал "мәтінші" баспа тілін жеткізуді алға қойса, мультимедия адамы үйлесімділікті қамтамасыз етеді. [1]

Мультимедиялық журналистика - бұл жалғыз - жарым журналистің жұмысы емес. Бұл - командалық жұмыс.

Ал мобильді журналистика дегеніміз не? Алдымен мобильді журналистің атқаратын қызметін анықтап алайық.

Американдық Wikipedia ашық электронды энциклопедиясының анықтамасы бойынша, мобильді журналистика дегеніміз кәсіби маманның, яғни көп жағдайда репортерлер қауымы халыққа жаңалықтар тарату үшін ақпарат жинап, өңдеуге және таратуға желілік байланысы бар портативті **электрондық құрылғыларды** пайдаланатын, жаңа медиа жариялаудың дамушы нысаны болып табылады.

Әрине, бұл-электронды құрылғылары жағынан да, ғаламторға қосылу мүмкіндігі жағынан да Азиядағы елдерден ерте дамыған Америка Құрама Штаттарында алғаш пайда болған журналистиканың жаңа бір бөлімі. Америкада мобильді журналистерді «МОЖО» деп атайды, ол сөз «mobile journalist» тіркесінің қысқартылуынан пайда болған.

2004 жылдың 17 ақпанында «The New York Times» атақты американдық баспа әлемде алғаш рет газеттің бірінші бетіне ұялы телефон арқылы түсірілген фотосуретті жариялады. Ол фотосуретте журналист дәл сол күні Нью-Йоркте өткізілген ірі шараны көрсеткен. Атап айтсақ, сол кездегі ұялы телефон саласындағы ең ірі екі «Cingular» және «AT & T Wireless» ұялы телефон компанияларының арасындағы ресми келісімшартты құру шарасы. Фотосуретте Джозеф Маккейба «AT & T Wireless» компаниясының бас қаржы директоры мен «Cingular» компаниясының бас атқарушы директоры Джон Зеглистің құжаттарға қол қойып жатқан сәті бейленген.

Аталмыш фотосурет өте қарапайым болып шыққан. Оқырмандардың бір тобына осы қарапайымдылық ұнаған болатын. Алайда, дәл сол уақытта ақпаратты тарату үшін, әсіресе сонау алып газеттің алғашқы бетіне түсірілген сурет ұялы телефон арқылы жасалғаны кейбіріне салғырттық болып көрініпті.

Бес жыл уақытөтер-өтпес **ұялы телефон** алдымен Азияның көп елдерінде бүтін ақпарат жинау құралы ретінде пайдаланыла бастаған болатын.

Кейін халықтың назарына мобильді телефонмен түсірілген видеорепортаж даусынылған болатын. Онда атақты американдық телерепортер Джереми Джоджола тек жеке ұялы телефоны және Qіk аттытегін веб- бағдарламалық құралын пайдаланып, видеосеп түсірген. 2009 жылғы 20 тамыз күні Джоджола өзінің Iphone телефоны арқылы және Qіk веб-бағдарламалық құралын пайдаланып, Нью Мехико, Альбукеркадағы КОВ-TV арқылыарнайы мобильді телерепортаж түсіріп, хабар таратқан болатын. Оның айтуынша, Qіk веб-бағдарламасы және Iphone телефондары сияқты технологиялар қызметінің басым уақытын жолда өткізетін журналистерге өте тиімді. [2]

«2011 жылғы әлем мобильді журналистиканың маңыздылығын таныған жыл болса, онда 2012 жыл ұялы телефондар тек жаңалықтарды жазу үшін жақсы деп санауды тоқтататын уақыт болады» деген пікірді 2011 жылдың аяғында Чилидегі Universidad Мауог университетінде мобильді журналистика саласын оқытатын профессор Кристиан Эспиноса білдірген болатын.

Кристиан Эспиносаның айтуынша, Эквадор президентіне қарсы ұйымдастырылған полицейлер көтерілісі немесе Чилидегі 33 шахтердің жерасты апатынан құтқарылу сәті сынды оқиғалар репортаждың кез-келген уақытта және кез-келген жерде жоспарсыз жасалу керектігін айқындаған.

Профессор Кристан Эспиносаның пайымдауынша, кез-келген адам мобильді журналист бола алмайды. Әрине, оқиға орнынан болған жайт жайында кез-келген адам

жаңалықтарды тарата алады. Алайда, ол жаңалықтардың қаншалықты фактілерге сүйеніп жасалғанын немесе қаншалықты расталғанын, қандай мақсатта таратылғанын байқау керек. Эспиноса «Қарапайым кәсіби білімі жоқ азаматтарға қарағанда арнайы білім мен дайындықтан өткен журналистер импровизациядан алыстау болады» деп баяндайды.

Нағыз мобильді журналист болу үшін бірнеше қағиданы білу керек (профессордың өз студенттеріне үйрететін дәрістерінен алынған):

- **Microblogging** - баяндаудың жаңа түрі. Эспиноса «микроблог ұялы журналистика үшін презентацияның жаңа нысаны болып табылады» деп нық сенеді. Басқаша айтқанда, мобильді журналистер әрқашан белгілі бір тақырып бойынша hashtags қосу керек немесе микроблог арқылы өзге де сервистермен өзара байланыстың басқа жолдарын табуға тиіс. Эспиносаның айтуынша, мобильді журналистер қысқа жазудың шеберлері болуға тиіс. Twitterдегідей 140 таңбадан аспайтын мәтіндердің маманы болуға тырысу керек, және сол 140 таңбаның қатарына арнайы фото, аудио немесе филеофайл да еруге тиіс. Сонымен қатар, жазылған жаңалықтың тақырыбы оңай әрі жылдам табылатындай ыңғайлы болу керек. Бір сөзбен, оқырман жазбаны емес, жазба оқырманды таба білу керек.

- **Оқырмандардың пікірлерін пайдаланыңыз.**

Оқиға орын алған жерде жүріп, пікір жазушы оқырмандардың пікірлерін басқара алу керек.

Қауіпті жағдайлар орын алған кезде мобильді журналистің оқырмандары оның жеке компасықызметін атқаруы тиіс. Мысал ретінде ол Nokia E71 көмегімен, Эквадорда полицейлердің өздері ұйымдастырған бүлік орын алғансәтте жаңалықтармен барыншабөліскен журналист Сьюзан Моранның тәжірибесін келтірді. Кросс-өрт кезінде ваннада құлыптаулы отырып, ол әлі жарияланбаған және адамдардың білгісі келген жаңалықтарды ортақ hashtags (хэштег, әлеуметтік желілерде ортақ тақырыпты бір ортаға жинақтайтын таңбаша) арқылы бақылап және қадағалап отырған.

- **Геолокацияны пайдалану арқылы уақытыңызды үнемдеңіз.**

Оқиға орталығында орналасқан ақпарат көздерін табу және не болып жатқанын талқылау үшін смартфонныңыздағы GPS функциясын пайдаланыңыз. Сіз бұл сәтте ақпаратты басқарушы боласыз, себебі оқиға орнына келместен бұрын сіз оқиғаны көрген-білген адамдарды таба аласыз, олардын пікірлерді ала аласыз.

-**Жаңалықтар тарату үшін жоспар әзірленіз.** Жаңалықтар таратудың кез-келген басқа да саласындағыдай, мобильді журналистпендайындалған материалдар да жеке платформалардың шеңберінен шығу мүмкіндігіне ие болуы тиіс. Өз алдыңызға «жаңалығымды барша ақпарат қолданушыларға жеткізе аламын» деген үлкен мақсат қоюыңыз қажет.

Мобильді журналистер қызмет барысында сандық фотокамералар және видеокамералар, ноутбук, смартфондарды немесе планшетті құрылғыларды дапайдалана алады және оларкөп жағдайда персонал немесе штаттан тыс журналистер болып табылады. Бірақ мобильді журналистің нағыз жұмыс құралы - мобильді гаджет, ұялы телефон. Ерекшелігі - жылдамдық.

Мобильді журналистер басым жағдайларда тек «breaking news», яғни шұғыл жаңалықтарды таратумен айналысады. Ол көбінесе оқиға орнынан, белгілі бір іс-шара немесе апатты жағдайлар жайында баяндап отырады. Мобильді журналистер онлайн жүйеде тез арада мәтінmessage жазып, оны шұғыл түрде жариялап, жазылған мәтінге қосымша видеофайл немесе аудиофайл, және көп жағдайда фотоны қосымша дәлел-мағлұмат ретінде тіркеп, жариялайды. Журналисткийның өзге бөлім қызметкерлерінен

басты айырмашылығымобильді журналист барлық жұмысты тек қолындағы бір ғана кішігірім құрылғы -ұялы телефон арқылы атқарады.

Мобильді журналистика журналистиканың өзге бағыттарынақарағанда көбінесе технология жағынан көп қаражат шығындауды талап етпейді. Оның басты қозғаушы технологиялары- арзан технологиялар. Әрине кәсіби телекамера, түрлі аппараттармен салыстырғанда смартқұрылғылар едәуір арзан болып табылады.

Стэфен Кьюинн есімді Сингапурлық мобильді журналистика оқытушысының «Mobile journalism in Asian regions» атты зерттеу еңбегінде автор мобильді журналистиканың қарқынды дамуы жайында көп құнды және өзекті пікірлер айтқан. Онда ол алдағы онжылдықта барша әлемдік БАҚ алаңында, дәл бүгінгідей жылдамдықпен дамиды болса, үлкен революциялар орын алады, көптеген өзгерістер мен дамуларға жол ашылады. Алайда, бұл өзгерістер көп адамға білінбей қалуы мүмкін, себебі ол бірден емес, баяу түрде жүреді деп жазады. [3]

Қазірде түрлі тегін видео және аудиомонтаждар жасау үшін мобильді құрылғыларға арналған бағдарламалар көп. Тіпті ұялы телефон арқылы жаңалықтар жасау едәуір оңай сияқты көрінеді.Алайда, ұялы телефонмен ақпарат таратқанның барлығымобильді журналист бола алады деген сөз емес. Оның бірнеше себептері бар.

Мобильді журналистке өзінен бөлек еш көмекші қажет емес, ол жанында көмекші, оператор, фоторгаф сынды қосалқы мамандарды қажетсінбейді. Ол тек ұялы телефонға байлаулы, оған тек ұялы телефоны қажет. Мобильді журналист жалғыз өзі үлкенді-кішілі мәтіндерді жаза алады, өзі суретке түсіре алады, өзі жалғыз белгілі бір бейнероликтер мен аудиодыбыстарды жаза алады. Содан кейін өзінің дайын өнімін бірден жариялай алады. Ол үшін мобильді журналистке белгілі бір жерде, жаңалықтар редакциясына баруға, уақтылы үлгеруге тырысып, дедлайндармен тығыз жұмыс істеудің қажеті жоқ. Ол барлығын бір орыннан қалт етпестен атқараалады.

Мысалға алатын болсақ, баршаға VJ ретінде таныс, videojournalist һәм тележурналист, телерепортерлер жалғыз жұмыс істей алмайды. Көп кезекте түсірілім алаңында бір топ адам жұмыс істейді, ол режиссер, гример, жарық түсіруші, бірнеше операторлар болуы мүмкін. Ал кейде олар жұптасып та жұмыс істей береді: журналист және оператор. Алайда, өзін тележурналистика саласына арнаған адамды жалғыз өзін көру мүмкін емес. Сонымен қатар, осы салада қолданылатын аппараттар мен арнайы құрылғылар өте қымбат, ауыр әрі үлкен болып келеді. Соған сәйкес, олар көптеген ыңғайсыздықтарға тап болуы да әбден мүмкін.

Альбукерканың КОВ-TV телеарнасының журналисті, мобильді журналистика саласында түрлі бастамаларға жол ашқан маман Джереми Джоджола да өзінің болжамдарында болашақ уақытта үлкен әрі ыңғайсыз құрылғылардың орнын кішігірім ұялы телефондар алмастыратынына сенімді. Журналист өзінің ақпарат таратуда қолданатын Qik сынды мобильді бағдарламалар да сондай өзгерістерге себепші болады деген ойда. Транспорт керек емес, түрлі триподтар керек емес, тікелей эфир жүргізу үшін арнайы бродкаст камералар мен кабельдер де керек емес. Бұл құдды бір ғылыми фантастикаға ұқсайтын құбылыс сынды. Джеремидің айтуынша, бірнеше жылдың ішінде ұялы телефон әр журналистің жаңалық таратудағы басты және ыңғайлы құрылғысына айналады. Джеремидің кәсіби қалауы сол - болашақта тікелей эфирде жаңалықтар тарату үшін жанында не арнайы құрылғы, не арнайы маман болмайтын әрі жеке жұмыспен айналысатын уақыт туса екен дейді. Айтуынша, мобильді журналистика өзінің

мүмкіндіктерін әлі де болсын толық қолданып жатқан жоқ. БАҚ саласын болашақта барша жаңа технологиялар күтіп тұр. Мобильді журналистика -болашақтың журналистикасы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- [1] Asaubek Aiymbetov. "Multimediyalyq jurnalistkim?" www.webpress.kz (article)
[2] Valentina Gimenez «Mobil'naya jurnalistika: chto pomimo s'emki, mozhno delat' s pomosh'iu telefona» 31.12.2011 ijnet.org
[3] Stephen Quinn «Mobile journalism in asian region», research. 2009, by the Konrad-Adenauer_Stiftung, Singapore. 19-25 p.

УДК 316.77

Берикболова А.Ж.¹, Бекбосынова Г.А.²

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы ф.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.
e-mail: assel_82@inbox.ru

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.
e-mail: gulmira_1268@mail.ru

ЖУРНАЛИСТ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУДА «ЖАС ЖІГЕР» АҚПАРАТТЫҚ-ТАНЫМДЫҚ БАСЫЛЫМЫН ШЫҒАРУДЫҢ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Abstract. There was made an attempt to analyze the purpose and goal, concept and establishing way of "Zhas Zhiger" informational and educational publication via investigating made achievements.

Кілт сөздер: «Жас журналист» үйірмесі, «жаңа медиа технология», блог, блогер, жас жігер.

Журналистиканың қоғам өміріндегі орны, тиімділігі мен пәрменділігін арттыру, уақыт талабына сай, халықтың қажеттілігін өтеуге барынша қабілетті білікті маман даярлау - күн тәртібіндегі басты мәселе. Журналистерді дұрыс дайындамай, оларға дұрыс бағыт – бағдар бермей оның елге тигізер пайдасы зор болады деп айта алмаймыз. Журналистика мамандығының өз ерекшелігіне байланысты теориялық білімді тәжірибемен ұштастырудың маңызы зор. Бүгінде, университет қабырғасында маман даярлаудың тиімділігін арттырудағы ізденістер аз емес. Осы мақсатта 2006 жылдан бастап «Жас журналист» үйірмесі өз жұмысын жүргізіп келеді. Үйірме болашақ журналист мамандардың бойында бар шығармашылық дарынын дамытуға өз үлесін қосуда. Осы үйірменің жетістігі, сондай-ақ, ғылыми-педагогикалық ізденістің нәтижесінде 2013 жылдан бастап «Жас жігер» ақпараттық – танымдық айлық газетін шығаруды қолға алдық. Газет жұмысын жетілдіру, болашағын болжау мамандықтың сенімді болашағы үшін - аса қажет.

- газет ісін жүргізу болашақ журналист мамандарды даярлауда оқу үрдісінде алған теориялық білімін тәжірибемен ұштастыруға негіз бола алады;

- газет түрлі жанрларды жаздырта отырып болашақ журналист мамандардың шығармашылық ізденістерін дамытады;

- түрлі тақырыптарға қалам тербеп қоғамның ақпараттық-танымдық сауаттылығын дамытуға өз үлесін қосады;

- тәжірибе мен ізденістің нәтижесінде газет ісі жылдан жылға дамып келеді, келешегінен көп үміт күтуге болады, соның бірі – ақпарат және мәдениет министрлігінде тіркеуден өткізу;

Негізгі авторлары жастар болғандықтан, атауын да «Жас жігер» деп атадық.

Газеттің көлемі шағын А4 форматында түрлі-түсті болып жарық көруде. Онда: «Сөнбес сәуле», «Сұхбат», «Тамшыдан толқынға», «Айтарым бар», «Руханият», «Пайдалы кеңес», «Суреттер сөйлейді» деген тұрақты айдарларда студенттер журналистиканың ақпарат берудегі өнімді жанрлары: қысқа ақпарат, репортаж, сұхбат, памфлет жанрларында мәтін жазып үйренуде. Газет дизайнына қатысты кәсіби бағдарламалар мен фотоаппараттың тілін меңгеруде. Әр студент өзін журналист, редактор ретінде сынап көруде.

«Сөнбес сәуле» айдары – «ғалымның өзі өлсе де, сөзі өлмейді» дегендей артына өшпес із қалдырған саңлақтардың қолтаңбасын танытуды өз мұраты санайды.

«Сұхбат» айдары – журналистиканың өнімді ақпараттық жанры сұхбат жүргізу технологиясын меңгертуді көздейді. Журналистика – дәуір шежіресі десек, айтулы тұлғалардан көзі тірісінде сұхбат алып оны газет бетінде қалдыруды мақсат етеді.

«Тамшыдан толқынға» айдары – тікелей дарынды жастардың талантын шыңдау, шығармашылығын насихаттауды көздейді.

«Айтарым бар» айдары - аты айтып тұрғандай, белгілі бір салада өзіндік тәжірибе жинақтаған, қолтаңбасы айқын тұлғалардың тәжірибесінен сыр шертеді.

«Руханият» айдары - тікелей біздің ұлттық идеологиямызды насихаттауды мақсат етеді.

«Пайдалы кеңес» айдары – басылымның аудиториясын ұлғайтуға септігін тигізеді, себебі бұл айдар күнделікті тұрмыста туындаған түрлі мәселелерге қатысты түрлі саланың мамандарынан кеңес алып, оны жариялап отырады.

«Суреттер сөйлейді» айдарын жүргізе отырып, болашақ мамандар Adobe Photoshop, InDesign сияқты кәсіби компьютерлік бағдарламалардың тілін және кәсіби фотоаппаратпен жұмыс жасау технологиясын, ақпараттық графика жанрын меңгереді.

Zhaszhurnalist.wordpress.com - үйірме блогы 2011 жылдың мамыр айында құрылды. Бұл – ұжымдық блог. Ал блогтардың мультимедиялығы бойынша: фотоблог, видеоблог, мәтіндік блог, блогкастың басын біріктіреді. Ондағы негізгі: «баспасөз», «сіз білесіз бе?», «біздегі бір сәт», «біздің мақтанышымыз», «талапкерге» деген категориялар бар. «Баспасөз» категориясына жоғарыдағы блог жанрларында түрлі тақырыптағы студенттердің материалдары жарияланады. Сіз білесіз бе? категориясында әлемдегі түрлі қызықты жаңалықтардан шолу беріледі. Біздегі бір сәт категориясында түрлі қоғамдық, мәдени іс-шаралардың фотосуреттері видео, ұнхабарлары жарияланады. Біздің мақтанышымыз категориясында үйірменің жетістіктері, үлгілі тұлғалар туралы материалдар беріледі. «Талапкерге» категориясы келешекте С. Аманжолов атындағы ШҚМУ таңдаған талапкерлерге мәлімет беруде жұмыс жүргізеді. Сондай-ақ, блог арқылы ШҚМУ ақпараттық порталына, үздік республикалық басылымдар мен пайдалы блогтарға сілтеме арқылы кіруге мүмкіндік жасалған. Үйірме блогы жандануда. Жалпы үйірменің барлық келбетімен осы блогтан көріп танысуға болады. «Жас жігер» ақпараттық –

танымдық айлық газетінің әр санын блогымыздың баспасөз категориясында жариялап келеміз.

Қай заманда болсын газет үлкен сұранысқа ие болған және солай бола бермек. Журналистиканың басты негізі – газет. Осыны ескере отырып, журналистиканы қалап келген әрбір студент газет мектебінен өтуі керек. Себебі, оқу бағдарламасы бойынша іс-тәжірибеден өткен кезде студенттердің ішінде 1 курстан бастап-ақ телеарналарға барып жататындары бар. Оларды да түсінуге болады, әркім өзінің арманына қарай, жанына жақынын таңдайды. Бұған қоса, БАҚ-тың қай саласына бармасын журналистің бірінші қызметі - түрлі деңгейдегі ақпарат мәтінін даярлау. Алғаш журналистік қызметті газет мәтінін жазудан бастаған журналист сөзбен мықтап қаруланады. Ары қарай ол телерадиода еркін қызмет атқару мүмкіндігіне ие болады. Осы қажеттіліктерді өтеуде «Жас жігер» өз жұмысын бастады.

Басылымның мақсаты - **біріншіден**, студенттердің жазу стилін қалыптастыру. Яғни, бұл жерде студенттердің шығармашылығы дамиды. Университеттің тыныс-тіршілігіне қатысты мәселелермен қатар, еркін тақырыпта жазып үйренеді. Студенттердің кейбірінің өз таланттарын толық ашпағандары да бар, кейбірінің жазу қабілеті басым келеді, солардың қабілетін дамыту, жетілдіру. **Екіншіден**, студенттер теорияны практикамен ұштастыра алады. Мысалы, «Журналистика» мамандығы бойынша білім алу барысында «Газет және телерадио хабар шығару», «Көркем публицистика жанрлары», «Медиадизайн» деген арнайы пәндер оқытылады. Осы пәндердің негізінде студент БАҚ жанрлары, арнайы компьютерлік бағдарламалардың тілін меңгереді, оны ары қарай тәжірибе жүзінде дамытуда «Жас жігер» газеті негіз болуда. Әр бір білім алушы түрлі жанрда қалам тербейтін болады. Қазір ғылымда кейбір журналистика жанрлары жойылуда, олардың аражігі жоқ. Мәтін жазылса болды, деген пікір бар. Бірақ, Т. Амандосов негізін салған ғылыми, өміршең классификацияны басшылыққа алсақ, әрине жанр таза өзі бір күйде келе бермейді, бір жанрда бірнеше жанрдың элементі араласа жүреді, бірақ әр қайсысының өз айырмашылығы бар. Осы газетте жұмыс жүргізе жүріп әр студент жанрлардың табиғатын танымақ. Жалпы оқырман қауым газетіміздің бетінен ақпараттық жанрдағы репортаж, сұхбат, талдамалы жанр бойынша мақала, шолу және деректі-көркем жанрда очерк, фельетон, памфлет, эссе жанрындағы материалдарды оқитын болады. **Үшіншіден**, газеттің макетін, дизайнын жасау. Бұл да студенттердің күшімен жүзеге асырылмақ. Қазіргі таңда, азаматтық журналистика, Интернет журналистика саласы қарқынды даму үстінде, макеттеу мен безендіру сырларына қатысты кәсіби бағдарламаның тілін меңгерген студент оған да өзіндік үн қоса алады. Әр затты қолмен ұстап, көзбен көре отырып, маман ретінде қалыптасуға жол ашылуда.

Қолға алған істің ары қарай жалғасын тауып, аяғынан тік тұруында мәселелер де жоқ емес, журналистік ақпаратты даярлау, макеттеу, дизайн оның барлығы студенттердің күшімен жасалады, бірақ басып шығару мәселесі шешілмей тұр. Газет саны негізінен, студенттердің өз қаражатымен жарық көруде. Университет басшылығы газеттің 1-2 санын «Берел» баспасынан шығаруға көмектесті.

Жалпы әрбір ақпарат өнімінің мәтіні жазылып жарияланған соң оқырманы, тыңдарманы, көрермені болмаса сәтті шықты деп айта алмаймыз. Журналист жұмысының нәтижелігі, журналистиканың пәрменділігі тікелей аудиториямен кері байланыс орнатылғанда ғана іске асады. Сондықтан, газеттің ҚР ақпарат және мәдениет министрлігінде тіркеліп халық арасында кең таралауы басты мәселенің – бірі.

Газеттің ұраны – көсемсөз шебері Ахмет Байтұрсынұлының: «Ел – бүгіншіл, менікі – ертең үшін» деп алуы да тегін емес. Осы газетті шығара жүріп болашақ журналистер ертең кәсіпке араласқанға дейін өмірлік тәжірибе жинақтайды. Өзін қарапайым тілшіден бастап редактор, дизайнер ретінде сынап көреді. Газеттің алғашқы саны тіл білімінің білгірі, ғұлама ғалым С. Аманжоловтың 110 жылдығына арналды. Басылымның беташары мамандық студенті Сайрауғазы Қастербектің Сәрсен Аманжоловқа арнауымен ашылды. Алғашқы санына бас тақырыпқа сай, студенттермен қоса филология факультетінің профессор-оқытушылық құрамының зерттеу материалдары ал, руханият айдарында студенттердің шығармалары жарияланды. Мазмұн сапасын арттыруда бұл материалдардың маңызы зор.

Газеттің екінші саны наурыз айындағы мерекелермен қоса поэзия падишасы Ф.Оңғарсынованы еске алу материалдарынан тұрды. «Сөнбес сәуле» айдарындағы Қ.Сайрауғазының талдау мақаласы - студенттің жетістігі. Ал, тамшыдан толқынға айдарындағы М. Кенжеханнның «Қайран қазақ көйлегі-ай!» памфлеті бүгінгі басылымдарда жоғалуға шақ тұрған сатира жанрында жазылған. «Айтарым бар» айдарындағы университетіміздің стратегиялық даму жөніндегі проректоры ф.ғ.д., профессор Б.А.Ердембековтің «Абай мен Оразбай» мақаласы оқырмандарды ғылыми-танымдық бағытта қаруландырды. Руханият айдарында әдеттегідей студент қоржынынан материалдар берілді. «Суреттер сөйлейді» айдары бас тақырыпқа сай, қазақы салт-дәстүрден сыр шерткен.

Журналист болам деген талапкерлер де «Жас жігердің» әр санында өз материалдарын жариялап келеді. Мектеп қабырғасынан бастап, әрбір саналы жанды кім боламын деген сұрақ алаңдатары анық. Өз өмірін журналистикамен байланыстырсам деген жас өрендер де осы газет арқылы шығармашылық жолға аяқ басуда. Бұған қоса мамандықты бітіріп кеткен түлектер де ұшқан ұясын ұмытпай, газет мазмұнын арттыруға үлес қосуда. Басылымның алтыншы санының дизайнын оңтайландырудағы студенттердің ізденісі көңілге қонымды. Бүгінде газеттің айдардары тұрақталып, бағыт-бағдары, мақсаты айқындалған. Келешегінен зор үміттіміз.

Журналист мамандарды даярлауда теория мен практиканы ұштастыру және материалдық-техникалық базаның әлеуетінің жоғары болуы - маңызды орынға ие. Біз осы мақсатта бірқатар қиыншылықтарды толық еңсермесек те, өз жұмысымызды жүргізіп келеміз.

Бұл жұмыста болашақ журналист мамандарды бұқаралық ақпарат құралдарының баспасөз салаласында тәжірибемен айналысуға, бойында бар шығармашылық дарынын дамытуға негіз болып отырған «Жас жігер» ақпараттық-танымдық басылымын шығарудың мәні мен маңызына, сипаты және қалыптасу жолына түсінік беруге, қол жеткен жетістіктеріне тоқтала отырып, талдау жасауға, газет жұмысын ұйымдастырудағы мәселелерді анықтауға және осы мәселелерді шешудегі ізденістер, газет жұмысын жетілдіру, тәжірибеге енгізу жағын жалпылауға ұмтылыс жасадық.

Сонымен, «Жас жігер» ақпараттық-танымдық басылымын шығару төмендегідей мәнге ие:

- газет ісін жүргізу болашақ журналист мамандарды даярлауда оқу үрдісінде алған теориялық білімін тәжірибемен ұштастыруға негіз бола алады;
- газет түрлі жанрларды жаздырта отырып, болашақ журналист мамандардың шығармашылық ізденістерін дамытады;

- түрлі тақырыптарға қалам тербеп қоғамның ақпараттық-танымдық сауаттылығын дамытуға өз үлесін қосады;

- тәжірибе мен ізденістің нәтижесінде газет ісі жылдан - жылға дамып келеді, келешегінен көп үміт күтуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың Филология факультеті, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының жанындағы «Жас журналист» үйірмесі туралы ереже.–2006-2016ж.ж.

2. Берікболова Ә.Ж., Бекбосынова Г.А. Журналистиканың өзекті мәселелері.– Оқу құралы.–Өскемен; 2015

УДК 316

Молдияр Ергебеков

PhD., қауымдастырылған профессор, Сүлейман Демирел университеті

Қаскелең, Қазақстан

e-mail: moldiyar.yergebekov@sdu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИА САЛАСЫ БОЙЫНША МАМАНДАР (ЖУРНАЛИСТИКА, КИНОТАНУ, КИНО ЖӘНЕ ТЕЛЕ-ДРАМАТУРГИЯ, ОПЕРАТОРЛЫҚ, ХАЛЫҚПЕН ҚАТЫНАС Ж.Т.Б.) ДАЯРЛАЙТЫН ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ОҚУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ДЕМОКРАТИЗАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Медиа мамандығы бойынша білім беретін әрбір институттың білуі міндетті болып табылатын бір фактор бар. Бұл фактор, медиа мамандарының қоғамның демократиялық қоғамға айналуына маңызды рөл ойнайтын мамандық иелері екендігі. Еркін әрі демократиялық қоғам алдымен еркіндік пен демократияға мән беретін, бұл құндылықтарды өзінің өмір сүру салтына айналдырған медиа мамандары арқылы қалыптасады. Сондықтан да Қазақстандағы медиа мектептерінің оқу бағдарламасындағы классикалық педагогика түсінігін трансформациялап, интерактивті эсерге мүмкіншілік беретін, диалогқа сүйенетін, студенттің сыни және аналитикалық ойлану қабілетін дамытуға жағдай жасайтын, өз ойын дәріс барысында еркін әрі жүйелі түрде жеткізе алатын ортаны қалыптастырар болсақ, алдағы жылдарда еліміздегі медианы әрі сөз бостандығына, әрі адам мен табиғат құқықтарына жіті мән беретін бағытта трансформациялайтын медиа профессионалдарының өсіп жетілуі тұрғысынан маңызды адым жасаған болар едік.

Кіріспе

Еліміздегі медиа өнімдері – мақалалар, журналистік зерттеулер, фильмдер, бейне материалдар, дизайн, интернет сайттары ж.т.б. – мазмұндық жөнінен де, кәсібилік жөнінен де көптеп сынға ұшырауда. Еліміздегі медиа саласындағы мәселелердің ең маңыздыларының бірі адами фактор болып табылады; яғни жеткілікті білім ала алмаған, біліктіліктері таяз медиа қызметкерлері бұл сапасыздықтың негізгі себепкерлері. Сол мамандарды даярлайтын мекемелер де осы бір ақауды тудыратын тізбектің негізгі түйінін қалыптастырады. Бұл баяндамамыздың негізгі зерттеу нысаны – еліміздегі медиа

мамандарын даярлайтын жоғарғы оқу орындарының оқу бағдарламасының мазмұны болып табылады.

Зерттеу нысанымызды аша түсер болсақ, медиа мамандығы бойынша білім беретін әрбір институттың білуі міндетті болып табылатын бір фактор бар. Бұл фактор, медиа мамандарының қоғамның демократиялық қоғамға айналуына маңызды рөл ойнайтын мамандық иелері екендігі. Еркін әрі демократиялық қоғам алдымен еркіндік пен демократияға мән беретін, бұл құндылықтарды өзінің өмір сүру салтына айналдырған медиа мамандары арқылы қалыптасады. Сондықтан да медиа мектептеріндегі оқу бағдарламалары мен педагогика түсініктерінің қайта қалыптастырылуы тиіс. Бұл баяндамамыздың бірінші негізгі мақсаты осы тұста айқындалуда: Қазақстандағы медиа мектептерінің оқу бағдарламасындағы классикалық педагогика түсінігін трансформациялап, интерактивті әсерге мүмкіншілік беретін, диалогқа сүйенетін, студенттің сыни және аналитикалық ойлану қабілетін дамытуына жағдай жасайтын, өз ойын дәріс барысында еркін әрі жүйелі түрде жеткізе алатын органы қалыптастырар болсақ, алдағы жылдарда еліміздегі медианы әрі еркіндікшіл бағытта, әрі адам мен табиғат құқықтарына жіті мән беретін бағытта трансформациялайтын медиа профессионалдарының өсіп жетілуі тұрғысынан маңызды адым болып табылады.

Әлемдік деңгейдегі пікірталас

Университет дәрежесіндегі медиа (журналистика) білімін беретін бөлім 1905-жылы АҚШ-тың Висконсин Медисон университетінде медиа контенттерін жақсарту және дамыту мақсатында Виллиард Г. Блейер тарапынан құрылған болатынды. Ал 1908-жылы жергілікті бір газеттің иесі Вальтер Виллиамс, Миссоури университетінде журналистика факультетін қалыптастырып, өзі сол факультеттің деканы болды (Adam, 2001: 320; Nachten, 2005: 159). Көріп отырғанымыздай медиа мектептері алғаш құрылған күннен бастап-ақ теория мен тәжірибе мәселелерінің жетегінде қалған болатынды.

Бұл жағдай медиа мамандарын даярлайтын факультеттердің оқу бағдарламаларына да әсер еткен десек болады. Басқаша айтар болсақ жоғарғы оқу орындарында болашақ медиа мамандарын даярлайтын факультеттердің оқу бағдарламасындағы пәндердің басымдылықтары мен оларды оқыту әдістерінің қалай болуы керектігі жайында әртүрлі көзқарастар бар. Бұл көзқарастардың бір жағы тәжірибелік пәндерге басымдылық беруді алға тартса, екінші жағы теориялық пәндерге басымдылық берудің пайдалы болатынына сенетіндіктерін білдіруде. Сонымен қатар теориялық және тәжірибелік пәндердің оқытылуын оқу бағдарламасында тең түрде болуы керектігін айтатындар да бар. Медиа саласының талаптары және медиа мамандарын даярлайтын факультеттердің алға қойған мақсаттары мен жалпы жоғарғы оқу орнының білім берудегі этикалық жауапкершілігі, көзқарастардың әр алуанды болуына себепболуда.

Бұл жағдай жалпы-теориялық білім беру мен кәсіби-тәжірибелік білім беру арасында тепе-теңдікті қалайша орнатуға болатындығына байланысты пікірталастарды да тудыруда. Мысалы Америка Құрама Штаттарында журналистика мен бұқаралық коммуникация мамандарын даярлатын мекемелерін аккредитациялайтын ұйым болып табылатын Журналистика және бұқаралық коммуникация білімін аккредитациялау кеңесі (*Accrediting Council on Education on Journalism and Mass Communication*, қысқаша ACEJMC) жалпы теориялық пәндер үшін 75 %-ды, ал кәсіби-тәжірибелік пәндер үшін 25 %-ды бөлген болатынды. Алайда бұл ұсыныс қай пәннің теориялық, ал қай пәннің тәжірибелік екендігін жөніндегі қызу пікірталасты тудырды. Осының салдарынан 1985-жылы жаңа ереже бекітілді. Бұл ереже 1992 және 1993-жылдары қайта қарастырылды. Нәтижеде 90/65

ережесі қазірге дейін қолданыс аясында. Бұл ереже бойынша 120 сағаттың білім беру бағдарламасының 90 сағаты медиадан тыс пәндерге бөлінуі тиіс. Бұл 90 сағаттың кем дегенде 65 сағаты *liberal arts* деп аталатын медиадан тыс пәндерден тұруы керек.

АҚШ-тағы және Голландиядағы журналистика саласы бойынша білім беру бағдарламаларын зерттеген ғалымдар, бұл оқу бағдарламасындағы теориялық және тәжірибелік пәндердің бірігуінің пайдалы екендігін алға тартса (қрнз., Ettema&Glasser, 1992; Reese & Cohen, 2001; Deuze, 2001), кейбір зерттеушілер медиа индустриясы тарапынан қолдау көрген, кәсіби және мамандыққа баулуды центрге алатын оқу бағдарламасын жақтауда (қрнз., Herbert, 2000; Medsger).

Бұл жерде мынаны айтып өткен жөн: Пікірталастар мен көзқарастар қаншалықты әр алуанды болса да академиялық, яғни жоғарғы білім берудің мақсаты нарықтың қажеттіліктерін өтейтін жұмыс күшін даярлау емес, академиялық дәрежеге лайық адамдарды даярлау болып табылады. Бұл бірінші мәселе.

Екіншіден, ғалымдардың медиа оқу бағдарламасында басымдылықты «теория ма әлде тәжірибе ме алуы тиіс» деген сұрақтың төңірегінде пікірталас тудыруларының себептерінің мәселенің негізін түсіне алмаушылықтарында жатқандығын айта кеткен жөн. Әрине, бұл пікірталастар медиа білімі саласындағы мәселелердің су бетіне шығуына себеп болды. Алайда бұрыннан бері пікірталасқа ие болып келе жатқан көзқарастардың қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс деп қараудың орнына және медиа білімін беретін ғылыми академиялық мекемелердің нені мақсат ететіндігі, білім түсініктері мен оқу бағдарламаларының және педагогикалық методтарының қаншалықты бір бірімен сәйкес келетіндігіне қарауымыз керек. Егер бұлардың арасында қарама қайшылық байқалар болса бұларды жоюға тырысу әлдеқайда пайдалы болар еді (ILEF Raport, 2007: 10). Қысқаша айтар болсақ медиа саласы бойынша берілетін білімнің оқу бағдарламасындағы теориялық және тәжірибелік пәндерге байланысты түсінік бұлардың арасындағы біреуін таңдауға емес тепе-теңдікке бағытталуы тиіс. Өйткені қоғамдық, мәдени, саяси және экономикалық салалардың әктері болып табылатын журналистика негізгі қолданыста теория мен тәжірибе арасында айырмашылық жасау мүмкін емес. Сондықтан да медиа мамандарын дайындайтын оқу бағдарламалары теорияның қай жерде бітіп, тәжірибенің қай жерде бастау алатынын алға тартатын айырмашылықты жасаудың керегі жоқ. Мысалы журналистиканың ең негізгі қолданыс аясы болып табылатын ақпарат алу және ақпарат жинау ісі белгілі бір теориялық негізге сүйенбестен іске аса алмайды (Kovach & Rosenstiel). Сонымен қатар медиа мамандығына бағытталатын техникалық біліктіліктің қолданысқа ие болуы мен тәжірибеде іске асуы үшін өте күшті қоғамдық және коммуникативтік біліктілікке ие болу керек. Бұл тұрғыдан қарар болсақ медиа мамандарын даярлайтын білім де теория мен тәжірибе бірге болуы тиіс.

Медиа оқу бағдарламаларының қандай түсінікпен қалыптастырылғандығы да қызу пікірталасқа ие тақырыптардың бірі. Бұл жағдай көбінесе әр елдің саяси структурасымен байланысып жатыр. Австралиялық медиа зерттеушісі, ғалым Биби Джозефи, медиа (журналистика) мамандығы бойынша білім беруді қоршап отырған екі фактордың бар екенін алға тартады: Бұлардың біріншісі билікке бағыныштылық (*лояльность*), ал екіншісі объективтілік идеологиясы (Josephi, 2009). Бонни Бреннен АҚШ-тағы журналистикаға байланысты оқулықтарды зерттей келе, бұл кітаптардың журналистиканың қолданыс түрі мен тәжірибесіне бір ғана идеологиялық перспективадан жол көрсететіндіктерін алға тартуда. Яғни бұл кітаптардың көбінде журналист дегеніміз мемлекеттің құзыретті органдары арасындағы бақылаушылықты іске асыратын «төртінші билік» өкілі деп

қарастырылуда (Brennen, 2000: 110). Ал бұл жағдайдың статустық жағдайына жалғастыратынына және медианың ролында да төртінші билік болып болмайтынына өте аз орын берілген. Журналистерден күтілетін нәрсе – бағыныштылық. Яғни саяси және идеологиялық бағыныштылықтан да асып өтіп, жұмыс істеп жүрген теледидар каналы болмаса газеттің алға қойған көзқарастарымен келісе отырып жұмыс істеу насихатталуда (Ettema&Glasser, 1998).

Жоғарыда айтып өткеніміздей медиа білімін беру әлемнің барлық бөлшегінде медиа контенттерін жақсарту және дамыту мақсатында қалыптастырылды. Бұған қосымша ретінде әсіресе үшінші әлем елдерінде журналистика демократиялық дәстүрдің орнығуы мақсатын да көздеген болатынды. Сонымен қатар Кеңестер одағы сынды елдерде медиа мектептері сол елдің саяси жүйесінің насихаттайтын «қоғамдық (мемлекеттік) қызметкерлерді» жетілдіру мақсатында жұмыс істеді (Josephi, 2009). Көріп отырғанымыздай медиа мамандығының және медиа білімінің антидемократиялық билік пен көзқарастар тұрғысынан инструментке айналуы қазіргі таңда да әр түрлі типте жер шарымыздағы көптеген елдерде бой көрсетуде. Бұл жағдайда теория мен тәжірибе арасындағы дилемма жойылған күннің өзінде сыни көзқарасқа баулу мен бағыныштылыққа баулу арасындағы дау-дамай жалғасын таба беретін іспетті.

Қазақстандағы жағдай

Бәрімізге мәлім болғанындай Қазақстанда медиа мамандарына білім беретін мекемелердің басында мемлекеттік және жекеменшік сипаттағы әр түрлі университеттердегі журналистика немесе өнер факультеттері мен кафедралары бар. Мұнымен қоса бұл салаға байланысты әр түрлі курстар қоғамдық ұйымдар мен профессионалдық құрылымдар тарапынан білім беруде. Алайда біздің тақырыбымыз тек қана университеттердегі оқу бағдарламасын қамтиды.

Еліміздегі жоғарғы оқу орындарындағы оқу бағдарламасының едәуір бөлшегін ғылым және білім министрлігі тарапынан міндеттелген міндетті пәндер компоненті құрайды. Бұл міндетті пәндер компонентін әрбір мамандық саласы бойынша құрылатын және бес жылдық бағдарламаны жасайтын ғылыми академиялық кеңес қалыптастырады. Бұл кеңес көбінесе еліміздегі түп тамыры тереңде жатқан оқу орындарының сол мамандыққа байланысты бөлімдерінің ұстаздарынан құралуда. Сондықтан да мысалы журналистика мамандығы бойынша оқу бағдарламасының міндетті пәндер компонентін Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті журналистика факультеті жасауда, ал кинотанушы мамандығы болса Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының өнертану факультеті ұстаздарының қолында. Бұл дайындалатын міндетті пәндер компоненттері тақырыптық тұрғысынан да, мазмұндық тұрғыдан да сын көтермейтін жағдайда болумен қатар, белгілі бір мамандық бойынша бүкіл елге тарайтын оқу бағдарламасын бір ғана оқу орнының жасауы да анти демократиялық ерекшелікке ие екендігін көрсетуде.

Сонымен қатар бұл оқу бағдарламалары үшін жасалынған және еліміздегі оқытушылардың оқу үрдісінде пайдалануы міндетті болып табылатын типтік бағдарламалар да мәселелерге толы. Мысалы медиа этикасы пәнінің типтік бағдарламасы философияның маңызды тармағы болып табылатын этика мен моралды түсіндірместен, еліміздің құқықтық, заңнамалық жүйесі мен этикет тақырыптарын қамтыған. Этика мен этикет қарапайым халық арасында үнемі бір бірінің орнына қолданылып жүретін ерекшелікке ие. Алайда типтік бағдарламаны жазатын адамның ғылыммен

айналысатынына назар аударар болсақ типтік бағдарламадағы бұл шатастырып алушылық кешіріммен қаралатын жәйт емес.

Екіншіден, жоғарыдағы теориялық пәндер мен тәжірибелік пәндер арасындағы дау-дамайды Қазақстандағы медиа мамандарын даярлайтын факультеттердің оқу бағдарламаларынан да көруге болады. Бәрінен бұрын еліміздегі міндетті пәндер компоненті бар. Бұл компоненттің ішінде дене шынықтыру, шетел журналистикасы сынды жалпы білімді меңзейтін пәндер де бар. Бұл пәндердің орнына болашақ медиа мамандарына жарамды пәндерді міндетті пәндер қатарына кіргізу керек. Мысалы Қазақстанда бұқаралық коммуникация теориялары пәні өтілмейді. Қазір тек Сүлейман Демирел атындағы университетте ғана таңдамалы пән ретінде оқытылуда. Сонымен қатар медиа мамандарын даярлайтын факультеттің бітірушісі дипломдық жұмыс жазуға міндетті. Алайда дәл сол факультеттерде «ғылыми зерттеу методтары» атты пән сабақ ретінде оқытылмайды. Бұл дегеніміз – студенттерге ғылыми зерттеудің қалай жасалатынын үйретпестен оларды дипломдық жұмыс жазуға мәжбүрлеу. Логикалық тұрғыдан да, құқықтық тұрғыдан да қарама-қайшылықты тудыруда.

Оқулықтардың жайына келер болсақ Қазақстандағы медиа мамандықтары бойынша жазылған оқулықтардың көбі медиа тарихы немесе медиа жанры жайында, бір ғана идеологиялық көзқараспен жазылған. Медиа этикасы, операторлық шеберлік, жаңа медиа, ақпараттың тілі мен ақпаратты оқу, бұқаралық коммуникация теориялары, медиасоциология, саяси коммуникация, медиа және мәдениет, теледидар монтажі, бейнелік композиция және тағы да басқа болашақ медиа мамандары үшін өте жарамды болып табылар еңбектер жоқ. Әсіресе қазақ тілді зерттеулер мен оқулықтарға сұраныс артып отырғаны баршамызға мәлім.

Қорытынды

Қорыта айтар болсақ теория және тәжірибе дилеммасын жою үшін теориялық ұстанымдармен сусындайтын сыни көзқарасты тәжірибеге сүйенетін пәндерге енгізу керек. Алайда бұл жеткілікті емес. Сонымен қатар педагогикалық түсінігіміз де бұл дилемманың ликвидациясы үшін өте маңызды. Білім берушінің авторитарлық орны мен ғылыми ақпараттың бір жақты жіберілуі сынды дәстүрлі педагогика түсінігіне тән дәрісханадағы атмосфера, білім беру мекемелерінің нарыққа тек қана берілген істі атқаратын жұмыс күшін даярлаудан әрі аса алмауда. Бұл жағдай күш/билік қатынастарын да нығайтуда. Сонымен қатар, мысалы журналистика саласындағы дәстүрлі педагогика журналистика тәжірибелеріндегі ақпарат беруді дискурстық ерекшеліктеріне, ал ақпарат жасау / қалыптастыру үрдісін қоғамдық контекстіне назар аудармастан түсіндіруде. Еліміздегі медиа мамандарын даярлайтын факультеттердің оқу бағдарламасы рационалдық түрде қайта талқыға түсіп, типтік бағдарламалардың құзыреттерін жоюға мәжбүрміз.

Жоғарыда да көрсетіп өткеніміздей Қазақстандағы медиа мамандарын даярлайтын факультеттердің тағы бір мәселесі бар: Оқулық. Оқулықтардың саны мен сапасының сын көтермейтін жағдайда болуының ең басты себебі университет оқытушыларының жүктелетін дәріс сағатының көптігі болып табылады. Сондықтан да бұл дәріс сағаттарын азайтып, оқытушылардың ғылыми еңбектермен шұғылдануын қамтамасыз ету білім және ғылыми министірлігі мен университет басшылықтарының парызы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Adam, G. Stuart (2001). "Theeducationofjournalists." *Journalism* 2(3): 315–339.

- 2 Brennen, Bonnie (2000). "What the hacks say. The ideological prism of US journalism texts." *Journalism* 1(1): 106–113.
- 3 Deuze, Mark. (2006). "Global journalism education. A conceptual approach." *Journalism Studies* 7(1): 19–34.
- 4 Ettema, James S. & Glasser, Theodore L. (1998). *Custodians of Conscience. Investigative Journalism and Public Virtue*. New York: Columbia University Press.
- 5 Hachten, A. William (2005). *The Troubles of Journalism: A Critical Look At What's Right and Wrong With The Press*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- 6 Herbert, John (2000). "The Changing Face of Journalism Education in the UK." *Asia Pacific Media Educator* 8: 113–123.
- 7 Josephi, Beate (2009). Journalism Education. In K. Wahl-Jorgensen and T. Hanitzsch (Eds.), *Handbook of Journalism Studies*. London: Routledge, 42-56.
- 8 Kovach, Bill & Rosenstiel, Tom (2001). *The Elements of Journalism*. New York: Crown Publishers.
- 9 Medsger, Betty (?). *Getting Journalism Education Out of the Way*.
<http://journalism.nyu.edu/publishing/archives/debate/forum.1.essay.medsger.html> Сайтқа кірілген соңғы дата: 20-қыркүйек, 2016-жыл.
- 10 Reese, Stephen & Cohen, Jeremy (2001). "Educating for journalism: The professionalism of scholarship." *Journalism Studies* 1(2): 213–227.

УДК 316.77

Кәпқызы Е.

*филология ғылымдарының кандидаты, Сулейман Демирель атындағы университеттің
«Журналистика» мамандығының координаторы*

САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛИСТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа. Мақалада автор «Сараптамалық журналистиканы» оқытудағы кейбір идеялары, ойларымен бөлісе отырып, оның жалпы силлабусын ұсынады. Бұл ретте автор сараптамалық журналистиканы оқытатын өзге «Журналистика» мамандығының осы пәнге қатысты силлабустарын салыстырады әрі соған орай өз пікірін ортаға салады.

«Сараптамалық журналистика» пәні бүгінде көптеген оқу орындарының журналистика мамандығында таңдау пәні ретінде үйретіледі. Кейбір оқу орындары бұл пәнді 4 курстың студенттеріне ұсынса, екіншілері магистратурада оқыту жөн деген пікірде.

Біз бұл пәнді бакалаврдың 4 семестріне енгізуді ұсынып отырмыз. Өйткені талдау, сараптау, деректерді салыстыру және сыни тұрғыдан ой айта білу, сапалы мақала жазуды студенттер екінші курстан бастап үйренгені абзал. Бұдан кейін сараптамалық журналистиканың салалану процесі басталады. Яғни, 3-курстан бастап жекелеген салаларға қатысты ақпарат тарату және оны сол саламен байланыстыра тереңдету болашақ журналистерді дайындауда тиімді болары анық. Бұл ретте біз сараптамалық журналистиканы қалай үйретеміз? Оның силлабусы қандай болмақ? Осы негіздегі сауалдарға жауап іздеп көрсек.

Сараптамалық журналистиканың нақты анықтамасын ешкім ұсына алмайды. Оны әркім өзінше түсініп, өзінше зерделейді. Бірақ, кез келген оқиға, дерек және оның қоғамға ықпалы жөнінде сараптама жасауда, дәйектеуде әрі болжауда біз неге иек сүйейміз? Сараптамалық мақаланың негізін де осыдан іздеген абзал. Сапалы мақаланың, ойлы журналистиканың негізі болып келетін сараптаманың кез келген дамыған елде ұсынар және бәріне ортақ бір ерекшелігі бар. Ол – дерек пен дәйекке сүйену, оқиғаны көзімен көргендердің, куәгерлердің куәлігі, оның ресми дерек пен статистикамен ұштасуы. Кейбір журналистика мектебінде (Ресей, Қазақстан және басқа да посткеңестік мемлекеттер) журналистердің оқиғаны сараптаудағы өз пікірі, оқиғаны бағалауы және тұжырымы маңызды болса [1, 2, 3], дамыған Батыс елдерінде дерек пен дәйекті сөйлету және соған сай сарапшылардың пікірі мен статистикалық мәліметтерді өзара салыстыру алға шығады [4].

Ендеше 15 апта бойы студенттерге қандай мағлұматтарды үйреткен жөн және оларды қай елдің журналистік мектебіне бейімдейміз? Әлемдік журналистиканың озық үлгілерінен үйрене отырып, қазақтың өз менталитетіне сай, дүние танымына орай журналистиканы қалыптастыру біздің негізгі міндетіміз болмақ. Осы ретте біздің қолымызға «Аналитическая журналистика»(Ш.И. Нургожина, Алматы, «Қазақ университеті» - 2012) [5] және «Методика преподавания журналистских дисциплин в высшей школе» [6] (составители Ш. И. Нургожина, Е. И. Дудинова, Алматы, «Қазақ университеті» - 2014) атты екі жинақ түсті. Екі жинақта да «Сараптамалық журналистиканы» оқытудың әдіснамасы мен силлабустары ұсынылады. Құрастырушысы да бір адам. Әдіснамалық жинақтың алғашқысының сөзіне илансақ сараптамалық журналистика 2012 жылдың үлгілік оқыту бағдарламасында бакалавриатқа міндетті пән ретінде ұсынылған. Ондағы силлабустың негізгі арқауына және үлгілік лекциялар жиынтығына көз салсақ сараптаманы автор публицистикалық жанрларға бейімдейді. Мәселен, автор рецензия мен эссені және эпистолярлық жанрларды жеке-жеке лекция ретінде ұсынады. Ресей теоретигі А. Тертычный[1] сараптамалық журналистикаға журналистикадағы корреспонденциядан бастап, талдамалы мақала, сараптамалық сұхбат, репортаж секілді жауынгер жанрлардың барлығын жатқызады. «Аналитическая журналистика» әдіснамалық жинағын құрастырушы автордың негізінен Ресей ғалымдарының еңбегіне иек сүйейтінін байқауға болады. Жоғарыда аталған екі еңбекте де автор қазақстандық БАҚ-ты ресейлік БАҚ-пен салыстырғанды жөн санайды. Мәселен, №3 лекция «Качественные характеристики аналитической журналистики» деп аталады. Бұл лекцияда ұсынылатын тақырыптар: «Основные аналитические издания в России», «Аналитические издания в Казахстане», «Сравнительно-сопоставительный анализ основных характеристик российских и казахстанских изданий» деп аталады. 2014 жылы қайтадан ұсынылған бұл пәннің тақырыптық жоспарына қайтадан көз жүгіртер болсаңыз, №2 лекция «Особенности формирования аналитической журналистики в России и в Казахстане» деп аталады. Бұл ретте «Неге тек қана Ресей?» деген заңды сұрақтың туындауы анық. Әрине, қазақ журналистикасының қалыптасуы мен дамуында Ресейдің алар орны ерекше екендігін ешкім жоққа шығармайды. Ресейдің журналистік мектебі Қазақстан үшін жетекші рөл атқарғаны да жасырын емес. Алайда, бүгінде өзіндік даму жолы бар Қазақстанның журналистикасын тек Ресей журналистикасымен салыстыру және Ресейді Қазақстанның алдына шығару – баяғыдан қалыптасқан стереотиптің салдары секілді. Колониалдық өткенге оралу, сол арқылы Қазақстанды Ресейдің бір субъектісі ретінде сезіну – біздің болашақ журналистердің өзге балама ақпарат көздеріне жүгінуіне

біршама зардабын тигізетіні сөзсіз. Ресей журналистикасымен қатар, әлемдік медианың озық үлгілерін де мысалға ала отырып, жалпы журналистік сараптаманы жасаудың негізін ұсынған жөн секілді. Бұл ретте баяғыдан бері орыс тілінде де ақпарат таратып келе жатқан әлемдік телерадиокорпорация BBC, американдық ТРК CNN, қатарлық Әл-Жазира, американдық Radio Free/Radio Liberty (қазақша «Азаттық»), түркиялық Авааз, т.б. да әлемдік жетекші ақпарат құралдарының сараптама жасаудағы үлгілеріне де иек сүйеу артықтық етпейді.

Сараптамалық журналистика пәнін оқытуда болашақ журналистің статистикалық мәліметтерді пайдалану, бұл ретте ашық деректер мен көпшіліктің қолы жете бермейтін жабық деректерге қол жеткізудің жолдары, мұрағатпен жұмыс, журналистік зерттеу жүргізу, жемқорлық фактілерін әшкерелеу секілді маңызды мәселелерге көңіл бөлген абзал. Бір ескере кететін жайт, журналистика мамандықтарының үлгілік оқу жоспарын еліміздің бас оқу орны әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жасайды. Өзгеміз сол үлгілік жоспарда ұсынылған міндетті пәндерді оқытуға мәжбүрміз. Осы үлгілік жоспарда «Заманалы журналистиканың жанрлық пішіндері мен түрі» атты пән енгізіледі. Осы пәнде журналистиканың, публицистиканың жанрлары егжей-тегжейлі сөз болады. Меніңше, рецензия, эссе, эпистолярлы жанрлар аталған пәнде оқытылуы тиіс. Ендеше, сараптамалық журналистика пәнінде бұл жанрларға қайта оралудың қажеті қаншалық. Онсыз да сараптаманың қазақ журналистикасында ақсап жатқанын ескерер болсақ, болашақ журналистің ақпаратты алу жолдары, ақпаратты тексеру амалдары және объективтілік, журналистік қызметіндегі бейтараптылық мәселелері де осы пәнде үйретілсе артықтық етпейді.

Осы ретте ЮНЕСКО-ның журналистерге арналған білім жөніндегі сериясы ұсынған «Журналистика бойынша оқу бағдарламаларының моделіндегі» [7] журналистік білім берудің силлабустарына көз сала кету артық етпейді. Бұл бағдарлама әуелі ағылшын тілінде жарық көріп, кейіннен француз, испан, араб, орыс және қазақ тілдеріне аударылған және сол елдің журналистік білім беру ерекшеліктеріне орай бейімделген. Онда сараптамалық журналистика туралы әңгіме айтылмаса да, үш жылдық білім берудің бірінші жылының екінші тоқсанында «Ақпаратты және басқа да материалды дайындау» деген арнайы пән бар. Бұл пән үш жылдық бағдарламаның барлық тоқсаны бойынша ұсынылады да, I деңгейден III деңгейге дейін тереңдете оқыту ұсынылады. Ал төрт жылдық бакалавр үшін 2 курстың I тоқсанында аталған пәннің бірінші деңгейін енгізу ұсынылады да, оны III деңгейге дейін төртінші курстың соңына дейін оқыту ұсынылып отыр. Курс сипаттамасына келер болсақ, бірінші деңгейде ақпаратты жинау, өңдеу, бақылау, ақпаратты іздеу, нақтылыққа көз жеткізу үшін сұхбаттар ұйымдастыру секілді тақырыптар ұсынылады да, екінші деңгейден бастап ақпаратты сараптау, талдау, репортаж жүргізу, пікір білдіру секілді біз ұсынып отырған талдамалы журналистиканың негізгі өзегіне айналған мәселелер қамтылады. Демек, журналистикадағы деректерді сараптау мен талдауға публицистиканың элементтерін енгізудің қажеті жоқ секілді. Яғни, біз ұсынатын сараптамалық журналистиканың құрылымы төмендегідей:

/с	Дәріс тақырыбы (лекция)	Сабақтың мазмұны	сағат
	Жанрлардың классификациясы(сарап тамалық жанрлар	Жалпы журналистік жанрлар және олардың классификациясы туралы түсінік	

	дегеніміз не?)		
	Ақпараттық жанрлар	Ақпараттық жанр дегеніміз не, оның сараптамадан айырмашылығы	
	Сараптама дегеніміз не?	Сараптама қалай жасалады, оны жасаудағы негізгі принциптер	
	Сараптаманың құрылымы	Сараптамалық мақаланың құрылымы қалай болуы керек?	
	Ақпаратты іздеу, табу және оның шынайылығын тексеру, ақпаратқа қол жеткізудің жолдары. «Зерттеудегі эмпирикалық тәсілдер»	Ақпараттың қайнар көзін табу және оның шынайылығын тексеру, ақпаратты жинау және өңдеу	
	Дерек пен дәйек	Сараптама жасаудағы дерек пен дәйектің рөлі	
	Бейтараптылық	Дерекпен жұмыс, бейтарап болудың өзгешелігі	
	Факт және пікір	Журналист пікір мен фактіні қалай ажырата алады?	
	Репортаж, оның қазіргі көрінісі	Журналистикадағы жауынгер жанр репортаждың жасалу жолдары	
	Комментарий және сұхбат	Сараптама жасаудағы сұхбат пен комментарийдің айырмашылығы	
0	Сараптамалық сұхбат	Сараптамалық сұхбат жасаудың жолдары	
1	Конвергентті журналистика немесе онлайн сараптаманың дәстүрлі журналистикадан айырмашылығы	Сараптама жасаудағы интернеттің және жаңа технологияның артықшылықтары	
2-13	Журналистік зерттеу сараптамалық жанр ретінде	Журналистік зерттеу қалай жасалады? Оның сараптамадан өзгешелігі не?	
4-15	Сараптама және журналистік зерттеу жасаудағы озық журналистиканың үлгілері (Батыс және Америка, Азия және посткеңестік елдердегі үлгілер)	Сараптаманың өзге де дамыған және дамушы елдердегі озық үлгілері қандай, жұртты дүр сілкіндірген журналистік зерттеулермен таныстыру	
	Барлығы		5

Бұл ретте профессор Ш.И. Нургожина ханым ұсынатын тақырыптар арасынан «Сауалнама және анкета жүргізуді», «Әлеуметтік зерттеу және мониторинг», «Рейтинг және болжам сараптамалық жанр ретінде» секілді тақырыптарды қалдыруға болатын секілді. Алайда, сауалнама мен анкетаны, рейтинг пен болжамды кімдер жасайды? Оларға кім тапсырыс берді? Әлеуметтік сауалнамамен айналысатын ұйымдардың мақсаты не? Мұның бәрі біз үшін анық емес жағдайда, бір мекеменің тапсырысымен жасалған зерттеулерге иек сүйеп, сараптама жасай салуға болмайтынын ескергеніміз абзал. Сол үшін әлеуметтік зерттеу жасаған бір емес бірнеше топтың рейтингісі сарапқа салынып, оның өзі тәуелсіз сарапшылардың пікірімен әдіптелгені абзал болар еді.

Ал, «Рецензия», «Эпистолярные жанры как особый род публицистики» секілді публицистикаға тән жанрларды «Публицистің шығармашылық шеберханасы» секілді пәнге енгізуді ұсынар едік.

Әрине, журналистикадағы жанрларға берілетін анықтама да, жанрлардың классификациясы да әлі күнге дейін даулы мәселе болып келеді және даулы болып қала бермек. Жанрды кім қалай түсінеді және кім қалай жіктейді, солай оқырманға жол табады. Дегенмен, Батыс пен Шығыстың, Еуропа мен Азияның, Ресейдің және өзге де дамыған елдердің журналистикасындағы негізгі трендтер мен тенденцияларды сарапқа сала отырып, сараптаманы публицистік жанрлардан бөлек қарастырғанды жөн көріп отырмыз. Оның жеке пән ретінде ұсынылуының өзінде үлкен мән бар. Көптеген дамыған елдердің «Медиа және коммуникация» факультеттерінің білім беру бағдарламаларын қарай отырып, деректерді іздеу, табу, зерттеу, саралау, талдау секілді маңызды проблеманың жеке пән ретінде ұсынылғанын көреміз. Әрі журналистік білім беруде сапалы журналистиканың негізі ретінде қарастыратындығын байқаймыз. Сол себепті де бұл пәнге көнеден қалған стереотиппен емес, жана көзқараспен қарайтын әрі оны қалыптастыратын кезең келді деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 А. Тертычный. «Аналитическая журналистика», М., 1998
- 2 А. А. Тертычный. Жанры периодической печати. (2000 ж.)
- 3 Кәкен Хамзин. Талдамалы журналистика. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 312 бет
- 4 J.T. Johnson, Steven S. Ross «Analytical journalism», <http://www.bu.edu/iaj/Pubs/IAJProposal-20010327.PDF>
- 5 Ш.И. Нургожина. «Аналитическая журналистика», Алматы, «Қазақ университеті» - 2012
- 6 «Методика преподавания журналистских дисциплин в высшей школе» (составители Ш. И. Нургожина, Е. И. Дудинова), Алматы, «Қазақ университеті» - 2014
- 7 Журналистика бойынша оқу бағдарламаларының моделі (ЮНЕСКО-ның журналистерге арналған білім жөніндегі сериясы). – «Мінбер», - 2013

¹Қамзин К., ²Шаймаран М., ³Ташбаев А.

¹филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры

²әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ-нің аға оқытушысы

³Сулейман Демирель атындағы университеттің магистр оқытушысы

РАСШЫЛ ЖУРНАЛИСТИКА ӨРІСІ

Адам баласы – шындығына көшсек, Жаратушының сателлиттік моделі, қолайлы планетаға түсірген инновациялық жобасы. Сол жаңашыл жанның басты мақсаты – ақпарат арқылы толысу, сараптама арқылы әлемді тану, құбылысты көркем көзбен көру, оқиға образын сан призмалы айнаға түсіру, сөйтіп, Жер бетіндегі өзінің жасампаздық миссиясын атқару. Демек, журналистика пәні адам жаратылысымен егіз, оның анатомиясы және физиологиясымен ағайындас, болмыс-бітімімен сәйкес. Баспасөздің, жеке қаламгердің от басы, ошақ қасы түйткілдерінен бастап, ғаламдық проблемаларды тілге тиек етуі – сол рухани өкілеттілікті жүзеге асыруы. Сол себептен де журналистиканың басты кейіпкері – Шындық. Шындық категориясының реалистік сипатын ашу – индивидтің басты парызы. Ұлы Абай:

Ұқпассың, үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң,
Көлеңкесі түседі көкейіңе,

Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң, - деп шындыққа жетудің хай-тектік технологиясын да, оның индивид санасына трансформациялануын да аңғартып кеткен [1, 69].

Гүржілердің атақты философы М.К. Мамардашвилидің: «человек – это не вещь, не статичное состояние, а событие, состоящее из совокупности событий: таких, как человеческая любовь, вера, честность, мысль и т.д. У Платона есть странная формула: человек не то и не то, человек-символ (через дефис!)», - деп ой түйюі де адамның аумалы-төкпелі іс-әрекетінің әділдікке, ақиқат іздеуге негізделетініне меңзеу емес пе? [2, 3]. Әділдік категориясы, қай жағынан қарасақ та, журналистика пәнімен ынтымақтас. Әділет пен әділдікті қоғамға, әлеуметке Абсолютті Ой-сана тікелей трансляцияламайды, оларды адам-пенде (сөз арасына дефис қойылады!), модератор арқылы үлестіреді. Әрине, Хактың жүгін, Құдайдың құзыретін Адам алып жүре алмайды, оған ұмтылудың да қажеті жоқ. Солай десек те, ұшан-теңіз толқымалы тіршілік айналасындағы барлық дау-дамай, қақтығыс-соқтығыс атаулы осы әлін білмеген әлектен, тұлға ролін асыра бағалаудан туындайды. Ал адам табиғатына жақын ежелгі үйлесімділік концепциясының бізге жетілуді, ұдайы әділдік іздеуді, шындыққа жүгінуді бұйыратыны да сондықтан. Саналы жанның маңдайына жазылған осынау харекеттің тылсымын талай-талай оқымыстылар мен көрегендер тұс-тұстан түсіндірмелеуден ешқашан жалыққан емес, ал қазақ журналистикасы мен көсемсөзі сонау бағзыдан бері байыпты да барлай саралаудан ешуақыт бас тартқан емес.

Соған қарамастан қазіргі журналистиканың беделді теоретиктері мен практиктерінің заманалы масс-медиаға көңілдерінің толмауына, баспасөз өмір шындығын бейнелеуде әлсін-әлі үстіріт кетеді, көбігін ғана қалқып өтеді деген пікірді қадай айтуына не себеп? Оның гәбі, әрине, әлденеше. Менің пайымдауымша, ең алдымен көңілі жүйрік адамның ғылыми білімінің ғаламдық үдерістерді тануға шама-шарқының жетпей жатуы. Одан

кейін атап көрсетерім, қабілет пен дарынды жаратылыс қана бере алады. Бұрындары ақпарат құралдары сияқты өткір де нәзік салада қызмет атқаруға бетке шығар қаймақ, элита ғана тартылса, тап қазір ықылас білдіргеннің бәрі іс жүзінде журналистиканың киелі табалдырығынан именбей аттай беруге хақы алды. Бұл – үшіншіден. Соның салдары – осы күндері Қазақстан ақпараты айналасына журналистиканың әлеуметтік ролін жыға танымайтындар қаптап кетті. Олар журналистиканы тек күнкөріс көзі, елге танылу құралы деп қана ұғады. Одан былай, журналистердің ұзын санына кіріп жүргендердің денінің кәсіби дайындығы да ешбір сын көтермейді. Ұлттық журналистиканың ашып айту кеңістігінде көштен қалуына, қоғамдағы беделінің төмендеуіне, оның шынайы «төртінші билік» атана алмауына тікелей себепші болып жүргендердің бірі – міне, солар. Сондықтан кәсіби білім беру, шеберлікті шыңдау, сауаттылықты арттыру, мамандыққа баулу тек журналистика факультеттері мен бөлімдерінде жүзеге асырылуы тиіс. Қоғамдық сөз өнеріне таласы бар үміткерлер Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультеті жанынан ашылып жатқан білім мен біліктілікті жоғарылату институты бағдарламасы бойынша арнайы кәсіби курстардан өткендері жөн. Салалық мамандықты модернизациялау бір міндетінің өзі – осы. Мен осы ретте мынаны атап көрсетер едім: модернизация дегеніміз ол тек экономикалық-технологиялық даму емес, ол – рухани өзгеріс, білім мен ғылым, өнер мен көркем әдебиет арқылы жанның, көңіл-күйдің жаңаруы мен тазаруы. Бұл арада осынау белестерден тек сонылыққа құлаш ұрған бакалаврлар мен магистранттар, PhD докторанттар контингенті ғана көрінуі керек деген үстірт байлам тұмауы керек, мұндай сындарлы талап әуелі журналистика факультетінде дәріс беруші тәжірибелі ұстаздар мен шет елден шақыртылған оқытушыларға қойылғаны әбден заңды. Жаңашылдық пен ұлттық пайым-парасаттың жасампаздық қорытпасы дегеніміз, міне, осыдан келіп шығады. Бұл тарихилыққа да, осы мезет ырғағына да, болашақ ұмтылыстарға да қайшы келмейді. Өйткені тарихпен татулық бүгінгі күнмен табыстырады, ал бүгінгі күннің сәулесі ертеңгі күннің ажарын аңғаруға, болашақ процестерді игеруге септігін тигізеді.

Осы мәселелер төңірегінен ой өрбітсек, бүгінгі қазақ журналистика ғылымының алдынан әлі де талай-талай ұлы асулар шығары ықтимал. Шындықтың басын о бастан ашып кетсек, тіркеу-тізімдеуді ғана місе тұтатын ғылымның болашағы бұлдыр. Бұл талап, сөз жоқ, журналистикатану проблемасына да қатысты. Жаңа идея, соны бағыт, өзіндік жол ұсынбаған сала – өлі сала. Біздің кейбір практиктер, әр жердегі әуесқой курстарда сабақ берушілердің бірқатары айтып жүргеніндей, фактілерді констатациялау нағыз әділ журналистика, қара қылды қақ жарар заманалы журналистика емес. Тек жалаң фактілерді мәтіндеп қойып, қарап отыруды объективтілік деп түсінуге болмайды. Журналист информацияны іріктеу, сұрыптау арқылы да әлеуметтік, информациялық қарым-қатынасқа түседі, коммуникация орбитасына тартылады, азаматтық ұстанымын білдіреді. Осыны есте ұмытпаған жөн. Оның үстіне бұрынғы//қазіргі сан сегментті аудиторияны оқиғалар мен құбылыстарды құрғақ констатациялау қанағаттандыра ала ма? Әлбетте, қанағаттандыра алмайды. Меніңше, айдыңды **адамның білсем, көрсем, байыбына барсам деген өз санасына, психологиясына сай** талдамалы журналистика өмір шындығын танудың ерекше құрамдас бөлігі болып қала береді. Яғни талдамадан шынайы таным туындайды. Кеше де солай болған, бүгін де солай, ертең де солай болмақ. Журналистиканың осы талдамалы әдісі ғана аудиторияға болған оқиға себебінің бүкіл тізбегін, оның даму келешегін (перспективасын), оның адам мен әлем үшін құндылығының қандай екенін аңдата алады. Аналитик-қаламгер проблема түйінін

шешудің нендей мүмкіндіктері бар, неге дәл солай әрекет ету керек сияқты сауалдарға жауап іздейді. Сонымен қатар оқырманды да ойландыруға итермелейді, оған пайым кеңістігінде өз пікірін автор пікірімен ойша салыстыруға, белгілі бір қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осы арада басын ашып алар бір жайт: аналитик-журналист санатына ілігу үшін қазіргідей интернеттен оқиға сүзу, офистен ұзамай ойболжаммен (созерцание) айналысу, қиялмен шартарапты кезіп кету мүлде жеткіліксіз, аса шебер сараптамашы журналист атағын алу үшін нақты практикамен, күнделікті өмір шындығымен бетпе-бет келген жөн, сөйтіп, аса бай әлеуметтік тәжірибе жинақтаған абзал. Осы орайда Иммануил Канттың басшылыққа алар мына гносеологиялық позициясын еске салып кеткен еш артықтық етпейді: тәжірибе – индивидуум түйсігінің сыртқы әсерді өңдеуі ғана. Тәжірибе кезінде адам табиғатпен жеке-дара беттеседі, ол өзінің табиғи қабілетінің арқасында ғана қоршаған әлем туралы түрлі-түрлі пікір айта алады. Адам – таным субъекті – өз тәжірибесі арқылы жекелеген құбылыстардың санқырлы дүниесін пайымдайды, ал мұндай «пайымдық» тәжірибе адамның танымдық қабілетін шиыршық атқызады.

Байқасаңыздар, біз осы мақадада «сараптама», «талдамалы», «талдау» деген терминдерді әлсін-әлсін іске қосып отырмыз, ал олардың арғы жағында «зерттеу» деген үлкен ұғымның басы қылтияды. Осы жекжаттықты, шындық іздеу тәсілін еске ала отырып, біз бір жағынан журналистика теориясы мен тәжірибесінде бұрыннан пайдаланылып келе жатқан «талдамалы журналистика», «журналист сараптамасы», «талдамалы мәтін» сөз тіркестерінің дәстүрлі сынының бұзылмағанын қалар едік. Екінші жағынан, А. Эйнштейннің салыстырымдылық қисынын еске ала отырып, өмірді тану тәсілдеріне қарап, журналистиканың бұл түрін хабарлама, деректі-көркем публицистика тарамдарынан ажыратуға, жыға тануға мүмкіндік аламыз.

Осы тезиске қарайлай отырып, біз ақпарат (салыстырымды түрдегі жаңалық) журналистикасы немесе «алғы шептегі» журналистика туралы сөз қозғағанда, оның өзіндік ерекшелігі ретінде ең алдымен жаңа оқиғалар туралы жедел, қысқа да нұсқа хабарлама жасауын баса көрсетеміз. Хабарламашы-журналист, бейнелеп айтқанда, оқиға қан тамырының соғысын қалт жібермейді. Бәсекелестік райын еске алатын болсақ, ол оқиға мәнісін әріптестерінен бұрын білуге ұмтылады, оны аудиторияға бұрын жеткізуге тырысады. Хроникашының, репортёрдың, ньюсмейкердің шынайы шеберлігі осы жағынан байқалады. Осы ретте Израиль ғалымы Даниел Шехтманға квазикристалдар туралы жаңалық үшін Нобель сыйлығы берілгені туралы хабарламаны Ресейдің «Вести» бағдарламасы басқалардан оза жеткізгенін атап айтар едік [3].

Талдамалы журналистика немесе «екінші белдеудегі» журналистика – ол сапалы әлеуметтік сөздің нағыз өзі, көз алдымыздан өтіп жатқан үдеріс кадрларын ұтымды монтаждау. Олай десек, аналитикалық жарияланым дайындайтын қаламгерге ақпаратшы-журналист қасиеті аздық етеді. Сондықтан кейбір шет ел ақпарат құралдарында репортёр мен комментатор қызметінің ара-жігі ажыратылған, еңбек бөлінісі айқындалған. Репортёрге (хабарламашы-журналистке) тек қана фактілерді іздеп тауып, редакцияға жеткізу жүктеледі. Ал оларға трактовка, интерпретация жасау комментаторларға, сол саланы бес саусағындай білетін арнаулы дайындығы бар сараптамашы-журналистке (экономика, саясат, заңнама, әдебиет, мәдениет, өнер және спорт салаларын жақсы білетін адамаға) тапсырылады. Я болмаса бұл іске ғалымдар, белгілі бір салада жұмыс жасап жүрген практик-мамандар тартылады.

Осы өнегені ілгерілете түссек, біз сараптамашының өзіндік ойлау жүйесі қалыптасқанын қалар едік. Ол көз көргенін дәл түсіріп, хаттап қана қоймайды, оның

сонымен қабат қатпар мен астарды, жеті қаттың астындағыны да көзі шалуы керек. Яғни әртүрлі латентті құбылыстар арасындағы байланысты, олардың себептерін, мән-маңызын, даму жолын аңдай алғаны жөн. Осындайда журналистің «жалпы ойлау» қабылетіне қоса өзі сөз етер пәні туралы арнаулы білімі болса тіпті жақсы. Сондықтан қазіргі журналистика, аналитик-журналист алдында басқа мамандықты игеру, басқа салада арнаулы білім алу проблемасы тұр. Бұл бағытта біздің университеттің білім беру кеңістігінде баянды да өнімді жұмыс әлдеқашан басталып та кетті. Журналистика факультетін тәмамдаған шәкірттердің алды қосымша экономист, заңгер, ауыл шаруашылығы мамандықтарын меңгерді, сол салалардың дипломдарын алып шықты. Тіпті география факультетінің магистратурасын бітірген журналист-шәкіртіміздің экология саласындағы еңбегінің өзі бір төбе..

Талдамалы журналистика – қазақ журналистикасының өзіндік дәстүрі мен соқпағы бар ең бір екпінді, әлеуетті саласы. Осы бағыт туралы кезінде профессорлар Т.С. Амандосов [4], Т.Қ. Қожакеев [5] өз еңбектерінде, атап айтқанда, оның жанрлық табиғаты хақындағы оқу құралдарында бірсыпыра сөз қозғаған. Аға буын, ұстаз ғалымдардың сол шығармаларына, шет ел зерттеушілерінің ізденістеріне сүйене келе, біз қазіргі журналистика талдамасының, оның ішінде талдамалы журналистиканың мынадай үдерістік мақсаттарын атап көрсетер едік:

1. Уақыт пен кеңістік аясында болып жатқан құбылыстар арасындағы **себеп-салдарлық байланысты** анықтау.
2. Талдамалы мәтіндерде сарапталған **оқиғалардың**, құбылыстардың, әрекеттердің жаратылыс, жеке адам, қоғам, әлеуметтік топтар үшін **маңыздылығын** ашып көрсету.
3. Зерттелініп отырған құбылыстың келешектегі жай-күйін модельдеу, оның қайда апарып соғатынына (салдарына) **болжам** жасау.
4. Талдап отырған құбылыстарға орай жүзеге асырылатын әрекеттердің **бағдарламасын** (жоспарын, балама нұсқаларын) жасау.

Міне, осындай жүйелі талдау барысында белгілі бір дәрежеде ақиқат айқындала түседі, тепе-теңдік шарты жүзеге асады. Әсілі, қазақ талдамалы журналистикасы тарихына, оның оқиғаны әліптеу мәдениетіне, фактілерді образға айналдыру эстетикасына тепе-теңдік принципі ежелден сіңісті. Оның басты белгісі – сөз жарыстыру ережелері бақ сынасатын екі жаққа бірдей. Әлімсақтан жол салған, әбден қалыптасқан ұлттық дәстүр десе де болады. Ол қазақ ауыз әдебиетінен, мақал, мәтелдерден, айтыс өнерінен бастау алып жатыр. Кешелі-бүгінгі айтыс – онлайн режиміндегі әрі көркем, әрі информациялық, әрі психологиялық сайыс. Ал тұрлаулы сайыс – экономикалық, саяси-әлеуметтік, рухани тіршілік хақында дұрысын айтудың, ашып айтудың бірден-бір тәсілі. Қазіргі электронды форматтағы тікелей эфир мен onlien бағдарламалары сол расшыл шығармашылықтың өркенін өсіріп отыр. Мәселен, қырғыз мемлекеті президенті қызметінен үміткерлердің қырғыз тілінен сынақ тапсырып жатқаны тікелей эфирде онлайн режимінде таратылғаны өз елінде де, көрші елдерде де ілтипатпен қабыл алынды. Рас, оқиға мен резонанстың табиғаты бірдей емес, резонанс еш уақытта оқиғаның дәл өзіндей бұлықсып шықпайды. Ол түпнұсқадан кем болуы мүмкін, кейде одан асып түсуі кәдік. Және белгілі бір оқиғаның әсері әр елге, әр нәсілге бірдей дей алмаймыз. Резонанс – жаратылыстың, шындықтың жаңғырығы ғана. Қазақ халқының ауызекі философиясы осы физикалық, информациялық құбылыс хақында: «Ат аунаған жерде түк қалады, түйе аунаған жерде жүк қалады», «Жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады, қатты-қатты сөйлесең кәпір

дінінен шығады», - деп әлеқашан түйін түйіп кеткен. Бұл тұжырымның мән-маңызында, таралу кеңістігінде, біздіңше, әмбебаптық сипат бар.

Мысалы, 2011 жылдың 9 тамызында Иран Ислам Республикасының (сол кездегі) президенті Махмуд Ахмадинежадтың Euronews тілшісі Джон Дэвиске берген эксклюзив сұхбатын аталмыш арна сағат сайын қайталап беріп отырды. Неге? Өйткені парсы жұртының басшысы Батыс экспансиясы, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін орнаған әлемдік тәртіп жүйесі туралы тек өзіне ғана жарасар ойларын ортаға салды. Қызықты да тартымды жауаптасуға әлем назары ауды. Дәл сондай сыр аштырар сауалдарды біздің тілшілер де кез келген қайраткерге қоя алатынына менің еш шүбәм жоқ. Бұл жердегі мәселе көңілдегі көрікті ойды жүзеге асыра алу шеберлігі мен асырта алу тетігінде ғой. Құдайға шүкір, біздің өзімізде де бөтеннің саясаты мен пікірін сканерлемейтін Джульетто Кьеза сияқты батыл да шебер шолушыларымыз, колумнистеріміз, спойлерлерлеріміз бар.

Ана тіліміздің қолданыс аясын кеңейтудің нақты да пәрменді өнегесін, өжет ойды іске асыра алудың азаматтық үлгісін күні кеше өзіміз тәрбиелеген шәкірттеріміз Самал Мейрамқызы мен Назым Дәуітәліқызының «Тіл сақшысы» атты телебағдарламасы көрсетіп келеді. Сол бағдарламалар легінен кейін қазақ журналистикасының адамзат мәдениетімен, ұлт өркениетімен замандас екенігі туралы өз ойымды онан сайын бекемдей түстім. Менің түсінігімде, журналистика кунсткамерада сақталатын экспонат емес, ол фэнтезиден де алшақ жатыр. Журналистика болашақ олигархтар мен банкирлерді тәрбиелемейді, оның жолы басқа – ол ең алдымен отансүйгіштерді, ұлттық идеяны қадірлеушілерді әлпештейді. Халқымыздың сымбаты бұзылмаған көсемсөзі, асыра бағалағандық емес, тәрбиелеушілерді тәрбиелейді.

Жаратылыстану, техникалық ғылымда ізделінетін шындық жалқы, қойылған сұраққа да жауап көбінесе біреу әрі нақты. Журналистика, көркем әдебиет пен өнерде шындық рені сан түрлі, әлденешеу. Үшеуіндегі басты өлшем – талғам, ал техникалық салада – нақтылық пен дәлдік. Жоғарғы математиканың, теориялық физиканың іргелі ұстанымдары өзгермейді. Есеп шығарудың классикалық амалдары да сол баяғы қалпында. Олар, қалай көтермелесеңіз де, ұлттық сана қалыптастырмайды. Журналистика – халық түсінігін өсіретін әрі деректі, әрі көркем шығармашылық. Оны цифрлық ғылымдардың үйреншікті схемасы мен стандарттарына салып оқытуға болмайды. Тағы да сол неміс философының беделіне жүгінсек, біздің әлем туралы біліміміз өмір шындығын селқос бейнелеу емес, ол – түйсіктің белсенді шығармашылық қызметі. Сондықтан журналистика пәндерін университеттерде оқытудың жаңа ұлттық бағдарламасын, креативтічв программасын журналистика қисынгерлері мен практиктері келісе отырып жасауы керек.

Осы күні әліпті таяқ деп тани алатындарға, ақ кірпіктен басқа сәні жоқтарға тізгін ұстататын өткен ғасырдың 30-40 жылдары емес. Қазірдің өзінде борлатқа леп мөрлеуден басқаға сауаты жетпейтін міскіндердің ұйымдаса, ұрандаса, қаптай шапқанына куә болып отырмыз. Ондайларға қай заманда да өз жүрісінен жаңылмайтын расшыл журналистика не қайран ете алады, тек М.О. Әуезовтің «Өмір мен шығарма» атты мақаласындағы мына бір пікірге иек артқаны болмаса: «Тірлікке терең шомып, ой ұрығын терең көміп іздену қажет. Сонда ғана шығарма шынарын, еңбек еменін өсірсе болар. Біздің бұл атаған шаттты жайларымыздың тұсында көздің жасы да, көңілдің өкініші де, ащы азап, ауыр қайғы толқыны да болады. Адам басынан бір кешсе де бірегей боп өлім шағына дейін ұмытылмастай кететін кейбір өмір әсері де бар» [6, 396].

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961.
- 2 Мамардашвили М.К. О философии // Вопросы философии, 1991, №5. - С. 3.
- 3 Вести, 5 октября 2011. 22.00.
- 4 Амандосов Т.С. Қазақ совет баспасөзінің жанрлары. – Алматы: Мектеп, 1968.
- 5 Қожакеев Т.Қ. Таңдамалы шығармалар. ҮІІ т. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2007.
- 6 Әуезов М.О. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962.

УДК 316.77:001.89

Комекова С.О.¹, Нарсеитова Ф.С.²

НЦПК «Өрлеу» ФАО РК РИПКСО г.Алматы, Казахстан

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Abstract. This article gives the definition of the concepts of "gifted" and "talent" and considered prerequisites statements and conclusions of scientists on the ongoing work with gifted children. The methods, forms and characteristics of work with gifted children in modern conditions.

Keywords: talent, talent, spiritual value, multistage continuous education, ability, reforming.

Ел басымыз Н.Ә. Назарбаев: *“Бізге керегі шын дарындар. Нарық қол-аяғымызды қалай қыспасын, мемлекет өзінің талантты ұлдары мен қыздарын, нағыз әдебиет пен өнерін жасайтын тарланбоз жүйріктерін қолдауға, қорғауға міндетті”* – деп айтқан болатын. ҚР Білім туралы Заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет *“Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалды дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту”* мәселесі қаралған.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің ең маңызды ерекшеліктері сараланып жіктелген көпсатылы үздіксіз білім беру (мектепке дейінгі, бастауыш, орта, жоғары білім беру, магистратура және докторантура) жүйесі. Елімізде дарынды балаларды іздестіру мен олардың қабілетін дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес, 1998 жылы Республикалық «Дарын» ғылыми – практикалық орталығы құрылып, республикадағы дарынды балалармен жұмысты басқарумен айналысқан [1]. Білім беружүйесін реформалау дарынды балаларды арнайы мектептерде ғана емес, жалпы орта білім беретін мектептерде де жүзеге асыруды міндеттейді. Сондықтан да, дарынды баланы дамыту мәселесі қоғамдық маңызды проблема болып отыр.

Балалардың дарындылығы мәселесімен шетелдік және отандық психологтар айналысты. Шығармашылық дарындылық психологиясы саласы бойынша ауқымды зерттеулер жүргізілгені белгілі. Ол американдық психологтар: Дж. Гилфорд, П. Торренс, Ф. Баррон, К. Тейлор. Ал психологтар Дж. Кэрл мен Б. Блумның идеялары негізінде дарынды балаларды оқыту әдістемесі жасалынды.

Ерекше дарынды балалар мәселесімен Ж. Брюно айналысты. *“Одаренные дети: психолого-педагогические исследования и практика”* Дарындылық проблемасын отандық

психологтар да зерттеді. Олар: А.М.Матюшкин өзінің “Шығармашылық дарындылықтың тұжырымдамасы” еңбегінде, Шумакова Н.Б. өзінің бірқатар еңбектерінде, Г.Д.Чистякова өзінің “Танымдық құрылымды дамытудағы шығармашылық дарындылық” атты мақаласында С.Юркевич “Практик психолог жұмысындағы дарындылық диагностикасы мен оны болжау проблемалары” атты еңбегінде баяндалады. Ресей педагог-ғалымы К.Д.Ушинский «Ақыл-ой дегеннің өзі жақсы ұйымдастырылған білім жүйесі. Оқушының оқу процесінде ақыл-ойды дамыту мен тәрбиелеудегі ең негізгі дидактикалық шарт – мұғалім мен оқушының оқубарысындағы еңбегінің дұрыс болуы мен жүйелі жинақталуында» - деп нақтылаған.

«Дарындылық» - бұл «дарын» сөзінен шыққан және ол дамудың аса қолайлы, сыртқы алғышарттарын білдіреді. Педагогикалық энциклопедияда бұған келесі түсінік беріледі: «Дарындылық» - бұл адамның белгілі іс-әрекет аумағында ерекше табыстарға жетуге көмектесетін, қабілет дамуының жоғары деңгейі[13].

Философиялық энциклопедиялық сөздікте: «Қабілеттілік - бұл субъективті жағдайда белгілі бір іс-әрекеттің табысты орындалуындағы жеке тұлғалық даралық ерекшеліктері»деп түсінік берілген. «Дарындылық» - ақыл-ой дамуының жоғары деңгейі ғана емес, сонымен қатар, жеке тұлғаның дамуына бағытталған кейбір ішкі талап-мақсаттар. Сонымен қатар, дарындылық - әлеуметтік құбылыс. Өйткені, адамның іс-әрекетінің әлеуметтік сферада жетістіктерге жетуі туралы сөз болып отыр.

Дарынды балаларды қалай тануға болады? Белгілі зерттеуші Н.С.Лейтес қабілетті балалардың үш категориясын анықтап берді. Бірінші категория, ой - өріс қабілеті ерте жастан байқалған оқушылар. Екінші категория, жеке бір іс-әрекет түрі мен белгілі бір мектептегі ғылым түріне қабілеттілігімен көзге түскен оқушылар. Үшінші категория, дарындылық күш қажырымен ерекшеленетін оқушылар.

Дарындылық түрлерін анықтау критерийлері:

- 1) әрекет түрі және оны қамтамасыз ететін психиканың салалары;
- 2) дарындылықтың қалыптасу дәрежесі;
- 3) байқалу формасы;
- 4) әрекеттің сан алуан түрінде байқалу кеңдігі;
- 5) жас ерекшелігі дамуының ерекшеліктері.

Әрекеттің негізгі түрлеріне: практикалық, теориялық (баланың жасын ескеретін болсақ), көркем-эстетикалық, коммуникативтік және рухани құндылық жатады. Яғни, интеллектуалдық саланың аясында сенсомоторлық, кеңістік-көру (визуалды) және ұғымдық-логикалық деңгейлер. Эмоционалды саланың аясында – эмоционалды қабылдауы мен эмоционалды қайғыруының деңгейі. Ынталандырушы-еріктік саланың аясында – ой шақыру, мақсат қою және мағынаны ұғыну деңгейлері. Сәйкесінше, дарындылықтың мынадай түрлері айқындалады:

- ✓ практикалық әрекетте, көбінесе, қолөнері, спорттық және ұйымдастырушылық дарындылықтарды айтуға болады.
- ✓ танымдық әрекетте - әрекеттің пәндік мазмұнына қатысты интеллектуалдық дарындылықтың сан түрі айқындалады (жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар саласындағы, интеллектуалдық ойындар саласындағы, т.б. дарындылықтар).
- ✓ көркем-эстетикалық әрекетте – хореографиялық, әдеби-поэтикалық, бейнелеу және музыкалық дарындылықтар.
- ✓ коммуникативтік әрекетте – лидерлік және аттрактивтік дарындылықтар.

✓ рухани-құндылық әрекетте – жаңа рухани құндылықтар туғызудан және адамдарға қызмет етуден байқалатын дарындылықтар[2;8].

«Дарындылық» және «шығармашылық дарындылық» ұғымдары мән-дес болып табылады. «Шығармашылық дарындылық» шартты түрде айтсақ, бұл – кез келген әрекетті жоғарғы деңгейде орындау ғана емес, сонымен қатар оны қайта жасау және дамыту болып табылады. «Дарындылықтың қалыптасу дәрежесі» критерийі бойынша дарындылықты жіктеуге болады:

☞ актуалды дарындылық;

☞ әлеуметтік дарындылық.

Актуалды дарындылық – бұл жас ерекшелігі және әлеуметтік нормалармен салыстырғанда нақты пәндік салада іс-әрекетті орындаудың жоғары деңгейінде байқалатын психикалық дамудың белгілі бір көрсеткішіне қол жеткізген баланың психологиялық сипаттамасы. Актуалды дарынды балалардың ерекше категориясын талантты балалар құрайды. Талантты бала – бұл қол жеткізген табысы объективті жаңашылдық пен әлеуметтік маңызды талаптарға сай келетін бала деп есептеледі.

Әлеуметтік дарындылық – бұл әрекеттің белгілі бір түрінде жоғары нәтижеге жетудің психикалық мүмкіндігі бар, дегенмен, сол сәтте өз мүмкіндігін оның функционалды жетімсіздігінен жүзеге асыра алмайтын баланың психикалық сипаттамасы. Бұл әлеуметтің дамуына бірқатар келеңсіз себептер (қиын отбасы жағдайы, ынталандырудың аздығы, өз әрекетін реттей алмау, қажетті білімдік ортаның болмауы, т.б.) кедергі болады. Әлеуметтік дарындылық баланың бастапқы психологиялық мүмкіндігіне нақты дамытушы ықпалды қамтамасыз ететін жағымды жағдайда байқалады. Байқалу формасы ретінде *айқын* және *жасырын* дарындылық болып екіге бөлінеді. *Айқын дарындылық* баланың әрекетінен нақты көрінеді. Баланың дарындылығы күмән тудырмайды, оның жетістігі көзге ұрып тұрады. *Жасырын дарындылық* қатиптік, жасырын формада байқалады, оны айналасындағылар байқамайды. Нәтижесінде бала дарынды емес деген қате қорытынды жасалуы мүмкін. Ол «болашағы жоқтардың» қатарына жатқызылып, қажетті көмек пен қолдаудан ажырауы мүмкін. Жасырын дарындылық феноменін тудыратын себептерді бала қалыптасатын мәдени ортадан, оны қоршаған адамдармен қарым-қатынас жасау ерекшелігінен, оны тәрбиелеп, дамытудағы ересектердің қателіктерінен іздеу керек. *Жасырын дарындылық* – табиғаты жағынан күрделі құбылыс. Жасырын дарынды балаларды анықтау бір сәттік психодиагностикалық бақылаумен шектелмейді. Мұндай типтегі дарынды балаларды идентификациялау – баланың мінез-құлқын талдаудың көп деңгейлі әдістер кешеніне негізделген ұзақ процесс. «Әрекеттің сан алуан түрінде байқалу кеңдігі» критерийі бойынша жалпы және арнайы дарындылықты көрсетуге болады. Жалпы дарындылық әрекеттің сан түрінен байқалады және олардың өнімділігінің негізі болып табылады. Жалпы дарындылықтың маңызды аспектісі – ақыл-ой белсенділігі және оның өзіндік реттілігі. Жалпы дарындылық баланың мақсаттылық дәрежесін, әрекетке ынтасымен берілу деңгейіне сәйкес анықталады. Арнайы дарындылық әрекеттің нақты бір түріне (поэзия, математика, спорт, қарым-қатынас, т.б.) қатысты болады. «Жас ерекшелігі дамуының ерекшелігі» критерийі бойынша ерте және кеш байқалатын дарындылық деп жіктеуге болады. Ерте дарындылыққа мысал ретінде «вундеркиндрді» атауға болады. Вундеркиндрдің сөзбе-сөз аудармасы «ғажайып бала». Олар - жасына лайық емес мүмкіндіктерімен таң қалдыратын, психикалық дамуы ерекше балалар[2;4;8].

Дарынды баламен жұмыс жасаудағы негізгі мақсаты - заман талабына сай бәсекеге қабілетті, білімді, іскер, ойлау жүйесі дамыған, адамгершілігі жоғары, логикалық

тұжырым жасауға бейім, еркін ойлай алатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Дарындылық – жеке тұлғаның өте күрделі, көп аспектілі қыры.

Ү.Б.Жексенбаева өз еңбегінде дарындылықтың бірнеше көрсеткіштері мен белгілерін берген. Психомоторлық, интеллектуалдық, академиялық, шығармашылық және әлеуметтік дарындылық көрсеткіштері.

Бала дарындылығының негізгі белгілері:

- арнайы психометриялық тест;
- баланы бақылаудың түрлі тәсілдері (оқу және оқудан тыс әрекеттерінде, зертханалық жағдайларды);
- арнайы бағдарлама аясында сынақ сабақтарын өткізу;
- педагог тарапынан оқушының іс - әрекеті мен мінез - құлқын эксперттік бағалау;
- әр түрлі зияткерлік жарыстар, байқаулар, олимпиадалар т.б. өткізу;
- оқушы шығармасының туындыларын эксперттік бағалау;
- арнай психодиагностикалық тренинг.

Дарындылықты анықтауда сан түрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады. Оқушы бойындағы дарындылықты анықтау үшін психологиялық диагностикалар, (әдістемелер тесттер, сауалнамалар, эксперимент зерттеуі) және т.б. Дарындылықты анықтау әдістемелері баланың қабілеттеріне ұзақ уақыт бойы жасалған бақылаулардың нәтижесін нақтылауды, күшті және әлсіз психологиялық сапаларын дәлірек анықтауда қажетті психо-педагогикалық көмекті ұйымдастыру үшін қажет. Дарынды баланың психикасын кеңінен анықтауда келесі әдістер қолданылады:

- ✓ арнайы психологиялық сұрақнама, әдістемелер;
- ✓ баланың іс-әрекетін мұғалімдер, ата-аналар, психологтар тарапынан эксперттік бағалау;
- ✓ балалардың шығармашылық жұмысының нақты нәтижелерін мамандар тарапынан сараптау;
- ✓ түрлі танымдық әрі пәндік олимпиадалар, конференциялар, спорт жарыстарын, шығармашылық байқаулар, фестивальдар және т.б. ұйымдастыру;
- ✓ белгілі дарын түрін талдау міндеттеріне байланысты түрлі әдістерді пайдалана отырып, психодиагностикалық зерттеу жүргізу [3;9].

Д.Ж.Резнулиннің пайымдауынша дарындылық үш байланыстың үйлесімділігі: жоғары интеллектілік, креативтілік және нәтижеге жетудегі ынталылық. Осы үш қасиеттің біреуі болмаса, адам дарын ретінде қалыптаспайды.

Оқушының оқу материалдарын меңгерудегі ой іс-әрекетінің екі деңгейі бар:

- а) өнімсіз (міндетті деңгейге сәйкес келеді);
- ә) өнімді (лайықты және жоғары деңгейге сәйкес келеді)

Яғни, эвристикалық және шығармашылық деңгей. Деңгейлеудің қажеттілігі: оқушы өз іс-әрекетінің деңгейін салыстыра отырып жүйелеуі керек. Жай сабақтардағы бағалаудың өзі деңгейлік белгілер арқылы атқарылады, бірақ онда оқушының танымдық іс-әрекеті бағаланады. Орта білім берудің салалық жалпыға міндетті стандартының үш деңгейіне негізделіп, қисынды ойлау операциялары күрделілігіне қарай үш деңгейге топтастырылған:

- 1) Міндетті деңгей - минимум ҚР ОББ стандарт деңгейі. Қарапайым ойландыратын операциялар белгіленген.
- 2) Лайықты деңгей - лицей, гимназия оқушыларының деңгейі. Күрделі ойлау операциялары белгіленген.
- 3) Жоғары деңгей - дарынды балалар мектебі деңгейі.

Күрделілігі жоғары ойлау операциялары белгіленген (шығармашылыққа бағытталған). Балалардың танымдық, шығармашылық қабілеттері, іскерліктері мен сезім ерекшеліктері оқу-тәрбие үрдісінің барлық жоспарлауларда басшылыққа алынады.

Г.С.Абрамов жастың өсуіне байланысты жаңа психикалық білімдердің қалыптасуын сатылап көрсетеді:

- 1) 1-3 жаста заттық әрекеттерді меңгеру, белсенді тіл, өзіндік сана-сезім; 3-6 жаста символдарды қолдану, талдап қорыту нормаларынан хабардар ету, бірлескен мотивтер, шартты-диалогтық бағыт;
- 2) 6-10 жаста өз еркімен сыртқы әрекетін жоспарлау, рефлексия (іштей өзіне-өзі сынмен қарау);
- 3) 11-15 жаста өзін ересек сезіну "достық кодексі" дағдылану, іштеллектуальқ нормалардың әлеуметтік және жасөспірімділігінен хабардар ету;
- 4) 15-18 жаста өзіндік сана-сезім, өмірлік жоспарлары, дүниетанымы қалыптасады. Осы даму ерекшеліктерінің өзі бір-бірімен тығыз байланысты.

Дарынды балалар қабілетін анықтауды ғалымдар үш деңгейде қарастырады. Олар: теориялық, әдістемелік, педагогикалық ұйымдастыру.

1. Теориялық – дарындылықты анықтау. Әр оқушының дамуы мен келешекте оқыту аспектілерін ұйымдастыру және оның зерттеу жұмысының нәтижесі негіз бола алады.

2. Әдістемелік- қабылданған анықтау әдісі мен дарынды оқушының білімін дамыту бағдарламасының сәйкестігі.

3. Педагогикалық-ұйымдастыру. Дарынды балалармен диагностикалық жұмысты таңдау түрі мен ұйымдастыру әдісінің болжамы[3].

Ғалым Ж.К.Елеупаева дарындылық ұғымының мәнін тусінуде маңызды болып табылатын «қабілет» түсінігінің үш негізгі көрсеткішін атап көрсеткен. Олар:

1. Қабілет - бір адамды екіншісінен ажырататын дара психологиялық ерекшелік. Баршаға бірдей тән қасиеттер қабілет бола алмайды.

2. Қабілет -барша тұлғаға тән болған ортақ сапа емес, кей адамға ғана дарыған қандай да бір не бірнеше іс-әрекетті табысты орындауға жарайтын өзара ептілік.

3. Қабілет - нақты адамға топталған білім, ептілік және дағдылардан оқшау, қажет әрекетті игеру желісінде ғана көрінеді[5].

Дарынды балалармен жұмыс түрлерін ұйымдастыруда төмендегідей мәселелерге назар аудару керек:

1. Пән сабақтарында шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды іріктеу, орындау, талдау жұмыстарын жүйелі жүргізу.

2. Дарынды оқушылардың білім деңгейі мен олардың өз мүмкіндіктерін пайдалану көрсеткішін арнайы әдістемелер бойынша жүйелі түрде тексеріп отыру.

3. Сабақтан тыс мезгілінде жүргізілетін жұмыстарды- пәндік олимпиада, ғылыми конференцияға, интеллектуалдық турнирлер мен шығармашылық байқауларға дайындық жұмыстарын жыл бойы жоспарлы жүргізу керек.

4. Білім беру мекемелерінде дарынды оқушылар үшін арнайы сыныптар мен топтар құрып, оқу бағдарламаларын жеделдетіп оқытуды ұйымдастыру;

Дарынды баланың жасаған жұмысына қолдау көрсету де оның болашағына ерекше әсер береді. Қолдау көрсету дегеніміз өзі баланың жұмысын таныстыру, тарату жатады:

1. Тәжірибелерін газет, журнал беттеріне беру.

2. Байқауларға қатысу.

3. Іс-шаралар ұйымдастыру.

4. Мектептермен тәжірибе алмасу.
5. Бақылау күнделігін жазып отыру.
6. Психологиялық материалдар жинақтау.
7. Кітапша құрастыру.
8. "Реферат".
9. "Портфолио [6].

Қорыта айтқанда, қазіргі білім беру мақсаты білім, білік, дағдымен қаруландыру ғана емес, солардың негізінде дербес өзгермелі қоғамда лайықты өмір сүріп, жұмыс жасай алуына, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке ақпаратты өзі іздеп тауып, ұтымды пайдалана алатын, жан-жақты дамыған, білімді, өз ісін және өзгенің ісіне әділ баға бере алатын жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етіп отыр. Дағдарысы мен дарындылық табыстылығы арасында қарама-қайшылығы бар бұл мәселе түбегейлі шешілмеген және әрі қарай зерттеуді қажет етеді. Алдағы уақытта алдыңғы елдердің қатарынан көрінуіміз үшін дарынды балалардың қабілетін ашуда және танытуда педагогтер мен ата-аналардың бірлескен әрекеті маңызды рөл атқарады. Қоғам қажеттілігі мен сұранысын қанағаттандыратын өмір сүру қағидаларын меңгерген, жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кең көлемде білім алған дарынды, өскелең ұрпақ – мәңгілік ел тірегі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Концепция выявления, поддержки и развития одаренных детей в Республике Казахстан. Дарын. Информационно-методический сборник. №3, 1999, с. 24.
- 2 Психология одаренности детей и подростков (под ред. Н.С. Лейтеса, - Москва. Издат. Центр «Академия», 1996, с. 4-55.
- 3 Яковлев Е. Развитие творческой одаренности детей школьного возраста (школьный психолог) №39, 2001, с. 6-7.
- 4 Педагогика и психология одаренности школьников (под ред. У.Б.Жексенбаевой, А.К. Сатовой - Аламты, 2002, 248с.
- 5 Елубаев А.О. Дарынды оқушыларды тану ерекшелігі – Дарын, 2009. №5, 112-116б.
- 6 Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию. Екатеринбург, 1995.
- 7 Қ.Ж. Акменбетов Дарындылықтың теориялық негіздері //Педагогика мәселелері, 2006. №2, 130-134бб.
- 8 З.Бектібаева Дарындылық дамытудың теориялық негіздері //Қазақстан мектебі, 2009. №6, 71-73б.
- 9 А.Б. Ерпенова Дарынды балаларды анықтау әдістемесі //Мектеп директорының орынбасары, 2009. №3, 9-10б.
- 10 С.А.Омарқұлова Дарынды баламен жүргізілетін жұмыстардың әдістері мен түрлерін жетілдіру //Мектептегі технология, 2009. №5, 3-4б.
- 11 inust.tor.kz/pedagogika/ped_OkuZertTalap.ppt
- 12 ssn.kz/images/news/treb_kaz.doc
- 13 baxultanov.ucoz.kz/blog/ylymi.../2011-01-22-5

Мукашева М.М.¹,

¹ к.ф.н., доцент., Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Астана, Казахстан, m.mukasheva@yandex.kz

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ СМИ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА

Abstract. The situation of mass media of the Republic of Kazakhstan during financial crisis is analyzed catholically in this article. The decrease of editions and its advertisement are vindicated by precise examples.

Keywords: financial crisis, periodicals, advertising, circulation, budget, control, lecture hall, costs.

Издательская деятельность в Казахстане является высоко затратным производством. Импортные бумага, краски, полиграфические оборудование, оплата высоко интеллектуального труда журналистов, распространение периодики – делают выпуск изданий малорентабельным для инвестиций бизнесом. Основной источник дохода СМИ – реклама, в связи с финансовым кризисом постоянно уменьшается. По оценке GallupMediaAsia, в первом квартале 2009 года в печатных СМИ Казахстана опубликовано на 23% меньше рекламы, чем за аналогичный период прошлого года (подсчитано количество выходов, то есть сколько рекламных объявлений и макетов размещено). Рекламодатели считают более перспективным сотрудничество с телевидением и в условиях сокращения рекламных бюджетов предпочитают жертвовать газетами и журналами.

По количеству выходов рекламы в периодических изданиях 2008 год оказался не таким уж кризисным – произошло снижение с 99 тыс. до 98 тысяч, то есть примерно на 1%. Однако в первом квартале 2009 года рекламодатели существенно больше денег потратили на телевидение, а количество рекламных публикаций в печатных СМИ упало на 23%. Но серьезное уменьшение числа выходов рекламы наблюдалось в начале кризиса. В 2007 году по сравнению с 2006-м падение составило почти 50%

Важно отметить, что наступление кризиса часто застает организации врасплох, и те, кто принимает решения, практически всегда бывают поражены быстрым наступлением событий. Им приходится иметь дело с обстоятельствами, которые считаются маловероятными и человек – существо привычки; но кризис, по определению, явление непривычное, не рутинное, В условиях кризиса объем работ значителен, а возможности контролировать ситуацию и предпринимать ответные действия ограничены. Дело часто осложняется централизованной системой принятия решений, бюрократическими правилами, автоматизацией контроля, сокращением персонала и текучей кадров, недостаток времени, каналов связи и различиями в опыте, принципах и навыках членов кризисной группы.

Главная задача всех издателей сегодня – оптимальное сокращение затрат и увеличение доходов от продажи тиража и рекламы при сохранении и расширении читательской аудитории, а значит, сохранение и улучшение качества контента, выполнение своей основной информационной функций. Факты сокращения тиражей и ухода изданий с рынка носят избирательный, а неэффективные и убыточные проекты, сокращаются тиражи отдельных изданий – с рынка уходят неконкурентоспособные и

невостребованные издания, рынок очищается. Это модно считать позитивным моментом кризиса.

Большинство издателей проводят экономически оправданную оптимизацию затрат – сокращают раздутые в последнее время заработные платы и штат, выбирают менее бюджетные способы продвижения, переходят на более оптимальный формат и полиграфическое качество с точки зрения целевой аудитории. В частности, издатели стали очень аккуратно относиться к объемам возврата (списания) и тиражам на промо-распространение.

В условиях кризиса происходит изменение аудитории СМИ у изданий, выходящих реже, чем раз в неделю, в 2008 году аудитории СМИ. У издания, выходящих реже, чем раз в неделю, ежедневных СМИ также наблюдался рост числа читателей – 19,5% до 24%. А вот еженедельники потеряли небольшую их часть.

Как правило, обычных читателей печатных изданий интересуют такие рубрики, как программа телепередач, анекдоты, гороскопы. Немногие граждане покупают газеты и журналы, чтобы узнать о событиях политики или экономики. Это вполне объяснимо, поскольку доля соответствующим образом подготовленной либо имеющей отношение к данным сферам аудитории всегда будет меньше.

В условиях, когда рекламы становится гораздо меньше, чем прежде, издатели стали обращать внимание на доход от реализации своей продукции, хотя он и незначителен. В связи с этим заявлением должна внушить оптимизм информация о том, что казахстанцы все больше и больше подписываются на газеты и журналы. По данным «Казпочты», она занимает в сегменте подписки на периодические издания доминирующее положение – 82% рынка. По состоянию на 1 января 2009 года на 1000 казахстанцев приходилось 182 экземпляра печатных СМИ. Гораздо более охотно, согласно данным «Казпочты», подписку оформляют сельские жители. Их доля составляет 67%. Также следует добавить, что 60% подписчиков – это физические лица.

В 2007 году объем рынка продаж печатной продукции составил 6 миллиардов тенге, а в 2008 был зафиксирован рост до 7,8 миллиардов. Сейчас снова идет спад: по прогнозу на 2009 год данный показатель уменьшился на 20-30% и составит ориентировочно 5,5 миллиардов. Сложнее всего приходится новым изданиям, начинающим свой выход. Например, с августа 2008 года по июль 2009 открылось 27 печатных СМИ. После выпуска первого же номера 14 из них закрылись. Газет и журналов на казахском языке пока немного (они составляют лишь 20% от общего числа продаваемой периодической печатной продукции), однако количество их все же увеличивается. В 2008 году насчитывалось 452 печатных СМИ на государственном языке, в этом году – 510.

В условиях кризиса основные задачи редакций – не снижать тиражи и не уходить в демпинг. Потому как обе эти меры крайне неэффективны в долгосрочной перспективе. Снижая тираж, можно потерять читателя, за которым уйдет и рекламодатель. А демпинг может банально привести лишь к убыточности предприятия. Хотя некоторые издания сейчас снижают цены на объявления до 70%, посоветовал предприниматель. Такие скидки означают: сокращение затрат за счет уменьшения тиража и дальнейшее снижение эффективности бизнеса.

Как показывает практика, средствам массовой информации не стоит рассчитывать на государственную помощь. Анализ законодательства о СМИ и его изменений приводит к выводу, что в борьбе с оппозицией власти душат все, в том числе и вполне лояльные, а

также развлекательные и рекламные периодические издания, которым вообще нет дела до политики.

Средство есть сообщение, - сказал, что почти полвека назад выдающийся канадский исследователь М. Маклюэн, подчеркивая, что каждый медиаканал распространяет характерный только для него тип содержания. Современная медиа индустрия, опираясь на развивающиеся инфраструктуру технологический процесс, расширяет традиционные представления о медиа системе, так как производство содержательной или рекламной основы для СМИ становится все более самостоятельным и экономически важным процессом. Интернет доводит этот процесс до совершенства: пользователь получает любой тип контента через самый современный и самый далекий от традиционных СМИ канал. Однако в развитии современных медиа еще не наступил тот момент, когда все традиционные СМИ интегрируется и сольются в один канал. Следовательно, рассматривая экономику современных СМИ, мы по-прежнему будем анализировать все секторы, которые составляют современную масс-медиа.

Интересен зарубежный опыт. Каждому чиновнику – по газете. Именно такой принцип был положен в процесс создания газетной журналистики в Китайской Народной Республике почти шесть десятилетий назад и действует до сих пор. В условиях растущего финансового кризиса многие китайские компании практически полностью отказались от размещения рекламы в СМИ. Однако это вряд ли в ближайшем будущем негативно скажется на крупных газетах, поскольку в Китае поддержка СМИ со стороны государства всегда была и остается одно из приоритетных задач. Дело в том, что КНР практически все СМИ принадлежат государству. Хотя есть и такие, которые официально говорят о своей финансовой «независимости»

Какими видятся перспективы рынка печати после кризиса? У классической газеты будущего сколько угодно. Но она уже будет предназначена не для всех слоев общества, а для так называемого элитного потребителя информации – для людей хорошо образованных, хорошо зарабатывающих, с высоким уровнем запросов. Времена, когда каждая семья выписывала ежедневную газеты и считалось, что это само собой разумеется, прошли и уже не вернуться. Поэтому и газет будет меньше. Но лучшие останутся.

Список литературы:

- 1 www.tns-global.kz/ru
- 2 Джалилова А. Участники рынка СМИ в Казахстане серьезно пострадали из-за оттока рекламодателей//Панорама 2009, 14 июля
- 3 Маклюэн М. Галактика Гуттенберга. Сотворение человека культуры. – Киев, 2004. С. 73.
- 4 Михайлов С.А., Динсинь Ли, Чжан Хэфэн, Журналистика Китая. – Спб., 2006. С. 247.

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
4 курс студенті, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

²Ғылыми жетекші С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы ф.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.
e-mail:assel_82@inbox.ru

ТЕЛЕЖУРНАЛИСТІҢ КАДРДЕГІ СӨЗ ӘДЕБИ

Abstract. There was considered word ethics of the TV journalist in the shot.

Key words: kadrdegi word ethics, speech

Тәулік бойы толассыз құйылып жатқан ақпараттар ішінен көрермендерін селт еткізер дүниелер бірден туа салмайды. Ол ой адамының ұзақ ізденісі мен парасатты пайымынан туындайды. Осы орайда қазақ публицистикасын кең қауымда зерттеуші Тауман Амандосов: «Публицистің баспасөзде жарияланған, радио мен телевидение арқылы берілген материалдарында оқушыға, тыңтаушыға әсер етерліктей белгілі бір ықпалы болу үшін: біріншіден, тақырып орынды таңдалып, өмір талабына сай, маңызды және оперативті болуға тиіс; екіншіден жазуға іріктеліп алынған фактілер өмір шындығынан тууы керек; белгілі бір ой пікірі бар, жаңа бастаманы қолдайтын немесе орын алған кемшілікті сынайтын материалды жазу үшін табиғатына сай жанрда жызылуға тиіс», - дейді [1, 39 б.]. Журналистің кәсіби шеберлігін шыңдап, талантын ұштап, деңгейін көрсетіп, қолтаңбасын танытатын эфирдегі мүмкіндік аясы да осы. Кәсіби шеберлік талабынан шығу, ең алдымен, аузыңнан шыққан әрбір сөз үшін жауапты екенінді ескеріп, ойланып, салмақтанып, қате жібермеуге тырысып мәдениетті сөйлеу – жүргізушінің тындарман алдындағы борышы. Ол күнделікті өмірде тіліміздің қалай дамып келе жатқанын, қандай сөздермен байып, көркею үстінде екенін, әр сөйлемді айтар ойымен астастырып құру керек екенін біліп, соны өз сөзінде қажет деңгейде пайдаланып, көпшілікке көрнекі тілді өнеге етуге міндетті.

Сөз етіп отырған тележурналистің тіл мәдениеті сөйлеу тілінің мәдениеті саласына жататыны белгілі. Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарындағы тіл мәдениетінің тазалығы мен сөйлеу техникасы, сөз әдебі мен сауаттылығы тек қана тележурналистиканың ғана емес, барлық БАҚ-тың өзекті мәселелерінің қатарында. Серік Макпырұлы өзінің сөйлеу мәдениеті жайындағы мақаласында: «Сөйлеу мәдениеті дегеніміз – меніңше, сөйлеуші адамның тіл байлығы, тілдік өлшемдерді сақтауы ғана емес, ең бастысы сөйлеуші жанның мәдениеттілігінің, рухани жан байлығының көрінісі, оның қай тілде сөйлесе де сол тілде сөйлейтін ұлтқа, халыққа деген шынайы құрметінің белгісі. Тіл байлығы ғана емес, осындай рухани жан байлығы, ішкі үлкен мәдениеті қалыптасқан адам өзі сөйлеп тұрған тілдің сөйлеу жүйесін, заңдылықтарын бұрмаламай, таза, орнықты, байыпты сөйлеуге тырысу керек», - дейді [2, 10 б.].

Әрбір журналистің тіл жұмсау дағдысы, бұрыннан бар тілдік, стильдік өнегелі үлгілерге сәйкес болумен қатар, өзіндік, өзіне ғана тән шеберлігі болуға тиіс. Кейбір журналистер әдеби тілде жоқ сөздерді молынан енгізуді елеулі үлесім деп ойлайды да, түсініксіз сөздерді көп қолданады. Әрине, осы айтылған мәселе бүгінгі кейбір ақын-

жазушы, журналистерге тән құбылыс бола бастағаны жасырын емес. Баспасөзде елпекшеуге келетін осындай «тың» сөздер телехабарларға мүлдем абырой әпермесі анық. Мұндай әдет кейбір тележурналистердің даралық, өзгешелік болмыс іздеуінен туындайтын құбылыс. Мәселен, белгілі тележурналист Нүртілеу Иманғалиұлының «бай-қуатты болайық» сөзі. Көпшілік санасында тұрақты фраза ретінде қалыптасып, автордың, даралығын тануда белгілі дәрежеде қызмет атқарғаны анық.

Әрине, телехабарлар үшін – тілдің жеңіл, ойдың жинақы болуы жақсы әдет. Дегенмен де, ауызекі сөйлеу стилінің ыңғайына біржақты берілу, әдеби тіл нормасына нұқсан келтіретіндігін де естен шығармаған дұрыс. Телерадио тілі ауызекі сөйлеу тілінің элементіне бай болғанымен онда әдеби тіл нормасының да қалыпты ережесі сақталуы керек. Яғни, қалай болса солай сөйлей салу, журналистің сөйлеу шеберлігінің шырайын ашатын құбылыс емес. Тележурналистер үшін жиі айтылатын ой мен тіл үйлесімі басты элемент болуға тиіс. Абайдың «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы ол ақынның білімсіз бейшарасы» деген сөзінде «бөтен» сөзі жоғарыда біз айтқан қарабайыр сөз атауларына байланысты айтылғандығын естен шығармағанымыз абзал. Халық даналығы негізіндегі сөздердің мәйегін сары майдан қыл суырғандай суыртпақтай отырып, оның айтайын деген ойының өзегіне мағыналық тұрғыдан, тұздықтап отыру нағыз шешен журналистерге тән қасиет. «Әдеби тілде бар стильдік тәсілдердің көбі ауызекі тілден алынады. Олардың иесі - халық. Бірақ халықтық мұра, сол қалпында сіресіп қатып қалмайды. Олар өзгеру, даму процесінде болады. Кейінгі жылдары пайда болған жаңа ұғымдарға лайық көптеген сөз, сөз тіркестері, фразалық түйдектер, стильдік тәсілдер әдеби тілде жетерлік.

Тіл мәдениетінің берекесін қашыратын жаман әдет - сөздің табиғи, жалпы халықтың тұрқын бұзып, «басын жарып, көзін шығарып» жұмсау деп білеміз, мысалы, кейбір тележурналистер хабар жүргізу барысында жергілікті диалектизм мен говар сөздерді қолданып қалу әдетін көрсетіп жүр. Атап айтқанда, «үнемі», «жиі» сөз атауларының орнына «ылғи» сияқты ауызекі диалектілердің кірігіп кетуі әдеби тіл нормасына сай келмейтіндігін ескере бермейді. Журналист халық тілі қазынасындағы тілдік қордан керегін таңдап алып пайдалана білмесе, оның үстіне тілде бар байлықтарға шеберлік деңгейінен қарап, оны көріктендіру тәсілдерімен байыта түспесе, ол сөз шебері бола алмайды.

«Әсерлілік - сөздің адамның ой, сезіміне тікелей ықпал еткендей ретте қолданылуы. Мұндай қасиет бірқатар сөздердің (эмоционалды, экспериссивті мәнді) табиғатына тән болса, негізінде сөздің қай-қайсының да қолдану ыңғайына қарай пайда болады». Әсірелеу дегеніміз әдемі сөз тізбектерін құру емес. Әсерлілік өз қуатын тыңдарманға дәл-нақты, ешбір боямасыз, айтылған ойының мағынасын бұзбай немесе әсіре үстеме бермей-ақ шебер, шешен тілмен жеткізе білу болып табылады». Тележурналистикаға бұл жағдайда үн әуезділігі, яғни интонация қасиеті барынша көмектеседі. Мысалы, «Кеше дүние жүзі қазақтары Түркістанда бас қосты» сөйлемін алайық. Осы сөйлемді дауыс ырғағы арқылы тележурналист немесе диктор бірнеше сипатта жеткізе алады. Ренішті, қуанышты, жай қарапайым немесе аса маңызды.

Тележурналистің кадрдегі сөз әдебі төмендегі жайлармен тығыз байланысты:

Біріншіден, тележурналистің экрандағы сөз әдебі – әңгімелеушінің білімдарлығына, оның тереңдігіне байланысты. Оқиғаны әңгімелеуші сол саладан терең әрі жан-жақты хабардар болып, өзі әңгімелеп отырған тақырыбын терең зерттеген болса, хабардың өн бойындағы сандар мен деректерге дейін ойнап, экранда қимыл – әрекетке араласады. Әрі әңгімелеушіні бір сұрақтың төңірегінде ұзақ – сонар ұстап отыра бермей, оған әлсін-әлсін

жана сұрақтар қоя отырып, не әңгіме желісіндегі «қажетті» жерлерден үзіп алып, соны әңгімелеушімен бірлікте өрбіткен жөн. Әсерлі әңгіменің, оператор түсірген жанды көрініспен байланысы бар хабар реңін аша түсіп, көрермен көңіліне әсерлі көріністің бейнелі картинасын ұялатады. Оған қоса эфирге шығар алдында хабарға қатысушы болашақ кейіпкерлермен кездесіп, оның ой-өрісі мен сол төңіректегі білім-пайымына зер салғанның ешбір артықшылығы жоқ.

Екіншіден, әңгімелеудің табиғилығы сөйлеушінің ана тіліміздің заңдылықтары мен ережелерін түгел меңгерген, әрі тіл байлығы мол болған да одан сайын құнарланады. Тіл мұхитының тереңіне сүңгіген сайын, ойға толы, мағыналы бір-бірімен шағылысып, ой өрімдері жарасымдылықпен өрбиді. Әңгімелеу кезінде бір сөздің бірнеше синонимін қолдана отырып, «жаңағы», «енді», «тағы да», «сондай-ақ», «әйтсе де», «яғни» деген тіркестерден арылған дұрыс. Эфир уақыты шектеулі болғандықтан, ондай сөз қолданыстар қолданып уақытыңызды алмаңыз.

Үшіншіден, экраннан қалың көпшілікке қарата әңгімелеушіге табиғилық жарасымдылығы, оны аудиторияға етене жақындастырады. Өйткені, көрерменнің бәріне ортақ түсінікті тілмен мәннерлі баяндау, ойды толық жеткізу, әсірелеуден аулақ болу – әңгімелеушіге қойлар талаптардың бірі. Хабардың өн бойындағы процестерді әңгімелеу не кейіпкермен сұхбаттасу кезінде тележурналист желбуаз сөздер мен артық тіркестерге әуестік танытып, көрерменді жылтыр сөздермен тойындырып жатады. Сондықтан, парасат-пайымына орай, жан дүниенді әуелетіп тұраған ойлар тізбегін шашыратпай, тіл ұшына келген сөзді айта салмай, «он ойланып, жүз толғанып» баядаған сөздің дәмділігі де сөйлеу кезінде ерекше болады.

Төртіншіден, тележурналистке – өз кейіпкерінің ой-өрісін, тындырған ісін, адамшылық ізгі қасиетін, қуанышын, күлкісін, әзіл-қалжынын қысқасы барлық табиғи болмысын өмірдегі өз қалпында көрермен қауымға көгілдір экран арқылы әңгімелей отырып көрсету де шеберлінің танылар тұсы. Тележурналистер көпшілігінде кейіпкерлерін зерттемей, таныспай, оның ішкі жан-дүниесіне енбей-ақ онымен эфирде тікелей байланысқа түсіп, көпшілігінде ұтылысқа түсіп жатады. Мұның қатерлігі сол, ол кейде маңдай терінді тамшылатып жасаған еңбегінің заяға кетуіне әкеп соқтырады. Ал журналист үшін бұл – кешірілмейтін әрекет.

Тележурналист бойындағы табиғилықтың бір парағы да оның жазу кезіндегі ойлы толғамдар мен кадр ырғақтылығын ұстай отырып, сөз бен көріністі біріктіре, тұтастыққа айналдыру өнерін меңгеруімен қойындасып жатыр. Телехабарда автор алған тақырыбын толғап, үңги бойлап соның әлі басқа автор көрмеген шынайы көрінісін табуы тиіс. Түптеп айту, түбірлетіп суреттеу дегеніміз сол [3, 294 б.], - деп белгілі қаламгер М. Әлімбаев айтқандай, әңгімелеуші өз ойын, айтайын дегенін әңгімелеу кезінде сарықпай тынбауы тиісті. Кадар сыртындағы мәтін не жүргізушінің ауызекі сөйлеуі жай сөйлемдерге құралған жөн. Бұл – көрерменнің көрініс пен мәтінді тез есінде ұстап қалуын, әрі өзіндік пікірін қалыптастыруын туындатады.

Тележурналист мәдениетінің биіктігі – сценарийдегі кейіпкерлердің интеллект иесі болуының кепілі. Кейіпкер интеллект иесі болғанда оның сауаттылығы мен әр саладан хабардарлығы, әрі терең парасатты ойдың иесі екендігі оның сұхбаттасу кезінде ашыла түседі. Ол бүгінгі күннің тұрғысынан өткен дәуірін де бағалай алады, бүгінгі күннің болмысы мен ертеңге де ой жібере алады. Ол арғы-бергі тарихи оқиғалар, бүгінгі күн жаңалықтарының барлығын ой қазанында қайнатып, философиялық ой түйю құдіретіне ие.

Бүгінгі қазақ телепублицистикасында әлемдік проблемалар, қоғамдық батыл ойлар көтерілуі – оның мәдениетінің өсе бастағандығының кепілі [4, 177 б.].

Публицистикада ой образы арқылы, кейіпкердің парасат-пайымы, әңгімеге араласу, өз ойының қаншалықты терең әрі жан-жақты екендігі ашылып, көрерменге жетіп жатады. Ал, сол образдың не ғұрлым бояуы қанық, нақыш – өрнектері жаңа болуы керек деген талап баршаға бірдей қойылып келеді. Әр тележурналистің өзіндік даралық сипаты, шеберлігінің ауқымы да осыған байланысты көрініп жатады.

Теледидар шырайын кіргізетін табиғи әңгімелеу кезінде экрандағы кейіпкер сипатының жан-жақты ашылуы – заңдылық. Телепублицистикада кейіпкерсіз іс баяндалмайды. Сценарий теледидар тілімен жазылып, кейіпкер әрекеті сөз, әлде хабарды жүргізушінің ойы мен сұхбат кезіндегі жауабы арқылы есте қалады [5, 213 б.]. Бұның алғашқысы автордың түпкі идеясы, философиялық түйінін меңзесе, соңғысы өмір шындығын кейіпкер сөзі не әрекеті арқылы ашуды көздейді. Вольтер: «Іш пыстыратын жанрдан басқаның бәрі жақсы», - деген. Шынында, телепублицистикада өз жанрын тапқан автор не жүргізуші телеэкранға әбден жарасады. «Өлең жазарда өлеңмен ойлау керек», - деген де Александр Пушкин емес пе еді?! Сондай-ақ, телеэкраннан әңгімелеу кезінде оның сан миллиондаған көрерменнің жан дүниесін рахатқа кенелтіп, ой-сезімін желпіндіріп, өмірге деген құштарлығын арттырып, әуен тыңдағандай балқитын күйге келтіруде – таланттылық.

Кейде, авторға алдымен ой келеді, кеудесінде қандай да бір бейнематериалдың жаңғыры елес береді, сөйтіп жаңа бір дүние оның жан дүниесіне орныға бастайды. Әрі тақырыбы, нысаны, композициялық құрылымы жоқ. Ондай жағдайда режиссер не редактор авторға көмекке келеді. Бұл шығармашылық бірлестіктің бірігуі әрі жақындасу кезеңі, жаңа үрдістің бастамасы. Рас, белгілі бір тақырыпқа, тосын нысанға, соны идеяға ал ддегенде жаза қою оңайға түспейді. Ол мәтінді дайындау барысындағы тележурналистің басты еркешелігі – сөйлеу тілінің тазалығы мен сөз әдебін сақтауды есінінен шығармау керек [6, 213 б.].

Экрандағы көріністің бейнелігі де аса құнды. Дегенмен, қашан да сценарий мен баяндау не талдау не өзіндік пікір кезінде жатықтық, түсініктілік жақсы. Сценарийдің бірінші элементі көрініс пен сөз болса, осы екеуінің тұтастығынан хабардың ішкі заңы, үндестігі, бояуы, бүкіл гармониясы көрермен талғамын жетілдіреді. Ал көрермен мен студияны жалғастыратын тележурналист өз бойындағы табиғи әңгімелеу шеберлігін жетілдіре, кемелдендіре түссе, аудитория қабылдауы да оңтайлана түседі.

Қазақ теледидары қай деңгейде? Көкірегі ояу, көзі ашық көрерменнің әрбірін мазалайтын орынды – сұрақ. Жүрдек уақыттың уысына шыға, алға ұмтылған өнер түрлерінің ішінде көгілдір экранның қоғамдағы орны – тым бөлек. Ол араласпайтын іс, ол бармайтын орта жоқ десе де болады. Біздің күнделікті өміріміздің бір бөлшегіне айналған синкретті өнер таңның атысынан күннің батысына дейін төріне шығып алып, сенің сырласың мен ақылшыңа айналуда. Зияндылығы да шаш етектен. Француз сыншысы Андре Дилижан жазғандай: «Ол өмірге ентелей кіріп, әлемді түгелдей дерлік жаулап алады» [7, 35 б.]. Шын мәнінде солай. Жетпіс жылдың ішінде жеке дара көш бастауда. Көгілдір экранның құдіреті – қарымы әлемдегі кез келген қуатты елдің әскери күшінен әлденеше есе артық. Сондықтан да оған аса сақтықпен қараған орынды.

Эфирдегі шеберлік, режиссерлік шешімділік, операторлық қырағылық, от ауызды, орақ тілді жүргізушілер құдіреті көрермендерін теледидар өнерінің құдіреттілігіне бас иідірді. Бейнелік қатардағы бояу түрлерінің алуандылығы мен теледидардағы техникалық

мүмкіндікті молынан пайдаланған мәскеулік экран шеберлерінен тәлім алар тұстар да, көңілге түйер ойлар да, үлгі болар формалар да мол болатын.

Бүгін де отандық телеарналардан апта сайын өтіп жатқан сан қырлы телехабарлардың ойы мен тілінен, көтерген мәселесі мен талдамасынан кешегіден үндестік іздеп, елендейтініміз де сондықтанда. Ал еркіндіктің он жылдығында ойдан бұғау, тілден шідер алынғанда да тақырып төңірегінде тектілік таныта алмауымыз қалай? Тақырыптың дұрыс таңдалмауы, сценарийдің өн бойындағы үйлесімсіздік, кейіпкер даралығының олқылығы, шығармадағы детальдардың әрекетке араласпауы, оқиғаға жүргізуші талдауының қабыспауы, авторлық көзқарастың молдығы, кеңестік кезіндегі тар көлемдегі психологиялық көңіл-күйдің сығымдалған қыспағынан шыға алмаушылық секілді, ең мәндісі осылардың бәрінің қабыса келіп, іштей де, сырттай да бүтін тұтастыққа ұласпауы бүгінгі автор мен редактордың басты олқылықтары. Тележурналистің аудитория тізгінін өз қолында ұстауы үшін де оған тапқырлық, ой тереңдігі мен өре кеңдігі, шалқарлы шабыт секілді қасиеттер тоғысын, өз бойына жинақтауы керек. Хабардың басталуы қызғылықты, қорытындысы дәлелді, өн бойында жүйелілік, бір ізділік сақталуы шарт. Ой қабаттарының тереңінен тартыла шыққан сөз бір-бірімен жарқырай шағылысып, сыңғыр қағып, жарасымды өрбіп, көңіл көзі ояу көрермен жүрегіне жеңіл жайғасып жатса, экран төріндегі жүргізуші бақыты да сол болмақ.

Халық тілінің қазынасы мен ойнақы тілдің оралымында, экран тілі мен образдар тіліне үйлестіре біліп, бөлшектерден бүтіндік туындатып, бейнелі қозғалыстың әрекет-қарымын да сөз әрі дыбыспен үндесу де шеберлік қырларының бірі. Экрандағы жүргізуші шеберлігінің айқындалар тұсы – ойының анық, айқын, дәл, ықшамды әрі қалың көрерменге түсінікті, күрделіні қарапайым бейнелеп, мәнерлі тіл, қоңыр, жағымды үнмен жеткізу. Аудиториядағы миллиондаған көрермендер көңілінде халықтың зердесін жаңартып, санасын сауықтыратын танымды жүргізушіге деген сағыныш сезімінің де мен мұндалап жататыны ақиқат [8, 103 б.].

Болашаққа байыптылықпен қарап, халқымыздың «сөйлер сөзі, көрер көзі, естір құлағына» айналып отырған ұлттық теледидарымыздың жаңа құралдармен жабдықталуы мен ондағы тележурналистің сөйлеу мәдениеті – кезек күттірмейтін іс болуы тиіс. Кезінде замана заңғарларының бірі Ахмет Байтұрсынұлы: «Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын! Балам, деп бағып, оқытып, адам қылғаннан кейін жұртым деп танымаса, сонда өкпелеу жөн ғой», - деген болатын [9, 93 б.]. Жарты ғасырға жуық зерделі ойлардың мұхитына айналған рух ордасына ұлттық мұрат тұрғысынан қарап, өркениеттілік танытсақ, жөн емес пе?

Тілге тиек болған ойларды түйіндей келгенде, бүгінгі теледидардың ақпараттар ғасырындағы басты мәселесі – жаңа пішін, соңғы түр, экрандық тіл, техникалық қарулану, жүргізушілік шеберлікті дамыту болып отыр. Уақытпен үндестік тауып, бейнелік шешім, ритмикалық ырғақтылыққа мән беріп, көрермен жүрегіне толқыныс пен толғаныстың тұтастығын кірістіре білу оларды жаңа бір дүние танымға бастайды. Экрандағы кемшілікті де әлемдік теледидар процесінен шет қалу, телеарналар арасындағы оқшаулану, бәсекелестік процесінің жоқтығы, тәжірибе теледидарлардың құрылмағандығы, тәртіп пен талаптың босандығы, нақты стратегия мен айқын тактиканың әлсіздігінен іздеу орынды. Алайда, теледидардағы шығармашылық және техникалық топтың ізденіс деңгейін бір арнаға тоғыстыра біліп, олардың рухани сергектігін оята білсе, ұтар тұстарда мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Аамандосов Т. Публицистика – дәуір үні / Т. Аамандосов. – Алматы: Қазақстан, 1974. - 39 б.
- 2 Ақтаев С. Дауылпаз дауыс / С. Ақтаев. – Алматы: Өнер, 1989. - 74 б.
- 3 Мақпырұлы С. Сөйлеу мәдениеті – үлкен жауапкершілік // Мақпырұлы С. Ана тілі. - №20. - 22 мамыр. - 2003. - 10 б.
- 4 «Қазақстан» РТРК АҚ-ның www.kazakhstan.kz веб-сайты. 8 б
- 5 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил. ғыл. док. автореф / Н. Уәли. – Алматы; 2007. – 9 б.
- 6 Әлімбаев М. Әңгіме арқауы – ән өлең. Уақыт және қаламгер. 2-кітап. / М. Әлімбаев. – Алматы; 1974. – 294 б.
- 7 Тұрсын Қ. Табиғи әңгімелесу – теледидар шырайы // Қ. Тұрсын. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы.- № 9.- 2001. - 177 б.
- 8 Тұрсын Қ. Қазақ теледидары қай деңгейде? // Қ. Тұрсын. ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. – №1(12). - 2002. - 103 б.
- 9 Байтұрсынов А. Ақ жол / А. Байтұрсынов. –Алматы; 1991. - 93 б.

УДК 316

Shynat A.

*MA, PR-manager, Suleyman Demirel University,
Almaty, Kazakhstan, email: aizere.shynat@sdu.edu.kz*

THE PUBLIC OPINION SHAPING FUNCTION OF AGENDA SETTING THEORY

Abstract. In this article the author pays a special attention to the public opinion shaping function of mass communication theories, especially agenda setting theory and describes how do political, economic, technological, or cultural factors influence the daily work of journalists in all over the world. Also the author considers the psychological peculiarities of mentioned theory.

Keywords: agenda setting theory, mass media, mass communication, theories of mass communication, public opinion.

The media play a central role in informing the society about what happens in the world, particularly in those areas in which audiences do not possess direct knowledge or experience. Why do newspapers and other media worldwide every now and then report on the same events, and why are there quite often astonishing differences? How do political, economic, technological, or cultural factors influence the daily work of journalists in all over the world? Does the increasingly global media environment change the working background of journalists? Is the distinction between entertainment and news disappearing with the emergence of news communication forms on the Internet? Journalism researcher from all over the world are trying to answer such questions by conducting empirical studies – and by creating theories on the structures and functions of journalism in diverse societies and cultures. Theoretical approaches give us a sense of how journalists are organizing their work, why they are selecting certain kinds of news, or how political, economic, technological, or cultural changes are affecting journalism

as a whole. In many countries, therefore, researchers are trying to describe journalism from a theoretical view of point.

The most important changes in perception of television are connected with the development of technical capabilities. The difference between previous century TV viewer and present century TV viewer is great. If in the last century TV was considered as a luxury, in the new century it is only one of the mass media tools. Today we notice that television starts to work in the background. Spectators leave the TV on, and do other things. Thanks to the Internet today's audience aren't afraid to miss their favorite programs, so they don't pay a special attention and time to the TV. The viewer even watches some programs at the same time changing 2-3 or more channels.

With the advent of the Internet, communication structures and economic environments have been changing worldwide. The ongoing development called globalization also has an impact on media companies and audiences. The larger companies are now competing in a global media market, and company mergers affect markets that were formerly divided – by nation, medium, or audience segmentation. Globalization means that borderlines are dissolving, on both a positive and a negative sense [1]. Journalism must cope with structural changes as well as audience changes, and there is no easy solution or simple answer.

Because of an abundance of mass media tools the importance of mass communication in today's society is increasing day by day. Modern society's people cannot be aside of taking place events around them as well as they cannot go away from mass communication circle. Thanks to a rapid development of information tools nowadays every person can communicate not only with one or two people but with a group of people at the same time. It means that any important information spreads out not from mouth to mouth as it was in early times but through mass media in a very short period of time to a very long distance. This is a mass communication.

Communication is the something the people do through messages. If communication is the production of messages, sharing of messages, and interpretation of messages, and then the mass communication becomes the mass production of messages. In fact, in some ways, the book was the first mass produced product, when suddenly we can produce an exact and infinite number of copies of exact the same thing. That is what the book was. And suddenly you can take a message and reach vast number of people by repeating the message, by mass producing the message over huge number of heterogeneous crowd. In human history it is incomprehensible to think about what would it been like to reach to millions of people once. We take it completely normal to us. With mass communication you can send messages from one person or one group to an infinite number of groups, and infinite number of cities or countries all around the globe, instantaneously reaching larger numbers of people that was ever possible before.

Obviously, today the information has a great importance. And because of an abundance of the information sources the audience faces with such problem as sorting the information. Users of mass media always want to find necessary, reliable, unbiased and truthful information among continuous stream of news. In this context, mass media should work within the framework of the investigated and tested mass communication theories in order to provide truthful and important information to its audience. Certainly, it gives a two-way advantage. Consequently, application of mass communication theories in order to reach good communication leads to big achievements.

Nowadays the method of construction of public debate about a certain problem by shaping the public opinion has good results. It means that mass media looks for a solution of defined problem by giving importance to it. That is, mass media helps to select and increase the

importance of the actual problems within society such as certain diseases and difficult public issues and leads to find the solution of these problems.

If we take a look to methods and techniques happening in foreign mass media practice, we will notice that a mass communication theory, the object of many scientists' research, is becoming widely used. We will notice phenomenon of mass communication theory in huge monopolies in the world information service like the BBC, CNN, Fox news, CNBC, Al Jazeera, Reuters, and etc. In particular, the Agenda setting, Gatekeeping, Framing, Magic bullet, Two step flow communication theories used in the practice of foreign mass media on a regular basis theories as the most effective and efficient. This increases the importance of the problems of society through the media, including in any theory or information to consider the most effective ways of solving it, in most cases ends in positive results. Furthermore, these theories will be helpful to form public opinion during the announcement of national ideology and political issues.

Among these international communication theories the most widely used one is *Agenda setting theory*. In choosing and displaying news, editors, newsroom staff, and broadcasters play an important part in shaping political reality. Readers learn not only about a given issue, but also how much importance to attach to that issue from the amount of information in a news story and its position. In reflecting what candidates are saying during a campaign, the mass media may well determine the important issues – that is, the media may set the “agenda” of the campaign.

Setting the agenda is now a common phrase in discussions of politics and public opinion. This phrase summarizes the continuing dialogue and debate in every community, from local neighborhoods to the international arena, over what should be at the centre of public attention and action. In most of these dialogues the news media have a significant and sometimes controversial role.

Although everyone talks about the impact of these emerging technologies in the new millennium, the enormous social influence of communication was already apparent decades before the latest waves of technology spread across the world. American journalist Theodore White described the power of the news media to set the agenda of public attention as “an authority that in other nations is reserved for tyrants, priests, parties and mandarins” [2].

The theory of the establishment agenda describes the power of mass media that is to set the importance of the events. Newspaper columnist Walter Lippmann in 1922 defined the ability of mass media to show the image to audience [3]. McCombs and Show come to certain conclusion after the study presidential campaign in 1968, 1972 and 1976. In their research in 1968 they pay much attention to two things: the information and its announcement. They study agenda setting theory of mass media and compare the problems said by candidates participating in the elections and tell important issued considered in mass media content. Finally these two scholars come to conclusion that mass media influence on the issues mentioned by politicians [4].

The peculiarity of Agenda setting theory is that it increases the importance of any information through the media to convince the population. The theory influences public discourse and shows population “*how to think or what to think*”. Simply to say, it attracts maximum people's attention to particular information. Thus, it increases the importance of information in comparison with others. Accordingly, the solution is fulfilled swiftly.

Domestic mass media is increasingly developing. Currently, even though Kazakhstan mass media does not actively use the mentioned theories occasionally, there occur elements of the theories. In the future bilateral relations of mass popular theories of international practice of implementation of activities in the domestic media for effective work gives a positive result; the media will definitely increase efficiency and productivity.

Mass media do not just passively broadcast information repeating the content of the official sources or conveying exactly the incidents of an event. They also do not select or reject the day's news in proportion to reality. Through their selection and display of the news stories, the journalists focus their attention and influence the public's perceptions of what are the most important issues of the given day. Our pictures of the world are shaped and refined in the way editors and reporters frame their news stories. This function of media is called the agenda-setting function of media.

Agenda setting claims that audiences obtain this salience of the issues from the news media, incorporating similar sets of priorities into their own agendas. Agenda setting describes the transmission of these saliencies as one of the most important aspects of mass communication. The news media not only inform us about the world at large, giving us the major elements for our pictures of the world, they also influence the prominence of those elements in these pictures.

Today, we are living in a global town where the mass media are a main source of information about what is happening in the world. It is obvious, that the news media organizations seem more interested in some happening events than in others. This is widely understood and accepted that the material presented by the media organizations is selective. It is a result of its limited capacity to provide total surveillance. Some factors are imposed on the people who do the gate-keeping (reporters and editors), and some financial limitations and economic pressures are also placed on the media because they must survive as profit making commercial organizations. These factors play a vital role to decide which stories and issues to select, follow up, emphasize, interpret and manipulate in particular and desired ways.

According to the agenda setting theory, because of the fact of paying attention to some issues and neglecting and ignoring some others, the mass media will have an effect on public opinion. People will be inclined to know about those issues and things, which are highlighted by the mass media and they adopt the order of priority assigned to different issues. This theory primarily deals with learning and not with attitude or opinion change. Some of the empirical studies of mass communication had confirmed that the most expected effects to occur would be on matters of information. Usually, people learn what the issues are and how these are ordered in importance in the media agenda.

Traditional media research about the effects of mass communication considers audience members as passive receivers of the media messages. This approach gave birth to the basic agenda-setting hypothesis "the media agenda affects the public agenda." On the other hand, there is another approach called as "the uses and gratifications approach" which assumes that people are not at all the passive receivers of the media messages; rather they are active mass media users who select certain media content to fulfill their particular needs. Therefore, the second phase of agenda setting research relates with psychological explanations for agenda setting. Keeping in view this situation, the original research questions, "What are the effects of the media agenda on the public agenda?" becomes "Why do some media users expose themselves to certain mass media messages more than other people?" This psychological concept of need for orientation states that people feel a need to be oriented to their surroundings. The surroundings include both the physical world and the cognitive world they have.

Furthermore, the media factor is not the only determinant of the public agenda. The agenda setting theory does not negate the basic statement of democracy that the people themselves have sufficient wisdom and knowledge to determine the pathway of their nation, their state, and their local communities. The people are quite able to decide the basic relevance of the issues and

attributes presented by the news media. The media set the public agenda only when people perceive their news stories as relevant.

On any given day, the world is full of happenings such as wars, riots, consumer frauds, spelling bees, family violence, scientific achievements, political speeches, and human sorrows and happiness. Obviously, the news media cannot (and does not) cover all these events. It has been estimated that, for the typical daily newspaper, more than 75% of the potential news items of the day are rejected and never see print. For national media such as network television news, the percentage of rejected news is much higher. For example, on any given day, there are many armed conflicts occurring throughout the world. The viewer of the nightly news or the reader of the daily paper typically learns of approximately two or three of these conflicts and, after years of watching and reading, could probably name fewer than a dozen current wars.

The pictures in people's minds about the outside world are significantly influenced by the mass media, both what those pictures are about and what those pictures are. The agenda setting effects of the mass media also have significant implications beyond the pictures created in people's heads. Beyond attitudes and opinions, the pictures of reality created by the mass media have implications for personal behaviors, ranging from college applications to voting on election day.

Agenda setting is of great importance in maintaining power. According to Jeffrey Pfeffer, an expert on business organizations, one of the most important sources of power for a chief executive officer is the ability to set the organization's agenda by determining what issues will be discussed and when, what criteria will be used to resolve disputes, who will sit on what committees, and, perhaps most importantly, which information will be widely disseminated and which will be selectively ignored [5].

The advent of the Internet and social networks give rise to a variety of opinions concerning agenda-setting effects online. Some have claimed that the power of traditional media has been weakened. Others think that the agenda-setting process and its role have continued on the Internet, specifically in electronic bulletin boards.

Traditional media such as newspapers and broadcast television are "vertical media" in which authority, power and influence come from the "top" and flow "down" to the public. Nowadays vertical media is undergoing rapid decline with the growing of "horizontal media"—new media enables everyone to become a source of information and influence, which means the media is "distributed horizontally instead of top-down".

Once accepted, the pictures we form in our heads serve as fictions to guide our thoughts and actions. The images serve as primitive social theories – providing us with the “facts” of the matter, determining which issues are most pressing and decreeing the terms in which we think about our social world. As the political scientist Bernard Cohen observed, the mass media may not be successful much of the time in telling people what to think, but it is stunningly successful in telling its readers what to think about... The world will look different to different people, depending... on the map that is drawn for them by writers, editors, and publishers of the papers they read [6].

Why are the pictures of the world painted by the mass media so persuasive? For one thing, we rarely question the picture that is shown. We seldom ask ourselves, for example, “Why are they showing me this story on the evening news rather than some other one? Do the police really operate in this manner? Is the world really this violent and crime-ridden?” The pictures that television beams into our homes are almost always simply taken for granted as representing reality. As the Nazi propagandist Joseph Goebbels once noted: “This is the secret of propaganda:

Those who are to be persuaded by it should be completely immersed in the ideas of the propaganda, without ever noticing that they are being immersed in it” [7].

References:

- 1 Global Journalism Research: theories, methods, findings, future. Edited by Martin Loffelholz & David Weaver with the assistance of Andreas Schwarz Blackwell Publishing, 2008.
- 2 White, T. The Making of the President, 1972.
- 3 Lippman, W. Public Opinion. New York: Harcourt, Brace, 1922.
- 4 McCombs M.E. & Show, D. The Agenda-setting Function of Mass Media. 1972. POQ, 36; 176-187.
- 5 Pfeffer, J. Power of Organizations. Cambridge, MA: Ballinger. 1981.
- 6 Rogers, E.M., & Dearing, J.W. (1988). Agenda setting research: Where has it been, where is it going? In J.A. Anderson (Ed.), Communication yearbook 11 (pp. 555-594). Beverly Hills, CA: Sage.
- 7 Cited in Jacobson, M.F., & Mazur, L.A. (1995). Marketing madness. Boulder, CO: Westview, p.15.

УДК 316.77:002

Тоқтарова З. Е.

Журналистика мамандығының 4 курс студенті

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университеті

Өскемен, Қазақстан, e-mail: zarina.toktarova@bk.ru

ҚАЗІРГІ ТЕЛЕВИЗИЯДАҒЫ СҰХБАТ ЖАНРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Abstract: The features of TV interviews nowadays.

Кілт сөздер: тележурналистика, сұхбат.

Тәжірибелі журналист Жидегүл Әбдіжәділқызының: “ Телевизия – жаңалықтар желісі, насихат құралы ғана емес, өнер өрісі мен халықтар арасындағы біте қайнасқан біртұтас бірегей құбылысты адамзаттың рухани қазынасының кәусар бұлағына айналдыратын ақпарат ғасырының ғаламаты, сонымен қатар, төртінші билік санатындағы БАҚ ішіндегі ең танымалы, ең тиімдісі, ең пәрмендісі. Себебі, “Жүз рет естігеннен бір рет көрген артық”, – деген сөздері, сондай-ақ, “Қай ұлттың баспасөзі мықты болса, сол ұлттың өзі де мықты”, – деген А.Байтұрсыновтың пікірі бүгінгі күннің де ақиқаты. Қазақстанның басты тірегі “ұлт” болса, айқындайтын, бұқаралық сананы жетілдіріп, қоғамдық пікір қалыптастыратын құрал – бұқаралық ақпарат және коммуникация жолдары саналады. Сонымен қатар, ақпаратты жеткізу формасы – жанр. Соның ішінде сұхбат жанрының телевизиядағы ерекшеліктерін, сұхбат алу технологиясын ғылыми көзқараспен талдау. Сұхбат – көп қырлы жанр. Бұл сұхбаттың ақпараттық жанрға да, талдамалы жанрға да қатыстылығын дәлелдейді. Сұхбат өзіндік жеңілдігіне қарамастан, белгілі бір стратегия мен тактикаға бағынуды талап ететін, күрделі жанр. Сұхбат – публицистикалық жанр, журналистің бір немесе бірнеше тұлғамен әңгімесі. Егер сөздердің семантикасына назар аударатын болсақ, «inter» - өзара қатынасты бағытлас деген мағынаны берсе, «view» сөзінің мағынасы – «көзқарас», «пікір» дегенді білдіреді. Демек, сұхбат – көзқарас, дерек, ақпарат алмасу. Жанрлардың құрылуы кезінде, яғни белгілі бір жанрға жатқызу үшін публикациялардың болашақ сипат алуымен жанр

аттарын айыра білу кезек. Публикациялардың әлі де жанрлық анықтама алмаған жаңа тобының қатаң принциптік негізі жоқ және белгілі заңдылыққа сүйенбейді. Сұхбат журналистиканың бір жанры деп қарамас бұрын, алдымен оның даму тарихына толықталған жөн. Журналистикадағы кез келген жанрдың даму үрдісі негізінен техниканың дамуымен, радио мен телевидениенің пайда болуы және таралуымен тығыз байланысты. Сондықтан да біз сұхбаттың даму тарихын техникалық даму үрдісімен тығыз байланыста қарастырамыз. Кез келген журналистің еңбегін оның даярлаған өнімінің сапасы арқылы бағалауға болады, ал журналист өзінің осы жұмысында көрермен, халықтың сұранысын өтейтін өнімді даярлауға ұмтылыс жасауы қажет. Ол үшін журналист барлық БАҚ аудиториясының табиғатын жан-жақты меңгеруі тиіс. Журналист маман екендігімізді ескерсем, тақырыптың өзектілігі нақтылана түседі. “Сұхбат” атауының мән-мағынасын ашу, журналистің теледидарда сұхбат жүргізу технологиясы, журналистің кәсіби даярлығы және сұхбат алу кезіндегі ізденісі, сұхбат алудағы телехабар жүргізушісіне қойылатын негізгі талаптар, яғни кәсіби шеберлік жайындағы мәселелерді меңгеру журналист үшін қажет. Тақырыптың өзектілігі осы қажеттіліктерді өтеуден туындайды. Сұхбат – журналистикадағы өнімді жанр. Ол БАҚ-тың кез келген саласында қолданылады. Тек БАҚ-тың ерекшелігіне қарай оның табиғатын тани білу қажет.

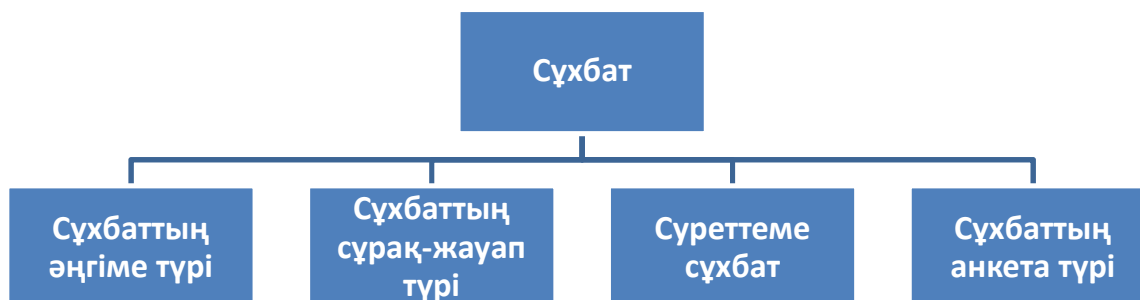
Бұл сұхбаттың ақпараттық жанрға да, талдамалы жанрға да қатыстылығын дәлелдейді. Сұхбат өзіндік жеңілдігіне қарамастан, белгілі бір стратегия мен тактикаға бағынуды талап ететін, күрделі жанр.

Жанр – шынайы болмысты бейнелеудің тарихи тұрғыда айқындалған өзіне тән тұрақты белгілерді жинақтаған үлгісі. Яғни, жанр – тарихи категория. Ол іштей барлық өнер атаулы мен БАҚ-тың жіктелісін құрайды. Журналистиканың ең басты белгісі, нақтылы өмір құбылысының жарыққа шығуына себепші болу. БАҚ-ты қалыптастыруда жанрдың маңызы зор. Жанрлар үлкен үш топқа бөлінеді: ақпараттық жанрлар, талдамалы жанрлар және көркем-деректі жанрлар.

Жалпы, жанр не үшін керек? Ол материалды тиімді жеткізу үшін қажет. Әр жанрдың өзіндік мақсаты, жазылу стилі мен тілі бар. Әр жанрдың өз дәуірі болады. Қазір неге сұхбат жанры дәуірлеп тұр? Неге ол кеңестік дәуірде аз қолданылды? Сұхбаттардың көбеюі – еркін сөздің, сөз бостандығының жемісі. Тоталитарлық режим тұсында бұл жанр баяу дамыды. Ол кезде адамдар сұхбат беруден қашатын еді. Себебі, шындықты айтуға шек қойылды. Ал, тікелей эфирге шығып сұхбаттасу деген ілуде бір болмаса, кездеспейтін. Өйткені, өз ойыңды, көрген-білгенің мен ойға түйгеніңді цензураның сүзгісінен өткізбей жол берілмеді. Ал, пікір алуандығына, плюрализге жол ашылған соң сұхбат кең қолданысқа енді. Оның үстіне бұл телеарнаның басқа жанрларымен салыстырғанда біршама жеңіл жанр. Кейіпкерді студияға шақырып, әңгімелесіп, эфирге шығаруға соншалық көп қаржы кетпейді. Кеңестік дәуірде сұхбат пен репортаждың жолы кесілген соң очерк жанры кең қолданылды. Очерк – ойды тұспалдап, айтқысы келгенін астарлап жеткізетін жанр. Оқиғаны образбен бейнелеп береді. Мысалы, О.Бөкейдің “Құм мінез” деген очеркі бар. Онда автор құм жайында әңгіме қозғай отырып, қазақтың тағдырын, мінезін, тілі мен дінінің жағдайын тұспалдап айтады. Сол кезеңде ұлт мәселесін қозғаудың бұдан басқа формасы болмады. Сұхбаттың бірнеше түрлері бар.

Әңгімелесу (сұхбат) – күн тәртібіне өмірдің өзі ұсынып отырған қоғамдық мәні бар мәселе жөнінде журналист белгілі бір адамның ой-пікірін біледі немесе сол мәселе жөнінде одан түсініктеме алады, онымен сөйлеседі. Оларды әдеби өңдеп, қорытып

жазады, міне, осы талаптарға сай жазылған материал. Тауман Салықбайұлы сұхбатты төмендегідей топтарға жіктейді:

М.Барманқұлов сұхбатты 7 түрге жіктесе, ресейлік ғалымдар 11 түрін атайды. Жанрларды былай қойғанда, осы түрінің өзіндік ерекшеліктері мен мақсат-міндеттері бар. Сол себепті біз журналистиканың жанрларын білуге тиіспіз. Олар ақпаратты берудің, санаға сіңірудің жолдары. Тележурналист пен кейіпкер өзара еркін әңгіме өрбітіп, пікір алмасса, журналист сұхбат берушінің жауабынан сұрақ туындатып отырса, сұхбат жанды шығады. Сонда ғана бір мәселені толық қамтуға жол ашылады. Негізінен сұхбат кейбіреулер ойлағандай оңай жанр емес. Бұл – шындықты жария етудің, қоғамда болып жатқан жағдайларды талдап-сараптаудың, көрерменнің көрмегенін көрсетіп, білмегенін білгізудің тамаша тәсілі. Жақсы сұхбат алу үшін терең әрі жан-жақты білім мен журналистік шеберлік керек. Қазақ журналистикасындағы сұхбат жанрының басы қарапайым шүйіркелесу, күнделікті күйбең тіршілікті екеуара сөз етуден, ел тіршілігі жайлы әңгіме-дүкен құрудан басталады.

Сұхбат – журналист пен сұхбат беруші адамның екеуара біріккен шығармашылық жұмысы. Десек те, оның табысты болуы журналистке, яғни журналист жоғары мәдениетті, журналистік жұмыстардан тәжірибесі мол, білімді, жан-жақты сауатты, ізденісі мол және кәсіби шеберлігі бар тұлға болуы қажет. Сұхбаттың өзіне тән ерекшелігі: фактілерді, оқиғалар туралы айтылған пікірлерді баяндау журналистің атынан емес, сұхбат берген адамның атынан беруге болады. Демек, журналистке қарағанда, БАҚ қойып отырған мәселеге көбірек қатысы бар адамдардың пікірлері мен пайымдауларымен сұхбат құнды болып келеді.

Сұхбат – кең қолданыс тапқан жанрлардың бірі. Сұхбаттың құрамында екі жанрлық элемент бар: 1.Журналистің қоятын сұрағы; 2.Сұхбат берушінің қайтаратын жауабы; Біріншісі, құралды иеленуші, екіншісі, ақпараттың қайнар көзі. Сұхбат берушіні кейде журналист өзі таңдайды, бұл ретте сұхбатшы сөзге шешен, салмақты ой айтатын елге танымал, әйгілі адам болуы мүмкін. Сұхбат, яғни интервью ағылшын тілінен аударғанда “кездесу, әңгімелесу” деген мағынаны білдіреді. Журналистің алдына қойған мақсаты мен оған қол жеткізу тәсілдеріне қарай сұхбат бірнеше топқа бөлінеді. Олар төмендегідей:

Ақпараттық сұхбат. Сұрақ нақты пікір болу үшін немесе қандай да бір мәлімет алу үшін. Сұхбаттың бұл түрі фактіні және пікірді қамтиды. Сұхбат берушінің ресми тұлға болуы шарт емес. Оның сөйлеген сөзінің астарында көңіл-күй мен ішкі толғаныс, яғни эмоционалды фон болуы тиіс. Сондықтан, көбінесе жаңалықтар желісінде ақпараттық сұхбаттар журналистің қойған сұрағынсыз беріледі. Өйткені, бұл жерде қайтарылған жауап маңызды рөл атқарады.

Портреттік сұхбат. Жеке тұлғаның образын ашуға арналады. Сол себепті портреттік сұхбат әлеуметтік психологиялық сипатымен ерекшеленеді. Өйткені, портреттік сұхбат адам бойындағы құнды қасиеттерді анықтауға негізделеді.

Сауалнамалық сұхбат. Белгілі бір нақты сұраққа әртүрлі адамдардан жауап алуы арқылы жасалады. Қысқа-нұсқа 1-2 сұрақ аумағында жауап алынатын болғандықтан жедел сұхбат немесе экспресс интервью деп аталады. Сауалнамалық сұхбат қоғамдық пікірді анықтаудың өзіндік бір тәсілі болып табылады.

Хаттамалық сұхбат. Мемлекеттік саясат сауалдар төңірегінде ресми тұлғадан не болмаса құзырлы қызмет иесінен нақтылай жауап алу. Сұхбат кезінде қойылатын сауалдар алдын ала әзірленіп, мемлекеттік жауапты қызметкердің, яғни (президент, министр) көмекшісіне, баспасөз хатшысына ұсынылады. Бұл ретте журналистің жеке пікіріне орын жоқ. Эфирде ресми тұлға алдын ала ұсынылатын сұрақтарға жауап қайтарады. Журналист келісілген сұрақтарын қоюмен шектеледі.

Проблемалық сұхбат. Басты түйіні – журналистік позиция. Көпшілік талқысына ұсынылатын қоғамдық маңызы бар ашық мәселе. Халықтың көкейінде жүрген сауалдарға жауап алу. Сұхбаттың бұл түрі тікелей эфирде ұйымдастырылуы шарт және студияда шақырылатын қонақ журналистің ғана емес, телефон желісіндегі көрермен сұрақтарына да жауап беруі тиіс. Сұхбат беруші мен тындарман арасында белгілі бір жағдайда дау тууы мүмкін. Дәл осындай сәтте журналист өзінің тақырыпты толық меңгергендігін, сол тақырыптағы фактілерді жан-жақты білетінін сұхбат берушімен кез келген сауал төңірегінде тепе-тең дәрежеде объективті жауап алу үшін сөз таластырып, қажет болған жағдайда қортынды тұжырым жасай алатындығын көрсете алуы керек. Проблемалық сұхбатты жүргізген журналистің қателесуге, қандай да бір фактілерден бейхабар болуға қақысы жоқ.

Профессор М.Барманқұлов: «Сұхбат - бұл даулы, түсініксіз сұраққа, проблемаға, оқиғаға беделді көзқарастың түсініктемесі. Сұхбат алушы - сұраншақ, механикалық сұрақ қоюшы емес, қажет кезінде өз көзқарасын жинақтап, әңгімелесушімен таласа алатын, оның жауаптарын толықтыратын, белсенді түрде проблеманы шындықпен түсіндіре алатын адам. Бізді қызықтыратыны беделді адамның, маманның, түсінік берушінің қазіргі заманның өзекті тақырыбына деген пікірі. Телевизия сұхбатына тірек болатын проблемалы істің мәніне түсінік бере отырып жазу. Теледидарда және радиода сұхбатқа қатысушыларға мұның көзбен көруге және есту мінездемесі, олардың дайындықсыз, шынайылығы қосылады».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қайрат Сақ Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық унив.Журналистика және саясаттану факультетінің деканы, ф.ғ.к. доцент. Материал интернеттен алынды. <http://www.minber.kz/2013>
- 2 М.Барманқұлов, «Телевизия: бизнес әлде билік?» , (аударған Клара Қабылғазина), «Қазақ университеті» баспасы, Алматы 2010.

- 3 Қазақша уикипедия,<http://kk.wikipedia.org/wiki/>
- 4 “Қазақ журналистикасы”, 1-3 том құраст.Н.Омашев, Алматы: Таймас, 2008.
- 5 “Қазақстан журналистерінің тәжірибесінен”оқулығы, Алматы, 2008. 134-136 б7, журналист, продюсер Гүлнәр Мұқанова “Сұхбат алу қағидалары”
- 6 Құдайберген Тұрсын “Қазақ тележурналистикасы: қалыптасу, даму проблемалары” оқулығы, 2007 жыл

**СЕКЦИЯ 8
SESSION 8**

**Қазақ, орыс және түрік филологиясының ортақ мәселелері
Common problems of Kazakh, Russian Philology and Turkology
Kazak, Rus ve Türk Dilbiliminin Müsterek Sorunları
Общие проблемы казахской, русской филологии и тюркологии**

Адилова Г. А. Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі туынды этнографизмдер.....	3
Ахметжанова З.К. , Мусатаева М.Ш. Обрядово-ритуальная культура.....	8
Айдоғду Ш. Анадолы түріктері халық ақындарында түс көру сарыны және оның кейбір үлгілері.....	13
Auelbekova Ş.A. Kazak Dili'nin Tarihi Kaynağı Olan “Münyetü'l-Guzat” eserinden örnekler	17
Әбдірова Ш. Г. Бүгінгі тілтанымдағы когнитивтік лингвистика мәселелері және қ.өмірәлиев еңбектеріндегі тіл мен таным сабақтастығы.....	21
Әбутәліп О. М. Қазақша ай атауларының лингвосемиотикалық негіздері.....	24
Әбутәліп О.М. Қазақ күнтізбе жүйесін зерттеудің этнографиялық аспектісі.....	29
Баркибаева Р.Р. К вопросу триединства языков в рамках диалога культур.....	35
Баркибаева Р.Р., Павлова Т.В. Диалогическая версия культуры в образовательной практике РК.....	41
Beketayeva M.S. Aitys and Kazakh oratory as one of the national forms of debates.....	46
Берикболова А.Ж. Зейнеп Мүсілімқызы базарбаева және қазақ тілі интонологиясы... Джуманова М. Хорезмско-огузские слова в произведениях Алишера Навои.....	50 54
Дүйсебекова Ж. Қазақ және түрік антропонегіздердің қалыптасу тарихы және дамуы..	57
Дүйсенбаева Г. Тілдік тұлға қалыптастырудағы шешендік өнер.....	63
Жакипова М.Н. Күрделі зат атауларының құрамындағы этномәдени ақпараттың танымдық сипаты.....	67
Жанабаев К. О сохранении редкого классического филологического наследия.....	71
Жанұзақова Қ.Т. Қазақ әдебиетінің тәуелсіздік жылдарындағы даму бағыттары.....	76
Жолшаева М.С., Қамза Ж.Б. Жаңалықтар мәтіндерінің грамматикалық ерекшеліктері гендерлік аспектіде	81
Жумагулова Ө.А., Каирбекова И.С. Салғастырмалы аспектіде метафораланған тағам атауларын зерделеу	86
Жұбаева О. XX ғасыр басындағы қазақ тіл біліміндегі емлеге қатысты таластар.....	92
Зейнелқазыұлы Ш. Абайдың «тән құмары», «жан құмары», «мен», «менікі» ұғымдарының ғылыми мағынасы туралы.....	97
Исмаилова Ф.Е., Розиева Д.С. Әлем әдебиеті контексіндегі балалар тақырыбы.....	103
Итеғұлова С. А. Көне жырдың көп нұсқалылығы және кейіпкерлердің сан қырлылығы.....	110
Қалыбаева Қ.С. Түркілік танымның тарихи сабақтастығы	115
Қапалбек Б.С., Қамзиева К.С. Изафет туралы.....	120
Қасым Б. Қ., Сәменова С. Түбірлес сөздерді сөзжасам жүйесінде когнитивті моделдеу.....	123
Қасымова Д.Ж. Женгиз Э. Древнетюркские заимствования в современном русском языке (на материале «Дивану лугат-ит тюрк» Махмуда Кашгари)	129
Көпбаева М. Р. Шыңғыс айтматовтың көркем дискурсындағы дала концептісінің аударылу ерекшеліктері.....	133

Күдеринава Қ.Б. Бұрынғы кеңестік түркі тілдері жазуларындағы мәселелер.....	140
Курмангалиева Г.К. Изучение тюркской философии в Казахстане: проблемы и перспективы.	146
Марат Әзімхан Батырлар жырындағы әйел бейнесінің кейбір ерекшеліктері.....	151
Мейрамбекова Л.К. Түбір сөздің мағынасы	157
Молдахметова З.Н. Айтыс - импровизированный спор, синтез искусств.....	162
Молотова Г. М. Проблемы уйгурской фольклористики: к вопросу о степени изученности рукописей народных дастанов.....	167
Молотова Э. М. Проблемы изучения «Тазкира» в современном источниковедении.....	172
Мұхаммади Қ.Т. Түркі тілдеріндегі септеуліктердің септіктің аналитикалық бірлігі ретінде танылуы.....	178
Нұрсұлтанқызы Ж. Ұлттық мәдениеттегі «әйел» концептісі.....	183
Оразбекова З.С. Жанровые особенности компьютерной лексики: проблемы языка и стиля.....	187
Ордабекова Х.А. Қазақ және якут тілдерінің салыстырмалы лексикалық және сөзжасамдық жүйесі.....	191
Отарбаева Ғ. Н. О. Бөкейдің «сайтан көпір» повесіндегі түркілік мифология көріністері.....	196
Пилипчук Я.В. Малые тюркские владения северно-восточного Кавказа в раннем средневековье.....	200
Сыздықова Г.О. Сөздің семантикалық құрылымы (эпостық жырлар негізінде).....	206
Тебегенов Т. С. Өмір философиясының көркем туындысы.....	210
Turayeva D.D. Özbek çocuk şiirinde maharet meseleleri.....	219
Тусупова А.К. О взаимосвязи межлитературной и межкультурной коммуникации.....	224
Тусупова А.К., Смагулова А.С. Посол поэзии во всем мире.....	229
Умаров Э.А. Конвергенция гласных староузбекского языка.....	237
Шындалиева М.Б. А.Сейдімбек повестеріндегі көркемдік.....	240
Халел А., Садықова Р.К. Түрік және қазақ тілдеріндегі дипломатиялық терминдер және олардың коммуникативтік ерекшеліктері.....	244
Хасен Б. СӨЗ – Экспрессивтіліктің негізгі бірлігі.....	248
Özyaşar Y., Eren Ö. Yabancılar a türkçe öğretiminde işlevsel dilbilgisi çerçevesinde metinbilimsel-tümcesel yapıların işlevsel-anlamsal bağlamda uygulanması.....	253

**СЕКЦИЯ 9
SESSION 9**

**Заң ғылымдарының қазіргі жағдайы және даму мәселелері
Current state and problems of development of legal sciences
Hukuki ilimlerin güncel durumu ve gelişmesi ile ilgili meseleler
Современное состояние и проблемы развития юридических наук**

Ағдарбеков Т.А. Қазақ халқының ұлттық мемлекеттілігінің феодализм негізіндегі қалыптасу ерекшеліктері.....	264
Акаев А.М. Идеологический плюрализм в Республике Казахстан: идеология культуры(правовая основа).....	266
Адилова К.А. Тәуелсіздіктің конституциялық негіздері.....	270
Аманқожаев А.А. Ерлі-зайыптылардың мүліктерінің заңды режимі жағдайында әрқайсының жеке меншіктері.....	276
Ашыралиева Б.С. международно-правовое регулирование отношений в сфере социального обеспечения.....	284
Ахметова С. А. Значение и содержание принципа законности в международном уголовном праве.....	289
Буратаева М.К. Қылмыстық істі қысқартудың негізгі жіктелуі	293
Булкбаева Р.У. Соотношение государства и экономики Казахстана. пределы регулирования.....	299
Грек Е.Н. Вопросы категориальности преступлений по делам частного обвинения... ..	305
Дүйсенбаева Г.Ж. Қылмысты ұйымдастырушы жауаптылығын реттейтін нормалардың даму тарихы.....	309
Дүйсенбаева Г.Ж. Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының құрамдарының криминологиялық сипаттамасы.....	313
Ергозова Ж.Д. Қазыбек би және қылмыстық даулар.....	317
Кусаинов Х.Х., Кусаинова Л.И, Жуманова М.Х. Особенности нематериальных мотиваций персонала в условиях экономического кризиса.....	324
Kussainov Kh.Kh., Kussainova L.I., Zhumanova M.Kh. Nuraly A.B. Types of personnel's motivation in crisis conditions.....	329
Камбарова Н.Ш. Содержание судебных определений по гражданским делам.....	334
Калкаева Н.Ш. Компьютерлік қылмыстардың криминологиялық мәселелері.....	336
Кенжибекова Э.П. Қылмыстық іс жүргізу қатысушыларының Құқықтық мәртебелері.....	339
Куандыков К.Ж. Дамыған шетел мемлекеттеріндегі нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрес тәжірибесі мен өзекті мәселелері.....	341
Куандыков К.Ж., Құсайынқызы А. «Париждегі Климаттың өзгеруі жөніндегі БҰҰ – ның конвенциясы – адамзаттың үміті».....	347
Курманалиева Э.Б. Халықаралық құқықтағы кейбір мәселелер.....	353
Курмангали М.Ш. Международно-правовые аспекты концепции устойчивого развития	356
Ли Шань. Инвестиционная политика РК и КНР.....	363
Медетов Ж.Ж. Азаматтық процесстік кодексті жаңғырту – заман талабы.....	366
Өміртай Р. «Құқықтық білім беруді жетілдірудің негізгі мәселелері».....	369

Салаев Б.А. Доказательственное значение результатов применения реконструкции (восстановления) лица по черепу.....	372
Сейтжан А.А. Қазақстандағы көшіп-қонушылардың құқығын қорғау.....	375
Сулейманов А.Ф., Айтжан Б.Е. Проблемы использования интенсивных методов и игрового обучения в организации самостоятельной работы студентов юридического профиля.....	379
Телеуов Г.Б. Еуропалық одақтың жаңартылатын энергия көздерін құқықтық реттеудің ерекшеліктері.....	382
Тарап Ж.Д. Қазақтың әдет-ғұрып құқығындағы . Ар-намыс пен қадір-қасиет.....	386
Турунтаева А.А Оқыту үрдісінің сапалы да жемісті жолы студенттің өзіндік жұмыстарының жүйесі.....	391
Шеримова Н.Ш. Водные ресурсы: состояние и правовые вопросы их рационального использования.....	394
Шарипов Ш.М. Нравственность и право: истоки и параллели.....	399

СЕКЦИЯ 10 SESSION 10

Халықаралық қатынастар және әлеуметтік ғылымдардың өзекті мәселелері Significant issues of International Relations and Social sciences Uluslararası İlişkiler ve Sosyal Bilimlerin Aktuel meseleleri Актуальные проблемы международных отношений и гуманитарных наук

Әйтiмбет I.A.,Қасымова Л.Н. Қазiргi заманда социологияның инновациялық потенциалын iске асырудың өзектi мәселелерi.....	406
Абдиганбарова А.И. Болашақ кәсiптiк оқыту педагогының өзiн-өзi таныту процесiндегi психологиялық-педагогикалық қолдаудың ролi.....	411
Абишев Н. Қазақстандағы этносаралық қатынастарды зерттеудiң жайы және даму қарқыны.....	414
Абсатова М.А., Садыкова Ж.А., Ажибаева Ж.Ш. Бiлiм берудегi құзыреттiлiк амалды жүзеге асырудың жолдары.....	420
Айтымбетов Н.Ы., Сикымбаева Д.А. «Мәңгiлiк ел» идеясы және жалпы қазақстандық ұлттық бiрегейлiктiң дамуы.....	423
Атыгаев Н.А. Исламизации могулов по сведениям «тарих-и рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара	429
Алимжанова А.Ш. Батыстандыру және мәдениет әлемi.....	435
Алгожаева Н.С., Ертисова С.Б., Аубекерова М.Б. Әлеуметтiк ауытқулар-бiлiм саласындағы өзектi мәселелердiң бiрi.....	441
Әзiмов Н.Б. Қазақ хандығы тарихындағы билердiң ролi.....	446
Әметбек Д. Suleyman Demirel’s Contribution to the Formation of Nazarbayev’s Image of Turkey.....	450
Дариябек Д. Қазақ қоғамындағы толеранттылық мәдениет сабақтастығы.....	455
Елеукулова Г. Duality of the tsarist religious policy in Kazakhstan in the XVIII-XIX centuries.....	459
Жұматаева Д., Тұрлыбек А. Кипрдiң мұсылмандар билiгiне өтуi.....	464
Ибрагимова М.Н., Нусупбаева С.А. Шетелдiк тыңдаушыларға Қазақстан тарихын	

оқытуда қолданылатын кестелер мен тірек-сызбалардың маңызы.....	470
Ибрагимова М.Н., Нусупбаева С.А. Тарих сабағында түрлі тест тапсырмаларын қолданудың тиімділігі.....	474
Karymsakova K.K., Zhanguutin B.O. Tran boundary rivers in central Asia.....	478
Малғараева З.Б. Актуальные проблемы преподавания философии.....	482
Маманова Х. М. Туристік форумдардағы Қазақстан: үндестік талдау.....	485
Молдабаева Д. Ж. Түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасу тарихына деректік талдау.....	493
Мұсатаев С.Ш., Сақбекова Ә.Б. ЕАЭО транзиттік әлеуетін арттырудағы Қазақстанның ролі.....	498
Мұхатова О.Х. Архив құжаттарын деректану пәнін оқытуда пайдалану әдістері.....	504
Насимов М.Ө., Паридинова Б.Ж. Заманауи қоғамдағы әлеуметтік-гуманитарлық білімнің орны.....	508
Насимов М.Ө. Саяси жүйе ұғымы қоғам мен биліктің өзара әрекеті ретінде.....	512
Нусупбаева С.А., Ибрагимова М.Н. Сайыс сабақтарын тарих сабағында қолданудың тиімділігі.....	516
Нусупбаева С.А., Ибрагимова М.Н. Инновациялық технологияларды пайдаланудың білім берудегі маңызы.....	522
Нұрғалым К.С. Студент жастардың саяси мәдениетін қалыптастырудағы қазақ зиялылары идеяларының ролі, әлеуметтік негіздері.....	524
Өтениязов С. Қазақстан гуманитарлық ғылымдарын зерттеу және оқыту мәселелері.....	529
Самбеткулова Н.Н. Өзін-өзі тәрбиелеу болашақ кәсіптік оқыту педагогының кәсіби құралы ретінде.....	536
Сейткулов Н.А., Битұрсын Ғ.Ш. Мәңгілік ел саясатындағы мемлекеттік тіл мәртебесі.....	541
Төлен Ж., Туленова С. Жастарда патриотизмді қалыптастырудың түйткілді мәселелері.....	544
Turlybek A., Zhumatayeva D. Türkistan (hokand) muhtariyeti'nin kuruluşu ve bolşevikler tarafından yikilişi.....	550
Chongarov Y.K. Methodology Of Al-Farabi's Knowledge In The Context Of Medieval Gnoseology.....	556
Шалбаев.А.А. Ақсақ темірдің анадолыға жасаған соғыс жорықтарының салдары.....	561
Шамшиденова Ф.М. Математические модели исторических процессов.....	565
Ұстағалиев Е.О. Жоңғар хандығы құлағаннан кейінгі қазақ-орыс қатынастары және қытай.....	570
Ұстағалиев Е.О. Қазақ хандығы тұсындағы билер төңкерісінің кейбір мәселелері.....	574

**СЕКЦИЯ 11
SESSION 11**

**Mass коммуникация және журналистік білім берудің қазіргі заманғы талаптары
Contemporary demands for teaching Mass Communication and Journalism
İletişim ve Gazetecilik Eğitiminin Güncel Sorunları
Нынешние требования в области преподавания журналистики и массовой
коммуникации**

Асылбек Г. Мобильді журналистика - болашақтың журналистикасы.....	578
Берикболова А.Ж., Бекбосынова Г.А. Журналист мамандарды даярлауда «жас жігер» ақпараттық-танымдық басылымын шығарудың мәні мен маңызы.....	582
Ергебеков М. Қазақстандағы медиа саласы бойынша мамандар (журналистика, кинотану, кино және теле-драматургия, операторлық, халықпен қатынас ж.т.б.) даярлайтын жоғарғы оқу орындарындағы оқу бағдарламаларын демократизациялау мәселелері.....	586
Кәпқызы Е. Сараптамалық журналистика пәнін оқытудың кейбір аспектілері.....	591
Қамзин К., Шаймаран М., Ташбаев А. Расшыл журналистика өрісі.....	596
Комекова С.О., Нарсеитова Ф.С. Дарынды балалармен жұмыс – заман талабы.....	601
Мукашева М.М. Конкурентоспособность сми в условиях кризиса.....	607
Смагулова А.Б., Берикболова А.Ж. Тележурналистің кадрдегі сөз әдебі.....	610
Shynat A. The public opinion shaping function of agenda setting theory.....	615
Тоқтарова З. Е. Қазіргі телевизиядағы сұхбат жанрының ерекшеліктері.....	620

Баяндама мәтінінің мағыналық, грамматикалық сауаттылығы мақала авторының өз жауапкершілігінде болады.

Ответственность за научное содержание докладов, их грамматическую и стилистическую корректность несут авторы.

Responsibility for report content, its grammatical and stylistic correctness will be on the part their authors